

અનુક્રમણિકા

૭-દ્રોણપર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
દ્રોણાભિષેકપર્વ					
૧	ધૃતરાષ્ટ્રપ્રશ્ન ...	૯	૩૪	અશ્વદ્વરચના (અકાવો) ...	૮૭
૨	કર્ણના વીરોદ્ધારો ...	૧૨	૩૫	અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા ...	૮૯
૩	બીષ્મ પ્રત્યે કર્ણનાં વચન ...	૧૫	૩૬	અભિમન્યુની ચડાઈ ...	૯૦
૪	બીષ્મે કર્ણને યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા આપી ...	૧૬	૩૭	અભિમન્યુનું પરાક્રમ ...	૯૩
૫	નવા સેનાપતિની યોજનાની ભાંગાડ ...	૧૭	૩૮	અભિમન્યુની વીરતા ...	૯૫
૬	દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને આપેલું પ્રોત્સાહન ...	૧૮	૩૯	દુઃશાસનની ચડાઈ ...	૯૬
૭	દ્રોણનો સેનાપતિપદે અભિરેક ...	૧૯	૪૦	દુઃશાસન મૃત્યુમાં ...	૯૮
૮	દ્રોણવધનું સંક્ષિપ્ત કથન ...	૨૨	૪૧	કર્ણનું રથમાંથી પલાયન ...	૯૯
૯	ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક ...	૨૪	૪૨	જયદ્રથને શંકરનું વરદાન ...	૧૦૧
૧૦	ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નો ...	૨૬	૪૩	જયદ્રથની અદ્ભુત શક્તિ ...	૧૦૨
૧૧	ધૃતરાષ્ટ્રને સુખે શ્રીકૃષ્ણનાં કર્મોનું કીર્તન ...	૩૦	૪૪	રાજા વસાતીય રથમાં પશ્ચો ...	૧૦૩
૧૨	દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા ...	૩૨	૪૫	રથમાંથી દુર્યોધન નાકો ! ...	૧૦૪
૧૩	અર્જુને યુધિષ્ઠિરને આપેલું આશ્વાસન ...	૩૪	૪૬	રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાચરાજપુત્ર માર્યા ગયા ...	૧૦૬
૧૪	ધૈર્ય યુદ્ધ અને તેમાં અભિમન્યુનું પરાક્રમ ...	૩૫	૪૭	બૃહદ્બલ પશ્ચો ...	૧૦૮
૧૫	શત્રુને રથમાંથી દૂર લઈ જવો ...	૪૦	૪૮	૭ જ્યૈષ્ઠ્યે મળીને અભિમન્યુને રથ વિનાનો કથો ...	૧૦૯
૧૬	પડેલો દિવસ સમાપ્ત ...	૪૧	૪૯	અભિમન્યુનો નાશ ...	૧૧૧
સંશ્લોકવધપર્વ			૫૦	રથબ્રૂમનો દેખાવ ...	૧૧૩
૧૭	ત્રિગતોની પ્રતિજ્ઞા અને અર્જુનનું પ્રયાણ ...	૪૪	૫૧	યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ ...	૧૧૪
૧૮	ત્રિગતોના નાશનું મંગલાચરણ-સુધનના માર્ગો મળે ...	૪૬	૫૨	યુધિષ્ઠિર પાસે વ્યાસ અને રાજા અકેપનનું દર્શન ...	૧૧૬
૧૯	અર્જુનનાં દિવ્યાસ્ત્રો ...	૪૮	૫૩	મૃત્યુની કથા ...	૧૧૮
૨૦	સેન્યોનો કચ્ચરધાણ ...	૫૦	૫૪	મૃત્યુ અને પ્રજાપતિનો સંવાદ ...	૧૧૯
૨૧	આ તે દ્રોણ કે સાક્ષાત્ કાળ ? ...	૫૩	૫૫	સુંજયરાજની કથા ...	૧૨૩
૨૨	કર્ણ અને દુર્યોધનની વાતચીત ...	૫૭	૫૬	સુકોટરાજની કથા ...	૧૨૫
૨૩	ધૌડા, જ્વજ આદિનું વર્ણન ...	૫૮	૫૭	પારવરાજનું ચરિત્ર ...	૧૨૬
૨૪	ધૃતરાષ્ટ્રની ચિંતા ...	૬૩	૫૮	શિખિરાજનું ચરિત્ર ...	૧૨૭
૨૫	દંડયુદ્ધ ...	૬૪	૫૯	દશરથપુત્ર શ્રીરામચંદ્રજીનું ચરિત્ર ...	૧૨૮
૨૬	ભગદત્તનું યુદ્ધ ...	૬૮	૬૦	રાજા ભગીરથનું ચરિત્ર ...	૧૩૦
૨૭	સંશ્લોકનો સંહાર ...	૭૧	૬૧	દિલીપરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૧
૨૮	કાળના મુખમાં ભગદત્ત ...	૭૩	૬૨	રાજા મંધાતાનું ચરિત્ર ...	૧૩૨
૨૯	ભગદત્તનો વધ ...	૭૪	૬૩	યયાતિરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૩
૩૦	માયાવી શકુનિ નાકો ! ...	૭૭	૬૪	રાજા અંબરિષનું ચરિત્ર ...	૧૩૪
૩૧	નીલરાજનો વધ ...	૭૯	૬૫	શશંબુદરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૫
૩૨	બીષ્મે દિવસ સમાપ્ત-યુદ્ધનું ભયંકર સ્વરૂપ ...	૮૧	૬૬	ગધરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૬
અમિમન્યુવધપર્વ			૬૭	રત્નદેવનું ચરિત્ર ...	૧૩૭
૩૩	અભિમન્યુના વધનો સંક્ષેપ ...	૮૬	૬૮	ભરતરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૮

અધ્યાય વિષય પૃષ્ઠાંક

૬૯ પૃથુરાભનું ચરિત્ર ...	...	૧૩૯
૭૦ પરશુરામનું ચરિત્ર ...	...	૧૪૧
૭૧ સંજયરામના પુત્રને નારદે સજ્જન કર્યો	...	૧૪૨

પ્રતિજ્ઞાપર્વ

૭૨ અર્જુનનો શોક અને કોપ ...	...	૧૪૪
૭૩ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા ...	...	૧૪૯
૭૪ જયદ્રથરામની વ્યાકુળતા અને સ્વાર્થી	...	૧૫૧
દુર્યોધન ...	...	૧૫૩
૭૫ શ્રીકૃષ્ણવચન ...	...	૧૫૫
૭૬ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અર્જુનનાં વચનો ...	...	૧૫૬
૭૭ શ્રીકૃષ્ણે કરેલું સુમદ્રાનું આશ્વાસન ...	...	૧૫૮
૭૮ સુમદ્રાનો વિલાપ ...	...	૧૬૦
૭૯ શ્રીકૃષ્ણ અને દારુક ...	...	૧૬૨
૮૦ અર્જુનરત્નમ ...	...	૧૬૬
૮૧ અર્જુનને પુનઃ પાશુપતાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ ...	...	૧૬૭
૮૨ યુધિષ્ઠિરની તૈયારી ...	...	૧૬૮
૮૩ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના ...	...	૧૭૦
૮૪ અર્જુનની યુદ્ધ માટે તૈયારી...	...	૧૭૦

જયદ્રથવધપર્વ

૮૫ ધૃતરાષ્ટ્રના ઉદ્વેગારો ...	...	૧૭૨
૮૬ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે સંજયનાં વચનો ...	...	૧૭૫
૮૭ કૌરવોની વ્યકરચના ...	...	૧૭૬
૮૮ અર્જુન રથમાં દેખાયો ...	...	૧૭૮
૮૯ અર્જુનનું યુદ્ધ ...	...	૧૭૯
૯૦ દુઃશાસનના સૈન્યનો પરાભવ ...	...	૧૮૧
૯૧ દ્રોણાચાર્યની સામે અર્જુન ...	...	૧૮૩
૯૨ ક્રુતાયુધ અને સુદક્ષિણનું સ્વર્ગગમન ...	...	૧૮૫
૯૩ અબ્ધ પજો! ...	...	૧૮૯
૯૪ દુર્યોધનને કવચપ્રધન ...	...	૧૯૨
૯૫ તીવ્ર ધમસાણું ...	...	૧૯૬
૯૬ દંડયુદ્ધ ...	...	૧૯૮
૯૭ દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ...	...	૨૦૦
૯૮ સાત્યકિનો સંપાદો ...	...	૨૦૨
૯૯ અવતિક્રમાવર્તિ અને અનુવિદે પજો ...	...	૨૦૫
૧૦૦ આશ્ચર્યચક્રિત સૈન્યો ...	...	૨૦૮
૧૦૧ દુર્યોધન યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો ...	...	૨૧૦
૧૦૨ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત ...	...	૨૧૩
૧૦૩ દુર્યોધનની હાર ...	...	૨૧૫
૧૦૪ કૌરવોના ઘેરો ...	...	૨૧૭
૧૦૫ મહારથીઓની ધનઝાનું વર્ણન ...	...	૨૧૯
૧૦૬ દ્રોણનો પાંડવો પર ધસારો અને	...	૨૨૧
યુધિષ્ઠિરનું પાછા હસવું ...	...	૨૨૧

અધ્યાય વિષય પૃષ્ઠાંક

૧૦૭ લેખધૂતિ, વીરચન્દા, નિરમિત્ર અને	...	૨૨૩
વ્યાઘ્રદત્તનું પતન ...	...	૨૨૪
૧૦૮ રાક્ષસ અલંબુષની હાર! ...	...	૨૨૫
૧૦૯ રાક્ષસ અલંબુષનો વધ ...	...	૨૨૭
૧૧૦ યુધિષ્ઠિરનો ગભરાટ ...	...	૨૨૯
૧૧૧ સાત્યકિનાં વચનો ...	...	૨૩૪
૧૧૨ સાત્યકિનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ ...	...	૨૩૭
૧૧૩ સાત્યકિને કૃતવર્માનો ભેટો ...	...	૨૪૧
૧૧૪ ધૃતરાષ્ટ્રના શોકોદ્વેગારો અને કૃતવર્માનું	પરાક્રમ	૨૪૪
૧૧૫ જલસંધનો વધ ...	...	૨૪૯
૧૧૬ દુર્યોધનનો તથા કૃતવર્માનો પરાજય ...	...	૨૫૨
૧૧૭ સાત્યકિનું પરાક્રમ ...	...	૨૫૫
૧૧૮ સુદર્શનનો વધ ...	...	૨૫૬
૧૧૯ શ્વેતઘોનો પરાજય...	...	૨૫૮
૧૨૦ દુર્યોધન નાડો! ...	...	૨૬૧
૧૨૧ સૈન્યની મધ્યમાં સાત્યકિ ...	...	૨૬૩
૧૨૨ દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ ...	...	૨૬૬
૧૨૩ દુઃશાસનનો પરાજય ...	...	૨૭૦
૧૨૪ તુલુક યુદ્ધ! ...	...	૨૭૨
૧૨૫ દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ-વૃહદક્ષત્ર-ધૃષ્ટકેતુ,	...	૨૭૪
જરાસંધનો પુત્ર તથા ક્ષત્રધર્મો પજા! ...	...	૨૭૬
૧૨૬ યુધિષ્ઠિરની ચિંતા ...	...	૨૭૮
૧૨૭ ભીમસેનનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ ...	...	૨૮૧
૧૨૮ ભીમસેનનો કૌરવસૈન્યમાં પ્રવેશ અને	...	૨૮૪
યુધિષ્ઠિરનો હર્ષ ...	...	૨૮૪
૧૨૯ ભીમસેનનો કૌરવસૈન્યમાં પ્રવેશ અને	...	૨૮૭
કણ્યુનો પરાજય ...	...	૨૮૯
૧૩૦ દુર્યોધનનું યુદ્ધ ...	...	૨૯૨
૧૩૧ કણ્યુનો પરાજય ...	...	૨૯૨
૧૩૨ ભીમ અને કણ્યુનું યુદ્ધ ...	...	૨૯૪
૧૩૩ ભીમ અને કણ્યુનું યુદ્ધ (ચાતુ) ...	...	૨૯૭
૧૩૪ કણ્યુનું રથમાંથી પલાયન ...	...	૨૯૯
૧૩૫ ધૃતરાષ્ટ્રના બળાપા... ..	...	૩૦૧
૧૩૬ ભીમસેનનું યુદ્ધ ...	...	૩૦૩
૧૩૭ ભીમસેનનું યુદ્ધ (ચતુ) ...	...	૩૦૫
૧૩૮ ભીમ અને કણ્યુનો પુનઃ સમાગમ ...	...	૩૦૮
૧૩૯ ભીમસેન અને કણ્યુની ભયંકર અપાઝળી	...	૩૦૯
૧૪૦ અલંબુષનો વધ ...	...	૩૧૫
૧૪૧ સાત્યકિને અર્જુનનાં દર્શન ...	...	૩૧૬
૧૪૨ અર્જુને કરેલો ભૂરિશ્વરનો પાદુચ્છેદ ...	...	૩૧૮
૧૪૩ ભૂરિશ્વરનો વધ ...	...	૩૨૨

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪૪	ભૂતિચાત્રની ઉત્પત્તિ અને સાત્વિકિની પ્રશંસા	૩૨૬
૧૪૫	સંકુલ યુદ્ધ	૩૨૭
૧૪૬	બ્યવસ્થાનો વધ	૩૩૨
૧૪૭	કર્ણ અને સાત્વિકિનું યુદ્ધ	૩૩૯
૧૪૮	શ્રીકૃષ્ણે કરેલી અશ્વિનની પ્રશંસા	૩૪૪
૧૪૯	યુધિષ્ઠિરનો આનંદ... ..	૩૪૭
૧૫૦	દુર્યોધનનો પશ્ચાત્તાપ	૩૫૧
૧૫૧	દ્રોણાચાર્યનાં વચનો	૩૫૨
૧૫૨	પુનઃ પુદ્ધાર્ભ	૩૫૪

ઘટોત્કચવધપર્વ

૧૫૩	ચૌરમે દિવસ-યુધિષ્ઠિરથી દુર્યોધનનો પરાજય	૩૫૭
૧૫૪	ચૌરમે દિવસ-રાત્રિયુદ્ધની ભવંકરતા	૩૫૯
૧૫૫	ભીમસેનનું પરાક્રમ	૩૬૧
૧૫૬	મોટા મોટા મહારથીઓનું ધમસાણું	૩૬૩
૧૫૭	સોમદત્ત, બાહ્લિક, નાગદત્ત આદિ કુરુઓનો વધ	૩૭૩
૧૫૮	કર્ણ અને દૃપાચાર્યનો વચનકલહ	૩૭૬
૧૫૯	કર્ણને પોતાના અભિમાનનું મજેલું ફળ	૩૭૯
૧૬૦	અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ	૩૮૪
૧૬૧	કાપાકાપી	૩૮૭
૧૬૨	સાત્વિકનો ધસારો	૩૮૮
૧૬૩	રાત્રિયુદ્ધ ચાલુ-દીવા પ્રકટાવા!	૩૯૧
૧૬૪	સંકુલ યુદ્ધ	૩૯૪
૧૬૫	યુધિષ્ઠિરનું પલાયન	૩૯૬
૧૬૬	ભીમ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ-દુર્યોધન નાહો!	૩૯૮
૧૬૭	પાંડુપુત્ર સહદેવ તથા કૌરવપક્ષી રાક્ષસ અનંજન નાશ!	૪૦૧
૧૬૮	નકુલપુત્ર શાનીક વગેરે યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ	૪૦૪
૧૬૯	રાત્રિયુદ્ધનું રાત્ર રવચ્છ	૪૦૬
૧૭૦	દૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય પર ચડાઈ	૪૦૯
૧૭૧	કમ્પરનાયુ!	૪૧૨
૧૭૨	દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણનો પાંડવો પર હરસો	૪૧૫
૧૭૩	ઘટોત્કચનું પ્રૌત્સાહન	૪૧૭
૧૭૪	અલબુધનો વધ-રાક્ષસ રાક્ષસને માર્યો	૪૨૧
૧૭૫	રાક્ષસ ઘટોત્કચનું યુદ્ધ	૪૨૩

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૬	દુર્યોધન તરફથી રાક્ષસ અલાયુધનું રણે ચઢવું	૪૨૯
૧૭૭	રાક્ષસ અલાયુધનું યુદ્ધ	૪૩૦
૧૭૮	અલાયુધનો નાશ	૪૩૨
૧૭૯	ઘટોત્કચનો વધ	૪૩૪
૧૮૦	પાંડવો રોકમાં ત્યારે થીકૃષ્ણ આનંદમાં!	૪૩૯
૧૮૧	અશ્વિન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન	૪૪૧
૧૮૨	કર્ણે ઈંદ્રની શક્તિનો દુરુપયોગ કર્યો તેનું કારણ શું?	૪૪૨
૧૮૩	યુધિષ્ઠિરનો કોપ અને વ્યાસનાં સંતવનાવચનો	૪૪૫

દ્રોણવધપર્વ

૧૮૪	બંને પક્ષનાં સન્ધ્યે રણમાં જ નિદ્રામાં!	૪૫૧
૧૮૫	દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધનની વાતચીત	૪૫૧
૧૮૬	પંદરમે દિવસ-દ્રોણાચાર્યનો હલો-વિરાટ, દુપદ વગેરેનું મરણ	૪૫૩
૧૮૭	નકુલનું યુદ્ધ	૪૫૬
૧૮૮	મોટા મોટા યોદ્ધાઓની બેટ	૪૬૦
૧૮૯	સંકુલ યુદ્ધ	૪૬૨
૧૯૦	દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામાના વધની સંકો	૪૬૬
૧૯૧	દ્રોણાચાર્યનું અંતમ પરાક્રમ	૪૬૯
૧૯૨	દ્રોણાચાર્યનો વધ	૪૭૨

નારાયણાસ્ત્રમોક્ષપર્વ

૧૯૩	દ્રોણાચાર્યના વધના વૃત્તાંતનું અશ્વત્થામાને નિવેદન	૪૭૬
૧૯૪	કૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન	૪૮૦
૧૯૫	અશ્વત્થામાનો કોષ... ..	૪૮૧
૧૯૬	અશ્વિનના વચનો	૪૮૩
૧૯૭	ભીમસેન અને દૃષ્ટદ્યુમ્નનાં અશ્વિન પ્રત્યે વચનો	૪૮૬
૧૯૮	દૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્વિકિની અન્ધોન્ધને ધમકી	૪૮૯
૧૯૯	નારાયણાસ્ત્રનો પ્રયોગ	૪૯૨
૨૦૦	નારાયણાસ્ત્રની શાંતિ અને અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ	૪૯૫
૨૦૧	અશ્વત્થામાનું આસ્ત્રાસ્ત્ર અને તેની નિષ્ફળતાના અંતમાં રણમાં વ્યાસ ભગવાન (શતરૂદ્ર ચત્રાચારંભ)	૫૦૨
૨૦૨	શ્રીશંકરમાહાત્મ્ય-વ્યાસ અને અશ્વિન	૫૦૮

ગ્રંથસેવનનો મહિમા

યસ્યાસ્તિ સદ્ગ્રંથવિમર્શમાગ્યં । કિં તસ્ય શુષ્કૈશ્વપલાવિનોદૈઃ ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાચ્યા-વિચારવાનું સહમાગ્ય મળેતું હોય, તેને ચપલાના (સ્ત્રીના લક્ષ્મીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમા છે ?

‘પુસ્તકોમા હું ગૂંચાયેનો રહી શકતો, તેથી મને બે માસ વધારે જોલ મળત તોપણ હું કાયર થાત નહિ એટલું જ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમા ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું બેગો વધારે સુખયેનમા રહેત હું માનુ છું કે, જેને સારા સારા પુસ્તકો વાચનાનો શોખ છે તે ગમે તે જગ્યાએ એકાતવાસ સહેવાઈથી વેડી શકે છે x x એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાચતા છેવટે તમે અતર્પિત્યાર પણ કરી શકશો ’ મ૦ ગા૦

‘મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમા બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો ’ x x x ‘માતૃભાષામા વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીયતાવાના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી ’ x x x

બીજી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે પશુ આદિના જેવી ઇન્દ્રિયભિન્ન સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ ન હોય ’ x x x ‘સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માણી થવાનું સુભાગ જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરના કમનોની મધુર મુગધથી મસ્ત નનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયના રાગીય સુખો પણ તુચ્છ જ લાગે છે —બ્રહ્મચર્ય

‘ગરીબોને દરિદ્રતામાથી છોડાવવાની, દુઃખીઓના દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો ચાક ઉતારવાની અને માદાઓનું દર્દ છુલાવી દેવાની ગ્રંથોમા જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણ કરીને બીજી કોઈ ચીજમા નથી ’ —માર્કસ

‘ગ્રંથો પ્રત્યેનો રનેહ એ ઈશ્વરી રાજ્યમા પહોંચવાનો પરવાનો છે ’

‘ખરાન ચોપડીઓનું વાચન, એ તો હેર પીવા સમાન છે ’

‘સહેનોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ બઝારથી જે સતોષ તમને નહિ મળે તે સતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે ’

‘જોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન પણ નિર્મોલ્ય છે એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી, જે ઘરમા સારો પુસ્તકો નથી તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્મોલ્ય તનમનવાળા જીવતા મુઠ્ઠાઓને રહેવાની ધોર જ છે ’

એક વિદ્વાન ઠીક જ કહે છે કે, ‘વાચવાની હોશ છોડી દેવાના બદલામા કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સ પતિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ ’

‘પુસ્તકો તરણાવરધામા સુમાર્ગ દેખાડે છે વૃદ્ધાવરધામા મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખને સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતા નથી વળી તે આપણી ચિંતા તથા કેાધાદિને શાન કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે

ગ્રંથોની ઓરડીમા ગયા પછી તમે એમને હાથ નહિ લગાડે તોપણ એ ગ્રંથો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામા પુષ્કળ જ્ઞાન લયું છે તે લો અને વાપરો એટલે તમારું કલ્યાણ થશે ’ શુ આ માનસવાણી ઓછી કિમતી છે ?’

‘ઉત્તમ ગ્રંથો, તેમનું સેવન કરનારાઓમા ધર્મ, નીતિ, આનુર્થ, પ્રતિભા, સૌય, ધૈર્ય તથા પરાપકાર વૃત્તિને વિસ્તારે છે અને જેમ જેમ એ દૈવી શુભોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડાપ આસુરી સાવેની જડ નાશ પામતી જાય છે ’

‘સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો ’

‘લીલા વનમા બૂબે મરનાર પશુમા અને આટલા આટલા વાચવાના સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમા શો તફાવત ?’

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

७-द्रोणपर्व

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

७-द्रोणपर्व

अध्याय १ लो-द्रोणाभिषेकपर्व

धृतराष्ट्रप्रश्न

मंगलाचरणम् । नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सुरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ऊनाचार्यकुले, नरेशां उत्तम एवा नर भगवानने अने देवी सरस्वतीने नमस्कार करीने 'जय'नु धीर्तन आदरीअ

जनमेजय उवाच । तमप्रतिमसत्त्वोजो बलवीर्यपराक्रमम् ।

हतं देवव्रतं श्रुत्वा पांचाल्येन शिरसंडिना ॥ १ ॥

जनमेजय बोल्या 'हे विप्रर्षि' ! पांचालपुत्र शिष्य'डीअ अओड धैर्य, भनो-
पण, शरीरपण, वीर्य' अने पराक्रमवाणा पोताना पिता देवव्रत बीभने हल्ली
नाप्पा छे, अे सांभणीने धृतराष्ट्रराजनी आंभो शोकथी व्याकुण यई गई हत्ती. तो
पोताना पिता हल्लाई गया, त्यारे ते वीर्यवाने शु क्यु' ? हे भगवन् ! तेनो अैश्वर्यवान
पुत्र दुर्योधन बीभ अने द्रोण आदि प्रभुप महारथीअे द्वारा महान धनुर्धारी
पांडवोने हरावीने राज्याने धम्छी रह्यो हतो, तो सर्व धनुर्धराना शिरभार
अे बीभ भार्या गया, त्यारे अे कुरुवंशीअे शुं क्यु' ? हे तपोधन ! तमे अने
आ ठहो १-४

વૈશંપાયન બોલ્યા : પોતાના પિતાને માર્યા ગયેલા સાંભળીને કુરુવંશી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ચિંતા તથા શોકથી ઘેરાઈ ગયો અને તેને શાંતિ મળી નહિ.^૧ રાત ને દિવસ તે આ દુઃખનો જ વિચાર કરી રહ્યો હતો, એટલામાં વિદ્યુદ્ધ દહ્યનો સંજય રાત્રે છાવણીમાંથી હસ્તિનાપુરમાં પાછો આવી પહોંચ્યો. હે મહારાજ ! આમ આવેલા તે સંજય-ને અંબિકાના પુત્ર રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું.^૨ તેના ઉત્તરમાં ભીષ્મનું મરણ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર મનમાં અત્યંત દુઃખી થયો અને પોતાના પુત્રોના વિજયની ઇચ્છાથી તે આતુરની પેઠે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો.^૩

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે તાત સંજય ! કાળથી પ્રેરાયેલા કૌરવોએ ભયંકર પરાક્રમવાળા મહાત્મા ભીષ્મનો શોક કરીને શું કયું ? શરવીર અને દુરાધર્મી એવા મહાત્મા ભીષ્મ હણાયા, ત્યારે શોક-સાગરમાં ડૂબી ગયેલા કૌરવોએ શું કયું ?^{૪, ૧૦} હે સંજય ! મહાત્મા પાંડવોનું તે મહા ઉગ્ર સૈન્ય ત્રણેય લોકોને પણ તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન કરે તેવું છે.^{૧૧} આ તરફ દુર્યોધનના સૈન્યમાં એવો મહારથી પુરુષ ઢાણ છે કે, તેના આશ્રય કરીને યોદ્ધાઓ તે મહાભયંકર રણસંગ્રામમાં ત્રાસ ન પામે ?^{૧૨} હે સંજય ! કુરુસિંહ ભીષ્મપિતામહ રણમાં ઢળી પડ્યા, ત્યારે કુરુપક્ષના રાજાઓએ શું કયું, તે તું મને કહે.^{૧૩}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! તે રણમાં જ્યારે દેવવ્રત પડ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રોએ જે કયું તે તમને કહું છું. તમે તે એકચિત્તે સાંભળો. હે રાજન ! સત્યપરાક્રમી ભીષ્મપિતામહ જ્યારે રણ-ભૂમિ ઉપર રણાર્થ પડ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રો અને પાંડવો બુદ્ધ બુદ્ધ વિચાર કરવા લાગ્યા. સાત્ત્વધર્મનો વિચાર કરીને તેઓ વિરમય પામ્યા હતા તેમ હર્ષ પણ પામ્યા હતા. વળી તેમણે

પોતાના ધર્મની નિંદા કરી : અને અમાપ કર્મ-વાળા મહાત્મા ભીષ્મને પ્રણામ કર્યા.^{૧૪-૧૬} હે નરસિંહ ! તેમણે ભીષ્મને માટે મજબૂત ગાંઠાવાળા ખાણો વડે ઉશીકાંવાળી વીરશય્યા રચી.^{૧૭} તેમણે ભીષ્મના રક્ષણ માટે ચારે બાજુ રક્ષકો મૂક્યા, પરંપૂર વાંતચીત કરી, ગંગાપુત્ર ભીષ્મની સંમતિ લીધી અને તેમની પ્રદક્ષિણા કરી.^{૧૮} પછી ક્રોધ-થી લાલ લાલ આંખવાળા થયેલા તે ક્ષત્રિયો પર-સ્પર મળીને કરી યુદ્ધને માટે નીકળી પડ્યા; કારણ કે તેઓ કાળ વડે જ પ્રેરાયેલા હતા. હવે તરેહતરેહનાં વાજિંત્રોના નાદ સાથે તથા રણ-ભેરીના રણકાર સાથે તમારા પુત્રોનાં તથા શત્રુ-ઓનાં સૈન્યો પણ નીકળી પડ્યા.^{૧૯, ૨૦} હે રાજદ્ર ! ગંગાનંદન ભીષ્મ સૂર્યનારાયણ નમી ગયા તે વખતે ઢળી પડ્યા હતા. છતાં પણ ક્રોધવશ થયેલા અને કાળથી ભાન ખોઈ બેઠેલા એ ભરત-શ્રેષ્ઠ રાજાઓ મહાત્મા ગાંધેયનાં હિતકારક વચનો-ને અવગણીને હથિયારો લઈ લઈને ઉતાવળા ઉતાવળા યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યા.^{૨૧, ૨૨} તમારા પોતાના તથા તમારા પુત્રનાં મોહને લીધે તેમ જ ભીષ્મપિતામહના વધને કારણે કૌરવો તથા બીજા સર્વ રાજાઓ બધે મરણશરણ થઈ ગયા.^{૨૩} હિંસક પશુઓથી ભરેલા વનમાં ગોવાળ વિનાનાં બકરાંઓ જમ મનમાં અત્યંત ઉદાસ થઈ જાય, તેમ ભીષ્મ-પિતામહ વિનાના થઈ પડેલા તે સર્વ રાજાઓ ત્યાં મનમાં અત્યંત ઉદાસ થઈ ગયા.^{૨૪} ભરતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ રણાર્થ પડ્યા એટલે કૌરવોની સેના બાણે નક્ષત્ર-વિહોળી રાત્રિ જેવી થઈ ગઈ અને વાયુવિહોળા વાદળ જેવી થઈ ગઈ.^{૨૫} ત્યારે તે ધાન્યવિહોળી ભૂમિ જેવી થઈ ગઈ; સરંકાર (વ્યાકરણ) વિનાની વાણી જેવી થઈ ગઈ અને, બલિના પકડાવાંથી ઉદાસ થયેલી રાક્ષસસેના જેવી થઈ ગઈ.^{૨૬} વળી તે ત્યારે વચ્ચાલંકાર વિનાની વચરોડા વિધવા

જેવી થઈ ગઈ, જળ વિનાની સૂકી નદી જેવી થઈ ગઈ અને તે વનમાં વરુઓએ ઘેરી લીધેલી તથા માર્યા ગયેલા પતિવાળી વિષ્ણુ પટેલી મૃગલી જેવી થઈ ગઈ.^{૨૭} શરમે⁺ મારી નાખેલા સિંહ-વાળી દોઢ, મહાન પર્વતયુક્ત જેમ નિસ્તેજ થઈ જાય, તે પ્રમાણે ભરતશ્રેષ્ઠ ગંગાનંદનના પડવાથી કૌરવોની તે સેના નિસ્તેજ થઈ ગઈ.^{૨૮} ત્યારે વીર અને બળવાન પાંડવોએ તાટીતાટીને અત્યંત કાયર કરી દીધેલી તે સેના મહાસાગરમાં ચોપાસથી પવનથી પછડાઈને ડાહી રહેલી નૌકા જેવી જણાતી હતી.^{૨૯} તે સમયે તે સેનામાં ધોડાંઓ, રથો તથા હાથીઓ અત્યંત ગમરાટમાં પડી ગયા હતા, લગભગ ઘણા મનુષ્યો મરણ પામ્યા હતા અને સર્વે નાસીપાસ થઈ ગયા હતા.^{૩૦} તે સેનામાં સર્વ રાજાઓ તથા અનેક પ્રકારના સૈનિકો ત્રાસ પામી ગયા હતા અને પિતામહ ભીષ્મ વિનાના થઈ ગયેલા હોવાથી તેઓ જણે પાતાળમાં ડૂબી જતા હોય તેમ દુઃખી જણાતા હતા.^{૩૧} તે વખતે કૌરવોએ કહ્યું તું સ્મરણ કર્યું, કારણ કે તે ભીષ્મના જેવો જ પરાક્રમી હતો. આપત્તિમાં આવી પડેલા મનુષ્યનું મન જેમ બંધુ પ્રત્યે જાય, તેમ સંઘના કૌરવોનું મન સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને વિદ્યા તથા તપથી અગ્રિમમાન તેજસ્વી એવા તે કહ્યું પ્રત્યે ગયું. હે ભારત ! આપણા હિતેચ્છુ અને શરીરનો પણ ત્યાગ કરે એવા રાધાનંદન સૂતપુત્ર કહ્યુંને સર્વ ભરતવંશી રાજાઓ 'કહ્યું ! ઓ કહ્યું !' એમ ધૂમ મારવા લાગ્યા; કારણ કે ભીષ્મપિતામહ યુદ્ધે ચડ્યા હતા તે દશ દિવસ સુધી મહાયશસ્ત્રી કહ્યું અને તેના બંધુઓ તથા અમાત્યો યુદ્ધમાં 'ઊતર્યા નહોતા.

'અરે ! એ કહ્યુંને તુરત બોલાવો, વાર ન કરો' એમ તે સર્વ રાજાઓ ત્યાં ધુમરાણ કરી રહ્યા હતા. બળવાન અને પરાક્રમશાળી મહારથીઓની ગણતરીને સમયે ભીષ્મપિતામહે સર્વ ક્ષત્રિયોના દેખતાં તે મહાબાહુ કહ્યુંને અધરથી તરી કે ગણ્યો હતો. ખરી રીતે તો એ નરસિંહ બમણો મહારથી હતો, શૂરવીરોમાં માન્ય હતો અને રથી તથા અતિરથીઓની સંખ્યામાં પણ અગ્રણી હતો. વળી તે અસુરોને અને દેવસ્નામીઓને પણ યુદ્ધમાં જીતવાની હામ ધરતો હતો.^{૩૨-૩૭} આમ હે રાજન ! ભીષ્મે અને અધરથી ગણ્યો, ત્યારે કહ્યું તે જ વખતે ક્રોધથી ગંગાપુત્ર ભીષ્મને કહ્યું હતું કે, 'હે કુરુવંશજ ! તમે જ્યાં સુધી જીવતા હોશો ત્યાં સુધી હું ક્યારેય લડીશ નહિ.^{૩૮} હે કૌરવ ! જે તમે કદાચ યુદ્ધમાં પાંડવોને મારી નાખશો, તો હું દુર્યોધનની રજ લઈ વનમાં ચાલ્યો જઈશ; અથવા જે તમે પાંડવોને હાથે મરીને સ્વર્ગે જશો, તો તમે જમને મહારથી માનો છો, તે બંધાને હું કેવળ એક રથની જ મદદથી સંહારી નાખીશ.^{૩૯, ૪૦} એમ' કહીને મહાંબાહુ મહાયશસ્ત્રી કહ્યું તમારા પુત્રની સંમતિ લઈને દશ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું ન હતું.^{૪૧} હે ભારત ! અણગણ પરાક્રમવાળા પિતામહ ભીષ્મે યુદ્ધમાં ભયંકર પરાક્રમ પ્રગટાવીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરના અનેક યોદ્ધાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો હતો.^{૪૨} પણ મહાન તેજવાળા તથા સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા તે શૂરવીર ભીષ્મ રણમાં પડ્યા, ત્યારે જેમ તરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો વહાણનું સ્મરણ કરે, તેમ તમારા પુત્રોએ કહ્યું તું સ્મરણ કરવા માંડ્યું. સર્વ રાજાઓ સહિત તમારા પુત્રો તથા તમારા સૈનિકો 'ઓ કહ્યું' એમ રાડ નાખવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, 'આ તારે પરાક્રમ કરવાનો સમય છે.^{૪૩, ૪૪} એ પ્રમાણે ત્યાં ઠેરઠેર સર્વ

+ શરમ એ પુરાણકથામાં વર્ણવેલું પ્રાણી છે. એને આડ પગ હોય છે અને એ સિંહથી પણ વધારે બળવાન હોય છે.

મહાબળવાન યોદ્ધાઓ પ્રાણને હથેળીમાં રમીડી રહેલા તે રાધાનંદન સૂતપુત્રને એકસાથે સાદ પાડી રહ્યા.^{૪૫} આપત્તિકાળમાં મનુષ્યોનું મન જમ પોતાના બંધુ પ્રત્યે જાય, તેમ આપણા પક્ષના સૌનું મન પરશુરામે શિક્ષિત કરેલા તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં અસદ્ય પરાક્રમવાળા તે કર્ણ પ્રત્યે ગયું.^{૪૬} હે રાજન! ગોવિંદ જમ નિરંતર દેવોનું ભયથી રક્ષણ કરવામાં સમર્થ છે, તેમ તે કર્ણ આપણુ સર્વનું તે મહાભયંકર રણમાં રક્ષણ કરવા સમર્થ છે.^{૪૭}

વૈશંપાયન બોલ્યા : આમ કર્ણનાં વારંવાર વખાણુ કરી રહેલા એ સંજયને રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે સર્વ સમાન નિઃશ્વાસ મૂછીને આમ પૂછ્યું.^{૪૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : આપણા પક્ષના સર્વનું મન આમ જ્યારે કર્ણ પ્રત્યે ગયું, ત્યારે તમે બધા પોતાના પ્રાણને પણ જોવારી દેનારા એ શર-વીર સૂતપુત્ર કર્ણને મળ્યા હતા કે?^{૪૯} વળી ત્યારે ગમરાટમાં પડી ગયેલા, ત્રાસી ગયેલા, આતુર બનેલા અને રક્ષણની ઇચ્છા કરી રહેલા એવા તમારા બધાઓના મનોરથને એ સત્યપરાક્રમી કર્ણે નિષ્ફળ તો કર્યા નહોતા ને?^{૫૦} ભીષ્મના માર્થો જવાથી કૌરવોની અંદર જે કાંઈ અધૂરપ આવી ગઈ હતી, તેને ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કર્ણે યુદ્ધમાં પૂરી હતી કે?^{૫૧} શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા તે નરસિંહ કર્ણે ભીષ્મની ખાલી પડેલી જગ્યાને પૂરી હતી કે? ઠમ કે હે સંજય! તે કર્ણ લોકમાં પુરુષવ્યાધ કહેવાય છે. કૌરવોના રક્ષણ માટે એ કર્ણે રણસંઘામમાં પોતાના પ્રાણને પાથરીને અને સુખને અળગાં કરીને પીડાયેલા તથા વિશેષે કરી આક્રંદ કરી રહેલા પોતાના બાંધવોની તથા મારા પુત્રોની વિજયની આશાને સફળ કરી હતી કે?^{૫૨, ૫૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રશ્ન' નામનો અધ્યાય ૧ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૨ જો

કર્ણના વીરોદ્ધારે

॥ સંજય ક્વાચ ॥

હતં મીષ્મમથાધિરથિર્વિદિત્વા . . .

મિત્રાં નાવમિવાત્યગાથે કુરુણામ્. ॥

સોદર્યં વત્ત વ્યસનાત્સતપુત્રઃ

સંતારયિષ્યંસ્તવ પુત્રસ્ય સેનામ્ ॥ ૧ ॥

સંજયે બોલ્યો : ભીષ્મને હણાયેલા બહીને

અધિરથના પુત્ર કર્ણે બંધુની પેઠે, અતિ અગાધ

મહાસાગરમાં ભાંગી પડેલી નૌકા જેવી કૌરવોની

તે સેનાને દુઃખમાંથી તારવાની ઇચ્છા કરી અને

તે તમારા પુત્રની સેના તરફ આવી પહોંચ્યો.^૧

હે રાજ! ત્યાં આવી તેણે પુરુષોમાં ઇંદ્ર સરખા

તથા અવિચળ વ્રતવાળા શાંતનુકુમાર મહારથી

ભીષ્મને રણમાં પડેલા સાંભળ્યા, એટલે ધનુર્ધરો-

માં શ્રેષ્ઠ એવો તે શત્રુનાશન કૌરવસેના પાસે

આવ્યો.^૨ મહારથીશ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહ જ્યારે

શત્રુઓને હાથે માર્યા ગયા, ત્યારે પિતા જેમ

પુત્રોને તારવા માટે આવી પહોંચે, તેમ કર્ણ પણ

સમુદ્રમાં ડૂબવાની અણી ઉપર આવેલી નૌકા

જેવી તમારા પુત્રની સેનાને તથા સર્વ કૌરવોને

તારવાની ઇચ્છાથી એકદમ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૩

કર્ણ બોલ્યો : હે વીરો! ચંદ્ર વિષે જેમ

લાંછન સનાતન કાળનું છે, તેમ સદા કૃતજ્ઞ

તથા બ્રાહ્મણોના શત્રુઓનો સંહાર કરનારા પિતા-

મહ ભીષ્મ વિષે ધીરજ, યુદ્ધિ, પરાક્રમ, તેજ, સત્ય,

સ્મરણશક્તિ, વીર પુરુષોના ગુણો, દિવ્ય અસ્ત્રો,

નમ્રતા, પ્રિય વાણી અને ઈર્ષ્યારહિતપણું વગેરે ગુણો

સર્વ કાળ માટે હતા. શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા તે

ભીષ્મ પણ જ્યારે આ રણમાં રણાયા છે, ત્યારે

હવે હું સર્વ વીરોને પણ રણાયેલા જ માનું છું.^{૪, ૫}

હે આર્ય! કર્મના અનિત્ય યોગથી આ જગતમાં

કાંઈ પણ વસ્તુ સ્થિર જ નથી; છતાં મહાવ્રત-

ધારી ભીષ્મ જ્યારે આજ માથો ગયા છે, ત્યારે 'આવતી કાલે સૂર્યનો ઉદય થશે' એમ કયો પુરુષ સંશયરહિત થઈને શ્રદ્ધા કરશે ? (અર્થાત્ મૃત્યુનો જય કરનારા પિતામહાનું પણ એ મૃત્યુ થયું, તો આપણે બધાને જીવવાની આશા તો શાની જ હોય ?) ^૧ વસુઓ જેવા પ્રભાવવાળા અને વસુઓના જેવા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા એ વસુધરાસ્વામી ભીષ્મ વસુ નામના દેવોની પાસે આલ્યા ગયા છે, ત્યારે હવે તમે બધા તમારાં ધન, પુત્ર, પૃથ્વી અને આ સમગ્ર સેનાનો શા માટે શોક કરો છો ? ^૨

સંજય બોલ્યો : મહાન પ્રભાવવાળા, વરદાન આપવાવાળા, સમગ્ર લોકના રાજા અને મહાન શત્રુઓને પણ શિક્ષા કરનારા એ આમાપ પરાક્રમી પિતામહ ભીષ્મ જ્યારે રણમાં પડ્યા તેમ જ જ્યારે સમગ્ર ભરતવંશી રાજાઓનો રણમાં પરાજય થયો, ત્યારે કણું મનમાં અત્યંત દુઃખ પામ્યો અને આંસુ ઢાળી ભારે નિસાસા નાખવા લાગ્યો. ^૩ હે રાજા ! રાધાનંદનનાં આ વચનો સાંભળીને તમારા પુત્રો અને સર્વ સૈનિકો પરસ્પર મોઢા શબ્દથી પોક મૂકવા માંડ્યા અને નેત્રો દ્વારા દુઃખનાં અશ્રુઓને વારંવાર વહેવડાવવા લાગ્યા. ^૪ પછી જ્યારે મહાન રણસંગ્રામ ફરી ચાલુ થઈ ગયો અને સર્વ રાજાઓ સેનાઓની અંદર દાખલ થઈ ગયા, ત્યારે સર્વ મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કણે સર્વ મહારથીઓને હર્ષ ઉપજાવનારાં આ વચનો કહ્યાં : ^૫ 'આ જગત અનિત્ય છે અને હમેશાં મૃત્યુ સામે જ દોડી રહ્યું છે,' આમ વિચારતાં મને કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર જણાતી નથી. જે એમ ન હોય, તો તમારા જેવા વીર પુરુષો પાસે ઊભા છતાં, પર્વત સમાન પ્રદાશવાળા એ કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ આ રણસંગ્રામમાં કેમ રણાઈ પડ્યા ? ^૬ પૃથ્વી પર ઉદય પામેલા બીજ સૂર્ય જેવા એ મહારથી

શાંતનુકુમારને આ રણમાં રણી પાડવામાં આવ્યા છે એટલે હવે વૃક્ષો જેમ પર્વતને ઉચલાવી પાડનાર પવનને સહન કરવા સમર્થ નથી, તેમ આ સર્વ રાજાઓ અર્જુનને સહન કરવા સમર્થ નથી. ^૭ છતાં માર્થો ગયેલા આગેવાનવાળાં, દુઃખિત સ્વરૂપવાળાં તથા શત્રુઓએ નાશ પમાડેલા ઉત્સાહવાળાં આ કૌરવોનાં સૈન્યોનું મહાત્મા ભીષ્મની પેઠે મારે સંગ્રામમાં રક્ષણ કરવું જ જોઈએ. આ બધો ભાર આજ મારા પર પડ્યો છે અને આ સર્વ જગતને હું અનિત્ય જોઉં છું. વળી રણકુશળ ભીષ્મપિતામહ રણમાં પડ્યા છે, ત્યારે આવે પ્રસંગે હું શા માટે ભય રાખું ? ^{૮, ૯} આ રણમાં ધૂમીને હું તે કુરુશ્રેષ્ઠ પાંડવોને સીધી ગતિવાળાં બાણોથી યમરાજને ઘેર દાખલ કરી દર્શાવું અને આ જગતમાં ઉજ્જવળ યશ પ્રકટાવીને સ્થિતિ કરીશ, અથવા તો શત્રુઓથી માર્થો જઈને હું પૃથ્વીની પયારી કરીશ. ^{૧૦} યુધિષ્ઠિરમાં ધીરજ, બુદ્ધિ, સત્ય અને પરાક્રમ છે અને ભીમસેનમાં સૌ હાથીના નેટલું પરાક્રમ છે. અર્જુન દેવરાજ ઇંદ્રનો પુત્ર છે અને સાથે જીવાન છે; દેવો પણ તેના બળને સહેલાઈથી જીતી શકે તેમ નથી. ^{૧૧} વળી આ રણમાં પાંડવસેનાને વિશે સાક્ષાત્ યમરાજ સરખા નકુલ અને સહદેવ છે, તેમ જ સાત્યકિ અને દેવકીનંદન કૃષ્ણ પણ છે. કોઈ કાયર પુરુષ તો એ સૈન્ય સામે જઈ જ શકે નહિ અને કદાચ એ કોઈ જય તો તે મૃત્યુના મુખમાંથી જીવતો પાછો ફરે જ નહિ. ^{૧૨} મનસ્વીઓ જેમ વૃદ્ધિ પામેલા તપનો તપથી જ બાધ કરે છે, તેમ રાક્ષસો સામા બળનો બળથી જ બાધ કરે છે. મારું મન પણ એ શત્રુઓનું નિવારણ કરવામાં તથા મારું પોતાનું રક્ષણ કરવામાં પર્વત સમાન અચળ છે. ^{૧૩} (હવે કણે પોતાના સારથિ પ્રત્યે કહે છે :) હે સારથિ ! આમ મારું

મન અતુકૂળ છે, તેથી હું આજે શત્રુઓ સામે
જઈને તેમના પ્રભાવને ખાળી દઈશ અને તેમને
પરાજય પમાડીશ. મારે મારા મિત્રોનો દ્રોહ
સહન નહિ કરેલાં જોઈએ. જે સમયે સૈન્યમાં
લંગાણુ પડે, તે સમયે જે આવીને જોતો રહે, તેજ
ખરો મિત્ર છે.^{૧૮} આજે હું સત્પુરુષોને યોગ્ય
શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરીશ અને મારા પ્રાણોનો ત્યાગ કરીને
ભીષ્મની પાછળ જઈશ. હું યુદ્ધમાં સર્વ શત્રુઓ-
ના સમુદાયોને હણી નાખીશ, અથવા તે શત્રુઓ-
ને હાથે મરીને હું વીરક્ષોક્તને પામીશ.^{૨૦} જ્યારે
કોઈ પણ 'મારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો' એવો
પોકાર કરે ત્યારે તેને માટે, રડતાં સ્ત્રીબાળકો
માટે, નષ્ટ થયેલા પુરુષોવાળા માટે અને દુર્યો-
ધન માટે મારે યુદ્ધ કરવું જ જોઈએ, એમ હું
સમજું છું. માટે હે સારથિ ! આપણા રાજ
દુર્યોધનના શત્રુઓને આજે હું જીતીશ.^{૨૧} વળી
ભયંકર સ્વરૂપવાળા આ રણમાં હું કૌરવોને રક્ષીશ,
પાંડુપુત્રોનો સંહાર કરીશ, સર્વ શત્રુઓના સમુ-
દાયોનો નાશ કરીશ અને છેવટે મારા પ્રાણોને
પણ અકારા કરીને હું દુર્યોધનને રાજ્ય આપીશ.
તું મને મણિ અને રત્નોથી પ્રકાશતું અને ઝળ-
હળતા સુવર્ણતું ધડેલું વિચિત્ર કવચ પહેરાવ,
તું મને મસ્તકે ધારણ કરવાના સૂર્ય સમાન પ્રભા-
વાળા ટોપને પણ પહેરાવ; તું મને ધતુરૂપ ધારણ
કરાવ અને તું મને અગ્નિ તથા ઝેરી નાગ જેવાં
ખાણોને સજવ.^{૨૨, ૨૩} વળી તું ખાણોથી ભરેલા
સોળ ભાયાઓને મારી પાછળ ખાંધી દે; દિવ્ય
ધતુરૂપો લાવ અને તલવાર, શક્તિ, ભારે ગદાઓ
તથા સુવર્ણથી મટેલા વિચિત્ર નાળવાળા શંખને
લાવ.^{૨૪} આ સોનાની અદ્ભુત સાંકળને, કમળના
ચિહ્નવાળા જયસૂચક દિવ્ય ધ્વજને, સારી રીતે
મૂંથેલી તથા ગ્રહસ્ત્રવાળી એવી અદ્ભુત માળાને
તેમ જ માંગલિક ડાંગરને તું કામળ વસ્ત્રોથી લૂછી

ચમકાવેલ કરીને લાવ.^{૨૫} વળી હે સારથિ ! આ
જે ઘોડાઓ ઉજ્જવળ વાદળના જેવા વર્ણવાળા
છે, જે પુષ્ટ છે, જે મંત્રપૂર્વક પવિત્ર જળથી સ્નાન
પામ્યા છે, જે ઉતાવળા જનારા છે અને જે
રંગેરંગી સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલા છે,
તે ઉત્તમ ઘોડાઓને તું જલદી રથમાં બેસી લાવ.^{૨૬}
વળી સૂર્ય તથા ચંદ્ર જેવા પ્રકાશવાળાં રત્નોથી
જડેલા, સુવર્ણની માળાઓથી વીંટાયેલા અને
યુદ્ધની અંદર ઉપયોગી થઈ પડે તેના પદાર્થોથી
યુક્ત એવા એ ઉત્તમ રથને તું ઘોડાઓ બેસીને
ઝટ લઈ આવ.^{૨૭} વળી તું વેગવાળાં અદ્ભુત
ધતુરૂપો લાવ, સારી રીતે બાંધેલી ઉત્તમ દોરીઓ
લાવ, બાણોથી ભરેલા મોટા મોટા ભાયાઓ લાવ,
કવચો લાવ અને યુદ્ધપ્રયાણ માટે યોગ્ય એવું
ઢીંથી આપું ભરેલું કાંસાતું તથા સોનાતું એ
વીરપાત્ર પણ તરત લઈ આવ. અરે ઓ ! તું
એક વિજયમાળ લાવ, તેને મારા શરીરે પહેરાવ
અને તું વિજયને માટે ઝટઝટ રણભેરી વગડાવ.
ઓ સારથિ ! જે સ્થળે કિરીટધારી અર્જુન, ભીમ,
યુધિષ્ઠિર, નકુલ અને સહદેવ જિભા છે, તે સ્થળે
તું મને લઈ આવ. સંજામમાં શત્રુઓને ભેટીને હું
કાં તો તેમને હણી નાખીશ, અથવા તેમને હાથે
માર્યો જઈને ભીષ્મની પાસે પહોંચી જઈશ.^{૨૮-૩૦}
જે સૈન્યમાં સત્ય અને વૈર્યવાળા રાજયુધિષ્ઠિર સામે
જિભા છે, જ્યાં ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને
સહદેવ જિભા છે, જ્યાં ધૌકૃષ્ણ છે, સાત્યકિ છે તેમ
જ બીજા સુંબયોદ્યાઓ સામે જિભા છે, તે સૈન્યને
આપણા પક્ષના બીજા રાજાઓ જીતી શકે તેમ
નથી, એમ હું માતું છું.^{૩૧} સર્વનો સંહાર કર-
નારા સાક્ષાત્ સૂર્યતેવ પણ સદા સાવધાન રહીને
જે કદાચ અર્જુનનું રક્ષણ કરશે, તોપણ હું આ
યુદ્ધમાં અર્જુનનો ભેટા કરીશ અને કાં તો તેનો
નાશ કરીશ અથવા ભીષ્મને મારે યમરાજ પાસે

આદ્યો જઈશ.^{૩૨} હું અવશ્ય તે શરવીર પાંડવોના મધ્યમાં જઈશ. આથી હું અત્યારે જ કહી દઉં છું કે, જેઓ મિત્રદ્રોહી હોય, કુળેળ ભક્તિવાળા હોય, પાપી હોય તેઓ મારા સંહાયક ન હો! ^{૩૩}

સંજય બોલ્યો : પછી દેવગણેથી* પૂજતા ઇંદ્રની જમ જને કૌરવો પૂજી રહ્યા હતા, એવો તે મહારથીશ્રેષ્ઠ, ઉગ્ર ધનુર્ધારી અને મહાત્મા કર્ણ સમૃદ્ધિમાન, મજબૂત દાંડીવાળા, સોને મટેલા, ધનવાળા અને પવનવેગી ઉત્તમ ઘોડાઓ બેઠેલા સુંદર તથા ઉત્તમ રથમાં બેઠો અને ત્યાંથી વિજયને માટે આદ્યો. હવે રણભૂમિ ઉપર ભરત-શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ જ્યાં પડ્યા હતા, ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો.^{૩૪} સૂર્ય સમાન અમાપ તેજવાળા એ કર્ણ ત્યારે સુવર્ણ, મોતી, મણિ અને રત્નોની માળાવાળા, વરૂથવાળા,^x ધનવાળા, મેધ સમાન શબ્દવાળા તથા શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓ બેઠેલા તે મહાન રથમાં અગ્નિના જ્વળી કાંતિથી ઝળહળતો હતો. આમ તે અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળા સુંદર રથમાં બેઠેલો એ અધિરથનો પુત્ર મહારથી ધનુર્ધર કર્ણ વિમાનમાં બેઠેલા સાક્ષાત્ ઇંદ્રની જમ શોભી રહ્યો હતો.^{૩૫-૩૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જત દ્રોણભિક્ષુપર્વમાં 'કર્ણ' નિર્ધાર' નામનો અધ્યાય રજે સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

લીઘ્મ પ્રત્યે કણ્ણનાં વચન

॥ સજય ઉવાચ ॥

શરતલ્પે મહાત્માનં શયાનમમિતૌજસમ્ ।

મહાવાતસમૂહેન સમુદ્રમિવશોપિતમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! કર્ણ રથમાં બેસીને ભીષ્મપિતામહની બાણશય્યાવાળા રથાને પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે એ પિતામહને

* શત્રુના પ્રહારમાંથી રથનું રક્ષણ કરવા માટે રથને ફરતુ કરેલું લોઢા વગેરેનું આવરણ

બાણશય્યા પર સૂતેલા બેયા. અમાપ તેજવાળા, પ્રલયકાળના મહાન વાયુએ સૂકવી નાખેલ સમુદ્રના જેવા જણાતા, સર્વ સ્ત્રિયોના મહાન કાળ સરખા એ મહાન ધનુર્ધારી મહાત્મા ભીષ્મને અનુને દિવ્ય અસ્ત્રોથી પાડી નાખ્યા, એ બેઈને અગાધ સમુદ્રનો પાર નહિ પામવાથી કોઈ છાછરા બેટની ઇચ્છા કરનારા, મનુષ્યો જેવા તમારા પુત્રોની જયની આશા, સુખ અને કવચો એક્ટ્રી-સાથે ભાંગી ગયાં હતાં.^{૧-૩} તે પિતામહ યશુનાના પ્રવાહના જેવાં બાણોના 'સમૂહથી ભરાઈ ગયા હતા. ઇંદ્રદેવે પોતાના વજ્રથી બંધે અસદ્ધ મૈનાક પર્વતને પૃથ્વી પર પાડી દીધો હોય, તેમ અનુને ભીષ્મને નીચે પાડી દીધા હતા.^૪ એ ભીષ્મ આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડેલા સૂર્ય જેવા જણાતા હતા અને 'પૂર્વે' વૃત્રાસુરે જમ ઇંદ્રને ઓચિંતો હરાવ્યો હતો, તેમ અનુને તેમને ઓચિંતો હરાવ્યા હતા.^૫ પૂર્વે' અકસ્માત્ વૃત્રાસુરે જીતેલો બંધે ઇંદ્ર હોય, તેમ યુદ્ધની અંદર ભીષ્મનું આ પતન સર્વ સૈન્યને મોહ ઉપજાવનારું હતું. સર્વ સૈન્યોમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ ધનુર્ધરોમાં ચિહ્નરૂપ, અનુનનાં બાણોથી ભરાઈ ગયેલા, વીરશય્યામાં સૂતેલા અને મહાન વ્રતવાળા તમારા એ વીર પિતા પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીષ્મને બેઈને અધિરથપુત્ર કર્ણ રથમાંથી ઝટપટ જીતરી પડ્યો. ભરતવંશીઓમાં મહાક્રાંતિમાન એવો તે કર્ણ ત્યાં ભારે વેદના પાર્શ્વો અને આંસુથી તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. બે હાથ બેડી રાખીને વંદન કરતો રહીને તે આ પ્રમાણે તૂટ્યાફૂટ્યા શબ્દોમાં બોલ્યો : 'હે ભરતવંશી' પિતામહ ! આપનું મંગલ હો. આ હું કર્ણ આપની પાસે આવ્યો છું. પવિત્ર અને કલ્યાણકારી વાણીથી આપ મારી સાથે બોલો. આપ મને કૃપાદૃષ્ટિથી જુઓ. અરેરે ! આ જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્યને તેનાં

મુખ કૃષ્ણોતું કૃણ મળતું નથી; કારણ કે આપ
જેવા ધર્મપરાયણ વૃદ્ધ વડીલ આજે આ સ્થિતિ-
એ પૃથ્વી પર સૂતા છે. હે કુરુક્ષેત્ર ! કાશને
સંત્રેહ કરવામાં, હિતચિંતક વિચારોમાં, સૈન્યોના
વ્યુહ રચવામાં તથા અનેક જાતની યુદ્ધકળાઓમાં
હું કુરુક્ષેત્રમાં આપના સરખો બીજે કાઈ પણ
પુરુષ જોતો નથી. શુદ્ધ બુદ્ધિથી યુક્ત થયેલા આપ
જ હોરોને આ આવી પડેલા ભયમાંથી તારનારા
હતા. હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અનેક યોદ્ધાઓને સંહાર
કરીને આપ જ્યારે પિતૃલોક ભણી સિંધાવશે,
ત્યારે આજ દિવસ મુઘ્ધી ક્રોધે ભરપૂર રહેલા એ
પાંડવો વાઘો જેમ મૃગલાને ધાણ કાઢી નાખે છે,
તેમ બિચારા હોરોને ધાણ કાઢી નાખશે.
વજ્રને ધારણ કરનારા ઇંદ્રથી જેમ અસુરો ત્રાસ
પામે છે, તેમ હોરો અર્જુનના ગાંડીવના ઘોષના
વીર્યને જાણીને ત્રાસ પામશે. હવે ગાંડીવધનુષ્ય-
માંથી છૂટેલાં વજ્ર જેવાં બાણોનો શબ્દ હોરોને
તેમ જ બીજા રાજાઓને થયરાવી મૂકશે. દે વીર !
પ્રદીપ્ત થયેલી મહાન જ્વાળાઓવાળો અગ્નિ જેમ
વૃક્ષોને બાળી મૂકે છે, તેમ કિરીટધારી અર્જુનનાં
બાણો હવે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને બાળી મૂકશે. વાયુ
અને અગ્નિ બંને બેગા થઈને વનમાં જ જ સ્થળે
પ્રગટે છે, તે તે સ્થળે તેઓ લતાઓ, પાસો અને
વૃક્ષોને બાળી મૂકે છે. નિઃસંશય પૃથાપુત્ર અર્જુન
એવો જ ભડબડી કોરેલા અગ્નિ છે. તેમ દે
નરસિંહ ! શૃદ્ધાનુ વાયુ સમાન છે, એ નિઃસંદેહ
છે. દે ભારત ! શૃદ્ધાનુના પાંચજન્ય સંખના
ઘોષને તથા અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યના ટંકારને
સંખગીને સર્વ નેન્યા ત્રાસ પામી જશે. દે
વીર ! શત્રુઓને સંહાર કરનારા કપિવંશ અર્જુન-
ના મધુમતિ પર કિરણી રહેલા રથના રાજાને
સહન કરવાને હવે આપના પિતા બીજે શત્રુ
પણ રાજા સમર્થ થશે નહિ. જ અર્જુનનાં વિષ્ય

કર્મોતું મોટા શૂરવીર પુરુષો પણ ક્યન કર્યા કરે
છે, તે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા માટે આપના
વિના હવે બીજે કાઈ પણ રાજા સમર્થ નથી.
એ અર્જુનને નિવાત-કવચ આદિ મહાન રાક્ષસો-
ની સાથે અને મહાત્મા શ્રીશંકર સાથે યુદ્ધ કર્યું
છે અને તે શંકર પાસેથી જ પાપાત્મા પુરુષોને
દુર્લભ એવું વરદાન મુદ્ધાં મેળવ્યું છે. પૂર્વે
ક્ષત્રિયોને સંહાર કરનારા તથા દેવો અને દાનવો-
ના ગર્વને કિતારનારા મહાભયંકર પરશુરામને પણ
આપ વીર્યશાળીએ હરાવ્યા હતા; છતાં પણ
આપ એ અર્જુનને જીતી શક્યા નથી. તો તે
અર્જુનને આ રણસંઘામમાં બીજે કયો પુરુષ
જીતી શકશે? ^{૧-૨૪} એ યુદ્ધકુશળ અર્જુનને હું
સહન કરી શકું તેમ તો નથી જ; છતાં જો
આપની આજ્ઞા થાય તો આંખોને આંજી નાખ-
નારા ઝેરી સરપના જેવા અત્યંત ભયંકર તે રાક્ષ
અર્જુનને હું અમ્મના બળથી હણી શકીશ. ^{૨૫}

હિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં અંતે દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'કર્મોતું વાઘ્ય' નામનો અધ્યાય ૩૧ સમાપ્ત

અધ્યાય ૪ થો

બીજે કણને યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા આપી

॥ મંત્રાય ડગાય ॥

तस्य लादप्यमानस्य कुरुवृद्धः पितामहः ।

देवकालोचितं वाक्यममर्षीन्प्रोक्तमानयः ॥ ૧ ॥

સંભવ્ય થોડો : કર્ણે આ પ્રભાણે વારંવાર
કહ્યું, ત્યારે કુરુવૃદ્ધ બીજાપિતામહે પ્રસન્નચિત્ત
થઈને દેશ અને કાળને યોગ્ય એવાં આ વચનો
કહ્યાં : 'દે કણ ! સરિતામાંને જેમ મધુદ્ર
આમયપર પડે, નક્ષત્રોને જેમ ચૂંચ આમયપર
છે, સમ્યકે જેમ પુરોષ આમયપર છે, બીજોને
જેમ રમાય પુરવી આમયપર છે અને સર્વ
બનેને જેમ મેષ આમયપર છે, તેમ તું માર્ગ
ખિતોને આમયપર થા. રેણ જેમ મંડની

પાછળ જીવે છે, તેમ તારા બાંધવો તારી પાછળ જીવે.^{૨,૩} શત્રુઓનો તું માનભંજન થા અને મિત્રોનો તું આનંદવર્ધન થા. વિષ્ણુ જન્મ દેવતાઓનો આધાર છે, તેમ તું કૌરવોનો આધાર થા.^૪ હે કર્ણ ! પૂર્વે રાજપુર જઈને દુર્યોધનના જળની ઇચ્છાથી તે તારા બાહુબળના પરાક્રમથી કમિંત્ર યોદ્ધાઓને જીત્યા હતા.^૫ વળી ગિરિ-ત્રજમાં રહેલા નક્ષત્રિત વગેરે રાજ્યોને તથા અંબણોને, વિદેહોને અને ગાંધારોને પણ તે હરાવ્યા હતા.^૬ હે કર્ણ ! હિમાલયરૂપ કિલ્લામાં ભરાઈ રહેનારા રણસંઘ્રામમાં મહાભયંકર એવા કિરાતોને પણ તે દુર્યોધનના તાબામાં આણ્યા હતા.^૭ તેં યુદ્ધમાં ઉત્કલ, મેકલ, પોંડ્ર, કલિંગ, આંધ્ર, નિપાદ, ત્રિગત અને બાહલિક આદિ ઘણા યોદ્ધાઓને પણ જીત્યા હતા.^૮ હે કર્ણ ! તેં મહાતેજસ્વીએ દુર્યોધનતું હિત ઇચ્છીને તે તે સંઘ્રામોમાં અનેક વીરોને પરાજય આપ્યો હતો.^૯ હે તાત ! જ્ઞાતિ, કુળ અને બાંધવો સાથેનો દુર્યોધન જન્મ સર્વ કૌરવોનો આધાર છે, તેમ તું પણ સર્વ કૌરવોનો આધાર થા.^{૧૦} જા, હું તને કહું છું કે, તું તારા શત્રુઓ જેટલે સુખેથી યુદ્ધ કર. તું યુદ્ધમાં કૌરવોને પણ યોગ્ય શિક્ષણ આપ અને દુર્યોધનને જળ અપાવ.^{૧૧} જન્મ દુર્યોધન અમારો પાત્ર છે, તેમ તું પણ અમારા પોત્ર સરખો જ છે. જ પ્રમાણે અમે ધર્મથી તે દુર્યોધનના પૂજ્ય છીએ, તે જ પ્રમાણે અમે ધર્મથી તારા પણ પૂજ્ય છીએ.^{૧૨} હે નરથેષ્ઠ ! જગતમાં યોનિના સંબંધ કરતાં (એટલે એક જ ઉદરમાં જન્મ આદિના સંબંધ કરતાં) સત્પુરુષોનો સત્પુરુષોની સાથેનો સંબંધ ઉત્તમ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૧૩} માટે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો ધર્મને તથા 'આ મારું છે' એમ નિશ્ચય કરીને તું દુર્યોધનની પેઠે કૌરવોના સૈન્યતું પાલન કર.^{૧૪}

ભીષ્મપિતામહનાં આ વચન સાંભળી, સૂર્યપુત્ર કર્ણ તેમના ચરણમાં વંદન કરીને સર્વ ધનુર્ધરાની પાસે ગયો.^{૧૫} ત્યાં તેણે મનુષ્યોના સમુદાયતું અતુલ મહાસ્થાન જોયું અને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલા તથા અગ્રશસ્ત્રથી સજ્જ થયેલા સૈન્યને ધીરજ આપી.^{૧૬} ત્યાં મહાબાહુ કર્ણને સર્વ સૈન્યોના મોખરામાં આવેલો જોઈને દુર્યોધન આદિ સર્વ કૌરવો હર્ષમાં આવી ગયા.^{૧૭} આમ યુદ્ધ કરવા માટે આવીને ઊભેલા એ મહાત્મા કર્ણને જોઈને કૌરવોએ સિંહનાદની ગર્જનાઓથી, બાહુઓને ઠોકવાથી તથા અનેક પ્રકારના ધનુષ્યોના શબ્દોથી તેતું સન્માન કર્યું.^{૧૮}

ઇતિ શ્રીમદ્માભારતમા દ્રોણપર્વાત્તર્ગત દ્રોણાભિષેકપર્વમા
'કર્ણતું આશ્વાસન' નામનો અધ્યાય ૪થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૫મો

નવા સેનાપતિની યોજનાની ભાંજગડ

॥ સજય ઉવાચ ॥

રથસ્યં પુરુષવ્પાત્રં દૃષ્ટ્વા કર્ણમવસ્થિતમ્ ।

હૃદ્યો દુર્યોધનો રાજભિદં વચનમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! રથમાં બેઠેલા નરસિંહ કર્ણને પોતાની સામે આવેલો જોઈને દુર્યોધન હર્ષમાં આવી ગયો અને આ વચન બોલ્યો :^૧ 'હે કર્ણ ! હવે તારા રક્ષણ તજે રહેલા મારા સૈન્યને હું સનાથ (અર્થાત્ નેતાવાળું) માતું છું. હવે આપણે આગળ ઉપર શું યોગ્ય અને હિતકારક કરવું જોઈએ તેનો તું વિચાર કર.'^૨

કર્ણ બોલ્યો : હે પુરુષસિંહ મહારાજ ! તમે જ સૌથી વિશેષ બુદ્ધિમાન છો, તમે જ અમને કહો; કેમ કે મુખ્ય સ્વામી કાર્યને જવું જોઈ શકે છે, તેવું બીજો જોઈ શકતો નથી.^૩ હે નરનાથ ! અમે બધા તમારાં વચનને સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. તમે ન્યાય વિનાતું વચન નહિ જ બોલો એવું મારું માનવું છે.^૪

દુર્યોધન બોલ્યો : વય, પરાક્રમ અને શાસ્ત્રથી યુક્ત એવા ભીષ્મપિતામહ આપણી સેનાના નાયક હતા. હે કર્ણ ! તે મહાયશસ્ત્રી મહાત્મા-એ સર્વ યોદ્ધાઓને સાથે રાખીને દશ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું અને મારા શત્રુઓને સંહાર કરી અમારું રક્ષણ કર્યું.^{૫૬} અતિ અશક્ય કર્મને કરનારા તે ભીષ્મ સ્વર્ગે જવા નીકળ્યા છે, તો હવે તેમના પછી તું કોને સેનાના નાયક તરીકે માને છે? હે રણશ્રેષ્ઠ ! નાવિક વિનાની નાવ જમ એક ધડીલર પણ જળમાં ટપી શકતી નથી, તેમ નાયક વિનાની સેના પણ એક ધડીલર યુદ્ધમાં ટપી શકતી નથી.^{૫૭} જમ સુકાની વિનાની હોડી અને સારથિ વિનાનો રથ ગમે તેમ જાય છે, તેમ જ સેનાપતિ વિનાનું સૈન્ય પણ ફાવે તેમ નાસભાગ કરે છે.^{૫૮} જમ ઢાઈ આગેવાન વિનાનો સઘળો કાફલો સર્વ કષ્ટો પામે છે, તેમ નાયક વિનાની સેના પણ સર્વ કષ્ટો પામે છે.^{૫૯} માટે તું મારા આ સર્વ મહાત્મા પુરુષોમાં શાંતવ્ર-પુત્ર ભીષ્મ પછી સેનાપતિ થાય તેવા યોગ્ય પુરુષને શોધી કાઢ.^{૬૦} આ યુદ્ધમાં તું જ પુરુષને સેનાના નાયક તરીકે કહીશ, તેને અમે બધા એકસાથે નીમીશું એમાં સંશય નથી.

કર્ણ બોલ્યો : આ સર્વ રાજાઓ મહાપુરુષો છે, મહાત્માઓ છે અને સર્વે સેનાપતિપદને યોગ્ય જ છે. એમાં કંઈ જ વિચારવાપણું નથી. આ બધા વીરપુરુષો કુળ, શરીર, જ્ઞાન, બળ, પરાક્રમ અને બુદ્ધિથી યુક્ત છે, શાસ્ત્રોને બળુનારા છે, બુદ્ધિમાન છે તેમ જ યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરનારા છે.^{૬૧-૬૨} પરંતુ તે બધાને કંઈ એકી-સાથે સેનાપતિ નીમી શકાય નહિ; એટલે જનામાં કંઈક અંશે વિશેષ ગુણો હોય તેને જ સેનાપતિ કરવો એઈએ.^{૬૩} તમે જો એકબીજાની સ્પર્ધા કરનારા આ રાજાઓમાંથી કોઈ એકને સેનાપતિ

કરશો, તો બાકીના બધા મનમાં હતાસ થઈ જશે. પછી તેઓ તમારા હિતસ્વી હોવા છતાં ચિત્ત રાખીને યુદ્ધ કરશે નહિ એ સ્પષ્ટ છે.^{૬૪} માટે સર્વ યોદ્ધાઓના ગુરુ, વૃદ્ધ, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ આચાર્ય દ્રોણને સેનાપતિ કરવા યોગ્ય છે, તેમ જ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને દુર્ધર્ષ એવા આ દ્રોણાચાર્ય જ્યાં સુધી જિભા છે, ત્યાં સુધી બીજો કયો પુરુષ સેનાપતિ થઈ શકે? કારણ કે એ આચાર્ય નીતિમાં બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્ય જેવા છે. હે ભારત ! આ સર્વ રાજાઓમાં એવો કોઈ પણ યોદ્ધો નથી કે તે યુદ્ધે ચડેલા દ્રોણાચાર્યની પાછળ ન જાય. હે રાજન ! આ દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, શસ્ત્ર-ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને તમારા ગુરુ છે.^{૬૫-૬૬} માટે હે દુર્યોધન ! પૂર્વે અસુરોને જીતવાની ઇચ્છાવાળા દેવોએ જમ કાર્તિકેશ્વરભીને સેનાપતિ કર્યા હતા, તેમ તમે પણ દ્રોણાચાર્યને ઝટ સેનાપતિ કરો.^{૬૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરજીત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'કર્ણ'નું વાક્ય' નામનો અધ્યાય પ મે સમાપ્ત

અધ્યાય દ્વિતીય

દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને આપેલું પ્રોત્સાહન

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

કર્ણસ્ય વચનં શ્રુત્વા રાજા દુર્યોધનસ્તદા ।
સેનામધ્યગતં દ્રોણમિદં વચનમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ત્યારે કર્ણનાં એ વચન સાંભળીને દુર્યોધનરાજ સેનાની મધ્યમાં રહેલા દ્રોણાચાર્યને આ વચન કહેવા લાગ્યો.^૧

દુર્યોધન બોલ્યો : ઉત્તમ બ્રાહ્મણવર્ણ, શ્રેષ્ઠ કુળમાં જન્મ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, વય, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, દક્ષતા, અજયપણું, અર્થજ્ઞાન, નીતિ, જય, તપ અને કૃતજ્ઞતા એ સર્વ ગુણોથી આપ વૃદ્ધ છો. આપ સમાન બીજો કોઈ પણ પુરુષ આ રાજાઓને

યોગ્ય રક્ષક નથી.^{૨,૩} માટે હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! ઇંદ્ર
જન્મ દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ આપ અમારું
રક્ષણ કરો. આપની આગેવાની હેઠળ અમે શત્રુ-
ઓને જીતવા ઇચ્છીએ છીએ.^૪ રુદ્રોમાં જન્મ
હાપાલી, વસુઓમાં જન્મ પાવક, યક્ષોમાં જન્મ
કુબેર, દેવોમાં જન્મ ઇંદ્ર, વિપ્રોમાં જન્મ વસિષ્ઠ,
તેજોમાં જન્મ સૂર્ય, પિતૃઓમાં જન્મ ધર્મરાજ,
ઝળચરોમાં જન્મ વરુણદેવ, નક્ષત્રોમાં જન્મ
ચંદ્રમા અને દેવોમાં જન્મ શુક્રાચાર્ય શ્રેષ્ઠ છે,
તેમ આપ સેનાપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, માટે આપ
અમારા સેનાપતિ થાઓ.^{૫-૭} હે નિષ્પાપ! આ
અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ આપને વશ રહેનારી
થાઓ. ઇંદ્ર જન્મ દાનવોનો સંહાર કરે છે, તેમ આપ
આ સેનાઓને બૃહબલ કરીને શત્રુઓનો સંહાર
કરો.^૮ પૂર્વે જન્મ કાર્તિકસ્વામી દેવોની આગળ
આત્મા હતા, તેમ આપ અમારી આગળ આત્મા.
ગાયના નાના નાના વાછરડાઓ જન્મ મહાન વૃષભ-
ની પાછળ બળે છે, તેમ અમે બધા આ યુદ્ધમાં
આપની પાછળ ચાલીશું.^૯ ઉચ્ચ ધનુષવાળો મહા-
આપધારી અર્જુન પોતાના દિવ્ય ધનુષ્યનો ટંકાર
કરશે, તોપણ આપને આગળ રહેલા ઈર્ષને તે
પ્રહાર કરશે નહિ.^{૧૦} હે પુરુષવ્યાધ! જો આપ
મારા સેનાપતિ થશો, તો હું આ યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિર-
ને તેના પરિવાર તથા બાંધવો સાથે અવશ્ય
જીતીશ.^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : દુર્યોધને જ્યારે એ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે સર્વ રાજાઓ મોટા સિંહનાદો કરીને
તમારા પુત્રને હર્ષ પમાડવા લાગ્યા અને 'દ્રોણા-
ચાર્યનો જય થાઓ! જય થાઓ!' એમ પોકાર-
વા મંડ્યા.^{૧૨} ત્યારે બીજા સૈનિકો પણ હર્ષમાં
આવી દુર્યોધનને આગળ કરી તેમ જ મોટા યશની
ઇચ્છા રાખી, તે બ્રાહ્મણુત્તમ દ્રોણાચાર્યના માન-
ને વધારવા લાગ્યા. પછી હે રાજા! દ્રોણાચાર્યે

દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૩}
ઈતિ શ્રીમદભીષમપર્વે દ્રોણપર્વાત્મકે દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'દ્રોણને પ્રાસાદન' નામની અધ્યાય ૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૭ મો

દ્રોણનો સેનાપતિપદે અભિષેક

॥ શ્લોક ૩૦ ॥

વેદં પઢંગં વેદાહમર્થવિદ્યાં ચ માનવીમ્ ।
ત્રૈયમ્વકમથેષ્વલ્લં શ્રદ્ધાંણિ વિવિધાનિ ચ ॥ ૧ ॥
દ્રોણ બોલ્યો : હું વેદોને, વેદોનાં છ અંગોને,
મનુષ્યે કહેલી અર્થવિદ્યાને, શિવે આપેલાં અસ્ત્રને
અને એ ઉપરાંત અનેક જાતનાં શસ્ત્રોને બાણું છું.^૧
જયની ઇચ્છાવાળા તમે મારામાં જ જ શુભો કહ્યા
છે, તે બધાને દેખાડવાની ઇચ્છાથી હું પાંડવો
સામે યુદ્ધ કરીશ.^૨ પણ રાજા! દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નને હું આ રણસંગ્રામમાં ઢાઈ પણ રીતે મારી
શકીશ નહિ; કારણ કે તે પુરુષશ્રેષ્ઠને મારો વધ
કરવા માટે જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે.^૩ હું
સૌમક યોદ્ધાઓનો નાશ કરતો રહીશ અને પાંડવો-
નાં સૈન્યો સામે યુદ્ધ કરીશ, પણ પાંડવો હર્ષ-
યુક્ત થઈ ને મારી સામા યુદ્ધ કરશે નહિ.^૪

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! દ્રોણાચાર્યે જ્યારે
એ રીતે કહ્યું, ત્યારે તમારા પુત્ર દુર્યોધને દ્રોણા-
ચાર્યને શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક સેનાપતિ તરીકે
નીમ્યા.^૫ પૂર્વે જન્મ ઇંદ્ર આદિ દેવોએ કાર્તિક-
સ્વામીને સેનાપતિપદે અભિષેક કર્યો હતા, તેમ
દુર્યોધન આદિ રાજાઓએ દ્રોણાચાર્યનો સેનાપતિ-
પદે અભિષેક કર્યો.^૬ આમ જ્યારે દ્રોણાચાર્યને
સેનાપતિ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે કૌરવસેનામાં
વાદિનોના ધૌપથી તથા શંખોના મહાન શબ્દથી
હર્ષ પ્રકટ થઈ રહ્યો.^૭ ત્યાં પ્રણ્યાહવાયનના ધૌપથી,
સ્વસ્તિવાચનના માંગલિક શબ્દોથી, ભાટચારણોના
સ્તુતિસૂચક ગીતશબ્દોથી, ઉત્તમ બ્રાહ્મણોના જય
જય શબ્દોથી અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનાં નૃત્ય-

થી દ્રોણાચાર્યનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરવામાં આવ્યો અને કૌરવો પાંડવોને હાર્યા માનવા લાગ્યા.

સંજય બોલ્યો: મહારથી દ્રોણાચાર્યે સેનાપતિપદ પ્રાપ્ત કરી, સૈન્યોને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી દીધાં અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે તમારા પુત્રોની સાથે પ્રયાણ કર્યું.^{૮-૧૦} ત્યારે સિંધુરાજ, કલિંગરાજ અને તમારો પુત્ર વિકણ્ડ ઠવય ધારણ કરી દ્રોણાચાર્યને જમણે પડખે રહ્યા.^{૧૧} તેમની પાછળ પાછળ ચક્રચક્રિત ભાલાઓથી યુદ્ધ કરનારા ગંધાર દેશના ઉત્તમ ઘોડેસવારો સાથે રાજ શત્રુનિ જતો હતો.^{૧૨} કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, ચિત્રસેન અને વિવિશતિ દુઃશાસનને મોખરે રાખીને સાવધાનીપૂર્વક દ્રોણાચાર્યના ડાબા પડખાનું રક્ષણ કરતા હતા.^{૧૩} તેમની પાછળ પાછળ સુદક્ષિણ વગેરે કળિંગ યોદ્ધાઓ તથા યવનો સહિત શક યોદ્ધાઓ મહાન વેગવાળા ઘોડાઓ સાથે જતા હતા.^{૧૪} મદ્રો, ત્રિગર્તો, અંબષ્ટો, પાશ્વિમાર્યો, ઔદિચ્યો, માલવો, શિખિઓ, શરસેનો, મલદ સહિત શૂદ્રો, સૌવીરો, કિતવો, પ્રાચ્યો અને દક્ષિણાત્ય યોદ્ધાઓ-એ સર્વે તમારા પુત્ર દુર્યોધનને આગળ કરીને સૂતપુત્ર કણ્વની પાછળ જતા હતા.^{૧૫, ૧૬} એ રીતે પોતપોતાનાં સૈન્યને હથે ઉપજાવતા તેઓ તમારા પુત્રો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે નીકળી પડ્યા હતા, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય અને સૈન્યોમાં બળનો આવેશ પૂરતો સૂર્યપુત્ર કણ્વ સર્વ ધનુર્ધરીઓના મોખરામાં ચાલતો હતો. તેનો મહાપ્રયંડ અને હાથીની શૂંખલાના ચિહ્નવાળો મહાન ધ્વજ કૌરવોના સૈન્યને હથે ઉપજાવતો હતો તેમ જ સૂર્ય સમાન કાંતિથી ઝળહળ ચતો હતો. એ કણ્વને જોઈને દ્રોણ પણ જણ લીધેલા પડવાનો શોક કરતું ન હતું. સર્વ રાજાઓ અને કૌરવો શોકરહિત થયા હતા. ત્યાં આનંદમાં આવી ગયેલા અનેક યોદ્ધાઓ તે રણબિંબ પર મોંઠામોંઠે

મોટેથી કહેવા લાગ્યા: 'અરે, કણ્વને યુદ્ધ કરવા આવેલો જોઈને પાંડવો રણમાં ઊભા જ રહેશે નહિ; કણ્વ તો યુદ્ધમાં ઇંદ્ર સહિત દેવોને પણ જીતવા સમર્થ છે, તો પછી તે તુરચ વીર્યવાળા અને તુરચ પરાક્રમવાળા પાંડવોને જીતે એમાં નવાઈ જ શી! મહાબાહુ ભીષ્મે પાંડવોનું રણમાં રક્ષણ કર્યું છે, પણ કણ્વ તો પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તે પાંડવોનો યુદ્ધમાં નાશ જ કરશે.' હે પૃથ્વીપતિ! એ પ્રમાણે મોંઠામોંઠે વાતો કરતા તથા હર્ષિત દેખાવવાળા તે યોદ્ધાઓ કણ્વનું સન્માન કરતા હતા અને પ્રશંસા કરતા કરતા યુદ્ધ માટે નીકળી પડ્યા હતા. તે સમયે દ્રોણાચાર્યે આપણા સૈન્યનો શકટવ્યૂહ રચ્યો હતો.^{૧૭-૨૩} તે વખતે હે ભારતરાજ! પ્રસન્ન ચિત્તવાળા મહાત્મા ધર્મરાજ શત્રુપક્ષના સૈન્યનો કૌંચવ્યૂહ રચ્યો હતો. તેમના સૈન્યના મોખરામાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને પુરુષવરો વાનરના ચિહ્નવાળી ધ્વજ ફરકાવતા ઊભા હતા.^{૨૪, ૨૫} અમાપ તેજસ્વી અર્જુનનો એ ધ્વજ સર્વ સૈન્યોનાં ચિહ્નરૂપ હતો અને સર્વ ધનુર્ધરીઓના આશ્રયરૂપ હતો.^{૨૬, ૨૭} તે સૂર્યના માર્ગ સુધી જાયો હતો. પ્રલયકાળે પ્રજ્વલિત થયેલો સૂર્ય જમ પૃથ્વીને પ્રદીપ્ત કરે, તેમ તે ધ્વજ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના સૈન્યને દિપાવી રહ્યો હતો.^{૨૮} બુદ્ધિમાન અર્જુનનો તે રથધ્વજ સર્વ સ્થળે પ્રકાશ કરતો દેખાતો હતો. યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુનને, ધનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ગાંડીવને, પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણને તથા ચક્રોમાં શ્રેષ્ઠ સુદર્શનને એમ ચારેય તેજને વહન કરતો શ્વેત અક્ષોવાળો અર્જુનનો રથ ત્યાં ઉદય પામેલા કાલયદની પેઠે શત્રુઓની આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. આમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને મહાત્માઓ પોતાના બળવાન સૈન્યના મોખરામાં આવીને ઊભા રહ્યા.^{૨૯-૩૧} તમારા સૈન્યોના મોખરામાં

જિએલો કણું તથા શત્રુઓના સૈન્યના મોખરામાં જિએલો અર્જુન એ બંને જણા પરસ્પર જયની ઇચ્છા સખતા હતા અને અન્યોન્યનો વધ કરવાને તલપી રહ્યા હતા. તે કણું અને અર્જુન તે સમયે એકબીજાની સામે તાટીતાટીને બેતા હતા. તેટલામાં તે મહારથી દ્રોણાચાર્યે શત્રુઓ સામે એકાએક પ્રયાણ કર્યું ને પૃથ્વી ભયંકર આતંનાદ વડે કંપી ઊઠી. રેશમના ઢગલા જેવી દેખાતી તથા વાયુએ ઉડાડેલી તીવ્ર રજના ગોટેગોટ ઊછળવા લાગ્યા અને તેથી સૂર્ય સહિત આકાશ ઢંકાર્ય ગયું. ત્યારે આકાશમાં વાદળાં નહોતાં, છતાં ત્યાં માંસ, હાડકાં અને લોહીનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.^{૩૨-૩૫} હે રાજ ! તે સમયે ગીધ, ખાજ, બગલાં, કંક, કાગડા વગેરે હજારો માંસાહારી પક્ષીઓ તમારી સેના પર તૂટી પડવા લાગ્યાં.^{૩૬} શિયાળાં ભય આપનારા દારણુ શબ્દોની કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યાં અને માંસ ખાવાની તથા લોહી પીવાની ઇચ્છાથી ઘણે ભાગે તમારી જ સેનાની ડાખી બાજુએ જવા લાગ્યાં.^{૩૭} ભયંકર ગર્જનાવાળી, પ્રદીપ્ત અને પ્રકાશમાન ઉદકા યરથરાટ કરતી રણાંગણમાં પડી અને એના વિશાળ પૂંછડાથી સર્વ પ્રદેશ વ્યાપ્ત થઈ ગયો. હે રાજન ! જે વેળાએ સેનાપતિએ પ્રયાણ કર્યું, તે વેળાએ સૂર્ય પર વીજળીયુક્ત મેઘવાળો મહાન પરિવેશ (મંડલ) થઈ રહ્યો હતો. આવી રીતે યુદ્ધમાં વીરપુરોના જીવિતનો ક્ષય સૂચવનારા બીજા અનેક અતિ દારણુ ઉપાતો ત્યાં પ્રકટ થઈ રહ્યા હતા. પછી પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતાં કૌરવ અને પાંડવસૈન્યોની વચ્ચે યુદ્ધની શરૂઆત થઈ ગઈ અને એના શબ્દથી આશુ જંગત ભરાઈ ગયું. એકબીજા ઉપર અત્યંત ક્રોધાપમાન થયેલા તથા જયની લાલસાથી તીવ્ર પ્રહાર કરતા તે કૌરવો અને પાંડવો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી એકબીજાને મારવા મચી પડ્યા. હવે મહાધનુ-

ધંર અને મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની મોટી સેના તરફ એકદમ વેગથી ધસી આવ્યા અને સેંકડો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો વરસાવવા લાગ્યા. આમ હે રાજન ! દ્રોણાચાર્યને પોતાની સામે ધસી આવેલા બેઈને પાંડવો અને સૂંઝયો પણ જુદી જુદી બાણવૃષ્ટિ કરીને તેમની ટક્કર લેવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્યે પાંડવોની મહાન સેનાને એકદમ બળભળાવી મૂઠી અને તેમાં સખત ભંગાણ પાડ્યું. વાયુ જેમ વાદળાંને વીંળી નાખે છે, તેમ તેમણે પાંડવોની પંચાલો સાથેની એ મહાન સેનાને વીંધી નાખી. તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને પ્રકટ કરીને પાંડવ અને સૂંઝય યોદ્ધાઓને એક ક્ષણવારમાં ગભરાવી મૂક્યા. આમ ઇંદ્ર વડે વધ કરાતા દાનવો જેમ કંપી ઊઠે, તેમ દ્રોણાચાર્યથી વધ કરાતા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંચાલ યોદ્ધાઓ કંપી ઊઠ્યા. તે પછી દિવ્ય અસ્ત્રોને બણનાર મહારથી દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણોનો વરસાદ વરસાવીને દ્રોણના સૈન્યને અનેક પ્રકારે ભેદવા લાગ્યો. વળી બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણવર્ષા વરસાવીને દ્રોણાચાર્યની બાણવૃષ્ટિને ખાળી દીધી અને સર્વ કૌરવોને સુઢાં મારવા માંડ્યા. તે વેળા મહાધનુધંર દ્રોણાચાર્યે પોતાના સૈન્યને વશ કરીને તથા તેને યુદ્ધમાં બરાબર સ્થિર કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસારો કર્યો. એકદમ ક્રોધાપમાન થયેલો ઇંદ્ર જેમ દાનવો પર બાણોની વૃષ્ટિ કરે, તેમ તે દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર બાણોની મહા વૃષ્ટિ છોડવા માંડી. આમ દ્રોણનાં એ બાણોથી પાંડવ અને સૂંઝય યોદ્ધાઓ કંપી ઊઠ્યા અને જેમ સિંહથી કંપી ઊઠેલાં મૃગો વારંવાર ભાગાભાગ કરે, તેમ તેઓ વારંવાર ભાગાભાગ કરવા લાગ્યા. હે રાજન ! બળવાન દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના સૈન્યમાં ઊંબાડિયાંની પેઠે એવા ધૂમતા હતા કે, તેથી હે રાજન ! તે બધાને

આશ્ચર્ય જવું લાગતું હતું.^{૩૮-૪૩} આકાશમાં ધૂમી રહેલા નગર સરખા, શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા, વાયુમાં ફરકતી પતાકાવાળા, સર્વને હર્ષ ઉપજવનારા, હજુહણાટ કરતા ઘોડાવાળા, સ્ફટિક સમાને ઉજ્જવળ ધનવાળા અને શત્રુઓને ત્રાસ પમાડનારા, શ્રેષ્ઠ રથમાં ઘેટેલા એ દ્રોણાચાર્ય ત્યારે શત્રુઓની સેનાનો સંહાર કરી મૂક્યો.^{૪૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં તર્જન દ્રોણાભિષેકપર્વમાં 'દ્રોણ' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૭૩ો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮મો

દ્રોણવધનું સંક્ષિપ્ત કથન

॥ સર્જય ઉવાચ ॥

તથા દ્રોણમભિન્નન્તં સાશ્વત્તરથદ્વિવાન્ ।

વ્યથિતાઃ પાંડવા દૃષ્ટ્વા ન ચૈનં પર્યવારયન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યોઃ આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો અને હાથીઓ સાથેના પોતાના સૈન્યને સંહારી રહ્યા હતા એ જોઈને પાંડવો ગભરાઈ ગયા અને એ આચાર્યને અટકાવી શક્યા નહિ.^૧ પછી યુધિષ્ઠિરાજએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા અર્જુનને આજ્ઞા કરી કે, 'તમે બરાબર સાવધાન થઈને દ્રોણાચાર્યને ચોતરફથી આગળ વધતા અટકાવો.' એ રીતે આજ્ઞા થતાં અર્જુન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના અનુયાયીઓ સાથે દ્રોણાચાર્ય સામે ધસારો કર્યો, એટલે બીજા સર્વ મહારથીઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં હે રાજા! કેકયકુમારો, ભીમસેન, અભિમન્યુ, ધૌતક્ય, યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ, મત્સ્યરાજ, દ્રુપદરાજના પુત્રો, હર્ષમાં આવી ગયેલા દ્રૌપદીના પુત્રો, ધૃષ્ટકેતુ, સાત્યકિ, ક્રોધાયમાન થયેલા ચેકિતાન, મહારથી યુયુત્સુ અને પાંડવોના બીજા અનુયાયી રાજાઓ પોતાપોતાનાં કુળ અને વીર્યને અનુસરતાં અનેક પ્રકારનાં પરાક્રમે કરવા લાગ્યા.^{૨-૬} આ પ્રમાણે રણમાં પાંડવોએ રક્ષી રાખેલી તે સેનાને જોઈને દ્રોણાચાર્ય ક્રોધથી ડોળા

ફાડીને નીરખવા લાગ્યા.^૭ વાયુ જેમ વાદળોને વિખેરી નાખે, તેમ રણસંઘામમાં અતિ કુર્મ્ય એવા તે દ્રોણાચાર્ય તીવ્ર ઘાપ કરીને પાંડવોના સૈન્યને વિખેરી નાખ્યું.^૮ ત્યાં વૃદ્ધ છતાં પણ યુવાન જેવા એ દ્રોણાચાર્ય રથીઓમાં, ઘોડેસવારોમાં, પાળાઓમાં અને હાથીસવારોમાં આમતેમ ચારે-બાળુ ઉન્મત્તની પેઠે ધૂમવા લાગ્યા.^૯ હે રાજા! તે દ્રોણાચાર્યના લોહીથી રેખાગ્ર શરીરવાળા, લાલ વર્ણના, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને વાયુના જેવા વેગવાળા ઘોડાઓ થાક્યા વિના ચાલ્યા જ કરતા હતા.^{૧૦} ક્રોધાયમાન થયેલા કાળની પેઠે ધસી આવતા તે નિયમિત વ્રતવાળા દ્રોણાચાર્યને તૂટી આવતા જોઈને પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ આમતેમ ચારેબાળુ નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૧૧} આમ ભાગાભાગ કરતા, વારંવાર પાછું વાળીને જોતા અને વળી ઊભા રહેતા તે યોદ્ધાઓના ત્યાં પરમ દારુણ ભયંકર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૨} તે શબ્દ શ્રાવ્યોને હર્ષ ઉપજવતો હતો, પણ ભીરુઓને ભય વધારતો હતો. તે શબ્દે આકાશ તથા પૃથ્વીની બમ્બોલને ચારેબાળુથી પૂરી દીધી હતી. વળી પાછા તે દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં પોતાનું નામ સંભળાવી સંભળાવીને ભયંકર સ્વરૂપ કરવા લાગ્યા અને શત્રુઓ પર સેંકડો બાણો છોડવા મંડ્યા. આમ હે રાજા! ધરડા તોયે જીવાન એવા એ બળવાન દ્રોણાચાર્ય પાંડવોનાં સૈન્યોમાં કાળની પેઠે ધૂમવા લાગ્યા. તેમણે અનેક યોદ્ધાઓનાં મસ્તકા કાપી નાખ્યાં, અનેકના સારાં સારાં આભ્યુપણોવાળા હથે હાથોને છેદી નાખ્યા અને મોટા મોટા રથોની જેડકાને પણ શત્રુ કરી નાખીને ગર્જના કરી મૂકી. હે પ્રભુ! તેમના એ હર્ષનાદથી અથવા બાણના વેગથી રણમાં એ યોદ્ધાઓ ટાડથી પીડાતી ગાયોની જેમ થરથરી ઊડતા હતા.^{૧૩-૧૭} દ્રોણના

રથના ઘોષથી, દોરીના ટંકારથી અને ધનુષ્યના શબ્દથી આકાશમાં મોટા પડથો પડતો હતો.^{૧૮} વળી એમના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં હજારો બાણોં સર્વ દિશાઓમાં ફરી વળતાં હતાં અને હાથી, ઘોડા, રથ તથા પાળાઓ પર પડતાં હતાં.^{૧૯} એવામાં પાંડવો અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ ધનુષ્યના મહાવેગવાળા અને અગ્રોથી બળતા અગ્નિ જેવા તે દ્રોણાચાર્યની પાસે આવી પહોંચ્યા. પણ દ્રોણે તો હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પાળાઓ સાથેના તે યોદ્ધાઓને યમરાજને ઘેર મોકલી દેવા માંડ્યા અને જોતજોતામાં તેમણે પૃથ્વીને લોહીના શ્રીયડવાળી દરી મૂકી.^{૨૦, ૨૧} પરમ દિવ્ય અગ્રો-ને વિસ્તારતા અને એકધારે બાણોને ફેંટી રહેલા તે દ્રોણાચાર્યે સર્વ દિશાઓમાં જાણે બાણોના માંડવો રચી દીધો હોય એવું જણાવા લાગ્યું.^{૨૨} જમ વાદળોમાં વીજળી ચમકી રહે છે, તેમ પાળાઓમાં, રથોમાં, ઘોડાઓમાં, હાથીઓમાં અને સર્વ સ્થળે તેમનો રથંવજ ફરતી રહેલો જણાતો હતો.^{૨૩} મહાહ્રમ પરાક્રમવાળા તે આચાર્યે ઠેકથો-ના પાંચ વીરોને તથા પાંચાલ રાજાને બાણો વડે હરાવી દીધા અને પછી હાથમાંથી ધનુષ્ય-બાણ છડીને તે યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્ય તરફ ધસ્યા. તેવામાં ભીમસેન, અર્જુન, સાત્યકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શેષ્યનો પુત્ર કાશીરાજ અને શિબિ, એ બધા-ઓએ તે દ્રોણાચાર્યને ધસી આવતા જોઈને મોટી ગર્જના કરી તથા બાણોની વૃષ્ટિ વરસાવી. ત્યાં તો સામેથી દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી સુવર્ણનાં ચક્રચક્રિત મોઢિયાંવાળાં બાણો છૂટ્યાં. તેઓએ તે યોદ્ધાઓનાં શરીરો ભેદી નાખ્યાં તેમ જ તેમના હાથી, ઘોડા અને પાળાઓ વગેરે-ને પણ વીંધી નાખ્યા. આમ તે બાણોનાં પીછાં લોહીથી ખરડાઈ ગયાં અને તેઓ પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. ત્યારે અનેક યોદ્ધાઓના સમૂહોથી, રથો-

થી અને બાણોથી કપાઈ પડેલા યોદ્ધાઓ તથા હાથીઘોડાથી છવાઈ ગયેલી તે રણભૂમિ પ્રલય-કાળના મેઘથી છવાઈ ગયેલા આકાશના જેવી જણાતી હતી.^{૨૪-૨૭} તમારા પુત્રોની ઐશ્વર્ય-વૃદ્ધિને ઇચ્છતા દ્રોણાચાર્યે તે યુદ્ધમાં સાત્યકિને, ભીમસેનને, અર્જુનને, સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, અભિ-મન્યુને, દ્રુપદરાજને, કાશીરાજને અને બીજા અનેક વીરોને હંકાવી દીધા હતા. પછી હે કૌરવેન્દ્ર મહારાજ ! મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધમાં આવાં આવાં બીજાં કંઈ પરાક્રમો કરીને અને પ્રલય-કાળના સૂર્યની પેઠે લોકોને બરાબર તપાવીને અહીંથી સ્વર્ગલોકમાં જ ગયા.^{૨૮, ૨૯} સુવર્ણ-ના રથવાળા તે શર આચાર્યે રણમાં પાંડવોના સેંકડો અને હજારો યોદ્ધાઓને હણી નાખ્યા હતા અને છવંટ પોતે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હાથે પડ્યા હતા.^{૩૦} તે ધીર દ્રોણ યુદ્ધમાં પાછા ન હોય તેવા યોદ્ધાઓની એક અદૌલ્દિબીથી કંઈક વધારે એવી સેનાને સંહારી પછી જ પરમ ગતિને પામ્યા હતા.^{૩૧} હે રાજા ! કૂર કર્મોવાળા અદ્યુભ પાંચાલો અને પાંડવો અતિ કુહર કર્મ કર્યા પછી જ સુવર્ણના રથવાળા તે દ્રોણાચાર્યને મારી શક્યા હતા.^{૩૨} હે રાજા ! જ્યારે આચાર્ય યુદ્ધમાં માર્યા ગયા, ત્યારે આકાશમાં સર્વ સૈન્યોનો તથા સર્વ જૂતોનો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૩} ત્યારે આકાશ, પૃથ્વી, દિશા અને વિદિશાઓને ગજવી મૂકનારો ‘અરે ધિકાર છે.’ એવો સર્વ જૂતોનો શબ્દ અતિ તીવ્ર થઈ રહ્યો હતો.^{૩૪} ત્યારે દેવતાઓ, પિતરો અને એમના પૂર્વકાળના બાંધવો રણભૂમિ પર મરણ પામેલા એ મહારથી દ્રોણાચાર્યને જોઈ રહ્યા હતા.^{૩૫} ત્યારે પાંડવો તો જય મેળવીને સિંહનાદો કરતા હતા અને એ મહાન સિંહનાદોથી આખી પૃથ્વી કંપી ઊઠી હતી.^{૩૬}

અધ્યાય ૧મો

ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કિં કુર્વાણં રણે દ્રોણં જહ્નુઃ પાંડવસંજયાઃ ।

તથા નિપુણમદ્દેષુ સર્વશસ્ત્રમૃતામપિ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં અને સર્વ અસ્રોમાં મહાનિપુણ એવા દ્રોણાચાર્યને પાંડવો અને સંજયોએ મારી નાખ્યા, તો તે ત્યારે રણસંઘામમાં શું કરતા હતા ? શું તે વેળા આચાર્યનો રથ ભાંગી ગયો હતો ? અથવા બાણો ફેંકતાં ફેંકતાં શું એમનું ધનુષ્ય ભાંગી ગયું હતું ? અથવા શું તે પોતે જ તે સમયે પ્રભાદી બની ગયા હતા ? એથી જ શું તે મૃત્યુ પામ્યા ? હે તાત ! એ મહારથી દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓથી ગાંજ્યા બચ તેવા નહોતા. રણમાં તે સોનેરી અથવાળાં અનેકાનેક બાણોને વેરતા હતા. તેમનો હાથ ચપળ હતો. બ્રાહ્મણોમાં તે શ્રેષ્ઠ હતા. તે જાતજાતનાં યુદ્ધો કરતા હતા. દૂર દૂર સુધી તેમનાં બાણો જતાં હતાં. તે ઇન્દ્રિયનિઘ્રી હતા અને અસ્રયુદ્ધોમાં પારંગત હતા. તે દિવ્ય અસ્રોને ધારણ કરતા હતા, અવિચલ હતા, સાવધ હતા અને રણમાં દારણ કર્મ કરતા હતા. એવા એ દ્રોણને દુષ્ટદુષ્ટ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શી રીતે મારી નાખ્યા ? હવેલી દ્રોણાચાર્યને મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મારી ચો, એથી અવશ્ય દેવ જ પુરુષાર્થના કરતાં ધુ બળવાન છે એમ મારું માનવું છે. વળી જે હીરની અંદર ચાર પ્રકારનાં અસ્રો આશ્રય કરીને રક્ષાં હતાં, તે મહાન ધનુર્ધરાના આચાર્ય દ્રોણને તું મારી પાસે મરાયેલા કહે છે; માટે જ દેવ પુરુષાર્થ કરતાં વિશેષ બળવાન છે. અરેરે ! સુવર્ણના રથવાળા, વ્યાઘ્રચર્મને ધારણ કરનારા અને સુવર્ણનાં આભૂષણોવાળા એ આચાર્ય દ્રોણને મરણ પામેલા સાંભળીને આજે હું શોકના વેગને

રોકી શકતો નથી.^{૧-૮} ઓ સંજય ! ખરેખર કોઈ પણ મનુષ્ય પારકાના દુઃખથી મરી જતું નથી; કારણ કે મંદબુદ્ધિવાળો હું પોતે જ દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળ્યા છતાં પણ જીવી રહ્યો છું.^૯ અવશ્ય હું તો દેવને જ શ્રેષ્ઠ માનું છું; પુરુષાર્થને તો હું નકામો જ માનું છું. હાય ! હાય ! મારું કાળજી વજ્રરતું જ ધડેલું હોતું જોઈએ, કારણ કે આજે દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળીને પણ તે સો દુઃકમાં ગિરાઈ જતું નથી ! ગુણ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો અને રાજપુત્રો બ્રાહ્મણ તથા અનેક જાતના દેવાસો માટે જે આચાર્યની ઉપાસના કરતા હતા, તે આચાર્યનું મૃત્યુએ કેવી રીતે હરણ કર્યું ? સમુદ્રના શોષણની પેઠે, મેરુપર્વતના ચલનની પેઠે અને સૂર્યના પતનની પેઠે, હું દ્રોણાચાર્યના મરણને સહન કરી શકતો નથી. તે આચાર્ય દુષ્ટોને શિક્ષા કરનારા હતા અને ધાર્મિકોના રક્ષક હતા.^{૧૦-૧૩} અરે ! જે શત્રુતાપન આચાર્યે દુર્યોધન જવા કૃપણને માટે પણ પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કર્યો છે, જેના પરાક્રમ પર મારા મંદબુદ્ધિ પુત્રોની જીતની આશા રહી હતી અને જે બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્ય જવા હતા, તે આચાર્ય દ્રોણ કેવી રીતે માર્યા ગયા ? લાલ રંગના, કઢાવર, સોનેરી ઝૂલોથી ઢંકાયેલા, વાયુ સમાન વેગવાળા, રણમાં સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્રોનું ઉલ્લંઘન કરનાર, બળવાન, હણહણાટ કરનારા, દમવાળા, સિંધુદેશમાં જીવન થયેલા, સારી રીતે રથને લઈ જનારા અને મજબૂત એવા તે આચાર્યના રથમાં જોડેલા ધોડાઓ શું તે સમયે રણસંઘામમાં વિહ્વલ થઈ ગયા હતા ? તે ધોડાઓ યુદ્ધમાં હાથીઓની ગર્જનાઓને, શંખ તથા કુંડલિઓના શબ્દોને, ધનુષ્યની દોરીઓના ટંકારવને અને બાણોની તથા શસ્ત્રોની વૃદ્ધિને સહન કરનારા

હતા. તેઓ શત્રુઓને જીતવા માટે સૂચવી રહ્યા હતા, શ્વાસને રોકનારા હતા અને વ્યથાને વેઠી લેનારા હતા. મારદ્વાજના રથને વહેતા તે વેગવાન ઘોડાઓ શું રણમાં પાછા હક્યા હતા ? હે તાત ! સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા તથા વીર પુરુષે સજ્જ કરેલા તે ઘોડાઓ પાંડવોની સેનાને કેમ તરી શક્યા નહિ ? સુવર્ણથી મઢેલા ઉત્તમ રથમાં બેસીને સત્ય પરાક્રમવાળા દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધમાં શું ક્યું હતું ? સર્વ લોકના ધનુર્જિત જે આચાર્યની વિદ્યાનો આશ્રય કરે છે, તે સત્યપ્રતિજ્ઞા બળવાન દ્રોણે યુદ્ધમાં શું ક્યું હતું ? સ્વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રની પાછળ જેમ દેવતાઓ બંધ છે, તેમ ધનુર્ધરમાં મુખ્ય એવા તે રૌદ્રકર્મી દ્રોણાચાર્યની પાછળ ક્યા ક્યા મહારથીઓ યુદ્ધમાં સાથે આટલા હતા ? પણ અરે ! સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા અને રણમાં દિવ્ય અસ્ત્રોને છોડી રહેલા એ મહાબળવાન દ્રોણાચાર્યને બેઠેને પાંડવો તો હંમેશાં પલાયન જ કરી જતા હતા; અથવા તો પોતાના ભાઈઓ તથા સર્વ સૈન્યને સાથે લઈને ધર્મરાજએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ધાંધવાની દોરી રાખીને તે દ્રોણાચાર્યને ચાતરકથી ઘેરી લીધા હશે. ખરેખર, સીધી ગતિવાળાં બાણો મૂકીને અર્જુને દ્રોણાચાર્યની મદદમાં રહેલા બીજા સર્વ મહારથીઓને અટકાવી રાખ્યા હશે અને ત્યાર પછી જ પાપકર્મ કરનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય પર ચઢી આવ્યો હશે. અર્જુનના રક્ષણ તળે રહેલા કુદ્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરુષ તે તેજસ્વી આચાર્યનો વધ કરી શકે, એમ હું જોતો નથી. મને તો લાગે છે કે, એ નીચ શૂરો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અર્જુનના વિરોધી વીંટળાઈ રહ્યો હશે અને જ્યારે દ્રોણાચાર્ય મહાકુદ્ર પરાક્રમ કરવામાં મંડ્યા હશે, ત્યારે તેણે તેમને કેકય, ચેદિ, કાકય, મત્સ્ય અને બીજા રાજાઓ દ્વારા ગમરાવી નાખ્યા હશે તથા

ક્રીડીઓથી ગમરાયેલા સર્પની પેઠે તેમને મારી નાખ્યા હશે. જેમ સમુદ્ર સરિતાઓનો આશ્રય ભૂત છે, તેમ તે આચાર્ય પાંચમે ઇતિહાસ અને અંગ સહિત ચારે વેદોનું અધ્યયન કરીને બ્રાહ્મણોના આશ્રયભૂત હતા. વળી એ શત્રુતાપન દ્રોણ બ્રાહ્મણોના તેમ ક્ષત્રિયોના પણ આધારરૂપ હતા. હાય ! એવા તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કેવી રીતે શસ્ત્રથી મરણ પામ્યા ? પ્રથમ હું દ્રેપ કરી પાંડવોને દુઃખ દેતો હતો, તે વેળા ક્યા કરવાને અયોગ્ય એવા તે કુંતાના પુત્રો પર એ દ્રોણ ક્યા કરતા હતા, તે કર્મનું તેમને છેવટે ફળ તો આ જ મળ્યું ને ? જના કર્મની પાછળ સર્વ ધનુર્ધારીઓ આજીવિકા કરે છે, તે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા અને પુણ્યશાળી એવા પોતાના એ ગુરુને પાંડવોએ રાજ્યલક્ષ્મીની ઇચ્છાથી કેમ માર્યા ? સ્વર્ગમાં જેમ ઇંદ્ર શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પૃથ્વીમાં એ દ્રોણ શ્રેષ્ઠ હતા. એ મહાન વૈર્યવાળા હતા અને મહાન બળવાન હતા. તો નાનાં માછલાંઓ જેમ મોટા મગરમચ્છને મારી નાખે, તેમ પાંડવો એ આચાર્યને કેવી રીતે મારી શક્યા ? હાથની ચાલાકીવાળો, બળવાન, મજબૂત ધનુષ્યવાળો અને શત્રુઓનો સંહાર કરનારો એવો કોઈ પણ પુરુષ વિજયની ઇચ્છાથી એ દ્રોણાચાર્ય સામે બંધ, તો અવશ્ય તે જીવતો જ રહે નહિ. જ્યારે તે જીવતા હતા, ત્યારે વેદપઠનની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણોના વેદવૈષ અને ધનુર્ધારીઓની પ્રત્યંચાના ઘોષ એ બે ઘોષોએ તેમને કદી છોડ્યા ન હતા. એવા અદ્ભૂત, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા, લજ્જાવાળા, પરાજય નહિ પામનારા અને સિંહ તથા હાથી સમાન પરાક્રમવાળા તે દ્રોણાચાર્યના નાશને હું સાંખી શકતો નથી. હે સંજય ! દુરાધર્મ, તિરસ્કારી શકાય નહિ એવા, યશ અને બળવાળા તે દ્રોણાચાર્યને મોટા મોટા પુરુષોની આંખ આગળ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન યુદ્ધમાં કેવી રીતે મારી ગયો ? દ્રોણનું

સમીપમાં રક્ષણ કરનારા કયા યોદ્ધાઓ તેમની આગળ રહી લડતા હતા ? દુઃપ્રાપ્ય ગતિને પામનારા કયા યોદ્ધાઓ તેમની પાછળ રક્ષા હતા ? તે મહાત્મા દ્રોણના રથના જમણા પૈડાનું તથા ડાબા પૈડાનું કાણુ રક્ષણ કરતા હતા ? વીર દ્રોણાચાર્ય જ્યારે યુદ્ધમાં લડતા હતા, ત્યારે કયા કયા પુરયો તેમની આગળ રક્ષા હતા અને કયા કયા પુરયો તેમને માટે પોતાનાં શરીરોનો ત્યાગ કરી સર્વના વિરોધી મૃત્યુને ભેટ્યા હતા ? દ્રોણના યુદ્ધમાં કયા કયા પુરયોએ ઉત્કૃષ્ટ વૈયં ધ્યુ હતા ? તેમનું રક્ષણ કરનારા મંદ્યુદ્ધિના ક્ષત્રિયોએ રણમાં ભય પામીને તેમનો ત્યાગ તો નહોતો કર્યો ને ? તો પછી એકલા પડેલા એ આચાર્યને શત્રુઓએ મારી નાખ્યા હતા કે શું ? શત્રુના ત્રાસથી અને શરતાથી પોતે અત્યંત આપત્તિમાં આવી પડે, તોપણ જ પૂઠ બતાવે તેમ નહોતા, તે આચાર્યને શત્રુઓએ કેવી રીતે મારી નાખ્યા ? દે સંજય ! આર્ય પુરુષનું કર્તવ્ય એ જ છે કે, મહાકબ્દકારક આપત્તિમાં પણ તેણે યથાશક્તિ પરાક્રમ કરવું જોઈએ. તે કર્તવ્ય તેમનામાં હતું. એો બાઈ ! મારું મન મૂંઝાય છે. તું આ વાત આટલેથી અટકાવ. દે સંજય ! મને દ્રુપદાચાર્યના આચાર્ય, ત્યારે હું તને દ્રુપદાચાર્ય પૂછીશ. ૧૪-૨૫

હિત ક્રમદાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજાં દ્રોણાભિષેકપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક' નામનો અધ્યાય ૬ મો સમાય

અધ્યાય ૧૦ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નો

॥ વૈષંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રવૃત્તશ્ચ સ્વપુત્રં હૃદ્યોક્તેનાદિતો મૃગમ્ ।

જયે નિરાગ્રઃ પુત્રાગાં જૃતરાષ્ટ્રોઽપનન્ સિતો ॥ ૧ ॥

પેશંપાયન યોગ્યા : દરબના શોકથી અત્યંત પીડાયેલા ધૃતરાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે અતપ્રજ સંજયને

પૂછ્યું અને પોતાના પુત્રોના વિજય વિષે આશા છોડી દઈ, તે પૃથ્વી ઉપર ગબડી પડ્યો. ૧ આમ બેમાંન થઈ ને તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા, એટલે દ્રુપદાચાર્ય તેમને અત્યંત ઠંડું જળ છાંટવા લાગી તથા સુગંધી વાયુથી પંખો નાખવા મંડી. ૨ એ ધૃતરાષ્ટ્રરાજને પડી ગયેલા જોઈ ને સર્વ રાણીઓ પણ ત્યાં આવીને તેમને વીંટાઈ વળી અને તેમને પોતાના હાથ વડે પંપાળવા લાગી. ૩ આંસુભર્યા કંઠવાળી તે સુદરાંગીઓએ રાજને હળવેથી પૃથ્વી પરથી ઉઠાડીને આસન પર બેસાડ્યા. ૪ મૂર્છાથી ઘેરાઈ ગયેલા તે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પવન નાખવા છતાં અને આસન પર બેઠા છતાં નિશ્ચેષ્ટ જ બેસી રહ્યા હતા. ૫ પછી ધીમે ધીમે તે રાજ ભાનમાં આવ્યા અને યરયરતા રહી તેમણે દ્રુપદાચાર્ય સંજયને યથાચોગ્ય પ્રશ્ન કર્યા. ૬

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : પોતાના તેજથી અંધકારનો નાશ કરી ઉદય પામતા સૂર્યની પેઠે રણ-સંઘામમાં ધસી આવતા, મહોન્મત હાથીની પેઠે ક્રોધાયમાન થયેલા, બળવાન, પ્રસન્ન મુખવાળા તથા હાથી સમાન ગતિવાળા એ અજનશત્રુ યુધિષ્ઠિરાજને ચઢી આવેલા જોઈ ને કયો યોદ્ધો તેમને દ્રોણાચાર્યની પાસેથી દૂર લઈ ગયો હતો ! જમ કાઈ અજિત હાથીને હાથથી સાથેના સંગમકાળે બીજા હાથીઓ અટકાવી શકતા નથી, તેમ તે વીર પુત્રપત્રેડે રણમાં ઘણા વીરોને મારી નાખ્યા છે. ૭-૮ મદાપરાક્રમવાળો, વૈયંવાળો અને સત્ય-પ્રતિજ્ઞાવાળો તે યુધિષ્ઠિર એકલા પણ પોતાની ધોર દષ્ટિથી દુર્યોધનના સમક્ષ સેન્યને બાળી શકે તેમ છે. ૯ આંખોને આંધ્ર નાખનારા, વિજય મેળવવામાં આસક્ત થયેલા, અરબસિન વૈયંવાળા, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારા અને લોકમાં બહુ માન પામેલા તે મદાપુત્ર રંધ્ર યુધિષ્ઠિરાજને કયા રાજ-વીરોએ અટકાવ્યા હતા ? મોટાં પત્રુપને ધારણ

કરનારા, અરબલિત પ્રભાવવાળા અને દુરાધર્ષ
 એવા તે નરસિંહ યુધિષ્ઠિરાજની મારા પુત્રોમાંથી
 ઢાણુ ભેટ લીધી હતી? ^{૧૧, ૧૨} ઢાણુ એકદમ બળ-
 પૂર્વક આવીને દ્રોણ સામે ધસાશે કયો હશે?
 વળી મહાબળવાન, પ્રયંત શરીરવાળો, મહાન
 હત્તાહવાળો અને બળમાં દશ હજાર હાથીના જેવો
 ભીમસેન શત્રુઓમાં મહાન પરાક્રમ કરી શકે
 તેવો છે. તે ધસી આવતા ભીમસેનને આપણા
 માંહેના કયા શરવીરાએ શક્યો હતો? ^{૧૩, ૧૪}
 વળી જે મેઘ સમાન મહારથી છે, જે પરમ વીર્ય-
 વાન છે, જે મેઘની જેમ વીજળીના ઠડાકાઓ
 જવાં બાણો છોડે છે, જે ઇંદ્રની જેમ બલવૃદ્ધિ
 જેવી બાણજળો વરસાવે છે, જે હાથનાં તળિયાંના
 તથા રથની નેમિના ઘોષથી સર્વ દિશાઓને
 ગળવી મૂકે છે, જે ધનુષ્યરૂપી વીજળીના ઝળ-
 ઠારાવાળો છે, રથના ધરાવારૂપ વાદળવાળો છે,
 નેમિની ગર્જનાવાળો છે, બાણોના શબ્દથી મનો-
 રમ છે, જે શેષથી મેઘને જીતનારો છે, જે મનના
 અભિપ્રાય સમાન શીઘ્ર વેગવાળો છે, જે મર્મમાં
 પ્રહાર કરનારો છે, જે બાણોને ધારણ કરનારો છે,
 જે મનુષ્યોનાં લોહીરૂપ જળથી સર્વ દિશાઓને
 રેલમછેલ કરે છે, જે આખી પૃથ્વીને લોહીથી છાઈ
 દે છે, ભયંકર શબ્દવાળો છે, રોદ્ર છે તે ગાંડીવ-
 ધનુષ્યને ધારણ કરનારો છે, તે વિજયશાળી અર્જુન
 ન્યારે આપણી સેનામાં ધસી આવ્યો અને ગીધ-
 નાં પીંછાંવાળાં તથા પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં
 બાણો દુર્યોધન વગેરેના પર વરસાવવા લાગી
 પડ્યો, ત્યારે તમારા બધાના મનમાં શું થયું
 હતું? ^{૧૫-૨૦} શ્રેષ્ઠ વાનરના ચિહ્નની ધ્વજવાળો
 તે અર્જુન આકાશને બાણોથી છાઈ દેતો દેતો
 ન્યારે ધસી આવ્યો, ત્યારે તેને જોનારાઓને
 કેમ થયું હતું? ભયંકર કર્મને કરતો તે અર્જુન
 ન્યારે એસમેર ધસી આવ્યો, ત્યારે તેના ગાંડીવ-

ના શબ્દથી આપણું સૈન્ય, નાસી તો ગયું
 નહોતું ને? ^{૨૧, ૨૨} વાયુ જેમ વેગથી મેઘોને છિન્ન-
 ભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ બાણો વડે રાજાઓને
 છિન્નભિન્ન કરી નાખીને અર્જુનને બાણો વડે
 તમારા પ્રાણોને દૂર કરી દીધા નહોતા ને? ^{૨૩}
 ગાંડીવધનુષ્યને ધારણ કરનારા એ અર્જુનને
 કયો પુરુષ રણમાં જીતી શકે એમ છે? અરે,
 એને સેનાને મોખરે આવેલો સાંભળીને સર્વ
 મનુષ્યનાં કાળજાં ફાટી જાય છે! ^{૨૪} જે વેળાએ
 અર્જુન ત્યાં આવી પહોંચ્યો હશે, તે વેળાએ
 આપણી સેના કંપી ગઈ હશે; અને મોટા મોટા
 વીર પુરુષોને પણ ભડક લાગી હશે! તે સમયે
 કયા કયા પુરુષોએ દ્રોણનો ત્યાગ કર્યો નહોતો?
 કયા કયા દુરુદ્ર પુરુષો ભયથી નાસી ગયા હતા?
 વળી તે વખતે કયા કયા વીર, પુરુષો પોતાનાં
 ખોળિયાં હતારીને સર્વના વેરી એવા મૃત્યુને
 પામ્યા હતા? અર્જુન તો યુદ્ધોમાં દેવોને પણ
 જીતનારો છે. ^{૨૫, ૨૬} શ્વેત અશ્વવાળો તે અર્જુનના
 વેગને તથા વર્ષાકાળની મેઘગર્જના જેવા ગાંડીવ-
 ધનુષ્યના ઘોષને મારા પુત્રો સહન કરી શકશે
 નહિ. ^{૨૭} શ્રીકૃષ્ણ જેના હાંકનાર છે અને જ્યાં
 અર્જુન યુદ્ધ કરનાર છે, તે રથને દેવો કે અસુરો
 પણ જીતી શકે નહિ, એમ હું માનું છું. અતિ
 સુક્રમાર, તરણ, શરવીર, દેખાવડો, યુદ્ધિમાન,
 નિપુણ, યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળો અને મોટા
 શબ્દ કરીને સર્વ સૈનિકોને વ્યથા ઉપજાવનારો
 તે પાંડુપુત્ર નકુલ ન્યારે દ્રોણ સામે ધસી આવ્યો
 હતો, ત્યારે કયા શરવીરાએ તેને શક્તી રાખ્યો
 હતો? ^{૨૮-૩૦} દ્રોણાયમાન સર્પની પેઠે ફેંફાડા
 મારતો, શત્રુઓનો વિનાશ કરતો, શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળો,
 અમોઘ બાણવાળો, લજ્જાવાળો અને પરાજય
 નહિ પામનારો સહદેવ ન્યારે દ્રોણ સામે ધસી
 આવ્યો હતો, ત્યારે કયા શરવીરાએ તેને અટકાવ્યો

હતો ?^{૩૧, ૩૨} જાણે સૌવીરરાજની મહાન સેનાનો પરાજય કરીને કામના કરવા યોગ્ય અને સર્વોંગે સુંદર એવી ભોજને પોતાની પટરાણી તરીકે મેળવી છે, તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિમાં સત્ય, ધૈર્ય, શૌર્ય અને બ્રહ્મચર્ય હમેશાં સ્થિર થઈને રહ્યાં છે. તે બળવાન, સત્યકર્મી અને અદ્વિત તથા અજિત છે, યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન છે અને શ્રીકૃષ્ણથી બીજો છે. શસ્ત્રવિદ્યામાં તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં અનુનના ઉપદેશથી તે શ્રેષ્ઠ થયો છે અને સર્વ દિવ્ય અસ્ત્રોમાં તે અનુનનો સમાન છે. એવા તે સાત્યકિને કયા પુરુષે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી હઠાવ્યો હતો ? વળી તે સાત્યકિ યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ ધનુર્ધરામાં એકો છે, વીર છે અને અસ્રોમાં, યશમાં તથા પરાક્રમમાં રામના સરખો છે. ઠેશવમાં જમ ત્રેલોક્ય વસી રહેલું છે, તેમ એ સાત્યકિમાં સત્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શૌર્ય અને ઉત્તમ બ્રહ્માન્ત્ર-એ બધાં વસી રહેલાં છે. આવા પ્રકારના ગુણોથી ભરેલા અને દેવતાઓથી પણ ન ખાળી શકાય તેવા એ મહાધનુર્ધર સાત્યકિની સામે આવીને કયા શૂરવીરોએ તેને અટકાવ્યો હતો ? પાંચાલ યોદ્ધાઓમાં ઉત્તમ, વીર, પોતાના ઉત્તમ કુટુંબીઓમાં પ્રિય થઈ પડેલો, હમેશાં ઉત્તમ કર્મ કરનારો, યુદ્ધમાં ઉત્તમ તેજવાળો, અનુનનું હિત કરવામાં બેઠાયેલો, મારું અહિત કરવામાં સન્ન થયેલો, યમ, કુબેર, સૂર્ય, ઇંદ્ર તથા વરુણ સમાન મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો, દ્રોણ સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલો અને તુમુલ યુદ્ધમાં પણ પ્રાણોને ઝંપલાવનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ્યારે દ્રોણ ઉપર ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે કયા શરાઓએ તેને ખાળી દીધો હતો ? વળી જ પોતે એકલો જ એકી યોદ્ધાઓથી નાખો થઈને પાંડવોને આશરે આવ્યો છે, તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ્યારે દ્રોણાચાર્ય સામે ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે તેને ઢાણે

રોક્યો હતો ?^{૩૩-૪૩} જ વીર હેતુમાને અપરાંત નામના ગિરિદ્વારમાં દુર્જય એવા રાજપુત્રને મારી નાખ્યો હતો, તે હેતુમાનને ઢાણે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી હઠાવ્યો હતો ?^{૪૪} વળી જ નરસિંહ, સ્ત્રી અને પુરુષમાં રહેલા ગુણોને તેમ જ અવગુણોને જાણે છે, જ મહાત્મા લીંગમના મૃત્યુનું કારણ થયેલો છે અને જ યુદ્ધમાં ઉત્સાહયુક્ત મનવાળો છે, તે દ્રુપદપુત્ર શિખંડી જ્યારે દ્રોણ સામે ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે તેને કયા શૂરવીરોએ રોકી રાખ્યો હતો ?^{૪૫, ૪૬} જ વીરને વિશે અનુનના કરતાં પણ સર્વ ગુણો અધિક છે, બંને વિશે દિવ્ય અસ્ત્રો, સત્ય તથા બ્રહ્મચર્ય સર્વદા રહ્યાં છે, તેમ જ જ વીર્યમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન છે, બળમાં અનુન સમાન છે, તેજમાં સૂર્ય સમાન છે અને બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ સમાન છે, તે મહાત્મા અભિમન્યુ જ્યારે કૌરવો મુખવાળા કાળની પેઠે દ્રોણ સામે ધસી ગયો હતો, ત્યારે કયા વીરોએ તેને અટકાવી રાખ્યો હતો ? શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારો અને તરુણ બુદ્ધિવાળો એ તરુણ સુભદ્રાનંદન જ્યારે દ્રોણ સામે ઢાડી આવ્યો હતો, ત્યારે તમારું મન જેવું થઈ ગયું હતું ?^{૪૭-૫૦} જ્યારે દ્રૌપદીના પાંચિય નરસિંહપુત્રો સમુદ્ર તરફ ધસતા નદાની જમ દ્રોણ સામે ધસી આવ્યા હતા, ત્યારે કયા વીર પુરુષોએ તેમને યુદ્ધમાં અટકાવ્યા હતા ?^{૫૧} ક્ષત્રજય, ક્ષત્રદેવ, ક્ષત્રવર્મા અને માનદ એ નામના ધૃષ્ટદ્યુમ્નના વીર પુત્રો જ્યારે બાળક હતા, ત્યારે રમતગમત છોડી દઈને તેઓ અસ્રો શીખવા માટે લીંગમની પાસે ઉત્તમ વ્રત ધારણ કરીને રહ્યા હતા. તેમને દ્રોણ પર ધસારો કરતાં ઢાણે અટકાવ્યા હતા ? વળી જ મહાધનુર્ધર એકિતાનને યાદવો યુદ્ધમાં એકલો હોય તોપણ સૌથી અધિક માને છે, તેને ઢાણે દ્રોણ સામેથી પાછો હઠાવ્યો

હતો ?^{૫૨-૫૪} જણે યુદ્ધમાં કલિંગોની કન્યાનું
હરણ કયું હતું, તે વૃદ્ધક્ષેત્રના પુત્ર અદીનાત્મા
અનાધીને દ્રોણ પર ચડાઈ કરતાં ક્રોધે વાર્યો
હતો ?^{૫૫} જે પાંચ દેકય રાજકુમારો ધાર્મિક છે,
સત્યપરાક્રમી છે, લાલ રંગનાં કવચો, આયુધો
તથા ધનવાળા છે અને તેથી જ જે ઈંદ્રગોપ
સરખા દેખાય છે, તે જયંતી ઇચ્છાવાળા, વીર
અને પાંડવોની માસીના છોકરા જ્યારે દ્રોણને
મારી નાખવા માટે ચડી આવ્યા, ત્યારે તેમને ક્રોધે
અટકાવ્યા હતા ?^{૫૬, ૫૭} યુદ્ધ કરનારાઓમાં મુખ્ય,
ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા, મહાબળ-
વાન અને શૂરવીર એવા જે યુયુત્સુને વારણાવત
નગરમાં મારી નાખવાની ઇચ્છાથી છ મહિના
સુધી ક્રોધાયમાન થઈ યુદ્ધ કરનારા રાજાઓ
જીતી શક્યા ન હતા, તે પુરુષોનાં દ્રોણાચાર્ય
સામેથી ક્રોધે ખાલ્યો હતો ?^{૫૮, ૫૯} જણે વારા-
ણસી નગરીમાં સ્ત્રીઓમાં લુબ્ધ એવા કાશીરાજ-
ના પુત્રને યુદ્ધમાં ભાલાનો પ્રહાર કરીને રથ પરથી
ઢોળી પાડ્યો હતો, તે મહાવનુર્ધર, પાંડવોના
શુભ વિચારોનો આશ્રય, દુર્યોધનનો અનથ
કરવામાં યુક્ત અને દ્રોણનો વધ કરવા જન્મેલો
એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રણમાં ચોતરફથી ચોદાઓને
બાળતો ને ચીંગતો જ્યારે દ્રોણાચાર્યની સામે
ધસી આવ્યો હતો, ત્યારે કયા વીરોએ તેને
અટકાવ્યો હતો ?^{૬૦-૬૨} હમેશાં દુષ્ટદરાજના
બોળામાં જ બીછરીને મોટા થયેલા અતિશય
અમ્ભવેતા અને શક્ષોથી રક્ષિત રહેલા એ શિખંડી-
પુત્રને દ્રોણ સામેથી ક્રોધે વાર્યો ?^{૬૩} જે મહા-
રથીએ પોતાના રથના મહાધોષથી આખી પૃથ્વીને
ચામડાંની પેઠે વીંટી લીધી હતી, જણે સારાં
અન્નપાનવાળા તથા સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા દશ
અશ્વમેધ યજ્ઞો તેમ જ સર્વ પ્રકારની છૂટવાળા
ઠેટલાક સર્વમેધ યજ્ઞો કયાં હતા અને જણે

પુત્રની પેઠે પ્રજાઓનું પાલન કયું હતું, તે
ઉશીનરના પુત્રે યજ્ઞમાં ગંગાપ્રવાહમાં જેટલી રેતી
છે, તેટલી સંખ્યાવાળી સમગ્ર ગાયોનું દાન કયું
હતું. આવું દુષ્કર કમ કરવાથી દેવોએ પણ
તેને માટે કહ્યું છે કે, 'પૂર્વકાળના કોઈ પણ
મનુષ્યોએ આવું કમ કયું નથી. સ્થાવરજંગમા-
ત્મક ત્રણેય લોકમાં આવો બીજો પુરુષ જન્મેયો
નથી તેમ હવે જન્મશે પણ નહિ. આ ઉશીનર-
પુત્ર શૈખ્ય સમાન બીજો કોઈ પુરુષ પૃથ્વીની
ધુરાને ધારણ કરનારો અમારા જ્ઞેતામાં આવ્યો
નથી. મનુષ્યલોકમાં વસનારાઓ આની ગતિને
પામશે નહિ.' એ ઉશીનરપુત્ર શૈખ્યરાજ જ્યારે
ફાટેલા મુખવાળા કાળની પેઠે બરાબર સજ્જ
થઈને દ્રોણની સામે ધસી આવ્યો હતો, ત્યારે
ક્રોધે વાર્યો હતો ?^{૬૪-૭૦} શત્રુઓનો નાશ કર-
નારા મત્સ્યરાજ વિરાટનું રથસૈન્ય જ્યારે દ્રોણ
સામે ચડી આવ્યું હતું, ત્યારે કયા વીરોએ તેને
અટકાવ્યું હતું ?^{૭૧} તુરત જ લીમ્સેનથી ઉત્પન્ન
થયેલા, મહાન બળવાળા અને મહાન પરાક્રમ-
વાળા એ માયાવી રાક્ષસવીર ઘટોત્કચનો મને
મહાન ભય લાગે છે. તે પાંડવોના જયંતી ઇચ્છા-
વાળો છે અને મારા પુત્રોને એક કંટકરૂપ છે, તે
મહાત્માને દ્રોણાચાર્ય પાસેથી ક્રોધે વાર્યો હતો ?
હે સંજય ! આ પૂર્વે કહેલા પુરુષો અને તે
સિવાયના બીજા અનેક પુરુષો જે પાંડવોને માટે
યુદ્ધમાં પ્રાણ ઓવારી નાખનારા છે, તેમને રણમાં
અજિત શું હોય ?^{૭૨-૭૪} વળી જે પાંડવોને પુરુષોમાં
સિંહ જેવા શાહુગંધુબધારી શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય-
ભૂત છે અને જમનું હિત કરવાને શ્રીકૃષ્ણ સદૈવ
તત્પર રહે છે, તે પૃથાપુત્રનો પરાજય કેમ થાય ?^{૭૫}
લોકોના ચુરુ, લોકોના નાથ, સનાતન અને દિવ્ય-
રૂપી એવા સાક્ષાત્ નારાયણ પ્રભુ જમના રણમાં
નાથ છે, તે પાંડવોનો પરાજય કેમ હોઈ શકે ?^{૭૬}

પણ યુદ્ધમાં જીત્યા છે.^{૧૯} પાંતાળમાં વસનારા પાંચજન નામના દૈત્યોના યુદ્ધમાં નાશ કરીને એ દ્વિપીઠેરો પાંચજન્ય નામનો દિવ્ય શંખ મેળવ્યો છે.^{૨૦} તે મહાબળવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સાથે રાખીને, પાંડવવતનાં અગ્નિને વૃક્ત કર્યો છે અને તેની પાસેથી દુરાધર્ષ અગ્ન્યાન્ન જેવું સુદર્શનચક્ર મેળવ્યું છે. ગરુડ પર આરૂઢ થઈને તથા અમરાવતીમાં ત્રાસ વર્તાવીને તે વીરે ઈંદ્રના જ ધરમાંથી પારિજાત નામનું દિવ્ય વૃક્ષ આણ્યું છે.^{૨૧, ૨૨} તેમનાં પરાક્રમને જાણનારા ઈંદ્રે તે બધું મૂંગે મોઢે સહન કર્યું છે. હે સંજય ! વધારે શું કહું ? પણ હજી સુધી અમે એવું સાંભળ્યું જ નથી કે, રાજાઓમાંના અમુકને શ્રીકૃષ્ણે જીત્યો નથી.^{૨૩} હે સંજય ! તે કમલાક્ષે મારી સમામાં જે મહાન આશ્ચર્ય થયું હતું, તે કરવાને બીજે કયો પુરુષ સમર્થ છે ?^{૨૪} જે સમયે પ્રસન્ન થઈને મેં ભક્તિ-પૂર્વક સર્વના ઈશ્વર તે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં હતાં, તે સમયે જ સર્વ શાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષની પેઠે મારા જાણવામાં આવી ગયાં હતાં.^{૨૫} હે સંજય ! પરાક્રમ અને બુદ્ધિથી યુક્ત એવા તે દ્વિપીઠેશનાં ક્ષોભોનો પાર પામી શકાય તેમ જ નથી.^{૨૬} વળી તે ઉપરાંત ગદ, સાંખ, પ્રવુમ્ન, વિદૂરથ, અનગાહ, અનિરુદ્ધ, ચારુદેય, સારણ, ઉદયુક, નિરાહ, ઝિદ્દલી, વીર્યવાન, બ્રહ્મા, પૃથુ, વિપ્રથુ, શમીક અને અરિમેજય-આ અને બીજા યાદવ-વીરો બળવાન છે અને સચોટ પ્રહાર કરનારા છે. હે સંજય ! યાદવવીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને એ કદાચ તેમને હાકલ પાડે અને તેઓ યુદ્ધમાં જીતી રહીને એ પાંડવસૈન્યનો આશ્રય કરે, તો આપણું સર્વ સૈન્ય મોટા સંશયમાં આવી પડે, એમ મારું માનવું છે.^{૨૭-૩૦} જ્યાં જનાર્દન હોય ત્યાં દશ હજાર હાથીના બળવાળા, કૈલાસપર્વતના શિખર સમાન ઉજ્જવળ, વનમાળાને ધારણ કર-

નારા એ હલધારી વીર બલરામ હોય જ.^{૩૧} હે સંજય ! જે વાસુદેવને બ્રાહ્મણો સર્વના પિતા કહે છે, તે વાસુદેવ પાંડવો માટે યુદ્ધ કરશે કે ?^{૩૨} હે તાત ! હે સંજય ! એ કદાચ તે શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો માટે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય, તો તેમની સામે યુદ્ધ કરે તેવો ઘાઈ પણ પુરુષ આપણા સૈન્યમાંથી નીકળનાર નથી.^{૩૩} એ કદાચ દેવયોગે કૌરવો પાંડવોને જીતે, તો શ્રીકૃષ્ણ ચોક્કસ તે પાંડવો માટે પોતાનું ઉત્તમ શસ્ત્ર પકડે જ; તો તો પછી તે પુરુષવ્યાઘ્ર મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ રાજાઓને તથા કૌરવોને રણમાં રંગદાળી નાખીને કુંતીને પૃથ્વી સોંપે.^{૩૪, ૩૫} જેના શ્રીકૃષ્ણ સારથિ છે અને જેનો અર્જુન ચોક્કો છે, તે રથની સામે યુદ્ધમાં શત્રુનો બીજો કયો રથ બીજો રહે ?^{૩૬} અરેરે ! ઘાઈ પણ ઉપાયે કૌરવોનો જય થાય એમ મને દેખાતું જ નથી; માટે હવે તો જે પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય, તે બધું તું મને કહી સંભળાવ.^{૩૭} અર્જુન શ્રીકૃષ્ણનો આત્મા છે અને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનો આત્મા છે. અર્જુનમાં નિત્ય વિજય રહ્યો છે તથા શ્રીકૃષ્ણમાં શાશ્વત કીર્તિ રહી છે.^{૩૮} સર્વ લોકમાં અર્જુન પણ સદા અજિત છે અને શ્રીકૃષ્ણમાં સુખ્યત્વે કરીને લગભગ અમાપ ગુણો રહ્યા છે.^{૩૯} દેવયોગથી મોહ પામેલો અને મૃત્યુના પાશમાં સપડાયેલો દુર્યોધન મોહને લીધે જ તે શ્રીકૃષ્ણને આ લોકમાં સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ તરીકે ઓળખી શકતો નથી.^{૪૦} યદુવંશી શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્ર અર્જુન એ બન્ને પૂર્વ-કાળના મહાત્મા નર-નારાયણ દેવો છે. દુર્યોધન તે જાણતો નથી.^{૪૧} તે બન્ને એક જ સ્વરૂપવાળા છે, પણ મનુષ્યો તેમને પૃથ્વીમાં બે સ્વરૂપ થયેલા જુએ છે. દુરાધર્ષ અને યશસ્વી એવા તે બન્ને જણા આપણી સેનાનો નાશ કરવા ઇચ્છે, તો કેવળ મનથી જ તેઓ તેનો સંહાર કરી શકે

તેમ છે, પણ પોતે મનુષ્યાવતારી છે, તેથી તેઓ તેવી ઇચ્છા જ કરતા નથી. હે તાત! મહાત્મા ભીષ્મને તથા દ્રોણાચાર્યને નાશ થયો, તે પરથી લોકોને મોહ ઉપજવનારો યુગનો ફેરફાર જાણે થઈ ગયો તેમ લાગે છે. બ્રહ્મચર્યથી, વેદાધ્યયનથી, અનેક યાજ્ઞિક ક્રિયાઓથી કે અસ્ત્ર-વિદ્યાથી પણ કોઈ પુરુષ ચતુરતું વારણ કરી શકતો નથી. અરે સંજય! લોકમાં માન પામેલા, અસ્ત્રકુશળ અને યુદ્ધકુશલ એવા વીર ભીષ્મ તથા દ્રોણને પણ યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા સાંભળ્યા, છતાં હું કેમ જીવી રહ્યો છું? પૂર્વે યુધિષ્ઠિરની જે રાજ્યલક્ષ્મીની અમે ઈર્ષ્યા કરતા હતા, તે જ રાજ્યલક્ષ્મીને આજ અમે ભીષ્મના તથા દ્રોણના વધથી ત્યાં જ રહેવા માટે અનુમતિ આપીએ છીએ. અવશ્ય મારે લીધે જ આ કૌરવોનો નાશ આવી પડ્યો છે.^{૪૨-૪૬} હે સૂત! ન્યારે મનુષ્યોનો કાળ પાછી રહ્યો હોય છે, ત્યારે તણખલાં પણ તેમના નાશ માટે વજ્ર જેવાં થઈ જાય છે. જેના કોપથી મહાત્મા ભીષ્મ અને દ્રોણ પણ રણમાં રણાઈ પડ્યા છે, તે યુધિષ્ઠિર આ લોકમાં અનંત ઐશ્વર્ય પામ્યો છે. સ્વભાવથી જ ધર્મે યુધિષ્ઠિરનો આશ્રય કર્યો છે અને અધર્મ મારા પુત્રોમાં ભરાયો છે. આથી જ આ કૂર કાળ મારે સર્વનાશ કરવા માટે જોડો થયો છે. હે તાત! હું માનું છું કે, મનસ્વી પુરુષો વિચારે છે કેઈક અને તેનું પરિણામ આવે છે બીજું જ. આથી તો અમારા ઉપર ટાલવું ટળે નહિ એવું, પાર પામી શકાય નહિ એવું અને વિચારમાં આવે નહિ એવું આ મહાકષ્ટ આવી પડ્યું છે, તો તે યુદ્ધમાં જે પ્રમાણે બન્યું હોય, તે પ્રમાણે હું મને કહી સંભળાવ.^{૪૭-૫૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ-ત્રીજો દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
‘શ્રીકૃષ્ણનાં કૌરવોનું કીર્તન’ નામનો અધ્યાય ૧૧ માં સમાયેલ છે.

અધ્યાય ૧૨ મો

દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

હંત તે કથયિष્યામિ सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।

यथा स न्यपतद्द्रोणः क्षदितः पांडुसृजयैः ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! ઠીક, હું તમને તે કથા કહું છું. પાંડવો અને સંજયોએ દ્રોણાચાર્યને કેવી રીતે માર્યા અને કેવી રીતે એ આચાર્ય રણમાં ઢળી પડ્યા, તે બધું મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે.^૧ સેનાપતિના પદનો સ્વીકાર કર્યા પછી મહારથી દ્રોણાચાર્યે સર્વે સૈન્યોના મધ્યમાં તમારા પુત્રને આ વચન કહ્યાં :^૨ ‘હે રાજન્ ! કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગંગાનંદન ભીષ્મ-પિતામહ પછી તેં મને આજ સેનાપતિપદે નીમ્યો છે.^૩ માટે હે ભારત ! તું તે કર્મનું યોગ્ય ફળ પામ. બોલ, તારી શી કામના હું સંપૂર્ણ કરું? તારી ઇચ્છામાં આવે તે તું માગી લે.’^૪ તે સાંભળીને દુર્યોધનરાજે કહ્યું અને કુઃશાસન વગેરે સાથે મંત્રણા કરી અને પછી તે વિજયી-શ્રેષ્ઠ એવા એ કુર્ધર્ષ આચાર્યને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^૫ ‘જે તમે મને વર આપતા હો, તો હું એ જ માગું છું કે, તમે રથીશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજને જીવતો પકડી આહી મારી પાસે લાવો.’ એટલે કૌરવોના આચાર્યે તમારા પુત્રનું એ વચન સાંભળીને સર્વ સેનાને હથે ઉપજવતાં આ વચન કહ્યાં :^{૬,૭} ‘હે રાજન્ ! કુતાનો પુત્ર ધન્યાદને પાત્ર છે; કારણ કે તું તે અતિ કુર્ધર્ષને પકડવાને ઇચ્છે છે; પણ તેને મારી નાખવા માગતો નથી.^૮ હે પુરુષવ્યાધ ! શા માટે તું તેના વધની ઇચ્છા કરતો નથી? હે દુર્યોધન ! નકી, તું એ કામ મારી પાસે કરાવવા ઇચ્છતો નથી;^૯ અથવા ધર્મરાજનો કોઈ શત્રુ નથી તેથી જ તું તેને જીવતો પકડવા ઇચ્છે છે.’^{૧૦-૧૨}

આવી ઇચ્છાથી તું તારા કુળની રક્ષા કરે છે.^{૧૦} અથવા હે ભરતશ્રેષ્ઠ! યુદ્ધમાં પાંડવોને જીતીને તથા તેમને રાજ્ય પાછું સોંપીને, તું અન્યોન્ય બ્રાતૃસ્નેહ કરવા ઇચ્છે છે?^{૧૧} કુંતીપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિરને ધન્ય છે, તેનો જન્મ સાર્યક છે અને તે અનતશત્રુ કહેવાય છે તે પણ સત્ય છે; કારણ કે તું એના પર આટલો બધો સ્નેહ રાખે છે.^{૧૨} હે ભારત! દ્રોણાચાર્યે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તમારા પુત્રના હૃદયમાં હમેશાં રહેલો ભાવ એકાએક હોઠેથી બહાર નીકળી પડ્યો.^{૧૩} હે રાજન્! બૃહસ્પતિ સમા પુરપો પણ પોતાનો આકાર છુપાવી શકતા નથી, એટલે તમારો પુત્ર આનંદમાં આવી જઈને આ પ્રમાણે બોલી જાયો:^{૧૪} ‘હે આચાર્ય! કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરનો વધ કરવાથી યુદ્ધમાં મારો વિજય થવાનો નથી. જે કદાચ યુધિષ્ઠિરને મારી નાખવામાં આવે, તો પાંડવો અમને બધાયને અવશ્ય મારી નાખે.’^{૧૫} દેવો પણ તે સર્વ પાંડવોને રણમાં હણી શકે તેમ નથી; એટલે જ ઠાઈ તેઓમાંથી બાકી રહે, તે અમને બાકી રહેવા દે જ નહિ.^{૧૬} પણ સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા યુધિષ્ઠિરને મારી આગળ પકડી આણવામાં આવે, એટલે ફરીથી તેને જુગારમાં જીતીને જંગલમાં કાઢીએ અને એમ તેને અનુસરનારા પાંડવો પણ જંગલમાં આદ્યા જશે.^{૧૭} આમ કરવાથી સ્પષ્ટ રીતે મારો દીર્ઘકાળ સુધી વિજય રહેશે; આથી હું ધર્મરાજને ઠાઈ પણ રીતે મારવા ઇચ્છતો નથી.^{૧૮} આવો તેનો કુટિલ અભિપ્રાય જાણીને અર્થતત્ત્વને જાણનારા બુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યે મનમાં વિચાર કર્યો ને દુર્યોધનને આ પ્રમાણે છળપૂર્વક વર આપ્યો.^{૧૯}

દ્રોણ બોલ્યા : જે આ યુદ્ધમાં વીર અર્જુન પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષણ નહિ કરે, તો તું માની લેજ કે, યુધિષ્ઠિ તારે વશ થયો

જ છે.^{૨૦} હે તાત! ઇંદ્ર સહિત દેવાસુરો પણ અર્જુનને રણમાં જીતી શકે તેમ નથી; માટે હું એ અર્જુનની આંખ આગળ યુધિષ્ઠિરને પકડી લાવવાની હામ ધરી શકતો નથી. અવશ્ય એ અર્જુન મારો શિષ્ય છે અને અન્નકર્મમાં હું પોતે જ તેનો પહેલો ગુરુ છું. તે તરણ છે, પુણ્યશાળી છે અને જય મેળવેલો અથવા મરવું એવા નિશ્ચયવાળો છે.^{૨૧, ૨૨} વળી તેણે ઇંદ્ર તથા રુદ્ર પાસેથી દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવ્યાં છે અને તારા પર ક્રોધપૂર્ણ પણ છે. માટે હે રાજન્! તે અર્જુનના દેખતાં હું યુધિષ્ઠિરને કેદ કરવાનો ઉત્સાહ કરી શકતો નથી.^{૨૩} જે ઠાઈ ઉપાયે તે અર્જુનને યુદ્ધમાંથી દૂર કરી શકાય, તો તારે સમજ લેવું કે, તે ધર્મરાજને જીત્યો જ છે.^{૨૪} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! જે યુધિષ્ઠિરને પકડવામાં જ જય છે અને તેને મારી નાખવાથી જય નથી, તો આ ઉપાયથી જ તેને પકડી શકાશે.^{૨૫} હે રાજન્! જે અર્જુનને યુદ્ધમાંથી દૂર કરવામાં આવશે, તો આજે જ હું સત્યધર્મમાં પરાયણ રહેલા રાજ યુધિષ્ઠિરને કેદ પકડી તારે સ્વાધીન કરીશ, એમાં સંશય નથી; પરંતુ આ સંઘામમાં એક સુહૃદ વાર પણ જે કુંતાના પુત્ર પુરુષવ્યાધ અર્જુનને મારી આગળથી દૂર કરવામાં આવશે, તો જ આ કાર્ય બની શકશે;^{૨૬, ૨૭} કારણ કે હે રાજન્! અર્જુનની સમીપમાં તો ઇંદ્ર સહિત દેવો અને અસુરો પણ યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરને કેદ પકડી શકે તેમ નથી.^{૨૮}

સંજય બોલ્યો : જે રીતે દ્રોણાચાર્યે રાજ યુધિષ્ઠિરને પકડવા સંબંધમાં છળપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે તમારા સાવ મૂરખ પુત્રો યુધિષ્ઠિરને કેદમાં પકડાયેલો માની જ બેઠા!^{૨૯} તમારો પુત્ર દુર્યોધન જાણતો હતો કે, દ્રોણાચાર્યને પાંડવો પર પ્રીતિ છે તેથી તેમની એ પ્રતિજ્ઞાને સ્થિર કરવા માટે તેણે યુધિષ્ઠિરને પકડવા સંબંધી એ વિચારને

બધે ફેલાત્રી દીધો.^{૩૦} પછી હે રિપુદમન ! દુર્યોધને
પણ યુધિષ્ઠિરને કેદ કરવાની દ્રોણની તે પ્રતિજ્ઞાને
સર્વ સૈન્યોમાં જહેર કરાવી.^{૩૧}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન દ્રોણાભિષેકપર્વમા
'દ્રોણાચાર્ય'ની પ્રતિજ્ઞા નામનો અધ્યાય ૧૨ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩ મો

અર્જુન યુધિષ્ઠિરને આપેલું આશ્વાસન

॥ સજય ઉવાચ ॥

સાંતરે તુ પ્રતિજ્ઞાતે રાજો દ્રોણેન નિગ્રહે ।

તતસ્તે સૈનિકાઃ શ્રુત્વા તં યુધિષ્ઠિરનિગ્રહમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ જ્યારે દ્રોણાચાર્ય
યુધિષ્ઠિરને પકડવા માટે છળભરી પ્રતિજ્ઞા કરી,
ત્યારે તે સાંભળીને સર્વ સૈનિકા ચોતરફ સિંહ-
નાદો કરવા લાગ્યા અને બાહુઓ ઠોકવા લાગ્યા.
હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યે કરેલી એ પ્રતિજ્ઞાને ધર્મ-
રાજા પોતાના હિતેચ્છુ યુગ્મચરો દ્વારા તુરત જાણી
લીધી અને પોતાના સર્વ ભાઈઓને તથા બીજા
બધાઓને એકઠા કરી તેમણે અર્જુનને આ
પ્રમાણે વચન કહ્યું : 'હે પુરુષવ્યાધ ! દ્રોણાચાર્યે
આજે જે કરવા ધાતું છે, તે તારા સાંભળવામાં
આવ્યું ને ? તમે એવી નીતિ રચો, કે તેથી એ
ધારણા સફળ ન થાય. શત્રુસંહારક દ્રોણાચાર્યે
છળવાળી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હે મહાન ધતુર્ધર
અર્જુન ! તે છળનો ભાર તેમણે તારા પર સ્થાપ્યો
છે. આથી હે મહાબાહુ ! આજે તું મારી પાછળ
રહીને યુદ્ધ કરજે, ઐટલે દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય દ્વારા
પોતાની ઇચ્છાને સંપૂર્ણ ન કરી શકે.'

અર્જુન બોલ્યો : હે રાજન ! જમ મારે
આચાર્યનો વધ કરવાનો ન હોય, તેમ મારે
તમારો ત્યાગ પણ ન જ કરવાનો હોય. હે પાંડવ !
કદાચ યુદ્ધમાં હું મારા પ્રાણોના ત્યાગ કરું, પણ
આચાર્ય પ્રત્યે વિરુદ્ધ વર્તનારો ન જ થાઉં. આ
દુર્યોધન તમને સંગ્રામમાં કેદ પકડીને રાજ્ય

ઇચ્છે છે, પણ આ મનુષ્યલોકમાં તે એ ઇચ્છાને
કદી પામવાનો જ નથી. કદાચ નક્ષત્રો સહિત
આકાશ નીચે તૂટી પડે, પૃથ્વીના ટુકડા થઈ જાય,
તોપણ હું જીવતો હોઉં અને દ્રોણાચાર્ય તમને
કદી પકડી શકે એ નહિ જ બને. આ રણમાં જે
ઇંદ્ર પોતે પણ કદાચ નેને સહાય કરશે, અથવા દેવો
સહિત વિષ્ણુ પણ કદાચ આ યુદ્ધમાં જીતરી આવશે,
તોપણ હું જ્યાં સુધી જીવતો છું, ત્યાં સુધી દ્રોણા-
ચાર્ય તમને કેદ પકડી શકશે નહિ, માટે તમારે
ભય રાખવાનો ન હોય.^{૧-૧૨} ભલે, દ્રોણાચાર્ય
સર્વ અસ્ત્રધારીઓમાં તથા સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં
શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ હું તમને છાતી ઠોકીને કહું છું કે,
તમારે ભય રાખવો નહિ. હે રાજેન્દ્ર ! વળી બીજું
પણ હું તમને કહું છું. હમેશાં મારી પ્રતિજ્ઞા નિશ્ચય
હોય છે. મને યાદ નથી કે, હું કદી જૂઠું બોલ્યો
હોઉં, મને યાદ નથી કે હું કદી પરાજય પામ્યો
હોઉં અને મને યાદ નથી કે મેં લીધી પ્રતિજ્ઞા
કદી જૂઠી કરી હોય.^{૧૩,૧૪}

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! તે પછી
પાંડવોની છાવણીમાં શંખો, ભેરીઓ, યુદ્ધગો,
અને આનંદા વાગવા લાગ્યા.^{૧૫} ત્યાં મહાત્મા
પાંડવોના સિંહનાદ થઈ રહ્યો અને ધતુષ્યની
દોરીના ટંકારો તથા હાથનાં તળિયાંના શબ્દો
આકારને ફાડી નાખે તેવા અતિ ભયંકર થવા
લાગ્યા. મહાતેજસ્વી પાંડવોના શંખોનો શબ્દ
સાંભળીને તમારાં સૈન્યોમા પણ વાદિનો વાગવા
લાગ્યા.^{૧૬,૧૭} તે પછી હે ભારત ! તમારાં તથા
શત્રુઓનાં સૈન્યો વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયાં અને
ધીમે ધીમે અન્યોન્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસવા
લાગ્યા.^{૧૮} પછી કૌરવો અને પાંડવોનું તથા દ્રોણ
અને ધૃષ્ટદ્યુમનનું રૂંવાં જીમાં થઈ જાય તેવું તુરુલ
યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૧૯} તે યુદ્ધમાં સંજયે દ્રોણના
સૈન્યનો નાશ કરવાને મથી રહ્યા હતા; છતાં

પણ તેઓ તેમ કરવા સમર્થ થયા નહોતા; ઠારણ
 કે તે સૈન્ય આચાર્ય દ્રોણના રક્ષણ તળે હતું.^{૨૦}
 તે જ પ્રમાણે તમારા પુત્રના સચોટ પ્રહાર કરનારા
 મહાન રથીઓ પણ અનુનના રક્ષણ તળે રહેલી
 પાંડવોની સેનાને મથી શક્યા નહોતા.^{૨૧} પર-
 સ્પર રક્ષણ કરાતી તે બન્ને સેનાઓ રાત્રિના સમયે
 પાંડવો સંઘાતીને રહેલી બે પુષ્પભરેલી વનરાજિ-
 ની પેઠે સ્થિર થઈ રહી હતી. પછી હે રાજન્!
 સુવર્ણના રથવાળા દ્રોણાચાર્ય સૂર્યની પેઠે શોભી
 રહેલા રથમાં બેસીને સેનાના મોખરામાં આમતેમ
 ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૨, ૨૩} રથમાં બેસી યુદ્ધ કરવા
 સજ્જ થયેલા એ શીઘ્ર પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય એક જ
 હતા, છતાં પાંડવો અને સુંજયો ત્રાસથી બાણે તે
 અનેક હોય તેમ માનવા લાગ્યા.^{૨૪} હે મહારાજ!
 દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં ઘોર બાણો સર્વ દિશામાં જતાં
 હતાં અને પાંડવોની સેનાને ત્રાસ પમાડતાં હતાં.
 તે સમયે દ્રોણાચાર્ય પણ દિવસના મધ્યભાગમાં
 આવેલા અને સેંકડો કિરણોથી વીંટાયેલા સૂર્યની
 જેમ અતિ તીવ્ર દેખાતા હતા.^{૨૫, ૨૬} હે ભારત!
 જેમ દાનવ યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન થયેલા મહેંદ્રને
 ન બેઈ શકે, તેમ પાંડવો માંહેનો ઢાઈ પણ થોડો
 યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન થયેલા તે દ્રોણાચાર્યને બેઈ
 શકતો ન હતો.^{૨૭} એ રીતે પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે
 પાંડવોના સૈન્યને મોહિત કરી નાખ્યું અને એક-
 દમ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સૈન્યને
 વીંધવા માંડ્યું.^{૨૮} તે દ્રોણાચાર્યે સર્વ દિશાઓ-
 ને રૂંધી દીધી, સ્ત્રીધી ગતિવાળાં બાણો છોડીને
 આકાશને ઢાંકી દીધું અને જે સ્થળે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હતો
 તે જ સ્થળે પાંડવોની સેનાને સંહારવા માંડી.^{૨૯}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં ત્રીજા દ્રોણાધિષ્ઠાનમાં
 'અનુને કરેલું યુધિષ્ઠરને આશ્રય' નામનો
 અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪ મો

ઘોર યુદ્ધ અને તેમાં અભિમન્યુનું પરાક્રમ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તતઃ સ પાંડવાનીકે જનયન્ સુમહદ્ મયમ્ ।

વ્યચરત્ પૃથનાં દ્રોણો દહન્ કક્ષમિવાનલઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી પાંડવોના સૈન્યમાં
 અતિ મહાન ભય ઉત્પન્ન કરી રહેલા એ દ્રોણા-
 ચાર્ય ધાસને બાળી નાખતા અગ્નિની પેઠે સેનામાં
 ધૂમવા લાગ્યા.^૧ સાક્ષાત્ અગ્નિની જ્વળે ભડ-
 ભડી જાતીને સૈન્યોને બાળી રહેલા, ક્રોધાયમાન
 થયેલા અને સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા એ દ્રોણા-
 ચાર્યને બેઈને સુંજયોદ્વાઓ કંપી જાત્યા. અત્ય-
 રીતે યુદ્ધમાં ધનુષ્યને ખેંચી રહેલા એ શીઘ્ર-
 પરાક્રમી દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યની દોરીનો ટંકારવ
 વજના કડાકાના જેવો તીવ્ર સંભળાતો હતો.
 ચાલાક હાથવાળા તે દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં ભયંકર
 બાણો રથીઓને, ઘોડેસવારોને, હાથીઓને, ઘોડા-
 ઓને તથા પાળાઓને વીંધી નાખતાં હતાં.^{૨-૪}
 ઓમ્બજાતુના અંતમાં એકાએક ચડી આવેલો
 મેઘ જેમ ભયંકર ગર્જના કરીને કરાઓની વૃષ્ટિ
 કરી મૂકે છે, તેમ તીક્ષ્ણ બાણોને વરસાવી રહેલા
 તે દ્રોણાચાર્યે શત્રુઓને મહાન ભય ઉપજાવી
 દીધો.^૫ હે રાજન્! ચારે બાજુ ધૂમીને સેનાને
 ગભરાવી રહેલા એ આચાર્યે શત્રુઓમાં સર્વ
 સ્થળે અલૌકિક ત્રાસ વર્તાવી દીધો હતો.^૬ વાદળો-
 માં જેમ વીજળી ઝબકે, તેમ સુવર્ણથી મહેલું
 તેમનું ધનુષ્ય રથરૂપ મેઘમાં વારંવાર ભમતું
 જણાતું હતું.^૭ સત્યવાળા, યુદ્ધિમાન અને સદૈવ
 ધર્મનિષ્ઠ એવા તે વીર દ્રોણાચાર્યે તે વખતે
 ત્યાં રણભૂમિ પર પ્રલયકાળના જેવી ઘોર અને
 રોદ્ર સ્વરૂપવાળી નદી ચલાવી મૂકી. તે નદી
 ક્રોધના વેગથી ઉત્પન્ન થઈ હતી, સેંકડો રાક્ષસો-
 નાં ટાળાંઓથી ભરેલી હતી, સૈન્યોના સમૂહો-

ચી ચારેબાજુ ભરચક હતી, ધન્યોરૂપ વૃક્ષોને તાણી રહી હતી, લોહીરૂપી પાણીનાળી હતી, રથરૂપ ધૂમરીઆવાળી હતી, હાથીઘોડાઓરૂપ કાંઠાવાળી હતી, કવચોરૂપ નાનાં નાનાં હોડકાંઓથી યુક્ત હતી અને માંસના કાદવથી ખદબદતી હતી.^{૯-૧૦} વળી તેમાં મેદ, મજ્જા તથા હોડકાંરૂપ રેતી હતી અને પાધડીઓના હોગોરૂપ ક્રીણુ હતાં. સંઆમરૂપ મેઘે તે નદીને પરિપૂર્ણ કરી હતી અને તેમાં નાનાં નાનાં ભાણાંઓરૂપ માછલાં હતાં. મનુષ્યો તથા હાથીઓથી તે યુક્ત હતી અને બાણોના વેગવાળા પ્રવાહને તે વહેનારી હતી. તેમાં શરીરોરૂપ લાકડાં ચારે બાજુ અથડાતાં હતાં અને રથોરૂપ કાચબાઓથી તે વ્યાપેલી હતી.^{૧૧, ૧૨} વળી તે નદી મસ્તકોરૂપી ઠમ્બોવાળી હતી, તલવારોરૂપી ભત્ર્યોથી ભરેલી હતી, રથો તથા હાથીઓરૂપી મોટા ધરાઓવાળી હતી અને અનેક પ્રકારનાં આભરણોથી સુશોભિત હતી. તેમાં મોટા મોટા રથોરૂપી સેંકડો ધૂમરીઓ હતી અને તેમાં પૃથ્વીની રજરૂપી મોટી તરંગમાળા હતી. તે નદી મહાવીર્યવાનોને તરવી સહેલી હતી, પણ કાયરોને તરવી દોહલ્લી હતી.^{૧૩, ૧૪} વળી તે નદી સેંકડો શરીરોથી સાંકડી થઈ ગઈ હતી, ગીધડાં તથા કાગડા વગેરે માંસહારી પક્ષીઓ તેનું સેવન કરતાં હતાં અને હજારો મહારથીઓને તે યમને ઘેર લઈ જતી હતી.^{૧૫} તે નદી ત્રિશૂળોરૂપ સર્પોથી ભરેલી હતી, પ્રાણીઓરૂપી ઘોડાઓથી સેવાયેલી હતી, કપાઈ પડેલા ક્ષત્રિયોરૂપ મોટા હંસોવાળી હતી અને મુગટોરૂપ પક્ષીઓને આશ્રયરૂપ હતી. તેમાં ચક્રોરૂપ કાચબા હતા, બાજુબંધોરૂપ મગરમગરો હતા અને ઝીણાં ઝીણાં બાણોરૂપ માછલાં હતાં. બગલાં, ગીધડાં અને શિયાળાનાં ભયંકર રાજાઓ તે નદીનું સેવન કરતાં હતાં.^{૧૬, ૧૭} તે રાજાઓ

તે નદી બળવાન દ્રોણાચાર્યે રણમાં રાણી નાભેલાં સેંકડો પ્રાણીઓને પિત્તલોક ભણી વહી જતી હતી.^{૧૮} આમ હે રાજન્! તે દ્રોણાચાર્યે તે રણભૂમિ પર સેંકડો કલેવરોથી ભરેલી, કશરૂપ શેવાળ તથા લીલાં ધાસવાળી અને ભીરુઓનો ભય વધારનારી તે ભયંકર નદી વહાવી હતી.^{૧૯} એ રીતે પોતાનાં સૈન્યોમાં દર વર્તાવી રહેલા તે મહારથી દ્રોણાચાર્યની સામે યુધિષ્ઠિર વગેરેએ ચારે બાજુથી ધસારો કર્યો.^{૨૦} પણ તે શૂરાઓને ધસી આવતા જોઈને તમારા દૃઢ પરાક્રમી પુત્રોએ તેમને ચાતરકથી રોકવા માંડ્યા. ખરેખર તે સમયનો દેખાવ રૂંવાં ઊભાં કરી નાખે તેવો હતો.^{૨૧} ત્યાં સેંકડો જાતની માયા(કપટ)ને કરી બાણનારા શકુનિએ સહદેવ સામે ધસારો કર્યો. તેણે સારથિ, ધન અને રથ સાથેના તે સહદેવને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા માદ્રીપુત્ર સહદેવે તે શકુનિના ધ્વજને, ધનુષ્યને, સારથિને અને ઘોડાઓને બાણો વડે છેદી નાખ્યાં તેમ જ બીજાં સાઠ બાણો મૂઢીને શકુનિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે હે રાજન્! શકુનિ પણ હાથમાં ગદા લઈને પોતાના રથ પરથી દૂરી પડ્યો અને તેણે ગદા વડે સહદેવના આરથિને રથ પરથી ગબડાવી પાડ્યો.^{૨૩, ૨૪} આમ હે રાજન્! તે બન્ને મહાબળવાન શૂરાઓ રથ વિનાના થઈ પડ્યા, ત્યારે તેઓ હાથમાં ગદા લઈને શિખરવાળા મે પર્વતોની પેઠે રણમાં ખેલવા લાગ્યા.^{૨૫} દ્રોણાચાર્યે પાંચાક્ષરાજને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ આચાર્યને ઘણાં બાણોનો પ્રહાર કર્યો; એટલે આચાર્યે પણ દૂરીથી તેનાથી અધિક બાણો મૂઢીને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} વીર બીમસેને વીસ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિવિંશતિને વીંધી નાખ્યો; છતાં પણ તે કર્યો નહિ, એ વળું

આશ્ચર્ય જવું થયું હતું.^{૨૭} પછી દે મહારાજ !
 વિવિંશતિએ ભીમસેનને એકદમ ઘોડાં, દ્વજ
 અને ધનુષ્ય વિનાનો કરી નાખ્યો, એટલે સર્વ
 સૈન્યો વિવિંશતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.^{૨૮}
 વીર ભીમસેન યુદ્ધભૂમિ પર શત્રુનું આ પરા-
 ક્રમ સાંખી શક્યો નહિ, એટલે તેણે ગદાના
 પ્રહાર કરીને તેના સર્વ સુશિક્ષિત ઘોડાઓને
 ઢાળી પાડ્યા.^{૨૯} દે રાજન્ ! ત્યારે મહાબળવાન
 વિવિંશતિ માર્યો ગયેલા ઘોડાવાળા તે રથ પરથી
 ઊતરી પડ્યો અને એક મદોન્મત્ત હાથી જેમ
 બીજા મદોન્મત્ત હાથી સામે ધસે, તેમ તે હાથ-
 માં ઢાલ લઈને ભીમસેન સામે ધસી ગયો.^{૩૦}
 વીર શલ્યરાજ પોતાના પ્રિય બાણેજ નકુલને
 જણે લાડ લડાવતો હોય અને જણે બીજાવતો
 હોય, તેમ મંદહાર્ય કરી તેને બાણોથી વીંધવા
 લાગ્યો.^{૩૧} એટલે પ્રતાપી નકુલે પણ તેના ઘોડા,
 છત્ર, ધ્વજ, સારથિ અને ધનુષ્યને પટકી પાડ્યાં
 અને યુદ્ધભૂમિ પર શંખનાદ કરી મૂક્યો.^{૩૨}
 કૃપાચાર્યે છોડેલાં અનેક પ્રકારનાં બાણો ધૂધ-
 દેતુએ છેદી નાખ્યાં અને પોતે સિત્તેર બાણો
 મૂઢીને તેને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે બીજાં
 ત્રણ બાણો વડે તેના રથધ્વજને પણ ઉડાડી
 પાડ્યો. ત્યારે બ્રાહ્મણ કૃપાચાર્યે પણ મોટી બાણ-
 વૃષ્ટિ કરીને રણમાં આગળ વધતા તે રાખભર્યા
 ધૂધદેતુને અટકાવી રાખ્યો અને તેને સારી રીતે
 વીંધી નાખ્યો. સાત્યકિએ કૃતવર્માને છાતીના
 મધ્યભાગમાં એક નારાયણાણથી માર માર્યો
 અને પુનઃ જણે હસતો હોય તેમ મોં મલકાવી
 ને તેણે તેને સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૩-૩૫}
 કૃતવર્માએ પણ સિત્તેરે તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને
 એકદમ વીંધી નાખ્યો, છતાં પણ શીઘ્ર ગતિ-
 વાળો વાયુ જેમ પર્વતને કંપાવી શકતો નથી,
 તેમ તે સાત્યકિને કંપાવી શક્યો નહિ.^{૩૬} પાંડવ

સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુશર્માને મર્મસ્થાનોમાં અત્યંત
 પ્રહાર કર્યો, એટલે સુશર્માએ પણ તેને હાંસડી-
 ના ભાગમાં તોમરનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૭} તે યુદ્ધ-
 માં મહાન વીર્યવાળા મત્સ્યયોદ્ધાઓ સાથેના
 વિરાટરાજાએ સૂર્યપુત્ર ઠણુંને આગળ વધતો
 અટકાવી રાખ્યો હતો, તે ધણું આશ્ચર્ય જવું
 હતું.^{૩૮} પણ તે વેળા સૂતપુત્ર ઠણુંનું પરાક્રમ
 ધણું દારુણ દેખાતું હતું; કારણ કે તેણે નમેલાં
 પર્વવાળાં બાણોથી સમગ્ર સૈન્યને ખાળી રાખ્યું
 હતું.^{૩૯} દ્રુપદરાજ પોતે ભગદત્ત સાથે યુદ્ધમાં
 જોડાયો હતો. દે મહારાજ ! તે બંનેનું યુદ્ધ
 ધણું અદ્ભુત સ્વરૂપવાળું હતું.^{૪૦} પુરુષશ્રેષ્ઠ ભગ-
 દત્ત રાજાએ મજબૂત ગાંઠાવાળાં બાણો મૂઢીને
 સારથિ, દ્વજ અને રથ સહિત દ્રુપદરાજને વીંધી
 નાખ્યો.^{૪૧} એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રુપદરાજ-
 એ નમેલા પર્વવાળા એક બાણ વડે મહારથી
 ભગદત્તને તત્કાળ છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૪૨} બીજી
 તરફથી અશ્રવિદામાં કુશળ તથા લોકમાં ઉત્તમ
 યોદ્ધાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ભૂરિશ્રવા અને
 શિખંડી બૂનોને ત્રાસ ઉપજાવનારું યુદ્ધ કરી રહ્યા
 હતા.^{૪૩} દે રાજન્ ! તે રણમાં વીર્યવાન ભૂરિ-
 શ્રવાએ દ્રુપદરાજના મહારથી પુત્ર શિખંડીને
 બાણોના મહાન સમૂહથી છાઈ દીધો હતો.^{૪૪}
 તેથી શિખંડી ક્રોધે ભરાયો. આથી દે ભારત !
 દે પૃથ્વીપતિ ! તેણે નેવું બાણો મૂઢીને ભૂરિ-
 શ્રવાને કંપાવી દીધો.^{૪૫} વળી પેલી તરફ પર-
 સ્પર જયન્તી ઇન્દ્રજાવાળા તથા મહાભર્યાનંદ કંભ
 કરવાવાળા રાક્ષસ ઘટોત્કચ અને અલંબુષ એ
 બંને જણ અતિ અદ્ભુત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૪૬}
 ગર્વિષ્ઠ થયેલા તથા જ્વેનારને અતિ વિરમય
 પમાડનાર તે બંને જણ સેંકડો માયાઓ રચતા
 હતા અને એ માયાઓ વડે એકબીજાથી અછતા
 રહીને ધૂમ્પા કરતા હતા.^{૪૭} પૂર્વે જેમ દેવો અને

થી ચારેબાજુ ભરચક હતી, ધન્યોરૂપ વૃક્ષોને તાણી રહી હતી, લોહીરૂપી પાણીવાળી હતી, રથરૂપ ધૂમરીઓવાળી હતી, હાથીઘોડાઓરૂપ કાંઠાવાળી હતી, ક્વચોરૂપ નાનાં નાનાં હોડકાંઓથી યુક્ત હતી અને માંસના કાદવથી ખદખદતી હતી.^{૮-૧૦} વળી તેમાં મેદ, મજ્જા તથા હોડકાંરૂપ રેતી હતી અને પાધડીઓના ઢગોરૂપ ફીણ હતાં. સંઘામરૂપ મેઘે તે નદીને પરિપૂર્ણ કરી હતી અને તેમાં નાનાં નાનાં ભાલાંઓરૂપ માછલાં હતાં. મનુષ્યો તથા હાથીઓથી તે યુક્ત હતી અને બાણોના વેગવાળા પ્રવાહને તે વહેનારી હતી. તેમાં શરીરોરૂપ લાકડાં ચારે બાજુ અથડાતાં હતાં અને રથોરૂપ કાચબાઓથી તે વ્યાપેલી હતી.^{૧૧, ૧૨} વળી તે નદી મસ્તકોરૂપી કમળોવાળી હતી, તલવારોરૂપી મત્સ્યોથી ભરેલી હતી, રથો તથા હાથીઓરૂપી મોટા ધરાઓવાળી હતી અને અનેક પ્રકારનાં આભરણોથી સુશોભિત હતી. તેમાં મોટા મોટા રથોરૂપી સેંકડો ધૂમરીઓ હતી અને તેમાં પૃથ્વીની રજરૂપી મોટી તરંગમાળા હતી. તે નદી મહાવીર્યવાનેને તરવી સહેલી હતી, પણ કાયરોને તરવી દોહાલી હતી.^{૧૩, ૧૪} વળી તે નદી સેંકડો શરીરોથી સાંકડી થઈ ગઈ હતી, ગીંદ્રાં તથા કાગડા વગેરે માંસાહારી પક્ષીઓ તેનું સેવન કરતાં હતાં અને હજારો મહારથીઓને તે યમને ઘેર લઈ જતી હતી.^{૧૫} તે નદી ત્રિશણોરૂપ સર્પોથી ભરેલી હતી, પ્રાણીઓરૂપી ઘોડાઓથી સેવાયેલી હતી, કપાઈ પડેલા ક્ષત્રિયોરૂપ મોટા હસેવાળી હતી અને મુગટોરૂપ પક્ષીઓને આશ્રયરૂપ હતી. તેમાં ચક્રોરૂપ કાચબા હતા, બાજુબંધોરૂપ મગરમગ્ગો હતા અને ઝીણાં ઝીણાં બાણોરૂપ માછલાં હતાં. બગલાં, ગીંદ્રાં અને શિયાળવાનાં ભયંકર ટોળાંઓ તે નદીનું સેવન કરતાં હતાં.^{૧૬, ૧૭} હે રાજશ્રેષ્ઠ!

તે નદી બળવાન દ્રોણાચાર્યે રણમાં રાણી નાખેલાં સેંકડો 'પ્રાણીઓને પિતૃલોક ભણી વહી જતી હતી.^{૧૮} આમ હે રાજન્! તે દ્રોણાચાર્યે તે રણભૂમિ પર સેંકડો કલેવરોથી ભરેલી, કુશરૂપ શેવાળ તથા લીલાં ઘાસવાળી અને લીરુઓનો ભય વધારનારી તે ભયંકર નદી વહાવી હતી.^{૧૯} એ રીતે પોતાનાં સૈન્યોમાં ઠેર વર્તાવી રહેલા તે મહારથી દ્રોણાચાર્યની સામે યુધિષ્ઠિર વગેરેએ ચારે બાજુથી ધસારો કર્યો.^{૨૦} પણ તે શૂરાઓને ધસી આવતા જોઈને તમારા દંઢ પરાક્રમી પુત્રોએ તેમને ચોતરફથી રોકવા માંડ્યા. ખરેખર તે સમયનો દેખાવ રૂંવાં ઊભાં કરી નાખે તેવો હતો.^{૨૧} ત્યાં સેંકડો જતની માયા(કપટ)ને કરી બાણનારા શકુનિએ સહદેવ સામે ધસાઈ કર્યો. તેણે સારથિ, ધન અને રથ સાથેના તે સહદેવને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા માદ્રીપુત્ર સહદેવે તે શકુનિના ધ્વજને, ધનુષ્યને, સારથિને અને ઘોડાઓને બાણો વડે છેદી નાખ્યાં તેમ જ બીજાં સાઠ બાણો મૂછીને શકુનિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે હે રાજન્! શકુનિ પણ હાથમાં ગદા લઈને પોતાના રથ પરથી કૂદી પડ્યો અને તેણે ગદા વડે સહદેવના મારથિને રથ પરથી ગળડાવી પાડ્યો.^{૨૩, ૨૪} આમ હે રાજન્! તે બંને મહાબળવાન શૂરાઓ રથ વિનાના થઈ પડ્યા, ત્યારે તેઓ હાથમાં ગદા લઈને શિખરવાળા બે પર્વતોની પેઠે રણમાં ખેલવા લાગ્યા.^{૨૫} દ્રોણાચાર્યે પાંચાલરાજને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ આચાર્યને ઘણાં બાણોને પ્રહાર કર્યો; એટલે આચાર્યે પણ ફરીથી તેનાથી અધિક બાણો મૂછીને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} વીર સીમસેને વીસ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિવિંશતિને વીંધી નાખ્યો; છતાં પણ તે કંઈયો નહિ, એ ઘણું

આશ્ચર્ય જવું થયું હતું.^{૨૭} પછી હે મહારાજ !
 વિવિંશતિએ ભીમસેનને એકદમ ઘોડા, ધ્વજ
 અને ધનુષ્ય વિનાનો કરી નાખ્યો, એટલે સર્વ
 સૈન્યો વિવિંશતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.^{૨૮}
 વીર ભીમસેન યુદ્ધભૂમિ પર શત્રુનું આ પરા-
 ક્રમ સાંખી શક્યો નહિ, એટલે તેણે ગદાના
 પ્રહાર કરીને તેના સર્વ સુશિક્ષિત ઘોડાઓને
 ઢાળી પાડ્યા.^{૨૯} હે રાજન ! ત્યારે મહાબળવાન
 વિવિંશતિ માર્યો ગયેલા ઘોડાવાળા તે રથ પરથી
 ઊતરી પડ્યો અને એક મદોન્મત્ત હાથી જમ
 બીજા મદોન્મત્ત હાથી સામે ધસે, તેમ તે હાથ-
 માં ઢાલ લઈને ભીમસેન સામે ધસી ગયો.^{૩૦}
 વીર શંકરરાજ પોતાના પ્રિય ભાણેજ નકુલને
 જણે લાડ લડાવતો હોય અને જણે ખીજવતો
 હોય, તેમ મંદહાસ્ય કરી તેને બાણોથી વીંધવા
 લાગ્યો.^{૩૧} એટલે પ્રતાપી નકુલે પણ તેના ઘોડા,
 છત્ર, ધ્વજ, સારથિ અને ધનુષ્યને પટછી પાડ્યાં
 અને યુદ્ધભૂમિ પર શંખનાદ કરી મૂક્યો.^{૩૨}
 કૃપાચાર્યે છોડેલાં અનેક પ્રકારનાં બાણો ધૃષ્ટ-
 કેતુએ છેદી નાખ્યાં અને પોતે સિત્તેર બાણો
 મૂછીને તેને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે બીજાં
 ત્રણ બાણો વડે તેના રથધ્વજને પણ ઉડાડી
 પાડ્યો. ત્યારે બ્રાહ્મણ કૃપાચાર્યે પણ મોટી બાણ-
 વૃષ્ટિ કરીને રણમાં આગળ વધતા તે રાખણો
 ધૃષ્ટકેતુને અટકાવી રાખ્યો અને તેને સારી રીતે
 વીંધી નાખ્યો. સાત્યકિએ કૃતવર્માને છાતીના
 મધ્યભાગમાં એક નારાયણાણથી માર માર્યો
 અને પુનઃ જણે હસતો હોય તેમ મોં મલકાવી
 ને તેણે તેને સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૩-૩૫}
 કૃતવર્માએ પણ સિત્તોતેર તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને
 એકદમ વીંધી નાખ્યો, છતાં પણ શીઘ્ર ગતિ-
 વાળો વાયુ જમ પર્વતને કંપાવી શકતો નથી,
 તેમ તે સાત્યકિને કંપાવી શક્યો નહિ.^{૩૬} પાંડવ-

સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુશર્માને મર્મસ્થાનોમાં અત્યંત
 પ્રહાર કર્યો, એટલે સુશર્માએ પણ તેને હાંસડી-
 ના ભાગમાં તોમરનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૭} તે યુદ્ધ-
 માં મહાન વીર્યવાળા મત્યપેઢાઓ સાથેના
 વિરાટરાજાએ સૂર્યપુત્ર કર્ણને આગળ વધતો
 અટકાવી રાખ્યો હતો, તે ઘણું આશ્ચર્ય જવું
 હતું.^{૩૮} પણ તે વેળા સૂતપુત્ર કર્ણનું પરાક્રમ
 ઘણું દારણ દેખાતું હતું; કારણ કે તેણે નમેલાં
 પર્વવાળાં બાણોથી સમગ્ર સૈન્યને ખાળી રાખ્યું
 હતું.^{૩૯} દ્રુપદરાજ પોતે ભગદત્ત સાથે યુદ્ધમાં
 જોડાયો હતો. હે મહારાજ ! તે બંનેનું યુદ્ધ
 ઘણું અદ્ભુત સ્વરૂપવાળું હતું.^{૪૦} પુરુષશ્રેષ્ઠ ભગ-
 દત્ત રાજાએ મજબૂત ગાંઠાવાળાં બાણો મૂછીને
 સારથિ, ધ્વજ અને રથ સહિત દ્રુપદરાજને વીંધી
 નાખ્યો.^{૪૧} એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રુપદરાજ-
 એ નમેલા પર્વવાળા એક બાણ વડે મહારથી
 ભગદત્તને તટાળ છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૪૨} બીજી
 તરફથી અશ્વવિદ્યામાં કુશળ તથા લોકમાં ઉત્તમ
 યોદ્ધાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ભૂરિશ્રવા અને
 શિખંડી ભૂતોને ત્રાસ ઉપજાવનારું યુદ્ધ કરી રહ્યા
 હતા.^{૪૩} હે રાજન ! તે રણમાં વીર્યવાન ભૂરિ-
 શ્રવાએ દ્રુપદરાજના મહારથી પુત્ર શિખંડીને
 બાણોના મહાન સમૂહથી છાઈ દીધો હતો.^{૪૪}
 તેથી શિખંડી ક્રોધે ભરાયો. આથી હે ભારત !
 હે પૃથ્વીપતિ ! તેણે નેવું બાણો મૂછીને ભૂરિ-
 શ્રવાને કંપાવી દીધો.^{૪૫} વળી પેલી તરફ પર-
 સપર જયની ઇચ્છાવાળા તથા મહાભયાનક ઠમ
 કરવાવાળા રાક્ષસ ધટોત્કચ અને અલંબુષ એ
 બંને જણ અતિ અદ્ભુત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૪૬}
 ગર્વિષ્ઠ થયેલા તથા જોતારને અતિ વિરમય
 પમાડનાર તે બંને જણા સેંકડો માયાઓ રચતા
 હતા અને એ માયાઓ વડે એકબીજાથી અછતા
 રહીને ધૂમ્પા કરતા હતા.^{૪૭} પૂર્વે જમ દેવો અને

અસુરોના યુદ્ધસમયે મહાબળવાન બલ દૈત્યે તથા
 ઇંદ્રે અતિ ભયંકર યુદ્ધ કર્યું હતું, તેમ ત્યાં
 એકિતાન અને અનુવિંદ પણ અતિ ભયંકર યુદ્ધ
 કરી રહ્યા હતા.^{૪૮} હે રાજન્! પૂર્વે જન્મ વિષ્ણુએ
 હિરણ્યાક્ષ દૈત્ય એડે અતિ તીવ્ર યુદ્ધ કર્યું હતું,
 તેમ કુમાર લક્ષ્મણે સાં ક્ષત્રેવની સાથે યુદ્ધ કરી
 રહ્યો હતો. તે પછી હે રાજન્! ક્રૂદતા ઘોડાવાળા
 અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા એવા રથમાં
 બેસીને પૌરવરાજ ગર્જના કરતો કરતો સુભદ્રાપુત્ર
 અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો.^{૪૯, ૫૦} એટલે રિપુઓ-
 ને દમનારો મહા બળવાન અભિમન્યુ પણ યુદ્ધ
 કરવાની ઇચ્છાથી તેના પર ઉતાવળો ઉતાવળો
 ચડી ગયો અને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા મંડી
 પડ્યો.^{૫૧} પૌરવરાજએ અભિમન્યુને બાણોના
 સમૂહથી છાઈ દીધો; એટલે અર્જુનપુત્રે પણ
 તેના ધ્વજને, છત્રને અને ધનુષ્યને પૃથ્વી પર
 પાડી દીધાં.^{૫૨} એ સુભદ્રાનંદને બીજાં સાત
 બાણો મૂકીને તે પૌરવરાજને વીંધી નાખ્યો અને
 પાંચ બાણો વડે તેના ઘોડાઓને તથા સારથિને
 પણ વીંધી દીધાં.^{૫૩} હવે સેનાને હર્ષ ઉપજવતા
 તથા સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરતા તે
 અર્જુનપુત્રે પૌરવરાજનો નાશ કરે તેડું બાણ
 ઝટપટ પકડ્યું.^{૫૪} ભયંકર દેખાવવાળા તે બાણને
 ધનુષ્યમાં સાંધીને બાણીને પૌરવરાજએ બે બાણો
 છોડ્યાં અને અભિમન્યુના તે બાણ સાથેના ધનુષ્ય-
 ને છેદી નાખ્યું.^{૫૫} એટલે શત્રુવીરોના સંહાર
 કરનારા સુભદ્રાપુત્રે તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું
 અને હાથમાં ઢાલ લઈને ચળકાટ કરતી તલવાર-
 ને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી.^{૫૬} ત્યાં રૂપેરી તારાઓ-
 વાળી ઢાલને હાથમાં રાખીને અને આલાક હાથ-
 વાળાની પેઠે તલવાર ફેરવીને એ અભિમન્યુ અનેક
 માર્ગોમાં ધૂમી રહ્યો તથા પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવા
 લાગ્યો.^{૫૭} હે રાજન્! શ્રામિત, ઉદ્ધામિત, આધુત

અને પુત્રરુત્યાન નામની પટા ખેલવાની કળા-
 ઓને પ્રદર્શિત કરી રહેલા તે અભિમન્યુની ઢાલમાં
 અને તલવારમાં કોઈ પણ જાતની વિશેષતા
 જોવામાં આવતી નહોતી. (અર્થાત્ તે બંને તલ-
 વાર અને ઢાલ એકાકાર થઈ જતાં હતાં.)^{૫૮} ત્યાં
 એકાએક ગર્જના કરતો તે અભિમન્યુ પૌરવ-
 રાજના રથની ઈષા (રથનો એક વિભાગ) પર
 કૂદ્યો અને તેના પર ચડી બેસીને તેણે પૌરવ-
 રાજના કેશને પકડી લીધાં.^{૫૯} એણે પૌરવરાજના
 રથને પગની લાત મારી અને તલવારથી તેના
 રથની ધ્વજને પૃથ્વી પર પાડી દીધી. પછી
 ગરુડ જન્મ સમુદ્રને બળભળાવી ઈર્ષ્યને સપાંને
 ફેંકી દે છે, તેમ તેણે પૌરવરાજને ફેંકી દીધો.^{૬૦}
 તે સમયે સિંહે પાડી નાખેલા બેભાન આખલાની
 પેઠે તૂટી ગયેલી ચોટલીવાળા તે પૌરવરાજને
 ત્યાં ઊભેલા સર્વ રાજાઓ જોઈ રહ્યા હતા.^{૬૧}
 એ રીતે અભિમન્યુને વશ થયેલા તથા અનાથની
 પેઠે ધસડવામાં આવતા તે પૌરવરાજને પૃથ્વી
 પર પછડાયેલો જોઈને જયદ્રથ રાજ સાંખી રહ્યો
 નહિ.^{૬૨} મોરનાં પીંછાઓવાળી તથા સેંકડો
 ધૂધરીઓવાળી ઢાલને તથા તલવારને હાથમાં
 લઈને તે ચોટી ગર્જના કરીને રથ પરથી ફેરી
 પડ્યો.^{૬૩} આમ સિંદુરાજ જયદ્રથને આવતો
 જોઈને અભિમન્યુએ પૌરવરાજને છોડી દીધો અને
 પોતે બાજપશીની પેઠે ઝટપટ રથ પરથી ફેરી
 પડ્યો.^{૬૪} એ અભિમન્યુ શત્રુઓએ ફેંદલાં ભાલાં,
 પટિશ તથા તલવાર વગેરે શસ્ત્રોને પોતાની તલ-
 વારથી છેદવા લાગ્યો અને ઢાલથી રોકવા લાગ્યો.^{૬૫}
 એ પ્રમાણે સર્વ સેનાએ પોતાનું બાહુબળ
 દર્શાવીને અને ઢાલ-તલવારને હાથમાં ઊંચાં કરીને
 તે બળવાન શૂરા અભિમન્યુ ફરી પોતાના પિતાના
 મહાન શત્રુ વૃક્ષાવપુત્ર જયદ્રથ સામે સિંહ જન્મ
 હાથી સામે ધસે, તેમ ધસી ગયો.^{૬૬, ૬૭} આમ

તે બન્ને જણા સામસામા આવી ગયા અને તલ-
વાર, દાંત અને નખના આયુધવાળા થઈ ને તેઓ
જણે વાધ તથા ઠેસરી સિંહની પેઠે હર્ષિત થઈ ને
અન્યોન્યને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૮} તે બન્ને નર-
સિંહો એકબીજા ઉપર તલવાર અને ઢાલ પાડતા
હતા, ધા કરતા હતા અને તેમને ઉપરનીચે ફેરવતા
હતા, ત્યારે ઠાઈ પણ મનુષ્ય તેમની વચ્ચેના
અંતરને જોઈ શકતો ન હતો.^{૧૯} તે બન્નેનું તલ-
વારનું ફેંકવું, તલવારનો શબ્દ, જુદાં જુદાં શસ્ત્રો-
ને વાપરી દેખાડવું અને બહાર તથા અંદરના
ભાગમાં હથિયારોના ધા વગેરે બધું એકસરખું જ
દેખાતું હતું.^{૨૦} બાહ્ય અને આંખ્યંતર પટા ખેલ-
વામાં ઉત્તમ રીતે ધૂમી રહેલા તે બન્ને મહાત્મા-
ઓ જણે પાંખોવાળા પર્વત જેવા દેખાતા હતા.
પછી જ્યાં યશસ્વી અભિમન્યુ તલવારનો ધા
કરવા ગયો, ત્યાં જયદ્રથે તેની ઢાલના છેડાના
ભાગમાં તલવારનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૧, ૨૨} સિંધુરાજ
જયદ્રથે તે મહાન તલવાર અત્યંત જોશમેર
મારી, એટલે અભિમન્યુની સોનેરી પતરાથી
મટેલી ચળકતી ઢાલમાં અથડાઈ ને તે ભાંગી પડી.
આમ પોતાની તલવારને ભાંગી પડેલી જોઈ ને
જયદ્રથરાજ એકદમ છ પગલાં પાછળ દૂધો અને
આંખના પલકારા જેટલા સમયમાં પોતાના રથ
પર બેઠેલો દેખાયો. હવે સંઝામથી મુક્ત થયેલા
અને ઉત્તમ રથ પર બેઠેલા તે અભિમન્યુને સર્વ
રાજાઓ ચોપાસથી એકસાથે ઘેરી રહ્યા. પછી
હાથમાં ઢાલ અને તલવાર ઊંચાં કરીને મહાબળ-
વાન અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુ જયદ્રથને જોઈ ને
ગર્જના કરવા લાગ્યો. હવે સિંધુરાજનો ત્યાગ
કરીને શત્રુસંહારક સુભદ્રાનંદન, સૂર્ય જેમ જીવન-
ને તપાવે, તેમ તેના સૈન્યને તપાવવા લાગ્યો.
તે સમયે શત્રુરાજાએ તદ્દન લોહાની બનાવેલી,
સુવર્ણથી સુશોભિત જણાતી અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ-

શિખાની પેઠે ભયંકર એવી શક્તિ તે અભિમન્યુ-
ની ઉપર ફેંકી.^{૨૩-૨૮} ગરડ જેમ ઊડતા સપન
ફટીને પકડી પાડે, તેમ અભિમન્યુએ પણ એક-
દમ ફટીને તે શક્તિને પકડી પાડી અને પોતાની
તલવારને ખુદ્દી કરી. તે અમિતનેજસ્વી અભિમન્યુ-
ની એ ચાલાકીને તથા તેના એ પરાક્રમને જોઈ ને
સર્વ રાજાઓ સિંહગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૨૯, ૩૦}
પછી શત્રુસંહારક સુભદ્રાપુત્રે વૈદ્યમંથિલથી જંડેલી
શલ્યની તે જ તીક્ષ્ણ શક્તિને પાછી પોતાના બાહુ-
બળથી એ શલ્ય ઉપર જ છોડી. કાંચળી વિનાના
સપનની પેઠે તે શક્તિએ શલ્યરાજના રથ પર આવી
ને તેના સારથિને મારી નાખ્યો, તેમ જ શલ્યરાજને
પણ રથ પરથી નીચે ગબડાવી પાડ્યો.^{૩૧} તે
જોઈ ને વિરાટ, દ્રુપદ, ધૃષ્ટકેતુ, યુધિષ્ઠિર, સાત્યકિ,
ઠેકચક્રમારો, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ
અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો-એ બધા 'ધન્ય, ધન્ય'
એમ કહેવા લાગ્યા. વળી ત્યાં યુદ્ધમાંથી પલાયન
નહિ કરનારા તે અભિમન્યુને હર્ષ ઉપજાવનારા
અનેક પ્રકારનાં બાણોના શબ્દો તથા પુષ્કળ
સિંહનાદો સર્વ સૈન્યમાં પ્રકટ થઈ રહ્યા. ત્યારે
તમારા પુત્રો શત્રુઓનાં તે વિજયનાં લક્ષણોને
સહન કરી શક્યા નહિ.^{૩૨-૩૫} એટલે હે મહા-
રાજા તે તમારા પક્ષના સર્વ શૈલ્યોએ એકત્ર
થઈ ગયા અને મેઘો જેમ પર્વતને છાઈ દે છે,
તેમ તેઓ અભિમન્યુને તીક્ષ્ણ બાણોથી ચારે
તરફથી એકાએક છાઈ દેવા લાગ્યા.^{૩૬} એટલામાં
તમારા પુત્રોનું પ્રિય ઇચ્છતો શત્રુસંહારક શલ્ય-
રાજ પોતાના સારથિના પરાભવને જોઈ ને ક્રોધ-
પૂર્વક અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો.^{૩૭}

છત્રી શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજાં દ્રોણભિક્ષુપર્વમાં

'અભિમન્યુનું પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫ મો

શલ્યને રણમાંથી દૂર લઈ જવો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મહુનિ સુવિચિત્રાણિ દ્વન્દ્વયુદ્ધાનિ સંજય ।

ત્વયોક્તાનિ નિશમ્યાહં સ્પૃહયામિ સચક્ષુષામ્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તેં અનેક પ્રકારનાં અદ્ભુત દ્વન્દ્વયુદ્ધો મારી આગળ કહ્યાં છે. તે સાંભળીને હું, અક્ષુષાળાં મનુષ્યોનાં દષ્ટિસુખને ઇચ્છું છું (અર્થાત્ મને પણ અક્ષુ દ્વારા જોવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે).^૧ લોકમાં આશ્ચર્યરૂપ એવા આ કૌરવપાંડવના દેવ-અસુર સમાન યુદ્ધને મનુષ્યો ગાયાજ કરશે.^૨ આ ઉત્તમ યુદ્ધને સાંભળતાં મને તૃપ્તિજ થતી નથી, માટે તું મને શલ્ય અને અભિમન્યુના યુદ્ધને વિશે કહી સંભળાવ.^૩

સંજય બોલ્યો : પોતાના સારથિને માર્થો ગયેલો જોઈને શલ્યરાજએ કેવળ લોહાની ખના-વેલી ગદાને ઊંચી કરી અને તે ક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરીને રથ પરથી ઊતરી પડ્યો.^૪ પ્રજ્વલિત પ્રલયાગ્નિ જેવા તથા દંડધારી કાળ જેવા તે શલ્યરાજને જોઈને ભીમસેન હાથમાં મોટી ગદા લઈ તેની સામે ચઢી આવ્યો.^૫ ત્યારે અભિમન્યુ પણ વજ્ર સમી મોટી ગદા હાથમાં લઈને 'આવી જ, આવી જ,' એમ કહેવા લાગ્યો; પણ ભીમસેન તેને જમતેમ શેષી રાખ્યો.^૬ એ પ્રમાણે અભિમન્યુને અટકાવીને, પ્રતાપી ભીમસેન શલ્ય પાસે આવ્યો અને પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈને યુદ્ધ કરવા જાઓ રહ્યો.^૭ સિંહ જેમ હાથી સામે ધસી જાય, તેમ મદ્રરાજ શલ્ય પણ મહાબળવાન ભીમસેનને પોતાની આગળ આવેલો જોઈને તેની સામે ધસી ગયો.^૮ પછી સર્વ સૈન્યોની અંદર અનેક પ્રકારનાં રણવાદિત્રોના તથા હજારો શંખોના શબ્દો થઈ રહ્યા અને સાથે સાથે સિંહ-

નાદો તથા ભેરીઓના મહારાખ્દો પણ થવા લાગ્યા. ત્યાં એકબીજા સામે જોઈને એકબીજા સામે દોડી રહેલાં એ કૌરવોના તથા પાંડવોના 'વાહ, વાહ,' એવા સેંકડો શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. હે ભારત ! એ યુદ્ધમાં શલ્યરાજ સિવાય બીજો કોઈ પણ રાજ ભીમસેનના વેગને સહન કરવા ઉત્સાહ કરી શકે તેમ ન હતો,^{૯-૧૧} તેમ જ ભીમસેન સિવાય બીજો કોઈ યોદ્ધો મહાત્મા શલ્યની ગદાના વેગને જીરવવાની હામ ધરે!^{૧૨} સોનેરી પદ્મઓથી ખાંધેલી ભીમસેનની મોટી ગદા જ્યારે ચારે બાજુ ધૂમતી હતી, ત્યારે તે મનુષ્યોને આનંદ પમાડતી હતી.^{૧૩} ત્યાં મંડલાકારે અનેક પ્રકારની યુદ્ધરીતિએ ચોતરફ ધૂમી રહેલા એ શલ્યરાજની મોટી વીજળીના ત્રબકારા સરખી દેખાતી ગદા પણ શોભી રહી હતી.^{૧૪} ગદાના અથભાગને ગોળાકારે ફેરવતા તે શલ્ય અને ભીમસેન ત્યાં ગર્જના કરતા બે આખલાઓની પેઠે મંડલાકારે ધૂમી રહ્યા હતા. મંડલાકારે ગોળ ધૂમવામાં તથા એકબીજાના ગદાપ્રહારને છટકાવવામાં તે બંને પુરુષસિંહોનું યુદ્ધ લગભગ સરખું જ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫,૧૬} ભીમસેને જ્યારે શલ્યરાજની મોટી ગદામાં સખત પ્રહાર કર્યો, ત્યારે અગ્નિની જ્વાળાઓ કાઢતી તે મહારૌદ્ર ગદા ભાંગી પડી.^{૧૭} ત્યારે શત્રુએ ભાંગી નાખેલી ભીમસેનની ગદા પણ વર્ષાકાળમાં સાયંકાળે પતંગિયાંથી વીંટાયેલા વૃક્ષની પેઠે શોભતી હતી.^{૧૮} હે ભારત ! તે યુદ્ધમાં શલ્યરાજએ ફેંકેલી ગદા વારંવાર અગ્નિ કાઢવા લાગી અને આકાશને પ્રદીપ્ત કરી રહી.^{૧૯} તેજ પ્રમાણે ભીમસેને પોતાના શત્રુ પર ફેંકેલી ગદા આકાશમાંથી પડતા મોટા ઊંબાડિયાની પેઠે તે સૈન્યને તપાવવા લાગી.^{૨૦} આમ તે બંને ગદાધારીઓની શ્રેષ્ઠ ગદાઓ પરસ્પર અથડાઈ રહી અને કૂંડાડા ભારતી નાગકન્યાઓની પેઠે

અગ્નિને બહાર કાઢવા લાગી.^{૨૧} જમ બે મોટાં વાઘો નખના પ્રહાર કરે તથા જમ બે મોટા હાથીઓ દંતુશળોના પ્રહાર કરે, તેમ તે બંને જણા હાથમાં ગદાના અગ્રભાગને ધારણ કરીને સામસામા ધૂમી રહ્યા હતા.^{૨૨} પછી ગદાના અગ્રભાગથી ધાયલ થયેલા અને તેથી જ એક ક્ષણવારમાં લોહીથી રેખાગ્રેય થયેલા તે બંને મહાત્માઓ પુષ્પેથી ખીલેલા ખાખરાઓની પેઠે દેખાતા હતા.^{૨૩} તે બંને પુરુષસિંહોનો પરસ્પર ગદાપ્રહારનો શબ્દ ઇંદ્રના વજ્ર સરખો હતો અને તે દિશાઓમાં સંભળાતો હતો.^{૨૪} મદ્રરાજ શરૂ થી ભીમસેનને ડાખા-જમણા બંને પડખામાં ગદા વડે ધાયલ થયે, તોપણ ભેદાતા પર્વતની પેઠે તે લગારે કંઈયો નહોતો,^{૨૫} તેમ જ ભીમસેનની ગદાના વેગથી ઝપાટા ખાતો મહાબળવાન શલ્યરાજ પણ વજ્રોથી ભેદાતા પર્વતની પેઠે વેધથી સ્થિર ઊભો રહ્યો હતો.^{૨૬} વળી પાછા મોટા વેગથી ગદાઓ ઊંચી કરીને તે બંને જણા સામસામા આવી ગયા અને મધ્ય-ભાગમાં રહી મંડલાકારે ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૭} પછી મદ્રગણ હાથીની પેઠે આઠ પગલાં ફેરીને તે બંને જણાએ એકાએક ગદાના લોખંડી દાંડાથી એક-બીજાને પ્રહાર કર્યો.^{૨૮} એ રીતે પરસ્પર વેગથી લગભગ યાત્રી ગયેલા તથા એકબીજાની ગદા વડે અત્યંત ધાયલ થયેલા તે બંને વીરો ઇંદ્રધ્વજની પેઠે એકીસાથે પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા.^{૨૯} તે સમયે વિહ્વળ થઈ શ્વાસોચ્છવાસ લેતા એ શલ્યરાજની પાસે મહારથી કૃતવર્મા એકદમ આવી પહોંચ્યો.^{૩૦} હે મહારાજ ! સર્પની પેઠે તરફડતા તે શલ્યરાજને ગદાથી પીડાયેલો જોઈને તથા તેને મૂર્છાવશ થયેલો જોઈને મહારથી કૃતવર્માએ તેને એકદમ પોતાના સ્થમાં થેસાહ્યો ને તુરત તેને રેણુમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૩૧, ૩૨} ભીમ-

સેન પણ મહમત્તની પેઠે જરા વિહ્વલ થઈ ગયો હતો, પણ પલકવારમાં તે પુનઃ ઊભો થઈ ગયો. તરત જ તે મહાબાહુ હાથમાં ગદા લઈ ત્યાં દેખાવા લાગ્યો.^{૩૩} હે રાજા ! ત્યાર પછી મદ્રરાજને યુદ્ધમાંથી નાસી ગયેલો જોઈને તમારા પુત્રો હાથી, ઘોડા, પાળા અને રથો સહિત ધૂનવા લાગ્યા.^{૩૪} વિજયી બનેલા પાંડવોથી પીડાતા તમારા પુત્રો ભયભીત થઈને વાયુના સપાટામાં આવેલા મેઘોની પેઠે દિશાઓમાં પલાયન કરી ગયા.^{૩૫} આમ હે રાજા ! મહારથી પાંડવો કૌરવોને જીતીને પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિની પેઠે રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૩૬} ત્યાં હર્ષિત થયેલા તે પાંડવો મોટા મોટા સિંહનાદો કરવા લાગ્યા, શંખો ફૂંકવા લાગ્યા અને ભેરીઓ, મૃદંગો તથા આનન્દોને વગાડવા લાગ્યા.^{૩૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરગત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં 'રોલ્યદ' અપખાન નામનો અધ્યાય ૧૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬ મો

પહેલો દિવસ સમાપ્ત

॥ મન્ય ઉવાચ ॥

તદ્વલં સુમહદીર્ઘં ત્વદીપં પ્રેક્ષ્ય વીર્યવાન ।

દધારૈકો રણે રાજન્ વૃષસેનોજ્ઞનાયયા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! તમારા મહાન સૈન્યને આમ નાસભાગ કરતું જોઈને, પરાક્રમી વૃષસેન (કર્ણનો પુત્ર) એકલો જ અગ્રની કુશળતાથી તે સર્વને રોટ્ટી રહ્યો હતો.^૧ વૃષસેને છોડેલાં બાણો પાળા, ઘોડા, રથો અને હાથીઓને ચીરી નાખીને દરી દિશાઓમાં જતાં હતાં.^૨ હે મહારાજ ! વૃષસેનનાં તે બળમળનાં હઝારો બાણો ઉનાળામાં તાતા થયેલા સૂર્યનાં હઝારો કિરણોની પેઠે સર્વ સ્થળે ફરતાં હતાં.^૩ ત્યાં હે મહારાજ ! તેણે ધાયલ કરેલા રથીઓ અને ઘોડેસવારો વાયુએ એકાએક ભાંગી નાખેલાં વૃક્ષોની પેઠે ટપોટપ

પૃથ્વી પર પડતા હતા.^૪ દે રાજન ! તે મહારથી-
એ સેંકડો અને હજારો રથીઓને તથા હાથીઓને
રણભૂમિ પર પટ્ટી પાડ્યા હતા.^૫ તે એકલાને
નિર્ભય થઈને રણમાં ધૂમી રહેલો જોઈને
સર્વ રાજાઓએ એકત્ર થઈને તેને ચારે બાજુથી
ઘેરી લીધો.^૬ વળી નકુલનો પુત્ર શતાનીક વૃષ-
સેન સામે ધસી આવ્યો અને તેણે મર્મને ભેદી
નાખે તેવાં દશ નારાય બાણોથી એને વીંધી
નાખ્યો.^૭ ત્યારે ઠણુંના પુત્ર વૃષસેને તે શતાનીક-
તું ધતુબ્ય કાપી નાખ્યું અને તેની ધજને પણ
ઢાળી પાડી. એટલે દ્રૌપદીના પુત્રો પોતાના એ
બાઈતું રક્ષણ કરવા માટે ધસી આવ્યા.^૮ તેમણે
બાણોના સમૂહથી ઠણુંના પુત્રને એકદમ અદૃશ્ય
કરી દીધો. તેવામાં ગર્જના કરી રહેલા અશ્વત્થામા
વગેરે મહારથીઓ તે દ્રૌપદીના પુત્રો સામે
ઢોડી આવ્યા.^૯ હે મહારાજ ! મેં જો મર્મ પર્વતોને
છાઈ દે, તેમ તેમણે એકદમ અનેક પ્રકારનાં બાણો
મૂંછીને દ્રૌપદીના તે મહારથી પુત્રોને છાઈ દીધા;
એટલે ત્યાં પુત્રોતું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા પાંડવો,
પાંચાલો, દેકથો, મત્સ્યો અને સુંજથો હથિયાશે
હગામીને ત્વરાપૂર્વક તેમની સામે યુદ્ધ કરવા
આવી ઊભા.^{૧૦, ૧૧} તે સમયે તમારા પક્ષના
યોદ્ધાઓની સાથે પાંડવોતું દાનવોની સાથે જુલું
દેવોતું યુદ્ધ થયું હતું તેવું રૂંવાં ખડાં કરી દે તેવું
મહાધૌર યુદ્ધ થયું.^{૧૨} પરસ્પરનો અપરાધ કરનારા
તથા પરસ્પરની સામે જોઈ રહેલા તે વીર કૌરવો
તથા પાંડવો એ રીતે ક્રોધાયમાન થઈને યુદ્ધ કરી
રહ્યા હતા.^{૧૩} અમાપ તેજવાળા તે કૌરવપાંડવો-
નાં શરીરો ક્રોધને લીધે આકાશમાં યુદ્ધ કરી
રહેલા ગરુડ અને સર્પોનાં શરીરો જેવાં દેખાતાં
હતાં.^{૧૪} બીમસેન, ઠણું, કૃપાચાર્ય, દ્રોણ, અશ્વ-
ત્થામા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિ વગેરે યોદ્ધાઓથી
તે રણપ્રદેશ ઉદય પામેલા કાળસૂર્યના જેવો ભય-

કર ભાસતો હતો.^{૧૫} પૂર્વે મહાબળવાન દાનવોતું
બળવાન દેવો સાથે જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હતું; તે
પ્રમાણે ત્યારે અન્યોન્ય પ્રહાર કરનારા તે કૌરવ-
પાંડવોતું તુચ્છ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૬} તે પછી
જાછગતા સમુદ્રની જેમ ગર્જના કરતું યુધિષ્ઠિરતું
મહાસૈન્ય નાસી ગયેલા મહારથીઓવાળા તમારા
સૈન્યને સંહારવા લાગ્યું.^{૧૭} આ પ્રમાણે પોતાના
સૈન્યમાં બંગાણ પડેલું જોઈને તથા શત્રુઓએ
પોતાના સૈન્યને પીડિત કરી નાખેલું જોઈને
દ્રોણાચાર્ય બોલી ઊઠ્યા : ' હે શૂરા યોદ્ધાઓ !
તમે નાસભાગ ન કરો. ' આમ સર્વને હિંમત
આપી.^{૧૮} પછી લાલ રંગના ઘોડાઓવાળા તે
દ્રોણાચાર્ય ચાર દાંતવાળા હાથીની પેટે ક્રોધાય-
માન થઈને પાંડવોના સૈન્યમાં પેઠા અને યુધિ-
ષ્ઠિર સામે ધસી ગયા.^{૧૯} એટલે યુધિષ્ઠિર તેમને
કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધવા
લાગ્યા; પણ દ્રોણાચાર્યે તે રાજતું ધતુબ્ય કાપી
નાખ્યું અને પોતે આગળ ધસારો કરવો ચાલુ જ
રાખ્યો.^{૨૦} એ વેળા યુધિષ્ઠિરરાજના ચક્રતું રક્ષણ
કરનાર પાંચાલના કુમારે કાઠો જમ સમુદ્રને રોટ્ટી
રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્યને આગળ વધતા રોટ્ટી
રાખ્યા.^{૨૧} કુમારે એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણને
રોટ્ટી દીધા, એ જોઈને સર્વ સૈન્યોમાં સિંહનાદો
થવા લાગ્યા અને સર્વે ' સારું કયું, સારું કયું '
એમ કહેવા લાગ્યા, ત્યાર પછી ક્રોધાયમાન થયેલા
કુમારે સિંહની પેટે વારંવાર ગર્જના કરી અને
તે મહારણમાં તેણે દ્રોણાચાર્યને એક બાણથી
છાતીમાં વીંધી નાખ્યા.^{૨૨, ૨૩} વળી મહાબળવાન
શ્રમને જીતનારા અને સિદ્ધ હાથવાળા તે કુમારે
અનેક હજાર બાણો મૂંછીને દ્રોણાચાર્યને અટકાવી
જ રાખ્યા.^{૨૪} પણ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણે શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળા
તથા મંત્રાઓમાં કહેલા પરિશ્રમવાળા તે શૂરવીર
ચક્રક્ષક કુમારને મસળી નાખ્યો.^{૨૫} પછી તમારા

સૈન્યનું રક્ષણ કરનારા તે બ્રાહ્મણ્યેષ દ્રોણાચાર્ય પાંડવસૈન્યની મધ્યમાં આવીને સર્વ દિશાઓમાં ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૧} તેમણે શિખરીને બાર બાણોથી, હતભોજને વીસ બાણોથી, નકુલને પાંચ બાણોથી, સદૈવને સાત બાણોથી, યુધિષ્ઠિરને બાર બાણોથી, દ્રોપદીપ્તને ત્રણ બાણોથી, સાત્યકિને પાંચ બાણોથી અને વિરાટરાજને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. આમ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સામે એસએર ધસારો કરીને તેમ જ તેમને રણમાં ગમરાવી મૂકીને તેમણે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને પકડી લેવા માટે આગળ ધસવા માંડ્યું.^{૨૭-૨૮} તેવામાં દે રાજન! યુગધરે ક્રોધાતુર થયેલા મહારથી દ્રોણાચાર્યને વાયુથી કાછળી રહેલા સમુદ્રની પેઠે આગળ વધતા અટકાવ્યા.^{૩૦} પણ દ્રોણે તો નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા અને એક ભણ નામના બાણથી યુગધરને રથની બેડક પરથી નીચે ઢોળી પાડ્યો.^{૩૧} તે પછી વિરાટ, દ્રુપદ, દેહ્યકુમારો, સાત્યકિ, શિખિ, પાંચાલયોદ્ધો વ્યાઘ્રદત્ત અને વીર્યવાન સિંહસેન-આ અને બીજા અનેક યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવા માટે ત્યાં અનેક બાણો વરસાવી દ્રોણાચાર્યના માર્ગને ઘેરી વળ્યા. દે રાજન! પાંચાલના વ્યાઘ્રદત્તે પચાસ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કરીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા, ત્યારે ત્યાં રહેલા સૈનિકોએ હાહાકાર કરી મૂક્યો.^{૩૨-૩૪} વળી ત્યાં મહારથીઓને ત્રાસ પમાડતો સિંહસેન પણ મહારથી દ્રોણને એકાએક વીંધી નાખીને ખડખડાટ હસવા લાગ્યો.^{૩૫} એટલે આંખોના ઢોળા ફાડીને, ધતુબ્ધની દોરીનો ટંકાર કરીને અને હાથનાં તળિયાંનો મહાન શબ્દ કરીને દ્રોણાચાર્ય તે સિંહસેન સામા ધમ્યા. ત્યાં તે બળવાન આચાર્યે ભત્રાત્રીનાં બે બાણો મૂકીને સિંહસેનના કુંડળ સંહિત મસ્તકને

ધડથી જુદું પાડી દીધું અને વ્યાઘ્રદત્તનો પણ શિરચ્છેદ કર્યો. વળી બાણોના વરસાદથી પાંડવોના સર્વ મહારથીઓને હાંથી કાઢીને, અંત લાવનાર સાક્ષાત્ મૃત્યુની પેઠે તે યુધિષ્ઠિરના રથ પાસે આવી બીમા રહ્યા.^{૩૬-૩૮} ત્યારે દે રાજન! એ યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં 'રાજ મૂઆ! મૂઆ!' એવો યોદ્ધાઓનો મહાન હોલાહલ મચી રહ્યો.^{૩૯} દ્રોણાચાર્યનું એ પરાક્રમ જોઈને આપણા પક્ષના સર્વ સૈનિકો કહેવા લાગ્યા કે, 'આજે રાજ દુર્યોધન કૃતાર્થ થશે.'^{૪૦} અવશ્ય આ મુકૃતમાં દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિરને કેદ પકડીને હર્ષયુક્ત થઈને દુર્યોધન-રાજની પાસે આવી પરોચશે.^{૪૧} તમારા સૈનિકો આ પ્રમાણે વાતચીત કરતા હતા, તેવામાં રથના ગડગડાટથી પૃથ્વીને ગભવી મૂકતો અર્જુન ત્યાં એકદમ વેગપૂર્વક આવી પહોંચ્યો.^{૪૨} લોહીરૂપ જળવાળી, રથોરૂપ ધૂમરીઓવાળી, શરવીરાનાં હાડકાંઓથી ભરાઈ ગયેલી, પ્રેતોરૂપ કાંકાનું હરણ કરનારી, બાણોના સમૂહરૂપ શીલવાળી અને ઝીણા ઝીણા ભાલાઓરૂપ માછલાંઓથી ભરેલી તે રણભૂમિ પર વહેતી ઘોર નદીને તરી જઈને, પાંડુનંદન અર્જુને દોરેલાં વેગપૂર્વક ત્યાંથી હાંધી કાઢ્યા.^{૪૩, ૪૪} પછી બાણોના મહાન સમૂહથી જાણે સર્વને મોહ પમાડતો હોય તેમ તે કિરીટધારી અર્જુન એકદમ સર્વ પ્રદેશને છાઈ દેતો દેતો દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય પર ચડી આવ્યો. એકધારી રીતે બાણોનું સંધાન કરીને શીઘ્રતાપૂર્વક છોડતો તે યશસ્વી અર્જુન ક્યારે બાણ સધિ છે અને ક્યારે ફેંક છે, તે કોઈ જોઈ શકતું ન હતું.^{૪૫, ૪૬} દે મહારાજ! તે સમયે દિશાઓ, અંતરિક્ષ, આકાશ અને પૃથ્વી-એમાંનું કંઈ પણ દેખાતું ન હતું. જાણે બધું બાણમય થયું હોય, તેમ લાગતું હતું.^{૪૭} આમ દે રાજન! ગાંડીવચતુર્ધારી અર્જુને સર્વ સ્થળે બાણોનો

મહાન અધિકાર છાઈ દીધો હતો અને તે રણ-
ભૂમિ પર કંથું પણ દેખાતું ન હતું.^{૪૮} એટલામાં
સૂર્ય પણ અસ્ત થયો, સર્વ પ્રદેશ અધિકારથી
છવાઈ ગયો અને તે રણમાં શત્રુ કે મિત્ર કોઈ
ઝાળખાતો ન હતો.^{૪૯} એટલે દ્રોણ અને દુર્યોધન
આદિએ પોતાનાં સૈન્યોને યુદ્ધમાંથી પાછાં વાળી
લીધાં. પોતાના શત્રુઓને ત્રાસ પામેલા તથા
યુદ્ધ કરવામાં મન વિનાના બનીને અર્જુને પણ
પોતાનાં સૈન્યોને ધીમે ધીમે છાવણી તરફ પાછાં
વાળ્યાં. તે સમયે હર્ષમાં આવી ગયેલા પાંડવ
તથા સુભયયોદ્ધાઓ અર્જુનનાં વખાણ કરવા
લાગ્યા.^{૫૦, ૫૧} ઋષિઓ જેમ સુંદર વાણીથી સૂર્ય-
ની સ્તુતિ કરે છે, તેમ પાંચાલયોદ્ધાઓ પણ
મનગમતી વાણીથી અર્જુનની સ્તુતિ કરવા
લાગ્યાં. આમ શત્રુઓને જીતીને હર્ષિત થયેલો
ધનંજય પણ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સર્વ સૈન્યોની
પાછળ પાછળ પોતાની છાવણી ભણી જવા
લાગ્યો. તે વેળા ઇંદ્રનીલમણિ, પદ્મરાગમણિ,
સુવર્ણ, રૂપ, હીરા, વ્રત્તાલમણિ અને સ્ફટિકમણિ
આદિથી અદ્ભુત ભાસતા રથમાં બેઠેલો અર્જુન
નક્ષત્રોથી અદ્ભુત ભાસતા આકાશમાં આરૂઢ
થયેલા ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.^{૫૨-૫૪}

હિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-અર્જુન દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'પરેલા દિવસ સમાપ્ત' નામનો અધ્યાય ૧૧ થી સમાપ્ત

દ્રોણાભિષેકપર્વ સમાપ્ત

સંશક્તકવધપર્વ

અધ્યાય ૧૭મો

ત્રિગર્તોની પ્રતિજ્ઞા અને અર્જુનનું પ્રયાણ*

॥ શત્રુ ઉત્થાપ ॥

તે તેને ધિવિરં ગત્વા ન્યવિશેષાં વિશાંપતે ।

યથામાર્ગે યથાન્યાયે યથાગુરુમં ચ સર્વેશઃ ॥૧॥

અંજય બોલ્યો : દે પૃથ્વીપતિ ! તે બંને

પક્ષની સેનાઓ પોતપોતાની છાવણીમાં જઈને
યથાયોગ્ય વિભાગ પ્રમાણે તથા પોતપોતાનાં
પ્રથમથી નિયત કરેલાં સ્થાન પ્રમાણે સર્વ સ્થળે
વિશ્રાંતિ લેવા લાગી.^૧ સૈન્યોને પાછાં વાળી
પરમ દુઃખી મનવાળા દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનને બોલે
આ પ્રમાણે લગ્નપૂર્વક કહ્યું :^૨ 'મેં તને પ્રથમ
જ કહ્યું હતું કે, જ્યાં સુધી ધનંજય યુદ્ધમાં
ભ્રમો હશે, ત્યાં સુધી દેવો પણ યુધિષ્ઠિરને પકડી
શકે તેમ નથી.^૩ તમે અતિશય ચત્ર કરી રહ્યા
હતા, છતાં અર્જુને યુદ્ધમાં જ પરાક્રમ કરી
દેખાડ્યું છે, તે પરથી જ તું આ મારાં વચન
પર શંકા કરીશ નહિ. હું તને ખરું જ કહું
છું કે, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન યુદ્ધમાં અગ્રિત
છે.^૪ હે રાજન ! કોઈ પણ ઉપાયે જે શ્વેત ઘોડા-
વાળા અર્જુનને યુદ્ધમાંથી દૂર કરવામાં આવશે,
તો એ યુધિષ્ઠિર તારે સ્વાધીન થશે.^૫ માટે આપણા-
માંનો કોઈ યોદ્ધો અર્જુનને યુદ્ધ કરવા માટે
આહ્વાન કરી અન્ય પ્રદેશમાં ખેંચી જાય તેવી
ગોઠવણ કરે. અવશ્ય અર્જુન તે આહ્વાન
કરનારને જીત્યા વિના પાછો કદી ફરશે જ નહિ.^૬
હે રાજ ! એ સમયનો લાભ લઈને હું અર્જુનની
ગરહાજરીમાં પાંડવસેનામાં ભંગાણ પાડીશ અને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નના દેખતાં યુધિષ્ઠિર રાજને પકડી લઈશ.^૭
અર્જુન વિનાના થયેલા તે ધર્મરાજ અને પાસે
આવેલો બેઠેને એ યુદ્ધ કરવું નહિ છાડે, તો
તારે સમજવું કે યુધિષ્ઠિર પકડાયો જ છે.^૮ આમ
દે મહારાજ ! આજ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને હું તેના
પરિવાર સહિત તારે સ્વાધીન કરીશ, એમાં
સંશય નથી.^૯ માટે કોઈ પણ ઉપાયે અર્જુન
સંશ્રામમાંથી જો દૂર થાય અને યુધિષ્ઠિરરાજ

સંશ્રામ કરેલા છે. તેના ત્રિગર્તોના સંશ્રામસૈન્યનો
પથ આ પર્વમાં દર્શાવ્યો; માટે આ પર્વનું નામ
'કલ્પદ્રોણ' છે.

* પ્રતિજ્ઞા કરી યુદ્ધમાંથી પાછું ન લાનારું સૈન્ય

એક મુદ્દત પછી જો યુદ્ધમાં ઊભા રહે, તો તેનું પરિણામ પાંડવો ઉપર વિજય મેળવવા કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ આવે, એમ હું ધારું છું.^{૧૦}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! દ્રોણાચાર્યનું તે વચન સાંભળીને ત્રિગતરાજ પોતાના બાઈઓ સહિત વચમાં બોલી ઊઠ્યો :^{૧૧} 'હે રાજન ! ગાંડીવનુશીરી અનુન હમેશાં અમારો પરાભવ કર્યો કરે છે. અમે નિરપરાધી છીએ, છતાં તેણે અમારો અપરાધ કર્યો છે.^{૧૨} તેણે કરેલા અમારા પરાભવોનું સ્મરણ જ્યારે અમે કરીએ છીએ, ત્યારે અમે ક્રોધશી અગ્નિથી બળી જઈએ છીએ અને રાત્રિએ સુષુપ્તી જાંધી શકતા પણ નથી.^{૧૩} માટે તે અનુન જો અશ્વસંપન્ન થઈ અમારી નજરે ચડે, તો તો બહુ જ સારું થાય અને અમે અમારા મનમાં જ કરવા ધારીએ છીએ તે પણ કરી શકીએ.^{૧૪} અમે જ આજ તેને યુદ્ધમાંથી બહાર કાઢીને મારી નાખીએ, એટલે તમારું પ્રિય થશે અને અમારો યશ પણ થશે.^{૧૫} આજ આ પૃથ્વી અનુન વિનાની થાઓ અથવા ત્રિગતો વિનાની થાઓ. આ અમારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય છે, તે કદી પણ મિથ્યા થશે નહિ.^{૧૬} હે ભારત ! એ પ્રમાણે સત્યરથ, સત્યવર્મા, સત્યવત, સત્યેષુ તથા સત્યકર્મા નામના ત્રિગતરાજના પાંચ બાઈઓએ અનુન સામે રણબૂમિમાં જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તેઓ દશ હજાર રથીયોદ્ધાઓ સાથે ત્યાંથી નીકળી પડ્યા.^{૧૭, ૧૮} માલવો તથા તુંડીકેરો પણ ત્રીસ હજાર રથો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા અને ત્રિગતદેશમાં આવેલા પ્રચલ નગરનો રાજ પુરુષવ્યાઘ્ર મુશર્મા પણ માવેલ્લંક, લલિત્ય અને મદ્રક યોદ્ધાઓની સાથે બીજા દશ હજાર રથો લઈ પોતાના બાઈઓ સાથે ચાલી નીકળ્યો.^{૧૯, ૨૦} વળી જુદા જુદા દેશોમાંથી બીજા દશ હજાર ઉત્તમ રથીઓ પણ તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ

કરવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^{૨૧} પછી અગ્નિનું પૂજન કરીને તે સૌએ જુદા જુદા હોમ કરી દર્ભ, તરેહતરેહનાં વસ્ત્રો તથા કવચો ધારણ કર્યા.^{૨૨} શરીરે પ્રથમ ધીનું લેપન કરી તેમણે સ્નાનાદિ કર્યો અને તેમણે દર્ભ, વસ્ત્રો તથા કવચો પહેરી ટેડે મુંજ ધાસની મેખલા (કદોરો) ખાંધી પછી તે વીર પુરુષોએ યાચકોને સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં દક્ષિણા આપી.^{૨૩} યજ્ઞ કરનારા, પુત્રોવાળા, પવિત્ર લોકને યોગ્ય, કૃતાય તથા શરીરની દરકાર નહિ કરનારા તે વીર નરો પોતાના આત્માને યશની અને વિજયની સાથે યોગ્યતા માગતા હતા.^{૨૪} બ્રહ્મચર્ય અને વેદાધ્યયન જમાં મુખ્ય છે, તેવાં કર્મો દ્વારા તથા સારી રીતે જમાં દક્ષિણાદાન અપાય છે તેવા યજ્ઞો દ્વારા જ દિવ્યલોક પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે દિવ્યલોકમાં તે વીર ક્ષત્રિયો નીતિમય યુદ્ધ કરી શીઘ્ર જવા ઇચ્છતા હતા.^{૨૫} તેમણે બ્રાહ્મણોને વૃત્ત કરી તેમને સોનામહોરોનાં, ગાયોનાં તથા વસ્ત્રોનાં દાન આપ્યાં અને પુનઃ પરસ્પરસંભાષણ કર્યું.^{૨૬} અગ્નિને પુનઃ પ્રજ્વલિત કરીને તેમણે તેની સાક્ષીમાં રણવત (મારીએ કે મરીએ) લીધું. આમ દૃઢ નિશ્ચયવાળા તે શૂર-વીરોએ પ્રજ્વલિત અગ્નિની આગળ એ પ્રતિજ્ઞા કરી અને સર્વ જૂતોના સાંભળતાં તેમણે જાણે સ્વરે બોલીને અનુનનો વધ કરવા સંબંધમાં આ શપથ લીધા :^{૨૭, ૨૮} 'જો યુદ્ધમાં અમે અનુનનો નાશ કર્યો વિના પાછા ફરીએ, અથવા તેનાથી પીડા પામી જો અમે યુદ્ધમાંથી પાછા હાડીએ, તો વ્રતરહિત પુરુષોને, બ્રહ્મહત્યારાઓને, દાર્ઙિયાને, શુરપત્ની સાથે બળિયાર કરનારાઓને, બ્રાહ્મણુદન ચોરનારાઓને, રાજપિંડતું હરણ કરનારાને, શરણે આવેલાનો ત્યાગ કરનારાને, પોતાની પાસે યાચના કરનારને મારી નાખનારાને,

બીજાઓનાં ઘર બાળનારાઓને, ગોહત્યારાઓને, અપકાર કરનારાઓને, બ્રાહ્મણનો દ્વેષ કરનારાઓને, ઋતુકાળે મોહથી પોતાની સ્ત્રી પાસે નહિ જનારાઓને, શ્રાદ્ધદિવસે મૈથુન કરનારાઓને, આપઘાત કરનારાઓને, પારદ્વી થાપણુ ઝાળવ નારાઓને, શાસ્ત્રનો નાશ કરનારાઓને, નપુંસક સાથે યુદ્ધ કરનારાઓને, નીચ પુરુષોને અનુસરનારાઓને, નાસ્તિકોને, અગ્નિ, માતા અને પિતાનો ત્યાગ કરનારાઓને તેમ જ બીજી જાતનાં પાપ કરનારા પુરુષોને જે દુઃખદાયી ધોર લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે લોકની અમને પણ પ્રાપ્તિ થાઓ. ^{૨૯} પણ જે કદાચ આ યુદ્ધમાં અમે અતિ દુષ્કર કર્મ કરીએ, તો અમને ઇષ્ટલોકની પ્રાપ્તિ થાઓ. ^{૩૦-૩૧} એમ કહીને, હે રાજન્ ! તે વીર ત્રિગર્તો યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા અને દક્ષિણ દિશામાં તેમણે અર્જુનને પણ યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો. ^{૩૨} જ્યારે તે પુરુષ વ્યાઘ્રોએ શત્રુનગરને જીતનાર અર્જુનને આમ યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો, ત્યારે તે અર્જુનને ધર્મ-રાજ પ્રત્યે આવું અસ્ખલિત વાક્ય કહ્યું. ^{૩૩} 'હે રાજન્ ! આ સશસ્ત્રો મને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે અને જે દાઈ યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે, તો હું પાછો ફરતો નથી એ મારું વ્રત છે. ^{૩૪} આ સુશર્મા પોતાના ભાઈએ સહિત મને યુદ્ધ કરવા આહવાન કરે છે, માટે પરિવાર સહિત એ સુશર્માનો વધ કરવા માટે મને રજા આપો. ^{૩૫} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! મને જે તેઓ આહવાન કરે છે, તો પછી હું હવે અહીં રહી શકતો નથી. હું ખરેખર તમારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સંહાર કરીશ'

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા. 'હે તાત ! દ્રોણાચાર્ય શુ કરવા ધારે છે, તે તો તે બરાબર સાંભળ્યું છે ગમે તે ઉપાયે તેમનું ધાયું' સત્ય ન થાય તેમ તું કર. ^{૩૬, ૩૭} હે મહારથી ! દ્રોણાચાર્ય બળવાન,

શૂરવીર, અસ્ત્રકુશળ અને યુદ્ધના શ્રમને જીતનાર છે. તેમણે મને પકડવા માટેની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ^{૩૮}

અર્જુન બોલ્યો. 'હે રાજન્ ! આજના યુદ્ધમાં આ સત્યજિત્ તમારું રક્ષણ કરશે. જ્યાં સુધી આ પાંચાલપુત્ર સત્યજિત્ જીવતો છે, ત્યાં સુધી દ્રોણાચાર્યની ઇચ્છા ફળશે નહિ. ^{૩૯} હે પ્રભુ ! જે કદાચ એ પુરુષવ્યાઘ્ર સત્યજિત્ યુદ્ધમાં માર્યો જાય, તો તમે બના એકવ થઈને પણ યુદ્ધમાં કદી જોમા રહેશો નહિ. ^{૪૦}

સંજય બોલ્યો. 'તે સાંભળી યુધિષ્ઠિરાજએ અર્જુનને જવા માટે આજ્ઞા આપી. તે સમયે યુધિષ્ઠિરાજ અર્જુનને ભેટી પડ્યા, પ્રેમદષ્ટિથી જેવા લાગ્યા અને એને આશિષો આપવા લાગ્યા પછી ભૂખ્યો સિંહ જેમ પોતાની ભૂખ શાંત કરવા માટે મૃગોનાં ટોળાં તરફ દોડી જાય, તેમ બળવાન અર્જુન યુધિષ્ઠિરને ત્યજી દઈ ત્રિગર્તો તરફ દોડી ગયો. ^{૪૧, ૪૨} આમ જ્યારે અર્જુન યુદ્ધમાંથી દૂર થયો, ત્યારે કુર્યોનનું સૈન્ય પરમ હર્ષયુક્ત થઈ ગયું અને અર્જુનની ગેરહાજરીમાં ધર્મરાજને દ્રેહ કરવા અત્યંત ક્રોધાગ્રામ થયું. એવામાં વર્ષાઋતુમાં જળપ્રવાહથી ભય કર થયેલી ગંગા અને સરયૂતદી જેમ વેગથી એકઠી મળે, તેમ તે બન્ને સેનાઓ ઘણા જોસથી એકમેકની સામે મળી ^{૪૩, ૪૪}

હતિ શ્રીમદ્દાભારતમા દ્રોણપર્વત્રયેત સંશતકવધપર્વમા
'ધન જયન્ત મધાણુ' નામનો અધ્યાય ૧૭ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮મો

ત્રિગર્તોના નાશનું મ ગલાચરણુ-
મુષન્વા માર્યો ગયો

॥ સંજય વગવ ॥

તતઃ સંયમ્પન્ન રાજન્ સમે દેદો વ્યવસિતાઃ ।

વ્યુસાનીકં રથેરેવ પન્દ્રાસારં મુદાપુતાઃ ॥ ૧ ॥

મંજય બોલ્યો. 'હે રાજન્ ! ત્યાર પછી હર્ષમાં

આવી ગયેલા સંશક્ત યોદ્ધાઓ પોતાના સૈન્યને રથો વડે ચંદ્રાકારે ગોઠવીને સપાટ પ્રદેશમાં જાણ રહ્યા.^૧ હે રાજા ! અર્જુનને પોતાની સામે આવતો ઝેરને તે પુરવઠ્યાદ્યોએ મોટા શખ્દથી હર્ષનાદો કરી મૂક્યા.^૨ તેમનો તે શખ્દ સર્વ દિશાઓ, વિદિશાઓ અને આકાશમાં ફરી વળ્યો. તે શખ્દ આખા લોકમાં ફેલાઈ ગયો, તેથી ત્યાં તેનો પડધો પડ્યો નહિ.^૩ એ રીતે તે ત્રિગર્તોને ઘણા હર્ષમાં આવી ગયેલા જાણીને જરા મંદ-હાસ્ય કરીને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને આ વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે દેવદ્રીપુત્ર ! યુદ્ધમાં મરવાની ઇચ્છાથી આવેલા આ ત્રિગર્તભાઈઓને તો તમે જુઓ; તેઓ આ રડવાના સમયે પણ હર્ષયુક્ત થયેલા છે !'^૪ અથવા અવશ્ય ત્રિગર્તોને આ હર્ષનો કાળ જ ઉપસ્થિત થયો છે, કારણ કે પાપી પુરુષોને દુર્લભ એવા ઉત્તમોત્તમ દિવ્ય લોકોને તેઓ પામશે.^૫ શ્રીકૃષ્ણને એ પ્રમાણે કહીને મહાબાહુ અર્જુન બૂહારચનામાં ગોઠવાયેલી ત્રિગર્તોને નજીક આવી પહોંચ્યો. ત્યાર પછી તેણે સુવર્ણ-થી મટેલા પોતાના દેવદત્ત નામના શંખને હાથમાં લીધો અને સર્વ દિશાઓને પૂરી દેનારા મોટા ઘોષવાળા તે શંખને ઘણા ઝેરથી ફૂંક્યો.^૬ તે શખ્દથી ત્રાસ પામેલી સંશક્તોની સેના તો જાણે પથ્થરની બનેલી હોય તેમ કેવળ જડ થઈને જાલી રહી.^૭ તેમના ઘોડાઓની આંખો ફાટી ગઈ, તેમના કાન તથા ટોક સ્તબ્ધ થઈ ગયાં, તેમના ચરણો પણ જકડાઈ ગયા અને પૂઠેથી તથા આગળથી તેઓ લોહી તથા મૂત્ર ઝરવા લાગ્યા.^૮ ત્યાર પછી ભાનમાં આવીને ત્રિગર્તોએ પોતાની તે સેનાને બરાબર સ્થિર કરી અને બધા એકીસાથે અર્જુન સામે કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો ફેંકવા લાગ્યા.^૯ પરાક્રમી અર્જુનને તો તે હજારો બાણો પોતાની પાસે આવે તે પહેલાં તેમને માત્ર પંદર

બાણોથી જ શીઘ્ર છેદી નાખ્યાં.^{૧૦} હવે ત્રિગર્તોએ ફરી દશ દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો, તો અર્જુનને પણ સામાં ત્રણ ત્રણ બાણોનો તેમને પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} એટલે હે રાજન ! તેમણે એકેક જાણીને અર્જુનને પાંચ પાંચ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, ત્યારે પરાક્રમી અર્જુનને પણ તેમને બખ્ખે બાણોથી સામે પ્રહાર કર્યો.^{૧૨} વળી મેઘો જમ વૃદ્ધિ વડે તળાવને ભરી દે, તેમ તે ક્રોધાચ-માન થયેલા ત્રિગર્તોએ શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણોથી ઢાંકી જ દીધા.^{૧૩} એ રીતે વનમાં પ્રકુલિત થયેલાં વૃક્ષો પ્રત્યે જમ ભરારાઓ આવી પડે, તેમ અર્જુન પ્રત્યે હજારો બાણો આવી પડવા લાગ્યાં.^{૧૪} તેવામાં વળી સુબાહુએ પર્વત સરખાં ત્રીસ બાણોથી અર્જુનને મુકુટપ્રદેશ-માં ગાઢ વીંધી નાખ્યો.^{૧૫} સુવર્ણનાં મોઢિયાં-વાળાં તથા સીધી ગતિવાળાં મુકુટમાં રહેલાં તે બાણોવાળો અર્જુન સુવર્ણને મુકુટ ધારણ કરી ઉદય પામેલા સૂર્યની જમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૬} તે યુદ્ધમાં અર્જુનને ભદ્રજાતિના એક બાણથી સુબાહુના હાથે પહેરવાના મોજાને છેદી નાખ્યું અને બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તેને પણ છાઈ દીધો.^{૧૭} ત્યારે સુશર્મા, સુરથ, સુધર્મા, સુધત્ત અને સુબાહુએ અર્જુનને દશ દશ બાણો માર્યાં; એટલે શ્રેષ્ઠ વાનરની ધનવાળા અર્જુનને જુદાં જુદાં બાણો મૂકીને તે બધાને વીંધી નાખ્યા, તેમ જ ભદ્રજાણોથી તેમના ધ્વજોને અને તેમનાં બાણોને છેદી નાખ્યાં.^{૧૮, ૧૯} વળી તેણે સુધન્વાનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને તેના ઘોડાઓને પણ બાણોથી મારી નાખ્યા; એટલું જ નહિ, પણ તેણે શિરઝાણ (ટોપ) સાથેના તેના મસ્તકને પણ ધડ પરથી ગબડાવી પાડ્યું.^{૨૦} આમ ન્યારે તે વીર સુધન્વા રણમાં પડ્યો, ત્યારે તેના અનુ-યાયી યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામીને દુર્યોધનના સૈન્ય

તરફ ભયથી પલાયન કરવા લાગ્યા. ^{૨૩} તે પછી સૂર્ય જેમ કિરણો દ્વારા અંધકારનો નાશ કરે, તેમ અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા ઇંદ્રનંદન અર્જુન નાસભાગ કરતી તે સેનાનો અવિચ્છિન્ન બાણોથી નાશ કરવા લાગ્યો. ^{૨૪} અર્જુન જ્યારે ક્રોધાયમાન થયો, ત્યારે ત્રિગર્તોના સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. તે ચારે બાજુ પલાયન કરવા લાગ્યું અને તેમને પોતાને પણ ભય લાગ્યો. ^{૨૫} જ્યારે અર્જુન નમેલાં પર્વવાળાં બાણો વડે તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યો, ત્યારે ત્રાસ પામેલા મૃગોની પેઠે તેઓ ત્યાં ને ત્યાં જ મોહિત થઈ ગયા. ^{૨૬} એટલે ત્રિગર્ત રાજ સુશર્મા ક્રોધાયમાન થઈને પોતાના તે મહા-રથીઓને કહેવા લાગ્યો. 'હે શૂરા યોદ્ધાઓ ! તમે નાસીને ધ્યાં જાઓ છો ? તમારે ભય રાખવો ચોગ્ય નથી. ^{૨૭} તમે સર્વ સૈન્યની સમક્ષ ધોર સોગન લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તો હવે કુર્યોધનના સૈન્યમાં જઈ ને મુખ્યત્વે કરીને તમે શું કહેશો ? ^{૨૮} યુદ્ધમાં આમ નાસવાથી આપણે લોકમાં હાંસી-પાત કેમ નહિ થઈએ ? ચાલો, આપણે બધા એકત્ર થઈ ને પોતપોતાના બળ પ્રમાણે યુદ્ધ કરીશું; તમે પાછા ફરો. ^{૨૯} હે રાજન ! સુશર્માએ જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે બવા વીશ વારંવાર હર્ષનો કોલાહલ કરવા લાગ્યા અને એકબીજાને હર્ષ ઉપજવતા તેઓ શ પધ્વનિઓ કરવા મંડ્યા. હવે તે સંશત્તક પુનઃ પાછા કુર્યાં અને તેઓમાંની નારાયણ તથા ગોપાલ નામની દુકડીઓ 'મૃત્યુ યતાં પણ હક્યું નહિ' એવો નિઘય કરીને યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ ગઈ. ^{૩૦, ૩૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત સંશત્તકવધપર્વમા 'સુખનાવધ' નામનો અધ્યાય ૧૮નો સમાજ

અધ્યાય ૧૯મો

અર્જુનનાં દિવ્યાસ્ત્રો

॥ સજય ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વા તુ સંનિવૃત્તાંસ્તાન્ સંશત્તકગણાન્ પુનઃ ।

વાસુદેવ મહાત્માનમર્જુનઃ મમભાપત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ તે સંશત્તકયોદ્ધાઓની દુકડીઓને ફરી યુદ્ધ કરવા માટે પાછી ફરેલી જોઈને અર્જુને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું : ^૧ 'હે દ્વંધીકેશ ! આપણા યોદ્ધાઓને સંશત્તકાની દુકડીઓ સામે હંકારો. મને લાગે છે કે, તેઓ જીવતાં સંગ્રામ છોડશે નહિ. ^૨ આજ તમે મારાં અસ્ત્રોતું, બાહુતું તથા ધનુષ્યતું બળ જીઓ. ક્રોધાયમાન થયેલા રુદ્રદેવ જેમ પશુઓનો સહાર કરે છે, તેમ હું આજ આ સંશત્તકાને રણમાં શેળી નાખીશ. ^૩ તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે મંદ હાસ્ય કર્યું અને અર્જુનને માંગલિક આશીર્વાચનથી પ્રસન્ન કરીને પોતે જ્યાં જ્યાં અર્જુને જવા માટે ઇચ્છા કરી ત્યાં ત્યાં રથને હાંકવા માંડ્યો. ^૪ ત્યારે શ્વેતવર્ણના યોદ્ધાઓથી વહી જવાતો તે રથ આકાશ માં વહેતા વિમાનની પેઠે રણભૂમિ પર અત્યંત શોભી રહ્યો હતો. ^૫ હે રાજન ! પૂર્વે કેવો અને અસુરોના યુદ્ધસમયે ઇંદ્રનો રથ જેમ ગોળાકાર ધૂમતો હતો, તેમ અર્જુનનો રથ પણ તે રણમાં જવા-આવવાનાં અનેક મંડળો કરી ધૂમી રહ્યો હતો. ^૬ પછી ક્રોધાયમાન થયેલી સંશત્તકાની નારાયણ નામની દુકડીએ અનેક પ્રકારનાં આયુધોને હાથમાં લઈને અર્જુનને બાણોના સમૂદાયથી છાઈ દીધો અને તે તેને ફરતે ઘેરી વળી. ^૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેમણે એક સુહર્તકાળમાં કુંતીપુત્ર અર્જુનને યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સહિત અદશ્ય કરી દીધો. ^૮ આથી અર્જુન ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તેણે પણ યુદ્ધમાં બમણું પરાક્રમ કરી દેખાડવા માટે પોતાના ગાંડીવનુપ્પને એકદમ હાથમાં

‘હઠાન્યુ.’^૯ વળી ક્રોધસૂચક શ્રમર ચઢાવીને તે પાંડુ-
નંદને પોતાનો દેવદત્ત નામનો મહાન શંખ
વગાડ્યો.^{૧૦} હવે અર્જુને શત્રુસમુદાયોતું નિક-
દન ઠાઠનારું વિશ્વકર્મા દેવતું અગ્ર સાંધ્યું, એટલે
ત્યાં જુદાં જુદાં અનેક હજાર રૂપો પ્રકટ થયાં.^{૧૧}
ત્યાં પોતાના સરખાં અનેક રૂપોથી મોહિત
થયેલા તે યોદ્ધાઓ એકબીજાને અર્જુન માનીને
પોતાનાઓને જ હણવા મંડી પડ્યા.^{૧૨} ‘આ
અર્જુન છે, આ ગોવિંદ છે, આ બને પાંડવ
તથા યાદવો સાથે રહ્યા.’ આવી રીતે બોલતા તે
યોદ્ધાઓ અત્યંત મૂઠ થઈ જઈને તે યુદ્ધમાં એક-
બીજાનો જ નાશ કરવા લાગી પડ્યા. આ પ્રમાણે
તે પરમ દિવ્ય અગ્રથી મોહિત થયેલા તે ત્રિગતો
પરસ્પર પ્રહાર કરીને નાશ પામ્યા. તે વખતે તે
રણમાં યોદ્ધાઓ પુષ્પોથી ભરેલા ખાખરાઓની
જમ શોભતા હતા. તે પછી વિશ્વકર્માનું અગ્ર
શત્રુઓએ છોરેલાં હજારો બાણોને ખાખ કરી
નાખીને, તે વીરોને યમરાજને ઘેર પહોંચાડવા
લાગ્યું.^{૧૩-૧૫} હવે અર્જુન જરા હસ્યો અને તેણે
લલિત્ય, મોવેલ્લક અને ત્રિગત યોદ્ધાઓને પણ
બાણો મૂછીને ગભરાવી નાખ્યા. વીર અર્જુન આ
પ્રમાણે તે કાત્રિયોનો સંહાર કરતો હતો; છતાં પણ
તેઓ કાળજી પ્રેરાઈને અર્જુન પર અનેક પ્રકારની
બાણજાળો છોડી જ રહ્યા હતા. એ ઘેર બાણવૃષ્ટિ-
થી તે રણપ્રદેશ એટલો બધો ઢંકાઈ ગયો હતો કે,
તેથી તે રથો અર્જુન, તેનો રથ, શ્રીકૃષ્ણ અથવા
રથની ધન એમાંનું કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.
તેથી તે સર્વ યોદ્ધાઓ અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને
ત્યાં નહિ જોવાથી માંહોમાંહે મોટેથી કહેવા
લાગ્યા કે, ‘અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ માર્યા ગયા,
માર્યા ગયા.’ વળી એમ પ્રસન્ન થઈને તેઓ
પોતાનાં વસ્ત્રો ઊંચાં કરવા લાગ્યા.^{૧૬-૧૮} હ
રાજા તેઓ ભેરી, મૃદંગ અને શંખ આદિ

હજારો વાદિનો વગાડવા લાગ્યા અને ત્યાં ઉંચ
સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૨૦} શ્રીકૃષ્ણ પણ તે વેળા
પરસેવાથી રેખાગ્રેય થઈ ગયા હતા. તેમણે પણ
અતિ ખિન્ન થઈને અર્જુનને કહ્યું : ‘હે પાર્થ !
હું તને એઈ શકતો નથી. તું ક્યાં છે ? હે શત્રુ-
હંતા વીર ! તું જીવે છે ને ?’^{૨૧} તેમનું તે કહેવું
સાંભળી અર્જુન સત્વર વાયવ્યાશ્રનો પ્રયોગ કર્યો
અને શત્રુઓએ ફેંદેલી તે બાણવૃષ્ટિને દૂર કરી
નાખી.^{૨૨} ત્યાં ભગવાન વાયુદેવ વાવા લાગ્યા
અને તેમણે સૂકાં પાંદડાંના ઢગોની પેઠે ઘોડાં,
હાથી તથા રથો સહિત તે સંશયક યોદ્ધાઓને
ચારે બાજુ હડાડવા માંડ્યા.^{૨૩} હે પાર્થ રાજા !
જ્યારે તે પ્રચંડ વાયુ તેમને હડાડી રહ્યો હતો,
ત્યારે તે શત્રુયોદ્ધાઓ પ્રાતઃકાળે વૃક્ષ પરથી ઊડતાં
પક્ષીઓની પેઠે અત્યંત શોભતા હતા.^{૨૪} એ
પ્રમાણે તેમને વ્યાકુળ કરી નાખી અર્જુને અપાટ-
ભેર તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં અને સેંકડો તથા હજારો-
નો ધાણ કાઢી નાખ્યો.^{૨૫} વળી અર્જુનને ભલ્લ-
ભતનાં બાણો વડે શત્રુઓનાં માથાં છેદી નાખ્યાં
અને કેટલાએકના હાથ હથિયારો સહિત કાપી
નાખ્યા. તેણે બાણો વડે તેમની હાથીની સૂઠ
સરખી સાથળોને પણ પૃથ્વી પર પાડી દીધી.^{૨૬}
એ ધનંજયે કેટલાએકની પીઠના ભાગ ચીરી
નાખ્યા, કેટલાએકને પગ, હાથ, પડખાં તથા
આંખોમાં પણ ખોડવાળા કરી નાખ્યા અને તેમને
આકુળવ્યાકુળ કરી મૂક્યા. એ પ્રમાણે તેણે શત્રુઓ-
ને શરીરના અનેક પ્રકારના અવયવોથી રહિત
કરી મૂક્યા.^{૨૭} વળી મોટાં મોટાં ગંધર્વનગરો
જવા આકારવાળા તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર
કરેલા રથોને પણ તેણે બાણો વડે હુકકા કરી નાખ્યા
અને શત્રુઓને ઘોડા, રથ તથા હાથીઓ વિનાના
કરી નાખ્યા.^{૨૮} એ રીતે અર્જુને છેદી નાખેલા રથો
તથા ધ્વજો તે રણભૂમિ પર જ્યાં ત્યાં હૂંકાં તાલવૃક્ષો-

નાં વનની પેઠે શોભી રહ્યા હતા.^{૨૯} ઉપર રહેલા યોદ્ધાઓ સાથેના તેમ જ પતાકાઓ, અંકુશો અને ધન્યોવાળા મોટા મોટા હાથીઓ ત્યાં અર્જુનનાં આણેથી હણાઈ ગયા અને ઇંદ્રના વજ્રથી ચૂરા થયેલા વૃક્ષોવાળા પર્વતોની પેઠે તે રણભૂમિ પર ધડાધડ પડવા લાગ્યા.^{૩૦} ત્યાં અર્જુનનાં આણેથી માર્યા ગયેલા અને તેથી જ નીકળી પડેલાં આંતરડાં તથા નેત્રોવાળા ઘોડાઓ આમર, સુકુટ, કવચો તથા ઘોડેસવારો સાથે રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા.^{૩૧} વળી કપાયેલી તલવાર, ઢાલ, કવચ, ઋષ્ટિ અને શક્તિઓવાળા પાળાઓ બિચારા મરણ પામીને ત્યાં પૃથ્વી પર શયન કરી રહ્યા હતા.^{૩૨} એ પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં માર્યા ગયેલા, મરણ પામતા, પડતા, પડેલા, ધૂમી રહેલા અને નાસભાગ કરતા યોદ્ધાઓથી તે યુદ્ધભૂમિ કૂર ભાસતી હતી.^{૩૩} એ વેળા રણભૂમિ ઉપર જે રજ ઊડી રહી હતી, તે લોહીની વૃષ્ટિથી શાંત થઈ ગઈ હતી અને એ સમયે રણભૂમિ સેંકડો મસ્તક વિનાના ધડથી ગીચ થવાથી ભયાનક દીસતી હતી.^{૩૪} પ્રલયકાળે પશુઓનો સંહાર કરી રહેલા રુદ્રની રૌદ્ર અને બીભત્સ ક્રીડાની જેમ અર્જુનનું તે યુદ્ધરમખાણ રૌદ્ર અને બીભત્સ દેખાતું હતું.^{૩૫} અર્જુનના ઝપાટામાં આવતા તે રથીસવારો તથા હાથી-સવારો એટલા બધા ગભરાઈ ગયા હતા કે, તેઓ ભેભાન થઈને અર્જુનની જ સામા આવી જતા અને મરણ પામીને ઇંદ્રના અતિથિ થતા.^{૩૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મરણ પામેલા તે મહારથીઓથી છવાઈ ગયેલી તે આખી રણભૂમિ બણે ચોતરફથી પ્રેત-મય થઈ હોય તેવી દેખાતી હતી.^{૩૭} આમ જે સમયે અર્જુન મંદોન્મત્ત થઈને ત્રિગતોની સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો હતો, તે સમયે સૈન્યને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવીને દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિર સામે ચઢાઈ કરી હતી: ત્યારે સચોટ પ્રહાર કરનારા

પાંડવયોદ્ધાઓ પણ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવા માટે સૈન્યને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવીને ઉતાવળા ઉતાવળા દ્રોણાચાર્ય સામા ધસી ગયા. તે વેળાએ તે બન્ને સૈન્યો વચ્ચે મહાન તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું.^{૩૮, ૩૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતમ્બત સંશત્તકવધપર્વમા 'અર્જુનના દિવ્યાસ્ત્રો' નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦ મો

સૈન્યોનો કચ્ચરધાણ

॥ સર્જય ઉવાચ ॥

પરિણામ્ય નિશાં તાં તુ મારદ્વાજો મહારથઃ ।

ઉક્ત્વા સુવહુ રાજેન્દ્ર વચનં વૈ સુયોધનમ્ ॥ ૧ ॥

સર્જય બોલ્યો: હે ગર્જદ્ર! તે રાત્રિને બીજ દિવસે મહારથી દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનને ઘણાંએક વચનો કહીને અર્જુન તથા સંશત્તકોનો સામ-સામે ભેટા કરાવ્યો, એટલે પછી અર્જુન સંશ-ત્તકોનો વધ કરવા માટે ચાલી નીકળ્યો હતો.^{૧, ૨} તે પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પોતાના સૈન્યની વ્યૂહ-રચના કરીને દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજને પકડવાની ઇચ્છાથી પાંડવોની સેના પ્રત્યે ધસી ગયા.^૩ એ વેળા દ્રોણાચાર્યે પોતાની સેનાનો ગરુડવ્યૂહ રચ્યો હતો, તે જોઈને યુધિષ્ઠિરરાજાએ પોતાની સેનાને મંડલાઈ નામનો વ્યૂહ રચ્યો. એ ગરુડવ્યૂહનાં મોખરે મહારથી ભારદ્વાજ દ્રોણ હતા અને તેના મસ્તકના પ્રદેશમાં પોતાના અનુચર ભાઈઓ સહિત દુર્યોધનરાજા ઊભો રહ્યો હતો. તેના ચક્ષુના સ્થાનમાં કૃતવર્મા અને ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા ગોતમકૃપ ઊભા હતા.^{૪, ૫} ભૂતશર્મા, ક્ષેમશર્મા, વીર્યવાન કરકાશ, કલિંગો, સિંહલો, પ્રાચ્યો, શરદેશના યોદ્ધાઓ, આલીશ, દશેરઠા, શંઠા, યવનો, કંઝોએ, હંસપથો, શરસેનો, દરદો, મદ્રો અને કેકયો વગેરે યોદ્ધાઓ ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ તથા પાળાઓ સાથે કવચો પહેરીને તે વ્યૂહની શ્રીવા(ડાક)ના સ્થાનમાં ઊભા હતા. વળી

ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, સોમદત્ત અને બાહ્લિક રાજ
વગેરે વીરો અક્ષૌહિણી સેના સાથે એ વ્યૂહના
જમણા પડખાનો આશ્રય કરી ઊભા હતા.
અવંતિના કુમાર વિંદ અને અનુવિંદ તથા
કંબોજનો રાજ સુદક્ષિણ, એ વ્યૂહના ડાબા
પડખાનો આશ્રય કરી દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાની
આગળ ઊભા હતા. એ વ્યૂહની પીઠના ભાગમાં
ક્લિંગો, અંબલો, માગધો, પોંડ્રો, મદ્રકો, ગાંધારો,
શકુનો, પ્રાર્યો, પર્વતવાસીઓ અને વસાતિઓ
ઊભા હતા. વળી અનેક જાતના દેશોમાં ઉત્પન્ન
થયેલી મોટી સેનાને સાથે રાખીને સૂર્યપુત્ર કણ્વ
પણ પોતાના પુત્ર, જ્ઞાતિ અને બાંધવો સહિત તે
વ્યૂહના પૂંછડાના ભાગમાં ઊભો હતો. ત્યાં હે
રાજન! જ્યદ્રથ, લીમરથ, સંપાતિરાજ, ઋષભ,
જયરાજ, ભૂમિંજય, વૃષરાજ, કાયરાજ અને
મહાખળવાન નિપધરાજ વગેરે બ્રહ્મલોકમાં વખણા-
યેલા યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ તે વ્યૂહના વક્ષઃસ્થળ-
(છાતી)ના પ્રદેશમાં મોટી સેના સાથે ઊભા
હતા. એ રીતે દ્રોણાચાર્ય પાળા, ઘોડા, રથ અને
હાથીઓ વડે રચેલો તે ગરુડવ્યૂહ જ્યારે ચાલવા
લાગ્યો, ત્યારે તે વાયુથી ઊછળતા મહાસાગર
જવો જણાતો હતો. ઝીંબઋતુમાં જેમ વીજળી
અને ગર્જના સહિત ગેધો સર્વ દિશાઓમાંથી
બહાર પડે છે, તેમ તે વ્યૂહની પાંખોના અન્ન-
ભાગમાંથી તથા પાંખોમાંથી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા-
વાળા યોદ્ધાઓ બહાર પડતા હતા. ત્યાં હે
રાજન! તે વ્યૂહના મધ્યભાગમાં બરાબર ગોઠવેલા
હાથી પર બેઠેલો પ્રાગ્જ્યોતિષ્નો રાજ ભગદત્ત
ઉદ્યક્ષાળના સૂર્યની પેઠે શોભતો હતો. હે રાજન!
તેણે પુષ્પની માળા પહેરી હતી અને મસ્તક પર
સેત છત્ર ધારણ કર્યું હતું. આથી તે પૂનમને
દિવસે કૃતિકા નક્ષત્ર સાથે યુક્ત થયેલો ચંદ્રમા
હોય તેમ શોભતો હતો. કાળા આંજણના ઢગલા

સમો તેનો મહાંધ હાથી ત્યાં મહામેધોએ અતિ-
વૃદ્ધિ કરી સાફ કરેલા મહાન પર્વતની જેમ
દીપતો હતો. ઇંદ્ર જેમ દેવગણોથી યુક્ત હોય છે,
તેમ તે ભગદત્તરાજ અનેક પ્રકારનાં હથિયારો-
વાળા તથા આબૂષણોવાળા અનેક દેશના રાજાઓ-
થી અને પર્વતવાસીઓથી યુક્ત હતો. તે પછી
શત્રુઓએ જીતવાને અશક્ય તથા મનુષ્યોનું અતિ-
ક્રમણ કરનાર તે વ્યૂહને જેઈ ને યુધિષ્ઠિરાજ રણ-
ભૂમિ પર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'પારેવાના
રંગ સરખા ઘોડાવાળા હે સમર્થ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! આજ
હું જે રીતે બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યને હાથે ઠેક ન
પકડાઉં, તેવી નીતિ તમે રચો.' ^{૧૯-૨૧}

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો. હે સુંદર વ્રતધારી! દ્રોણ
ગમે તેટલો પ્રયાસ કરશે, તોપણ તમે તેને
સ્વાધીન થશો નહિ. આજ હું પરિવાર સહિત
દ્રોણાચાર્યને અટકાવી રાખીશ. હે કુરુરાજ! જ્યાં
સુધી હું જીવતો છું, ત્યાં સુધી તમારે ઉદ્દેગ
કરવાનો ન હોય; દ્રોણાચાર્ય મને કાઢી પણ રીતે
રણમાં જીતી શકે તેમ નથી. ^{૨૨, ૨૩}

સંજય બોલ્યો: કપૂતરના રંગ જેવા ઘોડાવાળા
ખળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આ પ્રમાણે કહ્યું અને બાણોનો
વરસાદ વરસાવતો વરસાવતો તે પોતે દ્રોણાચાર્ય
સામે ધસી ગયો. ^{૨૪} પોતાના કાળ સમાન દેખાવ-
વાળા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જોયેલો જેઈ ને દ્રોણાચાર્યનું
મન એક ક્ષણવાર અતિ ઉદાસ થઈ ગયું. ^{૨૫} ત્યાં
તો શત્રુઓના સંહાર કરનારો તમારો પુત્ર દુર્યુધ
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જેઈ ને દ્રોણાચાર્યનું પ્રિય કરવાની
ઇચ્છાથી તેને આગળ વધતો રોકવા લાગ્યો. ^{૨૬}
હે ભારત! તે સમયે તમારા રણ પુત્ર દુર્યુધ
અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વચ્ચે અતિ ભયંકર તુલસ ઝપા-
ઝપી થઈ રહી. ^{૨૭} પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અનેક બાણો
મૂકીને દુર્યુધને તત્કાળ છાઈ દીધો; એટલું જ
નહિ પણ બીજાં મોઠાં બાણોના જથ્થાથી તેણે

દ્રોણાચાર્યને પણ શેષી રાખ્યા.^{૨૮} 'આમ તે દ્રોણાચાર્યને ઠંકાઈ ગયેલા ઐર્ષ્યને તમારે અતિ પ્રયત્નવાન પુત્ર અનેક પ્રકારનાં બાણો મૂકીને ધૂષ્ટધુમ્નને અત્યંત મોહ પમાડવા લાગ્યો. આ રીતે જ્યારે ધૂષ્ટધુમ્ન તથા તમારે પુત્ર યુદ્ધ કરવામાં શેષાયા હતા, ત્યારે દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યને અનેક પ્રકારે મથી નાખ્યું હતું.^{૨૯, ૩૦} વાયુ જમ વાદળાંઓને ચારે બાજુ છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ દ્રોણાચાર્યે પણ યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યને ઠેકઠેકાણેથી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું હતું.^{૩૧} હે રાજન! એક-એ ધડી સુધી તો તે યુદ્ધનો દેખાવ જોવામાં મધુર લાગે તેવો રહ્યો હતો, પણ તે પછી તો થોડા જ સ્થળે સામાં તે યુદ્ધ ઉન્મત્તની પેઠે અમર્યાદ રીતે ચાલવા લાગ્યું હતું.^{૩૨} હે રાજન! તે યુદ્ધમાં પોતાનો અથવા પારકા કોઈ જણાતો ન હતો. ઠેવળ અતુમાનથી અને સંજ્ઞાથી જ તે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૩૩} ત્યાં તેમના મુકુટોમાં, કંડીઓમાં, ઓઘ્રપણોમાં અને કવચોમાં સૂર્ય સમાન કાંતિ વાળાં ઠિરણો ઝગઝગી રહ્યાં હતાં^{૩૪} વળી દ્રુપદી પતાકાઓવાળા રથ, હાથી અને ઘોડાઓનું સ્વરૂપ આકાશમાં બગલાંઓની પંક્તિવાળા વિચિત્ર વાદળની કાંતિ જેવું દેખાતું હતું.^{૩૫} ત્યાં પાળાઓ પાળાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા, ઘોડે-સત્રાશે ઘોડેસવારોનો સંહાર કરવા લાગ્યા, રથીઓ રથીઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા અને હાથીસત્રાશે હાથીસવારોનો સંહાર કરવા લાગ્યા.^{૩૬} ક્ષણવાર-માં તો ત્યાં ઉપર દ્રુપદી પતાકાઓવાળા હાથી-ઓનો બીજ મોટા મોટા હાથીઓ સાથે તુમુલ અને ઘેર સંઘર્ષ થઈ રહ્યો.^{૩૭} ત્યાં પરસ્પર અથડાયેલાં શરીરોનો અવયવોવાળા તથા અન્યો-ન્યનું આકર્ષણ કરી રહેલા તે હાથીઓના દંતુ-
પરસ્પર પ્રસારથી ધુમાડા સહિત અગ્નિ

ઉત્પન્ન થતો હતો.^{૩૮} ત્યાં દ્રુપદી પતાકાઓ-વાળા તથા દંતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવાળા તે હાથીઓ બંધે આકાશમાં ચઢી આવેલા વીજળીના ઝબકારાવાળા મેઘો હોય તેમ દેખાતા હતા.^{૩૯} સામસામા એકબીજાને ઉપાડી ઉપાડીને ફેંકી દેતા, ગર્જના કરતા અને આસપાસ પછ-ડાતા હાથીઓ વડે છવાયેલી તે રણભૂમિ બંધે મેઘોથી છવાયેલું શરદઋતુનું આકાશ હોય તેમ જણાતી હતી.^{૪૦} ત્યાં બાણ, તોમર અને ઋષ્ટિ-ઓના પ્રહારથી માર્યા જતા હાથીઓની ગર્જના-ઓ પ્રલયકાળના મેઘોની ગર્જનાઓ જેવી સંભ-ળાતી હતી.^{૪૧} તોમરોના પ્રહારથી જખમી થયેલા તથા બાણોથી કપાઈ ગયેલા ઢેટલાક મહાન હાથીઓ ત્યાં ત્રાસ પામી ગયા હતા, તો ઢેટલા-એક હાથીઓ બીજાઓના શબ્દ સાંભળીને જ નાસ-લાગ કરતા હતા.^{૪૨} ત્યારે બીજા ઢેટલાએક હાથીઓ સામા શત્રુપક્ષના હાથીઓના દંતુશોથી ધાયલ થઈને ઉત્પાતકાળના મેઘોની જમ વેદનાની ઘેર ચિચિયારીઓ પાડતા હતા.^{૪૩} ત્યાં ઢેટલા-એક મહાન હાથીઓએ પાછા હડાવી દીધેલા હાથીઓ તીક્ષ્ણ અંકુશોથી પ્રેરાઈને પોતાને હડા-વનારા હાથીઓનો પરાજય કરીને પુનઃ સ્વસ્થાને આવના હતા.^{૪૪} ઢેટલાએક મહાવ્રતોએ બાણ અને તોમરો વડે મારેલા શત્રુપક્ષના મહાવ્રતો હાથીઓ પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડતા હતા અને તેથી તેમના હાથમાંથી હથિયારો અને અંકુશો પણ છૂટી પડતાં હતાં.^{૪૫} વળી મહાવ્રત વિનાના થયેલા ઢેટલાએક હાથીઓ ગર્જના કરીને ચારે બાજુ સામસામા આવી જતા હતા અને વીખરાઈ ગયેલાં વાદળોની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા.^{૪૬} પોતાના પર મરણ પામેલા અથવા હાથમાંથી હથિયાર છૂટી પડી પૃથ્વી પર પડેલા ઢેટલાએક યોદ્ધાઓને જોઈથી લઈ જતા

હાથીઓ બાણે બીજા હાથીઓને એવા અસમર્થ^{૧૭} હોય તેમ, ફાવે તે દિશાઓમાં જવા લાગ્યા હતા.^{૧૭} તે સમયના યુદ્ધમાં તોમર, ઋષ્ટિ અને ફરસીઓથી ધાયલ થયેલા તથા ધાયલ થતા ઠેટલા એક હાથીઓ કુઃખની ચીસો પાડીને રણભૂમિ પર ઢળી પડતા હતા.^{૧૮} તે હાથીઓનાં પર્વત સમાન શરીરો ચારે બાજુ પૃથ્વી પર પછડાતાં હતાં, તેથી કરીને રણભૂમિ ઘ્રૂણા ઊઠતી હતી તથા ગાળા ઊઠતી હતી.^{૧૯} મહાવતો અને પતાકાઓ સહિત મરણ પામેલા તે હાથીઓને લીધે એ રણ-ભૂમિ ચારે બાજુ છવાયેલા પર્વતોની પેઠે શોભતી હતી.^{૨૦} એ રણમાં રથીયોદ્ધાઓએ હાથી પર બેઠેલા મહાવતોને ભક્ષિતનાં બાણોનો પ્રહાર કર્યો હતો અને તેમનાં હૃદય ચીરી નાખી તેમને પૃથ્વી પર પાડી દીધા હતા. આથી તેમના હાથમાંથી અકુશો અને તોમરો છટી પડ્યાં હતાં.^{૨૧} વળી નારાયણોથી ધાયલ થયેલા ઠેટલાએક હાથીઓ કૌંચપક્ષીની પેઠે ચીસો પાડતા હતા અને પોતાના તથા પારકા યોદ્ધાઓને છૂંદી નાખી દશે દિશાઓમાં નાસાગ કરતા હતા. ત્યાં હે રાજન! હાથી, ઘોડા, રથ અને યોદ્ધાઓનાં શરીરના ઢોગથી વ્યાપ્ત થયેલી તે રણભૂમિ માંસ અને લોહીના કાદવવાળી થઈ ગઈ હતી.^{૨૨, ૨૩} ત્યાં હાથીઓએ દંતુશોથી જાંચકીને ઉછાળેલા મહારથીઓના રથોમાં ઠેટલાએક પૈડાંવાળા રથો હતા અને ઠેટલાએક પૈડાં વિનાના થઈ પડ્યા હતા.^{૨૪} રથીયોદ્ધા વિનાના રથો, સવાર વિનાના ઘોડાઓ તથા માર્યા ગયેલા મહાવતોવાળા હાથી-ઓ ભયાતુર થઈને દિશાઓમાં મરણમાં આવે ત્યાં જતા હતા.^{૨૫} તે યુદ્ધ એટલું બધું તુમુલ થઈ પડ્યું હતું કે, તેમાં કંઈ જ બચાવું ન હતું; અને તેથી જ તે યુદ્ધમાં પિતા પુત્રને મારી નાખતો હતો તથા પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો.^{૨૬}

સળગતા દાંવાનળથી વ્યાપ્ત થયેલા મહાન વૃક્ષોની પેઠે ઢવળ લાલ રંગના થયેલા યોદ્ધાઓ તે રણ-ભૂમિ પર લોહીના કાદવમાં ધૂંટી સુધી ખૂંચી જતા હતા.^{૨૭} યોદ્ધાઓનાં વસ્ત્રો, ઠવરો, છત્રો અને પતાકાઓ ઢવળ લોહીથી જ છંટાયેલાં દેખાતાં હતાં, તેથી સર્વ સ્થળે લાલ લાલ જ એવામાં આવતું હતું.^{૨૮} આમતેમ પુનરાવૃત્તિ કરી ધૂમતા રથોની નેમિઓ (અધારાઓ) તે રણભૂમિ પર મરણ પામી પડેલા ઘોડાઓ, રથીઓ અને પાળાઓના ઢોગને ચૂરેચૂરા કરી નાખતી હતી.^{૨૯} ત્યાં હાથીઓના સમુદાયરૂપ વેગનાળો, મરણ પામેલા યોદ્ધાઓરૂપ શેવાળવાળો અને રથોના સમૂહોરૂપ ભયંકર ધૂમરીઓવાળો તે સૈન્યરૂપ સાગર અતિશય શોભી રહ્યો હતો.^{૩૦} વિજયરૂપ ધનની ઇચ્છા રાખનારા યોદ્ધાઓરૂપ વહાણવદીઓ તે સૈન્યસાગરમાં પોતાનાં વાહનો-રૂપ મોટી નૌકાઓથી પ્રવેશ કરી ફૂળી જતા હતા, છતાં પણ તેઓ ગભરાટ પામતા નહોતા.^{૩૧} સુંદર નિશાનવાળા તે યોદ્ધાઓ બાણોની વૃદ્ધિથી ઢકાઈ ગયા હતા; છતાં પણ તેમનામાંનો એક પણ પોતાના મૂળ સ્વરૂપથી બ્રહ્મ થઈ મોહ પામ્યો ન હતો. (અર્થાત્ કોઈની પણ મુખ-શોભા ઊતરી ગઈ ન હતી.)^{૩૨} એ પ્રમાણે ઘોર સ્વરૂપવાળું તે ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું; ત્યારે દ્રોણાચાર્ય^{૩૩} શત્રુઓને મોહ પમાડી યુધિષ્ઠિર તરફ ધસી જતા હતા.

હતિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જન સંસ્મરણપર્વમાં
‘સેન્યોને કચ્ચરયાણુ’ નામનો અધ્યાય ૨૦ મો સમાય

અધ્યાય ૨૧ મો

આ તે દ્રોણ કે સાક્ષાત્ કાળ ?

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

તતો યુધિષ્ઠિરો દ્રોણં દૃષ્ટાન્તિકમુપાગતમ્ ।

મહતા શરવર્ષેણ પ્રત્યગૃહ્ણાદમીતવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી . દ્રોણાચાર્યને

લગભગ પોતાની પાસે આવેલા જોઈને યુધિષ્ઠિર-
રાજ મોટી બાણવૃષ્ટિ કરી નિર્ભયની પેઠે તેમની
સામા થયા. જમ મહાન ગજવરને પકડવા
આવેલા સિંહને જોઈ બીજા હાથીઓ ઠાલાહલ
કરી મૂકે, તેમ યુધિષ્ઠિરને પકડવા આવેલા દ્રોણા-
ચાર્યને જોઈને યુધિષ્ઠિરના સૈન્યના થોડાઓએ
ઠાલાહલ કરી મૂક્યો.^{૧૨} દ્રોણને જોઈને સત્ય-
પરાક્રમવાળા શૂરો સત્યજિત્ પણ યુધિષ્ઠિરનું
રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આચાર્યની સામે ધસી
ગયો.^{૧૩} તે સમયે તે દ્રોણાચાર્ય અને સત્યજિત્
એ બન્ને મહાબળિયાઓ ઈંદ્ર અને બલિરાજની
પેઠે તે સૈન્યને બળભળાવી દઈને યુદ્ધ કરવા
લાગ્યા.^{૧૪} ત્યાં પરમ અસ્ત્રવિદ્યાને દર્શાવતા,
સત્યપરાક્રમવાળા મહાધનુર્ધર સત્યજિતે તીક્ષ્ણ
અગ્રભાગવાળાં બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી
નાખ્યા.^{૧૫} વળી તેણે એમના સારથિને સાક્ષાત્
ઠાળ જતાં સર્પ સરખાં ઝેરી પાંચ બાણો માર્યાં,
એટલે તે સારથિ મૂર્છાવશ થયો.^{૧૬} પછી એક-
દમ બીજાં દશ બાણો મૂકીને એણે તેમના
ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. એટલું જ નહિ,
પણ તેણે કોયપૂર્વક બીજાં દશ દશ બાણો
મૂકીને તેમના પૃષ્ઠસ્થકને તથા સારથિને પણ
વીંધી નાખ્યા.^{૧૭} વળી મંડલાકારે ક્રીને સેનાના
મોખરામાં ધૂમી રહેલા એ સત્યજિતે ક્રોધ કરીને
શત્રુસંહારી દ્રોણના ધ્વજને પણ છેદી નાખ્યા.^{૧૮}
યુદ્ધમાં તે શત્રુના આ ચરિત્રને જોઈને શત્રુદમન
દ્રોણાચાર્યે મનમાં સમયને યોગ્ય વિચાર કર્યો.
(‘હે આને તો મારવો જ પડશે.’)^{૧૯} પછી
આચાર્યે મનને, બેઠી નાખનારાં દશ તીક્ષ્ણ
બાણોથી સત્યજિતને વીંધી નાખ્યો અને તુરંત જ
બાણ સહિત તેના ધનુષ્યના કકડા કરી નાખ્યા.^{૨૦}
પણ હે રાજન! તે પ્રતાપી સત્યજિતે તત્કાળ
બીજું ધનુષ્ય હડાવ્યું અને કંકપક્ષીનાં પીંછાં

વાળાં ત્રીસ બાણો મૂકીને દ્રોણને પ્રહાર કર્યો.^{૨૧}
એ રીતે ત્યારે યુદ્ધમાં સત્યજિત્ બાણો દ્રોણા-
ચાર્યને ગળી જતો હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો
હતો. એ જોઈને પાંચાલવંશના વૃકે તીક્ષ્ણ સો
બાણોનો પ્રહાર કરી દ્રોણને દૂભવી નાખ્યા.^{૨૨}
હે રાજન! એ પ્રમાણે મહારથી દ્રોણને યુદ્ધમાં
બાણો વડે ઢંકાઈ ગયેલા જોઈને પાંડવો હર્ષની
કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા અને પોતાનાં વજ્રોને
હડાડવા લાગ્યા.^{૨૩} વળી હે રાજન! પરમ
ક્રોધાયમાન થયેલા બળવાન વૃકે દ્રોણાચાર્યને
છાતીમાં સાઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, તે ધણું
આશ્ચર્ય જનું થયું હતું.^{૨૪} એ રીતે બાણવૃષ્ટિથી
ઢંકાઈ ગયેલા મહારથી અને મહાવેગવાન દ્રોણા-
ચાર્યે કોવથી ડોળા કાઢીને વેગ વધારી મૂક્યો.^{૨૫}
ત્યારે દ્રોણે સત્યજિતનું તથા વૃકનું ધનુષ્ય કાપી
નાખીને બીજાં છ બાણો વડે સારથિ અને
ઘોડા સહિત વૃકને હણી નાખ્યો.^{૨૬} એટલે પછી
સત્યજિતે ઘણા વેગનાથું બીજું ધનુષ્ય લીધું
અને બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને અને તેમના
સારથિ, ઘોડા તેમ જ ધ્વજને વીંધી નાખ્યા.^{૨૭}
એ પ્રમાણે તે યુદ્ધમાં પાંચાલવંશના તે સત્ય-
જિતે દ્રોણાચાર્યને અત્યંત પીડિત કર્યા, તે
આચાર્યથી સધું ગમું નહિ. તેથી સત્યજિતને
નાશ કરવા માટે તેમણે સત્તર બાણો છોડવા
માંડ્યાં.^{૨૮} આચાર્યે હજારો બાણો વરસાવીને
સત્યજિતના ઘોડાઓને, ધ્વજને, ધનુષ્યમુદિને,
પૃષ્ઠસ્થકને અને સારથિને છાઈ દીધા.^{૨૯} વળી તે
વારંવાર તેના ધનુષ્યને છેદી નાખતા લાગ્યા.
આમ છતાં પરમ અગ્રકુશળ સત્યજિત્ લાલ
રંગના ઘોડાવાળા તે આચાર્યની સામે લડી જ
રહ્યો હતો. આમ તે મહાસંઘામમાં સત્યજિતને
અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો જોઈને આચાર્યે અર્ધંદ્રા-
કાર બાણ મૂકી તે મહાત્માનું મસ્તક કાપી નાખ્યું.

પાંચાલોનો શ્રેષ્ઠ મહારથી સન્યજિત્ આમ ન્યારે
યુદ્ધમાં માર્યો ગયો, ત્યારે દ્રોણથી ત્રાસ પામેલો
યુધિષ્ઠિરાજ થોડા દોડાવીને ત્યાંથી નાસ્તી
ગયો.^{૨૦-૨૨} તેવામાં યુધિષ્ઠિતું રક્ષણ કરવા
ઇચ્છતા પાંચાલો, કેકયો, મત્સ્યો, ચેદિગ્યો,
કાશ્યો અને દાસલો દ્રોણાચાર્યને ઝેરને ધરી
આવ્યા.^{૨૩} પણ અગ્નિ જેમ રૂના ઢગનો નાશ
કરે, તેમ શત્રુઓના સમુદાયનો સંહાર કરનારા
તે આચાર્ય યુધિષ્ઠિરને પકડવાની ઇચ્છાથી એ
સૈન્યોનો સંહાર કરવા લાગ્યા.^{૨૪} એ રીતે તેમને
વારંવાર સૈન્યોનો ઘાણ કાઢતા ઝેરને, વિરાટ
રાજાનો નાનો ભાઈ શતાનીક ત્યાં ચડી આવ્યો.
ત્યાં આવી, સૂર્યનાં કંઠે જ્યાં ચક્રચક્રતાં અને
સરાણ પર ધરીને તીક્ષ્ણ કરેલાં છ બાણો
વડે તેણે સારથિ તથા થોડા સાથેના દ્રોણને
વીંધી નાખ્યા અને અત્યંત ગર્જના કરી મૂછી.
આમ કુષ્ઠક કામ કરી બતાવવાની ઇચ્છાથી
ભયંકર પરાક્રમ કરી રહેલા તે શતાનીકે સેંકડો
બાણો વડે મહારથી દ્રોણને ઢાંધી દીધા.^{૨૫-૨૭}
ત્યાં તો આચાર્યે અતિશય ગર્જના કરી રહેલા
તે શતાનીકના કુંડળસંહિત મસ્તકને છુરજતિના
બાણ વડે ધડથી બુઢું પાડી દીધું. આ ઝેરને
સર્વે મત્સ્યયોદ્ધાઓ ત્યાંથી ભાળી છૂટ્યા.^{૨૮} એ
રીતે મત્સ્યયોદ્ધાઓ પર વિજય મેળવીને દ્રોણ-
ચાર્યે ચેદી, કેકય, કેકય, પાંચાલ, સંજય અને
પાંડવયોદ્ધાઓને પણ વારંવાર જીતવા માંડ્યા.^{૨૯}
વનને બાળી રહેલા અગ્નિને ઝેરને જેમ વનચરો
કંપી ઊઠે, તેમ ક્રોધાયમાન થઈ સૈન્યોનો સંહાર
કરી રહેલા એ વીર દ્રોણને ઝેરને સંજયયોદ્ધા-
ઓ કંપી ઊઠ્યા.^{૩૦} હાથમાં ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને
ઝપાટામેર બાણો છોડતા અને એમ શત્રુઓનો
સંહાર કરી રહેલા તે આચાર્યની પ્રત્યંચાનો
ટંકાર સર્વે દિશાઓમાં સંભળાતો હતો.^{૩૧}

તેમનાં બાણોએ હાથી, ઘોડા, પાળા, રથી અને
હાથીસત્રારોનો દાટ વાળી દીધો હતો; કારણ કે
તેઓ આલાક હાથવાળા આચાર્ય પાસેથી છૂટીને
ધણાં ભયંકર થઈ જતાં હતાં.^{૩૨} શ્રીધમન્તુના
અંતમાં અતિશય ગર્જના કરતો મેઘ જેમ વાયુ-
ના ઝપાટા સાથે પથ્થર સમાન વૃષ્ટિ કરે છે, તેમ
શત્રુઓને ભય ઉપજવતા તે આચાર્ય બાણોની
વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા.^{૩૩} પોતાના મિત્રોને અભય
અપાવતા તે મહાધનુર્ધર, બળવાન અને શરવીર
આચાર્યે પાંડવસૈન્યને ખળભળાવી મૂછીને સર્વ
દિશામાં ધૂમવા માંડ્યું.^{૩૪} અમિત તેજવાળા તે
દ્રોણાચાર્યનું સુવર્ણથી મહેલું ધનુષ્ય વાદળમાં
ઝગમટી વીજળીની પેઠે સર્વ દિશાઓમાં અમારા
જેવામાં આવતું હતું.^{૩૫} હે ભારત ! યુદ્ધમાં તે
ઝેટલા બધા જેસથી ધૂમી રહ્યા હતા કે તેથી
તેમના ધ્વજ પર હિમાલયના શિખર સમાન
આકારવાળી સુંદર વેદિકા અમારા જેવામાં
આવતી હતી.^{૩૬} દેવદાનવોથી પૂજ્યેલા વિષ્ણુએ
જેમ પૂર્વકાળમાં દેવોનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું
હતું, તેમ દ્રોણાચાર્યે ત્યારે પાંડવસૈન્યનું મહા-
નિકંદન કાઢી નાખ્યું હતું.^{૩૭} શરવીર, સત્ય
વાણીવાળા, બુદ્ધિમાન, બળવાન, સત્યપરાક્રમી
અને મહાપ્રતાપી તે દ્રોણાચાર્યે તે રણભૂમિ
પર બીકણેને ત્રાસ ઉપજાવે તેવી ભયંકર નદી
ચલાવી મૂછી હતી. તે નદી પ્રલયકાળ સમાન રોદ્ર
હતી, કવચોરૂપ તરંગવાળી હતી, ધન્યઓરૂપ
ધૂમરીઓવાળી હતી, મનુષ્યોરૂપ કાંઠાઓને તોડી
પાડનારી હતી, હાથી અને ઘોડાઓરૂપ મોટા
ઝૂડોવાળી હતી અને તલવારોરૂપ માછલાંવાળી
હતી. તે તરવી કઠણ હતી, વીરપુરોનાં હાડકાં-
રૂપ રેતીવાળી હતી, મહાભયંકર હતી અને
ભેરી, સુરજ આદિ વાદ્યોરૂપ કાયબાઓવાળી
હતી. તે દાલ અને કવચોરૂપ નાનાં હોડકાંવાળી

હતી અને કૌશલ્ય શેવાળ તથા લીલા ધાસના બેટવાળી હતી. તે બાણેશ્વર પ્રવાહવાળી, ધનુષ્ય-શ્વર અરણ્યવાળી અને જીવજોડપ સર્પોવાળી હતી. તે રણભૂમિ ઉપર વહેતી હતી, તીવ્ર હતી અને કૌરવો તથા સુંજયોને તાણી જતી હતી. તે નદીમાં મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પથ્થર હતા, શક્તિજોડપ માછલાં હતાં, ગદાજોડપ તરાપા હતાં, પાધડીઓ તથા વજ્રોરૂપ ક્રીણુ હતાં અને વીખરાઈ પડેલાં આંતરડાંરૂપ સર્પો હતા. તે નદી વીરપુરુષોને ધસડી જતી હતી, માંસ અને લોહીના કાદવવાળી હતી અને મહા-ઉચ્ચ હતી. તેમાં હાથીજોડપ મોટા જૂડા હતા અને ધનુષ્યોરૂપ મોટાં વૃક્ષો હતાં. ક્ષત્રિ-યોને કુબાહનારી, કૂર યોદ્ધાઓનાં શયોથી ભરેલી, ઘોડેસવારોરૂપ મગરમચ્છવાળી, જીતરી ન શકાય તેવી, કાળ સન્સુષ્પ જનારી અને રાક્ષસો-નાં ટાળાંથી, સેવાયેલી તે નદી કૃતરાં, શિયાળવાં વગેરે માંસાહારી પ્રાણીઓથી જીભરાતી હતી. તે ચારે બાજુ મહાભયંકર રાક્ષસોને આશ્રયરૂપ થઈ પડી હતી.^{૩૮-૪૫} એ રીતે સાક્ષાત્ કાળની પેઠે સૈન્યોનો નાશ કરી રહેલા તે મહારથી આચાર્ય પર યુધિષ્ઠિર વગેરે યોદ્ધાઓ ચોતરફથી ચડી આવ્યા.^{૪૬} તે શરવીરોએ એકત્ર થઈ તેમને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા, તેથી જીવનને તપાવી રહેલો સૂર્ય ચારે બાજુ ઠિરણથી ઘેરાયેલો હોય તેમ તે શોભવા લાગ્યા.^{૪૭} તે સમયે તમારા પક્ષના રાજાઓ અને રાજપુત્રો પણ આયુધો ઉગામીને તે રણ મહાધનુષ્યે આચાર્યનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની ચારે બાજુ વીંટળાઈ ગયા.^{૪૮} પછી શિખ-ડીએ દ્રોણાચાર્યને નમેલાં પર્વવાળાં પાંચ બાણો-નો, ક્ષત્રવર્માએ વીસ બાણોનો, વસુદાને પાંચ બાણોનો, ઉત્તમોજએ ત્રણ બાણોનો, ક્ષત્રદેવે સાત બાણોનો, સાત્યકિએ સો બાણોનો, યુધામન્યુએ

સાઠ બાણોનો, યુધિષ્ઠિરે બાર બાણોનો, ધૃષ્ટદ્યુમે દશ બાણોનો અને ચૈકિતાને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૯-૫૧} એટલે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા દ્રોણાચાર્યે મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે રથીઓના સૈન્યનું ઉલ્લ-ધન કરીને દબસેનને રણમાં ઢોળી પાડ્યો.^{૫૨} પછી નિર્ભયની પેઠે તે એકદમ યુધિષ્ઠિરરાજ પાસે પહોંચી ગયા અને ત્યાં તેમણે યુદ્ધ કરી રહેલા ક્ષેમરાજને નવ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. એથી તે મરણ પામી રથ પરથી પડી ગયો.^{૫૩} વળી સર્વ સૈન્યના મૃત્યુમાં આવીને સર્વ દિશાઓમાં ધૂમી રહેલા તે આચાર્ય તે સમયે જાણતા બીજાઓનું રક્ષણ કરતા હતા, પણ તેમને પોતાને બીજાઓના રક્ષણની જરૂર ન હતી.^{૫૪} પછી તેમણે શિખંડી-ને બાર બાણોથી તથા ઉત્તમોજને વીસ બાણોથી પ્રહાર કર્યો અને એક ભદ્રબાણથી તેમણે વસુ-દાને યમલોકમાં મોકલી દીધો.^{૫૫} વળી ક્ષત્ર-વર્માને એંશી બાણોથી તથા સુદક્ષિણને છઠ્ઠીસ બાણોથી વીંધી નાખી તેમણે એક ભદ્રબાણનો પ્રહાર કરી ક્ષત્રદેવને રથની બેઠક પરથી ગબડાવી પાડ્યો.^{૫૬} પછી યુધામન્યુને ચોસઠ બાણોથી તથા સાત્યકિને ત્રીસ બાણોથી વીંધી નાખીને દ્રોણાચાર્યે સત્તર યુધિષ્ઠિર સામે ધસારો કર્યો.^{૫૭} તે વેળા રાજશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ઝડપી ઘોડાઓને ઢોડાવી પોતાના ચુરુ પાસેથી નાસી ગયા, એટલે તુરત જ પાંચાલને નામનો વીર યોદ્ધો દ્રોણ સામે આવી જોમો રહ્યો.^{૫૮} પણ દ્રોણાચાર્યે તેને ધનુષ્ય, ઘોડા અને સારથિ સહિત મારી નાખ્યો. એટલે તે મરણ પામી આકાશમાંથી ખરતા તારાની પેઠે રથ પરથી રણભૂમિ પર ઢળી પડ્યો.^{૫૯} આમ પાંચાલોનો તે યશસ્વી રાજપુત્ર ન્યારે માર્યો ગયો, ત્યારે તે રથે 'દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો.' એવો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો.^{૬૦} ત્યારે પાંચાલો, મત્સ્યો અને દેકયો અત્યંત દાપાયમાન થઈ ગયા, પણ

બળવાન દ્રોણાચાર્યે તે સર્વ પાંડવ-સંજય યોદ્ધા-
ઓને ગભરાવી દીધા.^{૧૧} વળી કૌરવોથી વીંટા-
ચેલા દ્રોણાચાર્યે તે યુદ્ધમાં સાત્યકિ, ચેકિતાન,
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી, વાધંક્ષેમિ, ચૈત્રસેનિ, સેના-
બિંદુ અને સુવર્ચસ, આ સૌ યોદ્ધાઓને તેમ જ
બુદ્ધ બુદ્ધ દેશના રાજાઓ એવા બીજા અનેક
યોદ્ધાઓને જીતી લીધા.^{૧૨, ૧૩} હે રાજન! એ
પ્રમાણે તે મહારણમાં જય મેળવીને તમારા પક્ષના
યોદ્ધાઓ ચારે બાજુ નાસભાગ કરતા પાંડવપક્ષના
યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા મંડી પડ્યા.^{૧૪} હે ભારત !
મહાત્મા દ્રોણ એ રીતે જ્યારે સંહાર કરી રહ્યા
હતા, ત્યારે ઇંદ્રથી સંહારાતા દાનવોની પેઠે પાંચાલ,
કેકય અને મત્સ્યયોદ્ધાઓ ધ્રુજી રહ્યા હતા.^{૧૫}

ઈતિ શ્રામદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત સંસારમ્ભવપર્વમાં
'દ્રોણનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨મો

કર્ણ અને દુર્યોધનની વાતચીત

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મારદ્વાજેન મયેષુ પાંડવેષુ મહામૃષે ।

પાંચાલેષુ ચ સર્વેષુ કશ્ચિદન્યોઽમ્ભવર્તત ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તે મહાન
યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે પાંડવોના સૈન્યમાં ભંગાણુ
પાડ્યું, તે વખતે બીજા કયો પુરુષ તેમની સામે
યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો ? બધા ભલે નાસી બચ,
છતાં પણ જે પુરુષ ક્ષત્રિયોના યશ કરનારી, કાયર
પુરુષોએ નહિ સેવેલી અને મહાન પુરુષોએ સેવેલી
આર્યબુદ્ધિનો આશ્રય કરીને યુદ્ધમાંથી પાછો ન
હટે, તે શર પુરુષ વીરનરમાં સુખ્ય છે. અહો !
ધણી આશ્રયની વાત છે કે, એ પાંડવસૈન્યમાં
તેવો કોઈ પણ પુરુષ નહોતો કે જે દ્રોણાચાર્યને
ભ્રમેલા બેઈ ત્યાંથી પાછો ન હટે !^{૧, ૨} હે સંજય !
બગાસાં ખાતા વાધના જેવા, મદગળતા માતંગ
જેવા, પ્રાણોને હાથમાં રાખીને પણ યુદ્ધમાં સંજય

રહેનારા, તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરનારા, મહાન ધનુ-
ધારી, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સમા, શત્રુઓનો ભય વધા-
રનારા, કૃતજ્ઞ, સત્યમાં આસક્ત અને દુર્યોધનનું
હિત ઇચ્છનારા એ શરવીર દ્રોણાચાર્યને તે સૈન્ય-
માં ભ્રમેલા બેઈને કયા કયા શરવીર પુરુષો યુદ્ધ
કરવા પાછા કર્યા ? આ તું મને કહે.^{૩-૧}

સંજય બોલ્યો : સિંધુ નદીના મહાવેગમાં
જમ વહાણો વેગમાં તણાઈ બચ છે, તેમ દ્રોણના
ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અને તત્કાળ પ્રાણોના નાશ
કરનારાં બાણોના વેગથી પાંચાલો, પાંડવો, મત્સ્યો,
ચેદિ, સંજયો અને કેકયયોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં ચ્ચસિત
યઈ તણાવા લાગ્યા. એ બેઈને કૌરવો સિંહનાદો
કરવા લાગ્યા અને અનેક પ્રકારનાં વાદિનો વગાં-
ડવા લાગ્યા. વળી તેઓ શત્રુઓના રથ, હાથી અને
પાળાઓને ચારે બાજુથી સારી રીતે રોકવા
લાગ્યા.^{૭-૮} એ વેળા, સૈન્યના મધ્યમાં રહેલો
તથા પોતાના નિશ્વાસુ માણસોથી વીંટાચેલો રાજ
દુર્યોધન તેમને બેઈને હર્ષમાં આવી ગયો અને
મંદહાસ્ય કરી કર્ણને આમ કહેવા લાગ્યો.^{૧૦}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે રાધાપુત્ર ! તું જો તો
ખરો ! આ પાંચાલયોદ્ધાઓને દ્રોણાચાર્યનાં બાણો-
એ કેવા હાંફી કાઢ્યા છે ! સિંહ જેમ વનના
મૃગોને ત્રાસ પમાડે, તેમ દદ્ધ ધનુષ્યવાળા દ્રોણે
તેઓને ત્રાસ પમાડ્યો છે.^{૧૧} મહાન વાયુ જેમ
વૃક્ષોને ભાંગી નાખે છે, તેમ દ્રોણાચાર્યે તેમને
ભાંગી નાખ્યા છે. તેથી તેઓ કદી પણ પુનઃ યુદ્ધ
કરવાની ઇચ્છા કરશે નહિ, એમ હું માતું છું.^{૧૨}
મહાત્મા દ્રોણે સોનેરી મોઢિયાંવાળાં બાણોથી
તેમને એટલા બધા પીડી નાખ્યા છે કે, તેથી તેઓ
આકુળબ્યાકુળ યઈ અનેક માર્ગે નાસાનાસ કરે
છે.^{૧૩} વળી કૌરવોએ તથા મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે
ઘેરી લીધેલા આ પાંચાલયોદ્ધાઓ તથા બીજાઓ
પણ આગથી ઘેરાયેલાં હાથીઓની પેઠે ટોળાં વળી

ગોળાકારે ઊભા છે.^{૧૪} ખરેખર, તેઓ આ સમયે શ્રમરોની પેઠે આચાર્યનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી વ્યાપ્ત થયા છે અને તેથી જ નારી જવા તત્પર થઈ એકબીજાની બાજુમાં ભરાઈ રહ્યા છે.^{૧૫} હે કર્ણ ! જે તો ખરો ! આ મહાક્રોધી ભીમસેન પોતાના રક્ષક પાંડવ તથા સંજયચોદ્ધાઓ વિનાનો એકલો થઈ ઊભો છે. મારા ચોદ્ધાઓ તેને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યા છે. આ જોઈને મને ધણું જ આનંદ થાય છે.^{૧૬} અવશ્ય આજ આ પાંડુપુત્ર કુર્બુદ્ધિ ભીમસેન, સુમત્ર લોકને દ્રોણમય દેખે છે અને રાજ્ય તથા જીવિતથી નિરાશ થઈ ગયો છે.^{૧૭}

કર્ણ બોલ્યો : હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! આ મહા-બાહુ ભીમસેન જ્યાં સુધી જીવતો છે, ત્યાં સુધી તે કદી પણ યુદ્ધનો ત્યાગ કરે તેમ નથી; તેમ જ આ સિંહનાદોને સહી લેશે નહિ.^{૧૮} વળી પાંડવો યુદ્ધમાંથી પાછા હડે, એમ હું તો માનતો જ નથી; કારણ કે તેઓ શૂરા, બળવાન, અશ્વકુશળ અને યુદ્ધ કરવામાં મદોન્મત્ત છે.^{૧૯} વળી ઊર, અગ્નિ, જુગાર અને વનવાસ વગેરે કુર્બોતું રમરણ કરી રહેલા એ પાંડવો યુદ્ધનો કદી પણ ત્યાગ કરશે નહિ, એમ હું નિશ્ચય માનું છું.^{૨૦} મહાન જીવવાળો તથા અમાપ તેજવાળો આ કુંતાપુત્ર ભીમસેન જ્યારે યુદ્ધ કરવા મચી પડશે, ત્યારે આપણા સારા સારા મહારથીઓને મારી નાખશે.^{૨૧} વળી તે વેળા એ ભીમસેન તલવાર, ધનુષ્ય, શક્તિ, ઘોડા, હાથી, પાળા, રથ અને છેવટે લોહાની લાકડીઓથી પણ આપણા સૈન્યમાં અસંખ્ય ચોદ્ધાઓનો સંહાર કરશે.^{૨૨} સાત્યકિ વગેરે મહારથીઓ તથા પાંચાલ, કેકય, મત્સ્ય તથા ત્રિશેષે કરીને શરા, બળવાન અને પરાક્રમી એવા પાંડવમહારથીઓ તે ભીમસેનને અનુસરે છે. ઠાપાયમાન થયેલો ભીમસેન જ્યારે પ્રેરણા કરશે, ત્યારે તેઓ પણ આપણા સૈન્યનો સંહાર

કરી નાખશે.^{૨૩, ૨૪} જે વાદળાં જમ સૂર્યની રક્ષા કરે છે, તેમ તેઓ પણ અત્યારે ભીમનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે અને ચોતરફથી દ્રોણાચાર્ય સામા ચડી રહ્યા છે.^{૨૫} જે આપણા તરફથી રક્ષા કરવામાં નહિ આવે, તો મરણ પામવા ઇચ્છતાં પતંગિયાં જમ દીવાને અસ્થિર કરી મૂકે છે, તેમ એકત્ર થયેલા તેઓ નિયમિત વ્રતવાળા દ્રોણને ગભરાવી નાખશે.^{૨૬} ખરેખર, તેઓ અથા અશ્વ-કુશળ છે અને દ્રોણ જવાને પણ અટકાવવાને પૂરા છે. માટે હું માનું છું કે, આ સમયે દ્રોણના પર મોટા બોલે આવી પડ્યો છે.^{૨૭} માટે આવો, આપણે બંન્ના જ્યાં દ્રોણ ઊભા છે, ત્યાં ઝટ જઈ પહોંચીએ; એટલે વરુઓ જમ મોટા હાથીને ન મારી જાય, તેમ તેઓ નિયમિત વ્રતવાળા દ્રોણને ન મારી જાય.^{૨૮}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! કર્ણનું એ વચન સાંભળીને રાજ કુર્યેધન પોતાના ભાઈઓ સાથે જ્યાં આગળ દ્રોણાચાર્યનો રથ હતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.^{૨૯} ત્યાં તો દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી અનેક પ્રકારના રંગવાળા ઘોડાઓ પર ચડી આવેલા પાંડવોનો મહાન ઠાલાહલ મચી રહ્યો હતો.^{૩૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન સરામકવચપર્વમાં 'દ્રોણનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૨ માં સમાય

અધ્યાય ૨૩ મો

ઘોડા, દેવજ આદિનું વર્ણન

॥ ઇત્યદ્ વચન ॥

સર્વેપામેવ મે વ્રદિ રથચિદ્ધાનિ સંજય ।

યે દ્રોણમમ્યવતેન્ત કુદ્ધા મીમપુરોગમાઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! ભીમસેન વગેરે જ ચોદ્ધાઓ ક્રોધાયમાન થઈ દ્રોણ પર ચડી આવ્યા હતા, તે બાદના રથોનું, ઘોડાઓનું તથા ધન્યોઓનું તું મારી પાસે વર્ણન કર.^૧

સંન્ય બોલ્યો : ભીમસેન ન્યારે રીંછના જેવા રંગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને દ્રોણ પર ચડી આવ્યો, ત્યારે તે ઝેરને રૂપેરી રંગના ઘોડાઓવાળો શરવીર સાત્યકિ પણ ત્યાં ચડી આવ્યો.^૧ ત્યારે દુરાધર્મ યુધામન્યુ ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને પોતે જ પોતાના કાખરચીતરા રંગના ઘોડાઓને ઘણી ઝડપથી દોડાવતો દોડાવતો દ્રોણના રથ સામે આવી પહોંચ્યો.^૨ ત્યારે કબૂતરના રંગના તથા સુવર્ણના અલંકારવાળા તેમ જ ઘણી ઉતાવળી ચાલના ઘોડાઓ લઈને પાંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ ત્યાં ચડી આવ્યો હતો.^૩ ત્યારે પોતાના પિતાનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો, નિયમિત વ્રતવાળો ક્ષત્રધર્મા પણ પોતાના પિતાને ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિનો લાભ યાય એમ ઇચ્છીને લાલ કમળ જેવા રંગના ઘોડાઓને લઈ ત્યાં ધાઈ આવ્યો હતો.^૪ ત્યારે શિખંડીનો પુત્ર ક્ષત્રદેવ કમળનાં પાંદડાં સમાન રંગવાળા, નિર્મળ નેત્રવાળા અને સારી રીતે શણગારેલા ઘોડાઓને પોતે બેઠે જ દોડાવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો.^૫ ત્યારે કાંચોજ્ઞદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા પોપટનાં પીછાં સમાન રંગવાળા સુંદર ઘોડાઓ રથમાં બેઠેલા નકુલને વહેતા વહેતા તમારા પક્ષના ચોદ્ધાઓ સામે ધસી આવ્યા.^૬ ત્યારે દે ભારત ! મેઘ સમાન રથામ રંગના ઘોડાઓ ઉત્તમોજને વહેતા હતા. એ ઉત્તમોજ ક્રોધાયમાન થયેલા અસહ્ય દ્રોણાચાર્યનું લક્ષ્ય કરીને યુદ્ધ માટે આવ્યો હતો.^૭ ત્યારે તેતર સમાન કાખરા રંગના વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓ ઉગામેલા આયુધવાળા સહદેવને એ તુમુલ્ય યુદ્ધમાં વહી રહ્યા હતા.^૮ હાથીદાંત જેવા ઘોળા રંગના, કાળા વાળવાળા અને વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓએ ત્યારે પુરુષધ્યાત્ર યુધિષ્ઠિરાજને એ યુદ્ધમાં દાખલ કર્યા હતા.^૯ ત્યારે તે યુધિષ્ઠિરાજની પાછળ, સોનેરી ઉત્તમ ઝૂલોથી

દંકાયેલા તથા વેગમાં વાયુ સમા ઘોડાઓને લઈને સર્વ સૈન્યો પણ યુદ્ધ માટે ચડી આવ્યાં હતાં.^{૧૦} વળી રાજ યુધિષ્ઠિર પછી તુરત જ પાંચાલદેશનો રાજ દ્રુપદ હતો. તે સુવર્ણમય છત્રવાળો હતો અને સર્વના રક્ષણ તથા રહ્યો હતો.^{૧૧} લલાટના મધ્યમાં રહેલા ઘોળા રંગના ચાંદલાવાળા તથા યુદ્ધમાં સર્વ બલતા શબ્દોને સહન કરનારા ઘોડાઓથી યુક્ત તે મહાધનુર્ધર દ્રુપદરાજ શાંત બયવાળો થઈને રાજ્યોના મધ્યભાગમાં રહ્યો હતો.^{૧૨} તેની પાછળ સર્વ મહારથીઓ સાથે વિરાટરાજ સત્વર ચાલતો હતો અને તેની પાછળ ઠેકચકુમારે, શિખંડી અને ધૃષ્ટકેતુ પોતપોતાનાં સૈન્યોથી વીંટાઈને ચાલતા હતા.^{૧૩} શત્રુઓનો સંહાર કરનારા એ વિરાટરાજના ઘોડાઓ પાટલિ-લતાના પુષ્પ સમાન (ચુલાખ સમાન) રંગવાળા હતા. તેઓ તેને રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા અને ઘણા સુશોભિત દેખાતા હતા. ત્યારે હળદર સમાન રંગવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા અને વેગવાન એવા ઘોડાઓ વિરાટરાજના પુત્ર ઉત્તરને સત્વર લઈ જતા હતા. વળી સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળા, લાલ ધનવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા અને યુદ્ધમાં કુશળ એવા પાંચિય ઠેકચ-ભાઈઓ ઇંદ્રોપ દ્રીડા જેવા લાલ રંગના ઘોડાઓ દોડાવી તથા કવચ ધારણ કરી, ત્યાં વરસતા મેઘોની પેઠે રણભૂમિ પર દેખાતા હતા. ત્યાં તુંબુરુએ આપેલાં માટીનાં કાચાં વાસણ સમાન ભૂખરા રંગના દિવ્ય ઘોડાઓ અમિત તેજવાળા પાંચાલપુત્ર શિખંડીને રણભૂમિ તરફ ઈચ્છકી જતા હતા. ત્યારે પાંચાલોના બાર હજાર મહારથીઓ પણ તે યુદ્ધમાં આવ્યા હતા. તેમાંથી છ હજાર તો શિખંડીની પાછળ ચાલતા હતા. ત્યાં દે રાજન ! શિશુપાલના પુરૂષોમાં સિંહ સમા પુત્રને સારંગ નામના મૃગ જેવા શરીરે નિશાનવાળા

ઘોડાઓ રમતમાં ને રમતમાં યુદ્ધભૂમિ પર લઈ જતા હતા. વળી અતિશય બળથી ઉદય પામેલો, એદિમાં શ્રેષ્ઠ અને દુર્બલ એવો રાજ ધૂષ્ટકેતુ કાશ્યોજ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કાબરચીતરા રંગના ઘોડાઓ લઈને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો હતો. ત્યાં કેકયદેશના સુકુમાર બૃહદાક્ષત રાજાને સિંધુદેશના પરાજના હુમાડા જેવા ભૂરા રંગના ઉત્તમ ઘોડાઓ રણમાં સત્વર ઊંચકી જતા હતા. વળી સુંદર આંખોવાળા, કમળ સમાન રંગવાળા, બાહ્યિક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને સારી રીતે શણગારેલા ઘોડાઓ શિખંડીના શૂરા પુત્ર ઋક્ષદેવને રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા. ત્યારે સુવર્ણના અંલકારથી ઢંકાયેલા અને ઘોળા તથા પીળા રંગના ઢગલાયેલા ઘોડાઓ શત્રુઓનું દમન કરનાર સેનામિત્ર રાજાને યુદ્ધ માટે લઈ જતા હતા. વળી ઘોળી કેશવાળી તથા રૂંવાળા તેમ જ ચામડી, યુદ્ધસ્થાન, નેત્ર, હોઠ તથા ખરીના ભાગમાં કાળા રંગના અને તેથી જ ક્રોચપક્ષી જેવા વર્ણવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ ત્યાં કાશીરાજ અભિભૂતા સુકુમાર, યુવાન અને મહારથી પુત્રને રણભૂમિ પર લાવતા હતા. હે રાજના ઘોળા રંગના, કાળી ઠોકવાળા, મન સમાન વેગવાળા અને હાંકનારની ઇચ્છાને અનુસરનારા ઘોડાઓ રાજપુત્ર પ્રતિવિંધ્યને યુદ્ધભૂમિ પર લઈ જતા હતા.^{૧૫-૨૭} અર્જુનને જે સુતસોમ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો, તેને અડદના પુષ્પ સમાન જરા ઘોળા તથા પીળા રંગના ઘોડાઓ રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા.^{૨૮} તે હજારે ચંદ્ર સમાન સૌમ્ય હતો અને પૂર્વે કૌરવોના ઉદયેન્દુ નામના ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં જ તે સોમયાગના મધ્યમાં સોમવહીના ક્ષીણી ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી જ તેનું નામ સુતસોમ એવું રાખવામાં આવ્યું હતું.^{૨૯} ત્યાં શાલપુષ્પના સરખા લાલ અને પીળા રંગના

તેમ જ બાલસૂર્ય સરખા દેખાતા ઘોડાઓ નકુલના પ્રશંસનીય પુત્ર શતાનીકને યુદ્ધભૂમિ પર લઈ જતા હતા.^{૩૦} સોનેરી જોતરેવાળા તથા મરકતમણિ (લીલો મણિ) સમાન વર્ણવાળા ઘોડાઓ દ્રોપદીના નરસિંહપુત્ર શ્રુતકર્માને રણમાં વહી જતા હતા.^{૩૧} વળી યુદ્ધમાં અર્જુન સરખા શાસ્ત્રના ભંડાર સમાન તે દ્રોપદીપુત્ર શ્રુતશ્રીર્તિને બપૈયાનાં પીછાં સમાન રંગવાળા ઘોડાઓ લઈ જતા હતા.^{૩૨} ત્યારે યુદ્ધમાં જોને શ્રીકૃષ્ણથી તથા અર્જુનથી પણ અધિક પરાક્રમી કહેવામાં આવે છે, તે કુમાર અભિમન્યુને પિંગળા રંગના ઘોડાઓ રણમાં લઈ જતા હતા.^{૩૩} જે એક જ કૌરવોમાંથી જુદા પડીને પાંડવોનો આશ્રિત થયેલો છે, તે યુયુત્સુને પ્રચંડકાય ઘોડાઓ રણમાં આગળ લઈ જતા હતા.^{૩૪} જે ઘોડાઓનો રંગ પરાજના જેવો હતો. વળી સારી રીતે શણગારેલા તથા સ્થામ વર્ણના ઘોડાઓ બળવાન વાઈકેશિને અતિ તુચ્છ યુદ્ધમાં આગળ લઈ જતા હતા. સુવર્ણથી અદ્ભુત છાતીનાં બપ્તરેવાળા, કાળા રંગના પગવાળા તથા સારથિની ઇચ્છાને અનુસરનારા ઘોડાઓ કુમાર સૌચિત્તને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૩૫,૩૬} સોનેરી રંગની પીઠવાળા, ગોરા તથા પીળા રંગના, સુવર્ણની માળાવાળા અને ક્ષમાશુભાળા ઘોડાઓ શ્રેણિમાનને રણમાં લઈ જતા હતા.^{૩૭} સુવર્ણની માળાને ધારણ કરનારા, સારી રીતે શણગારેલા અને યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા ગૌર વર્ણના ઘોડાઓ સ્તુતિપાત્ર પુરુષશ્રેષ્ઠ કાશીરાજને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૩૮} અશ્વોમાં, ધનુર્વેદમાં તથા બ્રાહ્મણોના વૈદિક શાસ્ત્રમાં પાર પામેલો સત્યવ્રતિ ન્યારે રણમાં આવ્યો, ત્યારે તેને લાલ રંગના ઘોડા વહી રહ્યા હતા.^{૩૯} જે પાંચાલોના સેનાપતિએ વધ કરવા માટે દ્રોણાચાર્યને પોતાના ભાગમાં કલ્પ્યા હતા,

તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કપૂતરના રંગના ધોડાઓ વહેતા હતા. તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ સત્યધૃતિ, સૌચિત્તિ, યુદ્ધમંદ શ્રેણિમાન, વસુદાન અને કાશીરાજનો પુત્ર અભિષૂ જતા હતા.^{૪૦, ૪૧} યમ અને કુબેર સરખા તેઓ સૌ કાંભોજદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, વેગવાળા અને સુવર્ણની માળાવાળા ધોડાઓને રથમાં બેડી શત્રુઓનાં સૈન્યને ખિલડાવી રહ્યા હતા.^{૪૨} ત્યાં કાંભોજદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છ હજાર પ્રભદ્રક ધોડાઓ તે મૃત્યુને સમાન ગણીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. તેઓ સુવર્ણ સમાન ચળકતા રથો તથા ધન્યોવાળા હતા, તેમણે ધનુષ્યો પહેાળાં કર્યાં હતાં, બાણો છોડીને તેઓ શત્રુઓને યરયરાવી મૂકતા હતા અને તેમણે હથિયારો ઉગામ્યાં હતાં. સુવર્ણની ઉત્તમ માળાવાળા, પિંગળા તથા ધોળા રંગના અને ઉત્સાહયુક્ત મનવાળા એવા ઉત્તમ ધોડાઓ ત્યાં ચેકિતાનને રણમાં વહેતા હતા, ત્યારે શત્રુનગરને જીતનારો અબ્હુનનો મામો કુતિભોજ ઇંદ્ર-ધનુષ્ય સમાન રંગવાળા ઉત્તમ ધોડાઓ ઢોડાવી યુદ્ધ કરવા આવી પહેાંચેા. આકાશ સમાન વાદળી રંગના તારા સરખા અદ્ભુત દેખાતા ધોડાઓ રાચમાન રાજને રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા, તેમજ કાબરા રંગના, પંજે કાળા અને સોનેરી સાજવાળા શ્રેષ્ઠ ધોડાઓ જરાસંધના પુત્ર સહદેવને રણમાં વહી જતા હતા.^{૪૩-૪૮} કમળના ડાંડલા સમાન રંગના તથા વેગમાં બાજ જેવા ચિત્રવિચિત્ર ઉત્તમ ધોડાઓ સુદામા રાજને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા. ધોળા અને લાલ વર્ણના તથા ધોળી ઢેશવાળીવાળા ધોડાઓ પાંચાલવંશી ગોપતિના પુત્ર સિંહસેનને રણમાં વહેતા હતા. પાંચાલોના લોકપ્રસિદ્ધ પુરુષ-વ્યાઘ જનમેજયના ઉત્તમ ધોડાઓ સરસવનાં ફૂલ સમાન રંગવાળા હતા. અડદના સરખા વર્ણવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા, ધોળી પીઠ-

વાળા, પ્રચંડ શરીરવાળા, રંગબેરંગી મુખવાળા અને ઉતાવળી ચાલવાળા ધોડાઓ પાંચાલ્યને સત્વર વહેતા હતા.^{૪૯-૫૨} રૂરા, સુંદર મસ્તકવાળા, કાસકા સરખા દેખાવવાળા અને કમળના ઢેસરા સમાન રંગવાળા ધોડાઓ ત્યાં રાજ દંડધારને રણભૂમિમાં લઈ જતા હતા, ત્યારે વ્યાઘદત્ત રાજ મેલા લાલ રંગની તથા મલિન ધોળા રંગની પીઠવાળા અને જાણે તોફાની હોય તેવા દેખાતા ધોડાઓને રથમાં બેડી યુદ્ધ કરવા ચડી આવ્યો હતો.^{૫૩-૫૪} ત્યાં વિચિત્ર માળાથી શોભતા અને કાળા મસ્તકવાળા સુંદર ધોડાઓ પાંચાલવંશના પુરુષવ્યાઘ સુધન્વાને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૫૫} ઇંદ્રના વજ્ર સમાન સ્પર્શવાળા, ઇંદ્રગોપક શ્રીકા સમાન વર્ણવાળા, શરીરમાં વિચિત્ર અવકાશવાળા અને અદ્ભુત દેખાવવાળા ધોડાઓ ચિત્રા-યુધને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૫૬} વળી સુવર્ણની માળાને ધારણ કરનારા અને ચક્રવાકપક્ષીની પેઠે ધોળાશપડતા રંગયુક્ત પેટવાળા ધોડાઓ ઠાસલદેશના રાજપુત સુક્ષત્રને વહી રહ્યા હતા. કાબરચીતરા, ધણા ઢળવાયેલા, સુવર્ણની માળાવાળા, ભીંચા અને સુંદર ધોડાઓ યુદ્ધમાં સત્ય વેધવાળા ક્ષેમિરાજને વહી જતા હતા.^{૫૭, ૫૮} ત્યાં શુક્લ નામનો રાજ ધન, કવચ, ધોડા અને ધનુષ્ય એ બધાં ધોળા રંગનાં લઈને યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો.^{૫૯} ત્યાં ચંદ્ર સરખા રંગવાળા ધોડાઓ સમુદ્રસેનના રુદ્ર સમાન તેજવાળા પુત્ર ચંદ્રસેનને રણમાં લઈ જતા હતા.^{૬૦} વળી નીલકમળ સમાન વર્ણવાળા, સોનેરી સાજથી શોભતા અને અદ્ભુત માળાઓવાળા ધોડાઓ ચિત્રવિચિત્ર રથવાળા શેષ્ય રાજને વહેતા હતા.^{૬૧} વટાણાના ફૂલ સરખા રંગવાળા અને ધોળી તથા લાલ ઢેશવાળીવાળા ઉત્તમ ધોડાઓ એ યુદ્ધમાં મહાન્મત્ત રથસેન રાજને રણમાં લઈ જતા હતા. વળી જે

રાજને લોકા સર્વ મનુષ્યોના કરતાં અધિક શસ્ત્ર-
વીર કહે છે, તે પટચર નામના અસુરોનો નાશ
કરનારા સમુદ્રપ્રદેશના રાજને પોપટિયા રંગના
ઘોડાઓ વહી જતા હતા. ૧૨, ૧૩ ત્યાં ખાખરાનાં
પુષ્પસમાન રંગવાળા ઘોડાઓ તરેહતરેહનાં ઠવચો,
આયુધો અને ધનવાળા ચિત્રાયુધ રાજને યુદ્ધભૂમિ
પર લઈ જતા હતા. નીલરાજ ધન, ઠવચ, ધનુષ્ય
રથ અને ઘોડા એ બધું શ્યામ વર્ણનું જ લઈને
રણમાં ચઢ્યો હતો. ૧૪, ૧૫ વળી ચિત્ર નામનો
રાજ અનેક પ્રકારનાં રત્નોનાં ચિહ્નવાળાં રંગ-
બેરંગી ઠવચો, રથ, ધનુષ્ય, ઘોડા, ધન અને
પતાકાઓ સાથે યુદ્ધમાં ધસી આવ્યો હતો. ૧૬
આકાશી રંગ સમાન વર્ણવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ
રાયમાનના પુત્ર હેમવર્ણને રણમાં લઈ જતા હતા.
ત્યાં યુદ્ધમાં યોગ્ય, સારું કામ કરી શકે તેવા,
ઘોળા રંગની પીઠવાળા, ઘોળા વૃષણવાળા અને
તેથી જ દૂકડાનાં ઈંડાં સરખા દેખાતા ઘોડાઓ દંડ-
કેતુ રાજને યુદ્ધભૂમિ પર ખેંચી જતા હતા. ૧૭, ૧૮
ત્યાં પાંડવચંદ્રનાં પરાક્રમ તથા ધનનો આશ્ચર્ય
એવો બળવાન સાગરધ્વજ રાજ ચંદ્રનાં કિરણો
સમાન ઉજ્જ્વળ તથા વૈદૂર્યમણિના સાગ્રવાળા
ઘોડાઓને રથમાં બેડીને પોતાના ધનુષ્યનો
ટંકાર કરતો દ્રોણ સામે ધસી આવ્યો હતો.
પૂર્વે જ્યારે રણમાં શ્રીકૃષ્ણે એ પાંડવરાજના
પિતાનો નાશ કર્યો હતો અને તેનું કપાટનગર
ભાંગી પડતાં તેના સર્વ બંધુઓ જ્યારે નાસી
છૂટ્યા હતા ત્યારે એણે ભીષ્મ, દ્રોણ, પરશુરામ
તથા કૃપાચાર્ય પાસેથી અગ્રો મેળવ્યાં હતાં અને
તેમાં એણે શ્રીકૃષ્ણ, રુદ્રમી, કર્ણ તથા અર્જુનની
સમાનતા સિદ્ધ કરી હતી. પછી એણે દ્વારકાનો
સંહાર કરવાની તેમ જ અખિલ પૃથ્વીને જીતવા-
ની ઇચ્છા કરી હતી, પણ શાણા સ્નેહીઓએ
એનું હિત ઇચ્છીને એને એમ કરતાં વાર્યો હતા.

આથી તે વેરની પરંપરાને છોડીને પોતાના રાજ્ય-
નું પાલન કરી રહ્યો છે. ૧૯-૭૩ અરદૂસાના પુષ્પ
સમાન રંગવાળા ઘોડાઓ, પાંડવરાજના અનુયાયી
એવા એક લાખ ને ચાળીસ હજાર મુખ્ય યોદ્ધા-
ઓને રણમાં વહી જતા હતા. ૭૪ વળી અનેક
પ્રકારનાં સ્વરૂપવાળા તથા જુદી જુદી આકૃતિ
અને મુખવાળા ઘોડાઓ ત્યાં રથીયોદ્ધાઓમાં મુખ્ય
એવા વીર ધટાતકચને વહેતા હતા. ૭૫ જણે એકત્ર
થયેલા સમગ્ર ભારત રાજ્યોના મતનો ત્યાગ
કરીને તથા પોતાનાં સર્વ ઇચ્છિતને અળગાં કરી
ને ભક્તિપૂર્વક યુધિષ્ઠિરાજનો આશ્રય લીધો હતો,
તે મોટી ભુજવાળા, સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા અને
લાલચોળ આંખોવાળા બૃહન્તરાજને અરદ્ધ દેશમાં
ઉત્પન્ન થયેલા પ્રચંડકાય અને મહાબળવાન ઘોડા-
ઓ રણમાં લઈ જતા હતા. ૭૬, ૭૭ વળી સોનેરી
રંગના ઘોડાઓ પર સવાર થયેલા ટેટલાક ઉત્તમ
ઘોડેસવારો સૈન્યના મધ્યમાં રહેલા ધર્મજ્ઞ અને
રાજ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરની પાછળ ચારે
બાજુ ચાલતા હતા. ૭૮ તેમ જ દેવ સરખા રૂપવાળા
ઘણા પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓ જુદા જુદા અનેક રંગવાળા
સારા ઘોડાઓ પર સવાર થઈને ત્યાં યુદ્ધ કરવા
માટે ચડી આવ્યા હતા. ૭૯ હે રાજેન્દ્ર ! ભીમસેન
સહિત બરાબર સાવધ રહેલા તથા સોનેરી ધન-
વાળા તે સર્વ યોદ્ધાઓ ઇંદ્ર સહિત દેવો સરખા
દેખાતા હતા. ૮૦ યુદ્ધમાં આવેલા તે સર્વ યોદ્ધા-
ઓ કરતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અધિક કાંતિવાળો દેખાતો
હતો; પણ દ્રોણાચાર્ય તો સર્વ સૈન્યોમાં સર્વથી
અધિક દીપતા હતા. ૮૧ હે મહારાજ ! તે દ્રોણા-
ચાર્યનો કાળા મૃગના ચામડાનો બનાવેલો પતાકા-
વાળો ધ્વજ અને ઢવળ સુવર્ણનું બનાવેલું સુંદર
કમંડલુ અત્યંત શોભતાં હતાં. ૮૨ ત્યાં ભીમસેનના
વૈદૂર્યમણિના નેત્રવાળા, દેહીપ્યમાન અને મોટા
સિંહનાં નિશાનવાળા ગ્રજહળતા ધ્વજને હું એઈ

રહ્યો હતો.^{૬૩} ત્યાં મહાતેજસ્વી કુરુરાજ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો ચંદ્ર અને ચંદ્રગણોથી યુક્ત સોનેરી ધ્વજ પણ મારા જોવામાં આવ્યો હતો.^{૬૪} એ ધર્મ-રાજના રથની ધ્વજ પર નંદ અને ઉપનંદ નામનાં બે દિવ્ય મૃદંગો હતાં. તે મૃદંગો આપમેળે યંત્ર દ્વારા વાગ્યા કરતાં હતાં અને સુંદર શબ્દ કરી સર્વનો હર્ષ વધારતાં હતાં.^{૬૫} અમે ત્યાં નકુલના રથ પર સોનેરી પીઠવાળા શરભના ચિહ્નવાળો અતિ ઉચ્ચ, મહાન ધ્વજ ફરકતો જોયો હતો અને તે સામે ઊભેલાને ભયભીત કરી મૂકતો હતો.^{૬૬} વળી ત્યારે રૂપેરી હંસના નિશાનવાળો તથા ઘંટડીઓ અને પતાકાવાળો સહદેવનો રથધ્વજ શોભાયમાન દેખાતો હતો અને તે શત્રુઓને દુર્ધર્ષ હોઈ શોક વધારતો હતો.^{૬૭} દ્રૌપદીના પુત્રોના ધ્વજમાં અનુક્રમે ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને બે મહાત્મા અશ્વિનીકુમારોની પ્રતિમાઓ શોભી રહી હતી.^{૬૮} હે રાજન્! કુમાર અભિમન્યુના ધ્વજમાં સુવર્ણનું શાહુગંધકી ચીતરેલું હતું, તેથી તે શ્રેષ્ઠ ધ્વજ તપાવેલા સુવર્ણ સમાન ઉજ્જ્વળ દીસતો હતો.^{૬૯} હે રાજેન્દ્ર! ધટોત્કચના ધ્વજમાં ગીવપક્ષી શોભી રહ્યું હતું અને તેના ઘોડાઓ પણ પૂર્વે રાવણની પેઠે સ્વેચ્છાગમન કરી શકે તેવા હતા. હે રાજ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે મહેદ્ર નામનું દિવ્ય ધનુષ્ય હતું અને ભીમસેન પાસે વાયવ્ય ધનુષ્ય હતું.^{૭૦, ૭૧} બ્રહ્મદેવ ત્રેલોક્યનું રક્ષણ કરવા માટે જે અજર નામનું આયુર સરજ્યું હતું, તે દિવ્ય ધનુષ્ય અર્જુન માટે જ હતું.^{૭૨} નકુલ પાસે વૈષ્ણવ નામનું ધનુષ્ય હતું, સહદેવ પાસે અશ્વિનીકુમાર સંબંધી ધનુષ્ય હતું અને ધટોત્કચ પાસે દિવ્ય અને ભયંકર પૌષ્પત્ય હતું.^{૭૩} હે ભારત! દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોની પાસે રૌદ્ર, આગ્નેય, હીમર, ચાગ્ય અને ગિરીશ, આ પાંચ ઉત્તમ ધનુષ્યો હતાં.^{૭૪} શહિલ્લીના પુત્ર બળરામે રુદ્ર-

દેવની શક્તિવાળું જે ઉત્તમ ધનુષ્ય મેળવ્યું હતું, તે તેમણે પ્રસન્ન થઈને મહાત્મા અભિમન્યુને આપ્યું હતું.^{૭૫} આ મેં વર્ણવ્યા તે અને એ સિવાયના બીજા અનેક શૂરવીરોના સુવર્ણભૂષિત ધ્વજો તે રણભૂમિ પર શત્રુઓના શૈકની વૃદ્ધિ કરે તેવા દેખાતા હતા.^{૭૬} હે મહારાજ! તે દ્રોણનું સૈન્ય જ્યાં ત્યાં ધ્વજોથી વ્યાપ્ત અને કાયર પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય ન હતું. વળી તે સૈન્ય તે વેળા ચિત્રમાં ચીતરેલું હોય તેવું લાગતું હતું. ત્યારે રણમાં દ્રોણ પ્રત્યે વસી જતા યોદ્ધાઓનાં નામો તથા ગોત્રોચારો સંભળાતા હતા, તેથી બધે સ્વયં વર થઈ રહ્યો હોય તેવું જણાતું હતું.^{૭૭, ૭૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જત સપ્તમકવધપર્વમાં
‘ધોડા, ધ્વજ આદિનું વર્ણન’ નામનો અધ્યાય ૨૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪ મો

ધૃતરાષ્ટ્રની ચિંતા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ડગવા ॥

વ્યથયેયુરિમે સેનાં દેવાનામપિ સંજય ।

આહવે વે ન્યવર્તન્ત વૃકોદામુસ્તા નૃપાઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! આ જે ભીમસેન વગેરે રાજાઓ યુદ્ધમાં દ્રોણ સામે પાછા ફર્યા હતા, તેઓ દેવોની સેનાને પણ ગભરાવી દે તેવા છે.^૧ આ જગતનો પુરુષવર્ગ દેવ સાથે સંબંધવાળો થઈને જ ઉત્પન્ન થાય છે. અવશ્ય તે દેવમાં જ જુદાં જુદાં સર્વ પ્રયોજનો દેખાય છે;^૨ કારણ કે જે યુધિષ્ઠિર દીર્ઘ કાળ સુધી વનમાં જટા અને મૃગચર્મ ધારણ કરીને લોકથી છાનો છાનો ભટકતો હતો, તે જ યુધિષ્ઠિર આજે રણમાં ખોટી સેનાને આમતેમ ફેરવી રહ્યો છે, તે બધું દેવયોગે જ થઈ રહ્યું છે. મારા પુત્રને પ્રથમ જે રાજ્ય હતું, તે પણ દેવયોગે જ હતું, માટે જ પુરુષ ભાગ્ય સાથે જોડાઈને ઉત્પન્ન થાય છે અને દેવની ઇચ્છાએ જ આકર્ષાય છે, નહિ કે પોતાની ઇચ્છાએ.

યુધિષ્ઠિર જુગારના વ્યસનને પામી પ્રથમ દુઃખી થયો હતો, તો તેણે જ આજ દેવયોગે સહાયકા પણ મેળવ્યા છે.^{૩-૬} હે સૂત ! મંદ બુદ્ધિનો દુર્યોધન મને પહેલાં કહ્યા કરતો હતો કે, 'આજે કેકયો અને કાશીદેશના રાજાઓ મારે વશ થયા છે. ચેદિઓ અને બીજા વગેરે પણ મારે આશ્રય કર્યો છે. હે પિતા ! આ સમય પૃથ્વી મારી છે, પણ યુધિષ્ઠિરની નથી.'^{૭,૮} પણ તે જ દુર્યોધનની સેનાના મધ્યભાગમાં સારી રીતે રક્ષણમાં રહેલા દ્રોણાચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા, તો તેમાં દેવ વિના બીજું શું કારણ હોય ?^૯ અરે ! સર્વ રાજાઓના મધ્યમાં મોટી જીજ્ઞાસા, સદા યુદ્ધને પ્રિય કરનારા, સર્વ જાતનાં અસ્ત્રોના પારને પામેલા એ દ્રોણાચાર્યનું મૃત્યુ કેમ થયું ?^{૧૦} મને ઉપરાઉપરી ભારી કષ્ટો આવી પડેલાં છે અને તેથી હું પરમ મોહને પામ્યો છું ; તેમાં પણ ભીષ્મ અને દ્રોણને માર્યા ગયેલા સાંભળીને હું જીવવાનો પણ ઉત્સાહ કરતો નથી.^{૧૧} હે સૂત ! પુત્રના ક્ષંદામાં ક્ષાણેલો જોઈને વિદુરે મને જ કહ્યું હતું, તે બધું દુર્યોધન સહિત મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે.^{૧૨} હજી પણ દુર્યોધનનો ત્યાગ કરીને જો હું મારા બાઈ રહેલા પુત્રોને બચાવવાની ઇચ્છા કરું, તો કેવળ મારું ધાતકીપણ જ કહેવાય, પણ તેથી બંધા-ઓતું મરણ તો ન નીપજી.^{૧૩} જ પુરુષ ધર્મનો ત્યાગ કરીને અર્થપરાયણ જ રહે છે, તે પુરુષ આ લોકથી હીન થાય છે અને મૂઝા પછી નારકી આદિ ક્ષુદ્રભાવને પામે છે.^{૧૪} હે સંજય ! સર્વ-શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પણ ન્યારે આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા, ત્યારે હવે ભાંગી પડેલા ઉત્સાહવાળા આ સમય રાષ્ટ્ર(દેશ)નો અશેયે નાશ જ થશે, એમ મને દેખાય છે.^{૧૫} જે હમાશીલ ઉત્તમ પુરુષો પર (ભીષ્મ અને દ્રોણ પર) આપણે બંધા હમેશાં જીવી રહ્યા હતા, તે બંને દુરંધરો પણ ન્યારે

ગત થઈ ગયા છે, ત્યારે હવે આ રાષ્ટ્ર કેમ બાકી રહેશે ?^{૧૬} માટે હવે તો જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય, તે પ્રમાણે બરાબર મને કહી સંભળાવ. કયા કયા યોદ્ધાઓએ યુદ્ધ કર્યું હતું ? કયા કયા યોદ્ધાઓએ સખત પ્રહાર કર્યા હતા ? અને કયા કયા ક્ષુદ્ર પુરુષો ભયથી નાસી ગયા હતા ?^{૧૭} મહારથીશ્રેષ્ઠ અર્જુને શું શું કર્યું હતું, તે પણ તું મને કહે. એક એ અર્જુનથી તથા અમારા કદા શત્રુ ભીમસેનથી અમને ઘણો ભય રહે છે. હે સંજય ! પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ ન્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે મારી બાકી રહેલી સેનાનો અતિ દારણ્ય સંહાર કેવી રીતે થયો હતો ?^{૧૮,૧૯} વળી હે તાત ! તેઓ ન્યારે યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા, ત્યારે તમારું મન કેવું થઈ ગયું હતું અને મારામાંના કયા શસ્ત્રોએ તેમનામાંના કોને કોને આગળ વધતા અટકાવ્યા હતા ?^{૨૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ(તર્જત સંશત્તત્ત્વપર્વ)મા
'દૃતસપ્તદંડ' બાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫ મો

દંદ્યુદ્ધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

મહદ્ભૈરવમાસીન્નઃ સન્નિવૃત્તેષુ પાંડુપુ ।

દૃષ્ટ્વા દ્રોણં છાદ્યમાનં તૈર્માસ્કરમિવાંબુદઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ન્યારે પાંડવો યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા, ત્યારે મેંથી જમ સૂઈને ઢાંધી દે છે, તેમ તેમણે દ્રોણને ઢાંધી દીધા. આ જોઈને અમને મહાન ભય થઈ રહ્યો.^૧ તેમણે ઉડાડેલી તીવ રત્ન તમારી સેનાને ઢાંધી દીધી, તેથી સર્વ પ્રદેશ દેખાતો બંધ પડ્યો અને અમે તો માની જ બેઠા કે, દ્રોણાચાર્ય માર્યા ગયા.^૨ દૂર કર્મ કરવા ઇચ્છતા તે શરા મહાપત્રધારને જોઈને દુર્યોધન રાજાએ તત્કાળ પોતાના સૈન્યને આજ્ઞા કરી કે, 'હે રાજાઓ ! તમે શક્તિ, ઉત્સાહ, બળ અને

સંયોગા પ્રમાણે આ પાંડવોની સેનાને આગળ વધતી અટકાવે.^{૧૩,૪} એટલે પછી તમારે પુત્ર દુર્મર્ષણુ ભીમ સામે ધસી ગયો અને તેને સમીપમાં જોઈને તે તેનો જીવ લેવાની ઇચ્છાથી બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.^૫ આ ક્રોધે ભરાયેલા કાળ જવા એ દુર્મર્ષણુ યુદ્ધમાં બાણો વડે ભીમસેનને ઢાંકી દીધા, ત્યારે ભીમસેને પણ તેને બાણો વડે વ્યથિત કરી નાખ્યો. તે સમયે બન્ને વચ્ચે મહાતુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^૬ ત્યાં પોતાના રાજ દુર્યોધનની આજ્ઞા થઈ, ત્યારે ડાહ્યા, શરૂ અને સચોટ પ્રહાર કરનારા ને ચોદ્ધાઓ રાજ્ય અને મૃત્યુના ભયનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધમાં શત્રુઓ સામે નીકળી પડ્યા.^૭ ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! કૃતવર્માએ દ્રોણાચાર્ય સામે ભેટા કરવા ઇચ્છતા અને રણને શોભાવનારા એ શરૂ સાત્યકિ-ને આગળ આવતો અટકાવી રાખ્યો.^૮ મહોન્મત્ત હાથી જેમ બીજા મહોન્મત્ત હાથીને રોકે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા સાત્યકિએ ત્યારે ક્રોધાવિષ્ઠ થયેલા એ કૃતવર્માને બાણોના સમૂહથી અટકાવી રાખ્યો. એટલે કૃતવર્માએ પણ પુનઃ તેને રોકી રાખ્યો.^૯ વળી સાવધ રહેલા ઉગ્ર ધનુષ્યધારી સિંધુરાજ (જયદ્રથે) તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને મહાધનુર્ધર ક્ષત્રવર્માને દ્રોણ પાસે આવતો અટકાવ્યો.^{૧૦} ત્યારે ક્ષત્રવર્માએ પણ સિંધુરાજની ધજા અને ધનુષ્ય કાપી નાખ્યાં અને ક્રોધ-પૂર્વક બીજા દશ બાણો મૂકીને તેનાં સર્વ મર્મ-સ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} હવે સિંધુરાજે ચાલાક હાયવાળાની પેઠે તક્ષણ બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવીને કેવળ લોખંડી બાણો છોડી ક્ષત્રવર્માને વીંધી નાખ્યો.^{૧૨} સુબાહુએ બરાબર સજ્જ થઈને પાંડવો માટે પ્રયત્ન કરી રહેલા ભરતવંશના તે શરૂ મહારથી યુયુત્સુને દ્રોણ પાસેથી ખાળી રાખ્યો. ત્યારે યુયુત્સુએ પોતાની સામે બાણો ફેંકી

રહેલા એ સુબાહુના ભૂંગળ સમા બન્ને હાથોને તીક્ષ્ણ અને પાણી પાયેલાં છુર નામનાં બે બાણો-થી ધનુષ્યબાણ સાથે છેદી નાખ્યા.^{૧૩,૧૪} બળ-ભળી જોડેલા સમુદ્રને જેમ કંઠિા રોકી રાખે, તેમ મદ્રરાજએ પાંડવશ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરાજને દ્રોણ સામે જતા ખાળી દીધા.^{૧૫} ત્યારે ધર્મરાજ મર્મને ભેદી નાખે તેવાં અનેક બાણોથી તેને ઊંઘાઈ દીધા, એટલે સામેથી મદ્રરાજે પણ ચોસક બાણો મૂકીને તેમને વીંધી નાખી અત્યંત ગર્જના કરી મૂકી.^{૧૬} તે જ્યારે અત્યંત ગર્જના કરવા લાગ્યો, ત્યારે પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે છુર જતનાં બે બાણો મૂકીને તેની ધજા તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યાં. આ જોઈને માણસો ડાલાહલ કરવા લાગ્યા. તે જ પ્રમાણે સૈન્ય સહિત રાજ બાહલિકે બાણો મૂકીને સૈન્યને સાથે લઈને ધસી આવતા રાજ દ્રુપદને ખાળી રાખ્યો.^{૧૭,૧૮} સેના સહિત આમ સામસામા ચઢી આવેલા તે બન્ને વૃદ્ધ રાજાઓનું બે મહોન્મત્ત યુધપતિ હાથીઓની પેઠે ધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૯} ઇંદ્ર અને અગ્નિ પૂર્વે જેમ બલિરાજને રોકી રહ્યા હતા, તેમ અવંતીના કુમાર વિંદ અને અનુવિંદ સૈન્યને સાથે લઈને મત્સ્યદેશના રાજ વિરાટને ત્યાં રોકવા લાગ્યા. મત્સ્ય અને ઢકચયોદ્ધા વચ્ચેનું તે યુદ્ધ દેવ તથા અસુરોના યુદ્ધની પેઠે અત્યંત આકુળ થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથી-સવારો નિર્ભય જણાતા હતા. નકુલનો પુત્ર શતાનીક જ્યારે બાણોના વરસાદ વરસાવી દ્રોણ સામે જતો હતો, ત્યારે જનું બીજું નામ ભૂત-કર્મા હતું, એવા સભાપતિ રાજાએ તેને દ્રોણ તરફ જતાં વારી રાખ્યો.^{૨૦-૨૨} તે સમયે નકુલના પુત્રે ત્રણ તીક્ષ્ણ ભદ્ર બાણો મૂકીને ભૂતકર્માને બાહુ અને મસ્તક વિનાનો કરી નાખ્યો.^{૨૩} જ વેળા અર્જુનનો પરાક્રમી અને વીર પુત્ર સુતસોમ

શોકબંધ બાણો છોડતો છોડતો દ્રોણ સામે ચઢી આબ્યા, તે વેળાએ વિવિંશતિએ તેને અટકાવી દીધો. ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા સુતસોમે મનમાં દંશ રાખીને પોતાના ઠાઠા વિવિંશતિને બાણોથી ભેદી નાખ્યો અને પોતે લગાર પણ ત્યાંથી દૂર ખસ્યો નહિ. ^{૨૪, ૨૫} એટલામાં ભીમરથે છ તીક્ષ્ણ લોખંડી બાણો વડે શાહવને ઘેરા અને સારથિ સહિત ચમરાળને ઘેર મોકલી દીધો. ^{૨૬} હે મહારાજ ! તમારો પૌત્ર શ્રુતકર્મા ન્યારે મયૂર સમાન રંગવાળા ઘોડા ઢોડાવીને દ્રોણ સામે ધસી આબ્યા, ત્યારે ચિત્રસેનના પુત્રે તેને અટકાવી રાખ્યો. ^{૨૭} ત્યાં તમારા તે બન્ને દુરાધર્ષ પૌત્રો પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છીને પોતાના પિતાઓતું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ઉત્તમ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ^{૨૮} તે મહાયુદ્ધમાં પ્રતિવિંધ્યને આગળ આવી ઊભેલા એઈને પોતાના પિતાતું માન બળવતા અશ્વત્થામાએ તેને બાણો વડે રોકવા માંડ્યો. ^{૨૯} ત્યારે પ્રતિવિંધ્યે ક્રોધાયમાન થયેલા, સિંહના પૂંછડાના ચિહ્નવાળા અને પોતાના પિતા માટે સામે આવી ઊભેલા તે અશ્વત્થામાને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ^{૩૦} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! બીજની વાવણીના સમયે લોકો જેમ બીજ વાવે છે, તેમ દ્રૌપદીના બધા પુત્રોએ અશ્વત્થામાને બાણોની વૃષ્ટિથી ઢાંછી દીધો. ^{૩૧} અર્જુનથી દ્રૌપદી વિષે ઉત્પન્ન થયેલા મહારથી શ્રુતક્રીતિ ન્યારે દ્રોણ સામે ધસી આવતો હતો, ત્યારે દુઃશાસનના પુત્રે તેને આગળ વધતો અટકાવ્યો હતો. ^{૩૨} પણ શ્રીકૃષ્ણ સમાન બળિયા એ દ્રૌપદીપુત્ર શ્રુતક્રીતિએ તો ત્રણ અતિ તીક્ષ્ણ ભક્તિબાણો મૂકીને દુઃશાસનના પુત્રનાં ધનુષ્ય, ધ્વજ અને સારથિનો નાશ કરી નાખ્યો અને પોતે દ્રોણની સામે આગળ આડ્યો. ^{૩૩} બને સૈન્યોના મધ્યમાં જે અતિશય રહેલ મનાયેલા છે, તે પટચ્ચર દેવોનો સંહાર કરનાર

સમુદ્ર દેશનો રાજા ન્યારે યુદ્ધ કરવા ચઢી આબ્યા, ત્યારે લક્ષ્મણે તેને અટકાવી રાખ્યો. ^{૩૪} હે ભારત ! તે એઈ તે રાજાએ લક્ષ્મણતું ધનુષ્ય તથા ધ્વજને ઉડાડી દઈને તેના પર સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા માંડ્યાં. એથી તે વેળા પોતે ઘણો શોભતો હતો. મહાયુદ્ધિમાન અને યુવાન વિકર્ણે દુપદરાબના તરણ પુત્ર શિખંડીને આગળ આવતો અટકાવી રાખ્યા. ^{૩૫, ૩૬} એટલે શિખંડીએ તેને બાણોના સમૂહથી ઢાંછી દીધો, પણ તમારો પુત્ર ઘણો બળવાન હતો, તેથી તે બાણબળનો નાશ કરી દઈને રણમાં શોભી રહ્યો. ^{૩૭} તે મહારણમાં વીર ઉત્તમોજ દ્રોણ સામે જતો હતો, તેવામાં સામે ઊભેલા અંગદે તેને બાણોના સમૂહથી અટકાવી દીધો. ^{૩૮} તે બન્ને પુરુષસિંહોનો તે સમયે તુમુલ મારો ચાલુ થયો અને તે સર્વ સૈનિકોને તથા તે બન્ને જણાને પ્રીતિ વધારતો હતો. ^{૩૯} ત્યાં મહાધનુર્ધર અને બળવાન એના દુર્યુધે દ્રોણ સામે જતા વીર પુરુષિત્તને વાછરડાના દાંત સરખા આકારવાળાં બાણોથી ખાળી રાખ્યો. ^{૪૦} ત્યારે તેણે દુર્યુધને નારાય નામના બાણથી ભ્રમરના મધ્યભાગમાં પ્રહાર કર્યો. આથી તેતું મુખ કાંડલાવાળા કમળની જેમ શોભતું હતું. ^{૪૧} લાલ ધનવાળા પાંચ ઠક્કયમાઈએ ન્યારે દ્રોણ પર ચઢી આબ્યા, ત્યારે કર્ણે તેમને બાણોની વૃષ્ટિ કરી વારી દીધા. ^{૪૨} કર્ણની તે બાણવૃષ્ટિથી તેઓ અત્યંત પીડાઈ ગયા અને તેમણે પણ બાણોનો વરસાદ વરસાવીને કર્ણને છાઈ દીધો. આમ છનાં કર્ણે વારંવાર બાણોના ઢગલા છોડીને તેમને ઢાંછી દીધા. ^{૪૩} સામસામાનાં બાણોથી ભરાઈ ગયેલા તેઓ બધા ઘેરા, સારથિ અને રથ સહિત એટલા બધા ઢંઢાઈ ગયા હતા કે, તેથી તે સ્થળે કર્ણે પેલા પાંચ બાઈઓમાંનો એક પણ જોવામાં આવતો ન હતો. ^{૪૪} ત્યાં દ્રોણ તરફ ધસી આવતા

નીલ, કાંશીરાજ અને જયસેન એ ત્રણ જણાને
 દુર્જય, જય અને વિજય નામના તમારા ત્રણ
 પુત્રોએ વારી રાખ્યા.^{૪૫} તે સમયે તેમની વચ્ચે
 સિંહ, વાઘ અને જરખના વરતું રીંછ, પાંડો,
 અને, બળદ સાથેના જેવું ઘોર યુદ્ધ થયું હતું
 અને તે જોનારાઓને પ્રીતિ વધારનારું હતું.^{૪૬}
 ત્યાં ક્ષેમધૂતિ અને બૃહત નામના બંને ભાઈઓ
 તે યુદ્ધમાં દ્રોણ પર ચઢી આવતા સાત્યકિને તીક્ષ્ણ
 બાણોથી વીંધવા લાગ્યા.^{૪૭} જન્મ વનમાં જે મંદો-
 ન્મત્ત હાથીઓનું સિંહની સાથે યુદ્ધ થાય, તેમ
 તે બંનેનું એ સાત્યકિ સાથે અતિ અદ્ભુત સરખું
 યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૪૮} ક્રોધયુક્ત થઈ બાણો ફેંછી
 રહેલા ચેદિરાજ યુદ્ધને અલિનંદન આપનાર રાજ
 અંબજને દ્રોણ આગળથી અટકાવ્યો.^{૪૯} ત્યારે
 અંબજરાજએ હાડકાં ભાંગી નાખે તેવા શંકુપ્રહાર
 થી ચેદિરાજને ધાયલ કર્યો, એટલે તે ધનુષ્યબાણ
 ત્યજી દઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. મહાધનુર્ધર
 કૃપાચાર્ય ક્રોધાવેશી સ્વર્ષપવાળા યાદવવંશના વાર્ધ-
 ક્ષેમિને ઝીણી જાતનાં બાણોથી આગળ વરતાં
 અટકાવ્યો.^{૫૦, ૫૧} જ્યો તરેહતરેહની યુદ્ધની રીતિ
 પ્રમાણે લડી રહેલા એ બંને વાર્ધક્ષેમિ તથા કૃપા-
 ચાર્યને જોઈ રહ્યા હતા, તેઓ તે બંનેના યુદ્ધમાં
 એટલા બધા તટલીન મનવાળા થઈ ગયા હતા
 કે, તેથી તેઓ બીજી કોઈ જાતની ક્રિયાને બંધી
 શક્યા નહોતા. દ્રોણાચાર્યનો યશ વધારતો સોમ-
 દત્તપુત્ર ભૂરિશ્રવા ત્યાં યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા
 રાજ મણિમાનને આવતો અટકાવવા લાગ્યો
 હતો.^{૫૨, ૫૩} એટલે તે મણિમાને ભૂરિશ્રવાના અદ્-
 ભુત ધનુષ્યને, દ્વજને, પતાકાને, સારથિને તથા
 છત્રને તક્ષણે રથ પરથી નીચે ગબડાવી પાડ્યાં.^{૫૪}
 ત્યારે યજ્ઞસ્તંભના નિશાનનાળી ધનવાળા શત્રુ
 સંહારક ભૂરિશ્રવાએ એકદમ રથ પરથી ફેલી પડીને
 તેને ઘોડા, સારથિ, દ્વજ અને રથ સહિત ઉત્તમ

તલવાર વડે કાપી નાંખ્યો.^{૫૫} પછી હે રાજન!
 તત્કાળ પોતાના રથમાં થેસી, હાથમાં બીજી
 ધનુષ્ય લઈ અને ઘોડાઓને પોતે જ હંકારી, તેણે
 પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યા.^{૫૬} ત્યાં
 અસુરો પ્રત્યે ધસી જતાં ધંદ્રની-પેટે દ્રોણ સામે
 ધસી જતાં દુર્જય પાંડવોએ સમર્થ વૃષસેને
 બાણોના સમૂહથી નિર્વાર્યો.^{૫૭} એટલામાં તો ગંધા,
 પરિધ, તલવાર, પદિશ, લોહાની લાકડીઓ,
 પથ્થર, લકીઓ, ભુશુંડીઓ, ભાલાઓ, તોમરો,
 બાણો, મુસલો, મુઠ્ઠારો, ચક્રો, ભિદિપાલો, ફરશી-
 ઝો, ધૂળ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, ભસ્મ, માટીનાં
 ઢેકાં, ધાસ અને ઝાડોથી સર્વને ગભરાવતો,
 વીંધતો, ઝૂડી નાખતો, મારી નાખતો, નસાડી
 મૂકતો અને ઉછાળી મૂકતો ધટાકચ દ્રોણાચાર્યને
 પહોંચી વળવાની ઇચ્છાથી સેનાને ત્રાસ પમાડતો
 પમાડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૫૮-૬૦} ત્યારે તે
 રાક્ષસને રાક્ષસ અંલગુષ્ઠ યુદ્ધ સંબંધી અનેક
 હથિયારો વડે ક્રોધ કરીને સારી રીતે પ્રહાર કરવા
 લાગ્યો.^{૬૧} પૂર્વે શંખરાસુર અને ધંદ્રનું જેવું યુદ્ધ
 થયું હતું, તેવું જ ત્યાં તે બંને મહાન રાક્ષસોનું
 યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૬૨} એ પ્રમાણે તમારા પક્ષના
 તથા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓના પરસ્પરના ભેટા
 વખતે રથ, હાથી અને ઘોડાઓનાં સેંકડો દ્રંદ્ર-
 યુદ્ધો ત્યાં થઈ રહ્યાં હતાં. તમારું કલ્યાણુ યાઓ.
 બાપ્પી દ્રોણનું રક્ષણ કરવા માટે તથા મૃત્યુ કરવા
 માટે મચી પડેલા તે બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે
 આ જે સંગ્રામ થયો હતો, તેનો મેં પૂર્વે કદી
 જોયો નથી અને સાંભળ્યો પણ નથી.^{૬૩, ૬૪} હે
 પ્રભુ! એ યુદ્ધ ઘોર, આશ્ચર્યજનક અને રૌદ્ર હતું.
 વળી તે સ્થળે બીજાં પણ અનેક યુદ્ધો થયાં હતાં.^{૬૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા બીમપર્વતર્જત સંરાતકવધપર્વમા
 'દ્વિતીયક' નામનો અધ્યાય ૨૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬મો

ભગદત્તનું યુદ્ધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તેષ્વેવં સન્નિવૃત્તેષુ પ્રત્યુદ્યાતેષુ માગશઃ ।

કથં યુયુધિરે પાર્યા મામકાશ્ચ તરસ્વિનઃ ॥ ૧ ॥

“ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા : એ પ્રમાણે જ્યારે તે પાંડવો યુદ્ધ કરવાને પાછા કર્યા અને વિભાગ પ્રમાણે સામા ધસી આવ્યા, ત્યારે મારા બળવાન પુત્રો અને કુંતાના પુત્રો કેવી રીતે લડ્યા ?^૧ વળી અર્જુને સંશમ્પદાએ સૈન્ય સામે કેવું પરાક્રમ કર્યું હતું અને સંશમ્પદાએ પણ અર્જુન સામે કેવું પરાક્રમ કર્યું હતું ? હે સંજય ! આ તું મને કહે.”

સંજય બોલ્યો : આમ જ્યારે તેઓ યુદ્ધ કરવા પાછા કર્યા અને વિભાગ પ્રમાણે સામા દોડી આવ્યા, ત્યારે તમારો પુત્ર દુર્યોધન પોતે જ હાથીઓનું સૈન્ય લઈને ભીમ પર ચઢી આવ્યો.^૨ આ રીતે જ્યારે દુર્યોધનરાજ પોતે જ યુદ્ધતું તેડું કર્યું, ત્યારે ભીમસેન પણ હાથી સામે જેમ હાથી ધસી જાય અને બળદ સામે જેમ બળદ ધસી જાય, તેમ તે હાથીઓના સૈન્ય સામે ધસી ગયો.^૩ હે રાજા ! ભીમસેન યુદ્ધ કરવામાં કુશળ હતો અને બાહુબળથી યુક્ત હતો, તેથી તેણે થોડા સમયમાં જ હાથીઓની સૈન્યરચનાને વીંખી નાખી.^૪ દુર્યોધનના તે હાથીઓ પ્રમાણમાં મોટા પર્વત જેવા હતા અને ચારેબાજુથી મને ઝરતા હતા; પણ ભીમસેનનાં નારાયણાણીથી તેઓ ત્યાંથી નાસતા લાગ્યા અને મદરહિત થઈ ગયા.^૫ જેમ અતિ ઉદ્ધત વાયુ વાદળોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ એ વાયુનંદન ભીમસેને તે સૈન્યોને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યાં.^૬ ઉદય પામેલો સૂર્ય જેમ જગતમાં પોતાનાં કિરણોથી શોભે છે, તેમ ભીમસેન પણ તે હાથીઓ પર બાણો છોડતો શોભી રહ્યો

હતો.^૭ ભીમસેનનાં બાણોથી ધાયલ થઈ લોહીથી રેબઝેબ થયેલા તે હાથીઓ જાણે આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણોથી મિશ્ર થયેલાં અનેક પ્રકારનાં વાદળો હોય તેમ શોભતા હતા.^૮ એવી રીતે હાથીઓનો સંહાર કરી રહેલા એ વાયુપુત્ર ભીમસેન સામે આવીને ક્રોધાયમાન થયેલા દુર્યોધને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા માંડ્યો.^૯ એટલે લોહી સમાન લાલ આંખોવાળો ભીમસેન રાજ દુર્યોધનને તે જ ક્ષણે મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને સજ્જલાં બાણોથી વીંધવા માંડ્યો. તે સમયે આખા શરીરમાં બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા દુર્યોધને ક્રોધાયમાન થઈને સૂર્યનાં કિરણ સમાન નારાયણ બાણો મૂઝ્યાં અને મોં મલકાવીને પાંડુપુત્ર ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો.^{૧૦, ૧૧} ત્યારે પાંડુનંદન ભીમે એ ભટલબાણો મૂઝ્યાં અને રતોથી અદ્ભુત દેખાતા તેના ધ્વજમાં રહેલા નિશાનરૂપ મણિમય હાથીને તથા તેના ધનુષ્યને એકદમ કાપી નાખ્યાં.^{૧૨} હે રાજન ! એ પ્રમાણે ભીમસેન દુર્યોધનને પીડતો હતો, તે એઈને હાથી પર બેઠેલા અંગરાજ ભીમને ફોલ પમાડવાની ઇચ્છાથી ત્યાં સામે આવી પહોંચ્યો.^{૧૩} મેઘ સમાન ગર્જના કરીને પોતાની સામે ધસી આવતા તે હાથીને ભીમે ગંડકચળમાં નારાયણાણોનો પ્રહાર કરી અત્યંત વીંધી નાખ્યો.^{૧૪} ભીમસેને છોડેલાં એ બાણો તે હાથીનું શરીર ચીરી નાખીને પૃથ્વીમાં ખૂંચી જતાં હતાં. એટલે વજ્રથી ભેદાયેલા પર્વતની જેડે તે હાથી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યો.^{૧૫} આમ તે હાથી જેવા પડવાની તૈયારીમાં હતો, તેવામાં શીઘ્ર પરાક્રમ કરનારા ભીમસેને એક ભટલબાણ મૂઝીને તે હાથી પર બેઠેલા અને નીચે પડવાની તૈયારીમાં રહેલા રઘેચ્છરાજનું મસ્તક કાપી નાખ્યું.^{૧૬} હવે તે ધીર રઘેચ્છરાજ જ્યારે રણમાં પડ્યો,

ત્યારે ગભરાયેલા ઘોડા, હાથી અને રથવાળી તથા પાળાઓને છૂંદી નાખતી તેની સેના નાસ-ભાગ કરવા લાગી.^{૧૮} એ પ્રમાણે જ્યારે તે સૈન્યોમાં ભંગાણુ પડ્યું તથા જ્યારે ચારે બાજુ નાસભાગ થઈ રહી, ત્યારે પ્રાગજ્યોતિષનો રાજ ભગદત્ત પોતાનો હાથી લઈને ત્યાં ભીમસેન સામે ધસી આવ્યો.^{૧૯} જ હાથી પર (ઐરાવત પર) બેસી ઇંદ્રે દેવો અને દાનવોને જીત્યા હતા, તે જ હાથીના વંશજ પર બેસીને ભગદત્તરાજ ભીમ સામે ચડી આવ્યો હતો.^{૨૦} ત્યાં તે મહાન હાથી એકાએક ભીમ સામે દોડ્યો. ભીમને જાણે છૂંદી નાખવા ઇચ્છતો હોય, તેમ તેણે પોતાના આગળના બે પગ જાંચા કર્યા હતા અને સૂંઢને સંકોચી લીધી હતી.^{૨૧} ક્રોધપૂર્વક ડાળા ફાડીને તેણે ભીમના રથના તેના ઘોડાઓ સાથે ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.^{૨૨} ત્યારે ભીમસેન પણ એકદમ પગ-પાળો દોડ્યો અને તે હાથીના શરીરના અવયવોના ભાગમાં લપાઈ ગયો. તે ત્યાંથી નાસી ગયો નહિ, કારણ કે તે અંજલિકાવેધ (હાથીને રમકડવાની કળા)ને જાણતો હતો.^{૨૩} એ રીતે હાથીનાં ગાત્રોમાં ભરાઈ જઈને તે ભીમસેને તેને વાર-વાર હાથ વડે માર્યો અને વળી પોતાને મારી નાખવા ઇચ્છતા તે હાથીને તે ખેલાવવા લાગ્યો. ત્યારે વૃકાદરને ગોતી કાઢવા ઇચ્છતો તે દશ-હજાર હાથીઓ સમાન બળવાળો મહાન હાથી કુંભારના ચાકડાની પેઠે સત્તર ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યો. પછી ભીમસેન પણ બહાર નીકળ્યો અને ભગદત્તના સુપ્રતીક નામના હાથી આગળ આવી જો. ત્યાં તો તે હાથી ભીમને સૂંઢમાં લઈને બે ઢીંચણુ વતી મારવા લાગ્યો.^{૨૪-૨૬} તે હાથીએ પ્રથમ તો ભીમસેનને ડોકમાં પકડીને તથા સૂંઢમાં વીંટીને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ ભીમસેન તો તેની સૂંઢમાં

ગોળાકારે ફરી છટકી ગયો અને ફરી તે હાથીના શરીર તળે ભરાઈ પેઠો. ત્યાં તેની સામે પોતાના સૈન્યનો કોઈ બીજો હાથી લડવા આવે તેની તે રાહ જોવા લાગ્યો.^{૨૭, ૨૮} પછી લાગ મળતાં ભીમસેન પણ તે હાથીના શરીર તળેથી નીકળી જઈ એકદમ વેગથી નાસી ગયો. એટલે હે રાજા ! સર્વ સૈન્યમાં મોટા યુમાટો ઊઠી આવ્યો 'કે, ધિક્કાર હો ! હાથીએ ભીમસેનને મારી નાખ્યો !' હે રાજન ! પાંડવોની સેના પણ તે હાથીથી ત્રાસી ગઈ હતી, તેથી જ રથો બીમસેન જો. હતો, તે રથો તે એકદમ નાસી ગઈ. તે પછી ભીમસેનને માર્યો ગયેલો માનીને યુધિષ્ઠિરાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને લઈને ભગદત્તને ઘેરી વળ્યા. શત્રુઓને તપાવનારા તે મહારથીઓ ભગદત્તને ઘેરી લઈ સંકોડે અને હજારો તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યા; પણ પર્વતપ્રદેશના તે રાજાએ અંકુશ વડે બાણોના મારાને દૂર કર્યો અને હાથી દ્વારા પાંડવ અને પાંચાલયોદ્ધાઓને ખૂંદવા લાગ્યો. હે પૃથ્વીનાથ ! ભગદત્તરાજ વૃદ્ધ હતો, છતાં પણ તેણે હાથી પર બેસી જ પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું, તે અદ્ભુત સરણું જ અમારા જોવામાં આવતું હતું. તેવામાં વક્રગતિ કરી જાણનારા અને ઉતાવળી ચાલવાળા મદગરતા હાથી પર બેસીને દશાણું દેશનો રાજ ભગદત્ત સામે ચડી આવ્યો. પછી પૂર્વકાળમાં પાંખોવાળા અને ઉપર ઊગેલાં વૃક્ષોવાળા બે પર્વતોનું જવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું યુદ્ધ એ ભયંકર સ્વરૂપવાળા તે બંને હાથીઓ વચ્ચે થવા લાગ્યું. ભગદત્તરાજના હાથીએ જરા દૂર પાછા ખસી જઈને દશાણું રાજના હાથીનું જમણું પડખું ચીરી નાખ્યું અને તેને પૃથ્વી પર પટકી પાડ્યો. એટલે ભગદત્તરાજએ સૂર્યનાં કિરણ સરખાં સાત ઉજ્જવળ તોમરબાણો વડે હાથી પર બેઠેલા અને ખસી ગયેલા આસનવાળા પોતાના

તે શત્રુને મારી નાખ્યો. તે ઝેઈ યુદ્ધિષ્ઠિરે ભગ-
દત્તને વીંધી નાખ્યો તથા મોટું રથસૈન્ય ઈર્ષને
ચારે બાજુથી તેને ઘેરી લીધો. તે સમયે હાથી
પર બેઠેલો તથા મહારથીઓ વડે ચારે બાજુથી
ઘેરાયેલો તે ભગદત્ત પર્વતના વનભાગમાં સળગતા
અગ્નિ જેવો શોભતો હતો. આમ ઉગ્ર ધનુષ્યને
ધારણ કરનારા તે મહારથીઓનું ચારે બાજુ ગોળ
મંડળ ઝેઈને તે હાથી બાણવૃષ્ટિ કરી રહેલા
તે મહારથીઓના મધ્યમાં ફૂદડી ફરવા લાગ્યો.
પછી ભગદત્તરાજ્યે પોતાના હાથીને વશ કરીને
તેને એકાએક યુધુધાનના રથ સામે દોડાવ્યો.
તે મહાન હાથીએ સાત્યકિના (યુધુધાનના) રથને
છાંયપ્રી વેગપૂર્વક દૂર ફેંટી દીધો; પણ તે પહેલાં
યુધુધાન રથ પરથી ફૂદી પડ્યો હતો. આમ
રથને દૂર ફેંટી દીધેલો ઝેઈને તેના સારથિએ
સિંધુદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મોટા ઘોડાઓને બરા-
બર સ્થિર કર્યા અને જે સ્થળે સાત્યકિ ભ્રમો
હતો તે સ્થળે આવી તે ભ્રમો રહ્યો. એટલે
સાત્યકિ પણ પોતાના રથ પર ફૂદીને બેઠો. એ
અરસામાં તે હાથી પણ સત્તર મહારથીઓના
ઘેરામાંથી બહાર નીકળી ગયો અને સર્વ રાજ
ઓને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યો. તે હાથીએ સર્વ
રાજાઓને એટલો ત્રાસ વરતાવ્યો કે, તેથી
યુદ્ધભૂમિ પર રહેલા તે એક જ હાથીને તેઓ
સેંકડો હાથી માનવા લાગ્યા. જમ પૂર્વે ઇંદ્રે
અશવત્ત હાથી પર બેસી દાનવોને હાંકી કાઢ્યા
હતા, તેમ ભગદત્તરાજ્યે પોતાના એ હાથી
પર બેસી પાંડવયોદ્ધાઓને હાંકી જ કાઢ્યા. આમ
એ યુદ્ધમાં રાજ ભગદત્ત પાંડવોને હાંકી કાઢતો
હતો, ત્યારે હાથી અને ઘોડાઓના ત્યાં મહાન
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં ક્રોનાથમાન થયેલો
ભીમસેન ફરીથી ભગદત્ત સામે યુદ્ધ કરવા દોડી
આવ્યો; પણ ભગદત્તના હાથીએ તેના ધસી

આવતા ઘોડાઓને પોતાની સૂંઢમાંથી પાણી
ઉડાડી ભડકાવી દીધા. આથી તે ઘોડાઓ ભીમ-
સેનને રણમાંથી દૂર ઈર્ષ ગયા. તે ઝેઈને રથમાં
બેઠેલો કૃતિનો પુત્ર રચિપર્વા બાણોની વૃદ્ધિથી
સંહાર કરતો બણે સાક્ષાત્ કાળ હોય, તેમ
ભગદત્ત સામે ધાઈ આવ્યો. એટલે સુંદર અ-
ચનોત્રાળા પર્વતરાજ ભગદત્તે નમેલા પર્વવાળા
એક બાણથી રચિપર્વાને યમલોકમાં વળાવી દીધો.
આમ જ્યારે તે વીર રચિપર્વા રણમાં પડ્યો,
ત્યારે અભિમન્યુ, દ્રોપદીનો પુત્ર, ચેકિતાન, ધૃષ્ટ-
દેતુ અને યુયુત્સુ આદિ યોદ્ધાઓ જળ વરસાવતા
મેથોની પેઠે બાણોની ધારા વરસાવીને તે હાથીને
પીડવા લાગ્યા. ૨૯-૫૪ તે હાથીને મારી નાખ-
વાની ઇચ્છાનાળા તે વીરો ત્યાં ભયંકર ગર્જનાઓ
કરવા લાગ્યા, ત્યારે ચાલાક ભગદત્તે પગની પાની,
અંકુશ અને અંગૂઠાનો પ્રહાર કરીને હાથીને
આગળ હાંક્યો. ૫૫ એટલે સૂંઢ પહોળી કરી અને
કાન તથા નેત્રો સ્તબ્ધ કરી તે હાથી એકદમ
આગળ વધ્યો અને તેણે ઘોડાઓ પર પગ
ચૂકીને યુયુત્સુના સારથિને મારી નાખ્યો. ૫૬ ત્યાં
હે રાજન્! યુયુત્સુ તો એકદમ રથ છોડી દૂર
નાસી ગયો. તે પછી પાંડવયોદ્ધાઓ તે હસ્તિ-
રાજ પર બાણો નડે પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને
તેને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બાણો છોડી
છોડીને ભયંકર ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. એટલે
તમારો પુત્ર દુર્યોધન ગભરાઈ ગયો અને અભિ-
મન્યુના રથ સામે ફૂદી આવ્યો. ૫૭, ૫૮ તે સમયે
ભગદત્તરાજ હાથી પર બેસી શત્રુઓ ઉપર બાણો
છોડી રહ્યો હતો, તેથી જગતમાં પોતાનાં કિરણો
ને ફેલાવતો સૂર્ય હોય તેમ તે શોભતો હતો
તે ભગદત્તને અભિમન્યુએ બાર બાણોથી, યુયુત્સુ
એ દશ બાણોથી, દ્રોપદીના પુત્રોએ ત્રણ ત્રણ
બાણોથી અને ધૃષ્ટકેતુએ પણ ત્રણ બાણોથી

વીંધી નાખ્યો.^{૧૮,૧૯} એ વેળા શત્રુઓએ એસ-
પૂર્વે ભરેલાં આણેથી ભરાઈ ગયેલા ભગદત્તનો
તે હાથી ચૂર્ચનાં ફિરંગીથી વ્યાપ્ત થયેલા મદ્દાન
મેઘની જેમ શોભતો હતો.^{૨૦} ઢાંકનાર મહાવત-
ની દોશિયારીથી અને પ્રયત્નથી પ્રેરાયેલા તથા
શત્રુઓનાં આણેથી પીડાયેલા તે ભગદત્તનો હાથી
શત્રુઓને સૂંઠ વતી ઉપાડી ઉપાડીને જમણી-
હાથી તરફ ફેંકવા લાગ્યો.^{૨૧} જેમ ગાનાળિયો
લાકડી વડે પશુઓને વનમાં હાટી કાઢે છે, તેમ
ત્યાં ભગદત્તરાજ શત્રુઓની સેનાને વારંવાર ઘેરી
હાઈને હાંટી કાઢવા લાગ્યો.^{૨૨} ત્યાં બાજપક્ષીના
ઝપાટામાં આવેલા કાગડાઓનો જેવો કાગારોળ
થાય, તેવો સર્વ દિશામાં નાસભાગ કરતી પાંડ-
વોની તે સેનાનો અતિ તીવ્ર શબ્દ થઈ રહ્યો
હતો.^{૨૩} હે રાજ ! પૂર્વકાળમાં પાંખોવાળો પર્વત
જેમ બય ઉપજવતો હતો, તેમ ઝીણા અંકુશથી
પ્રહાર કરતો તે હસ્તિરાજ અહીં શત્રુઓમાં
બય ઉપજવતો હતો. ખળભળી જાડેલા સમુદ્ર
જેમ વેપારીઓને જીવિતમાં હતાશ કરે છે, તેમ
તે શત્રુઓને પોતાના જીવિતમાં હતાશ કરવા
લાગ્યો હતો.^{૨૪} પછી બયથી નાસભાગ કરતા
હાથી, રથ, ઘોડા અને રાજાઓએ ત્યાં અતિ
અચકર ઠાલાહલ મચાવી મૂચ્યો હતો અને તે
ઠાલાહલ પૃથ્વી, આકાશ તથા દશે દિશાઓમાં
વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો.^{૨૫} જેમ પૂર્વે દેવોના શ્રેષ્ઠ
રક્ષણ તળે રહેલી દેવસેનામાં બલિરાજાએ પ્રવેશ
કર્યો હતો, તેમ ભગદત્તરાજ પણ તે મહાન
હાથીને સાથે હાઈને શત્રુઓની સેનામાં દાખલ
થયો હતો.^{૨૬} તે સમયે રણભૂમિમાં સર્વ સ્થળે
તીવ્ર વાયુ વાવા લાગ્યો, ધૂળતા ગોટાથી આકાશ
ભરાઈ ગયું અને સિંદીઠો પણ ઢાંકાઈ ગયા. તે
યુદ્ધમાં સર્વ મનુષ્યો ચારે બાજુ દોડાદોડ કરતા
તે એક જ હાથીને સંખ્યાબંધ હાથી સરખો

માનવા લાગ્યા.^{૨૮}

હતિ ક્ષમદાભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં સંશમકવધપર્વમાં
'ભગદત્ત' યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭ મો સંશમકોનો સંહાર

॥ સંજય કહેવા ॥

યન્માં પાર્થસ્ય સંદ્રામે કર્માણિ પરિવૃચ્છસિ !

તચ્છુણુચ મહાવાહો પાર્થો યદકરોદ્રણે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહાબાહુ ! તમે મને
યુદ્ધમાંનાં અનુનનાં કર્મો વિશે પૂછો છો, તો
હવે અનુનને રણમાં જ કરી દેખાડ્યું હતું, તે તમે
સાંભળો. રાજ ભગદત્ત એ પ્રમાણે અનેક દિવાંગી
કરી રહ્યો હતો, તેથી આકાશમાં ધૂળતા ગોટા
જાડવા લાગ્યા અને તેના હાથીની ગર્જના સંભ-
ળાવા લાગી. તે સાંભળી અનુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :
'હે મધુસૂદન ! પ્રાગ્જ્યોતિષનો રાજ ભગદત્ત
જણે યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યો હોય તેમ લાગે
છે. અવશ્ય આ જે શબ્દ સંભળાય છે તે તેનો જ
છે.'^{૨-૩} યુદ્ધ કરવામાં એ ભગદત્ત ઈંદ્રથી ઊતરે
તેવો નથી. તે હાથી પર બેસી યુદ્ધ કરવામાં
કુશળ છે અને સમગ્ર પૃથ્વીમાંના હાથીસવારોમાં
તે સુખ્ય છે, એમ હું માતું છું.^૪ વળી તેનો હાથી
પણ સર્વ હાથીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને 'કાઈ પણ
હાથી તેની સામે યુદ્ધમાં ટક્કર ઝીલે તેમ નથી.
તેણે સર્વ શત્રોને ઉલ્લંઘી જઈને યુદ્ધમાં સારાં
સારાં કામ કર્યો છે અને વળી તે પરિશ્રમને
જીતનારો છે.^૫ હે નિષ્પાપ ! તેનો એ હાથી
હથિયારોના મારાને સહન કરનારો છે અને તેને
અશ્વિનો સ્પર્શ પણ અસર કરી શકતો નથી.
આથી એ ભગદત્તરાજ એકલો જ આજ
યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યનો ધાણ કાઢી નાખશે.^૬
આપણા બે સિનાય નીચે કાઈ પણ પુરુષ તેને
જીતવાને સમર્થ નથી; માટે આપણે જ સ્થળે

ભગદત્તરાજ દોષ તે સ્વર્ગે સત્વર ગાલો. અવરય તે રાજા પોતાના દાસીના બજારી ગર્વિષ્ઠ થઈ ગયો છે અને પાછી ગયેલી હમરથી પણ તે રૂઢ અનંકારવાળો થયો છે; માટે હવે તેને હું ઇંદ્રના પ્રિય અતિથિ તરીકે સ્વર્ગમાં મોકલી દઈશ.^{૧૨.૮}

અર્જુનનાં એ વચનથી શ્રીકૃષ્ણે જે સ્વર્ગે ભગદત્તરાજ પાંડવોની સેનામાં બંગાળ પાડી રહ્યો હતો, તે સ્વર્ગે જ્યાં માટે રચેને દાંડ્યો.^૯ એ રીતે અર્જુન જેવો તે તરફ પ્રયાણ કરવા તત્પર થયો, તેવામાં પાછળથી યુદ્ધ માટે આહવાન કરતા ચૌદ દમર સંરાષ્ટ્રક મદારથીઓ ત્યાં ચડી આવ્યા.^{૧૦} વળી દશદમર ત્રિગર્ભોના મદારથીઓ તથા ચાર દમર વાસુદેવ હુકમીના અનુચરો પણ ત્યાં યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યા. આમ દે રાજન! તે સમયે એક તરફ ભગદત્ત સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો હતો અને બીજી તરફ સંરાષ્ટ્રક યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા માટે આહવાન કરી રહ્યા હતા. તે જોઈને અર્જુનનું મન (આ તરફ જઈ કે પેલી તરફ જઈ એમ) બે પ્રકારે વિભક્ત થઈ ગયું. 'હયં કામ પ્રથમ કરવાથી આજે મને તે કંટ્યાણકારી થઈ પડે?' આવો વિચાર કરતાં અર્જુન આ મૂંઝવણમાં પડી ગયો: 'આ તરફ પાછો ફરું કે યુધિષ્ઠિર તરફ જઈ? શું કરું?' દે કુરુપુરંધર! આમ યુધિષ્ઠિર વિચાર કરતાં, છેવટે અર્જુન સંરાષ્ટ્રકોનો સંહાર કરવામાં જ સ્થિર નિશ્ચયવાળો થયો. પછી વાનરના ચિહ્નવાળી ધનવાળો તે ઇંદ્રપુત્ર અર્જુન પોતે એક જ હતો, છતાં હજારો રથીઓનો સંહાર કરવા ત્યાં એકદમ પાછો ફર્યો. અર્જુનનો નારા કરવાના ઉપાયમાં દુયોધન અને કલ્યુનો પણ એવો જ નિશ્ચય હતો કે, એક તરફથી સંરાષ્ટ્રકોનું અર્જુન સામે યુદ્ધ કરાવવું અને બીજી તરફથી ભગદત્તનું યુધિષ્ઠિરના સેન્ય સામે યુદ્ધ કરાવવું.

અર્જુન પણ તેમની એ બે પ્રકારની ગોઠવણીથી ટાલાયમાન થઈ ગયો હતો, પણ તેણે છેવટે સંરાષ્ટ્રકોનો નારા કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે ટાલાયમાન યુધિષ્ઠિર તરફ દીધી હતી.^{૧૧-૧૨} તેવામાં તો દે રાજન! સંરાષ્ટ્રક મદારથીઓ નમેલાં પર્વવાળાં સેંકડો અને દમરો બાણો અર્જુન પર હોડવા લાગ્યા.^{૧૩} ત્યારે દે રાજન! કુંતીપુત્ર અર્જુન, જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ, યોદ્ધા કે રથ, એમાંનું કંઈ પણ ત્યાં દેખાતું ન હતું. તે બધા બાણોથી છવાઈ ગયા હતા.^{૧૪} અરે, શ્રીકૃષ્ણ પણ તે સમયે ગજારાઈ ગયા અને પરસેવાથી તરખોળ થઈ ગયા. તે જોઈ અર્જુને બ્રહ્માઝનો પ્રયોગ કર્યો અને લગભગ તે બધાં બાણોનો નારા કરી નાખ્યો. પછી બીજાં અનેક બાણોના પ્રહારથી તે બાણ, દોરી અને ધનુષ્ય સહિત સેંકડો હાથો તથા ઈન્જો, યોદ્ધાઓ, સારથિઓ અને સંખ્યાબંધ મદારથીઓને પણ રણભૂમિ પર ટપોટપ પાડવા લાગ્યો.^{૧૫, ૧૬} આમ અર્જુનનાં બાણોથી માર્યા ગયેલા અને સત્તાર વિનાના થઈ ગયેલા અનેક હાથીઓ પણ ત્યાં પૃથ્વી પર પડ્યા હતા. તે હાથીઓનાં શરીર મોટાં વૃક્ષો, પર્વતનાં શિખરો તથા મેઘના જેવાં પ્રચંડ હતાં અને તેઓ પોતે પણ સારી રીતે સજ્જ કરાયેલા હતા. ત્યાં અર્જુનનાં બાણોથી કેટલાએક હાથીઓની ઝૂલો છિન્નમિત્ર થઈ ગઈ હતી, કેટલાએકનાં આશ્લેષો કપાઈ પડ્યાં હતાં, ત્યારે કેટલાએક હાથીઓ તો અત્યંત આકુળગ્યાકુળ થઈને સત્તારો સહિત રણમાં પડ્યા હતા.^{૧૭, ૧૮} અર્જુને ભદ્લ-જતનાં બાણો મૂકીને ઉડાડી નાખેલા મનુષ્યોના હાથો ત્યાં ઋષિ, બ્રાહ્મણ, તલવાર, હસ્તિનખ, મુદ્ગર અને ફરશીઓ સહિત પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા હતા. દે રાજન! ત્યાં બાલસૂર્ય, કમળ અને ચંદ્ર સમાન સ્વરૂપવાળાં મસ્તકો અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ

કપાઈને પૃથ્વી પર રોળાવા લાગ્યાં હતાં.^{૨૪, ૨૫}
જે સમયે અર્જુન ક્રોધાતુર થઈને શત્રુઓના સંહાર
કરવા મચી પડ્યો હતો, તે સમયે અનેક પ્રકારનાં
માંસાહારી પક્ષીઓ વડે તે સેના શોભી રહી હતી
અને ઝળહળી રહી હતી.^{૨૬} હાથી જેમ કમલિની-
ને ફોલ પમાડે, તેમ અર્જુન તે સેનાને ફોલ
પમાડી રહ્યો હતો અને એ ધનંજયને અંતરિક્ષમાં
ઊભેલા ભૂતગણો 'ધન્ય, ધન્ય' કહી વખાણતા
હતા.^{૨૭} ઇંદ્ર સમા તે અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈને
પરમ વિસ્મય પામેલા શ્રીકૃષ્ણ પણ તે સમયે હાથ
ઝેડી અર્જુનને કહેવા લાગ્યા:^{૨૮} 'હે પાર્થ !
આજના રણમાં તેં જે કર્મ કર્યું છે તે ઇંદ્ર, યમ
દે કુબેર પણ સહેજે કરવાને શક્તિમાન નથી, એમ
મને લાગે છે. આ યુદ્ધમાં તેં એકીસાથે સેંકડો
અને હજારો સંશસ્ત્ર યોદ્ધાઓને રમદાળી નાખ્યા
છે, તે મેં નજરે જોયું છે.^{૨૯, ૩૦} એ પ્રમાણે સામે
આવીને ઊભેલા તે સંશસ્ત્રોમાંના અનેકાનેકનો
સંહાર કરી નાખી અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :
'આલો હવે ભગદત્ત તરફ.'^{૩૧}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વોત્તમોત સંશસ્ત્રવધપર્વમા
'સંશસ્ત્રોના વધ' નામનો અધ્યાય ૨૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮મો

કાળના મુખમાં ભગદત્ત

॥ સંજય જવાબ ॥

વિયાસતસ્તતઃ કૃષ્ણઃ પાર્થસ્વાશ્વાન્મનોજવાન્ ।
સંપ્રેક્ષીદ્વિમસંછન્નાન્ દ્રોણાનીકાપ સત્ત્વરન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે અર્જુનને જ્યારે
ભગદત્ત તરફ જવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે
અર્જુનના મન સમાન વેગવાળા તથા સુવર્ણના
સાજથી ઢંકાયેલા ઘોડાઓને ઘણીઝડપથી દ્રોણના
સૈન્ય તરફ હાંક્યા.^૧ દ્રોણાચાર્યે કુઃખી કરેલા
પોતાના ભાઈઓને સહાય કરવા માટે જ્યારે કુરુ-
શ્રેષ્ઠ અર્જુનને એ પ્રમાણે પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે સુશર્મા

પોતાના ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી
તેની પાછળ પડ્યો. તે જોઈ અગ્નિત યોદ્ધાઓને
પણ જીતનારા ઘોળા ઘોડાવાળા અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને
કહ્યું : 'હે અચ્યુત ! એક તરફ પોતાના ભાઈઓ
સહિત આ સુશર્મા મને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે,
તો બીજી તરફ યુધિષ્ઠિરના સૈન્યનો સંહાર થઈ
રહ્યો છે. ખરેખર, હે મધુસૂદન ! આજે મારું મન
આ સંશસ્ત્રોને લીધે બે સ્થળે વહેંચાઈ ગયું છે.^૨
શું હું તે સંશસ્ત્રોનો નાશ કરું કે શત્રુઓથી
પીડાતા પોતાના સ્વજનોનું રક્ષણ કરું ? આ
સંબંધમાં તમારો શો મત છે ? કયા કાર્યમાં
મારું કલ્યાણ રહ્યું છે ? તે તમે જાણો છો, માટે તમે
મને તે કહો.^{૩-૫} અર્જુનને જ્યારે એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ-
ને કહ્યું, ત્યારે તેમણે જે સ્થળે ત્રિગર્તોના રાજા
અર્જુનને બોલાવી રહ્યો હતો તે સ્થળે રથને પાછો
વાળ્યો. પછી અર્જુનને સાત બાણોનો પ્રહાર કરી
ત્યાં સુશર્માને વીધી નાખ્યો તથા બીજાં બે છુર
બાણથી તેના દ્વંજ અને ધનુષ્યને પણ કાપી
નાખ્યાં.^{૬-૭} વળી બીજાં છ બાણો મૂર્ધ્નિ ત્રિગર્ત-
રાજના ભાઈને તેણે તેના ઘોડા અને સારથિ સાથે
યમરાજને ઘેર મોકલી દીધા. ત્યારે સુશર્માએ
સરપ જેવી એક લોખંડી શક્તિ અર્જુન તરફ
ફેંકી અને એક તોમર તેણે શ્રીકૃષ્ણ તરફ ફેંક્યું.
અર્જુનને તેની એ શક્તિને ત્રણ બાણોથી છેદી
નાખી અને તોમરની પણ એ જ દશા કરી નાખી.
વળી તેણે જ્યાબંધ બાણો છોડીને સુશર્માને
મૂંઝવી જ દીધો અને તેને પાછો હાંધી ઠાક્યો.
પછી હે રાજન્ ! સંખ્યાબંધ બાણો વરસાવીને
ઇંદ્રની પેઠે તમારી સેના તરફ ધરી આવતા
એ ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળા અર્જુનને તમારા યોદ્ધાઓ-
માંનો ટાઈ પણ વારી શક્યો નહિ.^{૮-૧૧} આમ
બાણોથી સર્વ મહાશયીઓને મારતા મારતા
તે અર્જુન ધાસને બાળતા અગ્નિની પેઠે કૌરવો

તરફ આવી પહોંચ્યો.^{૧૨} પ્રજાઓ જન્મ અશિતા વેગને સહન કરવા સમર્થ થતી નથી, તેમ તેઓ ઠાઈ બુદ્ધિમાન કુંતાપુત્ર અર્જુનના તે અસદ્ય વેગને સહન કરવા સમર્થ થઈ શક્યા નહિ.^{૧૩} એ પ્રમાણે હે રાજન! બાણોની વૃદ્ધિથી સર્વ સૈન્યને ઘેરી લેતો તે અર્જુન ગરુડપક્ષીની ચોટ પ્રમાણે ભગદત્ત સામે આવી પહોંચ્યો.^{૧૪} ભરત-વંશીઓ નિષ્પાપ હતા, ત્યારે યુદ્ધમાં શત્રુઓને અશ્ત્રુપ્રાત કરાવનારું ને કદ્યાણુકારક ધનુષ્ય અર્જુને નમાવી દીધું હતું તે જ ધનુષ્યને અર્જુને કુદ જુગારમાં રમાડનાર તમારા પુત્ર દુર્યોધનનો તથા સર્વ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા માટે લીધું.^{૧૫, ૧૬} હે મહારાજ! અર્જુને તે સેનાને એટલી બધી ખળભળાવી દીધી કે, તેથી ઠાઈ એક નાતું વહાણ જન્મ પર્વત સામે અથડાઈને ભાંગી પડે, તેમ તે સેના પણ ભાંગી પડી.^{૧૭} આમ અર્જુનને આવ્યો બાણોને દશ હજાર ધનુર્ધરો 'રણમાં મારવું કે મરવું' એવો ફૂર નિશ્ચય કરીને જય કે પરાજય તરફ લક્ષ્ય રાખી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ ગયા.^{૧૮} તે સર્વ મહારથીઓ દ્વંદ્વને ત્રાસ દૂર કરીને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. અર્જુને પણ યુદ્ધનો મોટો ભાર માથે લીધો; કારણ કે યુદ્ધમાં સર્વ બળતનો ભાર સહન કરવા તે સમર્થ જ હતો.^{૧૯} જન્મ ક્રોધાયમાન થયેલા સાઠ વરસનો મદગળ હાથી કમળના વનને ખૂંદી નાખે, તેમ અર્જુને અત્યંત પ્રયત્ન કરી તમારી સેનાને ખૂંદી નાખી.^{૨૦} આમ તે સેનાનો સંહાર થઈ રહ્યો, ત્યારે ભગદત્તરાજ પોતાના હાથી સાથે એકાએક અર્જુન પર ચડી આવ્યો.^{૨૧} પુરુષવ્યાધ અર્જુન પણ પોતાનો રથ દોડાવીને તત્કાળ તેની સામે થયો અને ત્યાં તે રથસવાર તથા હાથીસવાર વચ્ચેની તુલ્ય ઝપા-ઝપી ચાલુ થઈ.^{૨૨} ત્યારે વીર ભગદત્ત અને અર્જુને શાસ્ત્ર પ્રમાણે રથેલા તથા ગોઠવાયેલા રથ

અને હાથી વડે તે સંઘામમાં ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૩} પછી ભગદત્તરાજ મેધ સરખા હાથી પરથી ઇંદ્રની પેઠે અર્જુન પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ત્યારે પરાક્રમી ઇંદ્રપુત્ર અર્જુને પણ સામેથી બાણોની વૃદ્ધિ કરી અને ભગદત્તનાં એ સર્વ બાણો પોતાની પાસે આવે તે પહેલાં વચમાંથી જ તેમને કાપી નાખ્યાં.^{૨૪, ૨૫} હવે હે રાજ! પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજ ભગદત્તે અર્જુનની તે બાણ-વૃદ્ધિનું નિવારણ કયું અને બીજાં કેટલાંક બાણો મૂંછીને શ્રીકૃષ્ણને તથા મહાબાહુ અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.^{૨૬} વળી તેણે શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને તેમનો વધ કરવા માટે તેણે પોતાના હાથીને હાંક્યો.^{૨૭} કાળની પેઠે ક્રોધાયમાન થયેલા તે હાથીને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને શ્રી-કૃષ્ણે અર્જુનના રથને સત્તર તેની જમણી બાજુ હાંકી વાળ્યો.^{૨૮} એ સમયે તે હસ્તિરાજને તેના સવાર સહિત મૃત્યુને સ્વાધીન કરવાનો બરાબર લાગ હતો; છતાં પણ ક્ષાત્રધર્મનું સ્મરણ કરીને અર્જુને તેમ કરવા ઇચ્છ્યું નહિ. હે રાજ! તે હાથીએ તો સીધા ધસી જઈને કેટલાંક હાથીઓને, રથોને અને ઘોડાઓને ચગદી નાખી મૃત્યુલોકમાં મોકલી દીધા હતા. તે જોઈ અર્જુન કાપી જાયો.^{૨૯, ૩૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત સંશ્લોકવધપર્વમાં
'ભગદત્ત' યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૨૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯ મો

ભગદત્તનો વધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તથા ક્રુદ્ધઃ કિમકરોદ્ ભગદત્તસ્ય પાંડવઃ ।
પ્રાગ્જ્યોતિષો વા પાર્યસ્ય તન્મે શંસ યથાતથમ્ ॥૧॥
ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યોઃ અર્જુન બ્યારે તે પ્રમાણે
કાપી જાયો, ત્યારે તેણે ભગદત્તને શું કયું અને

ભગદત્તે અર્જુનને શું કયું ? આ તું મને યથાર્થ રીતે કહે.^૧

સંજય મોટ્યો : ભગદત્ત સાથે યુદ્ધ કરવા આસક્ત થયેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને ઐર્ષ્યને સર્વ જૂનો માની બેઠા છે, 'આ બંને જણા મૃત્યુની દાઢમાં આવ્યા છે.^૨ દે મહારાજ ! દે પ્રભુ ! રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પર ભગદત્તરાજ હાથી પરથી બાણોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યો હતો.^૩ વળી તેણે સંપૂર્ણ ધનુષ્ય ખેંચીને છોડેલાં, પર્યટ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં અને સોનેરી અચ્ચામગત્રાળાં ગન્ધવેલનાં બનાવેલાં બાણો મૂંઝીને દેવગ્રીપુત્રને વીંધી નાખ્યા.^૪ ભગદત્તે છોડેલાં તે અગ્નિના સ્પર્શ જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો દેવગ્રીપુત્રને વીંધી નાખીને પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયાં.^૫ ત્યારે અર્જુન તેના ધનુષ્યને કાપી નાખીને તથા તેના પરિવારનો નાશ કરીને બાણે ભગદત્તરાજને રમાડતો હોય તેમ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^૬ એટલે ભગદત્તે સૂર્યનાં કિરણ સમાન ચક્રચક્રિત ચોદ તોમરો અર્જુન સામે ફેંક્યાં, પણ અર્જુનને તેમના બળે કહડા કરી કાપી નાખ્યાં.^૭ પછી ઇંદ્રપુત્ર અર્જુનને બાણોનો મોટો ઢગ છોડી તેના હાથીનું કવચ તોડી નાખ્યું અને તે છિન્નલિપ્ત થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયું.^૮ આમ કપાઈ પડેલા કવચવાળો તે હાથી બાણો વડે અત્યંત ધાયલ થઈ ગયો અને ધારાઓ પડવાથી ધોવાઈ ગયેલા વાદળ વિનાના મોટા પર્વતની જમ શોભવા લાગ્યો.^૯ તેવામાં પ્રાગ્જ્યોતિષરાજ્યે સુવર્ણના દાંડાવાળી એક લોખંડી શક્તિ શ્રીકૃષ્ણ સામે ફેંટી, પણ અર્જુનને તેને બે ભાગમાં છેદી નાખી. વળી અર્જુનને તે રાજના છત્રને તથા ધ્વજને પણ છેદી નાખ્યાં અને બીજાં દશ બાણો મૂંઝીને તેણે તે પર્વતરાજને એકદમ વીંધી નાખ્યો તથા તેને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યો.^{૧૦, ૧૧} આમ

ત્યારે કંઠપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તથા સુંદર મોઢિયાંવાળાં અર્જુનનાં બાણોથી ભગદત્તરાજ અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તે અર્જુન ઉપર અત્યંત ક્રોધે બરાબો.^{૧૨} ત્યાં તેણે અર્જુનના મસ્તક પર તોમરો છોડ્યાં તથા ગર્જના કરી મૂંઝી. તે તોમરોએ કરીને અર્જુનનો મુકુટ ફરી ગયો.^{૧૩} ત્યારે અર્જુનને પોતાના ફરી ગયેલા મુકુટને બરાબર ગોઠવતાં ગોઠવતાં ભગદત્તરાજને કહ્યું કે, 'તું આ લોકને હવે છેલ્લી વાર બરાબર ઐર્ષ્ય લેજ.' અર્જુનને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભગદત્ત અત્યંત ક્રોધાતુર થયો અને પ્રકાશિત ધનુષ્ય હાથમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુન ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.^{૧૪, ૧૫} ત્યાં તો અર્જુનને તેનું ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું, ભાથાઓને કાપી નાખ્યા અને ઝપાટાબેર બોતેર બાણો છોડીને તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૬} તે પ્રહારથી ભગદત્તરાજ વીંધાઈ ગયો અને અત્યંત વ્યથા પામવા લાગ્યો. હવે તેણે વૈષ્ણુવાસને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છાથી અંકુશને મંત્ર્યું અને ક્રોધ કરી તે અર્જુનની છાતી સામે ફેંક્યું પણ ખર.^{૧૭} ભગદત્તે છોડેલું તે અસ્ત્ર સર્વનો નાશ કરી નાખે તેવું હતું, તેથી ક્રશવે અર્જુનને ઢાંચી દઈને તે પોતાની છાતી ઉપર ઝીલી લીધું. તે અસ્ત્ર ક્રશવના વક્ષઃસ્થળ પર આવીને વૈજયંતી માળાના સ્વરૂપે થઈ ગયું. તે માળા કમળની અદ્ભુત ફેળી-ઝાવાળી હતી, સર્વ ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થનારાં પુષ્પોથી ભરપૂર હતી, અગ્નિ, સૂર્ય અને ચંદ્રના વર્ણુ સમાન કાંતિવાળી હતી અને અગ્નિ સમાન ઉજ્જ્વળ ફૂંપણોથી યુક્ત હતી. કમળની પાંદડી-ઝાવાળી તથા વાયુથી હાલી રહેલાં પત્રોવાળી તે વૈજયંતી માળાને લીધે અળસીનાં ફૂલ જેવા તે શ્યામવર્ણુ શ્રીકૃષ્ણ અતીવ શોભી રહ્યા હતા. તે પછી મનમાં ઉદાસ થઈ ગયેલા એ અર્જુનને

કેશવને કહ્યું: 'હે નિષ્પાપ! તમે પ્રથમ કહ્યું છે કે, હું યુદ્ધ કરીશ નહિ પણ અર્જુનનો સારથિ માત્ર થઈશ. તો હે પુંડરીકાક્ષ! આમ કહીને તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરતા નથી. જે કદાચ હું વ્યસનોમાં આસક્ત હોઈ, કોઈ જાતના સંકટમાં આવી પડ્યો હોઈ, અથવા અસ્ત્રોનું નિવારણ કરવાને અસમર્થ હોઈ, તો તમારે મારું રક્ષણ કરવા માટે આમ કરવું તે ઠીક છે. પણ જે હું બરાબર સાવધ થઈને બેસો છું, તો તમારે આમ ન કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મારા હાથમાં ધનુષ્યબાણ છે, ત્યાં સુધી હું દેવો, દૈત્યો, મનુષ્યો અથવા આ સમગ્ર લોકોને પણ જીતવા સમર્થ છું, એ પણ તમારા બળવામાં જ છે. છતાં તમે આમ કેમ કહ્યું?'^{૧૮-૨૪} ત્યારે વાસુદેવે આ અર્થભર્યો પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'હે નિર્દોષ અર્જુન! આ એક પૂર્વકાળની ગુહ્ય ઐતિહાસિક વાત છે. તે તું સાંભળ.^{૨૫} હું હંમેશાં લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે ચાર મૂર્તિ ધારણ કરી 'સન્ન' રહું છું. મારા આત્માનો વિભાગ કરીને હું લોકોનું હિત કરું છું.^{૨૬} મારી એક મૂર્તિ પૃથ્વી પર રહી બદરિકાશ્રમમાં નારાયણસ્વરૂપે તપશ્ચર્યા કર્યા કરે છે. પરમાત્માસ્વરૂપ મારી ત્રીજી મૂર્તિ જગત સારું કે નરસું કે કંઈ કર્મ કરે છે, તેને સાક્ષી તરીકે જોયા કરે છે. ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ)સ્વરૂપ મારી ત્રીજી મૂર્તિ લોકોનો આશ્રય કરી માનુષી કર્મો કર્યા કરે છે, ત્યારે મારી ચોથી જલશાયિની મૂર્તિ સસુદ્રમાં હજારો વર્ષની નિદ્રામાં શયન કરે છે.^{૨૭,૨૮} જે આ છેલ્લી જલશાયિની મૂર્તિ કહી, તે હજારો વર્ષ પછી નિદ્રામાંથી જાગત થાય છે અને તે સમયે વર આપવા યોગ્ય પોતાના ભક્તોને શ્રેષ્ઠ વરો આપે છે.^{૨૯} તે મારી ચોથી મૂર્તિને જાગત થવાનો સમય જ્યારે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે પૃથ્વીદેવીએ

પોતાના પુત્ર નરકાસુર માટે મારી પાસે જ વર માગ્યો હતો, તે તું સાંભળ.^{૩૦} 'મારો પુત્ર વૈષ્ણવાશ્રમપત્ર થાય અને તે અસ્રના પ્રભાવથી દેવો અને દાનવોથી પણ તે અવધ્ય થાય. આ વર આપવા તમે યોગ્ય છે.'^{૩૧} પોતાના પુત્ર માટે માગેલો પૃથ્વીદેવીનો તે વર સાંભળી મેં તેને અમોઘ વૈષ્ણવાશ્રમ પ્રથમ આપ્યું.^{૩૨} પછીથી મેં એને કહ્યું કે, 'હે પૃથ્વી! આ મારું અસ્ર હંમેશાં અમોઘ થાઓ. તે અસ્ર નરકાસુરનું રક્ષણ કરશે અને તેને કોઈ પણ મારી શકશે નહિ.'^{૩૩} આ અસ્રથી રક્ષાયેલો તારો પુત્ર શત્રુઓના સૈન્યને પીડનારો થશે અને સર્વ લોકમાં સર્વદા દુરાધર્મ રહેશે.^{૩૪} એ રીતે વર મેળવીને કૃતાર્થ થયેલી તે મનસ્વિની પૃથ્વીદેવી 'ભલે જન્મ' કહીને સ્વસ્થાને ગઈ અને અસ્રના પ્રભાવથી નરકાસુર પણ શત્રુઓને તપાવનારો તથા દુરાધર્મ થઈ પડ્યો.^{૩૫} હે પાર્થ! કાળે કરી નરકાસુર પાસેથી મારું તે અસ્ર આ ભગદત્તરાજ પાસે આવ્યું છે. હે રાજા! છંદ્ર અને ચંદ્ર સાથેના આ સર્વ લોકોમાં એવો એક પણ પુરુષ નથી, કે તે આ વૈષ્ણવાશ્રમી મરણ ન પામે.^{૩૬} આથી જ મેં તારું રક્ષણ કરવા માટે એ દિવ્ય અસ્રને વચમાંથી ઝીલી લીધું છે. હે અર્જુન! હવે એ ભગદત્ત તે પરમ અસ્રથી રહિત થયો છે, માટે તું તે મહાસુરનો સુખેથી વધ કર.^{૩૭} પૂર્વે મેં લોકોના હિતને અર્થે જન્મ નરકાસુરને માર્યો હતો, તેમ તું પણ દેવોનો દ્વેષ કરનારા આ તારા કદાશન ભગદત્તને મારી નાખ.^{૩૮} મહાત્મા કેશવે અર્જુનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે ભગદત્તને તીક્ષ્ણ બાણોથી એકાએક છાઈ દીધો. વળી મોટી શુભવાળા તથા મોટા મનવાળા તે અર્જુનને જરાય ગભરાયા વિના હાથીના ગંડરચળમાં નારાયણાનો પ્રદાર કર્યો. પર્વત પર જન્મ વળ પડે, તેમ તે

બાણ તે હાથીના ગંડસ્થળ પર પડ્યું અને સર્પ
જેમ રાફડામાં પેસી બંધ, તેમ તે મોઢિયા સાથે
તેના ગંડસ્થળમાં પેસી ગયું.^{૩૯-૪૧} આથી જેમ
દરિદ્રીની સ્ત્રી તેના પતિનું વચન માનતી નથી,
તેમ તે હાથી પણ ભગદત્તની વારંવાર પ્રેરણા
થયા છતાં તેનું વચન માનતો ન હતો.^{૪૨} તે
તો પોતાનાં ગાત્રોને સંકાચી દઈને દાંત વડે
પૃથ્વીનો ટેકા લઈ જિભો રહ્યો અને છેવટે દુઃખની
મોટી ગર્જના કરીને તે મહાન હાથીએ પ્રાણ
મૂછી દીધા.^{૪૩} પછી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : 'હે
પાર્થ ! આ ભગદત્તરાજ અતિશય વયોવૃદ્ધ છે.
આખા શરીરે તે પળિયાંથી ભરાઈ ગયો છે, એનાં
નેત્રો કચ્છલીઓથી ઢંકાયેલાં રહે છે; છતાં એ
ધણે શરે છે અને અતિ દુર્જય છે. એ રાજ
પોતાનાં નેત્રો બરાબર ઉધાડાં રહે માટે હંમેશાં
પાટો બાંધી રાખે છે. (માટે તે પાટો પ્રથમ તોડી
પાડવો જોઈએ.)'^{૪૪, ૪૫} એટલે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ-
નાં વાક્ય પ્રમાણે બાણ વડે તે પાટાને તોડી
પાડ્યો અને તુરત જ તે રાજાનાં નેત્રો રૂધિર
ગયાં.^{૪૬} આથી એ પ્રતાપી ભગદત્તરાજ સધળા
જગતને અધિકારમય માનવા લાગ્યો. પછી પાંડુ-
પુત્ર અર્જુનને મજામૂત ગાંડાવાળું અર્ધચંદ્રાકાર
બાણ મારી રાજ ભગદત્તનું હૃદય ચીરી નાખ્યું.
એ પ્રમાણે જ્યારે અર્જુનને હૃદય ચીરી નાખ્યું,
ત્યારે ભગદત્તે પ્રાણોનો ત્યાગ કરી પોતાના હાથ-
માંથી ધનુષ્યબાણને પણ તજ્યો. ત્યારે તેના મસ્તક
પર બાંધેલા મુંદર ફેંટો કમળના નાળમાં પ્રહાર
કરવાથી નીચે ખરી પડતાં કમળ પરનાં પાંદડાંની
જેમ નીચે પડી ગયો. વાયુના ઝપાટાથી ભાંગી
પડેલું પુષ્પપૂર્ણ કરેણું ઝાડ જેમ મોટા પર્વત
પરથી નીચે ગબડી પડે, તેમ ત્યાં સુવર્ણની
માળાને ધારણ કરનારો તે રાજ પણ સુવર્ણના
અલંકારવાળા તથા પર્વત સમાન જોયા એવા તે

હાથી પરથી પૃથ્વી પર ગબડી પડ્યો.^{૪૭-૫૦} આ
પ્રમાણે ઇંદ્રનંદન અર્જુનને તે સંગ્રામમાં ઇંદ્ર સમાન
પરાક્રમવાળા અને ઇંદ્રના મિત્ર એવા રાજ ભૂ-
દત્તને મારી નાખ્યો. પછી બળવાન વાયુ જેમ
વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ જયંતી ઇચ્છાવાળો તે
અર્જુન તમારા પક્ષના બીજા રાજાઓને ભાંગી
નાખવા લાગ્યો.^{૫૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જન સંસારકથાપર્વમાં
'ભગદત્તનો વધ' નામનો અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦ મો માયાવી શકુનિ નાઠો

॥ હંજય ઉવાચ ॥

પ્રિયમિન્દ્રસ્ય સત્તતં સંઘાયમતિતૌજસમ્ ।

હત્વા પ્રાગ્જ્યોતિર્ષં પાર્થઃ પ્રદક્ષિણમવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ઇંદ્રના પ્રિય મિત્ર એ અમાપ
તેજવાળા ભગદત્તરાજને માર્યા પછી અર્જુન
દક્ષિણ દિશા તરફ ગયો. તેવામાં શત્રુજનને જીત-
નારા ગાંધારારાજના પુત્ર વૃષક અને અચલ નામના
બે ભાઈ એ યુદ્ધમાં અર્જુનને પીડવા લાગ્યા,^{૧, ૨} તે
બંને વીરો અર્જુનની પાસે આગળપાછળ આવી
જોશ અને હાથમાં ધનુષ્ય લઈને તેને મહાવેગ-
વાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીંધવા લાગ્યા.^૩
એટલે અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણો વડે ગાંધારારાજ
સુખલના પુત્ર એ વૃષકના ઘોડા, સારથિ, ધનુષ્ય,
છત્ર, રથ અને ધજના તલ તલ જેવડા ટુકડા કરી
નાખ્યા. વળી અર્જુનને બાણોના સમૂહોથી તથા અનેક
જાતનાં હથિયારોથી સૌખલ વગેરે ગાંધારોદ્ધાઓને
પણ આકુળવ્યાકુળ કરી નાખ્યા.^{૪, ૫} ત્યાં કોત્રાય-
માન થયેલા અર્જુનને આયુધો ઉગમીને યુદ્ધ
કરવા ચડી આવેલા પાંચસો વીર ગાંધારોને
શ્તુલોકમાં વિદાય કરી દીધા. હવે મહાબાહુ
વૃષક મરણ પામેલા ઘોડાવાળા પોતાના રથમાંથી
એકદમ ઊતરી પડ્યો અને પોતાના ભાઈના

રથ પર ચઢી જઈ પોતે બીજું ધનુષ્ય ધારણ કર્યું.
આમ એક રથમાં બેઠેલા તે બન્ને વૃષક અને
અચલ ભાઈઓ બાણોનો વરસાદ વરસાવી
અર્જુનને વારંવાર વીંધવા લાગ્યા.^{૧૮} એ રીતે
હે મહારાજ! વૃત્ર અને બલદૈત્ય જેમ ઈંદ્રને
સખત પ્રહાર કરે, તેમ તમારા એ બન્ને સાળાઓ
અર્જુનને સખત પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૯} ઓમ-
ઋતુના વચલા બે મહિનાઓ ઉપરુ કિરણોથી
જમ્ લોકને તપાવે છે, તેમ બરાબર તાકીને
પ્રહાર કરનારા તે બન્ને ગાંધારપુત્રો અર્જુનને
પ્રહાર કરતા હતા.^{૨૦} હે રાજન! તે બન્ને જણા
એક જ રથમાં એકબીજાનાં અંગોનો સ્પર્શ કરીને
અડોઅડ બેઠા હતા, તેથી અર્જુનને એક જ બાણ
ચૂકીને તે બન્નેને મારી નાખ્યા.^{૨૧} હે રાજન!
સિંહ સમાન પરાક્રમી, લાલ નેત્રોવાળા, મોટી
જીભવાળા અને અન્યોન્ય એક જ લક્ષણવાળા
તે બન્ને વીરભાઈઓ ત્યાં રથ પરથી નીચે ઢળી
પડ્યા.^{૨૨} બંધુજનોને પ્રિય એવાં તે બન્નેનાં
શરીરો દશે દિશામાં પવિત્ર યશ પહોંચાડીને
રથ પરથી ધસી પર ઢળી પડ્યાં હતાં.^{૨૩} હે
પૃથ્વીનાથ! યુદ્ધમાં પાછી પાની નહિ કરનારા
પોતાના એ બન્ને મામાઓને યુદ્ધમાં આમ માર્યા
ગયેલા જોઈને તમારા પુત્રો હઃખનાં ઘણાં ઘણાં
આંસુ સારવા લાગ્યા.^{૨૪} પોતાના બે ભાઈઓને
મરણ પામેલા જોઈને સેંકડો માયા રચવામાં
કુશળ એવો શકુનિ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને
મોહિત કરવા માટે પોતાની માયા રચવા લાગ્યો.
તેની માયાના પ્રભાવથી, ત્યાં લાડીઓ, લોહાની
લાકડીઓ, પથ્થરો, તોપો, શક્તિઓ, ગદાઓ,
પરિધો, તલવારો, ત્રિશૂળો, મુદ્ગરો, પદ્મિણી,
લાકડીઓ, છરાઓ, કુરપ્રો, બંદૂકની ગોળીઓ,
વાછરડાના દાંત સરખા આકારનાં બાણો, હાડ-
કાનાં કૂળાંવાળાં બાણો, બેધારી તલવારો, નખરો,

મુસલો, ફરશીઓ, ચક્રો, સાદાં બાણો, બાલાઓ
અને એ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક જાતનાં
હથિયારો દશે દિશાઓમાં આવી આવીને
અર્જુન ઉપર પડવા લાગ્યાં.^{૨૫-૨૬} વળી ત્યાં
ગધેડાં, ઊંટે, પાડા, સિંહ, વાઘ, રાજ, ચિત્રા,
રીંછ, કૃતરા, ગીધ, વાંદરાં, સર્પો અનેક જાતના
રાક્ષસો અને અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ જીખાળવાં
થઈને ક્રોધપૂર્વક અર્જુન તરફ ધસવા લાગ્યાં.
પછી દિવ્ય અસ્ત્રને બાણનારો કુંતાનો શરો પુત્ર
અર્જુન ત્યાં અનેક બાણો છોડીને તેમને એકદમ
પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યો.^{૨૭-૨૮} આમ શરો
અર્જુનને સારાં સારાં મજબૂત બાણોથી તેમને
મારવા માંડ્યાં, એટલે ચારે તરફથી માર
ખાતાં તે પ્રાણીઓ મોટા અવાજ બૂમાબૂમ
કરી ત્યાંથી નાસી ગયાં.^{૨૯} હવે અર્જુનના
રથ સામે એકદમ અધિકાર છવાઈ ગયો અને
તે અધિકારમાંથી આવતી દૂર વાણીઓ અર્જુન-
ના તિરસ્કાર કરવા લાગી.^{૩૦} મહારણુમાં પ્રકટ
થયેલો તે અધિકાર ધોર અને ભેરવ હતો,
તેથી તે સર્વને લય કરનાર થઈ પડતો હતો.
છતાં અર્જુને તો ઉત્તમ તૈજસ અસ્ત્રનો પ્રયોગ
કરીને તે અધિકારનો નાશ જ કરી નાખ્યો.^{૩૧}
જ્યારે તે અધિકારનો નાશ થયો, ત્યારે ત્યાં
ભયાનક જળપ્રવાહો પ્રકટ થયા, એટલે અર્જુન
તે જળપ્રવાહનો નાશ કરવા માટે સૂર્યોજ્જનો
પ્રયોગ કર્યો.^{૩૨} આમ તે અસ્ત્રે પોતાના પ્રભાવ-
થી તે સર્વ જળ સૂકવી નાંખ્યું. એ રીતે તે સમયે
શકુનિએ અનેક જાતની માયાઓ કરી હતી.^{૩૩}
પણ અર્જુને પોતાના અસ્ત્રના બળથી તે સર્વ
માયાનો હસતાં હસતાં નાશ કરી નાખ્યો હતો.
જ્યારે આમ પોતાની સર્વ માયાઓ નાશ પામી,
ત્યારે અર્જુનનાં બાણોનો માર ખાઈ ત્રાસ પામેલો
એ શકુનિ સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે વેગવાળા

ઘોડાઓ ઘોડાવી ત્યાંથી નાસી ગયો. પછી અશ્વો-
ને જાણનારો અશ્વન શત્રુઓ પર પોતાની ઝડપ
દેખાડવા લાગ્યો અને ઠોરવાની સેના પર બાણોનો
વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. હે મહારાજ! અશ્વોને
તમારા પુત્રની સેના પર એટલો બધો બાણોનો
મારો અસાધ્યો દે તેથી તે સેના પર્વતમાં અથ-
ડાયેલી ગંગા નદીની પેઢે બે ભાગમાં વહેવાઈ
ગઈ. હે રાજન્! તે સેનામાંના છેટલાએક રાજાઓ
દ્રોણાચાર્યને શરણે ગયા અને છેટલાએક રાજાઓ
અશ્વનના બાણથી પીડાઈને દુર્યોધનને શરણે
ગયા. અમે ધૂળથી ઢંકાઈ ગયેલા તે સૈન્યમાં
અશ્વનને એઈ શકતા ન હતા. માત્ર દક્ષિણ
દિશામાં તેના ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર મારા
સાંભળવામાં આવતો હતો. ત્યારે શંખ, કુંડલિ
અને બીજાં રણવાદિત્રોના શબ્દને ઢાંછી દઈને
ઢવળ ગાંડીવનો ટંકારવ આકાશમાં પહોંચતો
હતો. તેવામાં વળી પાછો દક્ષિણ દિશામાં તરેહ
તરેહનાં યુદ્ધ કરનારા યોદ્ધાઓનો અને અશ્વનનો
સંઘ્રામ થવા લાગ્યો. હું તો તે સમયે દ્રોણાચાર્ય-
ની પાછળ જ હતો. હે ભારત! એ વેળા યુધિ-
ષ્ઠિનાં સૈન્યો પણ તમારા પુત્રોનાં સૈન્યોને જ્યાં
ત્યાં પ્રહાર કરી રહ્યાં હતાં. જમ વાયુ સમય
આવતાં વાદળોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ
અશ્વન પણ ત્યાં તમારી સેનાને છિન્નભિન્ન કરી
રહ્યો હતો. અનેક બાણોને વરસાવી ધસી આવતા
છંદ્રને જમ દોઈ ન વારી શકે, તેમ ઉગ્ર સ્વરૂપને
ધારણ કરનારા તે અશ્વનને પણ મહાધનુર્ધર
પુરુષગ્યામ્રો વારી શક્યા નહિ. ^{૩૭-૩૯} વળી
અશ્વનના પ્રહારથી તમારા સૈનિકો એટલા બધા
વ્યથિત થઈ ગયા હતા કે, તેઓ આમતેમ નાસ-
ભાગ કરી ઘણે ભાગે પોતાના જ યોદ્ધાઓનો નાશ
કરી રહ્યા હતા. ^{૩૭} અશ્વનને છોડેલાં તે શરીરને
ભેદી નાખનારાં કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો

પતંગની પેઢે દશે દિશાઓને ઢાંછી દઈને પડતાં
હતાં. ^{૩૮} હે રાજ! અશ્વનનાં એ બાણો ઘોડા-
ઓને, રથી યોદ્ધાઓને, હાથીઓને તથા પાળાને
પણ વીંધી નાખતાં હતાં અને રાક્ષામાં જમ
સર્પો પેસી જાય, તેમ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં.
અશ્વન હાથી, ઘોડા અને પાળાઓ પર એક
એક જ બાણ ફેંકતો હતો, છતાં પણ તેઓ એક
જ બાણથી ધાયલ થઈ મરણ પામી પૃથ્વી પર
પડતા હતા. ^{૩૯, ૪૦} ત્યાં મનુષ્યો માર્યા ગયા
હતા, હાથીઓ મૂચ્યા પડ્યા હતા અને ઘોડાઓ
બાણોથી ચોતરફ ધાયલ થઈ ઢળી પડ્યા હતા, તેથી
તે રણભૂમિમાં વિચિત્ર દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. વળી
ત્યાં ઠેરઠેર માંસમક્ષણ કરવા માટે આવેલાં કૂતરાં,
શિયાળનાં તથા કાગડાઓના ભયંકર શબ્દો
સંભળાતા હતા. ^{૪૧} અશ્વનના બાણથી પીડાયેલો
પિતા પુત્રને, મિત્ર મિત્રને તથા પુત્ર પિતાને ત્યાં
રણમાં મૃત્યુને જ નાસી જતો હતો. અરે! તે
યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓ એટલા બધા ગભરાઈ ગયા હતા
કે તેઓ માત્ર પોતાનું જ રક્ષણ કરવાની બુદ્ધિ-
વાળા થઈ જઈને પોતાનાં વાહનોને પણ ત્યજ
જતા હતા. ^{૪૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજાં સંસ્કરણકથનપરમા
'રાકુનિ' નાસવું' નામનો અધ્યાય ૩૦ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો નીલરાજનો વધ

॥ શ્રુતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તેષ્વનીકેષુ મમેષુ પાંડુપુત્રેણ સંજય ।

ચલિતાનાં દ્રુતાનાં ચ કથમાસીન્મનો હિ વઃ ॥ ૧ ॥

શ્રુતરાષ્ટ્ર ઓદયો : હે સંજય ! પાંડુપુત્ર
અશ્વને જ્યારે તે સૈન્યોમાં ભંગાણ પાડ્યું ત્યારે
આમતેમ નાસભાગ કરી ચલિત થયેલા તમારા
બધાનું મન કેવું થઈ ગયું હતું ? કેઈ સ્થળે
પણ સ્થિતિને નહિ જોનારાં સૈન્યોમાં જ વેળા

ભંગાણુ પશ્યું હશે, તે વેળા તેમને પુનઃ શત્રુઓ સામે ગોઠવવાં અશક્ય થયાં હશે. માટે હે સંજય ! તેના સંબંધમાં જ બન્યું હોય તે મને કહે.^૨

સંજય બોલ્યો : ત્યારે પણ હે પૃથ્વીનાથ ! તમારા પુત્રનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા વીરપુરુષો તો પોતાના યશનું લોકમાં રક્ષણ કરી, દ્રોણની પાછળ જ જવા લાગ્યા.^૩ અસ્રો ઉગામ્યાં અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ સામા આવી ખડા થયા અને એમ ભયંકર મામલો થઈ પડ્યો, છતાં તે યોદ્ધાઓ નિર્ભયની પેઠે આર્થ પુરુષોને યોગ્ય જ કર્મો કરવા લાગ્યા.^૪ હે વિશ્વ ! તેઓ તો અગ્નિ તેજવાળા હીમસેન, સાત્યકિ અને વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પણ વચમાં પડ્યા. (અર્થાત્ તેઓ યુધિષ્ઠિરને સહાય કરવા જતા હતા, પણ તમારા પક્ષના વીરોએ તેમને રોક્યા.)^૫ શત્રુઓ પર ક્રૂર વર્તન કરનારા પાંચાલો ‘દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો’ એ પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોને પ્રેરણા કરવા લાગ્યા હતા, ત્યારે આ તરફથી તમારા પુત્રો ‘દ્રોણનો વધ થવા ન દા’ એ પ્રમાણે સર્વ કૌરવોને પ્રેરણા કરવા મંડ્યા હતા.^૬ કટલાએક યોદ્ધાઓ ‘દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો’ એ પ્રમાણે તે રણભૂમિ પર કહી રહ્યા હતા, તો વળી બીજાઓ ‘દ્રોણનું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો’ એ પ્રમાણે ત્યાં કહી રહ્યા હતા. એ રીતે કૌરવ અને પાંડવ વચ્ચે ત્યાં દ્રોણના નામનો જ બાણે જુગાર ચાલી રહ્યો હતો.^૭ દ્રોણાચાર્ય પાંચાલ યોદ્ધાઓની ટુકડી સામે યુદ્ધ કરતા હતા, તો પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે તે સ્થાને ધસી આવતો હતો.^૮ જ્યારે સંગ્રામ ભયંકર સ્વરૂપવાળો થઈ ગયો, ત્યારે ભયાનક શબ્દ કરતા વીર પુરુષો પોતાની પંક્તિમાંથી જુદા પડી જઈ શત્રુયોદ્ધાઓ સામા આવી જતા હતા.^૯ તે યુદ્ધમાં પાંડવોને શત્રુઓ કંપાવી શક્યા નહિ, પણ પાંડવો તો પૂર્વે પોતાને થયેલાં

દુઃખોતું સ્મરણ કરી શત્રુઓનાં સૈન્યોને કંપાવવા લાગ્યા.^{૧૦} તેઓ લજ્જાવાળા હતા, તો પણ દ્રોણને અધીન થઈને અને પરાક્રમથી પ્રેરાઈને તેઓ એ મહારણુમાં દ્રોણનો વધ કરવા માટે પ્રાણોને પણ અજાખામણ કરીને યુદ્ધ માટે ચઢી આવ્યા હતા.^{૧૧} તે તુમુલ યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણોતું પણ કરીને યુદ્ધરૂપ રમતને રમી રહેલા એ મહાતેજસ્વી યોદ્ધાઓની એ પરસ્પરની અથડામણ લોહા અને પથ્થર જેવી થઈ રહી હતી.^{૧૨} હે મહારાજ ! કોઈ પણ વૃદ્ધ પુરુષોને પૂર્વે તેવા પ્રકારનો સંગ્રામ કદી થયો હોય તેવું સ્મરણ નથી, તેમ જ તે વૃદ્ધોએ તેવો સંગ્રામ કદી જોયો હોય કે સાંભળ્યો હોય તેમ પણ નથી.^{૧૩} એ વીરોના સંહારસમયે સૈન્યો આમતેમ ધૂમી રહ્યાં હતાં, તેથી તેમના અતિશય ભારથી પીડાયેલી પૃથ્વી બાણે કંપવા લાગી હતી.^{૧૪} યુધિષ્ઠિર રાજના આમતેમ ઊછળી રહેલા એ સૈન્યરૂપ સમુદ્રનો અતિભયંકર શબ્દ આકાશને સ્તબ્ધ કરી દેતો હતો અને પુનઃ તે સૈન્યમાં જ પેસી જતો હતો.^{૧૫} યુદ્ધમાં ધૂમી રહેલા દ્રોણાચાર્યે હંભરો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને પાંડવોનાં સૈન્યોમાં ભંગાણુ પાડવા માંડ્યું.^{૧૬} અશ્ણુત પરાક્રમવાળા દ્રોણાચાર્ય આમ તે સૈન્યોને જ્યારે મારી નાખતા હતા, ત્યારે સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જતે જ ત્યાં આવીને તેને ખાળતો હતો.^{૧૭} તે સમયે દ્રોણનું તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું અતિ અશ્ણુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તે યુદ્ધની કોઈ પણ ભતતની ઉપમા જ નથી એમ મારું નિશ્ચય માનવું છે.^{૧૮} તેવામાં બાણોરૂપ તણખાવાળો તથા ધનુષ્યરૂપ જ્વાળાવાળો નીલરાજરૂપ અગ્નિ ધાસની પેઠે કૌરવોની સેનાને ખાળવા મંડી પડ્યો.^{૧૯} એ રીતે સૈન્યોને ખાળી રહેલા તે નીલને પ્રતાપી અશ્વત્થામા હસીને મધુર વાણીથી આ પ્રમાણે પ્રથમ જ કહેવા લાગ્યો:^{૨૦}

અધ્યાય ૩૨ મો

બીજો દિવસ સમાપ્ત-યુદ્ધનું ભયંકર સ્વરૂપ

॥ મંત્રય ડગલ ॥

પ્રતિષ્ઠાતં તુ સૈન્યસ્ય નામૃત્યતઃ વૃકોદર ।

સોડમ્પાહનદ્ ગુરું વૃત્ત્યા કર્ણં ચ દશમિઃ શરૈઃ । ૧ ॥

સંન્ય બોલ્યોઃ દ્રોણાચાર્યથી યતો સૈન્યનો

આ નાશ ભીમસેનથી સહન થઈ શક્યો નહિ.

તેણે પોતાના યુરને સાઠ બાણોનો તથા કર્ણને

દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૧ ત્યારે દ્રોણાચાર્યે તેનો

જીવ લેવાની ઇચ્છાથી સીધી ગતિવાળાં તથા

તીક્ષ્ણ ધારવાળાં સજ્જાં બાણોનો તેના મર્મસ્થાન-

માં પ્રહાર કર્યો.^૨ વળી આચાર્યે સતત પ્રહાર

કરવાની ઇચ્છાથી બીજાં પણ જીવીસ બાણોનો

પ્રહાર કર્યો. તે ગાળામાં કર્ણે બાર બાણોથી,

અશ્વત્થામાએ સાત બાણોથી અને દુર્યોધનરાજાએ

છ બાણોથી એ ભીમસેનને છાઈ દીધો. મહાબળ-

વાન ભીમસેને પણ તેમને બધાને સામે પ્રહાર

કરી વીધી નાખ્યા. તેમાં તેણે દ્રોણને પચાસ

બાણોથી, કર્ણને દશ બાણોથી, દુર્યોધનને બાર

બાણોથી અને અશ્વત્થામાને આઠ બાણોથી પ્રહાર

કર્યો. પછી તુલ્ય શબ્દ કરીને તેણે રણમાં તેમની

સામે ધસારો કર્યો. તે ભીમસેન જ્યારે પ્રાણોનો

ત્યાગ કરવાની અણી પર આવી ગયો અને શત્રુ-

ઓએ તેને જ્યારે મરણ તુલ્ય અવસ્થાએ પહોં-

ચાડી દીધો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરાજાએ તે પોતાના

ચોક્કાઓને આજ્ઞા કરી કે, 'જાઓ ભીમને

બચાવો.' તે આજ્ઞા થતાં જ અમાપ તેજસ્વી

સાત્યકિ, નકુલ અને સહદેવ વગેરે મહાન પુરુષો

એકઠા થઈ ગયા અને કોવપૂર્વક ભીમસેન પાસે

આવી પહોંચ્યા.^{૩-૮} પછી મહાબલનું રોના રક્ષણ

તળે રહેલા મહાપરાક્રમી ભીમસેન વગેરે એ

રથીઓ દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં ભંગાણ પાંડવો

માટે એકીસાથે ત્યાં ચઢી આવ્યા.^૯ ત્યારે રથીઓ

‘હે નીલરાજ! બાણોની જ્વાળાથી આ બિચારા
અનેક ચોક્કાઓને બાળવાથી તારા હાથમાં શું
આવવાનું છે? આવ, મારી એકની સાથે જ લડ
અને કોઈ કરી મને જલદી પ્રહાર કર.’^{૧૨} એટલે
બીલેલાં કમળ સમાન મુખવાળા એ નીલે કમળ-
ના સમૂહ સમાન આકારવાળા તથા કમળનાં પત્ર
સમાન નેત્રવાળા તે અશ્વત્થામાને બાણોથી વીધી
નાખ્યો.^{૨૨} એ રીતે જ્યારે તે નીલરાજાએ અશ્વ-
ત્થામાને વીધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ ત્રણ
તીક્ષ્ણ મલ્લબાણોથી પોતાના શત્રુના ધતુબ્ધને,
ધ્વજને તથા છત્રને કાપી નાખ્યું. હવે તે નીલ-
રાજા હાથમાં ઢાલ તથા તલવાર લઈને પક્ષીની
પેઢે એકદમ પોતાના રથ પરથી નીચે દૂધી પડ્યો
અને તેણે અશ્વત્થામાના મસ્તકને ધડથી જુદું
પાડવા ઇચ્છા કરી.^{૨૩, ૨૪} પણ હે નિદોષ રાજા!
અશ્વત્થામાએ જ મંદહાસ્ય કરીને એક મલ્લબાણ
મૂછીને તે નીલરાજાના ઊંચી નાસિકાવાળા તથા
કુંડલયુક્ત એવા મસ્તકને ધડથી જુદું પાડી
દીધું.^{૨૫} આમ સંપૂર્ણ ચંદ્ર સમાન મુખવાળો,
કમળનાં પત્ર સમાન નેત્રવાળો અને ઉત્પલપત્ર
સમાન કાંતિવાળો અને અત્યંત જોયા તે નીલ-
રાજા મરણ પામીને પૃથ્વી પર ગબડી પડ્યો.^{૨૬}
આચાર્યના પુત્રે જ્યારે અતિ ઉજ્જ્વળ તેજવાળા
તે નીલરાજાને મારી નાખ્યો, ત્યારે અત્યંત આકુળ
થયેલી પાંડવોની સેના અતિશય વ્યથાતુર થઈ
ગઈ.^{૨૭} હે રાજા! તે સમયે પાંડવપક્ષના સર્વ
મહારથીઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ સમયે
એ ઇંદ્રનંદન અર્જુન હાથ, તો તે જ આપણા
બધાનું રક્ષણ કરે. પણ તે ક્યાંથી રક્ષણ કરે? તે
બળવાન અર્જુન તો દક્ષિણ દિશામાં બાણી રહેલા
સંશમ્ભનો તથા નારાયણી દુકંડીનો નાશ કરી
રહ્યો છે.^{૨૮, ૨૯}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત સંશમ્ભવધર્મમાં
'ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રમો' નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત

દ્રોણાચાર્ય પણ નિર્ભય થઈને રણમાં યુદ્ધ કરવા આવેલા તે વીર અને અતિ બળવાન મહારથીઓ સામા ટક્કર ઝીલવા લાગ્યા.^{૧૦} પાંડવો પણ મૃત્યુના બાદ્ય ભયનો ત્યાગ કરી, તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ સામે જઈ પહોંચ્યા. પછી ઘોડેસવારો ઘોડેસવારોનાં તથા રથીઓ રથીઓના સંહાર કરવા મચી પડ્યા.^{૧૧} તે વેળા રણભૂમિ પર શક્તિઓ અને તલવારોનો મારો ચાલુ થયો. કોઈ કોઈ સ્થળે ફરથીઓથી પણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું, તો ક્યાંક તીક્ષ્ણ પરિણામવાળું તલવારોનું પણ મહાન યુદ્ધ થતું હેતું.^{૧૨} જ્યારે હાથીઓના ધસારો ચાલુ થયો, ત્યારે તો યુદ્ધ અતિ દારુણ દેખાઈ રહ્યું. કોઈ યોદ્ધો હાથી પરથી જોધે માથે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો, તો બીજો કોઈ ઘોડા પરથી તે જ પ્રમાણે ગબડી પડ્યો.^{૧૩} હે રાજા! ત્યાં બાણથી ધાયલ થયેલો કોઈ રથી યોદ્ધો પોતાના રથ પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડતો હતો. તે રણમાં શત્રુ સાથેના યુદ્ધમાં ક્વચરહિત થઈ કોઈ યોદ્ધો પૃથ્વી પર પડતો હતો અને દોડાદોડ કરતો હાથી તેની છાતી દબાવીને તેનું માથું ભાંગી નાખતો હતો. વળી બીજા હાથીઓ પણ રણભૂમિ પર પડેલા, કેટલાક એક યોદ્ધાઓને છૂંદી નાખતા હતા.^{૧૪} કેટલાક એક હાથીઓ પોતાના દંતૂશળોને પૃથ્વીમાં ભરાવીને અનેક રથીઓને ચીરી નાખતા હતા, ત્યારે બીજા કેટલાક હાથીઓ દાંતોમાં ભરાયેલાં પુરુષોનાં આંતરડાં સાથે રણમાં આમતેમ ભગતા હતા તથા સેંકડો મનુષ્યોને ઘણુ વાળી નાખતા હતા. ત્યાં લોહાનાં ક્વચોને ધારણ કરી ઠામેઠામે પડેલા પાળા, ઘોડા, રથીઓ અને હાથીઓને બીજા કેટલાક એક હાથીઓ સૂંઢ વતી જાંચકી કાઢતા હતા અને જડાનલજાતના ધાસની પેઠે તેમને પછાડી ચૂકતા હતા. વળી ઘણા રાજાઓ કાળના યોગે ગીધપક્ષી-ખાડવાળી પથારી ઉપર ઘણા

કુખથી સૂતા હતા. એ યુદ્ધ અત્યંત મર્યાદાહીન ચાલ્યું હતું. તેમાં પિતા પોતાના રથને દોડાવી પુત્રને મારી નાખતો હતો; તેમ જ મોહને લીધે પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો. એ યુદ્ધમાં ઘણા રથો ભાંગી ગયા, ધન્યો ગિરઈ ગઈ, છત્રો પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને ભાંગી ગયેલાં રથનાં અર્ધો ધૂંસરાં લઈને ઘોડાઓ ચારે બાજુ નાસી ગયા. ત્યાં કપાયેલા બાહુઓ તલવાર સહિત પડ્યા હતા. કુંડળો સહિત મસ્તકો ઠેકઠેકાણે કપાઈ પડ્યાં હતાં. કોઈ બળવાન હાથી યોદ્ધાઓના રથોને ફેંટી દઈ પૃથ્વી પર ભુક્કા કરી નાખતો હતો, તો કોઈ રથીયોદ્ધો નારાયણાણથી હાથીને પ્રહાર કરી ભૂમિ પર પટ્ટી પાડતો હતો. વળી હાથીના તીવ્ર પ્રહારથી કેટલાક એક ઘોડા પોતાના સવારો સહિત પછડાઈ પડતા હતા. એ પ્રમાણે તે યુદ્ધ મર્યાદા વિનાનું થઈ અતિ દારુણ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫-૨૩} ત્યારે 'ઓ પિતા! ઓ પુત્ર! ઓ મિત્ર! તું ક્યાં છે? જોમો રહે, ક્યાં દોડી જાય છે? માર, પકડ, એને હણી નાખ!' વગેરે અનેક પ્રકારની વાણી સિંહનાદની ગર્જનાઓ સાથે સાથે તે રણભૂમિ પર મોટેથી સંભળાતી હતી. તે સ્થળે મનુષ્યો, ઘોડાઓ અને હાથીઓનું લોહી એકઠું થઈ ઘન થઈ ગયું હતું અને તે લોહીને લીધે પૃથ્વીની જડતી ધૂળ શાંત થઈ હતી. આ ભયંકર દેખાવ જોઈને કાયર મનુષ્યોનાં મનમાં ભય પેસી ગયો હતો અને તેથી તેઓ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા હતા. એક વીર બીજા વીર સામે આવી જતો અને પોતાના રથનાં પેડાંથી તે શત્રુના રથનાં પેડાંને આગળ જતાં થોભાવી દેતો હતો અને બાણ મારવાનો સમય નહિ દેખતાં તે ગદાના પ્રહારથી પોતાના પ્રતિરપ્ધીનું મસ્તક ઉડાવી દેતો હતો. કોઈ કોઈ સ્થળે તો કેટલાક એક યોદ્ધાઓ સામસામા ચોટલી

પકડીને યુદ્ધ કરતા હતા, તો ઠાઈ સ્થળે અતિ દારણું મુદ્ધિયુદ્ધ ચાલતું હતું. યુદ્ધ કરવાનાં સાધન વિનાના થઈ ગયેલા કેટલાએક શરૂવીરો સાધનની ઇચ્છા કરી નખ અને ઘાંતો વડે પણ ત્યાં મચી પડ્યા હતા. ઠાઈ વીર પુરુષ પોતાના શત્રુના પ્રહાર કરવા ભંચા કરેલા હાથને તલવાર, ધનુષ્ય, બાણ તથા અંકુશ સહિત છેદી નાખતો હતો. ઠાઈ સ્થળે એક ચોક્કો ખીજને મોટથી બોલાવી રહ્યો હતો, તો વળી પેલો ખીજે ચોક્કો યુદ્ધમાંથી વિમુખ થઈ નારી જતો હતો.^{૨૪-૨૬} ત્યાં ઠાઈ શરૂ નર પોતાની સામે આવીને યુદ્ધ કરતા શત્રુના મસ્તકને ધડથી જુદું પાડતો હતો. તે એઈ ઠાઈ કાયર પુરુષ ખૂમ પાડી પોખારા ભણી જતો હતો અને તેની ખૂમ સાંભળી ઠાઈ ખીજે પુરુષ અત્યંત ત્રાસ પામી જતો હતો.^{૩૦} ઠાઈ ચોક્કો પોતાનાં જ માણસોને તીક્ષ્ણ બાણોથી મારી નાખતો હતો, તો ખીજે ઠાઈ પોતાના શત્રુઓને જ વીણી વીણીને મારતો હતો. નારાય-બાણના પ્રહારથી ધાયલ થયેલો ઠાઈ હાથી પર્વતના શિખરની પેઠે તથા ઉનાળામાં નદીની ભેખડની પેઠે ધબાક કરતો પૃથ્વી પર પડતો હતો. ત્યાં ઝરણુ ઝરતા પર્વતની પેઠે ઠાઈ મદઝરતા હાથીએ પ્રાદપ્રહારથી ઠાઈ રથીચોક્કોએ ઘોડા તથા સારથિ સાથે મારી નાખ્યો હતો અને પોતે તે સ્થળે હજી ભોમો જ હતો. લોહીથી છંટાયેલા કેટલાએક અશ્વકુશળ શરૂઓને પ્રહાર કરતા એઈ ને કેટલાએક દુર્બળ દહનના ખીંકણોને મૂઝાઈ આવી જતી હતી. ત્યારે સર્વ યુદ્ધપ્રદેશ ખળભળી ઊઠ્યો હતો અને ત્યાં મારફટ સિવાય ખીજું કંઈ પણ જણાતું ન હતું. ત્યાં સર્વ પ્રદેશ સૈન્યની રજથી ઢંકાઈ ગયો હતો અને મર્યાદાનું લગાર પણ નામ ન હતું. તે વેળા સેનાપતિ ધૂષ્ટદુમ્ન આ સમય જ ખરો છે, માટે ઉતાવળ કરો એમ

કહીને હમેશાં સ્વભાવથી જ ત્વરાવાળા તે પાંડવ-ચોક્કોઓને યુદ્ધમાં ઉતાવળ કરાવી રહ્યો હતો. બાહુબળશાળી પાંડવો પણ તેની આજ્ઞાને માન્ય રાખી હંસો જમ સરોવરમાં પડે, તેમ દ્રોણ-આર્યના રથ ઉપર તૂટી જ પડ્યા. ત્યાં દ્રોણના રથ સામે 'પરસ્પર નિર્ભય થઈ ધસાશે કરો, પકડો, કાપી નાખો !' એવા તુમુલ શબ્દો સંભળાઈ રહ્યા હતા. તે પછી દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કણ્વ, અશ્વત્થામા, જયદ્રથ, અવંતિના કુમાર વિંદ તથા અનુવિંદ અને શટ્થ એ ચોક્કોઓ એસેસર ધસી આવીને તે પાંડવસૈન્યોને વારના લાગ્યા; પણ તેઓ આર્યધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા તે પાંડવ ચોક્કોઓને અટકાવી શક્યા નહિ; એટલું જ નહિ પણ તેમને પહોંચી વળવું પણ તેમને માટે ભારે થઈ પડ્યું.^{૩૧-૩૬} એક પાંડવો અને પાંચાલો બાણોથી સપ્ત પીડાતા હતા, છતાં પણ તેમણે દ્રોણને છોડ્યા જ નહિ. એટલે દ્રોણાચાર્ય અત્યંત ક્રોધે ભરાયા. તેમણે સેંકડો બાણો છોડી એદિ, પાંચાલ અને પાંડવચોક્કોઓના મોટા સંહાર કરી નાખ્યો. હે રાજ ! દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યની ફોરીને ટંકાર સર્વ દિશાઓમાં સંભળાતો હતો.^{૪૦, ૪૧} તે ટંકાર લગભગ વજ્રપાત સરખો હતો અને ઘણા મનુષ્યોને ત્રાસ પમાડતો હતો. એ જ અરસામાં અર્જુન સંખ્યાબંધ સંશસ્ત્રકોને જીતીને જ સ્થળે દ્રોણાચાર્ય પાંડવોને ખૂંદી રહ્યા હતા, તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. બાણોના આધરૂપ મોટી ધૂમરીઓવાળા તથા લોહીરૂપ જળવાળા મોટા મોટા ધરાઓને તરી જઈને અને સંશસ્ત્રકોના સંહાર કરીને આખરે અર્જુન ત્યાં દેખાયો. ત્યાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને શ્રીર્તિમાન એવા તે અર્જુનનો ચિહ્નનૃત વાનરસ્વજ તે જગ્યાએ તેજથી ઝંખ હળી રહેલો એમ જોયો. હવે તે અર્જુનરૂપ

પ્રલયકાળને સૂર્ય પોતાનાં અન્નોદ્ધરિરણો-
થી સંશક્તિના સૈન્યરૂપ સમુદ્રને સુકાવી દઈને
કૌરવોને પણ તપાવવા લાગ્યો. પ્રલયકાળે ઉદય
પામેલો ધુમકેતુ જમ સર્વ જૂતોને તપાવે છે,
તેમ અર્જુન પણ પોતાનાં શસ્ત્રોના તેજથી તે
સર્વ કૌરવોને બાળવા લાગ્યો. તેણે હજારો બાણો-
થી હાથી, ઘોડા અને રથી યોદ્ધાઓને મારવા
માંડ્યા. એમ બાણથી અત્યંત પીડાઈને તેઓ છૂટા
દેશે પૃથ્વી પર ઢળવા લાગ્યા. અર્જુનનાં બાણો-
થી ધાયલ થયેલા કેટલાએક યોદ્ધાઓ ત્યાં બરાડા
પાડવા લાગ્યા, કેટલાએક યોદ્ધાઓ નાસી ગયા
અને કેટલાએક તો મરણ પામી પડવા લાગ્યા.
તેઓમાંના કેટલાએક પડી જઈ ઊભા થતા હતા,
કેટલાએક ત્રાસને લીધે પુનઃ પછડાતા હતા
અને કેટલાએક તો મુઠ્ઠીઓ વાળીને નાસી જતા
હતા. પણ અર્જુને વીરપુરુષોના વ્રતનું સ્મરણ
કરીને તેમાંના કાઈને માર્યા નહિ. ભાંગી પડેલા
રથવાળા તથા આશ્ચર્યચકિત થઈ લગભગ નાસ-
ભાગ કરતા તે કૌરવો 'ઓ કર્ણ, ઓ કર્ણ,
હાય, હાય !' એ પ્રમાણે બૂમો પાડવા લાગ્યા.
આમ પોતાનું શરણ ઇચ્છતા તે કૌરવોની બૂમો
સાંભળીને અધિરથપુત્ર કર્ણે તેમને સર્વને 'ડરશો
નહિ, ડરશો નહિ' એવી અભય પ્રતિજ્ઞા કરી
અને પોતે અર્જુન સામે જઈ પહોંચ્યો. પછી
હે ભારત ! સર્વ ભરતવંશીઓને હર્ષ ઉપજવ-
નારા, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અસ્ત્રવેતાઓમાં ઉત્તમ
એવા તે કર્ણે અર્જુન પાસે જતાં વેંત જ અગ્ન્યાસ્ત્ર
પ્રકટ કર્યું. પણ અર્જુને પ્રદીપ્ત ધનુષ્ય ધારણ
કરનાર તે કર્ણનાં બળબળતાં બાણોને બાણના
જથાથી તોડી પાડ્યાં, એટલે કર્ણે પણ અર્જુન-
નાં ઝળહળતાં બાણોને તથા તેનાં અસ્ત્રને સામે
થી અસ્ત્ર છોડી વારવા લાગ્યો અને ગર્જના-
પૂર્વક બાણો છોડવા માંડ્યો. એવામાં ધૃષ્ટદ્યુમન,

લીમસેન અને મહારથી સાત્યકિ કર્ણ પાસે
આવી પહોંચ્યા અને સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ
બાણો મૂકી તેને વીંધવા લાગ્યા. ત્યારે એ રાધા-
પુત્રે બાણોની વૃદ્ધિથી અર્જુનના અન્નનું નિવા-
રણ કર્યું અને ત્રણ બાણો વડે તે ત્રણેયનાં
ધનુષો કાપી નાખ્યાં. આમ પોતાનાં આયુષો
કપાઈ ગયાં, એટલે તેઓ ઝેર વિનાના સર્પોની
પેઠે જરા વાર શાંત થઈ ઊભા રહ્યા, પણ પછી તે
શરાઓએ પોતાના રથમાં રહેલી શક્તિઓ દ્રેષ્ટીને
સિંહની પેઠે ગર્જના કરી. ત્યાં તેમના એસઠાર
હાયમાંથી છૂટેલી, સર્પ સમાન ઝેરી અને ભડ-
ભડાટ બળતી તે મહાન શક્તિઓ કર્ણના રથ
સામે સડસડાટ કરતી જવા લાગી; પણ બળવાન
કર્ણે તો સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને
તે શક્તિઓને કાપી નાખી, ગર્જના કરી મૂકી
અને અર્જુન સામે બાણો છોડવા માંડ્યાં. સામે
અર્જુને પણ સાત બાણોથી એ રાધાપુત્રને વીંધી
નાખ્યો અને બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી તેના
નાના ભાઈને મારી નાખ્યો. પછી સ્ત્રીનાં જનારાં
બીજાં છ બાણોનો પ્રહાર કરીને તેણે કર્ણના શત્રુ-
જય નામના બીજ ભાઈને પણ મારી નાખ્યો
અને વળી એક ભદ્ર બાણથી તેણે તેના ત્રીજા
ભાઈ વિષાટનો પણ શિરચ્છેદ કર્યો. આમ અર્જુને
એકલે હાથે સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોના દેખતાં જ સૂત-
પુત્ર કર્ણના ત્રણ ભાઈઓને મારી નાખ્યા. તેવામાં
લીમસેન ગરુડપક્ષીની પેઠે પોતાના રથ પરથી
ફૂદી પડ્યો અને હાયમાં તલવાર લઈ તેણે કર્ણ-
ના પક્ષના પંદર યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા. પાછો
ઝટપટ પોતાના રથમાં બેસી જઈને તેણે બીજું
ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને દશ બાણો વડે કર્ણને
તથા પાંચ બાણો વડે તેના સારથિ તથા ઘોડા-
ઓને વીંધી નાખ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમને પણ હાયમાં ઉત્તમ
તલવાર તથા પ્રકાશિત ઢાલ લઈને ચંદ્રવર્મા

તથા નિપંચના રાજ બૃહત્સજને મારી નાખ્યો. વળી પાછો તુરત પોતાના રથમાં બેસી જઈને બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને તેણે તોતેર બાણો છોડી કણને વીંધી નાખ્યો તથા રણમાં મોટી ગર્જના કરી મૂકી. ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળા સાત્યકિંચે પણ ત્યાં બીજું ધનુષ્ય લઈ કણને ચોસઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો તથા સિંહ સરખી ગર્જના કરી. વળી સારી રીતે તાણીને છોરેલાં બે મદ્દલબાણોથી તેણે કણનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને પુનઃ ત્રણબાણો વડે તેના બે હાથમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. તે વેળા દુર્યોધન, દ્રોણાચાર્ય અને રાજ નયદ્રથે સાત્યકિંચ સમુદ્રમાં ગળકિયાં ખાતાં એ કણને ઉગારી લીધો. વળી ત્યારે તમારા પક્ષના સેંકડો પાળા, ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારો શત્રુઓ પર બાણો ફેંટી ફેંટીને પ્રહાર કરતા કણ પાસે દોડી આવ્યા. પેલી તરફથી ધૃષ્ટદ્યુમન, ભીમ-સેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ સર્વે એ સાત્યકિંચ રક્ષણ કર્યું. એ રીતે તમારા પુત્રો અને પાંડવો વચ્ચે પ્રાણોની પણ પરવા કર્યો વિના દેવળ સર્વ ધનુર્ધરોના નાશને માટે મહાભયંકર રણસંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો. તે યુદ્ધમાં પાળા, રથ, હાથી અને ઘોડા-હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળા-એ સાથે લડી રહ્યા હતા; તેમ જ રથીઓ હાથી, પાળા અને ઘોડાઓ સાથે લડતા હતા તથા રથો અને પાળાઓ, રથો અને હાથીઓ સાથે મચી પડ્યા હતા. ઘોઈ ઘોઈ સ્થળે ઘોડા ઘોડાઓની સાથે, હાથીઓ હાથીઓની સાથે, રથીઓ રથીઓની સાથે તથા પાળાઓ પાળાઓની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયેલા દેખાતા હતા. એ પ્રમાણે તે મહાન પાંડવો સાથે નિર્ભય થયેલા તમારા પુત્રોનું યમરાજની રાજધાનીને વધારનારું તથા રાક્ષસોને હર્ષ ઉપજવનારું અતિગહન યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. એ સંગ્રામમાં પાળા, રથ, ઘોડા અને હાથીઓએ

અનેક હાથી, રથ, પાળા અને ઘોડાઓને દાટ વાળી નાખ્યો હતો. વળી હાથીઓએ હાથીઓ-નો, રથીઓએ રથીઓને, રથીઓએ રથીઓનો, ઘોડાઓએ ઘોડાઓનો અને પાળાઓએ પાળાઓ-નો સંહાર વાળ્યો હતો. ૪૨-૭૧ ત્યારે રથીઓએ હાથીઓનો, મહાન હાથીઓએ મહાન ઘોડાઓનો, ઘોડેસવારોએ ઉત્તમ રથીઓનો અને શ્રેષ્ઠ રથી-ઓએ ઘોડેસવારોનો નાશ કર્યો હતો. ત્યાં રણ-ભૂમિ પર મરણ પામેલા અને છિન્નભિન્ન થયેલાં આત્મપણે તથા કવચોવાળા અનેક યોદ્ધાઓમાંથી ઘોઈની શ્રમ બહાર નીકળી પડી હતી, ઘોઈના દાંત બહાર નીકળી પડ્યા હતા, તે ઘોઈની આંખો બહાર નીકળી પડી હતી. ૭૨ તે રણમાં અનેક પ્રકારનાં સાધનોવાળા શત્રુયોદ્ધાઓએ સારાં સારાં હથિયારોથી મારી નાખેલા ઘણા યોદ્ધાઓ ભયં-કર દેખાવે પૃથ્વી પર પડ્યા હતા. ઘેટલાએક તો ઘોડા અને હાથીના પગની ઠોકરોમાં આવી આમ-તેમ પછડાતા હતા, તે બીજા ઘેટલાએક મોટા મોટા રથોનાં પેડાં તળે છુંદાઈ જઈ અત્યંત આકુળ-વ્યાકુળ થતા હતા. ત્યાં માંસાહારી પશુપક્ષીઓને તથા રાક્ષસોને આનંદ ઉપજવનારો દારૂણ માનવ-સંહાર વર્તી રહ્યો હતો. તેમાં ઠાપાયમાન થયેલા તે બળવાન યોદ્ધાઓ પોતાના બાહુબળથી એક-બીજાનો સંહાર કરતા ધૂમી રહ્યા હતા. ૭૬, ૭૭ આમ દે ભારત ! જ્યારે લગભગ બન્ને સૈન્યોનો અત્યંત સંહાર થઈ ગયો અને સૂર્ય જ્યારે અસ્તા-ચલ પર્વત પ્રત્યે આરૂઢ થયો, ત્યારે તે બન્ને સૈન્યો લોહીથી રેખાગ્ર થયેલા એકબીજાના અવયવોને જોતાં જોતાં ધીમે ધીમે છાવણી તરફ વળ્યાં. ૮૦

હતિ શ્રોમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત સંશતકવધપર્વમાં 'બીજી દિવસની સમાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત

સંશતકવધપર્વ સમાપ્ત

અભિમન્યુવધપર્વ

અધ્યાય ૩૩ મો

અભિમન્યુના વધનો સંક્ષેપ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પૂર્વમસ્માસુ મગ્નેષુ ફાલ્ગુનેનામિતોજમા ।

દ્રોણે ચ મોઘસંકલ્પે રક્ષિતે ચ યુધિષ્ઠિરે ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધોઃ અતુલ તેજવાળા અર્જુનને આપણી સેનાઓમાં પ્રથમ જ ભંગાણ પાડ્યું અને દ્રોણનો સંકલ્પ વ્યર્થ કરી રાજ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કર્યું.^૧ વળી તમારા પુત્રોનો યુદ્ધમાં પરાજય થયો, તેથી તેમનાં કવચો તૂટી ગયાં, તેઓ બાધા ધૂળથી ભરાઈ ગયા અને અતિ ઉદ્વેગ પામીને તેઓ દશે દિશાઓને ઝેઈ રહ્યા. પછી દ્રોણાચાર્યની સંમતિ પ્રમાણે તેઓ સૈન્યોને પાછાં વાળી છાવણી તરફ જવા લાગ્યા. અવશ્ય તે દિવસના રણમાં તેઓ તાકી તાકીને મારનારા શરા પાંડવોનાં બાણોથી ભેદાઈ ગયા હતા અને અત્યંત તિરસ્કારપાત્ર બન્યા હતા.^{૨,૩} બીજાં સર્વ મનુષ્યો જ્યારે અર્જુનના અતુલ શુણોનાં વખાણ કરતા હતા તથા શ્રીકૃષ્ણની અર્જુન પ્રત્યેની મિત્રતાનું ધીર્તાન કરતા હતા, ત્યારે તે સર્વ જાણે જૂઠાં તહેા-મતવાળા કથા હોય, તેમ કેવળ વિચારપરંપરાને લીધે મૂંઝા જ થઈ ગયા હતા. તે પછી બીજા દિવસનું સવાર થયું, ત્યારે દુર્યોધન વિનય અને અભિમાન સાથે દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યો. તે સમયે દુર્યોધન શત્રુઓની વૃદ્ધિથી અત્યંત દુઃખી મનવાળો અને ક્રોધપૂર્ણ થઈ ગયો હતો. બોલવા માં ચતુર એના તેણે સર્વ યોદ્ધાઓના સાંભળતાં આચાર્યને કહ્યું કે,^{૪-૬} 'દે દ્રિઞ્પ્રેષ્ઠ । અવશ્ય અમે તો આપના શત્રુપક્ષમાં જ છીએ, ખરું ને ? કારણ કે યુધિષ્ઠિર આજે આપની લગભગ પાસે આવી અશ્વો હતો, છતાં આપે તેને પકડ્યો નહિ.' એ

કદાચ તમે ધારો અને શત્રુને પકડવાની ઇચ્છા કરો, તો તમારી આંખે ચઢેલો તે શત્રુ કદી પણ છૂટી શકે જ નહિ. ભલે પછી દેવો સહિત પાંડવો પણ તેનું રક્ષણ કર્યા કરતા હોય !' મારા પર પ્રસન્ન થઈને આપ યુધિષ્ઠિરને પકડી લાવવાનો મને વર આપી બેઠા હતા; છતાં પણ આપ પાછાળથી ફરી ગયા છો. આપ જવા આચાર્યપુરુષો તો ભક્તોની આશાનો ઠાઈ પણ રીતે ભંગ કરતા નથી.^૭ દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય અપ્રસન્ન થયા અને પોતાના તે રાજને આ પ્રમાણે બોલ્યા : 'હું સદા તારું પ્રિય કરવામાં જ આસક્ત રહું છું, છતાં તારે મને અપ્રિયકર ગણવો ઉચિત નથી.^૮ અર્જુનના રક્ષણ તમે રહેલા શત્રુને દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે અરે ! સમગ્ર ભુવનના લોકો પણ જીતવાને સમર્થ નથી.^૯ અરે, જ્યાં જગતના સ્થા ગાંધર્વ છે અને જ્યાં અર્જુન સેનાપતિ છે, ત્યાં સાક્ષાત્ શંકર પ્રભુ સિવાય કોનું બળ ચાલી શકે એમ છે ?^{૧૦} હે તાત । આજે હું આ એક સત્ય વાત કહું છું અને તેમાં લગાર પણ અન્યથા થવાનું નથી. આજે હું કોઈ એક મહારથીને અવશ્ય પાડીશ.^{૧૧} આજે હું એવી વ્યૂહરચના કરીશ, કે તેને દેવો પણ ભેદી શકશે નહિ. મારે કે રાજન । કોઈ પણ ઉપાયે તમે અર્જુનને રણમાંથી દૂર કરો.^{૧૨} કારણ કે તે અર્જુનને યુદ્ધના સંબંધમાં કંઈ પણ અજાણ્યું કે ન બની શકે તેવું નથી. તેણે આમતેમ સર્વ સ્થળેથી સમગ્ર જ્ઞાન મેળવ્યું છે.^{૧૩} જ્યારે દ્રોણાચાર્ય એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સંશયોગી દુઃકરીઓએ ફરીથી યુદ્ધ કરવા માટે અર્જુનને દક્ષિણ દિશામાં આવવાનું કહેણ મોકલ્યું.^{૧૪} તે પછી અર્જુનનો તેમના શત્રુઓ સાથે એવો રણસંઘામ મચ્યો હતો કે તેને કોઈએ ક્યાંય જોયો નહિ હોય અને સાંભળ્યો

ભીમસેન, એ ત્રણેય લોકમાં સરખા જ કહેવાય છે.^૪ પ્રતિજ્ઞાપાલન અને પરાક્રમ કરવામાં ચતુર એવા ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુનની તો આખી પૃથ્વીમાં મને હપમા જ મળતી નથી.^૫ વડીલો પર પૂજ્યભાવ, કરેલાં કર્મોનું ગોપન, વિનય, ઇંદ્રિયોનો સંયમ, સૌંદર્ય અને શૌર્ય, આ છ ગુણો નકુલમાં નિયત રહેલા છે. વીર સહદેવ શાસ્ત્ર, ગંભીરતા, મીઠાશ, સત્ય, ૩૫ અને પરાક્રમમાં અશ્વિનીકુમાર દેવ સરખો છે.^{૬, ૭} શ્રીકૃષ્ણમાં જ વિશાળ ગુણો રહેલા છે તથા પાંડવોમાં જ ગુણો છે, તે બધા ગુણો એકલા અભિમન્યુમાં દેખાય છે.^૮ તે પરાક્રમમાં યુધિષ્ઠિર સરખો છે, આરિષ્ટમાં શ્રીકૃષ્ણ સરખો છે અને કર્મોમાં ભયંકર કર્મ કરનાર ભીમસેન સરખો છે. તે ૩૫માં, પરાક્રમમાં તથા શાસ્ત્રમાં અર્જુન સરખો છે અને વિનયમાં તે સહદેવ અને નકુલ સરખો છે.^{૯, ૧૦}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો: હે સુત! સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુ કદી પણ પરાજય પામે તેવો નથી, છતાં તે યુદ્ધમાં કેમ માર્યો ગયો? હું આતું સંપૂર્ણ વર્ણન સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૧૧}

સંજય બોલ્યો: હે મહારાજ! જરા સ્થિર થાઓ અને દુર્ધર એવા પણ શોકને ધારી રાખો. હું તમને તમારા સંજંચીઓને મહાન નાશ કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૨}

હે મહારાજ! આચાર્ય અઘ્ન્યૂદ રચ્યો અને તેમાં ઈંદ્ર સરખા સર્વ રાજાઓને ગોઠવ્યા. તે વ્યૂહના આરાઓને સ્થળે સૂર્ય સરખા તેજસ્વી રાજકુમારોને ગોઠવ્યા હતા. તે સમયે ત્યાં સર્વ રાજપુત્રોનો સમૂહ એકઠો થયો હતો.^{૧૩, ૧૪} તે બધાએ એકત્ર રહેવાનો સંકેત કર્યો હતો. તે સૌની ધન્યતા સુવર્ણજડિત હતી. તેમણે બધાએ લાલ વસો ધારણ કર્યો હતો અને લાલ આભૂષણો પહેર્યાં હતાં.^{૧૫} તેમની સૌની પતાકા

લાલ રંગની હતી અને તે સૌએ સોનાની માળાઓ ધારણ કરી હતી, ચંદન તથા અગરનું શરીર લેપન કર્યું હતું, પુષ્પોની માળાઓ પહેરી હતી અને વસ્ત્રો પણ અત્યંત બારીક પહેર્યાં હતાં.^{૧૬} તે બધા રાજપુત્રો એકત્ર થઈને અભિમન્યુ સામે યુદ્ધ કરવા દોડી ગયા હતા. તેમની કુલ સંખ્યા દશહજારની હતી અને બધાના હાથમાં મજપૂત ધનુષ્યો હતાં.^{૧૭} તેઓ બધા પ્રિય દેખાવવાળા તમારા પૌત્ર લક્ષ્મણકુમારને આગળ કરી ચાલતા હતા. તેઓ એકબીજાના કુખમાં સમાન હતા, તેમ સાહસમાં પણ તેઓ અન્યોન્ય સરખા જ હતા.^{૧૮} તેઓ અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરતા હતા અને અન્યોન્યના હિતમાં આસક્ત હતા. હે રાજેન્દ્ર! દુર્યોધનરાજ તો એ વ્યૂહના મધ્યભાગમાં ઊભો હતો.^{૧૯} તે સમયે કર્ણ, દુઃશાસન અને કૃપાચાર્ય એ ત્રણ મહારથીઓ એ દુર્યોધનરાજને વીંટાઈ વળ્યા હતા. તેના મસ્તક પર સ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું અને તે સાક્ષાત્ શ્રીમાન ઈંદ્ર સરખો દેખાતો હતો.^{૨૦} વળી તેની આસપાસ આમરો અને પંખાઓ ઢોળાતા હતા, તેથી તે હૃદય પામતા સૂર્ય જેવો શોભતો હતો. તે સંન્યતા મોખરામાં સેનાનાયક દ્રોણાચાર્ય તથા સિંધુરાજ શ્રીમાન જયદ્રથ મેરુપર્વતની પેઠે અડગ ઊભા હતા. હે મહારાજ! સિંધુરાજની પાસે દેવ સમાન કાંતિવાળા તમારા ત્રીસ પુત્રો અશ્વત્થામાને આગળ કરી શોભતા હતા. વળી કપટી શકુનિ, શલ્ય અને બૃહદ્રથ વગેરે મહારથીઓ ત્યાં સિંધુરાજને પડખે શોભી રહ્યા હતા. પછી તમારા અને શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે મરણ થાય તોપણ પાછા ન હઠવું એવા નિશ્ચયવાળું અને જ્ઞેતાં ૩૧૦ ખડાં થઈ જાય તેવું તુચ્છ યુદ્ધ ચાલુ થયું હતું.^{૨૧-૨૫}

હિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અભિમન્યુવધવર્ગમાં 'અઘ્ન્યૂદરચના' નામનો અધ્યાય ૩૪મો સમાયે

અધ્યાય ૩૫ મો અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા

॥ સત્ય યવાચ ॥

તદનીકમનાદૃષ્યં મારદ્વાજેન રક્ષિતમ્ ।

પાર્યાઃ સમમ્યવર્તન્ત ભીમસેનપુરોગમાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્યોઃ હવે ભીમસેન આદિ પાંડવો-
એ દ્રોણાચાર્યના રક્ષણ તથે રહેલા તે અજિત
કૌરવસૈન્ય પર ચઢાઈ ઠરી.^૧ સાત્યકિ, ચેકિતાન,
દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પરાક્રમી કુંતિભોજ, મહારથી
દ્રુપદ, અર્જુનનંદન અભિમન્યુ, ક્ષત્રધર્મા, વીર્ય-
વાન બૃહક્ષત્ર, ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ, નકુલ, સહદેવ,
ધટોતકચ, પરાક્રમી યુગામન્યુ, અજિત શિખંડી,
દુરાધર્ષ ઉત્તમોજ, મહારથી વિરાટ, કોપાયમાન
થયેલા દ્રૌપદીના પુત્રો, વીર્યવાન શિશુપાલપુત્ર
અને મહાવીર્યવાળા કેકયકુમારો એ અને બીજા
હજારે અઙ્ગકુશળ તથા રણધેલા યોદ્ધાઓ પોત-
પોતાની દુકંડીઓ સાથે દ્રોણ સામે યુદ્ધ કરવાની
ધમ્મચાથી એકદમ દોડ્યા.^{૨-૬} તે યોદ્ધાઓને
સમીપમાં આવી રહેલા જોઈને અતિ વીર્યવાન
દ્રોણાચાર્ય હાગારે ગભરાયા નહિ અને તેમને
બાણોના મોટા જથ્થાથી આગળ વધતા અટકા-
વવા લાગ્યા.^૭ પાણીનો મોટો પ્રવાહ જમ કુર્બેદ
પર્વત પાસે આવીને આગળ વધી શકતો નથી,
તેમ તે પાંડવયોદ્ધાઓ પણ દ્રોણ પાસે આવી
આગળ વધી શક્યા નહિ. તેઓ તો જમ જળાશયો
કાંઠા આગળ અટકી જાય છે, તેમ દ્રોણ આગળ
આવી અટકી ગયા.^૮ હે રાજન! દ્રોણના ધનુષ્ય-
માંથી છૂટેલાં બાણોએ પાંડવોને એટલા બધા
પીડી નાખ્યા કે, તેઓ ભારદ્વાજની સામા લખા
જ રહી શક્યા નહિ.^૯ તે સમયે અમને દ્રોણા-
ચાર્યના બાહુઓનું બળ અતિ અદ્ભુત લાગ્યું
હતું; કારણ કે પાંચાલો અને સુંજયો એમની
સામે ઝીક ઝીલી શક્યા નહોતા.^{૧૦} કોપપૂર્વક

ધરતી આવતા એ દ્રોણાચાર્યને જોઈને યુધિષ્ઠિર-
રાજ તેમને અટકાવવા માટે ઘણા વિચારો કરવા
લાગ્યા.^{૧૧} આ દ્રોણને અમારામાંનો કોઈ પણ
વારી શકે નહિ, એમ માની યુધિષ્ઠિરે તે અસહ્ય
મોટો બોલે સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુ પર ચૂકવાનો
નિશ્ચય કર્યો;^{૧૨} કારણ કે અભિમન્યુ શ્રીકૃષ્ણથી
કે અર્જુનથી ઊતરે તેવો ન હતો અને અતુલ
તેજાવાળો હતો. પછી યુધિષ્ઠિરે તે અરિનારાન
અભિમન્યુને આ વચન કહ્યું:^{૧૩} 'હે તાત !
તું આ સમે એવું કર કે તારો પિતા અર્જુન
પાછો આવીને આપણને ઠપકા આપે નહિ. અમે
બધા તો આ ચક્રવ્યૂહને ભેદવાનું બણતા નથી.^{૧૪}
હે મહાબાહુ ! આ ચક્રવ્યૂહને એક તું ભેદી શકે,
બીજે અર્જુન ભેદી શકે, ત્રીજા શ્રીકૃષ્ણ ભેદી
શકે અને ચોથો પ્રદ્યુમ્ન ભેદી શકે. કોઈ પાંચમે
એને ભેદી શકે એમ નથી.^{૧૫} હે તાત અભિમન્યુ !
તારા કાકાઓ, મામાઓ અને આ સઘળાં સૈન્યો
આ સમયે તારી પાસે ચક્રવ્યૂહનું ભેદન કરાવવા
માગે છે; માટે તું એ બધાની તે ધમ્મચા પૂર્ણ
કર. તું એકદમ અસ્થિ હાથમાં લઈને દ્રોણની
સૈન્યરચનાને તોડી નાખ. હે તાત ! જે આ
વખતે તું આ કાર્ય નહિ કરે, તો રણમાંથી
આવીને અર્જુન આપણા બધાની નિંદા કરશે.'

અભિમન્યુ યોદ્યોઃ મારા પિતાનો યુદ્ધમાં
જય ધરછી, હું આ ધડીએ જ આ અતિ ઉગ્ર
અને દઢ એવા દ્રોણના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરું
છું.^{૧૬-૧૮} મને મારા પિતાએ ચક્રવ્યૂહને તોડી
નાખવાનો ઉપાય શીખવ્યો છે, પણ આપત્તિનો
કોઈ પ્રસંગ આવી પડતાં હું તેમાંથી નીકળી
આવવાની હામ રાખતો નથી.^{૧૯}

યુધિષ્ઠિર યોદ્યાઃ હે યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ !
તું પ્રથમ આ સૈન્યની વ્યૂહરચનાને તોડી નાખ
અને અમને તેમાં દાખલ થવાનું દ્વાર કરી આપ.

હે તાત! તું જે માગે તેમાં આવીશ, તે માગે
અમે બધા તારી પાછળ પાછળ આવીશું. હે
તાત! યુદ્ધમાં અર્જુન જેવા તારી પાછળ અમે
આ યુદ્ધમાં દાખલ થઈશું અને ચારે બાજુથી તારું
રક્ષણ કરતા રહીને અમે તને અનુસરશું. ૨૦, ૨૧

ભીમસેન બોલ્યો: હું, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ,
પાંચાલો, કેકયો, મત્સ્યો તથા પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓ
તારી પાછળ જ આવીશું. ૨૨ એક વખત તું જેવા
વ્યૂહ તોડીશ કે તુરત તે તે સ્થળે જોભેલા સારા
સારા યોદ્ધાઓને અમે સંહારી નાખીશું. ૨૩

અભિમન્યુ બોલ્યો: જન્મ પતંગિયું ભડભડતી
આગમાં ઝંપલાવે છે, તેમ હું પણ ક્રોધપૂર્વક
દ્રોણના આ દુર્ગમ સૈન્યમાં ઝંપલાવી મૂંડીશ. ૨૪
હું આજે એવું કરું કરી દેખાડીશ કે, તે મારા
બન્ને વંશને, મામાને (શ્રીકૃષ્ણને) તથા પિતાને
પ્રીતિ કરનાર થઈ પડશે. ૨૫ આજના સંઘામમાં
હું એક બાળક આ શત્રુઓના ટોળાબંધ સૈન્યને
હાંધી કાઢીશ, તે સર્વ પ્રાણીઓ એક વખત તો
જેઈ રહેશે. ૨૬ આજના યુદ્ધમાં કોઈ પણ શત્રુ
જે મારે હાથે જીવતો જાય, તો હું અર્જુનથી
સુભદ્રાને પેટે પાકેલો પુત્ર નહિ. જો હું એક
રથની જ સહાય લઈ આ યુદ્ધમાં સમગ્ર ક્ષત્રિયોનાં
મંડળને આઠ વિભાગમાં ન કરું તો હું અર્જુનનો
પુત્ર જ નહિ. ૨૭, ૨૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા: હે સુભદ્રાનંદન! સાધ્ય,
રુદ્ર તથા વાયુ સરખા તેમ જ પરાક્રમમાં વસુ,
અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખા અને પુરુષોમાં વ્યાધ
સમાન એવા મહાબળવાન ધનુર્ધરોના રક્ષણ તળે
રહેલા દુર્ભેદ દ્રોણસૈન્યને તું ભેદી નાખવાનો
ઉત્સાહ કરે છે અને આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાવચન
બોલે છે, માટે હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે,
તારું બળ વૃદ્ધિ પામે. ૨૯, ૩૦

સંજય બોલ્યો: પોતાના વડીલ કાકા યુધિ-

ષ્ઠિરનું આ વચન સાંભળીને અભિમન્યુએ પોતાના
સારથિને આજ્ઞા કરી કે, 'હે સુમિત્ર! આપણા
યોદ્ધાઓને રણમાં દ્રોણના સૈન્ય તરફ જલદી
હાંક. ૩૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા' નામનો અધ્યાય ૩૫માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬ મો

અભિમન્યુની ચઢાઈ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સૌમદ્રસ્તદ્વચઃ શ્રુત્વા ધર્મરાજસ્ય ધીમતઃ ।

અચોદયત યંતારં દ્રોણાનીકાય ભારત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: હે ભારત! બુદ્ધિમાન ધર્મ-
રાજનું તે વચન સાંભળીને અભિમન્યુએ પોતાના
રથને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ હાંકવા આજ્ઞા
કરી. ૧ હે રાજન! 'ચાલ, હવે રથને ઝંટ ચલાવ.'
એ પ્રમાણે જ્યારે અભિમન્યુએ આજ્ઞા આપી,
ત્યારે તેના સારથિએ તેને આ વચન કહ્યું: ૨ 'હે
આયુધ્યમાન! પાંડવોએ આપના પર મોટા ભાર
મૂક્યો છે; માટે એક ક્ષણ વાર બુદ્ધિ સાથે વિચાર
કર્યા પછી તમે યુદ્ધ કરો તો ઠીક. આચાર્ય
દ્રોણ અતિકુશળ છે અને તેમણે ઉત્તમ ઉત્તમ
અસ્ત્રોમાં ઘણો જ પરિશ્રમ કર્યો છે, ત્યારે તમે
અત્યંત સુખમાં જ બિછરી મોટા થયા છો અને
યુદ્ધકુશળ નથી. ૩, ૪ ત્યારે અભિમન્યુ હસ્યો અને
સારથિને આ વચન કહેવા લાગ્યો: 'આ સારથિ!
આ દ્રોણ અથવા સમગ્ર ક્ષત્રિયો તે ઘણું માન
છે? ૫ અરે! ઐરાવત હાથી પર બેઠેલા સર્વ
દેવગણો સાથેના ઇંદ્ર સામે અથવા સર્વ બ્રહ્મ-
ગણોથી પૂજાયેલા સાક્ષાત્ રુદ્ર કે શંકર સામે
પણ હું રણના મોખરામાં રહી યુદ્ધ કરું, તો
પછી આ ક્ષત્રિયો સામે યુદ્ધ કરવું, તેમાં મને
કંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૬ આ શત્રુઓનું સૈન્ય મારી
સોળમી કળાને પણ થોડું નથી. અદયા ઓ

સારથિ! જગન્નેના મારા મામા શ્રીકૃષ્ણ અથવા મારા પિતા અર્જુન પણ ને કદાચ યુદ્ધમાં મારી સામા આવે, તોપણ મને ભય થશે નહિ.' એ રીને અભિમન્યુએ સાગ્યિના વચનનું ખંડન કરી નાખ્યું અને કહ્યું કે, 'તું સત્તર દ્રોણના સૈન્ય તરફ ચાલ, વાર ન લગાડ.' એ સાંભળી સાગ્યિ મનમાં પ્રસન્ન તો થયો નહિ, પણ તેણે ત્રણ વર્ષની અવસ્થાવાળા અને સુવર્ણનાં આભૂષણવાળા ઘોડાઓને રણમાં હાંક્યા. આમ દે રાજના અભિમન્યુના સારથિ સુભિન્ને જ્યારે પોતાના એ ઘોડાઓને દ્રોણના સૈન્ય સામે હાંક્યા, ત્યારે તે ઘોડાઓ મહાવેગવાન અને પરાક્રમવાળા એ દ્રોણના સામે ધસી ગયા. એ રીને અભિમન્યુને ધસી આવતો જોઈને દ્રોણ આદિ સર્વ કૌરવ યોદ્ધાઓ તેની સામા થયા અને પાંડવયોદ્ધાઓ તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. કર્ણેના વૃક્ષના ચિહ્નવાળી સુંદર ધનવાળો, સુવર્ણના કવચવાળો અને અર્જુન કરતાં પણ ચડિયાનો એવો એ અર્જુનપુત્ર યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી દ્રોણ આદિ મહારથીઓ પર ચડી આવ્યો. માનો સિંહ નો બાળક હાથીઓ ઉપર ચડી આવ્યો. બૂઝતું રક્ષણ કરવામાં સજ્જ રહેલા તે મહારથીઓ પણ અભિમન્યુ પર બાણોનો મારો ચલાવવા લાગ્યા, તેથી સમુદ્રમાં ગંગાના સંગમસ્થાને જેવી મોટી ધૂમરી પડે છે, તેવી તે સ્થળે થોડીવારમાં બાણોની ગોળાકાર ધૂમરી થઈ રહી. પછી દે રાજના અન્યોન્ય પ્રહાર કરી લડી રહેલા તે શૂરાઓનો ત્યાં અતિ દારણ સંગ્રામ ચાલુ થયો. તે અતિ ભયંકર સંગ્રામ ચાલુ થયો, ત્યારે અભિમન્યુએ દ્રોણાચાર્યની સમક્ષ તે બૂઝને ભેદી નાખી અદર પ્રવેશ કર્યો.^{૭-૧૫} આમ સંધ્યાબંધ શત્રુઓનો સંહાર કરતા એ મહાબળવાન અભિમન્યુને બૂઝમાં પેટેલો જોઈને

અનેક હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને પાળાઓ આયુધો હુગામી હુગામીને તેને ઘેરી વળ્યા.^{૧૬} તે કૌરવયોદ્ધાઓ અનેક પ્રકારનાં વાદિનોના શબ્દોથી, સિંહનાદોથી, એકબીજાને મારેલી હાંકોથી, 'મારો, મારો' એવી ગર્જનાઓથી, હુંકારોથી, સિંહ સરખી ઘોષણાઓથી 'જીઓ રહે, જીઓ રહે' એ પ્રભાણેની ત્રાડોથી, ઘેર દાસાહલથી, 'ભાગ નહિ, જીઓ રહે, મારી સામે આવી જ, ઓ મારા શત્રુ! હું આ રહ્યો.' ઇત્યાદિ વારંવારના પ્રલાપથી, હાથીઓના ગર્જનથી, ધનુષ્યની ફોરીઓના ટંકારોથી, સમયે સમયે યોદ્ધાઓના ખડખડાટ હાસ્યથી, તાળીઓના અવાજથી અને રથનાં પેડાંઓના ધડધડાટથી પૃથ્વીને ગર્જવી રહ્યા અને અર્જુનના પુત્રની સામે ધસી આવ્યા.^{૧૭-૧૮} દે રાજના પોતાની સામા ધાઈ આવતા તે વીરોને જોઈને ત્વરાપૂર્વક યુદ્ધ કરનારા, મહાબળવાન, સત્તર અગ્રો કેંકનારા અને મર્મવેતા એ અભિમન્યુએ મર્મને ભેદી નાખે તેવાં બાણો ચૂકવા મોંઝ્યાં અને તે સર્વને તે હણવા જ લાગ્યો.^{૧૯} આમ અનેક જાતનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેમનો જમ જમ સંહાર થતો હતો, તેમ તેમ તેઓ જીલટા બેભાન થઈને પતંગિયાં જમ અગ્નિમાં પડે, તેમ ટોળેટોળાં અભિમન્યુ સામે આવવા લાગ્યાં.^{૨૦} મત્તિએ જમ યજ્ઞમાં દર્શ વડે વેદિકાને ઢાંકી દે છે, તેમ અભિમન્યુએ તેમનાં શરીર અને શરીરના અવયવો વડે રણભૂમિને ઢાંકી દીધી.^{૨૧} ઘોના ચામડાનાં મોજવાળા, ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા; ઢાલ, તલવાર, અંકુશ અને બાણોવાળા, તોમર તથા ફરશીઓવાળા; ગદા, લોહાની ગોળીઓ, ભાલાં, બને તરફ ધારવાળી તલવારો, તોમરો, પદિશો, બિદિપાલો, પરિધો, શક્તિઓ તથા સારાં સારાં કંપન નામનાં હથિયારોવાળા; ચાલુદો, મોટા

મોટા શંખો, ઝીણા ઝીણા છરાઓ તેમ જ અંકુ-
શોને ધારણ કરનારા; મુદ્ગર, ગોદુણો, પાશ,
પરિધ તથા પથ્થરોવાળા; કેપૂર અને બાબુનું મંદ
આદિ આભૂષણોવાળા અને સુંદર ચંદનના લેપન-
વાળા તમારા યોદ્ધાઓના હાથોને ત્યાં અબ્જુન-
પુત્રે એકદમ કાપી નાખ્યા.^{૨૩-૨૬} હે આર્ય મહા-
રાજ ! લોહીથી ખરડાયેલા તે સુશોભિત હાથો
વડે રણભૂમિ બધું ગરુડે ભારી નાખેલા પાંચ
મોઢાવાળા સર્વેથી છવાયેલી હોય તેમ શોભતી
હતી.^{૨૭} તેમ જ વળી સારી નાસિકા, મુખ અને
ચોટલીઓવાળાં, લગારે ધાયલ નહિ થયેલાં, સુંદર
કુંડળોવાળાં, કોથથી દંશેલા હોઠવાળાં, પુષ્કળ
લોહીને ઝરતાં, સુંદર મુકુટ તથા પાઘડીઓવાળાં
મણિ તથા રત્નોથી શોભતાં, દાંડલા વિનાના કમળ
સરખાં, સૂર્ય તથા ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળાં તે તે
સમયે હિતકારી તથા પ્રિયવચન બોલનારાં અને
પવિત્ર ગંધવાળાં અનેક શત્રુઓનાં તે મસ્તકાથી
અબ્જુનપુત્રે એ રણભૂમિને છાઈ દીધી.^{૨૮-૩૦}
ગંધર્વના નગર સમાન આઠારવાળા અને શાસ્ત્રોક્ત
વિધિથી તૈયાર કરેલા અનેક રથોને તેણે ઇપ્સપ
મુખ વિનાના, ત્રણ વેણુરહિત, ઝોટડાં, દાંડા, જંધા
અને કૂમર આદિ અવયવો વિનાના કરી નાખ્યા
હતા. વળી તે અભિમન્યુ બાણો વરસાવીને સર્વ
દિશાઓમાં નેમિ અને દાંતા વિનાના, પૈડાં,
ઉપસ્કર અને મધ્યભાગથી હીન થયેલા, ભાંગી
પડેલા ઉપકરણોવાળાં, પાડી નાખેલા પાથરણ-
વાળા તથા માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓવાળા હજારો
રથોના ટુકડા કરતો દેખાતો હતો.^{૩૧-૩૩} તેણે
શત્રુઓના હાથીઓને, હાથીસત્રારોને, પતાકાઓ-
ને, અંકુશોને, ધન્યોને, ભાથાઓને, કવચોને,
ઢેડે બાંધવાના દારાઓને, ડોકે બાંધવાના કંઠા-
ઓને, ઝૂલોને, ધંટડીઓને, સંઘોને, દંતુશયોના
અગ્રભાગોને, છત્રોને, માળાઓને અને હાથીઓ-

ને પગલે ચાલનારા યોદ્ધાઓને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં
બાણો વડે કાપી નાખ્યા હતા.^{૩૪, ૩૫} વળી
વનાયુ દેશના, પર્વત પ્રદેશના, કંબોજ દેશના,
બાહ્લિક દેશના, સ્થિર દ્વશવાળી, કાન અને નેત્ર-
વાળા, વેગવાળા, સારી રીતે વહેનારા તથા શક્તિ,
ઋષ્ટિ અને ભાલાઓથી મુદ્દ કરનારા સુશિક્ષિત
યોદ્ધાઓની સવારીવાળા ધણા યોદ્ધાઓને તેણે
કાપી નાખ્યા. તે યોદ્ધાઓનાં ચામર વગેરે નાશ
પામ્યાં હતાં, તેમનાં ઉપસ્કરો છિન્નભિન્ન થઈ
ગયાં હતાં, તેમની જીભ અને નેત્રો નીકળી પડ્યાં
હતાં, તેમનાં આંતરડાં બહાર આવ્યાં હતાં,
તેમની બંરોળો બહાર નીકળી પડી હતી, તેમના
સવારો માર્યા ગયા હતા, તેમની ધંટડીઓ તૂટી
ગઈ હતી અને રાક્ષસોને તેઓ આનંદ ઉપજવી
રહ્યા હતા. તેમનાં ઉપરનાં જીનો તથા કવચો
પણ કપાઈ ગયાં હતાં અને વિશ્વા, મૂત્ર તથા
લોહીથી તેઓ ખરડાઈ ગયા હતા. એ રીતે ઉત્તમ
ઉત્તમ યોદ્ધાઓને સંહાર કરતો તે અભિમન્યુ
ત્યાં રણમાં દીપી રહ્યો હતો.^{૩૬-૩૮} આમ એ
એક એકલાએ વિધ્યુની પેઠે અચિંત્ય અને અતિ
દુષ્કર પરાક્રમ કર્યું. પૂર્વકાળમાં મહાદેવસ્ત્રી શંકરે
જમ ધોર અસુરોના સૈન્યને નાશ પમાડ્યું હતું,
તેમ તેણે તમારા મહાન ચતુરંગી સૈન્યને નાશ
પમાડી દીધું. એ મહારણમાં શત્રુઓથી સહન ન
થઈ શકે તેવું પરાક્રમ કરીને એ અબ્જુનપુત્ર અભિ-
મન્યુએ તમારા પક્ષના અનેક પાળાઓને સંહાર
જ કરી નાખ્યો. કાલિંકલ્પાગ્રીએ જમ પૂર્વે
રાક્ષસી સેનાનો ધોર નાશ કરી નાખ્યો હતો.
તેમ એકલા અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર-
થી તે સેનાને અલંત છેદી નાખી. આ જોઈને
તમારા પુત્રો તો દશે દિશાઓને એવા લાગ્યા.
તેમનાં મોઢાં મુકાઈ ગયાં હતાં, તેમનાં નેત્રો
ચોતરફ ચક્રવક્ર ફરતાં હતાં, તેમને શરીરે પર-

સેવાના રેલા ચાલી રહ્યા હતા, તેમને રણમાંથી નારી જવાનો જ ઉત્સાહ ચડ્યો હતો અને તેઓ શત્રુઓનો જય કરવામાં તદ્દન ઉત્સાહરહિત થયા હતા.^{૪૦-૪૪} અન્યોન્યનાં ગોત્ર અને નામનો ઉચ્ચાર કરી ખૂમાખૂમ કરતા અને કેવળ જીવવાની જ ઇચ્છાવાળા તે કૌરવયોદ્ધાઓ માર્યા ગયેલા પુત્રો, પિતાઓ, ભાઈઓ, બંધુઓ તથા સંબંધીઓનો ત્યાગ કરીને ઘોડાઓ અને હાથીઓને ઘોડાવીને ત્યાં સત્તર પ્રયાણ જ કરી ગયા.^{૪૫, ૪૬}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વતરંગે અભિમન્યુવધપર્વમા

‘અભિમન્યુની ચઢાઈ’ નામનો અધ્યાય ૩૭મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૭મો

અભિમન્યુનું પરાક્રમ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તાં પ્રમદ્માં ચમું દૃષ્ટ્વા સૌમદ્રેણામિતૌજસા ।

દુર્યોધનો મૃદં ક્રુદ્ધઃ સ્વયં સૌમદ્રમમ્યયાત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : અમાપ તેજવાળા અભિમન્યુએ તે સેનાને હરણમાંથી તોડી નાખી એ જોઈને, દુર્યોધન અત્યંત ક્રોધાચમાન થઈ ગયો અને તે જાતે જ અભિમન્યુ સામે ધસી આવ્યો.^૧ આમ રાજ દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવા માટે અભિમન્યુ પ્રત્યે ધસી ગયેલો જોઈ, દ્રોણાચાર્ય સર્વ યોદ્ધાઓને કહેવા લાગ્યા કે, ‘આપણા રાજાનું રક્ષણ કરો.’^૨ કારણ કે પરાક્રમી અભિમન્યુ આપણા બધાના દેખતાં સારા સારા યોદ્ધાઓને પ્રથમ જ મારે છે. આથી તેની સામા સત્તર ધસો, ડરશો નહિ, કુરુરાજનું રક્ષણ કરો.’ એ પ્રમાણે આચાર્યની આજ્ઞા થતાં જ કૃતવ્રજ, બળવાન અને વિજયી મિત્રો તમારા વીરપુત્ર દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા માટે તેની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^{૩, ૪} દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, ઠણ્ઠ, કૃતવર્મા, શકુનિ, બૃહદ્બલ, મદ્રરાજ, ભૂરિશ્રવા, શલ, પૌરવ અને વૃષસેન વગેરે યોદ્ધા-

ઓ તીક્ષ્ણ બાણોનો મોટો વરસાદ વરસાવી અભિમન્યુને છાઈ દેવા લાગ્યા.^{૫, ૬} અભિમન્યુના મોંમાં ક્રોધિયાની જમ ઝપટાયેલા એ દુર્યોધનને તેમણે અભિમન્યુને મોહ પમાડીને છોડાવ્યો, પણ અર્જુનનો પુત્ર તે સહન કરી શક્યો નહિ.^૭ એ સુભદ્રાપુત્રે બાણોનો મોટો જથ્થો છોડ્યો અને ઘોડા તથા સારથિઓ સાથેના તે મહારથીઓને વિસુખ કરી નાખીને તે સિંહના જવી ગર્જના કરવા લાગ્યો.^૮ માંસમાં લુપ્થ થયેલા સિંહના જવા અભિમન્યુના એ સિંહનાદને સાંભળીને અત્યંત ક્રોધાતુર થયેલા દ્રોણ આદિ મહારથીઓ પણ તેના પરાક્રમને સહન કરી શક્યા નહિ.^૯ હે રાજ ! તે બધાએ એને મોટા રથસમુદાયથી ઘેરી લીધો અને તેઓ તેના ઉપર અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નોવાળાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા મંડ્યા; પણ તમારા પૌત્ર અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેમનાં બાણોના વચમાંથી જ ટુકડા કરી નાખ્યા. વળી તેણે તે બધાને સામેથી ઘાયલ પણ કર્યા એ ઘણું આશ્ચર્યજનક હતું.^{૧૦, ૧૧} જ્યારે અભિમન્યુએ તેમને સર્વ સમાન ઝેરી બાણોથી ક્રોધાવ્યા, ત્યારે તેઓ બધા અગ્નિત અભિમન્યુને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને ચોતરફ ઘેરી વળ્યા.^{૧૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એકલો અભિમન્યુ સમુદ્રની પેઠે ફેલાયેલા તમારા એ સૈન્યસમુદાયને કાંઠાની પેઠે બાણો વડે ખાળી રહ્યો હતો.^{૧૩} એ રણમાં અન્યોન્યનો સંહાર કરી રહેલા તે શરા યોદ્ધાઓમાંથી અભિમન્યુએ કે તેના શત્રુપક્ષમાંના કોઈએ પણ પીઠ બતાવી નહોતી.^{૧૪} એ રીતે ઘોર અને ભયંકર એ સંઘામ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે દુઃસદે નવ બાણોથી, દુઃશાસને બાર બાણોથી, કૃપાચાર્યે ત્રણ બાણોથી, દ્રોણાચાર્યે સર્વ સમાન ઝેરી સત્તર બાણોથી, વિવિંશતિએ સિત્તેર બાણોથી, કૃતવર્માએ સાત બાણોથી, બૃહદ્બલે

આઠ બાણોથી, અશ્વત્થામાએ સાત બાણોથી, ભૂરિશ્રવાએ ત્રણ બાણોથી, મદ્રરાજ છ બાણોથી, શકુનિએ બે બાણોથી અને દુર્યોધનરાજએ ત્રણ બાણોથી અભિમન્યુને વીંધી નાખ્યો. ^{૧૫-૧૮} ત્યારે હે મહારાજ ! પ્રતાપી અભિમન્યુએ પણ હાથમાં ધનુષ્ય લઈ જાણે નૃત્ય કરતો હોય, તેમ સીંધાં જનારાં ત્રણ ત્રણ બાણો છોડી તે બધાને વીંધી નાખ્યા. ^{૧૯} આમ છતાં તમારા પુત્રો જ્યારે તેને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા, ત્યારે અભિમન્યુ ઠાગ્યો અને તેણે પોતે કરેલા મોટા અશ્માભ્યાસનું બળ તથા પોતાનું સ્વાભાવિક બળ દર્શાવવાનો આરંભ કર્યો. ^{૨૦} તેવામાં ત્યાં રાજ અશ્મકનો પુત્ર ગરુડ અને વાયુ સમાન વેગવાળા તથા હાંકનારના કઢા પ્રમાણે કરનારા-કેળવાયેલા ઘોડાઓ સાથે અભિમન્યુને સત્તર અટકાવવા લાગ્યો. ^{૨૧} તેણે દશ બાણના પ્રહારથી અભિમન્યુને વીંધી નાખ્યો અને 'ભ્રમે રહે, ભ્રમે રહે' એમ તે કહેવા લાગ્યો. ત્યારે અભિમન્યુએ મંદ હારણ કરી દશ બાણો વડે તેના ઘોડા, સારથિ, દ્વજ, બાહુ, ધનુષ્ય અને મરતકને પૃથ્વી પર પાડી દીધાં. એ રીતે અભિમન્યુએ જ્યારે વીર અશ્મકેશ્વરને મારી નાખ્યો, ત્યારે સર્વ સૈન્ય બળભગી ઊઠ્યું અને પલાયન કરવા તત્પર થયું. તે સમયે કર્ણ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, શકુનિ, રાક્ષ, શલ્ય, ભૂરિશ્રવા, કાય, સોમદત્ત, વિવિશત્તિ, વૃષસેન, સુપેણુ, કુંડભેદી, પ્રતર્દન, વૃંદારક, લક્ષ્મિય, પ્રમાહુ, દીર્ઘલોચન અને ક્રોધાયમાન યયેસો દુર્યોધન એ સર્વ યોદ્ધાઓ બાણોનો વરસાદ વરસાવી અભિમન્યુને છાઈ દેવા લાગ્યા. ^{૨૨-૨૬} તે મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓએ જ્યારે અભિમન્યુને સીંધી ગતિનાળાં બાણોથી અત્યંત વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેણે કવચ અને કાપાને ભેદી નાખનાર એક બાણ કર્ણ માટે ઉડાવ્યું. તેણે એ બાણ

ફેંક્યું કે તુરંત જ તે બાણ કર્ણના કવચ અને શરીરને ભેદી નાખીને સર્પ જેમ રાક્ષામાં પેસી જાય, તેમ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. ^{૨૭, ૨૮} આવા અત્યંત પ્રહારથી કર્ણ વ્યથા પામ્યો અને ભૂકંપ-સમયે જેમ પર્વત ડગી જાય તેમ તે રણમાં વિહ્વળ થઈ ડગી ગયો. ^{૨૯} વળી બળવાન અભિમન્યુએ ક્રોધપૂર્વક બીજાં પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દીર્ઘલોચન, સુપેણુ તથા કુંડભેદી નામના ત્રણ રાજાઓને મારી નાખ્યા. ^{૩૦} પછી કર્ણે તેને પચીસ નારાયણો માર્યાં અને અશ્વત્થામાએ વીસ બાણોનો તેમ જ કૃતવર્માએ સાત બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો. ^{૩૧} ત્યારે આખે શરીરે બાણોથી ભરાઈ ગયેલા તે ઇંદ્રના પુત્રનો પુત્ર ક્રોધાવિષ્ટ થયો અને પાશધારી કાળની પેઠે સૈન્યમાં ધૂમી રહેલો દેખાયો. ^{૩૨} ધૂમતાં ધૂમતાં તે મહાબાહુએ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને પાસે રહેલા શલ્યને ઠાંકી દીધો અને તમારા સૈન્યને ત્રાસ પમાડીને ગાજી ઊઠ્યો. ^{૩૩} આમ હે રાજના તે અશ્લેષતાના મર્મને ભેદનારાં તેમ જ સીંધાં જનારાં બાણોના પ્રહારથી શલ્યરાજ વીંધાઈ ગયો અને રથની બેઠક પર બેસી મૂર્ચ્છિત થયો. યશસ્વી અભિમન્યુએ એ પ્રમાણે તે શલ્યરાજને વીંધી નાખ્યો, તે જોઈને સપથું સૈન્ય દ્રોણાચાર્યના દેખતાં નાસવા લાગ્યું. ^{૩૪, ૩૫} મહાબાહુ શલ્યને અભિમન્યુનાં સોનેરી મોઢિયાંનાળાં બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલો જોઈને, સિંહથી ત્રાસ પામેલા મૃગોની પેઠે તમારા પુત્રો નાસવા લાગ્યા. ^{૩૬} એ વેળા રણમાં મળેલા યશના કારણથી અંતરિક્ષમાં રહેલા પિતરો, દેવો, ચારણો, સિદ્ધો અને યક્ષો તથા પૃથ્વી પર રહેલાં સપથાં ભૂતો અભિમન્યુનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં અને ધી નાખવાથી અગ્નિ જેમ વધારે દીપે છે, તેમ તે મણો મણો દીપવા લાગ્યા. ^{૩૭}

અધ્યાય ૩૮ મો અભિમન્યુની વીરતા

॥ પુત્રાટ્ટ ઉવાચ ॥

તથા પ્રમથમાનં તં મહેષ્વામાનજિહ્વગઃ ।

આર્જુનિ મામકાઃ સંઘ્યે કેત્વેનં સમચારવન્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : આમ સીધાં જનારાં બાણો-
થી મોટા મોટા ધનુર્ધરોને ત્રાસ પમાડી રહેલા એ
અભિમન્યુને મારા કયા કયા યોદ્ધાઓએ યુદ્ધમાં
આગળ વધતાં અટકાવ્યો ?^૧

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! કુમાર અભિ-
મન્યુ જે રીતે રણમાં ખેડ્યો હતો અને દ્રોણના
રક્ષણ તથે રહેલા રથસૈન્યને તેણે જે રીતે તોડી
નાખ્યું હતું, તે તમે સાંભળો.^૨ એ રણમાં શક્ય-
રાજને અભિમન્યુનાં બાણોથી માર પડેલાં જેઈને
તેનો નાનો ભાઈ ક્રોધે ભરાયો અને બાણો ફેંકતો
ફેંકતો તે તેની સામે ચઢી આવ્યો. તેણે દશ
બાણોથી અભિમન્યુને તેના ઘોડા અને સારથિ
સાથે વીંધી નાખ્યો અને વળી મોટા શસ્ત્રથી
'ઊભો રહે, ઊભો રહે' એમ ગર્જના કરી.^{૩,૪}
ત્યારે ચાલાક હાયવાળા અર્જુનપુત્રે જથ્થાબંધ
બાણો છોડીને તેના મસ્તકને, ડોકને, હાથને,
પગને, ધનુષ્યને, ઘોડાઓને, છત્રને, ધ્વજને,
સારથિને, રથના ઘાંડાને, રથમાં બિછાવેલી શય્યાને,
પેડાંને, ધૂંસરીને, ભાયાને, અનુકર્ષને (રથના
નીચેના ભાગમાં રહેલા લાકડાને), પતાકાને,
આસપાસ રથનાં પેડાંનું રક્ષણ કરનારા બે યોદ્ધાઓ-
ને તેમ જ એ ઉપરાંતનાં બીજાં સર્વ સાધનોને
કાપી નાખ્યાં. પણ એ બધું ક્યારે બન્યું તે કોઈ
જેઈ શક્યું નહિ અને શક્યરાજનો નાનો ભાઈ
જેતજેતામાં તો છિન્નભિન્ન થયેલાં આશરણો અને
વસ્ત્રોવાળો થઈને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડ્યો.
બાધુ જેમ મોટા પર્વતના છુકા કાઠી નાખે, તેમ

અમાપ તેજવાળા અભિમન્યુએ તેના છુકા કાઠી
નાખ્યા હતા. તે જેઈને તેના અનુચરો ત્રાસી
ગયા અને સર્વ દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^{૫-૮}

હે ભારત ! અર્જુનના પુત્રનું તે અદ્ભુત પરાક્રમ
જેઈ ચારે બાજુ સર્વ જૂતો 'ધન્ય, ધન્ય' એવા
શબ્દ કરીને સર્વ પ્રદેશને ગળવી મૂકવા લાગ્યા.
એ પ્રમાણે શક્યને નાનો ભાઈ રણમાં દેાળાયો,
ત્યારે પોતાનાં કુળ, રહેઠાણો અને નામોને
સંભળાવતા તેના મદોન્મત્ત સૈનિકો હાથમાં
અનેક જતનાં હથિયારો લઈને તેમ જ રથ, ઘોડા,
હાથી અને પાળાઓની સાથે ક્રોધપૂર્વક અભિ-
મન્યુ સામે દોડી ગયા.^{૯-૧૨} તેઓ બધા બાણના
મહાન શસ્ત્રથી, રથની નેમિઓના ધડધડાટથી,
હુંકારથી, ઠિકિયારીઓથી, 'મારો મારો' એવા
ઠાલાહલથી, ગર્જનાવાળા સિંહનાદોથી, ધનુષ્યની
દોરીના ટંકારથી અને હથેળીનું રક્ષણ કરનાર
આમડાનાં મોર્ચનાં શસ્ત્રથી બધું ગળવી મૂકતા
હતા. વળી તેઓ 'આજ તું અમારી પાસેથી
જીવતો છૂટવાનો નથી' એમ બોલતા હતા.^{૧૩,૧૪}
તે પ્રમાણે બોલતા એ સૈનિકોને જેઈને અભિ-
મન્યુએ મોં મલકાવીને તેઓમાંથી જે જે પ્રથમ
પ્રહાર કરતા હતા, તેને તેને બાણો વડે સતાવવા
માંડ્યા.^{૧૫} તરેહતરેહનાં નાનાં નાનાં અગ્રોને
પ્રથમ વાપરી દેખાડતો તે શૂરો અભિમન્યુ પ્રથમ
તો ધીમે ધીમે યુદ્ધ કરતો હતો.^{૧૬} વળી શ્રીકૃષ્ણ
અને અર્જુન પાસેથી તેણે જે જે અગ્ર મેળવ્યાં
હતાં, તે તે અગ્રોને પણ તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની
પેઠે વાપરતો હતો.^{૧૭} પોતા પર આવી પડેલા
મોટા ભારને તથા ભયને દૂર ફેંછી દઈને તે
અભિમન્યુ વારંવાર બાણોનું સંધાન કરતો હતો
અને એક જ સ્થિતિએ દેખાતો હતો.^{૧૮} જેમ
શરદઋતુના સમયે અતિ પ્રદીપ્ત થયેલું સૂર્યમંડળ
સર્વ દિશાઓમાં દેખાય છે, તેમ ચળકાટ કરતું

એનું ધનુષ્યમંડળ પણ ત્યારે સર્વ દિશાઓમાં
દેખાતું હતું. વર્ષાકાળમાં મોટા ઠંડકડાટ શબ્દ-
વાળા મેઘનો જમ દારણુ શબ્દ સંભળાય છે, તેમ
ત્યારે એના ધનુષ્યની દોરીનો શબ્દ તથા હથેળી-
નો શબ્દ પણ ધણી દારણુ સંભળાતો હતો. ^{૧૮, ૧૯}
લજ્જાવાન, રોપલયો, સન્માન કરતાર અને સુંદર
દેખાવનો તે સુભદ્રાનંદન વીર પુરુષોત્તમ માન
જળવીને બાણરૂપ અસ્ત્રોથી પણ લડતો હતો. ^{૨૦}
હે મહારાજ ! વર્ષાઋતુ વીત્યા પછી ભગવાન
સૂર્ય જમ શરદઋતુમાં અતિ તીવ્ર થઈ પડે છે,
તેમ અભિમન્યુ પણ પ્રથમ ઋતુ થઈ પાછળથી
દારણુ થઈ પડ્યો હતો. ^{૨૧} તે સમયે અભિમન્યુ
ક્રોધાયમાન થઈને કિરણ છોડતા સૂર્યની જમ
સુવર્ણનાં મોઢિયાંવાળાં તથા પથ્થર પર ધસી
તીક્ષ્ણ કરેલાં ધણી જાતનાં સેંકડો બાણો છોડી
રહ્યો હતો. ^{૨૨} તે મહાયશસ્ત્રીએ દ્રોણાચાર્યના
દેખતાં કુરુપ (અસ્ત્રા જેવાં બાણો), વસદંત
(વાછરડાના દાંત સરખા આકારનાં બાણો), વિપાઠ
(મધ્યમાં બેડાં બાણો), નારાય, અર્ધચંદ્રાકાર,
ભદ્ર અને અંબલિક બાણો વડે રથીઓના
સૈન્યને ઢાંકી દીધું હતું. એટલે કૌરવોનું સૈન્ય એ
બાણોથી અત્યંત પીડાઈને ત્યાંથી નાહું. ^{૨૩, ૨૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતરજત અભિમન્યુવધપર્વમા
'અભિમન્યુના પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૩૮ માં સમાય

અધ્યાય ૩૯ મો

દુઃશાસનની ચઢાઈ

॥ કૃતારૂઢ ઉવાચ ॥

દૈર્ઘી ભવતિ મે ચિત્તં મિયા તુટ્યા ચ સંજય ।

મમ પુત્રસ્ય યત્સૈન્યં સૌમદ્રઃ સમવારયત્ ॥ ૧ ॥

કૃતારૂઢ બોલ્યો : હે સંજય ! ભય અને
સંતોષથી મારું ચિત્ત એ પ્રકારે વહેંચાઈ જાય
છે, કારણ કે સુભદ્રાના પુત્રે મારા પુત્રના સૈન્યને
અટકાવ્યું છે. ^૧ હે સંજય ! પૂર્વે જમ કાર્તિક-

સ્વામીએ અસુરોની સાથે યુદ્ધકીડા કરી હતી,
તેમ કુમાર અભિમન્યુએ મારા સૈન્ય સાથે જ
રીતે યુદ્ધકીડા કરી હોય, તે બધું તું મને કહે. ^૨

સંજય બોલ્યો : તમારા પક્ષના અનેક યોદ્ધા-
ઓનો એકલા અભિમન્યુ સાથે જ તુમુલ્ય રણસંઘામ
થયો હતો અને તેમાં જ અતિ દારણુ સંહાર
થયો હતો, તેનું હું તમારી આગળ વર્ણન કરું
છું. ^૩ રથમાં બેઠેલો ઉત્સાહી અભિમન્યુ શત્રુઓનું
દમન કરતારા અને ઉત્સાહવાળા તમારા પક્ષના
સર્વ રથીયોદ્ધાઓ પર બાણવૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો.
તેણે બળતાં જાંબાડિયાંની પેઠે ધૂમીને દ્રોણ, કર્ણ,
કૃપાચાર્ય, શલ્ય, અશ્વત્થામા, ભીષ્મ, બૃહદ્બલ,
દુર્યોધન, ભૂરિશ્રવા, મહાબળવાન શકુનિ અને તે
ઉપરાંત અનેક રાજાઓ, રાજપુત્રો તથા સર્વ
સૈન્યોને બાણોથી ઝાટકવા માંડ્યા હતા. ^{૪-૬}

હે ભરત ! હે રાજન ! તે પ્રતાપી અને તેજસ્વી
અભિમન્યુ ઉત્તમ અસ્ત્રો વડે શત્રુઓને પ્રહાર
કરતો હતો અને સર્વ દિશાઓમાં ધૂમતો દેખાતો
હતો. ^૭ અતુલ તેજવાળા એ અભિમન્યુનું તે
ચરિત્ર જોઈને તમારાં હજારો સૈન્યો કંપી જઈયાં.
તે સમયે હે ભારત ! એ રણકુશળ અભિમન્યુને
રણમાં જોઈને મહાશુદ્ધિમાન અને પ્રતાપી એવા
દ્રોણાચાર્ય હર્ષથી પ્રકૃષ્ટિત નેત્રવાળા થઈ ગયા
અને તમારા પુત્રના મરોની ધટના કરતા હોય
તેમ તે કૃપાચાર્યને સંબોધીને આ વચન બોલ્યા :
'પાંડવોનો આ પ્રસિદ્ધ યુવાન સુભદ્રાપુત્ર પોતાના
સર્વ મિત્રોને તથા રાજા યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ,
બીમસેન અને મધ્યમાં રહેલા બીજા સંબંધી-
ઓને આનંદ પમાડતો પમાડતો આપણા સૈન્યમાં
ધૂમી રહ્યો છે.' ^{૮-૧૨} આ યુદ્ધમાં હું બીજા દોઢ
પણ ધનુર્ધરને આના તોલનો માનતો નથી. તે
છત્રે તો આ સધળી સેનાનો સંહાર કરી નાખે;
પણ શા માટે તેવી ઇચ્છા નહિ કરતો હોય ! ^{૧૩}

દ્રોણાચાર્ય તું એ રીત તું પ્રીતિવચન સાંભળીને તમારો પુત્ર દુર્યોધન અભિમન્યુ પ્રત્યે ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. દ્રોણ સામે બેઈ બેઈ હાસ્ય કરતો હોય તેમ તે દુર્યોધન કહ્યું, બાહ્લિકરાજા, દુઃશાસન, મદ્રરાજ તથા બીજા મહારથીઓને ઉદેશીને આમ કહેવા લાગ્યો : 'સર્વ રાજાઓના આચાર્ય અને શ્રેષ્ઠ પ્રજાવેત્તા આ દ્રોણ અહીં આ મૂઠ્ઠા અર્જુનપુત્રને મારવા ઇચ્છતા નથી. આ આપણા આચાર્ય હાથમાં શસ્ત્ર લઈને બે યુદ્ધ કરવા બરાબર સજ્જ થાય, તો સાક્ષાત્ કાળ પણ તેમની સામે યુદ્ધ કરી શકે એમ નથી, તો પછી બીજા સામાન્ય મનુષ્ય તે કાણ માત્ર છે? આ હું તમને સાચું જ કહું છું.^{૧૪-૧૭} છતાં અર્જુન પોતાનો શિષ્ય છે અને આ અભિમન્યુ એ શિષ્યનો પુત્ર છે, તેથી ગુરુમહારાજ તેના પર પણ શિષ્યયુદ્ધ રાખીને તેનું રક્ષણ કરે છે. કારણ કે ધર્માત્મા પુરુષોને શિષ્યો, પુત્રો અને તેમના પુત્રો (શિષ્ય અને પુત્રના પુત્રો) ઘણા પ્રિય હોય છે.^{૧૮} આ મૂર્ખ અભિમન્યુ પણ દ્રોણાચાર્ય પોતાનું રક્ષણ કરે છે, એ વાતને નહિ સમજી પોતાનું પરાક્રમ માની બેઠો છે અને પોતે આપો-આપ મોટા થઈ પડ્યો છે; માટે તમે તેને હવે મારી નાખો, વખત ત ન લગાડો.' રાજા દુર્યોધને ન્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે સર્વ ચોદાઓ એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને અભિમન્યુને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી દ્રોણના દેખતાં જ તેના પર ચઢી ગયા.^{૧૯, ૨૦} પણ હે કુરુસિંહ! તે સમયે દુર્યોધન તું એ વચન સાંભળીને દુઃશાસન દુર્યોધનને આ વચનો કહેવા લાગ્યો : 'હે મહારાજ! હું કહું છું કે, હું જ તે અભિમન્યુનો વધ કરીશ. રાહ જમ સૂઈને ગળી બંધ છે, તેમ હું એ સુભદ્રા-પુત્રને પાંડવો અને પાંચાલોના દેખતાં ગળી જઈશ.' વળી પાછો પણ દુઃશાસન મોટી વ્યૂમ પાડીને

કુરુરાજ દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'અતિ અભિમાની એવા કૃષ્ણ અને અર્જુન અભિમન્યુને મરણ પામેલા સાંભળીને અવશ્ય આ જીવલોકમાંથી પ્રેતલોકમાં ચાલ્યા જશે. આમ ન્યારે તેઓ બન્ને મરણ પામશે, ત્યારે તે સાંભળી બાકી રહેલા પાંડવો પણ પોતાના મિત્રવર્ગ સહિત એક જ દિવસે જીવિતનો ત્યાગ કરશે; કારણ કે તે બધા પાંડુના ક્ષેત્ર પુત્રો નપુંસક છે. માટે તમારો આ શત્રુ ન્યારે માર્યો જશે, ત્યારે તેની પાછળ તમારા બીજા શત્રુઓ પણ એની મેળે મરણ પામશે. તેથી હે રાજા! મારું કલ્યાણ થાય તેવું તમે ચિંતન કરો. હું હમણાં તમારા શત્રુઓનો નાશ કરું છું.^{૨૨-૨૬}

હે રાજન! આમ કહી તમારો પુત્ર દુઃશાસન ગર્જી બીક્યો અને ક્રોધાયમાન થઈને અભિમન્યુ સામે ધસીને બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ત્યાં શત્રુદમન અભિમન્યુએ અતિ ક્રોધ કરી પોતાની સામે ધસી આવેલા તમારા એ પુત્રને છત્વીસ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. દુઃશાસન પણ ક્રોધાયમાન થયેલા મદ્દસ્તતા હાથીની પેઠે અભિમન્યુ સામે લડવા લાગ્યો અને અભિમન્યુ પણ તેની સામે ઝૂઝી રહ્યો. તે બન્ને જણા રથ-શિક્ષામાં કુશળ હોવાથી તરેહતરેહનાં ગોળાકાર મંડળો કરીને રથ વડે રણમાં ધૂમના લાગ્યા અને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૭-૩૦} તે સમયે બીજા મનુષ્યો પણ, ષ્ટદંગ, કકચ, મોટા આનક, ભેરી અને ગાલરાના અતિ તીવ્ર શબ્દો કરવા લાગ્યા, તેમ જ સાથે સાથે તેઓ શંખ વગાડી સિંહનાદો કરવા મંડ્યા.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહામારતમા દ્રોણપર્વા તર્જન અભિમન્યુવધવર્મા
'દુઃશાસન' વુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૦ મો

દુઃશાસન મૂર્છામાં

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શરવિષ્ણતગાત્રસ્તુ પ્રત્યમિત્રમવચ્ચિત્તમ્ ।

અભિમન્યુઃ સપદ્મીમાન્ દુઃશાસનમથાવચીત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : બાણોથી ધવાયેલાં અંગો-
વાળા અભિમન્યુએ પોતાની સામે આવી જીએલા
શત્રુ દુઃશાસનને હસતાં હસતાં આ વાક્યો કહ્યાં :
'આજના યુદ્ધમાં અભિમાની, શરવીર, દૂર, ધર્મ-
નો ત્યાગ કરનાર તથા હંમેશાં નિંદા કરવામાં
તત્પર એવા તને હું મારી સામે આવેલો જોઉં
છું, તે બહુ સારું થયું.' તે પૂર્વે સભામાં રાજ
ધૃતરાષ્ટ્રના સાંભળતાં ઠોકાર વાક્યોથી ધર્મરાજ
યુધિષ્ઠિરને ઠાપાવ્યા છે, તેમ જ ત્રિજયથી ઉન્મત્ત
બની ગઈને તે ભીમસેનને પણ નહિ કહેવાનાં
ધણું વચનો કહ્યાં છે. વળી તે શકુનિના કપટઘૂત-
(ખોટા પાસા)ના બળરૂપી પોતાના બળનો
આશ્રય કરીને મારા સર્વ પિતાઓને ઠાપાવ્યા
છે, પણ તે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના કાપે કરીને તને
મારા હાથે મરવાનું આ યોગ્ય કૃળ આજ આવી
મળ્યું છે. પાગલાના દ્રવ્યનું હરણ કરી લેવાનું,
દ્રોહનું, અશાંતિનું, લોભનું, અજ્ઞાનનું, દ્રોહનું,
અત્યાચારનું તથા ઉચ્ચ ધનુષ્યને ધારણ કરનારા
મારા પિતાઓના રાજ્યને ક્ષીનવી લેવાનું આ
યોગ્ય કૃળ તને આમ મારી સામે યુદ્ધ કરી કાળ-
ધર્મને પામવાને સ્વરૂપે આજ પ્રાપ્ત થયું છે. તો
હે દુર્મતિ ! તે મહાત્માઓના કાપને પરિણામે
તું આજ પૂર્વે કરેલાં તે અધર્મકૃત્યોનું ઉચ્ચ કૃળ
પામજ. આજ હું તને સર્વ સૈન્યના દેખતાં
મારાં બાણોથી શિક્ષા કરીશ અને તે રીને મારા
પિતાઓના કાપના ઋણમાંથી આજ હું મુક્ત
થઈશ.' હે કુરુવંશજ ! આજ તારા પર કોવાય
માન થયેલી દૃષ્ટાંતા, મારા પિતાની ઇચ્છાના

અને ભીમસેનના ઋણમાંથી હું આ યુદ્ધમાં મુક્ત
થઈશ.' તું ધૂંટી રાખજ કે, એ તું યુદ્ધ નહિ
છોડી બચ, તો આજ હું તને જીવતો છોડીશ
નહિ. 'આમ કહીને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર
એ મહાબાહુ અભિમન્યુએ કાળ, અગ્નિ અને વાયુ
સમાન તેજસ્વી તથા દુઃશાસનનો નાશ કરે તેવું
બાણ પોતાના ધનુષ્યમાં સાંધ્યું. તે બાણ છૂટતાં-
ની સાથે જ દુઃશાસનને હાંસડીના ભાગમાં ઘાયલ
કર્યો અને સર્વ જન્મ રાક્ષામાં પેસી બચ તેમ તે
મૂળ સહિત પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. વળી તુરત તેણે
દુઃશાસનને પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૦-૧૨}
ફરીથી ધનુષ્યને કાત સુધી એસપૂર્વક ખેંચીને
તેણે અગ્નિ સમાન તીવ્ર સ્પર્શવાળાં બાણો મૂઠ્યાં
અને તેથી તે દુઃશાસન અત્યંત વીંધાઈ ગયો.
આમ વ્યથિત થવાથી તે રથની બેસણી પર બેસી
ગયો. હે મહારાજ ! ત્યાં દુઃશાસનને જોતજોતામાં
મોટી મૂર્છા આવી ગઈ. એટલે બેભાન થયેલા
તથા અભિમન્યુનાં બાણોથી પીડાયેલા એ દુઃશા-
સનને તેના સારથિએ સત્તર રણમાંથી દૂર કર્યો.
તેને એ સ્થિતિએ પહોંચેલો જોઈને પાંડવો, દ્રોણ-
દીના પુત્રો, રાજ વિરાટ, પાંચાલો અને ઢક્યો
સિંહનાદો કરવા લાગ્યા. તેમ જ પાંડવપક્ષના સૈનિકો
પણ હર્ષમાં આવી ગઈ અનેક જાતનાં વાદિનો
વગાડવા લાગ્યા અને અભિમન્યુનું તે પરાક્રમ
જોઈ સર્વે વિસ્મય પામ્યા. ગર્વિષ્ઠ અને પોતાના
કદ શત્રુ એવા એ દુઃશાસનને આમ પરાજય
પામેલો જોઈ ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને એ અધિની-
કુમારોની પ્રતિમાવાળી ધનુષ્યને ફરકાવતા દ્રોણ-
દીના મહારથી પુત્રો સાયકિ, એકિતાન, કૃષ્ણમ, શિષ્યંડી, ઢક્યો, કૃષ્ણકેતુ, મત્સ્યો, પાંચાલો, સૂંચ્યો
અને યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવપોદ્ધાઓ આનંદમાં
આવી ગયા અને દ્રોણના સૈન્યનો નાશ કરતા
માટે ત્વરાથી પસરી ગયા. તે પછી તમારા પક્ષના

યોદ્ધાઓનું શત્રુઓ સાથે મદાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું. દે મદારાજ ! એ પ્રમાણે વિજયની ઇચ્છા રાખનારા તથા યુદ્ધમાં ઠલી પાછા નહિ દડનારા તે શત્રુઓનો અનિર્ભય કર સંક્રામ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે દુર્યોધન રાધાપુત્ર કર્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'દે કર્ણ ! તું જે તો ખરો ! રથમાં ચૂરની પેઠે તપીને શત્રુઓને સંદારનારો નરસીર દુઃશાસન અભિમન્યુના સપાટામાં સપડાયો છે !' તેવામાં બલોઠક સિંદની પેઠે અચંત કાપાયમાન થયેલા તે પાંડવો યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈને અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા દોડ્યા. તે સમયે તમારા પુત્રનું દિન કરનારો કર્ણ દોષયુક્ત થયો અને દુરાસદ અભિમન્યુ પર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો. વગી તે શરવીર અવસ્થાપૂર્વક અભિમન્યુના અનુચરોને પણ તે રણસંક્રામમાં પરમ તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા લાગ્યો. ત્યારે અભિમન્યુએ પણ તેવિર બાણોથી રાધાપુત્રને ઝટપટ વીંધી નાખ્યો. દે રાજન ! દુદાર મનવાળો તે અભિમન્યુને દ્રોણ સામે જવાની તાલાવેલી લાગી હતી. તે સમયે તમારો ધૌર્ય પણ રથી એ અર્જુનપુત્રને દ્રોણ સામે જતો અટકાવી રાખ્યો નહિ; કારણ કે તે સંખ્યાબંધ રથીઓને ધાયલ જ કરી દેતો હતો. હવે વિજયની ઇચ્છાવાળો તથા સર્વ ધનુર્ધરામાં મુખ્યતાનું અભિમાન ધરાવનારો કર્ણ પોતાનાં હૃત્તમ અશ્વોનો પ્રયોગ કરી બતાવી, અભિમન્યુને સેંકડો બાણોથી વીંધવા લાગ્યો. એ રીતે અશ્વો બચનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને પરશુરામનો પ્રતાપી શિષ્ય એ કર્ણ રણમાં શત્રુઓથી પરાભવ નહિ પામનારા એ અભિમન્યુને જુદાં જુદાં અશ્વોથી પીડવા લાગ્યો. રાધાપુત્ર એ પ્રમાણે અશ્વોની વૃદ્ધિ કરીને અભિમન્યુને પીડતો હતો, છતાં તે હેવ સરખો અભિમન્યુ તો યુદ્ધમાં લગારે વ્યાકુળ થયો નહોતો. તેણે તો પથ્થર પર ઘસી તીક્ષ્ણ

કદંભાં અને નમેલાં પર્વવાગાં જન્યમિતિનાં બાણો દાર બાણોથી અનેક શોદ્ધાવાનાં ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં. એ અર્જુનપુત્રે ત્યાં જરા દરસીને ધનુષ્યના મંદજમાંથી સર્પ સમાન ઝેરી બાણો છોડ્યાં અને તે વડે તેણે કર્ણનાં કબ, ધબ અને સારથિને વીંધી નાખ્યાં, તેમ જ તેને એકદમ ગમરાવી મૂક્યો. આમ છતાં કર્ણ તદ્દન ગમરાઈ બધ તેવો ન હતો. તેણે પણ અભિમન્યુ સામે મજબૂત ગાંધવાગાં બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. ત્યારે અર્જુનના પુત્રે સ્વસ્થ થઈને તેનાં બધાં બાણો ઝીલી લીધાં. પછી પરાક્રમી વીર અભિમન્યુએ એક જ બાણથી એક મુદ્ગતકાળમાં કર્ણના ભજને અને ધનુષ્યને કાપી નાખીને ધરણી પર ઢોળી પાડ્યાં. એ રીતે કર્ણને સંકટમાં આવી પડેલો જોઈને તેનો નાનો ભાઈ પોતાનું મજબૂત ધનુષ્ય લાંચું કરી ઝડપથી અભિમન્યુ પર ચઢી આગ્યો. તે સમયે પાંડવો અને તેમના અનુચરો દર્શનારો કરી વાદિનો વગાડવા લાગ્યા અને અભિમન્યુનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ૧૩-૩૭

હિત ક્રોમદાશરતમાં દ્રોણપતિતર્જત અભિમન્યુપદ-
પર્વમા 'કર્ણ' અને દુરાસનના પરાભવનો સંબંધ
નામનો અધ્યાય ૪૦ નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૧ મો

કર્ણનું રથમાંથી પલાયન

॥ સંજય કથા ॥

તોડતિગર્જન્ ધનુષ્યાણિર્ઘર્ષાં વિકૃપ્યન્નુનઃ પુનઃ ।
તયોર્મહાત્મનોન્મૂર્ચાં શ્વાંતરમણપતત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ ધનુષ્યની દોરી ખેંચી વારંવાર મોટી ગર્જના કરતો કર્ણનો નાનો ભાઈ હાથમાં ધનુષ્ય લઈ તુરત તે બંને મહાત્માઓ (કર્ણ અને અભિમન્યુ) ના રથોની વચ્ચે આવી બેઠો રહ્યો. આવાતાવેત જ દશ બાણો છોડીને તેણે હસતાં હસતાં અજિત એવા અભિ-

મન્યુને, છત્ર, ધ્વજ અને સારથિ સહિત વીંધી નાખ્યો.^૨ પોતાના પિતા અને પિતામહની પર-પરાએ આલ્યું આવતું અને મનુષ્યોને અશક્ય એવું અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રહેલા એ અભિ-મન્યુને કણુંના નાનાભાઈએ આ પ્રમાણે બાણો-નો પ્રહાર કરી વીંધી નાખ્યો તે જોઈને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ આનંદમાં આવી ગયા. પછી મંદ મંદ હસતા અભિમન્યુએ ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને એક જ બાણ છોડીને તેના મસ્તકને છેદી નાખ્યું. એટલે પવનના ઝપાટાથી પર્વત પર-થી પડેલાં ઠરેણના વૃક્ષની પેઠે તે રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યું. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે પોતાના ભાઈને મરણ પામેલો જોઈને કણું ધણો દુઃખી થયો. અભિમન્યુએ કંકપક્ષીનાં પીંછાંવાળાં બાણો મૂકીને કણુંને પણ યુદ્ધમાંથી હઠાવી દીધો અને પછી પોતે સત્વર બીજા ધનુર્ધરા સામે ધર્યો. ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાવાળાં કૌરવો-નાં એ વિરાળ સૈન્યને તીવ્ર તેજવાળા મહારથી અભિમન્યુએ ક્રોધ કરી ભેદી નાખ્યું.^{૩-૭} તે સમયે અભિમન્યુ જ્યારે કણુંને અનેક બાણોથી કન-ડવા લાગ્યો, ત્યારે તે પોતાના વેગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને રણમાંથી નાસી ગયો. આથી સૈન્યમાં તરત જ મોટું જંગાણ થઈ ગયું. ^૮ હે રાજન્ ! આઠાશ-માં જણે તીક જીદી રહ્યાં હોય તથા મેઘ-ધારા ચડતી હોય, તેમ ત્યાં અભિમન્યુનાં બાણો જીદી રહ્યાં હતાં અને તેથી સર્વ પ્રદેશ ઢંકાઈ ગયો હતો તથા ત્યાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^૯ હે રાજન્ ! તેણે તીક્ષ્ણ બાણોથી તમારા યોદ્ધા-ઓને એવા તો માર્યા હે, એક સિંધુરાજ સિવાય બીજે કાઈ પણ યોદ્ધા ત્યાં જોતો રહ્યો ન હતો.^{૧૦} પછી પુરુષમેઘ સુમદ્રાનંદને પોતાનો શંખ વગાડ્યો અને ભરતવંશીઓની સેનામાં ઝપાટાએ પ્રવેશ કર્યો.^{૧૧} ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અભિની પેઠે પોતાના

બળથી શત્રુઓનો સંહાર કરતો તે અનુનપુત્ર ભારતોનાં સૈન્યોના મધ્યમાં ધૂમી રહ્યો હતો.^{૧૨} ત્યાં દાખલ થઈને તેણે સજ્જાં બાણો વડે રથો, હાથીઓ અને મનુષ્યોનો ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો અને તે રણભૂમિને સંખ્યાબંધ મસ્તક વિનાનાં ધડોથી ભરી દીધી હતી.^{૧૩} તે સમયે અભિમન્યુના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કપાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ જીવિતની ઇચ્છાથી સામે આવેલા પોતાના માણસોનો જ સંહાર કરતા કરતા નાસી જતા હતા. અભિમન્યુના ઘોર અને રોદ્ર કર્મ કરવાવાળાં વિપાક નામનાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણો, રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનો પ્રાણ લઈને સણસણાટ કરતાં પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં.^{૧૪, ૧૫} ત્યાં આયુધોવાળા, હાથનાં મોઝાંવાળા, ગદાઓવાળા તથા બાજુબંધોવાળા અને સુવર્ણ-ના અલંકારથી શોભતા અનેક બાહુઓ કપાઈને રણભૂમિ પર ઠેકઠેકાણે પડેલા દેખાતા હતા.^{૧૬} બાણો, ધનુષ્યો, તલવારો, મચેલાં કલેવરો અને કુંડળ તથા પુષ્પમાળા ધારણ કરનારાં હજારો મસ્તકો જ્યાં ત્યાં પૃથ્વી પર પડ્યાં હતાં.^{૧૭} સામાનવાળા રથના આધારરૂપ કાષ્ઠો, સારી સારી ઇષો, ભાંગીટૂટી ગયેલી ધરીઓ, છિન્ન-ભિન્ન કચેલાં ચેડાંઓ અને અનેક પ્રકારનાં ધૂસરાં-ઓ ત્યાં મોટી સંખ્યામાં પડ્યાં હતાં.^{૧૮} આમ-તેમ પડેલી શક્તિઓ, ધનુષ્યો, તલવારો, મોટી મોટી ધ્વજો, ઢાલો અને બાણો ત્યાં ઠેરઠેર વેરવિખેર થઈ પડ્યાં હતાં.^{૧૯} હે પૃથ્વીપતિ ! આથી અનેક માર્યા ગયેલા સનિયો, ઘોડાઓ અને હાથીઓથી એક ક્ષણવારમાં તે રણભૂમિ-નું સ્વરૂપ બેસું ન ગમે તેવું અતિ દારણ્ય થઈ ગયું હતું.^{૨૦} સંહાર કરતા રાજપુત્રોનો તથા અન્યોન્ય આઠંડ કરતા યોદ્ધાઓનો બીકણોના બચમાં વધારો કરે તેવો મહાન શબ્દ પ્રકટ

યર્થ રહ્યો હતો.^{૨૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે શપ્તે સર્વ દિશાઓને ગજવી મૂછી હતી. એ વેળા પણ અભિમન્યુ તો સારા સારા ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારોના સંહાર કરતો કરતો તમારી સેનામાં આગળ ને આગળ ધસ્યો જતો હતો. ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અશ્વિની પેઢે તેણે બળથી શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો હતો અને પોતે ભારતી સેનાના મધ્યભાગમાં ધૂમતો દેખાતો હતો. હે ભારત ! તે સમયે, સર્વ દિશા અને વિદિશામાં ફરતા તે અભિમન્યુને અમે જોડતી ધૂળથી ઢંકાઈ ગયેલા તે સૈન્યમાં જોઈ શકતા ન હતા.^{૨૨-૨૪} વળી હે ભારત ! ક્ષણવારમાં હાથીસવારો, ઘોડેસવારો અને પાળાઓના આયુધ્યનું હરણ કરતો તે અભિમન્યુ મધ્યાહનકાળના સૂર્યની પેઢે શત્રુઓની ટુકડીઓને તપાવી રહેલો અમે જોતા હતા. હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવામાં ઈંદ્ર સરખો તે ઈંદ્રનંદન અર્જુનનો પુત્ર સૈન્યના મધ્યભાગમાં ધણો જ દીપતો હતો.^{૨૫, ૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થત્વ અભિમન્યુવધપર્વમાં
'કર્ણનું' પલાયન' નામનો અધ્યાય ૪૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો

જયદ્રથને શંકરનું વરદાન

॥ પૂતરાટ્ટ ઉવાચ ॥

વાલમત્યંતસુચિનં સ્વશઙ્ખવલદર્પિતમ્ ।

યુદ્ધેષુ કુશલં વીરં કુલપુત્રં તનુલ્લજમ્ ॥ ૧ ॥

પૂતરાટ્ટ બોલ્યો : બાળક, અત્યંત સુખી, પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ, યુદ્ધમાં કુશળ, વીર, કુળવાનનો પુત્ર અને શરીરની પણ દરકાર નહિ કરનારો એ અભિમન્યુ ત્રણ વર્ષના ઘોડાઓને લઈને ન્યારે કૌરવસૈન્યોમાં દાખલ થયો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાંથી કયો બળવાન ચોક્કો તેની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો ?^{૧, ૨}

સંજય બોલ્યો : ત્યારે યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન,

શિખંડી, સાત્યકિ, નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, દેકચો, ક્રોપાયમાન થયેલો ધૃષ્ટકેતુ, બીજા મત્સ્ય યોદ્ધાઓ, તેમ જ અભિમન્યુના મામાઓ અને તેઓ બધાને માર્ગે ચાલનારા તેના પિતા-પક્ષના યોદ્ધાઓ એ બધા અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી પોતપોતાનાં સૈન્યોને બરાબર ગોઠવી દઈને પ્રહાર કરતા કરતા રણમાં ધસી આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે તે શરાઓને ચઢી આવેલા જોઈ તમારા પક્ષના લડવૈયાઓ રણમાંથી હઠી જઈ પીઠ દેખાડવા લાગ્યા.^{૩-૫} એ રીતે તમારા પુત્રના મહાન સૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈ, તમારો તેજસ્વી જમાઈ જયદ્રથ સૈન્યને સ્થિર કરવાની ઇચ્છાથી પાંડવો સામે ધસી આવ્યો.^૬ હે મહારાજ ! સિંધુરાજના પુત્ર તેજયદ્રથરાજ પોતાના પુત્ર અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા આવેલા તે પાંડવોને સૈન્ય સહિત અટકાવી રાખ્યા.^૭ ઉગ્ર ધનુષ્ય-વાળા અને મહાધનુર્ધર એવા તે વૃદ્ધક્ષત્રના પુત્ર જયદ્રથે એ વેળા દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રકટ કર્યા હતાં, તેથી નીચાણના પ્રદેશમાં આવી જમ હાથી પોતાના શત્રુઓને ખાળી રાખે, તેમ તેણે પાંડવોને ખાળી રાખ્યા હતા.^૮

પૂતરાટ્ટ બોલ્યો : હે સંજય ! સિંધુરાજ જયદ્રથ પર ઘણો મોટો ભાર આવી પડેલો હતું માતું છું; કારણ કે તેણે એકલાએ ક્રોધાયમાન થઈ પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવા આવેલા પાંડવોને વારી રાખ્યા.^૯ જો કે સિંધુરાજમાં બળ અને શૌર્ય અતિ અદ્ભુત છે, એમ હું માતું છું; તોપણ તે મહાત્માનું સુખ્ય પરાક્રમ અને વીર્ય તું મને કહે.^{૧૦} સિંધુરાજે તેવું કયું દાન આપ્યું હતું, તેવો કથો યજ્ઞ કર્યો હતો અથવા તેવું કયું તપ તપ્યું હતું કે, તેથી તેણે એકલાએ પાંડવોને વારી રાખ્યા ?^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : જ સમયે જયદ્રથે દ્રૌપદીનું

મન્યુને, છત્ર, ધન અને સારથિ સહિત વીંધી નાખ્યો.^૨ પોતાના પિતા અને પિતામહની પર-પરાએ ચાલ્યું આવતું અને મનુષ્યોને અશક્ય એવું અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રહેલા એ અભિ-મન્યુને કહ્યું ના નાના ભાઈએ આ પ્રમાણે બાણો-નો પ્રહાર કરી વીંધી નાખ્યો તે જોઈને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ આનંદમાં આવી ગયા. પછી મંદ મંદ હસતા અભિમન્યુએ ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને એક જ બાણ છોડીને તેના મસ્તકને છેદી નાખ્યું. એટલે પવનના ઝપાટાથી પર્વત પર-થી પડેલાં કરેણના વૃક્ષની પેઠે તે રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યું. હે રાજન! એ પ્રમાણે પોતાના ભાઈને મરણ પામેલા જોઈને કહ્યું ઘણો દુઃખી થયો. અભિમન્યુએ કંઈપક્ષીનાં પીંછાંવાળાં બાણો મૂકીને કહ્યું ને પણ યુદ્ધમાંથી હઠાવી દીધો અને પછી પોતે સત્વર બીજા ધનુર્ધરો સામે ધસ્યો. ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાવાળાં કૌરવો-નાં એ વિરાળ સૈન્યને તીવ્ર તેજવાળા મહારથી અભિમન્યુએ ક્રોધ કરી ભેદી નાખ્યું.^{૩-૭} તે સમયે અભિમન્યુ જ્યારે કહ્યું ને અનેક બાણોથી કન-ડવા લાગ્યો, ત્યારે તે પોતાના વેગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને રણમાંથી નાસી ગયો. આથી સૈન્યમાં તરત જ મોટું ભંગાણ પડ્યું.^૮ હે રાજન! આકાશ-માં જણે તીડ જોડી રહ્યાં હોય તથા મેઘ-ધારા ચડતી હોય, તેમ ત્યાં અભિમન્યુનાં બાણો જોડી રહ્યાં હતાં અને તેથી સર્વ પ્રદેશ ઢંકાઈ ગયો હતો તથા ત્યાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^૯ હે રાજન! તેણે તીક્ષ્ણ બાણોથી તમારા યોદ્ધા-ઓને એવા તો માર્યા કે, એક સિંધુરાજ સિવાય બીજા કોઈ પણ યોદ્ધો ત્યાં જાઓ રહ્યો ન હતો.^{૧૦} પછી પુરંધ્રેષ્ઠ સુમદ્રાનંદને પોતાનો શંખ વગાડ્યો અને ભરતવંશીઓની સેનામાં ઝપાટામેર પ્રવેશ કર્યો.^{૧૧} ધાસમાં પ્રઠક થયેલા અગ્નિની પેઠે પોતાના

બળથી શત્રુઓનો સંહાર કરતો તે અર્જુનપુત્ર ભારતોનાં સૈન્યોના મધ્યમાં ધૂમી રહ્યો હતો.^{૧૨} ત્યાં દાખલ થઈને તેણે સન્ન્યાસ બાણો વડે રથો, હાથીઓ અને મનુષ્યોનો ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો અને તે રણભૂમિને સંખ્યાબંધ મસ્તક વિનાનાં ધડોથી ભરી દીધી હતી.^{૧૩} તે સમયે અભિમન્યુના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કપાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ જીવિતની ઇચ્છાથી સામે આવેલા પોતાના ભાણસોનો જ સંહાર કરતા કરતા નાસી જતા હતા. અભિમન્યુના ધોર અને રૌદ્ર કર્મ કરવાવાળાં વિપાઠ નામનાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણો, રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનો પ્રાણ લઈને સણસણાટ કરતાં પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં.^{૧૪, ૧૫} ત્યાં આયુધોવાળા, હાથનાં મોજાવાળા, ગદાઓવાળા તથા ખાનુબાળોવાળા અને સુવર્ણ-ના અલંકારથી શોભતા અનેક બાહુઓ કપાઈને રણભૂમિ પર ઠેકઠેકાણે પડેલા દેખાતા હતા.^{૧૬} બાણો, ધનુષ્યો, તલવારો, મરેલાં ક્લેવરો અને કુંડળ તથા પુષ્પમાળા ધારણ કરનારાં હજારો મસ્તકો ન્યાં ત્યાં પૃથ્વી પર પડ્યાં હતાં.^{૧૭} સામાનવાળા રથના આધારરૂપ કાષ્ઠો, સારી સારી ઇપો, ભાંગીટૂટી ગયેલી ધરીઓ, છિન્ન-ભિન્ન થયેલાં પેડાંઓ અને અનેક પ્રકારનાં ધૂંસરાં-ઓ ત્યાં મોટી સંખ્યામાં પડ્યાં હતાં.^{૧૮} આમ-તેમ પડેલી શક્તિઓ, ધનુષ્યો, તલવારો, મોટી મોટી ધનુઓ, ઢાલો અને બાણો ત્યાં ઠેરઠેર વેરવિખેર થઈ પડ્યાં હતાં.^{૧૯} હે પૃથ્વીપતિ! આથી અનેક માર્યા ગયેલા સન્નિયો, ઘોડાઓ અને હાથીઓથી એક ક્ષણવારમાં તે રણભૂમિ-તું રવરૂપ જેવું ન ગમે તેવું અતિ દારણ્ય થઈ ગયું હતું.^{૨૦} સંહાર કરતા રાજપુત્રોનો તથા અન્યોન્ય આઠંદ કરતા યોદ્ધાઓનો બીકણોના બચમાં વધારો કરે તેવો મહાન રાજ્ય પ્રઠક

યર્થ રક્ષો હતો. ૨૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગમવી મૂઢી હતી. એ વેળા પણ અભિમન્યુ તો સારા સારા ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારોના સંહાર કરતો કરતો તમારી સેનામાં આગળ ને આગળ ધસ્યો જતો હતો. ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અગ્નિની પેઠે તેણે બળથી શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો હતો અને પોતે ભારતી સેનાના મધ્યભાગમાં ધૂમતો દેખાતો હતો. હે ભારત ! તે સમયે, સર્વ દિશા અને વિદિશામાં ફરતા તે અભિમન્યુને અમે ઊડતી ધૂળથી ઢંકાઈ ગયેલા તે સૈન્યમાં એઈ શકતા ન હતા. ૨૨-૨૪ વળી હે ભારત ! ક્ષણવારમાં હાથીસવારો, ઘોડેસવારો અને પાળાઓના આયુધ્યનું હરણ કરતો તે અભિમન્યુ મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે શત્રુઓની દુકડીઓને તપાવી રહેલો અમે જોતા હતા. હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવામાં ઈંદ્ર સરખો તે ઈંદ્રનંદન અર્જુનનો પુત્ર સૈન્યના મધ્યભાગમાં ધણો જ દીપ્તો હતો. ૨૫, ૨૬

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત અભિમન્યુવધપર્વમા
'કર્ણતું' પદાચન' નામનો અધ્યાય ૪૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો

જયદ્રથને શંકરતું વરદાન

॥ પૂતરાટ્ટ ઉવાચ ॥

વાલમલ્યંતસુસિનં સ્વાહુવલદર્પિતમ્ ।

યુદ્ધેષુ કુશલં વીરં કુલપુત્રં તતુલ્યજમ્ ॥ ૧ ॥

પૂતરાટ્ટ બોલ્યો : બાળક, અત્યંત સુખી, પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ, યુદ્ધમાં કુશળ, વીર, કુળવાનનો પુત્ર અને શરીરની પણ દરકાર નહિ કરનારો એ અભિમન્યુ ત્રણ વર્ષના ઘોડાઓને લઈને ન્યારે કૌરવસૈન્યોમાં દાખલ થયો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરા સૈન્યમાંથી ક્યો બળવાન થોદ્ધો તેની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો ? ૧, ૨

સંજય બોલ્યો : ત્યારે યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન,

શિખંડી, સાત્યકિ, નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, દેકયો, ઠાપાયમાન થયેલો ધૃષ્ટદેવ, બીજા મત્સ્ય યોદ્ધાઓ, તેમ જ અભિમન્યુના મામાઓ અને તેઓ બંધાને માર્ગે ચાલનારા તેના પિતા-પક્ષના યોદ્ધાઓ એ બધા અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી પોતપોતાનાં સૈન્યોને બરાબર ગોઠવી દઈને પ્રહાર કરતા કરતા રણમાં ધસી આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે તે શરૂઆતે ચઢી આવેલા એઈ તમાગ પક્ષના લડવૈયાઓ રણમાંથી હઠી જઈ પીઠ દેખાડવા લાગ્યા. ૩-૫ એ રીતે તમારા પુત્રના મહાન સૈન્યને નાસભાગ કરતું એઈ, તમારો તેજસ્વી જમાઈ જયદ્રથ સૈન્યને સ્થિર કરવાની ઇચ્છાથી પાંડવો સામે ધસી આવ્યો. ૬ હે મહારાજ ! સિંધુરાબના પુત્ર તેજયદ્રથરાજ પોતાના પુત્ર અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા આવેલા તે પાંડવોને સૈન્ય સહિત અટકાવી રાખ્યા. ૭ ઉગ્ર ધનુષ્યવાળા અને મહાધનુર્ધર એવા તે વૃદ્ધક્ષત્રના પુત્ર જયદ્રથે એ વેળા દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રકટ કર્યાં હતાં, તેથી નીચાણના પ્રદેશમાં આવી જમ હાથી પોતાના શત્રુઓને ખાળી રાખે, તેમ તેણે પાંડવોને ખાળી રાખ્યા હતા. ૮

પૂતરાટ્ટ બોલ્યો : હે સંજય ! સિંધુરાજ જયદ્રથ પર ધણો મોટો ભાર આવી પડેલો હતો માતું છું; કારણ કે તેણે એકલાએ ક્રોધાયમાન થઈ પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવા આવેલા પાંડવોને વારી રાખ્યા. ૯ જો કે સિંધુરાજમાં બળ અને શૌર્ય અતિ અદ્ભુત છે, એમ હું માતું છું; તોપણ તે મહાત્માનું સુખ્ય પરાક્રમ અને વીર્ય તું મને કહે. ૧૦ સિંધુરાજ તેવું કયું દાન આપ્યું હતું, તેવો કયો યજ્ઞ કર્યો હતો અથવા તેવું કયું તપ તથ્યું હતું કે, તેથી તેણે એકલાએ પાંડવોને વારી રાખ્યા ? ૧૧

સંજય બોલ્યો : જ સમયે જયદ્રથે દ્રૌપદીનું

હરણ ક્યું હતું, તે સમયે ભીમસેને તેનો પરા-
જય કર્યો હતો. એ અપમાનનો બદલો લેવા માટે
તેણે અભિમાનથી વરની ઇચ્છા કરી ધણું મોટું
તાપ કરવા માંડ્યું હતું.^{૧૨} પ્રિય એવા ઇંદ્રિયોના
વિષય તરફથી ઇંદ્રિયોને પાછી વાળી લઈ, તેણે
ભૂખ, તંદરૂ, તાપ વગેરે સહન કર્યાં હતાં અને
તે એટલો બધો શરીરે કૃશ થઈ ગયો હતો કે,
તેની બધી નાડીઓ કેવળ ખુલ્લી થઈ ગઈ હતી.
તેણે સનાતન બ્રહ્મ-હંકારનું ઉચ્ચારણ કરી
શંકરદેવનું આરાધન કરવા માંડ્યું, તેથી ભક્તો
ઉપર અનુકંપાવાળા ભગવાન શંકરે છેવટે તેના
પર કૃપા કરી હતી.^{૧૩, ૧૪} ભગવાન શંકરે સ્વપ્ન-
માં આવી જ્યદ્રથને કહ્યું હતું કે, 'હે જ્યદ્રથ !
હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું; માટે બોલ, તારી
શી ઇચ્છા છે ? તું વર માગ.'^{૧૫} હે ભારત ! દેવેશ
શંકરે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે નિયમનિષ્ઠ
એ જ્યદ્રથરાજે હાથ એડી નમસ્કાર કરી શંકરને
કહ્યું કે,^{૧૬} 'હું ઇચ્છું છું કે, યુદ્ધમાં હું એકલો જ
કેવળ એક રથની જ મદદ લઈ ભયંકર વીર્યવાળા
અને ભયંકર પગક્રમવાળા સધળા પાંડવોને વારી
શકું.'^{૧૭} જ્યારે જ્યદ્રથે ભગવાન શંકરને આ
પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે દેવેશ બોલ્યા - 'હે સૌમ્ય !
હું તને વર આપું છું કે, તું કુંતાના પુત્ર અર્જુન
સિવાયના ચાર પાંડુપુત્રોને યુદ્ધમાં વારી શકશે.'
શંકરનાં એ વચન સાંભળી રાજ જ્યદ્રથે મહા-
દેવને 'બહુ સારું' એમ કહ્યું અને તરત તે બગી
ગયો.^{૧૮, ૧૯} તે વરદાનના પ્રભાવથી અને દિવ્ય
અસ્ત્રના બળથી જ્યદ્રથે એકલે હાથે પાંડવોની
સેનાને આગળ ચઢતી અટકાવી. તેના ધનુષ્યની
પણખના ટંકારથી શત્રુપક્ષના ક્ષત્રિયોને ભય થઈ
રહ્યો અને તમારા સૈન્યને ધરમ હર્ષ થયો.^{૨૦, ૨૧}
હે રાજન ! યુદ્ધનો સધળો બાર રાજ જ્યદ્રથ પર
આવી પડેલો જોઈને સર્વ ક્ષત્રિયો મોટા દાસાહલ

કરીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના સૈન્ય તરફ ધસી ગયા.^{૨૨}
ધર્મ શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વ તર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'જ્યદ્રથ'નું યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૪૨ માં સમાયે

અધ્યાય ૪૩ મો

જ્યદ્રથની અદ્ભુત શક્તિ

॥ સજય ઉવાચ ॥

યન્માં પૃચ્છસિ રાજેન્દ્ર સિંધુરાજસ્ય વિક્રમમ્ ।
શૃણુ તત્સર્વમાસ્ત્યાસ્યે યથા પાંદ્યનયોધયત્ ॥ ૧ ॥
સંજય બોલ્યો : હે રાજેન્દ્ર ! તમે મને સિંધુ-
રાજના પરાક્રમ વિશે પૂછો છો, તો તમે હવે
સાંભળો. તેણે પાંડવો સામે જે યુદ્ધ કર્યું હતું,
તે બધું હું તમને યથાવત્ કહું છું.^૧ વશ રહે-
નારા, સારી ચાલના, મત્ત, પ્રચંડ શરીરવાળા
તથા વાયુ સમાન વેગવાળા સિંધુદેશના ઘોડાઓ
તે રાજાને રણમાં વહી જતા હતા.^૨ તે રાજાને
શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલો રથ ગંધર્વના
નગર સરખો લાગતો હતો. તે રથ પર વસાઈના
ચિહ્નવાળો મહાન રૂપેરી 'વજ્ર શોભી રહ્યો
હતો.^૩ શ્વેત છત્ર, પતાકા, ચામર અને પંખા
વગેરે રાજચિહ્નોએ કરીને તે આકાશમાં ઉદય
પામેલા ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.^૪ મોતી, હીરા,
મણિ અને સુવર્ણથી સુશોભિત એવું તેનું
લોખંડી રથચેત્ર (રથની રક્ષા માટે કરેલું લોખંડું)
આસપાસ ફરતું પતતું નક્ષત્રોથી ઢંકાયેલા
આકાશની પેઠે શોભતું હતું.^૫ તે જ્યદ્રથે પોતાનું
મોટું ધનુષ્ય પહોળું કરી અનેક બાણો ફેંકવા
માંડ્યાં અને અર્જુનના પુત્રે ચૂકેલા જે જે બાણો
તોડી નાખ્યા હતા, તેને તેણે પાછા પૂરી લીધા.^૬
તેણે સાત્યકિને ત્રણ બાણોથી, ભીમસેનને આઠ
બાણોથી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સાઠ બાણોથી, વિરાટને દશ
બાણોથી, દ્રુપદરાજાને પાંચ તીક્ષ્ણ બાણોથી,
શિશ્મંદીને સાત બાણોથી, ઠેકચક્રમારેને પચીસ
બાણોથી, દ્રોપદીના પુત્રોને ત્રણ ત્રણ બાણોથી

અને યુધિષ્ઠિરને સિત્તેર બાણોથી વીંધી નાખ્યા. તેણે બાણીના બીજ યોદ્ધાઓને મોટા બાણના જથ્થાથી પાછા હઠાવ્યા, એ ઘણું અદ્ભુત સરખું હતું.^{૭-૯} પછી પ્રતાપી રાજ ધર્મપુત્રે 'ભીમે રહેજ, હમણાં જ તારું ધનુષ્ય કાપી નાખું છું' એમ કહી તીક્ષ્ણ તથા પાણીદાર ભટ્ટભાણ મૂઠ્યું અને હસતાં હસતાં તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું.^{૧૦} પણ જ્યદ્રથે તો પલકવારમાં બીજું ધનુષ્ય લઈને યુધિષ્ઠિરને દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા તેમ જ તેણે બીજાઓને પણ ત્રણ ત્રણ બાણોના પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} તેની તે ચપળતા બહીને ભીમસેને ત્રણ ત્રણ ભટ્ટભાણો વડે તેનાં ધનુષ્ય, ધન અને છત્રને પૃથ્વી પર એકદમ પટકી પાડ્યાં.^{૧૨} છતાં હે રાજા! બળવાન જ્યદ્રથે વળી બીજું ધનુષ્ય લઈ સન્ન કર્યું અને ભીમના ધ્વજને, ધનુષ્યને તથા ઘોડાઓને પાડી નાખ્યા.^{૧૩} આમ પોતાના રથના ઘોડાઓ માર્યા ગયા અને પોતાનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, ત્યારે ટસરીસિંહ જેમ પર્વતના શિખર પર ચઢી જાય, તેમ તે ભીમસેન રથમાંથી ફેલી પડીને સાયકિના રથમાં ચઢી ગયો.^{૧૪} તે સમયે સિંધુરાજ જ્યદ્રથનું માનવામાં પણ ન આવે તેવું અદ્ભુત પરાક્રમ એઈને તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ હરખમાં આવી ગયા અને 'વાહ! વાહ!' કહેવા લાગ્યા.^{૧૫} આમ પોતાના અસ્ત્ર-તેજથી જ્યદ્રથરાજ એકલે હાથે ક્રોધાયમાન થયેલા તે પાંડવોને અટકાવી રહ્યો હતો; તેથી સર્વ જૂનો તેના તે પરાક્રમનાં વખાણ કરતા હતા. પ્રથમ ઉત્તર દિશા તરફ લડનારા હાથીઓને હણી નાખીને અભિમન્યુએ પાંડવોને વૃહમાં દાખલ થવાનો જ માર્ગ ખતાવ્યો હતો, તે માર્ગને પણ રાજ જ્યદ્રથે અટકાવી દીધો.^{૧૬, ૧૭} મત્સ્ય, પાંચાલ, કંકય અને પાંડવ આદિ વીર યોદ્ધાઓ વૃહમાં દાખલ થવાનો ઘણો પ્રયત્ન કરતા હતા,

છતાં તેઓ સિંધુરાજની સામા થઈ શક્યા નહિ.^{૧૮} જ જ યોદ્ધો દ્રોણના સૈન્યને તોડી નાખવા પ્રયત્ન કરતો હતો, તે તે યોદ્ધાની પાસે જઈને એ વરદાન મેળવનાર જ્યદ્રથરાજ તેને અટકાવી દેતો હતો.^{૧૯}

ઘટિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત અભિમન્યુવધપર્વમાં 'જ્યદ્રથનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૪૩મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૪ મો

રાજ વસાતીય રણમાં પદ્યો

॥ સત્રય ઉવાચ ॥

સૈંધવેન નિરુદ્ધેષુ જયગૃદ્ધિષુ પાંડુપુ ।

સુધોરમભવદ્ યુદ્ધં ત્વદીવાનાં પરેઃ સહ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો. એ પ્રમાણે સિંધુરાજ જ્યદ્રથે જયની ઇચ્છાવાળા પાંડવોને અટકાવી રાખ્યા હતા, ત્યારે તમાગ યોદ્ધાઓને શત્રુઓ સાથે અતિ ધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^૧ મગરમચ્છ જેમ સાગરને ખળભળાવી દે, તેમ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અને ગાંભીર્ય ન જાય તેવો તેજસ્વી અભિમન્યુ સેનામાં પ્રવેશ કરીને તેને ખળભળાવી દેતો હતો,^૨ આમ અરિ-દમન અભિમન્યુ બાણની વર્ષા કરીને સૈન્યને ખળભળાવી રહ્યો, ત્યારે મુખ્ય મુખ્ય મહારથીઓ તેની સામે ધસી આવ્યા.^૩ તે વેળા અભિમન્યુ અને તે મહારથીઓ વચ્ચે દારુણ રસાકસી થઈ રહી. ત્યાં અમાપ તેજવાળાં તે સઘળાં બાણોની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા.^૪ શત્રુપક્ષના મહારથીઓની ટુકડીએ અભિમન્યુને તે પ્રમાણે ઘેરી લીધો હતો, છતાં તેણે વૃષસેનના સારથિને મારી નાખી તેનું ધનુષ્ય પણ કાપી નાખ્યું. વળી બળવાન અભિ-મન્યુએ સડસડાટ જતાં બીજાં દેટલાંએક બાણો મારીને એ વૃષસેનના ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. આથી વાયુ સમાન વેગવાળા તે ઘોડાઓ વૃષસેન-ને એકદમ રણમાંથી દૂર લઈ ગયા. આ સંધિને લાભ લઈને અભિમન્યુના સારથિએ તેના રથને

મહારથીઓના ઘેરામાંથી તારવી લીધા. તે ઐઠ સર્વ મહારથીઓ 'શાખાશ! શાખાશ!' એમ ક્રિક્ષિયારીઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૭} આમ અભિમન્યુ મહારથીઓના ઘેરામાંથી બહાર નીકળ્યો અને સિંહની પેઠે કાપાયમાન થઈને બાણો વડે શત્રુઓનો સંહાર કરતો કરતો તે વસાતીય રાજની સમીપમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તો તે રાજ્ય તરત જ તેની સામે ધસારો કર્યો.^{૧૮} તેણે એકદમ સોનેરી મૂળવાળાં સાઠ બાણો મૂકીને અભિમન્યુને ઢાંકી દીધા અને વધારામાં કહ્યું કે, 'મારા જીવતાં તું યુદ્ધમાંથી આજે જીવતા છૂટવાનો નથી.' એટલે તે અભિમન્યુએ લોખંડી કવચવાળા તે રાજને એકદમ જીંડું પેસી જય તેવું તીક્ષ્ણ બાણ મારી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને તે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો.^{૧૯, ૨૦} હે રાજના વસાતીયને એ પ્રમાણે મરણ પામેલો જોઈને મોટા મોટા ક્ષત્રિયો તમારા પૌત્રને (અભિમન્યુને) મારી નાખવા માટે તેની ચારે બાજુ ઘેરાઈ બેઠા.^{૨૧} તે સમયે પોતાનાં અનેક જાતનાં ધનુષ્યોનો ટંકાર કરતા તે શત્રુઓ સાથે અભિમન્યુને અતિ બચકર યુદ્ધ થઈ રહ્યું. ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનપુત્રે તેમના ધનુષ્ય સહિત બાણોને તથા પુષ્પમાળા અને કુંડળોને ધારણ કરનારાં તેમનાં મરતકાને ક્યાંકય કાપી નાખ્યાં. ત્યારે આખી રણભૂમિમાં દેકેદેકાણે તલવારોવાળા, હાથમાં પહેરવાનાં મોઝાંવાળા, પટિરોવાળા, ફરશીઓવાળા અને સોનાના અલંકારોથી સુશોભિત એવા અનેક હાથો કપાઈને પડેલા જણાતા હતા.^{૨૨-૨૪} વળી પુષ્પની માળાઓથી, અલંકારોથી, વસ્ત્રોથી, પાદી નાખેલી મોટી ભુજાઓથી, કવચોથી, હાલોથી, હારોથી, સુક્રોથી, છત્રોથી, ચામરોથી, ઉપરકરોથી, રથનાં મુખ્ય મુખ્ય કાથોથી, ઘોષોથી, દાંડાઓથી, ધરીઓથી, બાંગી

ગયેલાં પૈડાંઓથી, છિન્નભિન્ન થયેલી ધૂંસરીઓથી, રથના નીચેના ભાગનાં લાઠકાંઓથી, પતાકાઓથી, સારથિઓથી, ઘોડાઓથી, બાંગી પડેલા રથોથી અને માર્યા ગયેલા હાથીઓથી તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી.^{૨૫-૨૭} તેમ જ જયની લાલસાવાળા અને મરણ પામેલા દેશદેશના રાજ્યો એવા શૂરા ક્ષત્રિયો વડે ઢંકાઈ ગયેલી તે રણભૂમિ ઘણી દારણ્ય થઈ પડી હતી.^{૨૮} ક્રોધ કરી રણમાં સર્વ દિશા અને વિદિશામાં ધૂમી રહેલા એ અભિમન્યુનું સ્વરૂપ તે સમયે દેખાતું ન હતું.^{૨૯} ત્યારે અમે તો માત્ર એના સુવર્ણના કવચને, એણે ધારણ કરેલા અલંકારોને અને ધનુષ્યમાંથી છૂટતાં બાણોને જ એવા પામતા હતા.^{૩૦} સૂર્યની પેઠે સૈન્યના મધ્યમાં રહીને બાણો વડે યોદ્ધાઓના પ્રાણોનું હરણ કરતા તે અભિમન્યુને ઢાઈ પણ યોદ્ધો તે વેળા પોતાનાં નેત્રો વડે જોઈ શકતો ન હતો.^{૩૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જીત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'અભિમન્યુનાં પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૪૪ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૫ મો

રણમાંથી દુર્યોધન નાઠો !

॥ સંજય ક્ષણ ॥

આદદાનસ્તુ શૂરાણામાયુંધ્યમવદાર્જુનિઃ ।

અંતકઃ સર્વભૂતાનાં પ્રાણાન્ કાલં હવાગતે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યોઃ શૂરાઓનાં આયુષ્યને લઈ લેતો એ અર્જુનપુત્ર અંતસમયે પ્રાણોનું હરણ કરતો જાણે સાક્ષાત્ યમરાજ હોય તેમ સર્વ ભૂતોનો કાળજ થઈ પડ્યો હતો.^૧ ઇંદ્રનંદન અર્જુનનો એ બળવાન અને ઇંદ્ર સમ પરાક્રમી પુત્ર અભિમન્યુ તે સમયે શત્રુઓની સેનાને ડોલાયમાન કરતો દેખાતો હતો.^૨ હે રાજેન્દ્ર ! ક્ષત્રિયોના કાળરૂપ પરશુરામ સરખા તે અભિમન્યુએ બૃહમાં પ્રવેશ કરીને સત્યશ્રવાને ઝપટી લીધા. માનો,

ઠાઈ ભયંકર વાઘે મૃગલાને ઝપટમાં લીધા.^૩ આમ જ્યારે સત્યશ્રવા પકડાયો, ત્યારે તેને છોડાવવા માટે ઉતાવળ કરતા અનેક મહારથીઓ મોટાં મોટાં શસ્ત્રો હાથમાં લઈને અભિમન્યુ પર ચડી ગયા.^૪ 'હું પહેલો, હું પહેલો' એ પ્રમાણે અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરી રહેલા એ મોટા મોટા ક્ષત્રિયો ત્યાં અર્જુનના પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી રણમાં આવી પહોંચ્યા.^૫ પણ મગરમચ્છ જેમ સમુદ્રમાં નાનાં નાનાં માછલાંઓને પકડી પાડે, તેમ તે અભિમન્યુએ ત્યાં આમતેમ ઠોડતાં એ ક્ષત્રિયોનાં સૈન્યોને પકડી પાડ્યાં.^૬ ઠાઈ ઠાઈ ચોક્કાઓ યુદ્ધમાંથી પાછા ન હડતાં તેની પાસે જતા હતા. પણ સમુદ્રની પાસેથી જન્મ નદીઓ પાછી ફરતી નથી, તેમ તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરતા ન હતા (યમલોકમાં સિધાવી જતા હતા).^૭ વાયુના વેગના લયમાં આવી પડેલી તથા મોટા ઝૂડના હાથમાં સપડાયેલી નૌકા જેમ સમુદ્રમાં રડવડે, તેમ અભિમન્યુના સપાટામાં સપડાયેલી કૌરવો ની તે સેના થરથરતી હતી.^૮ ત્યારે રુદ્રમર્ય નામનો મદ્રરાજનો બળવાન પુત્ર લયલીત થયેલી તે સેનાને નિર્ભય થઈને આશ્વાસન આપનાં બોલ્યો : 'હે શરૂઓ ! તમે ડરો નહિ. હું જોના છું, તો આ અભિમન્યુ તે વળી ઠોણ માત્ર છે ! હું અને જીવનો પકડીશ, એમાં લગારે સંશય નથી.'^{૯,૧૦} એમ કહીને તે પરાક્રમી રુદ્રમર્ય સારી રીતે સજ્જ કરેલા શોભાયમાન રથમાં બેસી અભિમન્યુ સામે ધસ્યો.^{૧૧} તેણે ત્રણ બાણો મારી અભિમન્યુને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો અને બીજા ત્રણ ત્રણ બાણો વડે તેના ડાબા-જમણા હાથમાં પ્રહાર કરી તે ગાજી બિડ્યો.^{૧૨} ત્યાં તો અર્જુન પુત્રે તેનું ધનુષ્ય, જમણી-ડાબી ભુજ અને સુંદર નેત્રવાળું તથા સુંદર બ્રમરવાળું તેનું મસ્તક એ બધું એકદમ પૃથ્વી પર પાડી દીધું.^{૧૩} આમ

હે રાજન્ ! અભિમન્યુને જીવતો પકડવા ઇચ્છતા શત્રુરાજના તે અભિમાની પુત્ર રુદ્રમર્યને યશસ્વી સુભદ્રાનંદને મારી નાખ્યો, તે જોઈ યુદ્ધ કરવા મદોન્મત્ત થયેલા, યુદ્ધમાં સંચોટ પ્રહાર કરનારા, સોનેરી ધ્વજવાળા અને મહાબળવાન એવા રુદ્રમર્યના મિત્રરાજપુત્રો મોટા તાડવૃક્ષ જવડાં ધનુષ્યો ખેંચી ખેંચીને બાણોના વરસાદ વરસાવી અભિમન્યુને ચારે બાજુથી ઘેરી વડ્યા.^{૧૪-૧૬} એ પ્રમાણે યુદ્ધશિક્ષાના બળવાળા તથા અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા તે તરણ રાજપુત્રોએ રણશૂરા અજિત અભિમન્યુને બાણોના ઢગોથી ઢાંકી દીધો. તે જોઈને દુર્યોધન હર્ષમાં આવી ગયો અને એ અભિમન્યુને યમરાજના ભુવનમાં પહોંચી ગયેલો જ માની બેઠો.^{૧૭,૧૮} એક પલકારામાં તો તે રાજપુત્રાએ સુવર્ણના મૂળવાળાં અનેક જતનાં સજ્જાં બાણો મૂકીને અર્જુનપુત્રને અદશ્ય કરી દીધો. ત્યાં હે રાજન્ ! શાહુડી જેમ તેનાં પીછાંથી ઢંકાઈ બધ છે, તેમ અમે તેને અને તેના રથને તેના સારથિ, ઘોડા અને ધ્વજ સાથે બાણોથી ઢંકાઈ ગયેલા ઝોળા હતા.^{૧૯,૨૦} હે ભારત ! બાણોના પ્રહારોથી અત્યંત વીંધાયેલો તે અભિમન્યુ અંકુશોથી વીંધાયેલા હાથીની પેઠે, એકદમ ક્રોધવશ થઈ ગયો અને તેણે ગાંધર્વાસૂ તથા અકળ રથશિક્ષા પ્રકટ કરી.^{૨૧} પૂર્વે અર્જુનને તપ તપીને તુંબરુ આદિ ગંધર્વો પાસેથી જે અસ્ર મેળવ્યું હતું, તે અસ્ર વડે અભિમન્યુએ શત્રુઓને મોહિત કર્યા. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે ઘણાં અસ્રોના પ્રયોગ કરી અભિમન્યુ ભાંખાડિયાંની પેઠે યુદ્ધમાં એક સ્વરૂપે, સેંકડો સ્વરૂપે અને હજારો સ્વરૂપે દેખાતો હતો. આમ હે રાજન્ ! શત્રુતાપન અભિમન્યુએ રથશિક્ષાથી તથા અસ્રોની માયાથી શત્રુઓને મોહ પમાડ્યો અને રાજાઓનાં શરીરોના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૨૨-૨૪} હે રાજન્ !

એ યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોએ હરણ કરેલા પ્રાણીઓના પ્રાણો પરલોક ભણી વિદાય થતા હતા અને તેમનાં શરીરો રણભૂમિમાં રાજાતાં હતાં.^{૨૫} અંજીનના પુત્રે તે બધા રાજકુમારોનાં ધનુષ્યોને, સારથિઓને, ધજાઓને, બાનુબંધ સાથેના બાહુઓને તેમ જ મસ્તકોને પાણીદાર બાણોથી કચાકચ કાપી નાખ્યાં હતાં.^{૨૬} જમ મહાન વાયુ ક્ષણ આપવાની તૈયારીમાં રહેલી પાંચ વર્ષની આંબાવાડીને મૂળમાંથી ઉછેડી ભાંગી નાખે, તેમ અભિમન્યુએ સેંકડો રાજપુત્રોને રણમાં રાણી નાખ્યા.^{૨૭} આ પ્રમાણે સપ્ત સરખા, ક્રોધાયમાન અતિશય ક્રામળ અને સુખ ભોગવવાને યોગ્ય એવા રાજકુમારોને અભિમન્યુએ એકલે હાથે હણી નાખ્યા, તે એઈ દુર્યોધન ભયભીત થઈ ગયો.^{૨૮} હવે રથીઆ, હાથીઆ, ઘોડાઓ અને પાળાઓને પણ રણમાં ટપોટપ ગરકતા એઈને ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન તત્કાળ અભિમન્યુ પર ચઢી આવ્યો.^{૨૯} ત્યાં તે બન્ને વચ્ચે સંગ્રામ થવા લાગ્યો, પણ તે અપૂર્ણ જ રહ્યો; કારણ કે અભિમન્યુનાં સેંકડો બાણોનો માર ખાઈને તમારો પુત્ર ત્યાંથી નાસી ગયો.^{૩૦}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતિર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમાં 'દુર્યોધન રણમાંથી પલાયન' નામનો અધ્યાય ૪૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૬ મો

રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાથરાજ-
પુત્ર માર્યા ગયા

॥ પૂતરાયુ ઉવાચ ॥

યથા વદસિ મે છત્ત ઇક્ષ્વરુઃ મહુભિઃ સહ ।

સંગ્રામં તુમુલં ધોરં જયં ચૈવ મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સુત ! તું મને કહે છે કે, એકલા અભિમન્યુનો અનેક યોદ્ધાઓની સાથે તુમુલ અને ધોર સંગ્રામ થઈ રહ્યો અને તેમાં તે મહાત્માનો વિજય થયો હતો.^૧ અભિમન્યુતું

આવું પરાક્રમ એક ન મનાય તેવું આશ્ચર્ય જનક છે; તોપણ જમને હમેશાં ધર્મનો જ આશ્રય છે, તેમને માટે એ અતિ અદ્ભુત નથી જ.^૨ હવે જ્યારે દુર્યોધન નાસી ગયો અને સેંકડો રાજપુત્રો રણમાં રાજાઈ ગયા, ત્યારે મારા પક્ષના યોદ્ધાઓએ સુભદ્રાનંદન સામે શો ઉપાય કર્યો હતો ?^૩

સંજય બોલ્યો : ત્યારે દુર્યોધનના અતુચાથી યોદ્ધાઓનાં સુખ સુકાર્થ ગયાં અને તેમનાં નેત્રો ચક્રવર્તર થઈ ગયાં. તેમને શરીરે પરસેવાના રેલા ઊતરવા લાગ્યા, તેમનાં રૂંવાં ભોંભાં થઈ ગયાં અને પલાયન કરવાને તેઓ તત્પર થઈ ગયા. તેમને શત્રુઓ ઉપર જય મેળવવાનો હિસાબ રહ્યો નહિ.^૪ તેઓ તો મરણ પામેલા ભાઈઓને, પિતાઓને, પુત્રોને, મિત્રોને, સંબંધીઓને અને બાંધેવાને ત્યજી દઈને પોતાના હાથી-ઘોડાઓને દોડાવી દોડાવી ત્યાંથી નાસી જવા લાગ્યા.^૫ આમ સૈનિકોમાં ભંગાણું પડેલું એઈને દ્રોણ-આર્ય, અધ્યત્યામા, બૃહદ્બલ, કૃપાઆર્ય, દુર્યોધન, કર્ણ, કૃતવર્મા તથા શકુનિ અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ ગયા અને તેઓ અગ્નિત અભિમન્યુની સામે દોડ્યા. પણ હે રાજન ! તમારા પૌત્રે (અભિમન્યુ-એ) તે બધાને લગભગ પાછા હડાવી દીધા.^{૬, ૭} તે સમયે માત્ર એક લક્ષ્મણકુમાર જ અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો હતો. તે કુમાર નાનપણથી જ સુખચેતનમાં મોટો થયો હતો, ગર્વને લીધે નિર્ભય હતો, અન્નશસ્ત્રને બળનારો હતો અને મહા-તેજસ્વી હતો.^૮ તેની પાછળ જ તેનો પિતા દુર્યોધન પુત્રપ્રેમને લીધે યુદ્ધ કરવા પાછો દુર્યોધન અને તે દુર્યોધનની પાછળ બીજા મહારથી-ઓ પણ પાછા વળ્યા હતા.^૯ તે સપથા યોદ્ધાઓ મેધા જમ પર્વત પર જળધારાનો અભિપ્રેક કરે, તેમ તે અભિમન્યુ પર બાણોનો અભિપ્રેક કરવા

લાગ્યા; પણ વાયુ જન્મ મેધોને છિન્નભિન્ન કરી વિખેરી નાખે છે, તેમ તે એકલા અભિમન્યુએ તે બધાને વિખેરી નાખ્યા. ત્યાં અભિમન્યુ સુંદર દેખાવના, પિતાની સમીપમાં જોતેલા, શરવીર, હાથા કરેલા ધનુષ્યવાળા, અત્યંત સુખમાં જીછરેલા અને કુરોરના પુત્ર જેવા તમારા એ પૌત્ર લક્ષ્મણ સામે ધસી આવ્યો. માનો એક મદોન્મત્ત હાથી બીજા મદોન્મત્ત હાથી સામે ધસી ગયો.^{૧૦-૧૨} એ રીતે લક્ષ્મણ સાથે ભેટા કરીને શત્રુસંહારક અભિમન્યુએ સજ્જા તીક્ષ્ણ બાણો છોડ્યાં અને તેના બે બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૩} વળી હે મહારાજ! દંડથી માર બાધેલા ને સપની પેટે કાપાયમાન થયેલા તમારા પૌત્રે (અભિમન્યુએ) તમારા પૌત્રને (લક્ષ્મણને) કહ્યું કે, 'તું' આ લોકને સારી રીતે નિહાળી લે, હવે તું' પરલોક પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાનો છે. આ સમયે જ તારા બાંધવોની સમક્ષ હું તને યમરાજને ઘેર મોકલી દઈ છું'.^{૧૪} એ પ્રમાણે કહી શત્રુ વીરોના સંહાર કરનાર મહાબાહુ અભિમન્યુએ તેની તરફ કાંચળી વિનાના સપ' સરખું સુસાઠ કરતું એક ભદ્રજાતિતું બાણ ફેંક્યું.^{૧૫} અભિમન્યુના હાથમાંથી છૂટવાની સાથે જ તે બાણે લક્ષ્મણના સુંદર દેખાવવાળા તથા સુંદર નાસિકા, બ્રમર અને દેશવાળા કુંડળ સાથેના મરતકને હડાડી નાખ્યું.^{૧૬} આમ કુમાર લક્ષ્મણ હણાઈ ગયો, તે જોઈને થોડાઓ હાહાકાર કરવા લાગ્યા. કુર્યો-ધન પણ પોતાનો પ્રિય પુત્ર માર્યો જવાથી કાપી જાયો. તે ક્ષત્રિયવર મોટી ખૂમો પાડી ક્ષત્રિયોને કહેવા લાગ્યો કે, 'આને હવે મારી નાખો, મારી નાખો.' એટલે તુરત જ દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, અશ્વત્થામા, બૃહદ્બલ, કૃતવર્મા અને હાદિકેથ એ છ મહારથીઓએ અભિમન્યુને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા; પણ એ અનુનપુત્રે તેજ-

દાર બાણો મૂકીને તેમને પાછા હઠાવી દીધા અને પોતે પણ કોધે ભરાઈને અત્યંત ઝડપભેર સિંધુરાગ્રના મહાન સૈન્ય સામે ધસી ગયો. હે પૃથ્વીનાથ! તેવામાં કલિંગો, નિપાદો અને પરાક્રમી કાથરાજનો પુત્ર એ બધા મનમાં દંશ રાખીને મોટા હાથીસવારોના સૈન્ય સાથે આવ્યા અને અભિમન્યુના માર્ગને ચોતરફથી ઘેરી વળ્યા. એટલે ત્યાં અત્યંત ઝપાઝપીવાળું યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૮-૨૨} તે પછી સદા ગતિમાન વાયુ જન્મ મેધમંડળોને આકાશમાં સેંકડો સ્થળેથી છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ અનુનપુત્રે તે પ્રગટ્થ હાથીસૈન્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું.^{૨૩} તે વેળા કાથરાજ બાણોના ઢગો છોડીને અભિમન્યુને ઢાંકી દીધો. એવામાં દ્રોણ આદિ બીજા મહારથીઓ પણ ત્યાં યુદ્ધ કરવા પાછા ચઢી આવ્યા. પરમ અસ્રોને ફેંકી રહેલા તે થોડા-ઓએ ત્યાં અભિમન્યુ સામે ધસારો કર્યો; પણ અભિમન્યુએ બાણો મૂકીને તેમને સત્તર અટકાવ્યા અને પુષ્કળ બાણોના જથ્થાથી કાથપુત્રને પણ ગભરાવ્યો. વળી તેને નારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેણે ઠેલોએક બીજા બાણો મૂકીને તેનાં ધનુષ્ય, બાણ, બાજુબંધ, બે હાથ, મુકુટ સહિત મસ્તક, છત્ર, ધન, સારથિ, રથ અને ઘોડાઓને પણ પૃથ્વી પર પાડી દીધા. કુળ, શીલ, શાસ્ત્ર, બળ, શીર્ષ અને અસ્રોથી યુક્ત એવો તે કાથપુત્ર ન્યારે રણમાં પડ્યો, ત્યારે બધા વીરો પણ રણમાંથી લગભગ લાગવા મંડ્યા.^{૨૪-૨૭}

હિત શ્રામહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત અભિમન્યુવધપર્વમાં

'રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાથરાજપુત્ર માર્યા ગયા'

નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત

એ યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોએ હરણ કરેલા પ્રાણીઓના પ્રાણો પરલોક ભણી વિદાય થતા હતા અને તેમનાં શરીરો રણભૂમિમાં રાજાતાં હતાં.^{૨૫} અંબુનના પુત્રે તે બધા રાજકુમારોનાં ધનુષ્યોને, સારથિઓને, ધન્યોને, બાળુબંધ સાથેના બાહુઓને તેમ જ મસ્તકોને પાણીદાર બાણોથી ક્યાક્ય કાપી નાખ્યાં હતાં.^{૨૬} જમ મહાન વાયુ ક્ષણ આપવાની તૈયારીમાં રહેલી પાંચ વર્ષની આંબાવાડીને મૂળમાંથી ઉખેડી ભાંગી નાખે, તેમ અભિમન્યુએ સેંકડો રાજપુત્રોને રણમાં રાળી નાખ્યા.^{૨૭} આ પ્રમાણે સર્પ સરખા, ક્રોધાયમાન અતિશય ક્રામળ અને સુખ ભોગવવાને યોગ્ય એવા રાજકુમારોને અભિમન્યુએ એકલે હાથે હણી નાખ્યા, તે એઈ દુર્યોધન ભયભીત થઈ ગયો.^{૨૮} હવે રથીઓ, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પાળાઓને પણ રણમાં ટપોટપ ગરકતા એઈને ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન તત્કાળ અભિમન્યુ પર ચઢી આવ્યો.^{૨૯} ત્યાં તે બન્ને વચ્ચે સંગ્રામ થવા લાગ્યો, પણ તે અપૂર્ણ જ રહ્યો; કારણ કે અભિમન્યુનાં સેંકડો બાણોનો માર ખાઈને તમારો પુત્ર ત્યાંથી નાસી ગયો.^{૩૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રીજા અભિમન્યુવધપર્વમાં 'દુર્યોધન રણમાંથી પલાયન' નામનો અધ્યાય ૪૫ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૬ મો

રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાથરાજ-
પુત્ર માર્યો ગયા

॥ પૂતરાધૂ ઉવાચ ॥

યથા વદસિ મે સુત એકસ્ય વહુમિઃ સહ ।

સંગ્રામં સુમુલં ઘોરં જયં ચૈવ મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

પૂતરાધૂ બોલ્યો : હે સુત ! તું મને કહે છે કે, એકલા અભિમન્યુનો અનેક યોદ્ધાઓની સાથે તુમુલ અને ઘોર સંગ્રામ થઈ રહ્યો અને તેમાં તે મહાત્માનો વિજય થયો હતો.^૧ અભિમન્યુનું

આવું પરાક્રમ એક ન મનાય તેવું આશ્ચર્યજનક છે; તોપણ જમને હમેશાં ધર્મનો જ આશ્રય છે, તેમને માટે એ અતિ અદ્ભુત નથી જ.^૨ હવે જ્યારે દુર્યોધન નાસી ગયો અને સેંકડો રાજપુત્રો રણમાં રાજાઈ ગયા, ત્યારે મારા પક્ષના યોદ્ધાઓએ સુભદ્રાનંદન સામે શો ઉપાય કર્યો હતો ?^૩

સંજય બોલ્યો : ત્યારે દુર્યોધનના અનુયાયી યોદ્ધાઓનાં મુખ સુકાઈ ગયાં અને તેમનાં નેત્રો ચક્રવક્ર થઈ ગયાં. તેમને શરીરે પરસેવાના રેલા ઊતરવા લાગ્યા, તેમનાં રૂંવાં ભ્રમં થઈ ગયાં અને પલાયન કરવાને તેઓ તત્પર થઈ ગયા. તેમને શત્રુઓ ઉપર જય મેળવવાનો ઉત્સાહ રહ્યો નહિ.^૪ તેઓ તો મરણ પામેલા ભાઈઓને, પિતાઓને, પુત્રોને, મિત્રોને, સંબંધીઓને અને બાંધવોને ત્યજી દઈને પોતાના હાથી-ઘોડાઓને દોડાવી દોડાવી ત્યાંથી નાસી જવા લાગ્યા.^૫ આમ સૈનિકોમાં ભંગાણ પડેલું એઈને દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, બૃહદ્બલ, કૃપાચાર્ય, દુર્યોધન, કર્ણ, કૃતવર્મા તથા શકુનિ અત્યંત દ્રોણાતુર થઈ ગયા અને તેઓ અજિત અભિમન્યુની સામે દોડ્યા. પણ હે રાજન ! તમારા પૌત્રે (અભિમન્યુ-એ) તે બધાને લગભગ પાછા હડાવી દીધા.^{૬, ૭} તે સમયે માત્ર એક લક્ષ્મણકુમાર જ અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો હતો. તે કુમાર નાનપણથી જ સુખચેતનામાં મોટા થયો હતો, ગર્વને લીધે નિર્ભય હતો, અસ્ત્રશસ્ત્રને અણનારો હતો અને મહા-તેજસ્વી હતો.^૮ તેની પાછળ જ તેનો પિતા દુર્યોધન પુત્રપ્રેમને લીધે યુદ્ધ કરવા પાછો ફર્યો હતો અને તે દુર્યોધનની પાછળ બીજા મહારથી-ઓ પણ પાછા વળ્યા હતા.^૯ તે સધળા યોદ્ધાઓ મેઘો જમ પર્વત પર જળધારાનો અભિષેક કરે, તેમ તે અભિમન્યુ પર બાણોનો અભિષેક કરવા

સારથિને પૃથ્વી પર પટછી પાડ્યા.^{૨૦} આમ ન્યારે ઠાસલરાજ રથ વિનાનો થઈ ગયો, ત્યારે તેણે હાથમાં દાસ-તલવાર લઈ ને અર્જુનપુત્રના કુંડળ સહિત મરતકને ધડથી જુદું પાડવાની ઇચ્છા કરી.^{૨૧} ત્યાં તો અભિમન્યુએ જ ઠાસલ-દેશના રાજા રાજપુત્ર બૃહદ્વજને એક બાણનો પ્રહાર કરી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને તે હૃદય ચિરાઈ જતાં રણમાં ઢળી પડ્યો.^{૨૨} વળી હાથ-માં તલવાર-ધનુષ્ય વગેરે ધારણ કરીને અમંગળ વાણી બોલી રહેલા દશ હજાર મહાન રાજાઓને તેણે કાપી નાખ્યા.^{૨૩} એ પ્રમાણે બૃહદ્વજને મારી નાખીને અભિમન્યુ રણમાં ધૂમવા લાગ્યો અને મહાન ધનુષ્ય ધારણ કરીને બાણરૂપી જળ-ની વૃદ્ધિ કરી તમારા યોદ્ધાઓને આગળ વધતા અટકાવી રહ્યો.^{૨૪}

હતિ શ્રીમદ્ધામારતમાં દ્રોણપર્વાત્તર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમાં
• 'બૃહદ્વજનો વધ' નામનો અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮મો

છ જણાએ મંળીને અભિમન્યુને રથ વિનાનો કર્યો

॥ હંજય ઉવાચ ॥

સ કર્ણ કર્ણિના કર્ણે પુનર્વિવ્યાધ કાલ્યુનિઃ ।
શરૈઃ પંચાશતા ચૈનમવિષ્ણત્ કોપયન્ મૃગમ્ ॥ ૧ ॥
સંજય બોલ્યોઃ ફરીથી અર્જુનના પુત્રે કર્ણ નામના એક બાણથી કર્ણના કાનને વીંધી નાખ્યો તથા તેને અત્યંત ક્રોધાચ્છાન કરવા બીજાં પચાસ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૧ ત્યારે હે ભારત ! કર્ણે પણ તેને સામેથી પચાસ બાણો માર્યાં. તેથી બાણોથી ભરાઈ ગયેલા શરીર-વાળો તે અભિમન્યુ ઘણો શોભાયમાન લાગતો હતો.^૨ ત્યાં અભિમન્યુએ કર્ણને પણ લોહીની ધારા વહેતો કરી મૂક્યો. ત્યારે કર્ણ પણ બાણોથી ઢંકાઈ ને લોહી નિગળતો થતાં ઘણો શોભી રહ્યો.

આમ તે બન્ને મહાત્માઓ બાણોથી વિચિત્ર અંગવાળા થઈ ગયા હતા અને શરીરે લોહીથી ખરડાયેલા હતા, તેથી તેઓ પુષ્પોથી ભરેલા બે ખાખરાનાં વૃક્ષો સરખા શોભતા હતા.^{૩,૪} પછી અભિમન્યુએ તરેહતરેહનું યુદ્ધ કરનારા કર્ણના છ શરૂ પ્રધાનોને ઘોડા, સારથિ, ધ્વજ અને રથ સહિત હણી નાખ્યા.^૫ વળી તેણે લગારે ગમરાયા વિના બીજા મોટા મોટા ધનુર્ધરોને દશ દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. આ ઘણું આશ્ચર્યકારક જણાતું હતું.^૬ ત્યાં તેણે મગધરાજના તરણ પુત્ર અશ્વ-કેતુને સીધાં જનારાં છ બાણો મારીને ઘોડા તથા સારથિ સાથે હણી નાખી ધરણી પર ઢોળી પાડ્યો. એટલું જ નહિ, તેણે હાથીના ચિહ્નવાળી ધન-વાળા માર્તિંકાવત દેશના રાજા ભોજને એક કુરૂખ બાણથી કાપી નાખીને ગર્જના કરવા માંડી અને બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૭,૮} એવામાં દુઃશાસનના પુત્રે ચાર બાણો વડે ચાર ઘોડાઓને, એક બાણ વડે સારથિને તથા દશ બાણો વડે અર્જુનના પુત્રને વીંધી નાખ્યો.^૯ તે બેઈ અભિ-મન્યુએ સાત બાણોથી દુઃશાસનના પુત્રને વીંધી નાખ્યો અને ક્રોધથી લાલચાળ નેત્ર કરી મોટે-સાદે તેને આ વાક્ય કહ્યુંઃ^{૧૦} 'ઓ દુઃશાસનઃ ના પુત્ર ! તારો પિતા તો કાયર પુરુષની પેઠે રણસંગ્રામ છોડીને નાસી ગયો છે, સારી વાત છે કે તું વળી યુદ્ધ કરી જાણે છે ! પરંતુ તું આજે જીવતો છૂટવાનો જ નથી.'^{૧૧} એ પ્રમાણે વચન કહીને તેણે સરાણ પર ધસી સાફ કરેલું નારાય બાણ તેના તરફ ફેંક્યું; પણ અશ્વત્થામા-એ ત્રણ બાણો મૂકીને તેને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યું.^{૧૨} ત્યારે અભિમન્યુએ તેના ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને શલ્યરાજને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે હે રાજન્ ! શલ્યે પણ ગમ-રાયા વિના ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં નવ બાણોનો

અધ્યાય ૪૭મો

બૃહદ્વજ્ર ૫૬થો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તથા પ્રવિષ્ટં તરુણં સૌમદ્રમપરાજિતમ્ ।

કુલાનુરૂપં કુર્વાણં સંગ્રામેષ્વપરાજિતમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : યુવાન, અજિત અને યુદ્ધ-
માં પોતાના કુળને છાત્ર તેવું પરાક્રમ કરનાર એ
સુભદ્રાનો પુત્ર જ્યારે અતિબળવાન અને ત્રણ
વર્ષની અવસ્થાના ઉત્તમ ઘોડાઓ વડે બધે
આકાશમાં ઊછળતો હોય તેમ બૃહદ્માં દાખલ
થયો, ત્યારે આપણા પક્ષના કયા કયા શસ્ત્રીરોએ
તેને વાર્યો હતો ?^{૧,૨}

સંજય બોલ્યો : અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુ-
એ બૃહદ્માં દાખલ થઈને તીક્ષ્ણ બાણો મારી
તમારા પક્ષના લગભગ સર્વ રાજ્યોને નસાડી
મૂક્યા હતા.^૩ તેવામાં દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ,
અશ્વત્થામા, બૃહદ્વજ્ર, કૃતવર્મા અને હાદિંક્ય એ
છ મહારથીઓએ તેને ઘેરી લીધો હતો.^૪ ત્યાં હે
મહારાજ ! સિંધુરાજ પર યુદ્ધનો ઘણો ભાર આવી
પડ્યો હતો, તે જોઈને તમારું સૈન્ય યુધિષ્ઠિર
તરફથી ધસી ગયું હતું. ત્યારે બીજા મહાબળ-
વાન વીરો નો તાડ વૃક્ષના જેવડાં પોતાનાં મોટાં
મોટાં ધનુષ્યોને ખેંચીને વીર અભિમન્યુ પર બાણ-
રૂપી જળધારા વરસાવી રહ્યા હતા.^{૫,૬} પણ શત્રુ-
વીરોનો સંહાર કરનાર સુભદ્રાપુત્ર તો સર્વ
વિદ્યામાં નિષ્ણાત થયેલા તે સર્વ મોટા ધનુર્ધરોને
બાણો મૂકીને રણમાં આગળ વધતા અટકાવી
રહ્યો હતો. એ અર્જુનનંદને દ્રોણાચાર્યને પચાસ
બાણોથી, બૃહદ્વજ્રને વીસ બાણોથી, કૃતવર્માને
એંશી બાણોથી, કૃપાચાર્યને સાઠ બાણોથી અને
અશ્વત્થામાને સુવર્ણના મૂળવાળાં, મોટા વેગવાળાં
તથા કાન સુધી જોસરેર ખેંચીને છોરેલાં દશ
બાણોથી વીંધી નાખ્યા.^{૭,૮} વળી એ અર્જુન-

પુત્રે કર્ણને સર્વ શત્રુઓના મધ્યમાં કાન જવા
આકારવાળાં પાણીદાર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકીને કાન-
માં વીંધી નાખ્યો. પછી તેણે કૃપાચાર્યના રથના
ઘોડાઓ, બે પૃથરક્ષા તથા સારથિને મારી નાખ્યા
અને બીજાં દશ બાણો છોડી એમને છાતીમાં
વીંધી નાખ્યા.^{૯-૧૧} તે પછી બળવાન અભિમન્યુ-
એ કૌરવોની કીર્તિને વધારનારા વીર વૃંદારકને
તમારા વીરપુત્રોની સમક્ષ મારી નાખ્યો.^{૧૨} એ
રીતે નિર્ભય થઈને પોતાના સારા સારા શત્રુ-
યોદ્ધાઓનો નાશ કરનાર તે અભિમન્યુને અશ્વ-
ત્થામાએ પચીસ છુદ્રક બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૩}
એટલે હે રાજ ! અભિમન્યુએ પણ સર્વ કૌરવો-
ના દેખતાં અશ્વત્થામાને તીક્ષ્ણ બાણોનો સામે
પ્રહાર કર્યો.^{૧૪} ત્યારે અશ્વત્થામાએ વળી પાછો
ઘણાં તેજદાર અને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં સાઠ ઉગ્ર
બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો; પણ મૈનાકપર્વતને
જેમ કંપાવી ન શકાય, તેમ તે તેને કંપાવી
શક્યો નહિ.^{૧૫} તે પછી મહાતેજસ્વી અને બળ-
વાન એવા અભિમન્યુએ સુવર્ણના મૂળવાળાં અને
સીધી ગતિનાં તોતેર બાણો વડે પોતાના શત્રુ
અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા.^{૧૬} ત્યારે પોતાના
પુત્રનું હિત ઇચ્છીને દ્રોણાચાર્યે અભિમન્યુને
સો બાણો માર્યાં તેમ જ અશ્વત્થામાએ પણ
પોતાના પિતાનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી તેને
આઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૭} કર્ણે બાવીસ
બદ્ધબાણોનો પ્રહાર કર્યો. ત્યારે કૃતવર્માએ
વીસ, બૃહદ્વજ્રે પચાસ અને કૃપાચાર્યે દશ
બાણોનો તેને માર માર્યો.^{૧૮} આમ અભિમન્યુ
સર્વ તરફથી તીક્ષ્ણ બાણોથી ખીડાતો હતો,
છતાં પણ તેણે દશ દશ બાણોથી તે દરેકને સામા
વીંધી નાખ્યા.^{૧૯} હવે દાસકદેશના રાજાએ તેને
કાન જવા આકારના બાણોથી દ્વદશમાં પ્રહાર
કર્યો, ત્યારે તેણે તેના ઘોડા, દ્વજ, ધનુષ્ય અને

સારથિને પૃથ્વી પર પટકી પાડ્યા.^{૨૦} આમ જ્યારે ડાસસરાજ રથ વિનાનો થઈ ગયો, ત્યારે તેણે હાથમાં દાસ-તલવાર લઈ ને અર્જુનપુત્રના કુંડળ સહિત મરતકને ધડથી જુદું પાડવાની ઇચ્છા કરી.^{૨૧} ત્યાં તો અભિમન્યુએ જ ડાસલ-દેશના રાજ રાજપુત બૃહદ્વલને એક બાણનો પ્રહાર કરી દૃઢ્યમાં વીંધી નાખ્યો અને તે દૃઢ્ય ચિરાર્થ જતાં રણમાં ઢળી પડ્યો.^{૨૨} વળી હાથ-માં તલવાર-ધનુષ્ય વગેરે ધારણ કરીને અમંગળ વાણી બોલી રહેલા દશ હજાર મહાન રાજાઓને તેણે કાપી નાખ્યા.^{૨૩} એ પ્રમાણે બૃહદ્વલને મારી નાખીને અભિમન્યુ રણમાં ધૂમવા લાગ્યો અને મહાન ધનુષ્ય ધારણ કરીને બાણરૂપી જળ-ની વૃદ્ધિ કરી તમારા ચોદ્ધાઓને આગળ વધતા અટકાવી રહ્યો.^{૨૪}

હતિ શ્રીમદ્માસારતમાં દ્રોણપર્વતમાં અભિમન્યુવધપર્વમાં
'બૃહદ્વલને વધ' નામનો અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮મો

છ જણાએ મળીને અભિમન્યુને રથ
વિનાનો કર્યો

॥ હંચય ઉવાચ ॥

સ કર્ણ કર્ણિના કર્ણે પુનર્વિવ્યાધ કાલ્ગુનિઃ ।
શરૈઃ પંચાશતા ચૈનમવિષ્યત્ કોપયન્ મૃશમ્ ॥ ૧ ॥
સંજય બોલ્યો : કુરીથી અર્જુનના પુત્રે
કર્ણ નામના એક બાણથી કર્ણના કાનને વીંધી
નાખ્યો તથા તેને અત્યંત ડોપાયમાન કરવા
ખીજ પચાસ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૧ ત્યારે
હે ભારત ! કર્ણે પણ તેને સામેથી પચાસ બાણો
માર્યો. તેથી બાણોથી ભરાઈ ગયેલા શરીર-
વાળો તે અભિમન્યુ ઘણો શોભાયમાન લાગતો
હતો.^૨ ત્યાં અભિમન્યુએ કર્ણને પણ લોહીની
ધારા વહેતો કરી મૂક્યો. ત્યારે કર્ણ પણ બાણોથી
ઢંકાઈ ને લોહી નિગળતો થતાં ઘણો શોભી રહ્યો.

આમ તે બન્ને મહાત્માઓ બાણોથી વિચિત્ર
અંગવાળા થઈ ગયા હતા અને શરીરે લોહીથી
ખરડાયેલા હતા, તેથી તેઓ પુષ્પોથી ભરેલા બે
ખાખરાનાં વૃક્ષો સરખા શોભતા હતા.^{૩,૪} પછી
અભિમન્યુએ તરફતરફતું યુદ્ધ કરનારા કર્ણના
છ શરૂ પ્રધાનોને ઘોડા, સારથિ, ધ્વજ અને રથ
સહિત હણી નાખ્યા.^૫ વળી તેણે લગારે ગભરાયા
વિના ખીજ મોટા મોટા ધનુર્ધરોને દશ દશ બાણોથી
વીંધી નાખ્યા. આ ઘણું આશ્ચર્યકારક જણાતું
હતું.^૬ ત્યાં તેણે મગધરાજના તરણ પુત્ર અશ્વ-
ઠેતુને સીધાં જનારાં છ બાણો મારીને ઘોડા તથા
સારથિ સાથે હણી નાખી ધરણી પર ઢોળી પાડ્યો.
એટલું જ નહિ, તેણે હાથીના ચિહ્નવાળી ધન-
વાળા માતિઠાવત દેશના રાજા ભોજને એક
ક્ષુરખ બાણથી કાપી નાખીને ગર્જના કરવા
માંડી અને બાણો છોડવા માંડ્યા.^{૭,૮} એવામાં
દુઃશાસનના પુત્રે ચાર બાણો વડે ચાર ઘોડાઓને,
એક બાણ વડે સારથિને તથા દશ બાણો વડે
અર્જુનના પુત્રને વીંધી નાખ્યો.^૯ તે એઈ અભિ-
મન્યુએ સાત બાણોથી દુઃશાસનના પુત્રને વીંધી
નાખ્યો અને કોથથી લાલચોળ નેત્ર કરી મોટે
સાદે તેને આ વાક્ય કહ્યું :^{૧૦} 'એ દુઃશાસન-
ના પુત્ર ! તારો પિતા તો કાયર પુરુષની જેડે
રણસંગ્રામ છોડીને નાસી ગયો છે, સારી વાત
છે કે તું વળી યુદ્ધ કરી જાણે છે ! પરંતુ તું
આજે જીવતો છૂટવાનો જ નથી.'^{૧૧} એ પ્રમાણે
વચન કહીને તેણે સરાણ પર ધસી સાફ કરેલું
નારાય બાણ તેના તરફ ફેંક્યું; પણ અશ્વત્થામા-
એ ત્રણ બાણો મૂકીને તેને વચમાંથી જ કાપી
નાખ્યું.^{૧૨} ત્યારે અભિમન્યુએ તેના ધ્વજને
કાપી નાખ્યો અને શલ્યરાજને ત્રણ બાણોનો
પ્રહાર કર્યો. એટલે હે રાજા ! શલ્યે પણ ગભ-
રાયા વિના ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં નવ બાણોનો

તેના દૃઢ્યમાં પ્રહાર કર્યો, તે ધણું નવાઈ જતું લાગતું હતું. એટલે અર્જુનના પુત્રે તેની ધજને ઉડાડી નાખી અને તેના બન્ને પૃથ્વક્ષકોને તથા તેના સારથિને મારી નાખ્યા.^{૧૩, ૧૪} વળી તેણે તેને પણ લોખંડી છ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, એટલે તે એકદમ બીજ રથ પર ચઢી ગયો. પછી અભિમન્યુએ શત્રુજય, ચંદ્રકેતુ, મેઘવેગ, સુવચસ અને સૂર્યભાસ નામના પાંચ રાજાઓને મારી નાખીને શકુનિને વીંધી નાખ્યો. શકુનિએ પણ તેને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૧૫, ૧૬} 'આપણે બધા સાથે મળીને હવે આને મારી નાખીએ; કારણ કે આ તો આપણામાંના એકકને વીણી વીણીને મારી નાખે છે.' તેવામાં સૂર્યપુત્ર કહેું પણ દ્રોણને પૂછ્યું કે, 'આ અભિમન્યુ પહેલે સપાટે જ સારા સારા સધળા યોદ્ધાઓને મારી નાખે છે, માટે અમને એના નાશનો ઉપાય કહો.' ત્યારે મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્યે તેમને કહ્યું :^{૧૭, ૧૮} 'આ કુમાર સર્વ દિશામાં ધૂમી રહેો છે, તોપણ તેને મારવાનો લગીરે અવકાશ તમારા જોવામાં આવે છે.^{૧૯} પુરોમાં સિંહ સરખા આ પાંડુવંશના કુમારની ઝડપ તો તમે જુઓ! એના રથના માર્ગમાં કેવળ ધનુષ્યતું મંડળ જ દેખાય છે.^{૨૦} તે ઝટપટ બાણો સાંધે છે અને ઝટપટ તે પાછો છોડે છે. તે બાણોથી મારા પ્રાણોને પણ પીડે છે અને મને પોતાને પણ મૂંઝવે છે.^{૨૧} તોપણ શત્રુવીરોને સંહારનારા તે સુલદ્રાનંદન મને અતિ હર્ષ ઉપજાવે છે. રણમાં ધૂમી રહેલો આ કુમાર મને અત્યંત પ્રસન્ન કરે છે.^{૨૨} કોપાયમાન થયેલા સર્વ મહારથીઓ એને મારવાનો લાગ જોઈ શકતા નથી. સર્વ દિશાઓમાં બાણો છોડી રહેલા ચાલાક હાથવાળા આ કુમારમાં અને ગાંડીન-ધનુર્ધરી અર્જુનમાં મને ઠાઈ જતતું ઓછા-

વત્તાપણું દેખાતું જ નથી.' એ પછી અભિમન્યુના બાણપ્રહારથી ખખડી ગયેલા કહેું દ્રોણને ફરીથી કહ્યું : 'મારા સરખાએ રણમાં ઊભા રહેવું જ જોઈએ, એ કારણથી અભિમન્યુનાં બાણોથી પીડાઈને પણ હું અહીં જોતો રહ્યો છું. આ તેજસવી કુમારનાં બાણો પરમ દારણ છે, અગ્નિ સરખાં ચળકતાં છે અને અતિ ઘેર છે. આ બાણો તો આજ મારા દૃઢ્યને ચીરી નાખે છે.' ત્યારે આચાર્ય મંદ હાસ્ય કરી કહેુંને ધીમે રહીને બોલ્યા કે, ^{૨૩-૨૪} 'આતું કવચ તો તોડ્યું તૂટે તેમ નથી. વળી એ પોતે યુવાન અને પરાક્રમી છે. આના પિતાને મેં કવચ ધારણ કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેને શત્રુઓના નગરને જીતનારા આ અભિમન્યુ અવશ્ય સંપૂર્ણ રીતે બણે છે. પણ એ બાણો બરાબર સાંધીને મૂકવામાં આવે, તો કદાચ તે વડે એતું ધનુષ્ય, દોરી, રથની રાશ, ઘોડા, બન્ને પૃથ્વક્ષક અને સારથિ એ બધું કાપી શકાય તેમ છે. માટે હે મહાધનુર્ધર રાંધાપુત્ર! તારામાં જે શક્તિ હોય તો તું એ કામ કર.^{૨૭-૨૮} એ કામ કર્યા પછી એને રણમાંથી વિમુખ કર અને એને પાછળથી પ્રહાર કર. બાકી તો જ્યાં સુધી એના હાથમાં ધનુષ્ય છે, ત્યાં સુધી દેવો કે દાનવો પણ એને જીતી શકે તેમ નથી.^{૩૦} આથી જો તારી ઇચ્છા હોય, તો તું એને રથ અને ધનુષ્ય વિનાનો કરી નાખ.' આચાર્યનું એ વચન સાંભળી સૂર્યપુત્ર કહેું ઝટપટ બાણો છોડ્યાં અને ચાલાક હાથે બાણો ફેંકી રહેલા તે અભિમન્યુના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. તે વખતે ભોજ તેના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને કૃપાચાર્યે તેના બન્ને પૃથ્વક્ષકોને તથા સારથિને મારી નાખ્યા.^{૩૧, ૩૨} બાકીના બીજા યોદ્ધાઓ કપાયેલા ધનુષ્યવાળા એ અભિમન્યુ પર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. એ રીતે નિર્દય દૃઢ્યના છ મહા-

રથીઓએ એકઠા મળીને એ એકલ બાળક અભિ-
મન્યુને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો અને તે સમય
ઉતાવળ કરવાનો છે, એમ સમજીને તેઓ સત્વર
બાણોનો વરસાદ વરસાવી તેને છાઈ દેવા લાગ્યા.
પોતાનું ધતુષ્ઠ કપાઈ ગયું હતું અને રથ પણ
વ્યર્થ થઈ પડ્યો હતો, છતાં શ્રીમાન અભિમન્યુ
પોતાના વીરધર્મનું પાલન કરીને અને હાથમાં
ઢાલ-તલવાર લઈને આકાશમાં ફૂલો. ત્યાં તે
પોતાની લઘુતા તથા બળપૂર્વક સર્વતોભદ્ર આદિ
મંડળથી ગરુડની પેઠે અદ્વરનો અદ્વર જ અત્યંત
ધૂમવા લાગ્યો. 'આ તલવાર લઈને મારા ઉપર
જ પડે છે,' આમ ધારી જાયે જોઈ રહેલા તથા
યુદ્ધમાં બરાબર લાગ તાકી રહેલા યોદ્ધાઓ ત્યાં
તે મહાધતુધંર અભિમન્યુને વીંધવા લાગ્યા.
એવામાં શત્રુઓને જીતનારા મહાતેજસ્વી દ્રોણ-
ચાર્યે ઘણી ઝડપથી એક ક્ષુદ્ર બાણ મૂકી અભિ-
મન્યુની મુઠ્ઠીમાં રહેલી મણિમય મૂઠવાળી તલ-
વારને ઠાપી નાખી અને ઠણેં તીક્ષ્ણ બાણો
મુઠ્ઠીને તેની ઉત્તમ ઢાલને તોડી પાડી.^{૩૩-૩૮} એ
રીતે તલવાર અને ઢાલ વિનાનો થયેલો તથા
બાણોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો તે અભિમન્યુ આકાશ-
માંથી પુનઃ પૃથ્વી પર આવી ઊભો રહ્યો અને
હાથમાં ચક્ર ઝીંચું કરી ક્રોધપૂર્વક દ્રોણ સામે
દોડ્યો.^{૩૯} ચક્રની ઠાંતિના રજકણોએ કરીને
ઉજ્જ્વળ અંગનાળો એ અભિમન્યુ તે સમયે
હાથમાં ઉજ્જ્વળ ચક્ર ધારણ કરી અત્યંત શોભતો
હતો. ત્યારે રણમાં તે રૌદ્ર જણાતો હતો અને
જાણે તેણે એક ક્ષણવાર સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણનું અનુ-
કરણ કર્યું હતું.^{૪૦} મોટા મોટા રાજાઓના
મધ્યમાં રહેલો તે અમાપ બળવાળો સમર્થ અભિ-
મન્યુ રણમાં ઘણો જ શોભતો હતો. તેનાં વસ્ત્રો
ઝરતા લોહીથી તદ્દન એકરંગનાં થઈ ગયાં હતાં.
ચક્રવેલી શ્રમરથી તે આકુળ થયેલો જણાતો હતો

અને તે મોટા મોટા સિંહનાદો કરી રહ્યો હતો.^{૪૧}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતરજત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'અભિમન્યુને રથ વિનાનો કર્યો' નામનો

અધ્યાય ૪૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૯ મો

અભિમન્યુનો નાશ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વિષ્ણોઃ સ્વસુનંદકરઃ સ વિષ્ણ્વાયુષ્મપ્પણઃ ।

રરાજાતિરથઃ સંખ્યે જનાર્દન દ્વાપરઃ ॥ ૧ ॥

સંજય મોદયોઃ શ્રીકૃષ્ણની બહેનનો પુત્ર અને
શ્રીકૃષ્ણના ચક્રાયુધથી શોભતો એ અતિરથી અભિ-
મન્યુ રણમાં જાણે બીજા શ્રીકૃષ્ણ હોય તેવો
શોભતો હતો.^૧ વાયુએ ઉડાડેલા વાળના છેડાવાળા
અને ઉગામેલા ઉત્તમ આયુધવાળા અભિમન્યુનું
દેવોને પણ જોવાને અશક્ય એવું એ શરીર
જોઈને રાજાઓ અત્યંત લયલીત થઈ ગયા અને
તેમણે તે ચક્રના અનેક ટુકડા કરી નાખ્યા.
આમ પોતાનું ચક્ર પણ કપાઈ ગયું, ત્યારે
અભિમન્યુએ હાથમાં મહાન ગદા ઉઠાવી. શત્રુ-
ઓએ અભિમન્યુને ધતુષ્ઠ, રથ, તલવાર અને
ચક્ર વિનાનો કરી નાખ્યો હતો; છતાં હાથમાં
ગદા લઈને તેણે અશ્વત્થામા પર ધા કર્યો. વળ
સમાન બળબળતી ગદાને પોતાની સામે ઉગામેલી
જોઈને પુરુષશ્રેષ્ઠ અશ્વત્થામા રથની બેઠક પરથી
ત્રણ પગલાં દૂર ખસી ગયો. સુભદ્રાનંદને તે
ગદાના પ્રહારથી અશ્વત્થામાના ઘોડાઓનો, એ
પૃથ્વક્ષકોનો તથા સારથિનો નાશ કરી નાખ્યો.
તે સમયે બાણોથી ભરાઈ ગયેલો એ અભિમન્યુ
શાહુડી જેવો દેખાતો હતો. તે પછી તેણે સુબલ-
ના પુત્ર કાલિકથના ચૂરા કરી નાખ્યા તથા એના
અનુયાયી એવા સિત્તોતેર ગાંધાર યોદ્ધાઓને પણ
મારી નાખ્યા.^{૨-૭} વળી તેણે દશ વસાતીય
યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો તથા ઢક્યોના

સાત રથીઓનો અને દશ હાથીઓનો પણ ઘણુ કાઢી નાખ્યો.^૮ ત્યાં હે રાજા ! તેણે દુઃશાસનના પુત્રના રથના તેના ઘોડાઓ સાથે જુદા કરી નાખ્યા, એટલે તે દુઃશાસનપુત્ર એકદમ દ્રોણાચમાન થયો અને હાથમાં ગદા ઊંચી કરી અભિમન્યુ સામે ધસ્યો અને 'ભિમો રહેજ, ભિમો રહેજ' એમ કહેવા લાગ્યો. પછી તે બન્ને વીર પિત્રાઈ ભાઈઓ એકબીજાનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી હાથમાં ગદા ઊંચી કરી, પૂર્વે જમ શંકર અને અંધકાસુર પ્રહાર કરતા હતા, તેમ પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પછી ગદાના અગ્રભાગથી એકબીજાને પ્રહાર કરીને શત્રુઓને તપાવનારા તે બન્ને જણા ઇંદ્રની ધનની પેઠે રણના મધ્યમાં પડી ગયા. કૌરવની કીર્તિને વનારનારો દુઃશાસનનો પુત્ર પ્રથમ ઊઠ્યો અને તેણે તુરત જ ભિમા થતા અભિમન્યુના મસ્તક પર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. આમ ગદાના મહાન પ્રહારથી તથા યુદ્ધના અત્યંત પરિશ્રમથી થેભાન થયેલો શત્રુસંહારક સુલદ્રાપુત્ર મૂર્છિત થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. એ પ્રભાણે હે રાજા ! ધણુએ ભેગા થઈને એકલા અભિમન્યુને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો.^{૯-૧૪} કમલિનીને ખૂંદી નાખનાર વનના હાથીને જમ પારધીઓ મારી નાખે, તેમ કૌરવસેનાને શેષ પમાડનાર વીર અભિમન્યુને પારધી જેવા એ કૌરવયોદ્ધાઓએ મારી નાખ્યો અને તેથી જ તે રણમાં ધણો શોભતો હતો.^{૧૫} હવે શિશિરઋતુના અંતમાં વનને બાળી મૂકીને શાંત થયેલા અક્ષિની પેઠે રણમાં પડેલા તે અભિમન્યુની ચારે બાજુ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ વીંટાઈ વળ્યા.^{૧૬} પર્વતનાં શિખરોને તોડી પાડી શાંત પડેલા વાયુ સરખા, ભારતીય સેનાને તપાવી અસ્ત પામેલા સૂર્ય સરખા, રાહુએ અસ્ત કરેલા ચંદ્ર સરખા, દુઠાપેલા સાગર સરખા, પૂર્વચંદ્ર સમાન યુષ્માળા અને કાનઠેરિયાંથી ઢંકાયેલાં

નેત્રોવાળા તે અભિમન્યુને પૃથ્વી પર પડેલો જોઈ તમારા પક્ષના મહારથીઓ પરમ હર્ષયુક્ત થયા અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૮} હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે તમારા યોદ્ધાઓને પરમ હર્ષ થયો હતો, પણ બીજા વીરોનાં નેત્રમાંથી અશ્રુજળ ટપક્યાં હતાં.^{૨૦} હે ધરણીનાથ ! આકાશમાંથી ચંદ્રના બિંબની પેઠે પૃથ્વી ઉપર તૂટી પડેલા એ વીર અભિમન્યુને રણમાં પડેલો જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલાં દેવી પ્રાણીઓ જાંબેથી નિંદામૂલક શબ્દો કહેવા લાગ્યાં કે,^{૨૧} 'દ્રોણ, કર્ણ આદિ કૌરવોના છ મહારથીઓને હાથે માર્યો જઈ આ એકલવીર અભિમન્યુ આ સમયે રણમાં સૂતો છે. આને અમે ધર્મ તરીકે માનતા નથી.'^{૨૨} એ વીર મરણ પામી પડ્યો હતો; છતાં પણ નક્ષત્રગણોની ભાગાવાજ આકાશ જમ પૂર્ણ ચંદ્રથી શોભે, તેમ તે રણભૂમિ તેનાથી ધણી શોભી રહી હતી^{૨૩} એ વેળા રણભૂમિ સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં બાણોથી ભરપૂર હતી અને સર્વ સ્થળે લોહીલોહાણુ દીસતી હતી. કુંડળ સહિત શોભતાં શરાઓનાં મસ્તકોથી, વિવિધ બાણોથી, પતાકાઓથી, ચામરોથી, હાથીની ઝૂલોથી, કાટીતૂટી ગયેલાં કિમતી વસ્ત્રોથી, ઝગહગતી કાંતિવાળા હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના અલંકારોથી, કાંચળી વિનાના સર્પો જેવી પાણી દાર તથા અતિ તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવારોથી અને છિન્નગિન્ન થયેલાં અનેક પ્રકારનાં ધનુષ્યોથી, શક્તિ, મણિ, પ્રાસ, કંપન આદિ અનેક વસ્તુનાં જુદાં જુદાં આયુધોથી તે રણભૂમિ ત્યારે છતાઈ ગઈ હતી.^{૨૪-૨૭} મુમત્તાનંદને ઢાળી નાખેલા, ઢાઈ સ્થળે મરણ પામેલા, ઢાઈ સ્થળે ચાસેગઈ તસ લેતા અને ઢાઈ સ્થળે લોહીલોહાણુ થઈ પડેલા સવાશે સાથેના ઘોડાઓથી તે બિમિ વિપ્રમંદેખાતી હતી.^{૨૮} વળી તેણે પર્વતોની પેઠે તોડી પાડેલા

અને બાણોથી કાપી નાખેલા અંકુશ, મહાવત, આયુધ અને ધ્વજવાળા હાથીઓથી, જ્યાં ત્યાં પડેલા ઘોડા વિનાના થયેલા સારથિઓ તથા યોદ્ધાઓથી, હાથીઓનો સંહાર કરનારા અને ક્ષોભ પામેલા મોટા ધરાઓ સરખા ઉત્તમ રથીયોદ્ધાઓથી, અનેક જાતનાં આયુધો તથા અલંકારોવાળા માર્થો ગયેલા પાળાઓના ઢગોથી તે રણુભૂમિ બીકણોને ત્રાસ ઉપજાવનારી તથા ધોર સ્વરૂપવાળી થઈ ગઈ હતી. ચંદ્ર અને સૂર્ય સમાન પ્રભાવવાળા તે અભિમન્યુને પૃથ્વી પર પડેલો જોઈ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓને પરમ પ્રીતિ થતી હતી અને પાંડવયોદ્ધાઓને પરમ વ્યથા થતી હતી. ^{૨૯-૩૨}

આમ હે રાજન્ ! યુવાવસ્થાને નહિ પામેલો એ બાળક અભિમન્યુ જ્યારે મરાયો, ત્યારે સર્વ સેના ધર્મરાજના દેખતાં જ નાસભાગ કરવા લાગી. ^{૩૩} આ પ્રમાણે સુભદ્રાપુત્રના પડવાથી પોતાના સૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈને યુધિષ્ઠિર-રાજ સૈનિકોને આ વચન કહેવા લાગ્યા : ^{૩૪} 'હે વીરો ! આ શૂરો અભિમન્યુ તો સ્વર્ગમાં ગયો છે. તેણે પ્રાણ ખોયા છે, પણ તે રણમાંથી પાછો હજ્યો નથી. માટે તમે પણ ઊભા રહો, નાસો નહિ, ડરો મા. આપણે રણમાં શત્રુઓને જીતીશું.' એમ કહીને મહાતેજસ્વી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના હઃખી સૈનિકોનું કુખ દૂર કયું. ^{૩૫, ૩૬} અર્જુનના પુત્રે યુદ્ધમાં સપ્ત સમાન આકારવાળા પોતાના શત્રુ રાજપુત્રોનો પ્રથમ સંહાર કર્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન સમાન યુધ્ધવાળા તેણે કુલ દશહજાર સૈનિકોનો તથા મહારથો કાસલરાજનો નાશ કરીને સ્વર્ગલોકમાં પ્રયાણ કર્યું હતું. ^{૩૭, ૩૮}

અરે ! હજારો રથો, ઘોડાઓ, પાળાઓ અને હાથીઓનો સંહાર કરીને પણ તે સંઘાતથી વૃક્ષ થયો ન હતો. પુણ્યકર્મને કરનારો તે અભિમન્યુ શોક કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે તે પોતાના

પુણ્યથી જિતાયેલા પુણ્યશાળીઓના અવિનાશી એવા દિવ્ય લોકમાં સિધાવ્યો છે. ^{૩૯}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'અભિમન્યુનો નાશ' નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૦ મો

રણુભૂમિનો દેખાવ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વર્ષ તુ પ્રવરં હત્વા તેષાં તૈઃ સરપીઢિતાઃ ।

નિવેશાવામ્પ્રુપાવામઃ સાવાહ્નિ રુષિરોક્ષિતાઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજ ! શત્રુઓના ઉત્તમ પુરુષ એ અભિમન્યુનો નાશ કરી અમે બાણથી પીડાઈને લોહીથી રેખાએ થઈ ગયા અને સાયં-કાળ થતાં આરામ લેવા માટે છાવણી તરફ જવા લાગ્યા. ^૧ તે સમયે હે મહારાજ ! જતાં જતાં અમે જોયું કે, શત્રુઓ ધણા ઉદાસ થઈ ગયા છે, બેજાન થઈ ગયા છે અને ધીમે ધીમે રણુભૂમિમાંથી છાવણી તરફ ગમન કરે છે. ^૨ તેવામાં લાલ કમળના સુકુટ સરખા સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળ પર્વત પાસે જઈને નીચા નમી ગયા છે અને શિયાળના શબ્દથી અશુભ જણાતો અહ્યુત સાયંકાળ થઈ ગયો છે. ^૩ ત્યારે સારી સારી તલવારો, શક્તિ, ઋષ્ટિ, કવચો, ઢાલો અને તરેહતરેહના અલંકારોની પ્રસાદોને હરણ કરતા સૂર્યદેવ બધે આકાશ અને પૃથ્વીને એક જ સ્વરૂપમાં લાવતા હોય, તેમ પોતાની પ્રિયમૂર્તિ અશ્વિમાં પ્રવેશ કરે છે. ^૪ વજ્રથી પાડી નાખેલાં મોટાં વાદળો અથવા પર્વતોનાં શિખરો સમાન દેખાતા અનેક હાથીઓ, ધ્વજ, અંકુશ, કવચ અને મહાવતો સાથે પૃથ્વી પર પડ્યા છે અને તેથી વ્યાપ્ત થયેલી એ રણુભૂમિ અગમ્ય સ્વરૂપવાળી થઈ ગઈ છે. ત્યાં હે નરપતિ ! માર્થો ગયેલા ધણીઓવાળા, ભાંગીને છુટ્ટો થયેલા પાદ-રક્ષક અને ઉપકરણોવાળા, નાશ પામેલા ઘોડા તથા સારથિવાળા અને ધ્વજ-પતાકા વિનાના

થયેલા મોટા મોટા રથો, ઠેરઠેર ચૂર્ણ થઈને પડ્યા હતા અને તેથી એ રણભૂમિ બંધે શત્રુઓએ ઉન્નય કરેલાં નગરોવાળી હોય તેમ લાગતી હતી.^{૫૬} વળી ત્યાં તૂટીને છિન્નભિન્ન થયેલાં આબૂ, ધણોવાળા, બહાર નીકળી પડેલી જીભ, દાંત, આંતરડાં અને નેત્રોવાળા અનેક ઘોડાઓ પોતાના સવારો સહિત મરણ પામીને પડ્યા હતા અને ઠેકઠેકાણે રથોના ઢોળ પણ દેખાતા હતા. આથી પૃથ્વીનું સ્વરૂપ વિપરીત અને ધોર દેખાતું હતું. અનેક પુરુષોનાં કવચો, અલંકારો અને વસ્ત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં તેમ જ તેમનાં હથિયારો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને અનુચરોનો નાશ થયો હતો. એ પુરુષો મહામૂલી શય્યાના પાયરણને યોગ્ય હતા, છતાં તે સમયે તેઓ અનાથની પેઠે પૃથ્વી પર મરણ પામી સૂતા હતા.^{૫૭} એ વખતે કૂતરાં, શિયાળવાં, કાગડા, બગલા, ગરુડ, વરુઓ, વાઘો, લોહીનું પાન કરનારાં પક્ષીઓ, રાક્ષસો અને અતિ દારણ પિશાચીનાં ટોળેટોળાં ઘણાં હર્ષિત થઈ થઈને રણમાં ધસી આવતાં હતાં. તેઓ આવતવિંત જ અનેક શયોની આમડી તોડીતોડીને લોહી અને વસાતું પાન કરવા લાગ્યાં હતાં તથા ચરખી અને માંસતું ભક્ષણ કરવા લાગ્યાં હતાં. વળી તેઓ શયોની સામસામે ખેંચાખેંચ કરતાં હતાં, તેમના હૃદયમાં રહેલી ચરખીને બહાર કાઢી ખાઈ જતાં હતાં અને આનંદને લીધે ખડખડાટ હસતાં તથા ગાતાં હતાં.^{૫૮} તે સમયે મહાન યોદ્ધાઓએ રણભૂમિ પર ભયંકર અને ક્રોધાવી ન હોવાય તેવી ધોર વૈતરણી નદી ચાહુ કરી દીધી હતી. તે નદી શરીશના સમૂહને ખેંચતી હતી, લોહીરૂપ જળવાળી હતી, રથોરૂપ ત્રાપાવાળી હતી, હાથીઓરૂપ મોટા પર્વતોની બીડવાળી હતી, મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પથ્થરવાળી હતી, માંગરૂપ કાદવવાળી હતી અને

ભાંગી-તૂટી ગયેલાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોરૂપ માળાવાળી હતી. વળી તે નદી રણના આંગણમાં જ વહેતી હતી તથા જીવતાં અને મરેલાં બંનેને ખેંચી જતી હતી. આથી તે સર્વને અત્યંત ભયંકર દેખાતી હતી.^{૫૯, ૬૦} તે નદીમાં દુષ્ટ દષ્ટિવાળાં પિશાચીનાં ટોળાં લોહીનું પાન કરતાં હતાં તથા માંસતું ભક્ષણ કરતાં હતાં. વળી અતિ-શય આનંદમાં આવી જઈને તેઓ ભયંકર કિકિ-ચારીઓ કરતાં હતાં. ત્યાં પ્રાણીઓનો ક્ષય કરનારાં કૂતરાં, શિયાળવાં અને બીજાં માંસાહારી પક્ષીઓ એ નદીની સમીપમાં આવીને માંસતું ભક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં.^{૬૧} એ પ્રમાણે ઉચ દેખાવવાળા તથા યમરાજની રાજધાનીને વધારનારા અને નાચી રહેલાં ધડોથી જીભરાયેલા એ સમરાંગણને જોતાં જોતાં મનુષ્યો સાચંકાળે ધીમે ધીમે છાવણી તરફ વળ્યા.^{૬૨} તે સમયે એ ઇંદ્ર સરખો મહાબળવાન અભિમન્યુ તે રણમાં સૂતો હતો. તેના મહામૂલ્યવાન અલંકારો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા. તે બંધે સંકોચીને વેદિકામાં રહેલો હવ્યપદાર્થ વિનાનો અગ્નિ હોય તેમ મનુષ્યો તેને જોઈ રહ્યા હતા.^{૬૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વત્રયેત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'ત્રીભ દિવસની યુદ્ધભૂમિ' વર્ણન નામને

અધ્યાય ૫૭ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ

॥ સંજય ઉત્તર ॥

હતે તસ્મિન્ મહાવીર્યે સૌમત્રે રથયુધે ।

વિમુક્તરથસન્નાદાઃ સર્વે નિવિસ્મર્યુઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : મહાન વીર્યવાળો અને રથી-યોદ્ધાઓની ટુકડીઓનો નાપક તે અભિમન્યુ ન્યારે રણમાં રેળાઈ ગયો, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓ પોતપોતાના રથમાંથી કાનરી પડી કવચ અને મનુષ્યોને કોરે મૂકી રાખ યુધિષ્ઠિરની આરાપાસ વીંટળાઈને બેઠા. તેઓ બધા તે દિવસના યજ્ઞને

જ વિચાર કરતા હતા અને તેમનાં મન પણ અભિમન્યુમાં જ લાગેલાં હતાં.^{૧૨} પોતાનો વીર ભત્રીજો મહારથી અભિમન્યુ મરણ પામ્યો, તેથી યુધિષ્ઠિરજ અત્યંત દુઃખી થઈ ગયા અને વિલાપ કરવા લાગ્યા :^{૧૩} 'અરે, હાય ! કેસરીસિંહ જમ ગાયોના ટોળામાં પેસે, તેમ મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી એ અભિમન્યુ દ્રોણાચાર્યના દુર્ભેદ બૂઢ-ને તોડી નાખીને શત્રુઓના સૈન્યમાં પેઠો હતો.^{૧૪} તેની સામે યુદ્ધ કરવા આવેલા મોટા મોટા શરા અસ્ત્રકુશળ અને યુદ્ધદુર્ભેદ ધનુર્ધરો પણ પરાજય પામીને પાછા હજ્યા હતા.^{૧૫} એ કુમારે આપણા કંઠા શત્રુ દુઃશાસનને પણ સંગ્રામમાં સામે આવતાં જ બાણો વડે મૂર્ચ્છિત કરી નાખી નસાડી મૂક્યો હતો.^{૧૬} અરે હાય ! તે જ વીર અભિમન્યુ દ્રોણના સૈન્યરૂપ દુસ્તર મહાસાગરને તરી જઈને આખરે દુઃશાસનના પુત્ર આગળ આવી યમરાજને ઘેર પહોંચી ગયો.^{૧૭} હાય ! તેનું મરણ થયું છે અને હવે હું કુતાપુત્ર અર્જુનને કેમ કરીને ઐર્ધ શક્તિશઃ અથવા પોતાના પ્રિય પુત્રને નહિ બેતી તે મહા-ભાગ્યવતી સુભદ્રાને હું કેમ મળી શકીશ !^{૧૮} અહા ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને આપણે અભિમન્યુનું આવું અર્થ વિનાનું ક્લેશકારક અને અયુક્ત સ્વરૂપવાળું મરણ કેમ કરી કહી શકીશું !^{૧૯} અરે ! પ્રિય ઇચ્છનારા અને જય ઇચ્છનારા મેં જ સદૈવ સુભદ્રા, કેશવ અને અર્જુનનું આ અપ્રિય કયું છે !^{૨૦} અથવા ખરું છે કે, લોભી માણસ દોષોને સમજતો જ નથી. તે તો લોભ અને મોહને લીધે પ્રવૃત્તિ કર્યો જ કરે છે. જમ મધ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય વૃક્ષ આદિ સ્થળ પરથી પોતાના પડવાને બેતો જ નથી, તેમ મેં પણ રાજ્ય મેળવવાની લાલસાથી મારા આ પતનને બેયું જ નહિ.^{૨૧} અરે ! જને સારાં સારાં ભોજન માં, યાનોમાં, શયનોમાં તથા ભૂષણમાં આગળ

કરવો ઐર્ધ એ, તે જ બાળક અભિમન્યુને આપણે યુદ્ધમાં આગળ ધર્યો.^{૨૨} તેના જોવા તરણ બાળક તો યુદ્ધરીતિમાં તદ્દન અકુશળ હોય. આવા ત્રિષમ સંકટભરેલાં દ્રોણનાં સૈન્યમાં તે સારા ઘોડાની પેઠે ક્ષેમકુશળ ક્યાંથી જ રહે !^{૨૩} હવે એ આપણે બંધા એની પાછળ મરણ પામી આ રણભૂમિ પર શયન નહિ કરીએ, તો આપણે અવશ્ય ઠાપથી પ્રદીપ્ત થયેલા અર્જુનની કૂર દષ્ટિથી બળી મરીશું. અર્જુન તો લોભરહિત છે, બુદ્ધિમાન છે, લજ્જા-વાન છે, ક્ષમાવાન છે, રૂપવાન છે, બળવાન છે, તેજસ્વી છે, માનદાતા છે, વીર છે, પ્રિય છે અને સત્યપરાક્રમી છે.^{૨૪, ૨૫} દેવતાઓ પણ હમ પરા-ક્રમવાળા એ અર્જુનનાં પરાક્રમોનાં વખાણ કર્યો કરે છે. વળી તે પરાક્રમીએ નિવાતકવચ્ચ અને કાલ-કેય નામના અસુરોનો સંહાર કર્યો છે.^{૨૬} હિર-ણ્યપુરમાં પૌલોમ ભતના જે ઇંદ્રના શત્રુઓ વસતા હતા, તેમનો એણે પલકારામાત્રમાં તેમની ટુકડી-ઓ સહિત નાશ કર્યો છે. શત્રુઓ પણ એ અભ-યની ઇચ્છા રાખે, તો તે તેમને અભય આપનારો છે. અરે ! અમે આવા સમર્થ અર્જુનના બળ-વાન પુત્રનું રક્ષણ કરી શક્યા નથી.^{૨૭, ૨૮} અરે ! ધૃતરાષ્ટ્રના મહાબળવાન પુત્રો પર તો હવે મોટા-માં મોટો ભય આવી પડ્યો છે. પુત્રના વધથી ઠાપાયમાન થયેલો અર્જુન હવે જરૂર કૌરવોને ભરમ કરી નાખશે.^{૨૯} શુદ્ર સહાયવાળો તથા પોતાના જ પક્ષનો ક્ષય કરનારો પેલો શુદ્ર કુર્યો-ધન, અવશ્ય એ (કૌરવોનો નાશ) ઐર્ધને શોક કરતો કરતો જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^{૩૦} હાય ! અતુલ વીર્ય અને પુરુષાર્થવાળા આ અર્જુન-પુત્રને રણમાં માર્યો ગયેલો ઐર્ધને મને વિજય મેળવવો પ્રીતિકર નથી, રાજ્યની રચિ નથી, અમરતા પર પણ પ્રીતિ નથી અને દેવોની સાથે જ એક સ્થળે રહેવાનું પણ મને રચતું નથી.^{૩૧}

થયેલા મોટા મોટા રથો, ઠેરઠેર ચૂર્ણ થઈ ને પડ્યા હતા અને તેથી એ રણભૂમિ બાણે શત્રુઓએ ઉન્નત કરેલાં નગરોવાળી હોય તેમ લાગતી હતી.^{૧૧} વળી ત્યાં તૂટીને છિન્નભિન્ન થયેલાં આબૂ-પણોવાળા, બહાર નીકળી પડેલી જીભ, દાંત, આંતરડાં અને નેત્રોવાળા અનેક ઘોડાઓ પોતાના સવારો સહિત મરણ પામીને પડ્યા હતા અને ઠેકઠેકાણે રથોના ઢગો પણ દેખાતા હતા. આથી પૃથ્વીનું સ્વરૂપ વિપરીત અને ઘોર દેખાતું હતું. અનેક પુરોનોનાં કવચો, અલંકારો અને વસ્ત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં તેમ જ તેમનાં હથિયારો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને અનુચરોનો નાશ થયો હતો. એ પુરુષો મહાભૂલી શય્યાના પાથરણને યોગ્ય હતા, છતાં તે સમયે તેઓ અનાથની પેઠે પૃથ્વી પર મરણ પામી સૂતા હતા.^{૧૨} એ વખતે દૂતરાં, શિયાળવાં, કાગડા, બગલા, ગરુડ, વરુઓ, વાઘો, લોહીનું પાન કરનારાં પક્ષીઓ, રાક્ષસો અને અતિ દારણુ પિશાચોનાં ટાળેટાળાં ઘણાં હર્ષિત થઈ થઈ ને રણમાં ધસી આવતાં હતાં. તેઓ આવતવિંતજ અનેક શયોની આમડી તોડીતોડીને લોહી અને વસાતું પાન કરવા લાગ્યાં હતાં તથા ચરખી અને માંસતું ભક્ષણ કરવા લાગ્યાં હતાં. વળી તેઓ શયોની સામસામે ખેંચાખેંચ કરતાં હતાં, તેમના હૃદયમાં રહેલી ચરખીને બહાર કાઢી ખાઈ જતાં હતાં અને આનંદને લીધે ખડખડાટ હસતાં તથા ગાતાં હતાં.^{૧૩} તે સમયે મહાન યોદ્ધાઓએ રણભૂમિ પર ભયંકર અને ઊતારી ન ઉતરાય તેવી ઘોર વૈતરણી નદી ચાલુ કરી દીધી હતી. તે નદી શરીશના સમૂહને ખેંચતી હતી, લોહીરૂપ જળવાળી હતી, રથોરૂપ ત્રાપાવાળી હતી, હાથીઓરૂપ મોટા પર્વતોની બીડવાળી હતી, મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પરચરવાળી હતી, માંસરૂપ કાંઠવવાળી હતી અને

ભાંગી-તૂટી ગયેલાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોરૂપ માળાવાળી હતી. વળી તે નદી રણના આંગણમાં જ વહેતી હતી તથા જીવતાં અને મરેલાં બન્નેને ખેંચી જતી હતી. આથી તે સર્વને અત્યંત ભયકારક દેખાતી હતી.^{૧૪, ૧૫} તે નદીમાં દુષ્ટ દષ્ટિવાળાં પિશાચોનાં ટાળાં લોહીનું પાન કરતાં હતાં તથા માંસતું ભક્ષણ કરતાં હતાં. વળી અતિ-શય આનંદમાં આવી જઈ ને તેઓ ભયંકર કિંકિયારીઓ કરતાં હતાં. ત્યાં પ્રાણીઓનો ક્ષય કરનારાં દૂતરાં, શિયાળવાં અને બીજાં માંસાહારી પક્ષીઓ એ નદીની સમીપમાં આવીને માંસતું ભક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં.^{૧૬} એ પ્રમાણે ઉગ્ર દેખાવવાળા તથા ચમરાજની રાજધાનીને વધારનારા અને નાચી રહેલાં ધડોથી ઊભરાયેલા એ સમરાંગણને જોતાં જોતાં મનુષ્યો સાયંકાળે ધીમે ધીમે છાવણી તરફ વળ્યા.^{૧૭} તે સમયે એ ઇંદ્ર સરખો મહાબળવાન અભિમન્યુ તે રણમાં સૂતો હતો. તેના મહામૃદ્યવાન અલંકારો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા. તે બાણે સંદોચકની વેદિકામાં રહેલો હવ્યપદાર્થ વિનાનો અગ્નિ હોય તેમ મનુષ્યો તેને જોઈ રહ્યા હતા.^{૧૮} ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત અભિમન્યુવધપર્વમા

‘ત્રીજા દિવસની યુદ્ધભૂમિનું વર્ણન’ નામનો અધ્યાય ૫૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

હતે તસ્મિન્ મહાવીર્યં સૌમદ્રે રથયુધયે ।

વિમુક્તરથસનાહાઃ સર્વે નિશ્ચિન્તકર્મુકાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : મહાન વીર્યવાળો અને રથી-યોદ્ધાઓની ટુકડીઓનો નાયક તે અભિમન્યુ ન્યારે રણમાં રેળાઈ ગયો, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓ પોતાપોતાના રથમાંથી ઊતરી પડી કવચ અને ધનુષ્યોને કારે ચૂકી રાજ યુધિષ્ઠિરની આસપાસ વીંટળાઈ ને બેઠા. તેઓ બધા તે દિવસના યુદ્ધને

મૃત્યુ ઉત્પન્ન થયું ક્યાંથી ? તથા તે પ્રજાઓનો સંહાર કેમ કરે છે ? હે દેવ સમાન પિતામહ ! આપ આ મને કહો.^{૧૮}

સંજય બોલ્યો : કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજા જ્યારે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે ભગવાન વ્યાસમુનિએ તેને આશ્વાસનનાં આ વચનો કહ્યાં.^{૧૯}

વ્યાસ બોલ્યા : હે રાજા ! આ સંબંધમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉદાહરણરૂપે કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે નારદે તે અકંપનરાજને કહ્યો હતો.^{૨૦} હે રાજેન્દ્ર ! મને નિશ્ચય ખાતરી છે કે, તે અકંપનગજ પણ આ લોકમાં જ અતિ અસહ્ય એવા મહાન પુત્રદુઃખને પામ્યો હતો.^{૨૧} હું તને તે અકંપનરાજનું આખ્યાન કહીશ અને મૃત્યુની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે કહી સંભળાવીશ. તે સાંભળવાથી તું રેનેહબંધનરૂપ આશ્રયવાળા દુઃખથી મુક્ત થઈશ.^{૨૨} સમગ્ર પાપોના ઢગોનો નાશ કરનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, શોકનો નાશ કરનાર તથા પુષ્ટિદાયક એવું તે ધન્ય આખ્યાન હું તને કહું છું તે તું સાંભળ.^{૨૩} વેદાધ્યયનની પેઠે એ આખ્યાન પવિત્ર છે, શત્રુઓના સમૂહોનો નાશ કરનારું છે અને મગ્ધોનું પણ મંગળ છે.^{૨૪} હે મહારાજ ! આયુષ્માન પુત્રોની, રાજ્યની તથા લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનારા મહાન રાજાઓએ તે આખ્યાનને પ્રાતઃકાળમાં નિત્ય સાંભળવું જોઈએ.^{૨૫} હે તાત ! પૂર્વે સત્યયુગમાં અકંપન નામનો એક રાજા હતો. તે એક વખત લડાઈના મોખરામાં શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયો અને તેમને વશ થઈ પડ્યો.^{૨૬} તે રાજાને બળમાં નારાયણ સરખો હરિ નામનો પુત્ર હતો. તે શ્રીમાન, અસ્ત્રકુશળ, બુદ્ધિમાન અને યુદ્ધમાં ઇંદ્ર સરખો બળિયો હતો.^{૨૭} તે પણ યુદ્ધમાં અનેક શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયો. હે યુધિષ્ઠિર ! તે હરિકુમારે યોદ્ધાઓ તથા હાથીઓ પર હજારો બાણો છોડીને દુષ્કર પરા-

ક્રમ કર્યું હતું; પણ છેવટે તે શત્રુનાશનને શત્રુઓ-એ સેનાના મધ્યમાં મારી નાખ્યો હતો.^{૨૮, ૨૯} શોકથી ઘેરાઈ ગયેલા રાજા અકંપને તેની મરણ-દિશા કરી, પણ રાત્રિદિવસ શોક કરતાં તેને પોતાને જરાયે સુખચેત મળ્યું નહિ.^{૩૦} આમ રાજા અકંપનને પુત્રના દુઃખથી ઘણો શોક થઈ રહ્યો છે, એ વાત જાણીને દેવર્ષિ નારદ એની પાસે આવ્યા.^{૩૧} મહાભાગ્યશાળી રાજાએ તે દેવર્ષિશ્રેષ્ઠને આવેલા જોઈ તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને તેમને પ્રાસંગિક વાતચીત કરી.^{૩૨} વળી એ નરપતિએ એ દેવર્ષિને સર્વ વૃત્તાંત યથાર્થ રીતે કહ્યો. તેમાં શત્રુઓએ પોતાનો પરા-જય કર્યો હતો અને પોતાના પ્રિય પુત્રનું મરણ થયું હતું, તે બધું તેણે કહી સંભળાવ્યું.^{૩૩} 'મારો પુત્ર મહાન વીર્યવાળો હતો અને ઇંદ્ર તથા વિષ્ણુ સમાન ક્રાંતિવાળો હતો; છતાં શત્રુ-ઓએ એકઠા થઈને અને યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મારા એ બળવાન પુત્રને મારી નાખ્યો છે.^{૩૪} મારે હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન ! એ મૃત્યુ કાણ છે ? તેનું વીર્ય કેવું છે ? બળ કેવું છે ? અને તેનો પુરુષાર્થ કેવા પ્રકારનો છે ? હે ભગવન ! આ સંબંધમાં હું તત્ત્વપૂર્વક સાંભળના ઇચ્છું છું.^{૩૫} તે રાજનું એ વચન સાંભળીને વર આપનારા સમર્થ ઋષિ નારદે પુત્રશોકનો નાશ કરનારું આ મહાન આખ્યાન તેને કહેવા માંડ્યું.^{૩૬}

નારદ બોલ્યા : હે મહાબાહુ ! એ આખ્યાન મોટા વિસ્તારવાળું છે. હે રાજન ! મેં પણ એને પૂર્વે બનેલું સાંભળ્યું છે. હે વસુધાપતિ ! તું એ સાંભળ.^{૩૭} મહાતેજસ્વી પિતામહ બ્રહ્માએ પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળે પ્રજાઓને સરજી. દિનપ્રતિ-દિન તે પ્રજાઓથી આ જગત ભરપૂર થઈ ગયું; પણ તેમાં કોઈનો સંહાર થતો ન હતો. આમ હે રાજા ! કેવળ વૃદ્ધિને જ પામતા આ જગતને

અધ્યાય ૫૨ મો

યુધિષ્ઠિર પાસે વ્યાસ અને રાજા
અકેપનતું દષ્ટાંત

॥ મંજય ઉવાચ ॥

અથૈનં વિલપંતં તે કુંતીપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્તત્ર આજગામ મહાનૃપિઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર એ પ્રમાણે
વિલાપ કરતા હતા, તેનામાં મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન
ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^૧ તેમને આવેલા જોઈ યુધિ-
ષ્ઠિરે તેમનું ન્યાયપૂર્વક પૂછન કર્યું. પછી
મહર્ષિ સુખાસને બેઠા, એટલે સુખાસને બેઠેલા
મહર્ષિને પોતાના ભત્રીજાના નાશના શોકથી
સંતાપ પામેલા એ રાજાએ તેમને આ પ્રમાણે
કહ્યું : ^૨ 'આ રણમાં સુભદ્રાનંદન યુદ્ધ ખેલી રહ્યો
હતો અને અધર્મથી ભરેલા અનેક મોટા ધનુર્ધારી
મહારથીઓએ એને ઘેરી લઈ મારી નાખ્યો છે.^૩
અભિમન્યુ બાળક હતો અને બાળકચુદ્ધિનો હતો.
તે શત્રુવીરોના સંહારક હતો અને યુદ્ધમાં વિશેષ
કરી હપાયો પર આધાર રાખ્યા વિના જ લડતો
હતો.^૪ મેં તેને કહ્યું હતું કે, આ યુદ્ધમાં તું
અમને દ્વાર ઉત્પન્ન કરી આપ. એણે કહેતાંની
સાથે જ તે અંદર પેઠો. અમને બંધાને તો સિંધુ-
રાજ જયદ્રથે ત્યારે અટકાવી રાખ્યા હતા.^૫
ખરેખર, યુદ્ધ પર આશ્ચર્યકાર કરનારા સનિયોએ
સરખેસરખા જોડે જ યુદ્ધ કરતું જોઈએ. પણ આ
શત્રુઓએ આ જ યુદ્ધ કર્યું છે, તે તો અસમાન
છે. (કારણ કે તેઓ એક બાળક અભિમન્યુ સામે
એકઠા મળી લડ્યા છે.)^૬ આથી મને ઘણો
સંતાપ થાય છે અને હું શોકના આંસુઓથી
નાહી રહ્યો છું. વારંવાર વિચાર કરતાં પણ મને
શાંતિ મળતી નથી.^૭

સંજય બોલ્યો : એ શોકને લીધે વ્યાધુળ
મિત્રવાળા થયેલા યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે વિલાપ

કરતા હતા, ત્યારે કૃષ્ણદ્વૈપાયન ભગવાન વ્યાસે
તેમને આ વચન કહ્યું.^૮

વ્યાસ બોલ્યા : હે મહાયુદ્ધિમાન ! હે સર્વ-
શાસ્ત્રકુશળ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારા જવાબો તો
સંકટમાં કદી મોહ પામે નહિ.^૯ એ શૂરો અભિ-
મન્યુ તો રણમાં અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરીને
સ્વર્ગમાં ગયો છે. એ પુરુષોત્તમે તો મહાન પુરુષ-
ને છાજ તેણે કર્યું છે.^{૧૦} હે યુધિષ્ઠિર !
વિધિનું અર્થોત્ ભાવિનું કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી
શકતો નથી. હે ભારત ! મૃત્યુ તો દેવ, દાનવ
અને ગંધર્વોનો પણ નાશ કરે જ છે.^{૧૧}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : આ જ મહાબળવાન રાજા-
ઓ સેનાના મધ્યમાં હણાઈને પૃથ્વી પર સૂતા
છે, તેઓ બધા 'મૃત' એવી સંજ્ઞાને પામ્યા છે.^{૧૨}
વળી જ્યાં દશ હજાર હાથી સમાન બળવાળા
હતા તથા વાયુ સમાન વેગવાળા હતા, તે આ
સમાન રૂપવાળા પુરુષોને બીજા તેમના જવા જ
પુરુષોએ રણમાં રોળી નાખ્યા છે.^{૧૩} પ્રાણીઓના
સંગ્રામમાં ક્યારેય પણ તેમને કોઈ હણી શકે
એવો હું જાનો નથી. તેઓ આવા પરાક્રમી, તપ-
સ્વી અને બલિષ્ઠ હતા.^{૧૪} બસ, સામાને જીતવો
જ એટલું જ તેમના દિલમાં સદૈવ પૂંટાયો કરતું
હતું. પણ તે પ્રાણ પુરુષો પણ અત્યારે હણાઈને
આયુધ્યરહિત યર્થ પૃથ્વી પર સૂતા છે.^{૧૫} માટે
'મરણ પામ્યા' એ શબ્દ જ આ રાજાઓના
વિષયમાં પણ સાર્થક થયો છે; કારણ કે અમે
હવે કહીએ જ છીએ કે, બધંકર પરાક્રમવાળા
આ રાજાઓ ભગભગ મરણ પામ્યા છે.^{૧૬} કોપાય-
માન થયેલા રાજા રાજપુત્રો શત્રુઓના ઝપાટામાં
આવી જઈ નિર્જેષ્ટ અને નિરભિમાની યર્થ કાળના
ચુખમાં સપડાયા છે.^{૧૭} માટે આ બાબતમાં મને
સંશય થયો છે કે, 'મરણ પામ્યા' એ સંજ્ઞા
ક્યાંથી આવી ! કોનું મૃત્યુ થયું ! અને વળી તે

પ્રજાઓ ક્ષીણ સંતાનવાળી થઈને અભાવને ન પામે. હે અગ્નિદેવ ! આપે મને આ લોકમાં લોક-ના સ્પષ્ટ તરીકે નીચે છે. માટે હે જગન્નાથ ! આ સ્થાવર-જંગમ જગતનો નાશ ન થાય એ હેતુથી હું આપને પ્રસન્ન કરવા માટે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો છું. ૧૨-૧૪

નારદ યોદ્યા : રુદ્રદેવતું એ વચન સાંભળી-ને બ્રહ્મદેવે પ્રજાતું હિત કરવા માટે તે તેજનો ફરી પોતાનામાં લય કર્યો. ૧૫ એ રીતે અગ્નિનો ઉપસંહાર કરીને, લોકમાં પૂજાયેલા તે ભગવાને રુદ્રદેવને સંસારમાં કર્મોની સૃષ્ટિનું કારણ તથા કર્મોથી મુક્ત થવાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. ૧૬ તે બ્રહ્મદેવ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા એ અગ્નિનો જ્યારે ઉપસંહાર કરતા હતા, ત્યારે તે મહાત્માની સમગ્ર ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી એક સ્ત્રી પ્રકટ થઈ. ૧૭ હે રાજન્દ્ર ! તે સ્ત્રી રંગે કાળી અને કંઈક રતાશ પર હતી. તેની જીમ, મુખ અને નેત્રો પિંગળાં અને લાલ રંગનાં હતાં અને તેણે બે જગહજગતાં કુંડળોનાં આભૂષણો પહેર્યાં હતાં. ૧૮ બ્રહ્મદેવની ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને તે સ્ત્રી દક્ષિણ દિશામાં જઈને જાણી રહી અને જગતના નિયંતા એ બન્ને દેવને જોઈને મંદ મંદ હસવા લાગી. ૧૯ હે મહીપાલ ! લોકોના સંહર્તા દેવ બ્રહ્માએ તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, 'હે મૃત્યુદેવી ! તું આ પ્રજાનો નાશ કરજ. સંહારપુદ્ધિથી જ તું મારા ક્રોધમાંથી પ્રકટ થઈ છે. માટે તું આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રજાનો સંહાર કર; તું જો મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ, તો પરમ કલ્યાણને પામીશ.' બ્રહ્મદેવે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમળ સરખાં નેત્રવાળી તે મૃત્યુ નામની સ્ત્રી અત્યંત વિચારમાં પડી ગઈ અને તે અબળા મધુર સ્વરે રડવા લાગી. પિતામહે તેનાં આંસુઓ પોતાના બે હાથમાં ઝીલી

લીધાં તથા પ્રજાઓનું હિત કરવા માટે તે દેવ તેને વીનવવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩

હિત શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્ગ-ત અભિમન્યુવધ-પર્વમાં 'મૃત્યુ' કથન નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪ મો

મૃત્યુ અને પ્રજાપતિનો સંવાદ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

વિનીય દુઃસ્ખમલ્લા આત્મન્યેવ પ્રજાપતિમ્ ।

ઉવાચ પ્રાંજલિર્મૃત્વા લતેવાવર્જિતા પુનઃ ॥ ૧ ॥

નારદ યોદ્યા : મૃત્યુ નામની તે અબળા દુઃખને પોતાના અંતરમાં દબાવી દઈને હાથ જોડી, લતાની પેઢે નમ્ર થઈ બ્રહ્મદેવને પુનઃ કહેવા લાગી. ૧

મૃત્યુદેવી યોદ્ધી : હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવ ! આપે મને આવી સ્ત્રી કેમ ઉત્પન્ન કરી ? અણુવા છતાં આપે કહેલું તે અહિત ફર કર્મ હું કેમ કરું ? ૨ હે ભગવન્ ! હું અધર્મથી ડરું છું. હે પ્રભુ ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હું લોકોના પ્રિય પુત્રો, મિત્રો, ભાઈઓ, માતાઓ, પિતાઓ અને પતિઓનો સંહાર કરીશ, તેથી તેઓ મારું અનિષ્ટ ચિંતવશે. હે દેવ ! હું જ્યારે લોકોને મારી નાખીશ, ત્યારે તેમનાં દીન સંબંધીઓ રડી રડીને આંસુ ઢાળશે. ખરેખર, હું તેમનાથી ડરું છું. ૩, ૪ હે ભગવન્ ! હું તેમનાથી ભય પામીને આપને શરણે આવી છું. માટે હે દેવાઃ ધિદેવ ! હું યમરાજને ઘેર કદી નહિ જઈ. ૫ હે લોકના પિતામહ ! વિનયપૂર્વક દંડવત્ પ્રણામ કરી તથા કાંતિથી ઉગ્ર બે હાથ જોડી હું પ્રાર્થના-પૂર્વક આપની પાસેથી એજ કામનાની ઇચ્છા રાખુ છું. ૬ હે પ્રજાના નિયંતા ! હે ભગવન્ ! જો આપની કૃપા હોય, તો મને તપ તપવાની જ ઇચ્છા છે. માટે હે પ્રભુ ! મને આપ એજ વર આપો. ૭ આપની આજ્ઞા મેળવી હું પવિત્ર

ઝેઈને પ્રભુ બ્રહ્મદેવને તેનો સંહાર કરવા સંબંધ-
માં ચિંતા થવા લાગી. હે નરેન્દ્ર ! તેમણે ખૂબ
વિચાર કર્યો, છતાં પણ તે આ જગતનો સંહાર
કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય શોધી શક્યા નહિ.
આથી તો હે મહારાજ ! તે ક્રોધાયમાન થઈ ગયા
અને તે ક્રોધને લીધે જ તેમનાં શ્રોત આદિ છિદ્રો-
માંથી અગ્નિ પ્રકટ થયો. ત્યાં બાળવા ઇચ્છતા
તે અગ્નિથી અંતરપ્રદેશ સહિત સર્વ દિશાઓ
ભરાઈ ગઈ.^{૩૮-૪૦} આમ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી દેવળ
તે અગ્નિની જ્વાળાઓથી બાળી ગયાં અને એ
રીતે ભગવાન પ્રભુ બ્રહ્મદેવે સર્વ ચરાચર જગતને
બાળી મૂક્યું.^{૪૧} હાં ક્રોધના મોટા વેગથી ત્રાસ
પમાડતાં હોય તેમ એ વીર્યવાન બ્રહ્મદેવે સ્થાવર-
જંગમ સર્વ ભૂતોને બાળ કરી નાખ્યાં. ત્યારે
નિશાચરોના પતિ જટાધારી રુદ્રદેવ પરમેષી બ્રહ્મ-
દેવને શરણે ગયા.^{૪૨, ૪૩} પ્રજાઓની હિતેચ્છાથી
આવેલા તે રુદ્રદેવને ઝેઈને મહાવિચારશીલ પરમ
દેવ બોલી બોલ્યા :^{૪૪} ‘હે પુત્ર રુદ્ર ! તું સ્વેચ્છા-
થી ઉત્પન્ન થયો છે અને વર મેળવવાને પાત્ર છે.
માટે તારી જ ઇચ્છા હોય તે કહે. હું તારું સર્વ
પ્રિય કરીશ.’^{૪૫}

હતું શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જીત અભિમન્યુવધપર્વમાં
‘શુષિધિર પાસે બેસાડ અને રાત્ર અધ્યપનનું દર્શાવે’
નામનો અધ્યાય પરમે સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૩ મો

મૃત્યુની કથા

॥ દ્વાપરકાવ્ય ॥

પ્રજાસર્ગનિમિત્તં દિ કૃતો યત્સ્ત્વયા વિમો ।

ત્વયા સૃષ્ટાશ્ચ વૃદ્ધાશ્ચ ભૂતગ્રામાઃ પૃથગ્રિધાઃ ॥૧॥

રુદ્રદેવ બોલ્યા : હે વિભુ ! તમે પ્રજાઓ
ઉત્પન્ન કરવા માટે શારે પ્રપન્ન કર્યો છે. તમે
અનેક પ્રકારના ભૂતસમૂહોને સરજ્યા અને તે
વૃદ્ધિ પણ પામ્યા છે.^૧ હે પ્રજા ! તે બધી પ્રજા

આ સમયે આપના ક્રોધથી જ ચોતરફથી બળી
જાય છે. તે ઝેઈ મને કરુણા બિપજી છે. માટે હે
ભગવન ! તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.^૨

બ્રહ્મા બોલ્યા : આ સર્વ જગત આ પ્રમાણે
બળી જાય તેવી મારી ઇચ્છા ન હતી. પૃથ્વી-
દેવીનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી જ મને ક્રોધ
ચડ્યો હતો.^૩ હે મહાદેવ ! આ પૃથ્વીદેવી જ્યારે
ધણ ભારથી પીડાઈ ગઈ, ત્યારે તેણે મને સંહાર
કરવા માટે પ્રેરણા કરી.^૪ મેં ધણા ધણા વિચારો
કર્યા, પણ મને આ અનંત જગતનો સંહાર
કરવાનો ઉપાય લાઘ્યો જ નહિ; તેથી આખરે
મને ક્રોધ ચડ્યો.^૫

રુદ્રદેવ બોલ્યા : હે પૃથ્વીપતિ ! તમે જગત-
નો સંહાર કરવા માટે ક્રોધ કરો નહિ. તમે આ
સ્થાવર-જંગમ પ્રજાઓનો નાશ ન કરો.^૬ હે
ભગવન ! તમારી કૃપાથી ભૂત, ભવિષ્ય અને
વર્તમાનકાળમાં આ જગત સર્વ કાળે જીવું છે,
તેવું ને તેવું રહે તે પ્રમાણે તમે કરો. પણ તમારે
એનો સમૂળગો નાશ કરવો ન ઝેઈએ.^૭ હે
ભગવન ! તમે ક્રોધથી પ્રદીપ્ત થયા અને તે ક્રોધથી
અગ્નિ પ્રકટ થયો. એ અગ્નિ પથ્થરો, શિખરો, વૃક્ષો,
નદીઓ, તળાવો અને ઘાસ તથા લતાઓ આદિ
સર્વ સ્થાવર-જંગમ જગતનો સંહાર કરી રહ્યો
છે.^{૮, ૯} તેથી જ આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ જગત
ભસ્મ થઈ ગયું છે. માટે હે ભગવન ! તમે પ્રસન્ન
થાઓ અને હવે પછી તમને આવો ક્રોધ થાઓ
નહિ, એ મને વર આપો.^{૧૦} હે દેવ ! તમે સર-
જલાં આ સર્વ ભૂતો નાશ પામી જાય છે, માટે
તમે આ કાર્યથી નિવૃત્ત થાઓ અને આ તેજનો
તમારામાં જ લય થાઓ.^{૧૧} હે દેવ ! તમે પ્રજા-
ઓનું હિત ઇચ્છીને અતિશય વિચાર કરો. જ
રીતે આ સર્વ પ્રાણીઓનો સમસ્ત સંહાર ન થઈ
જાય તેવું તમે કંઈ કરો. એટલે પછી આ બધી

પ્રજાઓ ક્ષીણ સંતાનવાળી થઈને અભાવને ન પામે. હે અગ્નિદેવ ! આપે મને આ લોકમાં લોકના સ્ત્રી તરીકે નીમ્યો છે. માટે હે જગન્નાથ ! આ સ્થાવર-જંગમ જગતનો નાશ ન થાય એ હેતુથી હું આપને પ્રસન્ન કરવા માટે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો છું. ૧૨-૧૪

નારદ યોદ્યા : રુદ્રદેવતું એ વચન સાંભળીને બ્રહ્મદેવે પ્રજાતું હિત કરવા માટે તે તેજનો ફરી પોતાનામાં લય કર્યો. ૧૫ એ રીતે અગ્નિનો ઉપસંહાર કરીને, લોકમાં પૂજાયેલા તે ભગવાને રુદ્રદેવને સંસારમાં કર્મોની સૃષ્ટિનું કારણ તથા કર્મોથી મુક્ત થવાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. ૧૬ તે બ્રહ્મદેવ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા એ અગ્નિનો ન્યારે ઉપસંહાર કરતા હતા, ત્યારે તે મહાત્માની સમગ્ર ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી એક સ્ત્રી પ્રકટ થઈ. ૧૭ હે રાજન્દ્ર ! તે સ્ત્રી રંગે કાળી અને કંઈક રતાશ પર હતી. તેની જીભ, મુખ અને નેત્રો પિંગળાં અને લાલ રંગનાં હતાં અને તેણે બે જળહળતાં કુંડળોનાં આભૂષણો પહેર્યાં હતાં. ૧૮ બ્રહ્મદેવની ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને તે સ્ત્રી દક્ષિણ દિશામાં જઈને ભાલી રહી અને જગતના નિયંતા એ બન્ને દેવને જોઈને મંદ મંદ હસવા લાગી. ૧૯ હે મહીપાલ ! લોકોના સંહર્તા દેવ બ્રહ્માએ તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે યોલાવીને કહ્યું કે, ‘હે મૃત્યુદેવી ! તું આ પ્રજાનો નાશ કરજે. સંહારશુદ્ધિથી જ તું મારા ક્રોધમાંથી પ્રકટ થઈ છે. માટે તું આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રજાનો સંહાર કર; તું જો મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ, તો પરમ કલ્યાણને પામીશ.’ બ્રહ્મદેવે ન્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમળ સરખાં નેત્રવાળી તે મૃત્યુ નામની સ્ત્રી અત્યંત વિચારમાં પડી ગઈ અને તે અબળા મધુર સ્વરે રડવા લાગી. પિતામહે તેનાં આંસુઓ પોતાના બે હાથમાં ઝીંકી

લીધાં તથા પ્રજાઓનું હિત કરવા માટે તે દેવ તેને વીનવવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩

હિત શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત અભિમન્યુવધ-પર્વમાં ‘મૃત્યુ’ કથન’ નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪ મો

મૃત્યુ અને પ્રજાપતિનો સંવાદ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

વિનીય દુઃસમચ્છલા આત્મન્યેવ પ્રજાપતિમ્ ।

ઉવાચ પ્રાંજલિર્મૃત્વા લ્લેવાવર્જિતા પુનઃ ॥ ૧ ॥

નારદ યોદ્યા : મૃત્યુ નામની તે અબળા દુઃખને પોતાના અંતરમાં દબાવી દઈને હાથ જોડી, લતાની પેઠે નમ્ર થઈ બ્રહ્મદેવને પુનઃ કહેવા લાગી. ૧

મૃત્યુદેવી યોદ્ધા : હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવ ! આપે મને આવી સ્ત્રી કેમ ઉત્પન્ન કરી ? બાણવા છતાં આપે કહેલું તે અહિત ફૂર કર્મ હું કેમ કરું ? ૨ હે ભગવન્ ! હું અધર્મથી ડરું છું. હે પ્રભુ ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હું લોકોના પ્રિય પુત્રો, મિત્રો, ભાઈઓ, માતાઓ, પિતાઓ અને પતિઓને સંહાર કરીશ, તેથી તેઓ મારું અનિષ્ટ ચિંતવશે. હે દેવ ! હું ન્યારે લોકોને મારી નાખીશ, ત્યારે તેમનાં દીન સંબંધીઓ રડી રડીને આંસુ ઢાળશે. ખરેખર, હું તેમનાથી ડરું છું. ૩, ૪ હે ભગવન્ ! હું તેમનાથી ભય પામીને આપને શરણે આવી છું. માટે હે દેવાઃ ધિદેવ ! હું યમરાજને ઘેર કદી નહિ જઈ. ૫ હે લોકના પિતામહ ! વિનયપૂર્વક દંડવત્ પ્રણામ કરી તથા કાંતિથી ઉગ્ર બે હાથ જોડી હું પ્રાર્થના-પૂર્વક આપની પાસેથી એજ કામનાની ઇચ્છા રાખું છું. ૬ હે પ્રજાના નિયંતા ! હે ભગવન્ ! જો આપની કૃપા હોય, તો મને તપ તપવાની જ ઇચ્છા છે. માટે હે પ્રભુ ! મને આપ એજ વર આપો. ૭ આપની આજ્ઞા મેળવી હું પવિત્ર

ધેનુકાશ્રમમાં જઈશ અને ત્યાં તમારું જ આરાધન કરવામાં આસક્ત રહીને તું તીવ્ર તપ તપીશ.^૮ પણ હે દેવના દેવ ! તું વિલાપ કરતાં પ્રાણીઓના પ્રિય પ્રાણોનું હરણ કરવા સમર્થ નહિ થાઉં. માટે આપ મને તે અધર્મથી બચાવી લો.”

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે મૃત્યુદેવી ! પ્રજના સંહારના કારણ તરીકે જ મેં તારે પ્રયમથી જ સંકંદપ કર્યો છે; માટે જ, તું પ્રજાઓનો સંહાર જ કર્યો કર. એમાં તારે વિચાર કરવાનો દોષ જ નહિ.^{૧૦} મારા એ સંકંદપ પ્રમાણે જ થશે, એમાં જરા પણ ફેરફાર થશે નહિ. એમ કરવાથી પણ તું લોકમાં નિંદાને પામીશ નહિ. માટે જ, મારા કહેવા પ્રમાણે કર.^{૧૧}

નારદ બોલ્યા : પ્રજાપતિએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે મૃત્યુદેવી પ્રસન્ન થઈ અને હાથ એડી ભગવાન સામે ઊભી રહી. આમ છતાં તેણે પ્રજાઓનું હિત ઇચ્છી સંહાર કરવાની બુદ્ધિ કરી નહિ.^{૧૨} તે જ સમયે પ્રજાના ઈશ્વરેશ્વર બ્રહ્મા દેવ થોડીવાર શાંત રહ્યા અને પછી આપોઆપ એકદમ પ્રસન્ન થયા.^{૧૩} મંદ હારણ કરીને અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને તેમણે સર્વ લોકો તરફ એધું, એટલે તુરંત સર્વ જગત પ્રથમ હતું તેવું દેખાયું.^{૧૪} એ પ્રમાણે જ્યારે અજિત ભગવાન બ્રહ્મદેવનો ક્રોધ જાતરી ગયો, ત્યારે તે કન્યા પણ તે બુદ્ધિમાનની પાસેથી ચાલી ગઈ.^{૧૫} હે રાજેન્દ્ર ! તે સમયે મૃત્યુદેવીએ પ્રજાઓનો સંહાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ન હતી; પણ તે ઝટપટ ત્યાંથી ધેનુકાશ્રમ ભણી ચાલી ગઈ હતી.^{૧૬} ત્યાં જઈ તે પરમ તીવ્ર ઉત્તમ વ્રતનું આચરણ કરવા લાગી અને દયાને લીધે પ્રજાઓનું હિત ઇચ્છી એકવીસ પદ્મ વર્ષ સુધી તે એક પગે ઊભી રહી. તે વેળા

તેણે પોતાને પ્રિય એવા સર્વ વિષયો તરફથી ઇન્દ્રિયોને આકર્ષી લીધી હતી. હે રાજ ! તે પછી વળી બીજાં એકવીસ પદ્મ વર્ષ સુધી એક પગે ઊભી રહી તેણે પરમ તીવ્ર વ્રત આચર્યું.^{૧૭-૧૮} હે તાત ! દશ હજાર પદ્મ વર્ષ સુધી તે મૃત્યુદેવી મૃગોની સાથે જ ફરી અને પછી પવિત્ર, શીતળ અને નિર્મળ જળવાળી નંદા નદી ઉપર પાછી ગઈ. પછી ત્યાં તે નિયમ ધારણ કરીને તથા પાપ-રહિત થઈને આઠ હજાર વર્ષ સુધી તે નંદા નદીના જળમાં ઊભી રહી. તે પછી દિનપ્રતિદિન નિયમોમાં આગળ વધતી તે મૃત્યુદેવી પવિત્ર કૌશિયી નદી પર ગઈ અને ત્યાં તેણે માત્ર વાણ તથા જળનો જ આહાર લઈ પાછી તપશ્ચર્યા કરવા માંડી.^{૨૦-૨૨} વળી પવિત્ર હૃદયની તે કન્યા પંચગંગા, વેતશક આદિ ક્ષેત્રોમાં અનેક પ્રકારનાં તપો કરીને પોતાના દેહને કૃશ કરવા લાગી.^{૨૩} ત્યાંથી પાછી ગંગાતીરે તથા મહામેશ આદિ સ્થળે જઈ તે પથ્થરની પેઠે અડગ રહી પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહી હતી.^{૨૪} પછી તે પરમ કટ્યાણી હિમાલયના શિખર પર જ્યાં પ્રથમ દેવોએ યજ્ઞ કર્યો હતા, ત્યાં પોતાના પગના અંગૂઠા પર એક નિષર્વ (દસહજાર કરોડ વર્ષ) પર્યંત ઊભી રહી હતી.^{૨૫} એ ઉપસંત તે પુષ્કર, ગોકર્ણ, નેમિષ તથા મલ્લય વગેરે પરમ પવિત્ર ક્ષેત્રોમાં રહી પોતાને પ્રિય એવા માનસિક નિયમો ધારણ કરી દેહને ક્ષીણ કરવા લાગી.^{૨૬} તે બીજા કાઈ દેવનું આરાધન કરતી ન હતી, કેવળ પિતા-મહા બ્રહ્મદેવમાં જ તે દંઠ ભક્તિવાળી હતી. ધર્મોત્તુષ્ઠાનથી તે તેમને જ પ્રસન્ન કરતી હતી. હે રાજન ! તેના આ તપશ્ચરણથી લોકોના ઉત્પત્તિ-કારણ અને અવિનાશી એવા ભગવાન બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા અને સૌમ્ય મનથી તે દેવીને કહેવા લાગ્યા : ‘હે મૃત્યુદેવી ! તું શા માટે આટલાં

× સો કરોડ વર્ષનું એક પદ્મ અથવા એક અમળ થાય છે.

બધાં તપ કરે છે ?' એટલે એ સાંભળી મૃત્યુદેવી ભગવાન પિતામહ પ્રત્યે બોલી :^{૨૭-૨૮} 'હે સર્વેશ ! હું આ શાંતિમાં રહેલી પ્રજાને શેઠકળ કરતી કરી હણી નાખીશ નહિ. હે પ્રભુ ! આપની પાસેથી હું આ વર ઇચ્છું છું.^{૩૦} હે મહાભાગ ! અધર્મથી ભયભીત થઈને હું આ તપ આદરી બેઠી છું. માટે હે અવિનાશી ! મને ભય પામેલીને અભય આપો.^{૩૧} હું દુઃખી અને નિરપરાધિની સ્ત્રી છું. હું આપની પાસે યાચના કરું છું. આપ મારે આધાર થાઓ.' ત્યારે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણનારા બ્રહ્મદેવે તેને કહ્યું : 'હે મૃત્યુદેવી ! આ પ્રજાઓનો સંહાર કરતાં તને જરા અધર્મ થશે નહિ. હે ભદ્રા ! મારું કહેલું કદી મિથ્યા થશે નહિ.^{૩૨,૩૩} માટે હે કલ્યાણી ! તું આ ચારેય પ્રકારની સર્વ પ્રજાનો સંહાર કર. સનાતન ધર્મ તને સર્વથા પવિત્ર કરશે. લોકપાળ, યમ તથા વ્યાધિઓ તારા સહાયક થશે અને તે ઉપરાંત હું તથા બીજા દેવો તને વરદાન આપીશું આથી કરીને તું પાપથી મુક્ત થઈશ અને ખ્યાતિ પામીશ.' હે મહારાજ ! બ્રહ્મદેવે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મૃત્યુદેવીએ હાથ જોડીને મસ્તકથી પ્રણામ કરી એ વ્યાપક દેવને આ વચન કહ્યું : 'હે પ્રભુ ! જો એમજ છે અને વળી જો આ કામ મારા વિના બીજા ડાઈથી થઈ શકે તેમ નથી, તો હું આપની આજ્ઞાને મસ્તક ચડાવું છું, પણ હું આ જ કહું છું, તે આપ સાંભળો. લોભ, ક્રોધ, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, દ્રોહ, નિર્લજ્જપણું, મોહ અને પરસ્પરમાં તીક્ષ્ણ વાણીનો પ્રયોગ—આ બધી વસ્તુઓ પ્રાણીઓના દેહનો નાશ કરે એવો હું વર માગું છું.'^{૩૪-૩૮}

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે મૃત્યુદેવી ! તારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું તેમજ થશે, પણ હવે તું સારી રીતે પ્રજાઓનો સંહાર કરજ. હે શુભા ! એમ કરવાથી

તને અધર્મ લાગશે નહિ અને હું પણ તારા અનિષ્ટ ચિંતવીશ નહિ. મારા હાથમાં તારાં નેત્રોનાં જ અશ્રુબિંદુઓ પડ્યાં છે, તે પ્રાણીઓને પોતાનામાંથી જ જન્મેલા રોગો થશે તે રોગો જ મનુષ્યોને નિજીવ કરી નાખી મારી નાખશે તેથી તને અધર્મ થશે નહિ; તું બીશ નહિ.^{૩૯,૪૦} તને અધર્મ થશે નહિ એટલું જ નહિ, પણ તું પ્રાણીઓના ધર્મરૂપ થઈશ અને ધર્મની ઈશ્વરી થઈશ. તું ધર્મવાળી છે તથા નિત્ય ધર્મને ધારણ કરનારી છે. માટે હવે તું સુખેથી આ સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કર.^{૪૧} તું કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરી સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણોનો નાશ કર. એમ કરવાથી તને અનંત ધર્મ થશે અને અધર્મથી જ તું મિથ્યાચારી મનુષ્યોને મારી નાખશે.^{૪૨} માટે તું તારા આત્માને આત્માથી જ પવિત્ર કર. પ્રાણીઓ અસત્યને લીધે પોતાના આત્માને પાપમાં ડુબાડશે; માટે તારે તો સમીપમાં આવેલા કામ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને જીવોનો સંહાર જ કર્યા કરવો.^{૪૩}

નારદ બોલ્યા : બ્રહ્મદેવના એ ઉપદેશથી તથા શાપથી ભયભીત થયેલી મૃત્યુ નામની તે સ્ત્રીએ તેમને 'બહુ સારું' એમ કહ્યું. પછીથી કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરીને અને હંમેશાં ડાઈના પર આસક્તિ રાખ્યા વિના તે અંતકાળે પ્રાણીઓના પ્રાણને હર્યા કરે છે.^{૪૪} મૃત્યુદેવી આ સ્વરૂપની છે. સર્વ વ્યાધિઓ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રાણી જનાથી પીડાય છે, તે વ્યાધિને જ રોગ જાણવો. આયુષ્ય તથા કર્મભોગ પૂરે થતાં સર્વ પ્રાણીઓ તું મૃત્યુ થાય જ છે. માટે હે અકંપનરાજ ! તું વ્યર્થ શેઠ ન કર.^{૪૫} હે રાજસિંહ ! આયુષ્યને અંતે સર્વ પ્રાણીઓ (જીવો) પોતાની ઈંદ્રિયો સાથે પરલોકમાં જઈ જમ વૃત્તિમાન થાય છે અને પાછા ડૂંગોનો ઉપ-

ભોગ કરી ત્યાંથી પ્રત્યાગમન કરે છે, તેમ જ પ્રાણવાળા ઇંદ્રાદિ દેવો પણ મનુષ્યોની પેઠે જ પરલોકમાં ગમન કરે છે. (અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આયુષ્યકર્મનો ક્ષય થતાં જ્યાં કર્મ-દેવો છે, તેઓ પરલોકમાં પ્રયાણ કરી પુનઃ પાછા ફરે છે; પરંતુ જ્યાં આત્મન દેવો છે, તેઓ ઉપર ઉપરના પરલોકમાં પ્રયાણ કરે છે, પણ ત્યાંથી પુનઃ પાછા ફરતા નથી; કારણ કે તેઓ કમ-મુક્તિને યોગ્ય છે. ખરી રીતે જોતાં પ્રાણવાયુ જ ગમનાગમન કર્યા કરે છે અને તે ગમનાગમનનો પ્રાણવાયુની ઉપાધિવાળા જીવમાં તો કેવળ ઉપ-ચાર જ-સ્થૂળ વ્યવહાર પ્રમાણે આરોપ જ-કરવા-માં આવે છે; કારણ કે પ્રાણથી ભિન્ન રહેલા જીવને તે ગમનાગમન કદી સંભવે જ નહિ. આવા આશયથી હવે પછીના ૪૭ માં શ્લોકમાં કહે છે:)^{૪૬} અતિ બધાનક, ભયંકર શબ્દવાળો તથા મહાતેજસ્વી એવો પ્રાણવાયુ ચેતન(જીવ)ના દેહોતું જ ભેદન કરી શકે છે-મરણ લાવી શકે છે; પણ તે ચેતનનું પોતાનું મૃત્યુ લાવી શકતો જ નથી; કારણ કે એ ચેતન, સર્વવ્યાપક છે અને તેથી જ ગમનાગમનથી રહિત છે. અનંત તેજ-વાળા તથા ઉચ્ચ એવા એ ચેતનને કદી પણ જનું-આવવું પડતું જ નથી.^{૪૭} હે રાજસિંહ ! સર્વ દેવો પણ મર્ત્ય એવી સંજ્ઞાથી યુક્ત છે. (અર્થાત્ બ્રહ્મા આદિ દેવોને પણ મરણધર્મ તો સ્વાભાવિક જ છે) માટે તું પુત્રનો શોક મા કર. તારો પુત્ર સ્વર્ગમાં જઈ મહાહી રજ્જો છે અને સુંદર વીરલોકોને પામીને તે નિત્ય આનંદમાં જ છે.^{૪૮} વળી તે દુઃખનો ત્યાગ કરી પ્રુણવાન પુરુષોની સંગતિવાળો થયો છે. બ્રહ્મદેવે પોતે જાતે જ પ્રભંઓનો અંતકાળ પ્રાપ્ત થતાં સંહાર કરનારી આ મૃત્યુદેવીનું નિર્માણ કર્યું છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે, પોતે જ પોતાનો જાણે મૃત્યુ

દાય તેવી માત્ર ધ્રોણ છે; તોપણ 'મનુષ્યોના પ્રાણનું' હરણ કરનાર મૃત્યુ મનુષ્યથી ભિન્ન છે' આવા પ્રકારની કલ્પના કેવળ મૂર્ખાઓએ જ કરેલી છે.)^{૪૯} સર્વ પ્રાણીઓ પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે, પણ મૃત્યુ કંઈ હાથમાં લાકડી લઈ કાઢીને મારતું નથી. આમ બ્રહ્મદેવથી નિર્માણ થયેલા એ મૃત્યુનો નિશ્ચય જાણીને ધીર પુરુષો મરેલાઓનો શોક કરતા નથી. હે રાજા ! દેવે સરજેલી સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે. એમ જાણીને તું નાશ પામેલા તારા પુત્રને નિમિત્તે થયેલા શોકનો સત્તર ત્યાગ કર.^{૫૦}

વ્યાસ બોલ્યા : નારદે કહેલાં એ અર્થવાણાં વાક્યને સાંભળી અકંપન રાજ પોતાના મિત્ર નારદને કહેવા લાગ્યો: ^{૫૧} 'હે ભગવન્ ઋષિ-રાજા ! મારો શોક દૂર થયો છે અને હું પ્રસન્ન પણ થયો છું. તમારી પાસેથી આ ઇતિહાસનું શ્રવણ કરીને હું કૃતાર્થ થયો છું અને આપને હું પ્રણામ કરું છું.' ^{૫૨} રાજાનાં એ વચન સાંભળી આત્મસંયમી એવા એ ઋષિએ કેવળ નારદ તત્કાળ નંદનવન તરફ ચાલ્યા ગયા. ^{૫૩} આ ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવાથી તથા બીજાને શ્રવણ કરાવવાથી પ્રુણ, યશ, સ્વર્ગ, ધન અને આયુ-ખ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.^{૫૪}

સંજય બોલ્યા : હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! વ્યાસ ભગવાને કહેલો એ ઇતિહાસ સાંભળીને રાજા યુધિષ્ઠિરને પણ જ્ઞાનધર્મનું જરાપર જ્ઞાન થયું અને તેમને સારવીશની પરમ યતિ પણ જાણવા-માં આવી. ^{૫૫} વળી વ્યાસ ભગવાને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'મહાન વીર્યવાળો મહારથી અભિમન્યુ સર્વ ધનુર્ધરાની આગળ રહી શત્રુઓનો સંહાર કરી સ્વર્ગલોકમાં ગયો છે; ^{૫૬} કારણ કે એ મહા-ધનુર્ધર મહારથી, રણમાં સામે રહીને લકતો હતો અને છેવટે તલવાર, ગદા, શક્તિ અને ધનુ-

ધ્યથી માર્યો ગયો છે.^{૧૭} તે નિષ્પાપ ચંદ્રવંશી રાજપુત્ર પુત્ર : તે ચંદ્રમાં લીન થયો છે; માટે હે પાંડવ ! પરમ ધૈર્ય ધારણ કરી અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરી તું સત્વર તારા ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થા.^{૧૮}

હતિ શ્રોમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વોત્તરત અભિમન્યુવ્રતપર્વમાં
'મન્યુ અને પ્રભવતિનો સંવાદ' નામનો
અધ્યાય ૫૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૫મો સૂંઝયરાજની કથા

॥ સંજય જવાબ ॥

શ્રુત્વા મૃત્યુમમૃત્પત્તિ કર્માણ્યનુપમાનિ ચ ।
ધર્મરાજઃ પુનર્વાક્યં પ્રસાદ્યેનમયાત્રવીતુ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : મૃત્યુની ઉત્પત્તિનું તથા તેનાં અનુપમ કર્મોનું શ્રવણ કરીને ધર્મરાજ વ્યાસ ભગવાનને પ્રસન્ન કરી પુનઃ આ વચન બોલ્યા :^૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે બ્રહ્મન ! પવિત્ર કર્મ કરનારા, ઈંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા, નિર્દોષ, મૌન-મતને ધારણ કરનારા એવા મહાન રાજર્ષિઓ સત્યલોક આદિ પવિત્ર-શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાં વસે છે.^૨ માટે તેવા પ્રાચીન રાજર્ષિઓનાં કર્મોને સત્ય વચનમાં કહી આપ ફરી મારું આશ્વાસન કરો અને મારા ધૈર્યમાં વૃદ્ધિ કરો.^૩ પુણ્યકર્મ કરનારા તે પ્રાચીન મહાત્મા રાજર્ષિઓમાંના કોણે કોણે ઠેઠલી ઠેઠલી દક્ષિણાઓ આપી હતી, તે પણ આપ મને કહો.^૪

વ્યાસ બોલ્યા : પૂર્વે શૈબ્યરાજને સૂંઝય નામનો એક પુત્ર હતો. તેને પર્વત અને નારદ નામના બે ઋષિઓ મિત્ર હતા.^૫ તે બન્ને જણા એક દિવસ તે રાજને મળવા માટે તેને ઘેર આવ્યા. રાજાએ વિધિ પ્રમાણે તેમનું પૂજન કર્યું અને તે બન્ને જણા ત્યાં સુખપૂર્વક રહ્યા.^૬ એક સમયે તે સૂંઝયરાજ પોતાના એ બન્ને મિત્રો સાથે સુખેથી બેઠો હતો, તેવામાં તેની પવિત્ર હાસ્યવાળી

તથા સુંદર વણવાળી કન્યા ત્યાં આવી ચડી.^૭ આવીને તે કન્યાએ યથાવિધિ પ્રણામ કર્યા; એટલે રાજાએ પણ ચોગ્ય એવા આઠ પ્રકારના આશીર્વાદો આપી તેને અભિનંદન આપ્યું. પછી તે કન્યા એક બાજુ બેસી રહી.^૮ એ વેળા તે કન્યાને જોઈને પર્વતઋષિ હસતા હસતા બોલ્યા : 'ચંચળ કટાક્ષવાળી અને સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત એવી આ ઠોની કન્યા છે !^૯ અહો ! આ તે શું સૂર્યની કાંતિ છે કે અગ્નિની શિખા છે ? અથવા શું એ લક્ષ્મી, લજ્જા, ધીર્નિ, ધૃતિ, પુષ્ટિ કે સાક્ષાત્ સિદ્ધિ છે ? કે પછી શું એ ચંદ્રની પ્રભા છે ?^{૧૦} દેવર્ષિ પર્વતે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સૂંઝયરાજ બોલ્યો : 'હે ભગવન્ ! આ મારી કન્યા છે અને તે મારી પાસેથી કોઈ ચોગ્ય વસ્તુ ઇચ્છે છે.^{૧૧} ત્યાં નારદઋષિ વચનમાં જ એને કહેવા લાગ્યા : 'હે રાજ ! તારે એ અતિ મહાન કલ્યાણ પામવાની ઇચ્છા હોય તો તું આ કન્યાને મને મારી સ્ત્રી કરવા માટે આપ.^{૧૨} એટલે સૂંઝયે હર્ષમાં આવી જઈ નારદને કહ્યું કે, 'હું આપને આ કન્યા આપીશ.' ત્યારે પર્વતે અત્યંત ક્રોધાગ્રમાન થઈને નારદને આ વચન કહ્યું :^{૧૩} 'હે વિપ્ર ! હું પ્રથમથી જ આને મારા હૃદયથી વરી ચૂક્યો છું; છતાં તેં એની માગણી કરી છે, માટે તું સ્વેચ્છા પ્રમાણે સ્વર્ગમાં જઈ શકીશ નહિ.^{૧૪} તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે નારદે પણ તેને આ વળતાં વચન કહ્યું : 'મન, વાણી, બુદ્ધિ, જળપૂર્વક પ્રદાન અને વૈદિક મંત્રપુરઃસર આ છ પ્રકારે હસ્તમેળાપ થાય છે-વરવધૂ તરીકે સ્ત્રીપુરુષ જોડાય છે. પરંતુ આ છયે લક્ષણોથી પર પણ કોઈ જાતનો દૃઢ નિશ્ચય માનવામાં આવતો નથી. પણ સ્ત્રીપુરુષનું માર્યાત્વ અને પતિત્વ સંપાદન કરવામાં તો નિશ્ચિત ખરો આધાર સાપ્તપદી પર રહેલો છે.

વિવાહસિદ્ધિનાં આ રીતનાં સાત લક્ષણોતું તેા હજી કંઈ ઠેકાણું નથી; છતાં તેં મને શાપ આપી સ્વર્ગગતિથી બ્રહ્મ કર્યો છે. માટે હું પણ તને સામો શાપ આપું છું' કે, તું પણ મારા વિના સ્વર્ગે જઈ શકશે નહિ.^{૧૧૫, ૧૧૬} આમ તે બંને જણા અન્યે-અન્યને શાપ આપી ત્યાં બેસી રહ્યા. સુંજયરાજ પણ ખાન, પાન, આચ્છાદન આદિ-થી પવિત્રતાપૂર્વક અને યત્નપૂર્વક યથાશક્તિ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવા લાગી ગયો; કારણ કે તે રાજાને પુત્ર મેળવવાની કામના હતી. હવે સમય જતાં વેદવેદાંગના પારને પામેલા તથા તપ અને સ્વાધ્યાયમાં પરાયણ રહેલા સારા સારા બ્રાહ્મણો તે રાજા પર પ્રસન્ન થયા. તેઓ એક દિવસ રાજાને પુત્ર આપવાની ઇચ્છાથી એકઠા મળી દેવર્ષિ નારદને કહેવા લાગ્યા કે, 'આ રાજાને ઇચ્છિત પુત્ર આપો.' બ્રાહ્મણોએ આમ કહ્યું એટલે નારદે તેમને 'તથાસ્તુ' કહ્યું. પછી તેમણે સુંજયરાજને કહ્યું: 'હે રાજર્ષિ! બ્રાહ્મણો તારા પર પ્રસન્ન થયા છે, તેથી તને પુત્ર આપવા ઇચ્છે છે. માટે તને જવા પુત્રની ઇચ્છા હોય તેવા પુત્રનો વર માગ. તારું કલ્યાણ થાઓ.' 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહી, હાય બેડી, રાજાએ ગુણવાન, યશસ્વી, શ્રીર્તિમાન, તેજસ્વી અને શત્રુઓનું દમન કરે તેવો પુત્ર માગ્યો અને વધારામાં માગ્યું કે, મને જે પુત્ર થાય તેનું મૂત્ર, વિષ, ગળદ્રા તથા પરસેવો પણ કેવળ સુવર્ણ જ હોતું જોઈએ.^{૧૧૭-૧૨૩} રાજાની ઇચ્છાને અતુલસરી નારદે તેને તેવો જ પુત્ર આપ્યો અને તેનું નામ રાજાએ સુવર્ણથી જ પ્રમાણેનું રાખ્યું. વરદાનને લીધે તે રાજકુમાર રાજાને ઘેર અખૂટ ધનની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો, તેથી રાજાએ પોતાની સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુઓને સુવર્ણની જ બનાવડાવી. ધર, કિલ્લાઓ દુર્ગો અને બ્રાહ્મણોનાં મકાનોને

પણ રાજાએ સુવર્ણનાં જ કરાવ્યાં.^{૨૪, ૨૫} તેની શર્યા, આસનો, વાહનો, થાળીઓ, તપેલાંઓ, બીજાં વાસણો, રાજમહેલો અને જે કંઈ બાહ્ય ઉપસ્કરો હતાં તે બધાં કાળે કરીને કેવળ સુવર્ણ-મય થઈ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યાં. હવે આ વાત ચોર લોકાના સાંભળવામાં આવી, પણ તે મનાય તેવી નહિ હોવાથી તેમણે ત્યાં આવીને તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જોયું. પછી તેઓ એકઠા મળીને રાજાને મારી નાખવાનો ઘાટ ધડવા લાગ્યા. ત્યાં ફેટલાએક ચોરાએ કહ્યું કે, 'આ બધા સુવર્ણ-ની મૂળ ખાણ રાજાનો પુત્ર જ છે, માટે આપણે એ રાજકુમારને જ પકડી લાવીએ. આથી આપણે એ બાબતનો જ પ્રયત્ન કરીએ.' હવે તે લોકો લૂંટારાઓ રાજમહેલમાં પેઠા અને રાજપુત્ર કુમાર સુવર્ણથી વિને ઝેરજીવનથી લઈ ગયા. ઉપાય અને બુદ્ધિ વિનાના તે ચોરા આમ એ રાજકુમારને વનમાં લઈ ગયા અને તેને કાપી નાખી તેનું શરીર તપાસના લાગ્યા. પણ તેમને તેમાં કંઈ ધન મળ્યું નહિ. જિહ્વડું રાજકુમારનું મરણ થતાં વરદાનથી પ્રાપ્ત થતું ધન પણ નાશ પામ્યું.^{૨૬-૩૧} હવે તે ચમત્કારી રાજપુત્રને પૃથ્વી પર મરણ પામેલો જોઈને એ મૂર્ખ અને દુષ્ટકર્મી ચોરા પણ સામ સામા લડી મૂચ્યા અને અસંભાવ્ય ધોર નરકમાં ગયા. વરદાનથી મળેલા તે પુત્રને આમ હણાઈ ગયેલો જાણીને મહાતપસ્વી સુંજયરાજ અત્યંત દુઃખાતુર થયો અને અનેક રીતે કરણ વિલા કરવા લાગ્યો. પુત્રના શોકથી બેભાન થયેલા રાજાને વિલાપ કરતો સાંભળીને દેવર્ષિ નારદ તેને પાસે આવ્યા. હે યુધિષ્ઠિર! દુઃખથી વિવેક વિનાન થયેલા તે સુંજયને નારદે આવીને મરુત્તરાજન જે કથા કહી તેનું સાંભળ.

હે સુંજયરાજ! તું પોતે પણ આ લોકમાં કામનાઓથી અતુલ રહીને જ મરી જશે.^{૩૨-૩૧}

હે સુંજય ! જને ઘેર અમે તથા બીજા અનેક બ્રહ્મનાદીઓ રહેતા હતા તે અવિક્ષિતપુત્ર મરુત-રાજ પણ મરણ પામ્યો છે, એમ સાંભળ્યું છે. બૃહસ્પતિની સ્પર્ધા કરી સંવત્ નામના મુનિએ તેને યજ્ઞો કરાવ્યા હતા. તેણે જ્યારે અનેક યજ્ઞો કરવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તે રાજર્ષિને સમર્થ ભગવાન શ્રીશંકરે સુવર્ણમય હિમાલયનું એક શિખર તથા ટેટલું એક ધન આપ્યું હતું. તેના યજ્ઞની સમાપ્તિ સમયે બૃહસ્પતિ આદિ ઇંદ્ર સહિત દેવગણો તથા સર્વ પ્રજાપતિઓ ત્યાં આવી બેસતા હતા. તેમના યજ્ઞમંડપમાં સર્વ સામાન ઠેવળ સુવર્ણનો જ હતો. સર્વ બ્રાહ્મણો તથા અન્ય ત્રૈવર્ણિક વર્ણો તે રાજના યજ્ઞમાં પોતાના મનના અભિપ્રાયને અનુસરનારાં પવિત્ર ભોજનો સ્વેચ્છા પ્રમાણે જમતા હતા. ^{૩૭-૪૧} તે રાજના સર્વ યજ્ઞોમાં દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, ભદ્રધ, ભોજ્ય અને ભાતભાતનાં સુદર વસ્ત્રો તથા આભૂષણો, વેદપારંગત બ્રાહ્મણોને ઇચ્છામાં આવે તેમ મળતાં હતાં. એટલું જ નહિ, પણ એ મરુતરાજને ઘેર વાયુદેવો ભોજન પીરસનારા હતા. વિશ્વદેવ એ અવિક્ષિતપુત્ર મરુતરાજર્ષિના સમાસંદો હતા. તે વીર્યવાન રાજના રાજ્યમાં યોગ્ય વૃષ્ટિ યવાથી ધાન્યસંપત્તિ પણ પુષ્કળ થતી હતી. વળી તેણે દેવાને વિધિપૂર્વક આપેલાં હન્યાથી તૃપ્ત કર્યા હતા. તેમ જ ઋષિઓ, પિતૃઓ અને દેવાને પણ સુપ્રેથી જીવન ગાળનારા કર્યા હતા. તેણે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું, વેદાધ્યયન કર્યું હતું તથા સર્વદા સર્વ પ્રકારના દાનો આપ્યાં હતાં. તેણે બ્રાહ્મણોને તેમની ઇચ્છાનુસાર શયન, આસન, ખાન, પાન તથા ડોઈનાથી આપ્યા ન અપાય તેના સુવર્ણના ઢગલા અને બીજાં અમિત દાન આપ્યાં હતાં. અરે ! ઇંદ્ર પણ હમેશાં રાજનું ધુમ ચિંતવતો હતો. એવો

મરુતરાજ પણ પોતાની પ્રજાને સુખી કરી અંતે શ્રદ્ધાપુક્ત થઈ જીતેલા પુણ્યશાળી પુરુષોના અક્ષયલોકમાં ચાલ્યો ગયો. તે રાજાએ પ્રજાઓ, ખંડિયા રાજાઓ, અમાત્યો, સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને બાંધવો સહિત યુવાવસ્થામાં એક હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. હે સુંજય ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં ઘણું જ આગળ ગયેલો તે મરુતરાજ પણ એ મરી ગયો, તો પછી તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે તે મરુતરાજના કરતાં તું ઘણું જ નિર્ગુણ છે તથા તારો પુત્ર તો વળી તારા કરતાં પણ અધિક નિર્ગુણ, યજ્ઞાદિ નહિ કરનારો અને અકુશળ હતો. માટે હે ક્ષિત્યના પુત્ર સુંજયરાજ ! તું શોક મા કર. ^{૪૨-૫૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વા તર્જન અભિમન્યુવધર્મવાદી
'સોળ રાજાઓના જ્ઞાતો' નામનો
અધ્યાય ૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૬ મો સુહોત્રરાજની કથા

॥ સત્રય ઉવાચ ॥

સુહોત્રં નામ રાજાનં મૃત સુંજય શુશ્રુમ .
एकवीरमशक्यं तममरैरभिवीक्षितम् ॥ १ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજય ! સુહોત્ર નામનો રાજા પણ મરણ પામ્યો છે, એમ અમે સાંભળીએ છીએ. તે રાજા જગતમાં એકલ વીર હતો અને દેવો પણ તેની સામે બેઈ શક્તા નહોતા. ^૧ તે રાજાએ ધર્મથી રાજ્ય મેળવીને યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોને તથા પુરોહિતોને પોતાના કલ્યાણુ વિષે પ્રશ્ન કર્યો હતો અને પછીથી તેમણે દર્શાવેલા મતમાં જ તે રહેતો હતો. ^૨ પ્રજાઓનું પાલન, ધર્મ, દાન, યજ્ઞ અને શત્રુઓનો જય આ રાજપ્રીય આચારોનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સુહોત્રરાજ પોતાના રાજ્યમાં ધર્મથી જ ધનની આવક

ધમ્મજ્ઞતા હતો.^૩ તે રાજ ધર્મથી દેવોનું આરાધન કરતો હતો, બાણોથી શત્રુઓને જીતતો હતો અને પોતાના યુધ્ધોથી સર્વનું રંજન કરતો હતો.^૪ તે મ્હેન્દ્ર અને જંગલી લોકો વિનાની આખી પૃથ્વી પર રાજ્ય ભોગવતો હતો. એના રાજ્ય-કાળમાં મેઘ દરેક વર્ષે સુવર્ણની વૃદ્ધિ કરતો હતો. નદીઓ પણ સુવર્ણનાં મત્સ્ય, ગ્રાહ (ઝૂડ) આદિને વહેતી હતી અને સર્વ મનુષ્યો તે નદી-ઓને ઉપયોગ કરતા હતા. મેઘ પણ પાણીની ધારાઓમાં સુવર્ણનાં ઝૂડ, કરચલા, માછલાં ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સુવર્ણમય પદાર્થોને જ વરસતો હતો. એટલું જ નહિ પણ તેની વિવિધ કામનાઓને તે વરસતો હતો. આમ થવાથી તેના રાજ્યમાં અઢળક સુવર્ણ થઈ પડ્યું હતું. અરે ! એક ક્રાસ સુધીની લબાઈની વાતે પણ તેના સમયમાં સુવર્ણની જ હતી. તે વાવોમાં હજારો નાનાં નાનાં અને કૂબડાં માછલાં, મગરો તથા કાચબાઓને કેવળ સુવર્ણનાં જ બનેલાં જોઈ તે રાજ્યને આશ્ચર્ય થતું હતું.^{૫-૮} એ રાજર્ષિએ કુરુજંગલ દેશમાં યજ્ઞ કર્યો હતો અને તે અપરિ-મિત સુવર્ણનું બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું.^૯ વળી તેણે સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞો, સૌ રાજસૂય યજ્ઞો, પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા પવિત્ર ક્ષત્રિય યજ્ઞો અને તે ઉપરાંત કેટલાએક નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય યજ્ઞો પણ કર્યા હતા. તેથી તે ઇષ્ટ ગતિને પામ્યો હતો. હે શ્વિત્યના પુત્ર સંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને અશ્વર્થમાં તારા કરતાં અતિશય ચડિયાતો તે સુહોતરાજ પણ એ મરી ગયો છે, તો તેનાથી જીતરતા, યજ્ઞયાગાદિ નહિ કરનારા તથા અકુશળ એવા તારા પુત્રનો તું શા માટે શોક કરે છે ? ૧૦-૧૨

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત અભિમન્યુવધપર્વમા
'સોળ રાજ્યોના વૃત્તાતો' નામનો અધ્યાય ૫૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૭મો

પારવરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

રાજાનં પૌરવં વીરં મૃતં સંજય શ્રુત્વમ ।

સહસ્રં યઃ સહસ્રાણાં શ્વેતાનશ્વાનવામૃજત્ ॥ ૧ ॥

નારદ યોગ્યા : હે સંજય ! વીર પૌરવરાજને પણ અમે મરણ પામેલો સાંભળીએ છીએ. તેણે એક હજાર વાર એકેક હજાર ઘોળા ઘોડાઓનું દાન કર્યું હતું.^૧ હે રાજર્ષિ ! તેના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં દેશેદેશમાંથી આવેલા, વેદનાં છ અંગોને જાણનારા અને કર્મકાંડવિધિને જાણનારા વિદ્વાનોની સંખ્યા અગણિત હતી.^૨ તે બધા બ્રાહ્મણો વેદસ્નાત, વિદ્યાસ્નાત તથા વ્રતસ્નાત હતા; દાન દેવાવાળા હતા અને સુંદર દેખાવના હતા. તેમને ભોજનમાં ઉત્તમ શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. તેમ જ તેમને રાજ તરફથી પાથરવાને સારાં બિહાનાં, રહેવાને સારાં ઘરો તથા સુંદર શય્યાઓ, આસન અને ભોજનો અપાતાં હતાં. વળી તે બ્રાહ્મણોને નટો, નર્તકો, ગવૈયાઓ તથા સુવર્ણના અગ્રભાગવાળાં આરાતિક પાત્રો હાથમાં લઈ નિત્ય રમતગમત કરવામાં તત્પર રહેનારા મરકરાઓ હર્ષ ઉપજાવતા હતા.^{૩,૪} તે રાજ દરેક યજ્ઞમાં સમયને યોગ્ય દક્ષિણાઓ અપતો હતો. તેણે એક હજાર સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળા મઠ્ઠા કરતા હાથીઓ, ધ્વજો અને પતાકાઓ સહિત સુવર્ણરેશી દાનમાં આપ્યા હતા. વળી સુવર્ણ-લંકારોથી શોભતી તથા રથ, ઘોડા અને હાથીઓ પર બેસાડેલી એક લાખ કન્યાઓને ધર, ખેતર અને ગાયો સહિત તેણે બ્રાહ્મણોને આપી હતી. એ રાજ્યએ કેટલાએક મહાત્મા બ્રાહ્મણોને સુવર્ણની માળાવાળી, સુવર્ણની શિંગડીઓવાળી, રૂપાથી જડેલી ખરીઓવાળી તથા કાંસાનાં દોહવાનાં પાત્રો સાથેની સેંકડો ગાયો તેનાં વાહરડાંઓ

સાથે દાનમાં આપી હતી. એટલું જ નહિ પણ તેણે તેમને તે ગાયોનું રક્ષણ કરનારા હજારો અનુચરો પણ સાથે સાથે આપ્યા હતા. વળી તે રાજ્યે તે વિસ્તારવાળા યજ્ઞમાં દાસીઓ, દાસો, ગધેડાં, ઊંટો, બકરાં, ઘેટાં, અનેક જાતનાં રત્નો તથા જુદા જુદા અન્નના પર્વતો પણ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ તરીકે આપ્યા હતા. આધુનિક સમયમાં પણ જ્યો પુરાણોને બાણનારા છે, તેઓ એ રાજાના સંબંધમાં આ એક ગાયોનું ગાન કરે છે. :^{૧-૧૦}

અંગસ યજમાનસ્ય સ્વધર્માધિગતાઃ શુભાઃ ।

ગુણોત્તરાસ્તુ ક્રતવસ્તસ્યાસન્ સાર્વાકામિકાઃ ॥

અર્થાત્ ‘યજ્ઞ કરનારા અંગરાજ પૌરવના સધળા યજ્ઞો, સ્વધર્મપૂર્વક સિદ્ધ થઈ શુભ ફળ આપનારા, અધિક શુભવાળા તથા સર્વ મતેરથોને પૂર્ણ કરનારા હતા.’ હે સંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં અને તારા પુત્રના કરતાં ઘણો અડિયાતો તથા અધિક પુણ્યશાળી તે પૌરવરાજ પણ એ મરી ગયો છે, તો તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે હે ક્ષિત્યના પુત્ર ! તારો પુત્ર તે પૌરવરાજના સરખો યજ્ઞ-યાગ કરનારો કે કુશળ ન હતો. ^{૧૧, ૧૨}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ તરજત અભિમન્યુવધપર્વમાં ‘સોળ રાજ્યોનાં જતાંતો’ નામનો અધ્યાય ૫૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૮મો

શિખિરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શિવિમૌશીનરં ચાપિ સૃતં સૂંઝય શુશ્રુમ ।

ય દર્મા ધૃષ્ટિર્ધર્વા સર્વા ચર્મવત્ પર્વવેદયત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા: હે સંજયરાજ ! હશીનરના પુત્ર શિખિરાજને પણ અમે મરણ પામેલો સાંભળી-એ છીએ. તેણે આખી પૃથ્વીને આમડાની પેટે પોતાની સત્તાથી આસપાસ વ્યાપ્ત કરી ઘેરી

લીધી હતી.^૧ એટલું જ નહિ, તેણે પર્વત, બેટ, સમુદ્ર અને વન સાથેની આખી પૃથ્વીને પોતાના રથના ઘોષથી ગજવી મૂકી હતી. તે શિખિરાજ પોતાના મુખ્ય મુખ્ય શત્રુઓનો સંહાર કરીને સંપૂર્ણ રીતે શત્રુજિત થયો હતો.^૨ તેણે સંપૂર્ણ દક્ષિણવાળા અનેક જાતના યજ્ઞો કર્યા હતા. તે વીર્યવાન તથા બુદ્ધિમાન હતો અને તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું.^૩ યુદ્ધમાં તે રાજા, રાજ્યાભિષેક પામેલા સર્વ રાજ્યોના મધ્યમાં ઘણો માનીતો થઈ પડ્યો હતો. વળી તેણે આ આખી પૃથ્વીનો વિજય કરી ઘણા અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા.^૪ એ યજ્ઞોમાં સર્વ મનુષ્યોને ખાવાપીવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી, તેથી તે યજ્ઞો અધિક ફળવાળા થયા હતા. જ્યારે તે દાન આપવા બેસતો, ત્યારે હજારો ને કરોડો સોના-મહેરો આપી દેતો. હાથી, ઘોડા, પશુઓ, ધાન્ય, મગો, ગાયો, બકરાં અને ઘેટાંઓ સહિત અનેક પ્રદેશની પવિત્ર પૃથ્વીનું પણ તે બ્રાહ્મણોને દાન કરતો. અરે ! વરસાદની જટલી ધારાઓ છે, આકાશમાં જટલા તારાઓ છે, ગંગા નદીમાં જટલી રેતી છે, મેરુ પર્વતના જટલા મોટા મોટા પથ્થરો છે અને મહાસાગરમાં જટલાં રત્નો તથા પ્રાણીઓ છે, તેટલી ગાયોનું દાન તે હશીનરપુત્ર શિખિએ પોતાના યજ્ઞમાં ક્યું હતું.^{૫-૭} તે રાજાની સમાનતાની ધૂંસરીને વહી શકે તેવો કોઈ પણ ઉત્તમ નર ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાન કાળમાં પ્રજાપતિને હજુ સુધી સૃષ્ટિમાં મળ્યો નથી.^૮ તે રાજાના વિવિધ યજ્ઞો ઇચ્છિત વસ્તુ-ઓથી પરિપૂર્ણ હતા, એના યજ્ઞમંડપમાં પશુ-બંધનના સ્તંભો, આસનો, મંદિરો, આસપાસના કિલ્લાઓ અને તોરણો સુદ્ધાં કેવળ સુવર્ણમય હતાં. દેકેકેકાણે પવિત્ર અને સ્વાદિષ્ટ અન્નપાન રાખવામાં આવતાં હતાં. માત્ર દશ દશ હજારો જ

નહિ, પણ દશ દશ લાખ સુધીની સંખ્યાવાળા
બ્રાહ્મણો તેના યજ્ઞમંડપમાં બિરાજતા હતા અને
પ્રિય કથાઓ કહેતા હતા. અનેક જાતના ભક્ષ્ય
પદાર્થો સાથે દૂધ તથા દહીંના તો મોટા ધરા
ત્યાં ભરપૂર રહેતા હતા. અરે ! તે ધરાઓ છલકાઈ
જઈને ત્યાં મોટી મોટી નદીઓ વહેતી હતી, વળી
તેના યજ્ઞસ્થળમાં ધોળા અન્નના મોટા પર્વતો
ખડકવામાં આવતા હતા. ત્યાં સર્વ મનુષ્યોને
ઉચ્ચ સ્વરથી કહેવામાં આવતું હતું કે, 'હે
મનુષ્યો ! જોને જે ભાવે તે ખાઓ અને પીઓ.'
એ રાજાનાં પ્રત્યુપકર્મથી ભગવાન શંકર તેના પર
પ્રસન્ન થયા હતા અને તેનાં દ્રવ્ય, શ્રદ્ધા, કીર્તિ
તથા ક્રિયાઓ સદા અક્ષય રહે તેવો તેમણે તે
રાજાને વર આપ્યો હતો. ઉપરાંત સર્વ જૂતોને
પ્રિય ધર્મ પડવાનો તથા આખરે સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો
વર પણ શંકરે તેને આપ્યો હતો.^{૬-૧૩} આટલા
બધા ઇષ્ટ વર મેળવ્યા છતાં શિબિરાજ સમય
થતાં સ્વર્ગે સિધાવ્યો હતો. તો હે ચિત્તવના પુત્ર
સુંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં
તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણું દરજ્જો
અડિયાતો તે શિબિરાજ પણ જ્યારે મરણ પામ્યો
છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ
કે તારો પુત્ર તેના જન્મ યજ્ઞ-યાગ કરનાર અથવા
અતિકુશળ ન હતો.^{૧૪}

હવે શ્રીમદ્દાશારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'સોળ રાજાઓના જ્ઞાતિ' નામનો અધ્યાય પદ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

દશરથપુત્ર શ્રારામચંદ્રજનું અસ્તિ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

રામં દાશરથિં ચૈવ મૃતં સુંજય શુભ્રમ ।

યં પ્રજા અન્વભોદંત પિતા પુત્રાન્નિવૌરસાન્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજયરાજ ! દશરથનંદન

રામચંદ્રને પણ અમે મરણ પામેલા સાંભળીએ

છીએ. પિતા જન્મ પોતાના ઔરસ (સગા) પુત્રોને
આહે, તેમ પ્રજા તેમને આહતી હતી.^૧ અમિત
તેજવાળા તે રામચંદ્રમાં અસંખ્ય ગુણો હતા.
પોતાના પિતાની આજ્ઞા થતાં તે ચૌદ વર્ષ સુધી
પોતાની સ્ત્રી સીતા સાથે અસ્ખલિત રીતે વનમાં
વસ્યા હતા. મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને લક્ષ્મણના
મોટાભાઈ તે રામચંદ્રે તપસ્વીઓનું રક્ષણ કરવા
માટે ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો જનસ્થાન નામના
વનમાં સંહાર કર્યો હતો.^{૨,૩} તે જ્યારે વનમાં
વસતા હતા, ત્યારે રાવણ નામના એક રાક્ષસે
લક્ષ્મણ સાથેના એ રામને મોહિત કરી નાખી
તેની સ્ત્રી વૈદેહી સીતાનું હરણ કર્યું હતું. પૂર્વે
શંકરે જન્મ અંધકાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ
ક્રોધાયમાન ધર્મરણમાં તેમણે પોતાનો અપરાધ
કરનાર તથા શત્રુઓથી નહિ જિતાયેલ એ રાવણ-
નો નાશ કર્યો હતો. દેવો તથા અસુરો પણ એ
રાવણનો વધ કરી શક્યા ન હતા. બ્રાહ્મણોને તો
તે બરાબર કંટકરૂપ જ હતો; છતાં પણ મહાબાહુ
રામચંદ્રે એ રાવણનો રણમાં પરિવાર સહિત
નાશ કર્યો હતો. પ્રજાઓ પર અનુગ્રહ કરવાથી
દેવો પણ રામનું સારું સન્માન કરતા હતા;
એટલું જ નહિ, પણ તેમણે આખા જગતને
કીર્તિથી વ્યાપ્ત કરી દીધું હતું, તેથી મોટા મોટા
દેવર્ષિઓ પણ તેમની સેવા કરતા હતા. સર્વ
જૂતો પર દયા રાખનારા તે રામચંદ્રે અનેક પ્રકાર-
નું રાજ્ય સંપાદન કરી, ધર્મપૂર્વક પ્રજાઓનું
પાલન કરી, છેવટે અશ્વમેધ નામનો મહાન યજ્ઞ
કર્યો હતો. તેમાં સર્વ લોકોને ખાવાપીવાની પૂરી
છૂટ આપવામાં આવી હતી તથા દક્ષિણાધનના
સૂર્ય થતી વેળા સૂર્યને પ્રસન્ન કરવા માટે જે ત્રણ
વખત અર્ચન થાય છે, તે અર્ચન મધ્યેના બરૂથ
નામનો યજ્ઞ પણ સાથે સાથે કરવામાં આવ્યો
હતો. વળી તેમણે યજ્ઞમાં અનેક પ્રકારનાં હવેાનું

દાન કરી ઇંદ્રને પ્રસન્ન કર્યો હતો. તેમણે બીજા અનેક જાતના યજ્ઞો પણ કર્યા હતા. તે રામ-રાજાએ શુદ્ધા અને વૃષાનો જય કર્યો હતો અને પ્રજાઓના સર્વ રોગોનો નાશ કર્યો હતો. તે પોતે સર્વગુણસંપન્ન હતા અને પોતાના તેજથી સદા દેદીપ્યમાન દીસતા હતા. તે દશરથપુત્ર રામચંદ્ર ઋષિઓ, દેવો તથા મનુષ્યોમાં અથવા જગતનાં સર્વ જીવોમાં ગુણ આદિથી અધિક હોઈને શૌભતા હતા. રાજ રામચંદ્ર જ્યારે રાજ્યનું પાલન કરતા હતા, ત્યારે ઋષિઓ, દેવો તથા મનુષ્યોનો પૃથ્વી પર સાથે જ વાસ હતો. તે સમયે પ્રાણીઓના પ્રાણ હોઈ રોગ આદિના કારણથી જતા ન હતા. રાજ્યમાં હોઈ સ્થળે પણ અતિશ્વાસ અને નિઃશ્વાસ આદિ રોગો હતા જ નહિ. ત્યારે અગ્નિ આદિ તેજસ્વી પદાર્થો સદાકાળ પ્રજ્વલિત રહેતા હતા અને હોઈ સ્થળે પણ અનર્થો થતા ન હતા.^{૧૪-૧૪} ત્યારે સર્વ પ્રજાઓનાં આયુષ્યો લાંબાં હતાં અને યુવાન મનુષ્યનું મરણ થતું જ નહોતું. આરેય વેદોના નિત્ય અધ્યયનથી દેવતાઓ ત્યારે પૃથ્વી પર આવ-જા કર્યા કરતા હતા. સ્થળે સ્થળે દેવાત્ર તથા પિતૃ અન્નનો પાક થતો હતો. તળાવ, કૂવા, બગીચા વગેરે પુણ્યકર્મોનો તો પાર જ ન હતો; અને યજ્ઞ-યાગ પણ થતા હતા. વળી એ રામના રાજ્યમાં હોઈ પ્રદેશમાં હાંસ કે મગ્ધરો બિલકુલ હતા જ નહિ, ત્યારે શિકારીઓના તથા સર્પોનો પણ અભાવ જ હતો.^{૧૫, ૧૬} ત્યારે હોઈ પ્રાણી જળમાં ડૂબી મરતું ન હતું, હોઈનું અકાળ મૃત્યુ થતું ન હતું અને અગ્નિ હોઈને બાળતો ન હતો. તે સમયના બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો કે શૂદ્રો અધર્મ તરફ રુચિવાળા ન હતા, લોભી ન હતા અથવા ખૂખ પણ ન હતા. તેઓ તો સદાચારી, યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારા તથા બુદ્ધિમાન હતા. વળી જનસ્થાનમાં રાક્ષસોએ જ્યારે પિતૃપુત્રન તથા

દેવપૂત્રનનો નાશ કર્યો હતો, ત્યારે સમર્થ રામચંદ્રે તે રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો હતો અને પુનઃ પિતૃ-ઓને તથા દેવોને તેમની પૂજા અપાવી હતી. એમના રાજ્યકાળમાં પુરુષોને હજાર હજાર પુત્રો હતા. દરેકનું આયુષ્ય પણ એક એક હજાર વર્ષનું હતું.^{૧૭-૧૮} મોટાભાઈઓ નાનાભાઈઓનાં શ્રાદ્ધ કરતા ન હતા. (અર્થાત્ મોટાભાઈઓની પહેલાં નાનાભાઈઓનું મરણ થતું ન હતું.) રાજ રામચંદ્ર રંગે શ્યામ હતા, યુવાન હતા, લાલાશ પડતી આંખોવાળા હતા અને મહોન્મત્ત હાથી સરખા પરાક્રમી હતા.^{૨૦} તેમના બાહુઓ ઢીંચણ સુધી લાંબા તથા સુંદર હતા. તેમની કાંધ સિંહ સમાન હતી અને પોતે મહાબળવાન હતા. તેમણે સર્વ જીવોનાં મનને પ્રિય થઈ પડી અગિયાર હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. ત્યારે પ્રજાઓમાં 'રામ, રામ અને રામ' એ જ પ્રમાણે વાતો થઈ રહી હતી.^{૨૧, ૨૨} રામ જ્યારે રાજ્યગાદી પર હતા, ત્યારે આખું જગત સુંદર થઈ રહ્યું હતું. આઠ પ્રકારે પોતાનો રાજવશ સ્થાપી રામચંદ્ર આખરે આરેય પ્રકારની પ્રજાઓને સાથે લઈને સ્વર્ગ સિંધાગ્યા હતા. હે સ્થિત્યના પુત્ર સ્તંભ્યરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા એશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં ઘણું દરજ્જે અધિક અને અતિશય પુણ્યશાળી તે રામરાજ પણ જ્યારે મરી ગયા છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેમના સમાન યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ કુશળ ન હતો.^{૨૩-૨૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વાતમંત અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોના રાજાઓ' નામનો અધ્યાય પદ્મો સમાય

અધ્યાય ૬૦ મો

રાજા ભગીરથનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

ભગીરથં ચ રાજાનં મૃતં સુંજય શુશ્રુમ ।

યેન ભાગીરથી ગંગા ચયનઃ કાંચનૈશ્વિતા ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજયરાજ ! રાજા ભગીરથને પણ અમે મરણ પામેલા સાંભળ્યો છે. તેણે ભાગીરથી ગંગાનાં બંને તીરોને યાજ્ઞિક સ્થંડિલોથી વ્યાપ્ત કરી દીધાં હતાં.^૧ વળી તેણે સર્વ રાજાઓ તથા રાજપુત્રોનું અતિક્રમણ કરીને સુવર્ણના અક્ષંકારોથી સુશોભિત એવી એકેક હાર કન્યાઓનું બ્રાહ્મણોને એક હાર વાર દાન કર્યું હતું.^૨ તે કન્યાદાન કરતી વેળા સર્વ કન્યાઓને સ્થંભો બેસાડવામાં આવી હતી અને તે બધા સ્થંભોને ચાર ચાર ઘોડાઓ જોડ્યા હતા. એક એક સ્થંભની પાછળ સો સો હાથીઓ હતા અને તે બધા વળી સુવર્ણની માળાઓવાળા હતા.^૩ એ હાથીઓની પાછળ એકેક હાર ઘોડાઓ જતા હતા અને એકેક ઘોડાની પાછળ સો સો ગાયો જતી હતી. તે ગાયોની પાછળ ધણું ઘેટાં તથા બકરાં ચાલતાં હતાં.^૪ એ રાજા ગંગાતટે યજ્ઞોમાં જ્યારે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દક્ષિણા આપવા બેસતો હતો, ત્યારે તે સ્થળે એટલાં બધાં માણસો જામ રાતાં કે ગંગાનો કિનારો બાણે તેમના ભારથી નેતરની છડીની પેઠે નમી જતો અને ગંગાનદી વળી પોતાના મૂળ સ્થળ પરથી ચાલી નીકળી તે રાજાના બોળામાં આવી બેસતી. (અર્થાત્ દક્ષિણાના ભારથી જ્યારે કિનારો નમી જતો, ત્યારે પ્રવાહનું પાણી છેક રાજાના બોળા સુધી આવી વહેતું).^૫ એ રીતે ગંગા જ્યારે રાજાના બોળામાં આવી બેઠી, ત્યારે તે 'ઉર્વશી'ની સંજ્ઞાને પ્રથમ પામી અને તે જ કારણથી તે એ રાજાની પુત્રી તરીકે યર્થ પછી તે રાજાના પૂર્વજોનો

નરકમાંથી ઉદ્ધાર કરનારી તે પુત્રી તેના પુત્રપણને પામી અને જગતમાં તે જ દિવસથી તે ભાગીરથી નામે ઓળખાવા લાગી.^૧ વળી તે દિવસથી માંડીને સૂર્ય સમાન તેજવાળા ગંધર્વો પ્રસન્ન થઈ પિતૃ, દેવ તથા મનુષ્યોના સાંભળતાં સુંદર વાણીથી આ પ્રમાણેની ગાથાઓ ગાવા લાગ્યા.^૨

ભગીરથં યજમાનં દેશ્વાર્કું મૂરિદક્ષિણમ્ ।

ગંગા સમુદ્રગા દેવી વયે પિતરમીશ્વરમ્ ॥ ૮ ॥

પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ કરનારા ઇશ્વાર-વંશના રાજા ભગીરથનો સમુદ્ર તરફ વહેતી ગંગા-દેવીએ પોતાના પિતા તરીકે સ્વીકાર કર્યો.^૬

તસ્ય સેનૈઃ સુરગૈર્દેવૈર્વૈજ્ઞઃ સ્વલંકૃતઃ ।

સમ્યક્ પરિગૃહીતથ શાંતવિદ્યો નિરામયઃ ॥ ૯ ॥

તે રાજાના સારી રીતે શણગારેલા, વિદ્યોની શાંતિવાળા તથા નિર્દોષ એવા યજ્ઞને ઇંદ્ર આદિ દેવગણોએ રૂડી રીતે સ્વીકાર્યો હતો.^૭

યો યદ્વચ્છેત વિપ્રો વૈ યથ યત્રાત્મનઃ પ્રિયમ્ ।

મનીરથસ્તદા પ્રીતસ્તથ તત્રાદદદ્રશી ॥ ૧૦ ॥

જે કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાના મનને પ્રિય એવી જે વસ્તુની ઇચ્છા જે પ્રદેશમાં કરતો હતો, તે વસ્તુનું તે જિતેન્દ્રિય રાજા ભગીરથ પ્રસન્ન થઈ તે બ્રાહ્મણને તે જ પ્રદેશમાં દાન કરી દેતો હતો. જે કોઈ બ્રાહ્મણને જે કંઈ ધન આદિ પ્રિય હોય, તે તે રાજા તેને ન આપી શકે એવું હતું જ નહિ. આવા ભગીરથરાજા પણ બ્રાહ્મણોના પ્રસાદથી બ્રહ્મલોકમાં સિધાવી ગયો. કર્મયજ્ઞ તથા યોગયજ્ઞ જેમની પ્રાપ્તિના દ્વારસ્થ છે અને જે કિસ્મો દ્વારા દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળમાં હૃદય પામે છે, તે સૂર્યની તથા તેના અંતર્યામી દેવની જે કારણથી મરીચિય આદિ ઋષિઓ ઉપાસના કરવા ઇચ્છે છે, તે જ કારણથી આ લોકમાં હૃદય પામેલા ભગીરથરાજાની પણ તે જ ઋષિઓ ઉપાસના કરવા ઇચ્છતા હતા; કારણ કે સૂર્ય તથા

ભગીરથરાજ બન્ને ત્રણેય જગતમાં એકસરખા જ પ્રકાશમાન છે, તેમ જ સૂર્યમંડળના અંતર્યોમી દેવ તથા ભગીરથરાજ બન્ને ત્રણેય જગતના એક-સરખા જ ઈશ્વર-નિયંતા છે. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સૂર્યના દર્શનથી પાપનો નાશ આદિ જે કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ કૃણ આ ભગીરથરાજના દર્શનથી પણ થાય છે, તેમ જ સૂર્યમંડળના અંતર્યોમી દેવનું ઉપાસન કરવાથી સત્ય સંકલ્પ આદિ જે કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ કૃણ આ ભગીરથરાજનું ઉપાસન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે—આવી માન્યતાથી મરીચિપ આદિ ઋષિઓને પણ આ ભગીરથરાજ દર્શન કરવા યોગ્ય તથા ઉપાસના કરવા યોગ્ય થયો હતો.)^{૧૦-૧૨}

હે શ્વિત્યના પુત્ર સુંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણું અધિયાતો અને ઘણું જ પુણ્ય-શાળી તે ભગીરથરાજ પણ જ્યારે મરી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જેવો યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ કુશળ ન હતો.^{૧૩, ૧૪}

ઈતિ શ્રોમહાભારતમા દ્રોણપર્વાતર્જત અભિમન્યુવધપર્વમા
'સોળ રાજ્યોના જ્ઞાતા' નામનો અધ્યાય ૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૧ મો દિલીપરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

દિલીપં ચેદૈલવિલં મૃતં સુંજય શુશ્રુમ ।

યસ્પ યજ્ઞશતેષ્વાસન્ પ્રસુતાપુતસો દિવ્યાઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજયરાજ ! ઈલવિલાનો પુત્ર દિલીપરાજ પણ મરણ પામ્યો છે, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. કર્મકાંડમાં તથા જ્ઞાન-કાંડમાં પરિપૂર્ણ થયેલા અને યજ્ઞયાગાદિ કરનારા દશ દશ લાખ નેટલા બ્રાહ્મણો તેના સેંકડો યજ્ઞો-માં યોતાના પુત્ર-પૌત્રો સહિત આવતા હતા.

આરંભેલા એ યજ્ઞમાં તે રાજ્યએ આખી ધનપૂર્ણ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી હતી.^{૧, ૨} દિલીપરાજના યજ્ઞમાં શાસ્ત્રોક્ત સર્વ વિધિમાર્ગ કેવળ સુવર્ણનો જ હતો અને તેને ધર્મનું નિમિત્ત સમજી ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ ત્યાં આવ્યા હતા.^૩ તેના યજ્ઞમાં પવંત સમાન ઊંચા એવા એક હજાર હાથીઓ આસપાસ ચાલતા હતા અને આખો યજ્ઞમંડપ તદ્દન સુવર્ણનો જ બાંધેલો હોવાથી પરમ દેહીધ્યમાન દેખાતો હતો.^૪ વળી તે સ્થળે છયે જતના રસોની મોટી મોટી નીકા નહેતી હતી અને ખાવાના પદાર્થોના મોટા ગંઝે ગોઠવ્યા હતા. હે રાજ ! તેના યજ્ઞમંડપમાં એક હજાર વામના તથા કેવળ સુવર્ણના બનાવેલા પશુબંધનના સ્થંભો પણ ઘણા સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. એ સ્થંભો પરની માંકડી તથા પરમાંકડી પણ સુવર્ણની જ હતી. છ હજાર અપ્સરાઓ તેની પાસે સાત પ્રકારે નૃત્ય કર્યા કરતી હતી.^{૫, ૬} ત્યાં વિશ્વાવસુ ગંધર્વ પોતે જ પ્રીતિપૂર્વક વીણા વગાડતો હતો. સર્વ ભૂતો એ રાજને સત્યશીલ માનતાં હતાં.^૭ વળી તેના યજ્ઞમાં સર્વ પ્રાણીઓ ગાળ, ભાત, પાપડ આદિ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરીને મહોન્મત્ત થઈ જતાં હતાં અને રસ્તાઓમાં સૂઈ રહેતાં હતાં. વળી તે રાજના સંબંધમાં એક કહેવત તો એવી છે કે, બીજા રાજ્યો તેની સરસાઈ જ કરી શકે નહિ. એ રાજ જ્યારે પાણીમાં યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે તેના સ્થનાં પેડાં પાણીમાં ડૂબી જતાં નહોતાં; એટલું જ નહિ પણ જે મનુષ્ય દંડ ધનુષ્યવાળા તથા યજ્ઞોમાં પુષ્કળ દક્ષિણા દેનારા એ સત્યવાદી દિલીપરાજનાં દર્શન કરતા હતા, તેઓ પણ સ્વર્ગલોકને જીતી લેતા હતા. દિલીપરાજનું બીજું નામ અટ્વાંગ હતું. તેની રાજધાનીમાં આ પાંચ શબ્દો ઠહી નાશ પામતા જ નહોતા—વેદાધ્યયનનો ધોષ, ધનુષ્ય-

ની દોરીનો ઘોષ અને પીણાં પીએ, ભોજન કરે તથા ખાઓના ઘોષ.

હે સ્થિત્યના પુત્ર રાજ સંજય ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણું જ અધિક અને અતિશય પુણ્યવાન એવો તે દિલીપરાજ પણ બે ગરણુવશ થયો છે, તો તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જ્યોત્સનાગાદિ કરનારો અથવા અતિ કુશળ ન હતો. ૮-૧૨

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્યત અભિમન્યુવધપર્વમા
'સોળ રાજએના વૃતાતો' નામનો અધ્યાય ૬૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય દરમો

રાજ માંધાતાતું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

માંધાતા ચેઘીવનાથો મૃતઃ સંજય શ્રુત્તમ !

દેવાસુરમનુષ્યાણાં ત્રૈલોક્યવિજયી નૃપઃ ॥ ૧ ॥

નારદ યોદ્યા : હે સંજયરાજ ! યુવનાશ્વનો પુત્ર માંધાતા પણ મરી ગયો છે, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજએ દેવો, અસુરો અને મનુષ્યોના જય કરી ત્રણે લોક પર વિજય મેળવ્યો હતો.^૧ અશ્વિનીકુમાર દેવોએ તે રાજને એના પિતાના પેટમાંથી બહાર કાઢ્યો હતો. એમ બન્યું કે, એક દિવસ રાજ યુવનાશ્વ મૃગયા રમવા ગયો. ફરતાં ફરતાં તે તરસ્યો થયો. એ સમયે એના ઘોડાએ પણ થાકી ગયા હતા, રાજએ આસપાસ દૃષ્ટિ કરી પણ કોઈ સ્થળે પાણી એવામાં આવ્યું નહિ. ત્યાં તેણે એક દિશામાં ધુમાડો નીકળતો જોયો. એટલે રાજ તેને અતુસરી તુરત તે સ્થળે જઈ પહોંચ્યો. જઈને જોયું તો ત્યાં યજ્ઞ થઈ રહ્યો હતો. પછી વૃષાતુર રાજએ પાણી માટે શોધ કરી. એટલામાં દહીં છાંટેલા ધીતું પાત્ર એના હાથમાં આવી ગયું અને તેને પોતે પી ગયો. મંત્રના પ્રભાવવાળા તે દહીં મિશ્રિત ધીથી

યુવનાશ્વરાજના પેટમાં ગર્જી રહ્યો. આ વાતની વૈદ્યશ્રેષ્ઠ દેવ અશ્વિનીકુમારને જણ થઈ, એટલે તેમણે રાજતું પેટ ચીરી એક બાળકને બહાર કાઢ્યો. ત્યારે પિતાના ખોળામાં સૂતેલા અને દેવ સરખા તેજસ્વી તે બાળકને જોઈ ત્યાં આવેલા દેવો માંહેમાંહે કહેવા લાગ્યા કે, 'આ બાળક કોને ધાવશે ?'^{૨-૫} હવે ઇંદ્રની તે આંગળીમાંથી તરત જ દૂધ અને ધી ઉત્પન્ન થયાં. ઇંદ્રે આ બાળક 'મા ધાપ્તિ-મને ધાવશે' એમ કહી તેના પર દયા કરી હતી, તેથી તે બાળકનું 'માંધાતા' એવું અદ્ભુત નામ પાડવામાં આવ્યું. તે પછી એ મહાત્મા યુવનાશ્વ પુત્રના મુખમાં ઇંદ્રનો હાથ, દૂધ તથા ધીની ધારા ઝરવા લાગ્યો, તેથી તે બાળક ઇંદ્રનો હાથ ધાવતાં એક દિવસમાં જ મોટો થઈ ગયો.^{૬-૭} બાર દિવસમાં તો તે બાર વરસ જવડો થઈ ગયો. પછી વીર્યવાન માંધાતાએ એક જ દિવસમાં આખી પૃથ્વીને જીતી લીધી.^૮ તે પોતે ધર્માત્મા, ધૃતિમાન, વીર, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અને જિતેન્દ્રિય થયો. એક મનુષ્ય તરીકે અવતરેલા માંધાતાએ જનમેજયને, સુન્વાને, મયને, પુરને, બૃહદ્રથને, અસિતને તથા નૃગને જીતી લીધા હતા. જ સ્થળેથી સૂર્ય ઉદય પામે છે તથા જ સ્થળે તે અસ્ત પામે છે, તે સ્થળ સુધીની બધી ભૂમિ યુવનાશ્વના પુત્ર રાજ માંધાતાની કહેવાતી. તેણે સો અશ્વમેધ તથા સો રાજસૂય યજ્ઞો કર્યા હતા.^{૯-૧૨} હે પૃથ્વીપતિ ! તેની દક્ષિણમાં તેણે બ્રાહ્મણોને પદ્મરાગમણિની તથા મુવર્ણની ખાણોથી ભરેલા મત્સ્યદેશનું દાન કરી દીધું હતું. તે દેશનો સો યોજન સુધી તો વિસ્તાર હતો અને તેમાં એક યોજન ઊંચા પર્વતો હતા.^{૧૩} વળી તેણે બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ભક્ષ્ય તથા ભોજ્ય અન્નના પર્વતો પણ દાનમાં આપ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોને

આપતાં બાટી રહેલા એ અન્નદૂટા ખાનારાં માણસો ખૂટતાં પણ પોતે જરાય ખૂટતા નહોતા. એ રાજના યજ્ઞોમાં ભક્ષ્ય, અન્ન તથા પાનના મોટા મોટા ઢગો અને ભોજ્ય આદિ અન્નના પર્વતો શોભી રહ્યા હતા. તેમાં ધીના મોટા ધરાઓ ભર્યા હતા. દાળનો આસપાસ ગારો થઈ જતો હતો. વળી દહીંરૂપી ફીણવાળી, ગોળરૂપી જળવાળી અને મધ-દૂધને વહેનારી સુંદર નદીઓ તે પર્વતોને વીંટાઈ વળી હતી. એ રાજના યજ્ઞોમાં દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, યજ્ઞો, ગંધર્વો, સર્પો, પક્ષીઓ અને વેદવેદાંગના પારને પામેલા બ્રાહ્મણો તથા ઋષિઓ આવ્યા હતા. તેઓમાંથી ઘોઈ પણ અવિદ્વાન તો હતા જ નહિ. રાજ માંધાતા સમુદ્ર સુધીની ધનપૂર્ણ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરી દઈને મરણ પામ્યા હતા. રાજ માંધાતા પોતાના યશસ્વી દશે દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી દઈને આખરે પુણ્યવાનોના દિવ્ય લોકોમાં ગયા હતા. હે ચિત્રતના પુત્ર સંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારાથી તથા તારા પુત્રથી ઘણું જ આગળ વધેલો તે રાજ પણ જ્યારે કાલધર્મને પામ્યો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગ કરનાર અથવા અતિ કુશળ ન હતો. ૧૪-૨૦

હતિ શ્વેતકાશ્મરતમાં દ્રોણપર્વાતગત અભિમન્યુધર્મપર્વમાં 'સોળ રાજાઓનાં પુત્રાતિ' નામનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૩ મો યયાતિરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

યયાતિ નાહુપં ચૈવ મૃતં મુંજય શુશ્રુમ ।
રાજસ્યયજ્ઞતૈરિદ્ધા સોડશ્વમેધયતેન ચ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સંજયરાજ ! નહુષના પુત્ર યયાતિરાજને પણ આપણે મરણ પામેલો સાંભળી-એ છીએ. તે રાજાએ સો રાજસ્ય યજ્ઞો, સો અશ્વ-

મેધ યજ્ઞો, એક હજાર પુંડરીક યજ્ઞો, સો વાજપેય યજ્ઞો, એક હજાર અતિરાત્ર યજ્ઞો તથા ચાતુર્માસ્ય અને અશ્વિષ્ઠોમ આદિ અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા. તેમાં તેણે પુષ્કળ દક્ષિણા આપી હતી.^{૧,૨} તેણે પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણોનો દેધ કરનારા મ્લેચ્છાનું જ કંઈ ધન હતું તે બધું લૂંટી લઈ બ્રાહ્મણોને સ્વાધીન કર્યું હતું.^૩ એ યયાતિરાજ જ્યારે યજ્ઞોનો આરંભ કરતો, ત્યારે નદીઓમાં પવિત્ર સરસ્વતી નદી, સમુદ્રો તથા પર્વતો સહિત બીજી નદીઓ તે નહુષના પુત્રને માટે ધી તથા દૂધ દૂડી આપતી હતી. જ્યારે દેવો અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે દેવોને સહાય કરી હતી. તે યુદ્ધમાં જીત મેળવીને તેણે પૃથ્વીના ચાર વિભાગ કરી તે હોતા, અર્ધયુગ આદિ ચાર ઋત્વિજ્ઞોને વહેંચી આપી હતી. એ રીતે તેણે અનેક યજ્ઞો કરી, શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાનીમાં તથા શર્મિષ્ઠામાં ધર્મપૂર્વક ઉત્તમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હતી અને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ સર્વ દેવોના વનમાં બીજાં ઇંદ્રની પેઠે વિહાર કર્યો હતો.^{૪-૭} સર્વ વેદોને જાણનારો તે રાજ જ્યારે વિષયોનો ઉપભોગ કરવા છતાં પણ શાંતિ ન પામ્યો, ત્યારે તે આ ગાથા ગાઈને પત્ની સાથે વનમાં ચાલ્યો ગયો હતો.

યત્પૃથિવ્યાં વ્રીહિપર્વં હિરણ્યં પશ્ચઃ સ્ત્રિયઃ ।
નાલમેકસ્ય તત્સર્વમિતિ મત્વા શર્મ વ્રજેત્ ॥

આખી પૃથ્વીમાં જ કંઈ ડાંગર, જવ, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે, તે બધાંનો એક જ પુરુષ એ કદાચ ઉપભોગ કરે, તોપણ તે વસ્તુઓથી તેને સંતોષ વળતો નથી. આમ વિચારીને દરેક વિષયોનો ત્યાગ કરી શાંતિ મેળવવી જોઈએ. એ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ કરી, શાંતિનો સ્વીકાર કરી અને પોતાના પુત્રને રાજ્યગાદી પર બેસાડી એ યયાતિરાજ વનમાં ચાલ્યો ગયો

હતો. ૮-૧૦ શ્રિયતા પુત્ર સંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં ઘણો જ વૃદ્ધિ પામેલો એ યયાતિરાજ પણ એ મરણ પામ્યો છે, તો તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ નિપુણ ન હતો. ૧૧

ઘતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તંત્ર અભિમન્યુ-
વધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોનાં જ્ઞાતિ'
નામનો અધ્યાય ૬૩માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૪મો

રાજ અંબરિષનું ચરિત્ર

॥ નારદ ક્ષાપ ॥

નાભાગમંચરીપં ચ મૃતં સંજય શુશ્રુમ ।

યઃ સહસ્રં સહસ્રાણાં રાજાં ચૈકસ્ત્વયોષપત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : કે સંજયરાજ ! નાભાગને પુત્ર અંબરીષરાજ પણ મરણ પામ્યો છે એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજ પોતે એકલો જ એક લાખ રાજ્યો જોડે યુદ્ધ કરતો હતો. ૧ યુદ્ધમાં એ રાજને પરાજય આપવા માટે યોગાનુ-થી શત્રુઓ તેની ઉપર ચઢી આવ્યા હતા. તે બધા શત્રુઓ અસ્ત્રોને બળુનારા, મહાભયંકર તથા અનેક બાણો છોડીને અમંગળ બાણો મોકલતા હતા. ૨ પણ અંબરીષરાજએ શારીરિક બળ, ચતુ-રાઈ તથા યુદ્ધશિક્ષણ સાથેના અસ્રબળથી તેમનાં અસ્ત્રોના, છત્રોના, આયુધોના, રથોના તથા ભાલા-ઓના ટુકડા કરી નાખ્યા અને પોતે જરા પણ ન ધવાતાં તેમની સામે યુદ્ધ કરતો રહ્યો. ૩ ત્યારે તે શત્રુઓ કવચો ઉતારી જીવવાની ઇચ્છાથી એ રાજની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા અને 'અમે તમારે શરણે છીએ' એમ બોલીને તે રાજને શરણે આવ્યા હતા. ૪ કે નિર્દોષ રાજ ! પોતાને શરણે આવેલા તે શત્રુઓને વશ કરી તથા આખી

પૃથ્વીને જીતી લઈને તેણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સેંકડો યજ્ઞો કર્યા હતા. ૫ તેના યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણ-વંશને સારું સન્માન આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ અને બીજા માણસો ત્યાં સદૈવ સર્વ જાતના રસથી ભરેલાં ભોજનો કરતા હતા તથા પરમ તૃપ્તિ પામતા હતા. ૬ તે યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણો લાડુ, પૂરીઓ, માલપૂડા, સ્વાદિષ્ટ પૂરણભરેલી પૂરણપુરીઓ, દહીંની મલાઈ, મોટી મોટી દ્રાક્ષો, ઉત્તમ પક્વાનો, જાતજાતની દાળો, તરેહતરેહનાં પીણાંઓ, પુડલાઓ, જોળમિશ્ર ભાત, પીવાના પદાર્થો, ડામળ અને સુગંધીદાર મિશ્રાન્ન, ઘી, મધ, દૂધ, પાણી, રસભયું દહીં તથા સ્વાદિષ્ટ ફળ અને મૂળ વગેરેનું ભોજન કરતા હતા. ૭-૮ વળી બીજા હજારે મનુષ્યો યજ્ઞમાં પોતાને સુખ યાય એવા હેતુથી ઇચ્છાનુસાર માદક પદાર્થોને પીતા હતા અને ગીત-વાદ્ય આદિથી અંબરીષરાજની સ્તુતિયુક્ત એવી ગાથાઓ ગાતા હતા. તેઓ વળી મદોન્મત થઈને હર્ષપૂર્વક નૃત્ય કરતા હતા. ૧૦, ૧૧ તે યજ્ઞોમાં અંબરીષરાજએ દશ લાખ યજ્ઞો કરનારા એક લાખ ખંડિયા રાજ-ઓને પણ દક્ષિણમાં આપી દીધા હતા. તે બધા રાજઓ સુવર્ણનાં કવચોને ધારણ કરનારા, શ્વેત-છત્રથી શોભાચ્છાન્ન, સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા તથા પાછળ ચાલનારા પરિવારવાળા હતા. એ રાજ-એ જ્યારે મોટા વિશાળ યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે તેણે દંડ તથા ડાશ(ખખના)ના સમુદાયવાળા રાજ્યા-ભિષેક પામેલા સેંકડો રાજઓ તથા રાજપુત્રોને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણમાં આપી દીધા હતા. તે વેળા પ્રસન્ન થયેલા મહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે અનુમોદન આપતાં કહ્યું હતું કે :—

નૈવં પૂર્વે જનાશ્વકુર્ન કરિષ્યંતિ ચાવરે ।

યદંબરીપો નૃપતિઃ કરોત્યમિતદક્ષિણઃ ॥

અમાપ દક્ષિણ આપનાર અંબરીષરાજ જ

આ કમં કરી રહ્યો છે, તેવું પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા કોઈ મનુષ્યોએ કયું નથી, તેમ હવે ભવિષ્યકાળમાં બીજા કોઈ કરશે પણ નહિ.^{૧૨-૧૬} હે સ્વિત્યપુત્ર સુંઝયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં અતિગ્રેષ્ઠ અને ઘણો પુણ્યશાળી તે અંબરીષરાજ પણ જ્યારે મરણ પામ્યો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર, કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિ ચતુર નહોતો.^{૧૭}

હતિ શ્રીમદ્દામારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત અભિમન્યુ
વધપર્વમા 'સોળ રાત્રોએ ના જતાતો'
નામનો અધ્યાય ૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૫ મો

શશાન્ગિંદુરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શશચિંદુ ચ રાજાનં મૃતં સંજય શુશ્રુમ ।

ईजे स विविधैर्यज्ञैः श्रीमानसत्यपराक्रमः ॥ १ ॥

નારદ બ્રોહ્મા • હે સુંઝયરાજ ! આપણે સાંભળીએ છીએ કે, શશચિંદુરાજ પણ મરણ પામ્યો છે. એ સત્યપરાક્રમી શ્રીમાન શશચિંદુ રાજાએ અનેક જાતના યજ્ઞો કર્યા હતા.^૧ એ મહાત્માને એક લાખ સ્ત્રીઓ હતી અને એ એકેક સ્ત્રીને એકેક હજાર પુત્રો થયા હતા.^૨ તે બધા કુમારો પરાક્રમી, એક લાખ લાખ યજ્ઞો કરનારા અને વેદના પારને પામેલા હતા.^૩ વળી તેઓ સુવર્ણનાં કવચને ધારણ કરનારા હતા, મોટાં મોટાં ધનુષ્યવાળા હતા અને બધા અશ્વ મેવ યજ્ઞને કરી ચૂક્યા હતા.^૪ તેમના પિતા રાજેન્દ્ર શશચિંદુએ તેમને બધાને બ્રાહ્મણોને દાન માં આપી દીધા હતા. એ એક એક કુમાર ની પાછળ દાનમાં દીધેલા સો સો રથો અને હાથીઓ ચાલતા હતા.^૫ વળી એ એકેક રાજ પુત્રની પાછળ સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલી

સો સો ઠંપાઓ ચાલતી હતી અને તે ઠંપાઓની પાછળ સો સો હાથીઓ ચાલતા હતા.^૬ વળી તે એકેક હાથીની પાછળ સો સો રથો જતા હતા. એકેક રથની પાછળ સુવર્ણની માળાવાળા બળવાન ઘોડાઓ હતા અને એકેક ઘોડાની પાછળ એકેક હજાર ગાયો જતી હતી. એ એકેક ગાયની પાછળ પચાસ પચાસ ઘેટાંઓ ચાલતાં હતાં.^૭ આમ મહાભાગ રાજ શશચિંદુએ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને આટલું બધું ધન આપી દીધું હતું, છતાં તેને મન તે અપૂર્ણ જ હતું.^૮ એ મહાન અશ્વમેધ યજ્ઞમાં જટલા વૃક્ષના બનાવેલા યજ્ઞસ્તંભો હતા, તેટલા જ વળી સુવર્ણના યજ્ઞસ્તંભો પણ હતા.^૯ એના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં એક કોરા સુધીની ઊંચાઈવાળા ભય અત્રપાનના મોટા પર્વતો જવડા ઘણા ઢગો હતા, પણ છેવટે યજ્ઞની સમાપ્તિમાં તેઓમાંના માત્ર તેર ઢગો જ બાકી રહ્યા હતા.^{૧૦} સતુષ્ઠ અને પ્રુષ્ઠ મનુષ્યોથી ભરેલી, શાંત થયેલાં વિદ્યોવાળી તથા રોગચાળા વિનાની આ સઘળી પૃથ્વીને લાંબા કાળ સુધી ઉપભોગ કરીને એ શશચિંદુરાજ આખરે સ્વર્ગે ગયો.^{૧૧} હે સ્વિત્યપુત્ર સુંઝયરાજ ! ધર્મ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણો જ અધિક અને અતિશય પુણ્યવાન તે રાજ પણ જ્યારે મરણ પામી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કેમ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગાદિ કરનારો કે અતિ ચતુર નહોતો.^{૧૨}

હતિ શ્રીમદ્દામારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત અભિમન્યુ
વધપર્વમા 'સોળ રાત્રોએ ના જતાતો'
નામનો અધ્યાય ૬૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૬મો

ગયરાજનું અસ્થિ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

ગયં ચામૂર્ત્યસં સૃતં સૃજ્ય શુશ્રુમ ।

યો વૈ વર્ષશતં રાજા હૃતશિષ્ટાસનોઽમવત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બ્રોહ્મા : હે સંઘરાજા ! અમૃત-
સ્થસનો પુત્ર ગયરાજ પણ મરી ગયો છે એમ
આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજા એક સો વર્ષ
સુધી હોમ કરતાં બાકી રહેલા અતૃત્ત જ ભોજન
કરતો હતો.^૧ અગ્નિદેવે તેને વરદાન આપ્યું,
એટલે એ ગયે માગ્યું કે તપથી, બ્રહ્મચર્યથી,
વ્રતથી, નિયમથી તથા શુક્રપાથી હું વેદો બાણ-
વાની ઇચ્છા કરું છું. બીજાઓની હિંસા કર્યા
વિના કેવળ સ્વધર્મથી જ હું અક્ષય ધન ઇચ્છું
છું.^{૨,૩} બ્રાહ્મણોને દાન આપવાની મને નિત્ય
શ્રદ્ધા રહે અને પરપુરુષનો સંગ નહિ કરનારી
મારી સજાતીય સ્ત્રીઓમાં મારે ત્યાં પુત્રજન્મ થાય.^૪
મને અન્નદાન કરવામાં અક્ષય શ્રદ્ધા રહે, મારું
મન હમેશાં ધર્મમાં જ રમે. વળી હે અગ્નિદેવ !
હું ધર્મકાર્યોમાં નિત્ય નિર્વિઘ્ન રહું. 'બહુ સારું,
એ પ્રભાણે બધું થશે' એમ કહીને અગ્નિ ત્યાં જ
અંતર્ધાન થઈ ગયો. ગયરાજએ વરદાનના પ્રભાવ-
થી તે બધું પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેણે ન્યાયપૂર્વક
શત્રુઓને પણ જીત્યા હતા.^{૫,૬} તે ગયરાજએ
તે તે સમયને અતુલસરતા દર્શાવેલો, પૌર્ણમાસ
યજ્ઞો, આગ્રયણ યજ્ઞો, ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞો તથા બીજા
પણ અનેક જાતના સંપૂર્ણ દાન-દક્ષિણાવાળા
યજ્ઞો શ્રદ્ધાપૂર્વક સો વર્ષ સુધી કર્યા હતા. વળી
સો વર્ષ સુધી તેણે નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં જાડીને
અથવા સાઠ હજાર ગાયેતું, દસ હજાર ઘોડા-
તું તથા એક લાખ સોનામહેરોતું દાન કર્યું
હતું.^{૭-૯} તેણે દરેક નક્ષત્રમાં તે નક્ષત્રોમાં અપાતી
દક્ષિણાઓ પણ આપી હતી અને ચંદ્ર તથા

અંગિરાની પેઠે જાતજાતના યજ્ઞો કર્યા હતા.^{૧૦} તે
રાજાએ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં મણિમય રેતવાળી
સુવર્ણની પૃથ્વી બનાવીને બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી
દીધી હતી.^{૧૧} તેના યજ્ઞમંડપમાં પશુઓને ખાંધ-
વાના રત્નો સંપૂર્ણ સુવર્ણના હતા. તે બધા
રત્નો જોડેલા હોઈને સર્વ જુદોનાં મનને હરણ
કરનારા હતા. યજ્ઞસમયે ગયરાજએ પ્રસન્ન થયેલા
બ્રાહ્મણોને તથા સર્વ જુદોને મર્વ મનોરથોની
સમૃદ્ધિ કરનારું અન્ન આપ્યું હતું.^{૧૨,૧૩} એટલું જ
નહિ, પણ તે રાજાએ પોતાની યજ્ઞસંપત્તિથી
સમુદ્ર, વન, બેરો, નદીઓ, નંદો, જંગલો, નગરો,
જુદાં જુદાં રાજ્યો, સ્વર્ગ તથા આકાશમાં જે જે
અનેક જાતના પ્રાણીસમુદાયો વસતા હતા, તે
બધાને તૃપ્ત કર્યા હતા. તેથી તેઓ કહી રહ્યા હતાં
કે, 'ગયરાજના યજ્ઞ સરખો બીજે એક યજ્ઞ થયો
નથી.'^{૧૪,૧૫} એ રાજાના યજ્ઞમંડપની વેદિકા
છત્રીસ યોજન લાંબી હતી અને ત્રીસ યોજન
પહોળી હતી. તે વેદિકા પૂર્વમાં તથા પશ્ચિમમાં
ગોવીસ યોજન લાંબી હતી. અને કેવળ સુવર્ણની જ
બનાવેલી હતી.^{૧૬} યજ્ઞમાન ગયરાજની એ વેદિકા
મોટી, હીરા તથા મણિઓથી જોડેલી હતી. જે
રાજાએ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રો, અલંકારો તથા બીજી
કેટલીક મોંઘાની દક્ષિણાઓ આપી હતી. આથી
તે સમયે દાતા હતો. યજ્ઞમાં એણે મોટા મોટા
અન્નના પર્વતો જમાડી દીધા હતા. આમ છતાં
ભોજનની સમાપ્તિ થતાં ત્યાં અન્નના પચીસ
પર્વતો બાકી રહ્યા હતા.^{૧૭,૧૮} એનો અશ્વમેધ
યજ્ઞ થયો, ત્યારે ત્યાં ઘુત આદિ પદાર્થોને વહેતી
અનેક રસોની નદીઓ ચાલી રહી હતી અને
વસ્ત્રો, અલંકારો તથા ચંદનના જુદા જુદા પ્રકાર-
ના મોટા ઢગો કરવામાં આવ્યા હતા. જેના
પ્રભાવથી ગયરાજ ત્રણેય લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયો, ને
અક્ષય સુખ આપનાર વટવૃક્ષ અને પવિત્ર ધન-

સરોવર છે. દે ચિત્યપુત્ર સંઝયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં અતિશય ઉત્તમ અને અતિશય પુણ્યશાળી તે ગયરાજ પણ ન્યારે મરણ પામ્યો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કેમ કે તારો પુત્ર તેના જેવો યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિ કુશળ નહોતો. ^{૧૯-૨૧}

હતિ શ્રીમદ્દામારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજાઓનાં પુત્રો' નામનો અધ્યાય ૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૭ મો

રંતિદેવનું ચરિત્ર

॥ નારદ ડવાવ ॥

સાંકૃતિ રંતિદેવં ચ મૃતં સુંજય શુશ્રુમ ।

યસ્ય દ્વિશતસાહસ્રા આસન્નદ્વા મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોધ્યાઃ સંકૃતિપુત્ર રંતિદેવને પણ આપણે મરણ પામેલા સાંભળીએ છીએ. તે મહાત્માને ત્યાં જે લાખ જેટલા તો રસોઢયાજ હતા. ^૧ તે રસોઢયાઓ રાજાને ઘેર પડેલા તરીકે આવેલા બ્રાહ્મણ અતિથિઓને રાત્રિદિવસ ષડન-અષડન અમૃત સરથું ઉત્તમ ભોજન પીરસતા હતા. ^૨ એ રાજા ન્યાયપૂર્વક ધનોપાર્જન કરી બ્રાહ્મણોને દાન કરી દેતો હતો અને પોતે વેદાધ્યયન કરી શત્રુઓને વશ કરતો હતો. ^૩ પ્રશંસાપાત્ર વ્રતવાળા તથા વિધિપુરઃસર યજ્ઞો કરનારા તે રાજાની પાસે પશુઓ યજ્ઞમાં બલિદાન માટે તત્પર થઈ સ્વર્ગ મેળવવા માટે પોતાની મેળે આવી પ્રાર્થના કરતાં હતાં. ^૪ એ રાજાના રસોડામાં તથા અગ્નિહોત્ર-શાળામાં પશુઓનાં જેટલાં બધાં બલિદાન અપાતાં હતાં કે, તેમનાં આમડાંના મોટા ઢગમાંથી લોહીની નદી વહેતી હતી અને તેજ કારણથી એ નદીનું અર્ધભૂવતી નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. ^૫ તે રાજા બ્રાહ્મણોને હમેશાં ચળકતી સોનામહેરો આપતો હતો અને તેમને કહેતો હતો કે, 'દે

બ્રાહ્મણો ! આવો, આવો, હું તમને સોનામહેરો આપું.' ^૬ આમ 'આ તમને, આ તમને' એમ કહીને તે હજારો સોનામહેરો આપ્યાજ કરતો અને વળી થોડી વાર વિશ્રાંતિ લઈ પુનઃ સોનામહેરોનુંજ દાન કર્યા કરતો. ^૭ હજારો ને કરોડો સોનામહેરો આપીને પણ તે રાજા કહેતો કે, 'આજ તો મેં ઘણું જોાણું દાન કર્યું છે.' તે રાજા એક દિવસમાંજ જેટલું દાન કરતો તેટલું દાન બીજે કયો પુરુષ આપી જિંદગીમાં પણ કરી શકશે ? ^૮ દાન આપતાં આપતાં એ રાજા કહેતો કે, 'બ્રાહ્મણના હાથ સાથે વિયોગ થતાં મને નિત્યકાળનું મહાન કુઃખ થશે, એમાં સંદેહ નથી.' ^૯ એ રાજા પખવાડિયે પખવાડિયે સો ગાયોની પાછળ ચાલનારા એક હજાર સુવર્ણ-ભૂષિત બળદોને તથા સાડાઆઠસો તોલા સુવર્ણ જેટલા ધનને એ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દેતો હતો. આવું દાન તેણે સો વર્ષ સુધી કર્યું હતું. ઉપરાંત ઋષિઓને તેણે અગ્નિહોત્રનાં સાધનો, યજ્ઞોનાં સાધનો, કંમરો, ધડાઓ, ચાળીઓ, તપેલીઓ, શય્યાઓ, આસનો, રથ આદિ વાહનો, મોટી મોટી હવેલીઓ, ધરો, જાતજાતનાં વૃક્ષો, અન્ન અને એવાં બીજાં અનેક જાતનાં ધન દાનમાં આપ્યાં હતાં. બુદ્ધિમાન રંતિદેવના રાજ્યમાં સર્વ પદાર્થો લગભગ સુવર્ણનાજ હતા. મનુષ્યોનું ઉદ્ધવધન કરનારી રંતિદેવની આવી અઢળક સમૃદ્ધિ જોઈને પુરાણ બ્રહ્માનારા મનુષ્યો આ એક ગાથા ગાતા હતા :

નૈતાદ્યં દૃષ્ટ્વર્ણ કુવેરસદનેષ્વપિ ।

ધનં ચ પૂર્યમાણં નઃ કિંપુનર્મનુજેષ્વપિ ॥

અર્થાતઃ કુવેરના ધરમાં પણ અમે આવું ભરચક ધન પૂર્વે કદી જોયું નથી, તો બિચારા મનુષ્યોની તો વાતજ શી ? ^{૧૦-૧૫} ખરેખર, આ રાજાના રાજ્યકાળમાં આખી પૃથ્વી સુવર્ણનાં ધરોડપ

સારવાળી યદી ગઈ છે.' એમ કહીને લોકા તે સમયે આશ્ચર્ય પામતા હતા. સંક્રંતિપુત્ર રંતિ-દેવને ત્યાં જ રાત્રે અતિથિ આવી વસતો, તે રાત્રે એકવીસ હજાર બળદોતું બલિદાન અપાતું હતું. ઝળહળતાં મણિજડિત કુંડળોને ધારણ કરનારા રસોદય્યા એ રાજના મહેલમાં સાદ પાડી કહેતા હતા કે, 'હે અતિથિઓ! ભોજન પુરુષ જ છે, માટે ખૂબ ખાઓ. બાકી આજકાલ પ્રથમના જવું માંસ તો નથી.' રાજ રંતિદેવ પાસે જ સુવર્ણના પદાર્થો હતા, તે બધા તેણે તે સમયે પોતે આરભેલા યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને દાન તરીકે આપી દીધા હતા. તે રાજએ આપેલાં હવ્યોને દેવતાઓ પ્રત્યક્ષ આવીને લઈ જતા હતા. ૧૧-૧૮ વળી પિતૃઓ પણ પોતાનાં હવ્યાનોને પ્રત્યક્ષ આવી લઈ જતા હતા અને યોગ્ય સમયે આવેલા સારા બ્રાહ્મણો પણ એ રાજ પાસેથી પોતાના સર્વ અભિલાષોને પામતા હતા. હે શ્વિત્યપુત્ર સુંજયરાજ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણો જ અડિયાતો અને અતિશય પુણ્યશાળી એવો તે રાજ રંતિદેવ પણ એ મૃત્યુવશ થયો છે, તો તુ તારા પુત્રનો શોક મા કર; કેમ કે તારો પુત્ર તેના જેવા યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિશય ચતુર નહોતો. ૨૦, ૨૧

હતે શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વનાં અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજઓના વૃત્તાતો' નામનો અધ્યાય ૬૭ માં સમાયે

અધ્યાય ૬૮ મો

ભરતરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

દૌર્વ્યંતિ મરતં चापि मृतं मृंजय शुश्रुम ।
कर्माणस्तु कृताण्यैः कृतवान् यः शिशुर्वन ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા: હે સુંજયરાજ! આપણે સાંભળીએ છીએ કે, દુષ્યંતનંદન ભરતરાજ પણ

મરણ પામી ગયો છે. તેણે બાદમાવસ્થામાં પણ વનમાં રહીને બીજાઓથી ન બને તેવાં પરાક્રમે કર્યાં હતાં. બળવાન ભરતરાજ પોતાની બાદમા-વસ્થામાં બરફ જેવા ઘોળા તથા નખ અને દાદો-રૂપ આયુધવાળા સિંહોને બળથી વીર્યહીન કરી નાખી ઘસડતો હતો તથા બાંધતો હતો. ૧, ૨ વળી તે દૂર, અતિ ઉચ અને લાખના ઢગોવાળા મન-શિલ્પના પથ્થરો જેવા રાતા-પીળા રંગના વાથોને દમન કરી પોતાને વશ કરતો હતો. ૩ પોતે અતિ બળવાન હોવાથી તે દૂર સ્વભાવનાં સર્પાદિક પ્રાણીઓને તથા પ્રયંત શરીરવાળા મોટા મોટા હાથીઓને પણ દાંતોમાં પકડીને પાછા હઠાવી દેતો હતો અને મોઢાં સૂકવી ઈર્ષ પોતાને તાથે કરતો હતો. ૪ વળી તે મહાબળિયો બળવાન પાકાઓને પણ ઘણા બેશથી ઘસડતો હતો; તેમ જ અતિ ગર્વિષ્ઠ સેંકડો સિંહોને પણ બળાત્કારે તાણી લાવતો હતો. ૫ ઠાઈ સમયે તો તે કેટલાએક બળવાન મુગોને, ગેંડાઓને તેમ જ બીજાં કેટલાંએક શિકારી જનાવરોને પણ પોતાના પ્રાણો-ને સંકટમાં નાખીને બાંધતો હતો અને પછી તેમને સારી રીતે દેશન કરી છાડી મૂકતો હતો. ૬ એ ભરતરાજનાં એનાં કામો બેઈને બ્રાહ્મણોએ એનું બીજું નામ 'સર્વદમન' પાડ્યું હતું અને બનતા સુધી તેઓ એને એ નામે જ બોલાવતા હતા. એની માતા શકુંતલા તો તેને વારંવાર અટકાવતી હતી તથા કહેતી પણ હતી કે, 'હે પુત્ર! તું જંગલી પ્રાણીઓને ન મારીશ. ૭ એ પરાક્રમી ભરતરાજએ યમુનાનદીને તીરે સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા, સરસ્વતીતટે તેણે ત્રણસો યજ્ઞો કર્યા હતા અને ગંગાકિનારે તેણે ચારસો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. ૮ વળી તેણે સંપૂર્ણ તથા ઉત્તમ દક્ષિણ આપી એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો. સો રાજસ્ય યજ્ઞો તેમ જ બીજા

કેટલાએક મદાપત્રો કરી દતા.^૧ તેજે અગ્નિદ્યોમ
યત્ત, અતિગત યત્ત, વિશાળ યત્ત તથા દઅંગે
મંત્રાથી આગી ઝીને નીંટાયેલા દઅંગે વાજખેય
નામના યજ્ઞો પાત્ર કર્યો દતા. શકુન્તલાના પુત્ર
ગત્ત બરને બ્રાહ્મણોને ધનથી લૂપ્ત કરી, પોતાની
માતાના પાત્રક પિતા કપુરકપિને એક દઅંગ
પદ્મની અંખ્યા નેટલું મુવત્ત દાનમાં આપ્યું
દતું. આથી તે મદાન યજ્ઞસ્ત્રી થયો દતો. ને
રાજના યત્તમાં પશુઓને બાંધવાનો સ્તંભ સંપૂર્ણ
મુવત્તનો દતો, તેમ જ તેની કાંચાઈએ લામની
દતી. કેટ સદિન દેવો સાગ સાગ બ્રાહ્મણોને સાગે
લાવીને જના યત્તમાં આપ્યા દતા અને તેમણે
તે સ્તંભને કાઢી દીધાથી દતો. તેજે
મુવત્તના માનવાગ્રા ઘોડા, દાગીઓ, રથો, કાંટો,
ઘેડાં, બદ્ધાં, દારીઓ, દાગો, પુકડાં પાન્ય,
લાછડાંવાળી દૂઝળી ગાયો, ગામો, ઘરો, બેનરો
અને બીજા અનેક જાતના સગ્રામાનો કાંટો,
કેંકરો અને દશ દગ દઅંગેની સખ્યામાં બ્રાહ્મણો-
ને દાન તરીકે આપ્યા દતા.^{૧૦-૧૧} તે કિચપુત્ર
સૂત્રયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં
તારા કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં ઘણો જ
અધિક અને અતિશય પુણ્યશાળી, ચક્રવર્તી,
અદ્વીત મનવાળો, શત્રુઓને જીતનારો અને બીજા
ઓથી અજિત એવો તે ભરતરાજ પણ જ્યારે
મરી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક ન કર;
દેખ દે તારો પુત્ર તેના જીવો યજ્ઞયાગ કરનાર કે
અતિકુશળ ન હોના.^{૧૧, ૧૭}

હવે શ્રીમદભારતમાં ક્રોધપૂર્ણ તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમાં
'ઐશ રાજ્યોના પુત્રાતો' નામનો અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૯ મો

પૃથુરાજનું ચરિત્ર

૭ મન્વ ત્રણા ॥

પૃથું વૈવ્યં ચ રાજાનં મૃતં મૃંજય શુધ્રમ ।

દમમ્પવિચન માત્રાજ્યે રાજપુત્રે મદર્પયઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બેદ્યા : તે સૂત્રયરાજ ! વેનનો પુત્ર
પૃથુરાજ પાત્ર મરી ગયો છે, એમ અમે સાંભળી-
એ છીએ. મદર્પિઆએ રાજ્યયત્તમાં તેનો
સામાન્યપરે અભિષેક કર્યો દતો.^૧ સર્વનો પરા-
બલ કરનારા એ પૃથુરાજએ યત્ત કરીને પણ
આખી પૃથ્વીને પ્રસિદ્ધ કરી દતી, માટે તેણે
'પૃથુ' એવું નામ પડ્યું દતું. પ્રજાઓએ તે
સમયે પાપું દતું કે, 'આ આપણું બગથી રક્ષણ
કરશે' માટે જ ને પૃથુરાજને સત્તિય એવી મંત્રા
પ્રાપ્ત થઈ દતી.^૨ વેનપુત્ર પૃથુને જોઈને સર્વ
પ્રજા 'અમે આ પૃથુ ઉપર રાજ થયા છીએ'
એમ કહેવા લાગી; તેથી જ પ્રજાઓના અતુરાગ
પરથી એણે 'રાજ' એવું નામ પાડ્યું દતું.^૩
વેનપુત્ર પૃથુના રાજ્યકાળમાં પૃથ્વીમાં વિના બેદરે
પાક થતો દતો. પૃથ્વી જ તે સર્વની કામના-
ઓને પરિપૂર્ણ કરતી દતી. સર્વ ગાયો પણ
ઘઉંજાવ વસ્તુઓને આપતી દતી અને પ્રત્યેકનાં
પાત્રમાં મધ દૂઝતી દતી.^૪ ત્યારે તદ્દન મુવત્ત-
ના જ દબો જિગતા દતા અને તેમનો સ્પર્શ
સુખકારક તથા સુખાવહ દતો. પ્રજાઓ તે
દબોનાં જ વસ્ત્રો પહેરતી દતી અને શયન પણ
તે દબો પર જ કરતી દતી.^૫ કુળો પણ ત્યારે
અશ્રુત સરખાં સ્વાદિષ્ઠ અને મીઠાં થતાં દતાં. તે
સમયે આદારમાં પણ તે કુળો જ લેવાતાં દતાં.
ત્યારે દોઈ નિરાદાર રહેતું નહોતું.^૬ મનુષ્યો
નીરાગી દતા, સર્વ પ્રયોજનો સિદ્ધ કરનારા
દતા અને સર્વના તરફથી નિર્ભય દતા. તેઓ
પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વૃક્ષોની ઘટાઓમાં

અથવા પહાડોની શુક્રાઓમાં રહેતા.^૭ ત્યારે જુદા જુદા દેશોના કે નગરોના વિભાગ ન હતો, તેથી જમને જમ સુખ પડે, તેમ પોતપોતાની ઇચ્છા-નુસાર પ્રજા આનંદમાં રહેતી હતી. એ પૃથુરાજ જ્યારે સમુદ્રમાં પ્રયાણ કરતો હતો, ત્યારે પાણી થંભી જતું હતું. અરે! પર્વતો પણ તેને માર્ગ આપતા હતા અને ઠોઠ સ્થળે પણ તેની ધજનો ભંગ થતો ન હતો.^{૮,૯} એ રાજા એક સમયે જ્યારે સુખથી બેઠો હતો, ત્યારે સર્વે વનરપતિઓ, પર્વતો, દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, સર્પો, સપ્તઋષિઓ, યક્ષો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ અને પિતરો તેની પાસે આવ્યાં અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં : 'તમે અમારા સત્રાટ છો, ક્ષત્રિય છો, રાજા છો, રક્ષક છો અને પિતા છો.^{૧૦,૧૧} હે મહારાજ ! તમે અમારા પ્રભુ છો. તમે અમને ઇચ્છિત વરો આપો, એટલે અમે ચિરકાળની તૃપ્તિને પામીએ અને સુખથી રહીએ.^{૧૨} 'ભલે' એમ કહીને વેનપુત્ર પૃથુરાજએ પોતાના હાથમાં પિનાક નામનું ધનુષ્ય લીધું. પછી અતુલ ધોર બાણો લઈને તથા ઝરા વિચાર કરીને તેણે પૃથ્વીને કહ્યું : 'હે પૃથ્વી ! આવ, ઝટ આવ. આ સર્વ પ્રજાઓને માટે તેમની ઇચ્છામાં આવે તે વસ્તુરૂપ દૂધ દૂડી આપ. પછીથી હું તેમને ઇચ્છિત અન્ન આપીશ. તારું કદયાણુ હો.^{૧૩,૧૪}

પૃથ્વી બોલી : 'હે વીર ! તારે મને દુહિતા તરીકે કલ્પની થોગ્ય છે.' 'બહુ સારું' એમ કહી ત્રિતેન્દ્રિય પૃથુરાજએ પણ તેને દોહવા માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી.^{૧૫} તે સમયે સર્વ બૃતસમૂદાય પૃથ્વીને દોહવા લાગ્યા. પ્રથમ વનરપતિઓ દોહવાની ઇચ્છાથી આવીને ઊભી રહી.^{૧૬} સર્વ પરવહાસ રાખનારી પૃથ્વી પણ ગાયના સ્વરૂપે દૂડના સજ્જ થઈ, પણ તે વાછરડાની, દોહનારની તથા દોહવાના પાત્રની ઇચ્છા કરવા લાગી, એટલે વન-

સ્પતિઓએ પ્રુષ્પ ભરેલા શાલ (સાગ) વૃક્ષને વાછરડો બનાવ્યો. પીપળાના વૃક્ષને દોહનાર બનાવ્યો અને ઉંબરાના વૃક્ષરૂપ સુંદર પાત્રમાં કાપેલા ભાગમાં અંકુરો ફૂટવારૂપ દૂધ દોહ્યું. પર્વતોએ ઉદયાચળ પર્વતને વાછરડો બનાવ્યો, મહાગિરિ મેરુને દોહનાર બનાવ્યો અને પથ્થરરૂપ પાત્રમાં રત્નો અને ઔષધિઓરૂપ દૂધ દોહ્યું. દેવોએ છેદ્રને વાછરડો બનાવ્યો, વિદ્યુતને દોહનાર બનાવ્યા અને મનરૂપ પાત્રમાં બલકર અને પ્રિય એવું અમૃતરૂપ દૂધ દોહ્યું.^{૧૭-૧૯} અસુરોએ વિરોચનને વાછરડો બનાવ્યો, દ્વિમૂર્ધાને દોહનાર બનાવ્યો અને કાયા પાત્રમાં માયારૂપ દૂધને દોહી લીધું.^{૨૦} મનુષ્યોએ સ્વાયંભુવ મનુને વાછરડો બનાવ્યો, પૃથુરાજને દોહનાર બનાવ્યો અને પૃથ્વીના તળિયા-રૂપ પાત્રમાં એતી અને ધાન્યરૂપ દૂધને દોહી લીધું.^{૨૧} સર્પોએ તક્ષકનાગને વાછરડો બનાવ્યો, ધૃતરાષ્ટ્ર નામના નાગને દોહનાર બનાવ્યો અને તૂંબડારૂપ પાત્રમાં ઝેરરૂપ દૂધ દોહ્યું.^{૨૨} સપ્તઋષિઓએ સોમરાજને વાછરડો બનાવ્યો, બૃહસ્પતિને દોહનાર બનાવ્યો અને વેદરૂપ પાત્રમાં પરશ્વત્તરૂપ દૂધ દોહ્યું.^{૨૩} યક્ષોએ શંકરને વાછરડો બનાવ્યો, કુબેરને દોહનાર બનાવ્યો અને કાયા પાત્રમાં અંતર્ધાનરૂપ દૂધ દોહ્યું.^{૨૪} ગંધર્વો અને અપ્સરાઓએ ચિત્રરથને વાછરડો બનાવ્યો, ભગવાન વિશ્વરુચિને દોહનાર બનાવ્યા ને કમજરૂપ પાત્રમાં પવિત્ર ગંધરૂપ દૂધને દોહ્યું.^{૨૫} પિતરોએ વૈવસ્વતને વાછરડો બનાવ્યો, સર્વના કાળ યમરાજને દોહનાર બનાવ્યો અને રૂપાના પાત્રમાં સ્વધારૂપ દૂધને દોહ્યું.^{૨૬} એ પ્રમાણે સર્વ બૃતોએ પૃથ્વીમાંથી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પદાર્થને દૂધરૂપે દોહી લીધા. આથી ઠજી સુધી પણ તેઓ તે તે વાછરડા અને તે તે દોહવાનાં પાત્રોથી નિત્ય તે જ રીતે વર્તી રહ્યા છે.^{૨૭} વેનપુત્ર પ્રતાપી પૃથુરાજએ

અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરી સર્વ જૂનોને મનમાન્યાં સર્વ કામોથી તૃપ્ત થયો હતો.^{૨૮} એ રાત્રએ પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થોને સુવર્ણના જ કયો હતો અને તેમનું અયમેવ મહાપત્તામાં બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું.^{૨૯} વળી એણે હાસ્ય દબાર સુવર્ણના દાથીઆ બનાવડાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધા હતા.^{૩૦} વધુમાં તેણે આ આખી પૃથ્વીને મણિ અને રત્નોથી વિભવિત કરીને તદ્દન સુવર્ણથી પરિપૂર્ણ કરી હતી અને તે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી હતી.^{૩૧} તે ચિન્તા-પુત્ર સ્વર્ગપરામ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ઐશ્વર્ય-માં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ધણી જ શ્રેષ્ઠ અને અતિશય પ્રદુષ્પન્ન તે પૃથ્વરામ પણ જ્યારે મરી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રોના શા માટે શોક કરે છે ! કારણ કે તારા પુત્ર તેના જ્ઞેય યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિશય ચતુર ન હતો.^{૩૨, ૩૩}

હતિ શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરત અભિમન્યુવપવર્ગમા
'સીત્ત રામચિત્તાં જનનિ' નામનો અધ્યાય ૧૬૬મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૦મો

પરશુરામનું ચરિત્ર

॥ મારદ ઉચાચ ॥

રામો મહાતપાઃ શૂરો વીરલોકનમસ્કૃતઃ ।

જામદગ્ન્યોડપ્પતિયશા અવિવૃત્તો મરિપ્વતિ ॥૧॥

નારદ બોદ્યા : મહાતપસ્વી, શૂરવીર વીર-લોકોથી નમસ્કાર કરાવેલા અને અતિ યશસ્વી જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામ પણ આ જગતમાં અતૃપ્ત રહીને જ મરણ પામશે.^૧ તેમણે આ સમગ્ર પૃથ્વીને સુખી કરીને પુનઃ સત્યયુગનો ધર્મ પ્રવર્તીએ છે. તેમને આજ્ઞાક લક્ષ્મી મળી હતી; છતાં તેમના મનમાં જરા પણ વિકાર થયો ન હતો.^૨ જ્યારે કાતવૈર્ધના પુત્ર એવા ક્ષત્રિયોએ પોતાના પિતાનો તથા વત્સનો નાશ કર્યો, ત્યારે રણમાં પોતાની

પ્રશંસા નહિ કરનારા એ પરશુરામે યુદ્ધમાં રાત્ર-આથી નહિ જિતાવેલા તે કાતવૈર્ધનો વધ કર્યો હતો.^૩ તે સમયે તેમણે મૃત્યુને જ અવધિ કરીને ચડી આવેલા મોસલ કરોડ ક્ષત્રિયોનો માત્ર એક ધનુષ્યથી જ પરાજય કર્યો હતો. વળી તેમના મધ્યમાં બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનારા ચોદ દબાર ક્ષત્રિયોને તથા બીજા દેસાએક ક્ષત્રિયોને તો તેમણે દેહ કર્યો હતો અને દંતકૂર દેશના રાજાનો નાશ કર્યો હતો.^{૪, ૫} તેમણે એક દબાર ક્ષત્રિયોને મુસળ-થી મારી નાખ્યા હતા, એક દબારને તલવારથી કાપી નાખ્યા હતા, એક દબારને બાંધી બાંધીને માથો ફટા અને એક દબારને પાણીમાં ઢાળી માર્યો હતો.^૬ વળી તેમણે એક દબાર ક્ષત્રિયોના દાંત પાડી નાખ્યા હતા, એક દબારનાં કાનનાક કાપી લીધાં હતાં અને સાત દબાર ક્ષત્રિયોને ઠડવો ધુમાડો પાઈ મારી નાખ્યા હતા.^૭ પાણીના જ વધ્યા હતા તેમને તેમણે બાંધી બાંધીને માથાં ફેડી નાખીને યમ-લોકમાં મોકલી દીધા હતા. તેમણે શુભાવતી-નગરીની હિતરે તથા ખાંડવવનની દક્ષિણે પર્વત ની પાસે લાખો દેહધોને રણમાં ફેળી નાખ્યા છે.^૮ પિતાના વધથી ક્રોધાવમાન થયેલા એ બુદ્ધિમાન પરશુરામે પોતાની કુશીલી દશ દબાર ક્ષત્રિયોને મારી નાખ્યા છે. તેઓ હજી સુધી પણ રથ, હાથી અને ઘોડાઓ સહિત મરણ પામેલા ચૂઈ રહ્યા છે. તે બધા ક્ષત્રિયોએ પરશુરામને અતિ કઠોર વાણીના ઉચ્ચારો સંભળાવ્યા હતા, તેથી તેમણે તે સહન કર્યો નહોતા.^{૯, ૧૦} જ્યારે સારા સારા બ્રાહ્મણ 'દે ભાર્ગવ પરશુરામ ! અમારું રક્ષણ કરવા ધાએ !' આવી બૂમો પાડી બોલાવતા હતા, ત્યારે બ્રાહ્મણોના દ્રેષ કરનારા કારમીર, હરદ, કુંતી, શુદ્રક, માલવ, અંગ, વંગ, કલિંગ, વિદેહ, તામ્રસિંહ, રક્ષાવાહ, વીતિહાન,

નિર્ગત, માર્તિંકાવત, શિષિ અને બીજા અનેક દેશોના હજારો ક્ષત્રિયોને પ્રતાપી પરશુરામે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મારી નાખ્યા હતા. ^{૧૧-૧૩} અરે! એ ભાગ્યવે બીજા હજારો, લાખો અને કરોડો ક્ષત્રિયોને સંહારી નાખ્યા હતા. આમ તેમના છેદ્રંગોપ શ્રીકાના જેવા રંગના અથવા બપોરિયાના વૃક્ષસમાન લાલ રંગના લોહીના પ્રવાહોથી પરશુરામે મોટાં તળાવો ભરી દીધાં અને અઢારે દ્વીપોને પોતાને સ્વાધીન કર્યા. ^{૧૬, ૧૫} પછીથી તેમણે સંપૂર્ણ ઉત્તમ દક્ષિણાદાનવાળા સેંકડો પવિત્ર યજ્ઞો કર્યા હતા. એ યજ્ઞોમાં બત્રીસ હાથ ઊંચી, શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ બનાવેલી, સેંકડો ભતના રત્નોથી જડેલી સેંકડો પતાકાઓની પંક્તિવાળી તથા ગામડાનાં અને જંગલનાં પશુઓના સમુદાયોથી ભરપૂર એવી તદ્દન સુવર્ણની વેદિકા તૈયાર કરાવી હતી. તેમણે આરંભેલા એ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં કર્મપ્રક્રિયાએ આ સઘળી પૃથ્વીનો પ્રતિબદ્ધ કર્યો હતો. વળી સુવર્ણના અલંકારોવાળા એક લાખ હાથીઓનો પણ તે ઋષિએ દાન તરીકે પ્રતિબદ્ધ કર્યો હતો. પરશુરામે જ્યારે પૃથ્વીનું દાન કરી દીધું, ત્યારે તે પૃથ્વીમાં ચોર-લૂંટારાઓનું તો નામ જ ન હતું, પણ સત્યુરુષો અને ઇષ્ટજનોથી તે પૃથ્વી વ્યાપ્ત હતી. ^{૧૬-૧૯} સેમર્થ પરશુરામે પૃથ્વીને એકવીસ વાર તદ્દન નક્ષત્રી કરી હતી અને પછીથી સેંકડો યજ્ઞો કરીને તે પૃથ્વીનું બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું. ^{૨૦} કર્મપ નામના બ્રાહ્મણે સાત દ્વીપવાળી આખી પૃથ્વીને પરશુરામ પાસેથી દાનમાં લીધી હતી અને પછીથી તે બ્રાહ્મણે પરશુરામને કહ્યું હતું કે, મારી આજ્ઞાથી તમે હવે આ પૃથ્વીમાંથી નીકળી આવ્યા બન્યા. ^{૨૧} તેમણે બ્રાહ્મણની એ આજ્ઞા માથે યદ્રાવી અને કર્મપનાં વચનથી પૃથ્વી પરથી નીકળી ગયા. યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે

પરશુરામ પછી સમુદ્રને એક બાણપાત જેટલા પ્રદેશમાં હઠાવી દઈને તે માર્ગે મહાન પર્વત મહેન્દ્ર પર જઈ વસ્યા છે. આવી રીતે સેંકડો ગુણોથી યુક્ત, ભૃગુઓની શ્રીર્તિને વધારનારા અને અતિ યશસ્વી તે જમદિષ્ઠપુત્ર પરશુરામ મહાત્મસ્વી છે; છતાં કાળે કરી તે મરી જશે. હે ક્ષિત્યપુત્ર સંજયરાજ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં અતિશય અધિયાતા તથા અતિશય પુણ્યશાળી તે પરશુરામ પણ જે મરી જશે, તો તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જેવા યજ્ઞયાગ કરનાર કે અતિશય નિપુણ ન હતો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ સંજયરાજ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય, એ ચાર ભદ્રોમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણા જ અધિક અને વળી સેંકડો ઠંડ્યાણોમાં પણ તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણા અધિયાતા એ પૂર્વોક્ત રાજાઓ પણ મરી ગયા છે અને એના જેવા જ બીજાઓ આજકાલ જીવે છે, તેઓ પણ મરી જશે જ. ^{૨૨-૨૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમા
'સોળ રાજાઓના વ્રતાતો' નામનો અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૧ મો

સંજયરાજના પુત્રને નારદે સજીવન કર્યો

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

પુણ્યમારુવાનમાયુર્ધ્વં શુભ્રા પોહશ્રરાજકમ્ ।

અવ્યાહરન્નરપતિસ્તૂર્ણીમાસીત્સ મુંજયઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાસ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિરાજ! પૂર્વોક્ત સોળ રાજાઓનું આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર પવિત્ર આપ્પાન સાંભળ્યા પછી શાંત થયેલો રાજા સંજય કઈ બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો હતો. એ રીતે શાંત બેઠેલા રાજાને એડિને બગવાન નારદ-ઋષિ તેને કહેવા લાગ્યા : 'હે મહાત્મસ્વી રાજા! તારી આગળ મેં જે આ સોળ રાજાઓનાં આપ્પા-

તે કહ્યાં, તે તે સાંભળ્યાં કે નહિ? અથવા તે મારો યત્ન શુદ્ધ પ્રવૃત્તિની સ્ત્રી સાથે વિવાદ કરનાર બ્રાહ્મણના આજ્ઞની પેઠે વ્યર્થ ગયો છે કે? નારદે જ્યારે એ પ્રશ્નો કહ્યું, ત્યારે સૂત્રજ-રાજ દાય જોડી બોલી કહ્યો: 'હે મહાત્માદો નારદ! યજ્ઞોમાં દક્ષિણાદાન કરનારા પ્રાચીન ગર્ગ્યજ્ઞાનાં ધન્યવાદને પાત્ર અને ઉત્તમ એવાં એ આખ્યાનો સાંભળતાં જ સૂર્યના તેજથી જેમ અધિકારનો નાશ થાય તેમ વિશ્વમયપૂર્વક મારો શોક દૂર થયો છે. હવે હું પાપ વિનાનો તથા શોક-વ્યથા વિનાનો થઈ ગયો છું. બોલો, હવે હું શું કરું?'^{૧૧}

નારદ બોલ્યા: તારો શોક દૂર થયો છે, તે બહુ સારું થયું. બોલ હવે તારી શી ઇચ્છા છે? તને કંઈ તે વર તું માગ. તું જે જે માગીશ તે તે તને આપી મળશે; કારણ કે અમે અસાધ્ય બોલનાર નથી.^{૧૨}

સૂત્રજ બોલ્યો: આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા છો, તેથી જ હું પ્રસન્ન થઈ ગયો છું. આપ જેના પર પ્રસન્ન થાઓ છો, તેને આ લોકમાં કંઈ જ ફલ જ નથી.^{૧૩}

નારદ બોલ્યા: હું તને તારો પુત્ર જ સંજ્ઞવન કરી આપું છું. પ્રેક્ષિત પશુની પેઠે લૂંટારાઓએ તેને નકામો મારી નાખ્યો છે; માટે હું તેનો કષ્ટ-દાયક નરકમાંથી ઉદ્ધાર કરીશ.^{૧૪}

વ્યાસ બોલ્યા: આમ કહેતાંની સાથે જ પ્રસન્ન થયેલા ઋષિએ આપેલો અને કુબેરના પુત્ર સમાન અદ્વિત કાંતિવાળો સૂત્રજ રાજનો તે પુત્ર ત્યાં પ્રકટ થયો.^{૧૫} રાજ પોતાના એ પુત્રને મળીને ઘણો પ્રસન્ન થયો અને પછી તેણે સંપૂર્ણ ઉત્તમ દક્ષિણાવાળા કેટલાએક પવિત્ર યજ્ઞો કર્યો. હે યુધિષ્ઠિરાજ! સૂત્રજ રાજનો પુત્ર કૃતાર્થ થયો ન હતો, યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો ન હતો,

તેણે એક યજ્ઞ કર્યો ન હતો તેમ જ તેને કંઈ સંતાન ન હતી. વળી તે લૂંટારાઓથી ભયભીત થઈ મરણ પામ્યો હતો. આથી નારદે તેને પુત્ર સંજ્ઞવન કર્યો હતો.^{૧૬} પણ અભિમન્યુ તો શરૂ હતો, વીર હતો અને કૃતાર્થ હતો. તે તો હજારો શત્રુઓને સંતાપીને સૈન્યને મોખરે મૂક્યો છે.^{૧૭} માટે તારો એ પુત્ર બ્રહ્મચર્યથી, જુદિથી, શાસ્ત્રથી અને યજ્ઞોથી મનુષ્યો જે અસાધ્ય લોકમાં જાય છે, તે લોકમાં ગયો છે.^{૧૮} વિદ્વાનો પવિત્ર કર્મ કરીને હમેશાં સ્વર્ગલોકની ઇચ્છા કરે છે, પણ સ્વર્ગમાં વસનારા જ્યોત્સ્વર્ગલોકમાંથી આ લોકમાં આવવાની ઠી ઇચ્છા કરતા નથી. અનુનનો પુત્ર પણ રણમાં પ્રાણ આપીને સ્વર્ગલોકમાં ગયો છે, માટે હવે તેને અહીં ફરી લાવી શકાય તેમ નથી; કારણ કે ન મળે તેવી ઇષ્ટ વસ્તુને ઠી લાવી શકાતી નથી.^{૧૯, ૨૦} ધ્યાનથી પવિત્ર દર્શન પામેલા યોગીઓ જે ગતિને પામે છે, ઉત્તમ યજ્ઞ કરનારા મનુષ્યો જે ગતિને પામે છે અને મહાક્રમ તપ કરીને તપસ્વીઓ જે ગતિને પામે છે, તે અસાધ્ય ગતિને તમારો પુત્ર પામ્યો છે.^{૨૧} અભિમન્યુ અહીં મરણ પામીને દિવ્ય સંપત્તિને પામ્યો છે. અચૂતમય કિરણોથી એ વીર સુધાર્મ્ય ચંદ્રની પેઠે શોભી રહ્યો છે. બ્રાહ્મણોએ માન્ય કરેલા ચંદ્રના શરીરને તે પામ્યો છે. માટે તેનો જરા પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી.^{૨૨} હે નિર્દોષ રાજ! આ પ્રમાણે સમજીને તું આત્માને સ્થિર કરી શત્રુઓનો નાશ કર અને ધીરજ ધર. શોક તો આપણે બધા જે જીવતા છીએ તેમનો જ કરવાનો છે. સ્વર્ગે ગયેલાઓનો શોક ન હોય.^{૨૩} હે મહારાજ! શોક કરનાર મનુષ્યને તો ઊલટો ફાળમાં વધારો જ થાય છે, માટે સમજી માણસો તે શોકનો ત્યાગ કરી કલ્યાણ મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અતિશય માન, આનંદ તથા સુખની પ્રાપ્તિની અભિલાષા રાખનારા સમજી પુરુષો કદી શોક કરતા નથી, કારણ કે તેઓ સમજે છે કે, શોક એ કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ નથી, પણ એક માનસિક વૃત્તિ છે.^{૧૯,૨૦} હે સમજી રાજા ! ઊઠ, ઊભો થા, શત્રુઓને જીતવાનો પ્રયત્ન કર, પણ શોક માં કર. હમણા જ તેં મૃત્યુની ઉત્પત્તિ સાંભળી છે અને અનુપમ તપ તપ્યાં છે. તું સર્વ જૂતો પર સમભાવ રાખવાતું પણ જાણે છે અને વિભૂતિઓના ચંચળ સ્વરૂપને પણ સમજે છે. હવે સ્વજન રાજાનો મરણ પામેલો પુત્ર શા કારણથી સજીવન થયો અને આ અભિમન્યુ કયા કારણથી પુનઃ સજીવન થઈ શકે તેમ નથી, એ પણ તારા જાણવામા આવ્યું છે.^{૨૧,૨૨} માટે હે મહારાજા ! આમ સમજીને પણ તું શોક ન કર. હું હવે જાઉં છું.' આમ કહીને ભગવાન વ્યાસ મુનિ ત્યાં જ અતર્પીન થઈ ગયા.^{૨૩} આમ વાદળ વિનાના આકાશસમાન કાતિવાળા, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને વાણીના સ્વામી એ ભગવાન વેદવ્યાસ યુધિષ્ઠિરનું આશ્વાસન કરીને ત્યાં જ અતર્પીન થઈ ગયા. ત્યારે વિદ્વાન યુધિષ્ઠિરરાજ ઇંદ્ર સરખા તેજસવી અને ન્યાયપૂર્વક ધનોપાર્જન કરનારા પૂર્વકાળના તે મહાન રાજાઓની યજ્ઞસંપત્તિ સભારીને મનમાં જ તેનું પૂજન કરવા લાગ્યા તેમ જ શોક રહિત થયા. આમ છતાં દીન થઈ તે તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, 'હું અર્જુનને શો ઉત્તર આપીશ ? ૧૪-૨૬

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમા

'શોળ રાજાઓના જ્ઞાતિની સમાપ્તિ'

નામને; અધ્યાય ૭૧ થી સમાપ્ત

અભિમન્યુવધપર્વ સમાપ્ત

પ્રતિજ્ઞાપર્વ

અધ્યાય ૭૨ મો

અર્જુનનો શોક અને ક્રોધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્નહનિ નિર્વૃત્તે ઘોરે પ્રાણમૃતાં ક્ષયે ।
આદિત્યેડસ્તં ગતે શ્રીમાન્સંઘ્યાકાલ ઉપસ્થિતે ॥ ૧

સંજય બોલ્યો તે દિવસે જ્યારે પ્રાણીઓ નો ઘોર સંહાર ખંવ પડ્યો, સૂર્યનો અસ્ત થયો અને સંધ્યાકાળ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સર્વ સૈનિકા પોતપોતાના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. પેદી તરફ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વાનરના ચિહ્ન વાળી ધનવાળો શ્રીમાન અર્જુન પણ પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રો વડે સપ્ત્યાખવ સશસ્ત્રકોનો સંહાર કરીને પોતાના જયશીલ સ્થામા બેસી છાવણી તરફ પાછો વળ્યો હતો જતા જતાં એકાએક એ વિજયી અર્જુનના કંઠમા આસુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેણે શ્રીગોવિંદ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું^{૧-૩}
'હે દેશવ ! આજે મારું હૃદય કેમ ધડકે છે ? કેમ મારી વાણી સ્ખલિત થાય છે ? આસપાસ અનિષ્ટ સૂચક અપશુકનો થઈ રહ્યા છે અને મારું અંગ પણ જાણે થરથરે છે ? મારા હૃદયમા કંઈ અનિષ્ટ ધૂસી ગયું છે અને તે નીકળતું જ નથી. પૃથ્વી પર તથા સર્વ દિશાઓમા થઈ રહેલા આ ઉત્પાતો મને ત્રાસ પમાડે છે ? તે ઉત્પાતો અનેક પ્રકારના છે અને તે બધા અનરથ કંઈક અશુભ સૂચવે છે મારા મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરરાજ પોતાના અમાત્યો સહિત કુશળ તો હશે ને ? ૧'

વાસુદેવ બોલ્યા અવશ્ય તારા મોટા ભાઈ તેમના અમાત્યો સહિત શેમકુશળ હશે, માટે તું શોક માં કર, પણ મને લાગે છે કે, ત્યાં કંઈ બીજું અનિષ્ટ હોવું જોઈએ ?

સંજય બોલ્યો પછી વીરોનો સંહાર કરીને

તે બન્ને વીરોએ સાયંસંધ્યાની ઉપાસના કરી અને પુનઃ સ્થમાં બેસી રણસંઘ્રામની વાતો કરતા કરતા પોતાની છાત્વણી તરફ આવવા લાગ્યા.^૮ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ સંશયોદના વંશસ્થ અતિ કુશ્કર કર્મ કરીને પોતાની છાત્વણીમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યાં તો તે સ્થળે સર્વ નિસ્તેજ અને આનંદરહિત દેખાઈ રહ્યું હતું.^૯ ત્યાં આખી છાત્વણીનો આકાર નષ્ટ થઈ ગયો હતો. તે જોઈ શત્રુવીરોના સંહાર કરનારો અર્જુન ગભરાયેલા દૃશ્યે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો :^{૧૦} 'દે જનાદંન ! આજે આપણી છાત્વણીમાં માંગલિક વાદિઓ વાગતાં નથી, કુંદંબિઓના ધોયો સંભળાતા નથી, તેમ જ આડંબર સાથે શંખનદિો પણ દોઈ સ્થળે સાંભળવામાં આવતા નથી.^{૧૧} વળી શમ્ભા નામના તાલના શબ્દની સાથે વીણાઓ વાગતી નથી અને મારા સૈન્યમાં ભાટચારણો સુદ્ધાં સ્તુતિયુક્ત એવાં સુંદર મંગલ ગીતો ગાતા નથી કે બણતા પણ નથી. આ યોદ્ધાઓ પણ મને જોઈને નીચે મોટે પાછા ચાલ્યા બય છે અને પ્રથમની પેઠે યુદ્ધમાં કરેલાં પરાક્રમોનું મારી પાસે કથન પણ કરતા નથી. તો દે માધવ ! મારા ભાઈઓ આજે ક્ષેમકુશળ તો હશે ને ! આ મારા સ્વજનોને ગભરાયેલા જોઈને મારા મનનો અભિપ્રાય શુદ્ધ રહેતો નથી તેથી દે માનદ અચ્યુત ! પાંચાલરાજ, વિરાટરાજ અને બીજા સર્વ યોદ્ધાઓનું ક્ષેમકુશળ હશે કે ? સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ પોતાના ભાઈઓ સહિત હસતો હસતો આજે રણમાંથી આવેલા મારી સામે હર્ષપૂર્વક દોડી આવતો નથી !'^{૧૨-૧૬}

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે વાતચીત કરતા તે બન્ને જણ પોતાની છાત્વણીની અંદર પેઠા અને ત્યાં તેમણે અત્યંત ગભરાયેલા તથા બેમાન જેવા થયેલા પાંડવોને બોલ્યા.^{૧૭} આવી સ્થિતિમાં

રહેલા પોતાના ભાઈઓને તથા પુત્રોને જોઈને અર્જુનનું મન હતાસ થઈ ગયું અને વિશેષમાં અભિમન્યુને નહિ જોતાં તે આ વચન કહેવા લાગ્યો :^{૧૮} 'આજે તમારાં બધાનાં મુખની કાંતિ કાઢી ગયેલી દેખાય છે. આસપાસ જોતો છતાં હું અભિમન્યુને જોતો નથી; તેમ જ તમે બધા આજે મારી સામે આનંદ પણ કરતા નથી.^{૧૯} મેં સાંભળ્યું હતું કે, આજે દ્રોણાચાર્યે ચક્રચૂડ રચ્યો છે. તેને બેઠી શકે તેવો એક બાળક અભિમન્યુ સિવાય તમારામાં દોઈ પણ નથી. મેં તેને ચક્રચૂડમાં દાખલ થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પણ બહાર નીકળવાનો ઉપાય કશો નથી. તમે આજે તે બાળકને શત્રુઓના સૈન્યમાં દાખલ તો નહોતો કર્યો ને ? મહાધનુર્ધર શત્રુવીરસંહારક એ સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુ શત્રુઓના સૈન્યને બેઠી નાખીને શું આજના યુદ્ધમાં માર્યો તો ગયો નથી ને ?'^{૨૦-૨૨} કહો, લાલ આંખોવાળો, મોઢી ભુલવાળો, પર્વતમાં જન્મેલા સિંહ સરખો અને પરાક્રમમાં સાક્ષાત્ ભગવાન ઉપેન્દ્ર સરખો તે અભિમન્યુ શું યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો છે ?^{૨૩} અતિ સુકુમાર, મહાન ધનુર્ધર અને ઈંદ્રના પુત્રનો પુત્ર તે મને હમેશાં પ્રિય હતો. કહો, તે શું યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે ?^{૨૪} કહો, દ્રોણદીનો, ઠેરાવતો અને માતા કુંતાને નિત્ય પ્રિય તે સુભદ્રાના લાડકાને ઠાળથી મોહિત થયેલા કયા પુરુષે મારી નાખ્યો છે ?^{૨૫} પરાક્રમ, શાસ્ત્ર અને માહારમ્યમાં યાદવ-વીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ સરખો તે અભિમન્યુ રણમાં કેમ માર્યો ગયો ?^{૨૬} અરે ! મેં સતત લાડ લડાવેલા તે સુભદ્રાના કુલારા, રાણ, અભિમન્યુને જો હું નહિ દેખું, તો ખરેખર, હું પણ ચત્યુચૂદે ચાલ્યો જઈશ.^{૨૭} આહ ! દેામળ અને સુંદર વાંકડિયા ઠેરાવાળા, બાળક, બાલમૃગ સમાન નેત્ર-વાળા, મહાન્મત હાથી સમાન પરાક્રમી, તાજ

જન્મેલા સિંહના બાળક સમાન, મુખ મલકાવીને
ભાષણ કરનાર, ઈંદ્રિયોના નિગ્રહ કરનાર, સદા
શુભચિંતા વચનને અનુસરનાર, બાહ્યાવસ્થામાં
પણ અતુલ ક્રમ કરનાર, મીઠું મીઠું બોલનાર,
મત્સરરહિત, મહાન ઉત્સાહવાળા, મોટી ભૂજ-
વાળા, ક્રમણ સમાન દીર્ઘ નેત્રવાળા, ભક્તો પર
દયા કરનાર, દાંત, નીચને નહિ અનુસરનાર, કૃતજ્ઞ,
જ્ઞાનસંપન્ન, અસ્ત્રકુશળ, યુદ્ધમાં પાછી પાની
નહિ કરનાર, યુદ્ધને અભિનંદન આપનાર, હમેશાં
શત્રુઓનો ભય વધારનાર, પોતાનાં સ્વજનોતું
પ્રિય અને હિત કરવામાં તત્પર રહેનાર, પિતા-
ઓના જયને ઇચ્છનાર, યુદ્ધમાં પ્રથમ પ્રહાર
નહિ કરનાર અને યુદ્ધમાં નાશ પામેલા ગજરાટ-
વાળા એ મારા પુત્ર અભિમન્યુને જો હું નહિ દેખું
તો અવશ્ય હું આ યમલોકમાં ચાલ્યો જઈશ.
જે વેળા રથીઓની ગણના કરવામાં આવી હતી,
તે વેળા તેને મહારથી તરીકે ગણ્યો હતો. યુદ્ધમાં
તે મારાથી અધિક ગુણવાળો હતો, તરુણ હતો,
બહુ બળશાળી હતો તથા પ્રદુર્ભવ, દેશવને અને
મને નિત્ય પ્રિય હતો. એ મારા અભિમન્યુ પુત્રને
જો હું નહિ જોઈ, તો હું પણ મૃત્યુદેહ વિદાય
થઈશ. અરેરે ! સુંદર નાસિકાવાળું, સુંદર લલાટ-
વાળું અને સુંદર નેત્ર, બ્રમર તથા હોઠવાળું
અભિમન્યુતું તે મુખ જો મારા જોવામાં નહિ
આવે, તો મારા હૃદયમાં કેમ શાંતિ રહે ? અહા !
તેનો શબ્દ વીણાના શબ્દની પેઠે સુખકારક હતો,
રમ્ય હતો અને નરકોકિલના ધ્વનિ સમાન હતો.
તે શબ્દ નહિ સાંભળતાં મારા હૃદયમાં હવે શી
રીતે શાંતિ રહેશે ? તે પીરતું રૂપ દેવતાઓમાં
પણ દુર્લભ હતું. હવે એ વીરને ન જોતાં મારા
હૃદયમાં કેમ શાંતિ રહેશે ? વડીલોને વંદન
કરવામાં ચતુર અને પિતાઓના આજ્ઞાપાલનમાં
આસક્ત એવા તે મારા પ્રિય પુત્રને જો હું નહિ

જોઈ, તો મારા હૃદયમાં કેમ શાંતિ રહે ? અહા !
એ અતિદમ્ભણ વીર અભિમન્યુ સદૈવ મહામૂલા
શયનને યોગ્ય હતો, તે જ નાથવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ
આજ્ઞ રણભૂમિમાં અનાથની પેઠે સૂતો છે ! જ્યારે
તે શયન કરતો હતો, ત્યારે ઉત્તમ સ્ત્રીઓ તેની
સેવા કરતી હતી, પણ આજે બાણોથી વીંધાયેલા
અંગવાળા એ જ અભિમન્યુને અમંગળ શિયાળ-
વીઓ ઉપાસે છે ! જ અભિમન્યુને પહેલાં સૂતો
હોય, ત્યારે ભાટચારણો માંગલિક ગાનતાનથી
તેને જગાડતા હતા, તે જ અભિમન્યુને આજે
શિકારી જનાવરો વિકરાળ શબ્દોથી જાગ્રત કરે
છે ! અરેરે, છત્રની છાયાને યોગ્ય એવા તેના સુંદર
વદનને આજે રણસંગ્રામની રજ ભૂખરું કરી
નાખશે ! હાથ, ઓ પુત્ર ! હું હીનભાગી પુત્રતું
નિરંતર દર્શન કરવા છતાં હજી અતૃપ્ત જ રહ્યો
છું, તેટલામાં તો કાળ તને બળાત્કારે લઈ બંધ છે !
ખરેખર, યમરાજની નગરી હવે પુણ્યશાળી પુરુષો-
ની જ ગતિરૂપ થઈ પડી હશે; કારણ કે પોતાની
પ્રભાથી જ મૂળથી મોહક અને સુંદર એની તે
નગરી આજે તારાથી અત્યંત શોભી રહી હશે !
સાચે જ યમ, વરુણ, ઈંદ્ર અને કુબેર પોતાને ત્યાં
આવેલા તારા સરખા નિર્ભય અને પ્રિય અતિથિતું
બરાબર પૂજન કરશે. 'આમ, ભાંગી પડેલા
વહાણવાળા વેપારીની પેઠે અનેક પ્રકારે વિલાપ
કરીને મહાન દુઃખાવેશવાળો તે અનુદન યુધિ-
ષ્ઠિરને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો : 'હે કુરુવંદન !
તે અભિમન્યુ યુદ્ધમાં શત્રુઓના બરાબર સંહાર
કરીને રણના મોખરામાં મહાન યોદ્ધાઓ સામે
લડતાં લડતાં સ્વર્ગે ગયો છે ને ? અવશ્ય અનેક
સાવધ મહાન પુરુષો સાથે યુદ્ધ કરતો તે અભિ-
મન્યુ જ્યારે સહાય વિનાનો થયો હશે, ત્યારે
તેણે સહાયને માટે મારું સ્મરણ કયું' હશે. કણું,
દ્રોણ, કૃપાચાર્ય આદિ શત્રુ યોદ્ધાઓનાં અનેક

જનનાં પાત્વીદાર અશ્રમાગવાળાં તીર્થ બાણેથી પીડાઈને મારો પુત્ર અદ્ય દેવતાવળે યથો દશે. તે સમયે 'મારો પિતા એ અહીં દોન તો મારું રક્ત કરત,' એમ વારંવાર તે વિલાપ કરતો દશે! એવામાં મને લાગે છે કે તે ઘાતકી યોદ્ધાઓએ તેને પૃથ્વી પર પાડી દીધો દશે. અથવા એમ ન જ બને; કારણ કે તે અભિમન્યુ મારાથી હત્તન થયા હતા, શ્રીકૃષ્ણનો બાણે જ હતો અને સુભદ્રા જેવી વીરાંગનામાં પેદા થયા હતા. તેને વિશે આમ ન જ કહેવાય. અદોહો! મારું દૃઢ્ય ખરેખર વજ્રના સત્ત્વમય જ હોતું જોઈએ; કારણ કે આ સમયે મોટી જુઓવાળા તથા લાલ નેત્રવાળા એ મારા પુત્રને નહિ એવા છતાં તે ચિરાઈ જતું નથી. અરે! તે ઘાતકી દૌરવ ધનુર્ધરેએ એક બાળકના પર મખંને બેઠી નાખે તેવાં બાણો કેમ કેંદ્ર્યાં હશે? શું તેમણે વિચાર પડ્યું નહિ કર્યો હોય કે, આ શ્રીકૃષ્ણનો બાણે જ છે અને અર્જુનનો પુત્ર છે! હું શત્રુઓનો સંહાર કરી છાત્રલુખીમાં આવતો હતો, ત્યારે અહીં મનવાળો જે અભિમન્યુ મારી સામે આવી મને અભિનંદન આપતો હતો, તે આજે કેમ એવામાં આવતો નથી? અરે! પણ હા, તેને તો શત્રુઓએ રણમાં મારી નાખ્યો છે અને લોહીલોહાણું થઈ તે તો ધરતી પર સૂતો છે! છતાં પણ પતન પામેલા સૂર્યની પેઠે તે પોતાનાં અંગોથી રણબુમિને શોભાવી રહ્યો છે. હાય હાય! મને સુભદ્રાનો જ ધણે શોક થાય છે; કારણ કે રણમાં પલાયન નહિ કરનારા પોતાના એ પુત્રને મરણ પામેલો સાંભળીને તે શોકાત' થઈ જશે અને અવરય મરી જશે. અભિમન્યુને નહિ એતી સુભદ્રા અને દ્રૌપદી દુઃખાત' થઈને ન્યારે મને પૂછશે, ત્યારે તે બંનેને હું શો ઉત્તર આપીશ! અરે! એ તો ઠીક, પણ શોકથી કૃશ થયેલી વહુને (અભિમન્યુની સ્ત્રીને) શોકકળ કરતી જોઈને પણ

મારા દૃઢ્યના હૃદયે દુઃકડા એ નહિ થઈ જાય તો મારે સમજવું જ જોઈશે કે, મારું દૃઢ્ય કેવળ વજ્રસારમય છે. ન્યારે હું સંશયક સામે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે મેં ગર્વમાં આવી ગયેલા દૌરેવાનો શિંદનાદ સાંભળ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે પણ યુયુત્સુને ત્યાં વીરોને આ ઠપકા આપતાં સાંભળ્યો હતો: 'હે મહારથીઓ! તમે બધા અર્જુનને પદોંચતા તો અસમર્થ છો, તો પછી આ એક બાળકને મારી નાખીને મગન શું યાચો છો? અરે, ઓ અધર્મી! યોદ્ધાઓ! હવે તમે બધા એ અર્જુનનું બળ જોઈ લેજો. સાચે જ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનું આમ અપ્રિય કરીને તમારે શોક કરવાનો જ સમય આવી પદોંચ્યો છે. આમ છતાં તમે પ્રસન્ન થઈ શિંદની પેઠે શું ગર્વનાઓ કરી રહ્યા છો? આ તમારાં પાપી કર્મનું ફળ હવે તમને તુરતમાં આવી મળશે. શું ઘણા કાળ સુધી તીવ્ર અવર્ષ કર્યો કરશો, છતાં તમને તેનું કંઈ પણ ફળ નહિ મળે!' આમ કહી મહાપ્રહ્લાદીમાન વૈશ્યા (નામની દારીનો) પુત્ર યુયુત્સુ દોષ અને દુઃખથી યુક્ત થઈ, શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી, રણમાંથી ખસી ગયો હતો. (શ્રીકૃષ્ણ સામે જોઈને) હે કૃષ્ણ! તમે પણ આ વાત હાલ રસ્તામાં જ કહી છે.^{૨૮-૨૯} એ તે સમયે આ પ્રમાણે તમે મને કહ્યું હોત, તો તે જ ક્ષણે હું તે કુર સર્વ મહારથીઓને બાળી નાખત.'

સંજય યોદ્ધો: હે ધૃતરાષ્ટ્રસાજ! એ રીતે પોતાના પુત્રના શોકથી પીડાતો અર્જુન આંસુ-બર્ષા' નેત્રે થોડીવાર વિચારમાં પડી જતો હતો.^{૩૦} વળી પાછો તે તીવ્ર શોકથી અત થઈને પોતાના પુત્રની જ પીડાથી દુઃખી થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું: 'હે અર્જુન! આમ શોક ન કર.'^{૩૧} યુદ્ધમાં પાછા નહિ હતાના દરેક શરવીરો આ જ માર્ગ છે. તેમાં વળી જેમની યુદ્ધથી જ

આજીવિકા છે, તે ક્ષત્રિયોનો તો ખાસ કરી આ જ માર્ગ છે.^{૧૭} હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન ! યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ ફરનારા શરાઓને માટે સર્વ શાસ્ત્રોને જાણનારા ધર્માચાર્યોએ આ ગતિનું જ નિર્માણ કર્યું છે.^{૧૮} મોખરામાં રહી લડનારા શરા યોદ્ધાઓનું મરણ અવશ્ય યુદ્ધમાં જ થાય છે. આપણો અભિમન્યુ પુણ્યવાનોના અક્ષયલોકમાં ગયો છે, એમાં સંશય નથી.^{૧૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે માનદ ! 'સંત્રામમાં શત્રુઓની સન્મુખ રહી મૃત્યુ પામવું જોઈએ' એવી ઇચ્છા સર્વ વીરોને હોય છે.^{૨૦} ત્યારે તે અભિમન્યુએ તો મહાબળવાન વીર રાજપુત્રોને રણમાં રાણી નાખ્યા છે અને સૈન્યના મોખરામાં વીરપુરુષો જેવા મૃત્યુની ઇચ્છા કરે છે, તેવા મૃત્યુને તે પામ્યો છે.^{૨૧} માટે હે પુરુષવ્યાધ્ર ! તું શોક ન કર; કારણ કે પ્રાચીન ધર્માચાર્યોએ ક્ષત્રિયોને માટે સનાનત કાળનો આવો જ ધર્મ બાંધ્યો છે કે, ક્ષત્રિયોનો રણમાં જ નાશ થવો જોઈએ.^{૨૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું આમ શોકથી આકુળ થઈ ગયો છે, તેથી આ તારા ભાઈઓ, રાજાઓ અને સર્વ સુદ્દેહો પણ દીન થઈ ગયા છે.^{૨૩} માટે હે માન આપનારા ! તું આ બંધાને સામયુક્ત વચનથી ધીરજ આપ. તેં જાણનાતું બધું જાણ્યું છે, તેથી તને આમ શોક કરવો છાજતો નથી.^{૨૪}

અદ્ભુત કર્મવાળા શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે જ્યારે અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું, ત્યારે તે પૃથાનંદન પોતાના ગળગળા થઈ ગયેલા ભાઈઓને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે,^{૨૫} 'લાંબી જીવવાળો, વિશાળ ખભાવાળો તથા દીર્ઘ કમળ સમાન નેત્રવાળો તે અભિમન્યુ જે રીતે રણમાં માર્યો ગયો હોય તે બધું હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.'^{૨૬} મારા પુત્રનો જે વેરી છે, તે બંધાને હાથી, રથ, ઘોડા અને પરિવાર સાહિત હું મારી નાખીશ તે તમે જોશો.^{૨૭} અહો ! તમે બધા

અસકુશળ અને શસ્ત્રધારી યોદ્ધાઓ હોય અને તમારી વચ્ચે અભિમન્યુ, વજ્રંશર સાક્ષાત્ છેદ્ર સામે પણ યુદ્ધમાં બેટ્યો હોય, તોપણ તે કેમ મરણ પામે!^{૨૮} અરે હાય ! પણ આ પ્રમાણે મેં જે પ્રથમથી જ જાણ્યું હોત કે, પાંડવો તથા પાંચાલો મારા પુત્રનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે, તો હું પોતે જ તેનું રક્ષણ કરત.^{૨૯} અરે ! તમે બધા રથોમાં બેઠેલા હશે અને ખાણોની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હશે, છતાં શત્રુઓએ ઠેવી રીતે તમને ગભરાવી દઈ અભિમન્યુને મારી નાખ્યો!^{૩૦} હાય ! હાય ! તમારામાં પુરુષાર્થ જ નથી અથવા પરાદમ પણ નથી; કારણ કે ત્યાં તમારા બંધાના દેખતાં અભિમન્યુ રણમાં રાણાથો!^{૩૧} અથવા મારે તો મારા આત્માને જ નિંદેવો જોઈએ; કારણ કે હું તમને બંધાને અતિશય દુર્બળ, ભીરુ અને શિથિલ નિશ્ચયવાળા જાણતો હતો, છતાં અહીંથી યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યો.^{૩૨} તમે બધા મારા પુત્રનું રક્ષણ કરી ન શક્યા તે પરથી હવે મને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, આ તમારાં કન્યો, શસ્ત્રો અને આયુધો કેવળ શોભાનાં જ છે; તેમ જ તમારી વાણી પણ સભામાં જ મોટા ધોરે બોલવા માટે છે.^{૩૩}

આમ કહી અર્જુન બોલેલો બંધ થયો. તે વખતે તે હાથમાં ધનુષ્ય લઈને તથા ઢેડે ઉત્તમ તલવાર લટકાવીને ઊભો હતો. એનું સ્વરૂપ એવું તો ભયંકર દેખાતું હતું કે, તેથી તે સમયે ઠાઈ પણ તેની સામે જોઈ શકતું ન હતું.^{૩૪} અર્જુન પુત્રના શોકથી એટલો બધો તપી ગયો હતો કે, તે ક્રોધાચમાન કાળ સરખો જણાતો હતો. તે વારંવાર નિઃશ્વાસ મૂકતો હતો અને તેનું મુખ પણ અશ્વજોથી ભરાઈ ગયું હતું.^{૩૫} શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડુના જ્યેષ્ઠપુત્ર યુધિષ્ઠિર સિવાય બીજા ઠાઈ પણ સુદ્દેહો અર્જુન સામે ભાષણ કરવાને

વ્યાઘ્ર સ્વર્ગલોકને પામી ગયો અને એથી જ અમારો શોક વધી પડ્યો છે. ધર્મરાજએ કહેલું એ વચન સાંભળી અર્જુન 'હા પુત્ર !' એમ નિઃશ્વાસ નાખી એમાન થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યો. તે એઈ સર્વનાં મોં ભીતરી ગયાં અને તેઓ અર્જુનને વીંટાઈ વળી સ્થિર નેત્રે દીનતાપૂર્વક એકબીજાની સામે એઈ રહ્યા. તે પછી બાન-માં આવી, ક્રોધપૂર્ણ થયેલો અર્જુન બંધે જર આંચો હોય, તેમ થરથર મૂંઝવા લાગ્યો, વારં-વાર નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો અને હાથેહાથ ધસી ધુસકે ધુસકે રહન કરવા લાગ્યો.^{૧૩-૧૯} પછી હિન્મત્તની પેઠે સર્વના તરફ એઈને તે આ પ્રમાણે બોલ્યો.

અર્જુન બોલ્યો : હું તમારા બધાની પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આવતી કાલે હું જ્યદ્રથનો વધ કરીશ. જે મરણના ભયથી ત્રાસ પામી તે કૌરવોને ત્યજી ભય નહિ, આપણે શરણે આવે નહિ, પુરોષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને શરણે ભય નહિ, અથવા હે મહારાજ ! તમારે શરણે જે તે આવે નહિ, તો જરૂર આવતી કાલે હું જ્યદ્રથનો વધ કરીશ.^{૧૦-૨૧} તેણે કૌરવોનું પ્રિય કરવા ધાયું છે, તે મારો સ્નેહ બૂલી ગયો છે અને આ બાળકનો વધ કરવામાં તે કારણભૂત બન્યો છે, માટે હું એ પાપી જ્યદ્રથનો આવતી કાલે અવશ્ય વધ કરીશ.^{૨૨} હે રાજા ! તેનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી જે કાઈ કાલે મારી સામે યુદ્ધ કરશે, તે પછી દ્રોણાચાર્ય કે કૃપાચાર્ય હશે, તોપણ હું તેમને બાણો મૂકી દાંડી દર્શાવું.^{૨૩} હે પુરુષધેષ્ટો ! આવતી કાલના યુદ્ધમાં જે હું જ્યદ્રથનો વધ ન કરું, તો શરવીર પુરુષોને પ્રિય એવા ધૃષ્ટદ્યુમ્નશાળી-ઓને મળતા દિવ્યલોકને હું નહિ જ પાતું.^{૨૪} જે હું આવતી કાલે જ્યદ્રથનો વધ ન કરું, તો આતાપિતાનો ધાત કરનારા, યુરુની સી સાથે

બલિયાર કરનારા, આદિયા, સતપુરુષોની અસૂયા કરનારા, નિંદા કરનારા, થાપણ ઝાળવનારા, વિશ્વાસઘાત કરનારા, બીજાએ ભોગવેલી સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરનારા, પાપની પ્રશંસા કરનારા, બ્રહ્મ-હત્યારા, ગોહત્યારા તથા યજ્ઞયાગાદિ માટે નહિ પણ કેવળ પોતાને માટે જ સંધેલા દૂધપાક, જનનું અન્ન, શાક, 'કૃસર' (દૂધ, તલ અને ચોખ્ખાની ખીચડી), શીરો, પૂડા તથા માંસનું ભક્ષણ કરનારા પુરુષોને નરક આદિ જે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને હું પાતું. વળી આવતી કાલે જે હું જ્યદ્રથને ન મારું, તો વેદનું અધ્યયન કરનાર અને અત્યંત વ્રતધારી એવા ઉત્તમ બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનાર, વૃદ્ધ સતપુરુષો અને વડીલોનું અપમાન કરનાર, ગાય અથવા બ્રાહ્મણને પગથી સ્પર્શ કરનાર તેમ જ પાણીમાં બળખા, વિદ્યા અને મૂત્ર નાખનાર મનુષ્યોની જે કષ્ટકારક ગતિ થાય છે, તે ગતિ મારી પણ થાય.^{૨૫-૩૧} જે હું આવતી કાલે જ્યદ્રથનો નાશ ન કરું, તો નરેન્દ્રનાથ કરનારાની તથા અતિથિને નિરાશ કરનારાની જે ગતિ થાય અને લાંબિયાઓની, મિથ્યાભાષીઓની, કળાઓની પોતાનાં નામ તથા જનને છુપાવનારાઓની, બીજા પર ખોટા દોષારોપ કરનારાઓની, સેવક, પુત્ર, સ્ત્રી તથા આશ્રિતની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા તેમ જ બાળક, અતિથિ આદિનો ભાગ નહિ કાઢીને મિદાન્ત ખાનારા મનુષ્યોની જે ધોર ગતિ થાય, તે ગતિ મારી પણ થાઓ.^{૩૨-૩૪} વળી જે હું આવતી કાલે જ્યદ્રથનો વધ ન કરું, તો જે કાઈ જ્ઞાતિ પુરુષ પોતાના વચન પરના વિશ્વાસે રહેલા આશ્રિત સનુરૂપનો ત્યાગ કરી તેનું પોષણ ન કરે, હપ-કારી પુરુષની નિંદા કરે, યોગ્ય પાડોશીને શ્રાદ્ધ-બોજન ન આપે, પણ રાદ્રજનની સ્ત્રી અથવા રજસ્વલા થયેલી કન્યા સાથે વિવાદ કરનારા

અપાત્રને શ્રાદ્ધભોજન આપે, દારૂ પીએ, મર્યાદા તોડે, કૃતઘ્ની યાય અને પોતાના સ્વામીની નિંદા કરે, તેવા નીચ પુરોએ જે ગતિમાં બધ, તે ગતિમાં હું પણ જઈશ.^{૩૫-૩૭} આવતી કાલે એ હું જયદ્રથને ન મારું તો હાથે હાથે ભોજન કરનારા, ઓળામાં અન્ન મૂકી ખાનારા, ખાખરાના આસન પર બેસનારા, તિલ્લુવૃક્ષનું દાતણ કરનારા, બીજાઓનો પ્રાણ લેનારા, પ્રાતઃકાળમાં શયન કરનારા, બ્રાહ્મણ દોઈને ટાઢથી ભય પામનારા અને ક્ષત્રિય દોઈને રણસંગ્રામથી ભાગનારા એ બંધાની જે ગતિ યાય, તે ગતિ મારી પણ થાઓ. વળી જે ગામમાં એક જ દૂધો દોાય અને જમાં વેદનો ઘોષ જરા પણ ન દોાય તેવા ગામમાં છ મહિના વસનારા, શાસ્ત્રની નિંદા કરનારા, દિવસે મૈથુન કરનારા, દિવસે શયન કરનારા, ધરને આગ લગાડનારા, ઝેર આપનારા, અગ્નિ-હોત્ર અને અતિથિસત્કાર વિનાના, ગાયોને પાણી પાવાના રથોએ વિદ્ર કરનારા, રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરનારા, પૈસા લઈ કન્યાદાન કરનારા, અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરાવનારા તથા કૃતરાં જેવી વૃત્તિ કરનારા બ્રાહ્મણો, મુખમાં મૈથુન કરનારા, તથા 'બ્રાહ્મણને આપીશ' એમ કહીને લોભથી નહિ આપનારા એ પુરોષોની જે ગતિ યાય, તે ગતિ મારી પણ થાઓ. જે હું આવતી કાલે જયદ્રથનો વધ ન કરું, તો જે દોઈ ધર્મ વિરુદ્ધ વર્તનારાઓને મેં અહીં નથી ગણાવ્યા અને જેમને ગણાવ્યા છે, તેમની ગતિને હું સત્તર પાત્રું. આ રાત્રિ વીત્યા પછી આવતી કાલ સુધીમાં જે હું જયદ્રથનો વધ ન કરું, તો આ મારી એક બીજી પ્રતિજ્ઞા પણ તમે સાંભળો. જે હું આવતી કાલે સૂર્યાસ્ત સુધીમાં એ પાપીને ન મારી શકું, તો અહીં જ હું બળબળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ.^{૩૮-૪૦} અરે! અમુરો, દેવો, મનુષ્યો,

પક્ષીઓ, સર્પો, પિતરો, રાક્ષસો, બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ અથવા આ જગતમાં જે દોઈ ચરાચર પ્રાણી છે, તેમનામાંના દોઈ પણ મારા એ શત્રુનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી.^{૪૧} જે કદાચ તે રક્ષા-તળમાં પેસી જશે, ક્યાંય આકાશમાં પ્રવેશ કરી જશે, દેવનગરમાં જઈ દાખલ થશે અથવા દૈત્યોના નગરમાં ભરાઈ પેસશે, તોપણ હું અભિમન્યુના એ શત્રુનું મસ્તક આવતી કાલે સો બાણોથી છેદી પાડીશ.^{૪૨} એમ કહીને તેણે ગાંડીવધનુષ્યને ટાળી-જમણી બાણો ફેરવી ટંકાર કર્યો અને તેનો એ શબ્દ બીજા શબ્દોને દબાવી દઈ છેક આકાશ સુધી પહોંચ્યો.^{૪૩} અર્જુને જ્યારે એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે જનાર્દને પોતાનો પાંચજન્ય નામનો શંખ વગાડ્યો અને ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુને દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો.^{૪૪} ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના મુખવાયુથી અત્યંત પરિપૂર્ણ થયેલા એ પાંચજન્ય શંખના મહાન ઘોષે પ્રલયકાળની પેઢે આકાશપાતાળ સહિત આખા જગતને તથા સર્વ દિક્પાલોને કંપાવી દીધા. મહાત્મા અર્જુને એ પ્રતિજ્ઞા કરી એટલે તુરત જ તે રથે હજારો વાદિત્રોના ઘોષો પ્રગટ થયા અને પાંડવોનો સિંહ-નાદ પણ થઈ રહ્યો.^{૪૫, ૪૬}

કવિ શ્રીમદ્વાલ્મીકેયે દ્રોણપર્વતીર્થ પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં 'અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા' નામનો અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૪ મો

જયદ્રથની વ્યાકુળતા અને
સ્વાધીન દુર્યોધન

॥ સંજય ક્વાચ ॥

શ્રુત્વા તુ તં મહાશબ્દં પાંડૂનાં જયગૃહ્ણિનામ્ ।

ચારૈઃ પ્રવેદિતે તત્ર સમુત્થાય જયદ્રથઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : વિજયની લાલસાવાળા એ પાંડવોના મહાન શબ્દને સાંભળીને તથા શુભચરો-એ જણાવેલી અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાની વાત જાણીને

જયદ્રથરાજનું હૃદય શોકથી મૂઢ થઈ ગયું. અગાધ અને વિશાળ શોકસાગરમાં ગળક્રિયાં ખાતો હોય તેમ તે દુઃખથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો અને એકદમ ઊભો થઈ ગયો. ધણે વિચાર કર્યા પછી એ સિંધુરાજ રાજ્યોની સભામાં ગયો અને ત્યાં જઈ સર્વ રાજ્યોની આગળ વિલાપ કરવા લાગ્યો. અભિમન્યુના પિતાના ભયથી બેબાકળો થઈ તે લજ્જાભરે સર્વને કહેવા લાગ્યો : 'પાંડુરાજની સ્ત્રી કુંતા વિષે કામી થયેલા છેદે જે દુષ્ટદ્વિ અર્જુન ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે મને એકલાને યમરાજને ઘેર મોકલી દેવા ધારે છે. માટે તમારું કદયાણ થાઓ. હું તો જીવવાની ઇચ્છાથી મારે ઘેર ચાલ્યો જઈશ.^{૧૫} અથવા હે ક્ષત્રિયવરે! તમે તમારા અસ્ત્રના બળથી મારું રક્ષણ કરો. પૃથાપુત્ર અર્જુનને મારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તો તમે બધા મને અભય આપો. દ્રોણાચાર્ય, કુર્યોધન, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, મદ્રરાજ, બાહલિકરાજ અને દુઃશાસન આદિ બીજા વીરો તો હું કાળના મુખમાં સપડાયો હોઉં તોપણ મારું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે, તો પછી એકલો અર્જુન મને મારવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તમે બધા રાજ્યો એકત્ર થઈને મારું કેમ રક્ષણ ન કરી શકો?^{૧૬} હે રાજ્યો! પાંડવોના હર્ષનાદ સાંભળી મને ધણે જ ભય લાગે છે અને મરણવશ થયેલાની પેઠે મારા સર્વ અવયવો ગળાઈ ગયા છે.^{૧૭} ચોક્કસ ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુનને મારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને તેથી જ પાંડવો અત્યારના શોકને સમયે હર્ષના ઠાલાહલો કરી રહ્યા છે!^{૧૮} હે નરપતિઓ! દેવો, ગંધર્વો, અસુરો, સર્પો કે રાક્ષસો પણ એ અર્જુનનું ધાયું અન્યથા કરવા ઉત્સાહ કરતા નથી, તો પછી બીજાઓની તો શી વાત!^{૧૯} માટે દે પુરુષશ્રેષ્ઠો! મને રત્ન આપો. તમારું બધાનું કદયાણ થાઓ. અહીંથી જઈને હું ઘાઈ સ્થગે!

યુધિષ્ઠિર રહીશ, એટલે પાંડવો મને જોઈ શકશે નહિ.^{૨૦} આ રીતે વિલાપ કરતા તથા ભયથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળા એ જયદ્રથરાજને પોતાના કાર્યની મહત્તા તરફ ધ્યાન આપી રાજ કુર્યોધન કહેવા લાગ્યો : 'હે પુરુષવ્યાધ! તમારે ભય કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! વીર ક્ષત્રિયોના મધ્યમાં ઊભેલા તમારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઠાણ ઇચ્છા કરે તેમ છે?^{૨૧, ૨૨} હું, સૂર્યપુત્ર કર્ણ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, ભૂરિશ્રવા, શલ, શલ્ય, અગ્નિત વૃષસેન, પુરુમિત્ર, જય, ભોજ, કાંબોજરાજ, સુદક્ષિણ, મહાબાહુ સત્યવત, વિકર્ણ, કુર્યુખ, દુઃશાસન, સુબાહુ, ઊંચા આયુધવાળો કલિંગરાજ, અવંતીકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને શકુનિ આ બધા યોદ્ધાઓ અને એ ઉપરાંત બીજા અનેક રાજ્યો પોતપોતાનાં સૈન્યો સહિત તમારું રક્ષણ કરશે; માટે તમારા મનના સંતાપને દૂર કરો. વળી હે અમાપ કંતિવાળા સિંધુરાજ! તમે પોતે પણ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો અને શરવીર છો, તો પછી તમને પાંડવો તરફથી ભય કેમ દેખાય છે? વળી મારી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ તમારું રક્ષણ કરવા માટે બરાબર સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરશે. આથી હે સિંધુરાજ! તમે ભયને દૂર કરો.'

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે હે રાજન! તમારા પુત્રે સિંધુરાજ જયદ્રથને આશાસન આપ્યું અને પછી તે રાત્રે કુર્યોધન તથા જયદ્રથ એ બન્ને જણા દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયા.^{૨૩-૨૪} હે પૃથ્વીપતિ! ત્યાં જઈ બન્ને જણા આચાર્યના પગમાં પડ્યા. ત્યાં નમ્રતાપૂર્વક પાસે બેસીને જયદ્રથે આચાર્યને આમ પૂછ્યું :^{૨૫} 'હે આચાર્ય! હાલ્ય બેઠવામાં, દૂર રહેલા નિશાનને પાડી નાખવામાં, ઝડપથી બાણ ફેંકવામાં તથા દૃઢ હાથને વીંધવામાં મારામાં તથા અર્જુનમાં કોઈ ભતતી

વિશેષતા છે કે પછી અમે બન્ને સરખા છીએ ! તે આપ કહો.^{૨૩} અર્જુનમાં તેવી શી વિશેષ વિદ્યા રહેલી છે ! હું તે યથાર્થ રીતે જાણવા છાણું છું. માટે હે આચાર્ય ! મારું અને અર્જુનનું સમાન-પણું અથવા ક્ષાદનામાં કંઈ વિશેષપણું જ હોય તે આપ મને કહો.^{૨૪}

દ્રોણ બોલ્યા : હે તાત ! તારા અને અર્જુન-નો વિદ્યાગુરુ તો હું એક જ છું; પણ પુષ્કળ અભ્યાસને લીધે તથા કુઃખ વેડીને પણ ગુરુકુળમાં વસવાને લીધે અર્જુન તારા કરતાં અધિક છે.^{૨૫} છતાં હે તાત ! આ યુદ્ધમાં તારે અર્જુનથી ભય રાખવા જેવું નથી. હું તારું તે ભયથી રક્ષણ કરીશ, એમાં સંશય નથી.^{૨૬} મારા હાથના રક્ષણ તજે રહેલા પુરુષને દેવો પણ કુઃખ દઈ શકે એમ નથી. આવતીકાલે હું એવી બૃહદ્રથના કરીશ કે અર્જુન તેને ઉલ્લંઘી શકશે નહિ.^{૨૭} માટે હે મહારથ ! તું યુદ્ધ કર, ભય ન રાખ. તું સ્વધર્મનું પાલન કર અને તારા આપદાદાઓને માર્ગે ચાલ.^{૨૮} તે વિધિ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કર્યું છે, સારી રીતે અગ્નિમાં દોમ દોમ્યા છે અને યજ્ઞો પણ ઘણા કર્યા છે, તો તને મૃત્યુ ભયંકર થવું એઈએ નહિ. ભાગ્યહીન મનુષ્યોને હુલંકાળ એવું યુદ્ધમાં મરણ-રૂપી મહાભાગ્ય પામીને તું પોતાના બાહુના વીર્યથી જીતેલા ઉત્તમ દિવ્ય લોકને પામી શકીશ.^{૨૯,૩૦} કૌરવો, પાંડવો, યાદવો અને બીજા મનુષ્યો, અરે ! મારા પુત્ર સહિત હું સુધ્યાં સૌ આપણે નાશવંત છીએ, તેનો પણ તું વિચાર કર.^{૩૧} બળવાન કાળ અનુક્રમે આપણુ બધાને હણી નાખશે અને આપણે બધા પોતપોતાનાં કર્મો સાથે પરલોકમાં જઈશું.^{૩૨} તપ તપીને તપસ્વીઓ જ દિવ્ય લોકોને પામે છે, તે જ દિવ્ય લોકોને ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય કરનારા વીર ક્ષત્રિયો પણ પામે છે.^{૩૩} આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે જય-

દ્રથરાજને સમજાવીને ધીરજ આપી, એટલે તેણે પણ અર્જુન તરફના ભયનો ત્યાગ કર્યો અને યુદ્ધ કરવાનું મન કર્યું.^{૩૪} તે પછી હે પૃથ્વીનાથ ! તમારાં સંન્યોમાં પણ સિંહનાદોના શબ્દો સાથે વાદિઓનો ઉચ્ચ ધ્વનિ થઈ રહ્યો.^{૩૫}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વવર્ગેષુ પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં 'જય દ્રથુ' આશાસન' નામનો અધ્યાય ૭૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૫ મો

શ્રીકૃષ્ણવચન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પ્રતિજ્ઞાતે તુ પાર્થેન સિંધુરાજવધે તદા ।

વાસુદેવો મહાવાકુર્ધનંજયમભાષત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યા : જે સમયે અર્જુને સિંધુ-રાજ જયદ્રથનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તે સમયે મહાબાહુ વાસુદેવ અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા : 'હે અર્જુન ! તે તારા ભાઈઓની સંમતિ લીધા વિના એકદમ વાણીથી પ્રતિજ્ઞા જ કરી નાખી છે કે, 'હું સિંધુરાજનો વધ કરીશ' પણ તે આ એક મોટું સાહસ કર્યું છે.^{૧,૨} તે મારી સાથે પણ વિચાર કર્યો નથી અને આ મોટામાં મોટા ભાર ઉપાડી લીધો છે, તો આપણે લોકોના હાંસીપાત્ર કેમ નહિ થઈએ ?' મેં કુર્યોધનની છાવણીમાં આપણા દૂતોને મોકલ્યા હતા. તેમણે સત્વર આવીને આપણને આ પ્રમાણે ખબર આપી છે.^૩ હે સમર્થ અર્જુન ! તે જ્યારે સિંધુરાજનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે અહીં આપણી છાવણીમાં વાદિઓના શબ્દો સાથે મહાન સિંહનાદો થઈ રહ્યા હતા અને તે કૌરવોએ સાંભળ્યા હતા. તે શબ્દ સાંભળીને કૌરવો અને જયદ્રથરાજ ઘણા ભયભીત થઈ ગયા અને 'આ અકરમાત સિંહનાદો કાઈ કારણ વિના ન હોય,' આવો વિચાર કરી તેઓ બરાબર સાવધ થઈ ગયા.^{૪,૫} હે મોટી જીજ્ઞાસુ અર્જુન ! તે સમયે કૌરવોમાં

પણ અતિ મહાન કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો અને હાથી, ઘોડા, પાળા તથા રથોનાં પણ અતિ ભયંકર શબ્દ મચી રહ્યો.^૭ ‘અભિમન્યુનો વધ સાંભળીને અર્જુન ઘણો અકળાયો હશે, એટલે રાત્રે જ તે કોધપૂર્વક યુદ્ધ કરવા નીકળી પડશે’ આમ વિચારી સર્વ કૌરવસૈનિકો યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ ગયા હતા.^૮ પછીથી હે કમળલોચન અર્જુન ! તેમણે યત્નપૂર્વક બરાબર તપાસ કરી અને સિંધુરાજનો વધ કરવાની તારી સત્યવચનીની સત્ય-પ્રતિજ્ઞા, તેમના સાંભળવામાં આવી.^૯ એ સાંભળતાં જ સર્વનાં મન ઉદાસ થઈ ગયાં અને ક્ષુદ્ર મૃગોની પેઠે તેઓ બધા ત્રાસ પામી ગયા; તેમાં પણ દુર્યોધનના મંત્રીઓ તથા રાજ જયદ્રથનો તો ગભરાટ વધી જ પડ્યો.^{૧૦} સૌવીર અને સિંધુદેશનો રાજ જયદ્રથ અત્યંત દીન અને દુઃખી થઈ ગયો તથા પોતાના મંત્રીઓ સાથે ઊઠીને પોતાના અલગ તંખૂમાં ગયો. ત્યાં જઈને સર્વ કલ્યાણ-હારક ક્રિયાનો વિચાર કર્યો અને પછી રાજ્યોની સભામાં જઈ તે દુર્યોધનને આ વચન કહેવા લાગ્યો : ‘આ અર્જુન મને પોતાના પુત્રને હણનારો સમજી આવતી કાલે મારી સામે ચઢી આવશે. તેણે સેનાની મધ્યમાં મારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^{૧૧-૧૩} દેવો, ગંધર્વો, અસુરો, સર્પો અને રાક્ષસો પણ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાને અન્યથા કરવાને ઉત્સાહ ધરાવતા નથી.^{૧૪} માટે તમે બધા મારું રક્ષણ કરો. આ સંબંધમાં તમે એવો ઉપાય કરો કે, એ અર્જુન યુદ્ધમાં તમારા બધાનાં મસ્તકો પર પગ મૂકી શકે નહિ અને પોતાના લશ્યરૂપ એવા મને પકડી પાડે નહિ.^{૧૫} દે કુરુનંદન ! તમારા કોઈનાથી એ કદાચ યુદ્ધમાં મારું રક્ષણ કરી શકાય તેમ ન હોય, તો દે રાજન ! મને રત્ન આપો, એટલે હું મારે ઘેર આદ્યો જઈશ.^{૧૬} જયદ્રથરાજએ

જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દુર્યોધનનું મન એકદમ ઉદાસ થઈ ગયું. તેણે પોતાના મસ્તકને નીચું નમાવી દીધું અને જયદ્રથરાજ પર આવી પડેલા દુઃખદ પ્રસંગનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૧૭} દુર્યોધનને એ પ્રમાણે દુઃખી થયેલો જોઈને સિંધુરાજ પોતાનું હિત વિચારી આ પ્રમાણે ક્રોધાગ્ર વચન બોલ્યો :^{૧૮} ‘મારું રક્ષણ કરી શકે એવો તમારામાં મને એક પણ વીર્યવાળો ધનુર્ધર દેખાતો નથી કે, તે આ મહાન યુદ્ધમાં અર્જુનનાં અસ્ત્રોના સામેથી અસ્ત્રો મૂકી નાશ કરી શકે.^{૧૯} શ્રીકૃષ્ણની સહાયવાળા તથા ગાંડીવ-ધનુષ્યને ધુણાવતા એ અર્જુનની આગળ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ જે ન ઊભો રહે, તો તમારામાંથી તો કાણ ઊભો રહી શકે તેમ છે?^{૨૦} સાંભળવામાં આવે છે કે, અર્જુનને પૂર્વે મહાન વીર્યવાળા પ્રભુ શ્રીરામ કરે એટલે પણ હિમાલયની તળેટીમાં પગપાળા યુદ્ધ કર્યું છે.^{૨૧} વળી દેવરાજ ઇંદ્રની પ્રેરણા થતાં તેણે એક રથની સહાય લઈને જ હિરણ્યપુરમાં વસનારા હનુરો દાનવોના સંહાર કરી નાખ્યો છે.^{૨૨} હું તો નિશ્ચય માતું છું કે, બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે રહેલો એ અર્જુન દેવો સહિત ત્રણેય લોકોનો સંહાર કરી શકે તેમ છે.^{૨૩} માટે હે દુર્યોધનરાજ ! જે તમે મારું માનતા હો, તો મને અહીંથી જવાની રત્ન આપો, અથવા પોતાના પુત્રને સાથે રાખી વીર મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય મારું રક્ષણ કરે તેવી કપૂ-લાત આપો.^{૨૪} દે અર્જુન ! તે સાંભળીને રાજ દુર્યોધને જાતે જ જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા માટે આચાર્યની ધણી ધણી પ્રાર્થનાઓ કરી અને આખરે દ્રોણાચાર્ય જ તેને માટે યોગ્ય ઉપાય કર્યો છે તથા બધા રથો સજ્જ કરવામાં આવ્યા છે.^{૨૫} કર્ણ, બૃષ્ણવ્રજા, અશ્વત્થામા, દુન્યય વૃષસેન, દૃપાચાર્ય અને મદ્રરાજ-આ છ મહારથી-

એને એ જ્યદ્રયરાજની આગળ ચાલતા કરવા-
માં આવ્યા છે.^{૨૧} દ્રોણાચાર્યે અર્ધશકટાકાર તથા
અર્ધપદ્માકાર વૃદ્ધ રચે છે અને પદ્મ(કમળ)-
ની કળીના મધ્યભાગમાં એક સૂરીમુખ નામનો
વૃદ્ધ રચે છે. તે વૃદ્ધની પાસે પેલા છ મહારથી
વીરોના સ્થગ્ તથે રહેલો અતિ દુર્બલ સિંધુ-
રાજ ક્રોધે રહેશે. તે પાર્થ ! એ છ મહારથીઓ
ધનુષ્યમાં, અસ્ત્રમાં, વીર્યમાં, માનસિક બળમાં
તથા શારીરિક બળમાં ધણા અસદૃશ થઈ પડે તેવા
છે અને તેઓ દૃઢ નિશ્ચયવાળા છે. એ છ મહારથી-
ઓને જીત્યા વિના જ્યદ્રય કહી હાથમાં આવે
તેમ નથી.^{૨૭-૨૮} તે પુરુષવ્યાધ અનુન ! એ છ
મહારથીઓમાંના એકિકના વીર્યનો તો તું વિચાર
કર ! તો પછી તે બધા જ્યારે એકત્ર થઈને
આવશે, ત્યારે તે બધાને જીતવા સહેલ નથી.^{૩૦}
આથી આપણું દિત કરવા માટે તથા ધારેલું
કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હું મંત્રને જાણનારા
મંત્રીઓ સાથે તથા આપણા સુદેહો સાથે આ
સંબંધમાં ફરી વિચાર કરીશ.^{૩૧}

હતિ શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત પ્રતિપાદ્યમાં
'શ્રીકૃષ્ણ' વાક્ય નામનો અધ્યાય ૭૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૬ મો

શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અનુનનાં વચનો

॥ અનુન ઉવાચ ॥

વહ્નવાન્વાતરાદૃશ્ય મન્યસે યાન્વલાધિકાન્ ।
તેષાં વીર્ય મમાર્થેન ન તુલ્યમિતિ મે મતિઃ ॥ ૧ ॥
અનુન બોલ્યો : હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે દુર્યો-
ધનના એ છ મહારથીઓને અધિક બળવાન
માનો છો, પણ તે બધાનું પરાક્રમ મારા અર્ધો
પરાક્રમ જેટલું છે, એમ હું નિશ્ચય માતું છું.^૧
હે મધુસૂદન ! જ્યદ્રયનો વંધ કરવા છગ્છીને હું
આવતી કાલે સર્વનાં અગ્રોને મારાં અગ્રેથી
ઢેલો નાશ કરું છું, તે તમે જોશો.^૨ અરે ! દ્રોણા-

ચાર્ય જોતા રહેશે અને હું પરિવાર સહિત
વિલાપ કરતા એ સિંધુરાજના મનકને પૃથ્વી
પર પાડી દઈશ.^૩ હે મધુસૂદન ! કદાચ પારો કે
સાંધ્યો, રાત્રે, વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો, ઇંદ્ર
સદિત દેવો, ઈશ્વર સદિત વિશ્વેદેવાઓ, પિતરો,
ગરુડો, ગરુડો, સાગરો, સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી,
આ બધી દિશાઓ અથવા બધા દિશ્પાલો તથા
ગામમાં વસનારાં કે ઝંગલમાં વસનારાં હરેકઈ
સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ સિંધુરાજનું રક્ષણ કરશે,
તોપણ હે હેયવ ! હું બાણો વડે તેમનો રણમાં
નાશ કરીશ, એ તમે આવતી કાલે જોશો. હે
કૃષ્ણ ! હું સંયત્ના તથા આ મારા આયુધના
સોગંદ ખાઈને કદું છું કે, જો કદાચ મદાધનુ-
ધંર દ્રોણાચાર્ય દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા એ પાપી જ્ય-
દ્રયનું રક્ષણ કરશે, તો હું પ્રથમ જ તે દ્રોણા-
ચાર્ય સામે પણ યુદ્ધ કરવા ચડી જઈશ.^{૪-૮}
પેલો દુર્યોધન આ યુદ્ધરૂપ દૂતના વિજયનો
આધાર અવશ્ય તે દ્રોણાચાર્ય પર રાખી રહ્યો
છે, માટે તે દ્રોણાચાર્યની જ સેનાના આગળના
ભાગને તોડી નાખી હું જ્યદ્રય સામે ધસી
જઈશ.^૯ વજ્રોથી જમ પર્વતોનાં શિખરોને તોડી
પાડવામાં આવે છે, તેમ આવતી કાલના યુદ્ધમાં
મોઠા મોઠા ધનુધંરોને હું પાણીદાર તીક્ષ્ણ
બાણોથી ચીરી-તોડી પાડીશ, તે તમે જોશો.^{૧૦}
ત્યાં મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી છિન્નભિન્ન થઈને પડતા
તથા પડેલા પાળાઓ, હાથીઓ અને ઘોડાઓનાં
શરીરોમાંથી લોહીનાં ઝરણો વહેશે.^{૧૧} મારાં
ગાંડીવધનુષ્યમાંથી સહસ્રકાટ છૂટેલાં તથા મન
અને વાયુ સરખાં વેગવાળાં એ બાણો હજારો મનુ-
ષ્યોને, હાથીઓને તથા ઘોડાઓને શરીર અને
પ્રાણ વિનાના કરી નાખશે.^{૧૨} યમ, કુબેર, વસુ,
ઇંદ્ર અને રુદ્ર પાસેથી મેં જ દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવ્યાં
છે, તેમને આવતી કાલના યુદ્ધમાં સર્વ મનુષ્યો

જેશે ^{૧૩} વળી સિધુરાજનું રક્ષણ કરનારા યોદ્ધા
જ્ઞાનાં અજ્ઞોનો મારું બ્રહ્માક્ષ એ રણમાં કેવી
રીતે નાશ કરી નાખશે, તે પણ તમે જાણી રહેશે ^{૧૪}
એટલું જ નહિ, હે કેશવ ! આવતી કાલના યુદ્ધમાં
મારાં બાણોનો વેગ રાજાઓનાં મસ્તકોને ક્યાકચ
કાપી નાખશે અને તેથી હું આખી રણભૂમિને
છાઈ દઈશ, તે પણ તમે જાણો ^{૧૫} તે યુદ્ધમાં હું
રાક્ષસોને તપ્ત કરીશ, શત્રુઓને હાંધી કાઢીશ,
મુદ્દહોને આનંદિત કરીશ અને સિધુરાજનો
નાશ કરીશ ^{૧૬} અમારા અનેક અપરાધો કરનાર,
અમારો જ નીચ સંબંધી તથા પાપાચરણી દેશમાં
ઉત્પન્ન થયેલો એ રાજા જ્યદ્રથ આવતી કાલે
મારે હાથે મરણ પામશે અને પોતાના સંબંધી
જ્ઞાને રડાવશે ^{૧૭} હરકોઈ પ્રાણીનું દૂવ પીનારા
અને હરકોઈ જાતનું અન્ન જમનારા એ પાપા
ચારી રાજા જ્યદ્રથને હું તેના સકાયક રાજાઓ
ની સાથે બાણોથી ભેદી નાખીશ, તે તમે જાણો
હે કૃષ્ણ ! આવતી કાલના પ્રભાતમાં હું એવું
કર્મ કરી દેખાડીશ, કે તેથી દુર્યોધન એક વખત
એમ જ માની બેસશે કે, આ અર્જુન સરખો
લોકમા બીજો એક પણ વતુનું નથી ^{૧૮ ૧૯} હે
પુરુષોત્તમ ! હે દ્વંધીકેશ ! મારા હાથમા આ દિવ્ય
ગાદીવનુબ્ધ છે, હું પોતે જ યુદ્ધ કરનારો છું
અને તમે મારા સારથિ છો, તો પછી હું કેમ
વિજયી ન થાઉં ^{૨૦} હે ભગવન ! તમારી કૃપાથી
રણમાં મને શું ન મળે તેવું છે કે હે દ્વંધીકેશ !
તમે મને શત્રુઓથી અસહ્ય બાણો છો, છતાં કેમ
મને ઠપકો આપો છો ^{૨૧} હે જનાર્દન ! ચદ્રમા
જમ લાંછન સ્થિર છે અને સમુદ્રમા જમ જળ
સ્થિર છે, તેમ આ મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ તમે
સત્ય જ બાળો ^{૨૨} તમે મારા અજ્ઞોનું અપમાન
ન કરો, મારા દંઠ ધનુષ્યનું અપમાન ન કરો,
મારા બે બાહુઓના બળનું અપમાન ન કરો

અને મારું પોતાનું પણ અપમાન ન કરો. ^{૨૩}
હું જ જ સંત્રામમાં યુદ્ધ કરવા બંડ છું, તેમાં
મને કોઈએ જીત્યો નથી, પણ મેં જ બનાવે
જીત્યા છે તે સત્ય પરથી તમારું સમજી લેવું કે,
આ યુદ્ધમાં પણ જ્યદ્રથ મારો જ ગયો છે ^{૨૪}
બ્રાહ્મણમાં સત્ય સ્થિર હોય છે, સત્યપુરુષોમા
ઉત્તમ નમ્રતા સ્થિર હોય છે, યજ્ઞોમાં લક્ષ્મી
સ્થિર હોય છે અને નારાયણમાં જય સ્થિર
હોય છે ^{૨૫}

સજય બોલ્યો અર્જુનને એ પ્રમાણે આત્મ
સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના મનમાં હતું તે બધું
કહી નાખ્યું એ ઇદ્રન દને કૂરીથી ગર્જના કરતા
કેશવ પ્રભુને કહ્યું ^{૨૬} 'હે શ્રીકૃષ્ણ ! રાત્રિ વીસા
પછી પ્રભાત થાય, એટલે મારો રથ તૈયાર
રહે તેમ તમે કરજો, કારણ કે આપણે મહાન
કાર્ય ઉઠાવ્યું છે ^{૨૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન પ્રતિજ્ઞાપર્વમા
શ્રીકૃષ્ણ મધ્યે અર્જુનના વચનો નામનો
અધ્યાય ૭૬ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૭મો

શ્રીકૃષ્ણે કરેલું મુખદ્વાનું આશ્વાસન

॥ સજય ઉવાચ ॥

તા નિશા દુઃસ્વપ્નોકાર્તૈઃ નિઃશ્વસંતાવિરોમી ।
નિદ્રા નૈરોપલેમાતે વામુદેવધનજયૌ ॥ ૧ ॥

સજય બોલ્યો દુષ્ણ અને શોકથી પીડાતા
તથા સપની પેઠે મોઢા નિશ્વાસ મૂકતા શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુનને તે રાત્રે નિદ્રા આવી જ નહિ ^૧ તર
નારાયણને એ પ્રમાણે કોનાયમાન થયેલા બાણીને
શ્રદ્ધ સિદ્ધત દેવો પણ ગભરાઈ ગયા અને વિચારમા
પડી ગયા કે, 'હવે શું થશે ?' તે સમયે અતિ
દારુણ, કંઈક અને ઘોર ઉત્પાતને સૂચવનારા
વાયરા વાવા લાગ્યા તેમ જ સૂર્ય મહામા વડ સહિત
મહાન દેખાવા લાગ્યું. ^૨ ત્યાં કડાકાઓની સાથે
અને વીજળીઓના ઝબકારા સાથે શુષ્ક વજ્રપાતો

યવા લાગ્યા, તેમ જ પર્વતો, વનો અને જંગલો સાથે પૃથ્વી કંપવા લાગી.^૪ ત્યારે દે મહારાજ ! મગરમચ્છાના નિવાસભૂત સમુદ્રો ખળમળવા લાગ્યા તથા સમુદ્ર તરફ જનારી નદીઓ અવગે વહેણે વહેવા લાગી. ત્યાં રાક્ષસોના હર્ષ માટે તથા યમરાજની રાજધાનીમાં વધારા કરવા માટે રથો, ઘોડાઓ, મનુષ્યો અને હાથીઓ ઉપરનીચે થઈ રહ્યા. હાથીઓ અને ઘોડાઓ વગેરે વાહનોનાં મળમૂજ છૂટી ગયાં અને તેઓ રડવા લાગ્યાં. ત્યાં દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જોતાં રૂંવાં જોમાં થઈ જય તેવા તે દારણુ ઉત્પાતોને જોઈને તેમ જ મહાખળવાન અર્જુનની એ ઉચ્ચ પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને તમારા સર્વ સૈનિકો બેબાકળા થઈ ગયા.^{૫-૮}

તે પછી મહાબાહુ ઇંદ્રપુત્રે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, 'દે માધવ ! પુત્રના શોકથી પીડાતી તમારી દુઃખી બહેન સુમદ્રાતું, પુત્રવધૂ ઉત્તરાતું તથા તેની સખીઓતું તમે આશ્વાસન કરો. તમે તે સર્વને શોકરહિત કરો. ઓ પ્રજ્ઞ ! સામ તથા સત્યથી યુક્ત વચનો કહીને તમે તે સર્વને ચેય' આપો.^{૯,૧૦} એટલે મનમાં ઉદાસ થઈ ગયેલા વાસુદેવ અર્જુનને મુકામે ગયા અને ઘેર જઈ પુત્રના શોકથી પીડાતી પોતાની દુઃખી બહેન સુમદ્રાતું આશ્વાસન કરવા લાગ્યા.^{૧૧}

વાસુદેવ બોલ્યા : દે યાદવકુળમાં જન્મેલી બહેન સુમદ્રા ! તું અને વહુ હવે કુમાર અભિ-મન્યુનો શોક મા કરો. દે ભીરુ ! કાળે સર્વ પ્રાણીઓની આ જ સમાપ્તિ નિર્મી છે.^{૧૨} ધીર ક્ષત્રિયના કુળમાં જન્મેલા તારા પુત્રતું આ મરણુ વિશેષે કરીને યોગ્ય જ છે, માટે તું શોક મા કર.^{૧૩} સુદૈવની વાત છે કે, પોતાના પિતા સમાન પરાક્રમવાળો તારો ધીર અને મહારથી પુત્ર ક્ષાત્ર-ધર્માનુસાર વીર પુરુષોની ઇષ્ટ ગતિને પામ્યો છે.^{૧૪} તેણે રણમાં અનેકાનેક શત્રુઓને જીત્યા છે, અને-

કાનેકને યત્યુ પાસે વિદાય કરી દીધા છે અને પછીથી જ તે સર્વ કામનાઓને દ્વંષનારા પુણ્ય-વંતોના અક્ષયલોકોમાં સિધાવ્યો છે.^{૧૫} સપુરુષો તપથી, બ્રહ્મચર્યથી, શાસ્ત્રથી અને બુદ્ધિથી જ ગતિને ઇચ્છે છે, તે ગતિને તારો પુત્ર પામ્યો છે.^{૧૬} દે ભદ્રા ! તું વીરની જનેતા છે, વીરની પત્ની છે, વીરની કન્યા છે અને વીરની બહેન છે, માટે તું પુત્રનો શોક મા કર. તારો પુત્ર તો પરમ ગતિને પામ્યો છે.^{૧૭} એ બાળકનો ધાત ક્ષાત્રનાર પેલો પાપી સિંધુરાજ તેના મુહૂર્તગણો તથા બાંધવો સાથે આ અપરાધનું દુળ પામશે.^{૧૮} દે વરાસોદે ! આ રાત્રિ વીતશે અને પરાઠ થશે, એટલે પાપકર્મ કરનારો એ સિંધુરાજ દેવનગરી અમરાવતીમાં ભરાઈ પેસશે તોપણ અર્જુનથી બચશે નહિ. આવતી કાલે જ તું સાંભળશે કે, સિંધુરાજતું મસ્તક રણમાં કપાઈ ગયું છે અને તે સમંતપંચક (કુરુક્ષેત્રમાં આવેલું) તે નામતું એક તીર્થ)થી બહાર પડ્યું છે. તું શોક મા કર અને રડ નહિ.^{૧૯,૨૦} જ ગતિને અમે પોતે પણ પામવાના છીએ તથા શસ્ત્ર પર આજીવિકા કરનારા બીજા ક્ષત્રિયો પણ પામે છે, તે સત્પુરુષોની ગતિને તારો શરૂવીર પુત્ર ક્ષાત્રધર્મને માન આપી પામ્યો છે.^{૨૧} દે વરાંગતા ! વિશાળ વક્ષસ્થળ-વાળો, મોટી જીવવાળો, રણમાં પાછો નહિ હઠનારો અને રથોના જીકા કાઠી નાખનારો તારો પુત્ર સ્વર્ગે ગયો છે, માટે તું સંતાપ કરવો છોડી દે.^{૨૨} તારો વીર્યવાન પુત્ર પિતૃપક્ષ તથા માતૃ-પક્ષ બન્નેને બરાબર અનુસર્યો છે. હજારો શત્રુઓનો સંહાર કર્યો પછી તે શરો મહારથી રણમાં દગ્યો છે.^{૨૩} દે રાજરાણી ! તારી વહુને તું ધીરજ આપ. દે ક્ષત્રિયાણી તું બહુ શોક મા કર. દે નંદિની ! આવતી કાલે જ અતિમહાન પ્રિય સાંભળીને તું શોકરહિત થઈશ.^{૨૪} અર્જુનને જ

પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે કદી અન્યથા થશે નહિ. તારા સ્વામી જે કંઈ કરવા ધારે છે, તે કદી નિષ્ફળ થતું નથી.^{૨૫} અરે! મનુષ્યો, પિશાચો, સર્પો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ, દેવો કે અસુરો પણ રણમાં રહેલા સિંધુરાજનું કદાચ રક્ષણ કરશે; તોપણ આવતી કાલે પ્રભાતે તે જ્યથ્રથ તેનું રક્ષણ કરનારાઓની સાથે આ જગતમાં રહેશે નહિ.^{૧૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં 'સુભદ્રા-નું' આશ્વાસન' નામનો અધ્યાય ૭૭ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૮મો

સુભદ્રાનો વિલાપ

॥ સઙ્ગ ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।

सुमद्रा पुत्रशोकार्ता विललाप सुदुःखिता ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : અતિ દુઃખી થયેલી તથા પુત્રના શોકથી વિહ્વળ બનેલી સુભદ્રા મહાત્મા કેશવનું એ વચન સાંભળીને વિલાપ કરવા લાગી : 'હા પુત્ર! હા તાત! મારા મંદ ભાગ્યે તારા પિતા સરખો પરાક્રમી છતાં તું રણમાં જઈને કેવી રીતે મરણ પામ્યો?^{૧,૨} હે વત્સ! કાળા કમળ સરખું સ્યામ, સુંદર દાઢોવાળું તથા નેત્રવાળું તારું રણની રજ્જી ભરેલું એ મુખ હવે મને ક્યાંથી દેખારી?^૩ ખરેખર, રણમાંથી પાછી પાતી નહિ કરનાર, સુંદર મસ્તક, ડોક અને બાહુઓવાળા, વિશાળ વક્ત્ર:સ્થળવાળા અને પાતળા પેટવાળા તને શરવીરને આજ રણમાં પડેલો બધાં જુએ છે!^૪ સુંદર અને પુષ્ટ અવયવોવાળા, સુંદર નેત્રોવાળા તથા શસ્ત્રોના ધાથી વ્યાપ્ત થયેલા તને સર્વ જૂતો ઉદય પામેલા ચંદ્રની પેઠે જોઈ રહ્યા છે!^૫ તારું પૂર્વકાળનું શયન સુંદર આદરોથી ઓછાડવામાં આવતું હતું. તું તે સુખને યોગ્ય છે, છતાં આજ તું બાણોથી વીંધાઈને કેમ રણ-બૃંચ પર સૂતો છે?^૬ જે મહાન જીવવાળા વીરની

પૂર્વે સુંદર સ્ત્રીઓ સેવા કરતી હતી, તે જ તું આજ રણમાં પડીને શિયાળવીઓથી કેમ સેવાય છે?^૭ અરેરે! જેની પ્રથમ હર્ષમાં આવેલા ભાટચારણો સ્તુતિ કરતા હતા, તેને જ આજ ગર્જના કરતા ઘોર રાક્ષસગણો ઉપારી રહ્યા છે!^૮ હે સમર્થ પુત્ર! પાંડવો, વીર યાદવો તથા વીર પાંચાલો જેવા તારા પર નાથ હતા, છતાં અનાથની પેઠે તને આજ કાણે મારી નાખ્યો?^૯ આ નિર્દોષ પુત્ર! હું કૂટ્યા ભાગ્યની હજી પુત્રનું દર્શન કરવામાં અત્યંત જ રહી છું, ત્યાં તો આજ તારા વિયોગથી ત્યાં અવરથ હું ચમત્કારે ચાલી જઈશ.^{૧૦} હા પુત્ર! વિશાળ નેત્રોવાળું, સુંદર કેશવાળું, સુંદર વામ્ય બોલતું, સુગંધદાર અને ઠાઈ બતના ધા વિનાતું તારું એ મુખ ફરી હું ક્યારે જોઈશ?^{૧૧} ભીમસેનના બળ-ને ધિક્કાર હજો! ધિક્કાર પડજો અર્જુનના ધનુ-ધરંપણને! વીર યાદવોના વીર્યને ધિક્કાર હજો! ધિક્કાર હજો પાંચાલોના બળને!^{૧૨} ઠક્યો, ચેદિઓ, મત્સ્યો અને સુંબ્યોને પણ ધિક્કાર છે. અરે! રણમાં રહેલા તારા જેવા વીરનું તેઓ રક્ષણ કરવા સમર્થ થયા નહિ!^{૧૩} હાય! આજ હું અભિ-મન્યુને જોતી નથી, તેથી આ સધળી પૃથ્વી ભણે શૂન્ય થઈ ગઈ હોય, તેમ મને નિસ્તેજ દેખાય છે અને મારાં નેત્રો શોકથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે.^{૧૪} અરે, આ દીકરા! વાસુદેવનો ભાણજ અને ગાંડીવધનુર્ધારીનો પુત્ર એવા તને વીર અતિરથીને આજ રણમાં પાડી નંખાયેલો હું કેમ જોઈ શકું! હે વત્સ! આવ, આવ, તું તરસ્યો થયો હશે. આવ, મારા ઝોળામાં બેસીને મારા દ્વંધર્મી સતનતું તું સત્વર પાન કર. હું અભાગી તારાં દર્શન કરવામાં અત્યંત છું.^{૧૫,૧૬} હા વીર! સ્વપ્નમાં દેખાયેલા ધનની પેઠે તું મને દેખાવ દઈને જ નારા પામ્યો છે. અરે! મનુષ્યજન્મ પાણીના પરપોટાની પેઠે ચંચળ અને અનિત્ય છે.^{૧૭}

અરે બ્રીહત્તું તો ઠીક, પણ આ તારી તરણ પન્ની તારા વિરદની વેદનાથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ છે. વાછરડા વિનાની ગાયની પેઠે હું તેનું કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકીશ ! અદો ! દે પુત્ર ! તું અકાળે ચાલી નીકળ્યો છે; કારણ કે તારા દર્શનની લોભિયણ એવી અને તું કૃષ્ણકાળે ત્યજી ગયો છે. સાચે જ કાળની ગતિ બધીવી વિદ્વાનોને પણ અતિગંધન છે; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સરખા તારા પર નાથ હતા; છતાં તું અનાથની પેઠે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે. યજ્ઞ કરનારા, દાનશીલ, પ્રણ્યાત્મા, બ્રહ્મચર્ય પાળના-વાળા, પવિત્ર તીર્થોમાં સ્નાન કરનારા, કૃતજ્ઞ, દાતા, ગુરુસેવા કરનારા અને હજારો દસિણા દેનારા બ્રાહ્મણો ને ગતિને પામે, તે ગતિને તું પામજો. પૂંઠ બતાવ્યા વિના યુદ્ધ કરનારા તથા શત્રુઓને મારીને મરણ પામેલા શૂરા પુરુષો ને ગતિએ બંધ, તે ગતિએ તું જજો.^{૧૮-૨૩} હજારો ગાયોનું દાન કરનારા, યજ્ઞયાગ કરનારા અને ઉપયોગી સામાનથી ભરેલા ઘરનું દાન કરનારા પુરુષોની ને શુભ ગતિ થાય છે, તે ગતિ તારી પણ યાઓ.^{૨૪} દે લાડકવાયા ! શરણે આવેલા બ્રાહ્મણોને ધનજંડારનું દાન કરી દેનારા તથા અભિમાનનો ત્યાગ કરનારા પુરુષો ને ગતિએ બંધ છે, તે ગતિએ તું જજો.^{૨૫} દે પુત્ર મારા ! તીક્ષ્ણ વ્રતવાળા યુનિઓ બ્રહ્મચર્યથી ને ગતિને પામે છે તથા પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ ને ગતિને પામે છે, તે ગતિને તું પામજો.^{૨૬} શુભ ચરિત્રોથી તથા ચાર વર્ણોશ્રમોનાં સુરક્ષિત પ્રણયથી પવિત્ર થયેલા રાજાઓની ને શાશ્વત ગતિ થાય છે, તે ગતિ તારી પણ થજો.^{૨૭} દે પ્રિય પુત્ર ! દીન પર દયા રાખનારા, અતિથિ આદિનો નિરંતર સંવિભાગ કરનારા અને ચાલીચૂગલી નહિ કરનારા પુરુષો ને ગતિને પામે છે, તે ગતિને તું પામજો.^{૨૮} દે દુહારા ! ધર્મશીલ સંન્યાસીઓની, ગુરુની સેવા

કરનારાઓની તથા અતિથિઓને નિરાશ નહિ કરનારાઓની ને ગતિ થાય છે, તે ગતિ તારી પણ થજો.^{૨૯} કષ્ટદાયક સંકટોમાં શોકરૂપ અગ્નિથી જ્વળા બળી ગયા હોય છે, છતાં ને આત્મહત્યા કરતા નથી, તે પુરુષોને ને ગતિ મળે, તે ગતિ આ મારા લાડકા ! તને મળજો.^{૩૦} જ્વળા દર્મેશાં માતા-પિતાની સેવા કર્યો કરે છે તથા જ્વળા પોતાની જ સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે છે, તેમની ગતિને તું પામજો. દે પુત્ર ! ને બુદ્ધિમાનો ઋતુકાળે પોતાની સ્ત્રી સાથે ગમન કરે છે અને પરસ્ત્રીથી વિમુખ રહે છે, તે પુરુષોની ગતિને તું પામજો.^{૩૧} જ્વળા મત્સરનો ત્યાગ કરી સર્વ જૂનોને સમદષ્ટિથી જુએ છે, જ્વળા બીજાઓના મર્મને ભેદી નાખતા નથી અને જ્વળા ક્ષમાવાળા છે, તેમને મળનારી ગતિ તને મળે.^{૩૨,૩૩} વળી દે પ્રિય પુત્ર ! ગાંસમદિરાનો ત્યાગ કરનારા, મદ, દંભ તથા અસત્યથી નિવૃત્ત રહેનારા અને બીજાઓને સંતાપ નહિ કરનારા પુરુષો ને ગતિએ બંધ, તે ગતિએ તું જજો.^{૩૪} દે પુત્ર ! સજ્જનવાળા, સર્વ શાસ્ત્રને બધુનારા, જ્ઞાનમાં વૃક્ષ રહેનાર અને ક્રિતેન્દ્રિય સત્પુરુષો ને ગતિને પામે છે, તે ગતિને તું પણ પામજો.^{૩૫}

આ પ્રમાણે શોકથી કૂશ થયેલી સુભદ્રા વિલાપ કરી રહી હતી, તેવામાં વિરાટરાજની પુત્રી ઉત્તરા સાથે દ્રોપદી ત્યાં આવી પહોંચી. ત્યાં દે રાજન ! તે ત્રણેય સ્ત્રીઓ અત્યંત શોકકળ કરીને વિલાપ કરવા લાગી અને ધણી જ દુઃખી થઈ ગઈ તેમ જ ઉન્મત્તની પેઠે બેભાન થઈ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડી.^{૩૬,૩૭} દુઃખને દૂર કરનારા ઉપચારોને બધુનારા પણ અત્યંત દુઃખી થઈ ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ જુદી જુદી બતાવ્યાં હિતકારક વચનો કહીને તથા પાણી છાંટીને તેમનું સાંત્વન કર્યું.^{૩૮} પણ સુભદ્રા તો તદ્દન નિર્જીવ જેવી થઈ ગઈ હતી અને મર્મને વીંધી નાખે તેવા વિલાપ કરતી

હતી. પોતાની બહેનને આ સ્થિતિમાં જોઈ કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ તેને ફરી આ વચનો કહેવા લાગ્યા :^{૩૯} 'આ સુભદ્રા ! તું પુત્રનો શોક કર મા. હે પાંચાલી ! તમે આ ઉત્તરને ધીરજ આપો. ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ અભિમન્યુ તો વિશ્વપ્રસિદ્ધ ગતિને પામ્યો છે.^{૪૦} હે સુંદરમુખી ! આપણા કુળમાં બીજા જે જે વીરપુરુષો છે, તે બધા યશસ્વી અભિમન્યુની ગતિને પામે.^{૪૧} તારા મહારથી પુત્રે એકલાએ આજે એવું પરાક્રમ કર્યું છે, તેવું જ પરાક્રમ અમે બધા પણ કરીએ અને આપણા સુદેહા પણ કરે.^{૪૨} એ પ્રમાણે પોતાની બહેન સુભદ્રાને, દ્રૌપદીને તથા ઉત્તરને કહીને તથા તેમને શાંત પાડીને, શત્રુદમન મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની જ પાસે આવ્યા.^{૪૩} તે પછી હે રાજન ! તેમણે સર્વ રાજ્યોને, બંધુઓને તથા અર્જુનને પોતપોતાના તંબૂઓમાં જવાની આજ્ઞા આપી; એટલે તેઓ સૌ સૌના નિવાસમાં ગયા અને પોતે પણ અંતઃપુરમાં દાખલ થયા.^{૪૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તર પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં
'સુભદ્રાનો વિલાપ' નામનો અધ્યાય ૭૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૯ મો

શ્રીકૃષ્ણ અને દારુક

॥ સજય ઉવાચ ॥

તતોર્જુનસ્ય ભવનં પ્રવિઙ્ઘ્યાપ્રતિમં વિશુઃ ।
સ્પૃષ્ઠાંભઃ પુંદરીકાક્ષઃ સ્થંહિલે શુભલયણે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી કમળ સરખાં નેત્ર વાળા વિશ્વગ્યાપક શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના અપ્રતિમ ભવનમાં દાખલ થયા. ત્યાં જઈ તેમણે જળસ્પર્શ કર્યો અને શુભ ચિહ્નોવાળી વેદિકા પર વૈદ્ય-મણિ સરખા દર્બોની સુંદર શય્યા મિઠાવી. પછી તેમણે તે શય્યાને માંગલિક પુષ્પમાળાથી તથા ડાંગરથી વિધિપૂર સર શણગારી અને તેની આસપાસ મંડળાકારે ઉત્તમ આયુધો મૂકી દીધાં. પછી

અર્જુને સ્નાન કર્યું, એટલે નમ્ર સ્વભાવના સેવકોએ તેને બતાવીને તેની પાસે મહાદેવને અર્પણ કરવાનો રાત્રિ સંબંધી બલિ તૈયાર કર્યો. આ પછી અર્જુને પ્રસન્ન મનથી ચંદન તથા પુષ્પ-માળાઓ હાથમાં લઈને શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું અને તૈયાર કરેલો તે રાત્રિ સંબંધી બલિ મહાદેવને અર્પણ કર્યો. ત્યાં ગોવિંદે હસતાં હસતાં અર્જુનને કહ્યું :^{૧-૫} 'હે પાથ ! હવે તું સૂઈ જ, તારું કલ્યાણ થાઓ. હું તારા કલ્યાણ માટે બહુ ધું.' આમ કહી, દ્વારપાળોને તંબૂના દરવાજા પર ગોઠવી દઈ ને અને હથિયારબંધ રક્ષકપુરુષોની ત્યાં ગોઠવણ કરીને શ્રીમાન કેશવે પોતાના સારથિ દારુકની સાથે પોતાની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં જઈ તે અનેક કાર્યોનો વિચાર કરતા કરતા ઉજ્જવળ શયનમાં સૂતા. સૂતાં સૂતાં એ કમલ-લોચન ભગવાન અર્જુનને માટે શોક તથા દુઃખનો નાશ કરનાર અને તેજ તથા ક્રાંતિને વધારનાર સર્વ વિચારો તથા યોજનાઓ મનમાં ગોઠવવા લાગ્યા. ત્યાં દેવાધિદેવ, સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા, વિશાળ યશતાળા અને અર્જુનનું પ્રિય કરનારા તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુએ મનને બરાબર સ્થિર કરી તે સંબંધી યોગ્ય યોજના ધરી કાઢી.^{૬-૯}

હે રાજન ! તે રાત્રે પાંડવોની છાવણીમાં ઠાઈને જાંથ આવી ન હતી. સર્વ મનુષ્યોને ઉત્તમગેરો જ થયો હતો.^{૧૦} તેઓ માંદામાંદે વાતો કરતા હતા કે, 'મહાત્મા ગાંધીવંશુર્ગરી અર્જુને પુત્રના શોકથી તપી જઈને સિંધુરાગનો વંધ કરવાની આ જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે સાકસ કર્યું છે. શત્રુવીરોનો નાશ કરનાર મહાબાહુ અર્જુન એ પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે સફળ કરશે ! ખરેખર, મહાત્મા અર્જુને એક કલ્પાયક કર્મ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; કારણ કે જગદ્રથાજ પણ મહાપરાક્રમી છે, છતાં અર્જુન પોતાની

પ્રતિજ્ઞા પાર કરે, એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પુત્રના શોકના સંતાપમાં તેણે બહુ ભારે પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ઈશ્વરકૃપાથી તે પરિપૂર્ણ થાય તો સારું; કારણ કે તે સિંધુરાજના ભાઈઓ પણ ધણા પરાક્રમી છે, તેમ તેની પાસે સૈન્ય પણ ધણું છે.^{૧૧-૧૪} વળી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધને આ બધી વાત તે જ્યદ્રથને જણાવી પણ દીધી છે. આવતીકાલના યુદ્ધમાં અર્જુન જ્યદ્રથનો વધ કરીને તથા શત્રુઓના સંહાર કરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાર કરે તેમ જ પુત્ર: નિર્વિંધે પાછા આવે, તો ધણું જ સારું થાય. એ આવતી કાલે અર્જુન જ્યદ્રથનો વધ નહિ કરી શકે, તો તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે. પૃથાપુત્ર અર્જુનને જે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને અસત્ય કરવાને પોતે જરા પણ સમર્થ નથી. આમ હોવાથી એ કદાચ અર્જુનનું મરણ થાય, તો રાજધર્મપુત્ર કેમ રહેશે? ^{૧૫-૧૭} યુધિષ્ઠિરાજે આ યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે અર્જુન પર સર્વ આધાર રાખ્યો છે. આપણે આજ દિવસ સુધીમાં જે પુણ્ય કર્યું હોય, જે દાન આપ્યું હોય તથા જે હવન-હોમ કર્યા હોય, તે બધાંનાં ફળથી અર્જુન યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીતે.^{૧૮}

હે રાજન! આમ કહી તેઓ બંધાએ અર્જુનના વિજયની ઇચ્છા રાખી માંહોમાંહે વાતો કરી અને મહાદુઃખે એ રાત્રિ ગાળી હતી. હે રાજન! તે જ રાત્રિમાં શ્રીકૃષ્ણ મંથરાને જાગી ગયા હતા અને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરી દારુક પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા: 'હે દારુક! પોતાના પુત્રના વધથી વિહ્વળ થયેલા અર્જુનને એકાએક પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, 'આવતી કાલ થતાં હું જ્યદ્રથનો વધ કરીશ.' આ વાત સાંભળતાં જ દુર્યોધન પોતાના મંત્રીઓ સાથે 'યુદ્ધમાં જ્યદ્રથનો કેમ કરવાથી વધ ન થાય?' એ બાબત

વિચાર ચલાવશે અને તેની સર્વ અસૌકિણી સેનાઓ જ્યદ્રથનું રક્ષણ કરશે.^{૧૯-૨૩} વળી સર્વ અસ્ત્રવિદ્વાના પારને પામેલા દ્રોણાચાર્ય પણ પોતાના પુત્રને સાથે રાખી સિંધુરાજનું રક્ષણ કરશે. એ દ્રોણાચાર્ય કંઈ જ્ઞાતેવા નથી; કારણ કે દેવો અને દાનવોના ગર્વને ગાળનારો અતુલ વીર ઇંદ્ર પણ દ્રોણાચાર્યના રક્ષણ તળે રહેલાનો યુદ્ધમાં વધ કરવાને હિંમત ધરી શકતો નથી. તેથી મારે પોતે જ આવતી કાલે એવું કરવું પડશે કે, તેથી કુંતાપુત્ર અર્જુન સૂર્યાસ્તની પહેલાં જ જ્યદ્રથનો વધ કરી શકે. હે દારુક! મને મારી સ્ત્રીઓ, મિત્રો, જ્ઞાતિભાઈઓ, બાંધવો કે બીજા હરકાઈ સંબંધી પણ કુંતાપુત્ર અર્જુનથી વધારે પ્રિય નથી. હું જે ધરી પણ અર્જુન જિતાનો આ લોક ઐર્ષ શકું નહિ, માટે આવતી કાલે જ્યદ્રથનો વધ ન થાય અને અર્જુન અગ્નિમાં બળી મરે, તેમ કદી બનશે નહિ. હું જાતે જ અર્જુનને માટે આવતી કાલે કરું તેમ જ દુર્યોધન આદિ સર્વ રાજાઓને જીતી લઈશ અને તેમનો તેમના હાથીઘોડા સહિત નાશ કરી નાખીશ ભલે આવતી કાલના મહાન રણમાં ત્રણેય લોકો મારું પરાક્રમ ઐર્ષ રહે.^{૨૪-૨૯} હે દારુક! આવતી કાલના યુદ્ધમાં અર્જુનને માટે પરાક્રમ કરીને હું હજારો રાજાઓને તથા સેંકડો રાજપુત્રોને તેમના ઘોડા, હાથી અને રથ સહિત રણમાંથી હાંટી કાઢીશ. હે દારુક! આવતી કાલે મારું ચક્ર રાજાઓની સેનાનો કેવો સંહાર કરે છે, તે તું જો.^{૩૦, ૩૧} એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને હું અર્જુન માટે સર્વ સેનાને રણમાં રગદાળી નાખીશ. દેવો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો, રાક્ષસો અને સર્વ લોકો મને અર્જુનના મિત્ર તરીકે આવતી કાલે બરાબર જાણશે. જે અર્જુનનો દ્વેષ કરે છે, તે મારો પણ દ્વેષ કરે છે. જે અર્જુનને

અતુસરે છે, તે મને પણ અતુસરે છે. તું તારી બુદ્ધિથી સંકલ્પ કરજે કે, અર્જુન મારું અધુન અંગ છે. માટે આ રાત્રિ વીત્યા પછી તું પ્રભાત થતાં જ આપણા ઉત્તમ રથને શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ સાવધાનીપૂર્વક બરાબર તૈયાર કરી સત્વર લાવજ. હે સૂત ! તે રથમાં કૌમાદૃષ્ટી ગદા, દિવ્ય શક્તિ, ચક્ર, ધનુષ્ય, બાણો અને બીજાં લડાયક સાધનો મૂકજ. વળી રથની બેઠક પર તું ઉપરના ભાગમાં યુદ્ધમાં રથને શોભાવનારા મારા વીર ગરુડવજની યોજના કરજ. ત્યાં તું સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળી અને વિશ્વકર્માએ બનાવેલી દિવ્ય સુવર્ણની સેરોવાણું છત પણ ઉપર ધરાવજ. બલાહક, મેઘપુષ્પ, શૈબ્ય અને સુગ્રીવ નામના ચારે ઘોડાઓને તું બરાબર શણગારીને રથમાં બેઠજ. તું પોતે પણ કવચ ધારણ કરી બરાબર સજ્જ થઈને બિભો રહેજ. પછી હે દારુક ! જ્યારે તું ઋષભ નામના સ્વરથી પૂર્ણ તથા ભયંકર નાદવાળા મારા પાંચજન્ય શંખનો ઘોષ સાંભળે કે તુરત તું મારી પાસે આવજ. હે દારુક ! મારા ફાઈયાત ભાઈ અર્જુનના કોધને તથા સર્વ દુઃખોને હું એક જ દિવસમાં દૂર કરી દર્શા. હું સર્વ ઉપાયે પ્રયત્ન કરીશ; એટલે અર્જુન યુદ્ધમાં કૌરવોના દેખતાં જ જયદ્રથરાજનો વધ કરશે. હે સારથિ ! અર્જુન જોનો જોનો વધ કરવા પ્રયત્ન કરશે, તેના તેના ઉપર અવશ્ય વિજય મેળવશે, એમ હું ઇચ્છું છું.^{૧૩૨-૪૨}

દારુક બોલ્યો : હે પુરુષવ્યાધ ! તેનો અવશ્ય જય જ થવાનો છે. તેનો પરાજય તો ક્યાંથી જ યાય ? કારણ કે તમે તેનું સારથિપણું સ્વીકાર્યું છે.^{૪૩} તમે મને જ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી છે, તે પ્રમાણે હું બધું કરીશ. અર્જુનના વિજય માટે આ રાત્રિ સુપ્રભાતવાળી યાજ્ઞો.^{૪૪}

હતિ શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વના ત્રીજા પ્રકરણમાં 'શ્રીકૃષ્ણ અને દારુકનું સંભાષણ' નામનો અધ્યાય ૭૬ માં સમાયેલ છે.

અધ્યાય ૮૦ માં

અર્જુનસ્વપ્ન

॥ સંજય વલ્લભ ॥

કુંતિપુત્રસ્તુ તં મંત્રં સ્મરન્નેવ ધનંજય !

પ્રતિજ્ઞામાત્મનો રક્ષન્ મુમોહાચિત્તવિક્રમઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : અચિત્ત પરાધ્રમવાળો તથા પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરનારો અર્જુન 'જય-દ્રથનો વધ કેવી રીતે કરવો ?' એ વિચારતું સ્મરણ કરતાં કરતાં જ મોહમાં પડી ગયો-નિદ્રા-વશ થઈ ગયો.^૧ શોકથી સંતાપ પામેલા તથા એ બાબતનો જ વિચાર કરી રહેલા એ મહા-તેજસ્વી કપિધ્વજ અર્જુનને એક સ્વપ્ન દેખાયું અને તેમાં તેણે ગરુડધ્વજ શ્રીકૃષ્ણને પોતાની પાસે આવેલા જોયા.^૨ ધર્માત્મા અર્જુન સર્વ અવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણને જોતાં તેમની સામે ભક્તિ અને પ્રેમપૂર્વક બિભો થઈ જતા; તેથી તે સમયે તે તુરત બિભો થયો અને ગોવિંદને આસન આપી, પોતે આસન પર નહિ બેસતાં સામે બિભો રહ્યો. તે પછી મહાતેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણ આસન પર બિરાજ્યા અને પોતે કુંતીનંદન અર્જુનનો નિશ્ચય બણી લઈને તેને આ પ્રમાણે બોલ્યા : 'હે પાશ' ! તું મનમાં ખેદ ન કર; કારણ કે કાળ દુર્જય છે. તે કાળ જ સર્વ જોતોને અવશ્ય ભાવિ કર્તવ્યમાં પ્રવર્તવે છે.^{૩-૬} હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ ! કહે, તને શા માટે શોક થાય છે ? હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તારે શોક કરવો બેઠેલ નહિ; કારણ કે શોક કાર્યનો નાશ કરે છે.^૭ આથી તારે જે કાર્ય કરવાનું હોય તેને તું કર્મ દ્વારા કર્યો જ કર. હે ધનંજય ! કોઈ પણ જાતનું કર્મ નહિ કરનાર નિરુદ્ધમી પુરુષનો શોક તેના શત્રુએ થઈ પડે છે.^૮ શોક કરનારો માણસ શત્રુઓને આનંદિત કરે છે, બાંધવોને દૂરા કરે છે અને તે પોતે પણ પ્રતિદિન ક્ષીણ થતો જાય છે. માટે તારે

શોક કરવો યોગ્ય નથી.' એ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન વામ્પદેવે કહ્યું, ત્યારે વિદ્વાન અર્જુને આ અર્થ'ભયુ' વચન કહ્યું: ૧૦ 'હે કેશવ! મેં જ્યદ્રથનો વધ કરવા માટે મહાન પ્રતિજ્ઞા કરી છે. મારા પુત્રનો નાશ કરનારા તે દુરાત્માને હું આવતી કાલે મારી નાખીશ.' ૧૧ પણ હે અચ્યુત! કૌરવો મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવા માટે સિંધુ-રાજ જ્યદ્રથને સર્વ મહારથીઓના રક્ષણ તથા સર્વ સૈન્યની પાછળ રાખશે. ૧૨ હે કૃષ્ણ! તેમની પાસે અતિ દુર્જય એવી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ છે. હે માધવ! તેમાંની કેટલીક સેનાઓ તો હજુ મરતાં બાકી રહી છે. ૧૩ તો હે કૃષ્ણ! તે અક્ષૌહિણી સેનાથી તથા સર્વ મહારથીઓથી વીંટાયેલા દુષ્ટાત્મા સિંધુરાજને ઐર્થ પણ કેમ શકાશે? ૧૪ તો પછી મારી પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાર જીતશે? જ્યારે મારા જવા પુરમની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય, ત્યારે જીવી પણ કેમ શકાય? ૧૫ હે વીર! દુઃખના દ્વારરૂપ આ મારી પ્રતિજ્ઞાના સંબંધમાં મારા મનમાં સંશય ઘોળાયા કરે છે. વળી આજકાલ સૂર્યની ગતિ પણ ઉતાવળી છે, માટે જ હું તમને આ પૂછું છું. ૧૬

એ રીતે અર્જુનના શોકતું કારણ જલ્પીને ગરુડના ચિહ્નવાળી ધનવાળા શ્રીકૃષ્ણ જલરપર્શ કરી પૂર્વાભિમુખે બેઠા. ૧૭ પછી મહાતેજસ્વી તથા કમળ સરખાં નેત્રવાળા એ કૃતકૃત્ય શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના હિતાર્થે તથા જ્યદ્રથના વધાર્થે આ પ્રમાણે બોલ્યા: ૧૮ 'હે પાંચ! પાશુપત નામતું એક સનાતન પરમ અસ્ત્ર છે. તે અસ્ત્રથી પૂર્વે દેવ મહેશ્વરે યુદ્ધમાં સર્વ દેવોના સંહાર કર્યો હતો. ૧૯ એ અસ્ત્રતું જો તને હમણાં જ્ઞાન હોય, તો તું કાલે જ્યદ્રથનો વધ કરી શકીશ. એ તને તે અસ્ત્રતું જ્ઞાન ન હોય તો તું મનથી મહાદેવને શરણે જ. ૨૦ હે ધનંજય! તું તે દેવતું મનમાં

ધ્યાન ધરી શાંત થઈને બેસી રહે; એટલે તારા પર તેની કૃપા થશે અને તેથી તું શિવમક્ત તે મહાન અસ્ત્રને પામશે. ૨૧ શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળીને અર્જુન ઉદ્ધરપર્શ કરી પૃથ્વી પર એકાગ્ર થઈને બેઠો અને મનથી મહેશ્વરને શરણે ગયો. ૨૨ આમ ધ્યાન કરતાં કરતાં શુભ લક્ષણવાળો બ્રાહ્મચૃત્કાળ (પરોઢિયું) થઈ ગયો; એટલે અર્જુન પોતાને શ્રીકૃષ્ણ સાથે આકાશમાં જતો જોવા લાગ્યો. ૨૩ જોતજોતામાં તો તે હિમાલયના પવિત્ર શિખરને-મણિમાન પર્વતને નિહાળવા લાગ્યો. એ પર્વત અનેક જ્યોતિર્ગણોથી વ્યાપેલો હતો અને સિદ્ધચારણોના આશ્રયરૂપ હતો. ૨૪ આમ અર્જુન વાયુ સમાન વેગવાળી ગતિએ શ્રીકૃષ્ણની સાથે છેક આકાશમાં પહોંચી ગયો. તે વખતે, શ્રીકેશવવિશ્વએ તેનો જમણો હાથ પકડ્યો હતો. ૨૫ હવે ધર્માત્મા અર્જુન અદ્વિત દેખાવના અનેક પદાર્થોને જોતો જોતો આગળ જતો હતો. ત્યાં થોડા સમયમાં ઉત્તર દિશામાં ચેતગિરિ જોયો. વળી તેણે કુબેરના ઉપવનમાં કમળોથી શોભતું સરોવર જોયું અને પુષ્કળ જળભરેલી ઉત્તમ ગંગા નદી જોઈ. ૨૬, ૨૭ એ નદી સદાકાળ પુષ્પક્ષ-વાળાં વૃક્ષોથી શોભતી હતી અને તેમાં સ્ફટિક-મણિના જ પથ્થરો જોવામાં આવતા હતા. તેનો કિનારો સિંહ તથા વાઘોથી વ્યાપ્ત હતો અને તેની આસપાસના પ્રદેશો અનેક જાતનાં મૃગોથી ભરપૂર હતા. ૨૮ તે નદીને તીરે તીરે પવિત્ર આશ્રમે હતા અને તે પક્ષીઓથી સેવાયેલી હતી. આમ તે ઘણી સુંદર અને મનમોહક હતી. ત્યાંથી આગળ તેણે કિન્નરોનાં ગાનતાનથી ગાજી રહેલા મંદરાચળ પર્વતના પ્રદેશો જોયા. ૨૯ એ પ્રદેશો સુવર્ણ તથા રૂપાનાં શિખરોથી પ્રકાશી રહ્યા હતા, તેમાં જાતજાતની ઔષધિઓ ઝળહળી રહી હતી અને ત્યાં પુષ્પભરેલાં મંદાર વૃક્ષો

શોભી રહ્યાં હતાં.^{૩૦} તેવામાં તો સ્નિગ્ધ કાજળના ઢગ જેવી આકૃતિવાળો કાલ પર્વત તેની આંખે ચડ્યો. તે પછી તેણે બ્રહ્મતુંગ પર્વત, બીજી કેટલીક નદીઓ, બીજા કેટલાએક દેશો, જિંયા શિખરવાળો શતશૃંગ પર્વત, શર્યાતિરાજનું વન, પવિત્ર અશ્વિરામુનિનું સ્થાન અને આથર્વણ-મુનિનું સ્થાન એ બધું જોયું.^{૩૧, ૩૨} ત્યાંથી આગળ તેણે પ્રથમ વૃષદંશ નામના મહાન પર્વતને અને પછી મહામંદર નામના પર્વતને પણ જોયા. તે પર્વત અપ્સરાઓથી ભરણોતો હતો અને કિન્નરોથી શોભી રહ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણની સાથે રહેલો એ અર્જુન ત્યાં તે પર્વત ઉપર જતાં મુદર ઝરણાંઓ-વાળી, સુવર્ણ તથા બીજી કેટલીક ધાતુઓથી સુશોભિત, ચંદ્રનાં કિરણોથી પ્રકાશમાન સ્વરૂપ-વાળી અને નગરોરૂપ માળાવાળી પૃથ્વીને જોઈ રહ્યો. વળી ત્યાં અનેક પ્રકારની ખાણોવાળા તથા અદ્ભુત આકારવાળા સમુદ્રોને, આકાશ, સ્વર્ગ અને બીજી કેટલીક પૃથ્વીને જોતો જોતો તથા વિસ્મય પામતો એ અર્જુન છોડેલા તીરની પેઠે શ્રીકૃષ્ણની સાથે આકાશમાર્ગે જતો હતો.^{૩૩-૩૬} તેવામાં અર્જુને ગ્રહો, નક્ષત્રો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા એક ઝળહળતા પર્વતને જોયા. તે પર્વત પાસે ગ્યાવીને તેણે હેક શિખરની ટોચ પર બેઠેલા અને નિત્ય તપ કરનારા એ મહાત્મા શ્રીમદેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં.^{૩૭, ૩૮} પોતાના તેજથી તે દેવ હજારો સૂર્યોની પેઠે ઝળહળી રહ્યા હતા. તે ત્રિશૂળધારી હતા, જટાધારી હતા અને રંગે ગૌર હતા. તેમણે વલકલ-વસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં હતાં. તે હજારો નેત્રોથી વિચિત્ર શરીરવાળા હતા અને મહાઓજસ્વી હતા. પાર્વતી અને કાંતિમાન ભૂતગણો તેમની સાથે હતા.^{૩૯, ૪૦} તેમની આસપાસ ગીત અને વાદિત્રોના મધુર શબ્દો ધઈ રહ્યા હતા. કેટલાએક ભૂતગણો તેમને પ્રસન્ન કરવા

માટે નૃત્ય, ગોળ ફૂદડી અને હાથની તાળીઓ તથા હાસ્ય વગેરે કરી રહ્યા હતા.^{૪૧} વળી તેઓ પવિત્ર ચંદનથી તેમની સેવા કરતા હતા. બ્રહ્મવાદી મહર્ષિઓ દિવ્ય સ્તોત્રોથી તેમની સ્તુતિ કરતા હતા. સર્વ ભૂતોના રક્ષક તે દેવે અસ્પષિત ધનુષ્ય હાથમાં ધારણ કર્યું હતું.^{૪૨}

ધર્માત્મા વાસુદેવે તેમનાં દર્શન કરી અર્જુનની સાથે ઝંકારરૂપ સનાતન બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં પોતાના મસ્તકને હેક પૃથ્વી સુધી નમાવ્યું.^{૪૩} લોકોના ઉપાદાનકારણભૂત, જગતના સ્થાપક, અજન્મા, અવિકારી, અસ્પષિત ઇચ્છાવાળા, મનની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના કારણભૂત, સર્વના ઉત્પત્તિસ્થાન, આકાશ અને વાયુના મૂળસ્વરૂપ, તેઓના અધિષ્ઠાન, જળધારાઓના તથા આખી પૃથ્વીના ઉત્પાદક, સર્વના મૂળભૂત, પ્રધાન (પ્રકૃતિ)સ્વરૂપ, દેવ, દાનવ, યક્ષો અને મનુષ્યોની સિદ્ધિનું નિધાન, યોગદર્શી પુરુષોના પરમ આશ્રયભૂત, પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મતત્ત્વ, બ્રહ્મેત્તાઓના રહસ્યભૂત, ચરાચર જગતના સ્થાપક અને સંહર્તા, કાળ સમાન કોપવાળા, ઐશ્વર્યોદિક ઇંદ્રના ગુણોત્તુ તથા પ્રતાપાદિક સૂર્યના ગુણોત્તુ ઉદયસ્થાન એવા તે મહાત્મા શંકરને શ્રીકૃષ્ણે તે સમયે વાણી, મન, બુદ્ધિ અને કર્મથી વંદન કર્યું.^{૪૪-૪૭} સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મપદની ઇચ્છાવાળા પુરુષો જમનું શરણ લે છે, તે કેવળ કારણસ્વરૂપ અજન્મા મહાદેવનું શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને શરણ લીધું.^{૪૮} અર્જુન પણ તે દેવને સર્વ ભૂતોના આદિ તરીકે તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના ઉત્પાદક તરીકે જાણીને વારંવાર વંદન કરવા લાગ્યો.^{૪૯}

તે પછી એ બંને નરનારાયણને ત્યાં આવેલા જોઈને મનમાં પ્રસન્ન થયેલા શ્રીશંકરે હસતા હાથ તેમ તેમના પ્રત્યે કહ્યું:^{૫૦} 'હે નરથેષો!

તમે મને આપ્યા. હવે તમારો થાક એ ઊતરી
ગયો હોય નો ઊઠો. હે વીરો ! તમારા મનનું
જે ઇષ્ટ હોય તે જલદી કરો. તમે જે કાર્ય માટે
અહીં આવ્યા હો, તે કાર્ય હું સાધી આપીશ.
તમારું શું કાર્ય છે ? તમારું કલ્યાણ થાય તેવો
વર તમે માગી લો, હું તે બધું તમને આપીશ.^{૧૧-૧૩}

તે વચન સાંભળી મહાશુદ્ધિમાન અને અનિર્વચ
્યોવા મહાત્મા શ્રીવાસુદેવ અને અર્જુન જોમા
થયા અને હાથ એડી ભક્તિપૂર્વક દિવ્ય સ્તોત્રથી
આ પ્રભાણે શ્રીમદેશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૧૪}

નમો મત્રાય શર્વાય રુદ્રાય વરદાય ચ ।
પશૂનાં પતયે નિત્યમુગ્રાય ચ કપર્દિને ॥
સર્વના પ્રજુ, સર્વના સંહર્તા, રુદ્ર, વરદાતા,
પશુઓના પતિ, ઉગ્ર અને જટાધારી શ્રીમદેશ્વરને
અમારા નમસ્કાર હો.^{૧૫}

મહાદેવાય મીમાય ઝ્યંબકાય ચ શાંતયે ।
ઈશાનાય મલ્લનાય નમોઽસ્ત્વન્ધકષાતિને ॥
મહાન દેવ, ભીમ, ત્રિનેત્ર, શમપ્રધાન, અસ્ખ-
લિત ઇચ્છાવાળો, પ્રજાપતિ દક્ષના યજ્ઞનો નાશ
કરનારો અને અધકાસુરનો સંહાર કરનારો શ્રી-
શંકરને અમારા નમસ્કાર હો.^{૧૬}

કુમારગુરવે તુમ્યં નીલગ્રીવાય વેધસે ।
પિનાકિને હવિષ્યાય સત્ત્વાય વિમ્બે સદા ॥
કાર્તિકેશ્વામીના પિતા, નીલકંઠ, પ્રજાઓના
વિધાતા, પિનાક ધનુષ્યને ધારણ કરનારો, હવિષ્ય
યોગ્ય હોવાથી હવિષ્ય, સત્યસ્વરૂપ અને સર્વ-
વ્યાપક શ્રીશંકરને અમારા નમસ્કાર હો.^{૧૭}

વિલોહિતાય ધૂમ્રાય વ્યાધાયનપરાજિતે ।
નિત્યં નીલશિર્ષં હાવ શૂલિને દિવ્યચક્રુપે ॥
હોત્રે વોત્રે ત્રિનેત્રાય વ્યાધાય વસુરેતસે ।
અચિત્ત્યાયાં વિભ્રમર્ચે સર્વદેવસ્તુતાય ચ ॥
વૃષભજાય મુંદાય જટિને વ્રજચારિણે ।
તપ્યમાનાય સલિલે વ્રજળપાયજિતાય ચ ॥

વિશ્વાત્મને વિશ્વમૃજે વિશ્વમાદૃત્ય તિષ્ઠતે ।
નમો નમસ્તે સેવ્યાય મૃતાનાં પ્રમથે સદા ॥

વિલોહિત, ધૂમ્ર, મૃગસ્વરૂપી બ્રહ્મદેવની પાછળ
પાશ્વીના સ્વરૂપને ધારણ કરનાર, અપરાજિત,
નિત્ય, નીલકંઠ, ત્રિશૂળધારી, દિવ્ય દષ્ટિવાળો,
હોતાસ્વરૂપ, યશ્વિય ઋત્વિગસ્વરૂપ, ત્રિનેત્ર, વ્યાધ-
સ્વરૂપ, અગ્નિમાં વીર્યક્ષેપ કરવાથી વસુરેતા,
અચિંત્ય, પાર્વતીપતિ, સર્વના પોષક, સર્વ દેવો
વડે સ્તુતિ કરાયેલા, વૃષભસ્વરૂપ, દીક્ષિત હોવાથી
મુંડ, જટાધારી, વીર્યનું ધારણ કરનાર હોવાથી
બ્રહ્મચારી, જળમાં તપશ્ચર્યા કરનાર, બ્રહ્મવેત્તા,
અજિત, વિશ્વસ્વરૂપ, વિશ્વના સ્પૃશ્ય, આખા વિશ્વમાં
વ્યાપ્ત થઈને રહેલા, સેવવા યોગ્ય અને સર્વ
મૃતોના પ્રજુ એવા આપને સદા અમારા નમસ્કાર
હો, નમસ્કાર હો.^{૧૮-૧૯}

વ્રજભક્ત્રાય સર્વાય શંકરાય શિવાય ચ ।
નમોઽસ્તુ વાચસ્પતયે પ્રજાનાં પતયે નમઃ ॥
વેદપૂર્ણ સુખવાળો, સર્વવ્યાપક, સુખકારક,
મંગલસ્વરૂપ, આણીના પતિ તથા પ્રજાઓના
સ્વામી શ્રીશંકરને અમારા નમસ્કાર હો.^{૨૦}

નમો વિશ્વસ્ય પતયે મહતાં પતયે નમઃ ।
નમઃ સહસ્રશિરસે સહસ્રમુત્તમૃત્યુભે ॥
વિશ્વના પતિ, મહાત્માત્મદિકના પતિ, હજાર
મસ્તકવાળો, હજાર શુભઓવાળો તથા મૃત્યુસ્વરૂપ
એવા શ્રીમદેશ્વરને અમારા નમસ્કાર હો.^{૨૧}

સહસ્રનેત્રપાદાય નમોઽસંખ્યેયકર્મણે ।
નમો હિરણ્યવર્ણાય હિરણ્યકલ્પાય ચ ।
મક્તાનુકંપિને નિત્યં સિંધવતાં નો વરઃ પ્રમો ॥

હજાર નેત્રો અને પગોવાળો, અસંખ્ય પરા-
ક્રમો કરનારો, સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળો, સુવર્ણના
કલ્પને ધારણ કરનારો, ભક્તો પર અનુકંપા રાખ-
નારો શ્રીમદેશ્વરને અમારા નમસ્કાર હો. હે પ્રજુ !
અમારો વર નિત્ય સિદ્ધ થાઓ.^{૨૨}

સંજય યોદ્ધો : એ પ્રમાણે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ મહાદેવની રત્ન કરીને તેમને અન્નપ્રાપ્તિ માટે પ્રસન્ન કર્યાં.^{૧૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતિર્જત પ્રતિજ્ઞાપર્વમા
'અર્જુનતું સ્વપ્ન' નામનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૧ મો

અર્જુનને પુનઃ પાશુપતાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તતઃ પાર્થઃ પ્રસન્નાત્મા પ્રાંજલિર્વૃષમધ્વજમ્ ।

દદર્શોત્ફુલ્લનયનઃ સમસ્તં તેજસાં ત્રિધિમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : તે પછી પ્રસન્ન ચિત્તવાળો અર્જુન હાથ જોડીને પ્રકુલિત નેત્રે સમગ્ર તેજના ભંડાર એવા વૃષભધ્વજ શંકરનાં દર્શન કરવા લાગ્યો.^૧ પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે તેણે વાસુદેવને જ બલિ રાત્રિએ અર્પણ કર્યો હતો, તે બલિને તેણે ત્યાં મહાદેવની પાસે રહેલો જોયો.^૨ પછી અર્જુનને મનથી શ્રીકૃષ્ણનું તથા શંકરનું પૂજન કર્યું અને 'હુ' દિવ્ય અસ્ત્રની ઇચ્છા રાખું છું' એમ શ્રીશંકરને કહ્યું. અર્જુનનું એ પ્રમાણેનું વર મેળવવા માટેનું વચન સાંભળીને શ્રીમહેશ્વર હસ્યા અને એ કૃષ્ણ તથા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : 'હે નરશ્રેષ્ઠ ! તમે ભલે આવ્યા. તમારા મનનું ઇષ્ટ મેં જાણી લીધું છે. જ ઇચ્છાથી તમે અહીં આવ્યા છો, તે હું તમને આપું છું.'^{૩-૫} હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા વીર ! અહીં પાસે એક દિવ્ય અમૃતમય સરોવર છે. તેમાં પૂરે' મેં મારાં દિવ્ય ધનુષ્યબાણ મૂક્યાં છે.^૬ એ ધનુષ્યબાણથી મેં યુદ્ધમાં સર્વ દૈત્યોનો સંહાર કર્યો હતો, તો હે કૃષ્ણ તથા અર્જુન ! તમે એ સરોવરમાંથી એ ઉત્તમ ધનુષ્યબાણને લઈ આવો.^૭ 'બહુ સારું' એમ કહીને તે બંને વીરો મહાદેવના ગણેશને લઈને સેંકડો દિવ્ય એશ્વર્યોથી યુક્ત એવા તે દિવ્ય સરોવર તરફ ચાલી નીકળ્યા.^૮

એ બંને નરનારાયણ ઋષિ, મનમાં હેશ પણ ગભરાયા વિના મહાદેવે બતાવેલા એ પવિત્ર સરોવરે ગયા. તે સરોવર સર્વ અર્થોને સાધનારું હતું.^૯ આમ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ મૂર્ધમંડળ સમાન પ્રકાશી રહેલા એ સરોવરે ગયા, તો તેમણે જળની અંદર એક ભયંકર સર્પ જોયો.^{૧૦} વળી તે જ સ્થળે એક હજાર ફેણવાળો બીજો સર્પ પણ તેમના જોવામાં આવ્યો. તે સર્પ મુખમાંથી મોટી મોટી જ્વાળાઓ બહાર કાઢતો હતો અને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હતો.^{૧૧} પછી શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુનને તે સરોવરના જળનું આયમન કર્યું અને મનથી શિવને નમસ્કાર કરી હાથ જોડી તે સર્પોની પાસે ઊભા રહ્યા.^{૧૨} એ સમયે તે બંને વેદવિદો વેદના શતરૂદ્રીય ભાગને મુખથી બાણતા હતા અને સર્વ પ્રકારે અપ્રમેય એવા શ્રીશંકરનું મનથી ધ્યાન ધરી પ્રણામ કરતા હતા.^{૧૩} પછી શ્રીરૂદ્રદેવતા માહાત્મ્યથી એ બંને સર્પોએ પોતાનું સર્પાકાર સ્વરૂપ છોડી દીધું. આમ તે બેડું શત્રુઓનો નાશ કરે તેવાં ધનુષ્ય અને બાણના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયું. તે બેડેને તે બંને પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ઉત્તમ કાંતિવાળા એ ધનુષ્યબાણને હાથમાં લીધાં. પછી તેમણે તે ધનુષ્યબાણ ઉપાડીને તેમને મહાત્મા શ્રીશંકરને અર્પણ કર્યું.^{૧૪, ૧૫} તે વેળા વૃષભધ્વજ શ્રીશંકરના એક પડખામાંથી પિંગળા નેત્રવાળો, તપના સેતરૂપ અને બળવાન એવો એક નીલ-લોહિત બ્રહ્મચારી બહાર નીકળ્યો.^{૧૬} તેણે એ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને વીરાસનને બેસી તથા ટટાર ઊભા રહીને તેણે મંત્રવિધિપૂર્વક તે ઉત્તમ ધનુષ્યને બાણના સંધાનપૂર્વક એમણે.^{૧૭}

આ વખતે અચિંત્ય પરાક્રમવાળા અર્જુનને જ પ્રકારે એ ધનુષ્યની પ્રત્યક્ષાનું આકર્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું, જ પ્રકારે ધનુષ્યને મૂઠીમાં ધારણ કરવામાં આવ્યું હતું અને જ પ્રકારે

પગને રાખીને કામા રહેવું પડ્યું હતું, તે બધું સંપૂર્ણ રીતે ઝેડી દીધું. પછી મહાદેવે ભણેલા મંત્રનું અવશ્ય કરીને એણે એ અગ્નિને પ્રહણ કર્યું.

પછી અતિ બળવાન તે નીલલોહિત પ્રભુએ ધનુષ્યમાં સાધેલા બાણને પુનઃ તે સરોવરમાં જ છોડી મૂક્યું તથા તે ધનુષ્યને પણ ત્યાં જ પુનઃ દેંદ્રી દીધું.^{૧૮, ૧૯} એ સમયે શ્રીશંકરને પ્રસન્ન થયેલા જાણીને અર્જુનને પૂર્વે હિમાલયના વનમાં શંકરે જે વર આપ્યો હતો તથા જે દર્શન દીધું હતું, તે બધું સ્મરણમાં આવ્યું.^{૨૦} તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'તે વર મને ક્ષિપાથ' યાચ્યો.' શ્રીશંકર ભગવાન અર્જુનના માનસિક અભિપ્રાયને જાણી ગયા અને પ્રસન્ન થઈ તેમણે અર્જુનને એ વર આપ્યો. એટલે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણ કરવામાં સમર્થ તથા દિવ્ય એવા એ ધોર પાશ્વપતાસને શ્રીશંકર પાસેથી મેળવી કુસંધર્થ થયેલો તે અર્જુન હર્ષનાં રોમાંચવાળો થઈ ગયો અને પોતાના કાર્યને પરિપૂર્ણ થયેલું માનવા લાગ્યો. પછી તે બન્ને જણાએ હર્ષપૂર્વક મહેશ્વરને પોતાનાં મસ્તક નમાવી વંદન કર્યું અને શ્રીશંકરની આજ્ઞા થતાં તે જણે પરમ આનંદયુક્ત થઈ ને વીર અર્જુન તથા દેશવ પોતાની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. આમ મોટા મોટા અસુરોનો સંહાર કરનારા શ્રીશંકરે પોતાનું દિવ્ય અસ્ત્ર આપીને જ્યારે અનુમતિ આપી, ત્યારે જયદ્રથનો વધ કરવા ઇચ્છતા અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ જંભાસુરનો વધ કરવા ઇચ્છતા ઇંદ્ર અને વિષ્ણુની પેઠે પ્રસન્ન થઈ ગયા.^{૨૧-૨૫}

હિત શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વ તર્યંત પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં 'અર્જુનને પુનઃ પાશ્વપતાસની પ્રાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૮૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૨ મો યુધિષ્ઠિરની તૈયારી

॥ ઇત્ય ઉત્તમ્ય ॥

તપોઃ સંવદતોરેષં કૃષ્ણદારુકપોત્તયા ।

સાગ્લ્યગાદ્રજની રાજન્નય રાજાન્વબુધ્ધ્યત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન! શ્રીકૃષ્ણ અને દારુક તે પ્રમાણે વાચીત કરી રહ્યા હતા એટલામાં રાત્રિ વીતી ગઈ અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ જાગ્યા.^૧ એ સમયે હાથના તાલપૂર્વક ગાનારા ગવૈયાઓ, સ્તુતિપાઠકો, મધુપક^૨ વેળાએ ગુણગાન કરનારા મધુપર્કિ^૩કો, પ્રભાતમાં જાગ્રત કરનારા બંદીઓ અને ભાટચારણો પુરુષશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાજની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^૪ ત્યારે નર્તકો નૃત્ય કરવા લાગ્યા તથા મધુર સ્વરવાળા ગવૈયાઓ કુરુવંશની સ્તુતિનાં અર્થવાળાં મંગળ ગીતો ગાવા લાગ્યા.^૫ સારી રીતે શિક્ષિત થયેલા ષ્ટલાઓ કુશળ પુરુષો અત્યંત હર્ષમાં આવી જઈ આલસો, બેરીઓ, પણ્વો, આનંદો, શિંગડીઓ, નાની નાની ઢોલકીઓ, શંખો તથા મોટા શખ્દ કરનારાં કુંદુભિઓ વગેરે વાગ્ગિનો વગાડવા લાગ્યા.^{૬, ૭} મેધ સમાન ઘોષ કરતો એ મહાન શખ્દ છેક આકાશમાં અથડાયો અને તેણે મહાન રાજ યુધિષ્ઠિરને જાગ્રત કર્યો.^૮ હવે મહામૂલા શયનમાં સુષ્પે સૂતેલા રાજ યુધિષ્ઠિર જાગ્યા અને જાગીને પોતાનાં નિત્યકર્મ કરવા માટે સ્નાનગૃહમાં ગયા^૯ ત્યાં શ્વેતવસ્ત્રને ધારણ કરનારા, પોતે સ્નાન કરી સંજય થયેલા, તરણ વયના એકસો આઠ સ્નાન કરાવનારાઓ હાથમાં જળભર્યાં સુવર્ણના કળશો લઈ લઈને તૈયાર બિભા હતા.^{૧૦} એક સાફ વસ્ત્ર પહેરી રાજ ભદ્રાસન પર બેઠા અને મંત્રેલા ચંદનયુક્ત જળથી સ્નાન કરવા લાગ્યા.^{૧૧} બળવાન અને સુશિક્ષિત પુરુષોએ સર્વ ઔપધિ આદિના ધૂંટેલા વિદે-

પનથી રાજના શરીરને સારી રીતે મસળ્યું. તે પછી ઉત્તમ પદાર્થોથી સુવાસિત કરેલા સુગંધી-દાર જળથી રાજને નવડાવ્યા.^{૧૦} નાહી રહ્યા પછી માથાનું જળ સુકાઈ જાય માટે યુધિષ્ઠિરરાજએ રાજહંસ સમાન સ્વેત તથા સુવાળો પટકો લઈ મસ્તક પર વીંટ્યો.^{૧૧} પછી તે મહા-બાહુ શરીરે ચંદનનો લેપ કરી, પુષ્પની માળા તથા ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરી, પૂર્વાભિમુખે હાથ જોડી-જાલા રહ્યા.^{૧૨} હવે તે કુંતીનંદન સત્પુરુષોના માર્ગને અનુસરી જાય જપવા લાગ્યા. તે પછી તે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળી અગ્નિશાળામાં નમ્રતાપૂર્વક દાખલ થયા.^{૧૩} ત્યાં જઈ તેમણે દર્શન સહિત સમિધોથી, મંત્રથી તથા પવિત્ર આહુતિઓથી અગ્નિદેવનું પૂજન કર્યું અને પછી તે હોમગૃહ-માંથી બહાર નીકળ્યા. હવે પુરપળ્યાદ્ર યુધિષ્ઠિર-રાજ પોતાના તંબૂના બીજા ખંડમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે વેદવેત્તા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોનાં દર્શન કર્યાં. વળી તેમણે ત્યાં જિતેન્દ્રિય, વેદવ્રતનિષ્ઠ, અવલૂથસ્નાન કરનારા એક એક હજાર અનુચરો-વાળા અને સૂર્યની ઉપાસના કરનારા બીજા એક હજાર ને આઠ બ્રાહ્મણોનાં પણ દર્શન કર્યાં.^{૧૪-૧૬} પછી યુધિષ્ઠિરે અક્ષત, પુષ્પ, મધ, ઘી અને સારાં સારાં માંગલિક દ્રવ્યોથી તે બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિ-વાચન કરાવ્યું અને તે દરેક બ્રાહ્મણને એકેક સોના-મહોર, શણગારેલા સો સો ઘોડાઓ, વસ્ત્રો તથા બીજા કેટલીક ઘટ દક્ષિણાઓ આપી.^{૧૭, ૧૮} વળી રાજાએ તે બ્રાહ્મણોને પિંગળા રંગની, સુવર્ણનાં શિંગડાંવાળી, રૂપાની ખરીઓવાળી તથા વાજરડાં વાળી કેટલીક દૂત્રણી ગાયોનું પણ દાન કર્યું, તેમ જ તે બધાની પ્રદક્ષિણા કરી.^{૧૯} તે પછી સાથિયા, ઠોડિયાં, સુવર્ણના સંપુટ, અર્ધપાત્રો, માળા, જળભર્યા કળશો, પ્રજ્વલિત અગ્નિપૂર્ણ અક્ષત-પાત્રો, બિજેરું, ગોશાયન, સારી રીતે શણગારેલી

સુંદર કન્યાઓ, દહીં, ઘી, મધ, જળ, માંગલિક પક્ષીઓ તથા એ ઉપરાંત બીજા કેટલાએક મંગલ પદાર્થોનું પણ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પૂજન, દર્શન અને સ્પર્શન કર્યું. એ પછી તે આગળના બહાર-ના ખંડમાં ગયા.^{૨૦-૨૨} મહાબાહુ રાજ યુધિષ્ઠિર ત્યાં જઈને જાલા રહ્યા એટલે પરિચારકો તુરત સુવર્ણનું સર્વતોમદ્ર દિવ્ય આસન લાવ્યા. તે આસનમાં વેડૂર્યંભણુ જડ્યા હતા, તે ગહા-મૂલ્યવાન બિજાનાથી બિજાવ્યું હતું, તેના ઉપર ઝાછાડ પાથર્યો હતો અને તે વિશ્વકર્માનું બના-વેલું હોઈને દિવ્ય સમૃદ્ધિવાળું હતું.^{૨૩, ૨૪} મહાત્મા યુધિષ્ઠિરરાજ એ આસન પર બેઠા, એટલે અનુચરો મહાકિંમતી અને ઝળહળતાં આભૂષણો ત્યાં લાવ્યા અને તે તેમણે રાજને પહેરાવ્યાં.^{૨૫} હે મહારાજ ! મોતીનાં આભૂષણોને ધારણ કરનારા મહાત્મા કુંતાપુત્રનું તે સમયનું સ્વરૂપ શનુઓને શોક વધારનારું હતું. વળી તે સમયે ચંદ્રનાં કિરણો જેવા હ્રસ્વજળ અને સુવર્ણના ઢાંડાવાળાં સુંદર ચામરો ઢોળવામાં આવતાં હતાં, તેથી તે વીજળીઓથી શોભતા મેઘની જેમ શોભી રહ્યા હતા.^{૨૬, ૨૭} ભાટચારણો તેમની સ્તુતિ કરતા હતા, બંદીજનો તેમને ઉપરાઉપરી વંદન કરતા હતા અને ગંધર્વો ગાનતાન કરી રહ્યા હતા. એ પ્રમાણે કુરુનંદન યુધિષ્ઠિર ત્યાં બેઠા હતા.^{૨૮} તેવામાં એક મુદ્દર્ત બેઠેલો સમય ગયા પછી રથોનો મહાન ઘોષ સંભળાવા લાગ્યો. રથચક્રોના ઘડ-ઘડાટની સાથે રથીઓના ઘોડાઓની ખરીઓના ખડખડાટ પણ કાને પડવા લાગ્યા. ત્યાં હાથીના કંઠે બાંધેલી ઘંટાઓના રણકારોથી, શંખોના નાદથી તથા પાળાઓના પગરવથી પૃથ્વી કંપવા લાગી.^{૨૯, ૩૦} પછી કહે ગોળાકાર લટકાવેલી તલવારને ધારણ કરનારો તથા કવચ પહેરી સજ્જ થયેલો તરણ દ્વારપાળ રાજાના અંતઃપુર-

માં દાખલ થયો અને પૃથ્વી પર બે પૃથ્વી મુની
વંશનીય યુધિષ્ઠિરાજને મન્તકથી પ્રણામ કરના
લાગ્યો તેણે મહાત્મા યુધિષ્ઠિને નિવેદન કર્યું
'બહાગ શ્રી, પણ પાપો છે' એ આંખમાંથી
પુરુષગ્યાત્ર યુધિષ્ઠિ બોલ્યા કે, 'જાને પાપો
માનવ! એમને અંદર લાગે તથા અર્ધ' અને
આમન આપો' પછી દ્વારપાળે પરમપૂજ્ય
શ્રીકૃષ્ણને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો, એટલે ધર્મરાજએ
તેમને ઉત્તમ આમન પર મેમાડીને તેમનું નિધિ
પુર મગ પૂજન કર્યું ૩૧-૩૫

દિન ક્રીમદામારનમા દ્રોણપ્રસાદ તત્ત્વ પ્રતિજ્ઞાપ્તિમા ડુધિ
દિરતી દેવારી' નામનો અધ્યાય ૮૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૩ મો શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના

॥ મત્રય ઉવાચ ॥

ત્તો યુધિષ્ઠિરો રાજા પ્રતિનંદ્ય જનાર્દનમ્ ।

ઉવાચ પરમપ્રીતઃ કૌન્તેયો દેવકીસુતમ્ ॥ ૧ ॥

મત્રય ગોવ્યો તે પછી પરમ પ્રસન્ન થયેલા
કુંતાપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિ શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરી કહ્યું
કે, 'હે મધુસૂદન! આપે રાત્રિ સુષેથી નિતાવી
છે ને? હે અચ્યુત! તમારી મન જ્ઞાને દ્રિષ્ટો
તો પ્રમત્ત છે ને?' ૧, ૨ શ્રીકૃષ્ણે પણ તેનો ચોખ્ખો
પ્રત્યુત્તર આપી સામેથી પોતે પણ તેનો જ પ્રશ્ન
કર્યો તેનામા દ્વાગપાળે અંદર આવી જણાવ્યું કે,
સર્વ પ્રાણમંડળ તથા રાજવર્ગ આપને મળતા
આવ્યા છે' પછી ગજની આજ્ઞા મળતા દ્વારપાળે
વિગટ, ભીમસેન, કૃષ્ણસુમ, સાત્યકિ, ચૈદિરાજ,
કૃષ્ણેત્ત, મહારથી દ્રુપદ, શિખડી, નકુલ, સહદેવ,
ચૈકિતાન, દેકયરાજકુમારો, કુરુપુત્રયુયુત્સુ, પચાવ
વશનો ઉત્તમોજ, યુગમન્યુ, સુબાહુ અને દ્રીપદી
ના બરા પુત્રો એ મીને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યા
આમ એ બરા રાજાઓ તથા બીજા ક્ષત્રિયો
ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરાજ પાસે આવી રહ્યા

અને સુદર આમનો પણ ભેદા ૪-૭ મહામગવાન
તથા મહાતેજસ્વી વીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને
સાત્યકિ એક જ આમન પર ભેદા ૮ તે સમયે
રાજા યુધિષ્ઠિ મનના આમળતાં કમળનપન શ્રીમધુ-
સૂદનને મેમાડીને આ પ્રમાણે મધુર વચન કહ્યાં
'હે શ્રીકૃષ્ણ! દેવો જેમ નદ્રનો આશ્રય કરીને
યુદ્ધમાં નિઃશયની આશા ગણે છે, તેમ અમે તમારો
આશ્રય કરીને યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાની તથા
ચિરકાળ ટકે તેવા સુખોની આશા રાખીએ
છીએ' ૧૦ તમે બધું જાણો છો કે, અમારા
રાજ્યનો વિનાશ થયો છે, મનુષ્યોએ અમારો
તિગ્ધકાર કર્યો છે અને અમે અનેક જાતના દુષ્ટો
સહ્યા છે ૧૧ હે સર્વના ઈશ! હે ભક્તાત્મક મધુ-
સૂદન! અમારા બધાના સુખનો તથા જીવનનો
મૂળ આશર તમારા પર જ રહેવો છે માટે હે
યાદનર રાજા શ્રીકૃષ્ણ! તમે અમારા પર એવી કાઈ
કૃપા કરો એટલે મારું મન સદા તમારામાં જ સ્થિર
થાય અને આજ અહીંને લીધેની પ્રતિજ્ઞા સત્ય
થાય ૧૨, ૧૩ હે માનવ! આ દુષ્ટ અને માંદો
માદેની ઈર્ષા સમુદ્રમાથી અમને તમે તારો
અમારે એ સમુદ્રને તરી જઈ પાર જવાની ઇચ્છા
છે, તો તેમા તમે અમને વહાણરૂપ થાઓ ૧૪ હે
કૃષ્ણ! શત્રુનો વડા કરવા સજ્જ થયેલો એક રથી
ચોદ્ધો પોતે જ કામ ન કરી શકે, તે કામ પ્રયત્ન
કરનારો તેનો સારથિ કરી શકે છે ૧૫ હે જના
ર્દન! જેમ તમે સર્વ આપત્તિઓમા યાદવોનું
રક્ષણ કરો છો, તેમ હે મહાબાહો! તમે અમારું
પણ આ સંકટમાથી રક્ષણ કરો ૧૬ હે શખ્યક
ગદાધારી શ્રીકૃષ્ણ! આ સમયે પાડવો કૌરવોરૂપ
અગાન સમુદ્રમા ડૂબી રહ્યા છે અને તેમની પાસે
તરવાનું સાધન-વહાણ પણ નથી, તો તમે
તેમને વહાણરૂપ થઈ એ સમુદ્રમાથી તારો ૧૭
હે દેવના દેવ! હે ઈશ! હે આદિત્ય તરહિત સના

તન । હે સુહૃસિંહતા । હે વિષ્ણુ । હે જિષ્ણુ
(જતા) । હે હરિ । હે કૃષ્ણ । હે વૈકુંઠ । હે પુરુષો-
ત્તમ । હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૧૮ નારદે
તમને પુરાણ ઋષિશ્રેષ્ઠ (નારાયણ) કહ્યા છે. વર
આપનાર કહ્યા છે, શાર્દૂળધર શ્રીવિષ્ણુસ્વરૂપ કહ્યા
છે અને સર્વ જ્ઞાતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે, તો હે
માધવ ! હવે તે સત્ય કરો. ૧૯

ધર્મરાજએ સભામાં જ્યારે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને
એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વાક્યચતુર શ્રીકૃષ્ણે મેઘ
સમાન ગંભીર સ્વરે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: ૨૦ 'દેવો
સહિત આ સર્વ લોકોમાં પૃથાપુત્ર અર્જુન જોવા
ઠાઈ પણ ધનુર્ધર નથી. ૨૧ પરાક્રમી, અસ્પૃશ્ય, વીર્યવાન, મહાબળવાન, યુદ્ધકુશળ અને સદા
રોષવાન એ અર્જુન તેજને લીધે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ
છે. યુવાન, વૃષભ (સાંઘ) સમાન કંધવાળો, લાંબી
જીભજોવાળો, મહાબળવાન અને સિંહ સમાન
શ્રેષ્ઠ ગતિવાળો તે શ્રીમાન અર્જુન તમારા શત્રુ-
ઓનો સંહાર કરશે, છતાં હું એવું કરીશ કે તેથી
અશ્વિ જમ લાકડાંને બાળી નાખે, તેમ કુંતીપુત્ર
અર્જુન દુર્યોધનનાં સૈન્યોને બાળી નાખશે. ૨૨-૨૪
આજે પાપકર્મ કરનારા તથા અભિમન્યુનો ધાત
કરાવનારા એ કુદ્ર જ્યદ્રથને અર્જુન પોતાનાં બાણો
વડે એવા માર્ગમાં ફેંટી દેશે, કે જ્યાં ગયા પછી
તેનું પુનઃ દર્શન થવું અશક્ય થશે. ૨૫ ગીધો,
બાજપક્ષીઓ, અતિ ભયંકર શિયાળો તથા રાક્ષસો
આજે તે જ્યદ્રથના માંસનું ભક્ષણ કરશે. ૨૬ કદાચ
દેવયોગે ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવો આવીને એ રાજનું
રક્ષણ કરશે, તોપણ આજના યુદ્ધમાં માર્યો જઈ
તે યમરાજની રાજધાનીમાં પહોંચી જ જશે. ૨૭
હે રાજન ! અર્જુન આજે એ સિંધુરાજનો વધ
કરીને તમારી પાસે આવશે, માટે તમે શોક તથા
સંતાપથી રહિત થાઓ. વળી હું તમને આશી-

યાઓ. ૨૮

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં
'શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો' નામનો અધ્યાય ૮૩ માં સમાયે

અધ્યાય ૮૪ મો

અર્જુનની યુદ્ધ માટે તૈયારી

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તથા તુ વદતાં તેષાં પ્રાદુરાસીદ્ધનંજયઃ ।

દિદક્ષુર્મરતશ્રેષ્ઠં રાજાનં સસુહૃદ્ગણમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: તેઓ બધા એ પ્રમાણે વાત-
ચીત કરી રહ્યા હતા, એટલામાં અર્જુન પોતાના
મિત્રગણ સાથે એ ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાજનાં દર્શન
કરવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ૧ ત્યાં તંબૂના
એક સુદર ખંડમાં બેઠેલા યુધિષ્ઠિરાજને વંદન
કરીને અર્જુન તેમની આગળ જાઓ રહ્યો, એટલે
પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાજ જાબો થઈને તેને પ્રેમપૂર્વક
ભેટી પડ્યા. ૨ મસ્તક સૂંધી અને બે હાથે આલિ-
ંગન દઈ રાજાએ અર્જુનને ઉત્તમ આશિષો આપી
તથા હસીને આ પ્રમાણે કહ્યું: ૩ 'હે અર્જુન !
આજે તારા સુખની કાંતિ નિહાળીને તથા શ્રીકૃષ્ણની
પ્રસન્નતા જોઈને જણાય છે કે, આજના યુદ્ધમાં તારો
અવરથ મહાન વિજય થશે. ૪ ત્યારે જ્યથીલ
અર્જુન બોલ્યો: 'હે રાજા ! તમારું કલ્યાણ હો. ૫
આજની રાત્રિમાં આવેલા એક સ્વપ્નમાં શ્રીકૃષ્ણના
પ્રસાદથી મેં એક ઉત્તમ અને મહાન આશ્રય
જેવું છે. ૬ એ પ્રમાણે અર્જુન પોતાના સુદૃઢોને
ધીરજ આપવા માટે 'મહેશ્વર સાથે સમાગમ'
આદિ સર્વ વૃત્તાંત પોતે જેવું જેવું હવું, તેવું
સર્વને કહી સંભળાવ્યું. ૭ સંભળતાંની સાથે જ
સર્વે વિસ્મય પામ્યા અને પૃથ્વી સુધી મસ્તક
ઢાળીને શ્રીમહેશ્વરને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. તેઓ
બધા એકસાથે બોલી કાઢ્યા કે, 'બહુ સારું થયું,
બહુ સારું થયું. ૮ તે પછી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર
પોતાના સર્વ સુદૃઢોને યુદ્ધને માટે સજ્જ થવાની

આજ્ઞા આપી, એટલે તુરત જ બધા તૈયાર થઈ ઉતાવળા ઉતાવળા હૃષ્ભેર યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા.^{૮૫} સાત્યકિ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ યુધિષ્ઠિરાજને વંદન કરીને આનંદભેર તેમના તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૮૬} દુરાયધ્ન સાત્યકિ અને શ્રીકૃષ્ણ એક જ રથમાં સાથે બેસીને અર્જુનના તંબૂ તરફ જવા લાગ્યા. ત્યાં જઈને શ્રીકૃષ્ણ એક સારથિની પેઠે રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુનના વાનરધ્વજવાળા રથને તૈયાર કર્યો.^{૮૭} એ સમયે અર્જુનનો મેઘ સમાન ગર્જનાવાળો અને તપેલા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો તે શ્રેષ્ઠ રથ બાહ્યસ્પર્શ સરખો શોભી રહ્યો હતો.^{૮૮} પછી પુરુષસિંહ શ્રીકૃષ્ણે સમગ્ર સામગ્રી તૈયાર કરી અને તેમણે નિત્યકર્મ કરીને સજ્જ થયેલા અર્જુન પાસે તે રથને લાવીને ખડો કર્યો.^{૮૯} એટલે સર્વ લોકના પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનને સુકુટ, સુવર્ણ સમાન પ્રકાશિત કવચ, ધનુષ્ય અને બાણ ધારણ કરી તે રથની પ્રદક્ષિણા કરી.^{૯૦} એ વેળા તપોવૃદ્ધ, વિદ્યાવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, કર્મનિષ્ઠ અને જિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણો વિજય-સૂચક આશીર્વાદો આપી અર્જુનની સ્તુતિ કરતા હતા. સૂર્ય જમ ઉદયાચલ પર્વત પર ચઢે તેમ મહારથી અર્જુન પણ યુદ્ધ સંબંધી વિજયપ્રદ મંત્રોથી પ્રથમ જ મંત્રેલા પોતાના ઉત્તમ રથ પર ચઢી બેઠો.^{૯૧, ૯૨} એ સમયે સુવર્ણ સમાન ઝળહળતું કવચ ધારણ કરીને સુવર્ણનાં પતરાંથી મઢેલા રથમાં બેઠેલો એ રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુન મેઘ પર્વત પર આરૂઢ થયેલા કાંતિમાન ને નિર્ભંજ એવા સૂર્યની જેમ શોભતો હતો. શયંતિરાજના યજ્ઞમાં આવતા ઇંદ્રદેવની પાછળ જેમ અશ્વિની-કુમારો રથ પર ચઢ્યા હતા, તેમ અર્જુન રથ પર ચઢ્યો કે તુરત જ શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ અર્જુનના રથ પર ચઢી બેઠા.^{૯૩, ૯૪} ત્યાં વૃત્તાસુરનો વધ કરવા પ્રયાણ કરતા ઇંદ્રના ઘોડાઓની લગામ

જમ માતલિ સારથિએ પકડી હતી, તેમ જય દ્રથનો વધ કરવા પ્રયાણ કરતા અર્જુનના ઘોડાઓની લગામ સારથિશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે પકડી હતી.^{૯૫} શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિની સાથે પોતાના ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો એ અર્જુન બુધ અને શુક સાં રહેલા અધકારનાશન ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો. પૂર્વે તારકાસુરનો વધ કરવા માટે ઇંદ્રે જેમ મિત્રા-વરણ દેવો સાથે પ્રયાણ કર્યું હતું, તેમ શત્રુ-સમુદાયોને નાશ કરનારા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિની સાથે સિંધુરાજ જયદ્રથનો વધ કરવા પ્રયાણ કર્યું.^{૯૬, ૯૭} આમ અર્જુને પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે વાદિનોના ઘોષો થવા લાગ્યા અને સ્તુતિ-પાઠકો માંગલિક સુંદર સ્તોત્રોથી વીર અર્જુનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૯૮} બંદીજનોના વિજયસૂચક આશીર્વાદોવાળો, બ્રાહ્મણોનાં પુણ્યાહવાચનથી મિશ્ર અને વાદિનોના ઘોષથી યુક્ત એવો તે સ્તુતિ-પાઠકોનો શબ્દ તેમને પ્રીતિ કરનાર થઈ પડ્યો હતો.^{૯૯} એ સમયે પવિત્ર ગંધને લાવતો વાયુ મધુર રીતે વાવા લાગ્યો અને તે અર્જુનને હૃષ્ ઉપજવી શત્રુઓને સુકાવી નાખતો હતો. વળી દે રાજન! તે કાણે અર્જુનનો વિજય સૂચવનારાં અનેક પ્રકારનાં શુભ શકુનો પ્રગટ થઈ રહ્યાં હતાં. દે રાજ! તે શકુનો પાંડવોને અનુકૂળ હોઈને તમારા પુત્રોને પ્રતિકૂળ થઈ પડ્યાં હતાં.^{૧૦૦, ૧૦૧} પોતાના વિજયને સૂચવનારાં એ શુભ શકુનો જોઈને અર્જુને પોતાને અનુકૂળ રહેનારા મહાધનુર્ધર સાલકિને આ વચન કહ્યાં:^{૧૦૨} 'હે શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ! આજના યુદ્ધમાં મારો અવરથ વિજય થશે, એમ મને દેખાય છે; કારણ કે પ્રથમથી જ આ શુભ ચિહ્નો આપણાં જોવામાં આવે છે.^{૧૦૩} આથી જ સ્થળે સિંધુરાજ હોય તે સ્થળે હું જવા ધારું છું; કારણ કે યમલોકમાં પ્રયાણ કરવા માટે તે મારા પરાક્રમની વાટ જોઈ રહ્યો હશે.^{૧૦૪}

જેમ જયદ્રથરાજનો વધ કરવો તે આજે મારું એક મહાન કાર્ય છે, તેમ ધર્મરાજનું રક્ષણ કરવું તે આજે તમારું એક મહાન કાર્ય છે.^{૨૯} માટે હે મહાબાહુ ! આજે તમે યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષણ કરજો. આજ દિવસ સુધી જે રીતે મેં તેમનું રક્ષણ કર્યું છે, તે રીતે આજે તમારે તેમનું રક્ષણ કરવું પડશે.^{૩૦} લોકમાં તેવો કોઈ પણ પુરુષ હું દેખતો નથી, જે યુદ્ધમાં તમારો પરાજય કરી શકે. અરે ! સાક્ષાત્ ઈંદ્ર પોતે પણ તમને જીતી શકે તેમ નથી, તમે તો યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન છો.^{૩૧} મને તમારામાં તથા મહારથી પ્રઘુન્નમાં ઘણો વિશ્વાસ છે. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હું આ કાર્ય તમને સોંપ્યા પછી જ તદ્દન નિરપેક્ષ થઈ સિંધુરાજનો વધ કરવા શક્તિમાન થઈશ.^{૩૨} હે યદુવંશી સાત્યકિ ! તમારે મારી કોઈ પણ રીતે દરકાર કરવી નહિ. તમારે તો સર્વ પ્રકારે રાજ યુધિષ્ઠિરનું જ રક્ષણ કરવા તત્પર રહેવું.^{૩૩} કારણ કે જ્યાં મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ રહેલા છે અને હું રહેલો છું, ત્યાં અવશ્ય કોઈ જાતનું સંકટ આવે એમ નથી. અર્જુને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારો સાત્યકિ 'બહુ સારું' એમ કહીને જે સ્થળે રાજ યુધિષ્ઠિર હતા, તે સ્થળે આદ્યો ગયો.^{૩૪, ૩૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વત્રયમ્ પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં અર્જુનનું વાક્ય નામનો અધ્યાય ૮૪ મો સમાપ્ત

પ્રતિજ્ઞાપર્વ સમાપ્ત

જયદ્રથવધપર્વ

અધ્યાય ૮૫ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના ઉદ્ગારો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

શ્વોભૂતે કિમકાર્પુસ્તે દુઃસ્વશોકસમન્વિતાઃ ।

અભિમન્યૌ હતે તત્ર કેવાઽયુદ્ધયંત મામકાઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! અભિમન્યુનો વધ થયા પછી બીજા દિવસે કુષ્પ અને શોકથી યુક્ત થયેલા પાંડવોએ શું કર્યું ? અને મારા પક્ષના કયા કયા યોદ્ધાઓ તેમની સાથે લડ્યા ? અર્જુનનાં પરાક્રમે પ્રથમથી જ બળુનારા કૌરવો તેનો અપરાધ કરીને કેમ નિર્ભય રહ્યા હતા ? તે તું કહે. મારા પુત્રો પુત્રના શોકથી તપી ગયેલા અને ક્રોધાયમાન કાળ સરખા એ નરસિંહ અર્જુનને, કેવી રીતે યુદ્ધ કરવા આવતાં જોઈ શક્યા ?^૧ વાનરના ચિહ્નનાળી ધબને ફરકાવતા તથા પુત્રશોકથી કુઝળી થયેલા એ અર્જુનને યુદ્ધમાં મહાન ધનુષ્ય ધુણાવતો જોઈને મારા પુત્રોએ શું કર્યું ?^૨ હે સંજય ! આજના સંગ્રામમાં દુર્યોધનના સંબંધમાં શું નવીન બન્યું છે ? આજે જ્યાં ત્યાં મહાન વિલાપના શબ્દો કાને પડે છે, પણ આનંદની વાર્તા તો જરા પણ સંભળાતી નથી.^૩ ત્યાં સિંધુરાજના મંદિરમાં પ્રથમ મનનું આકર્ષણ કરનારા તથા કાનને સુખ આપનાર પ્રિય શબ્દો સંભળાતા હતા; પણ અરે ! આજે તે કંઈજ સંભળાતું નથી.^૪ મારા પુત્રોની છાવણીમાં સર્વ તરફ સ્તુતિ કરતા ભાટચારણોના, સ્તુતિપાઠકોના અને નૃત્ય કરનારાઓના શબ્દો પ્રથમ સંભળાતા હતા તથા તે મહાન શબ્દથી મારા કાન ગાજી ઊઠતા હતા. પણ આજે તે શબ્દો મારે કાને અપહતા નથી અને બધું તેઓ બધા દીન થઈ ગયા હોય, તેમ

લાગે છે.^{૭૮} હે તાત સંજય ! સત્યધૃતિ અને સોમદત્તના ઘરમાં હું જ્યારે પ્રથમ બેઠો હોહું, ત્યારે ઉત્તમ શબ્દ સાંભળતો હતો. અરેરે ! તે જ હું પુણ્યહીન આજે મારા પુત્રોના ઘરને વિલાપના શબ્દોથી ગાળી કોટેકું તથા ઉત્સાહ વિનાનું એકું છું.^{૭૯} વળી વિવિંશતિ, દુષ્ટખ, ચિત્રસેન, વિકલ્પ અને એ ઉપરાંત બીજા મારા પુત્રોના નિવાસસ્થાનમાં પણ આજે ઘોઈ જતનો શબ્દ સંભળાતો નથી.^{૮૦} હે સુત ! ગ્રાહણો, ક્ષત્રિયો તેમ જ વૈરથો શિષ્યવૃત્તિ ધારણ કરીને જેનું હંમેશાં સેવન કરે છે, જે મારા પુત્રોને કાર્યમાં નિરંતર તત્પર રહે છે, જે વિતંડાવાદ કરી, અનેક જાતનાં ભાષણો કરી તથા પરસ્પર વાર્તાલાપ કરીને મનગમતાં અનેક જાતનાં ગાયનોથી રાત્રિ-દિવસ રમણ કર્યા કરે છે અને અનેક કૌરવો, પાંડવો તથા યાદવો જેની ઉપાસના કરે છે, તે મહાન ધનુર્ધર દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાને ઘેર પણ પૂર્વની પેઠે ઘોઈ જતનો શબ્દ આજે સંભળાતો નથી.^{૮૧-૮૨} વળી પ્રથમ ગવૈયાઓ તથા નૃત્ય કરનારાઓ મોટા ધનુષ્યવાળા એ દ્રોણપુત્રની પાસે ઘણો વખત બેસી રહેતા હતા, પણ તેમનો સુદ્ધાં આજે શબ્દ સંભળાતો નથી. પ્રથમ અવંતીકુમાર વિંદ અને અનુવિંદની છાવણીમાં તથા કેકયોની છાવણીમાં સાયંકાળે જે મહાન શબ્દ સાંભળવામાં આવતો હતો, તે પણ આજે સંભળાતો નથી. હે તાત ! તેમને ત્યાં તો પ્રથમ સંખ્યાબંધ નર્તકો નૃત્ય કરતા હતા અને તાલપૂર્વક ગાયનો ગાઈને ગવૈયાઓ આનંદ કરતા હતા; પણ તેમનોય આજે જરાયે શબ્દ સંભળાતો નથી. યજ્ઞ કરનારા અનેક યાજ્ઞકો સોમદત્તના પુત્ર શ્રુતનિધિની ઉપાસના કર્યા કરતા હતા, પણ તેમનોય આજે શબ્દ સંભળાતો નથી. અરે, દ્રોણાચાર્યને ઘેર તો પ્રથમ ધનુષ્યની પ્રત્યંચાનો

ટંકારવ, વેદાધ્યયનનો ધોષ અને તોમરો, તલવારો તથા રથોનો ધોષ સતત યથા કરતો. અરે ! ત્યાં તો અનેક દેશમાં બનેલાં ગીનોનો તથા જાતજાતનાં વાદિઓનો મહાન શબ્દ પણ નિરંતર યથા કરતો હતો; પણ તેમાંનું આજે હું કંઈ જ સાંભળતો નથી. હે સુત ! આ ઘેર સંહારની શાંતિ કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ જૂનો પરની અનુ-કંપાને લીધે જનાર્દન શ્રીઅચ્યુત અહીં મારી સમામાં આવ્યા હતા. એ શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષ અને તેમના ગયા પછી પણ તે દિવસથી માંડીને હું મૂખં દુર્યોધનને હંમેશાં કહ્યા કરતો કે, 'ઓ પુત્ર ! આ શ્રીકૃષ્ણ જે ઉપાય બતાવે છે, તે પ્રમાણે તું પાંડવો સાથે સલાહસંપ કર. તેમની સાથે સલાહ કરવી તે બરાબર સમયોચિત છે, એમ હું માનું છું. માટે હે દુર્યોધન ! તું મારું વચન ન ઉપાપીરા.^{૧૫-૨૩} શ્રીકૃષ્ણ બને પક્ષમાં શાંતિ ઇચ્છે છે અને તારા હિત માટે જ કહે છે; છતાં તું જો તેમનું અપમાન કરીશ, તો તણમાં તારો વિજય થશે જ નહિ.^{૨૪} આમ મેં ઘણું કહ્યું, છતાં દુર્યોધને તે ન જ માન્યું. સર્વ ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે પણ તેને સમજાવવા માટે ઘણાં અનુકૂળ વચનો કહ્યાં હતાં, છતાં મારા પુત્રે ઉદ્ધતાઈથી તે ન જ માન્યાં.^{૨૫} પછી તો તે કુદ જુદ્ધિના દુર્યોધને મને પણ વહેતો જ મૂઢ્યો અને કાળને વશ થઈ, તે કુશાસન તથા કણ્ડના મત પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો.^{૨૬} હે સંજય ! પાંડવો તથા કૌરવો જુગાર રમે એવી મારી ઇચ્છા હતી જ નહિ. વિદુર પણ જુગારને વખાણતો ન હતો. અરે ! સિંધુરાજને, લીળમને, શલ્યને, ભૂશિશ્રવાને, પુરુષિત્તને, જયને, અશ્વત્થામાને, દ્રુપાચાર્યને કે દ્રોણાચાર્યને-કોઈને પણ તેઓ જુગાર રમે એવી ઇચ્છા હતી જ નહિ.^{૨૭,૨૮} અરેરે ! મારો પુત્ર જો આ બધા પુરુષોનો મત

લઈને વતે, તો હજી પણ પોતાના જ્ઞાતિજનો, મિત્રો અને સુદ્દેહો સહિત તે ચિરકાળ સુધી નિર્ભય થઈને જીવી શકે.^{૨૯} સરળ સ્વભાવના, મધુર બોલનારા, જ્ઞાતિ અને બંધુઓ સાથે પ્રિય બાધણ કરનારા કુળવાન અને બુદ્ધિમાનોને માન્ય એ પાંડવો સુખ પામશે.^{૩૦} ધર્મની કાળજી રાખનારો પુરુષ તો સર્વ સ્થળે નિત્ય સુખ પામે છે અને મરણ પછી તે પુરુષ કદ્યાણને તથા ઈશ્વરકૃપાને મેળવે છે.^{૩૧} ખરેખર, તે પાંડવો પૃથ્વીને ભોગવના યોગ્ય છે, તેમ તેઓ પૃથ્વીને મેળવવામાં સામર્થ્યવાળા છે. સસુદ્ર સુધીની આખી પૃથ્વી તેમના બાપદાદાઓની જ છે.^{૩૨} વળી મેં દુર્યોધનને કહ્યું હતું કે, 'હે તાત ! પાંડવો આપણાથી છૂટા થઈને પણ હંમેશાં ધર્મ-માર્ગમાં જ રહેશે. મારા એવા જ્ઞાતિભાઈઓ પણ છે કે જેમણે પાંડવો સાંભળશે.^{૩૩} વળી શક્ય, સોમદત્ત, મહાત્મા લીભ, દ્રોણ, વિકર્ણ, બાહુ-લિક, કૃપાચાર્ય અને ભરતવંશના બીજા મહા-ત્માઓ તારે માટે પાંડવોને જ કહેશે, તે બધું તેઓ તેમના કહ્યા પ્રમાણે જ કરશે.^{૩૪, ૩૫} મેં ગણાવેલા શક્ય આદિ મહાત્માઓમાં તું જાને તેવો માને છે, કે જે પાંડવોને અધર્મી કહે : વળી શ્રીકૃષ્ણ પણ ધર્મનો ત્યાગ કરે તેવા નથી અને સર્વ પાંડવો તો હંમેશાં શ્રીકૃષ્ણને જ અનુ-સરનારા છે.^{૩૬} હું પણ કદાચ એ વીરોને એ ધર્મયુક્ત વચન કહીશ, તો તેઓ કદી પણ અન્યથા કરશે નહિ; કારણ કે સર્વ પાંડવો ધર્માત્મા છે.^{૩૭}

એ રીતે કે સંજય ! હું તે દુર્યોધન આગળ ઘણીવાર પ્રલાપ કર્યો કરતો અને યોગ્ય વચન કહ્યા કરતો, પણ મારા મૂઠ પુત્રે મારું કંઈ સાંભળ્યું નહિ. માટે મારે માનવું પડે છે કે, સમય પહોંચી છે.^{૩૮} જે સ્થળે લીમસેન, અર્જુન,

યાદવવીર સાત્યકિ, પાંચાલવંશનો ઉત્તમૌજ, દુર્જય યુધામન્યુ, દુરાધર્મી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અજિત શિષ્યડી, અરમ્ભકા, કેકયો, ક્ષાત્રવર્ધન અને સર-નારો સૌમિક, વેદ, વેદિતાન, કાશીરાજનો પુત્ર અભિષૂ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, વિરાટ, મહારથી દ્રુપદ, પુરુષપાદ્ર નકુલ-સહદેવ અને સર્વને યોગ્ય સલાહ આપનાર શ્રીકૃષ્ણ-આ સર્વ યોદ્ધા-ઓ છે, તે સ્થળે આ લોકમાં જીવવાની ઇચ્છા-વાળો કયો પુરુષ કદી યુદ્ધ કરે ?^{૩૯-૪૨} આ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ જે વેળા દિવ્ય અસોને પ્રકટ કરવા માટે છે, ત્યારે મારા પક્ષમાં દુર્યોધન, કર્ણ, સુબલપુત્ર શકુનિ અને ચોથા દુઃશાસન સિવાય પાંચમો કયો પુરુષ તેને સહન કરી શકે તેમ છે ? ખરેખર ! એવો પાંચમો મને તો ટાઈ જેવામાં આવતો નથી. જે પાંડવોના મધ્યમાં, હાથમાં ઘોડાઓની લગામ પકડીને શ્રીકૃષ્ણ રથ-માં બિરાજ્યા છે અને બરાબર સજ્જ થયેલા અર્જુન જેમના તરફથી યુદ્ધ કરનારો છે, તે પાંડવોના કદી પરાજય જ નથી. આવા પ્રકારના મારા તે તે પ્રલાપોને એ દુર્યોધને ધ્યાનમાં લીધા જ નહિ.^{૪૩-૪૫} હાય, હાય ! પુરુષોમાં સિંહ સરખા લીભ અને દ્રોણને પણ તું યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા કહે છે. આથી હું માતું છું કે, મારા પુત્રો હવે બાવિ બાવતું અનુસંધાન કરીને કહેવા-યેલાં નિકુરનાં તે વાજ્યોની આ પ્રત્યક્ષ કૃણપ્રાપ્તિ જોઈને શોક કરે છે. વળી શિનિપુત્ર સાત્યકિએ તથા અર્જુને પરાભવ પમાડેલી પોતાની સેનાને જોઈને તથા રથોની બેઠકોને માર્યા ગયેલા રથી-ઓથી ખાલી થયેલી જોઈને મારા પુત્રો હવે શોક કરે છે, એમ હું માતું છું. જેમ ઉનાળામાં પવનથી ફૂંકાયેલા મહાન અગ્નિ ચૂકા ઘાસને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમ અર્જુન મારી સેનાને બાળીને ભસ્મ કરશે. હે સંજય ! તું ઘણો કુશળ

છે, માટે તું તે સર્વ વૃત્તાંત યથાર્થ રીતે મને કહે. ૧૧-૧૨ દે તાત ! જ્યારે અભિમન્યુ હણાયો અને એમ તમે બધા અર્જુનનો તે અપરાધ કરીને જ્યારે છાતણી તરફ જવા લાગ્યા, સારે તમારા મનમાં શું શું થતું હતું ? ૧૩ દે તાત ! નક્કી ગાંડીવધનુષ્ઠીરીનો આવો મહાન અપકાર કરીને મારા પુત્રો હવેના યુદ્ધમાં તેનાં પરાક્રમેને સંકેત કરવા સમર્થ થશે નહિ. ૧૪ આવા સંકટના સમયમાં પણ દુર્યોધન, કણ્વ, દુઃશાસન અને શકુનિએ શત્રુઓ સામે યોગ્ય કૃત્ય કરવાની શી ઘટના ઘડી હતી ? ૧૫ દે સંજય ! મારા મંદબુદ્ધિના પુત્ર દુર્યોધનના ઘણા અન્યાયોથી મારા સપ્તજા પુત્રોનું યુદ્ધમાં શું થયું હતું, તે તું મને કહે. ૧૬ દે સંજય ! લોભને અનુસરનારો, દુષ્ટબુદ્ધિ, ક્રોધથી વિદૂત રત્નપવાળો, રાજ્યની લાલસાવાળો તથા રાગથી વિવેકરહિત યથેશ દુર્યોધન એ યુદ્ધમાં અનીતિથી વર્ત્યો હતો કે નીતિથી વર્ત્યો હતો, તે પણ તું મને કહે. ૧૭

હતિ શ્રીમદ્રામાયતમાં દ્રોણપર્વાત્મક જયદ્રથવધપર્વમાં 'દૃતરાષ્ટ્રના વાક્યો' નામનો અધ્યાય ૮૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૬ મો

દૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે સંજયનાં વચનો

॥ સત્ત્વ ઉવાચ ॥

હૃત તે સંપ્રવક્ષ્યામિ સર્વં પ્રત્યક્ષદર્શિવાન્ ।
શુશ્રૂપસ્વ સ્થિરો ભૂત્વા તવ હપનયો મહાન્ ॥૧॥
સંજય બોલ્યો : મેં બધું પ્રત્યક્ષ જોયું છે, માટે હું તમને જે કહું છું, તે તમે સ્થિર થઈને સાંભળો. ખરું જોતાં આ પાંડવોના સંબંધમાં તમે જ મોટી અનીતિ કરી છે. ૧ દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ તમારો વિલાપ તો પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવા જેવો વ્યર્થ છે. માટે હે રાજન્ ! શોક ન કરો. ૨ દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કાળે નિર્માણ કરેલી અદ્ભુત યોજના ઝાળંગી શકાય તેમ નથી, માટે હવે

શોક ના કરો. આ પ્રમાણેનું ભાવિ પ્રથમથી જ નિર્માણ થયેલું હોયું જોઈએ. ૩ એ તમે પ્રથમથી જ કુંતીપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિરને તથા તમારા પુત્રોને જીતાર ખેલતા અટકાવ્યા હોત, તો આ સમયે તમને આ સંકટ આવત નહિ. ૪ અરે, જ્યારે યુદ્ધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો, ત્યારે પણ તમે એ ક્રોધાયમાન થયેલા પાંડવકૌરવોને અટકાવ્યા હોત, તો આ સમયે આ સંકટ ન આવત. અરે ! તમે એ પ્રથમ જ કૌરવોને આજ્ઞા કરી હોત કે આ આજ્ઞામાં નહિ રહેનારા દુર્યોધનને જદમાં પૂરો, તો તો આ વખતે આ સંકટ ન આવત. એમ યાત, તો પાંડવો, પાંચાલો, યાદવો અને બીજા રાજ્યોને પણ તમારી બુદ્ધિની વિષમતાનો અનુભવ ન યાત. ૫-૭ તમે એક પિતાને છાત્રે તેવું કર્તવ્ય કરીને એ તમારા પુત્રને સન્માર્ગે દોર્યો હોત અને તમે એ ધર્મ-પૂર્વક વર્ત્યા હોત, તો આ સંકટ ન જ આવત. ૮ તમે લોકમાં અતિશય બુદ્ધિમાન છો, પણ તમે સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કર્યો અને દુર્યોધન, કણ્વ તથા શકુનિને અનુસર્યા. ૯ હે રાજન્ ! તે તમારા પાંડવો પ્રત્યેના પ્રજાપો મેં બધા સાંભળ્યા છે. તમે આંતરિક દષ્ટિએ તો ધનલોભી જ હતા, તેથી તમારાં તે વચનો વિષ ઘોળેલા મધ જેવાં હતાં. ૧૦ તે સમયે શ્રીકૃષ્ણ રાજ યુધિષ્ઠિરને, ભીષ્મને કે દ્રોણાચાર્યને બહુ માનતા ન હતા. તે તો તમને જ બહુ માનતા હતા. ૧૧ પરંતુ તેમને જ્યારે ખબર પડી કે, તમે રાજધર્મથી બ્રથ થયા છો, ત્યારથી શ્રીકૃષ્ણ તમને પ્રથમની પેઠે બહુ માનતા નથી. ૧૨ પુત્રોને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય એવી કામનાવાળા હે રાજ ! જે સમયે તમારા પુત્રો પાંડવોને ન કહેવાનાં વચનો કહેતા હતા, તે સમયે તમે તેની ઉપેક્ષા કરતા હતા અને તમારા પુત્રોને એ પ્રમાણે બોલવા જ દેતા હતા. આ તો હાય-

નાં કર્યો જ હૈયે વાગ્યાં છે. હે નિદોષ ! આ
યુદ્ધના પરિણામે તમારા બાપદાદાઓનું રાજ્ય
સંશયમાં આવી પડ્યું છે, પણ પ્રથમ જ જે
તમે એ પ્રમાણે અનીતિ ન કરી દોત, તો પાંડવો-
એ જીતેલી સગમ પૃથ્વી તમારે સ્વાધીન થાત.
પાંડુરાજએ એ રાજ્ય જીત્યું હતું અને તેથી જ
કૌરવોની તે પ્રમાણે શ્રીર્તિ થઈ હતી. પાછળ-
થી ધર્માચારી પાંડવોએ ફરી તે શ્રીર્તિમાં ધણો
વધારો કર્યો હતો.^{૧૩-૧૫} પણ હાય ! તે બિચારા
પાંડવોનું તેવું કર્મ પણ તમારી આગળ નિષ્ફળ
થયું છે. કારણ કે આણું રાજ્ય પચાવી પાંડવા-
ની ઇચ્છાથી તમે તેમને તેમના પિતાના રાજ્ય-
થી ભ્રષ્ટ કર્યો છે.^{૧૬} હે રાજ ! હવે જ્યારે ખરો
કટોકટીનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, ત્યારે તમે
તમારા પુત્રોની નિંદા કરો છો અને તેમના દોષો
કરો છો, પણ આજ તે બધું નકામું છે.^{૧૭} આ
રણમાં રાજાઓ પોતાના પ્રાણને હથેળીમાં રાખી-
ને યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. મોટા મોટા ક્ષત્રિયો પાંડવો-
ની સેનામાં પ્રવેશ કરીને તમારે માટે યુદ્ધ કરે
છે. જ સેનાનું શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, સાત્યકિ અને
ભીમસેન રક્ષણ કરી રહ્યા છે, તે સેના સામે
કૌરવો સિવાય બીજા કોણ લડી શકે તેમ છે ?^{૧૮, ૧૯}
જનનામાં અર્જુન જેવો યોદ્ધો છે, શ્રીકૃષ્ણ જેવો
મંત્રી છે, વળી જનનામાં સાત્યકિ અને ભીમસેન
જેવા યોદ્ધાઓ છે, તે પાંડવસૈન્યોને યુદ્ધમાં સહન
કરવાને કૌરવો તથા તેને પગલે ચાલનારા રાજ-
ા સિવાય બીજા કોઈ ધનુર્ધરી મનુષ્ય સમર્થ
છે ?^{૨૦, ૨૧} અવસરને ઝાળખનાર રાજાઓ જટલ
કરી શકે છે, તેટલું ક્ષાત્રધર્મમાં લીન થયેલા શૂરા
કૌરવો પણ કરી રહ્યા છે.^{૨૨} પુરુષવ્યાધ્ર પાંડવોની
સેના સાથે કૌરવોનું અતિ સંઘટભયું યુદ્ધ જ
પ્રમાણે થઈ રહ્યું છે, તે સર્વ હું તમને યથાર્થ
રીતે કહું છું, તમે તે સાંભળો.^{૨૩}

અધ્યાય ૮૭મો કૌરવોની વ્યૂહરચના

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તસ્માં નિશાયાં વ્યુદ્ધાયાં દ્રોણઃ શશ્વમૂતાં વરઃ ।
સ્વાન્યનીકાનિ સર્વાણિ પ્રાકામદ્વ્યૂહિતં તતઃ ॥૧॥

સંજય ગોદંડો : રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત
થયું, એટલે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણ-
આચાર્યે પોતાનાં સર્વ સૈન્યોને વ્યૂહમાં ગોઠવ-
વાનો આરંભ કર્યો.^૧ હે રાજન ! તે સમયે પર-
સ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતા અને ક્રોધાયમાન થયેલા
શૂરાઓ ક્રોધમાં આવી ગયા હતા અને ગર્જના-
ઓ કરતા હતા. ત્યાં તેમની વિચિત્ર વાણીઓ
સંભળાતી હતી.^૨ કેટલાએક વીરો પોતાનું ધનુષ્ય
પહોણું કરી પ્રત્યંચાનો ટંકારવ કરતા હતા
અને નિઃશ્વાસ મૂકીને જાંઘેથી ગોલતા હતા કે,
'હમણાં ક્યાં છે તે અર્જુન ?'^૩ બીજા કેટલા-
એક યોદ્ધાઓ સુદર મૂઠોવાળી, તીક્ષ્ણ ધારવાળી,
હાથમાં બરાબર પકડેલી અને આકાશ જેવી
નિર્મળ પાણીદાર ખુદ્દી તલવારોને ઉછાળી રહ્યા
હતા. આમ યુદ્ધ કરવાનાં મનવાળા હજારો યોદ્ધા-
ઓ ત્યાં યુદ્ધશિક્ષા પ્રમાણે તલવારો તથા ધનુષ્ય-
ના માર્ગોમાં તરેહતરેહની યુદ્ધરીતિઓમાં ધૂમી
રહ્યા હતા. ત્યારે વળી બીજા કેટલાએક યોદ્ધા-
ઓ ઘંટેડીઓવાળી, ચંદનચર્ચિત તથા સુવર્ણ
અને હીરાઓથી સુશેભિત એવી ગદાઓ ઝાંચી
કરીને પાંડુનંદન અર્જુન વિષે પ્રશ્ન પૂછતા હતા.
બળથી મદોનમત અનેલા કેટલાએક બાહુશાળી
વીરો જાંચા કરેલા ઇંદ્રધનુ જેવાં પરિધોથી
આકાશને વ્યાપ્ત કરી દેતા હતા.^{૪-૭} વળી તરેહ-
તરેહની પુષ્પમાળાઓથી શેભતા બીજા કેટલા-
એક શૂરા લડવૈયાઓ યુદ્ધ કરવાના મનથી ઠામે-
ઠામ ઊભા હતા.^૮ ત્યારે 'અરે ! તે અર્જુન
ક્યાં છે ? ગોવિંદ ક્યાં છે ? ક્યાં છે પેલો અભિ-

માની ભીમસેન ! અને ક્યાં છે તેમના મુદ્દે ?
 એવી તિરસ્કારમૂલક વાણીથી તેઓ રણમાં શત્રુ-
 આને તેડું કરી રહ્યા હતા.^{૧૮} પછી પોતાના શંખ
 ફૂંટી ઘોડાઓને દોડાવતા દ્રોણાચાર્ય પોતે ધણી
 ઝડપથી તે યોદ્ધાઓને આમનેમ વ્યૂહમાં ગોઠ-
 વતા ધૂમી રજા હતા.^{૧૯} હવે હે મહારાજ ! યુદ્ધને
 શોભાવનારાં તે સૈન્યો બરાબર ગોઠવાઈ ગયાં
 એટલે દ્રોણાચાર્યે જયદ્રથને કહ્યું :^{૨૦} ‘તું બ્રિ-
 થવા, મહારથી કણું, અશ્વત્થામા, શલ્ય તથા વૃષ-
 સેન, એ પાંચ યોદ્ધાઓ સાથે એક લાખ ઘોડે-
 સવારો, સાઠ હજાર રથીઓ, ચૌદ હજાર મદગરતા
 હાથીઓ અને એકવીસ હજાર કવચધારી પાળા
 ઓને લઈને મને છોડી છ દાશ દૂર પાછળ ઊભો
 રહેજે.’^{૨૧-૨૨} ત્યાં તું ઊભો રહીશ, એટલે ઇંદ્ર
 સહિત દેવો પણ તારો પરાભવ કરવા શક્તિમાન
 નથી, તો પછી પાંડવોના તે શા ભાર છે ? માટે
 હે સિંધુરાજ ! તું વૈથં સખજે.’^{૨૩} જ્યારે દ્રોણાચાર્યે
 એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સિંધુરાજને પણ ધીરજ
 આવી અને ગાંધારીયોદ્ધાઓ તથા તે મહારથીઓની
 સાથે તે દ્રોણાચાર્યે દશોવેલા સ્થાને જઈ ઊભો
 રહ્યો.^{૨૪} હે રાજેન્દ્ર ! કવચધારી તથા હાથમાં
 ભાલાને ધારણ કરનારા સુસજ્જિત સવારોવાળા
 સિંધુરાજના ઘોડાઓ તેની પાછળ પાછળ સુદર
 ગતિએ ચાલતા હતા. તેઓની કુલ સંખ્યા ચૂનોતેર
 હજારની હતી અને તે બરા સુવર્ણના આભૂષણોથી
 સુશોભિત હતા. તે ઘોડાઓના મસ્તકો પર આભરા-
 કારની કલંકીઓ હતી અને તેઓ બન્ના સિંધુ-
 દેશમાં જન્મેલા હતા.^{૨૫, ૨૬} ત્યારે ભયંકર સ્વરૂપ-
 વાળા, કવચને ધારણ કરનારા તથા કુશળ સત્તારોથી
 આર્ઠ થયેલા પદરસો મહાન્મત્ત હાથીઓને સાથે
 લઈને તમારો પુત્ર કુર્મપર્ણ જયદ્રથનું રક્ષણ
 કરવા માટે સર્વ સૈન્યોને મોખરે યુદ્ધ કરવાને
 ઊભો રહ્યો હોતો.^{૨૭, ૨૮} વળી તમારા પુત્ર કુઃશાસન

તથા વિકણું પણ ત્યારે સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા
 માટે સૈન્યના મોખરામાં ગોઠવાયા હતા.^{૨૯} તે
 દિવસે દ્રોણાચાર્યે ‘અશકટ’ નામનો વ્યૂહ
 રચ્યો હતો. તેની લંબાઈ ચોવીસ દાશની હતી
 તથા પાછળના ભાગમાં તેનો વિનાર દશ મારનો
 હતો.^{૩૦} એની રચના દ્રોણાચાર્યે જતે જ કરી
 હતી. તેમાં અનેક વીર રાજાઓને રથ, ઘોડા અને
 પાળાઓના સમુદાયો સાથે ગોઠવ્યા હતા.^{૩૧} વળી
 તેમણે તે વ્યૂહના પાછળના ભાગમાં એક પદ્માકાર
 વ્યૂહ રચ્યો હતો અને તેની અંદર અતિ દુર્બેધ
 એવો એક બીજો ‘સૂચીવ્યૂહ’ પણ રચનામાં
 આવ્યો હતો. તે વ્યૂહ પદ્મવ્યૂહના મધ્યમાં હતો
 અને ધણે ગૂઢ હતો.^{૩૨} એ પ્રમાણે વ્યૂહરચના
 કરીને દ્રોણાચાર્યે આગળ ઊભા રહ્યા હતા. ત્યાં
 મહાવંતુર કૃતવર્મા, સૂચીવ્યૂહના મોખરામાં ઊભો
 રહ્યો હતો.^{૩૩} તે પછી હે રાજ ! અતુલ્ય કાંયોજ-
 રાજ સુદક્ષિણ, જલસંધ, દુર્યોધન અને કણું ઊભા
 રહ્યા હતા. તેમના પછી યુદ્ધમાંથી પાછા ન હોં
 તેના એક લાખ યોદ્ધાઓ શકટવ્યૂહના મુખનું
 રક્ષણ કરતા ઊભા રહ્યા હતા. તે બાંની પાછળ
 મહાન સૈન્યથી વીટાયેલો રાજ જયદ્રથ સૂચી
 વ્યૂહની બાજુમાં ઊભો રહ્યો હતો.^{૩૪-૩૫} હે
 રાજેન્દ્ર ! એ શકટવ્યૂહના મુખમાં જ દ્રોણાચાર્ય
 અને ઊભા રહ્યા હતા અને તેમની પાછળ રાજ
 ભોજ દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરતો ઊભો હતો.^{૩૬}
 સૌની આગળ ક્રોધાશ્રમાન કાળના જેવા દ્રોણાચાર્ય
 પોતાના ધનુષ્યનો ટકાર કરતા ઊભા હતા. તેમનું
 કવચ એટલું વર્ણન હતું, તેમનાં વસ્ત્રો તથા પાંધડી
 પણ શ્વેત હતાં, તેમનું વક્ષ સ્થળ વિશાળ હતું
 અને તેમની છાત્રોએ છેક ઢીચણ સુધી મોટી
 હતી.^{૩૭} એ સમયે ક્રૂરકતી પતાકાવાળા, લાલ
 રંગના ઘોડાઓવાળા, વેદિકા અને કાળા મૃગ-
 ચર્મના નિશાનવાળી ધનવાળા દ્રોણાચાર્યના એ

રથને ઝેઈને ઠીરવો ઘણા હર્ષમાં આવી ગયા. બળભળી ઊઠેલા સમુદ્ર જેવા દેખાતા દ્રોણાચાર્યે રથેલા એ વ્યૂહને ઝેઈને સિદ્ધચારણોના સંધોને અતિમહાન વિરમય થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે બીજાં સર્વ જોતો પણ એમ જ માનવા લાગ્યાં કે, આ વ્યૂહ પર્વતો, સમુદ્રો, વનો તથા અનેક જાતના પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત એવી સઘળી પૃથ્વીનો અવશ્ય કાળિયો કરી જશે.^{૩૧-૩૩} અનેક રથો, મનુષ્યો, ઘોડાઓ, પાળાઓ તથા હાથીઓના શત્રુઓને બધા ઉપજાવનારા શબ્દોથી ગાજી રહેલા, અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા અને શત્રુઓના હૃદયને ચીરી નાખે તેવા એ શકટવ્યૂહને દ્રોણાચાર્યે તૈયાર કરેલો ઝેઈને રાજા દુર્યોધન ઘણા આનંદ પામ્યો.^{૩૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં
'ઠીરવોની વ્યૂહરચના' નામનો અધ્યાય ૮૭ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૮મો

અર્જુન રણમાં દેખાયો

॥ સજય ઉવાચ ॥

સતો વ્યુદેષ્વનીકેષુ સમુત્કુષ્ટેષુ મારિષ ।

તાઽભ્યાસાસુ મેરીપુ મૃદંગેષુ નદત્સુ ચ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી દે રાજા! જ્યારે સૈન્યો ખરાબર ગોઠવાઈ ગયાં, ત્યારે ત્યાં ચોતરફ ખૂમાખૂમ થઈ રહી હતી, ભેરીઓ વાગી રહી હતી, મૃદંગો ગાજી રહ્યાં હતાં, શંખો ચારેબાજુ ફૂંકાઈ રહ્યા હતા, સાંભળતાં રૂંવાં ખડાં થઈ બધા તેવો કાલાહલ સર્વ સ્થળે મચી રહ્યો હતો અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભરતયોદ્ધાઓ ધીમે ધીમે સજ્જ થતા હતા. ત્યાં રોદ્ર મુહૂર્ત થયું અને અર્જુન રણમાં દેખાયો.^{૧-૩} દે ભારત! તે રણમાં હજારો બગલા તથા કાગડાઓ અર્જુનના આગળના ભાગમાં આવી ક્રીડા કરવા લાગ્યા હતા; પણ આપણે જ્યારે યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે આપણી જમણી બાજુએ મૃગો અને ઘેર શબ્દ-

વાળી તથા અમંગળ દેખાવની શિયાળવીઓ શબ્દ કરવા લાગી હતી.^{૪, ૫} ત્યાં કડકડાટ શબ્દ કરતી બળભળતી હજારે ઉડકાઓ પડવા લાગી હતી. એ ઘેર બધા ઉપસ્થિત થતાં સઘળી પૃથ્વી કંપવા લાગી હતી.^૬ વળી પૃથ્વીની રેતને ઉડાડતા ઠંઠંશ વાયરા ત્યાં મુસવાટ કરતા ચારે બાજુ વાવા લાગ્યા હતા. આમ કુંતાપુત્ર અર્જુન રણમાં આવ્યો કે તુરત ત્યાં ભયંકર ઉપાતો દેખાવા લાગ્યા હતા.^૭

તે સમયે નકુલના પુત્ર શતાનીકે તથા પૃથત્ પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોનાં સૈન્યોની વ્યૂહરચના કરી હતી; કારણ કે તે બન્ને વ્યૂહરચના કરવામાં ઘણા કુશળ હતા.^૮ તે પછી તમારો પુત્ર દુર્મર્ષણ પણ હજાર ઘોડાઓ તથા દશ હજાર પાળાઓને સાથે લઈને સર્વ સૈન્યોના અગ્રભાગમાં પંદરસો ધનુષ્ય જટલી જગ્યામાં ઊભો રહ્યો અને આમ બોલ્યો : કિનારો જન્મ સમુદ્રને અટકાવી રાખે છે, તેમ સર્વને તપાવી રહેલા તથા યુદ્ધમાં મદોન્મત બનેલા એ ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનને હું આજ આગળ વધતો અટકાવી રાખીશ.^{૯-૧૧} એક મોટા પથ્થર જન્મ બીજા પથ્થર સાથે ભયંકર, તેમ આજનાં રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલો અર્જુન મારી સાથે ભયંકરો; તે તમે જોજો.^{૧૨} દે રથીઓ! તમે મહા-સંગ્રામની આકાંક્ષા રાખી ત્યાં ઊભા રહો. હું એકલો જ આજે મારી કીર્તિ તથા માનમાં વસારો કરી આ એકત્ર થયેલા પાંડવો સામે યુદ્ધ કરીશ.^{૧૩}

એમ કહીને દે મહારાજ! તે મહાયુદ્ધમાં વીરે હાથમાં મોટું ધનુષ્ય લીધું. દે રાજન! બીજા કટલાએક ધનુર્ધરો સાથે તે ત્યાં મોખરામાં ઊભો રહ્યો.^{૧૪} તેવામાં ક્રોધાયમાન થયેલા કાળ સરખો, વજ્રાસરી ઇંદ્ર સરખો, દડધારી, અસપ્ત અને કાળપ્રેરિત મૃત્યુના જેવો, અસાધ્ય, ત્રિશૂળધારી મહાદેવ સરખો, પાશનારી વશ્યુ જેવો,

પ્રમત્તોને બાળી નાખનારી જ્વાળાપુત્ર પ્રલયાગ્નિ સરખો, ક્રોધ, અમર તથા બળથી કુપ્ત થયેલો, નિવાત-કવચ દેયોનો નાશ કરનારો, વિજય નામધારી, સર્વ સ્થળે જય કરનારો, સત્યમાં રહેલો, પોતાની મહાન પ્રતિજ્ઞાને પાળવા ઇચ્છતો, કવચ-ધારી, તલવારધારી, સુવર્ણ મય સુકૃતધારી, ઉન્નત્યજ પુષ્પમાળા તથા ઉન્નત્યજ વસ્ત્રને ધારણ કરનારો, સુંદર બાહુમધધારી, સુંદર કુંડલધારી, નાસાયણને અનુસરનારો અને પોતાના ગાંડીવધનુષ્યને ધુણવનો તે નરસ્વરૂપ અર્જુન ત્યાં યુદ્ધમાં ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે દેખાયો.^{૧૫-૧૮} હવે દે રાજન! પોતાના રથને સૈન્યના અગ્રભાગમાં લગભગ બાણપાત જટલા પ્રદેશમાં જો સે રાખીને પ્રતાપી ધનંજયે પોતાનો શંખ વગાડ્યો.^{૨૦} દે રાજ! અર્જુનની સાથે રહેલા ધીર શ્રીકૃષ્ણે પણ પોતાના પાંચગવ્ય નામના શંખને ઝેરથી વગાડ્યો.^{૨૧} દે રાજ! તે બન્નેના શંખનાદથી તમારા સૈન્યમાં ઠેટલાએકનાં ૩૦ વાં ખડાં થઈ ગયાં અને ઠેટલાએક તો મૂર્છાવશ પણ થઈ ગયા.^{૨૨} વજ્રના ઠડાકાથી જન્મ સર્વ ભૂતો ત્રાસ પામે છે, તેમ તેમના શંખનાદથી તમારા સૈનિકો ત્રાસ પામ્યા. ત્યારે સર્વ વાહનોનાં મળભૂત છૂટી ગયાં. આમ વાહનો સહિત આપું સૈન્ય વિહ્વળ થઈ ગયું.^{૨૩, ૨૪} દે રાજન! અર્જુનના તથા શ્રીકૃષ્ણના શંખસ્વનથી ઠેટલાએક થોડાઓ બેળાકળા થઈ ગયા. એ રાજ! તેથી કંઈક તો બેભાન થઈ ગયા. વળી દે મહારાજ! ઠેટલાએક ત્રાસ પામી ગયા.^{૨૫} ઐટલામાં વળી અર્જુનની ધ્વજમાં રહેલા વાનરે ધ્વજનો આશ્રય કરનારાં બીજાં પ્રાણીઓ સાથે મોં ફાડીને મોટી હુંકાર ગર્જના કરી મૂંઝી અને તમારા સૈનિકોને બયભીત કરી મૂક્યા.^{૨૬} તે પછી શંખો, ભેરીઓ, મૃદંગો તથા આનંદો ફરી વગાડવામાં આવ્યાં અને તેથી

તમારાં સર્વ સૈન્યો દર્પમાં આવી ગયાં.^{૨૭} ત્યાં અનેક જાતનાં વાદિઓના શબ્દોથી, યુદ્ધગર્જના-આથી, બાહુરોટના શબ્દોથી, જોરથી કરેલા સિંહનાદોથી અને આમતેમ દોડદોડ કરતા મોટા રથોના ગડગડાટથી ઠાયરોને બયભીત કરનારો તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. તે વખતે અત્યંત પુરા થયેલા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૮, ૨૯}

હિત શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વાત્તમ જયદ્રથવધપર્વમાં
'અર્જુનનો રખામાં પ્રવેશ' નામનો અધ્યાય ૮૯ મો સમાયે.

અધ્યાય ૮૯ મો

અર્જુનનું યુદ્ધ

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

ચોદપાશ્વાન હૃષીકેશ યત્ર દુર્મર્ષણઃ સ્થિતઃ ।

एतद्वभित्वा गजानीकं प्रवेक्ष्याम्यरिवाहिनीम् ॥ ૧

અર્જુન બોલ્યો : દે હૃષીકેશ! જ્યાં દુર્મર્ષણ જો સે છે, ત્યાં આપણા થોડાઓને હાંકા. આ હાથીઓના સૈન્યને તોડી નાખી હું શત્રુઓની સેનામાં દાખલ થઈશ.^૧

અર્જુને એ પ્રમાણે કહ્યું, ઐટલે મહાબાહુ દેશવે જ્યાં દુર્મર્ષણ જો સે હતો, ત્યાં પોતાના થોડાઓને હાંક્યા.^૨ ત્યાં એકલા અર્જુનનો તથા અનેક શત્રુઓનો અતિ દારણ તુમુલ પ્રહાર ચાલુ થયો. તેમાં રથીઓ, હાથીઓ તથા પાળાઓનો સંહાર થઈ રહ્યો હતો.^૩ પછી મેધ જન્મ જળ-ધારાની વૃષ્ટિ કરી મૂકે છે, તેમ અર્જુને ત્યાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. વળી મેધ જન્મ પર્વતોને હાંકી દે છે, તેમ તેણે શત્રુઓને હાંકી દીધા.^૪ ત્યારે તેમના શત્રુપક્ષના રથીઓ પણ ચાલાક હાથવાળાની પેઠે અનેક બાણો છોડીને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને એકદમ છાઈ દેવા માંડ્યા. આમ શત્રુઓએ પોતાને યુદ્ધમાં આગળ વધતો અટકાવ્યો, તેથી મહાબાહુ અર્જુન ઠાપ્યો અને

તેણે બાણો મૂડીમૂડીને રથીઓનાં મસ્તકોને ધડ પરથી પાડવા જ માંગ્યાં.^{૧૧} જોતજોતામાં ચક્ર વક્ર નેત્રોવાળાં, દંશેલા હોઠવાળાં તથા કુંડળો અને માથે પહેરવાનાં ટોપવાળાં મસ્તકોથી એ રણભૂમિ ઢાઢઈ ગઈ.^{૧૨} ચારે બાજુ ખેદાનમેદાન થયેલાં ઘોળા કમળોના વનની પેઠે ત્યાં રણભૂમિ પર વીખરાઈ પડેલા યોદ્ધાઓનાં મસ્તકો શોભતાં હતાં.^{૧૩} સુવર્ણ સમાન ચળકતાં કવચોવાળા તથા લોહીથી રેખાંત્રેય થયેલા યોદ્ધાઓ બાણે એક-બીજા સામે ભરાયેલા વીજળીવાળા મેઘો હોય તેમ દેખાતા હતા.^{૧૪} હે રાજન! તે સમયે પૃથ્વી પર કપાઈને પડતાં એ મસ્તકોનો રાખ્દ ઋતુમાં પરિપક્વ થઈને પૃથ્વી પર પડતાં તાલત્રુશનાં ફળોના જેવા થઈ રહ્યો હતો.^{૧૫} એ રણમાં મસ્તક વિનાતું કોઈ ધડ ધતુબ્ધને પૃથ્વી પર ટેકવીને જીજ્ઞ હતું; તો વળી બીજુ કોઈ ધડ તલવાર ખેચીને તથા એક હાથ જીએ કરીને જીજ્ઞ હતું. રણમાં ધૂમતા મહાન પુરુષોને પૃથ્વી પર પડેલાં એ મસ્તકોની ભાજ રહેતી ન હતી. તેઓ તો દ્રવળ અર્જુનના પરાક્રમને સહન નહિ કરી યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાની જ લાલસા રાખી રહ્યા હતા. આખી રણભૂમિ ઘોડાઓના મસ્તકોથી, હાથીની સુઢોથી અને યોદ્ધાઓના બાહુઓ તથા મસ્તકોથી છવાઈ ગઈ હતી.^{૧૬-૧૭} ત્યારે હે પ્રજા! તમારા સૈન્યોમાં રહેલા યોદ્ધાઓને મન તો આ સધણ જગત અર્જુનમય થઈ રહ્યું હતું. તેથી તેઓ બકતા હતા કે, 'આ અર્જુન ક્યાથી આવ્યો? અરે આ રહ્યો વળી બીજો અર્જુન! અને આ રહ્યો વળી ત્રીજો અર્જુન!'^{૧૮} આમ બેભાન થઈ તેઓ પોતાના યોદ્ધાઓને પણ અર્જુન-રૂપે દેખતા હતા અને અન્યોન્યનો સહાર કરવા મહ્યા હતા. ખરેખર! કાળથી મોહિત થયેલા તે યોદ્ધાઓ જગતને અર્જુનમય જ માનવા લાગ્યા

હતા.^{૧૯} રણભૂમિ પર શયન કરી પડેલા કેટલા એક વીરો લોહીલોહાણુ થઈને તરફડતા હતા, કેટલાએક ગાદ વેદનાથી બેભાન થઈ જતા હતા, તો વળી કેટલાએક બીજા યોદ્ધાઓ પોતાના ખાંડોને ગોલાવી રહ્યા હતા.^{૨૦} ભિદિપાલ, ભાલા, શક્તિ, ઋષિ, ક્રૂરસી, નિઝૂંહ, તલવાર, ધનુષ્ય, તોમર, બાણ, કવચ, અલંકારો, ગદાઓ તથા બાજુ-બંધોને ધારણ કરનારા, મોટા પરિધ સરખા અને મોટા સર્પ સમાન દેખાતા બાહુઓ એ રણમાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કપાઈ પડીને ચોમેર તરફડતા હતા, જીડાજીડ કરતા હતા અને આમતેમ અથડાતા હતા. વળી તેઓ થોડી વાર શાંત પડી રહી એકદમ વેગ કરતા હતા.^{૨૧-૨૨} જ જ યોદ્ધો અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જતો હતો, તેના તેના શરીરમાં કાળ સરખું બાણ પેસી જ જતું હતું.^{૨૩} રથોના માર્ગમાં ધૂમી રહેલો અર્જુન ધનુષ્ય ક્યારે ખેંચે છે, તેમાં બાણસંધાન ક્યારે કરે છે અને પાછું તે બાણ ક્યારે છોડે છે, એવું જરાયે અંતર કોઈના જોવામાં આવતું ન હતું.^{૨૪} પાંડુપુત્ર અર્જુન એટલી બધી ઝડપથી બાણોનું સંધાન કરતો હતો અને એટલી બધી ઉતાવળ થી બાણો ફેંકતો હતો કે તેથી શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ વિસ્મય પામતા હતા.^{૨૫} ત્યાં અર્જુન હાથીને, હાથીસવારને, ઘોડાને, ઘોડેસવારને, રથીને અને રથીયોદ્ધાને બાણો વડે વીધી નાખતો હતો અરે! યુદ્ધ કરનારા, યુદ્ધમાંથી ખસી જતા, ખસી ગયેલા અથવા આગળના ભાગમાં આવી જીભેલા એક પણ યોદ્ધાને તે જીવતો છોડતો નહોતો.^{૨૬, ૨૭} આકાશના મધ્યભાગમાં જીભેલો સૂર્ય જમ મહાન અધકારનો નાશ કરે છે, તેમ અર્જુન કંઠપક્ષી-નાં પીછાંવાળાં બાણો વડે હાથીઓના સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. જ્યાં ત્યાં છિન્નભિન્ન થઈ પડેલા હાથીઓથી તમારું તે સૈન્ય પ્રલયકાળે

આસપાસ પડેલા પર્વતોથી છનાઈ ગયેલી પૃથ્વી જેવું દેખાતું હતું.^{૨૫, ૨૬} મધ્યાહનકાળના સૂર્યને જેમ પ્રાણીઓ સદા જોઈ શકતાં નથી, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા એ અર્જુનને યુદ્ધમાં શત્રુઓ જોઈ શકતા ન હતા.^{૨૭} એ રીતે દે શત્રુતાપન ! જ્યારે અર્જુનના બાણપ્રહારથી તમારું સૈન્ય અત્યંત ખીડાયું, ત્યારે તેમાં ભંગાણ પડ્યું અને તે ગભરાઈ જઈને નાસભાગ કરવા લાગ્યું. જેમ મહાન વાયુ મેઘમંડળને વિખેરી નાખે છે, તેમ અર્જુનને તે સૈન્યને હાંથી કાઢ્યું. હાંથી કઢાયેલું તે સૈન્ય સામે જોવાને હામ ધરી શક્યું નહિ.^{૨૮, ૨૯} અર્જુનનાં બાણોથી ખીડાયેલા તમારા ઘોડેસવારો અને રથીઓ ચાતુદ્રાથી, ધનુષ્યની અણીઓથી, હુકારોથી, સારી રીતે વાપરેલી સોટીઓથી, પાનીના પ્રહારથી અને ઉચ્ર વાણીથી ઘોડાઓને એકદમ હાંથીને પલાયન કરતા હતા. ત્યારે પાળાઓ પણ નાસભાગ કરતા હતા. વળી ઢેટલાએક હાથીસવારો પણ પાની, અંગૂઠો તથા અંગુશના પ્રહારથી હાથીને સત્તર હાંથીને રણમાંથી નિહાય થયા હતા. ઢેટલાએક ચોદાઓ તો અર્જુનનાં બાણોથી એટલા બધા ગાંડા બની ગયા હતા કે ક્ષણેક તે અર્જુન સામે જ ધસી જતા હતા. એ રીતે દે રાજા ! તમારા સૈનિકો ઉત્સાહ વિનાના તથા ભ્રમિત મનવાળા થઈ ગયા હતા.^{૩૦-૩૩}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વાતર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં 'અર્જુનનું' યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૮૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૦ મો

દુઃશાસનના સૈન્યનો પરાભવ

॥ શ્લોક ૩૩ ॥

તસ્મિન્પ્રસન્ને સૈન્યાગ્રે વધ્યમાને કિરીટિના ।

કે તુ તત્ર રણે વીરાઃ પ્રત્યુદીયુર્ધનંજયમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે બોલ્યો : જ્યારે અર્જુને બાણોનો

મારો ચલાવી તે સૈન્યના મોખરામાં ભંગાણ પાડ્યું, ત્યારે કયા કયા ચોદાઓ અર્જુન સામે ધસી ગયા હતા ?^૧ અથવા શું તેઓ બધા વ્યર્થ નિશ્ચયવાળા થઈને દ્રોણના આશ્રયમાં રહેલા નિર્ભય કિલ્લારૂપ એવા શકટવૃક્ષમાં પેસી ગયા હતા ?^૨

સંજય બોલ્યો : દે નિર્દોષ રાજા ! અર્જુનને જ્યારે આમ તમારા સૈન્યમાં ભંગાણ પાડ્યું, સર્વ વીરોનો જ્યારે સંહાર કરવા માંડ્યો અને જ્યારે ઉત્તમ બાણો મૂકીને સર્વને મારવા માંડ્યા ત્યારે સર્વનો ઉત્સાહ ભાંગી પડ્યો હતો અને સર્વે પલાયન કરવાનો જ અવસર ઓળખતા હતા. ખરેખર ! એ સંગ્રામમાં અર્જુનને જોવાને કાઈ પણ સમર્થ ન હતો.^{૩, ૪} ત્યારે દે રાજા ! તમારો પુત્ર દુઃશાસન પોતાના સૈન્યને આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલું જોઈને અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો. તે વેળા તેણે સુવર્ણ સમાન ઝળહળતું કવચ પહેલું હતું અને મસ્તક પર તદ્દન સુવર્ણનો ટોપ ધારણ કર્યો હતો. દે મહારાજા ! રાણ અને તીવ્ર પરાક્રમેવાળો તે દુઃશાસન હાથીઓના મોટા સૈન્યને લઈને બધે પૃથ્વીને ગળી જતો હોય તેમ ત્યાં અર્જુનને ઘેરી વળ્યો. હાથીઓને કંઈ બાંધેલા ઘંટોના શબ્દથી, શંખોના નાદથી, ધનુષ્યની પ્રત્યંચાના શબ્દથી અને હાથીઓની ગર્જનાઓથી ત્યારે પૃથ્વી, દિશાઓ અને આકાશ ભરાઈ ગયાં હતાં. એક મુહૂર્તકાળ સુધી તો તે શબ્દ દૂર અને ભયંકર થઈ રહ્યો.^{૫-૮} એ રીતે અંગુશોના પ્રહારથી પ્રેરાયેલા તથા લાંબી લાંબી સૂઢોવાળા તે હાથીઓને પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે એકદમ ઝડપથી પોતાની સામા ધસી આવતા જોઈ પુરુષસિંહ અર્જુને નિર્ભય થઈને મહાન સિંહનાદ કર્યો અને બાણો વડે શત્રુઓના તે હાથીસૈન્ય-

નો નાશ કરવા માંડ્યો. વળી પવને ઉછળેલા મોટા મોટા તરંગવાળા મહાસાગર સરખા તે હાથી-સૈન્યમાં અર્જુને એક મગરમગ્ધની પેઠે પ્રવેશ કર્યો. પ્રલયકાળે દિશાઓમાં નિયમવિરુદ્ધ ચાલનારા પ્રયંડ સૂર્યની પેઠે શત્રુનગરોને જીતનારો તે અર્જુન ત્યારે તે હાથીસૈન્યમાં સર્વ દિશાઓમાં દેખાતો હતો. ઘોડાઓની ખરીઓના શબ્દથી, રથની નેમિના ઘોષથી, અર્જુનના સિંહનાદના શબ્દથી, ધનુષ્યની પલ્લછના ટંકારથી, તરેહતરેહનાં વાદિઓના શબ્દથી, પાંચજન્યના નાદથી, દેવદત્ત(શંખ)ના નાદથી અને ગાંડીવના ટંકારથી ત્યાં હાથીસવારોના તથા હાથીઓના વેગ નરમ પડી ગયા અને અર્જુનનાં સર્વ સમાન ઝેરી બાણોથી છિન્ન-ભિન્ન થઈ ને તેઓ મેભાન થઈ ગયા.^{૧૦-૧૧} એ યુદ્ધમાં ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અનેક લાખ તીક્ષ્ણ બાણો હાથીઓનાં સર્વ અંગોમાં પેસી ગયાં હતાં.^{૧૨} તેથી અર્જુનથી પ્રહાર કરાતા તે હાથીઓ ચીસો પાડી કપાઈ ગયેલી પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે ધડાધડ પૃથ્વી પર પછડાવા લાગ્યા. વળી ધાંતનાં મૂળોમાં, ગંડસ્યળોમાં તથા ઢેડોમાં બાણોથી વીંધાઈ ગયેલા તે હાથીઓ કૌંચપક્ષીની પેઠે વારંવાર કિકિયારીઓ કરતા હતાં. ત્યાં અર્જુન મજબૂત ગાંઠવાળાં ભલ્લજાતનાં બાણો મૂકીને તે હાથીઓની કાંચ પર બેઠેલા હાથીસવારોનાં મસ્તકોને પણ કચાકચ કાપી નાખતો હતો.^{૧૮-૨૦} કપાયેલાં કુંડળ સાથેનાં તે મસ્તકો ન્યારે પૃથ્વી પર પડતાં હતાં, ત્યારે અર્જુન જાણે રણદેવીને કમળોતો ઉપહાર કરતો હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૧} એ વેળા કવચરહિત થયેલા, ધવાઈને વ્યાકુળ થયેલા તથા લોહીથી નાહી રહેલા હાથીસવારો જાણે યંત્ર વડે જકડાયેલા હોય તેમ ભજતા હાથીઓ પર એ રણભૂમિમાં લટકી રહ્યા હતાં.^{૨૨} વળી ત્યાં બરાબર તાકીને

મૂકેલા એક જ બાણથી બે-ત્રણ જણા કપાઈ જઈને ધરણી પર ઢળી પડતા હતા.^{૨૩} તો ફેટલા-એક હાથીઓ નારાયણોથી અત્યંત વીંધાઈ જઈને મુખમાંથી લોહી ઝાકતા હતા અને વૃક્ષ-વાળા પર્વતોની પેઠે પોતાના સવાર સાથે પૃથ્વી પર પટકાતા પડતા હતા.^{૨૪} એ સમયે અર્જુને ભલ્લજાતનાં બાણો મૂકીને રથોદાહાઓનાં ધનુષ્યોની પાણીને, ધન્યઓને, ધનુષ્યોને, ધૂંસરાંઓને અને ઈંધોને તદ્દન ફેડી જ નાખ્યાં હતાં.^{૨૫} અર્જુન ગોળાકાર ધનુષ્ય પકડીને જાણે રણમાં નૃત્ય કરી રહ્યો હતો. તે બાણ ક્યારે સાંધે છે, ધનુષ્ય ક્યારે ખેંચે છે, બાણ ક્યારે છોડે છે તથા ભાયામાંથી બાણ બહાર ક્યારે કાઢે છે, તે કંઈ જ દેખાતું ન હતું.^{૨૬} ત્યાં એક સૂક્ષ્મકાળમાં તો નાગય બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા હાથીઓ મુખેથી લોહી ઝાકતા પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા હતા. હે મહારાજ ! તે ભયંકર ઝપાઝપીમાં ચારે બાજુ અસંખ્ય ધડો ભીમાં રહેલાં નજરે પડતાં હતાં. એ રણમાં સ્થળે સ્થળે ધનુષ્યવાળા, હાથનાં મોઝાં-વાળા, તલવારોવાળા, બાણુબંધોવાળા અને અનેક મુત્તજૂના અલંકારોથી શોભતા હાથો કપાઈ પડેલા દેખાતા હતા. સામાનવાળી રથની બેઠકો, ઈંધો, ઘાંડાઓ, જાંટડાઓ, છિન્નભિન્ન થયેલાં પૈડાં-ઓ, ધરીઓ, ભાંગી પડેલાં ધૂંસરાંઓ, ઢાલો તથા ધનુષ્યોને ધારણ કરનારા લઙકૈયાઓ, આમતેમ વીખરાઈ પડેલી માળાઓ, અલંકારો, વસ્ત્રો, પડી ગયેલા મોટા ઘ્વજો, માર્યા ગયેલા હાથીઓ, ઘોડા-ઓ અને ઠેકઠેકાણે પડેલા ક્ષત્રિયોથી તે રણભૂમિ દૂર દેખાવવાળી જણાતી હતી.^{૨૭-૩૨}

હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે ન્યારે અર્જુને કુંશાસનના સૈન્યનો લગભગ નાશ કર્યો, ત્યારે બાકી રહેલું બીજું સૈન્ય પોતાના સેનાપતિ સહિત ગજરાઈ ને નાહું.^{૩૩} ત્યારે કુંશાસન પણ

અર્જુનનાં બાણોથી અત્યંત પીડાઈને સૈન્ય સહિત ભયભીત થઈ ગયો અને દ્રોણાચાર્ય પોતાનું રક્ષણ કરશે એવી ઇચ્છાથી તે શકટવ્યૂહ તરફ ચાલ્યો ગયો.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં 'દુઃશાસનના સૈન્યનો પરાભવ' નામનો અધ્યાય ૯૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૧મો

દ્રોણાચાર્યની સામે અર્જુન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દુઃશાસનચલં હત્વા સ્વયંસાચી મહારથઃ ।

સિંધુરાજં પરીપ્સન્નં દ્રોણાનીકમુપાદ્રવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ દુઃશાસનના સૈન્યનો સંહાર કરીને મહારથી અર્જુન સિંધુરાજને પહોંચવાની ઇચ્છાથી દ્રોણના સૈન્ય સામે ધર્યો.^૧ ત્યાં વ્યૂહના મોખરામાં ઊભેલા દ્રોણાચાર્ય પાસે અર્જુન આવી પહોંચ્યો અને શ્રીકૃષ્ણની સંભતિથી બે હાથ જોડીને આ વચન બોલ્યો :^૨ 'હે બ્રહ્મન ! મારું કંટ્યાણુ થાય એમ આપ ચિંતવો અને મને 'સ્વરિત' કહી આશીર્વાદ આપો. આપની કૃપાથી હું આ દુર્ભેદ સેનામાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું.^૩ આપ મારા પિતા સમાન છો. આપ મને ધર્મરાજ અને આ શ્રીકૃષ્ણ સમાન પૂજ્ય છો । આ હું સત્ય કહું છું.^૪ હે નિર્દોષ તાત ! હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! આપે જન્મ અશ્વત્થામાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેમજ મારું પણ સદા રક્ષણ કરવું જોઈએ.^૫ હે માનવશ્રેષ્ઠ ! હે પ્રભુ ! આજના રણમાં હું આપની કૃપાથી સિંધુરાજનો વધ કરવા ઇચ્છું છું, આપ મારી એ પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરો.'^૬

સંજય બોલ્યો : અર્જુને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે આચાર્ય હસતા હસતા બોલ્યા : 'હે અર્જુન ! મને જીત્યા વિના તું જયદ્રથને જીતી શકીશ નહિ.'^{૭,૮} એટલું કહીને આચાર્ય મંદ હાસ્ય કરી અર્જુનને રથ, ઘોડા, દ્વજ અને

સારથિ સાથે તીક્ષ્ણ બાણો વડે છાઈ દીધો.^૯ ત્યારે અર્જુને દ્રોણાચાર્યનાં બાણોનું વારણ કરી ધોર સ્વરૂપવાળાં અતિશય મહાન બાણો મૂકી દ્રોણ સામે ધસારો કર્યો.^{૧૦} ત્યાં હે પૃથ્વીપતિ ! દ્રોણાચાર્યનું રણમાં માન બળતીને તથા ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને તેણે ફરી નવ બાણો વડે આચાર્યને ચરણમાં વીંધી નાખ્યા; એટલે દ્રોણાચાર્યે પણ બાણો મૂકીને તે અર્જુનનાં બાણો કાપી નાખ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બંને જણાને ઝેર તથા અગ્નિની જ્વાળા સરખાં બાણોથી વીંધી નાખ્યા.^{૧૧,૧૨} તે જોઈ અર્જુને બાણો વડે તેમના ધનુષ્યને કાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી. આમ મહાત્મા અર્જુન એ બાબતનો વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૧૩} એવામાં તો વીર્યવાન દ્રોણાચાર્યે મનમાં જરાયે ગમ્મરાયા વિના બાણો મૂકીને અર્જુનના ધનુષ્યની દોરી તોડી નાખી. વળી તેમણે તેના ઘોડા, દ્વજ તથા સારથિને વીંધી નાખ્યા અને અર્જુનને પણ હસતાં હસતાં બાણો વડે ઢાંકી દીધો. એજ ક્ષણે અર્જુને તત્કાળ ધનુષ્યમાં દોરી ચઢાવી લીધી. પોતે સર્વ જાતનાં અસ્ત્રો બળુનારામાં શ્રેષ્ઠ હતો, છતાં જણે આચાર્યને વિશેષ ગભી તેણે એકજ બાણ લીધું હોય, તેમ એકદમ છસો બાણો લીધાં. વળી તેણે બીજાં એક હજાર સાતસો અમોઘ બાણો લીધાં અને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ફેંક્યાં. પછી તેણે બીજાં દશ દશ હજારની સંખ્યાવાળાં બાણો પણ છોડ્યાં, એટલે દ્રોણાચાર્યની સેનાનો સંહાર થઈ ગયો.^{૧૪-૧૬} બળત્રાન અને તરેહ તરેહનાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ તે અર્જુને સારી રીતે છોડેલાં તે બાણોથી ઘણા મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓ વીંધાઈ ગયા અને મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૭} ઘણા રથીયોદ્ધાઓ તે બાણોથી સારથિ, ઘોડા અને દ્વજ વિનાના

થઈ ગયા; એટલું જ નહિ પણ નાશ પામેલાં હથિયારવાળા તથા કપાઈ ગયેલાં જીવિતવાળા થઈને તેઓ પોતાના મોટા મોટા રથો પરથી એકાએક બાણપીડિત થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૮} વળી ત્યાં વજ્રથી ચૂર્ણ થયેલા પર્વતો નવા, આકાશમાંથી વીખરાઈ પડેલા મેઘો નવા અને અગ્નિથી બળી ગયેલાં ઘરો નવા મોટા મોટા હાથીઓ રણમાં પડ્યા લાગ્યા.^{૧૯} હિમાલયના પૃથ્થ્વભાગમાં પાણીના ધસારાથી ઘસડાઈ પડેલા હંસોની પેઠે ત્યાં અર્જુનનાં બાણોથી હનરો થોડાઓ મરણ પામીને ઢળ્યા લાગ્યા.^{૨૦} પ્રલયકાળના સૂર્યનાં પ્રચંડ કિરણો નેમ મોટા મોટા અદ્ભુત જળપ્રવાહોનો નાશ કરે, તેમ અર્જુનનાં બાણોએ સંખ્યાબંધ રથો, થોડા, હાથી અને પાળાઓનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૨૧} એ પ્રમાણે અર્જુનરૂપી સૂર્યનાં બાણોરૂપી કિરણો ન્યારે કૌરવોના થોડાઓને યુદ્ધમાં તપાવી રહ્યાં હતાં, ત્યારે મેઘ નેમ સૂર્યનાં કિરણોને ઢાંછી દે છે, તેમ દ્રોણાચાર્યરૂપી મેઘ બાણોની વૃષ્ટિના વેગથી તે પાંડવોને ઢાંછી દીધા.^{૨૨} તે પછી દ્રોણાચાર્યે શત્રુઓના પ્રાણોનું ભોજન કરનારા તથા ભેસભર ખેત્રોને છોડેલા એક નારાયણાણુ વડે અર્જુનને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} આથી પૃથ્વીકંપસમયે નેમ પર્વત ધૂળ ગોકે, તેમ અર્જુનનાં સર્વ અંગો વિહ્વળતાથી ધૂળ ભિક્યાં. પણ પુનઃ ધૈર્ય ધારણ કરીને અર્જુને દ્રોણાચાર્યને બાણો મૂઢી વીંધી નાખ્યા.^{૨૪} એટલે વળી દ્રોણાચાર્યે પાંચ બાણોથી વાસુદેવને પ્રહાર કર્યો અને ફરી તોતેર બાણો મૂઢીને તેમણે અર્જુનને તથા બીજાં ત્રણ બાણો મૂઢીને તેના ધ્વજને વીંધી નાખ્યા.^{૨૫} વળી હે રાજન! પોતાના શિશ્યને વિશેષ ગણતા પરાક્રમી દ્રોણાચાર્યે એક પલકવારમાં બાણોની વૃષ્ટિ કરીને અર્જુનને

અદૃશ્ય કરી દીધો.^{૨૬} એ સમયે અમે અવિચિત્ર રીતે પડતાં દ્રોણાચાર્યનાં બાણોને તથા મંડળાકાર થયેલા એમના અદ્ભુત ધનુષ્યને જ ભેઈ શકતા હતા, બીજું કંઈ જ અમને દેખાતું ન હતું.^{૨૭} હે રાજન! એ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં અનેક બાણો અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ સામે જતાં હતાં.^{૨૮} ત્યારે દ્રોણાચાર્ય તથા અર્જુનનું એ રીતનું યુદ્ધ ભેઈને મહાબુદ્ધિમાન શ્રીવાસુદેવ ન્યયદ્રથનો વધ કરવા રૂપ મહાન કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૨૯} પછી એ વાસુદેવ અર્જુનને આ વચન કહેવા લાગ્યા : 'હે પાથ! એ પાથ! હે મહાબાહુ! આપણે સમય ગાળવો ભેઈએ નહિ.^{૩૦} દ્રોણાચાર્યને છોડી દઈને આપણે આગળ ચાલીએ; કારણ કે આજે આપણે કરવા ધારેલું એ કાર્ય જ (ન્યયદ્રથવધ) ઘણું મોટું છે.' એટલે અર્જુને પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહ્યું : 'નવી તમારી ઇચ્છા.' પછી અર્જુન મહાબાહુ દ્રોણાચાર્યની પ્રદક્ષિણ કરીને આગળ ચાલ્યો અને બાણો છોડતો છોડતો જવા લાગ્યો.^{૩૧, ૩૨} તે ભેઈ દ્રોણાચાર્યે પોતે અર્જુનને કહ્યું : 'હે અર્જુન! ક્યાં ચાલ્યો? તું તો રણમાં શત્રુને જીત્યા વિના કદી અટકતો જ નથી!'

અર્જુન બોલ્યો : આપ તો મારા ગુરુ છે, મારા શત્રુ નથી. હું આપનો શિષ્ય છું અને પુત્ર સમાન છું. આ લોકમાં એવો ઘાઈ પુરુષ નથી, જે યુદ્ધમાં આપનો પરાજય કરે.^{૩૩, ૩૪}

સંજય બોલ્યો : ન્યયદ્રથનો વધ કરવામાં ઉત્સુક બનેલો મહાબાહુ અર્જુન એમ કહેતો કહેતો તમારા સૈન્ય સામે સત્વર ધસી ગયો.^{૩૫} તેના રથચક્રની રસા કરનારા મહાત્મા યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજ પણ તમારા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરતા તે અર્જુનની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૩૬} તે વેળા, હે મહારાજ! જય, યદુવંશી કૃતવર્મા,

કાંઠોગરાજ તથા શ્રુતાયુધે અર્જુનને અટકાવ્યો. વળી તેમના અનુયાયી દશ હજાર રથીયોદ્ધાઓ, અલીપારા, શરસેનો, શિખિઓ, વસાંતિઓ, માવેલ્લકો, લલિત્યો, કેકયો, મદ્રકો, નારાયણો, ગોપાલો અને પૂર્વે સંગ્રામમાં કષ્ટે જીતેલા તથા શરનીરામાં માન્ય થયેલા એવા કાંઠોગયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યને આગળ કરીને હર્ષભેર મહાધનુર્ધર અર્જુનને આગળ વધેનો અટકાવવા લાગ્યા. સૈન્યમાં દાખલ થતાં યુધપતિ હાથી સમેા એ અર્જુન પુત્રના શોકથી તપી જઈને ક્રોધાયમાન કાળ સરખો દેખાતો હતો. યુદ્ધમાં પ્રાણોની પરવા મૂકીને તે તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો હતો અને તે પુરુષોમાં વ્યાદ્ર સમાન પરાક્રમી હતો.^{૩૭-૪૨} તે પછી અન્યોન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળા તે યોદ્ધાઓ તથા અર્જુન વચ્ચે રોમાંચ થાય તેવું તુમુલ યુદ્ધ ચાલુ થયું. જમ ઔધધક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થયેલા રોગને નિવારે છે, તેમ એકત્ર થયેલા સર્વ કૌરવયોદ્ધાઓ જયદ્રથનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી ધસી આવેલા એ પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુનને નિવારવા લાગ્યા.^{૪૩, ૪૪}

ઈતિ શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમોત જયદ્રથવધપર્વમાં
'દ્રોણાચાર્યની સામે અર્જુન' નામનો અધ્યાય ૯૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૨ મો

શ્રુતાયુધ અને મુદક્ષિણતું સ્વર્ગગમન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સનિરુદ્ધસ્તુ તૈઃ પાર્થો મહાવલપરાક્રમઃ ।

દ્રુતં સમનુપાતશ્ચ દ્રોણેન રથિનાં વરઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! મહાબળવાન અને મહાપરાક્રમી રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુનને સર્વ યોદ્ધાઓએ આમ અટકાવી રાખ્યો હતો, ત્યાં દ્રોણાચાર્ય પણ તત્કાળ ધસી આવ્યા.^૧ રોગોનો સમુદાય જમ દેહને તપાવે, તેમ કિરણોને ફેંકી રહેલા સૂર્યની પેઠે તીક્ષ્ણ બાણોને ફેંકતા અર્જુને

તે સૈન્યને તપાવવા માંડ્યું.^૨ એ યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓ વીંધાઈ ગયા, રથો ભાંગી પડ્યા, સવારો સહિત હાથીઓ પડવા લાગ્યા, છત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને કેટલાએક રથો પેડાં વિનાના થઈ પડ્યા.^૩ ત્યાં બાણોથી પીડાયેલાં સૈન્યો ચોતરફ નાસાનાસ કરવા લાગ્યાં. એ રીતે ત્યાં તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં કંઈ પણ વર્તાતું ન હતું.^૪ હવે હે રાજન ! અર્જુને યુદ્ધમાં પોતાને અટકાવી રહેલા તે શત્રુઓની સેનાને સીધાં જનારાં બાણો મૂકીને વારંવાર કંપાવી દીધી.^૫ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાના સ્વભાવવાળો તે શ્વેત યોદ્ધાવાળો અર્જુન પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાની ઇચ્છાથી લાલ રંગના યોદ્ધાવાળા મહારથી દ્રોણ સામે ધસી ગયો.^૬ આચાર્ય દ્રોણે પણ મર્મને ભેદી નાખે તેવાં સીધી ગતિવાળાં પચીસ બાણો મૂકીને પોતાના એ મહાધનુર્ધર શિષ્યને પ્રહાર કર્યો.^૭ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન પણ તેમનાં બાણોના વેગને નાશ કરનારાં બાણો છોડતો છોડતો, સત્તર તેમની સામે દોડી ગયો.^૮ તે સમયે અર્જુને આચાર્ય સામે સીધી ગતિવાળાં ભદ્ર જાતિનાં બાણો છોડ્યાં હતાં, એટલે મોટા મનવાળા આચાર્યે પણ સામેથી ભદ્રજાતિનાં બાણો છોડીને બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું અને અર્જુનને વીંધી નાખ્યો.^૯ એ યુદ્ધમાં અમને દ્રોણાચાર્યતું શસ્ત્રાચાર્યપણું આશ્ચર્ય સરખું દેખાતું હતું; કારણ કે અર્જુન તરણ હતો અને ઘણો પ્રયત્ન કરતો હતો, છતાં તે આચાર્યને સામા વીંધી શક્યો નહોતો. હજારો જળધારાને ઝરતા મહાન મેઘ જવા તે દ્રોણાચાર્યરૂપી મેઘે અર્જુનરૂપી પવન પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો હતો.^{૧૦, ૧૧} હે રાજન ! તેજસ્વી અર્જુને આચાર્યની તે બાણવૃષ્ટિને બ્રહ્માસ્ત્રથી જ સ્વીકારી લીધી હતી અને પોતે બીજાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને તેમનાં બાણોનો નાશ

કર્થો.^{૧૨} એ વેળા દ્રોણાચાર્યે તો યચીસ બાણો મૂકીને અર્જુનને પ્રહાર કર્યો તથા બીજાં સિત્તેર બાણો છાડીને શ્રીકૃષ્ણને છાતીમાં તથા બે બાહુ-ગ્રામાં માર માર્યો.^{૧૩} ત્યારે ભુદ્ધિમાન અર્જુન તો સંખ્યાબંધ તીક્ષ્ણ બાણો છાડી રહેલા દ્રોણાચાર્યનો તે યુદ્ધમાં હસતાં હસતાં માત્ર અટકાવ જ કરતો હતો.^{૧૪} જ્યારે દ્રોણાચાર્યે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પર બાણોનો આગ્રે સખ્ત મારો ચલાવ્યો, ત્યારે તેઓ પ્રસવકાળે ઉદય પામેલા દુરાધર્ષ અગ્નિ સમાન તે આચાર્યને છાડીને ત્યાંથી ચાલ્યા.^{૧૫} આમ દ્રોણાચાર્યનાં ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોનો ત્યાગ કરીને યુક્તધારી અર્જુન કૃતવર્માના સૈન્યનો નાશ કરવા લાગ્યો. હવે મૈનાક-પર્વ ત સમા દ્રોણાચાર્યનો ત્યાગ કરીને તે વચમાં જ બિભેલા કૃતવર્મા તથા કર્ણિજરાજ સુદક્ષિણ પર ચઢી ગયો. તે વેળા પુરુષધ્વજ કૃતવર્માએ પણ મનમાં લેશમાત્ર ગભરાયા વિના કંઠપક્ષીનાં પીછા-વાળાં દશ બાણો છાડ્યાં અને દુર્ધર્ષ અર્જુનને તત્કાળ વીંધી નાખ્યો.^{૧૬-૧૮} એ સમયે હે રાજન! અર્જુને સો બાણો મૂકી તેને વીંધી નાખ્યો અને બીજાં ત્રણ બાણો મૂકી બધું તેને મોહિત કરતો હોય તેમ તેને પ્રહાર કર્યો.^{૧૯} ત્યારે મંદ મંદ હસતાં કૃતવર્માએ પણ અર્જુન તથા વાસુદેવને યચીસ યચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે અર્જુને અગ્નિની જ્વાળા સરખાં તથા ક્રોધા-યમાન થયેલા સર્પ સરખાં તોતેર બાણો મૂકીને કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો અને તેતું ધનુષ્ય પણ કાપી નાખ્યું.^{૨૦, ૨૧} ત્યાં તો હે ભારત! મહારથી કૃતવર્માએ એકદમ બીભુ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને સત્તર પાંચ બાણોનું સંધાન કરી અર્જુનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} વળી પણ તેણે અર્જુનને બીજાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. આથી અર્જુને પણ તેની છાતીમાં નવ બાણોનો

પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} એ પ્રમાણે અર્જુનને કૃતવર્માના ૨૫ સામે જ મચેલો એઈ ને શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'આમ સમય વેડફી દેવો તે ઠીક નથી.' એટલે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહ્યું: 'અરે એ અર્જુન! તું કૃતવર્મા પર ઘ્યા ન રાખ; આ સમયે તું તેની સાથેના સંબંધનો ત્યાગ કરી દે અને એને જલદી હંફાવી દે, ધાયલ કર.^{૨૪, ૨૫} આથી અર્જુને અનેકએક બાણો છાડીને કૃતવર્માને મૂર્ચ્છિત કરી નાખ્યો અને પોતે વેગવાળા ઘોડાઓથી કર્ણિજરોદ્ધાઓની સેના સામે ચાલ્યો ગયો. આમ અર્જુને જ્યારે તે સેનામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે હાદિંક્ય દ્રોણો અને હાથમાં બાણ સહિત ધનુષ્ય ધુણાવતો ધુણાવતો તે અર્જુનના ચક્રસ્પર્શ બે પાંચાલકુમારો સામે આવી ગયો. વળી કૃતવર્મા પણ અર્જુનને પગલે પગલે ચાલતા પાંચાલવંશના તે બે ચક્રસ્પર્શને નજીકમાં પકડનારાં બાણો મૂકીને આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યો. ભોજ નામધારી એ કૃતવર્માએ તો ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને યુધામન્યુને વીંધી નાખ્યો તથા ચાર તીક્ષ્ણ બાણોથી ઉત્તમોજને વીંધી નાખ્યો. ત્યારે તે બંને જણાએ પણ દશ દશ બાણો મૂકીને એને વીંધી નાખ્યો. વળી યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજએ બીજાં ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને એની ધનને તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યાં, એટલે ક્રોધ-પૂર્ણ થયેલા કૃતવર્માએ એકદમ બીભુ ધનુષ્ય લઈ તે બંને વીરોને ધનુષ્ય વિનાના કરી નાખ્યા અને તેમને બાણોની વૃદ્ધિ કરી છાઈ દીધા. ત્યારે તેમણે પણ બીજાં ધનુષ્યો સજ્જ કરીને કૃતવર્મા પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૨૬-૩૨} એ સમયનો લાલ લઈ અર્જુન શત્રુઓની સેનામાં દાખલ થઈ ગયો, પરંતુ તેના બે ચક્રસ્પર્શને તે સેનામાં દાખલ થવાનું દ્વાર મળ્યું નહિ. તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠો કૌરવોનાં સૈન્યોમાં ઘણા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તો-

પણ કૃતવર્માએ તેમને અટકાવી જ રાખ્યા. તે પછી ઘોળા ઘોડાવાળો શત્રુસૂદન અર્જુન એ યુદ્ધમાં કૌરવોનાં સૈન્યોને પીડવા લાગ્યો અને કૃતવર્મા પોતાના સપાટામાં આવ્યો હતો, છતાં તેણે તેને માર્યો નહિ. એ રીતે અર્જુનને સેનામાં ધસી આવતો જોઈને શૂરો રાજા શ્રુતાયુધ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ હાથમાં મોટું ધનુષ્ય ધુણાવતો ધુણાવતો તેની સામે ધસી ગયો. તુરત તેણે ત્રણ બાણોથી અર્જુનને તથા સિત્તેર બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને પ્રહાર કર્યો અને એક દુરપ્રબાણ મૂકીને તેણે અર્જુનના રથની ધજમાં પણ પ્રહાર કર્યો. ત્યારે અર્જુનને ક્રોધપૂર્વક તેને મજબૂત ગાંડાવાળાં નેત્રું બાણો માર્યાં. હે રાજન! હાથી જમ અંકુશોના પ્રહારને સહન કરતો નથી, તેમ તે શ્રુતાયુધ પણ અર્જુનના એ પરાક્રમને સહન કરી શક્યો નહિ. ^{૩૩-૩૮} આથી સિત્તોતેર બાણો મૂકી તેણે અર્જુનને પ્રહાર કર્યો; એટલે ક્રોધવશ થયેલા અર્જુનને તેના ધનુષ્યના તથા ભાથાના ટુકડા કરી નાખ્યા અને નમેલાં પર્વવાળાં સાત બાણો મૂકીને તેને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. હવે ક્રોધપૂર્ણ થયેલા તે રાજાએ બીજું ધનુષ્ય લઈ અર્જુનને એ બાહ્યોમાં તથા છાતીમાં નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. પછી હે ભારત! મંદ મંદ હસતા શત્રુદમન અર્જુન અનેક હાર બાણોથી શ્રુતાયુધને ગભરાવી મૂક્યો. વળી તે મહારથીએ તેના ઘોડાઓનો તથા સારથિનો સત્તર વધ કર્યો. હવે તે મહાબળવાન અર્જુનને એ રાજાને સિત્તેર નારાયણબાણોથી વીધી નાખ્યો. એ સમયે વીર્યવાન રાજા શ્રુતાયુધે માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા પોતાના રથનો ત્યાગ કર્યો અને તે હાથમાં ગદા ઊંચી કરીને અર્જુન સામે રણમાં ધસ્યો. રાજા શ્રુતાયુધ વરુણદેવનો વીર પુત્ર હતો. શીતળ જળથી ભરેલી મહાનદી પર્ણાશા

એની જનેતા (ઉત્પત્તિસ્ત્રેત્ર) હતી. એક સમયે હે રાજન! તેની માતા પર્ણાશાએ પોતાના પુત્રના કારણથી વરુણદેવને કહ્યું: 'આ મારો પુત્ર લોકમાં શત્રુઓથી અવધ થાય તેમ કરો.' ત્યારે વરુણદેવે કહ્યું: 'હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું અને તારા પુત્રનું હિત કરનારું આ દિવ્ય અસ્ત્ર હું તેને વરમાં આપું છું. તે અસ્ત્રથી તારો પુત્ર અવધ થશે. હે સરિતામાં શ્રેષ્ઠ પર્ણાશા! મનુષ્યને માટે અમરપણું કદી છે જ નહિ. જન્મેલા દરેક પ્રાણીએ મરવાનું તો અવશ્ય છે જ; પરંતુ આ તારો પુત્ર રણમાં શત્રુઓથી સદા દુરાધર્મ થશે; કારણ કે આ અસ્ત્રમાં તેવો દિવ્ય પ્રભાવ રહેલો છે. આથી તું મનમાંથી સંતાપ દૂર કર.' આમ કહીને વરુણદેવે મંત્રપૂર્વક તેને ગદા આપી હતી. તે ગદાને મેળવીને શ્રુતાયુધ સર્વ લોકમાં અસદ્ય થઈ પડ્યો હતો; પણ ભગવાન વરુણદેવે ગદા આપતાં આપતાં તેને વળી કહ્યું હતું કે, 'હે સમર્થ શ્રુતાયુધ! જ પુરુષ તારી સામે યુદ્ધ ન કરતો હોય, તેના પર તું આ ગદા કદી છોડીશ નહિ. છતાં તું જે તે પ્રમાણે કરીશ, તો જીલટી તે ગદા તારા પર જ આવી પડશે અને તારો પોતાનો જ નાશ કરશે. ^{૩૯-૫૧} કાળ નજીક આવવાથી શ્રુતાયુધ વરુણના એ વાક્ય પ્રમાણે વર્ત્યો નહિ અને તેણે પોતાની સામે યુદ્ધ નહિ કરનારા શ્રીકૃષ્ણને વીરોનો નાશ કરનારી તે ગદાનો પ્રહાર કર્યો. ^{૫૨} વીર્યવાન શ્રીકૃષ્ણે તે ગદાને પોતાના પુષ્પ ખભા પર ઝીલી લીધી. વાયુ જમ વિંધ્યાચળ પર્વતને ડગાવી શકતો નથી, તેમ તે ગદા શ્રીકૃષ્ણને ડગમગાવી શકી પણ નહિ. ^{૫૩} પછી પોતાને માટે અયોગ્ય સ્થાનમાં જઈ પડેલી તે ગદા આભિચારિકી દેવતાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણથી પાછી વળી અને તેણે ક્રોધાતુર થઈને સાંભાં જીમેલા વીર શ્રુતાયુધનો જ નાશ કર્યો. ^{૫૪} આમ

વીર શ્રુતાયુધનો નાશ કરી તે ગદા પૃથ્વી પર જઈ પડી. આ પ્રમાણે ગદા શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી પાછી વળી અને તેથી શ્રુતાયુધ માર્યો ગયો, તે બધું જોઈને કૌરવનાં સૈન્યોમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો; કારણ કે સર્વ સૈનિકોએ શત્રુદમન શ્રુતાયુધને પોતાના જ અસ્ત્રથી મરણ પામેલો જોયો હતો. હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સામા યુદ્ધ કરતા ન હતા, છતાં શ્રુતાયુધે તેમના પર ગદા ફેંકી હતી; આથી તે ગદાએ જ તેનો વધ કર્યો હતો.^{૫૫-૫૭} વરુણદેવે એ બાબતમાં તેને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું, તોપણ તેણે તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્તન ન કર્યું. આથી એ શ્રુતાયુધ સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૫૮} પર્ણાશાનો પ્રિય પુત્ર શ્રુતાયુધ એ પ્રમાણે ન્યારે રણમાં પડ્યો, ત્યારે વાયુએ ભાંગી નાખેલા અનેક શાખાઓવાળા મોટા વૃક્ષ સરખો તે શોભતો હતો.^{૫૯} હવે રિપુદમન શ્રુતાયુધને મરણ પામેલો જોઈને સેનાપતિઓ તથા સર્વ સૈન્યો ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યાં.^{૬૦}

તે પછી કાંભોજરાજનો રૂરો પુત્ર સુદક્ષિણ પોતાના વેગવાળા ઘોડા દોડાવતો દોડાવતો શત્રુ સુદન અર્જુન સામે ચઢી આવ્યો.^{૬૧} હે ભારત ! અર્જુનને તેને સાત બાણો માર્યા. તે બાણો એ રાક્ષસીને ભેદી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૬૨} ન્યારે તે ગાંડીવમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તેણે કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં દસ બાણો મૂકીને અર્જુનને સામે વીંધી નાખ્યો.^{૬૩} વળી તેણે ત્રણ બાણોથી વાસુદેવને વીંધી નાખ્યા તથા પાંચ બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. એટલે હે રાજ ! અર્જુનને તેનાં ધનુષ્ય તથા દ્વજને હડાવી દીધાં. વળી અર્જુનને અતિ તીક્ષ્ણ ભવજાતનાં બે બાણો મૂકીને સુદક્ષિણને પ્રદાર કર્યો, એટલે તેણે અર્જુનને ત્રણ

બાણોથી વીંધી નાખી સિંહનાદ કર્યો, હવે રાક્ષસી સુદક્ષિણે ક્રોધે ભરાઈને સર્વ પાસવી નામની ઘોર અને ધંટડીઓવાળી એક શક્તિ તે ગાંડીવધારી પર ફેંકી.^{૬૪-૬૬} બળબળતી મોટી હડકા સરખી તથા અસિના તણુખાઓવાળી તે શક્તિ મહારથી અર્જુન પાસે આવીને તેને ધાયલ કરી પૃથ્વી પર પડી.^{૬૭} એ શક્તિના સખત પ્રહારથી મહાતેજસ્વી અર્જુનને મૂર્છા આવી ગઈ, પણ થોડા જ સમયમાં પાછો સાવધ થઈને તેણે ક્રોધપૂર્વક ગલોદ્ધાં આટતાં આટતાં કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં ચૌદ નારાયણો છોડ્યાં. ત્યાં અચિંત્ય પરાક્રમવાળા એ અર્જુનને સુદક્ષિણને ઘોડા, દ્વજ, ધનુષ્ય અને સારથિ સહિત વીંધી નાખ્યો.^{૬૮, ૬૯} વળી બીજાં અનેક બાણો મૂકીને તેણે તેના રથના દુકંડેદુકંડા કરી નાખ્યા. હવે, એ પાંડુનંદને નિષ્ફળ સંકલ્પ તથા પરાક્રમવાળા એ કાંભોજરાજ સુદક્ષિણને વિશાળ ધારાવાળા એક બાણથી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો, તેથી તેનું કવચ તૂટી ગયું, તેનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને સુકુટ તથા બાજુબંધ પણ છાંડી પડ્યા.^{૭૦} વળી ધંત્રથી છૂટી પડેલા ઇંદ્રધ્વજની પેટે તેમ જ પર્વતના શિખર પર ઊગેલા મોટી મોટી શાખાઓવાળા અને હનાળામાં વાયુના ઝપાટાથી ભાંગી પડેલા કંચેણુવૃક્ષની પેટે તે સુદર રથનને યોગ્ય એવો રૂરો રાજ સુદક્ષિણ અર્જુનની સન્મુખ રણ ઉપર પડ્યો.^{૭૧-૭૩} મહાકિંમલી આબ્જથણેને ધારણ કરનારો તથા લાલ નેત્રવાળો તે સુદક્ષિણ ન્યારે અર્જુનના કણ્ઠાકાર બાણથી રણમાં પડ્યો, ત્યારે તે શિખરવાળા મહાન પર્વત એવો શોભતો હતો.^{૭૪} આમ અર્જુનને અગ્નિ સમાન ઝળકળતી સુવર્ણમાળાને મળકે ધારણ કરી રહેલા કાંભોજરાજના એ પુત્ર સુદક્ષિણને રણમાં ઢાળી દીધો અને તે મદાબાદુ મરણવશ થઈને

પૃથ્વી ઉપર શોભી રહ્યા.^{૭૫} ત્યાં કંભોજકુમાર
સુદક્ષિણને તથા શ્રુતાયુધને હણાયેલા જોઈને તમારા
પુત્રનાં સર્વ સૈન્યો નાસતાગ કરવા મંડી પડ્યાં.^{૭૬}
હતિ શ્રીમદામારાવનાં દ્રોણપર્વાત્રજંત જયદયવધવર્ષમાં 'શુભ-
યુધ અને સુઃક્ષિણને વધ' નામનો અધ્યાય ૯૨ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૩ મો

અંબષ્ટ પદ્યો !

॥ સંજય ઉવાચ ॥

હતે સુદક્ષિણે રાજન્વીરે ચૈવ શ્રુતાયુધે ।
જવેનામ્પદ્રવન્પાર્યં કુપિતાઃ સૈનિકાસ્તવ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! એ પ્રભાણે
વીર સુદક્ષિણ તથા શ્રુતાયુધ રણમાં માર્યા ગયા,
ત્યારે ઠોપાયમાન થયેલા તમારા સૈનિકો વેગ
પૂર્વક અર્જુન સામા ધર્યા.^૧ હે રાજન્ ! તેઓ-
માંના અખીપાદો, શરસેનો, શિખિઓ તથા
વસાતિઓ અર્જુન પર બાણોનો વરસાદ વર-
સાવવા લાગ્યા.^૨ પણ અર્જુનને અનેક બાણો
મૂકીને તેમની લગભગ છ હજાર જેટલી સંખ્યાનો
નાશ કરી નાખ્યો; તેથી તેઓ બચણીત થઈને
વાધ પાસેથી જમ છુદ્ધ મૃગો નાસી જાય, તેમ
નાસી ગયા.^૩ રણમાં શત્રુઓનો સંહાર કરી રહેલા
તથા તેમને જીતવા ઇચ્છતા અર્જુનને તે નાસી
ગયેલા ચોદાઓ પાછા વળીને ચારેબાજુથી ઘેરી
વળ્યા. અર્જુનને પણ પોતાની સામે ધસી આવતા
તે શત્રુઓનાં મસ્તકોને તથા બાહુઓને ગાંડીવ-
ધનુષ્યમાંથી છૂટલાં બાણો વડે કચોકચ કાપવા
માંડ્યાં.^{૪,૫} ત્યાં ઢળી પડેલાં અનેક મસ્તકોથી
રણભૂમિ અવકાશ (જગ્યા) વિનાની થઈ ગઈ
તથા આઠારમાં ઊડતાં કાગડાઓ, ગીધો અને
બગલાઓથી તે સ્થળે વાહળાંના જેવી છાયા થઈ
રહી.^૬ તે ચોદાઓનો આમ જ્યારે સંહાર થઈ
રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રુતાયુ અને અર્યુતાયુ નામના
બે વીરનરો અર્જુન સામા આવી યુદ્ધ કરવા

લાગ્યા.^૭ તે બન્ને ચોદાઓ બળવાન હતા, શત્રુ
ઓ સામા સ્પર્ધા કરે તેવા વીર હતા, સારા
કુળમાં જન્મેલા હતા અને બાહુશાળી હતા.
અર્જુન સામે આવતાં જ તે બન્ને બાણોનો વર-
સાદ વરસાવવા લાગ્યા.^૮ હે મહારાજ ! એ બન્ને
ધનુર્ધરો ચોંપવેર બાણો છોડનારા હતા, મહાન
યશની ઇચ્છા રાખનારા હતા અને તમારા પુત્રને
માટે અર્જુનનો વધ કરવા તાકતા હતા.^૯ જમ
બે મહાભેધો તળાવને જળથી પૂર્ણ કરી દે, તેમ
તે બન્નેએ નમેલાં પર્વવાળાં એક હજાર બાણોથી
અર્જુનને સર્વાંગે ઢાંધી દીધો.^{૧૦} વળી કોધાય-
માન થયેલા મહારથી શ્રુતાયુએ એક પાણીદાર
અને તીક્ષ્ણતોમરનો અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.^{૧૧}
બળવાન શત્રુના એ તોમરથી શત્રુસંહારક અર્જુન
અત્યંત વીંધાઈ ગયો અને રણમાં કેશવને ગમ-
રાટમાં નાખતો એ પરમ મૂર્છાવશ થઈ ગયો.^{૧૨}
એ જ સમયે મહારથી અર્યુતાયુએ અર્જુનને
અતિતીક્ષ્ણ ત્રિશૂળનો પ્રહાર કર્યો. ખરેખર તે
પ્રહાર મહાત્મા અર્જુનને ધા પર લૂણ પડ્યા
જેવો કષ્ટદાયી થઈ પડ્યો. આમ અત્યંત વીંધાઈ
જઈને અર્જુન ધનના દાંડાને વળગી પડ્યો.
હે રાજ ! એ સમયે અર્જુનને મરણ પામેલો
માની તમારાં સૈન્યોમાં મહાન સિંહતાદો થઈ
રહ્યા હતા.^{૧૩-૧૫} ત્યાં અર્જુનને બેમાન થયેલો
જોઈને શ્રીકૃષ્ણને પણ ઘણો સંતાપ થવા લાગ્યો
અને સુંદર વાણીથી તે અર્જુનને ધીરજ આપવા
લાગ્યા.^{૧૬} એ સમયે પણ તાણીતાણીને મારનારા
તે બન્ને મહારથીઓએ બાણોનો વરસાદ વર-
સાવી મૂક્યો. ત્યાં તેમણે વાસુદેવને તથા અર્જુન
ને રથ, જીંટો, પેડાં, ઘોડા, ધ્વજ અને પતાકા
સહિત અદશ્ય કરી દીધા, તે ઘણું આશ્ચર્યકારી
હતું.^{૧૭,૧૮} પછી હે ભારત ! અર્જુનને ધીમે ધીમે
શાંતિ વળી. એ વખતે તેને એમ જ લાગતું હતું

કે, જાણે પોતે યમરાજના નગરમાં જઈને અહીં પાછો આવ્યો હતો.^{૧૯} હવે તેણે જોયું, તો પોતાનો રથ કેશવ સહિત બાણોના જથ્થાથી ઢંકારી ગયો હતો તથા બળતા અગ્નિ સરખા પોતાના બન્ને શત્રુઓ પણ પોતાની સામા જાણા હતા.^{૨૦} તુરત જ મહારથી અર્જુને ઈંદ્રનું અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. એટલે તેમાંથી નમેલાં પર્વવાળાં હજારો બાણો પ્રકટ થયાં. તે બાણો તે બન્ને ધનુર્ધરોને પ્રહાર કરવા લાગ્યાં તથા તેમણે છોડેલાં બાણોનો પણ નાશ કરવા લાગ્યાં. આમ અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ ગયેલાં તેમનાં બાણો છેક આકાશમાં જાછળવા લાગ્યાં.^{૨૧, ૨૨} આમ અર્જુને પોતાનાં બાણોના વેગથી શત્રુઓનાં બાણોનો ઝટ નાશ કરી નાખ્યો અને ત્યાં જાણેલા બીજા મહારથીઓ સામે પણ યુદ્ધ કરતો કરતો પોતે આગળ વધવા લાગ્યો.^{૨૩} જોતજોતામાં તો અર્જુનનાં બાણોના સમુદાયોએ તે બન્ને નરવીરોને બાહુ અને મસ્તક વિનાના કરી નાખ્યા અને વાયુએ ભાંગી નાખેલાં બે વૃક્ષોની પેઠે તે બન્ને ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^{૨૪} સમુદ્રનું સુકાઈ જવું જમ લોકોને આશ્ચર્યજનક થઈ પડે છે, તેમ શ્રતાયુ અને અચ્યુતાયુનું મરણ લોકોને આશ્ચર્યજનક થઈ પડ્યું.^{૨૫} પછી અર્જુને તે બન્નેની પાછળ ચાલનારા બીજા પચાસ યોદ્ધાઓને પણ મારી નાખ્યા અને કૌરવોની સેનામાં સારા સારા યોદ્ધાઓને મારતો મારતો તે આગળ ચાલ્યો.^{૨૬} હે ભારત! પોતાના પિતા શ્રુતાયુને તથા અચ્યુતાયુને મરણ પામેલા સાંભળીને તેમના બન્ને પુત્રો નિયતાયુ તથા દીર્ઘાયુ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને અર્જુન સામા ચઢી આવ્યા અને પોતાના પિતાના મરણથી ખિન્ન થઈ અનેક જાતનાં બાણો છોડવા લાગ્યા. ત્યારે પરમ ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુને ૬૯ ગાંડવાળાં બાણો મૂટી મૂટીને એક શુદ્ધતંકાળમાં તો તે બન્નેને યમરાજને ઘેર

વળાવી દીધા.^{૨૭-૨૯} આ પ્રમાણે હાથી જમ પદ્મસરોવરને ડહોળી નાખે, તેમ અર્જુન શત્રુઓના સૈન્યને ડહોળી નાખતો હતો; છતાં મોટા મોટા ક્ષત્રિયો પણ તેને વારી શક્યા નહોતા. હે રાજન! તેવામાં ક્રોધવશ થયેલા અંગદેશના હજારો યોદ્ધાઓ મોટું હાથીસૈન્ય લઈને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. તે બધા યોદ્ધાઓ સારી રીતે કળવાયેલા હતા અને હાથીઓ પર સવાર થયા હતા.^{૩૦, ૩૧} વળી ત્યારે કુર્યોધનની આજ્ઞા પ્રમાણે પૂર્વદેશના તથા દક્ષિણદેશના કલિંગ વગેરે બીજા રાજાઓ પણ મોટા પર્વત સરખા હાથીઓ લઈ લઈને અર્જુન પર ચઢી આવ્યા.^{૩૨} તેમને પોતાની સામે ધસી આવતા જોઈને, અર્જુને ગાંડીવ-ધનુષ્યમાંથી અનેક બાણો છોડવા માંડ્યાં અને અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેણે તેમનાં મસ્તકોને તથા બાહુઓને કાપવા માંડ્યાં.^{૩૩} તે ક્ષણે તેમનાં મસ્તકોથી તથા બાહુબંધવાળા બાહુઓથી છવાઈ ગયેલી એ રણભૂમિ જાણે તે સુવર્ણના પથ્થરવાળી ઢોય તથા પુષ્કળ રત્નોથી વીંટાયેલી ઢોય તેમ શોભતી હતી.^{૩૪} ત્યાં બાણોથી કપાતા બાહુઓ અને કચાકચ કપાઈ પડતાં મસ્તકો, વૃક્ષો પરથી પડતાં પક્ષીઓની પેઠે રણભૂમિ પર પડતાં દેખાતાં હતાં.^{૩૫} ત્યારે હજારો હાથીઓ બાણોથી વીંધાઈ ગયા હતા અને તેમનાં શરીરમાંથી લોહી ઝરતું હતું, તેથી વર્ષોકાળમાં જાણે ગેરુવાળા જળમાં ઝરણોને ઝરતા મોટા પર્વતો ઢોય, તેમ તેઓ દેખાતા હતા.^{૩૬} અર્જુનનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મરણ પામેલા ઘણા મ્લેચ્છ યોદ્ધાઓ હાથીઓની પીડ પર જ ચૂઈ રહ્યા હતા અને તેમનો દેખાવ ધગો વિદૂત લાગતો હતો.^{૩૭} હે રાજન! તેમણે જુદા જુદા વેપ ધારણ કર્યા હતા, અનેક શસ્ત્રોની તેઓ સજ્જ થયા હતા અને તેમનાં શરીરો લોહીથી

ખરડાઈ ગયાં હતાં. એ રીતે તરેહ તરેહનાં બાણોથી મરણ પામેલા તે યોદ્ધાઓ રણમાં શોભતા હતા.^{૩૮} અર્જુનનાં બાણોથી માર્યા ગયેલા હજારે હાથીઓ લોહી ઓકતા પડ્યા હતા, હજારોનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને હજારે હાથીઓ પોતાના સવારો સહિત તથા પાછળ ચાલનારાં પાયદળો સહિત ચીસો પાડતા હતા. ઢેલોએક પૃથ્વી પર પછડાતા હતા, ઢેલોએક દિશાઓમાં ધૂમતા હતા અને બીજા ઢેલોએક તો અત્યંત ત્રાસ પામીને પોતાના સૈનિકોને ખૂંદી નાખતા હતા.^{૩૯, ૪૦} અરે! તે હાથીઓ તો વચમાં યુદ્ધ કરતા બીજા હાથીઓને પણ કચડી પાડતા હતા. વળી તીક્ષ્ણ ઝેર સરખા, આસુરી માયાને બળુનારા અને ધોર દષ્ટિવાળા યવનો, પારદો, બાહ્લિકો તથા મદોન્મત્ત હાથી સમાન પરાક્રમવાળા દ્રાવિડો ત્યાં અર્જુન સામા યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. તેઓ બધા રંગે કાગડા જેવા હતા, દુરાચારી હતા, સ્ત્રીલુપ્ત હતા અને કલહપ્રિય હતા. ઉપરાંત વિશ્વામિત્રના યુદ્ધપ્રસંગે વસિષ્ઠમુનિની નંદિની નામની ગાય-માંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને કાળ સમાન પ્રહાર કરનારા મ્હેરજો, દાર્વાતિસારો, દરદો અને હજારો પુરોહિતો અર્જુન સામા યુદ્ધ કરતા હતા. તે બધાઓનાં એટલાં બધાં લાખો ટોળાં હતાં કે તેમની ગણના કરવી અશક્ય હતી.^{૪૧-૪૪} અનેક જાતનાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ એવા તે સર્વ મ્હેરજો અર્જુન પર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવીને તેને ઢાંકી દેતા હતા.^{૪૫} અર્જુને પણ તેમના પર એટલી બધી બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી હતી કે, તે આકાશ-માંથી ઊડી આવતાં તીડોના સમૂહ સરખી થઈ રહી હતી.^{૪૬} આમ અર્જુને વાદળની છાયાની પેઠે રણમાં પોતાના અસ્રના તેજથી બાણોની છાયા કરી દીધી અને મસ્તકે ખૂંડેલા, અર્ધો

બોડા, જટાધારી, અપવિત્ર તથા મુખ પર લાંબી લાંબી દાઢીઓવાળા સેંકડો મ્હેરજોના સંહાર કરી નાખ્યો. વંળી તેણે પર્વતોમાં વસનારા લીલોનાં સેંકડો ટોળાંને વીંધી નાખ્યાં અને ઢેલોએક પર્વતોની યુદ્ધોમાં વસનારા લીલો તો ભયભીત થઈને રણમાંથી નાસ્તી ગયા.^{૪૭, ૪૮} એ સમયે બગલાંઓ, કંકપક્ષીઓ તથા વરુ વગેરે પ્રાણીઓ તીક્ષ્ણ બાણોથી રણભૂમિ પર પડેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ, ઘોડેસવારો તથા મ્હેરજોનાં લોહીનું હર્ષભેર પાન કરતાં હતાં. અર્જુને જોતજોતામાં તો એ રણભૂમિ પર લોહીની ધોર અને ઉગ્ર નદી ચલાવી મૂકી. એ નદી પાળા, ઘોડા, રથો તથા હાથીઓથી એટલી બધી ઢંકાઈ ગઈ હતી કે, તેથી મનુષ્યો પુલની પેઠે તે પરથી ચાલ્યા જતા હતા. એ નદીમાં બાણોના જથ્થારૂપ વહાણ હતાં, કેશરૂપ શેવાળ તથા લીલુ ધાસ હતું, લોહીના આધરૂપ મોટા તરંગો હતા અને કપાયેલી આંગળીઓરૂપ નાનાં નાનાં માછલાંઓ હતાં. પ્રલયકાળ સમાન તે નદી ધોર દેખાતી હતી અને હાથીઓથી સાંકડી થઈ ગઈ હતી. રાજપુત્રોનાં તથા હાથી, ઘોડા, રથીઓ અને સવારોનાં શરીરો-માંથી નીકળતા લોહીથી રણભૂમિ એટલી બધી ભરપૂર થઈ ગઈ હતી કે, વર્ષાકાળમાં મેઘની વૃષ્ટિ થતાં જેમ કોઈ નીચું જાયું રથળ નજરે પડતું નથી અને સર્વ જળમય થઈને સપાટ પ્રદેશ જ દેખાય છે, તેમ ત્યાં પણ કોઈ ઉચ્ચનીચ પ્રદેશ દેખાતો ન હતો. સર્વ પ્રદેશ ત્યાં લોહીથી છવાઈ ગયો હતો. ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ અર્જુને એ રણમાં સાત-હજાર ઘોડેસવાર એવા ઉત્તમ વીર ક્ષત્રિયોને મૃત્યુલોક તરફ વિદાય કર્યા હતા. વળી શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ સજ્જ કરેલા અનેક હજાર હાથીઓ અર્જુનનાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને વજ્રથી છિન્ન-ભિન્ન થયેલા પર્વતોની પેઠે રણભૂમિ પર શયન

કરી રહ્યા હતા. જેમ ઢાઈ મદોન્મત હાથી નળ નામના ધાસના વનને ખૂંદી નાખે, તેમ અર્જુન ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓના સંહાર વાળતો રણમાં ધૂમતો હતો. વાયુથી ફૂંકાયેલો અગ્નિ જેમ પુષ્કળ વૃક્ષો, લતા અને ઝાડીઓવાળાં તથા સુકાયેલાં લાકડાં, ઘાસ અને ખડવાળાં જંગલોને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણરૂપ વાયુથી ફૂંકાયેલો તથા બાણોરૂપ જ્વાળાવાળો અર્જુનરૂપ અગ્નિ કોવાયમાન થઈને તમારી સેનારૂપ જંગલને બાળીને ભસ્મ કરતો હતો. રથોની બેઠકોને ખાલી કરતો અને મનુષ્યોથી પૃથ્વીને છાઈ દેતો તે અર્જુન એ યુદ્ધમાં હાથમાં ધનુષ્ય લઈ બણે નૃત્ય કરતો હોય તેવો દેખાતો હતો. વજ્રસરખાં બાણો છોડીને રણભૂમિને સુખ્યત્વે લોહીથી વ્યાપ્ત કરી દેતો એ અર્જુન ક્રોધવશ થઈ કૌરવોની સેનામાં દાખલ થયો; તેવામાં શ્રુતાયુ નામના અંબષ્ટે તેને આગળ જતો અટકાવ્યો.^{૪૯-૬૦} હે રાજન્! અંબષ્ટ એ રીતે પ્રયત્ન કરતો હતો, એ અરસામાં અર્જુને ઠંઠપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેના ઘોડાઓને તરહાળ પાડી નાખ્યા.^{૬૧} વળી તેણે બીજાં ઢેટલાંએક બાણોથી તેના ધનુષ્યના પણ દુકડા કરી નાખ્યા. આમ અર્જુને તેની આગળ પોતાનું પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું, એટલે કાપથી ચક્રવચ્ચર નેત્રવાળા અંબષ્ટે હાથમાં ગદા લઈને મહારથી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસારો કર્યો. હે ભારત! તેણે પ્રહાર કરવા માટે ગદાને હાથમાં ઊંચી કરી અને અર્જુનના રથને આગળ વધે તો અટકાવ્યો. વળી તેણે શ્રી કેશવને પણ ગદાનો પ્રહાર કર્યો. પોતાના મિત્ર શ્રીકેશવને એ પ્રમાણે ગદાથી પ્રહાર થયેલો જોઈને શત્રુવીરોના સંહાર કરનાર અર્જુન અત્યંત ક્રોધાવમાન થઈ ગયો. પછી હે ભારત! તેણે સુવર્ણનાં પૂછવાળાં સંખ્યા-બંધ બાણો છોડ્યાં અને મેષ જેમ ઉદય પામેલા

સૂર્યને ઢાંધી દે, તેમ મહારથી અંબષ્ટને ગદા સહિત રણમાં ઢાંધી દીધો. પછી તેણે બીજાં ઢેટલાંએક બાણો મૂકીને તે મહાત્માની ગદાના પણ દુકડા કરી નાખ્યા, તે ઘણું અદ્ભુત લાગતું હતું. પોતાની ગદા આ પ્રમાણે દુકડા થઈ ગઈ, એ જોઈ અંબષ્ટે એક બીજી ગદા ઉઠાવી અને તેણે અર્જુનને તથા વાસુદેવને વારંવાર પ્રહાર કરવા માંડ્યા. હવે અર્જુને અસ્થાની ધાર જેવા આકારનાં બે શુરપ્રબાણો મૂક્યાં અને તેના ઇંદ્રધ્વજ સમાન આકારવાળા તથા ઊંચી કરેલી ગદાવાળા બન્ને બાહુઓને ભયભય કાપી નાખ્યા. અરે! બીજા એક બાણથી તેણે તેનું મસ્તક પણ ઉડાડી દીધું. હે રાજન્! યંત્રમાંથી છૂટી ગયેલાં બંધનવાળો ઇંદ્રધ્વજ જેમ ઠકકડાટ કરતો પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે અંબષ્ટ પણ માર્યો જઈ પૃથ્વીને ગમ્મવતો નીચે પડ્યો. તે સમયે રથીઓના સૈન્યથી ઘેરાયેલો તથા સેંકડો હાથીઓ અને ઘોડાઓથી વીંટાયેલો અર્જુન મેઘાથી ઢંકાયેલા સૂર્યના જેવો દેખાતો હતો.^{૬૨-૭૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જીત ન્યયદ્રથવધપર્વમા
'અંબષ્ટને વધ' નામનો અધ્યાય ૬૩ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૪મો

દુર્યોધનને કવચબંધન

॥ સગય ઉરાચ ॥

તતઃ પ્રતિષ્ઠ કૌત્તેયે મિષ્ણગજજિષ્ણાંસપા ।

દ્રોણાનીકં વિનિમિચ મોજાનીકં ચ દુસ્ત્ત્મા ॥૧॥

સંજય ગોહૃયોઃ પછી કુંતાપુત્ર અર્જુન સિંધુરાજનો વર કરવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્યના દુરતર સૈન્યને તથા કૃતવર્માની સેનાને તોડી નાખી સૈન્યમાં દાખલ થયો. વળી હે રાજન્! અર્જુને કાંયોગ્રરાજના પુત્ર સુદસિનને તથા પરાક્રમી શુનાયુને રણમાં શેળી નાખ્યા; ઉપરાંત છિન્નમિત્ર થયેલાં સૈન્યો ચારે બાજુ નાસમાગ કરવા લાગ્યાં. તે વખતે તમારો પુત્ર દુર્યોધન પોતાના સૈન્યમાં

મંગાણુ પટેલું જેઈ ને, પોતે એકલો રથમાં બેસી ઉતાવળો ઉતાવળો દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને ત્યાં જઈ તે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'હે આચાર્ય ! તે પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુન આ મહાસેનાનો નાશ કરી અંદર આવી પહોંચ્યો છે.^{૧૪} મનુષ્યોના આ દારણું સંહારમાં અર્જુનનો નાશ કરવા માટે હવે પછી આપણે શું કરવું જેઈએ, તેનો તમે બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરો. એવો ઠાઈ ઘાટ ધડો કે તેથી પુરુષવ્યાઘ્ર જયદ્રથ આ યુદ્ધમાં માર્યો ન જાય. તમારું કલ્યાણ હો ! તમે જ અમારા મુખ્ય આધાર છો. સગળી ઉડેલો અગ્નિ જેમ ધાસને બાળી નાખે છે, તેમ ઢાપડપી વાયુથી ફૂંકાયેલો આ અર્જુનરૂપ અગ્નિ મારી સેનારૂપ ધાસને બાળી રહ્યો છે.^{૧૫} હે શત્રુતાપન આચાર્ય ! કુંતાપુત્ર અર્જુન સૈન્યને તોડી નાખીને અંદર દાખલ થયો છે, એટલે જયદ્રથના રક્ષક યોદ્ધાઓ પરમ સંશયમાં આવી પડ્યા છે.^{૧૬} હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મણ ! દરેક રાજાની બુદ્ધિ ખરેખર આવા જ નિશ્ચયવાળી હતી કે, અર્જુન જીવતો રહી કદી પણ દ્રોણાચાર્યનું ઉદ્ધેધન કરી આગળ વધી શકશે નહિ.^{૧૭} પણ હે મહાતેજસ્વી આચાર્ય ! તમારા દેખતાં જ એ અર્જુન તમારું ઉદ્ધેધન કરી આગળ વધી ગયો છે. ખરેખર, હવે મને લાગે છે કે, અવ્યવસ્થિત થયેલું આ મારું સૈન્ય બચવાતું નથી. હે મહાભાગ ! હું પ્રથમથી જ જાણું છું કે, તમે પાંડવોનું હિત કરવામાં સદા તત્પર રહો છો; છતાં હે બ્રહ્મણ ! કાર્યની મહત્તાનો વિચાર કરતાં હું પાછો મોહવશ થઈ જઈ છું.^{૧૮, ૧૯} જો બ્રહ્મણ ! હું મારી શક્તિ પ્રમાણે તમારી ઉત્તમ આજીવિકા ચલાવી આપું છું તથા યથાશક્તિ હું તમને પ્રસન્ન પણ કરું છું, તોપણ તમે કંઈ ધ્યાનમાં જ લેતા નથી !^{૨૦} હે અતુલ પરાક્રમવાળા આચાર્ય ! અમે સદાના તમારા ભક્ત છીએ; છતાં તમે

અમને અનુસરતા નથી અને અમારું અપ્રિય કરવા તત્પર થયેલા પાંડવોને તમે પ્રસન્ન કરો છો. અહો ! અમારા આધાર આજીવિકા ચલાવનારા તમે અમારું જ અપ્રિય કરવા તત્પર થયા છો. ખરેખર, મધ ચોપડેલા અન્નાની પેઠે હું તમને સાચા સ્વરૂપે જાણી શકતો નથી. અરે ! પણ તમે મને પ્રથમથી જ અર્જુનને અટકાવી રાખવા બાબતનો વર ન આપ્યો હોત, તો મેં બિચારા સિંધુરાજને પોતાને ઘેર જતાં પણ ન અટકાવ્યો હોત. મેં મૂર્ખાએ તમારા તરફથી જ સિંધુરાજના રક્ષણની આશા રાખી હતી અને તેથી જ સિંધુરાજને ધીરજ આપી હતી; પણ હવે મને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, મેં પોતે જ અજ્ઞાનથી તેને બિચારાને મૃત્યુને સુપરત કરી દીધો છે.^{૨૧-૨૨} અરે, મૃત્યુની દાદમાં સપડાયેલો મનુષ્ય કદાચ મુક્ત થાય, પણ આ રણમાં અર્જુનને વશ થયેલો રાજા કદી જ મુક્ત ન થાય.^{૨૩} માટે હે લાલ ઘોડાવાળા આચાર્ય ! તમે એવો ઠાઈ ઉપાય કરો કે, તેથી સિંધુરાજ અર્જુનના સપાટામાંથી જાગરી જાય. મારા દુષ્પિચારાના બકવાદો પરથી તમે ક્રોધ કરશો નહિ. તમે ગમે તે પ્રકારે સિંધુરાજનું રક્ષણ કરો.^{૨૪}

દ્રોણ બોલ્યા : હે પૃથ્વીપતિ ! મને તારા પર ક્રોધ આવતો નથી; કારણ કે તું મને અશ્વત્થામા સરખો જ પ્રિય છે. હું તને સત્ય જ કહું છું, તે તું માન.^{૨૫} અર્જુનના સારથિ શ્રીકૃષ્ણ ઘણો ઉત્તમ છે. એના ઉત્તમ ઘોડાઓ પણ ઝડપથી ચાલનારા છે, તેથી થોડો પણ માર્ગ કરીને અર્જુન સત્વર આગળ ધસતો જાય છે.^{૨૬} અરે ! શું તું દેખતો નથી કે, અર્જુનનાં બાણોના સમુદાયો એકદમ ઝડપથી છૂટીને રથની પાછળ એક ઢાશ જેટલા દૂર પ્રદેશમાં જઈ પડે છે?^{૨૭} હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું, અપયપ પ્રયાણ કરવા-

માં લગભગ અશક્ત થયો છું અને મારો બીજો એવો વિચાર પણ છે કે, મારે સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં યુધિષ્ઠિરાજને પકડવો. હે મહાબ્રુજ દુર્યોધન ! ક્ષત્રિયોના મધ્યમાં મેં એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે. એટલે હે રાજા ! આ સમયે હું બૂઝનો મોખરો છોડીને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરીશ નહિ; કારણ કે આ પાંડવોતું સૈન્ય સેનાના મોખરા સુધી આવી પહોંચ્યું છે અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ આ વખતે અર્જુનથી છૂટો થઈ બરાબર મોખરામાં ભૂલો છે.^{૨૨-૨૪} આથી તું જ સહાયકો રાખીને આ વખતે તારા શત્રુ અર્જુનને જોડે યુદ્ધ કર. તારો તે શત્રુ, સમાન કુળનો અને સમાન પરાક્રમવાળો છે; તું પણ આ જગતનો રાજા છે, માટે ડરીશ મા. અરે ! તું રાજા છે, શરો છે, યુદ્ધકુશળ છે, સેનાઓનો નાયક છે, શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારો છે અને વીર છે; માટે તું પોતે જ જે સ્થળે પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, તે સ્થળે જા.^{૧૨૫, ૨૬}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે આચાર્ય ! જ અર્જુન તમારું ઉદ્દેશન કરીને પણ આગળ વધી આવ્યો છે અને વળી જ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે અર્જુન સામે હું કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ?^{૨૭} વજ્રધારી ઈંદ્રને પણ કદાચ રણમાં જીતી શકાય, પણ શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર એ અર્જુનને તો યુદ્ધમાં જીતી શકાય નહિ જ.^{૨૮} જેણે ભોજ-કૃતવર્માને તથા દેવ સરખા તમને પણ પોતાનાં અસ્ત્રોના પ્રતાપથી જીતી લીધા છે અને જેણે શ્રુતાયુને, સુદસિણને, રાજા શ્રુતાયુધને, અંબજને, અચ્યુતાયુને તથા હનરા શ્વેચ્છાને રણમાં મારી નાખ્યા છે, તે શસ્ત્રકુશળ દુરાધર્મી અર્જુન સામે હું કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ? અરે ! એ અર્જુન આ સમયે યુદ્ધમાં અગ્નિની જેમ બળી રહ્યો છે.^{૨૯-૩૧} શું તમે અર્જુનનું તથા મારું યુદ્ધ યોગ્ય માને

છો ? બોલો, બોલો, હું ઘસતી પેટે તમને વશ રહેનારો છું. મારા યશની તમે રક્ષા કરો.^{૩૨}

દ્રોણ બોલ્યો : હે કુરુરાજ ! તું સત્ય કહે છે. ખરેખર, અર્જુન અજિત છે; પણ આજે હું એવો એક ઉપાય ધરીશ કે તેથી તું એ અર્જુનને યુદ્ધમાં સહી શકીશ.^{૩૩} અરે ! આજે વાસુદેવના દેખતાં તારી સામે યુદ્ધ કરવામાં તલ્લીન થયેલા અર્જુનને આ લોકના સર્વ ધનુર્ધરો ભલે આશ્ચર્ય પામીને બેથા કરે.^{૩૪} હે રાજન ! તને આ મુવર્ણ સમાન પ્રકાશતું કવચ પહેરાવું છું, તેથી રણમાં બાણો કે અસ્ત્રો તારા પર પ્રહાર કરી શકશે નહિ. અરે ! દેવો, અસુરો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે ત્રણેય લોકો પણ કદાચ તારી સામા યુદ્ધ કરશે, તોપણ તું આજે નિર્ભય છે.^{૩૫, ૩૬} આ તારા કવચ પર શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન કે બીજો કોઈ શસ્ત્રધારી બાણોનો પ્રહાર કરવા શક્તિમાન થશે નહિ.^{૩૭} માટે તું આ કવચ પહેરીને સત્વર આજે રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુન સામે જા. એ તને આજે સહી શકશે નહિ.^{૩૮}

સંજય બોલ્યો : એમ કહીને દ્રોણાચાર્ય ઉદ્દરપર્શ કર્યો અને વિધિ પ્રમાણે મુખથી મંત્રનો બપ કરતાં કરતાં પ્રકાશમાન તથા અતિ અજ્ઞાત એવું તે કવચ દુર્યોધનને પહેરાવ્યું.^{૩૯} આમ તે મહાન રણમાં તમારા પુત્રનો વિજય થાય એટલા માટે તથા સર્વ લોકોને વિદ્યા વડે વિસ્મય પમાડવા માટે, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા આચાર્ય દ્રોણે તમારા પુત્રને કવચબંધન કર્યું હતું.^{૪૦}

દ્રોણ બોલ્યો : હે ભારત ! પરબ્રહ્મ તારું કલ્યાણ કરે. બ્રહ્મા, બ્રાહ્મણ તથા શ્રેષ્ઠ સર્પો પણ તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૧} યથાતિ, નદુપ, ધુધુ-માર, ભગીરથ આદિ સર્વ રાજર્ષિઓ હમેશાં તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૨} આ મહારણમાં એક પગવાળાં, બે પગવાળાં, એથી વધારે પગવાળાં તથા

પગ વિનાનાં પ્રાણીઓથી નિસ તારું કદ્યાણુ થાઓ.^{૪૩} દે નિધાપ । સ્વાહા, સ્વધા, ઇંદ્રાણી, લક્ષ્મી અને અરુંધતી તારું કદ્યાણુ કરો.^{૪૪} દે રામ । અસિત, દેવલ, વિશ્વામિત્ર, અંગિરા વસિષ્ઠ અને કરચપ તારું કદ્યાણુ કરો. ધાતા, વિધાતા, લોકપાલ, દિશાઓ, દિક્પાલો અને છ મુખનાળા કાતિ કદવામી તને કદ્યાણુ આપો.^{૪૫, ૪૬} ભગવાન સૂર્ય તારું કદ્યાણુ કરો અને ઐરાવત, વામન, અંજન અને સાર્વભૌમ નામના ચાર દિશાઓના હાથીઓ, પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ ગ્રહો તારું કદ્યાણુ કરો.^{૪૭} દે રાજન ! પૃથ્વીની નીચે રહીને જે હમેશાં પૃથ્વીને ધારણુ કરે છે, તે સર્પગ્રેષ્ઠ શેખનાગ તને કદ્યાણુ આપો.^{૪૮} દે ગાંધારીપુત્ર ! પૂર્વે વૃત્તાસુર નામના દેવે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મોટા મોટા દેવોનાં શરીરોને હજારો સ્થળે ધાયલ કર્યાં હતાં.^{૪૯} તે સમયે તે મહાન દેવથી ભય પામેલા તથા નષ્ટ થયેલા તેજ અને બળનાળા ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ બ્રહ્માને શરણુ ગયા.^{૫૦}

દેવો બોલ્યા : હે દેવગ્રેષ્ઠ પિતામહ ! અમે બધા દેવો વૃત્તાસુરથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા છીએ; માટે હે સુરગ્રેષ્ઠ ! તમે અમારા આધારરૂપ થાઓ. તમે એ મહાન ભયથી અમારું રક્ષણુ કરો.^{૫૧} દેવોએ જ્યારે એ પ્રમાણુ કહ્યું, ત્યારે વિષ્ણુભગવાન બ્રહ્મદેવની પાસે બેઠા હતા. એ વિષ્ણુની સમક્ષ બ્રહ્મદેવે ખિન્ન થયેલા દેવોને આણું સત્ય વાક્ય કહ્યું : ‘મારે ઇંદ્ર સહિત દેવોનું તથા બ્રાહ્મણોનું સદૈવ રક્ષણુ કરવું જોઈએ; પણ એ વૃત્તાસુર વિશ્વકર્માના અતિદુર્ધર તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.^{૫૨, ૫૩} હે દેવો ! પૂર્વે વિશ્વકર્માએ દશ લાખ વર્ષ સુધી ઉગ્ર તપ તપ્ત્યું હતું અને પછી શ્રીમદેશ્વર પાસેથી વર મેળવીને વૃત્તાસુરને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^{૫૪} તમારો એ બળવાન શત્રુ તે મદેશ્વરની કૃપાથી જ હણવાને યોગ્ય થશે; પણ

શંકર ભગવાનને સ્થાને ગયા વિના તેને હણી શકાશે નહિ. શંકર ભગવાનનાં દર્શન કરીને તમે તે વૃત્તાસુરને છૂતી શકશો; માટે તમે શીઘ્ર મંદરાચળ પર્વત પર જાઓ. ત્યાં તપનું ઉત્પત્તિસ્થાન, દક્ષપ્રજપતિના યજ્ઞોનો નાશ કરનાર, સર્વ જૂતોના નિર્ણયતા અને ભગદેવનાં નેત્રોનો નાશ કરનારા પિનાકધારી શ્રી-શંકર રહે છે.’ એટલે તે બધા દેવો બ્રહ્મદેવને સાથે લઈને મંદરાચળ પર ગયા.^{૫૫-૫૭} ત્યાં જઈ તેમણે તેજના સમુદાય અને કરોડો સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા શ્રી-મદેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં સર્વે દેવોને પોતાના દર્શનાથે આવેલા જોઈને મદેશ્વર બોલ્યા : ‘હે દેવો ! તમે ભલે આવ્યા. બોલો તમારું હું શું પ્રિય કરું ?’^{૫૮} સર્વ પ્રાણીને મારું દર્શન હમેશાં સફળ જ થાય છે, તમારા અભિલાષો પણ પૂર્ણ થાઓ.’ શ્રીશંકરે જ્યારે એ પ્રમાણુ કહ્યું, ત્યારે દેવોએ તેમને કહ્યું કે, ‘હે મદેશ્વર ! વૃત્તાસુરે અમારા તેજનું હરણુ કર્યું છે, માટે તમે અમારું શરણુ થાઓ. હે દેવ ! અમારા શરીર તરફ તો જરા દષ્ટિ કરો ! જુઓ તો ખરા, વૃત્તાસુરના પ્રહારથી તે કેનાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે ! માટે અમે તમારે શરણુ આવ્યા છીએ. તમે અમારી ગતિ થાઓ.’^{૫૯, ૬૦}

શ્રીમહાદેવ બોલ્યા : હે દેવો ! તમારા કહેવા પ્રમાણુ મેં પ્રથમથી જ જાણી લીધું છે. તે વૃત્તાસુર અતિ મહા બળવાન એક કૃત્યા (મરણી) રૂપ જ છે. તે વિશ્વકર્માના તેજથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને એટલી બધી ઘેર છે કે, અદુશળ સામાન્ય પુરુષો તો તેનું અતિ દુઃખે વારણુ કરી શકે તેમ છે.^{૬૧} હવે મારે અવશ્ય સર્વ દેવોને સહાય કરવી પડશે. હે ઇંદ્ર ! તું મારા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ તેજસ્વી કવચને ગ્રહણુ કર અને મનમાં જ ઉચ્ચારણુ કરવા યોગ્ય આ મંત્રથી તું એને તારા શરીર પર પહેર. હે દેવોના રાજ ! દેવોનો ધાત

માં લગભગ અશક્ત થયો છું અને મારો બીજો એવો વિચાર પણ છે કે, મારે સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં યુધિષ્ઠિરાજને પકડવો. હે મહાબુજ દુર્યોધન ! ક્ષત્રિયોના મધ્યમાં મેં એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે. એટલે હે રાજા ! આ સમયે હું વ્યૂહનો મોખરો છોડીને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરીશ નહિ; કારણ કે આ પાંડવોતું સૈન્ય સેનાના મોખરા સુધી આવી પહોંચ્યું છે અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ આ વખતે અર્જુનથી છૂટા થઈ બરાબર મોખરામાં બેઠો છે.^{૨૨-૨૪} આથી તું જ સહાયકો રાખીને આ વખતે તારા શત્રુ અર્જુન જોડે યુદ્ધ કર. તારો તે શત્રુ, સમાન કુળનો અને સમાન પરાક્રમવાળો છે; તું પણ આ જગતનો રાજા છે, માટે કરીશ મા. અરે ! તું રાજા છે, શરો છે, યુદ્ધકુશળ છે, સેનાઓનો નાયક છે, શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારો છે અને વીર છે; માટે તું પોતે જ જે સ્થળે પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, તે સ્થળે જા.^{૨૫, ૨૬}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે આચાર્ય ! જે અર્જુન તમારું ઉલ્લંઘન કરીને પણ આગળ વધી આવ્યો છે અને વળી જે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે અર્જુન સામે હું ઢેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ?^{૨૭} વજ્રધારી ઇંદ્રને પણ કદાચ રણમાં જીતી શકાય, પણ શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર એ અર્જુનને તો યુદ્ધમાં જીતી શકાય નહિ જ.^{૨૮} જણે ભોજ-કૃત્તવર્મને તથા દેવ સરખા તમને પણ પોતાનાં અસેનાના પ્રતાપથી જીતી લીધા છે અને જણે શ્રુતાયુને, સુદક્ષિણને, રાજા શ્રુતાયુધને, અંબાદેવને, અચ્યુતાયુને તથા હનરો રથેશ્વરને રણમાં મારી નાખ્યા છે, તે શસ્ત્રકુશળ કુરાધર્મ અર્જુન સામે હું ઢેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ? અરે ! એ અર્જુન આ સમયે યુદ્ધમાં અગ્નિની જેમ બળી રહ્યો છે.^{૨૯-૩૧} શું તમે અર્જુનનું તથા મારું યુદ્ધ યોગ્ય માનો

છો ? બોલો, બોલો, હું દાસની પેઠે તમને વશ રહેનારો છું. મારા યશની તમે રક્ષા કરો.^{૩૨}

દ્રોણ બોલ્યા : હે કુરાજ ! તું સાચ કહે છે. ખરેખર, અર્જુન અજિત છે; પણ આજે હું એવો એક ઉપાય ધરીશ કે તેથી તું એ અર્જુનને યુદ્ધમાં સહી શકીશ.^{૩૩} અરે ! આજે વાસુદેવના દેખતાં તારી સામે યુદ્ધ કરવામાં તદ્દલીન થયેલા અર્જુનને આ લોકના સર્વ ધનુર્ધરો ભલે આશ્ચર્ય પામીને બેસા કરે !^{૩૪} હે રાજા ! તને આ સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતું કવચ પહેરાવું છું, તેથી રણમાં બાણો કે અસ્ત્રો તારા પર પ્રહાર કરી શકશે નહિ. અરે ! દેવો, અસુરો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે ત્રણેય લોકો પણ કદાચ તારી સામા યુદ્ધ કરશે, તોપણ તું આજે નિર્ભય છે.^{૩૫, ૩૬} આ તારા કવચ પર શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન કે બીજો કોઈ શસ્ત્રધારી બાણોનો પ્રહાર કરવા શક્તિમાન થશે નહિ.^{૩૭} માટે તું આ કવચ પહેરીને સત્વર આજે રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુન સામે જા. એ તને આજે સહી શકશે નહિ.^{૩૮}

સંજય બોલ્યો : એમ કહીને દ્રોણાચાર્યે ઉદકરપર્શ કર્યો અને વિધિ પ્રમાણે મુખથી મંત્રનો બપ કરતાં કરતાં પ્રકાશમાન તથા અતિ અદ્ભુત એવું તે કવચ દુર્યોધનને પહેરાવ્યું.^{૩૯} આમ તે મહાન રણમાં તમારા પુત્રનો વિજય થાય એટલા માટે તથા સર્વ લોકોને વિદ્યા વડે વિરમય પમાડવા માટે, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા આચાર્ય દ્રોણે તમારા પુત્રને કવચમંધન કયું હતું.^{૪૦}

દ્રોણ બોલ્યા : હે ભારત ! પરબ્રહ્મ તારું કલ્યાણ કરે. બ્રહ્મા, બ્રાહ્મણ તથા શ્રેષ્ઠ સર્પો પણ તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૧} યયાતિ, નંદુક, ધૃષ્ટકેતુ, ભીષ્મ, ભગીરથ આદિ સર્વ રાજર્ષિઓ હમેશાં તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૨} આ મહારણમાં એક પગવાળાં, એ પગવાળાં, એથી વધારે પગવાળાં તથા

પગ વિનાનાં પ્રાણીઆથી નિલ તારું કલ્યાણુ થાઓ.^{૪૩} દે નિખાપ ! સ્વાહા, સ્વધા, ઇંદ્રાણી, હૃદમી અને અરુંધતી તારું કલ્યાણુ કરો.^{૪૪} દે રાજા ! અસિત, દેવલ, વિશ્વામિત્ર, અંગિરા વસિષ્ઠ અને કશ્યપ તારું કલ્યાણુ કરો. ધાતા, વિધાતા, લોકપાલ, દિશાઓ, દિક્ષાલો અને છ મુખવાળા કાતિં કરનામી તને કલ્યાણુ આપો.^{૪૫, ૪૬} ભગવાન સૂર્ય તારું કલ્યાણુ કરો અને ઐરાવત, વામન, અંજન અને સાર્વભૌમ નામના ચાર દિશાઓના હાથીઓ, પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ અહો તારું કલ્યાણુ કરો.^{૪૭} દે રાજા ! પૃથ્વીની નીચે રહીને જે હમેશાં પૃથ્વીને ધારણુ કરે છે, તે સર્પશ્રેષ્ઠ શેષનાગ તને કલ્યાણુ આપો.^{૪૮} દે ગાંવારીપુત્ર ! પૂર્વે વૃત્તાસુર નામના દૈત્યે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મોટા મોટા દેવોનાં શરીરોને હાજરો સ્થળે ધાયલ કયાં હતાં.^{૪૯} તે સમયે તે મહાન દૈત્યથી ભય પામેલા તથા નષ્ટ થયેલા તેજ અને બળવાળા ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ ધ્રુવાને શરણે ગયા.^{૫૦}

દેવો બોલ્યા : દે દેવશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! અમે બ'ના દેવો વૃત્તાસુરથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા છીએ, માટે દે સુરશ્રેષ્ઠ ! તમે અમારા આધારરૂપ થાઓ. તમે એ મહાન ભયથી અમારું રક્ષણ કરો.^{૫૧} દેવોએ જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વિષ્ણુભગવાન ધ્રુવદેવની પાસે બેઠા હતા. એ વિષ્ણુની સમક્ષ ધ્રુવદેવે ખિન્ન થયેલા દેવોને આહુતું સત્ય વાક્ય કહ્યું : 'મારે ઇંદ્ર સહિત દેવોનું તથા ધ્રુવણેાનું સદૈવ રક્ષણ કરવું જોઈએ, પણ એ વૃત્તાસુર વિશ્વકર્માના અતિદુર્ધર તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.^{૫૨, ૫૩} દે દેવો ! પૂર્વે વિશ્વકર્માએ દશ લાખ વર્ષ સુધી ઉત્તર તપ તપ્યું હતું અને પછી શ્રીમદેશ્વર પાસેથી વર મેળવીને વૃત્તાસુરને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^{૫૪} તમારો એ બળવાન શત્રુ તે મદેશ્વરની કૃપાથી જ હણવાને યોગ્ય થશે, પણ

શંકર ભગવાનને સ્થાને ગયા વિના તેને હણી શકાશે નહિ. શંકર ભગવાનનાં દર્શન કરીને તમે તે વૃત્તાસુરને જીતી શકશો; માટે તમે શીઘ્ર મંદરાચળ પર્વત પર જાઓ. ત્યાં તપનું ઉત્પત્તિસ્થાન, દક્ષપ્રજપતિના યતોનો નાશ કરનાર, સર્વ ભૂતોના નિયંતા અને ભગદેવનાં નેત્રોનો નાશ કરનારા પિનાકધારી શ્રી-શંકર રહે છે.^{૫૫} એટલે તે બ'ના દેવો ધ્રુવદેવને સાથે લઈને મંદરાચળ પર ગયા.^{૫૬-૫૭} ત્યાં જઈ તેમણે તેજના સમુદાય અને કરોડો સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા શ્રી-મદેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં સર્વે દેવોને પોતાના દર્શનાથે આવેલા જોઈને મદેશ્વર બોલ્યા : 'દે દેવો ! તમે ભલે આવ્યા. બોલો તમારું હું શું પ્રિય કરું ?^{૫૮} સર્વ પ્રાણીને મારું દર્શન હમેશાં સફળ જ થાય છે, તમારા અભિલાષો પણ પૂર્ણ થાઓ.' શ્રીશંકરે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવોએ તેમને કહ્યું કે, 'દે મદેશ્વર ! વૃત્તાસુરે અમારા તેજનું હણ્યું કર્યું છે, માટે તમે અમારું શરણુ થાઓ. દે દેવ ! અમારા શરીર તરફ તો જરા દષ્ટિ કરો ! જુઓ તો ખરા, વૃત્તાસુરના પ્રહારોથી તે કેવાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે ! માટે અમે તમારે શરણુ આવ્યા છીએ. તમે અમારી ગતિ થાઓ.^{૫૯, ૬૦}

શ્રીમહાદેવ બોલ્યા : દે દેવો ! તમારા કહેવા પ્રમાણે મે પ્રથમથી જ જાણી લીધું છે. તે વૃત્તાસુર અતિ મહા બળવાન એક કૃત્યા (મરદી)રૂપ જ છે. તે વિશ્વકર્માના તેજથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને એટલી બધી ધોર છે કે, અકુશળ સામાન્ય પુરુષો તો તેનું અતિ દુ ખે વારણુ કરી શકે તેમ છે.^{૬૧} હવે મારે અવશ્ય સર્વ દેવોને સહાય કરવી પડશે. દે ઇંદ્ર ! તું મારા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ તેજસ્વી કવચને અહણુ કર અને મનમાં જ ઉચ્ચારણુ કરવા યોગ્ય આ મંત્રથી તું એને તારા શરીર પર પહેર. દે દેવોના રાજા ! દેવોનો ધાત

કરનાર તે મહાન દેવ્યનો નાશ કરવા માટે આ કવંચ ધણું સમર્થ છે. ૧૨, ૧૩

એમ કહીને વર આપનાર શ્રીશંકરે તે કવચ અને તે મંત્ર ઇંદ્રને આપ્યાં. પછી તે કવચથી રક્ષિત થયેલો ઇંદ્ર વૃત્તની સેના તરફ ગયો. ૧૪ તે સમયના મહાન રણમાં ઇંદ્ર ઉપર અનેક જાતનાં જુદાં જુદાં શસ્ત્રો પડતાં હતાં, છતાં તેણે ધારણ કરેલા કવચના બંધારણનો એક પણ સાંધો ઠાઈ નાથી ભેદી શકાયો નહોતો. ૧૫ પછી દેવેના પતિ ઇંદ્રે એ રણમાં વૃત્તાસુરનો વધ કર્યો હતો. સમય જતાં ઇંદ્રે એ મંત્ર તથા કવચ અંગિરાને આપ્યાં હતાં. ૧૬ અંગિરાએ મંત્રોને બાણનારા પોતાના પુત્ર બૃહસ્પતિને તે મંત્ર તથા કવચ બંધન હણું હતું અને બૃહસ્પતિએ યુદ્ધિમાન અશ્વિવેશ્યને તે મંત્રકવચ આપ્યાં હતાં. ૧૭ પછી અશ્વિવેશ્યે તે મને આપ્યાં હતાં. હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! તે જ મંત્ર સંહિત કવચને આજે હું તારા શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તને પહેરાવી આપું છું. ૧૮

મંત્ર્ય યોદ્ધો : દ્રોણાચાર્યે તમારા મહા-તેજસ્વી પુત્ર દુર્યોધનને એ પ્રમાણે કહીને પુનઃ ધીમેથી આ વચન કહ્યાં : 'હે ભારત ! જમ પૂર્વ કાળના રણસંગ્રામ સમયે બ્રહ્મદેવે વિષ્ણુને કવચ બંધન કયું હતું તથા બ્રહ્મદેવે તારકાસુર સાથેના સંગ્રામ સમયે જમ ઇંદ્રને દિવ્ય કવચબંધન કયું હતું તેમ જ હું પણ આ સમયે તે બ્રહ્મદેવે સૂચવેલા ઉપદેશ પ્રમાણે જ તને કવચબંધન કરું છું. ૧૯-૨૧ આમ કહીને મંત્રના ત્રિવિપૂર્વક આચાર્યે દુર્યોધનને કવચબંધન કયું અને તે મહાન યુદ્ધમાં પોતાના રાજને મોકલ્યો. ૨૨ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે એ પ્રમાણે સન્ન કરેલો એ મહાબાહુ દુર્યોધન યુદ્ધમાં સજાટ પ્રદાર કરનારા એક દબર ત્રિગત રથીયોદ્ધાઓને, વીર્યશાળી તથા મહારતા એક દબર દાશીઓને, એક સાખ ઘોડેસવારોને અને

બીજા કેટલાએક મહારથીઓને સાથે લઈને અનેક વાહિનોના ઘોષની સાથે, અર્જુનના રથ તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. માનો, પૂર્વનો બલિરાજ ઇંદ્રના રથ તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. આમ હે ભારત ! અગાધ સમુદ્રની પેઠે દુર્યોધનને અર્જુન સામે પ્રયાણ કરતો એઈને તમારા સૈન્યમાં મોટા મોટા સિંહનાદો યદી રહ્યા. ૨૩-૨૬

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમ્ભે જયદ્રથવધપર્વમાં 'દુર્યોધનકવચબંધન' નામનો અધ્યાય ૬૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫મો

તીવ્ર ધમસાણુ !

॥ સંજય ક્તવા ॥

પ્રવિષ્ટયોર્મહારાજ પાર્થવાર્ણેયયો રણે ।

દુર્યોધને પ્રયાતે ચ પૃથતઃ પુરુષર્ષમે ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : હે મહારાજ ! પેલી તરફથી ન્યારે અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ રણમાં પેદા અને તેમની પાછળ પુરુષશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન ન્યારે પ્રયાણ કરી ગયો, ત્યારે પાંડવો સોમક યોદ્ધાઓની સાથે મોટા મોટા શબ્દો કરીને દ્રોણાચાર્ય સામે વેગપૂર્વક ધસી ગયા અને ત્યાં તેમનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૧, ૨ કૌરવોના તથા પાંડવોના બૃહના મોખરામાં જ તે તીવ્ર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તે તુચ્છ હતું, જોનારને રોમાંચ કરે તેવું હતું અને આશ્ચર્યકારક લાગતું હતું. ૩ દે પૃથ્વીનાથ ! તેવું યુદ્ધ અમે કહી એમું નથી કે સાંભળ્યું પણ નથી. બરાબર મધ્યાહ્નકાળે તે યુદ્ધ થયું હતું. ૪ ત્યાં ધ્રુવચુન્ન આદિ પાંડવો પોતાનાં સૈન્યોને બૃહ-માં ગોઠવી દઈને પ્રદાર કરવા લાગી પડ્યા દતા અને તેઓ બધા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યને ખાળો-ની વૃષ્ટિ કરી ડાંટી દેવા મંડ્યા દતા. ૫ ત્યારે અમે બધા પણ સર્વ શસ્ત્રપારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્યને આગળ કરીને ધ્રુવચુન્ન આદિ પાંડવો પર ખાળોનો વરસાદ વરસાવવા દના. ૬ તે સમયે

ખત્રે સૈન્યના રથોની હરોળથી સુશોભિત દેખાતા તે મોખરાઓ, હેમંત પછી શિશિર ઋતુમાં એક-દમ વાયુ સાથે ચઢી આવેલા બે મોટા મેઘો સરખા શોભતા હતા.^૭ વર્ષાઋતુમાં જળપ્રવાહ-થી હ્રદય ખનેલી ગંગા અને યમુના નદી સામ-સામે મળીને જમ મહાન વેગ કરે છે, તેમ તે ખત્રે સેનાઓ સામસામે ભેટીને ત્યાં મહાન વેગ કરવા લાગી હતી.^૮ એ મહારૌદ્ર સંઘામ-રૂપી મહાન મેઘ અનેક જાતનાં શસ્ત્રોરૂપી પૂર્વ-ના વાયુવાળો હતા. તે હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથોથી ચારેબાજુ વીંટાયેલો હતો અને ગદા-ઓરૂપ વીજળીઓવાળો હતો.^૯ ત્યાં દ્રોણાચાર્ય-રૂપ પવનના ઝપાટાથી હ્રદય ખનેલો તથા બાણો-રૂપ હજારો ધારાઓવાળો કૌરવસૈન્યરૂપ તે મહા-મેઘ પાંડવોની સેનારૂપ જીછળતા અગ્નિ પર વર-સવા લાગ્યો.^{૧૦} ઉનાળાની આખરમાં અંદર દાખલ થયેલો મહાન વાયુ જમ સમુદ્રને ખળ-ભળાવી દે છે, તેમ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પાંડવોનાં સૈન્યોને ખળભળાવતા હતા.^{૧૧} જમ ઘોઈ એક પુલને તોડી પાડવા ઇચ્છતા જળના પ્રખળ પ્રવાહો મોટા પુલ સામે ધસી અંધ, તેમ તેઓ બધા પણ સર્વ પ્રયત્ન કરીને દ્રોણા-ચાર્ય સામા જ ધસી ગયા હતા.^{૧૨} પણ ઘોઈ એક પવંત જમ જળના ઓધને શેષી રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્ય ક્રોધાયમાન થયેલા પાંડવોને, પાંચાલો-ને તેમ જ હેકથોને રણમાં આગળ વધતા શેષી રાખ્યા હતા.^{૧૩} તે પછી આપણા પક્ષના બીજ મહાખળવાન અને રણશૂરા રાજાઓ પણ ઓમર-થી ઘેરી લઈને પાંચાલોને અટકાવી રહ્યા હતા. તે પછી પુરુષવ્યાધ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવચોદ્ધાઓને સાથે રાખી શત્રુઓની સેનામાં ભંગાણુ પાડવા માટે વારંવાર દ્રોણાચાર્યને પ્રહાર કરવા લાગ્યો. જ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પર બાણોના

વરસાદ વરસાવતા હતા, તે જ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ દ્રોણાચાર્ય પર બાણોના વરસાદ વરસા-વતો હતો.^{૧૪-૧૬} તલવારરૂપ પૂર્વના વાયરા-વાળો, શક્તિ, ભાલા તથા બે તરફ ધારવાળી તલ-વારોથી યુક્ત ધનુષ્યની દોરીરૂપ વીજળીઓવાળો અને ધનુષ્યના ટંકારૂપ ગર્જનાવાળો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-રૂપ મેઘ ત્યાં સર્વ દિશાઓમાં બાણોની ધારા-ઓરૂપ કરાનો વરસાદ છોડી રહ્યો હતો અને સંખ્યાબંધ સારા સારા રથોઓનો તથા ઘોડે-સવારોનો સંહાર કરી સેનાને રણમાંથી હાંકી કાઢતો હતો.^{૧૭,૧૮} દ્રોણાચાર્ય જ્યાં જ્યાં પાંડવો-ના રથસમૂહોને બાણોથી છાઈ દેતા હતા, ત્યાં ત્યાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણોના મારો ચલાવી દ્રોણા-ચાર્યને હઠાવતો હતો. આમ હે ભારત ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-નો ભેટા યતાં યુદ્ધમાં આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરતા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં ત્રણ પ્રકારે ભંગાણુ પડ્યું. હેટલાએક સૈનિકો કૃતવર્મા તરફ આહ્વા ગયા, હેટલાએક જલસંધ તરફ આહ્વા ગયા અને હેટલાએક ચોદ્ધાઓ પાંડવોના હાથનો માર ખાતા ખાતા દ્રોણની પોતાની પાસેજ આહ્વા આવ્યા. રથોશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય સૈન્યોને જમ જમ એકઠાં કરતા હતા, તેમ તેમ મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ સૈન્યોને ફૂટી જ નાખતો હતો.^{૧૯-૨૨} જમ શિકારી પ્રાણીઓ ગોવાળ વિનાનાં પશુઓને જંગલમાં મારી નાખે છે, તેમ પાંડવો અને સૃજ્યો કૌરવ સૈનિકોને માર મારતા હતા.^{૨૩} તે તુમુલ સંઘામમાં મનુષ્યો એમ જ માનવા લાગ્યા હતા કે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મોહિત કરેલા ચોદ્ધાઓને કાળ જ ગળી અંધ છે.^{૨૪} જમ ઘોઈ દુષ્ટ રાજતું રાજ્ય દુષ્કાળ, રોગ અને લૂંટારાઓથી ઉપદ્રવ પામે છે, તેમ તમારી સેના પાંડવોથી મહાસંકટ પામી હતી.^{૨૫} એ સમયે

૧ રાજાઓની અનીતિના કારણથી જ રાજ્યમાં રોગો, લૂંટારાઓ અને દુષ્કાળોના ઉપદ્રવો વધી પડે છે-આ સમજ અતિ પ્રાચીનકાળની છે.

સૂર્યનાં કિરણોથી, મિશ્ર થયેલાં શસ્ત્રોથી, ઠવચો-
ના ઝગઝગાટથી અને સૈન્યમાં ઊડતી ધૂળથી
સર્વની દષ્ટિ બંધ થઈ ગઈ હતી.^{૨૬} આમ જ્યારે
પાંડવોનો માર ખાતાં પોતાનાં સૈન્યોમાં ત્રણ
પ્રકારે ભંગાણુ પડ્યું, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય ઠાપ્યા
અને તેમણે બાણો મૂકી મૂકીને પાંચાલોના સંહાર
કરવા માંડ્યો. સૈન્યોને ખૂંદીખૂંદી નાખતા તથા
બાણોથી ઘોર સંહાર કરતા એ દ્રોણાચાર્યનું એ
વેળાનું સ્વરૂપ પ્રલયકાળના બળબળતા અગ્નિ
સરખું થઈ રહ્યું હતું. હે પૃથ્વીનાથ ! એ મહારથી,
ત્યારે યુદ્ધમાં માત્ર એકેક બાણથી જ રથ, હાથી,
ઘોડા અને પાળાઓને ચીરી નાખતા હતા.^{૨૭-૨૮}
હે ભારત ! હે પ્રહુ ! પાંડવોનાં સૈન્યોમાં ત્યારે
તેવો ઠાઈ પણ ચોઢો ન હતો, કે જ એ રણમાં
દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોને સહન કરે.^{૩૦}
હે ભારત ! બધે સૂર્યના તાપથી તપી ગયું હોય,
તેમ દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી તપી ગયેલું ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-
નું સૈન્ય જ્યાં ત્યાં નાસભાગ કરી ભમવા
લાગ્યું.^{૩૧} વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હાંછી કાઢેલું તમારું
સૈન્ય પણ અગ્નિએ ચોતરફથી બાળીને સૂકવી
નાખેલા વન સરખું થઈ ગયું હતું.^{૩૨} આ પ્રમાણે તે
બન્ને સૈન્યો દ્રોણાચાર્યનાં તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં બાણોથી
અત્યંત પીડાયાં હતાં, છતાં પ્રાણોની પરવા કર્યા
વિના તેઓ ઊલટાં આગળ વધી વધીને શક્તિ
પ્રમાણે યુદ્ધ કરતાં હતાં.^{૩૩} હે ભરતપ્રેમી રાજા !
એ રણમાં યુદ્ધ કરતા તમારા તથા શત્રુપક્ષના
સૈનિકોમાં તેવો એક પણ ચોઢો ન હતો કે જણે
ભયથી રણનો ત્યાગ કર્યો હોય. એ સમયે વિવિં-
શતિ, ચિત્રસેન અને મહારથી વિકર્ણ એ ત્રણ
ભાઈઓએ કુંતાપુત્ર ભીમસેનને આગળ વધતાં
અટકાવેલા હતા.^{૩૪, ૩૫} તમારા એ ત્રણેય પુત્રોની
પાછળ અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ તથા
વીર્યવાન હોમધૃતિ સાહસતા હતા.^{૩૬} કુલપુત્ર અને

તેજસ્વી એવા મહારથી બાહુલિકરાજાએ પોતાની
સેનાને તથા અમાયોને સાથે રાખીને દ્રૌપદીના
પુત્રોને આગળ જતા અટકાવ્યા હતા.^{૩૭} ત્યાં
શિખિંદેશના ગોવાસન નામના રાજાએ લગભગ
એક હજાર ચોદાઓને સાથે લઈને ઠાશીરાજ
અભિષેકના પરાક્રમી પુત્રને આગળ જતાં અટકાવ્યા
હતા.^{૩૮} બળબળતા અગ્નિ સરખા કુંતાપુત્ર ધુષિ-
ધિરાજાને મદ્રાધિપતિ શલ્યરાજે ઘેરી લીધા હતા.^{૩૯}
ત્યાં શરવીર દુઃશાસન પોતાના સૈન્યને બરાબર
ગોડવી દઈને ક્રોધપૂર્વક મહારથી સાયકિ સામે યુદ્ધ
કરવા દોડી ગયો.^{૪૦} હું પણ મારા પોતાના
સૈન્ય સાથે સજ્જ થઈને તથા ઠવચ ધારણ
કરીને ચારસો ધનુર્ધરા સાથે ચેકિતાનનો અટ-
કાવ કરતો હતો.^{૪૧} ધનુષ્ય, શક્તિ અને તલ-
વારેને ધારણ કરનારા સાતસો ગાંધાર ચોદાઓ
સાથે શકુનિ માદ્રીના પુત્ર (નકુલ અથવા સહ-
દેવ)ને આગળ વધતા અટકાવી રહ્યો હતો.^{૪૨}
પોતાના મિત્રને માટે હથિયારો જીતકનારા મહા-
ધનુર્ધર અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ પોતાના
પ્રાણોને પણ અજાપામણ કરીને મત્સ્યરાજ વિરાટ
સાથે ચઢી ગયા હતા.^{૪૩} સેનાને રૂંધી રાખનાર,
પરાક્રમી અને અજિત એવા દ્રુપદપુત્ર શિખંડીને
બરાબર સજ્જ કરેલો બાહુલિકરાજા વારી રહ્યો
હતો.^{૪૪} ક્રોધાયમાન સ્વરૂપવાળા પાંચાલપુત્ર
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અવંતિરાજા દૂર એવા પ્રમદ્રક ચોદાઓ
સાથે તથા સૌવીર ચોદાઓ સાથે અટકાવી રહ્યો
હતો.^{૪૫} ત્યાં ક્રોધાયમાન થઈ દૂર કર્યો કરવામાં
રા રાક્ષસ ધટોત્કચને યુદ્ધ કરવા ધસી આવેનો
એઈને અલાયુધ સત્તર તેની સામે ધસી ગયો.^{૪૬}
મદાન સૈન્યને સાથે રાખીને મહારથી કુંતિભોજ

• આ મેલક પરથી જ્યાં જ છે, જ્યાં જ રાજ
કમાર ન હતા; પણ તે એક પેઢી દોષને તેણે
ભારતપુરમાં જામ જગીરી દેતા.

દ્રોણાયમાન યથેલા રાક્ષસ અલંબુપને અટકાવી રહ્યો હતો. ત્યારે હે ભારત ! સિંધુરાજ જ્યદ્રથ તો સર્વ સૈન્યની પાછળજ ઊભો હતો. કૃપાચાર્ય વગેરે મહાધતુર્ધર રથીઓ તેતું રક્ષણ કરતા હતા.^{૪૭, ૪૮} હે રાજન્ ! દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા તથા સૂતપુત્ર કણ્વ એ બન્ને મહાન યોદ્ધાઓ સિંધુ-રાજના રથનાં જમણાં-ડાબાં પેડાંતું રક્ષણ કરતા હતા.^{૪૯} ત્યારે ભૂરિશ્રવા આદિ મહારથીઓ જ્યદ્રથના પાછળના ભાગમાં રક્ષણ કરતા હતા. એ રીતે કૃપાચાર્ય, વૃષસેન, શલ અને અન્નિત શલ્ય આદિ મહાન ધતુર્ધર તથા યુદ્ધ કરવામાં કુશળ અને નીતિમાન એવા સર્વ યોદ્ધાઓ જ્યદ્રથતું રક્ષણ કરીને યુદ્ધ કરતા હતા.^{૫૦, ૫૧}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત જ્યદ્રથવધપર્વમા
'સંકલ્પયુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૯૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૬ મો

૬૬ મુદ્

॥ સંજય ઉવાચ ॥

રાજન્ સંગ્રામમાધ્યયં ષ્ણુ કીર્તયતો મમ ।
કુરુણાં પાંડવાનાં ચ યથા યુદ્ધમવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! કૌરવો તથા પાંડવોતું જ આશ્ચર્યભર્યું યુદ્ધ થયું હતું, તે હું તમને યથાવત્ કહું છું, તમે તે સાંભળો.^૧ એ રણમાં દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં ભંગાણ પાડવા ઇચ્છતા પાંડવો બૃહદના મોખરામાં ઊભેલા દ્રોણા-ચાર્ય સામા આવીને યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા હતા.^૨ પોતાના બૃહદતું રક્ષણ કરતા દ્રોણાચાર્ય પણ મહા યશની ઇચ્છા રાખીને પોતાના સૈનિક સાથે પાંડવો સામા યુદ્ધ કરતા હતા.^૩ એ સમયે અવતિસુમાર વિંદ અને અનુવિંદે તમારા પુત્રતું હિત ઇચ્છી ક્રોધપૂર્વક દશ બાણો મૂક્યાં અને વિરાટરાજને પ્રહાર કર્યો.^૪ ત્યારે હે મહારાજ ! પોતાના અનુયાયીઓ સાથે રણમાં આવી ઊભેલા

એ બન્ને પરાક્રમી યોદ્ધાઓ સામે વિરાટરાજ પણ પરાક્રમ કરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^૫ વનમાં જમ બે મદોન-મત મહાન હાથીઓ સામે એક સિંહતું યુદ્ધ થાય, તેમ ત્યાં તે બન્ને અવતિ-કુમારો સામે તે વિરાટરાજતું લોહીની છોળોવાણું દારણ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^૬ યજ્ઞસેનના મહાબળવાન પુત્રે યુદ્ધમાં વેગથી ધસી આવતા બાહ્લિક રાજને મર્મસ્થાનોનાં હાડકાં તોડી નાખે તેવાં ધોર તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યો^૭ ત્યારે બાહ્લિક પણ અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ ગયો અને તેણે પણ પરથર પર ધસેલાં મજબૂત ગાંઠવાળાં તથા સુવર્ણનાં મૂળવાળાં નવ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૮ તે બન્ને વચ્ચે ધોર યુદ્ધ ચાલ્યું હતું, ત્યારે તે રણ-ભૂમિ બાણો અને શકિતથી ભરાઈ ગઈ હતી. તે યુદ્ધ ત્યારે બીરુઓને ત્રાસ આપનારું હતું અને શરાઓને હર્ષ વધારનારું હતું.^૯ આમ તે બન્નેએ એ સમયે છોડેલાં બાણોને લીધે આકાશ તથા સર્વ દિશાઓ ઢંઢાઈ ગઈ હતી અને ત્યાં કંઈ પણ ઝાળખાતું ન હતું. જમ એક હાથી બીજા હાથી સામે યુદ્ધ કરે, તેમ એ યુદ્ધમાં પ્રોતાના સૈન્ય સાથે શિબિરાજ ગોવાસન કાશીરાજના મહારથી પુત્ર જોડે યુદ્ધ કરતા હતા. ત્યાં દ્રૌપદીના પાંચ મહારથી પુત્રો સાથે ક્રોધાતુર થઈને યુદ્ધ કરતા બાહ્લિકરાજ, પાંચ ઇંદ્રિયો સાથે યુદ્ધ કરતા મન જોવા રણમાં શોભતા હતા.^{૧૦-૧૨} હે માનવ-શ્રેષ્ઠ ! જમ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયો દેહ સાથે યુદ્ધ કરે છે, તેમ દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો ચારેબાજુથી બાણોનો મારો ચલાવીને બાહ્લિકરાજ સાથે તીક્ષ્ણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા હતા,^{૧૩} તેવામાં તમારા પુત્ર કુઃશાસને યાદવવંશી સાત્યકિને દેહ ગાંઠવાળાં નવ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૪} મહાધતુર્ધર અને બળવાન એવા એ કુઃશાસનના બાણપ્રહારથી સત્યપરાક્રમવાળો સાત્યકિ ગાદ વીંધાઈ ગયો અને

સત્વર જરા મૂર્છા પામી ગયો; પરંતુ થોડા જ સમયમાં પુનઃ ટટાર થઈ જઈને સાત્યકિંચે તમારા મહારથી પુત્રને કંઈપક્ષીનાં પીછાંવાળાં દશ બાણો-થી તત્કાળ વીંધી નાખ્યો.^{૧૫, ૧૬} હે રાજન્ ! તે બન્ને જણા એકબીજાનાં બાણોથી પીડાઈને ઘણા ધવાઈ ગયા હતા, તેથી તેઓ રણભૂમિ પર પુષ્પથી ભરેલા બે ખાખરા હોય તેમ શોભતા હતા.^{૧૭} એ વેળા ક્રોધવશ થયેલા રાક્ષસ અસંખ્ય પશુ કુતિ-ભોજનાં બાણોથી ધવાઈ ગયો હતો અને પુષ્પ-યુક્ત પેલાશવૃક્ષની જમ અત્યંત શોભી રહ્યો હતો.^{૧૮} તે પછી એ રાક્ષસે રાત્ર કુતિભોજને અનેક લોખંડી બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને તમારા સૈન્યના મોખરામાં તેણે લયંકર ગર્જના કરી મૂઠી હતી.^{૧૯} એ પ્રમાણે તે બન્ને શરાઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા અને સર્વ સૈન્યો તેમને પૂર્વના ઇંદ્ર અને જંભાસુરની ધોડે ઝોઈ રહ્યાં હતાં.^{૨૦} ત્યાં હે ભારત ! માદ્રીના બન્ને પુત્રો યુદ્ધમાં ઉતાવળથી ચઢી આવેલા તથા પ્રથમથી જ વેર વધારનારા તે શત્રુનિને ક્રોધાયમાન થઈને બાણોથી અત્યંત ગભરાવના લાગ્યા હતા.^{૨૧} હે રાજન્ ! તે સમયે મહાન જનસંહાર થઈ રહ્યો હતો. ખરી રીતે તો આ સંહાર તમે પોતે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે અને કહ્યું તેને કૃદ્ધિ પ્રમાણ્યો છે.^{૨૨} હે રાજન્ ! તમારા પુત્રોએ આજ દિવસ સુધી ક્રોધમૂલક અગ્નિને રાખી મૂક્યો હતો અને તે આજ આ સઘળી પૃથ્વીને બાળી નાખવા ભળ્યી જાયો છે.^{૨૩} પાંડુના એ બન્ને પુત્રોએ શત્રુનિને બાણો વડે ગભરાવી નાખ્યો, એટલે તે યુદ્ધમાં શું પરાક્રમ કરવું તે પણ તે કશું જાણી શક્યો નહિ.^{૨૪} એ રીતે તે રણથી વિમુખ થઈ ગયા તે ઝોઈને, બે મહામેધો જમ પર્વત પર વૃદ્ધિ કરે, તેમ તે મહારથી માદ્રીનંદનો તેના ઉપર વારંવાર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા.^{૨૫} આમ

જ્યારે પોતાના પર અનેક નમેલાં પર્વવાળાં બાણોનો સખત મારો થવા લાગ્યો, ત્યારે શત્રુનિ પોતાના વેગવાળા ઘોડાઓને ઘોડાવતો ઘોડાવતો દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ નાસી ગયો.^{૨૬} પેલી તરફથી ઘટોત્કચ વેગપૂર્વક ધસી આવેલા શરા રાક્ષસ અલાયુધ સામે મધ્યમ વેગ ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયો.^{૨૭} હે મહારાજ ! પૂર્વે રામ અને રાવણનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે બન્નેનું વિચિત્ર સ્વરૂપવાળું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તે પછી રાત્ર યુધિષ્ઠિરે મદ્રારાજને પચાસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને વળી તેને બીજાં સાત બાણો-નો પ્રહાર કર્યો. આમ હે રાત્ર ! તે બન્ને વચ્ચે જ અતિ અદ્ભુત યુદ્ધ થવા લાગ્યું, તે જાણે પૂર્વે શંખરાસુર અને દેવરાજ ઇંદ્રની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ જેવું અદ્ભુત હતું. ત્યાં વિવિંશતિ, ચિત્રસેન અને તમારો પુત્ર વિકર્ણ મોટી સેનાને સાથે રાખીને લીમસેન સામે યુદ્ધ કરતા હતા.^{૨૮-૩૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્યંત જયદ્રથવધપર્વમાં
'દંદયુધ' નામનો અષ્ટાધ્યયન ૬૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭મો

દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન

॥ સજય ઉવાચ ॥

तथा तस्मिन् प्रवृत्ते तु संग्रामे लोमहर्षणे ।

कौरवैर्पात्रिधाभूतान् पांडवाः समुपाद्रवन् ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ રૂપાં છાંમાં થઈ બધ તેવો સંગ્રામ મચી રહ્યો હતો, ત્યારે પાંડવોએ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલા કૌરવસેનિકા સામે ધસારો કર્યો. એ યુદ્ધમાં લીમસેન મહાબાહુ ઝસ-સંધ સામે ચઢી ગયો હતો અને યુધિષ્ઠિરાજ સૈન્યને સાથે લઈને કૃતવર્મા સામે ચઢી ગયા હતા.^૧ ત્યાં હે મહારાજ ! અનેક બાણોની વૃદ્ધિને છોડી રહેલા તથા સાસાત્ સ્વયં સરખો શોભતો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયો હતો.^૨ તે

પછી તેા પરસ્પર ક્રોધાયમાન થયેલા એ કૌરવ અને પાંડવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓનું એસભેર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^૪ આમ મહાભયંકર સંહાર શરૂ થયો તથા સર્વ સૈન્યો મિશ્ર થઈને નિર્ભયતાથી સામસામાં યુદ્ધ કરવા લાગ્યાં.^૫ એ સમયે બળવાન દ્રોણાચાર્ય બળવાન પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે ભેટા કરીને બાણોના ઢગલેઢગલા ફેંકવા લાગ્યા હતા, તે ઘણું આશ્ચર્ય સરખું થઈ રહ્યું હતું.^૬ ચારેબાજુ છિન્નલિન્ન થયેલાં કમળોના વનની પેઠે, દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને રણભૂમિને મનુષ્યોનાં અનેક મસ્તકોથી ભરત્યક કરી દીધી.^૭ જ્યાંત્યાં સૈન્યોમાં યોદ્ધાઓનાં વસ્ત્રો, અલંકારો, શસ્ત્રો, કવચો અને આયુધો વીખરાઈ પડ્યાં હતાં.^૮ સુવર્ણ સમાન ઝળહળતાં કવચોવાળા તથા લોહીથી રેબઝેબ થયેલા યોદ્ધાઓ ચારેબાજુથી ચઢી આવેલા વીજળીઓવાળા મેધો સમાન દેખાતા હતા.^૯ ત્યાં કેટલાએક મહારથીઓ પોતાનાં તાલ વૃક્ષ જ્યાં મોટાં ધનુષ્યોને ખેંચ્યા કરતા હતા અને હાથી, ઘોડા તથા પાળાઓને રણમાં ટપોટપ પાડી રહ્યા હતા.^{૧૦} એ કાપાકાપીમાં અનેક મહાત્મા શૂરવીરોની તલવારો, ઢાલો, ધનુષ્યો, મસ્તકો અને કવચો ઢેકઢેકાણે રઝળતાં હતાં.^{૧૧} હે મહારાજ ! એ ભયંકર કસાકસીમાં સંખ્યાબંધ માથા વિનાનાં ધડો ચારેબાજુ ઊભાં થયેલાં દેખાતાં હતાં.^{૧૨} ત્યાં હે રાજ ! ગીવડાં, કાગડા, બગલા, બાજ, કંકપક્ષીઓ તેમ જ શિયાળવાં વગેરે અનેક માંસભક્ષક પ્રાણીઓ દેખાતાં હતાં. હે રાજ ! તેઓ માંસમક્ષણ કરતાં હતાં, લોહી પીતાં હતાં, કેશો ખેંચતાં હતાં અને મોટે ભાગે તેઓ મરણ પામેલાં પ્રાણીઓની મજા (ચરખી) કાઢતાં હતાં.^{૧૩, ૧૪} વળી તેઓ ઠેરઠેર મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓના સમૂહોનાં મસ્તકોને, શરીરોને તથા શરીરોના બીજા અવયવોને સામાસામી

ખેંચતાં હતાં.^{૧૫} તે સમયે રણદીક્ષાથી દીક્ષિત થયેલા અનેક રણશાળી યોદ્ધાઓ રણમાં વિજયની ઇચ્છા રાખીને તીવ્ર યુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૬} વળી કેટલાકએક સૈનિકો એ રણમાં અનેક પ્રકારનાં તલવારોનાં યુદ્ધ પણ કરતા હતા, ત્યારે કેટલાએક તેા ક્રોધથી યુદ્ધના રંગમાં આવી ગયા હતા અને ઋષ્ટિઓથી, શક્તિઓથી, ભાલાઓથી, ત્રિશૂળોથી, તોમરોથી, પદ્મિશોથી, ગદાઓથી, પરિધોથી તથા બીજાં અનેક જતનાં આયુધોથી તેમ જ છેવટે હાથના મુઠ્ઠાઓથી પણ તેઓ અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા. ત્યાં રથીઓ રથીઓ ભેડે, ઘોડેસવારો ઘોડેસવારો ભેડે, હાથીઓ મોટા મોટા હાથીઓ ભેડે અને પાળાઓ પાળાઓ ભેડે યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા હતા. ત્યારે મદ્દ-ઝરતા હાથીઓની પેઠે મદોન્મત્ત બનેલા કેટલાએક યોદ્ધાઓ સામસામા પડકાર કરીને એકબીજાને પ્રહાર કરતા હતા.^{૧૭-૨૦} આમ હે પૃથ્વીનાથ ! નિર્ભયાંક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના ઘોડાઓને દ્રોણાચાર્યના ઘોડાઓ સામે અથડાવી દીધા.^{૨૧} ત્યારે વાયુ સમાન વેગવાળા તથા એકબીજા સાથે મિશ્ર થયેલા તે લાલ રંગના (દ્રોણના) ઘોડાઓ તથા કપૂતરી રંગના (ધૃષ્ટદ્યુમ્નના) ઘોડાઓ રણમાં રૂડી રીતે શોભતા હતા.^{૨૨} આં હે રાજન ! લાલ રંગના ઘોડાઓ સાથે મળેલા તે કપૂતરી રંગના ઘોડાઓ વીજળીવાળા મેધોની જમ શોભતા હતા.^{૨૩} પછી હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યને સમીપમાં આવેલા બેઈને વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધનુષ્યનો ત્યાગ કર્યો અને ઢાલ-તલવાર હાથમાં લીધી.^{૨૪} હુંકર કામ કરી દેખાડવા ઇચ્છતા એ શત્રુવીરોના સંહારક ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના રથની ઇષ પર થઈને દ્રોણાચાર્યના રથમાં દાખલ થયો.^{૨૫} ત્યાં તે ધૂંસરીના મધ્યભાગમાં તેના બંધનના સ્થળ

પર ઊભો રહ્યો અને તેણે ઘોડાઓના અર્ધો ભાગમાં પ્રહાર કર્યો, ત્યારે સર્વ સૈન્યો ધૂણુમનનાં એ પરાક્રમનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.^{૨૧} આમ લાલ ઘોડાઓ પર ચઢી આવીને તલવારના પટા ખેલી રહેલા એ ધૂણુમનને મારવા માટે દ્રોણાચાર્યને લગારે લાગ સૂઝ્યો નહિ, તે ધણું અદ્ભુત હતું.^{૨૭} માંસની લાલસાવાળો બાજપદ્મી જેમ વનમાં ઝડપ મારે, તેમ ધૂણુમને દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આ એકદમ ઝડપ મારી હતી.^{૨૮} પછી આચાર્યે એક સો બાણો મારીને તેની હાલને ઝૂંટવી લીધી અને બીજાં દશ બાણો મારીને તેની તલવારને પણ લાંગી નાખી. વળી બીજાં ચોસઠ બાણો મૂકીને બળવાન આચાર્યે એ દુષ્ટપુત્રતા ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા. હવે, તેમણે બીજાં બે લક્ષઅતનાં બાણો મૂકીને તેના બે પૃથરક્ષકોને પણ મારી નાખ્યા અને તેના છત્રને તથા ધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યાં. વળી આચાર્યે એકદમ ઝડપથી ધતુષ્યને કાન સુધી ખેંચ્યું અને ઇંદ્ર જેમ વજ્ર ફેંકે, તેમ તેના જીવિતનો નાશ કરનાર એક બીજું બાણ પણ ફેંક્યું. એ જ અરસામાં સાત્યકિએ ચૌદ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરીને આચાર્યના તે બાણને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યું અને આચાર્ય-શ્રેષ્ઠના સપાટામાં આવેલા એ ધૂણુમનને છોડાવ્યો.^{૨૯-૩૨} આમ હેરાજાં સિંહના પંજમાં સપડાયેલા મૃગને જેમ ઠોઈ છોડાવે, તેમ પુરુષ-સિંહ દ્રોણાચાર્યની ઝપટમાં આવેલા એ ધૂણુમનને શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિએ છોડાવ્યો. એ રીતે મહાયુદ્ધમાં વચમાંથી બચાવી લેનાર સાત્યકિને તથા ધૂણુમનને એઈને દ્રોણાચાર્યે એકદમ તેમના પર છબ્બીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૩,૩૪} તે સમયે, સૂન્યથોડાઓને ગળી જતા એ દ્રોણાચાર્યને સાત્યકિએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને છાતીમાં

વીધી નાખ્યા. આ પ્રમાણે સાત્યકિએ જ્યારે દ્રોણાચાર્ય સામે ઘસારો કર્યો, ત્યારે વિજયની ઇચ્છાવાળા સર્વ પાંચાલરથીઓ ધૂણુમનને ઝડપ ઝડપ મારી બહાર લઈ ગયા.^{૩૫,૩૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત નૃપદ્રવ્યવર્ધનમાં 'દ્રોણ અને ધૂણુમન' યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૯૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૮ મો

સાત્યકિનો સપાટો

॥ પુતરાટ્ટ ઉવાચ ॥

ચાળે તસ્મિન્નિક્તે તુ ધૃષ્ટદ્યુમે ચ મોક્ષિતે ।

તેન ઘૃષ્ણિપ્રવીરેણ યુધ્ધાનેન સંજય ॥ ૧ ॥

પુતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! જ્યારે યાદવ-વીર સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યના બાણને વચમાંથી જ કાપી નાખીને ધૂણુમનને છોડાવ્યો, ત્યારે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા મહાધતુર્ધર અને નરસિંહ એવા દ્રોણાચાર્યે ક્રોધાયમાન થઈને-યુદ્ધમાં સાત્યકિ પર શું કયું હતું ?^{૧,૨}

સંજય બોલ્યો : જ્યારે સાત્યકિએ વચમાં પડી ધૂણુમનને છોડાવ્યો, ત્યારે ક્રોધરૂપ ઝેરવાળો, પહોળાં કરેલાં ધતુષ્યરૂપ વિકાસેલા મુખવાળો, તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોરૂપ દાંતવાળો, ઉન્નતજળ વર્ણનાં નારચોરૂપ હાઠોવાળો અને ક્રોધ તથા અમર્ષથી લાલચોળ નેત્રોવાળો નરવીર દ્રોણાચાર્ય-રૂપ મહાન સર્પ હૃષ્ણેર ફેંકેલા મારતો મારતો સાત્યકિ પર ચઢી આવ્યો. ત્યારે તે આચાર્ય જાણે આકાશમાં જીડતા હોય અને પર્વતને ફૂદી જતા હોય તેમ મહાવેગવાળા લાલ ઘોડાઓ છોડાવીને સુવર્ણનાં મુખવાળાં બાણો ફેંકી રહ્યા હતા.^{૩-૫} આમ અવિચિત્રજ બાણોરૂપ મહાન વૃદ્ધિવાળો, રથના ઘોષરૂપ ગર્જનાવાળો, ધતુષ્યના આકર્ષણરૂપ ધારાવાળો, નારચોરૂપ વીજળીના અવકાશવાળો, શક્તિ તથા તલવારરૂપ વજ્ર ધારણ કરનારો, ક્રોધના વેગથી હૃદય પામેલો અને ઘોડા-

આરૂપ વાયુના વેગથી પ્રેરાયેલો દ્રોણઆરૂપ વાયો ન વરે તેવો મહાન મેધ ચઢી આવ્યો.^{૧૭} ત્યારે તેને જોઈને શત્રુનારેને જીતનારો યુદ્ધમંદ શરો સાત્યકિ હસતાં હસતાં પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો : 'હે સારથિ ! આ બ્રાહ્મણ શર-વીર છે, પણ પોતાના કર્મથી બ્રષ્ઠ થયો છે. રાજ દુર્યોધનને એક આશ્રયરૂપ થઈને તે તેનાં દુઃખનો તથા ભયનો નાશ કરવા સજ્જ થયો છે.^{૧૮} એ સર્વ રાજપુત્રોના આચાર્ય છે, તેથી નિરંતર પોતાને શરવીર માને છે; માટે આપણા વેગવાળા ઘોડાઓને સત્વર હથેલેર તેના તરફ ચલાવ.^{૧૯} એટલે સાત્યકિના વાયુ સમાન વેગ વાળા તથા રૂપેરી રંગના ઉત્તમ ઘોડાઓ વેગ પૂર્વક દ્રોણઆરૂપ સામે ઢોલી ગયા.^{૨૦} તે પછી શત્રુઓને તપાવનારા તે દ્રોણ અને સાત્યકિ યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યા અને અનેક હજાર બાણો વડે પરસ્પરને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૨૧} એ બંને પુરુષ શ્રેષ્ઠોએ આકાશને બાણોના સમુદાયોથી ઢાંકી દીધું અને દરે દિશાઓને બાણોથી પૂરી દીધી.^{૨૨} ગ્રીષ્મઋતુની આખરે મેઘો જમ જળધારા વરસાવે, તેમ તે બંને વીરો એકબીજા પર બાણધારા વરસાવવા લાગ્યા. ત્યાં ભેતભેતમાં સૂર્ય દેખાતો બંધ થઈ ગયો અને પવન પણ પડી ગયો.^{૨૩} ત્યાં ચારે બાજુ બાણોની બળ પથરાઈ ગઈ, ઘેર અધકાર થઈ રહ્યો અને બીજા શત્રુઓનો પણ સ્વાં કોઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ.^{૨૪} દ્રોણ અને સાત્યકિનાં બાણોથી ત્યાં સમગ્રો લોક અધકાર-મય થઈ ગયો હતો. શીઘ્ર અગ્નિને છોડી બાણોના એ બંને પુરુષસિંહ દ્રોણ અને સાત્યકિની બાણ-વૃષ્ટિમાં કોઈ બંધનું અંતર દેખાતું નહોતું. ત્યાં બાણોની ધારાઓની સામસામેની અથડા-મથથી ઉપગ્રસ્થ થયેલો શબ્દ છેદે છેડેલાં વજ્રો ના જેવો તીવ્ર થતો હતો. હે ભારત ! નારાય-

બાણોથી કર્પાર્થ પડતાં બાણોનું સ્વરૂપ ઝેરી ઢાંટવાળા સર્પોથી દંશાયેલા સામાન્ય સર્પો સરખું શોભતું હતું. યુદ્ધ કરવામાં કુશળ તે બંનેની હથે-ળીઓમાં અથડાયેલી ધતુધ્યાની પ્રત્યંચાઓનો ઘોષ વજ્રના પ્રહારથી ભાંગી બૂકા થતાં પર્વતોનાં શિખરો જેવો પ્રચંડ સંભળાતો હતો. હે રાજન ! તે સમયે તે બંનેના રથો, ઘોડા અને સારથિઓ સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં બાણોથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા અને વિચિત્ર સ્વરૂપના દેખાતા હતા. ત્યાં હે રાજ ! કાંચળી વિનાના સર્પની જેમ ચળ-કાટ ભારતાં સીધી ગતિનાં નારાયણોની અતિ દારણ વૃષ્ટિ થઈ રહી હતી. એ રીતે યુદ્ધ કરતાં કરતાં બંનેનાં છત્રો પડી ગયાં, બંનેની ધન્યો પડી ગઈ અને બંને જણા લોહીથી નાહી રહ્યા. છતાં તે બંને જણા વિજયની ઇચ્છા રાખી રહ્યા હતા અને જીવિતનો નાશ કરી નાખે તેવાં બાણો મૂંઝીને અન્યોઅન્ય વીંધી રહ્યા હતા. તે બંનેનાં ગાગ્રોમાંથી લોહી ઝરતું હતું અને તેઓ જે મદ ઝરતા હાથી સરખા દીસતા હતા. હે મહારાજ ! તે સમયે સૈન્યમાં યથાંય પણ ગર્જનાઓ, સિંહ-નાદો, શંખનાદો કે દુંદુભિઓના ગડગડાટો થતા ન હતા, સર્વ શાંત હતું અને કોઈ પણ કંઈ બોલતું ન હતું, સૈન્યો બધાં થંભી ગયાં હતાં ને ચોક્કસ યુદ્ધ કરતા બંધ પડ્યા હતા.^{૨૫-૨૬} સર્વ મનુષ્યો આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયા હતા અને તે બંનેનાં દ્રંદ્યુદ્ધને જોઈ રહ્યા હતા. રથીઓ, હાથીસવારો, ઘોડેસવારો અને પાયદળો તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠોને વીંટાઈ વળી સ્થિર નેત્રે જોઈ રહ્યા હતા. હાથી-ઓનાં સૈન્યો તથા ઘોડેસવારોનાં સૈન્યો સ્થિર થઈ ગયાં હતાં અને રથોની સેનાઓ સુદ્ધાં વ્યૂહાકારમાં ગોઠવાઈને એમ ને એમ જ ભેલી રહી હતી. હે ભારત ! મોતી તથા પરવાળોથી વિચિત્ર અને મણિ તથા સુવર્ણથી શોભતા

ધ્વજોથી, અલંકારોથી, તરેહ તરેહનાં સુવર્ણનાં
 કવચોથી, વૈજ્યંતીનાં કરતાં જુદા જ આકારની
 પતાકોઓથી, રંગબેરંગી કામળીઓથી, શરીર
 પર ધારણ કરેલી ઝીણી શાલોથી, નિર્મળ તથા
 તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી, ઘોડાઓના સામાનોથી, હાથીઓ-
 નાં મસ્તકો પર ધારણ કરાવેલી સુવર્ણની તથા
 રૂપાની ગંડસ્થળ પર લટકતી માળાઓથી, તેમ જ
 હંતબૂધણોથી તે હસ્તીસેના, અશ્વસેના અને
 રથસેના ગ્રીભમુદુની આખરે (વર્ષાકાળમાં)
 ખગલાં, પતંગિયાં, ઈંદ્રધનુષ્ય તથા વીજળીઓ-
 વાળા મેધોના સમુદાયોની પેઠે દેખાતી હતી.
 મહાત્મા સાત્યકિના તથા દ્રોણાચાર્યના તે યુદ્ધ-
 ને આપણા પક્ષના તથા યુધિષ્ઠિરપક્ષના સર્વ
 યોદ્ધાઓ સ્થિર થઈને બેઠે રહ્યા હતા. અરે !
 વિમાનોમાં બેસીને આવેલા બ્રહ્મા અને સૌમ આદિ
 દેવો પણ તે નિહાળી રહ્યા હતા. ત્યાં સિદ્ધો,
 ચારણો, વિદ્યાધરો અને મહાસર્પોનાં ટોળેટોળાં
 એ યુદ્ધને નીરખી રહ્યાં હતાં. તે બંને પુરષસિંહો
 યુદ્ધમાં આગળ વધવું, પાછા હઠવું તથા તરેહ-
 તરેહનાં અસ્ત્રોથી પ્રહાર કરવો બગેરે એટલી
 બધી ચાલાકીથી કરતા હતા કે, તેથી તેઓ બધા
 વિરમય પામી ગયા હતા. ત્યાં મહાબળવાન
 એવા તે દ્રોણ અને સાત્યકિ અસ્ત્રોમાં એક-
 બીજાના હાથની ચતુરાઈ દેખાડતા દેખાડતા
 અન્યોન્યને બાણો વડે વીધી રહ્યા હતા. ^{૨૧-૩૫}
 પછી સાત્યકિએ રણમાં મહાતેજસ્વી દ્રોણા-
 ચાર્યનાં બાણોને અતિ દઢ બાણો મૂકીને કાપી
 નાખ્યાં અને તેમના ધનુષ્યને પણ તત્કાળ છેદી
 નાખ્યું. એક પલકવારમાં તો દ્રોણાચાર્યે એક
 બીજું ધનુષ્ય લીધું અને તેને સજ્જ કરી લીધું.
 સાત્યકિએ તેને પણ કાપી નાખ્યું. વળી પાછા
 દ્રોણાચાર્યે ઝટઝટ હાથમાં બીજું ધનુષ્ય લઈને
 જામા રહ્યા; એટલે સાત્યકિએ તે ધનુષ્યના પણ

ટુકડા કરી નાખ્યા. આમ દ્રોણાચાર્યે જમ જમ
 ધનુષ્યને સજ્જ કરતા ગયા, તેમ તેમ સાત્યકિ
 તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને તેમને કાપતો જ ગયો.
 દઢ ધનુર્ધરી સાત્યકિએ આમ કરતાં કરતાં બરા-
 બર એક સો ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા હતા.
 દ્રોણાચાર્યે ક્યારે ધનુષ્ય લઈને સજ્જ કરતા
 હતા તથા સાત્યકિ ક્યારે તે કાપી નાખતો
 હતો, તે અંતર કોઈતા બેવામાં આવતું ન હતું.
 એ પ્રમાણે હે રાજદ્ર ! તે યુદ્ધમાં સાત્યકિનું
 મનુષ્યોથી ન બને તેવું અદ્ભુત પરાક્રમ બેઠેને
 દ્રોણાચાર્ય પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા
 લાગ્યા : 'આ સમયે યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિમાં આ
 જ અસ્ત્રબળ બેવામાં આવે છે, તે જ અસ્ત્રબળ
 પરશુરામમાં, કાર્તવીર્યમાં, અર્જુનમાં તથા પુરુષ-
 વ્યાદ્ર લીભમાં છે.' આમ મનમાં વિચાર કરી,
 દ્રોણાચાર્ય સાત્યકિના પરાક્રમને મનમાં જ ધન્ય-
 વાદ આપવા લાગ્યા. વળી તેની ઈંદ્રના સરખી
 ઝડપ બેઠેને અસ્ત્ર બાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે
 ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સંતોષ પામ્યા. હે પૃથ્વીનાથ ! યુદ્ધ-
 માં શીઘ્ર ગતિથી ધૂમનાર તે સાત્યકિની બાણ
 મૂકવાની છૂટને ઈંદ્ર સહિત દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો કે
 ચારણો પણ બાણી શક્યા ન હતા. તેઓ બધા તો
 એ દ્રોણાચાર્યનું ક્રમ છે, એમ સમજતા હતા.
 પછી હે ભારત ! ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરનારા
 તથા અસ્ત્રજોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે દ્રોણાચાર્યે એક
 બીજું ધનુષ્ય લીધું અને સાત્યકિ સામે લડવા
 માંડ્યું. પણ સાત્યકિ પોતાની અસ્ત્રમાયાથી
 તેમનાં સર્વ અસ્ત્રોના નાશ કરતો હતો. વળી તે
 તીક્ષ્ણ પ્રહાર પણ કરતો હતો, એ ઘણું આશ્ચર્ય
 સરખું હતું. તે રણમાં સાત્યકિનું મનુષ્યોથી ન
 બને તેવું તથા યુક્તિથી યુક્ત એવું અસાધારણ
 પરાક્રમ બેઠેને, યુક્તિને બાણનારા તમારા પક્ષના
 યોદ્ધાઓ પણ તેને વખાણ્યા વિના રહ્યા નહિ;

કારણ કે દ્રોણાચાર્ય જે ભતતું અન્ન દેંકતા હતા, તે જ ભતતું અન્ન સાત્યકિ પણ દેંકતો હતો. ત્યાં શત્રુઓને તપાવનારા આચાર્ય પણ નિર્ભય થઈને તેની સામા યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. હવે હે મહારાજ ! ધનુર્વેદના પારને પહોંચેલા આચાર્યને ઘણો જ ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે સાત્યકિનો નાશ કરવા માટે શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવું મહાધીર તથા દિવ્ય આગ્નેયાન્ન પ્રકટ કર્યું. તે વખતે મહાધનુર્ધર સાત્યકિએ પણ સામે વાશુલાન્નનો પ્રયોગ કર્યો. એ રીતે દિવ્ય અન્નને ધારણ કરનારા તે બંનેને ઝેરેને સૈન્યમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો અને આકાશચારી પ્રાણીઓ પણ આકાશમાં જતાં-આવતાં બંધ થયાં. તે બંનેએ બાણોમાં સ્થાપિત કરેલાં તે વાશુલાન્ન અને આગ્નેયાન્નનો હનુ નાશ થયો ન હતો, તેવામાં મૂયં મધ્યાહ્નથી નમી ગયો. તે પછી રાજ યુધિષ્ઠિર, વીર ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ, વિરાટ, કેકય, મત્સ્યયોદ્ધાઓ તથા શાલ્વ ની સેનાઓ એ સૌ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ કરીને એકદમ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ચારે બાજુથી સાત્યકિનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. આપણા તરફથી પણ હજાર રાજપુત્રો દુઃશાસનને આગળ કરીને શત્રુઓથી ઘેરાયેલા દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. હે રાજન ! તે વેળા તમારા તથા શત્રુઓના ધનુર્ધરોનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ત્યારે સઘળી યુદ્ધભૂમિ ધૂળથી ઢંકારી ગઈ, સર્વ પ્રદેશમાં બાણોની બળ પથરાઈ ગઈ અને સર્વ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયા. સૈન્યની ઊડેલી રજથી ઝેટલેા બધો અંધકાર છવાઈ ગયો કે, તેથી કંઈ બાણવા-માં આવતું ન હતું. એ રીતે મર્યોદા વિનાનું તે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું.^{૩૬-૫૭}

હતિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વ-દર્શન જયદ્રથવંશમાં 'દ્રોણ અને સાત્યકિનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૯૮ મો સમાય

અધ્યાય ૯૯ મો

અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ પઠ્યા

॥ સંજય ક્વાચ ॥

વિવર્તમાને ત્વાદિત્યે તત્રાસ્તિશિખરં પ્રતિ ।

રજસા કીર્યમાણે ચ મંદીભૂતે દિવાકરે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે સમયે સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળના શિખર પ્રત્યે જવા માટે ધીમે ધીમે ઊતરતા હતા અને ધૂળથી વ્યાપ્ત થઈને તે બધે નિસ્તેજ થયા હોય તેમ લાગતું હતું.^૧ બંને સૈન્યમાંના કેટલાએક યોદ્ધાઓ ઊભા હતા, કેટલા-એક યુદ્ધ કરતા હતા, કેટલાએક પાછા હઠતા હતા, કેટલાએક નાસભાગ કરતા હતા અને કેટલાએક શત્રુઓને જીતતા હતા. એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં તેમનો તે દિવસ ધીમે ધીમે વહી રહ્યો હતો.^૨ વિજયની ઇચ્છાવાળાં સૈન્યો જ્યારે આમ યુદ્ધ કરવામાં તટ્કીન થયાં હતાં, ત્યારે વાસુદેવ અને અર્જુન જયદ્રથરાજ તરફ જઈ રહ્યા હતા.^૩ જનાર્દન જે માર્ગે રથને લઈ જતા હતા, તે માર્ગે અર્જુન તીક્ષ્ણ બાણો, મૂઢી મૂઢીને રથ ચાલ્યો બધ તે પ્રમાણેના રસ્તો કરી આપતો હતો. હે પૃથ્વીપતિ ! જ્યાં જ્યાં મહાત્મા અર્જુનનો રથ જતો હતો, ત્યાં ત્યાં તમારી સેનામાં તુરંત લંગાણ પડતું હતું. વીર્યવાન શ્રીકૃષ્ણ રથને ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ મંડળોમાં ધ્રુમવાળીને પોતાની રથશિક્ષાને દર્શાવતા હતા.^{૪-૬} એ વેળા પોતાના નામના ચિહ્નવાળાં, પાણી પાયેલાં, કાળાંસિ સરખાં, ઝીણા ચામડાના અચ્ચાગથી ગૂંથેલાં, મજખૂત ગાંઠાવાળાં, આગળના ભાગમાં પહોળાં અને દૂર પ્રદેશ સુધી પહોંચનારાં અર્જુનનાં વાંસનાં તથા લોખંડનાં ઉગ્ર બાણો અનેક શત્રુઓને ગળી જતાં હતાં, તેમ જ માંસાહારી પક્ષીઓની સાથે પ્રાણીઓના રુચિરું પાન કરતાં હતાં.^{૭, ૮} રથમાં બેઠેલા અર્જુન પોતાના રથના

આગળના ભાગમાં એક કોશ ઝટલા પ્રદેશ સુધી બાણો ફેંકતો હતો. રથ જ્યારે એક કોશ આગળ નીકળી જતો હતો, ત્યારે તેનાં તે બાણો શત્રુઓનો નાશ કરતાં હતાં; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ગરુડ તથા વાયુ સમાન વેગવાળા સુંદર ગતિના ઘોડાઓથી આગળ વધે જતા હતા અને આખા જગતને વિસ્ત્રમ્ય પમાડતા હતા.^{૧૦} હે રાજા ! સૂર્યનો, ઇંદ્રનો, રૂદ્રનો કે કુબેરનો રથ પણ તે પ્રમાણેની શીઘ્ર ગતિએ જતો નથી.^{૧૧} હે રાજન ! મનના અભિપ્રાય સમાન શીઘ્ર ગતિવાળો અર્જુનનો એ રથ જે પ્રમાણે રણમાં જતો હતો, તે પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં બીજા કોઈનો રથ ગતિ કરી શકતો નહોતો.^{૧૨} હે ભારતરાજ ! શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા શ્રીકૃષ્ણે રણના મધ્યપ્રદેશમાં આવીને પોતાના ઘોડાઓને સત્વર સેનાની મધ્યમાં હાંક્યા.^{૧૩} આમ બરાબર રથીઓના મધ્યમાં આવીને અર્જુનના ઘોડાઓ મહાકંઠે રથને આગળ લઈ જતા હતા; કારણ કે તેઓ ભૂખ્યા અને તરસ્યા થયા હતા.^{૧૪} વળી અનેક યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓએ તેમને ધણા ધાયલ પણ કરી નાખ્યા હતા. આમ છતાં તે ઘોડાઓ વારંવાર તરેહ તરેહના મડળોમાં ધૂમતા હતા અને મોટા પર્વતો સરખા મરણ પામી પડેલા હજારો હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને યોદ્ધાઓની ઉપર થઈ થઈને પસાર થતા હતા.^{૧૫, ૧૬} હે રાજન ! એ અરસામાં યાદી ગયેલા ઘોડાઓવાળા અર્જુન પર અવતિ કુમાર વિદ અને અનુવિંદ એ બન્ને વીર ભાઈઓ પોતાની સેના સાથે ચઢી આવ્યા. હર્ષભેર આવીને તુરત જ તેમણે ચોસઠ બાણોથી અર્જુનને, સિસેર બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને અને રૂક્ષો બાણોથી તેમના ઘોડાઓને વીધી નાખ્યા.^{૧૭, ૧૮} એટલે હે મહારાજ ! કોનાયમાન થયેલા અર્જુનને મર્ગભાગોને લક્ષીને મજબૂત ગાંઠવાળાં તથા મર્મને ભેદી

નાખે તેનાં નવ બાણો મૂક્યાં અને તેમના પર પ્રહાર કર્યો. ત્યારે તે બન્ને એકીસાથે બાણસમૂહો છોડીને શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુનને રણમાં છાઈ દેવા લાગ્યા તેમ જ સિંહનાદ કરવા લાગ્યા.^{૧૯, ૨૦} પણ ઘોળા ઘોડાવાળા અર્જુનને બે ભલ્લભતનાં બાણો મારીને તેમનાં અદ્યુત ધનુષ્યોને કાપી નાખ્યાં અને સુવર્ણથી ઉજ્જવળ એવા તેમના ધ્વજોને પણ સત્વર રણમાં પાડી નાખ્યા.^{૨૧} પછી હે રાજન ! તે બન્નેએ બીજાં ધનુષ્યો લીધાં અને અતિશય ક્રોધપૂર્વક તેઓ બાણો મૂકીને અર્જુનને પીડવા માંડ્યા.^{૨૨} એટલે પાંડુપુત્ર અર્જુન તેમના પર અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગયો અને તેણે ફરી પણ તેમનાં ધનુષ્યોને છેદી નાખ્યાં.^{૨૩} વળી સરાણ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં તથા સુવર્ણની પૂંખવાળાં બીજાં ઝટલાચક્ર બાણો છોડીને તેણે તત્કાળ તેમના ઘોડાઓ, સારથિઓ અને પૃથક્ષકોને મારી નાખ્યા.^{૨૪} પછી એક ધુરપ્રબાણથી તેણે મોટાભાઈ વિંદના મસ્તકને ધડથી જુદું પાડ્યું; એટલે તે વાયુએ ભાંગી નાખેલા તૃક્ષની પેઠે મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૨૫} આમ પોતાના મોટાભાઈ વિંદને મરણ પામેલો જોઈને મહાબળવાન અને પ્રતાપી અનુવિંદે માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથને છોડી દીધો અને હાથમાં ગદા લઈને તે યુદ્ધ કરવા ધસી આવ્યો. પોતાના ભાઈના વંશુ રમરણ કરતો તે મહારથી હાથમાં ગદા લઈને રણમાં નૃત્ય કરતો હોય તેવી રીતે ધૂમના લાગ્યો.^{૨૬, ૨૭} તે પછી કોનવશ થઈને અનુવિંદે શ્રીકૃષ્ણના લલાટમાં ગદાનો પ્રહાર કર્યો; પણ તે પ્રહારે મેનાકપર્વતની પેઠે શ્રીકૃષ્ણને લગારે કંપાવ્યા નહિ.^{૨૮} હવે અર્જુનને છ બાણોનો પ્રહાર કરી અનુવિંદની ડોક, પગ, હાથ અને મસ્તકને કળાકચ કાપી નાખ્યાં, એટલે તે પણ મોટા પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૨૯}

દે રાજન! એ પ્રમાણે તે બન્નેને માર્યા ગયેલા જોઈને તેના પાળાઓ એકદમ દોષાયમાન થઈ ગયા અને સેંકડો બાણો વરમાવવા લાગ્યા.^{૩૦} પણ દે બરતથેષ! અનુને બાણો મૂંઝીમૂંઝીને તે બધાને સંહાર કરી નાખ્યો, ત્યારે તે ઉનાળામાં વનને બાળીને શાંત થયેલા અશ્વિની જેમ શોભી રહ્યો હતો.^{૩૧} આમ મહાસંકટ વિદ અને અનુ-વિદની તે સેનાનું હૃદયધન કરીને અનુન મેઘ-મંડળથી મુક્ત થઈ હૃદય પામેલા સૂર્ય સમાન રણમાં શોભતો હતો.^{૩૨} તે સમયે દે બરતોત્તમ! તેને જોઈને દૌરવસેનિદા પ્રથમ તો ત્રાસ પામી ગયા, પણ પછી હૃષ્માં આવી જઈને ચોતરફથી અનુન સામા ધસી ગયા.^{૩૩} ત્યાં સિંધુરાજને દૂર જોઈને તથા અનુનને યાદી ગયેલા જોઈને, તેઓ મોટા સિંહનાદ કરી ચોતરફથી તેને ઘેરી વળ્યા.^{૩૪} એ પ્રમાણે તે દૌરવેને એકીસાથે ધસી આવેલા જોઈને પુરપથેષ અનુન મંદ મંદ હસીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'આપણા ઘોડાઓ બાણોથી ધવાઈ ગયા છે અને યાદી ગયા છે. વળી સિંધુરાજ હજી દૂર છે. માટે અહીં આપણે કયું મોટું કામ પ્રથમ કરવું જોઈએ? અને આપને કયું કામ ગમે છે? તે મને કહેા. દે કૃષ્ણ! તમે અતિશય બુદ્ધિમાન છો, માટે તમે જે સત્ય દોષ તે કહેા. ખરેખર, આ રણમાં તમારી આગેવાની દેડળ પાંડવો શત્રુઓને જીતશે.^{૩૫-૩૭} દે માધવ! મને તો જે એક મહત્વનું કાર્ય પ્રથમ દેખાય છે, તે તમે સાંભળો. ઘોડાઓને છોડી નાખી, સુખેથી તમે તેમનાં શરીરોમાં ખૂંચી ગયેલાં બાણોને ધીમે ધીમે ખેંચી કાઢો.^{૩૮} અનુને ન્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કૌશલ બોલ્યા : 'દે પાથ! આ તે જે કહ્યું છે, તે જ મારો મત છે.^{૩૯}

અનુન બોલ્યો : દે કૌશલ! હું સર્વ

સૈન્યોને અહીં અટકાવી રાખીશ, માટે તમે હવે પછીનું આપણું કર્તવ્યક્રમ તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો.^{૪૦}

સંજય બોલ્યો : એમ કહી અનુન બરાણે ગમરાયા પિના રથની બેઠક પરથી કીતરી પડ્યો અને હાથમાં ગાંડીવનુધ્યુ સર્જને પર્વતની પેઠે અડગ કિમો રહ્યો.^{૪૧} તે સમયે 'આ અનુનને મારી નાખવાનો લાગ છે।' એમ સમજીને વિજય-ની ઇચ્છાવાળા ક્ષત્રિયોએ મોટા ઢોલાહલ કરી મૂક્યો અને તેઓ ધરણી ઉપર કિમેલા એ અનુન-ની સામા ઢોડી આવ્યા.^{૪૨} તેઓ મોટા રથ-સૈન્યથી તે એકલા અનુનને ઘેરી વળ્યા અને ધનુષ્યો ખેંચીખેંચીને બાણો છોડવા લાગ્યા.^{૪૩} મેયો જેમ સૂર્યને છાઈ દે, તેમ તેઓ અનુનને બાણોથી છાઈ દેવા લાગ્યા અને દોષાયમાન થઈને તેઓ તરફતરફનાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરી દેખા-ડવા મંડ્યા.^{૪૪} મહાન્મત્ત હાથીઓ જેમ સિંહ સામા ધસી જાય, તેમ તે મોટા મોટા ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ મહારથીઓ પુરુષસિંહ અનુન સામા વેગપૂર્વક ધસી આવ્યા.^{૪૫} એ વેળા અનુનના બાહુઓનું મહાન બળ જોવામાં આવ્યું હતું; કારણ કે પોતે એકલા જ દોડાતુર થઈને ચોતરફથી સર્વ સેના-ઓને વારી રહ્યો હતો.^{૪૬} સમર્થ અનુન સર્વ તરફથી શત્રુઓનાં અસ્ત્રોને અસ્ત્રોથી વારતો હતો અને અપોચપ અનેક બાણો મૂંઝીને તેમને સર્વને ઢાંકી દેતો હતો.^{૪૭} દે પૃથ્વીનાથ! એ વખતે આકાશમાં સામસામાં અથડાતાં ગાઢ બાણો એક-બીજાં સાથે ધસાતાં હતાં, તેથી ત્યાં મોટા મોટા ભડકાઓવાળો અશ્વિ પ્રન્વલિત થયો હતો.^{૪૮} શ્વાસોચ્છવાસ લેતા અને લોહીથી છંટાયેલા મોટા મોટા ધનુર્ધરો, ઘોડાઓ, મહાન્મત્ત હાથી-ઓ અને યુદ્ધમાં વિજયની ઇચ્છા રાખનારા શત્રુસંહારક વીર યોદ્ધાઓ ત્યાં દોષાયમાન

થઈને બંધા એક જ સ્થળે આવી ભરાયા હતા, તેથી તે ભાગમાં જાણે ઉઠનાટ થઈ રહ્યો હતો. તે સમયે અશ્વત્થ એવા તે રણરૂપ મહાસાગરને અનુન કિનારારૂપ થઈને બાણો વડે આગળ વધતો અટકાવી રહ્યો હતો. તે મહાસાગરમાં બાણોરૂપી તરંગો હતા, ધન્યોરૂપ ચક્રીઓ હતી અને હાથીઓરૂપ મગરમગ્ગો હતા. વળી તે રણસાગર ઊતર્યો ઉતરાય તેવો નહોતો. તે પાળા-ઓરૂપ માછલાંથી વ્યાપ્ત હતો અને શંખ તેમ જ દુંદુભિઓના શબ્દોથી ગાજી રહ્યો હતો. વળી તે અસંખ્ય તથા અપાર હતો. તે રણરૂપ છાણોવાળો હતો, પામડીઓરૂપ કાચબાવાળો હતો અને છત્રો તથા પતાકાઓરૂપ ફીણની તેમાં હારો બંધાઈ રહી હતી. ૪૬-૫૩

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : અનુન જ્યારે પૃથ્વી પર ઊભો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં ઘોડાઓ પકડીને ઊભા હતા, તે તકનો લાભ લઈ મારા પક્ષના ચોદ્ધાઓએ અનુનને કેમ મારી નાખ્યો નહિ? ૫૪

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! પૃથ્વી પર ઊભા રહેલા અનુનને રથમાં બેઠેલા સર્વ રાજાઓને વેદ વિરુદ્ધ વાક્યની પેઠે એકદમ રોકી રાખ્યા હતા. ૫૫ અનુન પૃથ્વી પર ઊભો હતો અને બીજા સર્વ રાજાઓ રથ પર બેઠા હતા, છતાં લોક જમ સર્વ ગુણોને અટકાવી દે, તેમ તેણે એકલાએ તે સૌને અટકાવી દીધા હતા. ૫૬ તે પછી મહાબાહુ અને ધીર જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના પ્રિય મિત્ર અનુનને આ વાક્ય કહેવા લાગ્યા : 'હે અનુન! ઘોડાઓને પાણી પીવાની છત્રા થઈ છે, પણ આ રણમાં તેવું કંઈ જળાશય નથી. આ સમયે ઘોડાઓને પાણી પાવાની જરૂર છે, પણ તેમને પાળાજવાની જરૂર નથી. ૫૭, ૫૮ તે સાંભળી, 'આ રહ્યું જળાશય' એમ કહીને અનુનને અસ્રથી પૃથ્વીમાં પ્રહાર કર્યો અને એમ તુરંત જ

તેણે ઘોડાઓને જળપાન કરવા માટે સુંદર સરોવર બનાવી આપ્યું. ૫૯ ક્ષણવારમાં તૈયાર કરેલું એ સરોવર હંસો અને ખતકોથી વ્યાપ્ત હતું, ચક્રવાક પક્ષીઓથી સુશોભિત હતું, અતિ વિસ્તીર્ણ હતું અને નિર્મળ જળથી ભરપૂર હતું. તેમાં સુંદર કમળો ખીલ્યાં હતાં અને કાચબા તથા માછલાં આદિ જળચરોથી ભરેલું હતું. તે અગાધ હતું, ઋષિજનોથી સેવાતું હતું અને તેના દર્શનાર્થે નારદમુનિ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. ૬૦, ૬૧ પછી વિશ્વકર્મોની પેઠે અદ્ભુત કર્મ કરનારા એ અનુનને ઘોડાઓને આરામ લેવા માટે બાણોના જ આડસરવાળું, બાણોના જ થાંભલાવાળું અને બાણોના જ છાપરાવાળું એક અદ્ભુત બાણચુક કરી આપ્યું. મહાત્મા અનુનને તે બાણચુક તૈયાર કર્યું, ત્યારે શ્રીગોવિંદે હસીને કહ્યું : 'ધન્ય! ધન્ય! ૬૨, ૬૩

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરંગ અય્યવધવધપર્વમાં 'વિદ અને અનુવિદ'નો વધ નામનો અધ્યાય ૮૯ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૦ માં આશ્ચર્યચકિત સૈન્યો

॥ સજય ઉવાચ ॥

સલિલે જનિતે તસ્મિન્ કૌંતેયેન મહાત્મના ।
નિસ્તારિતે દ્વિપસૈન્યે કૃતે ચ શરવેન્મનિ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : મહાત્મા અનુનને જ્યારે તે જળ ઉત્પન્ન કર્યું, શત્રુઓના સૈન્યને બાળી રાખ્યું અને બાણચુક તૈયાર કર્યું, ત્યારે મહાતેજસ્વી વાસુદેવ રથ પરથી તત્કાળ ઊતરીને ઘોડાઓને છોડવા લાગ્યા તથા તેમનાં શરીરમાંથી કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો ખેંચી કાઢવા મંડ્યા. ૧, ૨ પૂર્વે કદી નહિ જોયેલું તે અદ્ભુત કર્મ જોઈને સર્વ સિદ્ધોનાં તથા ચારણોનાં ટોળાંમાં અને સૈનિકોમાં સર્વ સ્થળે 'ધન્ય! ધન્ય!' ના મહાન શબ્દો થઈ રહ્યા. ૩ ત્યારે અનુન પગપાળો રહીને સર્વની

સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, છતાં મહારથીઓ તેને વારી શક્યા નહોતા, એ ધણું નવાઈ જેવું હતું.^૪ તે સમયે સંખ્યાબંધ રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ તેની સામે યસી આવતા હતા, તોપણ અર્જુન લગાગે ગમરાયો ન હતો. સર્વ પુરયોના કરતાં તેનામાં તેજ અતિશય હતું.^૫ શત્રુપક્ષના રાજાઓ અર્જુન પ્રત્યે ખાણેના ઢગેઢગ છોડી રહ્યા હતા, છતાં શત્રુનીરોનો સંહાર કરનાર એ ધર્માત્મા ઇંદ્ર-પુત્ર વ્યથા પારથો ન હતો.^૬ ત્યારે તેના ઉપર સેકડો ખાણેના જયાઓ, ગદાઓ અને ભાલાઓ આવી પડતા હતાં, તોપણ સમુદ્ર જમ નહીંઓને ગળી જાય, તેમ તે વીર્યવાન અર્જુન તેમને ગળી જતો હતો.^૭ અર્જુન પોતાના મહાન બાહુબળથી તથા અન્નવેગથી મોટા મોટા સર્વ રાજાઓનાં ઉત્તમ ઉત્તમ ખાણેનો નાશ કરતો હતો.^૮ મહારાજા અર્જુન તથા વાસુદેવ એ બંનેના તે મહાઅદ્ભુત પરાક્રમના કૌરવો પણ વખાણ કર્યા વિના રહ્યા નહોતા.^૯ તેઓ માદોમાદે કહેતા હતા કે, 'આનાથી અધિક આશ્ચર્ય લોકમાં બીજું કયું થશે કે થયું છે, કારણ કે રણમાં આપણા બંનાના દેખતાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને પોતાના ઘોડાઓને છોડ્યા છે।^{૧૦} અરે! એ બંને નર વગેરે આપણામા ધણે ભય ફેલાવી દીધો છે અને રણની મધ્યમાં નીડર થઈને પોતાનું તેજ દેખાડ્યું છે।^{૧૧} તેનામાં હે ભરત! હે પૃથ્વીનાથ! પોતે જાણે સ્ત્રીઓની મધ્યમાં હોય તેમ સમજીને મદ મદ હસતા કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ નિર્ભય થઈને અને તમારાં સર્વ સૈન્યોના દેખતા જ તે ઘોડાઓને રણમાં અર્જુને તૈયાર કરેલા ખાણગૃહમાં લઈ ગયા।^{૧૨, ૧૩} ત્યાં લઈ જઈને તેમણે તેમના યાકને, નિર્મળતાને, ફીણને, કપને અને ઘણેને દૂર કર્યા, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ઘોડાઓને નડાવવાના કાર્યમાં કુશળ હતા।^{૧૪} હવે તેમણે પોતાના એ હાથ વડે

ઘોડાઓનાં શરીરમાં ખૂંચેલાં ખાણેને દૂર કર્યા અને તેમને યથાયોગ્ય પખાળ્યા તથા પંખાળ્યા. પત્રી સારી રીતે સાફસૂક કરીને શ્રીકૃષ્ણે તેમને પાણી પાડ્યું।^{૧૫} એ રીતે પાણી પીને, નાહી તથા ચારે ખાઈને યાકરહિત થયેલા તે ઘોડાઓને શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ હર્ષભેર પોતાના ઉત્તમ રથમાં જોડ્યા।^{૧૬} પછી સર્વ શસ્ત્રારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એ મહાતેજસ્વી વાસુદેવ પોતે પણ તે રથ પર બેઠા અને અર્જુન સાથે સત્તર આગળ વધ્યા।^{૧૭} આમ અર્જુનના રથને પાણી પાયેલા ઘોડાઓથી પુનઃ સજ્જ કરાયેલો જોઈને કુરુસૈન્યના સારા સારા ઘોડાઓ પણ પાછા ઉદાસ મનના થઈ ગયા. હે રાજા! ભાંગી ગયેલી દાદોવાળા સર્પોની પેઠે તેઓ નિસાસા નાખવા લાગ્યા અને જુદા જુદા બોલી બોલ્યા કે, 'અહો! પ્રિકાર છે આપણને! અરે! અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ આપણા બંનાની વચ્ચેથી પસાર થઈ ગયા! અરે! સર્વ રીતે રામાંચિત થયેલા તે અદ્ભુત સૈન્યને જોઈને ઠેટલા-એક બુમાબૂમ કરતા હતા કે, 'હવે ઉતાવળ કરો. ઉતાવળ કરો! અહીં બિભા રહેવામાં હવે કંઈ સાર નથી અરે! બાળક જમ રમકડાનો તિરસ્કાર કરે છે, તેમ તે બંને કવચારીઓએ આપણા બળને તિરસ્કાર કર્યો છે અને સર્વ ક્ષત્રિયોના દેખતાં તેઓ એક રથની સહાયથી જ અહીં થી ચાલ્યા ગયા છે આપણે બંના પ્રયત્ન કરતા રહ્યા અને બરાડા પાડતા રહ્યા, પણ તેઓ તો કાઈની પરવા કર્યા વિના સર્વ રાજાઓની આગળ પોતાનું વીર્ય દર્શાવીને આગળ વધી ગયા છે।^{૧૮-૨૨} એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન આગળ ચાલ્યા ગયા, એટલે તે જોઈને ઠેટલાએક બીજા સૈનિકો બોલી બોલ્યા કે, 'હે કૌરવો! ઝટ કરો, બવા એકત્ર થઈને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને વન કરવા માટે ઉતાવળ રાખો।^{૨૩} એ વેલો કૃષ્ણ રણમાં આપણા

બંધાનો તિરસ્કાર કરીને સર્વ ધનુર્ધરાની આંખ આગળ જ પોતાનો રથ બેઠીને જયદ્રથનો વધ કરવા આલ્યો બધ છે! ^{૧૨૪} તે રાજના તેમાં ઠટલાએક રાજાઓ પૂર્વે કહી નહિ જોયેલું તે મહા આશ્ચર્ય જોઈને રણમાં માંદોમાંદો આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા : ^{૧૨૫} 'નિ.શંક, દુર્યોધનના અપરાધથી સર્વ સૈન્યોનો, રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો, સમગ્ર ક્ષત્રિયોનો, અરે! આખી પૃથ્વીનો નાશ થવા બેઠો છે! ^{૧૨૬} હાય! એમાંના ધણાખરા તો નાશ પામી ગયા છે, છતાં હજી તે રાજ સમજતો નથી।' હે ભરત! એ રીતે સર્વ ક્ષત્રિયો તથા બીજા ઠટલાએક યોદ્ધાઓ અંદર અંદર કહી રહ્યા હતા. ^{૧૨૭} વળી તેઓ બોલતા હતા કે, 'ઉપાયને નહિ સમજનારો પેલો ખૂખ દુર્યોધન સિંધુરાજના મરણ પછી જે કાર્ય કરવાનું હોય તે આ સમયે જ કરે. ^{૧૨૮} ત્યાં તો અર્જુન સત્તર પાણી પીને તાજ થયેલા ઘોડાઓથી જયદ્રથ સામે આલ્યો ગયો હતો. આ સમયે સૂર્ય પણ નર્યો હતો. ^{૧૨૯} સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ અર્જુન ક્રોધાયમાન થયેલા કાળની પેઠે જયદ્રથ તરફ ધસી જતો હતો, પણ યોદ્ધાઓ તેને અટકાવી શક્યા નહોતા. સિંહ જેમ મૃગોનાં ટોળાંને છિન્નભિન્ન કરી નાખે, તેમ શત્રુતાપન અર્જુન જયદ્રથને પહોંચી વળતા માટે સૈન્યને હાંથી કાઢતો હતો અને સર્વ સૈનિકોને છિન્નભિન્ન કરતો હતો. ^{૧૩૦, ૧૩૧} શ્રીકૃષ્ણ પણ સૈન્યમાં દાખલ થઈને ઘોડાઓને ઝડપથી હાંકતા હતા અને પોતાના બગલા જવા શ્વેત પાંચજન્ય શંખને વગાડતા હતા. ^{૧૩૨} અર્જુનના વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓ એટલા બધા વેગથી દોડી જતા હતા કે, અર્જુને શત્રુઓ પર આગળથી છોડેલાં બાણો રથના આદ્ય ગયા પછી પાછળથી તેમના પર પડતાં હતાં. ^{૧૩૩} હવે એકદમ ઠાપાયમાન થયેલા રાજાઓ તથા

બીજા અનેક ક્ષત્રિયો જયદ્રથનો વધ કરવા મુશ્કેલ તે અર્જુનની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા. ^{૧૩૪} રીતે સૈન્યો જ્યારે યુદ્ધમાં બેઠેલા પુરપથે અર્જુન તરફ ધસી ગયાં હતાં, ત્યારે દુર્યોધન પણ ઉતાવળો ઉતાવળો રણમાં અર્જુનની પાછળ પડ્યો. ^{૧૩૫} એ વેળા વાયુથી ફરકતી ધમવાળા તથા મેઘ સમાન ઘોપવાળા અર્જુનના એ રથને જોઈને તથા તેમાં બેઠેલા ભયંકર સ્વરૂપવાળા અર્જુનને જોઈને રથીયોદ્ધાઓ ખિન્ન થઈ ગયા હતા. ^{૧૩૬} ત્યારે ચોતરફથી બેઠતી ધૂળથી સૂર્ય અત્યંત ઢંકાઈ ગયો હતો અને બાણોથી પીડાયેલા યોદ્ધાઓ એ રણમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને જોવા સમર્થ થતા ન હતા. ^{૧૩૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં 'સૈન્યનું વિરમય થવું' નામનો અધ્યાય ૧૦૦ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૧મો

દુર્યોધન યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સંસતં હવ મજ્ઞાનસ્તાવકાનાં મવાનૃપ ।

તૌ દૃષ્ટ્વા સમત્તિકાન્તૌ વાસુદેવધનંજયૌ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને સૈન્યનું ઉલ્લંઘન કરી આવેલા જોઈને, તમારા પુત્રોની મજાજો બાણે ભયને લીધે નરમ પડી ગઈ. આમ છતાં તે બંધા મહાત્માઓ લજ્જા અને વૈયંને લીધે સ્થિર થઈ બિમાર રહ્યા અને ઠાપાયમાન થઈને અર્જુન સામા જવા લાગ્યા. આમ ક્રોધ અને અમર્ષથી યુક્ત થઈને જોયો અર્જુન સામા યુદ્ધ કરવા ગયા હતા તેઓ નદીઓ જેમ સાગર પાસેથી પાણી ફરતી નથી, તેમ હજી સુધી પણ પાછા ફર્યા નથી. જોયો દુષ્ટ હોઈને અર્જુન સામેના રણમાંથી પાછા હટ્યા હતા, તેઓ વેદોથી નિવૃત્ત થયેલા નાસ્તિકોની પેઠે નરકને પામ્યા છે અને

પાપી થયા છે.^૪ પુરુષશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન તો રથીઓનાં સૈન્યોને ઉદ્દેશથી જઈને રાહથી મુક્ત થયેલા બે સૂર્યોની પેઠે રણમાં દેખાતા હતા.^૫ જમ મોટી જગ ફાટીને બહાર નીકળી આવેલાં બે મત્સ્યો શ્રમશક્તિ ગણાય, તેમ તે સેનારૂપ જાળને ફાટીને બહાર નીકળી આવેલા તે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ શ્રમમુક્ત દેખાતા હતા.^૬ શસ્ત્રોથી કષ્ટદાયક એવા અગ્નિત દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાંથી મુક્ત થયેલા તે બંને મહાત્માઓ પ્રલયકાળે ઉદય પામેલા બે સૂર્ય સરખા રણમાં દેખાતા હતા.^૭ અઓના તથા શસ્ત્રોના સંકટમાંથી મુક્ત થયેલા તે બંને મહાત્માઓ ક્ષત્રયા શત્રુઓને સંકટ કરનારા દેખાતા હતા. અગ્નિ સમાન તીક્ષ્ણ મગરના મુખમાંથી મુક્ત થયેલાં બે મત્સ્યોની પેઠે તે બંને જણા દ્રોણાચાર્યરૂપ મગરમચ્છના મુખમાંથી મુક્ત થયા હતા. બે મગરમચ્છે જમ સમુદ્રને ખગમજાવી નાખે, તેમ તે બંને જણા કૌરવોની સેનાને ખગમજાવી નાખતા હતા. જે સમયે તે બંને જણા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં હતા, તે વખતે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ અને તમારા પુત્રો નિશ્ચય માની બેઠા હતા કે, ‘આ બંને જણા કદી પણ દ્રોણનું ઉદ્દેશન કરી આવશે નહિ.’^{૮-૧૦} હવે જ્યારે મહાતેજસ્વી એવા તે અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ દ્રોણના સૈન્યને ઉદ્દેશથી આગળ આવ્યા, ત્યારે હે મહારાજ ! તેમણે સિંધુ-રાજના જીવિતની આશા રાખી નહિ.^{૧૧} છતાં હે રાજન્ ! આ બંને જણા દ્રોણ તથા કૃતવર્માના હાથમાંથી મુક્ત થશે જ નહિ, આવી માન્યતાને લીધે કૌરવોનાં સર્વ સૈન્યોને સિંધુરાજના જીવિત વિધે મહાબળવાન આશા રહી હતી.^{૧૨} પણ હે મહારાજ ! શત્રુઓને તપાવનારા તે બંને જણા તેમની સર્વ આશા નિષ્ફળ કરીને દ્રોણના તથા કૃતવર્માના દુસ્તર સૈન્યને તરી ગયા હતા.^{૧૩}

આમ પ્રજ્વલિત અગ્નિની પેઠે તે બંનેને સૈન્યનું ઉદ્દેશન કરી આવેલા જોઈને, તમારા પુત્રો નિરાશ થઈને સિંધુરાજના જીવિતની આશા રાખતા ન હતા.^{૧૪} એ વેળા નિર્ભય થયેલા અને શત્રુઓનો મય વધારતા તે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન જયદ્રથનો વધ કરવાના સંબંધમાં પરસ્પર આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા.^{૧૫}

અર્જુન બોલ્યો : કૌરવોના છ મહારથી-ઓની મધ્યમાં રહેલો પેલો જયદ્રથ પણ હવે મારી નજરે આવી ચઢ્યો છે, તેથી તે કદી પણ છૂટવાનો નથી.^{૧૬} અરે ! દેવગણોને સાથે લઈ સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ પણ એ કદાચ યુદ્ધમાં એનું રક્ષણ કરશે, તોપણ આપણે બે એને મારી નાખીશું. આ પ્રમાણે તેઓ બંને જણા પરસ્પર વાતો કરી રહ્યા હતા.^{૧૭} સિંધુરાજ સામે દૃષ્ટિ કરીને તેઓ બંને જણા એ રીતે વાર્તાલાપ કરતા હતા, ત્યારે તમારા પુત્રો મોટા ઢાલાહલ કરવા લાગ્યા હતા.^{૧૮} જમ ઢાઈ તરસ્યા થયેલા બે હાથી-ઓ નિર્જળ પ્રદેશોનું ઉદ્દેશન કરીને સજળ પ્રદેશ-મા આવીને તથા જળપાન કરીને શાંત થાય, તેમ શત્રુઓનું દમન કરનારા તે બંને વીરો શાંત થયા હતા.^{૧૯} વ્યાઘ્રો તથા સિંહોથી વ્યાપ્ત થયેલા પર્વતોનું ઉદ્દેશન કરીને, તેઓ મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત થયેલા બે વૈરથો સરખા નિર્ભય દેખાતા હતા.^{૨૦} એ સમયે તેમના મુખનો વણું એવો હતો કે, કૌરવો પણ તેમને નિર્ભય માનવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ પણ તેમને સૈન્યમાંથી છૂટા થયેલા જોઈને તમારા યોદ્ધાઓ ખૂમા-ખૂમ કરવા લાગ્યા.^{૨૧} સર્વ સમાન આકારવાળા, પ્રજ્વલિત અગ્નિ સમાન તથા સાગર તુલ્ય એવા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાંથી તથા બીજા રાજાઓના હાથમાંથી મુક્ત થયેલા તે બંને શત્રુદમન વીરો પ્રકાશમાન સૂર્ય સરખા દેખાતા હતા

અને હર્ષયુક્ત થઈને જાણે સમુદ્રને તરી ગયા હોય તેવા જણાતા હતા.^{૨૨, ૨૩} વળી મહાન અશ્વોના સમૂહવાળા તથા દ્રોણ અને કૃતવર્માના રક્ષણ તળે રહેલા સૈન્યમાંથી છૂટા થયેલા તે બંને જણા રણમાં ઈંદ્ર અને અગ્નિની જેમ પ્રકાશમાન લાગતા હતા.^{૨૪} દ્રોણાચાર્યનાં તીક્ષ્ણ બાણથી વ્યાઘ્ર થયેલા અને તેથી જ બહાર પ્રકટ દેખાતા લોહીવાળા એ અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ગુલાબી કરેણનાં વૃક્ષોથી વ્યાઘ્ર થયેલા બે પર્વતો જેવા પ્રકાશતા હતા.^{૨૫} તે બંને વીરે શક્તિઓરૂપ સર્પોથી સંકટકારક, લોખંડી બાણોરૂપ મગરમચ્છવાળા, મોટા મોટા સન્નિયોરૂપ જળથી ભરેલા તથા દ્રોણાચાર્યરૂપ ઝૂડવાળા મોટા ધરારૂપ સૈન્યમાંથી બહાર નીકળીને દીપતા હતા.^{૨૬} ધનુષ્યની પશુછના ઘોષરૂપ ગર્જનાવાળા, ગદાઓ તથા તલવારોરૂપ વીજળીના ચમકારાવાળા અને દ્રોણાચાર્યનાં અશ્વોરૂપ મહામેઘથી છૂટા થયેલા તે બંને વીરે અધકારથી મુક્ત થયેલા સૂર્યને ચંદ્રની પેઠે રણમાં પ્રકાશતા હતા.^{૨૭} વળી મોટા મોટા યોદ્ધાઓરૂપ ઝૂડોવાળી અને જળથી સંપૂર્ણ ભરેલી સિંધુ, શતદ્રુ, વિપાશા, ધરાવતી, ચંદ્રભાગા તથા વિતસ્તા નામની સમુદ્રગામિની મહાનદીઓ જેવી કૌરવોની તે સેનાઓને તે મહાધનુર્ધર, લોકવિખ્યાત અને પ્રસિદ્ધ એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પોતાના બે બાહુઓથી તરી ગયા હતા, એમ સર્વ જૂતો માનવા લાગ્યાં; કારણ કે દ્રોણાચાર્યનાં અશ્વબળનું તેમણે અતિશય બાહુબળથી જ વારણ ક્યું હતું.^{૨૮, ૨૯} એ રીતે તે બંને જણા લગભગ પાસે રહેલા નૃપદશને મારી નાખતાની ઇચ્છાથી બેઠે રહ્યા હતા. જેમ જલાશયે આવી જામેલા રુઝ જાતિના યુગને મારી નાખવા ઇચ્છતા બે વાઘો હોય, તેમ તે બંને ત્યાં જાણ રહ્યા હતા.^{૩૦} કે મહારાજ! તે સમયની તે બંનેના મુખની કાંતિ

એટલી બધી હય દેખાતી હતી કે, તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ નૃપદશને મારી ગયેલો જ માનવા લાગ્યા.^{૩૧} લાલચોળ નેત્રોવાળા તથા મોટી મોટી ભુજવાળા એ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સિંધુરાજને પોતાની સામે બેઠેને હર્ષમાં આવી ગયા હતા અને વારંવાર એકબીજાએ ગર્જનાઓ કરવા મંડ્યા હતા.^{૩૨} કે રાજન! હાથમાં ઘોડાઓની લગામ પકડીને જામેલા એ શ્રીકૃષ્ણની તથા હાથમાં ધનુષ્યને ધારણ કરી રહેલા એ અર્જુનની તે સમયની કાંતિ સૂર્ય અને અગ્નિ સરખી થઈ રહી હતી. માંસને એતાં જેમ બાજપક્ષીને હર્ષ બપજ, તેમ સિંધુરાજને સમીપમાં જ બેઠેને, દ્રોણાચાર્યના સૈન્યથી મુક્ત થયેલા તે બંનેને હર્ષ બપજ્યો હતો.^{૩૩, ૩૪} પોતાની તદ્દન સમીપમાં જ રહેલા સિંધુરાજને બેઠેને તેઓ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને માંસને બેઠેને બે બાજપક્ષીઓ જેમ એકાએક ઝડપ મારે, તેમ તેઓ બંને જણા એકાએક તેના ઉપર ધસી ગયા.^{૩૫} એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને નૃપદશ તરફ ધસી ગયેલા બેઠેને, તમારો પુત્ર કુર્યોધન સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે ચઢી આવ્યો.^{૩૬} કે રાજન! દ્રોણાચાર્યે કવચ ધારણ કરાવેલો કુર્યોધનરાજ પોતે એકલો જ યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો હતો; કારણ કે તે પ્રજા! તે પોતે જ ઘોડાઓને ચલાવવાની ક્રિયાને સંસ્કાર પુરઃસર બણતો હતો.^{૩૭} કે રાજ! તમારો પુત્ર મહાધનુર્ધર એવા તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને ઉલ્લંઘી જઈને લગભગ શ્રીકૃષ્ણના મુખ સામે જ આવી પહોંચ્યો હતો.^{૩૮} આમ જ્યારે તમારો પુત્ર કુર્યોધન અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયો, ત્યારે તમારાં સર્વ સૈન્યોમાં હર્ષનાં વાદિનો વાગવા લાગ્યાં.^{૩૯} વળી કુર્યોધનને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની આગળ આવી જામેલો બેઠેને ત્યાં શંખનાદો ભેગા સિંહનાદો થવા લાગ્યા.^{૪૦} કે

પ્રભુ ! એ વેળા સિંધુરાજના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી રાજરક્ષકો તમારા પુત્રને રણમાં આવેલો જોઈને અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા હતા.^{૪૧} આમ પોતાના અનુચરો સાથે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવેલા એ દુર્યોધનને જોઈને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આ સમયોચિત વચન કહ્યાં.^{૪૨}

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વાતર્જત જયદ્રથવધપર્વમાં
'દુર્યોધનનું આગ્રમન' નામનો અધ્યાય ૧૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૨ મો

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત

॥ વાવુદેવ ઉવાચ ॥

દુર્યોધનમતિક્રાંતમેનં પરથ ધનંજય ।

અલ્પદુષ્ટતમિમં મન્યે નાસ્ત્યસ્ય સદશો રથઃ ॥૧॥

વાસુદેવ બોલ્યા : હે અર્જુન ! જો તો ખરો, આ દુર્યોધન સર્વને ઉલ્લંઘીને અહીં આવી પહોંચ્યો છે. હું આને અદ્વિત માનું છું. મને લાગે છે કે, આના સરખો બીજો કોઈ મહારથી નથી.^૧ ધૃતરાષ્ટ્રનો આ મહાખળવાન પુત્ર દૂર સુધી ખાણે ફેંકનારો છે, મહાધનુર્ધર છે, અસ્ત્રકુશળ છે, યુદ્ધમાં મદોન્મત્ત છે, દંઢ અસ્ત્રવાળો છે અને તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરી જાણે છે.^૨ હે પાર્થ ! આ મહારથી પ્રથમથી જ અત્યંત સુખમાં ઊછરી મોટાચિયો છે, સર્વ વાતે કુશળ છે અને નિત્ય પોતાના બાંધવોનો દ્રેષ કરે છે.^૩ માટે હે નિર્દોષ ! મને લાગે છે કે, તારું તથા એતું આ યુદ્ધ સમય-ને યોગ્ય છે. આ સમયનું તમારું આ યુદ્ધરૂપી ઘૂત તમારા બનેલા વિજયને માટે અથવા પરા-જયને માટે આગળ આવી ખડું થયું છે.^૪ હે પાર્થ ! આ વેળા તું ચિરકાળથી એકઠા કરેલા ક્રોધરૂપ ઝરને વરસાવ. આ મહારથી જ પાંડવોના સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે.^૫ તું આજે તારા આત્માની સફળતા જ માનજે; કારણ કે આ દુર્યોધન આજે તારાં ખાણોના વિષય થયો છે. બાકી આ રાજ્ય-

લોભી રાજ તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવે શાનો ?^૬ આજે આ દુર્યોધન તારાં ખાણોના લક્ષ્યમાં આવી ઊભો છે, તે બહુ સારું થયું છે. હે ધનંજય ! એ દુર્યોધન આજે જીવનો ત્યાગ કરે તેવું તું કરજે.^૭ હે પુરુષપ્રેમ ! અર્થમાંના મદમાં મૂઠ થયેલો આ રાજ જરા પણ દુઃખ પામ્યો નથી અને યુદ્ધમાં તારા વીર્યને પણ બજાવતો નથી. હે પાર્થ ! દેવો, અસુરો ને મનુષ્યો સહિત આ ત્રણેય લોકો તને રણમાં જીતવાનો ઉત્સાહ કરી શકે તેમ નથી, તો આ એક દુર્યોધન વળી દાણ માત્ર છે ! હે પાર્થ ! આજે ઘણું રૂડું થયું છે કે, આ દુર્યોધન તારા રથ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. હે મહાબાહુ ! પૂર્વે જન્મ છેદે વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ તું આને હણી નાખ.^{૮-૧૦} હે નિર્દોષ અર્જુન ! આ દુર્યોધન હમેશાં તારો અનર્થ કરવામાં જ તત્પર રહ્યો છે અને કંઈ ખટપટ કરીને એણે ધર્મરાજને જીતારમાં છેતર્યો છે.^{૧૧} હે માન આપનારા અર્જુન ! પાપયુક્તિના આ દુર્યોધને સદા નિષ્પાપ એવા તમારા પર ઘણાં ધાતકી કૃત્યો કર્યાં છે.^{૧૨} માટે હે પાર્થ ! તું યુદ્ધમાં આર્થયુક્તિ ધારણ કર અને સદા ક્રોધાથમાન રહી સ્વેચ્છાએ વર્તાનારા આ અનાર્થ પુરુષનો તું કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના વધ કરી નાખ. હે પાંડવ ! આ દુર્યોધને કપટ કરીને તમારું રાજ્ય છીનવી લીધું છે, તમને વનવાસ આપ્યો છે અને કૃષ્ણને સંતાપ કર્યો છે. એ બધાનો મનમાં વિચાર કરીને તું આ સમયે પરાક્રમ કર.^{૧૩,૧૪} આજે એ તારાં ખાણોની નજીકમાં આવી ઊભો છે, તે બહુ જ સારું થયું છે. જયદ્રથનો વધ કરવારૂપ આપણા કાર્યનો નાશ કરવા માટે તે આગળ આવીને જ પ્રયત્ન કરે છે, તે પણ તારું એક સુદૈવ જ છે.^{૧૫} વળી એ દુર્યોધન પોતાના મનમાં સમજે છે કે, 'મારે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવાનું છે.' આ પણ એક ભાગ્યની જ

વાત છે. હે પાર્થ ! ખડુ જ ઠીક થયું છે કે, તારા સર્વ અભિલાષો આજ આપોઆપ સફળ થશે.^{૧૬} હે અર્જુન ! જેમ પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં છેદે જંભા-સુરનો વ્રધ કર્યો હતો, તેમ આજ તું પણ આ કુલાધમ દુર્યોધનનો રણમાં વધ કર.^{૧૭} તું જ્યારે આનો વધ કરીશ, ત્યારે અનાથ થયેલું આ સૈન્ય આપોઆપ છિન્નભિન્ન થઈ જશે; માટે તારા પૂર્વના વેરતું આજ અવલૂથરના (છેલ્લી ક્રિયા) કરી નાખ અને દુરાત્માઓના મૂળરૂપ એવા આ દુર્યોધનને છેદી નાખ.^{૧૮}

સંજય બોલ્યો : શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળી અર્જુન બોલી ઊઠ્યો કે, 'તથાસ્તુ, એ મારે એ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તો આ સમયે બધાં કાર્ય પડતાં મૃદ્ધીને તમે જ્યાં દુર્યોધન ઊભો છે ત્યાં આલો.^{૧૯} એણે આજ ઘણા દિવસ સુધી અમારું નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવ્યું છે, માટે આજના યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને હું તેના મસ્તકને વાઢી નાખીશ. હે માધવ ! જેણે દુઃષ્ણ ભોગવવાને માટે તદ્દન અયોગ્ય એવી કૃષ્ણાના કેશનું જરીસલામાં અપમાન કર્યું છે, તેની સામે યોગ્ય પગલાં લેવાને હું શક્તિમાન થઈશ ને ?'^{૨૦, ૨૧} આમ પરસ્પર વાતો કરતા તે બન્ને કૃષ્ણએ હર્ષપૂર્વક પોતાના શ્વેત ઘોડાઓને તે રાજને પહોંચી વળવા માટે યુદ્ધમાં આગળ હાંક્યા.^{૨૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સમયે તમારો પુત્ર દુર્યોધન લગભગ તે બન્નેની સમીપમાં પહોંચી ગયો હતો. હે રાજ ! પોતાને મહાન ભય પ્રાપ્ત થયો છે, એ બહુ યા છતાં પણ તે નિર્ભય જ રહ્યો હતો.^{૨૩} તેના એ પરાક્રમને જોઈ સર્વ દાનિયો તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યા; કારણ કે તેણે પોતાની સામે ધરી આવેલા અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને અટકાવી રાખ્યા હતા.^{૨૪} હે રાજન ! રણમાં આવી ઊભેલા દુર્યોધનરાજને જોઈને તમારાં સર્વ સૈન્યોમાં હર્ષના મોટા મોટા શબ્દો

થવા લાગ્યા.^{૨૫} એ રીતે જ્યારે મનુષ્યોના ભયંકર શબ્દો થવા લાગ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રે શત્રુઓને નહિ જવા તુરંચ ગણીને અટકાવી રાખ્યા હતા.^{૨૬} આમ જ્યારે તમારા ધનુર્ધર પુત્રે અર્જુનને અટકાવી રાખ્યો, ત્યારે શત્રુતાપને અર્જુન તેના પર અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ ગયો.^{૨૭} સામસામા ક્રોધેલા તે દુર્યોધનને તથા અર્જુનને જોઈને સર્વ રાજાઓ પણ ભયંકર સ્વરૂપ કરીને ચારે બાજુ જોઈ રહ્યા. હવે હે રાજ ! અર્જુન તથા વાસુદેવને ક્રોધેલા જોઈને યુદ્ધની ઇચ્છાવાળો દુર્યોધન મંદ મંદ હસીને તેમનું આહવાન કરવા લાગ્યો.^{૨૮, ૨૯} ત્યારે હર્ષમાં આવી ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન મોટા શબ્દથી સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને પોતપોતાના શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૩૦} તે બન્નેને આમ આનંદમાં આવેલા જોઈને કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ તમારા પુત્રના જીવનના સંબંધમાં નિરાશ થઈ ગયા.^{૩૧} અરે ! બીજા સર્વ કૌરવો તો એ બાબતનો શોક કરવા લાગ્યા અને તમારા પુત્રને અગ્નિમાં ઢોમાયેલો માનવા લાગ્યા.^{૩૨} વળી અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને હર્ષ પામેલા જોઈને કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો ભયભીત થઈ ગયા અને બોલી ઊઠ્યા કે, 'રાજ મૂંઝો ! રાજ મૂંઝો !'^{૩૩} યોદ્ધાઓને એ ઠાલાહલ સાંભળીને દુર્યોધન બોલ્યો : 'તમારો ભય દૂર થાઓ. હું હંમણું જ અર્જુનને તથા કૃષ્ણને મૃત્યુ પાસે વિદાય કરી દઉં છું.'^{૩૪} સર્વ સૈનિકોને એ પ્રમાણે કહીને જયની ઇચ્છાવાળા રાજા દુર્યોધને ક્રોધપૂર્વક અર્જુનને સયોધીને આ વચન કહ્યું :^{૩૫} 'હે પાર્થ ! તું જે પાંડુથી જન્મેલો હોય, તો તું જ ઠાઈ દિવ્ય અથવા પાર્થિવ અસ્ત્ર શીખ્યો હોય, તેનો મારા પર સત્વર પ્રયોગ કરી દેખાડ.^{૩૬} તારામાં તથા કેશવમાં નેટલું બળ તથા વીર્ય રહેલું હોય, તેનો તું એકસામટો મારા પર ઝટ ઉપયોગ કર; એટલે

અમે તારા પરાક્રમે જોઈએ તો ખરા!^{૩૭} લોકો કહે છે કે, તે સ્વામીના સહારને યોગ્ય એવાં કર્મો કર્યાં છે, પણ તે તો તેં અમારી આંખ આગળ કર્યાં નથી, તો હવે તું એ પરાક્રમે અમારી આગળ કરી બતાવ.^{૩૮}

ઇતિ શ્રીમદ્માસરનામ ડ્રોણપર્વાત્મજે નમઃકથયધર્મપર્વામાં
'શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત' નામનો
અધ્યાય ૧૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૩ મો

દુર્યોધનની હાર

|| પાંચમી ઉવાચ ||

एवमुक्त्वार्जुनं राजा त्रिमिर्मर्मातिगैः शरैः ।

अम्यविष्यन्महार्जुनैश्चतुर्मिधत्तुरो हयान् ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એમ કહીને રાજા દુર્યોધને મનને ભેદી નાખે તેવાં ત્રણ બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. મહાવેગવાળાં બીજાં ચાર બાણો મૂકીને તેણે તેના ચાર ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા તથા દશ બાણો મૂકીને તેણે વાસુદેવને છાતીમાં વીંધી નાખ્યા. વળી એક ભઠ્ઠાબાણથી તેણે શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં રહેલી ચાકુકને ઠાપી નાખી અને તેને પથ્થર પર પાડી દીધી.^{૧,૨} ત્યારે અર્જુને પણ અવ્યય થઈને તેને અદ્ભુત પૂંખવાળાં તથા શિલા પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં ચૌદ બાણોના સત્તર પ્રહાર કર્યો, પણ તે બાણો દુર્યોધનના કવચમાં નિષ્ફળ થયાં.^૩ એ પ્રમાણે તે બાણોને નિષ્ફળ થયેલાં જોઈને અર્જુને પુનઃ ચૌદ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યો; પરંતુ તે બાણો પણ કવચમાં નિષ્ફળ થઈ પડ્યાં.^૪ આમ અર્જુનનાં અઠ્યાવીસ બાણોને નિષ્ફળ થયેલાં જોઈને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણે તેને આ વચન કહ્યું:^૫ 'હે પાથ' ! પૂર્વે કહી નહિ જોયેલું એવું આજ હું જોઈ છું. કેટલા પથ્થરો જમ અથડાઈને પાછા પડે છે, તેમ તેં છાટેલાં બાણો પણ આજ

વ્યથ' પડે છે.^૬ તો હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારા ગાંડીવમાં, તારી મુઠમાં તથા તારા બાહુઓમાં પ્રથમના જેવું સામર્થ્ય તો છે ને ? અથવા તારો તથા આ તારા શત્રુનો આ છેલ્લો સમય આજ તો નથી આવી પહોંચ્યો ને ! આ હું તને પૂછું છું, તું ઉત્તર આપ.^{૭,૮} હે પાથ' ! આ યુદ્ધમાં તારાં બાણોને દુર્યોધનના રથ સામે પાછાં પડેલાં જોઈને મને મહાન વિસ્મય થાય છે.^૯ અરે, આ અર્જુન ! વજ્ર અને વીજળીના અગ્નિ જેવાં ધોર તથા શત્રુઓનાં શરીરને ચીરી નાખનારાં તારાં એ અચૂક બાણો આજ વ્યથ' બંધ છે ! આ તે તારી શી ક્ષેત્રી ?^{૧૦}

અર્જુન બોલ્યો : દ્રોણાચાર્યે જ આજ આવો વિચાર દુર્યોધનના હિત માટે કર્યો છે. હે કૃષ્ણ ! તે આચાર્યે કરાવેલું આ કવચધારણ જ મારાં અસ્ત્રોને અભેદ થઈ પડ્યું છે.^{૧૧} હે કૃષ્ણ ! આ કવચમાં ત્રણેય લોકની શક્તિ સમાયેલી છે. એક દ્રોણાચાર્ય જ એ કવચને બંધે છે અને એ સર્વશ્રેષ્ઠ પાસેથી હું પણ તે બંધું છું.^{૧૨} આ કવચને બાણો વડે ઢેમે પણ ભેદી શકાય એમ નથી. હે ગોવિંદ ! ઇંદ્ર જતે પણ પોતાના વજ્ર-પ્રહારથી આ કવચને યુદ્ધમાં ભેદી શકે તેમ નથી. હે કૃષ્ણ ! આ વાતને તમે પણ બંધો છો, છતાં તમે મને મોહિત કેમ કરો છો ? હે કેશવ ! ત્રણેય લોકની અંદર જ કંઈ બનેલું છે, બને છે અથવા બનશે, તે બધું તમારા બલવામાં જ છે. હે મધુસૂદન ! તમે આ જગતમાં જ કંઈ બંધો છો, તે બીજું કંઈ પણ બંધતું નથી.^{૧૩-૧૫} હે કૃષ્ણ ! દ્રોણાચાર્યે સમજેલા એ કવચને ધારણ કરીને આ દુર્યોધન યુદ્ધમાં નિર્ભયની પેઠે જોભો છે.^{૧૬} પણ હે માધવ ! આ યુદ્ધમાં પોતાનાં કર્તવ્ય-કર્મને એ દુર્યોધન જરા પણ બંધતો નથી અને બીજાએ મંત્રીને સમજેલા કવચને ઢેવળ એક

સ્ત્રીની પેઠે જ એ પહેરીને ઊભો રહ્યો છે.^{૧૭} હે જનાર્દન! હવે તમે મારા બાહુઓના તથા ધનુષ્યના વીર્યને બેઝે. આ દુર્યોધન કવચથી રક્ષિત છે, છતાં હું તેનો પરાજય કરીશ.^{૧૮} દેવોના ઈશ્વર બ્રહ્મદેવે આ ઝળહળતા કવચને પ્રથમ અંગિરાઋષિને આપ્યું હતું, અંગિરા પાસેથી તે બૃહસ્પતિને મળ્યું હતું અને બૃહસ્પતિ પાસેથી તે ઇંદ્રને મળ્યું હતું.^{૧૯} પછીથી ઇંદ્રે તે કવચ મને ઉપદેશ સહિત આપ્યું છે. એણે ધારણ કરેલું આ કવચ બલે દેવોએ બનાવ્યું હશે, અરે, બલેને બ્રહ્માએ પોતે તે બનાવેલું હશે, તોપણ મારાં બાણોથી હણાયેલા આ દુર્યોધિ દુર્યોધનનું આજ કાઈ રક્ષણ કરી શકશે નહિ.^{૨૦, ૨૧}

સંજય બોલ્યો : પછી માનપાત્ર અર્જુનને માનવાસ્રથી તીક્ષ્ણ કવચને પણ તોડી નાખે એવાં બાણોને મંત્રીને ખેંચવા માંડ્યાં; પણ એ અર્જુન જમ જમ ધનુષ્યના મધ્યમાં રહેલાં બાણોને ખેંચવા લાગ્યો, તેમ તેમ અશ્વત્થામા સર્વ અસ્ત્રોનો ધાત કરનારાં અસ્ત્રોથી તે બાણોને કાપવા મંડ્યો. આમ વેદવાદી અશ્વત્થામાએ દૂરથી તે બાણોને કાપી નાખ્યાં એ જોઈ ને, શ્વેત-વાહન અર્જુન વિસ્મય પામ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો : ‘હે જનાર્દન! આ માનવાસ્રનો મારાથી બે વાર પ્રયોગ કરી શકાશે નાહ, છતાં પણ એ હું એનો બીજી વખત પ્રયોગ કરું, તો તે અસ્ત્ર મારો પોતાનો જ અને મારા બળનો પણ નાશ કરે.’ એટલામાં હે રાજન! દુર્યોધને સર્પ સમાન ઝેરી એવાં નવ નવ બાણોથી તે બંનેને વીધી નાખ્યા અને સંઘામમાં ફરી પણ તે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પર મોટી બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. આથી તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ પુશ પુશ યઈ ગયા અને વાદિઓના તથા સિંહનાદોના શબ્દો કરવા લાગ્યા.^{૨૨-૨૭} હવે અર્જુન અત્યંત ક્રોધાવમાન

યઈ ગયો અને ગલોડાં ચાટતો ચાટતો દુર્યોધનના શરીર તરફ એવા લાગ્યો; પણ તેણે તેના એક પણ અંગને કવચથી રક્ષિત ન હોય તેવું બેધું નહિ;^{૨૮} એટલે અર્જુનને સાક્ષાત્ કાળ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને તેના ઘોડાઓને તથા બન્ને પૃથ્વક્ષત્રોને મારી નાખ્યા.^{૨૯} તે ઉપરાંત વીર્યવાન અર્જુનને તેના ધનુષ્યના તથા હાથે પહેરવાનાં મોભાંઓના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા અને છેવટે તેના રથના પણ ટુકડા કરવાનો અર્જુનને આરંભ કર્યો.^{૩૦} એતએતામાં અર્જુનને બે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને રથ વિનાના થયેલા એ દુર્યોધનની બે હથેળીઓને વીધી નાખી. વળી પ્રયત્નને બળનારા તે કુંતાપુત્રે તેના આંગળીઓના નખ અને માંસની વચ્ચેના ભાગમાં પણ બાણો મારીને તેને વીધી નાખ્યો; એટલે વેદનાથી વિહ્વળ થયેલો તે દુર્યોધન ત્યાંથી પલાયન થવા તત્પર થયો.^{૩૧, ૩૨} આમ દુર્યોધનને અર્જુનનાં બાણોથી પીડાઈ ને અતિ કષ્ટકારક આપત્તિમાં આવી પડેલો જોઈ ને, મોટા મોટા ધનુષ્યો તેનું રક્ષણ કરવા માટે દોડી આવ્યા.^{૩૩} તેઓ ઘોડાઓ જોડીને સજ્જ કરેલા અનેક હજાર રથો, હાથીઓ અને કાપાયમાન થયેલાં સંખ્યાબંધ પાયદળોને સાથે લઈ ને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. એ સમયે અર્જુન, ગોવિંદ કે તેમનો રથ એમાંનું ત્યાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું. મહાન અસ્રવૃષ્ટિથી તથા સંખ્યાબંધ યોદ્ધાઓથી તે બંને જણ તદ્દન ઢંકાઈ ગયા હતા.^{૩૪, ૩૫} પછી અર્જુન પોતાના અસ્રવીર્યથી તે સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો, એટલે સેંકડો રથો અને હાથીઓ ત્યાં રણભૂમિ પર છિત્રમિત્ર યઈ પડવા લાગ્યા.^{૩૬} કૌરવોના સેનિકામાં કેટલાએક માર્યા ગયા હતા અને કેટલાએક મરણ પામતા હતા; છતાં મરણિયા યઈ ને અર્જુનના ઉત્તમ રથને અટકાવી રહ્યા હતા. એ સમયે અર્જુનનો રથ સિંધુ-

રાજ્યી એક દેશ જટલો ફર, ચોતરફથી થંભી
 જામો રહ્યો હતો. પછી યાદવવીર શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન-
 ને ઝટઝટ આ વચનો કહેવા લાગ્યા : 'હે અર્જુન !
 હું તારા ધનુષ્યનો ટંકાર કર અને હું પણ મારા
 શંખને અત્યંત એસથી વગાડું છું.' એટલે અર્જુનને
 પોતાના બળવાન ગાંડીવધનુષ્યનો ટંકારવ કયો
 અને હથેળીના શબ્દપૂર્વક મોટી બાણવૃષ્ટિ કરીને
 શત્રુઓને પીડવા માંડ્યા.^{૨૭-૩૯} ત્યારે બળવાન
 શ્રીકૃષ્ણ પણ મોટી પાંચજન્યનો શંખનાદ
 કરવા લાગ્યા. એ વેળા શ્રીકૃષ્ણનાં નેત્રની પાંપણો
 રમથી તદ્દન ઢંકાઈ ગઈ હતી અને તેમનું મુખ
 પણ પરસેવાનાં જિંદુઓથી અત્યંત ભરાઈ ગયું
 હતું. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના શંખનાદથી તથા અર્જુન-
 ના ધનુષ્યના ટંકારથી થોડાંઓ નિઃસત્ત્વ થઈને
 રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા.^{૪૦, ૪૧} આમ તેમના
 ઘેરાથી મુક્ત થયેલો અર્જુનનો રથ વાયુથી પ્રેરા-
 ચેલા મેઘ સરખો શોભવા લાગ્યો. હવે તેને આ
 પ્રભાણે સ્પષ્ટ થયેલો એઈને જ્યદ્રથના રક્ષક
 થોડાંઓ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે એકદમ
 ખજભળી જાયા. પણ પાછો એકાએક અર્જુન-
 ને એઈને, જ્યદ્રથના એ મહાધનુર્ધર રક્ષકો
 સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને પૃથ્વીને કંપાવવા
 લાગ્યા. અરે ! શંખનાદોથી મિશ્ર એવા ઉચ્ચ
 બાણોના શબ્દો કરીને તે રાહવીરો ત્યાં સિંહ-
 ધ્વનિઓ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. તમારા સૈનિકો
 માં હૃત્પન્ન થયેલા તે ઘોર શબ્દને સાંભળીને
 શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ પોતપોતાના ઉત્તમ
 શખોને વગાડવા લાગ્યા.^{૪૨-૪૫} હે પૃથ્વીનાથ !
 તેમના એ મહાન શંખધ્વનિથી આખી પૃથ્વી
 વ્યાપ્ત થઈ ગઈ અને પર્વતો, સમુદ્રો, દ્વીપો
 તથા પાતાળ પણ ગાંઠ જાડ્યાં.^{૪૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ !
 તે શબ્દ દશે દિશાઓમાં ચોમેર ફરી વળ્યો અને
 કૌસ્થપાંડવના સૈન્યમાં જ પડખાડપે ફરીથી પાછો

પછડાયો.^{૪૭} તમારા પક્ષના રથીથોડાંઓ શ્રીકૃષ્ણ
 અને અર્જુનને ત્યાં એઈને અતિ ગભરાટમાં પડી
 ગયા અને તે મહારથીઓ હાવરાળાવરા થઈ ગયા.
 વળી મહાભાગ્યશાળી અને ક્વચ્ચારી એવા તે
 બન્ને કૃષ્ણને એઈને ક્રોધાયમાન થયેલા તે સર્વ
 થોડાંઓ એકદમ ધસી ગયા હતા, તે પણ
 આશ્ચર્યકારી હતું.^{૪૮, ૪૯}

ઇતિ કંમદાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તમ જ્યદ્રથવધપર્વમાં
 'કૌસ્થનો ઘેરો' નામનો અધ્યાય ૧૦૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૪ મો

કૌસ્થનો ઘેરો

॥ સત્ત્વ ઉવાચ ॥

તાવકા હિ સમીક્ષ્યૈવ શૃણ્વન્પરુરુત્તમો ।

ગ્રામત્વરજિવાસંતસ્તથૈવ વિજયઃ પરાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તમારા પક્ષના થોડાંઓ એ
 પ્રભાણે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને ત્યાં આગળ
 એઈને તેમને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી એકદમ
 ત્વગ કરવા લાગ્યા અને અર્જુન પણ પોતાના
 શત્રુઓને મારી નાખવા ઇચ્છીને ઉતાવળ કરવા
 લાગ્યો.^૧ સુવર્ણથી શણગારેલા તથા વાધના
 આમડાએ મટેલા મોટા મોટા રથો ત્યાં ગડગડાટ
 કરતા ચાલતા હતા અને પ્રજ્વલિત થયેલા
 અગ્નિની પેઠે સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા
 હતા.^૨ હે પૃથ્વીપતિ ! તેમણે સુવર્ણનાં મુખ-
 વાળાં તથા એમાં ન જોવાય તેનાં પ્રચંડ ધનુષ્યો
 ધારણ કર્યાં હતાં અને ક્રોધાયમાન થયેલા સર્પોની
 પેઠે તેઓ અતુલ નાદો કરતા હતા.^૩ બુદ્ધિ-
 શ્રવા, શક્તિ, કણ્ઠ, વૃધસેન, જ્યદ્રથ, કૃપાચાર્ય,
 મદ્રરાજ અને રથીશ્રેષ્ઠ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા-
 એ આઠ મહારથીઓ આકાશને બળે પી
 જતા હોય, તેમ જોસભેર અર્જુન પર ચઢી
 આવ્યા હતા. તેઓ સુવર્ણનાં ટપકાંવાળાં
 વ્યાધ્રવર્ષોને ધારણ કરનારા પોતાના થોડાંઓ-

થી દશેય દિશાઓને શોભાવી રહ્યા હતા.^{૪૫} મેઘમંડળના જવી ગર્જનાવાળા રથો પર બેસીને ધરતી આવેલા તથા અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા તે દંશીલા મહારથીઓએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અર્જુનની દશેય દિશાઓને ઢાંકી દીધી હતી.^{૪૬} એ મહારથીઓને રણમાં લાવનારા એ શીઘ્ર ગતિવાળા રંગમેરંગી ઉત્કૃષ્ટ ઘોડાઓએ દશે દિશાઓને દિવાળી દીધી હતી અને તે પોતે પણ ઘણા સરસ શોભતા હતા.^{૪૭} આમ હે રાજન! કૌરવપક્ષના મહાન યોદ્ધાઓ સર્વ ઘોડાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાન વેગવાળા, અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, પર્વતપ્રદેશમાં જન્મેલા, નદીપ્રદેશમાં જન્મેલા અને સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઉત્તમ ઘોડાઓને સાથે લઈને તમારા પુત્રનું રક્ષણ કરવા માટે શીઘ્ર અર્જુનના રથની ચારેબાજુ ધરતી આવ્યા.^{૪૮} પછી હે રાજન! તે મહાપુરુષો પોતપોતાના શંખો લઈને વગાડવા લાગ્યા અને આકાશ તથા સમુદ્ર સહિત પૃથ્વીને ગળવી મૂકવા મંડ્યા.^{૪૯} એટલે સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વાસુદેવ તથા અર્જુન પણ પૃથ્વીમાં સર્વ શંખોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૫૦} ત્યાં અર્જુન પોતાના દેવદત્ત નામના શંખને વગાડતો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ પાંચજન્ય નામના શંખને વગાડતા હતા. તેમાં અર્જુનને વગાડેલા દેવદત્તના શબ્દે આકાશ, પૃથ્વી અને સર્વ દિશાઓને ભરી દીધી હતી; તે જ પ્રમાણે વાસુદેવે વગાડેલા પાંચજન્ય શંખે પણ સર્વ શબ્દોને દબાવી દઈ ઘાવાપૃથ્વીને ભરી દીધી હતી. આમ જ્યારે સૌર્યોને ત્રાસ ઉપજાવનાર તથા રૂક્ષાઓને હર્ષ વધારનાર તે દારણ્ય શંખનાદો થઈ રહ્યા હતા ત્યારે ભેરીઓ, ઝાઝરા, નગારાં, નરખાં વગેરે અનેક વાદિઓ પણ વાગી રહ્યાં હતાં. હે રાજન! તે વેળા એ યદ્વસંગે બોલાવવામાં

આવેલા દુર્યોધનના હિતેચ્છુ એવા તે પરમ ધનુર્ધર મહારથીઓ એ શબ્દને સહન કરી- શમ્યા નહિ; એટલે અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને પોતપોતાના સૈન્યનું રક્ષણ કરતા તે અનેક દેશના મહારથી વીરરાજાઓ અમર્ષપૂર્વક પોતાના મહાન શંખોને વગાડવા લાગ્યા અને દેશવ તથા અર્જુનને કરેલા વેરનો બદલો લેવા સન્ન થયા. હે વિશ્વ! શંખોના એ ધ્વનિથી ગાજી જોડેલાં તમારાં સૈન્યોમાં રથીઓ, ઘોડાઓ અને હાથીઓ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયા અને સર્વ અસ્વસ્થ થઈ રહ્યાં.^{૫૧-૫૨} ત્યારે શૂરાઓના શંખધ્વનિથી ગાજી જોડેલું આકાશ બાણે તૂટી પડ્યું હોય અને મોટા કડાકાઓથી ચારે બાજુ ઘોષિત થઈ અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યું હોય, તેમ જણાતું હતું.^{૫૩} હે રાજન! તે અતિ મહાન શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગળવી મૂકી હતી અને બાણે પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો હોય તેમ તેણે તે સૈન્યને ભયભીત કરી મૂક્યું હતું.^{૫૪} તે પછી રાજ દુર્યોધન તથા બીજા આઠ મહારથીઓએ જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા માટે અર્જુનને ઘેરી લીધો.^{૫૫} તેમાંથી અશ્વત્થામાએ વાસુદેવને તોતિર બાણોથી, અર્જુનને ત્રણ બાણોથી અને તેના ઘોડા તથા ધ્વજને પાંચ બાણોથી પ્રહાર કર્યો.^{૫૬} જનાર્દનને વીંધાયેલા જોઈને અર્જુન અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે અશ્વત્થામાને છસો બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૫૭} વળી ઈર્ષ્યેને દશ બાણોથી તથા વૃષસેનને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી. વીર્યવાન અર્જુનને શલ્યના બાણ સહિત ધનુષ્યના મૂઠમાંથી ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૫૮} ત્યારે શલ્યે બીજું ધનુષ્ય લીધું અને અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. હવે ભૂરિશ્રવાએ શિલા ઉપર ધરતીને તીક્ષ્ણ કરેલાં તથા સુવર્ણના મુખવાળાં ત્રણ બાણોથી, ઈર્ષ્યે જત્રીસ બાણોથી, વૃષસેને સાત બાણોથી, જયદ્રથે તોતિર બાણોથી, કૃપાચાર્યે

દશ બાણોથી અને મદ્રરાજએ દશ બાણોથી અર્જુનને રણમાં વીંધી નાખ્યો. વળી અશ્વત્થામાએ સાઠ બાણોથી અર્જુનને તથા વીસ બાણોથી વાસુદેવને પ્રહાર કર્યો. ફરી તેણે અર્જુનને પાંચ બાણો માર્યાં, એટલે પુત્રોમાં વ્યાઘ્ર સરખો તથા શ્વેત ઘોડાવાળો એ કૃષ્ણસારથિ (અર્જુન) મંદ મંદ હર્યો અને પોતાના હાથની ચાલાથી દર્શાવીને તે સર્વને સામા વીંધી નાખવા લાગ્યો. તેણે કહ્યુંને બાર બાણો માર્યાં અને વૃષસેનને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી, શલ્યના બાણ સહિત ધનુષ્યને મૃઠાંથી કાપી નાખ્યું. વળી તેણે ભૂરિ-શ્રવાને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી શલ્યને દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. તેણે અશ્વિની શિખા જેવા આકારનાં આઠ બાણોથી અશ્વત્થામાને, પચીસ બાણોથી કૃપાચાર્યને અને સો બાણોથી જયદ્રથ રાજને વીંધી નાખ્યા. વળી તેણે અશ્વત્થામાને સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો. પછી ભૂરિ-શ્રવા એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તેણે શ્રીહરિના હાથમાં રહેલી ચાણકને કાપી નાખી તથા અર્જુનને તોરિ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ત્યારે શ્વેતવાહન અર્જુન સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મૂછી મૂછીને ક્રોધપૂર્વક તે શત્રુઓને આગળ વધતા અટકાવવા લાગ્યો; તે બધું મહાન વાયુ મેધાને અટકાવી રહ્યો હોય, તેણે બાસતું હતું.^{૨૧-૩૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અષ્ટમોઽધ્યાયમાં
'સંકલ્પ સુદ' નામનો અધ્યાય ૧૦૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૫ મો

મહારથીઓની ધનઓનું વર્ણન

॥ શ્વરપુત્ર ઉવાચ ॥

ધ્વજાન્નુ વહુવિધાકારાન્ બ્રાજમાનાનતિથિયા ।
પાર્યાનાં મામકાનાં ચ તાન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! પાંડવોની તથા મારા યોદ્ધાઓની અનેક પ્રકારના આકાર-

વાળી તથા અતિશય શોભાથી ઝગહગતી ધનઓ વિષે તું મને કહે.^૧

સંજય બોલ્યો : તે મહાત્માઓની ધનઓ અનેક જાતના આકારની હતી. તેમના આકાર, રંગ અને નામ વિશે હું તમને કહું છું, તેા તમે તે સાંભળો.^૨ હે રાજેન્દ્ર ! તે મહારથીઓના રથો પર જુદી જુદી જાતની ધનઓ પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખી હતી.^૩ તે બધી લગભગ સુવર્ણની જ હતી, સુવર્ણના તોરાવાળી હતી અને સુવર્ણની માળાઓથી શણગારેલી હતી તેથી તેઓ મેરુપર્વતનાં સુવર્ણમય શિખરો હોય તેવી દેખાતી હતી.^૪ વળી અનેક જાતના રંગોવાળી તે પરમ સુંદર ધનઓ રંગબેરંગી પતાકાઓથી વ્યાપ્ત હોય તેવી શોભતી હતી. વાયુથી જ્યારે તે પતાકાઓ ફરકતી હતી, ત્યારે તેઓ રંગમંડપમાં નૃત્ય કરતી વિલાસિની સ્ત્રીઓ સમાન દેખાતી હતી. હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! તે પતાકાઓનો રંગ છેદ્રવદુધ્યના રંગ સરખો હતો. તેઓ જ્યારે વાયુને લીધે ફરકતી હતી, ત્યારે રથીઓના મહારથોને શોભા આપતી હતી. એ સત્રામમાં અર્જુનની ધન સિંહ સમાન પૂંછડાવાળા તથા ઉચ્ચ સુખવાળા વાનરના ચિહ્નવાળી હતી અને તે ભયંકર દેખાતી હતી. હે રાજન્ ! શ્રેષ્ઠ વાનરના ચિહ્નવાળો તથા પતાકાઓથી શોભતો તે ગાંડીવધનુર્ધારીનો ધ્વજ કૌરવોના સૈન્યને ત્રાસ પમાડતો હતો. ત્યાં હે ભરત ! અમે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાનો ઉત્તમ ધ્વજ સિંહના પૂંછડાના ચિહ્નવાળો, બાહસર્પ સમાન પ્રભાવાળો અને તદ્દન સુવર્ણનો જોયો હતો. અશ્વત્થામાનો છેદ્રના ધ્વજ સમાન કાંતિવાળો અને ઉત્તમ ચિહ્નવાળો તે ધ્વજ જ્યારે પવનમાં ફરફરતો હતો, ત્યારે કૌરવોને આનંદ ઉપજાવતો હતો. હે મહારાજ ! કહ્યુંના રથ પર રહેલા ધ્વજમાં હાથીની ઠેકે બાંધવાના સોનેરી પદ્માનું ચિહ્ન હતું અને તે

રણમાં આકાશને પૂર્ણ કરી દેતો હોય તેવો એ દેખાતો હતો. એ ઠણુંના ધ્વજમાં માળાએ બાંધેલી સુવર્ણની પતાકા વાયુમાં ઊડી રહી હતી. તે બાજુ રથની બેઠક પર નૃત્ય કરતી હોય તેમ જણાતી હતી. પાંડવોના આચાર્ય, બ્રાહ્મણજાતિના અને ગૌતમગોત્રના તપસ્વી કૃપાચાર્યના રથ પર બળદના ચિહ્નવાળી સુશોભિત ધ્વજ ઊડતી હતી. હે રાજન! ઉપર રહેલા બળદના ચિહ્નથી કૃપાચાર્યનો એ મહાન રથ વૃષભથી વિરાજમાન ત્રિપુરારિ શંકરના રથ સરખો શોભતો હતો. વૃષ-સેનના રથ પર મણિ તથા રત્નથી જડેલો મયૂરના ચિહ્નવાળો ધ્વજ ફરકતો હતો અને તે સેનાના અગ્રમાગને શોભાવતો હતો. તેની અંદર રહેલો મયૂર બાજુ હમણાં જ કંઈ બોલશે, તેવો પ્રત્યક્ષ જોવા દેખાતો હતો. હે રાજન્દ્ર! મયૂરના ચિહ્નને લીધે તે મહાત્માનો રથ મયૂરથી વિરાજતા કાર્તિકસ્વામીના રથ સરખો ભાસતો હતો. મદ્રરાજ શલ્યના ધ્વજમાં અશ્વિની શિખા સમાન સુંદર અને અપ્રતિમ તદ્દન સુવર્ણની ક્ષેત્રરેખા અમારા એવામાં આવતી હતી. હે રાજ! તેના રથ પર રહેલી તે ક્ષેત્રરેખા, સર્વ બીજાં જગમાં ઊગી નીકળેલાં છે, એવી પ્રત્યક્ષ શોભાયમાન ક્ષેત્રરેખા હોય તેમ જળકતી હતી. સિંધુરાગના ધ્વજ પર રૂપેરી રંગનો વરાહ વિરાજતો હતો. તેની કાંતિ સ્વચ્છ સ્ફટિકમણિ સમાન હતી અને સુવર્ણનાં આબૂપણિથી તેને રણગારવામાં આવ્યો હતો. તે ધ્વજથી જયદ્રથરાજ પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં જોવા ઇંદ્રદેવ શોભતો હતો, તેવો જ શોભાયમાન દેખાતો હતો. યદ્ધ કરવાનો જ જોનો સ્વભાવ હતો, તે બુદ્ધિમાન બૃરિશ્રવાના ધ્વજમાં, યતીય પર-બંધનના સ્તંભનું ચિહ્ન હતું. તે ધ્વજ સાક્ષાત્ સૂર્ય સરખો શોભતો હતો અને એમાં એક ખાતું ચંદ્ર પણ દેખાતો હતો. હે રાજન! બૃરિશ્રવાના

ધ્વજમાં રહેલો સુવર્ણમય યજ્ઞસ્તંભ, રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં ઝંચા કરેલા મોટા યજ્ઞસ્તંભ જેવો દેખાતો હતો. હે મહારાજ! રાજ શલ્યના મહા-ધ્વજમાં રૂપાનો મહાન હાથી શોભતો હતો. તે હાથીની આસપાસ સુવર્ણથી વિચિત્ર અંગવાળા મયૂરો શોભતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ! જગ ઉજ્જવળ વર્ણનો મહાન ઔરણ્યત હાથી દેવરાજ ઇંદ્રની સેનાને શોભાવે, તેમ તે હાથીના ચિહ્ન-વાળો શલ્યરાજનો ધ્વજ તમારા સૈન્યને શોભાવી રહ્યો હતો. હે પૃથ્વીનાથ! રાજ કુયોધનના ધ્વજમાં મણિજડિત અને સુવર્ણમય એવા હાથી પ્રકાશતો હતો. તેના રથમાં આસપાસ લટકાવેલી સેંકડો ધૂધરીઓનો શબ્દ સંભળાતો હતો. હે રાજન! તમારો પુત્ર એ કૌરવરાજ! રથ પર રહેલા એ મહાન ધ્વજથી તે સમયે અત્યંત શોભતો હતો. હે રાજ! તમારી સેનામાં એ નવ મહાધ્વજો ધણા ઊંચા ઢોઈને પ્રલયકાળના સૂર્યની પેઠે તમારી સેનાને દિપાવી રહ્યા હતા. તેમાં દશમે એક અર્જુનનો જ વાનરચિહ્નવાળો ધ્વજ ફરકતો હતો.^{૫-૨૯} પરાશરે સ્થાપિત કરેલા અશ્વિનીજગ દિમાલય પર્વત શોભે, તેમ તે ધ્વજથી અર્જુન શોભતો હતો. તે પછી શત્રુઓને તપાવનારા તે મહારથીઓએ અર્જુનનો વંશ કરવા માટે અત્યંત મોટાં અને તદ્દતરેહનાં પ્રકાશમાન ધનુષ્યો ઊડાવ્યાં. હે રાજન! તે જ પ્રમાણે રણમાં દિવ્ય કર્મ કરનારા શત્રુવિનાશન અર્જુને પણ પોતાનું ગાંડીવ નામનું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. હે પૂતરાપુત્ર-રાજ! તમારા દૃષ્ટ વિચારોના પરિણામે જ આ ધાંધલ ઊંચું થયું છે. તમારા અપરાધથી જ આ યુદ્ધમાં બિચારા અનેક નિર્દોષ રાજાઓ માર્યા ગયા છે. એ રાજાઓને ધોડા, રથ અને હાથીઓ સદિત આયુદ્ધપ્રસંગમાં ભુરી ભુરી દિશાઓમાંથી બોલાવ્યા હતા. એ વેળા સામરાગા ગર્જના કરના કુયોધન

આદિ આઠ મહારથીઓના તથા પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન-
નો સામસામેનો મારો શરૂ થયો. શ્રીકૃષ્ણ જેના
સારથિ છે, એવા કુંતાપુત્ર અર્જુનને તે વખતે પરમ
અદ્ભુત ઠમ કરવા માંડ્યું,^{૩૦-૩૪} કારણ કે
પોતે એકલો જ નિર્ભયની પેઠે અનેક મહારથો
સાથે ભેટ્યો હતો. પોતાના ગાંડીવનુચ્ચને ખેંચતો
તથા તે સર્વના પર વિજય મેળવી જ્યદ્રથને
મારી નાખવા ઇચ્છતો એ મહાબાહુ અર્જુન તે
વખતે ધણો શોભતો હતો. પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા
શત્રુતાપન અર્જુનને હજારો બાણો મૂકીને તમારા
પક્ષના યોદ્ધાઓને અદૃશ્ય કરી દીધા હતા, તેમ જ
તે સર્વ મહારથીઓએ પણ ચારે બાજુથી અસંખ્ય
બાણો મૂકીને અર્જુનને રણમાં અદૃશ્ય કરી દીધા
હતા.^{૩૫-૩૭} જ્યારે તે પુરુષસિંહેએ કુશ્મેઠ
અર્જુનને આ પ્રમાણે રણમાં ઢાંછી દીધો, ત્યારે
તમારા સૈન્યમાં સર્વને આનંદ ઉપજાવનારો
મહાન હર્ષનાદ થઈ રહી હતો.^{૩૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં જ્યદ્રથવધપર્વમાં
'મહારથીઓની ધન્યતાનું વર્ણન' નામનો
અધ્યાય ૧૦૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૬ મો દ્રોણના પાંડવો પર ધસારો અને યુધિષ્ઠિરનું પાછા હઠવું

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અર્જુને સૈંધવ પ્રાપ્તે મારદ્વાજેન સંવૃતાઃ ।
પાંચાલાઃ કુરુભિઃ સાર્થે કિમકૃત્ત સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! જે સમયે
અર્જુન સિંધુરાજની લગભગ આવી પહોંચ્યો,
ત્યારે દ્રોણાચાર્યથી ઘેરાયેલા પાંચાલોએ કોરવો
સાથે કેવું યુદ્ધ કર્યું ?^૧

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! તે દિવસના
પાછલા ભાગમાં રૂંવાં જાણી યઈ બધે તેના કૌરવ-
પાંચાલના એ સંઘમાં દ્રોણાચાર્ય માટેનો યુદ્ધ-
જુગાર આરંભાયો.^૨ હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યનો વજ

કરવા માટે પાંચાલો મનમાં હર્ષિત થઈ ને ગર્જના
કરી કરીને બાણોની વૃષ્ટિ કરતા હતા.^૩ તે વેળા
કૌરવો અને પાંચાલો વચ્ચે દેવો અને અસુરો
વચ્ચેના જેવો ધોર અને તુમુલ સંઘામ શરૂ થયો.
પાંડવો સહિત સર્વે પાંચાલરાજાઓ દ્રોણના રથ
પાસે ગયા અને તેની સેનાની હરાળને તોડી
નાખવા માટે મોટાં મોટાં અશ્વોનો પ્રયોગ કરવા
લાગ્યા.^{૪,૫} હવે રથ પર બેઠેલા પાંચાલના રથીઓ
પૃથ્વીને ઠંપાવતા ઠંપાવતા સાધારણ વેગથી-
દ્રોણના રથ સુધી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ઠકયોના
મહારથી બૃહદ્વાજ ઈંદ્રના વજ્ર જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો
છોડતો છોડતો દ્રોણાચાર્ય પર ચઢી ગયો હતો.^{૬,૭}
ત્યારે તેની સામે મહાન યશવાળો ક્ષેમધૃતિ
સેંકડો અને હજારો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકતો મૂકતો
શીઘ્ર ધસી આવ્યો હતો.^૮ વળી ઈંદ્ર જેમ શંખરા-
સુર સામે ધસી બધ, તેમ અત્યંત બળથી ઉદય
પાનેલો ચેદિરાજ બૃહદેતુ દ્રોણ સામે સત્વર ધસી
ગયો હતો.^૯ આમ મોં પહોંચું કરી આવતા કાળ-
ની પેઠે તેને એકાએક ધસી આવતો બેઈને મહા-
ધનુર્ધર વીરધન્વા વેગથી તેની સામે ચઢી ગયો.^{૧૦}
પછી વીર્યવાન દ્રોણાચાર્ય વિજયની ઇચ્છાથી
આવી જોએલા મહારાજ યુધિષ્ઠિરને સૈન્ય સહિત
અટકાવવા લાગ્યા. ત્યાં હે પ્રભુ ! યુદ્ધકુશળ પરા-
ક્રમી નકુલને ચઢી આવેલો બેઈને તમારો પરા-
ક્રમી પુત્ર વિઠ્ઠલું તેની સામે ચઢી ગયો.^{૧૧,૧૨}
ત્યારે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી આવતા સહદેવને
શત્રુસંહારક કુરુખે અનેક હજારો બાણોથી છાઈ
દીધો હતો. વ્યાઘ્રદત્તે વારંવાર અતિ તીક્ષ્ણ બાણો
મૂકીને પુરુષવ્યાઘ્ર સાત્યકિને ઠંપાવી દઈ અટ-
કાવી રાખ્યો. વળી સૌમદત્તિએ ઉત્તમ બાણોને
છોડી રહેલા, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા અને અત્યંત
ઢોપાયમાન થયેલા દ્રૌપદીના મહારથી પુત્રોને
અટકાવવા પ્રમથે ક્રોધ કરીને ધસી આવતા

ભીમસેનને ભયંકર સ્વરૂપવાળો અને તેથી જ બિહારભણે એવો મહારથી અલંબુષ શેઠવા લાગ્યો. હે રાજા ! એ મનુષ્ય (ભીમસેન) અને રાક્ષસ- (અલંબુષ) તું તે સમયનું યુદ્ધ પૂર્વે જ રામરાવણ- તું યુદ્ધ થયું હતું, તેના જેવું જ થઈ રહ્યું હતું. હે ભારત ! તે પછી ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા યુધિષ્ઠિરે નમેલાં પૂંખત્રાળાં નેવું બાણો મૂઢીને દ્રોણાચાર્યને સર્વ ભર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૩-૧૮} એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યશસ્વી યુધિષ્ઠિરે ક્રાપાવેલા તે આચાર્યે પણ તેને પચીસ બાણોનો છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૯} વળી દ્રોણાચાર્યે સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં બીજાં વીસ બાણો મૂઢીને યુધિષ્ઠિરરાજ- ને ઘોડા, સારથિ અને ધ્વજ સહિત પ્રહાર કર્યો.^{૨૦} પણ દ્રોણાચાર્યે મૂઠેલાં તે બધાં બાણો- નો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે પોતાના હાથની આલાટી ખતાવતા રહી બાણવૃષ્ટિવડે નાશ કર્યો.^{૨૧} આથી આચાર્ય અત્યંત ક્રોધ્યા અને તે મહાધનુ- ધરીએ મહાત્મા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યના રણમાં ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૨૨} પછી કપાઈ ગયેલા ધનુષ્યવાળા તે રાજાને મહારથી આચાર્યે ચારે બાજુથી અનેક હજાર બાણો મૂઢીને સત્તર છાઈ દીધા.^{૨૩} તે સમયે દ્રોણાચાર્યનાં બાણો- થી યુધિષ્ઠિરરાજાને અદશ્ય થયેલા જોઈને સર્વ લોકો તેમને મરણ પામેલા જ માનવા લાગ્યા.^{૨૪} વળી હે રાજદ્રોહ ! કેટલાએક માનવા લાગ્યા કે, ' મહાત્મા બ્રાહ્મણે રાજા યુધિષ્ઠિરને વિસુખ કરી નાખીને મારી નાખ્યા છે. '^{૨૫} એ રીતે પરમ સંકટમાં આવી પડેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે દ્રોણા- ચાર્યે કાપી નાખેલું તે ધનુષ્ય છોડી દીધું.^{૨૬} તે વીરે બીજું અતિશય વેગવાળું તથા ઝગ- કતું દિવ્ય ધનુષ્ય લીધું અને દ્રોણાચાર્ય છોડેલાં હજારો બાણોને સંઘામમાં તાકાળે છેદી નાખ્યાં. હે રાજા ! આ પ્રભુ આશ્ચર્યકારક જણાતું હતું.

આમ તે બાણોનો નાશ કરીને તે દ્રોણથી લાલ- ચોળ નેત્રવાળા થઈ ગયા. તેમણે મોટા મોટા પર્વતોનો પણ નાશ કરી નાખે તેવી મહાઘોર અને ભયંકર શક્તિ હાથમાં લીધી. એ શક્તિનો દાંડો સુવર્ણનો હતો અને તેને આઠ ઘંટડીઓ લટકતી બાંધેલી હતી.^{૨૭-૨૮} હે ભારત ! બળ- વાન યુધિષ્ઠિરે તે શક્તિને એસથી ફેંટી અને પોતે હર્ષમાં આવી જઈને, સર્વ જૂનોને ત્રાસ પમાડતા હાથ તેમ મોટા શપ્થથી ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૩૦} ધર્મરાજએ ફેંટલી તે શક્તિને જોઈને યુદ્ધમાં રહેલાં સર્વ જૂનો એકાએક ઘોલી જાક્યાં કે, ' દ્રોણનું કલ્યાણ થજે, કલ્યાણ થજે ! '^{૩૧} આમ રાજના હાથમાંથી છૂટેલી કાંચળી વિનાના સર્પની જમ પ્રકાશતી અને આકાશ, દિશા તથા વિદિશા- ને પ્રજ્વલિત કરતી તે શક્તિ બળમગતા સુખ- વાળી નાગણની પેઠે દ્રોણની પાસે આવી, ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! તે શક્તિને આવતી જોઈને અસ્થ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્યે તત્કાળ બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું અને તે અસ્થ ઘોર દેખાવ- ની તે શક્તિને ભસ્મ કરી નાખીને સત્તર યશસ્વી યુધિષ્ઠિરરાજના રથ તરફ ગયું. પછી હે રાજા ! મહાયુદ્ધમાન રાજા યુધિષ્ઠિરે પણ પોતાની સામે ધસી આવતા તે બ્રહ્માસ્ત્રને બ્રહ્માસ્ત્રથી જ શાંત કર્યું. એટલું જ નહિ, તેમણે દંઢ ગાંડાવાળાં પાંચ બાણો મૂઢીને તે દ્રોણને રણમાં વીંધી નાખ્યા, વળી એક અતિ તીક્ષ્ણ કુરુપ્રઆણથી તેમણે એમના મહાન ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારે હે રાજા ! ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરનારા દ્રોણાચાર્યે તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંટી દીધું અને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર સામે એકદમ ગદા ફેંટી. હે શત્રુતાપન ! પોતાની સામે એકદમ એસથી આવતી તે ગદાને જોઈને, યુધિષ્ઠિરરાજએ પણ હાથમાં ગદા લીધી અને કોરપૂર્વક તેને દ્રોણ સામે ફેંટી. એકાએક

છૂટેલી તે બન્ને ગદાઓ પરસ્પર અથડાવાથી તેના સંઘર્ષભૂમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો અને છેવટે તે બન્ને નિષ્કળ થઈને પૃથ્વી પર આવી પડી. હે રાજા ! તે પછી દ્રોણાચાર્યને ઘણો જ ક્રોધ ચડ્યો, તેથી તેમણે ચાર તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કરી ધર્મરાજના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. વળી તેમણે એક ભદ્રસજાતના બાણથી તેમના ઇંદ્રધ્વજ ત્રણ ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું.^{૩૨-૪૧} ઉપરાંત એક બીજું બાણ મારીને તેમના ધ્વજને પણ કાપી નાખ્યો તથા બીજાં ત્રણ બાણોથી યુધિષ્ઠિરને પણ પીડી નાખ્યા. એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા રથ પરથી યુધિષ્ઠિર નીચે ઢૂંધી પડ્યા અને હથિયાર વિના હાથ જોડ્યા કરીને ત્યાં જામા રહ્યા. હે વિભુ ! એ રીતે રથ વિનાના તથા વિશેષે કરીને હથિયાર વિનાના થયેલા યુધિષ્ઠિરરાજને જોઈને દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓનાં સર્વ સૈન્યોને ગભરાવવા લાગ્યા. જમ કાઈ એક ભયંકર સિંહ મૃગ સામે દોડી જાય, તેમ દેહ વ્રતવાળા તે આચાર્ય પોતાના આક્ષાહ હાથે સંખ્યાબંધ તીક્ષ્ણ બાણો છોડતા છોડતા રાજા યુધિષ્ઠિર સામે દોડી ગયા. હે રાજા ! શત્રુઓનો સંહાર કરનારા દ્રોણાચાર્યને આમ રાજા સામે ધસેલા જોઈને પાંડવોનાં સર્વ સૈન્યોમાં 'હાય ! હાય ! દ્રોણે રાજાને મારી નાખ્યા ! મારી નાખ્યા !' એવો ઠાલાહલ થઈ રહ્યો. તે વેળા કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર સત્વર સહદેવના રથ પર ચઢી ગયા અને ઘોડાઓ દોડાવતા યુદ્ધમાંથી પાછા હટી ગયા.^{૪૨-૪૭}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર જયદ્રથનધપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરનું પાછા હટવું' નામનો અધ્યાય ૧૦૬ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૭ મો

ક્ષેમધૂતિ, વીરધન્વા, નિરમિત્ર અને વ્યાઘ્રદત્તનું પતન

॥ સંજય ક્વાચ ॥

વૃહત્સ્રગમયાપાંતં કૈકયં દૃઢવિક્રમમ્ ।

ક્ષેમધૂતિર્મહારાજ વિવ્યાધોરસિ માર્ગણેઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજા ! દેહ પરાક્રમવાળા કૈકયવંશના બૃહત્સ્રગને રણમાં ધસી આવતો જોઈને, ક્ષેમધૂતિએ તેને બાણો વડે છાતીમાં વીધી નાખ્યો.^૧ હે રાજા ! તે સંમયે રાજા બૃહત્સ્રગે દ્રોણાચાર્યના સૈન્યને તોડી નાખવાની ઇચ્છાથી નમેલાં પૂંખવાળાં નેવું બાણોના તેને સત્વર પ્રહાર કર્યો.^૨ ત્યારે ક્ષેમધૂતિએ અત્યંત ક્રોધ કરીને મહાત્મા બૃહત્સ્રગના ધનુષ્યને પાણીદાર અને તીક્ષ્ણ એવા એક ભદ્રસજાતના બાણથી કાપી નાખ્યું.^૩ વળી તેણે સર્વ ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બૃહત્સ્રગને, તેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું; છતાં મજબૂત ગાંઠવાળા એક બાણથી તત્કાળ વીધી નાખ્યો.^૪ પછી બૃહત્સ્રગે જાણે હસતો હોય તેમ બીજું એક ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને એક કાણવારમાં જ મહારાજા ક્ષેમધૂતિને ઘોડા, સારથિ અને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો.^૫ પછી એક બીજું પાણીદાર તીક્ષ્ણ બાણ મૂંઝીને તેણે રાજા ક્ષેમધૂતિના દેહીધ્મમાન કુંડળવાળા મસ્તકને ધડથી જુદું કરી દીધું.^૬ આમ એકાએક કપાઈ પડેલું તથા વાંકડિયા કેશવાળું ક્ષેમધૂતિનું તે મસ્તક સુકુટ સહિત પૃથ્વી પર આવી પડ્યું; અને તે આકાશમાંથી ખરી પડેલા જ્યોતિ સમાન શોભતું હતું.^૭ એ પ્રમાણે ક્ષેમધૂતિનો રણમાં નાશ કરીને મહારાજા બૃહત્સ્રગ હર્ષમાં આવી ગયો અને એકદમ પાંડવોને માટે તમારા સૈન્ય સામે ચઢી ગયો.^૮ હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યને માટે આ પ્રમાણે

ધરી આવતા તે ધૃષ્ટકેતુ (ધૃષ્ટાક્ષ)ને જોઈને મહાધનુર્ધર પરાક્રમી વીરધન્વાએ તેને અટકાવ્યો. આમ બાણુરૂપી દાદવાળા તથા અતિબળવાન એવા તે બન્ને પુરુષવ્યાધો સામસામા બેટીને અનેક હાજારો બાણોથી એકબીજાને પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ^{૧૦} ઠાઈ મહાવનમાં જન્મ તીવ્ર મદવાળા બે યુધ્ધપતિ હાથીઓ લહે, તેમ તે બન્ને પરસ્પર લડતા હતા. ^{૧૧} જન્મ ઠાઈ પર્વતની યુક્ષામાં આવીને ક્રોધાયમાન થયેલા બે વાઘો યુક્ષ કરે, તેમ મહાન વીર્યવાળા તે બન્ને વીરો એકબીજાનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી યુક્ષ કરતા હતા. ^{૧૨} હે રાજા ! તે તુમુલ્ય યુક્ષ ઘણું જોવાલાયક હતું. સિદ્ધો અને ચારણોના સમુદાયોને પણ તે અદ્ભુત દેખાવતું લાગતું હતું. ^{૧૩} પછી હે ભારત ! વીરધન્વા કાર્યો અને તેણે હસતાં હસતાં એક મહાબાણોનો પ્રહાર કરીને, ધૃષ્ટકેતુના ધનુષ્યના બે હુકડા કરી નાખ્યા. ^{૧૪} હવે મહારથી ચેદિરાજાએ (ધૃષ્ટકેતુએ) કપાઈ ગયેલા તે ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને તદ્દન લોખંડની તથા સુવર્ણના દાંડાવાળી મહાન શક્તિ ગ્રહણ કરી. ^{૧૫} હે ભારત ! મહાન વીર્યવાળી તે શક્તિને પોતાના બે હાથ વડે ઉઠાવીને તેણે બરાબર સાવધાની પૂર્વક વીરધન્વાના રથ સામે એકએક ફેંકી. ^{૧૬} વીરોનો નાશ કરનારી તે શક્તિના અત્યંત એસપૂર્ણ પ્રહારથી વીરધન્વાનું હૃદય ચિરાઈ ગયું અને સત્તર તે પોતાના રથ પરથી ધરણી પર ઢળી પડ્યો. ^{૧૭} હે વિશ્વ ! ત્રિગર્ભોનો મહારથી એ વીરધન્વા જ્યારે આમ રણમાં માર્યો ગયો, ત્યારે પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ ચારે બાજુથી તમારા સૈન્યમાં ભંગાણુ પાડવા લાગ્યા. ^{૧૮} એ સમયે દુર્યોધને સહદેવના પર સાઠ બાણો ફેંક્યાં અને એ પાંડુપુત્રને બીક ખતાવવા માટે તે મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો. ^{૧૯} આથી એ માત્રીપુત્ર ડાપાયમાન

થઈ ગયો અને હસતો હોય તેમ તેણે યુક્ષ કરવા આવેલા પોતાના ભાઈ દુર્યોધને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ^{૨૦} હે ભારત ! મહાબળવાન સહદેવને રણમાં એ રીતે ત્રપાટો મારતો જોઈને, દુર્યોધે તેને નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ^{૨૧} એટલે મહાબળવાન સહદેવે એક મહાબાણોનો પ્રહાર કરી દુર્યોધની ધનને તોડી પાડી તથા બીજા ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના ધોડાઓને પણ મારી નાખ્યા. ^{૨૨} વળી બીજું એક બાણોદાર તીક્ષ્ણ મહાબાણુ મારીને તેણે તેના સારથિના દેહીધ્માન કુંડળોત્રાળા મરતકને ધડથી ભુલું કર્યું. ^{૨૩} એટલું જ નહિ, પણ સહદેવે એક તીક્ષ્ણ દુર્યોધના મૂળીને કુરુપુત્ર દુર્યોધના મહાન ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને બીજાં પાંચ બાણો વડે તેને પણ વીંધી નાખ્યો. તે સમયે હે રાજા ! દુર્યોધ મનમાં ઉદાસ થઈ ગયો અને મરણ પામેલા ધોડાઓવાળા પોતાના રથનો ત્યાગ કરીને તે નિરમિત્રના રથમાં ચઢી ગયો. ^{૨૪, ૨૫} એટલે રાત્રીનો નાશ કરનારા સહદેવે ડાપાયમાન થઈને સેનાના મધ્યમાં રહેલા એ નિરમિત્રને પણ એક મહાબાણુ મારીને મારી નાખ્યો. ^{૨૬} આથી હે જનનાથ ! ત્રિગર્ભ રાજાનો પુત્ર નિરમિત્ર તમારી સેનાને વ્યથા પમાડતો પમાડતો રથની એક પરથી પૃથ્વી પર ગળી પડ્યો. ^{૨૭} પૂર્વે મહાબળવાન ખરદેવનો નાશ કરી દશરથપુત્ર રામચંદ્ર જન્મ શોભતા હતા, તેમ તેના વંધ કરી મહાબાહુ સહદેવ શોભવા લાગ્યો. હે જનેશ્વર ! મહારથી રાઝપુત્ર નિરમિત્રને આમ મરણ પામેલો જોઈને ત્રિગર્ભોદ્ધાઓમાં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો. હે રાજા ! એ અરસામાં નકુલે તમારા વિશાળ નેત્રવાળા પુત્ર વિકર્ણને એક મુહૂર્ત જેટલા કાળમાં જીતી લીધો, તે લોકમાં અતિ આશ્ચર્ય જન્મી બન્યું હતું. ત્યાં વળી વ્યાઘ્રદત્તે નમેલાં યવંવાળાં બાણો મૂઢી મૂઢીને સાત્યકિ-

ને ઘોડા, સારથિ અને ધન સાથે સેનાના મધ્યમાં અદશ્ય કરી દીધા હતા.^{૨૮-૩૧} છતાં શરવીર સાત્યકિંચે ચાલાક હાથવાળાની પેઠે તે બાણોનું વારણ કરીને વ્યાઘ્રદત્તને ઘોડા, સારથિ અને ધન સાથે રણમાં ઢોળી પાડ્યો.^{૩૨} આમ હે પ્રભુ ! મગધરાજનો કુમાર તે વ્યાઘ્રદત્ત જ્યારે રણમાં માર્યો ગયો, ત્યારે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા માગધ યોદ્ધાઓ ચોમેરથી સાત્યકિ સામે ધસી આવ્યા.^{૩૩} તેઓ હજારો બાણો, તોમરો, બિંદિ-પાલો, બાલાઓ, મુદ્ગરો અને મુસલોને પણ ફેંકવા લાગ્યા.^{૩૪} તે રણશૂરા માગધ યોદ્ધાઓ યુદ્ધભૂમિ સાત્યકિ સામે એકીસાથે લડવા લાગ્યા; પણ બળવાન પુરુષત્રેષ્ઠ સાત્યકિએ તે બધાને હસતાં હસતાં સહેજમાં જીતી લીધા. તે વેળા મરતાં મરતાં બાટ્ટી રહેલા માગધ યોદ્ધાઓ ચારેબાજુ નાસબાગ કરવા લાગ્યા હતા. હે વિશ્વ ! તે જોઈને સાત્યકિનાં બાણોથી વિહ્વળ થયેલા તમારા સૈન્યમાં એકદમ ભંગાણુ પડ્યું. એ રીતે મહા-યશસ્વી યાદવોત્તમ સાત્યકિ રણમાં તમારા સૈન્યનો નાશ કરીને પોતાના ધનુષ્યને ધુણાવતો ત્યાં જિતો રહ્યો. હે રાજન ! મહારામા સાત્યકિએ સૈન્યમાં એટલું બધું ભંગાણુ પાડ્યું હતું કે, જથી તે સૈન્ય યુદ્ધ કરવા માટે સામું થતું ન હતું; કારણ કે મહાબાહુ સાત્યકિએ તેમાં અત્યંત ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. આથી દ્રોણાચાર્ય અત્યંત દ્રાપાદ-માન થઈ ગયા અને પોતે જ સત્યકર્મી સાત્યકિ સામે ડોળા ફાડીને એકદમ ધસી આવ્યા.^{૩૫-૩૯}

હિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં 'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૦૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૮મો

રાક્ષસ અલંબુપની હાર !

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દ્રૌપદેવાનુ મહેષ્વાસાનુ સૌમદત્તિર્મહાયશ્ચાઃ ।

एकैकं पंचभिर्विदूवा पुनर्विन्वाघ सप्तभिः ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યોઃ મહાયશસ્વી સૌમદત્તિએ મહા-ધનુર્ધર એવા દ્રૌપદીના દરેક પુત્રને પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખીને ફરી તેમને સાત બાણોથી વીંધી નાખ્યા.^૧ હે રાજા ! શ્રોત્ર સ્વરૂપનાળા તે સૌમદત્તિએ તેમને એટલા બધા પીડી નાખ્યા કે, તેઓ મૃદુ જવા થઈ ગયા અને યુદ્ધમાં કતવ્યને પણ કંઈ જાણી શક્યા નહિ.^૨ પરંતુ નકુલના પુત્ર શતાનીક પુરુષત્રેષ્ઠ સૌમદત્તિને બે બાણોથી વીંધી નાખ્યા અને હર્ષપૂર્વક ગર્જના કરી મૂઝી.^૩ તેટલા-માં બીજા ભાઈઓએ પણ રણમાં સાવધ થઈને સીંધાં જનારાં ત્રણ ત્રણ બાણો મૂઝીને, ક્રોધી સૌમ-દત્તિને સત્તર વીંધી નાખ્યા.^૪ ત્યારે હે મહારાજા ! મહાયશસ્વી સૌમદત્તિએ પણ તે પાંચ ભાઈઓ સામે પાંચ બાણો ફેંક્યાં અને દરેકને એકક બાણથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^૫ આમ જ્યારે એ પાંચ ભાઈઓ તે વીરનાં બાણોથી વીંધાઈ ગયા, ત્યારે તેમણે વીર સૌમદત્તિને ચોતરફથી ઘેરી લીધા અને બાણોથી અત્યંત વીંચવા માંડ્યો.^૬ હવે ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનના પુત્રે ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના ઘોડાઓને યમરાજને ઘેર મોકલી દીધા.^૭ ત્યાં ભીમસેનના પુત્રે મહાત્મા સૌમદત્તિના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને તેને કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખીને મોટી ગર્જના કરી મૂઝી.^૮ વળી યુધિષ્ઠિરના પુત્રે તેના ધ્વજને કાપી નાખી પૃથ્વી પર પાડી દીધા અને નકુલ-ના પુત્રે તેના સારથિને રથ પરથી ગબડાવી પાડ્યો. આમ પોતાના ભાઈઓએ સૌમદત્તિને હરાવેલો જાણીને, સહદેવના પુત્રે એક શૂરપ્રબાણ મૂઝીને તે

મહાત્માના મસ્તકને કાપી નાખ્યું.^{૧૦} એટલે સુવ-
ર્ણનાં આશ્વમેધોથી શોભતું તથા બાલસૂર્ય સમાન
પ્રભાવાળું સૌમદત્તિનું તે મસ્તક ત્યારે રણપ્રદેશને
પ્રકાશમાન કરતું પૃથ્વી પર પડ્યું.^{૧૧} આ પ્રમાણે
હે રાજન્! મહાત્મા સૌમદત્તિના મસ્તકને કપા-
યેલું જોઈને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ ત્રાસી ગયા
અને સર્વ દિશાઓમાં નાસભાગ કરવા મંડ્યા.^{૧૨}
એ વેળા રાક્ષસ અલંબુષ કોંધાયમાન થઈ ને મહા-
બળવાન ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરતો હતો. તે
બંનેનું એ યુદ્ધ લક્ષમણ અને રાવણપુત્ર ઈંદ્રજિત
વચ્ચેના યુદ્ધ જેવું જણાતું હતું. રણમાં યુદ્ધ
કરતા એ નર અને એ રાક્ષસને જોઈને સર્વ
જીવોને વિસ્મય તથા આનંદ થતો હતો.^{૧૩, ૧૪} તે
સમયે ભીમસેને નવ તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને ક્રોધ-
વશ થયેલા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અલંબુષને હસતાં હસતાં
વીંધી નાખ્યો.^{૧૫} જ્યારે તે રાક્ષસ આમ રણમાં
વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તે ભયંકર ગર્જના કરીને
ભીમસેન તથા તેના પાંચજળના યોદ્ધાઓ સામે
એકદમ ધસી ગયો.^{૧૬} તુરત તેણે નમેલાં પર્વ-
વાળાં પાંચ બાણો મૂકીને ભીમસેનને વીંધી
નાખ્યો અને ભીમસેનના રક્ત ત્રણસો યોદ્ધાઓ-
ના ત્યાં તાશ કરી નાખ્યો.^{૧૭} વળી તેણે બીજા ચાર-
સોને મારી નાખ્યા અને ભીમસેનને એક બાણ-
થી અત્યંત વીંધી નાખ્યો. આ પ્રમાણે તે રાક્ષસ-
થી અતિ વીંધાયેલો મહા બળવાન ભીમસેન
જૂરજૂલો વશ થઈ ગયો અને રથની બેઠક પર પડી
ગયો. પછી ફરી બાનમાં આવીને ક્રોધપૂર્ણ
થયેલા વાલ્યુનંદન ભીમસેને રણમાં ઉત્તમ સાધન-
ભૂત એવું પોતાતું ઘેર ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને સડ-
સડાટ છોડેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી રાક્ષસ અલંબુષને
ચોતરફથી તેણે સારી રીતે પીડી નાખ્યો.^{૧૮-૨૦}
તે વખતે હે રાજન્! અનેક બાણોથી વીંધાયેલો
તથા કાંજળના દગ સમાન કાંતિવાળો તે રાક્ષસ

ખીલેલાં રાતાં પુષ્પવાળા આંખરાનો વૃક્ષ સમાન
શોભતો હતો.^{૨૧} ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં
બાણો વડે તે જ્યારે એ રીતે થણે ધાયલ થયો,
ત્યારે તેને મહાત્મા ભીમસેને મારી નાખેલા
પોતાના ભાઈ બકાસુરનું સ્મરણ થયું.^{૨૨} એટલે
તે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને ભીમસેન પ્રત્યે
કહેવા લાગ્યો કે, 'અત્યા પૃથાપુત્ર ! કોનો રહે,
હવે આ યુદ્ધમાં આજે તું મારું પરાક્રમ જોજ.^{૨૩}
આ હુમ્મતિયા ! તેં રાક્ષસોમાં ઉત્તમ ને બળવાન
એવા મારા ભાઈ બકાસુરને મારી નાખ્યો છે,
પણ તે કામ તો તેં મારી ગેરહાજરીમાં કર્યું
છે.^{૨૪} આમ કહીને તે રાક્ષસ ત્યાંથી અંતર્ધાન
થઈ ગયો અને મોટી બાણવૃષ્ટિ કરીને ભીમસેન-
ને અત્યંત છાઈ દેવા લાગ્યો.^{૨૫} પછી હે રાજન્!
રાક્ષસને અદૃશ્ય થયેલો જોઈને ભીમસેને પણ
નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને આકાશને ભરી
દીધું;^{૨૬} એટલે એક પલકવારમાં તો તે રાક્ષસ
પુનઃ પોતાના રથમાં આવી બેઠો; કારણ કે
આકાશમાં પણ તેને ભીમનાં બાણો સારી પેઠે
લાગ્યાં હતાં; પણ પાછો તે રાક્ષસ પૃથ્વી પર
આવી સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરીને એકાએક
આકાશમાં ચાલ્યો ગયો.^{૨૭} હવે તેણે નાનાં મોટાં
અનેક રૂપો ધારણ કરવા માંડ્યાં તે થોડીવારમાં
નાનો, થોડીવારમાં મોટો અને થોડીવારમાં સ્થૂળ
દેખાવા લાગ્યો; તેમ જ મેષની પેઠે ગર્જનાઓ
કરવા લાગ્યો.^{૨૮} વળી તે ચોતરફથી અનેક
જાતની કદ વાળીઓ બોલવા લાગ્યો. ત્યાં જોત-
જોતામાં આકાશમાંથી હજારો બાણોની ધારઓ,
શક્તિઓ, બંદૂકો, બાલાઓ, ત્રિશૂળો, પદ્મિશો,
તોમરો, તોપો, પરિશો, બિંદિપાલો, ફરસીઓ,
પથરાઓ, તલવારો, ગોળીઓ, બે ધારી તલવારો
અને વજ્રો વગેરે અઘરાઓ પડવા લાગ્યાં. ત્યાં
તે રાક્ષસ અતિ દારુણ શસ્ત્રવૃષ્ટિ કરી મૂકી,

એટલે પાંડુપુત્રના ઘણા સૈનિક રણમાં માર્યા ગયા. તેણે એ યુદ્ધમાં પાંડવસૈન્યોના ઘણા હાથી-ઓ, ઘોડાઓ તથા પાળાઓનો ઘણુ કાટી નાખ્યો. દે રાજન! તેનાં બાણોના પ્રહારથી રથોધોદ્ધાઓ રથો પરથી ગમડવા લાગ્યા.^{૨૬-૩૩} આમ તે રાક્ષસે અનેક રાક્ષસોના ગળોથી ભરેલી ધોર નદી તે રણભૂમિ પર આવુ કરી દીધી. દે રાજન! તે નદીમાં લોહીરૂપ જળ હતું અને રથોરૂપી ધૂમરીઓ હતી. તે નદી હાથીઓરૂપ ઝૂંટોથી ભરપૂર હતી અને તેમાં છત્રોરૂપ હંસો હતા. તેમાં પ્રાણીઓની ધાતુઓરૂપ કાઠવ હતો અને બાહુ-ઓરૂપ સર્પોથી તે વ્યાપ્ત હતી. તે નદી એદિ, પાંચાસ તથા સુંઝપોદ્ધોને ખેંચી જતી હતી.^{૩૪, ૩૫} દે રાજન! તે રાક્ષસને એ રીતે નિર્ભય થઈને સંભ્રામમાં ધૂમી રહેલો જોઈને પાંડવોદ્ધાઓ અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયા અને ક્રૂરી આંખે તેનું પરાક્રમ જોઈ રહ્યા.^{૩૬} ત્યારે તમારા સૈન્યમાં તો મોટો હર્ષ થઈ રહ્યો હતો અને ત્યાં સાંભળતાં રૂંવાં ખડાં થઈ જાય એવો વાદિવાનો અતિ મહાન ઉચ્ચ નાદ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૭} હાથી જમ હથેળીના શખ્તને સહન કરે નહિ, તેમ તે સમયે તમારા સૈન્યમાં થઈ રહેલા એ ધોર શખ્તને પાંડુપુત્ર ભીમસેન પણ સાંખી રહ્યો નહિ.^{૩૮} ક્રોધથી લાલગણ નેત્રવાળા થઈને, પ્રજ્વલિત અગ્નિની પેઠે એ વાયુસુને ત્યાં સાક્ષાત્ વિશ્વકર્માની પેઠે વિશ્વકર્માનું અગ્નિ સાંધું.^{૩૯} તરત જ ત્યાં ચારે બાજુ હજારો બાણો પ્રકટ થયાં અને તેથી તમારા સૈન્યમાં મોટી નાસભાગ થઈ રહી.^{૪૦} ભીમસેને એ યુદ્ધમાં પ્રકટ કરેલા તે અસ્રે રાક્ષસની મહાન માયાનો નાશ કરી નાખ્યો અને રાક્ષસને ઘણો ગમરાવી નાખ્યો.^{૪૧} ભીમસેને તે રાક્ષસને આ પ્રમાણે ઘણો જ પીડવા માંડ્યો, ત્યારે તે ભીમનો ત્યાગ કરીને દ્રોણાચાર્યના

સૈન્ય તરફ નાસી ગયો.^{૪૨} આમ દે રાજન! મહાત્મા ભીમસેને જ્યારે રાક્ષસરાજનો પરાજય કર્યો, ત્યારે પાંડવોએ સિંહનાદો કરીને સર્વ દિશાઓને ગમતી મૂકી.^{૪૩} ત્યાં પૂર્વકાળના દેવ-દાનવના યુદ્ધમાં પ્રદુલાહને જીતીને દેવોએ જમ ઇંદ્રનું સન્માન કર્યું હતું, તેમ પાંડવોએ હર્ષમાં આવી જઈને મહાબળવાન ભીમસેનનું સન્માન કર્યું.^{૪૪}

દંતિ શ્રીમદભ્યારતમાં દ્રોણપર્વતર્જન જયદ્રથવપ્રપર્વમાં
'અલંબુપનો પરાજય' નામનો અધ્યાય ૧૦૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૯ મો

રાક્ષસ અલંબુપનો વધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અલંબુપં તથા યુદ્ધે વિચરંતમમીતવત્ ।
હૈંદિમ્નિઃ પ્રપયો તૂર્ણે વિવ્વાય નિશિતેઃ શ્રરઃ ॥૧
સંજય ગોવ્યોઃ કૂરી પાછા આવીને રાક્ષસ અલંબુપ તે રીતે જ નિર્ભયની પેઠે યુદ્ધમાં ધૂમવા લાગ્યો, ત્યારે હિડિમ્બાપુત્ર ધટાત્કચ તેની સામે ધસી ગયો અને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા લાગ્યો.^૧ તે સમયે તે બંને રાક્ષસસિંહો વચ્ચે ઇંદ્ર અને શંખરાસુરના જીવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. તે બંને જણા એ યુદ્ધમાં ંતઃજાતની માયાઓ કરતા હતા.^૨ પછી અલંબુપે અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને ધટાત્કચને પ્રહાર કર્યો; એટલે દે રાજન ! તે બંને રાક્ષસપતિઓ વચ્ચે, પૂર્વના રામ અને રાવણ વચ્ચેના જેવું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ધટાત્કચે અલંબુપને વીસ નારાયણાણોથી વીંધી નાખ્યો અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જનાઓ કરવા માંડી. તે જ પ્રમાણે દે રાજન! ધુધ્ અલંબુપ પણ યુદ્ધકર્મક ધટાત્કચને વીંધી વીંધીને હર્ષપૂર્વક ગાજવા લાગ્યો અને ચોતરફથી આકાશને ભરી દેવા માંડ્યો. એ રીતે અત્યંત ક્રોધવશ થયેલા તે બંને મહાબળવાન રાક્ષસો એક-

બીજની સામે માયા રચીને લગભગ સરખી રીતે જ યુદ્ધ કરતા હતા. સેંકડો માયાઓ સજ્જને એકબીજાને તેઓ નિત્ય મોહ ઉપજવતા હતા. તે બંને જણા માયાયુદ્ધમાં ઘણા કુશળ હતા અને માયાયુદ્ધ જ કરતા હતા. હે રાજા ! ધટોત્કચ જ ને માયા ઉત્પન્ન કરતો હતો, તે તે માયાને અલંબુષ પોતાની માયાથી જ નાશ પમાડતો હતો. હે રાજા ! માયાઓનાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ એવા રાક્ષસરાજ અલંબુષને આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરતો જોઈને ભીમસેન આદિ સારા સારા પાંડવ-યોદ્ધાઓ અત્યંત દ્રોણમાન થઈ ગયા. ત્યાં હે મહારાજ ! તેઓ બધા રથો લઈ લઈને એ રાક્ષસને ગોળાકારે ઘેરી વળ્યા. પછી હે રાજા ! હાથી પર જમ અંગારાઓની વૃષ્ટિ થાય, તેમ તેના પર ચોતરફથી બાણોની વૃષ્ટિ થવા લાગી; પણ અલંબુષે તેમના તે અસ્ત્રવેગનો પોતાની અસ્ત્રમાયાથી નાશ કરી દીધો.^{૭-૧૨} આમ વનના દાહમાંથી જમ હાથી મુક્ત થઈ જાય, તેમ તે રથોના ઘેરામાંથી મુક્ત થઈ ગયો અને ઇંદ્રના વજ્ર સમાન ઘોર શબ્દવાળા પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યો.^{૧૩} ત્યાં તેણે ભીમસેનને પચીસ બાણોથી, ધટોત્કચને પાંચ બાણોથી; યુધિષ્ઠિરને ત્રણ બાણોથી, સહદેવને સાત બાણોથી, નકુલને તોતેર બાણોથી તથા દ્રૌપદીના પુત્રોને પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખીને ઘોર ગર્જના કરી.^{૧૪, ૧૫} ત્યારે ભીમસેને નવ બાણોથી, સહદેવે પાંચ બાણોથી, યુધિષ્ઠિરે સો બાણોથી, નકુલે ચોસઠ બાણોથી અને દ્રૌપદીના પુત્રોએ ત્રણ ત્રણ બાણોથી એ રાક્ષસને સામે વીંધી નાખ્યો. પછી મહાબળવાન હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચે યુદ્ધમાં પચાસ બાણોનો પ્રહાર કરીને એ રાક્ષસને વીંધી નાખ્યો.^{૧૬, ૧૭} વળી તે મહાબળવાને બીજાં સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને પોતે ગાજવા લાગ્યો. હે રાજા ! તેના

મહાન શબ્દથી પર્વતો, વૃક્ષો, વનો અને જળાશયો સાથેની આ સઘળી પૃથ્વી ઠંપી ઊડી હતી. તે સર્વ મહાધનુર્ધર મહારથીઓએ એ રાક્ષસને જ્યારે આમ અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ પાંચ પાંચ બાણોથી તે સર્વને વીંધી નાખ્યા; એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા રાક્ષસ અલંબુષ સામે રાક્ષસ ધટોત્કચ પણ યુદ્ધમાં ક્રોધે ભરાયો.^{૧૮-૨૦} ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ હિડિમ્બાનંદને સાત બાણો મૂકીને અલંબુષને વીંધી નાખ્યો. આમ બળવાન રાક્ષસ ધટોત્કચના બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંધાયેલા એ મહાબળિયા રાક્ષસે ત્યાં સુવર્ણનાં પૂંજવાળાં, પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં તેમજ નમેલાં પર્વવાળાં બાણો છોડવા મંડ્યાં. ક્રોધવશ થયેલા મહાબળવાન સર્પો જમ પર્વતના શિખરમાં પેસી જાય, તેમ તે બાણો રાક્ષસ ધટોત્કચના શરીરમાં પેસી ગયાં હતાં. પછી હે રાજા ! હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચ અને અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થયેલા પાંડવો એકીસાથે ચોતરફથી તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા મંડ્યાં. વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંડવોએ જ્યારે એ પ્રમાણે તે રાક્ષસ પર એસએર મારે ચલાવી મૂક્યો, ત્યારે તે ભરણુતોલ થઈ ગયો અને તેને હવે શું કરવું તેની ગમ પડી નહિ. તેને આ દશામાં આવી પડેલા જોઈને યુદ્ધકુશળ મહાબળવાન ધટોત્કચે એનો વધ કરવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. તરત જ પોતે તે રાક્ષસરાજના રથ સામે મહાવેગથી ધસી ગયો.^{૨૧-૨૬} અને તેણે બળી ગયેલા પર્વતના શિખર સમાન તથા વીખરાઈ પડેલા કાજળના ઢગલા સમાન એ રાક્ષસને બરાબર પોતાના હાથમાં પકડ્યો. પછી ગરુડ જમ સપને બહાર ખેંચી કાઢે, તેમ તેણે તેને રથમાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો. તેણે તેને પોતાના બે હાથ વડે જાંચે ઉછાળ્યો અને વારંવાર ગોળ ચક્ર ફેરવ્યો. પછી તેણે તેને ભરેલા ધડાની પેઠે પૃથ્વી પર પથ્થરમાં

પછાડ્યો અને તેના દુકડેદુકડા કરી નાખ્યા. બળ અને શીઘ્રતાવાળા તથા પરાક્રમથી ભરેલા તે ધટોત્કચે રણમાં દુહ્ધ યર્થ ને સર્વ સૈન્યોને ભય-ભીત કરી મુક્યાં. વીર ધટોત્કચે રાક્ષસ અલંબુપને કાંટાવાળા સાલવૃક્ષની પેઠે ભાંગી ભુક્રો કરી નાખ્યો હતો. આથી તેનાં સર્વ અંગો ભુદાં ભુદાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં, તેનાં હાડકાંઓનો તદ્દન ચૂરો થઈ ગયો હતો અને તે ભયંકર દેખાતો હતો. આમ તે રાક્ષસ મરણ પામ્યો, ત્યારે પાંડવો નાં મન પ્રકુલિત થઈ ગયાં અને તેઓ સિંહ-નાદો કરવા લાગ્યા અને જાગે હવામાં વસ્રો ઉડાડવા લાગ્યા. ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા પક્ષના શૂરવીર યોદ્ધાઓ અને સૈન્યો તો પર્વતની પેઠે વીખરાઈ પડેલા એ મહાબળવાન રાક્ષસરાજ અલંબુપને મરણ પામેલો જોઈને હાહાકાર કરવા લાગ્યા. જમ દેવેચ્છાએ પૃથ્વી પર ખરી પડેલા મંગળના તારાને સર્વ લોકો કુતૂહલથી જુએ છે, તેમ સૈન્યનાં સર્વ મનુષ્યો એકાએક ગમ્મટી પડેલા તે રાક્ષસને કુતૂહલથી જોવા લાગ્યાં.^{૨૭-૩૪} બલ નામના દૈત્યનો નાશ કરીને ઇંદ્રે જમ મોટી ગમ્મટી કરી હતી, તેમ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે રાક્ષસને મારી નાખીને ધટોત્કચ પણ હર્ષનાદ કરવા લાગ્યો.^{૩૫} ધટોત્કચે જ્યારે તે દુહ્ધકર્મ કથું, ત્યારે ખાંધેલો સહિત તેના પિતાઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આમ પકિલા (દૂધીના) કૃળની પેઠે રાક્ષસ અલંબુપના ભુક્રા કરી નાખીને, તે ધટોત્કચ આનંદમાં આવી ગયો.^{૩૬} પછી ત્યાં શંખ અને અનેક પ્રકારનાં બાણોના ઘોષવાગો અતિ મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો. તે સાંભળી પાંડવ-પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ પણ જોસભેર સામા સિંહ-નાદો કરવા લાગ્યા અને તેનો ધ્વનિ છેક સ્વર્ગમાં અથડાયો.^{૩૭}

હતિ કીમહાભરતમા દ્રોણપર્વાતર્ગત જયદ્રથવધપર્વમા
'રાક્ષસ અલંબુપનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૦ મો યુધિષ્ઠિરનો ગભરાટ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મારદ્વાજં કથં યુદ્ધે યુધ્ધાનો ન્યવારયત્ ।
સંજયાચક્ષ્વ તત્ત્વેન પરં કૌતૂહલં હિ મે ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! એ યુદ્ધમાં સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યને ઠવી રીતે અટકાવ્યા હતા, તે તું મને યથાર્થ કહે. મને એ સાંભળવા-તું ઘણું કુતૂહલ છે.^૧

સંજય બોલ્યો : હે મહાબુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજ ! સાંભળો. સાત્યકિ આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ સાથે દ્રોણાચાર્યનો રૂવાં ખડાં થઈ બચ તેવો મહાન સંઘ્રામ થયો હતો.^૨ હે રાજ ! સાત્યકિ પોતાના સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો હતો એ જોઈ-ને, દ્રોણાચાર્ય પોતે જ સત્યપરાક્રમવાળા એ સાત્યકિ સામા ધસી ગયા હતા.^૩ મહારથી દ્રોણા-ચાર્યને આમ એકાએક ધસી આવતા જોઈને સાત્યકિએ તેમને નાનાં નાનાં પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૪ ત્યારે પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય પણ બરાબર સાવધ થઈને સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સાત્યકિને ઝટ વીંધી નાખ્યો. હે રાજન ! શત્રુઓના માંસતું ભોજન કરનારાં તે બાણોએ સાત્યકિના ઠવચને ભેદી નાખ્યું અને તે કૂંડાડા મારતા સર્પોની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. પછી અંકુશથી મારેલા હાથીની પેઠે તે મહા-બાહુ સાત્યકિ ઘણો ઢાપાયમાન થઈ ગયો અને તેણે દ્રોણને અગ્નિ સમાન ઝગકતાં પચાસ નારાય-બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૫-૭} આમ જ્યારે સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યને સપાટાબંધ વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાની સામે પ્રયત્ન કરી રહેલા એ સાત્ય-કિને અનેક બાણોથી વીંધવા માંડ્યો.^૮ ફરીથી પણ મહાબળવાન તથા મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય કોઈપૂર્વક નમેલાં પર્વવાણું એક બાણ મૂકીને

સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો. ^૯ હે પૃથ્વીનાથ ! એ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય સાત્યકિ પર એટલા બધા પ્રહાર કરતા હતા કે, સાત્યકિને 'હવે શું કરું?' તેની કશી સૂઝ રહી નહોતી. ^{૧૦} હે રાજા ! તે સમયે રણમાં તીક્ષ્ણ બાણોને છોડી રહેલા દ્રોણાચાર્યને જોઈને એ સાત્યકિનું મોં જાતરી ગયું હતું. ^{૧૧} હે મહારાજા ! સાત્યકિને એ સ્થિતિમાં આંવી પડેલા જોઈને તમારા પુત્રોનાં તથા સૈનિકોનાં મનમાં ઘણો હર્ષ થયો અને તેઓ વારંવાર સિંહની પેઠે ગજાંતાઓ કરવા લાગ્યા. ^{૧૨} હે ભારત ! તે ઘેર કાલાહલ સાંભળીને તથા સાત્યકિને સંકટમાં આવી પડેલા જોઈને રાજા યુધિષ્ઠિર સર્વ સૈન્યો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : 'અરે, હે યોદ્ધાઓ ! રાહ જમ સૂર્યને ગળી જાય છે, તેમ આ વીર દ્રોણાચાર્ય સત્યપરાક્રમી યાદવવીર સાત્યકિને ગળી રહ્યા છે. ^{૧૩, ૧૪} માટે તમે બધા જ સ્થળે સાત્યકિ લડી રહ્યો છે, તે સ્થળે ધસી જાઓ.' વળી રાજા યુધિષ્ઠિર પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહેવા લાગ્યા : ^{૧૫} 'અરે ! આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! તું યું જોઈને ઊભો રહ્યો છે ! તું ઝટઝટ દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી જા. તું તું નથી જોતો કે, દ્રોણાચાર્યને લીધે આપણું પર ભયંકર સંકટ આવી પડ્યું છે. ^{૧૬} એ તો ખરો ! ઠાઈ બાળક જમ દોરીમાં બાંધેલા પક્ષી જેડે ખેલ ખેલે તેમ આ મહાન ધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય સાત્યકિ જેડે યુદ્ધખેલ ખેલી રહ્યા છે. ^{૧૭} માટે તું અને ભીમસેન આદિ સર્વ યોદ્ધાઓ જ્યાં સાત્યકિનો રથ ઊભો છે, ત્યાં જ દોડી જાઓ. ^{૧૮} હું પણ કેટલાએક સૈનિકોને સાથે લઈને તમારી પાછળ જ આવું છું; જા, તુરત જા, યમરાજની દાદમાં સંપડાયેલા એ સાત્યકિને તું શીઘ્ર છોડાવ. ^{૧૯} હે ભારત ! એમ કહીને યુધિષ્ઠિરજા સર્વ સૈન્યોને સાથે લઈને સાત્યકિનું રક્ષણ કરવા માટે એકઠમ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા. ^{૨૦} તમારું

કંદ્યાણુ હો ! તે સમયે એકલા દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરી રહેલા એ પાંડવોનો તથા સંજયોનો ત્યાં મહાન કાલાહલ મચી રહ્યો હતો. તે સઘળા પુરુષગાથો મહારથી દ્રોણાચાર્યની સામા જઈને કંકપક્ષીનાં તથા મયૂરપક્ષીનાં પીંછાંબાળાં તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. ^{૨૧, ૨૨} પણ દ્રોણાચાર્યે તો હસતાં હસતાં તે સર્વ વીરોનો સારી રીતે સ્વીકાર કર્યો હતો. જમ ઠાઈ ગૃહસ્થ પોતાને ત્યાં આવેલા અતિથિઓનો જળ અને આસન આપીને યોગ્ય સત્કાર કરે, તેમ દ્રોણાચાર્ય બાણો મૂઝી મૂઝીને તે યોદ્ધાઓને સત્કારતા હતા. ^{૨૩} હે રાજા ! જમ ઠાઈ ગૃહસ્થને ઘેર આવીને અતિથિઓ સારી રીતે વૃત્ત થાય, તેમ તે યોદ્ધાઓ ધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય પાસે આવીને તેમનાં બાણોથી વૃત્ત થતા હતા. ^{૨૪, ૨૫} હે પ્રભુ ! બરાબર મધ્યપોરે ચડેલા તાતા સૂર્યને જોવાને લોકો જમ સમર્થ થતા નથી, તેમ તે સર્વ યોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યને જોવાને શક્તિમાન થયા નહોતા. ^{૨૬} સૂર્ય જમ કિરણો વડે જગતને તપાવી ખૂંકે છે, તેમ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય સંખ્યાબંધ બાણો મૂઝીને તે સર્વ ધનુર્ધરોને તપાવી રહ્યા હતા. હે મહારાજા ! પાંડવો અને સંજય-યોદ્ધાઓને દ્રોણાચાર્યે એવા તો પીડવા માંડ્યા કે કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથીઓની પેઠે તેમને ઠાઈ રસક મળ્યા નહિ. ^{૨૭, ૨૮} તે રણપ્રદેશમાં ચોમેર ફેલાયેલાં દ્રોણાચાર્યનાં મોઢાં મોઢાં બાણો ત્યાં ચોમેરથી તપી રહેલા સૂર્યનાં કિરણો જ્યાં દેખાતાં હતાં. તે રણમાં દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પચીસ માનીતા પાંચાલ મહારથીઓને મારી નાખ્યા હતા. ^{૨૯, ૩૦} સૌ ઠાઈ પાંડવોનાં તથા પાંચાલોનાં સર્વ સૈન્યોમાં સારા સારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી રહેલા એ રાહવીર દ્રોણાચાર્યને જ જોઈ રહ્યા હતા. ^{૩૧} હે મહારાજા ! એકસો કેકયયોદ્ધાઓ

નો સંહાર કરીને અને બીજાઓને હાંધી કાઢીને તે દ્રોણાચાર્ય માં યોદ્ધાની જોડેલા કાળની જમ રૂણમાં જોખા રહ્યા હતા.^{૩૧} હે રાજા ! મહા-બાહુ દ્રોણાચાર્યે સેંકડો તથા હજારો પાંચાલોનો, સુગ્રયોનો, મત્સ્યનો અને કંકયયોદ્ધાઓનો પરા-જય કર્યો હતો.^{૩૨} ત્યારે દ્રોણાચાર્યનાં ખાણેથી વીંધાયેલા યોદ્ધાઓનો કરણુ શબ્દ જંગલમાં અગ્નિથી વીંટાયેલા વનવાસીઓના જેવો થઈ રહ્યો હતો.^{૩૩} ત્યાં દેવો, ગંધર્વો અને પિતરો પણ માંદોમાંદો કહી રહ્યા હતા કે, 'જુઓ, આ પાંચાલો અને પાંડવો સૈનિકો સહિત નાસભાગ કરે છે.'^{૩૪} એ રીતે તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય સામક-યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી રહ્યા હતા, છતાં ઠોઈ પણ બીજા યોદ્ધાઓ તેમની સામા જતા ન હતા. આમ મોટા મોટા વીરોનો સંહાર કરનારો તે રૌદ્ર સંગ્રામ ચાલી રહ્યો હતો, તેવામાં યુધિષ્ઠિર-રાજા ત્યાં એકાએક પાંચજન્ય શંખ સાંભળ્યો. જે સ્થળે જયદ્રથરાજના રક્ષક યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, તે સ્થળે શ્રીકૃષ્ણે અત્યંત ઝેરથી તે શંખ વગાડ્યો હતો. ત્યાં એતએતોમાં અજુનના રથ આગળ કૌરવોના નાદો સંભળાવા લાગ્યા અને ગાંડીવનો ઘોષ સંભળાવો સાવ બંધ થયો. ત્યારે યુધિષ્ઠિરરાજા શોકઋસ્ત થઈને વિચારવા લાગ્યા કે, 'અવશ્ય આ સમયે અજુન ક્ષેમ-કુશળ નથી; કારણ કે શંખશ્રેષ્ઠ પાંચજન્યનો ઘોષ સંભળાય છે અને હર્ષમાં આવી ગયેલા કૌરવો વારંવાર ગજનાઓ કરે છે.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને અજતશત્રુ યુધિષ્ઠિર વ્યાકુળચિત્તે સાત્યકિને કહેવા લાગ્યા. તે સમયે અંદરની વારંવારની મૂંઝવણથી તેમની છાતીમાં ડૂમો ભરાઈ આવ્યો હતો અને તેમની વાલી અરપદ સંભળાતી હતી. જયદ્રથના વધરૂપ કાર્યમાં નિર્વિઘ્ન-તાની ઇચ્છા રાખીને તેમણે શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને

આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૫-૪૧}
 યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે સાત્યકિ ! પ્રાચીન-સત્પુરુષોએ આપત્તિકાળે મિત્રને સહાય કરવા સંબંધનો જ મૈત્રીધર્મ દર્શાવ્યો છે, તેનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે.^{૪૨} હે શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ ! આ સર્વ યોદ્ધાઓને એઈને જ્યારે હું વિચાર કરું છું, ત્યારે તારાથી ઉત્તમ નો નિકટ-નો સુદૃઢ મને ઠોઈ પણ જણાતો નથી.^{૪૩} મારો ખાસ એવો જ નિશ્ચય છે કે, જે આપણા તરફ હમેશાં પ્રસન્ન મનવાળો હોય અને નિત્ય આપણ-ને અનુસરનારો હોય, તેને જ આપત્તિકાળે આવી પડેલાં કાર્યમાં યોગ્યવો.^{૪૪} હે યાદવ-વંશના સાત્યકિ ! જેમ શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોનું હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે તુલ્ય પરાક્રમવાળો તું પણ પાંડવોનું હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહે છે, માટે આ સમયે હું તારા પર જે ભાર મૂકવા ધારું છું, તેને ઉઠાવી લેવાને તું યોગ્ય છે. મારા અભિપ્રાયને વૃથા કરવો તે તને જરાયે યોગ્ય નથી.^{૪૫, ૪૬} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તારા મિત્ર, ભાઈ અથવા ગુરુ એવા અજુનને આ સંકટ સમયે તું રણમાં સહાય કર.^{૪૭} હે વીર ! તું સત્યવ્રતવાળો છે, શરવીર છે અને મિત્રોને અભય આપનારો છે, તેથી જગતમાં તારી સત્યવચની તરીકે પ્રસિદ્ધિ થયેલી છે.^{૪૮} હે શિનિ-પુત્ર ! જે પુરુષ પોતાના મિત્રને માટે યુદ્ધ કરીને પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષને બ્રાહ્મણો-ને પૃથ્વીનું દાન કરનાર પુરુષ જેટલું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૯} વળી આપણે સાંભળીએ છીએ કે, ધણા રાજાઓ બ્રાહ્મણોને વિધિપુરઃસર સુવર્ણી પૃથ્વીનું દાન કરીને સ્વર્ગે સિધાવ્યા છે.^{૫૦} આથી હે ધર્માત્મા ! હું પણ તારી પાસે આ સમયે હાય એટીને યાચના કરું છું કે, તું તારા મિત્રને સહાય કર. હે સમર્થ સાત્યકિ ! એમ કરવાથી

તને પૃથ્વીનું દાન કર્યા નહોતું અથવા તેથી પણ અધિક ફળ પ્રાપ્ત થશે. ^{૧૧} હે સાત્યકિ ! એકલા શ્રીકૃષ્ણ જ પોતાના મિત્રોને અભય આપનારા છે અને પોતાના મિત્રોને માટે પ્રાણોને પણ રણમાં આવારે છે, તેમના જેવા બીજા તું છે. ^{૧૨} વળી યુદ્ધમાં યશની ઇચ્છા રાખનાર પગકમી વીર પુરુષને તારા જેવા શૂરા મિત્ર જ સહાય કરનાર થઈ પડે છે, પણ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય સહાય કરી શકે નહિ. ^{૧૩} તેથી હે મધુવંશી સાત્યકિ ! આવી ભયંકર ધમાધમીમાં ધૂમી રહેલા એ અર્જુનનું રક્ષણ કરનાર તારા સિવાય બીજા કોઈ પણ આપણા સૈન્યમાં નથી. ^{૧૪} અર્જુન પણ તારા સંકટો કમોનાં વખાણ કરીને મને હર્ષ ઉપજાવતો રહ્યો છે. તે વારંવાર તારાં પરાક્રમેનું કીર્તન કર્યા કરે છે. ^{૧૫} વળી તે ઘણી વખત કહ્યા કરે છે કે, 'સાત્યકિ કૈરા હાથવાળો છે, તરહતરહતાં યુદ્ધ કરનારો છે અને મોટો પરાક્રમી છે. તે શુદ્ધ માન સર્વ આશ્રોને જાણનાર છે, શરવીર છે અને રણમાં નમ્રુંઝાય તેવો છે. મોટી બાંધવાળો, વિરાળ છાતીવાળો, મોટી ભુજબાળો, મોટી હડપચીવાળો, મહાન બળવાળો અને મહાન વીર્યવાળો એ મહારથી મહાત્મા સાત્યકિ મારો શિષ્ય છે, તેમ જ મિત્ર છે. હું અને પ્રિય છું, તેમ તે મને પ્રિય છે. આ રણમાં મને સહાય થઈને તે કૌરવો નો નાશ કરશે' ^{૧૬-૧૮} હે રાજેન્દ્ર ! જોકે આપણે માટે કેશવ, બલરામ, અનિરુદ્ધ, મહારથી પ્રહુમ્ન, ગદ, સારણ અને સાંબ પણ સર્વ યાદવો સાથે આ મહાન સંગ્રામમાં સહાય કરવા માટે સન્ન થાય તેમ છે, તોપણ હું સત્યપરાક્રમી પુરુષવ્યાઘ્ર સાત્યકિને સહાય કરવા માટે ચોજાશ; કારણ કે તેના સરખા બીજા કોઈ પણ વીર મને દેખાતો નથી. ^{૧૯} એ રીતે હે તાત ! દ્વેતવનમાં અર્જુન મને કહ્યા કરતો અને હજી પણ પરાક્રમમાં તારા

સત્ય ગુણોને સારા સારા માણસોના સમુદાયમાં કહ્યા કરે છે. ^{૨૦-૨૨} માટે હે યાદવવંશી ! તે અર્જુનના, મારા, ભીમસેનના, નકુલના તથા સહદેવનાં એ રીતના સંકલ્પને તું વૃથા કરવા યોગ્ય નથી. ^{૨૩} હું જ્યારે તીર્થમાં ફરતો ફરતો દ્વારકામાં આવ્યો હતો, ત્યારે પણ મેં તારી અર્જુન પ્રત્યેની ભક્તિ જોઈ છે. ^{૨૪} હે શિનિપુત્ર ! સંકટમાં રહેલા અમને તું જ પ્રમાણે સહાય કરે છે, તે પ્રમાણે સદૈય તારી સહાય કરનાર બીજા કોઈને મેં જોયો નથી. ^{૨૫} માટે હે મહાબાહુ માધવ ! હે મહાધનુર્ધર સાત્યકિ ! તું તારાં કુળ, ભક્તિ, મિત્રતા, યુરુભાવ, સદૃશભાવ, વીર્ય, કુલીનપણું, સત્ય અને દયા-એ બધાંને યોગ્ય એવું કર્મ કરવા આ સમયે યોગ્ય છે. ^{૨૬} જો તો ખરે ! આ વખતે દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યે બાંધેલું કવચ ધારણ કરીને એકાએક અર્જુન સામે ચડી ગયો છે અને એ ઉપરાંત કૌરવોના બીજા કેટલાએક મહારથીઓ પણ એની પાછળ પાછળ ચડી ગયા છે. ^{૨૭, ૨૮} વળી અર્જુનના રથ આગળ અતિમહાન નાદ સંભળાય છે. માટે હે માન આપનાર શિનિપુત્ર ! તું શીઘ્ર અર્જુન પાસે જવાને યોગ્ય છે. સૈન્યમાં દાખલ થતાં જો કદાચ દ્રોણાચાર્ય તારી સામે ધસી આવશે, તો ભીમસેન તથા અમે બધા સૈનિકો સાથે સન્ન થઈને તેમને અટકાવીશું. ^{૨૯, ૩૦} હે શિનિપુત્ર ! અર્જુન જ્યાં યુદ્ધ કરી રહ્યો છે, ત્યાં સૈન્યો કેવાં આમતેમ નાસભાગ કરે છે ! વળી સાંભળ તો ખરે, પૃથ્વીને ફાડી નાખે તેવો મહાન શબ્દ એ રણમાં સંભળાય છે. ^{૩૧} હે તાત ! જો, જો, પૂણિં મા આદિ પર્વોને દિવસે વાયુના મહાન વેગથી જમ સમુદ્ર ખળભળી ઊઠે છે, તેમ અર્જુને કૌરવોના સૈન્યને એકદમ ખળભળાવી દીધું છે. ^{૩૨} ત્યાં રથો, મનુષ્યો અને ઘોડાઓ આમતેમ દોડી રહ્યા છે. સેનામાંથી રચના ગોટ-

ગોટ ઊછળે છે અને તે સર્વ પ્રદેશને ભરી દે છે.^{૭૩} ખરે! અત્યંત વૃદ્ધિને પામેલા તથા નખરો તેમ જ ભાલાઓથી યુદ્ધ કરનારા સૂરા સિંધુ યોદ્ધાઓ અને સૌવીરયોદ્ધાઓ શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા અર્જુનને ઘેરી વળ્યા છે.^{૭૪} અવશ્ય આ સૈન્યતું કદી વારણ થઈ શકે એમ નથી અને તેથી જ જયદ્રથને પણ જીતી શકાય તેમ નથી; કારણ કે આ સર્વ યોદ્ધાઓ જયદ્રથને માટે પોતાના પ્રાણ પાથરી રહ્યા છે.^{૭૫} અરે તું જો, બાણો, શક્તિઓ, ધન્યો, ઘોડા અને હાથીઓથી ભરપૂર એવું કૌરવોતું આ સૈન્ય કેવું અતિ દુર્જય છે! સાંભળ ત્યાં કુંદુભિઓ ગગડી રહ્યાં છે, શંખોના ધ્વનિઓ થઈ રહ્યા છે, પુષ્કળ સિંહનાદો સંભળાય છે અને રથોની નેમિઓના ગડગડાટો કાન ફાડી નાખે છે. અરે! સાંભળ, સાંભળ! હજારો હાથીઓ, પાળાઓ અને ઘોડેસવારો આમતેમ દોડાદોડ કરી રહ્યા છે. તેઓ પૃથ્વીને કંપાવી રહ્યા છે, તેમનો શબ્દ પણ તું સાંભળ. હે પુરુષવ્યાઘ્ર! આ આગળ રહેલું સિંધુરાજતું તથા પાછળ રહેલું દ્રોણાચાર્યનું સૈન્ય એટલું બધું છે કે, તેથી દેવોનો રાજ દેવ પણ એકવાર તો પીડા પામી જાય! એ અપાર સૈન્યમાં અર્જુન દાખલ થયો છે. કદાચ ત્યાં તે પોતાના જીવિતનો પણ ત્યાગ કરે! હાય! જો કદાચ તે આ રણમાં માર્યો જાય, તો મારા જોવા જીવી જ કેમ શકે!^{૭૬-૮૦} અરેરે! તું જીવે છે, છતાં હું આ મહાન સંકટમાં આવી પડ્યો છું. હે તાત! રયાગ, સુંદર, યુવાન, દેખાવડો, ઝડપથી અસ્ત્રો મૂકનારો અને જાતજાતનાં યુદ્ધ કરનારો મહાબાહુ અર્જુન સૂર્યોદય થતાં જ ભારતી-સેનામાં પેડો છે. અત્યારે તો આ દિવસ પણ નમવાની તૈયારીમાં છે.^{૮૧, ૮૨} આથી હે યાદવ-વંશી સાત્યકિ! હવે મને ખબર પડતી નથી કે, અર્જુન જીવે છે કે મરણ પામ્યો છે. હે તાત!

આ કૌરવોતું સૈન્ય પણ સમુદ્ર સમાન મહાન છે અને વળી અર્જુન એકલો જ દેવોને પણ અસહ્ય એવી આ ભારતી સેનામાં યુદ્ધ કરવા પેડો છે. આથી આજ મને યુદ્ધ કરવાની જરા પણ વૃત્તિ થતી નથી. આ તરફ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય પણ ઉતાવળા ઉતાવળા મારા સૈન્યને પીડી રહ્યા છે. હે મહાબાહો! એ બ્રાહ્મણ (દ્રોણ) જ રીતે યુદ્ધમાં ધૂમી રહ્યા છે, તે પણ તું નંજરોનજર જુએ છે. આમ એકીસાથે આવી પડેલાં અનેક કાર્યોમાં પહેલું કયું કરવું અને પછીથી કયું કરવું, તેનો વિચાર કરવામાં તું ઘણો કુશળ છે.^{૮૩-૮૬} તેથી હે માનદ! મોટા અર્થવાણું જે કાર્ય તારાગળ કરવા યોગ્ય હોય, તે કરવાને તું યોગ્ય છે. હું તો તે સર્વ કાર્યોમાં અર્જુનના રક્ષણરૂપ કાર્યને જ મોટું માનું છું. મને શ્રીકૃષ્ણનો શોક થતો નથી; કારણ તે તો સર્વના રક્ષક છે અને જગતના પતિ છે. હે તાત! તે પુરુષવ્યાઘ્ર તો એકીસાથે આવેલા ત્રણેય લોકોને પણ જીતવાને સમર્થ છે. આ હું તને સાચું કહું છું.^{૮૭-૮૮} તો પછી તે અતિ દુર્જય એવા આ કૌરવસૈન્યનો પરાજય કરે, તેમાં આશ્ચર્ય શું! પણ હે યદુવંશી! અનેક યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને જો એ અર્જુનને પીડી નાખે, તો કદાચ તે પ્રાણોનો ત્યાગ કરે. આથી જ હું તેનો શોક કરું છું. તારા જવા મિત્રો જમ પોતાના મિત્રની સહાય કરવા માટે જાય, તેમ તું પણ આ સમયે મારી પ્રેરણાથી એ અર્જુન જવા મિત્રની સહાય કરવા માટે જા. યાદવવીરોમાં યુદ્ધની અંદર અતિરથીઓ તરીકે ગણાયેલા એ પુરુષો છે: એક તો મહાબાહુ પ્રદુમ્ન છે અને બીજો યાદવોમાં પ્રખ્યાત એવો તું છે. ખરેખર! હે નરસિંહ! તું અસ્ત્રો મૂકવામાં શ્રીકૃષ્ણ સંમાન છે, બળમાં તું બળરામ સરખો છે અને વીરતામાં તું અર્જુન સરખો છે. વળી સત્યુત્તમો ભીષ્મ અને

દ્રોણને છાદીને તને પુરુષવ્યાધને જ લોકની અંદર
સર્વ યુદ્ધોમાં કુશળ કહે છે. હે માધવ ! તેઓ કહે
છે કે, સાત્યકિને આ લોકમાં કંઈ પણ અશક્ત
નથી.^{૯૦-૯૫} માટે હે બળવાન સાત્યકિ ! હું તને
આ જ કહું છું, તે પ્રમાણે તું કર. આ સર્વ
લોકોને તથા અર્જુનને અને મને બન્નેને તારાં
જ્ઞાન, કુળ, શીલ અને શાસ્ત્રવિષયમાં આસ્તિક્ય
બુદ્ધિ રહેલી છે.^{૯૬} માટે હે મહાબાહો ! તે બુદ્ધિને
આ સમયે તું અન્યથા કરવાને યોગ્ય નથી. તેથી
પોતાના પ્રિય પ્રાણોના ત્યાગ કરીને તું નિર્ભયની
પેઠે રણમાં ધૂમ.^{૯૭} હે શિનિપુત્ર ! યાદવો રણમાં
કદી પણ પોતાના જીવિતની રક્ષા કરતા નથી,
યુદ્ધ ન કરવું, રણમાં ઊભા ન રહેવું તથા રણ-
માંથી પલાયન કરવું—આ લીરુ પુરુષોના કુદ
માર્ગને યાદવો કદી સેવતા નથી. હે તાત !
ધર્માત્મા અર્જુન તારો ગુરુ છે; તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ
તારા તથા બુદ્ધિમાન અર્જુનના પણ ગુરુ છે.
હે શિનિશ્રેષ્ઠ ! આ બન્ને કારણો તરફ લક્ષ્ય
કરીને જ હું તને આ બાબતમાં કહી રહ્યો છું.
તારે મારાં આ વચનોની અવગણના ન કરવી
ઝોઈએ; કારણ કે હું તારા ગુરુનો પણ ગુરુ છું.
વળી જ હું કહી રહ્યો છું, તે વાસુદેવ તથા
અર્જુનને પણ માન્ય છે.^{૯૮-૧૦૧} એ બધું મેં
તને સત્ય જ કહ્યું છે, માટે જ્યાં અર્જુન છે, ત્યાં
તું જ. હે સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ ! આ મારાં
વચનોને લક્ષમાં લઈને, તું આ કુદબુદ્ધિ દુર્યોધન-
ના સૈન્યમાં પ્રવેશ કર. હે તાત ! તેમાં લાખલ
થઈને અને મોટા મહારથીઓ સામે ધસી જઈને
તું ન્યાય તથા યોગ્યતાપૂર્વક રણમાં પોતાનું
પરાક્રમ કરી દેખાડ.^{૧૦૨, ૧૦૩}

કથિ 'શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ' તર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં
'બુધિશિરનું વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૧૦માં સમાયે

અધ્યાય ૧૧૧ મો

સાત્યકિનાં વચનો.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પ્રીતિયુક્તં ચ હૃદયં ચ મધુરાક્ષરમેવ ચ ।
કાલયુક્તં ચ ચિત્રં ચ ન્યાય્યં વચાપિ માપિતમ્ ॥ ૧

સંજય બોલ્યો: હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ રીતે
પ્રેમયુક્ત, સુંદર, મધુર અક્ષરોવાળું, સમયને
યોગ્ય, અદ્ભુત અને કહેવાને માટે તદ્દન ન્યાય-
યુક્ત એવું ધર્મરાજનું વાક્ય સાંભળીને શિનિશ્રેષ્ઠ
સાત્યકિએ બુધિશિરને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧, ૨} 'હે
અસ્ખલિત બુદ્ધિવાળા મહારાજ ! અર્જુનને માટે
તમે જ ન્યાયયુક્ત, અદ્ભુત અને યશસ્કર વાક્ય
કહ્યું છે, તે સર્વ મેં બરાબર સાંભળ્યું છે.'^૩
હે રાજન્દ્ર ! આવા કટોકટીના સમયમાં મારા
જવાને પોતાના અતુરાગી સુદૃઢ તરીકે ઝોઈને,
તમે જ રીતે અર્જુનને કહો, તે રીતે જ મને
કહેવાને પણ યોગ્ય છે.^૪ મારે અર્જુનને માટે
કદી પણ પ્રાણોને વહાલા કરવાના હોય નહિ,
વળી જ્યારે તમારી પ્રેરણા થઈ છે, ત્યારે તો હું
આ મહારણમાં શું ન કરું ?^૫ હે નરેન્દ્ર ! તમારી
પ્રેરણા થતાં હું દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો સહિત
એવાં ત્રિભુવન સાથે યુદ્ધ કરું, તો પછી અતિ
દુર્બળ એવા આ દુર્યોધનના સૈન્ય સામે હું યુદ્ધ
કરું એમાં શું આશ્ચર્ય ?^૬ હે રાજન્દ્ર ! હું યુદ્ધ
કરીશ એટલું જ નહિ, પણ હું તમારી પાસે આ
સત્ય કહું છું કે, હું આ રણમાં વિજય પણ
મેળવીશ.^૭ હે રાજન્દ્ર ! જયદ્રથરાજનું મરણ થતાં
તુરત ક્ષેમકુશળ રહેલો હું ક્ષેમકુશળ રહેલા અર્જુન-
ને સાથે લઈને તમારી પાસે પુનઃ આવી પહોં-
ચીશ.^૮ પણ હે નરપતિ ! વાસુદેવે અને બુદ્ધિ-
માન અર્જુનને મને જ કંઈ કહ્યું છે, તે બધું મારે
તમને અવશ્ય જણાવવું ઝોઈએ.^૯ સર્વ સૈન્યોના
મધ્યમાં અને વાસુદેવના સાંભળતાં અર્જુનને મને

વારંવાર આ ધણી જ લલામણુ કરી છે કે, ^{૧૦} 'હે મધુવંશી સાત્યકિ ! યુદ્ધમાં આય'્યુદ્ધ કરીને જ્યાં સુધી હું જયદ્રથનો વધ કરું નહિ, ત્યાં સુધી તું ખરાખર સાવધ રહીને રાજ યુધિષ્ઠિરતું રક્ષણ કરજે. હે મહાબાહો ! રાજાને તારા અથવા મહારથી પ્રવુમ્નના રક્ષણ નીચે મૂકીને હું નિશ્ચિંત થઈને જયદ્રથ સામે જઈ શકું તેમ છું.' ^{૧૧, ૧૨} આ રણમાં કૌરવોમાં અતિશય શ્રેષ્ઠ મનાયેલા દ્રોણાચાર્યને તો તું જાણે જ છે. તેમણે આ બધા મામલો જોઈને યુધિષ્ઠિરને પકડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ^{૧૩} દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજાને પકડવા માટે તલપી રહ્યા છે અને વળી તેઓ યુધિષ્ઠિર રાજાને પકડવા સમર્થ પણ છે. ^{૧૪} આથી નરોત્તમ ધર્મરાજાને તારા રક્ષણ નીચે મૂકીને આજે હું જયદ્રથનો વધ કરવા જઈ છું. ^{૧૫} હે સાત્યકિ ! જયદ્રથનો વધ કરીને હું ઝટ ઝટ આવીશ, પણ ત્યાં સુધીમાં દ્રોણાચાર્ય બળપૂર્વક પણ યુધિષ્ઠિર રાજાને કેઈ પણ ઉપાયે પકડે નહિ તેમ તું કરજે. ^{૧૬} હે સાત્યકિ ! જો દ્રોણાચાર્ય રાજાને પકડી જશે, તો જયદ્રથનો વધ પણ નહિ થાય અને મારી તારા પર અપ્રીતિ થશે. ^{૧૭} આમ સત્યવાદી પાંડવ યુધિષ્ઠિરરાજા જો પકડાશે તો અવશ્ય અમારે પાછું વનમાં જ જવું પડશે. ^{૧૮} વળી રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્ય જો યુધિષ્ઠિર રાજાને કેદ કરશે, તો નિઃશંક મેં કરેલો આ વિજય પણ વ્યર્થ થઈ પડશે. ^{૧૯} માટે હે મહાબાહુ સાત્યકિ ! તું આજે મારું પ્રિય કરતા માટે, અને વિજય અપાવવા માટે અને મને યશ અપાવવા માટે રાજા યુધિષ્ઠિરતું રણમાં રક્ષણ કરજે. ^{૨૦} આમ હે પ્રભુ ! દ્રોણાચાર્યથી હમેશાં તમારા સંબંધે ડરીને ચાલતા અર્જુનને અને એક થાપણુ તરીકે તમને સોંપ્યા છે. ^{૨૧} હે મહાબાહુ ! તે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરી શકે તેવા એક પણ યોદ્ધો અને અહીં જોવામાં આવતો

નથી. હે પ્રભુ ! એક માત્ર રુક્મિણીપુત્ર પ્રવુમ્ન તેની સામે લડી શકે તેવા છે, પણ તે અહીં હાજર નથી. ^{૨૨} અર્જુન મને બુદ્ધિમાન આચાર્ય સામે યુદ્ધમાં લાગે રહી શકે તેવા માને છે, તો એ પ્રભાણેની મારા તરફની અર્જુનની આસ્તિત્વ બુદ્ધિને તથા તે મારા યુરનાં વચનને ખૂંક પાછળ કરવાનો હું ઉત્સાહ કરતો નથી. વળી હે રાજા ! હું તમારો ત્યાગ પણ કરી શકું તેમ નથી. વિશેષ-માં તમે વિચાર કરો કે, આચાર્યનો હાથ ઝડપ-દાર છે અને તે પોતે પણ અબેધ કવચથી ઢંકાયેલા છે. ^{૨૩, ૨૪} હવે હું જો અહીંથી ચાલ્યો જઈશ, તો તે આચાર્ય તમને રણમાં ભેટશે અને બાળક જેમ રમકડાંના પક્ષી જેડે ફીડા કરે, તેમ તેઓ તમારી સાથે ફીડા કરશે. જો શ્રીકૃષ્ણપુત્ર પ્રવુમ્ન હાથમાં ધનુષ્ય લઈને અહીં રણમાં હાજર હોત, તો હું તેને તમારી સોંપણી કરત; કારણ કે અર્જુનની પેઢે જ તે તમારું રક્ષણ કરી શકે તેવા છે. આમ જો હું અહીંથી અર્જુન તરફ જઈ તો તમારે પોતે જ તમારું રક્ષણ કરવાનું રહેશે. બાપી એવો કયો યોદ્ધો છે કે, જે હું અર્જુન પાસે જઈ ત્યારે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા જાય ? હે રાજા ! આજે તમે અર્જુન વિષે ભય ન રાખો. ^{૨૫-૨૭} કારણ કે તે મહાબાહુ ગમે તેટલો ભાર ઉપાડવા છતાં કદી થાકે તેમ નથી. આજે જ સૌવીરકો, સૈંધવો, પૌરવો, ઉત્તર તરફના યોદ્ધાઓ, દક્ષિણ તરફના યોદ્ધાઓ ને બીજા રથીયોદ્ધાઓ અને ઠણું આદિ મહારથીઓ છે, તેઓ બધા પણ ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનની સોળમી કળાને સુઝાં પહેંચી શકે તેમ નથી. અરે, હે રાજા ! દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, રાક્ષસો, કિતરો અને મોટા મોટા સર્પો સાથેની આખી પૃથ્વી તેમ જ સ્થાવર કે જંગમ સર્વ પ્રાણીઓ પણ જો કદાચ અર્જુન

સામે યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થાય, તોપણ તેઓ તેને પહોંચી શકે તેમ નથી. હે મહારાજ ! આમ સમજીને પણ તમે અર્જુન વિશેના ભયને દૂર કરો. જ્યાં સહ્ય પરાક્રમવાળા અને મહાધનુર્ધર એવા અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ છે, ત્યાં કાર્યમાં કોઈ રીતે પણ વિપત્તિ આવતી નથી. વળી તમે તમારા ભાઈના દેવીપણાનો, અસ્ત્રકુશળપણાનો, અમર્શનો, કૃતજ્ઞતાનો અને દયાનો જરા વિચાર તો કરો ! હે રાજા ! હું અહીંથી જોવો ખસીશ અને અર્જુન તરફ જઈશ કે તુરંત જ દ્રોણાચાર્ય તરેહતરેહનાં અસ્ત્રોનો યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરશે. તેનો પણ તમે વિચાર કરો. હે રાજા ! આચાર્ય તમને પકડવા માટે અત્યંત તલસરી રહ્યા છે. હે ભારત ! પોતાની પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરવા માટે તથા તે સત્ય કરવા માટે તે ઘણા જ આતુર છે. તેથી આજ તમે પોતે જ તમારું રક્ષણ કરો તો ખની શકે તેમ છે, બાકી તો મારા ગયા પછી તમારું રક્ષણ કરે તેવો કયો યોદ્ધો છે ? કાને વિષે વિશ્વાસ રાખીને હું અર્જુનના પ્રત્યે જઈ શકું ? માટે હે મહારાજ ! આ મહાસંગ્રામમાં હું તમને કોઈને સોંધ્યા વિના કદી પણ જઈશ નહિ. આ હું તમને સત્ય કહું છું. હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! આ મારા ક્યનનો બુદ્ધિ સાથે ખૂબ વિચાર કરીને તથા પોતાનું પરમ શ્રેય જોઈને જ મને તમે આજ્ઞા કરો. ૧૨૮-૩૯

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા : હે મહાપાદો સાત્યકિ ! તું કહે છે તે તેમ જ છે; પણ મારું મન અર્જુનની ચિંતામાંથી મુક્ત થતું નથી. ૪૦ હું મારું રક્ષણ કરવાનો પરમ પ્રયત્ન કરીશ, માટે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે તું તો જ સ્થળે અર્જુન ગયો છે, ત્યાં જ બ. ૪૧ મારું પોતાનું સંરક્ષણ અને અર્જુન પ્રત્યે તારું ગમન, આ બંને કાર્યોનો બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરીને મેં પોતે અર્જુન પ્રત્યે

તારું ગમન જ પસંદ કર્યું છે. ૪૨ માટે તું જ સ્થળે અર્જુન ગયો છે, તે સ્થળે પ્રયાણ કરવા માટે તૈયાર થા. અહીં મહાબળવાન ભીમસેન મારું રક્ષણ કરશે. ૪૩ વળી હે તાત ! પોતાના ભાઈઓ સહિત પુત્રપુત્ર વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, બીજા ડેહલાએક મહાબળવાન રાજાઓ અને દ્રૌપદીના પુત્રો મારું રક્ષણ કરશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૪૪ તેમ જ હે તાત ! પાંચ કેકયભાઈઓ, રાક્ષસ ધટાકચ, વિરાટ, દ્રુપદ, મહારથી શિખંડી, બળવાન ધૃષ્ટકેતુ, મામા કુંતિભોજ, નકુલ, સહદેવ, પાંચાલો તથા સૃજ્યો-એ બધા યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને મારું રક્ષણ કરશે, એમાં સંશય નથી. આ રણમાં સૈન્ય સહિત દ્રોણાચાર્ય તથા કૃતવર્મા મારી સામે ધસારો કરી શકશે નહિ. તેમ મને પકડી શકશે પણ નહિ; કારણ કે કિનારો જમ સમુદ્રને ખાળી રાખે છે, તેમ આ શત્રુતાપન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્યને યુદ્ધમાં આગળ વધતા અટકાવી રાખશે. શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ સ્થળે ભ્રમો રહેશે, તે સ્થળે દ્રોણાચાર્ય દે તેનું બળવાન સૈન્ય કોઈ રીતે પણ આગળ વધી શકશે નહિ. આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ખાસ દ્રોણનો નાશ કરવા માટે જ કવચ, ખાણ, તલવાર, ધનુષ્ય અને ઉત્તમ આબ્રુ પણો સાથે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે; માટે હે શિનિદુભાર ! તું મારી ચિંતા ન કર અને નિરાંતે અર્જુન તરફ બ. આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કોપેલા દ્રોણને આગળ વધતા અટકાવી રાખશે. ૪૫-૪૬

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરજેત જ્યયદ્રવ્યવધપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિર અને સાત્યકિનું વાલ્ય' નામનો અધ્યાય ૧૧૧ માં સમાય

અધ્યાય ૧૨૨ મો

સાત્યકિનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

ધર્મરાજસ્ય તદ્વાસ્યં નિશ્ચય શિનિપુંગવઃ ।

સ પાર્યાદ્યમશ્યમન્ પરિત્યાગાન્મહીપતેઃ ॥ ૧ ॥

સંજય ઓલ્યોઃ ધર્મરાજાનું તે વાક્ય સાંભળ્યા પછી શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને, યુધિષ્ઠિર-રાજાનો ત્યાગ કરવાથી અનુન તરફના બધની તથા વિશેષે કરીને લોઢા તરફના 'સાત્યકિ કરી ગયો' એ રીતના અપવાદની વિચારણા થવા લાગી. તેથી તે મનમાં ને મનમાં ઓલ્યો કે, 'મને લોઢા કહેશે કે, તું અનુન તરફ આવે છે, કેમ કે તું કૌરવસેનાથી બચીત થઈ ગયો છે.' આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચાર કર્યા પછી યુદ્ધ-કુર્મદ અને પુરપથ્રેષ્ઠ તે સાત્યકિએ મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને ધર્મરાજાને આ વચન કહ્યાં.^{૧-૩} 'હે પૃથ્વીનાથ ! તમે તમારું રક્ષણ કરાવેલું માનતા હો, તો હવે તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું અનુન તરફ જઈશ અને તમારું વચન સંપૂર્ણ પાળીશ. હે રાજા ! આ ત્રણેય લોકમાં અનુનના કરતાં મને કોઈ અધિક પ્રિય નથી, એ હું તમને સત્ય કહું છું. હે માન આપનારા રાજા ! તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું અનુનને મારું જઈશ. તમારે માટે મારે કંઈ જ અકર્તવ્ય નથી.^{૪-૬} હે માનવ શ્રેષ્ઠ રાજા ! જે પ્રમાણે મારા ચુરતું વાક્ય મને માન્ય છે, તે પ્રમાણે જ મને તમારું વચન પણ અતિ માન્ય છે.^૭ હે રાજવર ! તમારા ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ અને અનુન હંમેશાં તમારું પ્રિય કરવા-માં જ પ્રવર્તે છે અને હું પણ સદા તેમનું પ્રિય કરવાનો જ ચત્ત કરી રહેલો છું, એમ તમારે જાણવું.^૮ હે પ્રભુ ! હું તમારી આજ્ઞાને મસ્તક પર ચઢાવું છું. હે નરસિંહ ! હું અનુન પ્રત્યે જાઉં છું અને આ કુર્મેષ્ઠ સૈન્યને હરણમાંથી

તોડી નાખું છું.^૯ હે રાજા ! જેમ કાપેલો મહા-મત્સ્ય સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ હું દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં આ પગલે પ્રવેશ કરું છું અને જે સ્થળે રાજા જયદ્રથ છે, તે સ્થળે ચાલ્યો જાઉં છું.^{૧૦} અથવા તો, કહું અને કૃપાચાર્ય આદિ મહા-રથીઓના રક્ષણ તળે રહેલો જયદ્રથરાજા પાંડવોથી બચીત થઈ ને મોટી સેના સાથે જે સ્થળે જાઓ છે, તે સ્થળ અહીંથી લગભગ ત્રણ યોજન દૂર છે, એમ હું માતું છું. હે રાજા ! જયદ્રથનો વધ કરવા સજ્જ થયેલો અનુન જે સ્થળે જાઓ છે તે સ્થળ પણ અહીંથી ત્રણ યોજન જેટલું જ દૂર છે. ત્યાં હું મારા અંતરાત્માને દૃઢ કરીને સિંધુ-રાજાનો વધ થયા પહેલાં જ જઈ પહોંચીશ.^{૧૧-૧૩} હે રાજા ! કથો મતુલ્ય ચુરની આજ્ઞા વિના યુદ્ધ કરે ! અને ચુરની આજ્ઞા થતાં મારા જોવા કંથો પુરુષ યુદ્ધ ન કરે !^{૧૪} હે રાજા ! જે પ્રદેશમાં હું જવા ધારું છું, તે પ્રદેશ મારી બરાબર જાણમાં છે. હળ, શક્તિ, ગદા, ભાલા, ઢાલ, તલવાર, ઋષ્ટિ, તોમરો અને ઉત્તમોત્તમ ધનુષ્યોથી ભરપૂર એવો સૈન્યસાગર ત્યાં ઊછળી રહ્યો છે; પણ જરૂર હું તેને ખળભળાવી દઈશ. વળી જે આ હજારો હાથીઓનું સૈન્ય તમારા જોવામાં આવે છે, તે અંજનક કુળ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. હે રાજા ! તે સર્વ હાથીઓ પર યુદ્ધ કરવામાં કુશળ અને સચોટ પ્રહાર કરવામાં પ્રવીણ એવા ઘણા રત્નગ્રંથોદ્ધાઓ બેઠા છે. હે રાજા ! તે હાથીઓ નિરંતર મદને ઝરતા હોવાથી કાળા મેઘો સમાન દેખાય છે. તેમના મહાવતોની જ્યારે પ્રેરણા થાય છે, ત્યારે તેઓ કદી પાછા ફરતા નથી. હે રાજા ! તેમના હાથીઓનો નાશ કર્યા વિના જય કરવો મુશ્કેલ છે. હે રાજા ! વળી જે આ એક હજાર રથી-યોદ્ધાઓને તમે જાણો છો, તેઓ બધા સુવર્ણના રથવાળા મહારથી રાજપુત્રો છે. હે પૃથ્વીપતિ !

તેઓ બધા અસ્રવિદ્યામાં કુશળ છે અને હાથીઓ તથા રથો પર સારી રીતે સવારી કરી બેસે છે. વળી તેઓ ધનુર્વેદમાં પારંગત છે, મુષ્ટિયુદ્ધમાં નિપુણ છે, જાતજાતનાં ગદાયુદ્ધોને બાણનારા છે અને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં કુશળ છે.^{૧૫-૨૧} તેઓ તલવારોના પ્રહાર કરવામાં તથા હાથમાં દાસતલવાર લઈને પદા ભેલવામાં ઘણા પ્રવીણ છે. એ શરવીર અને વિદ્યાસંપન્ન કુમારો અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરે છે.^{૨૨} હે રાજન્ ! તેઓ યુદ્ધમાં નિત્ય મનુષ્યો પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. હે રાજન્ ! કણ્વે તેમને સારી રીતે તૈયાર કરેલા છે અને તેઓ હંમેશાં દુઃશાસનને અનુસરનારા છે.^{૨૩} વાસુદેવ પણ આ રાજપુત્રોની મહારથીઓ તરીકે પ્રશંસા કરે છે. તેઓ કણ્વેનું નિરંતર પ્રિય ઇચ્છે છે અને તેના તાબામાં રહે છે.^{૨૪} હે રાજ ! કણ્વેનાં વચનથી જ તેઓ અર્જુન પાસે ન જતાં પાછા ફર્યા છે. માટે તેઓ યુદ્ધ કરતાં લગાદે ગ્લાનિ પામ્યા નથી, તેમ થાક્યા પણ નથી. તેઓનાં કવચો તથા ધનુષ્યો ઘણાં દૃઢ છે.^{૨૫} અવશ્ય દુર્યોધનની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓ મારે માટે જ સામા જાણા છે. હે કુરુવંશી રાજ ! તમારું પ્રિય કરવા માટે હું સંગ્રામમાં તેમનો સંહાર કરીશ.^{૨૬} એ પછી હું અર્જુનના ભાગે તરફ પ્રયાણ કરીશ. વળી હે રાજન્ ! બીજા આ સાતસોની સંખ્યા જટલા જે હાથીઓ તમારા જીવામાં આવે છે, તેઓ બધા પણ કવચને ધારણ કરનારા છે અને તેમના પર બીલો સવાર થઈને બેઠેલા છે. પૂર્વે લીલરાજ જ્યારે અર્જુનના સપાટામાં આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે પોતાના જીવિતની ઇચ્છા કરીને અર્જુનને સારી રીતે શણગારેલા કેટલાએક હાથીઓ તથા અનુચરો આપ્યા હતા. હે રાજન્ ! આ બધા પ્રથમ તમારું જ દૃઢ કાર્ય કરનારા દાસ હતા, પણ આજ તે જ તમારી સામા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે

છે. જુઓ આ સમયનો પલટો ! આ હાથીઓના મહાવતો બધા બીલજાતિના છે. તેઓ યુદ્ધમાં ઘણા મહાનમત છે, હસ્તિશિક્ષાને બાણનારા છે અને સર્વે અગ્નિમાં ઉત્પન્ન થયા છે. આ બધાને અર્જુનને સંગ્રામમાં જીતી લીધા હતા, પણ આ સમયે તેઓ દુર્યોધનની આજ્ઞાને વશ થઈને તમારી સામે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા છે. હે રાજન્ ! આ બધા યુદ્ધમંદ બીલોને બાણોથી મારી નાખીને, હું જયદ્રથનો વધ કરવા સજ્જ થયેલા અર્જુન તરફ ચાલ્યો જઈશ. વળી આ જે મોટા મોટા હાથીઓ છે, તેઓ બધા અંજનવંશમાં* ઉત્પન્ન થયા છે.^{૨૭-૩૩} તેઓ કંકશ છે, સારી રીતે શિક્ષિત થયેલા છે અને તેમનાં મુખ પર ગંડરથળાંથી ઝરતી મદધારાઓ વહી રહી છે. તે સર્વને તદ્દન સુવર્ણનાં કવચો પહેરાવીને સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યા છે.^{૩૪} હે રાજન્ ! તેઓ રણમાં લક્ષ્ય તરફ બરાબર ધસનારા છે અને યુદ્ધમાં ઈંદ્રના ઐરાવત સરખું કામ કરી દેખાડનારા છે. તેમના પર ઉત્તર તરફના હિમાચલ પર્વતમાંથી આવેલા, લૂંટારા અને યુદ્ધમાં અતિ તીક્ષ્ણ એવા યોદ્ધાઓ બેઠા છે. તે યોદ્ધાઓ શરીરે કઠોર છે, લોખંડી કવચો ધારણ કરનારા છે અને યુદ્ધમાં અતિકુશળ છે. તેઓમાં કેટલાએક વસિષ્ઠકપિની કામધેનુમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, કેટલાએક વાનરજાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, કેટલાએક મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે અને બીજા કેટલાએક તો જુદી જુદી

* અંજનવંશમાં જન્મેલા હાથીઓના સંબંધમાં નીલકંઠ લખે છે :-

ક્રિમ્પનીતંયુદ્ધપદસ્ય કલ્પિતો વિપુલેઃ કૌર !

સુવિમળમહાત્મ્યાં. કર્ણોદ્ગતવંદનાઃ ॥

અંજનવંશમાં જન્મેલા હાથીઓનાં શરીરો લીલાં દેખે છે અને તેઓ રમે રથમાં ચેર સરખા દેખે છે. તેઓ શરીરે બળવાન, મોટી સુરોષાળા અને ૨૫૯ રીતે જુદાં દેખાતાં મોટાં મોટાં મરુતોવાળા દેખે છે.

અનેક જાતોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે હિમાલયના દુર્ગપ્રદેશમાં વસનારા આ પાપકર્મી 'ચેત્કોત્ક' ભેટુ થયેલું' મૈત્ર્ય દ્રવ્યો ધુમાડા સમાન રંગતુ દેખાય છે આ સમય રાજમહાને મેળવી લઈને કૃપાચાર્ય, બૃગિશ્રવા, રથીશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય, સિધુ રાજ જયદ્રથ તથા કર્ણુનો આશ્રય કરીને દુર્યોધન પાંડવોતુ અપમાન કરી રહ્યો છે ^{૨૫-૨૬} હે કુતીનંદન ! કાળથી પ્રેરાર્થને તે પોતાને અત્યાગ્રહીત માની રહ્યો છે, પણ તેઓ બધા આજ મારા બાણોના ઝપાટામાં આવીને બચનાના નથી પછી ભલેને તેઓ મન સમાન વેગવાળા હોય ! બીજાઓના પરાક્રમ પર જીવી રહેલા દુર્યોધને આ બધાને માનવતા કહ્યો છે, પરંતુ તેઓ આજ મારા અનેક બાણોથી પીડાઈને વિનાશ પામશે હે રાજન ! આ તરફ સુવર્ણના ધ્વજવાળા જ રથીઓ જોવામાં આવે છે, તેઓ બધા જો તમારા સાલજવામાં આવ્યા હોય, તો દુર્વારણ નામના કામોત્તરોદ્ધાઓ છે તેઓ શરૂ છે, વિવાસ પત્ર છે અને ધનુર્વેદમાં પણ નિપુણ છે ^{૪૦-૪૩} તેઓ સર્વ એકત્ર થઈને અન્યોન્યનું અત્યંત હિત ઝગ્ગનારા છે હે ભારત ! કૌરવોના વીર યોદ્ધાઓના રક્ષણ નીચે રહેલી દુર્યોધનની અશૌહિણી સેનાઓ કોઈ કરીને મારે માટે સંજ્ઞા થઈ જાણી છે હે મહારાજ ! તેઓ પ્રમાદ રાખ્યા વિના મારી સામે જ આવી ચઢી છે ^{૪૪-૪૫} છતાં અગ્નિ જમ ધાસને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ હું તે સર્વનો નાશ કરી નાખીશ માટે હે રાજન ! શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ રથને સંજ્ઞા કરનારા અનુચરો મારા રથમાં સર્વ ભાથાઓ અને સર્વ લડાયક સાવનોને બરોબર મૂક્યા આ લડાઈ માં તો દરેકદરેક જાતના અસ્રશસ્ત્રો અવરથ સાથે લેવા જોઈએ, કારણ કે યુદ્ધકુશળ આચાર્યોએ ઉપદેશ કર્યો છે કે, રથને પાચગણી સામગ્રીવાળો

કરવો જોઈએ હું અહીંથી નીકળીને પ્રથમ સર્વ સમાન તીક્ષ્ણ ઝેરવાળા કામોત્તરોદ્ધાઓ સાથે ભેટા કરીશ તેઓ બધા અનેક જાતના શસ્ત્રોના સમુદાયવાળા છે અને વિવિધ આયુધોથી યુદ્ધ કરનારા છે પછી હું વિષ સમાન સચોટ પ્રહાર કરનારા અને દુર્યોધનનું હિત ઇચ્છનારા ભીલોની સામે ભેટા કરીશ રાજ દુર્યોધને તે બધાને સતત લાડ લડાવ્યા છે તે પછી મારે ઇંદ્ર તુલ્ય પરાક્રમ વાળા શક યોદ્ધાઓને મળવું પડશે ^{૪૬-૫૦} તેઓ બધા અગ્નિ સમાન પ્રદીપ્ત અને દુરાનુષ છે વળી હે રાજન ! હું બીજા કાળ સમાન અગ્નિત એવા અનેક યુદ્ધકર્મી યોદ્ધાઓ સામે રણમાં જોડાઈશ માટે પ્રસિદ્ધ અને શુભ લક્ષણવાળા ઉત્તમ ધોડાઓને પૃથ્વી પર વારવાર આજોટાવીને તથા પાણી પાઈને મારા રથમાં જોડાવો ^{૫૧, ૫૨}

સજ્ઞા બોલ્યો એટલે રાજ યુધિષ્ઠિરે એ સાત્યકિના રથમાં સર્વ ભાથાઓને, લડાયક સાવનોને તથા અનેક જાતના શસ્ત્રોને મુકાવ્યા તે પછી સેવકોએ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય એવા ચાર સુદર ધોડાઓને પૃથ્વી પર આજોટાવ્યા, તેમને મદની વૃદ્ધિ કરનાર સ્વાદિષ્ટ પીણું પાણું, નવ ડાળ્યા, ચઢી બવડાવી અને તેમને સારી રીતે શણગાર્યા વળી તેમણે તેમના શરીરમાંથી બાણો ખેંચી કાઢીને તેમને સુવર્ણની માળાઓ પહેરાવી હવે સુવર્ણ સમાન કાતિવાળા, સારી રીતે ઢગવાયેલા, શીર ગતિથી ચાલનારા, હર્ષિત મન વાળા અને અવ્યય એવા તે ધોડાઓને વિધિ પૂર્વક રથમાં જોડવામાં આવ્યા સાત્યકિનો એ રથ સુવર્ણમય દેશવાળીવાળા સિંહના ચિહ્ન વાળા મહાધ્વજથી શોભતો હતો ^{૫૩-૫૭} તેની આસપાસ મણિ અને પરવાળાઓથી અદ્ભુત એવા સુવર્ણના સળિયાઓ જડેલા હતા તે રથ વાઢળ સમાન સ્વેત રંગની પતાકાઓથી દીપ્તો

હતો.^{૫૮} તેની અંદર સુવર્ણના ઢાંડાવાળું શ્રેષ્ઠ
છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું અને અનેક શસ્ત્રોનો
સમૃદ્ધ ગોઠવો હતો. દારુકના નાના ભાઈ તથા
સાત્યકિના પ્રિય મિત્ર એવા સારથિએ સુવર્ણના
અલંકારોથી શોભતા તે ઘોડાઓને વિધિ પ્રમાણે
રથમાં બેઠ્યા અને પછી માતલિ જેમ ઇંદ્ર
આગળ રથ રજૂ કરે, તેમ તેણે તે બેઠેલા રથને
સાત્યકિ આગળ રજૂ કર્યો.^{૫૯, ૬૦} તે વેળા
સાત્યકિએ સ્નાન કર્યું અને પવિત્ર થઈને કૌતુક-
મંગલ ધારણ કર્યા. પછી તેણે એક હજાર
સ્નાતક બ્રાહ્મણોને સોનામહોરોનું દાન દીધું.^{૬૧}
એટલે શ્રીમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સાત્યકિને તે
બ્રાહ્મણોએ કેટલાએક આશીર્વાદો આપ્યા. પછી
મધુપકને યોગ્ય એવા તે સાત્યકિએ કેલાતક
જતની મદિરાનું પાન કર્યું.^{૬૨} આથી મદથી
વિહ્વળ નેત્રોવાળો તથા લાલચોળ દષ્ટિવાળો તે
સાત્યકિ રણભૂમિ પર દેહીધ્યમાન દેખાવા લાગ્યો.
તે પછી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે સાત્યકિ મોટા
હર્ષમાં આવી ગયો અને તેણે વીર કાંસાના
પાત્રનો સ્પર્શ કરી બાણ સહિત ધનુષ્યને ઝોળા-
માં લીધું. એ વેળા એના તેજમાં ખમણું વધારે
થયો હતો અને તે અગ્નિ જેવા પ્રજ્વલિત દેખાતો
હતો. પછી તેણે બ્રાહ્મણ દ્વારા સ્વસ્તિવાચન
કરાવ્યું, કવચ પહેર્યું અને અલંકારો ધારણ
કર્યા. કન્યાઓએ ડાંગર, ચંદન તથા પુષ્પોની
માળાઓ હાથમાં લઈને તેને અભિનંદન આપ્યું.
પછી સાત્યકિએ હાથ જોડીને યુધિષ્ઠિરના ચરણો-
માં વંદન કર્યું, એટલે યુધિષ્ઠિરે પણ તેનું
મસ્તક ચૂંધ્યું. આમ તે પોતાના મોટા રથ પર
બેઠો.^{૬૩-૬૪} તુરંત જ વાયુ સમાન વેગવાળો અને
દૃઢપ્રદ એવા અગ્નિત ઘોડાઓ એ જયગીલ
સાત્યકિને રણમાં વહી જવા લાગ્યા. તે સમયે
ભીમસેન પણ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને વંદન કરીને

સાત્યકિ સાથે જવા લાગ્યો.^{૬૭, ૬૮} આ પ્રમાણે
શત્રુઓનું દમન કરનારા તે બંને વીરોને પોતાની
સેનામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી આવતા બેઠીને
દ્રોણાચાર્ય આદિ તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ
ખરાબર સજ્જ થઈને જોવા રહ્યા.^{૬૯} આ બાબતથી
યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈને પાછળ આવતા ભીમસેન-
ને બેઠીને વીર સાત્યકિ તેને અભિનંદન આપીને
આ હર્ષકારી વચન કહેવા લાગ્યો:^{૭૦} 'હે ભીમ-
સેન ! તમે ધર્મરાજનું રક્ષણ કરો. આજને માટે
તમારું એ મહાન કાર્ય છે. કાળને કાઠિ આવી
પહોંચેલા આ કૌરવસૈન્યને તોડી નાખીને હું સંકેત
અંદર દાખલ થઈ જઈશ.^{૭૧} ધર્મરાજનું રક્ષણ
કરવું તે જ આ ધરીએ અને લાંબે ગાળે શ્રેયસ્કર
છે. હે શત્રુદમન વીર ! તમે મારું પરાક્રમ બંધો
છો, તેમ હું તમારું પરાક્રમ બંધું છું.^{૭૨} માટે
હે ભીમસેન ! તમે જો મારું પ્રિય ઇચ્છતા હો,
તો અહીંથી પાછા વળો.' આમ કહેવામાં આવ્યું,
ત્યારે ભીમસેન સાત્યકિને કહ્યું કે, 'બહુ સારું,
તમે તમારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા બંધો. હે પુરુષ-
શ્રેષ્ઠ ! હું રાજનું રક્ષણ કરીશ.' ભીમસેનનું કહેવું
સાંભળીને સાત્યકિએ વળી તેને કહ્યું:^{૭૩, ૭૪} 'હે
પાર્થ ! તમે જાઓ, જલદી જાઓ. અવરથ આજ
મારો ચોક્કસ વિજય થશે; કારણ કે ગુણોમાં
અનુરક્ત એવા તમે આજ મારા કથનને અનુ-
સર્યો છો.^{૭૫} હે ભીમ ! તમે મને આજ કહો
છો, તે નિમિત્તો મને વિજયચૂચક લાગે છે.
મહાત્મા અર્જુન સિંધુરાજનો વં કરશે કે તુરંત
અહીં આવીને હું ધર્માત્મા રાજ યુધિષ્ઠિરને
બેઠીશ.' એટલું કહીને મહાયરાત્રી સાત્યકિ
ભીમસેનથી છૂટા પડ્યો અને વાપ જેમ યુગોનાં
ટાંશાંમાં સામે ભુએ, તેમ તે તમારા સૈન્યને જોવા
લાગ્યો.^{૭૬-૭૮} હે રાજન ! એ રીતે અંદર પ્રવેશ
કરવા ઇચ્છતા તે સાત્યકિને બેઠીને તમારું સૈન્ય

મૃદુ થઈને અત્યંત કંપવા લાગ્યું. એટલામાં હે રાજન્ ! તે સાત્યકિ તો ધર્મરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે અર્જુનને મળવા માટે એકદમ તમારા સૈન્ય સામે પ્રયાણ કરી ગયો. ૭૬, ૮૦

ઇતિ શ્રીમદ્દામારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત જયદ્રથવધપર્વમાં
'સાત્યકિને દીરવસેનામાં પ્રવેશ' નામનો
અધ્યાય ૧૧૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૩ મો સાત્યકિને કૃતવર્માને ભેટો ॥ સત્ય ઉવાચ ॥

પ્રયાતે તવ સૈન્યં તુ યુયુવાને યુયુત્સવા ।

ધર્મરાજો મહારાજ સેનાનીકેન સંવૃતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સાત્યકિ જ્યારે તમારા સૈન્ય સામે પ્રયાણ કરી ગયો, ત્યારે સાત્યકિની પાછળ પડેલા દ્રોણાચાર્યના રથને પહોંચી વળવા ધર્મરાજ પોતાના સૈન્યથી વીંટાઈને ચાલી નીકળ્યા હતા. તે વેળા યુદ્ધમાં મદોન્મત્ત એવો પાંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા રાજ વસુદાન પાંડવોના સૈન્યમાં મોટા ઘાંટો પાડીને કહેવા લાગ્યા : 'હે વીર યોદ્ધાઓ ! આવો, જલદી દોડી આવો અને શત્રુઓ પર પ્રહાર કરો; એટલે યુદ્ધકુમંદ સાત્યકિ સુખેથી શત્રુસેનામાં દાખલ થઈ જાય. જુઓ પેલા શત્રુપક્ષના મહારથીઓ આ સાત્યકિનો પરાજય કરવા મથી રહ્યા છે.' આમ યોદ્ધા રહેલા તે સર્વ મહારથીઓ વેગપૂર્વક શત્રુઓ સામે ધસી ગયા. ત્યાં અમે બધા પણ વિજય મેળવવાની ઇચ્છાએ તેમની સામે ધસી ગયા. ૧-૪ તે સમયે સાત્યકિના રથ સામે મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. હે મહારાજ ! સાત્યકિએ તમારા પુત્રની સેનાને સેંકડો સ્થળેથી તોડી નાખી હતી, એટલે તે વીખરાઈ જઈને આમતેમ દોડવા લાગી હતી. આમ જ્યારે તે સેનામાં લંગાણ પડ્યું, ત્યારે મહારથી સાત્ય-

કિએ સૈન્યના મોખરામાં જ સાત મહાધનુર્ધર વીરોને પટથી પાડ્યા. વળી હે રાજેન્દ્ર ! તેણે બીજા ઈટલાએક વીર રાજાઓને પણ અગ્નિ સમાન પ્રજ્વલિત બાણો મારી મારીને યમલોકમાં મોકલી દીધા. ત્યાં સાત્યકિ એક બાણથી સોને, તેમ સો બાણથી એકને વીંધી જ નાખતો હતો. ૫-૮ શૂર-દેવ જેમ પશુઓને મારે તેમ તેણે હાથીસવારોને, હાથીઓને, ઘોડેસવારોને, ઘોડાઓને તેમ જ ઘોડાઓ અને સારથિઓ સાથેના રથીઓને મારવા જ માંડ્યા. ૧૦ આમ સાત્યકિ અદ્ભુત કર્મ કરીને બાણોની ધારા વરસાવી રહ્યો હતો, પણ તમારા સૈનિકોમાંથી કોઈ પણ તેની સામે યુદ્ધ કરવા દોડતો ન હતો. ૧૧ મહાબાહુ સાત્યકિએ તેમને એટલા બધા ફેંદી નાખ્યા હતા, એટલા બધા છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા હતા અને એટલા બધા ભયભીત કરી મૂક્યા હતા કે, તેઓ તે અતિ અભિમાની સાત્યકિને જોઈને જ રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. ૧૨ સાત્યકિના તેજથી મોહિત થયેલા તે યોદ્ધાઓ તેને એકને પણ અનેક જોવા જોતા હતા. હે રાજન્ ! જોતજોતામાં ત્યાં ભાંગી પડેલા માળાવાળા રથો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા, પૈડાંઓ વીખરાઈ પડ્યાં અને છત્રો તથા ધ્વજો ઢળી ગયા. વળી હે પૃથ્વીપતિ ! ત્યાં રથના નીચેના ભાગનાં સર્વ લાકડાંઓ, પતાકાઓ, સુવર્ણથી મટેલા, માથે પહેરવાના ટોપો અને ચંદનથી ખરડાયેલા બાજુબંધવાળા બાહુઓ ઢગલાબંધ પડ્યા તેમ જ હાથીની સૂંઢ સમાન આઠારના તથા સર્પનાં શરીર સમાન દેખાવાના મનુષ્યોના ઉરોએ વેરવિખેર થઈ ઢગલે પડ્યા. આ બધાંથી હે નરપતિ ! તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. બળદ સમાન વિશાળ નેત્રવાળા યોદ્ધાઓનાં, ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળાં તથા સુંદર કુંડળોને ધારણ કરનારાં કપાઈ પડેલાં સુખોથી તે ભૂમિ

ધણી શેભતી હતી. કપાઈ ગયેલા અનેક હાથી-
ઓ ત્યાં મોટા પર્વતોની પેઠે પડ્યા હતા, તેથી
રણભૂમિ વીખરાઈ પડેલાં મોટા પર્વતોવાળી
હોય તેવી દેખાતી હતી. ત્યાં મહાબાહુ સાત્યકિ-
એ મારી નાખેલા સત્ત્વહીન ઘોડાઓ પૃથ્વી
ઉપર ઢળી પડ્યા હતા અને સુવર્ણમય ચોકડાં-
ઓથી તથા છાતી પરનાં મોતીઓથી સુશેભિત
જણાતાં અતઞ્જતનાં કવચોથી અત્યંત શેભી
રહ્યા હતા.^{૧૭-૧૯} એ રીતે અનેક પ્રકારનાં
સૈન્યોના સંહાર કરીને તથા તમારી મુખ્ય સેના-
ને અત્યંત ગમરાવી મૂકીને સાત્યકિ સૈન્યમાં
દાખલ થઈ ગયો.^{૨૦} પછી જ માર્ગે અર્જુન
અંદર દાખલ થયો હતો, તે માર્ગે જ સાત્યકિએ
અંદર જવાની ઇચ્છા કરી; પણ ત્યાં દ્રોણાચાર્યે
તેને અટકાવ્યો.^{૨૧} આમ યુધ્ધાન સાત્યકિ ક્રોધ-
પૂર્વક દ્રોણાચાર્ય સામે આવી ગયો, છતાં તે
પાછો હટ્યો નહિ. જલદું જેમ જળાશયતું પાણી
કિનારે અથડાય, તેમ તે દ્રોણની સામે અથડાવા
લાગ્યો.^{૨૨} આમ દ્રોણાચાર્યે મહારથી યુધ્ધાનને
રણમાં આગળ વધતો અટકાવ્યો અને તેને મર્મ-
ને ભેદી નાખનારાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને
વીંધી નાખ્યો.^{૨૩} ત્યાં હે રાજન્! સાત્યકિએ
પણ સુવર્ણની પૂંખવાળાં, પથ્થર પર ઘસેલાં
અને કંકપક્ષીનાં તથા મધુરનાં પીછાંવાળાં સાત
બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્ય ઉપર પ્રહાર કર્યો.^{૨૪}
એટલે દ્રોણાચાર્યે જ બાણો મૂકીને તે સાત્યકિને
ઘોડા અને સારથિ સાથે પીડી નાખ્યો. મહારથી
સાત્યકિથી આ સહું ગુણું નહિ.^{૨૫} એટલે તેણે
મોટા સિંહનાદ કરીને, આચાર્યને દશ બાણો
વડે વીંધી નાખ્યા અને બીજાં ચૌદ બાણોનો
તેમને પ્રહાર કર્યો.^{૨૬} વળી સાત્યકિએ બીજાં
દશ બાણો મારી દ્રોણને વીંધી નાખ્યા. હે
રાજા! પછી તેણે એક બાણથી તેમના સારથિને

વીંધી નાખ્યો, ચાર બાણોથી તેમના ચારેય
ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા અને એક બાણથી
તેમની ધજને છેદી નાખી. એ વેળા દ્રોણાચાર્યે
પણ સખત ઝપાટો માર્યો હતો. તીડોનાં ટોળાંની
પેઠે અનેક બાણો છોડીને તેમણે સાત્યકિને ઘોડા,
રથ, સારથિ અને ધજ સાથે રણમાં છાઈ દીધો.
તે જ પ્રમાણે સાત્યકિએ પણ જરાય ગમરાયા
વિના ઘણાં બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને ઢાંછી
દીધો. તે ભેઈ દ્રોણાચાર્યે તેને કહ્યું: 'અહ્યા
આ સાત્યકિ! તારો આચાર્ય અર્જુન તો
કાયર પુરુષની પેઠે રણનો ત્યાગ કરી ગયો છે
અને યુદ્ધ કરી રહેલા મને છોડીને તે મારી
જમણી બાળુએથી ગયો છે; માટે તું પણ મારી
સામે યુદ્ધ કરતાં આજે જીવતો જઈશ નહિ. તારા
ગુરુની પેઠે તું પણ મારો ત્યાગ કરીને સત્ત્વ
ચાલ્યો જઈશ તો જ બચીશ.^{૨૭-૩૫}

સાત્યકિ બોલ્યો: ધર્મરાજની આજ્ઞાથી હું
અર્જુનને પગલે જઈ છું. હે બ્રહ્મન્! તમારું
કલ્યાણ થાઓ. મારે સમય ગાળવાની જરૂર
નથી. વળી શિષ્યો સદૈવ આચાર્યોએ અનુસરેલા
માર્ગનું સેવન કરે છે. આથી જ માર્ગે મારો ગુરુ
ગયો છે, તે માર્ગે હું પણ સત્ત્વ જઈ છું.^{૩૬, ૩૭}

સંજય બોલ્યો: આટલું કહીને સાત્યકિ
આચાર્યનો ત્યાગ કરીને એકદમ આગળ ચાલ્યો.
હે રાજન્! જતાં જતાં તે પોતાના સારથિને આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: 'હે સૂત! દ્રોણાચાર્ય
સર્વથા મારું વારણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે;
માટે તું બરાબર સાવધ થઈને રથને આગળ
ચલાવ. વળી આ એક મારું બીજું વચન પણ
સાંભળ. આ જ મહાતેજસ્વી સૈન્ય દેખાય છે, તે
અવંતિના યોદ્ધાઓનું છે. એના પછી જ મહાન
સૈન્ય દેખાય છે, તે દક્ષિણદેશના યોદ્ધાઓનું છે;
પણ એ પછી બાહ્લિક યોદ્ધાઓનું મહાન દળ

રહ્યું છે. તે જ પ્રમાણે બાહુલિકાની પાસે કહ્યું તું મોટું સૈન્ય ગોઠવાઈને જીત્યું છે. હે સારથિ ! આ બધાં સૈન્યો એકબીજાંથી જુદાં પડીને પણ પરસ્પર એકબીજાનો આશ્રય કરી જામાં છે. તે સૈન્યો સમરાંગણને કદી પણ છોડશે નહિ. તો તું હર્ષપૂર્વક ઘોડાઓને તેમની મધ્યમાંથી આગળ હાંક. હે સારથિ ! જ્યાં બાહુલિક ઘોડાઓ અનેક હથિયારો જાંચાં કરીને જામેલા દેખાય છે, જ્યાં કહ્યુંની આગેવાની દેહણ દક્ષિણદેશના અનેક ઘોડાઓ જામા છે, તેમ જ જ્યાં હાથી, ઘોડા તથા રથોથી વ્યાપ્ત એવું અને અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાળાઓથી ભરપૂર એવું કૌરવોતું સૈન્ય દેખાય છે, ત્યાં તું મધ્યમ વેગથી રથને હાંટીને મને લઈ જ. વળી કહ્યું તું મહાન સૈન્ય જ્યાં જીત્યું છે, ત્યાં મધ્યમાં થઈને તું ચાલ.' આ પ્રમાણે સારથિને કહીને તેણે બ્રાહ્મણ દ્રોણ-ચાર્યના રથનો ત્યાગ કર્યો. તે જોઈ ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રોણચાર્ય અનેક બાણો ફેંકવા મંડ્યા અને તે ગરા પણ પાછળ હટ્યા વિના આગળ વધ્ય જતા મહાભાગ સાત્યકિની પાછળ પડ્યા. હવે સાત્યકિએ કહ્યુંના અતિમહાન સૈન્યને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યું અને તે અપાર ભારતી-સેનામાં પેસી ગયો. આમ જમ્પારે સાત્યકિ ભારતીસેનામાં દાખલ થયો અને સૈનિકા આમ-તેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા, ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા કૃતવર્માએ સાત્યકિને ઘેરી લીધો. ધસી આવેલા એ કૃતવર્માને વીર્યવાન સાત્યકિએ તુરત જ છ બાણોના પ્રહાર કર્યો. વળી તેણે બીજા ચાર બાણો મૂકીને તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. પછી સાત્યકિએ નમેલી પૂંખવાળાં બીજાં સોળ બાણો મૂકીને કૃતવર્માને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. આમ હે મહારાજ ! તીક્ષ્ણ અને તેજદાર એવાં ઘણાં બાણોથી પ્રહાર

પામી રહેલા કૃતવર્મા તેને સહન કરી શક્યો નહિ. હે રાજન ! તેણે વાહરડાના દાંત સરખું તથા બળબળતા અક્ષિ સરખું એક સીધું ગતારું બાણ સાંધ્યું અને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને એરથી તે સાત્યકિની છાતીમાં માર્યું. તે બાણે તેના કવચને તથા શરીરને બેઠી નાખ્યાં અને પૂંખ તથા પીછાં સાથે તે લોહીલોહાણ થઈને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. વળી ફરી પણ પરમ અક્ષ-ને જાણનારા એ કૃતવર્માએ સંખ્યાબંધ બાણો છોડીને સાત્યકિનાં બાણો કાપી નાખ્યાં અને તેતું ધનુષ્ય પણ ભાંગી નાખ્યું; એટલું જ નહિ, તેણે પુનઃ ક્રોધ કરીને દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢ્યાં અને સત્યપરાક્રમવાળા તે સાત્યકિને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. ત્યારે શક્તિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સાત્યકિએ પોતાના કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંટી દીધું અને હાથમાં શક્તિ લઈને તેણે કૃતવર્માના જમણા બાહુમાં પ્રહાર કર્યો. પછી ઘણું મજબૂત એવું બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને તથા તેને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને સાત્યકિએ સેંકડો અને હજારો બાણો ઝટપટ છોડવા મંડ્યાં અને કૃતવર્માને ચારે બાજુથી રથ સહિત હાંટી દીધો. ૩૮-૫૫ હે રાજન ! એ પ્રમાણે કૃતવર્માને રણમાં છાઈ દઈ, સાત્યકિએ ભલ્લજાતિતું એક બીજું બાણ મૂક્યું અને તેના સારથિતું મરતક પણ કાપી નાખ્યું. ૫૬ એટલે મરણ પામેલો તે સારથિ કૃતવર્માના મહાન રથ પરથી નીચે ગબ્બડી પડ્યો, એટલે ત્યાં તુરત સારથિ વિનાના થઈ પડેલા કૃતવર્માના ઘોડાઓ અત્યંત વેગથી નાસભાગ કરવા લાગ્યા. એ સમયે વીર કૃતવર્મા પણ લગાર ગભરાઈ ગયો, પણ પોતે જ ઘોડાઓને વશમાં રાખી હાથમાં ધનુષ્ય લઈ રણમાં જામે રહ્યો. તેતું એ પ્રમાણેતું પરાક્રમ જોઈને સર્વ સૈન્યો તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. ૫૭, ૫૮ એક મુદ્ગર્તકાળમાં તેણે પોતાના

ઉત્તમ ઘોડાઓને શાંત કર્યા અને પોતે જ તેમને હાંકવા લાગ્યો. આમ નિર્ભય થઈને તે ઊલટા શત્રુઓને ભારે ભયકર્તા થઈ પડ્યો. ^{૫૮} પરંતુ એ ગાળામાં સાત્યકિ તો આગળ વધી ગયો હતો, એટલે તે કૃતવર્મા ભીમ સામે ધસી ગયો. હે રાજન્દ્ર ! એ રીતે સાત્યકિ કૃતવર્માના સૈન્યમાંથી બહાર નીકળી ગયો. ^{૬૦} હવે તે એકદમ ઉતાવળે ઉતાવળે કાંબોજયોદ્ધાઓની મહાસેના તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. ત્યાં અનેક શસ્ત્ર મહારથી-ઓએ તેને ઘેરી લીધા. તેથી હે રાજન્ ! સત્યપરાક્રમવાળો સાત્યકિ ત્યાંથી લગારે આગળ વધી શક્યો નહિ. આ તરફ દ્રોણાચાર્યે પોતાની ભાંગી પડેલી સેનાની હરોળને સાંધી દીધી અને તેના રક્ષણને ભાર કૃતવર્મા પર ચૂક્યો. પછી સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તે સજ્જ થઈને રણમાં દોડી આવ્યા. આમ દ્રોણાચાર્યને સાત્યકિની પાછળ દોડી ગયેલા જોઈને પાંડવસૈન્યના મોટા મોટા વીર યોદ્ધાઓ તેમને અટકાવવાને માટે હર્ષભેર દોડી ગયા. પણ હે રાજન્ ! ભીમ આદિ તે બધા યોદ્ધાઓ રથીશ્રેષ્ઠ કૃતવર્માની આગળ આવીને હતાડરહિત થઈ ગયા; કારણ કે વીર કૃતવર્માએ પરાક્રમ કરીને તે બધાને અટકાવી રાખ્યા હતા. સૈન્યમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરતા તે સર્વ યોદ્ધાઓને કૃતવર્માએ અસંખ્ય બાણો છોડીને લગાર ભેલાન જવા કરી નાખ્યા અને તેમનાં વાહનો પણ ધ્રુમિત થઈ ગયાં. ^{૬૧-૬૨} એ રીતે રાજ ભોજે તેમને રણમાં આગળ વધતા અટકાવી દીધા, છતાં તેઓ કુલિનની જેમ મહાન યશની ઇચ્છા રાખીને, કૃતવર્માના સૈન્યમાં દાખલ થવાની આશાએ રણમાં ઊભા રહ્યા હતા. ^{૬૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં 'સાત્યકિને રણપ્રવેશ' નામને અધ્યાય ૧૨૩મે સમાયે

અધ્યાય ૧૧૪મો

ધૃતરાષ્ટ્રના શોકોદ્ધારે અને
કૃતવર્માનું પરાક્રમ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

एवं बहुगुणं सैन्यं एवं प्रविचित्रं बलम् ।

व्यूहमेवं यथान्यायं एवं बहु च संजय ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! આપણું સૈન્ય એ પ્રમાણે ઘણા ગુણવાળું, યોદ્ધાઓની ધણી ભરતીવાળું, ન્યાય પ્રમાણે વ્યૂહાકારે ગોઠવેલું અને સંખ્યામાં મોટું હતું. ^૧ આપણે તેનું નિત્ય સારી રીતે સન્માન પણ કરતા હતા, તેથી તે સદા આપણી ઇચ્છાને અનુસરનારું રહેતું હતું. તે પ્રૌઢ હતું, અતિ અદ્ભુત આકારવાળું હતું અને પ્રથમથી જ તેનું પરાક્રમ દેખાઈ આવતું હતું. ^૨ આપણા સૈન્યમાં કોઈ વૃદ્ધ ન હતો, તેમ કોઈ બાળક પણ ન હતો. તેમાં કોઈ અત્યંત કૃશ ન હતો, તેમ કોઈ અતિ પુષ્ટ પણ ન હતો. તેમાં તો સૌ અતિ ચપળ, સદાચારી અને લગભગ સરખી જાંચાઈના હતા. તેમના અવયવો અતિ ગાઢ હતા અને બળવાન હતા તેમ જ તેઓ સર્વે નીરાંગી હતા. ^૩ એ સર્વ સૈનિકોનાં શરીરો ક્વચોથી ઢંકાયેલાં હતાં તથા સર્વની પાસે અનેક શસ્ત્રોની સજ્જવટ હતી. તેઓ બધા શસ્ત્રો ધારણ કરવાની અનેક વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. ^૪ વાહનો પર ચઢવામાં, ઊતરવામાં, ઢોડાવવામાં, વચમાં વચમાં ફેરી ફેરીને પડવામાં, સારી રીતે પ્રહાર કરવામાં તથા અકસ્માત્ કોઈ સમયે ખસી જવામાં તેઓ અતિ-કુશળ હતા. ^૫ હાથીઓ પરની સવારીમાં, અનેક જાતનાં અશ્વોમાં તેમ જ રથોમાં તે સર્વની સારી રીતે પરીક્ષા કરી હતી અને પરીક્ષા કર્યા પછી જ બધાને યોગ્ય વેતન આપવામાં આવતાં હતાં. ^૬ તે મારા સૈન્યમાં કોઈ યોદ્ધાને માત્ર તેની સાથેની વાતચીત ઉપરથી જ દાખલ કરવામાં

નહોતો આવતો; તેમ પ્રથમ કરેલા ઉપકાર તરફ લક્ષ્ય રાખીને લેવામાં આવ્યો ન હતો. તેમાં કોઈને માત્ર સંબંધને કારણે લેવામાં આવ્યો ન હતો. વળી બોલાવ્યા વિના દેવળ દેવેચ્છાથી આવી મળેલા અથવા પગાર વિનાના કોઈ યોદ્ધાને સૈન્યમાં રાખવામાં આવ્યો ન હતો.^{૧૭} અરે! મારા સૈન્યમાં તો સારા સારા કુળવાન માણસો હતા. તેઓ નિત્યપ્રસન્ન, તુષ્ટ અને ઉદ્વૃત્તાર્થ વિનાના હતા. તેઓ યશસ્વી, મનસ્વી તથા માન-સત્કાર પામેલા હતા.^{૧૮} હે તાત! પુણ્યકર્મો કરવા-વાળા તથા લોકપાલો જેવા અનેક મુખ્ય પ્રધાનો-થી તથા બીજા કેટલાએક મહાન પુરુષોથી તે સૈન્ય રક્ષાયેલું હતું.^{૧૯} વળી એ સિવાય આપણું નિત્ય પ્રિય કરવાદયગ્રસ્ત બીજા કેટલાએક રાજાઓ સ્વેચ્છાએજ આપણને આવી મળ્યા હતા. તેઓ પોતાનાં પાયદળ, અતુચરો અને મોટાં મોટાં સૈન્યોને સાથે લાવ્યા હતા. મારું સૈન્ય તે રાજાઓના રક્ષણ હેઠળ રહ્યું હતું. તે મહાસૈન્ય ચાત-રક્ષી આવી મળેલી નદીઓ વડે પૂર્ણ થયેલા મહાસાગર જેવું હતું અને પાંખો વિનાના છતાં પક્ષી સમાન ગતિ કરી શકનારા રથો તથા ઘોડા-ઓથી વ્યાપેલું હતું.^{૨૦, ૨૧} વળી તે મહાસૈન્ય ગંડચળમાંથી મદ્ગતતા મદોન્મત્ત હાથીઓથી ચારે બાજુ વીંટાયેલું હતું. આવું મારું સૈન્ય પણ એ માર્યું ગયું, તો તેમાં લાગ્ય વિના બીજું શું સમજવું? અરે! મારો સૈન્યરૂપ મહાસાગર યોદ્ધાઓરૂપી અક્ષય જળથી ભરપૂર હતો અને તેમાં વાહનોરૂપી ભયંકર તરંગમાળાઓ હતી. યંત્રો, તલવારો, ગદાઓ, શક્તિઓ, બાણો તથા લાલ્લાંઓરૂપ માછલાંઓથી તે ભરચક હતો.^{૨૨, ૨૩} ધન્યો અને અલંકારથી વ્યાપ્ત હોઈને તે રત્નોરૂપી પથ્થરોથી છનાયેલો હતો. આમતેમ દોડાદોડ કરતાં વાહનોને લીધે તે જાણે વાયુના

વેગથી હાલી રહ્યો હતો.^{૨૪} હે સંજય! દ્રોણ-આચાર્ય ગંભીર પાતાળવાળો, કૃતવર્મારૂપ મોટા ધરાવાળો, જલસંધરૂપ મોટા ઝૂડવાળો અને કર્ણ-રૂપ ચંદ્રના ઉદયથી ઊછળી રહેલો તે સૈન્યસાગર પણ પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુનના બળથી હડોળાઈ લાંગી ગયો અને સાત્યકિ એક રથની મદદ લઈને જ તેમાંથી પસાર થઈ ગયો. આથી હે સંજય! મને લાગે છે કે, મારા સૈન્યનો એક પણ યોદ્ધો હવે બાકી રહેશે નહિ; કારણ કે અર્જુન જેવો અતિરથી તથા સાત્યકિ જેવો મહારથી તેમાં દાખલ થયેલ છે.^{૨૫-૨૭} અતિ બળવાન એવા તેઓ બંનેને, સૈન્યને ઉત્સાહીને આવેલા જોઈને તથા સિંધુરાગને ગાંડીવધનુષ્યના બાણનું લક્ષ્ય થયેલો જોઈને, કાળથી પ્રેરાયેલા કૌરવોએ તે સમયને યોગ્ય એવું કયું કૃત્ય કયું હતું? અતિ ભયંકર એવા તે અકાળ સમયે તેમણે કયો ઉપાય સ્વીકાર્યો હતો?^{૨૮, ૨૯} હે તાત! હું માનું છું કે કૌરવો બધા મોતના પંખમાં જ પડ્યા હશે; કારણ કે તેઓમાંના કોઈ પણ તેવું પરાક્રમ દેખાતું નથી.^{૩૦} હે સંજય! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પોતે તદ્દન અક્ષત રહીને આપણા એ સૈન્યમાં પેરી ગયા, તેથી જણાય જ છે કે, તેમને અટકાવનારા એક પણ વીર તે સૈન્યમાં ન હતો.^{૩૧} વળી મારા સૈન્યમાં અનેક યોદ્ધાઓને પરીક્ષા કરીને જ દાખલ કરેલા હતા. યથાયોગ્ય પગાર આપીને તથા પ્રિય વચનો કહી કહીને તેમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો હતો.^{૩૨} હે તાત! મારા સૈન્યમાં જેનો સત્કાર કરવામાં ન આવ્યો હોય તથા જેને ઠમ પ્રમાણે યોગ્ય પગાર આપવામાં ન આવતો હોય, તેવો એક પણ યોદ્ધો ન હતો.^{૩૩} વળી હે તાત! તેમાં એક પણ એવો યોદ્ધો ન હતો કે, જેને અદ્ય દાન આપવામાં આવ્યું હોય, અદ્ય પગાર આપવામાં આવ્યો હોય અથવા તદ્દન

પગાર જ ન આપ્યો હોય !^{૨૪} હે તાત ! મેં પોતે જ સર્વ યોદ્ધાઓને દાન, માન તથા આસન આદિ વડે યથાશક્તિ સત્કાર કર્યો છે. અરે ! મારા પુત્રોએ, જ્ઞાતિજનોએ તથા બાંધવોએ પણ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો છે.^{૨૫} આવા મારા યોદ્ધાઓને પણ અર્જુનને રણમાં આવતવિંત જ હરાવ્યા છે, તેમ જ સાત્યકિને પણ તેમને વિખેરી નાખ્યા છે, તે તેમાં લાગ્ય વિના બીજું કંઈ કારણ હોઈ શકે ?^{૨૬} હે સંનય ! જનું સંઘામમાં રક્ષણ કરવાનું હોય છે તથા જોયો તેના રક્ષણ કરનારા હોય છે, તે રક્ષ્ય અને રક્ષક બન્નેની ગતિ એક જ હોય છે.^{૨૭} એ યુદ્ધમાં અર્જુનને સિંધુરાજની આગળ આવીને જીએલો જોઈને, મારા મૂઠ પુત્રે ત્યારે કયું કર્તવ્યકર્મ કયું હતું ?^{૨૮} સાત્યકિને નિર્ભયની પેઠે રણમાં પ્રવેશ કરતો જોઈને કુર્યોધને કયું કૃત્ય સમયોચિત માન્યું હતું ?^{૨૯} સર્વ શસ્ત્રોનું ઉલ્લંઘન કરનારા રથીશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને સૈન્યમાં દાખલ થયેલા જોઈને મારા પુત્રોએ કઈ ધારણા ધારણ કરી હતી ?^{૩૦} હું તો માતું છું કે, અર્જુનના કાર્ય માટે રણમાં આવી જીએલા યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણને તથા શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતાં હશે.^{૩૧} મને તો લાગે છે કે, સાત્યકિ તથા અર્જુન સેનાને વહી ગયા, તે જોઈને તથા કૌરવોને નાશી જવામાં તત્પર થયેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે.^{૩૨} હું માતું છું કે, શત્રુઓને જીતવામાં નિરુસાહ બનેલા અને પક્ષાયન કરવામાં ઉત્સાહવાળા પૌતાના રથીયોદ્ધાઓને નાસભાગ કરતા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે.^{૩૩} મને તો લાગે છે કે, સાત્યકિ તથા અર્જુનને રાત્ર્ય કરી નાખેલી રથોની એડકાને જોઈને તથા ધણા યોદ્ધાઓને હણાયેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક જ કરતા હશે.^{૩૪} હું માતું છું કે, તે

રણમાં ઘોડા, હાથી અને રથ વિનાના થઈ રહેલા હજારો યોદ્ધાઓને આમતેમ દોડાદોડ કરતા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે !^{૩૫} અર્જુનનાં બાણોથી ધવાઈને નાસભાગ કરતા હાથીઓને ત્યાં પડતા તથા પડેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ મને લાગે છે.^{૩૬} તે રણમાં સાત્યકિ અને અર્જુનને ઘોડાઓને સવાર વિનાના કરી નાખ્યા અને રથીઓને રથ વિનાના કરી નાખ્યા. એ જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ હું માતું છું.^{૩૭} હું માતું છું કે, આમતેમ નાસભાગ કરતા સંખ્યાબંધ ઘોડાઓને સાત્યકિ તથા અર્જુનને રણમાં મારી નાખ્યા, તે જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે !^{૩૮} એ રણમાં સર્વ તરફ નાસભાગ કરતાં પાયદળોનાં ટોળાંઓને જોઈને વિજયમાં નિરાશ થયેલા મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ હું માતું છું.^{૩૯} જાઈનાથી જીત્યા જિતાય નહિ તેવા વીર અર્જુન તથા સાત્યકિને એક ક્ષણવારમાં દ્રોણાચાર્યના સૈન્યને જોળંગીને આવેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ મને લાગે છે.^{૪૦} હે તાત ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સાત્યકિની સાથે મારા સૈન્યમાં પેઠા છે, એ સાંભળતાં જ હું મૂઠ બની ગયો છું.^{૪૧} શિનિશ્રેષ્ઠ મહારથી સાત્યકિ ન્યારે કૃતવર્માના સૈન્યને ઉલ્લંઘીને સૈન્યમાં દાખલ થયો, ત્યારે કૌરવોએ શું કયું ?^{૪૨} હે સંનય ! પેલી તરફથી દ્રોણાચાર્ય પાંડવોને આગળવધતા અટકાવ્યા હતા ત્યારે ત્યાં કેવું યુદ્ધ થયું હતું, તે તું મને કહે.^{૪૩} દ્રોણાચાર્ય સર્વ ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ છે, બળવાન છે, અશ્વરુશળ છે અને યુદ્ધકર્મક છે; છતાં પાંચાલોએ એ મહાધનુર્ધરને રણમાં ઢેલી રીતે વીધી નાખ્યા હતા ! અર્જુનના વિજયની ઇચ્છા રાખીને દ્રોણાચાર્ય પર વેર બાંધનારા એ પાંચાલોએ તેમ જ તેમના ઉપર દંડ વેરવાળા મહારથી દ્રોણાચાર્ય

તે સમયે શું ક્યું હતું? હે સંજય! અર્જુને પણ સિંધુરાજનો વધ કરવા માટે જે કંઈ પરાક્રમ ક્યું હોય, તે બધું તું મને કહે. તું કયા કહેવામાં ઘણું કુશળ છે. ૪૪-૪૬

સંજય બોલ્યો : હે ભરતએષ! તમારા પોતાના જ અપરાધથી આ સંકટ આવ્યું છે; તો પછી એ સંકટને પામીને તમારે એક સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે આમ શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૪૭ વિદુર આદિ મહાણુદ્ધિમાન સુદ્ધેહોએ તમને પહેલાં જ કહ્યું હતું કે, 'હે રાજન્! તમે પાંડવોનો ત્યાગ ન કરો.' છતાં તમે તે કાને ધ્યું જ નહિ. ૪૮ જ પુરુષ પોતાના હિતેષુ સુદ્ધેહોનાં વચનને સાંભળતો નથી, તે મહાન દુઃખ પામીને તમારી જેમ જ શોક કરે છે. ૪૯ હે રાજન્! પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણે પાંડવ-કૌરવો વચ્ચે સલાહ કરવા માટે તમારી આગળ ઘણી ઘણી માગણી કરી હતી; પણ અંતે તો એ મહાયશસ્ત્રી કૃષ્ણની મનઃકામના પૂર્ણ થઈ જ નહિ. ૫૦ પછી તમારી ગુણહીનતા, તમારા પુત્રો પરનો પક્ષપાત, ધર્મ સંબંધી દ્વિધાભાવ, પાંડવો પરનો તમારો મત્સર તથા તમારો પોતાનો પાંડવ પ્રતિનો કુટિલ અભિપ્રાય, એ બધું જાણી જઈને અને બિચારા પાંડવોના દુઃખના પ્રલાપો સાંભળીને સર્વ લોકનાં તત્ત્વને જાણનાર અને સર્વ લોકના ઈશ્વર એ ભગવાન વાસુદેવે કૌરવોનું આ મહાન યુદ્ધ જિતું ક્યું છે. ૫૧-૫૩ હે માનદ! તમે તમારા પોતાના અપરાધથી જ આ મહાન નાશને વહેારી લીધો છે. એટલે હવે દુર્યોધનનો દોષ કાઢવો તે તમને યોગ્ય નથી. ૫૪ હે ભારત! આદિ, મધ્ય કે અંતમાં તમારું કંઈ પણ પુણ્ય દેખાતું નથી; તમે જ આપણા પરાજયનું મૂળ છો. ૫૫ માટે હવે તો સ્વસ્થ થઈને તથા લોકના નિયત સ્વભાવને જાણીને, તમે દેવો તથા અસુરોના સરણુ આ ધોર યુદ્ધ કેવી રીતે ચાલ્યું તે સાંભળો.

સત્ય પરાક્રમી સાત્યકિ ન્યારે તમારા સૈન્યમાં દાખલ થયો, ત્યારે ભીમસેન આદિ પાંડવો તમારી સેના પ્રત્યે ધસી ગયા. ૫૬, ૫૭ ક્રોધાય-માન થઈને અનુચરો સહિત એકાએક ધસી આવતા તે પાંડવોને મહારથી કૃતવર્માએ એકલા-એ જ રણમાં આગળ જતા અટકાવ્યા હતા. ૫૮ જેમ કિનારો જાછળી રહેલા સમુદ્રને અટકાવી રાખે છે, તેમ કૃતવર્માએ પાંડવોના સૈન્યને યુદ્ધમાં અટકાવી રાખ્યું હતું. ૫૯ તે વેળા કૃતવર્માનું પરાક્રમ અમને આશ્ચર્યકારક જણાતું હતું; કારણ કે એકન થયેલા પાંડવો પણ તેને એકલાને જાળંગી શક્યા નહોતા. ૬૦ પછી મહાબાહુ ભીમસેને કૃતવર્માને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને પોતાનો શંખ વગાડી સર્વ પાંડવોને હર્ષ ઉપજાવ્યો. ૬૧ ત્યારે સહદેવે વીસ બાણોથી, ધર્મરાજએ પાંચ બાણોથી અને નકુલે સો બાણોથી કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો. ૬૨ વળી દ્રૌપદીના પુત્રોએ તોંતર બાણોથી, ધૃતોત્કચે સાત બાણોથી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ત્રણ બાણોથી કૃતવર્મા પર પ્રહાર કર્યો. ૬૩ ત્યારે વિરાટ, દ્રુપદ અને શિષ્યંડીએ પાંચ પાંચ બાણોનો કૃતવર્માને પ્રહાર કર્યો હતો. તેમાં શિષ્યંડીએ તો બણે હસતો હોય, તેમ બીજાં વીસ બાણોનો કૃતવર્માને પ્રહાર કર્યો. એટલે હે રાજન્! કૃતવર્માએ તે સર્વ મહારથીઓને પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યા અને ભીમસેનને સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો. વળી તેણે તેના ધનુષ્યને તથા દ્વજને રથ પરથી નીચે તોડી પાડ્યાં. ૬૪-૬૬ હવે મહારથી કૃતવર્માએ કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તે ભીમસેનને સપાટાબંધ તીક્ષ્ણ સિત્તેર બાણો મૂઝીને ક્રોધપૂર્વક છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. ૬૭ આમ કૃતવર્માનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ગાઠ વીંધાયેલો બળવાન ભીમસેન પૃથ્વીકંપ સમયે જેમ પર્વત ડગમગી બધ,

તેમ રથના મધ્યમાં ડગમગી ગયો.^{૬૮} હે રાજન્ !
 ભીમસેનને એ સ્થિતિમાં આવી પડેલો જોઈને
 ધર્મરાજ આદિ ચોદ્ધાઓ પુષ્કળ બાણો છોડી-
 ને કૃતવર્માને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૬૯} હે રાજ !
 યુદ્ધમાં ભીમસેનનું રક્ષણ કરવા માટે, તે બધાએ
 કૃતવર્માને મોટા રથસમુદાયથી ઠાઠાને આકારે
 ઘેરી લીધો અને હર્ષભરે બાણો મૂછી મૂછીને
 તેને વીંધવા જ માંડ્યો.^{૭૦} હવે મહાબળવાન
 ભીમસેન સાવધ થયો અને તેણે સુવર્ણના દાંડા-
 વાળી તદ્દન લોખંડની એવી એક શક્તિને હાથ-
 માં લઈને તુરત કૃતવર્માના રથ સામે ફેંકી.^{૭૧}
 ભીમસેનના હાથમાંથી સહસ્રાઢ કરતી છૂટેલી
 અને કાંચળી વિનાના સર્પ જેવી દેખાતી તે
 અતિ દારણુ શક્તિ કૃતવર્માની સામે જતી પ્રકા-
 શવા લાગી. પ્રલયકાળના અગ્નિની જેમ એકા-
 એક ધસી આવતી એ શક્તિને કૃતવર્માએ બે
 બાણોના પ્રહારથી બે વિભાગમાં તોડી નાખી,
 એટલે હે રાજન્ ! છિન્નભિન્ન થયેલી સુવર્ણના
 ભૂખણવાળી તે શક્તિ આકાશમાંથી પડેલી બળ-
 બળતી ઉડકાની પેઠે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી
 પૃથ્વી પર આવી પડી. આ પ્રમાણે પોતાની
 શક્તિને તોડી પાડેલી જોઈને, ભીમસેનને ઘણું
 જ ક્રોધ ચઢ્યો. પછી ભીમસેને મહાન શબ્દ કર-
 નારું તથા તીવ્ર વેગવાળું એક બીજું ધનુષ્ય
 ઉઠાવ્યું અને ક્રોધ કરીને કૃતવર્માને રણમાં ઘેરી
 લીધો. હે રાજન્ ! તમારા દુષ્ટ વિચારોના પરિણામે
 ખયંકર બળવાળા ભીમસેને ત્યાં કૃતવર્માની છાતી-
 માં પાંચ બાણોના સખત પ્રહાર કર્યો.^{૭૨-૭૩} હે
 રાજ ! ભીમસેનના તે પ્રહારથી ભોજરાજનાં સર્વ
 અંગો ધ્વાર્ષ ગયાં અને તે રણભૂમિના આંગણ-
 માં પ્રકુલિત થયેલું લાલ અશોકવૃક્ષ દોષ, તેમ
 શોભવા લાગ્યો.^{૭૪} પછી ક્રોધવશ થયેલા મહાન
 ધનુર્ધર કૃતવર્માએ હસતાં હસતાં ભીમસેનને ત્રણ

બાણોના પ્રહાર કર્યો અને સર્વ પાંડવ મહા-
 રથીઓને પણ યુદ્ધમાં ત્રણ ત્રણ બાણો મારી-
 ને વીંધી નાખ્યા. એથી તેમણે પણ સાત સાત
 બાણો મારીને કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો.^{૭૫, ૮૦}
 પછી યાદવવંશના મહારથી કૃતવર્માએ ક્રોધપૂર્વક
 એક ક્ષુરપ્રમાણ માથું અને હસતાં હસતાં શિખંડી-
 ના ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૮૧} આમ ધનુષ્ય
 કપાર્ષ ગયું, એટલે શિખંડી કાર્યો અને તેણે
 સત્વર સો ટપકાંવાળી પ્રકાશમાન ઢાલ તથા
 તલવાર હાથમાં લીધી.^{૮૨} તેણે સુવર્ણથી શોભતી
 તે ઢાલને ચક્કર ચક્કર ધુમાવી અને કૃતવર્માના
 રથ સામે તલવારનો ઝટકો માર્યો.^{૮૩} હે રાજન્ !
 તે મહાન તલવારે તરત જ કૃતવર્માના ધનુષ્ય-
 ના બાણ સહિત ટુકડા કરી નાખ્યા. આમ હે
 રાજન્ ! તે આકાશમાંથી ખરેલા તારાની પેઠે
 પૃથ્વી ઉપર આવી પડી.^{૮૪} એ જ અરસામાં
 સર્વ મહારથીઓ બીજું ધનુષ્ય લેવા ઉતા-
 વળ કરતા કૃતવર્માને બાણો મૂછી મૂછીને અત્યંત
 વીંધવા લાગ્યા.^{૮૫} હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શત્રુવીરો-
 નો સંહાર કરનાર તે કૃતવર્માએ ભોંગેલા ધનુષ્યને
 ફેંકી દીધું અને બીજું મહાન ધનુષ્ય હાથમાં
 લીધું.^{૮૬} તેણે રીધાં જનારાં, ત્રણ ત્રણ બાણો
 વડે પાંડવોને યુદ્ધમાં વીંધી નાખ્યા અને શિખંડી-
 ને આઠ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યો.^{૮૭} ત્યાં
 મહાયશસ્ત્રી શિખંડીએ પણ બીજું ધનુષ્ય લીધું
 અને કાચ્યાના નખ સમાન આકારવાળાં બાણો
 છોડી કૃતવર્માને ખાળી દીધો. ત્યારે હે રાજન્ !
 ક્રોધાયમાન થયેલો દહિક્ષુત્ર કૃતવર્મા વેગપૂર્વક
 મહારથી શિખંડી સામે દોડ્યો.^{૮૮, ૮૯} હે રાજન્ !
 એ શિખંડી યુદ્ધમાં મહાત્મા ભીમના મૃત્યુનું
 દારણુ બન્યો હતો. આમ વાય જેમ દાગી સામે
 પડે, તેમ તે શિખંડી સામે ધસી જઈને રા-
 વીર કૃતવર્માએ પોતાનું બળ દેખાડવા માંડ્યું.^{૯૦}

પછી શત્રુઓનું દમન કરનારા તે બન્ને જણા દિશાઓના બે હાથીઓની પેઠે તથા બળમળતા બે અશ્વિની જેમ એકબીજાની સામે ચડી ગયા.^{૬૧} તેઓ પોતાનાં ઉત્તમ ધનુષ્યોને ધુલાવતા હતા, તેમાં બાણો સંચિત હતા અને કિરણો છોડતા સૂર્યની જેમ તેઓ સેંકડો બાણો છોડતા હતા. તીક્ષ્ણ બાણોથી અન્યોન્યને તપાવી રહેલા તે બન્ને વીર મહારથીઓ રણમાં પ્રલયકાળના સૂર્ય સમાન શોભતા હતા.^{૬૨, ૬૩} એ સમયે કૃતવર્માએ મહારથી શિખંડીને પ્રથમ તોનેર બાણોથી વીંધી નાખીને ટૂંરી સાત બાણોથી ઘાયલ કર્યો હતો. એ બાણપ્રહારથી ગાઠ વીંધાયેલો શિખંડી વિહ્વળ થઈ ગયો અને રથની બેઠક પર બેસી ગયો. તેના હાથમાંથી ધનુષ્યબાણ છૂટી ગયાં અને તે મૂર્છાવશ થઈ ગયો.^{૬૪, ૬૫} દે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એ રીતે શિખંડીને રણમાં ભેમાન થયેલો જોઈને, તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ કૃતવર્માની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને કોંચે હવામાં વજ્રો ઉડાડવા લાગ્યા.^{૬૬} હવે શિખંડીને કૃતવર્માનાં બાણોથી પીડાયેલો બળીને તેનો સારથિ ઉતાવળો ઉતાવળો એ મહારથીને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૬૭} આમ શિખંડીને રથની બેઠક પર વિહ્વળ થયેલો જોઈને પાંડવયોદ્ધાઓ સત્વર રથો લઈને કૃતવર્માને રણમાં ઘેરી વળ્યા.^{૬૮} મહારથી કૃતવર્માએ તે સમયે અતિ અદ્ભુત પરાક્રમ કર્યું હતું; કારણ કે તેણે એકલાએ પાંડવોને સૈન્ય સહિત આગળ વધતા અટકાવી રાખ્યા હતા.^{૬૯} વળી મહારથી કૃતવર્માએ પાંડવોને જીતી લઈને ચેદિઓ, પાંચાલો, સૃંગ્યો અને મહાવીર્યવાન ઠક્ક્યોને પણ એ રણમાં હરાવ્યા હતા.^{૭૦} કૃતવર્માએ એ યુદ્ધમાં પાંડવયોદ્ધાઓને એવા તો મારવા માંડ્યા કે, તેઓ આમતેમ દોડી રહ્યા અને તેમની જરાય ધીરજ રહી નહિ. આમ બીમસેન આદિ પાંડવોને યુદ્ધમાં જીતી

લઈને કૃતવર્મા ધુમાડા વિનાના અશ્વિની પેઠે રણમાં ઊભો રહ્યો.^{૭૧, ૭૨} કૃતવર્માએ પાંડવ-પક્ષના મહારથીઓને બાણોની વૃથિથી ગમરાવી મૂંઝીને હાંધી કાઢ્યા, એટલે તેઓ રણમાંથી તદ્દન વિમુખ જ થઈ ગયા.^{૭૩}

હતિ શ્રીમદ્માત્રત્તમ દ્રોણપર્વાતર્જત જયદયવધપર્વમાં
'સાત્યકિનો પ્રવેશ અને કૃતવર્માનું પરાક્રમ' નામનો
અધ્યાય ૧૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૫ મો

જલસંધનો વધ

॥ શંકર જય હવાજ ॥

શૃર્ણ્યક્રમના રાજન્ યન્માં ત્વં પરિપુન્જસિ ।

દ્રાવ્યમાણે વલે તસ્મિન્ હાર્દિક્યેન મહાત્મના ॥૧

સંજય ઘોઠ્યો : દે રાજન્ ! તમે મને જ સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યો છે, તે તમે એકચિત્ત થઈને સાંભળો. મહાત્મા કૃતવર્માએ તે સૈન્યને ન્યાયે હાંધી કાઢ્યું, સારે તેનું મોં લજ્જાથી નીચું પડી ગયું અને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ હૃયમાં આવી ગયા. તે સમયે પાંડવયોદ્ધાઓ અગાધ સંકટમાં પડી ગયા હતા અને તેમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. દે રાજન્ ! કૃતવર્મારૂપ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા એ યોદ્ધાઓનો, એટલે સમાન થઈ ઉદ્ધાર કરનારો તે સાત્યકિ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓની ભયંકર ઘીક્રિયારીઓ સાંભળીને કૃતવર્મા સામે ચડી ગયો.^{૧-૩} ક્રોધ તથા અમર્ષથી યુક્ત થઈને તે પોતાના સારથિ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'દે સારથિ ! મારા ઉત્તમ રથને તું કૃતવર્માની સામે લઈ ચાલ. જો તો ખરો ! ક્રોધાયમાન થઈને તે પાંડવોના સૈન્યમાં કેવો સંહાર કરી રહ્યો છે ! દે સારથિ ! એનો પરાજય કર્યા પછી હું અજીવન પ્રત્યે જઈશ.^{૪, ૫} દે મહા-યુદ્ધિમાન ! સાત્યકિનું એ વચન સાંભળી તેનો સારથિ આંખના એક પલકારા નેટલા સમયમાં રથને કૃતવર્માની સામે લઈ ગયો.^૬ આમ સાત્યકિ-

ને પોતાની સામે આવેલો ઝેઈને અત્યંત ક્રોધાય-
માન થયેલા કૃતવર્માએ તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી
વધાવ્યો, એટલે સાત્યકિ પણ ક્રોધાયો.^૭ એ શિનિ-
પુત્રે એકદમ ભદ્રજાતિનું બાણ તથા બીજાં ચાર
બાણો કૃતવર્મા સામે છોડ્યાં. તેમાંથી ભદ્રબાણે
તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને બીજાં ચાર
બાણોએ તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.
વળી સાત્યકિએ કેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને
કૃતવર્માના પૃથ્વક્ષત્રને તથા સારથિને પણ વીંધી
નાખ્યા.^૮ તે પછી કૃતવર્માને સ્થરહિત કરી
નાખીને સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ નમેલાં પર્વ-
વાળાં બાણો મૂકીને એની સેનાને પણ પીડિત
કરી નાખી.^૯ પછી સાત્યકિનાં બાણોથી પીડા-
યેલી તે સેનામાં લગભગ પડ્યું અને સત્યપરાક્રમી
સાત્યકિ સત્તર આગળ વધ્યો.^{૧૦} હે મહારાજ !
તે દ્રોણાચાર્યના સૈન્યરૂપ મહાસાગરને એ રીતે
ઉલ્લંઘી ગયો. હે રાજન ! પછી વીર્યવાન સાત્ય-
કિએ તમારાં સૈન્યોમાં જ પરાક્રમ કર્યું હતું, તે
તમે સાંભળો.^{૧૧} તે યુદ્ધમાં કૃતવર્માના પરાજય
કરીને હર્ષમાં આવી ગયેલા શૂરા સાત્યકિએ
ધીમે રહીને પોતાના સારથિને કહ્યું : ‘હવે તું
નિર્ભય થઈને આગળ ચાલ.’^{૧૨} વળી તમારા
સૈન્યને રથ, ઘોડા અને હાથીઓથી વ્યાપ્ત ઝેઈને
તથા પાયદળોથી ભરપૂર ઝેઈને તે પુનઃ સારથિ
પ્રત્યે કહેતા હાગ્યો : ‘હે સૂત ! દ્રોણાચાર્યની
જમણી બાજુએ મેષ સમાન રથાભવર્ણનું આ જ
હાથીસૈન્ય દેખાય છે અને જના મોખરામાં રૂઢ-
રથ ઊભો છે, એના સર્વે યોદ્ધાઓ રણમાં
દુર્ગ્ય છે. દુર્ગેધનની આજ્ઞાથી તેઓ મારી સામે
યુદ્ધ કરવા માટે જ પોતાના પ્રાણોને ભોગે પણ
જાબા છે.’^{૧૩, ૧૪} તેઓ સર્વે ત્રિગર્તોના મહાધનુ-
ધર મહારથી રાજપુત્રો છે, પરાક્રમી યુદ્ધ કરનારા
છે અને સુવર્ણની બનાવેલી ધન્યઓવાળા છે

એ વીરો મારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી જ
ગોઠવાઈને જાબા છે. માટે હે સારથિ ! તું આપણા
ઘોડાઓને હાંક અને મને જલદી ત્યાં પહોંચાડી
દે. હું આજ દ્રોણાચાર્યના દેખતાં ત્રિગર્તયોદ્ધાઓ
સાથે યુદ્ધ કરીશ.’ એટલે સારથિએ સાત્યકિના
વિચારને અનુસરીને સૂર્ય સમાન પ્રભાવવાળો
તથા ક્રૂરકતી પતાકાવાળો પોતાનો રથ ધીમે
ધીમે આગળ હાંક્યો. હવે સારથિને તાથે રહેનારા
વાયુ સમાન વેગવાળા તેમજ ભોગરાતું પુષ્પ,
ચંદ્ર તથા રૂપા સમાન પ્રભાવાળા તે સુંદર રવાલ-
વાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ તેના રથને રણમાં લઈ
જવા લાગ્યા. એ રીતે યુદ્ધ કરવા ધસી આવતા
એ સાત્યકિને ઝેઈને, કેટલાક શૂરા યોદ્ધાઓ
શંખ સમાન વર્ણવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ પર
બેસીને તેને ઘેરી વળ્યા. વળી ત્યાં ઝડપથી
વીંધી નાખનારા કેટલાંએક યોદ્ધાઓ અનેક
જાતનાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડી રહ્યા અને હાથી-
ઓનું સૈન્ય લઈને તેને ચારેબાજુથી ઘેરી વળ્યા.
પછી વર્ષાઋતુનો મહામેઘ જેમ પર્વતો પર વૃષ્ટિ
કરે, તેમ સાત્યકિ તીક્ષ્ણ બાણો વડે હાથીઓનાં
સૈન્ય સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૧૭-૨૩} એતએતામાં
તો વીર સાત્યકિએ છોડેલાં વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ
સ્પર્શવાળાં બાણોથી પીડા પામતા એ હાથીઓ
રણનો ત્યાગ કરીને નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૨૪}
હે રાજન ! ભાંગી ગયેલા દંતૂશળવાળા, લોહી-
લોહાણ થયેલા, છિન્નભિન્ન થયેલાં મસ્તકો તથા
ગંડસૂલોવાળા, તૂટી ગયેલા કાનવાળા, ફૂટી
ગયેલાં મુખવાળા, કપાઈ ગયેલી સૂંઢોવાળા,
મહાવત અને પતાકાઓથી સંહિત થયેલા, મર્મ-
રથોનામાં વીંધાયેલા, ભાંગી ગયેલા ધટોવાળા,
કપાઈ ગયેલા દ્વજવાળા, માર્યા ગયેલા સવાશે-
વાળા અને પડી ગયેલી ઝૂંઢોવાળા, તે હાથીઓ
સર્વ દિશાઓમાં નાસાનાસ કરવા લાગ્યા.^{૨૫, ૨૬}

નારાય, વત્સદંત, બક્ષી, અંગલિક, દુરપ્ર તથા અર્ચચંદ્રાકાર બાણેથી સાત્યકિએ ચીરી નાખેલા એ હાથીઓ મદામેધ સમાન મોટી ગર્જનાઓ કરી કરીને અનેક જાતના શસ્ત્રોની ક્રિક્રિયારીઓ કરવા લાગ્યા અને લોહી, વિદ્યુત તથા મૂત્રને ઝરતા ઝરતા તેઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. ૨૭, ૨૮ ત્યાં દેટલાએક હાથીઓ બમતા હતા અને દેટલા-એક દેસો ખાતા હતા. ત્યારે વળી બીજા દેટલા-એક પૃથ્વી પર પછડાતા હતા અને દેટલાએક રક્ષાન થઈ ગયા હતા. એ પ્રમાણે સાત્યકિએ અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન ચળકતાં બાણો મૂળીને તે હાથીસૈન્યને પીડી નાખ્યું, એટલે તે ચારે બાજુ પલાયન કરી ગયું. આમ જ્યારે હાથીઓના સૈન્યનો સંહાર થયો, ત્યારે મહાબળવાન શૂરો રાજ જલસંધે પોતાના હાથીને સાત્યકિના રથની સામે લઈ ગયો. તે જલસંધે સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતું કવચ પહેર્યું હતું અને સુવર્ણના બાજુબંધોથી તે ઉજ્જવળ દેખાતો હતો. તેણે કુંડળ, મુકુટ તથા તલવાર ધારણ કર્યાં હતાં. તેને આખે શરીરે રક્ત ચંદન ચર્ચેલું હતું અને મરતક પર તેણે ઝળહળતી સુવર્ણમય માળા પહેરી હતી. વક્ષસ્થળ પર તેણે સુવર્ણમય પદક ધારણ કર્યું હતું અને ગળામાં તેણે ઝામરનો હાર પહેર્યો હતો. હાથી પર રહીને તે સોને મટેલું પોતાનું ધનુષ્ય ધુણાવતો હતો. દે મહારાજ ! એ વેળા તે રાજ વીજળીવાળા મેધની જમ શોભતો હતો. આમ કિનારો જમ સમુદ્રને અટકાવી રાખે, તેમ સાત્યકિએ એકએક ધરી આવતા મગધ-રાજના તે ઉત્તમ હાથીને એકદમ અટકાવી રાખ્યો. આમ દે રાજન ! પોતાના હાથીને સાત્યકિનાં બાણોથી અટકીને જોયો રહેલો જોઈને મહાબળવાન જલસંધે ક્રોધે ભરાયો. ત્યાં દે મહારાજ ! ક્રોધાયમાન થયેલા તે રાજએ રણના

બારને સહી શકે તેવાં બાણો છોટીને શિનિપુત્ર સાત્યકિના વક્ષસ્થળને વીંધી નાખ્યું. વળી બીજા એક પાણીદાર અને તીક્ષ્ણ બક્ષીબાણથી તેણે બાણો ફેંટી રહેલા તે સાત્યકિના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું; એટલું જ નહિ, પરંતુ દે ભારત ! કમા-યેલા ધનુષ્યવાળા એ સાત્યકિને વીર માગધરાજએ હસતો દોષ તેમ મુખ મલકાવીને બીજાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. મહાબાહુ વીરવાન સાત્યકિને એ રીતે જલસંધે ઘણાં બાણોથી વીંધી નાખ્યો હતો, છતાં તે લગારે ડગ્યો નહોતો, તે એક આશ્ચર્ય સરખું હતું. બળવાન સાત્યકિએ તો તેનાં આ બધાં બાણોને જરા પણ લેખામાં લીધાં નહિ અને તેણે લગારે ગમરાયા વિના બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું તથા 'જોમો રહેજ, જોમો રહેજ' એમ કહેવા માંડ્યું. પછી મંદમંદ હસીને તેણે સાઠ બાણો મૂક્યાં અને જલસંધની વિશાળ છાતી-ને અત્યંત વીંધી નાખી. વળી એક તીક્ષ્ણ દુરપ્ર-બાણ વડે તેણે જલસંધના મહાન ધનુષ્યને મુઠિ-પ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું. પછી બીજાં ત્રણ બાણોથી તેણે તેને પોતાને પણ વીંધી નાખ્યો. હવે જલસંધે ભાંગી ગયેલા તે ધનુષ્યને બાણ સાથે ફેંટી દીધું અને સત્તર સાત્યકિ પ્રત્યે એક તોમર ફેંડ્યું. દે રાજન ! તે તોમર સાત્યકિના જમણા હાથને ધાયલ કરીને ફૂંડાડા ભારતા ધોર મહા-સર્પની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. આમ જ્યારે પોતાનો જમણો હાથ ધાયલ થયો, ત્યારે સત્ય-પરાક્રમી સાત્યકિએ જલસંધને ત્રીસ તીક્ષ્ણ બાણો-નો પ્રહાર કર્યો, એટલે મહાબળવાન જલસંધે સુવર્ણનાં સાંટ પકાંવાળી અને બળદના આમડા-થી મટેલી મોટી ઢાલ લીધી અને અત્યંત જોર-બેર ધુમાવીને એક તલવાર સાત્યકિ સામે ફેંટી. તે તલવાર સાત્યકિના ધનુષ્યને કાપી નાખીને પૃથ્વી પર આવી પડી અને પ્રત્યક્ષ જાંબાડિયાંની

પેઠે ત્યાં શોભી રહી. ૨૬-૪૮ પછી સાત્યકિએ સર્વ શરીરને ચીરી નાખે તેવું, શાલવૃક્ષની મોટી શાખા જેવું અને ઈંદ્રના ધનુષ્ય સમાન શખ્દવાળું એક બીજું મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. ક્રોધપૂર્વક તેના ટંકાર કરીને તેણે એક બાણને જલસંધને પ્રહાર કર્યો. ત્યાં તો બીજાં બે ધુર (અન્નાના જેવાં) બાણો છોડીને સાત્યકિએ જાણે હસતાં હસતાં જલસંધના અલંકારોવાળા અને બાહુઓને એકદમ કાપી નાખ્યા; એટલે બૂંગળ જેવા તે અને હાથો પાંચ મસ્તકોવાળા બે સર્પોની પેઠે તે મહાન હાથી પરથી પૃથ્વી પર પડી ગયા. પછી સાત્યકિએ એક ત્રીજું ધુરઅતિતું બાણ મુક્યું અને જલસંધના સુંદર દાંડોવાળા તથા સુંદર કુંડળોથી શણગારેલા મસ્તકને કાપી નાખ્યું. કપાઈ ગયેલા મસ્તક તથા બાહુઓવાળું જલસંધતું તે અયંકર દેખાવવાળું થડ જલસંધના હાથીઓને પણ લોહીથી નવકાવી રહ્યું હતું. તે પૃથ્વીનાથ ! એ રીતે જલસંધનો રણમાં નાશ કરીને સાત્યકિએ સત્તર તેના હાથીની પીઠ પરથી અંબાડીને પણ ખસેડી પાડી. એટલે લોહીથી ખરડાયેલા શરીરવાળો, શરીર પર લટકી રહેલી અંબાડીને ખેંચી જતો અને સાત્યકિનાં બાણોથી પીડાયેલો જલસંધનો તે મહાન હાથી પોતાની સેનાને ખૂંદતો ખૂંદતો ચાર ગીચ પાડીને રણમાંથી નાકો. તે રાજા ! એ સમયે તમારા સૈન્યમાં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. ૪૯-૫૦ ચાલવ-એકા સાત્યકિએ જલસંધને મારી નાખ્યો, ને જેઈને તમારા પસાના યોદ્ધાઓ રણમાંથી વિશુષ્પ થઈને ચારે બાજુ નાસમાગ કરવા લાગ્યા. ૫૧ ત્યારે નેઆ સપ્તમા પલાયન કરવામાં જ દ્વિસાદવાળા ચપ્પા દત્તા અને રાવુઓનો પરાજય કરવામાં તદ્દન હરાસ થઈ ગયા હતા. તે રાજા ! એ પખને સર્વ રાક્ષસોનીઓમાં મેષ્ટ

એવા દ્રોણાચાર્ય પોતાના વેગવાન યોદ્ધાઓને દોડાવીને મહારથી સાત્યકિ સામે ચડી આવ્યા. ત્યારે શિનિપુત્ર સાત્યકિને રણમાં આમ ઉદય પામી રહેલો જોઈને, બીજા દેટલાએક મહારથી-ઓ પણ ક્રોધપૂર્વક તે દ્રોણાચાર્ય સાથે જ સાત્યકિ સામા ચડી આવ્યા. ૫૬-૫૯ તે પછી તે રાજા ! કોરવો તથા દ્રોણાચાર્ય અને સાત્યકિ વચ્ચે ત્યાં દેવો અને અસુરો વચ્ચેના જેવું ધોર યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૬૨

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રયેત ન્યદ્રથવધપર્વમાં
'જલસંધનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૧૫માં સમાય

અધ્યાય ૧૧૬ મો

દુર્યોધનનો તથા કૃતવર્માનો પરાજય

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તે કિરંતઃ શરવાતાન્ સર્વે યતાઃ પ્રહારિણઃ ।

ત્વરમાણા મહારાજ યુપુષાનમપોષયન્ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : ત્યાં તે મહારાજ ! અનેક બાણોને છોડી રહેલા તે સર્વ યોદ્ધાઓ બશરે સજ્જ થઈને ઉતાવળા ઉતાવળા સાત્યકિની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે સાત્યકિને દ્રોણાચાર્ય સિત્તોનેર તીક્ષ્ણ બાણોથી, દુર્ભંષજે બાર બાણોથી, દુઃસદે દસ બાણોથી તથા વિકર્ણે ઠંઠપસીનાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ ત્રીસ બાણોથી નબળા પડ્યા-માં તથા છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. વળી તે રાજા ! દુર્યોધને તેને દસ બાણોથી, દુઃશાસને તેને આઠ બાણોથી અને મિત્રસેને તેને બે બાણોથી નીંધી નાખ્યો. ૧-૪ ત્યાં તે રાજા ! રાજા દુર્યોધને પણ મોટી બાણગુણિ કરીને સાત્યકિને ગુપ્તમાં મારી રીતે પીડ્યો હતો અને બીજા મહારથોના પણ તેના પર પ્રહાર કરવા લાગી પડ્યા હતા. ૫ એ રીતે ન્યારે તમારા મહારથી પુત્રો ચારે બાજુથી તેને નીંધવા મંડી પડ્યા, ત્યારે સાત્યકિને પાંચ રીતોનાં જનામાં બાણો મૂકીને તે મર્યાને જુદા જુદા

વીધી નાખ્યા.^૧ તેણે દ્રોણાચાર્યને ત્રણ બાણોથી, દુઃસહને નવ બાણોથી, વિકર્ણને પચીસ બાણોથી, ચિત્રસેનને સાત બાણોથી, દુર્મર્ષણને બાર બાણોથી, વિવિંશતિને આઠ બાણોથી, સત્યવ્રતને નવ બાણોથી અને વિજયને દસ બાણોથી વીધી નાખ્યા. તે પછી મહારથી સાત્યકિ સોનાની જડેલી કુંડલીઓવાળા ધનુષ્યને ધુણાવતો ધુણાવતો સત્વર તમારા મહારથી પુત્ર દુર્યોધન સામે ચઢી ગયો. તુરત જ તેણે સર્વ લોકના રાજ તથા સર્વ લોકના મહારથી એ દુર્યોધનને બાણો વડે તીવ્ર પ્રહાર કર્યો અને એમ તે બનેતું યુદ્ધ શરૂ થયું. ત્યાં તીક્ષ્ણ બાણોનું સંધાન કરીને અન્યોન્ય સામે બાણો છોડી રહેલા તે બન્ને મહારથી-ઓએ એકબીજાને રણમાં અદૃશ્ય કરી દીધા.^{૭-૧૧} કુરુરાજ દુર્યોધનથી અત્યંત વીધાઈ ગયેલો સાત્યકિ ત્યાં અત્યંત શોભી રહ્યો હતો અને ચંદનવૃક્ષ જેમ પોતાનામાંથી રસને ઝરે છે, તેમ તે પોતાના શરીરમાંથી લોહીને ઝરતો હતો.^{૧૨} ત્યારે સાત્યકિનાં સંખ્યાબંધ બાણોથી વીધાઈ ગયેલો તમારો પુત્ર પણ સુવર્ણમય મુકુટવાળો હોઈને જાંચા કરેલા મોટા સ્તંભની જેમ શોભતો હતો.^{૧૩} હે રાજન! સાત્યકિએ શુરપ્રબાણ મૂર્છીને તે ધનુર્ધર કુરુરાજના ધનુષ્યને હસતાં હસતાં રણમાં કાપી નાખ્યું.^{૧૪} પછી તેણે કપાયેલા ધનુષ્યવાળા એ દુર્યોધનરાજને અનેક બાણો વડે રણમાં ઢાંચી દીધો. એ રીતે શીઘ્ર કર્મ કરનારા પોતાના શત્રુનાં બાણોથી ધવાયેલો રાજ દુર્યોધન શત્રુના એ વિજયને સહન કરી શક્યો નહિ. તુરત જ તેણે સોનાની પીઠવાણું બીજું અસંખ્ય ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને સત્વર સો બાણોનું સંધાન કરીને સાત્યકિને વીધી નાખ્યો. જ્યારે તમારા મહાન ધનુર્ધર અને બળવાન પુત્રે સાત્યકિને અત્યંત વીધી નાખ્યો, ત્યારે તે ક્રોધવશ થઈ ગયો અને

તમારા પુત્રને ખૂબ પીડવા લાગ્યો. એ રીતે રાજને પીડાયેલો જોઈને તમારા મહારથી પુત્રો ત્યાં દોડી આવ્યા અને બળપૂર્વક બાણવૃદ્ધિ કરીને સાત્યકિને છાઈ દેવા લાગ્યા. આમ તમારા મહારથી પુત્રોની બાણવૃદ્ધિથી ઢંકાયેલા સાત્યકિએ પણ તે દરેકને પાંચ પાંચ બાણોથી વીધી નાખ્યા અને તેમને બીજાં સાત સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો. વળી તેણે દુર્યોધનને એકદમ આઠ બાણો મારીને વીધી નાખ્યો.^{૧૫-૨૦} પછી હસતાં હસતાં તેણે શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા એના ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા. અને મણિમય હાથીના ચિહ્નવાળી તેની ધજાને પણ બાણો વડે કાપી નાખી.^{૨૧} એટલું જ નહિ, તેણે ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મૂર્છીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. વળી મહાયશસ્ત્રી સાત્યકિએ એક શુરપ્ર-બાણથી તેના સારથિને પણ ગમડાવી પાડ્યો.^{૨૨} એ જ ગાળામાં હર્ષમાં આવેલા તે સાત્યકિએ મહારથી કુરુરાજને મર્મને ભેદી નાખનારાં અનેક બાણો મૂર્છીને સારી પેઠે વધાવી લીધો.^{૨૩} હે રાજન! એ રીતે રણમાં તમારો પુત્ર દુર્યોધન સાત્યકિનાં ઉત્તમ બાણોનો માર ખાઈ રહ્યો, એટલે તે એકાએક ત્યાંથી નાહો અને તરત ધનુર્ધર ચિત્રસેનના સ્થ પર કૂદીને બેસી ગયો. ત્યારે રાહુ જેમ આકાશમાં ચંદ્રનો આસ કરે છે, તેમ સાત્યકિ સંઘામમાં રાજ દુર્યોધનનો આસ કરી રહ્યો હતો, એ જોઈને લોકમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. તે હાહાકારના શબ્દને સાંભળીને, જે સ્થળે સમર્થ સાત્યકિ જામે હતો, તે સ્થળે મહારથી કૃતવર્મા એકાએક ધસી આવ્યો. આમ પોતાના ઉત્તમ ધનુષ્યને ધુણાવતો, ઘોડાઓને હાંક મારતો અને ‘આગળ ચાલ, આગળ ચાલ,’ એમ પોતાના સારથિને ટોકતો તે કૃતવર્મા સત્વર ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૨૪-૨૮} હે મહારાજ! નિકાસેલો

મુખવાળા કાળની જેમ ધરી આવતા એ કૃત-
વર્માને જોઈને સાત્યકિએ પોતાના સારથિને આ
પ્રમાણે કહ્યું કે, 'બાણાવળી એવો આ કૃતવર્મા
પોતાના રથને લઈને ત્વરાથી આ તરફ ધરી
આવે છે, તો તું પણ આપણા રથને લઈને સર્વ
ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એ કૃતવર્માની સામે ચાલ.'
હવે વેગવાળા ઘોડાઓ જોડેલા તથા શાસ્ત્રોક્ત
વિધિએ તૈયાર કરેલા એ રથથી સાત્યકિ તત્કાળ
ધનુર્ધરાના પ્રતિબિંબરૂપ ભોજરાજ કૃતવર્માની
સામે રણમાં આવી પહોંચ્યો. તે પછી બળબળતા
અશ્વિની પેઢે પરમ ક્રોધાયમાન થયેલા એ બન્ને
નરવ્યાધો અતિ બળવાન બે વ્યાધોની જેમ એક-
બીજાની સાથે ધસ્યા. તુરત કૃતવર્માએ છઠ્ઠીસ
બાણો મૂકીને સાત્યકિને પ્રહાર કર્યો અને
બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેના સારથિને પણ
માર માર્યો. વળી તેણે સાત્યકિના સારી રીતે
કેળવાયેલા તથા સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઘોડાઓને
પણ ચાર પરમ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ત્યાં
સુવર્ણના ધ્વજદંડવાળા, સુવર્ણના બાજુબંધવાળા
તથા સુવર્ણ સમાન પ્રકાશિત કવચવાળા તે
કૃતવર્માએ સુવર્ણથી મઢેલી પીઠવાળા પોતાના
મહાન ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને સુવર્ણની
પૂંખવાળાં ઘણાં બાણો છોડીને તે સાત્યકિને
અટકાવી રાખ્યો. પછી અર્જુનને મળવા ઇચ્છતા
એ સાત્યકિએ પણ કૃતવર્મા સામે એકદમ એથી
બાણો છોડ્યાં. એ બાણોના પ્રહારથી શત્રુતાપન
કૃતવર્મા અત્યંત વીંધાઈ ગયો અને પૃથ્વીકંપ
સમયે જેમ પર્વત કંપી જાય, તેમ તે કંપી
ગયો. વળી સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ ત્રેસઠ તીક્ષ્ણ
બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા,
તેમ જ સાત બાણોથી તેના સારથિને પણ વીંધી
નાખ્યો. ઉપરાંત સાત્યકિએ સુવર્ણની પૂંખવાળા
એક બાણને ધનુષ્યમાં સાંધ્યું અને તેણે ક્રોધની

મોટી જવાબાઓને છોડતા સર્પ જેવા તે બાણને
કૃતવર્માની સામે ફેંક્યું. સાક્ષાત્ કાળદંડના જેવા
તમતમતા બાણે કૃતવર્માના સુવર્ણ સમાન ઝળ-
હળતા કવચને તોડી નાખીને તેને પણ ઘણા
ધાયણ કર્યો. પછી લોહીલોહાણ થઈને તે ઉઘ્ર,
બાણ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. ૨૯-૪૦ એ રીતે સાત્ય-
કિનાં બાણોથી વ્યાકુળ થયેલો તથા લોહીની
ધારાઓને વહેતો તે કૃતવર્મા હાથમાંથી ધનુષ્ય-
બાણ છોડી દઈને, પોતાના ઉત્તમ રથમાં મૂરખા-
ની સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. સિંહ⁺ સમાન
દાંડોવાળો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અમાપ પરાક્રમવાળો હતો,
છતાં સાત્યકિનાં બાણોથી વિહ્વળ થઈને તે બે
દીંચણભર પૃથ્વી પર પડ્યો હતો. ૪૧, ૪૨ આમ
અશ્વરૂપ સાગર જેવા તથા સાક્ષાત્ સહસ્રાર્જુન
સમા તે કૃતવર્માને રણમાં હઠાવી દઈને સાત્યકિ
આગળ વધ્યો. ૪૩ પૂર્વે ઇંદ્ર જેમ આસુરી સેનાને
હણધી ગયો હતો, તેમ સાત્યકિ પણ સર્વ
સૈન્યોના દેખતાં કૌરવોની સેનાના મધ્યમાંથી
પસાર થઈ ગયો હતો. તે સેના તો તલવારો,
શક્તિઓ અને ધનુષ્યોથી વ્યાપ્ત હતી; હાથીઓ,
રથો તથા ઘોડાઓથી ભરચક હતી; તેમ જ
સેંકડો મોટા મોટા ક્ષત્રિયોએ તેમાં ઉઘ્ર લોહીધારા
ચલાવી દીધી હતી. ૪૪, ૪૫ તે પછી બળવાન કૃત-
વર્મા મૂરખામાંથી સાવધ થયો અને હાથમાં બીજું
મોટું ધનુષ્ય લઈને રણસંગ્રામમાં પાંડવોને
અટકાવતો જોતો રહ્યો. ૪૬

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં
'કુર્યોધન અને કૃતવર્માનો પરાજય' નામનો
અધ્યાય ૧૧૬ મો સમાપ્ત

+ સિંહ સમાન દાંડોવાળા-સિંહદંડ પુરપત્ર લક્ષણ
નીલકંઠે લખ્યું છે કે, -

દશાક્ષતલો વચ્ચે સુવર્ણનેચ સર્વુલ્લા ॥

સિંહદંડ સ મલિતચરુર્જનશ્ચ સુરિમિ ॥

જે પુરુષની આગળની ચારે દાંડો ખીલ સર્વ
દાંતોના કરતા બેચી હોય, તેને વિદાનો સિંહદંડ
અથવા ચતુર્દંડ કહે છે.

અધ્યાય ૧૧૭ મો સાત્યકિન્નું પરાક્રમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

કાલ્પમાનેષુ સૈન્યેષુ ઈનેયેન તતસ્તતઃ ।

મારદ્વાજઃ શરત્રાતૈર્મહઙ્ગિઃ સમવાકિરત્ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધયોઃ એ પ્રમાણે સાત્યકિન્ને કૌરવો-
નાં સૈન્યોને આરેખાળુ નસાડવા માંડ્યાં, ત્યારે
દ્રોણાચાર્ય^૧ મોટાં મોટાં અનેક બાણો મૂકીને તેને
ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^૨ તે વેળા સર્વ સૈન્યોના દેખતાં
દ્રોણાચાર્ય તથા સાત્યકિ વચ્ચે બલિ તથા ઇંદ્રના
જેવું તુમુલ્લ યુદ્ધ થઈ ચૂકું હતું.^૩ એવામાં દ્રોણા-
ચાર્યે સર્વ સમાન આકારનાં ત્રણ અદ્ભુત
લોખંડી બાણોનો સાત્યકિના બાલમાં પ્રહાર
કર્યો.^૪ હે મહારાજ ! સ્ત્રીધી ગતિનાં તે બાણો
સાત્યકિના લલાટમાં આવીને ખૂંચી ગયાં, તેથી
તે બણે ત્રણ શિખરવાળો એક પર્વત હોય તેમ
શોભવા લાગ્યો.^૫ વળી લાગદેણુ દ્રોણાચાર્યે ત્યાં
સાત્યકિની સામે ઇંદ્રના વજ્રની જેમ શબ્દવાળાં
બીજાં ઢેટલાંએક બાણો છોડવા માંડ્યાં.^૬ પરમ
અઞ્જવેતા સાત્યકિએ પણ દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી
છૂટતાં તે સર્વ બાણોને સુંદર પૂંખવાળાં માત્ર
બળે બાણો મૂકીને કાપી નાખ્યાં.^૭ હે રાજ !
સાત્યકિની એ ચાલાકી એઈને દ્રોણાચાર્ય હર્યા
અને તેમણે એકાએક ત્રીસ બાણોથી સાત્યકિને
વીંધી નાખ્યા. વળી સાત્યકિની ચાલાકી કરતાં
પણ પોતાની વિશેષ ચાલાકી દર્શાવતા તે આચાર્ય
સાત્યકિને સત્તર બીજાં પચાસ તીક્ષ્ણ બાણોનો
પ્રહાર કર્યો.^{૮,૯} ત્યારે હે રાજ ! રાકુડામાંથી જેમ
ક્રોધાયમાન થયેલા સર્પો બહાર નીકળી આવે,
તેમ દ્રોણાચાર્યના રથમાંથી શરીરને વીંધી નાખે
તેવાં બાણો! સડસડાટ કરતાં બહાર નીકળતાં
હતાં.^{૧૦} ત્યાં સાત્યકિએ પણ સેંકડો અને હજારો
બાણો છોડવા માંડ્યાં હતાં. રથિરતું ભોજન

કરનારાં તે બાણો પણ દ્રોણના રથને ઢાંકી દેતાં
હતાં.^{૧૧} હે રાજ ! બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય
તથા સાત્યકિ એ બેમાંથી ઘાઈની ચપળતામાં તે
સમયે કંઈ પણ વિશેષતા જણાતી ન હતી. તે
બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો લગભગ સમાન જ દેખાતા હતા.
તે પછી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા સાત્યકિએ
નમેલાં પર્વવાળાં નવ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દ્રોણા-
ચાર્યને પ્રહાર કર્યો.^{૧૨,૧૩} વળી બીજાં સો
બાણો મૂકીને તેણે દ્રોણાચાર્યના દેખતાં તેના
સારથિને વીંધી નાખ્યો. સાત્યકિની એ ઝડપ
એઈને મહારથી દ્રોણાચાર્યે સિત્તેર બાણો મૂકીને
તેના સારથિને તથા ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને
તેના ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. વળી એક બાણ-
થી તેણે સાત્યકિના રથ પર રહેલી ધ્વજને કાપી
નાખી.^{૧૪,૧૫} પછી તેણે સુવર્ણની પૂંખવાળા
એક ભદ્રબાણથી મહાત્મા સાત્યકિના ધનુષ્યને
પણ કાપી નાખ્યું.^{૧૬} હવે ક્રોધાયમાન થયેલા
મહારથી સાત્યકિએ પોતાના કપાયેલા ધનુષ્યને
ફેંટી દીધું અને એક મોટી ગદા હાથમાં લઈને
તે દ્રોણ સામે ફેંટી.^{૧૭} પદા બાંધેલી તે લોખંડી
ગદાને એકાએક પોતાની તરફ ધસી આવતી
એઈને દ્રોણાચાર્યે અનેક જાતનાં અનેક બાણો
છોડી મૂક્યાં અને તે ગદાને વચમાંથી જ અટ-
કાવી પાડી.^{૧૮} એટલે સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ
તત્કાળ બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને પથ્થર પર
ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં ઘણાં બાણો મૂકીને દ્રોણા-
ચાર્યને વીંધી નાખ્યા.^{૧૯} એ પ્રમાણે આચાર્ય-
ને યુદ્ધમાં વીંધીને સાત્યકિ સિંહનાદો કરવા
લાગ્યો; પણ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
દ્રોણાચાર્ય તે સહન કરી શક્યા નહિ.^{૨૦} તેમણે
તદન લોખંડની બનાવેલી અને સુવર્ણમય ઢાંડા-
વાળી એક મહાન શક્તિ ઉઠાવી અને તે એસબેર
સાત્યકિના રથ સામે ફેંટી.^{૨૧} કાળ સમી તે શક્તિ

સાત્યકિ સુધી પહોંચી જ નહિ, પણ તેના રથમાં અથડાઈને દારણુ શબ્દ કરતી તે પૃથ્વી પર આવી પડી.^{૨૧} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન! આચાર્યના જમણા હાથમાં પીડા કરવાના ઉદ્દેશથી શિનિપુત્ર સાત્યકિએ તેમને એક બાણનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૨} ત્યારે દ્રોણાચાર્યે પણ એક અર્ધ-ચંદ્રાકાર બાણ મૂકીને સાત્યકિના મહાન ધનુષ્ય ના ટુકડા કરી નાખ્યા અને એક રથશક્તિથી તેના સારથિને પણ ધાયલ કર્યો.^{૨૩} આમ રથ-શક્તિનો પ્રહાર થતાં જ સારથિ મૂર્ચ્છાવશ થઈ ગયો અને રથના ઉપસ્થભાગનો ટોડા લઈને તે થોડી વાર બેસી રહ્યો.^{૨૪} છતાં હે રાજન! સાત્યકિએ તો મનુષ્યોથી ન બને તેવું કર્મ કરવા માંડ્યું. તે પોતે સારથિનું કામ કરતો ગયો, દ્રોણ સામે યુદ્ધ કરતો ગયો અને ઘોડાઓની લગામ પણ હાથમાં ઝાલી રહ્યો.^{૨૫} તે પછી હે પૃથ્વી-પતિ! મહારથી સાત્યકિએ હર્ષસૂચક ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યને સો બાણો વડે યુદ્ધમાં વીંધી નાખ્યા.^{૨૬} હે ભારત! દ્રોણાચાર્યે પણ તેને પાંચ ધોર બાણોનો પ્રહાર કર્યો, તેથી તેનું કવચ તૂટી ગયું અને તે બાણો પણ લોહીમાં ભીંજઈ ગયાં.^{૨૭} આમ જ્યારે તે ધોર બાણોથી સાત્યકિ વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. તે વીરે એકદમ દ્રોણાચાર્યના રથ સામે ઘણાં બાણો છોડી મૂક્યાં.^{૨૮} તેમાંના એક બાણથી તેણે તે આચાર્યના સારથિને પૃથ્વી પર પટકી નાખ્યો. એટલે મરણ પામેલા સારથિવાળા તેમના ઘોડાઓને તેણે આમતેમ ચારે બાજુ હાંકી કાઢ્યા.^{૨૯} હે રાજન! આમ ઘોડાઓ ભડક્યા, તેથી દ્રોણાચાર્યનો રૂપેરી રથ રણમાં હજારો મંડળોને રચવા લાગ્યો અને સૂર્યની પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યો.^{૩૦} એ સમયે તમારા સૈન્યમાં 'ધસી જઓ, દ્રોણાચાર્યના

ઘોડાઓને પકડો, દોડો, દોડો।' એ પ્રમાણે સર્વ રાજઓ તથા રાજપુત્રો બૂમાબૂમ કરી રહ્યા હતા.^{૩૧} ત્યારે હે રાજન! તે સર્વ મહારથીઓ સાત્યકિ સામેનું યુદ્ધ પડતું મૂકીને જ તરફ દ્રોણાચાર્ય ધસડાઈ જતા હતા, તે તરફ એકાએક ધસી ગયા હતા.^{૩૨} એ યુદ્ધમાં તે સર્વ મહારથીઓ સાત્યકિનાં બાણોથી પીડાઈને નાસભાગ કરતા હતા, તે જોઈને તમારું સૈન્ય ખળભળી ઊઠ્યું અને પુનઃ તેમાં ભંગાણ પડ્યું.^{૩૩} દ્રોણાચાર્યના વાયુ સમાન વેગવાળા તથા સાત્યકિનાં બાણોથી પીડાયેલા ઘોડાઓ આચાર્યને લગભગ વ્યૂહના મુખ સુધી ધસડી ગયા હતા, તેથી તે પણ વ્યૂહના દ્વારમાં જઈને જ ઊભા રહ્યા હતા.^{૩૪} એ સમયે પાંડવો તથા પાંચાલોએ વ્યૂહને તોડી નાખ્યો હતો. એ જોઈને વીર્યવાન દ્રોણાચાર્ય વ્યૂહનું જ રક્ષણ કરવા લાગ્યા અને સાત્યકિ માટે તેમણે યત્ન કર્યો નહિ.^{૩૫} પછી પાંડવો અને પાંચાલોને યુદ્ધમાં આગળ વધતા અટકાવી દઈને, ક્રોધરૂપ કાષ્ઠથી પ્રદીપ્ત થયેલો દ્રોણાચાર્ય રૂપ અગ્નિ બણે પ્રલયકાળે ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે જગતને બાળી નાખતો હોય, તેમ રણમાં ઊભો રહ્યો હતો.^{૩૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન ન્યદ્રવ્યવધપર્વમાં 'સાત્યકિનું' પરાક્રમ નામનો અધ્યાય ૧૧૭માં સમાયે

અધ્યાય ૧૧૮મો

સુદર્શનનો વધ

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

દ્રોણં સ જિત્વા પુરુષપવીરસ્તથેવ હાર્દિક્ય-
મુર્ખાંસ્ત્વદીયાન્ । પ્રહસ્ય સૂતં વચનં વમાપે
શિનિપવીરઃ કુરુપુંગવાઘ્ય ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજ! પુરુષોમાં વીર એવા તે સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યનો તથા કૃત-વર્મો આદિ તમારા યોદ્ધાઓનો પરાજય કરીને

હસતાં હસતાં. સારથિને આ વચન કહ્યું છે, 'હે સારથિ ! કેશવ તથા અર્જુને શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો છે. આપણે જ આ નાશ કરી રહ્યા છીએ, તે તો કેવળ નિમિત્ત જ છે. આપણે તો પુરુષ-શ્રેષ્ઠ ઇંદ્રપુત્રે મારી નાખેલાઓને જ મારીએ છીએ.' એ પ્રમાણે પોતાના સારથિને કહીને, ધનુર્ધરેનો અગ્રેસર, શત્રુઓનો સંહાર કરનાર અને અતિ બળવાન એવા તે સાત્યકિ બાજુ-પક્ષી જેમ માંસ પર તરાપ મારે, તેમ બાણો-ને છોડતો છોડતો રણમાં આગળ વધ્યો. ચંદ્ર અને શંખ સમાન ઉજ્જ્વળ વર્ણના ઘોડાઓ દ્વારા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરીને આગળ જતા તે પુરુષવીરને અટકાવવા માટે કોઈ થોડો સમય થયો નહિ. અરે ! સૂર્યનાં કિરણો સમાન પ્રકાશતા તેના રથને પણ કોઈ અટકાવી શક્યો નહિ.^{૧-૪} હે ભારત ! વર્ષાકાળ પછી આકાશમાં ઝળકાટ કરતા સૂર્યને જેમ જેઈ શકાય નહિ, તેમ અસંખ્ય પરાક્રમવાળા, અદ્વીત વૈર્યાવાળા અને ઇંદ્ર સમાન પ્રભાવાળા તે સાત્યકિને તમારા પક્ષની સર્વ દુકડીઓ જેઈ શકી નહિ.^૫ એનામાં ક્રોધપૂર્ણ થયેલા, અતિ વિચિત્ર બતનાં યુદ્ધ કરનારા અને સુવર્ણના કવચને ધારણ કરનારા ધનુર્ધર રાજા મુદર્શને રણમાં ધસી આવતા સાત્યકિને બળાટકારે અટકાવ્યો.^૬ હે ભારત ! બન્નેની વચ્ચે અતિદારણ સંગ્રામ મચ્યો. પૂર્વે જેમ વૃત્રાસુર તથા ઇંદ્રના યુદ્ધની દેવગણોએ પ્રશંસા કરી હતી, તેમ તમારા પક્ષના સોમકયોદ્ધઓ પણ તે યુદ્ધની પ્રશંસા કર્યો વિના રહ્યા નહિ.^૭ એ રણમાં મુદર્શને સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મારીને યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો. ત્યારે હે રાજન ! સાત્યકિ પણ તેનાં બાણોને પોતાની પાસે આવ્યા પહેલાં જ વચમાંથી કાપી નાખતો હતો.^૮ તે જ પ્રમાણે ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા

સાત્યકિએ પણ મુદર્શન પર જ જે બાણો મૂક્યાં હતાં, તે બાણોના, શ્રેષ્ઠ રથ પર બેઠેલા તે મુદર્શને પણ બળે તણ તણ દુકડા કરી નાખ્યા.^૯ આમ સાત્યકિનાં બાણોના વેગથી પોતાનાં સર્વ બાણો-ને કપાઈ પડેલાં જેઈને મુદર્શન ક્રોધને લીધે બણે બાળી નાખતો હોય તેમ, તીક્ષ્ણ તેજવાળો થઈ ગયો અને સુવર્ણથી અદ્ભુત એવાં બીજાં કંટલાંએક બાણોને છોડવા લાગ્યો.^{૧૦} વળી મુદર્શને ધનુષ્યને કાન મુધી ખેંચીને છોડેલાં અગ્નિ સમાન વર્ણનાં સુંદર પૂંખવાળાં તણ બાણો માર્યાં. તે બાણો સાત્યકિના કવચને તોડી નાખીને તેના શરીરમાં પેસી ગયાં.^{૧૧} વળી રાજપુત્ર મુદર્શને ચાર બીજાં બળબળતાં અગ્નિ સરખાં બાણો સાંધ્યાં અને તે સાત્યકિના રૂપેરી રંગના ચાર ઘોડાઓને ધણા ઝેસથી માર્યાં.^{૧૨} એ રીતે મુદર્શને જ્યારે ઉપરાઉપરી બાણોનો મારો ચલાવ્યો, ત્યારે ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા બળવાન સાત્યકિએ પણ અતિ તીક્ષ્ણ એવાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડીને મુદર્શનના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને એકદમ ગર્જના કરી મૂકી.^{૧૩} વળી ઇંદ્રના વજ્ર જેવા ભદ્રહતિના એક બાણથી સાત્યકિએ મુદર્શનના સારથિનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. ત્યાં એ શિનિશ્રેષ્ઠે પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન ઝળહળતું અસાના આકારનું બીજું બાણ મૂક્યું અને તેથી મુદર્શનના પૂર્ણચંદ્રની જેમ પ્રકાશી રહેલા તથા કુંડળવાળા ઝળહળતા મસ્તકને પણ તેણે તેના શરીરથી જુદું પાડી નાખ્યું. હે રાજન ! પૂર્વે દેવાસુર યુદ્ધપ્રસંગે વજ્ર-ધર ઇંદ્રે અતિ બળવાન એવા બળદેસનો જેમ નાશ કર્યો હતો, તેમ યાદવશ્રેષ્ઠ બળવાન સાત્યકિએ પણ રાજપુત્ર અને રાજપૌત્ર એવા તે મુદર્શનનો નાશ કર્યો હતો. આથી તે મહાત્મા પરમ હર્ષયુક્ત થઈને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર હોય એમ

ન્યાં આપણા શત્રુઓની સેના ઊભી રહી છે, ત્યાં ચાલ. જે સ્થળે હાથમાં પહેરવાનાં મોઝાંચા ધારણ કરીને દુર્યોધન આદિ કવચધારીઓ અને દૂર કર્મે કરવાનાળા તથા યુદ્ધદુર્મંદ એવા આ કાંબોજ-યોદ્ધાઓ ઊભા છે, તે સ્થળે તું રથને હાંક. વળી જે સ્થળે ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા અને તાટ્ટી-તાટ્ટીને પ્રહાર કરનારા આ રથેડો, શંકો, કિરાતો, દરદો, બળશ, તામ્રલિપ્તકો અને બીજા કેટલાએક રથેડાંયોદ્ધાઓ અનેક જતનાં આયુધો હાથમાં લઈને તથા હથેળીમાં પહેરવાનાં કવચો ધારણ કરીને તેમ જ દુર્યોધનને આગળ કરીને, મારી સામા યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ઊભા છે, તે સ્થળે તું આપણા રથને હાંક. ^{૧૩-૧૬} રથ, હાથી, ઘોડા અને પાળાઓ સાથેના આ યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખીને આપણે બીજા મહાધોર એવા આ સૈન્યને તરી જ ગયા છીએ, એમ તું નિશ્ચય સમજજે. ^{૧૭}

સારથિ બોલ્યો : હે સત્યપરાક્રમી યદુવીર ! જે કદાચ પરશુરામ જાતે તમારી આગળ આવીને ઊભા રહે, તોપણ મને લગારે ગભરાટ થાય નહિ. ^{૧૮} એટલું જ નહિ, હે મહાબાહુ ! રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય અને મદ્રરાજ શલ્ય પણ અહીં સામા આવી ઊભા રહે, તોપણ તમારા આશ્રયને લીધે મને ગભરાટ નહિ જ થાય. ^{૧૯} હે શત્રુનાશન ! તમે પૂર્વે પણ યુદ્ધમાં અનેક દૂર કર્મે કરવાનાળા, કવચધારી અને યુદ્ધ દુર્મંદ એવા કાંબોજયોદ્ધાઓનો, ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા તથા તીક્ષ્ણ પ્રહાર કરનારા યવનોનો, શંકોનો, કિરાતોનો, દરદોનો, બળશનો, તામ્ર-લિપ્તકોનો તેમ જ બીજા કેટલાએક અનેક જતનાં હથિયારોને ધારણ કરનારા રથેડોનો પરાજય કર્યો છે. તે સમયે પણ મને કોઈ જાતનો ગભરાટ થયો નથી. ^{૨૦-૨૨} તો પછી હે ધીર ! ગાયના પગલા જેટલા કુદ્ર એવા આ યુદ્ધમાં આવીને મને

શાનો ગભરાટ થાય ? હે આયુષ્મન ! બોલો, હવે કયા માર્ગે હું તમને અર્જુન પાસે પહોંચાડું ? ^{૨૩} હે યાદવવંશી ! તમે આજે ઠોના પર કોધાયમાન થયા છો ? અરે ! આજે ઠોનું મૃત્યુ આવી ઊભું છે ? ઠોનું મન યમરાજની રાજધાની પ્રત્યે જવાને ઉત્કંઠિત બન્યું છે ? ^{૨૪} હવે પછીના આજના યુદ્ધમાં પ્રલયકાળના યમરાજ જેવા, યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી રહેલા અને પરાક્રમસંપન્ન એવા તમને જોઈને કયા યોદ્ધાઓ નાસભાગ કરી મૂકશે ? હે મહાબાહો ! આજે યમરાજ ઠોનું સ્મરણ કરી રહ્યો છે ? ^{૨૫}

સાત્યકિ બોલ્યો : ઈંદ્ર જેમ દાનવોનો સંહાર કરે, તેમ આજે હું આ રથેડોનો સંહાર કરીશ. હું પ્રથમ કાંબોજયોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને, મારી પ્રતિજ્ઞાને પૂરી કરીશ; માટે તું મને ત્યાં લઈ જા. આજે આ સર્વનો યુદ્ધમાં સંહાર કરીને હું મારા પ્રિય અર્જુન પાસે જઈશ. ^{૨૬, ૨૭} હે સારથિ ! આ રથેડોનાં સૈન્યોનો સંહાર થતાં, આજે દુર્યોધન સહિત બધા કૌરવો મારું પરાક્રમ જોશે. અરે ! આજે હું સર્વ સૈન્યોમાં વારંવાર ધૂમીને ત્રાસ વતોવી દઈશ. ^{૨૮} આજના યુદ્ધમાં મારે હાથે છિન્નલિપ્ત થતાં કૌરવોનાં સૈન્યોની ખૂબો સાંભળીને દુર્યોધન ઘણેા સંતાપ કરશે. ^{૨૯} વળી આજે મારા ગુરુ શ્રવેત-વાહન એવા મહાત્મા અર્જુનની પાસે અલ્યાસ કરેલી અસ્રશિક્ષાને હું આચાર્ય દ્રોણ આગળ વ્યક્ત કરીશ. ^{૩૦} અવશ્ય આજે મારાં બાણોથી નાશ પામેલા હજારો મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને જોઈને રાજ દુર્યોધન પથ્થાત્તાપ પામશે. ^{૩૧} હું આજે મારા ચપળ હાથે જ્યારે ઉત્તમોત્તમ બાણો ને છોડવા માંડીશ, ત્યારે કૌરવો જાંબાડિયાં ની પેટે ગોળાકાર ફરતા મારા ધનુષ્યને જોઈ રહેશે. ^{૩૨} ખરેખર આજે મારાં બાણોથી ભરાઈ

ગયેલાં શરીરવાળા અને વારંવાર લોહીને ઝરતા પોતાના સેનિકાનો નાશ જોઈને દુર્યોધન પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૩૩} હું ન્યારે દ્રોણમાન યર્ધને આજ સારા સારા યોદ્ધાઓને મારવા માંડીશ, ત્યારે દુર્યોધન આ જગતને બે અર્જુનોવાણું જ માની બેસશે.^{૩૪} આજ આ મહાન રણમાં મેં મારી નાખેલા દમરો રાજાઓને જોઈને રાજા દુર્યોધન સંતાપ કરશે.^{૩૫} હું આજે દમરો રાજાઓને મારી નાખીને આ સર્વ રાજાઓને બતાવી દઈશ કે, મહાત્મા પાંડવો પર મારી ભક્તિ અને સ્નેહ કેવાં છે.^{૩૬} પરંપર આજે આ બધા કૌરવો મારા બળને, મારા પરાક્રમે અને મારી કૃતજ્ઞતાને જાણશે.^૩

સંજય બોલ્યો : સાત્યકિએ એ પ્રમાણે કહ્યું, જોટલે તેના સારયિએ સારી રીતે કેળવાયેલા, સુંદર રવાલે આલતારા અને ચંદ્ર સમાન વણુવાળા તેના યોદ્ધાઓને શીઘ્ર આગળ હાંડ્યા. બધે આકાશને પી જતા દોય, તેમ તે પવન સમાન વેગવાળા હત્તમ યોદ્ધાઓ સાત્યકિને તત્કાળ યવનયોદ્ધાઓ પાસે લઈ ગયા. જોટલે સેનાઓમાંથી કદી પાછા નહિ હડતારા તે સાત્યકિને પોતાની સામે આવેલો જોઈને ઝડપદાર હાથવાળા તે અનેક યવનયોદ્ધાઓ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને સાત્યકિને વીંધવા લાગ્યા. પણ દે રાજન! વેગવાન સાત્યકિએ નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને તેમનાં બાણોને તથા અજ્ઞોને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યાં. આથી તે બાણો સાત્યકિ પાસે આવી જ શક્યાં નહિ. વળી સાત્યકિએ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને, સેનાની પૂંખવાળાં, અત્યંત ધારવાળાં, ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં અને સડસડાટ જતાં બાણો મૂકીને યવનયોદ્ધાઓનાં મસ્તકો તથા ભુજાઓને કચાકચ કાપવા માંડ્યાં. તે સમયે તેનાં બાણો જોટલાં બધાં જોસથી છૂટતાં

હતાં કે, તેઓ રાત્રીઓનાં લાલ લોખંડનાં બનાવેલાં તથા ઠાંસાનાં બનાવેલાં કવચોને તોડી નાખીને શરીરમાં સોંસરાં જઈને પૃથ્વીમાં ખૂંચી જતાં હતાં. એ રણમાં સાત્યકિએ રવેચ્છોને એવા તો મારવા માંડ્યા કે તેઓ સેંકડોની સંખ્યામાં પ્રાણરહિત થઈને રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા. ધનુષ્યને છેક ઠાન સુધી ખેંચીને અવિગ્રિહ્ન રીતે સાંધેલાં સંખ્યાબંધ બાણોથી તે પાંચ, છ, સાત કે આઠ યવનોને એકસાથે વીંધી નાખતો હતો. દે પૃથ્વીપતિ! મરણ પામીને પડેલા દમરો કાંગેજો, શકો, રામરો, કિરાતો, ભીલો, તથા બર્જિશથી તે રણભૂમિ માંસ અને લોહીના કાદવળી ભરાઈ ગઈ હતી અને તેતું સ્વરૂપ મનને ગમે નહિ તેવું યર્ધ ગયું હતું. આમ તમારા સૈન્યનો સંહાર કરી નાખીને સાત્યકિએ રણભૂમિને તદ્દન અગમ્ય કરી નાખી. મસ્તક ટોપને ધારણ કરનારાં, કપાયેલા કેશવાળાં તથા લાંબી લાંબી દાડીઓવાળાં યવનોનાં મસ્તકો ન્યાં ત્યાં પીંછાં વિનાનાં પક્ષીઓની પેઠે રચળતાં હતાં. તેઓ બધાં સર્વોંગે લોહીથી ભરેલાં હતાં, તેથી તે રણભૂમિ શેલો રહી હતી.^{૩૭-૪૦} લાલ રંગનાં વાદળાંથી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશની પેઠે સમરાંગણુનો સર્વ પ્રદેશ લોહીથી ખરડાયેલાં ધોડાથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો હતો. ન્યાં ત્યાં વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળાં તથા મજબૂત ગાંઠાવાળાં સીધી ગતિનાં બાણો જ દિશિગોચર થતાં હતાં.^{૪૧} પરંપર, સાત્યકિના હાથે મરણ પામેલા તે યવનોએ ભૂમિને તદ્દન ઢાંચી જ દીધી હતી. જે ઢાઈ યોદ્ધાઓ બાકી રહ્યા હતા, તેઓ પણ લગભગ બેભાન જેવા થઈ જઈ પ્રાણસંકટમાં જ આવી પડ્યા હતા અને તેમનો યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ ભાંગી જ ગયો હતો.^{૪૨} દે મહારાજ! એ પ્રમાણે ન્યારે તે સર્વ કવચધારી રવેચ્છોને

સાત્યકિંચે રણમાં જીતી લીધા, ત્યારે બાણીના બીજ બધા તો પગની પાતીઓથી તથા ચાતુકા-થી ઘોડાઓને ઘોડાવીને ભયને લીધે ચારેબાજુ વેગપૂર્વક નાસી ગયા. હે ભારત ! યુદ્ધમાં દુર્ગમ્ય એવા તે ઠગિરાજસૈન્યને, યવનોના સૈન્યને અને શક લોકોના મહાન સૈન્યને આમ નસાડી પુરુષો-માં વ્યાઘ્ર સરખા અને સત્યપરાક્રમી તે સાત્યકિંચે તમારા યોદ્ધાઓના સૈન્યના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં કંઈ યોદ્ધાઓનો. પરાજય કરીને 'હવે આગળ ચાલ' એમ તે પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સાત્યકિના પૂર્વે કાઠિએ નહિ કરેલા એવા તે અદ્ભુત પરાક્રમને રણમાં જોઈને ચારણો તથા ગંધર્વો તેની ઘણી પ્રશંસા કરતા હતા. હે પૃથ્વીનાથ ! અનુનતા પૃથ્વરાક તરીકે આગળ વધતા તે સાત્યકિને જોઈને, તે સમયે હર્ષિત થયેલા ચારણો તથા તમારા પક્ષ-ના યોદ્ધાઓ પણ તેની પ્રશંસા કરતા હતા. ^{૧૧-૫૫}

धृति श्रीमहाभारतभाद्रोक्षपर्वतर्गत नवमस्कन्धपर्वभा
'यवनोन्नोपराज्य' नाम्नो अध्याय ११६ मे समाप्त

अध्याय १२० मो

दुर्योधन नाहो !

॥ संजय उवाच ॥

जित्वा यवनकां योजान् युयुधानस्ततोऽर्जुनम् ।

जगाम तव सैन्यस्य मध्येन रथिनां वरः ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : યવનોનો તથા કાંચીજો-
નો એ રીતે પરાજય કરીને રથીશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ-
તમારા સૈન્યની મધ્યમાં થઈને અર્જુન પાસે
જવા લાગ્યો. જમ કાઈ એક વાઘ મુગને ત્રાસ
પમાડે, તેમ સુંદર દાંડવાળો તથા અદ્ભુત કવચ
અને ધ્વજવાળો તે પુરુષવ્યાઘ્ર સાત્યકિ તમારા
સૈન્યને ત્રાસ પમાડતો હતો.^{૧૨} રથ વડે અનેક
માર્ગોમાં ધ્રુમતો તે સાત્યકિ સુવર્ણની પીઠ-
વાળું તથા સુવર્ણની દીપક્રીઆથી ભરેલું પોતાનું

મહાવેગવાન ધનુષ્ય ધણા બેસથી ફેરવતો હતો. સુવર્ણના બાજુબાજુવાળો, સુવર્ણના ટોપને ધારણ કરનારો, સુવર્ણના કવચથી ઢાંકાયેલો અને સુવર્ણનાં ધનુષ્ય—ધ્વજવાળો તે શરે સાત્યકિ ત્યાં મેરુપર્વતના શિખર સમાન શોભતો હતો.^{૩,૪} ધનુષ્યનાં મંડલવાળો તથા તેજસ્વ સૂર્યકિરણવાળો તે પુરુષસૂર્ય સાત્યકિ ત્યાં શરદઋતુમાં ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે શોભતો હતો.^૫ વળી સાંઢ સમાન બાંધ તથા પરાક્રમવાળો અને તેના જ જવી આંખોવાળો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ ગાયેના ટોળામાં શોભતા આખલાની જમ, તમારા સૈનિકાની મધ્યમાં શોભતો હતો.^૬ એ સાત્યકિ જ્યારે તમારા સૈન્યમાં ઊભો હતો, ત્યારે તે હાથીઓના ટોળામાં ઊભેલા મદગરતા એક મહાન યૂથપતિ સરખો દેખાતો હતો. તેની ચાલ પણ એક મદમત્ત હાથી સરખી હતી.^૭ દ્રોણના સૈન્યને તે જાળંગી આવ્યો હતો, કૃતવર્માના દુસ્તર સૈન્યને તે તરી ગયો હતો, જલસંધર્પ સમુદ્રમાંથી તે સોંસરેવો પસાર થયો હતો, કાંચોજ્યોદ્ધાઓની સેનાને તે પાર કરી આવ્યો હતો, કૃતવર્મા-રૂપ મગરમચ્છથી તે છૂટી આવ્યો હતો અને છેવટે કૌરવોના સૈન્યસાગરના મધ્યભાગમાં તે આવી પહોંચ્યો હતો. એ સમયે વાઘો જમ કાઈ હાથીને મારવા ઇચ્છે, તેમ તમારા પુત્રો તે સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આગળ ધસી આવ્યા અને ક્રોધાયમાન થઈને સાત્યકિના રથની આસપાસ વીંટાઈ ગયા. આમ કુર્યોધન, ચિત્રસેન, કુઃશાસન, વિવિશતિ, શકુનિ, કુઃસાહ, યુવાન કુર્ધર્ષણ, કથ અને બીજા અનેક શસ્ત્રધારી અજિત શસ્ત્રો અર્જુનની પાછળ જતા એ સાત્યકિ સામે ક્રોધપૂર્વક દોડી આવ્યા હતા. હે રાજા ! તે સમયે, પર્વને દિવસે વાયુના ઝપાટાથી ઊછળી રહેલા મહાસાગરની પેઠે તમારા સૈન્યમાં મહાન

શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે પોતાની સામા ધરતી આવતા તે સર્વ યોદ્ધાઓને ઝેર્યને, શિનિ-પુંગવ વીર સાત્યકિએ પોતાના સારથિને હસતાં હસતાં કહ્યું : 'તું રથને ધીમેથી ચલાવ. આ દુર્યોધનનું સૈન્ય હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળા-ઓવાણું હોઈને મારી સામે જ સત્વર ચડી આવે છે. હે સારથિ ! જે તો ખરો ! તે સૈન્યના સર્વ મહારથીઓ પોતાના રથોની ગર્જનાઓથી દિશા-ઓને ગળવી મૂકે છે. તે પૃથ્વી, આકાશ અને સમુદ્રોને પણ કંપાવી મૂકે છે. છતાં હે સારથિ ! આ સૈન્યરૂપ મહાસાગરને હું રણમાં આગળ વધતો અટકાવીશ.'^{૮-૧૬} કિનારે જમ પૂર્ણિમાને દિવસે ઊછળી રહેલા મહાસાગરને ખાળી રાખે છે, તેમ હું આ સૈન્યને ખાળી રાખીશ. હે સારથિ ! તું આ મહારણમાં મારું ઈંદ્રના સરખું પરાક્રમ જોજે. જોજે, આ સમયે હમણાં જ હું તીક્ષ્ણ બાણો મારીને સર્વને વીંધી નાખું છું તથા પાળા, ઘોડા, રથ અને હાથીઓને પ્રાણરહિત કરું છું. મારાં અગ્નિ સમાન પ્રદીપ્ત બાણોથી આજે હજારોનાં શરીરો વીંધાઈ જશે.' એ પ્રમાણે સાત્યકિ પોતાના સારથિને કહેતો હતો, તેવામાં તે બધા કૌરવસૈનિકો યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સત્વર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. 'મારો, મારો, દોડો દોડો, અહ્યા ઊભો રહેજે, એ આ રહ્યો તે !' આમ બૂમાબૂમ કરતા તે વીરોને સાત્યકિએ તીક્ષ્ણ બાણોથી પીડવા માંડ્યા. જેતજેતામાં તો તેણે ત્રણસો ઘોડાઓને તથા ચારસો હાથી-ઓને મારી નાખ્યા. આમ સાત્યકિ તથા તે સર્વ ધનુર્ધરો વચ્ચે દેવો તથા અસુરો વચ્ચેના રણ સરખો તુલ્ય પ્રહાર ચાલુ થયો અને તેમાં મનુષ્યોના ઘોર સંહાર થઈ રહ્યો હતો.^{૧૭-૨૨} હે રાજ ! મેઘોની ઘટા જેવા તમારા પુત્રના સૈન્ય સામે સાત્યકિ સર્પ સમાન તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને

ખરાખર ટક્કર ઝીલી રહ્યો હતો.^{૨૩} હે મહારાજ ! તે વીર્યવાન સાત્યકિ શત્રુઓનાં અનેક બાણોથી યુદ્ધમાં તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો; છતાં જરા પણ ગભરાયા વિના તમારા ધણા યોદ્ધાઓનો તે સંહાર કરી રહ્યો હતો.^{૨૪} હે સમર્થ રાજેન્દ્ર ! તે સમયે હું અતિ મહાન આશ્ચર્ય તો એ જ ઝેર્ય રહ્યો હતો કે સાત્યકિનું એક પણ બાણ નિષ્ફળ જતું ન હતું.^{૨૫} રથ, હાથી અને ઘોડાઓથી ભરપૂર તથા પાળાઓરૂપ તરંગમાળાથી વ્યાપેલા તે સૈન્યમહાસાગર સાત્યકિરૂપ કિનારા પાસે આવીને થંભી ગયો હતો.^{૨૬} સાત્યકિએ તે સૈન્યમાં ચોતરફથી બાણોનો એવો મારો ચલાવ્યો હતો કે, તેથી તેમાંના યોદ્ધાઓ, ઘોડાઓ અને હાથીઓ આકુળચાકુળ થઈ ગયા હતા.^{૨૭} સર્વ સૈનિકો ટાઢથી પીડાયેલી ગાયોની પેઠે જ્યાં ત્યાં ભમવા લાગ્યા. ત્યાં કોઈ પાળો, રથ, હાથી, ઘોડેસવાર કે ઘોડો સાત્યકિનાં બાણોથી ન વીંધાયો હોય તેવો મારો જેવામાં આવતો ન હતો. હે રાજ ! ખરેખર, અબળું ને પણ તે સૈન્યમાં એવો સંહાર કર્યો ન હોય કે જેવો ત્યાં સાત્યકિએ કર્યો હતો ! પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ અબળું ન કરતાં પણ વિરોધતાથી યુદ્ધ કરતો હતો. કેવળ નિર્ભય થઈને તે ઘણી ચાલાકીપૂર્વક પોતાની યુદ્ધકુશળતાને દર્શાવતો હતો. તેવામાં રાજ દુર્યોધને સાત્યકિને તથા તેના સારથિને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને બીજા ચાર તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. વળી તેણે સાત્યકિને ત્રણ બાણો મારીને પુનઃ તેને આઠ બાણો માર્યાં.^{૨૮-૩૨} પછી કુઃશાસને સાત્યકિને સોળ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. હવે શત્રુનિએ પચીસ બાણોથી, ચિત્રસેને પાંચ બાણોથી તથા કુઃસહે પંદર બાણોથી સાત્યકિને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. હે મહારાજ ! આટલાં બધાં બાણોનો પ્રહાર થયો હતો, છતાં સાત્યકિએ

મંદ મંદ હાત્ય કઠીને તે સર્વ શત્રુઓને ત્રણ ત્રણ અતિ તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીધી નાખ્યા અને પોતે બાળપણની પેઠે રણમાં ધૂમવા હાગ્યો વળી ઝડપના પગક્રમવાળા તે સાત્યકિએ શત્રુનીના પુત્રને તથા હાથે પહેરનાનાં મોજાને કાપી નાખ્યાં. પછી તેજે દુર્યોધનને ત્રણ બાણોથી છાતીમાં વીધી નાખ્યો ત્યાં શિનિષ્ઠ સાત્યકિએ ચિત્રમેનને એ બાણોથી, દુઃમહને દમ બાણોથી અને દુઃશાસનને વીમ બાણોથી વીધી નાખ્યા ત્યાં હે ગત્તા! તમાગ સાળા શત્રુનિએ બીજી એક પુત્રને લઈને સાત્યકિને આઠ બાણોનો પ્રથમ પ્રહાર કર્યો અને પાછાં બીજા પાંચ બાણોથી તેને વીધી નાખ્યો હે રાજન્! તેનામાં વળી દુઃશાસને દશ બાણોનો, દુઃસદે ત્રણ બાણોનો અને દુઃમુખે બાર બાણોનો સાત્યકિને પ્રહાર કર્યો હે ભારત! દુર્યોધને સાત્યકિને તોનેર બાણોનો માત્ર માત્રને બીજા તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણોથી તેના સારથિને પણ વીધી નાખ્યો, છતાં સાત્યકિએ એકકા થઈને પ્રયત્ન કરતા તે સર્વ શસ્ત્ર મહારથી ઝોને પાચ પાચ બાણોથી વીધી નાખ્યા, એટલું જ નહિ, પણ તે ગ્રીષ્ઠ સાત્યકિએ એક બદ્ધ નામનું બાણ યુદ્ધીને તમાગ પુત્રના સારથિને રથ પરથી નીચે ઢોળી પાડ્યો હે રાજન્! એ રીતે જ્યાં આરથિ મરાયો, એટલે તુરત જ વાયુ સમાન વેગનાળા ઘોડાઓએ તમારા પુત્રના રથને રણમાંથી દૂર કર્યો ત્યાં તો હે પૃથ્વીપતિ! તમારા બના પુત્રો તથા બીજા સૈનિકો રાજ દુર્યોધનના રથને રણમાંથી નાસી જતો એને સેકડોની સપ્પામાં ત્યાંથી પવાયન કરી ગયા આમ હે ભારત! તે મૈન્યને નામનું એને સાત્યકિ પથ્થર પર ધસેલા તથા તીક્ષ્ણ એવા સુવર્ણની પૂખવાળા બાણો છોડવા હાગ્યો આ પ્રમાણે હે રાજન્! તમારા હજારો સૈન્યોને નસાડી યુદ્ધીને સાત્યકિ પોતે

અતુનતા ગય તમ્હ ચાહ્યો ગયો. બાણોને અહણ કરતા અને પોતાના સાગ્યિતું તથા પોતાનું ગ્ણણ કરતા તે શિનિષ્ઠ વીર સાત્યકિનાં તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ તે સમયે મુક્તકંઠે વખાણ કરતા હતા ૩૩-૪૮

ધતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શ્રોત્રપર્વ તર્જીત જયદ્રથવધપર્વમાં
‘દુર્યોધનનું પવાયન’ નામનો અધ્યાય ૧૨૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૧મો

મૈન્યની મધ્યમાં સાત્યકિ

॥ પુત્રાટ્ઠ ડવાચ ॥

મંપ્રમૃદ્ય મહર્સંન્યં યાતં દૈનેયમર્જુનમ્ ।

નિર્ઘ્નિ મમ તે પુત્રાઃ કિમર્કુત સંજય ॥ ૧ ॥

પુત્રાટ્ઠ ગોહ્યો હે સજ્ય! મહાસૈન્યનો મહાર કરીને અર્જુન પાસે જતા એ શિનિકુમાર સાત્યકિ સામે મારા બેશરમ પુત્રોએ પછીથી શું કર્યું હતું? આ સાત્યકિનું અર્જુન સરખું ચરિત્ર એઈને, મરણ પામનાની ઇચ્છાવાળા મારા એ પુત્રોનું તે સમયે યુદ્ધમાં ઢેની રીતે થયું રહ્યું હતું? ત્યાં મૈન્યમાં જોનેલા ક્ષત્રિયોએ તે વખતે શું કર્યું હતું? અને સૈન્યના મધ્યમાં પરાજય પામેલા તેઓ બધાએ પણ શું કર્યું હતું? મહા યશસ્વી સાત્યકિ યુદ્ધમાં એટલો બધો આગળ કેમ વધી આવ્યો હતો? આ સજ્ય! મારા પુત્રો જીવતા હતા, તે છતાં શિનિકુમાર સાત્યકિ ઢેની રીતે યુદ્ધમાં આગળ ચાલી ગયો? આ તું મને કહે? હે તાત! એકલો સાત્યકિ તે અનેક મહારથીઓ એડે લઈ્યો, તે અતિ આશ્ચર્યકારક વાત હું તારી પાસેથી સામણું છું? અથવા મારા મંદભાગી પુત્રનું તો હવે અવળું જ થવા બેઠું છે, એમ હું માનું છું, કારણ કે એકલા સાત્યકિએ એ યુદ્ધમાં ઘણા મહારથીઓને મારી નાખ્યા હતા. હે સજ્ય! જ સૈન્ય ક્રોધાચમાન થયેલા એકલા સાત્યકિને પણ પહોંચી શક્ય નહિ, તે સૈન્ય સર્વ પાડવોને તો ક્યાંથી જ પહોંચી વળવાનું છે? ૧

જાતજાતનાં યુદ્ધો કરનાર યુદ્ધકુશળ દ્રોણાચાર્યને પણ રણમાં જીતીને, સિંહ જમ પશુઓનો સંહાર કરે છે, તેમ તે મારા પુત્રોનો સંહાર કરશે. રણમાં સાવધ રહેલા કૃતવર્મા આદિ અનેક શૂરા યોદ્ધાઓ પણ જ્યારે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને મારી શક્યા નહિ, ત્યારે તેમાં દુર્લભ સિવાય બીજું શું સમજવું? અરેબર, આ રણભૂમિ પર મહાયશસ્વી શિનિકુમાર સાત્યકિએ જયું યુદ્ધ કયું છે, તેવું યુદ્ધ તો અબુને પણ કયું નથી.^{૧૦}

સંજય બોલ્યો: હે રાજન્! તમારા દુષ્ટ વિચારોના પરિણામે તથા દુર્યોધને કરેલાં કર્મોનાં ફળ તરીકે આ જે યુદ્ધ ઊભું થયું છે, તે હવે તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. હે ભારત! હું તમને તે બધું કહીશ.^{૧૧} તે બધા સંશયકોદ્ધાઓ પણ તમારા પુત્રની આજ્ઞા થતાં યુદ્ધ કરવા માટે માંહોમાંહે પરમ કૂર નિશ્ચય કરીને ત્યાં પુનઃ પાછા ફર્યા હતા.^{૧૨} હે રાજન્દ્ર! જમ પર્તગિયાં અગ્નિ સામે ધસી બય, તેમ દુર્યોધનની આગેવાની હેઠળ ત્રણ હજાર ઘોડેસવારો, શક, કાંબોજ, બાહ્લિક, યવન, પારદ, કુલિંક, તંગણ, અંબધ, પૈશાચ, બખ્તર તથા પર્વતપ્રદેશમાં રહેનારા બીજાજાતિના યોદ્ધાઓ પથ્થરો હાથમાં લઈ લઈને ક્રોધપૂર્વક સાત્યકિ સામે ધસી ગયા. ત્યાં હે રાજન્! હાથમાં પથ્થરો લઈ લઈને યુદ્ધ કરનારા પર્વતવાસી પચાસ પચાસ યોદ્ધાઓ સાત્યકિ સામે જૂથબંધ દોડી ગયા. વળી એક હજાર રથો, સો મહારથીઓ, એક હજાર હાથીઓ અને બે હજાર ઘોડાઓને સાથે લઈને ઘણા મહારથીઓ તથા અસંખ્ય પાળાઓ અનેક પ્રકારની બાણવૃષ્ટિ છોડતા છોડતા સાત્યકિ સામે ધસી ગયા. ત્યાં હે ભારત! તમારો પુત્ર દુઃશાસન પણ 'આ સાત્યકિને મારી નાખો, મારી નાખો!' એમ તે સર્વને પ્રેરણા કરતો હતો અને સાત્યકિને

ધેરી વળ્યો હતો. તે સમયે અમે 'સાત્યકિનું' મહાઅણ્ણત ચરિત્ર જોયું હતું.^{૧૩-૧૯} કારણ કે તે એકલો જ શત્રુપક્ષના ઘણા યોદ્ધાઓ જોડે નિર્ભય થઈને યુદ્ધ કરતો હતો. તેણે રથીઓનાં સૈન્યોને, હાથીઓનાં સૈન્યોને, સવારોનાં સૈન્યોને તથા સર્વ લૂંટાર જૂથોને ચારે બાજુથી મારવા માંડ્યાં હતાં. જોતજોતામાં ત્યાં પેડાંઓ લાંગી ગયાં, ઉત્તમ આયુધો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં, ધૂંસરાંઓ તૂટી ગયાં, મોટીમોટી ઇપો તથા દાંડાઓ વેરવિખેર થઈ ગયા, હાથીઓ મરી ગયા. ધ્વજો ઢળી પડ્યા અને ઠવચો કચ્ચર થઈ ગયા. હે રાજન્! આથી તથા માળાઓથી, આભૂષણોથી, વસ્ત્રોથી તથા રથના નીચેના લાગનાં લાકડાંઓથી તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. તેથી હે ભારત! તે રણભૂમિ ગ્રહોથી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશની પેઠે ઢંઢાઈ ગઈ હતી. ત્યાં હે ભારત! કેટલેક મોટા પર્વતો સમાન સ્વરૂપવાળા મહાન હાથીઓ પડ્યા હતા.^{૨૦-૨૪} હે ભારત! તેઓ અંજન, વામન, સુપ્રતીક, મહાપદ્મ તથા ઐરાવતના કુળમાં તેમજ બીજાં દેવતાંઓ સારાં કુળમાં જન્મેલા હતા. હે રાજન્! તેઓ બધા મરણ પામીને રણભૂમિ પર રાચન કરી ગયા હતા.^{૨૫,૨૬} હે રાજન્! તે યુદ્ધમાં સાત્યકિએ વનાયુ, કાંબોજ તેમજ બાહ્લિક આદિ પ્રદેશોમાં જન્મેલા સારા સારા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા હતા.^{૨૭} વળી તે શિનિપુત્રે ત્યાં અનેક દેશોમાં જન્મેલા તથા અનેક જાતિના સેંકડો અને હજારો હાથીઓને પણ મારી નાખ્યા હતા. સાત્યકિએ જ્યારે એ રીતે તે સર્વ લૂંટાર યોદ્ધાઓને હાંધી કાઢવા માંડ્યા, ત્યારે દુઃશાસન તેમને કહેવા લાગ્યો: 'હે અધર્મને જ સમજનારા યોદ્ધાઓ! પાછા ફરો, પાછા ફરો અને યુદ્ધ કરો. આમ નાસભાગ કરીને તમે શું કરવાના છો?' આમ છતાં તેમને અતિશય નાસાનાસી

કરતા જોઈને તમારા પુત્ર દુઃશાસને પથ્થરોથી
યુદ્ધ કરનારા પર્વતવાસી શૂરવીરોને આ પ્રમાણે
આજ્ઞા કરી: ૨૮-૩૦ 'તમે અથા પાપાણ્યુદ્ધમાં
ઘણા કુશળ છો અને સાત્યકિ તે યુદ્ધને અણતો
નથી; તો યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા અને પાપાણ્ય-
યુદ્ધને નહિ અણનારા એ સાત્યકિને તમે મારી
નાખો. ૩૧ વળી સર્વ કૌરવો પણ પાપાણ્યુદ્ધમાં
કુશળ નથી; માટે તમે ધસી જાઓ, ડરશે નહિ.
સાત્યકિ તમને પહોંચી શકશે નહિ. ૩૨ એટલે
પાપાણ્યોથી યુદ્ધ કરનારા તે સર્વ પર્વતવાસી
રાજાઓ, મંત્રીઓ જમ રાજ સામે ચઢી બંધ, તેમ
સાત્યકિ સામા ચઢી ગયા. હવે હાથીનાં મસ્તકો
જવા મોટા મોટા પથ્થરોને હાથમાં ઝેંચા કરીને, તે
પર્વતવાસીઓ સાત્યકિની આગળ યુદ્ધ કરવા
આવી જાયા. વળી તમારા પુત્રની પ્રેરણા થતાં
બીજા ટેટલાએક લીલો પણ સાત્યકિનો વધ
કરવાની ઇચ્છાથી હાથમાં ગોડણો લઈ લઈને
સર્વ દિશાઓને રૂંધી વળ્યા. ૩૩-૩૪ આમ શિલાયુદ્ધ
કરવાની ઇચ્છાથી જ્યાં તેઓ ધસી આવતા હતા,
ત્યાં તો સાત્યકિએ તાકી તાકીને તીક્ષ્ણ બાણો
છોડવા માંડ્યાં. ૩૫ વળી ત્યાં શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ-
એ સર્પ જવાં ઝેરીલાં બીજાં નારાયણો મૂઢી
મૂઢીને પર્વતવાસીઓએ કરેલી તે તુમુલ શિલા-
વૃષ્ટિને કાપવા લાગ્યો. ૩૬ હે રાજા! પતંગિયાંનાં
ટાળાંની પેઠે પ્રકાશતા પથ્થરોના ટુકડાઓથી
ત્યાં ઘણાં સૈન્યોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ૩૭ તે
પછી હે રાજા! સાત્યકિએ, ઊંચી કરેલી મોટી
શિલાઓવાળા પાંચસો રણાઓના બાહુઓને કાપી
નાખ્યા, તેથી તેઓ પૃથ્વી પર ઢંગી પડ્યા. વળી
બીજા એક લાખ અને એક હજાર પર્વતવાસી
યોદ્ધાઓ સાત્યકિ પાસે પહોંચ્યા પહેલાં જ પથ્થર
સહિત કપાયેલા હાથ સાથે રણમાં ઢંગી પડ્યા.
એ ઉપરાંત જ અનેક હજાર પાપાણ્યુદ્ધ કરનારા

શૂરાઓ ઘણો પ્રયત્ન કરીને રણને મોખરે જાયા
રહ્યા હતા, તે બંધાને પણ તેણે મારી નાખ્યા,
તે ઘણું આશ્ચર્ય જનું હતું. ૩૮-૪૧ વળી ત્યાં વકા-
સેલા મોંવાળા અનેક જાતના રવેરછો, તેમ જ
લોઢાના ગોળાઓને તથા ત્રિશૂળોને હાથમાં ધારણ
કરનારા દરદો, તંગણો, ખસો, લંપાકો અને
કુલિંદો, વારવાર ચારેબાજુથી પાપાણ્યુદ્ધ કરી
રહ્યા હતા; પણ સામેથી ઉપાય કરવામાં કુશળ
એવા સાત્યકિએ નારાય બાણો મૂઢી મૂઢીને તે
સૌને કાપી નાખ્યા હતા. એ સમયે તીક્ષ્ણ
બાણોથી આઠાશમાં ફાટી પડતા મોટા મોટા
પથ્થરોના શબ્દોથી રથ, ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા
પાળાઓ રણમાં નાસનાસ કરતા હતા. ૪૨-૪૪
મનુષ્યો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓ પર તે સમયે
પથરોઓની ઝડી વરસી રહી હતી. આથી ભમરા-
ઓ અણે ડાંખ મારતા હોય તેમ તેઓ વેદનાથી
વિહ્વળ થઈ ત્યાં જાયા જ રહી શકતા ન હતા.
હવે મરતાં મરતાં બચેલા, લોહીથી ખરડાયેલાં ને
તૂટી ગયેલાં ગંડરથોવાળા હાથીઓએ સાત્યકિના
રથનો ત્યાગ કર્યો. ૪૫, ૪૬ તે પછી હે રાજા! ત્યાં
સાત્યકિથી પીડા પામતાં તમારાં સૈન્યોનો તીવ્ર
શબ્દ થવા લાગ્યો. તે અણે પર્વને દિવસે ધૂધની
રહેલા મહાસાગરના ઘોષ જવો હતો. તે તુમુલ
શબ્દને સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય પોતાના સારથિને
કહ્યું: 'હે સારથિ! રણમાં કોષે ભરાયેલો યાદવોનો
મહારથી આ સાત્યકિ આપણાં સૈન્યોનો અબુધા
નાશ કરીને કાળની જમ રણમાં ધૂમી રહ્યો છે;
માટે હે સારથિ! જ રથને આ તુમુલ શબ્દ
સંભળાય છે, તે સ્થળે તું મારા રથને લઈ જા. ૪૭-૪૮
અવશ્ય આ સમયે સાત્યકિ પાપાણ્યોથી યુદ્ધ કર-
નારા યોદ્ધાઓની સાથે ભેટ્યો છે; કારણ કે
નાસભાગ કરતા ઘોડાઓ આ અથા રથીયોદ્ધાઓને
રણમાંથી દૂર ખેંચી બંધ છે. વળી શસ્ત્રો તથા

કવચો વિનાના થયેલા ને ધવાયેલા ચોદ્ધાઓ
જ્યાં ત્યાં ટપોટપ પડે છે. ભયંકર ઝપાઝપીમાં
ઘોડેસવારો પોતાના ઘોડાઓને વશમાં રાખી
શકતા નથી.' આચાર્યનું એ વચન સાંભળીને
તે સારથિએ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
એ દ્રોણને કહ્યું :^{૧૦-૫૨} 'હે આયુષ્મન ! કૌરવોનું
આ સૈન્ય ચારેબાજુ નાસાનાસ કરી રહ્યું છે.
જુઓ તો ખરા ! યુદ્ધમાં ભાંગી ગયેલા આ
ચોદ્ધાઓ ક્ષિપ્તે તેમ દોડી રહ્યા છે.'^{૫૩} વળી આ
તરફથી એકઠા મળેલા આ સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ
પાંડવોને સાથે લઈને તમને જ મારી નાખવાની
ઇચ્છાથી ચોતરફથી ચડી આવે છે.'^{૫૪} હે શત્રુ-
દમન આચાર્ય ! આ સમયે કયું કર્તવ્ય સમયે-
ચિત્ત ગણાય તેનું તમે સમાધાન કરો. શું અહીં
ભિમા રહેવું કે અહીંથી આગળ ચાલવું ? બાધી
સાત્યકિ તો અહીંથી ઘણે દૂર ચાલ્યો ગયો છે.
દ્રોણાચાર્યનો સારથિ એ પ્રમાણે હજી કહેતો
હતો, એટલામાં તો રથીચોદ્ધાઓનો સંહાર કરતો
તે સાત્યકિ ત્યાં જોવામાં આવ્યો.^{૫૫, ૫૬} એ યુદ્ધમાં
સાત્યકિ તમારા પક્ષના ચોદ્ધાઓને એવો મારી
રહ્યા હતો કે, તેઓ સાત્યકિના રથને છોડીને
દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ નાસ્તી ગયા હતા.^{૫૭}

અરે ! દુઃશાસન જન્મને સાથે લઈને પ્રથમ યુદ્ધ
કરવા ચડી આવ્યો હતો, તે પણ બધા ભયભીત
થઈને દ્રોણાચાર્યના રથ તરફ દોડી ગયા હતા.^{૫૮}

અધ્યાય ૧૨૨ મો
દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દુઃશાસનરથે દ્વપ્ત સમીપે પર્વવસ્થિતમ્ ।

મારદ્વાજસ્તવો વાક્યં દુઃશાસનમથાવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી દ્રોણાચાર્ય દુઃશા-

સનના રથને પોતાની પાસે ભેગો બોલેને, તેને
આ વચન કહેવા લાગ્યા :^૧ 'અરે ઓ દુઃશાસન !
આ બધા રથો આવી રીતે કેમ નાસભાગ કરે
છે ? રાજ દુર્યોધન તો શ્વેતકુશળ છે ને ? સિંધુ-
રાજ તો જીવે છે ને ?^૨ વળી તું રાજપુત છે,
રાજપ્રાતા છે અને મહારથી પણ છે અને તું
યુવરાજપદ પામ્યો છે, છતાં તું કેમ આમ યુદ્ધ-
માં નાસભાગ કરે છે ?^૩ હે દુઃશાસન ! પૂર્વે તે
પાંચાલીને કહ્યું હતું કે, 'તને અમે જીતીએ
જીતી છે, માટે તું હવે અમારી દારૂની થઈ છે.
આથી તું હવે સ્વેચ્છાએ વર્તનારી થા અને મારા
મોટાભાઈ દુર્યોધનરાજનાં વસ્ત્રોને વહેનારી થા;
કારણ કે હવે તારા પતિઓ છે જ નહિ. તેઓ
બધા તો હવે નપુંસક સરખા જ છે.' હે દુઃશા-
સન ! આતું એક વાર કહ્યા પછી તું અત્યારે
કેમ પલાયન કરે છે ?^{૪, ૫} તે પોતે જ પ્રથમ
પાંડવો અને પાંચાલો સાથે મહાન વેર બાંધ્યું છે,
તો હવે આ સમયે એકલા સાત્યકિ સામે આવીને
તું કેમ ભયભીત થઈ ગયો છે ?^૬ અલ્યા ઓ !
તું શું બણતો ન હતો કે, આ જીતારમાં હું જે
પાસા હોવા છું, તે સવિધ્યમાં દારણ સપ્ત સરખા
બાણરૂપ થઈ પડશે ?^૭ પાંડવોને કહેવામાં
આવેલાં અપ્રિય વચનોનું ભૂળ કારણ તું જ વિશેષ
કરીને થયો હતો. વળી દ્રૌપદીને જે કંઈ ક્લેશ
આપવામાં આવ્યો છે, તેનું ભૂળ પણ તું જ
થયો હતો.' તો આજ તારું તે અભિમાન, તે
ગર્વ, તે પરાક્રમ અને તે ગર્જનાઓ ક્યાં સુકાઈ
ગયાં છે ? ઝરી સરપ જેવા પાંડવોને કાપાવીને
તું હવે ક્યાં જઈશ ?^૮ અરેખર, આ કૌરવસેના,
રાજ્ય તથા રાજ દુર્યોધન પણ શોચનીય સ્થિતિ-
માં આવી પડ્યાં છે; કારણ કે તું તેનો કઠોર
ભાઈ આ સમયે પલાયન કરવા તત્પર થયો છે !
બલદંડે હે વીર ! ભયભીત થઈને નાસાનાસ કરતી

આ સેનાનું તારે તો પોતાના બાહુબળનો આશ્રય
કરીને રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૧૦, ૧૧} આજ તું તો
આમ ભયભીત થઈ, રણનો ત્યાગ કરી, શત્રુઓને
હર્ષ ઉપજાવે છે! હે શત્રુનાશન! તારા જોવો
સૈન્યનો નાયક જ્યારે આમ નાસભાગ કરશે,
ત્યારે બીજે કયો ભયભીત થયેલો થોડો રણમાં
જાશે રહેશે? કેમકે આશ્રયને ભય લાગતાં
આશ્રિતને પણ ભય લાગે જ. અરે! હજી તો
આજ એકલા સાત્યકિ સામે જ યુદ્ધ કરતાં તને
સંશ્રામમાંથી નાસ્તી છૂટવાની બુદ્ધિ મૂકે છે, તો
પછી તું જ્યારે અર્જુનને, ભીમસેનને, નકુલને
અને સહદેવને યુદ્ધમાં જોઈશ, ત્યારે શું કરીશ?
યુદ્ધમાં આ સાત્યકિનાં બાણો કંઈ અર્જુનનાં
મૂર્ધ તથા અગ્નિ સમાન તેજવાળાં બાણો જવાં
નથી જ; છતાં તે બાણોથી ડરીને તું આ સમયે
પલાયન કરે છે! માટે હે વીર! તું અહીંથી
ઝટઝટ ચાલ્યો જ અને ગાંધારીના ઉદરમાં ભરાઈ
જ.^{૧૨-૧૬} બાપી તો તું આખી પૃથ્વી પર
ઢોડી જઈશ, તોપણ તું જીવતો રહેશે એમ હું
જેતો નથી. એ તારી બુદ્ધિ રણમાંથી પલાયન
કરવામાં જ તત્પર થયેલી હોય, તો પ્રથમથી જ
શાંતિપૂર્વક ધર્મરાજને પૃથ્વી આપી દે. અર્જુન-
નાં કાંચળી વિનાના સરપ જવાં બાણો તારા
શરીરમાં પેઠાં નથી, ત્યાં સુધીમાં તું પાંડવોની
સાથે સલાહસંપ કરી લે. મહાત્મા પૃથાનંદનોએ
તમને સોયે ભાઈઓને રણમાં રગદાળી નાખીને
તમારી પૃથ્વીને હાથ કરી નથી, ત્યાં સુધીમાં તું
પાંડવોની સાથે સલાહ કરી લે. અરે! ધર્મપુત્ર
શુભિષ્ઠિરાજ તથા યુદ્ધમાં વખણાયેલા શ્રૌત્ય
તમારા પર ઠાપાયમાન થયા નથી, ત્યાં સુધીમાં
તું પાંડવોની સાથે સુલેહ કરી લે. મહાબાહુ
ભીમસેને આપણી સેનામાં પ્રવેશ કરીને તારા
ભાઈઓને પકડી લીધા નથી, ત્યાં સુધીમાં તું

પાંડવો સાથે સુલેહશાંતિ કરી લે. અરે! બીભ-
પિતામહે પ્રથમ જ તારા ભાઈ દુર્યોધનને કહ્યું
હતું કે, 'હે સૌમ્ય! પાંડવો યુદ્ધમાં જિતાય તેવા
નથી, માટે તું તેમની સાથે સલાહ કર.' પણ
તારા મંદ બુદ્ધિના ભાઈ દુર્યોધને તેમનું કહ્યું કયું
જ નહિ.^{૧૭-૨૩} માટે હવે તો ધીરજ ધારણ
કરીને યુદ્ધ કરવા સજ્જ થા અને પાંડવો સાથે
યુદ્ધ કર. મેં સાંભળ્યું છે કે, ભીમસેન તારા
રથિરનું પણ પાન કરશે.^{૨૪} ખરેખર! તેના ધાર્યા
પ્રમાણે જ એ થશે. એ જુહું નહિ જ પડે. અદ્યા
આ મૂરખા! તું ભીમસેનનાં પરાક્રમને જાણતો
નહોતો!^{૨૫} ત્યારે તો રણમાં પલાયન કરનારા તે
તેની સાથે વેર આરંભ્યું! માટે જ, જલદી જ.
જ સ્થળે સાત્યકિ જાશે છે, તે સ્થળે તું એકદમ
રથમાં પહોંચી જ.^{૨૬} હે ભારત! તારા વિના આ
બધું સૈન્ય રણમાંથી નાસ્તી જશે. તું તારે પોતાને
માટે પણ સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કર.
દ્રોણાચાર્યે એ પ્રમાણે કહ્યું, છતાં તમારો પુત્ર
દુઃશાસન કંઈ બોલ્યો નહિ. સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું
કરીને, તે તો જ્યાં સાત્યકિ હતો ત્યાં ચાલ્યો
ગયો.^{૨૭, ૨૮} ત્યારે તેની સાથે યુદ્ધમાંથી કદી પાછા
ન હડનારા મ્હેંગેનું મહાન સૈન્ય હતું. હવે
ખરાખર સજ્જ થઈને તે સાત્યકિ સામે યુદ્ધ
કરવા મંડી પડ્યો.^{૨૯} આ તરફ રથીશ્રેષ્ઠ દ્રોણ-
ચાર્ય પણ ક્રોધપૂર્વક મધ્યમ વેગે પાંડવો તથા
પાંચાલો સામા ધસી ગયા.^{૩૦} આમ દ્રોણ-
ચાર્યે પાંડવોની સેનામાં પ્રવેશ કર્યો અને સેંકડો
તથા હજારો થોડાઓને હાંપી કાઢ્યા.^{૩૧} ત્યારે
હે મહારાજ! દ્રોણાચાર્યે વારંવાર પોતાનું નામ
સંભળાવીને, પાંડવો, પાંચાલો અને મત્સ્યથોડા-
ઓનો મહાન સંહાર કરવા માંડ્યો.^{૩૨} એ રીતે
દ્રોણાચાર્ય ચોતરફથી સૈન્યોને જીતી લેતા હતા,
ત્યારે પાંચાલનો તેજસ્વી પુત્ર વીરકેતુ તેમની

સામે ચઢી આવ્યો.^{૩૩} તેણે નમેલાં પર્વવાળાં પાંચ બાણો મૂકીને દ્રોણને વીંધી નાખ્યા અને એક બાણથી ધ્વજને તથા બીજાં સાત બાણોથી તેમના સારથિને પણ તેણે વીંધી નાખ્યા.^{૩૪} હે મહારાજ ! એ યુદ્ધમાં મેં આશ્ચર્ય એ એયું કે, યુદ્ધમાં વેગપૂર્વક ધસી આવેલા તે પાંચાલપુત્ર સામે દ્રોણાચાર્ય જરા પણ આગળ વધી શક્યા નહિ.^{૩૫} હે આર્ય રાજ ! દ્રોણાચાર્યને આમ રણમાં અટકી પડેલા જોઈને, ધર્મપુત્રના વિજય ની ઇચ્છાવાળા પાચાલોએ તેમને ચારેબાજુથી ઘેરી લીધા.^{૩૬} ત્યાં હે રાજન ! તેઓ અગ્નિ સમાન ચળકતાં અને મહામૂલ્યવાળાં તોમરોને તથા બીજા અનેક જાતનાં શસ્ત્રોને દ્રોણાચાર્ય એકલા પર જ છોડવા લાગ્યા.^{૩૭} પણ હે રાજન ! દ્રોણાચાર્યે સંખ્યાબધ બાણો છોડીને તેમનાં સર્વ શસ્ત્રોના નાશ કરી નાખ્યા અને વાયુ જેમ મોટા મોટા મેઘોને આકાશમાં છિન્નભિન્ન કરી નાખીને શોભે, તેમ તે પોતે રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૩૮} પછી શત્રુવીરોના સહાર કરનારા દ્રોણાચાર્યે સૂર્ય અને અગ્નિ સરખું ઝળહળતુ એક મહાધોર બાણ સાધ્યુ અને તે વીરકેતુના રથ સામે ફેંક્યુ.^{૩૯} હે રાજન ! તે બાણ પાંચાલ કુળના તે રાજપુત્રને ચીરી નાખીને તથા લોહી લોહાણુ થઈને જાણે બળબળતુ હોય તેમ સુસ વાટ કરતુ સત્વર પૃથ્વીમાં પેસી ગયુ.^{૪૦} એટલે પછી વાયુના ઝપાટાથી ભાંગી પડેલુ ચ પાતુ વૃક્ષ જેમ પર્વતના શિખર પરથી કંડકડીને પડે, તેમ તે પાચાલકુમાર એકદમ રથ પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો તે મહાધતુર્ધર અને મહાબળ વાન રાજપુત્ર જ્યારે આમ માર્યો ગયો, ત્યારે સર્વ પાચાલયોદ્ધાઓ એકદમ દ્રોણાચાર્યને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યા.^{૪૧, ૪૨} હે ભારત ! ચિત્રકેતુ, સુધન્વા, ચિત્રવર્મા તથા ચિત્રરથ એ ચાર ભાઈ

ઓ પણ પોતાના મરણ પામેલા ભાઈના કુ બથી કૃશ થઈ ગયા અને એકસાથે મળીને દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી આવ્યા. ગ્રીષ્મઋતુ ના અંતમાં મેઘમડળ જેમ જળવૃષ્ટિ કરી મૂકે છે, તેમ તેઓ બધા એકીસાથે બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૪૩, ૪૪} એ પ્રમાણે તે મહારથી રાજપુત્રો જ્યારે બહુધા પ્રહાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે તેમનો નાશ કરવા માટે ક્રોધ કર્યો.^{૪૫} હવે દ્રોણે તેમના પર એક દમ બાણમય બળ રચી. હે મહારાજ ! ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને છોડેલા દ્રોણનાં બાણોએ તે કુમારોને મારવા માંડ્યા, એટલે તેઓ કતોવ્ય કર્મને પણ સમજી શક્યા નહિ. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! તેમને એ રીતે રણમાં મૂકે થયેલા જોઈને ઠોપાય-માન થયેલા દ્રોણાચાર્યે હસતાં હસતાં તેમને ઘોડા, સારથિ અને રથ વિનાના કરી નાખ્યા. વળી હે ભારત ! ભવિષ્યજિતાં બીજા અતિ તીક્ષ્ણ બાણો વડે જાણે પુષ્પો વીણતા હોય, તેમ મહાયશસ્ત્રી દ્રોણાચાર્યે તેમનાં મસ્તકને પાડી નાખ્યા એટલે હે રાજન ! તે સુદર કાતિ વાન રાજકુમારો મરણ પામીને રથ પરથી ધરણી પર ઢળી પડ્યા. પૂર્વે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધમાં જેમ દૈત્યો અને દાનવો મરણ પામીને પડ્યા હતા, તેમ એ રાજકુમારો રણમાં મરણ પામીને પડ્યા હતા. હે રાજન ! પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે રણમાં તે કુમારોના નાશ કરીને સુવર્ણની પીઠવાળા પોતાના અતિદુર્ધર્મ ધનુષ્યને ભમાવી રહ્યા હતા. સાક્ષાત્ દેવ સરખા તે પાંચાલ મહારથીઓને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમન અત્યંત હૃદયેગ પામ્યો અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુજળ વહેવા લાગ્યાં તે કુદ્ધ થઈને સત્રામ માં દ્રોણાચાર્યના રથ સામે ધસી ગયો.^{૪૬-૪૭} હે રાજ ! તે સમયે દ્રોણાચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમનાં

બાણોથી રણમાં ઢંકારી ગયેલા જોઈને સર્વ
સૈન્યોમાં એકાએક હાહાકારનો શબ્દ થઈ રહ્યો.
મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યને રણમાં છાઈ
લીધા હતા, છતાં તે જરા પણ વ્યથિત થયા ન
હતા; તે નો દસતા હસતા યુદ્ધ જ કરી રહ્યા
હતા.^{૧૩,૧૪} દે મહારાજ! તે પછી ક્રોધપૂર્ણ
થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ક્રોધપૂર્વક નમેલાં પર્વવાળાં
નેત્રું બાણો મૂક્યાં અને દ્રોણાચાર્યની છાતીમાં
સખત માર માર્યો. બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નના એ પ્રહાર-
થી મહાયશસ્ત્રી દ્રોણાચાર્ય ગાઢ વીંધાઈ ગયા
અને રચની બેઠક પર મૂર્છાવશ થઈ બેસી ગયા.
દ્રોણાચાર્યને આવી અવસ્થામાં જોઈને પરાક્રમી
અને વીર્યવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધનુષ્યના ત્યાગ કર્યો
અને શીઘ્ર તલવાર હાથમાં લીધી.^{૧૫-૧૭} દે
રાજા! તે મહારથી એકદમ રથ પરથી નીચે ફરી
પડ્યો અને દ્રોણાચાર્યના રથ પર ચડી ગયો.
ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રવાળો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જોવા
દ્રોણાચાર્યના મસ્તકને કાપવાને તત્પર થયો,
તેવામાં દ્રોણાચાર્ય એકદમ ટટાર થઈ ગયા.
દે રાજન! પોતાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
સમીપમાં આવી જીમેલા એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જોઈને
તેમણે મોટા ટંકારવાળું એક મહાન ધનુષ્ય
હઠાવ્યું અને નજીકમાં રહેલાને વીંધી નાખનારાં
વેતવેંતનાં બાણો મૂકીમૂકીને તેમણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
વીંધી નાખ્યો.^{૧૮-૧૯} પુનઃ પણ તે આચાર્ય
મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા.
દે રાજન! તે સમયે દ્રોણાચાર્ય પાસે રહેલાઓ
સાથે યુદ્ધ કરનારાં વૈતરિતક નામનાં જ બાણો
છોડ્યાં હતાં તે બાણોએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઘાયલ કરી
નાખ્યા હતા. મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આમ જ્યારે
તે અનેક બાણોથી વીંધાઈ ગયો, ત્યારે ભાંગી
પડેલા વેગવાળો થઈને તે તત્કાળ દ્રોણાચાર્યના
રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તરત જ પોતાના રથ

પર ચડી જઈ તે વીરે હાથમાં મહાન ધનુષ્ય
મહણ કર્યું.^{૧૧-૧૩} હવે મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને
દ્રોણાચાર્યને રણમાં વીંધવા માંડ્યા. દે મહા-
રાજા! ત્યારે દ્રોણાચાર્ય પણ બાણો મૂકી મૂકીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી રહ્યા.^{૧૪} પૂર્વે સૈન્યોદયના સંન્ય-
ની ઇચ્છાવાળા ઇંદ્ર અને પ્રહલાદનું જન્મું યુદ્ધ
થયું હતું, તેનું જ દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું
તે અદ્યુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫} તે બંને જણા
તરેહતરેહના યમક નામનાં તથા બીજી જાતનાં
મંડળોમાં ધૂમતા હતા અને બંને જણા યુદ્ધ-
માર્ગના જણીતા દોઈને બાણો વડે અન્યોન્યને
વીંધી નાખતા હતા.^{૧૬} દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ
બંને જણા તે રણમાં યોદ્ધાઓનાં મનને મોહ
પમાડતા હતા અને વર્ષાઋતુના બે મેઘોની
પેઠે બાણોની વૃષ્ટિ છોડતા હતા.^{૧૭} તે બંને
મહાત્માઓ બાણો વડે આકાશને, દિશાઓને
તથા પૃથ્વીને છાઈ દેતા હતા. તે બંનેનાં એ
અદ્યુત યુદ્ધને સર્વ ભૂતસંધો વખાણતા હતા.^{૧૮}
દે મહારાજ! ત્યાં એકઠા થયેલા ક્ષત્રિયો તેમ જ
તમારા બીજા સૈનિકો પણ તેમની પ્રશંસા કરતા
હતા. પેલી તરફથી પાંચાલયોદ્ધાઓ ઠેલાહલ
કરી રહ્યા હતા કે, ‘આજે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે બેટેલા
દ્રોણાચાર્ય અવશ્ય આપણે સ્વાધીન થશે.’ તેવા-
માં તો દ્રોણાચાર્યે તુરત જ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથિના
મસ્તકને પાકેલા વૃક્ષના ક્ષળની પેઠે હડાડી પાડ્યું.
એટલે પછી દે રાજન! મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ઘોડા-
ઓ રણમાંથી નાસવા લાગ્યા. તે ઘોડાઓ ત્યાંથી
નાકા, ત્યાં તો પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય ને રણમાં
પાંચાલો તથા સુંજ્યો સામે લડવા લાગ્યા.^{૧૯-૭૨}
ત્યારે શત્રુદમન પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે જોતજોતામાં
પાંડવો અને પાંચાલોને હરાવ્યા અને પછી તે
પુનઃ પોતાના વ્યૂહ પાસે આવીને જમા રહ્યા. દે
પ્રજા! ત્યારે પણ પાંડવો તેમને યુદ્ધમાં જીતવાનો

ઉત્સાહ કરી શક્યા નહિ. ૭૩

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જિત જયદ્રથવધપર્વમાં
'દ્રોણાચાર્યનું' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૧૨૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૩ મો દુઃશાસનનો પરાજય

॥ સજય ઉવાચ ॥

તવો દુઃશાસનો રાજન્ શૈનેયં સમુપાદ્રવત્ ।
કિરન્ શરસહસ્રાણિ પર્જન્ય દ્વય વૃષ્ટિમાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! તે પછી વૃષ્ટિ-
વાળા મેઘની પેઠે હજારો બાણોને છોડતા દુઃશા-
સને સાત્યકિ સામે ધસારો કર્યો.^૧ તેણે સાત્યકિ-
ને સાઠ તથા સોળ બાણો વડે નીંધી નાખ્યો,
છતાં પણ મૈનાકપર્વતની પેઠે રણમાં ઊભેલા તે
સાત્યકિને તે કંપાવી શક્યો નહિ.^૨ શૂરા દુઃશા-
સને વળી પણ તેને બાણો વડે અત્યંત ઢાંછી
દીધો અને અનેક દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા મોટા
રથસમુદાય વડે તેને ચારેબાજુથી ઘેરી લીધો.^૩
હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેણે અનેક બાણો છોડવા
માંડ્યાં અને મેઘની પેઠે ગર્જના કરીને દશે
દિશાઓને ગળવી મૂકી.^૪ આમ દુઃશાસનને
પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા ધસી આવતો બેઠોને,
મહાબાહુ સાત્યકિ એકદમ તેની સામે ધસી
ગયો અને તેને બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યો.^૫
દુઃશાસન આદિ તે યોદ્ધાઓ ન્યારે સંખ્યાબંધ
બાણોથી ઢંઢાઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ ભય-
ભીત થઈને સર્વ સૈન્યોના દેખતાં નાસભાગ
કરવા લાગ્યા.^૬ હે રાજન્દ્ર ! તેઓ ન્યારે એ
પ્રમાણે નાસાનાસ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તમારો
પુત્ર દુઃશાસન પોતે એકલો જ નિર્ભય થઈને
રણમાં ઊભો રહ્યો. હે રાજન્ ! ત્યાં તે બાણો મૂછી
મૂછીને સાત્યકિને પીકવા લાગ્યો.^૭ તેણે ચાર
બાણોથી સાત્યકિના ઘોડાઓને, ત્રણ બાણોથી
તેના સારથિને તથા સો બાણોથી સાત્યકિને

પોતાને વીંધી નાખ્યો અને મોટી ગર્જના કરી
મૂકી.^૮ એટલે પછી હે મહારાજ ! સાત્યકિ
ઢોળ્યો અને તેણે સીધી ગતિથી જનારાં કેટલાં-
એક બાણો છોડીને દુઃશાસનના રથને, સારથિને
તથા ધ્વજને રણમાં અદશ્ય કરી દીધા.^૯ વળી
કરોળિયો જમ આવેલા મચ્છરને પોતાની બળ-
થી ઢાંકી દે, તેમ તે સાત્યકિએ બીજાં ઘણાં બાણો
મૂછીને શરવીર દુઃશાસનને પણ પૂરો ઢાંછી દીધો.^{૧૦}
આમ શત્રુઓને છતનારા સાત્યકિએ દુઃશાસનને
બાણો વડે ઝટઝટ તક્ત ઢાંછી દીધો, ત્યારે રાજ
કુર્યોધને પોતાના એ ભાઈને સંઠકો બાણોથી
ઢંઢાઈ ગયેલો બેઠોને ત્રિગર્ત યોદ્ધાઓને સાત્યકિના
રથ તરફ જવા માટે આજ્ઞા આપી. એટલે દૂર
કર્મ કરવાવાળા તે યોદ્ધાઓ ઝટપટ સાત્યકિના
રથની સમીપમાં ધસી ગયા.^{૧૧, ૧૨} તે ત્રિગર્ત-
યોદ્ધાઓમાં લગભગ ત્રણ હજારની સંખ્યામાં
રથીયોદ્ધાઓ હતા અને તેઓ બધા યુદ્ધ કરનામાં
ઘણા કુશળ હતા. તે બધાએ સાત્યકિને મોટા
રથના સમુદાયથી યુદ્ધમાં ઘેરી લીધો. વળી યુદ્ધ
કરવા માટે માંહોમાંહે સ્થિર નિશ્ચય કરીને સંશત્રક-
યોદ્ધાઓ પણ ત્યાં બાણવૃષ્ટિ છોડતા છોડતા સાત્યકિ
સામે રણને મોખરે ધસી આવ્યા હતા.^{૧૩, ૧૪}
સાત્યકિએ તે બધાના સૈન્યના મોખરાના લગભગ
પાંચસો મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને રણમાં રોળી
નાખ્યા. સાત્યકિનાં બાણોથી મરણ પામેલા તે
યોદ્ધાઓ મોટા વાયુના વેગથી ભાંગી પડેલાં
વૃક્ષોની પેઠે રણભૂમિ પર ઢળી પડ્યા. હે પૃથ્વી-
પતિ ! તે સમયે સાત્યકિનાં બાણોથી હાથીઓ
કંપાઈ પડ્યા હતા, ધ્વજો ઢળી પડ્યા હતા અને
સુવર્ણની કલગીવાળા ઘોડાઓ છિન્નભિન્ન થઈને
લોહીલુહાણ બની ગયા હતા. આથી હે મહારાજ !
તે રણભૂમિ બધે પુષ્પ ખીલેલા ખાખરાનાં વૃક્ષોથી
શોભી રહી હતી. એ રણમાં સાત્યકિએ તમારા

પક્ષના તે યોદ્ધાઓને સખત ઝૂડવા માંડ્યા હતા અને તેથી તેઓ કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથી-ઓની પેઠે પોતાનું રક્ષણ કરનારા પુરુષને મેળવી શક્યા નહિ. આથી પક્ષીરાજ ગરુડના ભયથી મોઢા મોઢા સર્પો જેમ દરમાં પેસી જાય, તેમ તેઓ દ્રોણાચાર્યના રથ તરફ ચાલ્યા ગયા. આ પ્રમાણે સર્પ સમાન જેરી બાણો વડે પાંચસો યોદ્ધાઓને મારી નાખીને રણવીર સાત્યકિ ધીમે ધીમે ગાંડીવધારી અર્જુનના રથ સામે જતા લાગ્યો. આમ અર્જુન તરફ પ્રયાણ કરતા તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને તમારા પુત્ર દુઃશાસને નમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણો મારીને તત્કાળ વીંધી નાખ્યો. એટલે મહાધનુર્ધર સાત્યકિએ પણ પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દુઃશાસનને સામેથી પ્રહાર કર્યો. સાત્યકિનાં તે પાંચેય બાણો સુવર્ણના સુખવાળાં, ગીચપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં તથા સીધી ગતિએ જનારાં હતાં. હે ભારત ! મંદ મંદ હસતા દુઃશાસને પણ પ્રથમ ત્રણ બાણોથી સાત્યકિને વીંધી નાખીને તેને પુનઃ પાંચ બાણોનો પ્રહાર કર્યો; એટલે શિનિકુમારે પણ તમારા પુત્રને પ્રહાર કરી એના ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા. હવે તેને વિસ્મય પમાડતો પમાડતો તે અર્જુન તરફ જતા લાગ્યો. ત્યાં ક્રોધાયમાન થયેલા દુઃશાસને અર્જુન તરફ જતા સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેના તરફ તદ્દન લોખંડની બનાવેલી એક શક્તિ ફેંકી. હે રાજના તમારા પુત્રની તે ધોર શક્તિને સાત્યકિએ ઠંઠ પક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે સેંકડો ટુકડા કરીને કાપી નાખી. એ વેળા હે રાજના તમારા પુત્રે એક બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને બાણો વડે સાત્યકિને વીંધી નાખીને સિંહનાદ કર્યો; ત્યારે સાત્યકિ પણ ક્રોધે ભરાયો અને તેણે તમારા પુત્રને ખૂંચવી નાખ્યો.^{૧૫-૨૮} તે મહા-

ભાગ્યવંતાએ અગ્નિની શિખા સમાન આકારવાળાં ત્રણ નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને દુઃશાસનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૨૯} વળી તેણે તદ્દન લોખંડનાં બનાવેલાં અને ત્રીલૃી ધારવાળાં આઠ બાણો વડે તેને પુનઃ પ્રહાર કર્યો એટલે દુઃશાસને સાત્યકિને વીસબાણોનો સામે પ્રહાર કર્યો.^{૩૦} ત્યારે હે મહારાજ ! મહાભાગ્યશાળી સાત્યકિએ પણ નમેલાં પર્વવાળાં ત્રણ બાણો મારીને દુઃશાસનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૩૧} વળી મહારથી સાત્યકિએ બીજાં ઠેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો મારીને દુઃશાસનના યોદ્ધાઓને તથા નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મારીને તેના સારથિને મારી નાખ્યો.^{૩૨} પછી પરમ અસ્રોને અણનારા તે સાત્યકિએ એક ભટલજાતિનું બાણ મૂકીને તેના ધનુષ્યને, પાંચબાણો મૂકીને તેના હાથે પહેરવાનાં મોજાને અને ભટલજાતિનાં બે બાણો મૂકીને તેના ધ્વજને તથા રથશક્તિને કાપી નાખ્યાં.^{૩૩} પછી તેણે ઠેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના બન્ને પૃથક્ષકોને પણ રણમાં ફેળી નાખ્યા. એ રીતે દુઃશાસન ધનુષ્ય, ઘોડા, રથ અને સારથિ વિનાનો થઈ પડ્યો.^{૩૪} એટલે ત્રિગર્તસેનાના નાયક રાજાએ તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને રણમાંથી દૂર કર્યો. હે ભારત ! સાત્યકિ એક સુહૃત્કાળ સુધી તો એ દુઃશાસન સામે ધસી ગયો, પણ પછીથી તે મહાબાહુને ભીમસેનના પ્રતિજ્ઞાવચનનું સ્મરણ થયું. હે ભારત ! પૂર્વે ભીમસેને સમાના મધ્યમાં તમારા સર્વ પુત્રોનો યુદ્ધમાં વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. (માટે સાત્યકિએ દુઃશાસનને માર્યો નહિ.) હે પ્રભુ ! એ રીતે દુઃશાસનનો પરાજય કરી સાત્યકિ જ તરફ અર્જુન હતો, તે તરફ ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો ગયો.^{૩૫-૩૭}

હતિ શ્રીમદ્દામારતમાં દ્રોણપર્વનાં તર્જીત નવમ્યધ્યયનપર્વમાં 'દુઃશાસનનો પરાજય' નામનો અધ્યાય ૧૨૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૪મો

તુમુલ યુદ્ધ !

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કિં તસ્યાં મમ સેનાયાં નાસન્ કેચિન્મહારથાઃ ।

યે તથા સાત્યકિં યાંતિ નૈવામ્રત્તપ્તવાચસન્ ॥૧૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધોઃ શુઃ મારી તે સેનામાં તેવા

કોઈ પણ મહારથીઓ ન હતા કે, તેઓ આમ

નિર્જન થઈને આટલા જતા તે સાત્યકિને મારી

શક્યા નહિ કે અટકાવી પણ શક્યા નહિ ?

ઇંદ્ર જન્મ દાનવોમાં પરાક્રમ કરી દેખાડે, તેમ જ

ઇંદ્ર સમાન બળવાળા સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ

તે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું.^૧ અથવા

તો સાત્યકિ જ માર્ગે પસાર થયો હતો, તે માર્ગે

શન્ય જોવો હશે; અથવા ત્યાં ઘણાખરા યોદ્ધાઓ

માર્ગે ગયા હશે.^૨ હે સંજય ! તું મને કહે છે,

તે પ્રમાણે યાદવવીર સાત્યકિએ રણમાં જ પરાક્રમ

કયું હતું, તે કરવાને ઇંદ્ર પણ ઉત્સાહ ન

કરે.^૩ ખરેખર ! યાદવોના તથા અર્ધકોના

વીર તે સાત્યકિનું પરાક્રમ અચિંત્ય અને

માન્યામાં ન આવે તેવું છે; તે સાંભળીને મારું

મન ગભરાય છે.^૪ હે સંજય ! તારા કહેવા પ્રમાણે

તો હવે મને લાગે છે કે, મારા પુત્રો આ જગતમાં

નથી જ; કારણ કે સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ એક-

લાએ મારી ઘણી સેનાઓનો મંદાર કરી નાખ્યો

છે.^૫ પણ હે સંજય ! આટલા બધા યોદ્ધાઓ

ત્યાં યુદ્ધ કરતા હતા, છતાં એકલો સાત્યકિ તેમની

વચ્ચેથી ઢવી રીતે પસાર થઈ ગયો ? આ તું

મને કહે.^૬

સંજય યોદ્ધોઃ હે રાંજન ! રથ, ઘોડા તથા

પાળાવાળો તમારી સેનાનો સમુદાય તુમુલ હતો

અને તેનો દેખાવ સાક્ષાત્ પ્રલયકાળ જોવો જ

હતો.^૭ હે માનદાતા ! તમારા સૈન્યના સમૂદાને

તોડવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે આ લોકમાં કોઈ

પણ સમૂહ તેમના જોવા નહોતો, એમ મારું

માનવું છે.^૮ અરે ! ત્યાં એકલા મળેલા દેવો અને

ચારણો પણ કહેતા હતા કે, પૃથ્વીમાં હવે પછી

ભવિષ્યમાં આવા સૈન્યસમૂહો જોવામાં આવશે

નહિ.^૯ વળી હે રાજ ! જયદ્રથના વધપ્રસંગે

દ્રોણાચાર્યે જોવો વ્યૂહ રચ્યો હતો, તેવો કોઈ

વ્યૂહ આ જગતમાં હજી સુધી રચાયો જ નથી.^{૧૦}

તે સમયે પ્રચંડ વાયુઓથી ખળભળી ઊઠેલા

સમુદ્રોનો જોવો શબ્દ થાય, તેવો જ ત્યાં અન્યોન્ય

સામે દોડી રહેલાં તે સૈન્યોનો શબ્દ થઈ રહ્યો

હતો.^{૧૧} હે નરોત્તમ ! તમારાં સૈન્યોમાં તથા

પાંડવોનાં સૈન્યોમાં અનેક હબરો અને સેંકડો

રાજ્યો એકઠા થયા હતા.^{૧૨} તેઓ ઠાપાયમાન

થઈને યુદ્ધમાં દૃઢ કર્મો કરવાવાળા અને મહાવીરો

હતા. તેમનો પણ ત્યાં સાંભળતાં રોમાંચ થઈ બધ

તેવો તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૩} તે વેળા

હે રાજ ! ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમન, નકુલ, સહદેવ અને

પાંડવ ધર્મરાજ હાંકે મારતા હતા.^{૧૪} હે વીર

યોદ્ધાઓ ! આવો, જલદી દોડી આવો અને શત્રુ-

ઓના પર પ્રહાર કરો; કારણ કે વીર સાત્યકિ

અને અર્જુન શત્રુઓની સેનામાં દાખલ થયા છે.

તે બન્ને જણો જ રીતે જયદ્રથનો વધ કરવા માટે

સુખપૂર્વક આગળ વધી શકે તે રીતે આપણે

બંધા ઉતાવળ કરો.^{૧૫} એ પ્રમાણે તેઓ પોતાનાં

સૈન્યોને પ્રેરણા કરી રહ્યા હતા.^{૧૬, ૧૭} વળી

તેઓ પોતાના સૈનિકોને કહેતા હતા કે, 'યાદ

રાજો કે, જો તેઓ બન્ને (અર્જુન અને સાત્યકિ)

નો યુદ્ધમાં નાશ થશે, તો કોરવો જીત્યા છે અને

આપણે પરાજય થયો છે, માટે મહાન વેગવાળા

પવનો જન્મ મહાસાગરને ખળભળાવી દે, તેમ

તમે બધા એકસામટા થઈને આ કોરવસૈન્યરૂપ

સાગરને એકદમ ખળભળાવી દો.^{૧૮} હે રાંજન !

ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમને એ રીતે પ્રેરેલા તે યોદ્ધા-

એ પોતાના પ્રિય બ્રાણીની પરવા પડતી મૂંઝીને દોરવો સામે યુદ્ધ કરવા તૃપ્તી પડ્યા. તે મહા-તેજસ્વી યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં પોતાનું મરણ થાય એમ ઇચ્છતા હતા અને સ્વર્ગની ઇચ્છા કરીને તેઓ પોતાના મિત્રના કાર્યમાં પોતાનાં જીવનને પણ અર્પણ કરતા હતા. તે જ પ્રમાણે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ મહાન યશની ઇચ્છા રાખીને તથા આર્થશુદ્ધિને સ્વીકાર કરીને યુદ્ધ કરવા માટે જ સજ્જ થઈ બિમા હતા. જ્યારે તે તુમુલ અને ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે સાત્યકિ તમારાં સર્વ સૈન્યોને જીતીને અલ્બુન તરફ જ વધે જતો હતો. તે રણમાં સૂર્યનાં કિરણોથી ઝળકતી કવચોની પ્રભાઓ સૈનિકોની દૃષ્ટિએ આરેબાનુથી ઝાંખી કરી દેતી હતી. દે મહારાજ ! મહાત્મા પાંડવો એ રીતે યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તેવામાં રાજ દુર્યોધને તેમના મહાન સૈન્યમાં દુષ્ટશ્રી મારી. એટલે દે ભારત ! ત્યાં પાંડવો અને તે દુર્યોધનની મહાતીવ્ર ઝપાઝપી ચાલી અને તેમાં સર્વ જીવોનો મહાન નાશ મંડાયો. ^{૧૯-૨૫}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : દે સૂત ! તે સૈન્યો જ્યારે એ પ્રમાણે ધરી ગયાં હતાં, ત્યારે દુર્યોધન પોતે ધણે સંકટમાં આવી પડ્યો હશે ? શું તેણે રણમાંથી પલાયન કર્યું નહોતું ? કારણ કે એકલા મનુષ્યને ધણાઓની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તે મહા-સંકટભરેલું હોય છે; તેમાં વળી રાત્રને માટે તો ખાસ કરીને તે વિષમ થઈ પડે, એમ મને લાગે છે. વળી તે દુર્યોધન તો આજ દિવસ સુધી સુખમાં જ બિછરીને મોટા થયો છે અને સમગ્ર રાજ્ય-લક્ષ્મીનો તથા આ લોકનો તે રાજ છે. તો તે એકલો ધણાઓની સામે ભેટીને શું વિજય થયો ન હતો ?

સંજય બોલ્યો : દે ભારત ! તમારા પુત્રનો એકલાનો પાંડવપક્ષના અનેક યોદ્ધાઓની સાથે

ધણે આશ્ચર્યજનક સંઘામ થયો હતો. તે હું તમને કહું છું, માટે સાંભળો. હાથી જમ તળાવડીને આરેબાનુથી ડહોળી નાખે, તેમ એ રણમાં દુર્યોધને પાંડવોની સેનાને આરેબાનુથી ડહોળી નાખી હતી. એ પ્રમાણે દે રાજન ! જ્યારે તમારો પુત્ર તે સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યો, ત્યારે ભીમસેન આદિ પાંચાલયોદ્ધાઓ તેની સામા ધરી આવ્યા. એટલે દુર્યોધને પાંડુપુત્ર ભીમસેનને દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો અને ત્રણ બાણોથી નકુલને, ત્રણ બાણોથી સહદેવને, સાત બાણોથી ધર્મરાત્રને, છ છ બાણોથી વિરાટ અને દ્રુપદરાત્રને, સો બાણોથી શિષ્યડીને, વીસ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તથા ત્રણ ત્રણ બાણોથી દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રોને તેણે વીંધી નાખ્યા. વળી પ્રજ્ઞાને સંહાર કરતો દોધાયમાન થયેલો અણે બીજે કાળ હોય, તેમ તે બીજ સંકટો યોદ્ધાઓને, હાથીઓને તથા રથોને ઉગ્ર બાણો મૂંઝી મૂંઝીને કાપવા જ મંજ્યો. તે દુર્યોધન ધનુષ્યમાં બાણ ક્યારે સાંધે છે અને ક્યારે છોડે છે તેની તો કાંઈને ખબર જ પડતી ન હતી, માત્ર તેનું ધનુષ્ય જ ગોળાકારે ફરતું બેવામાં આવતું હતું. ^{૨૬-૩૫} ત્યારે તે પોતે પોતાના અસ્રબળથી તથા યુદ્ધશિક્ષાથી શત્રુઓનો સંહાર કરી રહ્યો હતો, તે વેળા સુવર્ણની પીઠવાળા તેના મહાન ધનુષ્યને મનુષ્યો નિત્ય ગોળાકારે જોઈ રહ્યા હતા. તેવામાં દે કુરુવંશી ! રાજ યુધિષ્ઠિરે ભક્ષ્યભક્ષિનાં બે બાણો મૂંઝીને યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહેલા તમારા તે પુત્રના ધનુષ્યને કડાકે દઈને કાપી નાખ્યું. વળી ખરાબર તાડીને છોડેલાં ઉત્તમ દસ બાણો વડે તેમણે અને વીંધી નાખ્યો. ^{૩૬-૩૮} યુધિષ્ઠિરનાં એ બાણો તેના કવચને તોડી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. તે સમયે પાંડવો એકદમ હર્ષમાં આવી ગયા અને પૂર્વે વૃજાસુરના વધ પ્રસંગે દેવો તથા મહર્ષિઓ જમ ઇંદ્રને વીંટાઈ

વળ્યા હતા, તેમ તેઓ રાજ યુધિષ્ઠિરને વીંટાઈ વળ્યા. પછી તમારા પ્રતાપી પુત્ર કુર્યોધને બીજું ધનુષ્ય લીધું.^{૪૮, ૪૦} ત્યાં 'ભોભો રહેજ, ભોભો રહેજ,' એમ બોલતાં બોલતાં તેણે યુધિષ્ઠિરરાજ સામે ધસારો કર્યો. તમારા પુત્રને આમ ધસારો કરતો જોઈને વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંચાલ યોદ્ધાઓ બરાબર સજ્જ થઈ ગયા અને તેની સાથે ચઢી આવ્યા. તે વખતે યુધિષ્ઠિરને પહોંચી વળવાની ઇચ્છાવાળા દ્રોણાચાર્ય તે બધાને અટકાવવા લાગ્યા.^{૪૧, ૪૨} જમ કાઈ પર્વત પ્રચંડ વાયુથી ચઢી આવેલા મેધોને રાષ્ટ્રી રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્ય તેમને આગળ વધતા રાષ્ટ્રી નાખ્યા. હે રાજન! તે વખતે ત્યાં જોતાં રૂંવાં ખડાં થઈ જાય તેવો મહાન સંઘામ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૩} હે મહાબાહુ! પાંડવો તથા તમારા પક્ષના તે યોદ્ધાઓ વચ્ચે ત્યાં રુદ્ર દેવની કીડાના જેવો સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર ચાલુ થયો હતો.^{૪૪} એટલામાં હે પ્રભુ! જે તરફ અર્જુન હતો તે તરફ રેમાંચકારી અને સર્વ શબ્દોને ઢાંકી દેનારો મહાન શોર સંભળાવા લાગ્યો.^{૪૫} હે મહાબાહુ! એ મહારણુમાં ભારતી સૈન્યના મધ્યભાગમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણની સામે તમારા સર્વ ધનુર્ધરોનો તુમુલ પ્રહાર ચાલી રહ્યો હતો.^{૪૬} આ તરફ સૈન્યના બૃહદા મોખરામાં દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓ સાથે ઝૂઝવા મંડ્યા હતા. આમ હે રાજ! મહારથી અર્જુન, દ્રોણાચાર્ય અને સાત્યકિ જ્યારે કાપ્યા હતા, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર એ સંહાર થઈ રહ્યો હતો.^{૪૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરજત જયદ્રથવધપર્વમાં
'સંકલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૨૪નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૫મો

દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ-બૃહત્ક્ષત્ર,
દૃષ્ટકેતુ, જરાસંધનો યુદ્ધ તથા
ક્ષત્રધર્મા પડયા!

॥ સત્ય ઉત્પાત ॥

અપરાદ્ધે મહારાજ સંગ્રામઃ સુમહાનમૃત ।

પર્જન્યસમનિર્ધોપઃ પુનર્દ્રોણસ્ય સોમકૈઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ! તે દિવસે બરાબર દિવસના પાછલા ભાગમાં દ્રોણાચાર્ય અને સોમકયોદ્ધાઓ વચ્ચે મેઘ સમાન ગર્જનાઓવાળો અતિ મહાન સંઘામ થઈ રહ્યો હતો.^૧ ત્યાં બરાબર સજ્જ થયેલા નરવીર દ્રોણાચાર્ય લાલ રંગના ઘોડાઓવાળા રથમાં બેસીને તથા મધ્યમ વેગનો આશ્રય કરીને પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યા.^૨ હે ભારતરાજ! તમારું પ્રિય અને હિત કરવામાં જોડાયેલા, મહાધનુર્ધર, મહાબળવાન, પ્રતાપી અને કલશયોગિ એવા તે દ્રોણાચાર્ય અદ્ભુત પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢી મૂઢીને બાણે સારા સારા યોદ્ધાઓને વીણી લેતા હતા અને રણની અંદર ધૂમતા હતા.^{૩, ૪} ત્યારે હે રાજ! પોતાના પાંચે ભાઈઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધ કરવામાં કઠોર એવો ઉક્યોનો મહારથી બૃહત્ક્ષત્ર દ્રોણાચાર્ય પર ચઢી ગયો.^૫ જમ મહામેઘ ગંધમાદન પર્વત પર વૃદ્ધિ કરી મૂઠે, તેમ તે દ્રોણના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો અને તેમને અત્યંત પીડવા માંડ્યો.^૬ એટલે હે મહારાજ! કાપાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્યે પણ તેના તરફ પથ્થર પર ઘસીને તીક્ષ્ણ ઠરેલાં સુત્રણુંની પૂંખવાળાં પંદર બાણો ફેંડ્યાં.^૭ દ્રોણે છોડેલાં ક્રોધાયમાન સર્પના જેવા તે દરેક બાણને, આનંદમાં આવી ગયેલા રાજ બૃહત્ક્ષત્રને પાંચ પાંચ બાણો મૂઢીને ટુકડા કરી નાખ્યા.^૮ તેની એ પ્રકારની હાયચાલાશી જોઈને બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય દસ્યા અને તેમણે બીજાં

નમેલી પૂંખવાળાં આઠ બાણો છોડ્યાં.^૯ દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી છૂટીને એકદમ પોતાના તરફ આવતાં તે બાણોને જોઈને બૃહત્સત્રે પણ સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂક્યાં અને તેમને ખાળી દીધાં.^{૧૦} હે મહારાજ ! બૃહત્સત્રનું તે અતિ કુધ્ધર કર્મ જોઈને તમારા સૈન્યમાં તો સર્વને આશ્ચર્ય જ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૧} પછી હે મહારાજ ! બૃહત્સત્રને એ રીતે યુદ્ધમાં વધી જતો જોઈને દ્રોણાચાર્ય દિવ્ય અને અતિ દુર્ભય એવું બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૧૨} આમ હે રાજેન્દ્ર ! દ્રોણે સંગ્રામમાં તે બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું, તે જોઈને કેકયરાજ પણ બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટાવ્યું અને તે વડે તેણે દ્રોણના બ્રહ્માસ્ત્રના ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૩} હે ભારત ! એ રીતે બ્રહ્માસ્ત્રનો નાશ કરીને બૃહત્સત્રે બ્રહ્મણુ દ્રોણાચાર્યને પથ્થર પર ધસેલાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં સાઠ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. ત્યારે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે તેને એક નારાયણાણુનો પ્રહાર કર્યો અને તે બૃહત્સત્રનું કવચ ભેદીને ધરતીના છાંંડાણુમાં પેસી ગયું.^{૧૪, ૧૫} હે રાજશ્રેષ્ઠ ! છૂટા થયેલા કાળો સર્પ જમ રાકડામાં પેસી જાય, તેમ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી છૂટેલું તે બાણુ બૃહત્સત્રને રણમાં ભેદીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૧૬} આમ હે મહારાજ ! રાજ કેકય દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી જ્યારે અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધે જરાયો અને તેણે પોતાનાં સુંદર નેત્રો ફાડીને સુવર્ણની પૂંખવાળાં પથ્થર પર ધસેલાં સિત્તોતેર બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા. વળી બીજા એક બાણુથી તેણે તેમના સારથિને પણ મર્મસ્થાનોમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો. હે રાજ ! એ પ્રમાણે બૃહત્સત્રનાં અનેક બાણુથી વીંધાયેલા એ દ્રોણાચાર્ય, કેકયરાજના રથ સામે તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૮} એતએતામાં તેમણે મહારથી બૃહત્સત્રને આકુળ આકુળ કરી નાખ્યો અને બીજાં ચાર બાણો

મારીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.^{૨૦} પછી તેમણે એક બાણુથી તેના સારથિને રથના માળામાંથી નીચે ગબડાવી દીધો; તેમજ બે બાણો વડે તેના દંવજને અને છત્રને કાપી નાખીને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યાં.^{૨૧} વળી બ્રહ્મણુશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે બરાબર તાકીને બીજું એક નારાયણાણુ છોડ્યું અને બૃહત્સત્રને દૃઢ્યમાં વીંધી નાખ્યો. આથી તેનું દૃઢ્ય ચિરાઈ ગયું અને તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.^{૨૨} આ પ્રમાણે હે રાજન ! કેકયોનો મહારથી બૃહત્સત્ર જ્યારે મરણ પામ્યો ત્યારે અત્યંત ક્રોધાચમાન થયેલા શિશુપાલપુત્રે પોતાના સારથિને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૨૩} ‘હે સારથિ ! ચાલ, આગળ ચાલ. જે સ્થળે આ ક્રોધી દ્રોણાચાર્ય કેકયોનો તથા પાંચાલોની સર્વ સેનાનો નાશ કરી રહ્યા છે, તે સ્થળે આપણા રથને તું લઈ જ.^{૨૪} તેનું એ વચન સાંભળીને તેનો સારથિ કંથિાજ દેશમાં જન્મેલા વેગવાળા ઘોડાઓને ઠોડાવીને રથીશ્રેષ્ઠ રાખને દ્રોણ પાસે લઈ ગયો.^{૨૫} એટલે પતંગિયું જમ અગ્નિ સામે ધસે, તેમ ચોદિ-દેશનો અતિશય બળવાન મહારાજ ધૃષ્ટકેતુ દ્રોણ સામે ધસી ગયો.^{૨૬} તુરંતજ તેણે સાઠ બાણો છોડીને દ્રોણને, તેમના ઘોડાઓને, રથને તથા બળ-ઓને વીંધી નાખ્યાં; એટલું જ નહિ પણ જમ ક્રોધ સ્તેભા વાધને અકસ્માત્ જીજ્ઞે, તેમ તેણે બીજાં કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને ખિન્ન બીજાં મૂક્યા.^{૨૭} એટલે દ્રોણાચાર્યે ગીધપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલું એક તીક્ષ્ણ કુરુપ્રબાણુ મૂક્યું અને યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહેલા બલાદય ધૃષ્ટકેતુના ધનુષ્યને મધ્યપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું.^{૨૮} એટલે શિશુપાલના મહારથી પુત્રે બીજું એક ધનુષ્ય લઈને કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો વડે દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા.^{૨૯} ત્યારે દ્રોણાચાર્યે પણ ચાર બાણો છોડીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી

નાખ્યા અને હસતાં હસતાં તેના સારથિના મસ્તકને
પણ શરીરથી જુદું પાડી દીધું.^{૩૦} પછી તેમણે
બીજાં પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, એટલે એ
ચેદિરાજ હાથમાં ગદા લઈને ઉતાવળે ઉતાવળે
રથ પરથી નીચે ફરી પડ્યો.^{૩૧} ત્યાં તેણે ઠાપેલી
નાગણના જીવી તે ગદાને દ્રોણની સામે ફેંકી.
હૃદય પામેલી કાળરાત્રિ જીવી દેખાતી, સુવર્ણના
અટાપટાથી શોભતી અને કેવળ લોખંડની બના-
વેલી તે ભારે ગદાને પોતાની સામે ધસી આવતી
જેઈને દ્રોણાચાર્યે તેને અનેક હજારે તીક્ષ્ણ
બાણો મૂકીને કાપી નાખી.^{૩૨, ૩૩} હે કુરુરાજ ! એ
રીતે દ્રોણાચાર્યે અનેક બાણો વડે છિન્નભિન્ન કરી
નાખેલી તે ગદા પૃથ્વીતલને ગજવી મૂકતી નીચે
આવી પડી.^{૩૪} પોતાની ગદાને આમ નષ્ટ થયેલી
જેઈને ક્રોધાયમાન થયેલા વીર ધૃષ્ટકેતુએ એક તોમર
તથા સુવર્ણ સમાન ઉજ્જવળ એવી એક શક્તિ
દ્રોણાચાર્યની સામે ફેંકી. પણ આચાર્યે પાંચ બાણો
મૂકીને તે તોમરના હુકડા કરી નાખ્યા; તેમ જ
બીજાં પાંચ બાણો છોડીને તે શક્તિને પણ તોડી
નાખી. આથી તે બન્ને હથિયારો ગરુડે કાપી
નાખેલા બે સર્પોની જેમ નીચે પૃથ્વી પર આવી
પડ્યાં. પછી પોતાનો વધ કરવા ઇચ્છતા એ ધૃષ્ટ-
કેતુનો વધ કરવા માટે પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે સંજામ-
માં એક તીક્ષ્ણ બાણ છોડ્યું.^{૩૫-૩૭} હંસ જેમ
કમળવનમાં પેસી જાય, તેમ તે બાણ અમાપ
તેજવાળા ધૃષ્ટકેતુના કવચને તથા હૃદયને તોડી
નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૩૮} ભૂખ્યો થયેલો
આસપક્ષી જેમ ક્ષુદ્ર પતંગિયાને ગળી જાય છે,
તેમ શરવીર દ્રોણાચાર્યે એ મહારણમાં ધૃષ્ટકેતુને
ગળી ગયા હતા.^{૩૯} ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ એ પ્રમાણે
જ્યારે મર્યો ગયો, ત્યારે પરમ દિવ્ય અશ્ત્રો-
ને જાણનારો તેનો પુત્ર પોતાના પિતાના વડને
હાથે ક્રોધવશ થઈ ગયો અને પોતાના પિતા-

ના સૈન્યની હુકડીનો અધિપતિ થયો;^{૪૦} પરંતુ
ધોર જંગલમાં ઢોઈ એક બળવાન મહાબ્યાઘ્ર
જેમ મૃગના બચ્ચાને મારી નાખે, તેમ દ્રોણા-
ચાર્યે તેને પણ ઈટલાંએક બાણો મારીને હસતાં
હસતાં યમરાજને ઘેર વળાવી દીધા.^{૪૧} હે ભારત !
એ પ્રમાણે જ્યારે પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓને સંહાર
થવા લાગ્યો, ત્યારે જરાસંધનો વીરપુત્ર પોતે
દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી આવ્યો.^{૪૨} જેમ મેઘ-
રાજ સૂર્યમંડળને અદશ્ય કરી દે છે, તેમ તે
મહાબાહુએ બાણોની ધારાઓ વડે દ્રોણાચાર્યને
રણમાં સત્વર અદશ્ય કરી દીધા.^{૪૩} તેનો તે
ઝપાટો જેઈને ક્ષત્રિયસંહારક દ્રોણે પણ સેંકડો
અને હજારો બાણો તત્કાળ છોડવા માંડ્યાં.^{૪૪}
એતજ્ઞેતામાં તેમણે રથમાં બેઠેલા તે રથીશ્રેઢને
રણમાં છાઈ દીધા અને સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં
જરાસંધના તે પુત્રને એકદમ મારી નાખ્યો.^{૪૫}
સમય પૂર્ણ થતાં કાળ જેમ સર્વ પ્રાણીઓનો
નાશ કરી નાખે છે, તેમ દ્રોણાચાર્ય પણ કાળ-
સ્વરૂપ ધારણ કરીને, જ જ યોદ્ધો પોતાની પાસે
આવતો હતો, તેનો નાશ કરી નાખતા હતા.^{૪૬}
પછી હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધમાં પોતાનું
નામ વારંવાર લલકાર્યું અને અનેક હજારો
બાણો મૂકીને પાંડવયોદ્ધાઓને છાઈ દીધા.^{૪૭}
નામવાળાં તથા ધસેલાં બાણો છોડીને દ્રોણા-
ચાર્યે રણમાં સેંકડો યોદ્ધાઓને, હાથીઓનો
તથા યોદ્ધાઓનો ઘણુ વાળી નાખ્યો હતો.^{૪૮}
છેંદ્ર જેમ મહાસુરોનો વધ કરે, તેમ દ્રોણાચાર્ય
પાંચાલયોદ્ધાઓનો વધ કરી રક્ષા હતા અને તેઓ
ટાકથી પીડાતી ગાયોની પેઠે યરયર કાંપતા
હતા.^{૪૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દ્રોણાચાર્યે એ પ્રમાણે
જ્યારે સંહાર કરવા માંડ્યો ત્યારે પાંડવોનાં
સૈન્યોમાં કુઃખજનક ઘોર શબ્દો થવા લાગ્યા.^{૫૦}
એક તરફથી સૂર્યનો પ્રખર તાપ તપતો હતો

અને બીજી તરફથી દ્રોણાચાર્યનાં બાણોનો સખત મારો ચાલતો હતો. આથી તે સમગ્ર પાંચાલોનાં મન ગમરાઈ ગયાં હતાં.^{૧૧} વળી દ્રોણાચાર્યે પાંચાલોના તે મહારથીઓને બાણબળથી એટલા બધા મોહિત કર્યા હતા કે, તે બધાની સાથેજો રણમાં જડકાઈ ગઈ હતી. ત્યાર પછી હે મહારાજ ! ચેદીઓ, સૂંગ્રયો, કાશી અને કોસલયોદ્ધાઓ હવે માં આવી જઈને દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ધરી આવ્યા. એ ચેદિ, પાંચાલ અને સૂંગ્રયયોદ્ધાઓ એકબીજાને કહેતા હતા કે, 'દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો.' આમ-તેઓ દ્રોણની સામે ચડી આવ્યા.^{૧૨-૧૪} રણમાં મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્યને યમરાજને ઘેર મોકલી દેવાની ઇચ્છાથી તે સર્વ પુરુષવ્યાધો પોતાની સર્વ શક્તિને હપયોગ કરીને પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.^{૧૫} પરંતુ પોતાની સામે પ્રયત્ન કરી રહેલા એ વીરોને દ્રોણાચાર્યે જ બાણો મૂકી મૂકીને યમને સોંપી દીધા. તેમાં ચેદિ-દેશના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને તે વિશેષે કરીને તેમણે યમરાજને ત્યાં વળાવી દીધા.^{૧૬} એ રીતે જ્યારે ચેદીયોદ્ધાઓમાંના મુખ્ય મુખ્યનો નાશ થવા લાગ્યો, ત્યારે દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી પીડા-ચેલા પાંચાલયોદ્ધાઓ કંપવા લાગ્યા.^{૧૭} હે ભારત ! હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યનાં તે પ્રકારનાં કર્મો જોઈને તેઓ ભીમસેનને તથા વૃષ્ટદ્યુમ્નને બોલાવી રહ્યા હતા.^{૧૮} વળી તેઓ માંહોમાંહે કહેતા હતા કે, 'અવશ્ય આ બ્રાહ્મણે મહાદુશ્વર તપ તપ્યું છે; કારણ કે ક્રોધાયમાન થઈને તે યુદ્ધમાં સારા સારા ક્ષત્રિયને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે.^{૧૯} યુદ્ધ કરતું તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે અને હૃદય તપ તપતું તે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. તેમાંય વળી તપસ્વી અને વિદ્યાવાન બ્રાહ્મણ તો માત્ર દષ્ટિ કરીને પણ બાળી નાખે.^{૨૦} હે

ભારતો ! ઘણા મોટા મોટા ક્ષત્રિયો, અઘ્રોથી તીવ્ર સ્પર્શવાળા દ્રોણરૂપી દુસ્તર અને ઘોર અશ્વિમાં પ્રવેશ કરીને બળી મૂક્યા છે.^{૨૧} વળી મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય પોતાનાં બળ, ઉત્સાહ અને વૈયં પ્રમાણે સર્વ જૂનોને મોહ પમાડી દઈને, આપણા સૈન્યનો નાશ કરી નાખે છે.' તેમનાં એ વચનને સાંભળીને મહાબળવાન ક્ષત્રધર્મા દ્રોણાચાર્યની સામે યુદ્ધ કરવા જોમો રહ્યો. ક્રોધથી દ્વિધિ મનવાળા એ મહાબળવાન ક્ષત્રધર્માએ એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મૂકીને દ્રોણાચાર્યના ધતુષ્ઠના બાણ સહિત ટુકડા કરી નાખ્યા. એટલે ક્ષત્રિયમર્દન દ્રોણાચાર્ય અત્યંત ક્રોધ્યા. અતિશય વેગવાળું દેહીધ્યમાન ધતુષ્ઠ હાથમાં લઈને તેમણે શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરી નાખે તેવું તીક્ષ્ણ બાણ સાંધ્યું.^{૨૨-૨૪} પછી એ બળવાન આચાર્યે ધતુષ્ઠને કાન સુધી ખેંચીને તે બાણ છોડ્યું, એટલે તે ક્ષત્રધર્મોનો નાશ કરીને પૃથ્વીમાં પેરી ગયું.^{૨૫} ત્યાં દૈવ ચિરાઈ જવાથી ક્ષત્રધર્મા પૃથ્વી પર પહોંચ્યા પડ્યો. આમ વૃષ્ટદ્યુમ્નના તે પુત્રનું મરણ થવાથી સૈન્યો કંપી જિડ્યાં. તે પછી મહાબળવાન ચેકિતાન દ્રોણાચાર્ય સામે ચડી આવ્યો. આવતાવેંત જ તેણે આચાર્યને દશ બાણોનો પ્રહાર કરીને છાતીમાં વીંધી નાખ્યા. વળી બીજાં ચાર બાણોથી તેણે એમના સારથિ-ને તથા ચાર બાણોથી એમના ચારેય અશ્વોને પણ વીંધી નાખ્યા. એટલે દ્રોણાચાર્યે ત્રણ બાણો મૂકીને તેના બે બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૬-૨૮} વળી તેમણે પુનઃ સાત બાણો વડે તેની ધજને કાપી નાખી અને ત્રણ બાણો વડે તેના સારથિને પણ હણી નાખ્યો. હે રાજા ! એ રીતે જ્યારે સારથિ મરણ પામ્યો ત્યારે દ્રોણનાં બાણોથી ઢંકઈ ગયેલા ચેકિતાનના ઘોડા-ઓ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા. એ સમયે માર્યા

ગયેલા સારથિવાળા અને નાસભાગ કરતા ઘોડાઓ-
વાળા ચેકિતાનના રથને ઝેઈને ચેદિ, પાંચાલ તથા
સૃજયથોદ્ધાઓ રણમાં શરા થઈને ત્યાં એકત્ર
થઈ ગયા. પણ હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યે તે બંધા-
ને હાંડી કાઢ્યા અને પોતે એકલા જ તે રણભૂમિ
પર અત્યંત શોભાયમાન દેખાવા લાગ્યા. ૭૦-૭૨

હાન સુધી આવેલાં પળિયાંવાળા, શ્યામ વર્ણના
અને પંચાશી વર્ષની વયના તે વૃદ્ધ દ્રોણાચાર્ય
સોળ વર્ષની વયના તરણ પુરપત્ની જમ તે રણ-
માં આરે બાબુ ધૂમતા હતા. ૭૩ હે મહારાજ ! એ
રીતે નિર્ભયની પેઠે ધૂમી રહેલા એ શત્રુનાશન
દ્રોણાચાર્યને શત્રુઓ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સમાન માનતા
હતા. ૭૪ તે સમયે હે રાજા ! મહાબાહુ યુદ્ધિમાન
દ્રુપદરાજ કહેવા લાગ્યો કે, 'વાધ જેમ ધુદ્ર
મૃગોને મારી નાખે, તેમ આ લોભી દ્રોણ ક્ષત્રિ-
યોને મારી નાખે છે. ૭૫ ખરેખર, દુષ્ટ યુદ્ધિ-
નો રાજા દુર્યોધન કષ્ટદાયક નરક આદિ લોકોને
પામશે; કારણ કે તેના રાજ્યલોભથી જ આ
રણમાં મોટા મોટા ક્ષત્રિયો માર્યા ગયા છે. ૭૬
અરે ! સંકેડો ક્ષત્રિયો કાપી નાખેલા આખલા-
ઓની પેઠે આ રણભૂમિ પર શયન કરી રહ્યા
છે. લોહીલુહાણ શરીરોવાળા કેટલાય ક્ષત્રિયો
ફૂતરાં તથા શિયાળવાંના ભક્ષ્યરૂપ થઈ પડ્યા છે. ૭૭
હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે કહીને એક અક્ષૌહિણી
સેનાનો નાયક એ દ્રુપદરાજ પાંડવોદ્ધાઓને આગળ
કરીને સત્વર દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા માટે
ધસી ગયા. ૭૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જીત નૃપદ્રથવધપર્વમા
'દ્રોણાચાર્યત્ત્વે પરાક્રમ' નામને અધ્યાય ૧૨૫મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૬ મો

યુધિષ્ઠિરની ચિંતા

॥ સત્ત્વ ઉત્થાવ ॥

વ્યૂહેખાલોચ્યમાનેષુ પાંડવાનાં તતસ્તતઃ ।

સુદૂરમન્વયુઃ પાર્યાઃ પાંચાલાઃ સોમકૈઃ સહ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ જ્યારે દ્રોણાચાર્ય
પાંડવોના વ્યૂહોને આમતેમ આરેખાબુથી મથવા
માંડ્યા, ત્યારે પાંડવો, પાંચાલો અને સોમકો
રણમાં અત્યંત દુર નીકળી ગયા. ૧ હે ભારત !
તે સમયે ભયંકર અને રોમાંચકારી સંગ્રામ ચાલી
રહ્યો હતો. ત્યાં બધે પ્રલયકાળના જેવો જગતનો
ધોર સંહાર મંડાઈ રહ્યો હોય એવું જણાતું હતું.
ત્યાં યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી રહેલા દ્રોણાચાર્ય ત્યાં
વારંવાર ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા અને પાંચાલો
તથા પાંડવોદ્ધાઓના સંહાર થતો હોવાથી તેમની
સંખ્યા ક્ષીણ થઈ જતી હતી. ત્યારે હે રાજેન્દ્ર !
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કશો આશ દેખાયો નહિ.
તેમને ચિંતા થવા લાગી કે, 'આનું હવે શું
થશે ? ૨-૪ યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને એવાની ઇચ્છાથી
સર્વ દિશાઓમાં નજર નાખી, પણ હાય ! તેમને
અર્જુન કે સાત્યકિનાં કોઈ પણ દેખાયો નહિ. ૫
આમ શ્રેષ્ઠ વાનરના ચિહ્નવાળા અર્જુનને નહિ
ઝેઈને તથા તેના ગાંડીવશત્રુબળના ટંકારને ક્યાંય
નહિ સાંભળીને તેમની ઇંદ્રિયો આકુળઆકુળ
થઈ ગઈ. ૬ વળી અધૂરામાં પૂરું તેમણે યાદવોના
મહારથી સાત્યકિને જોયો નહિ. એટલે તો ધર્મ-
રાજ યુધિષ્ઠિરના અગેઅંગમાં ચિંતા ફરી વળી. ૭
તે સમયે એ બન્ને નરશત્રુઓને નહિ જોતાં, તેમને
લગારે શાંતિ વળી નહિ; કારણ કે મોટા મનવાળા
તે ધર્મરાજ લોકાપનાદથી હ મેશાં ડરતા હતા. ૮
મહાબાહુ ધર્મરાજ સાત્યકિના સંબંધમાં વિચારતા
લાગ્યા કે, 'મિત્રોને અભય આપનારા તથા દંઠ
પ્રતિજ્ઞાવાળા સાત્યકિને મેં પોતે જ આ મહા-

રણમાં અર્જુનના રથ સામે મોકલ્યો છે; તેથી પ્રથમ અર્જુનના વિષે એક જ ચિંતા હતી, તે હવે તો બે પ્રકારની થઈ પડી છે.^{૧૧} સાત્યકિની તપાસ કરવાની રહી તથા ધનંજય અર્જુનની પણ શોધ કરવી બાકી રહી. આ યુદ્ધમાં અર્જુનને પગલે સાત્યકિને મોકલ્યો, તો હવે સાત્યકિને પગલે બીજા કોને હું મોકલું? વળી હું મારા ભાઈ અર્જુનની જ ખોળ કરાવીશ અને સાત્યકિની શોધ નહિ કરાવું, તો લોકો મારી નિંદા કરશે. તેઓ કહેશે કે, 'જગતમાં ધર્મપુત્ર તરીકે કહેવાતા રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈની શોધ કરાવી; પણ સન્યપરાક્રમી યદુવંશી સાત્યકિનો પરિત્યાગ કર્યો.' આ રીતના લોકાપવાદના ભયથી કરીને હું પૃથા-પુત્ર ભીમસેનને મહાત્મા સાત્યકિને પગલે મોકલું તો સારું. શત્રુસંહારક અર્જુનના પર જની મને પ્રીતિ છે, તેવી જ યુદ્ધમંદ યાદવવીર સાત્યકિ પર પણ મને પ્રીતિ છે. શિનિદુભાર સાત્યકિને મેં એક મહાન કાર્યમાં જોડ્યો છે.^{૧૨-૧૩} પણ મગરમચ્છ જમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ મહા-બળવાન સાત્યકિ તો મિત્રકાર્યને અનુસરીને તથા મારું માન રાખીને ભારતી સેનામાં પેદા છે.^{૧૪} આ તરફ યુદ્ધમાં પાછા નહિ હાનનારા શરાઓનો માંદોમાંદો શબ્દ સંભળાય છે. અવશ્ય તેઓ બંધા બુદ્ધિમાન યદુવીર સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે.^{૧૫} માટે જ રથને મહારથી અર્જુન તથા સાત્યકિ ગયા છે, તે રથને ધનુર્ધર પાંડવ ભીમ-સેન જય એ મને ગમે છે; તે જ મારે સમયોચિત અતિ દઢ નિશ્ચય છે. વળી ભીમસેનને આખી પૃથ્વીમાં કંઈ અસહ્ય હોય તેવું છે જ નહિ.^{૧૬, ૨૦} પૃથ્વીના સર્વ ધનુર્ધરાની સામે તે સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે; એટલું જ નહિ પણ પોતાના બાહુબળનો આશ્રય કરીને તે અનાયાસે શત્રુઓની સામે મોરચો બાંધવા પણ

શક્તિમાન છે.^{૨૧} વળી તે મહાત્મા ભીમસેનના બાહુબળનો આશ્રય કરીને અમે વનવાસથી સુખરૂપ પાછા આવ્યા છીએ, તેમ જ કેટલાંએક યુદ્ધોમાં પરાજય પામ્યા નથી.^{૨૨} આમ પાંડુપુત્ર ભીમસેન અહીંથી સાત્યકિ સામે જશે એટલે તુરત અર્જુન તથા સાત્યકિ સનાથ થશે.^{૨૩} આમ તો અર્જુન તથા સાત્યકિના સંબંધમાં શોક કરવાનું જરા પણ કારણ નથી; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તે બંનેની રક્ષા કરે છે. વળી તેઓ પોતે પણ શસ્ત્ર-કુશળ છે, તોપણ મારે મારા પોતાના શોકનો વિનાશ અવશ્ય કરવો જોઈએ અને તે માટે જ ભીમસેનને સાત્યકિને પગલે મોકલીશ.^{૨૪, ૨૫} વળી તેમ કરવાથી જ સાત્યકિ માટે યોગ્ય ઉપાય થયેલો હું માનીશ.' ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે મનમાં આવેા નિશ્ચય કર્યો.^{૨૬} પછી યુધિષ્ઠિરરાજા પોતાના સારથિ-ને કહ્યું કે, 'મને તું ભીમસેન પ્રત્યે લઈને ચાલ.' ધર્મરાજાનું એ વચન સાંભળીને અશ્વ-કળામાં કુશળ એવો તે સારથિ ધર્મરાજના સુવર્ણ-થી મહેલા રથને ભીમસેન પાસે લઈ ગયો. તે સમયે સમયોચિત કાર્યનું ચિંતન કરતા રાજા યુધિષ્ઠિર ભીમસેન પાસે આવીને ઘણા દુઃખમાં ડૂબી ગયા, તોપણ તેને આજ્ઞા કરવા લાગ્યા. દુઃખના આવેશવાળા તે રાજાએ ભીમસેનને હાંક મારીને બોલાવ્યો.^{૨૭-૨૮} ત્યાં હે રાજન! કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તેને આ વચન કહ્યું: 'હે ભીમસેન! તારા જે નાના ભાઈએ એક રથની જ સહાય લઈને, દેવો, ગંધર્વો તથા દૈત્યોને જીત્યા છે, તેનું જ નામનિશાન આજે મારા જોવામાં આવતું નથી.' એટલે દુઃખી સ્થિતિમાં આવેલા તે ધર્મ-રાજાનું આ વચન સાંભળીને ભીમસેન બોલી બોલ્યો કે, 'હે રાજેન્દ્ર! તમને આવું દુઃખ પૂર્વે કદી થયું હોય તેવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી કે કદી મેં સાંભળ્યું પણ નથી. અરે! પૂર્વે જ્યારે

અમે બધા દુઃખથી ગભરાઈ ગયા હતા, ત્યારે તમે એક જ અમારા આધાર તરીકે રહ્યા હતા. માટે તમે ધીર થાઓ, ભડો અને મને આજ્ઞા કરો. હું તમારું કંઈ કામ કરું? હે માનદ રાજા! આ જગતમાં મને કંઈ અસાધ્ય કે અકાર્ય નથી. ૩૦-૩૩ માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા! મને આજ્ઞા કરો, તમારા મનને શોકમાં ન નાખો. 'એટલે કાળા નાગની પેઠે કૂંડાડા ભારતા અને કરમાઈ ગયેલા સુખવાળા રાજા યુધિષ્ઠિર આંસુભર્યા કંઠે ભીમસેનને આ વાક્ય બોલ્યા : 'એ ભીમસેન! ઠાપાયમાન થયેલા યશસ્વી વાસુદેવે વગાડેલા આ પાંચજન્ય શંખનો શબ્દ જોવા સંભળાય છે, તેવો અર્જુનના શંખનો શબ્દ સંભળાતો નથી. માટે મને નિઃશંક લાગે છે કે, તારો ભાઈ અર્જુન આજે મરણ પામીને રણમાં શયન કરી ગયો છે. ૩૪-૩૬ ધનંજય હણાયો છે, તેથી જ એ જનાર્દન યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. એ સત્ત્વવાન અર્જુનના પરાક્રમને લીધે પાંડવો જીવી રહ્યા છે અને ભયને પ્રસંગે દેવો પણ એ ઈંદ્ર સમાન અર્જુનને શરણે જાય છે. તે શૂરો અર્જુન જયદ્રથને પહોંચી વળવા માટે ભારતી સેનામાં ગયો છે. ૩૭, ૩૮ હે ભીમસેન! તે સેનામાં ગયો છે એટલું જ આપણે બધા જાણીએ છીએ; પણ તેના પ્રાણ કુર્માની આપણને ખબર નથી. એ યુડાકેશ સ્થામ વર્ણવાળો, યુવાન, દેખાવડો, વિરાજા છાતીવાળો, મહાબાહુ, મહોન્મત હાથી સમાન પરાક્રમી, ચંદ્રાર નેત્રવાળો, લાલ સુખવાળો અને શત્રુઓને ભય વંધારનારો છે. હે શત્રુદમન ભીમસેન! તારું કલ્યાણ થાઓ. મારું શોકનું સ્થાન તે આ જ છે. હે મહાબાહુ! હવે પદાર્થ દોમવાથી પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જમ પુનઃ પુનઃ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ મારો શોક પણ સાત્યકિ અને અર્જુનના કારણે વધે છે. એ અર્જુનનો દ્વંજ પણ મારા જીવામાં આવતો નથી, તેથી મને શોક

થાય છે. ૩૯-૪૨ વળી પુરુષવ્યાધ મહારથી સાત્યકિના સંબંધમાં પણ તું આ જાણુ. તે પણ તારા મહારથી ભાઈની પાછળ પાછળ ગયો છે. એ મહાબાહુને નહિ જેતાં મને કદાચ છે. મને તો એમ જ લાગે છે કે, અર્જુન મરણ પામ્યો છે અને તે સાત્યકિ સેનાનો નાયક થઈને યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. ૪૩, ૪૪ એનો ઠાઈ સહાયક પણ નથી, તેથી મને ધણું દુઃખ થાય છે. ખરેખર! અર્જુનનું મરણ થયેલું છે અને તેથી જ યુદ્ધકુશળ શ્રીકૃષ્ણ આ સમયે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. ૪૫ હે શત્રુતાપન ભીમસેન! તે બન્નેના સંબંધમાં મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ રહેતું નથી. માટે હે કુંતાપુત્ર! જ સ્થળે તે અર્જુન ગયો છે તથા જ સ્થળે તે મહાવીર્યવાન સાત્યકિ ગયો છે, તે સ્થળે તું પણ એ મારા વચનને તારું કર્તવ્ય માનવો હોય તો જા. હે ધર્મજા! હું તારો મોટો ભાઈ થાઉં છું, તો તારે મારું વચન પાળવું જ જોઈએ. તારે સાત્યકિને જોવા પ્રિય જાણવો જોઈએ તેવો અર્જુનને નહિ જાણવો જોઈએ (અર્થાત્ સાત્યકિને અર્જુન કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય માનવો જોઈએ); કારણ કે હે પૃથાનંદન! તે સાત્યકિ મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અર્જુનને પગલે અકુશળ આસ્થાવાળા પુરુષોને અગ્રગ્ય એવી આ ઘોર ભારતી સેનામાં દાખલ થયો છે. માટે હે પાંડવ! તું પણ ત્યાં જ અને શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન તથા સાત્યકિને કુશળ જોઈને તું મને સિંહનાદ કરીને ભાળ આપ. ૪૬-૪૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર જયદ્રથવધપર્વમા 'યુધિષ્ઠિરની વિના' નામનો અધ્યાય ૧૨૬ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૭મો

ભીમસેનનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ

॥ મીમંસેન ઉવાચ ॥

ત્રલ્લેહાનેન્દ્રવરુણાનવહયઃ પુરા રથઃ ।

તમાસ્થાય ગતૌ કૃષ્ણી ન તયોર્નિઘટે મયમ્ ॥ ૧ ॥

ભીમસેન બોલ્યોઃ પૂર્વે બ્રહ્મા, શંકર, ઈંદ્ર અને વરુણ યુદ્ધ સમયે જે રથમાં બેસતા હતા, તે રથમાં બેસીને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધ કરવા ગયા છે; માટે તે બંનેને ટાઈ જતનો ભય હોય નહિ.^૧ છતાં આપની આજ્ઞાને મસ્તકે ચડાવીને હું આ આદ્યો. તમે શોક મા કરો. તે પુરુષવ્યાઘ્રોને મળીને હું આપને તેમનો કુશળ સંદેશ આપીશ.^૨

સંજય બોલ્યોઃ એ પ્રમાણે કહીને બળવાન ભીમસેને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા બીજા કેટલાએક મિત્રોને ફરીફરીને યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષાકર્મ સોંપ્યું અને પછી પોતે શત્રુઓ સામે પ્રયાણ કરી ગયો.^૩ ત્યાં મહાબળવાન ભીમસેને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે મહાબાહુ ! તમે જાણો છો કે, મહારથી દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજને પકડવા માટે સર્વ ઉપાયે મથે છે. હે પાર્થ ! યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષણ કરવામાં જેવું મારું આવશ્યક કર્તવ્ય રહ્યું છે, તેવું મારે અર્જુન પાસે જવામાં રહ્યું નથી. પૃથાનંદન યુધિષ્ઠિરે મને આ આજ્ઞા આપી છે અને હું તેને પાછી ઠેલવાની હામ ધરી શકતો નથી. આથી હું તો જ્યાં પેલો સિંધુરાજ મરણની ભાંય સૂંધતો ઊભો છે ત્યાં જઈશ જ. મારે ટાઈ જતની શંકા કર્યા વિના ધર્મરાજનું કહેવું માનવું જ જોઈએ.^{૪-૭} હું મારા ભાઈ અર્જુન તથા બુદ્ધિમાન સાત્યકિને પગલે જઈ છું. તમે આજ્ઞાના રણમાં બરાબર સાવન થઈને રાજ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરજો.^૮ આ યુદ્ધમાં સર્વ કાર્યો-માંનું પરમ કર્તવ્ય કાર્ય આ જ છે.' હે મહારાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ભીમસેન પ્રત્યે કહ્યું.^૯ 'હે પૃથાપુત્ર !

હું તમારું ઇચ્છિત પૂર્ણ કરીશ. તમે ટાઈ જતનો વિચાર કર્યા વિના સુખેથી જાઓ. આજ્ઞાના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નને માર્યા વિના ધર્મરાજને સંજામમાં કેદ પકડી શકશે જ નહિ.' આમ ભીમસેને યુધિષ્ઠિરાજને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રક્ષણ તથા મૂક્યા. પછી તે પોતાના મોટાભાઈને પ્રણામ કરીને, જે માર્ગે અર્જુન ગયો હતો તે માર્ગે પ્રયાણ કરી ગયો. હે ભારત ! તે સમયે ધર્મરાજએ ભીમસેનને ભેટીને તથા તેનું મસ્તક સૂંધીને શુભ આશીર્વાદો આપ્યા. ભીમસેને પણ બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું અને પ્રદક્ષિણા કરીને તે સર્વનાં મનને સંતુષ્ટ કર્યાં.^{૧૦-૧૩} પછી આઠ મંગલ^૪ પદાર્થોનો સ્પર્શ કરીને તથા કેરાતક મધુનું પાન કરીને દ્વિયુણ ઉત્સાહને ધારણ કરનારો એ વીર ભીમસેન મદ્યથી લાલચોળ કટાક્ષ-યુક્ત નેત્રવાળો દેખાવા લાગ્યો.^{૧૪} બ્રાહ્મણોએ જને માટે સ્વતિવાચન કર્યું છે તથા જને પોતાના વિજયની ઉત્પત્તિ આગળથી જ સૂચિત થઈ છે, એવો તે ભીમસેન પોતાની બુદ્ધિને વિજયના આનંદથી ભરપૂર બોવા લાગ્યો.^{૧૫} હવે અનુકૂળ વાયુથી શીઘ્ર દેખાતા જ્યોત્સ્વવાળો એ મહાબાહુ ભીમસેન કવચ, સુંદર કુંડળો, બાજબાંધ તથા હાથનાં મોજાઓને ધારણ કરીને પોતાના રથમાં બેઠો. તે સમયે તેણે કેવળ લોખંડનું બનાવેલું તથા સુવર્ણ સમાન ચળકતું મહાકલ્પિમાન કવચ આપ્તા શરીરે ધારણ કર્યું હતું. તેથી તે વીજળીઓના ઝબકારાવાળા મેઘ સરખો શોભતો હતો. તેણે પીળાં, લાલ, કાળાં તથા શ્વેત વર્ણનાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં અને કંઠનાણુ

x અનન્ત ગાહિરથ ચ દુર્વાગોત્તમનામૃતમ્ ।

અક્ષત દધિ ચેત્યશૌ મગજાનિ પ્રચક્ષત ॥

અગ્નિ, ગાય, મેનુ, દ્વારી (ધરતી), ગેરોચન, અમૃત, ચોખ્ખા અને દહી-આ આઠ પદાર્થોને શાસ્ત્રકારો માનસિક કહે છે.

—નીલકંઠ

ધારણ કયું હતું; તેથી તે ઇંદ્રધનુષ્યવાળા મેઘ સરખો શોભતો હતો. હે પૃથ્વીનાથ ! જ્યારે ભીમસેને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તમારા સૈન્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે પાંચજન્ય શંખનો ધોર શબ્દ પુનઃ થવા લાગ્યો. ત્રણેય લોકને ત્રાસ પમાડનાર તે મહાધોર નિનાદને સાંભળીને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ મહાબાહુ ભીમસેનેને પુનઃ કહેવા લાગ્યા કે, 'ઓ ભીમ ! ઝે, યાદવધીર શ્રીકૃષ્ણે ઘણા જોસથી આ શંખરાજ વગાડ્યો છે, અને તેથી તેમણે પૃથ્વી તથા આકાશને ગજવી મૂક્યાં છે. અવશ્ય અર્જુન અતિ મહાન સંકટમાં આવી પડ્યો છે અને તેથી જ ચક્રગદાધારી શ્રીકૃષ્ણ સર્વ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. પૂજ્ય માતા કુંતાએ તથા બંધુઓની સાથે સુભદ્રા અને દ્રૌપદીએ પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે, આજનાં નિમિત્ત ઘણાં ભયંકર છે. માટે હે ભીમસેન ! તું સત્તર અહીંથી જા અને જ્યાં અર્જુન છે ત્યાં પહોંચી જા.' ^{૧૬-૨૪} હે પાત્ર ! આજ અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાથી તથા સાત્યકિના કારણથી સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓ જાણે મોહ વડે ઢંકાઈ જતી હોય તેમ મને લાગે છે. ^{૨૫} માટે જા, જલદી જા.' મોટાભાઈની આ પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં પ્રતાપી ભીમસેન એકાએક શત્રુઓ સામે ધસી ગયો. એ સમયે તેણે ચંદનધોના આમડાનું બનાવેલું હાથકવચ પહેડું હતું અને હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. મોટાભાઈની પ્રેરણાથી પોતાના ભાઈ અર્જુનનું પ્રિય કરનાર તે ભીમસેને દુઃકુલિ વગાડીને શંખનાદ કરી મૂક્યો અને સિંહ સમાન ગર્જના કરીને તે ધનુષ્યની પશ્ચળને વારેવારે ખેંચવા લાગ્યો. ^{૨૬-૨૮} તે શબ્દથી વીર-પુરુષોનાં મનનું ચેતનું ખૂટી ગયું. આમ ભીમસેને ધોર સ્વરૂપ ધારણ કરીને શત્રુઓની સામે એક-દમ ધસારો કર્યો. ^{૨૯} ત્યાં મન તથા વાયુ સમાન

વેગવાળા અને મોટા હણહણાટ શબ્દ કરતા તેના ઉત્તમ ઘોડાઓ વિશેષ નામના તેના સારથિની પ્રેરણાથી ભીમસેનેને યુદ્ધમાં આગળ વહેતા હતા. ^{૩૦} કાપાકાપ કરતા, બાણો મૂકીને વીંધી નાખતા, ધનુષ્યની દોરીને વારંવાર ખેંચતા તથા હાથ વડે સારી રીતે ટંકારવ કરીને બાણોને ફેંકતા તે ભીમસેને જોતજોતામાં સેનાના અગ્રભાગને તોડી નાખ્યો. ^{૩૧} જ વેળા ભીમસેને પ્રયાણ કર્યું, તે વેળા દેવો જમ ઇંદ્રની પાછળ જાય, તેમ શૂરા પાંચાલો અને સોમકા એ મહાબાહુની પાછળ પાછળ જતા હતા. ^{૩૨} હે મહારાજ ! તમારા પુત્રો પણ તે સમયે એકત્ર થઈને ભીમસેનેને ઘેરી વળ્યા હતા. આમ કુઃશલ, ચિત્રસેન, કુંડલેદી, વિવિંશતિ, દુર્યોધ, કંસહ, વિકર્ણ, શલ્ય, વિંદ, અનુવિંદ, દીર્ઘબાહુ, સુદર્શન, વૃંદારક, સુકસ્ત, દીર્ઘલોચન, સુપેણુ, અભય, રૌદ્રકર્મા, સુવર્મા અને દુર્વિભોચન વગેરે ઉજ્જવળ રથીશ્રેષ્ઠો પોતાનાં પાયદળ સૈન્યોને તથા અનુચરોને સાથે લઈને બરાબર સાવધાની પૂર્વક ભીમની સામે ત્યાં યુદ્ધ કરવા ધસી આવ્યા. હવે મહારાજી ભીમસેન તે શૂરાઓથી ચારેબાજુ યુદ્ધમાં ઘેરાઈ ગયો હતો. પણ સિંહ જેમ છુદ્ર મૃગો પર ચઢી જાય, તેમ એ પરાક્રમી કુંતાપુત્ર ભીમસેન તેમને જોઈને તેમના ઉપર વેગપૂર્વક ચઢી ગયો. ^{૩૩-૩૭} એટલે તે વીરો પણ પોતાનાં દિવ્ય મહાસેનાને ત્યાં દેખાડવા લાગ્યા અને મેથો જમ ઉદય પામેલા સૂર્યને છાઈ દે, તેમ તેઓ બાણો વડે ભીમસેનને છાઈ દેવા લાગ્યા. છતાં ભીમસેને તે બધાને વેગપૂર્વક હડાવી દીધા અને પોતે દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ ધસી ગયો. ત્યાં આગળ કોવેલા હસ્તિસૈન્યને તે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને છાઈ દેવા લાગ્યો. ^{૩૮, ૩૯} ઘોડા સમયમાં તો પવનપુત્ર ભીમસેને બાણો મૂકી

મૃત્રીને તે હસ્તિસૈન્યને સર્વ દિશાઓમાં વિખેરી નાખ્યું.^{૪૦} જેમ શરમની ગર્જનાથી ત્રાસ પામેલાં મૃગો નાસી જાય, તેમ ત્યાં ભીમસેને ત્રાસ પમાડેલા હાથીઓ ભયંકર શબ્દો કરતા કરતા રણમાંથી નાસી ગયા.^{૪૧} પછી ભીમસેને ધણે વેગ કરીને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ધસારો કર્યો, એટલે કિનારો જેમ તુરત કાઝળતા સમુદ્રને અટકાવી રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્યે એ ભીમને અટકાવી રાખ્યો.^{૪૨} વળી તેમણે હસતાં હસતાં એક નારાયણાણુ મૃત્રીને ભીમસેનને લગાટમાં પ્રહાર પણ કર્યો અને એથી પાંડુનંદન ભીમસેન ત્યાં જ્યાં ફિરણવાળા ચૂર્ય સમાન શોભવા લાગ્યો. દ્રોણાચાર્ય માનતા હતા કે, 'અર્જુનને જે રીતે મારી પૂજા કરી હતી, તે રીતે આ ભીમસેન પણ કરશે.' એથી તેમણે ભીમસેનને કહ્યું કે, 'હે મહાબળવાન ભીમસેન ! આજ શત્રુ તરીકે સામા જિનેલા મને યુદ્ધમાં જીત્યા વિના તારાથી શત્રુસેનામાં પ્રવેશ થઈ શકે તેમ નથી.^{૪૩-૪૪} તારો નાનો ભાઈ અર્જુન પણ મારી સંમતિથી જ સેનામાં દાખલ થઈ શક્યો છે. માટે તું મને જીત્યા વિના મારા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ.'^{૪૫} એ ગુરવાશ્રય સાંભળીને, નિર્ભય રહેલા તે ભીમસેન એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને લાલચોળ આંખો કરીને તેણે દ્રોણને ઝટપટ ઉત્તર આપ્યો કે,^{૪૬} 'આ નીચ બ્રાહ્મણ ! અર્જુન કંઈ તારી સંમતિથી રણાંગણમાં પેકો નથી. તે દુરાધર્મ અર્જુન તો ઇંદ્રના સૈન્યમાં પણ પેસી શકે એમ છે.^{૪૭} તેણે તારી પરમ પૂજા કરીને તારાં માન જળવ્યું છે; પણ હું કંઈ એ દયાળુ અર્જુન નથી, હું તો તારો શત્રુ ભીમસેન છું.'^{૪૮} આજ દિવસ સુધી તું અમારો પિતા, ગુરુ તથા ખંધુ હતો, તેમ જ અમે તારા પુત્રો હતા અને એ રીતે જ અમે માનતા હતા. આથી અમે

તને નમતા-મજતા રહેતા હતા.^{૪૯} પણ આજ તું આમ પોતાને શત્રુ તરીકે કહી સંભળાવે છે અને તારામાં અમારા તરફતું વિચ્છેદ વર્તન સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ તું તારા આત્માને અમારા શત્રુ તરીકે માને છે, તો ભલે અહીં તે પ્રમાણે જ દો.^{૫૦} આ હું ભીમસેન પણ એક શત્રુને યોગ્ય એવું કમ કરી દેખાડું છું.' એ પ્રમાણે કહીને ભીમસેને કાળ જેમ કાળદંડને ફેરવે, તેમ ગદાને ફેરવીને દ્રોણ સામે ફેંટી. તે સમયે હે રાજા ! દ્રોણાચાર્ય રથ પરથી એકદમ દૃઢ પડ્યા અને જોતજોતામાં તો તે ગદાએ ઘોડા, સારથિ તથા ધ્વજ સાથે દ્રોણાચાર્યના રથના ભુક્ષા કરી નાખ્યા.^{૫૧, ૫૨} વળી વાયુ જેમ બળથી વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ તે ગદાએ ત્યાં અનેક યોદ્ધાઓનો ઘાણુ કાઢી નાખ્યો. તે પછી તમારા પુત્રો ફરી એ મહારથીની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^{૫૩} એ ગાળામાં પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય પણ બીજા રથ પર બેસીને બૃહન્ના મોખરામાં આવી પદોંગ્યા અને યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ રહ્યા.^{૫૪} તે વેળા હે મહારાજ ! પરાક્રમી ભીમસેન ધણે ક્રોધે ભરાયો હતો, અને તેણે પોતાની આગળ જિનેલા રથસૈન્યને બાણોનો વરસાદ વરસાવી છાઈ દીધું.^{૫૫} તમારા મહારથી પુત્રો એ રીતે યુદ્ધમાં માર ખાતા હતા, છતાં પણ વિજયની ઇચ્છા રાખીને તથા ભયંકર બળ કરીને તેઓ ભીમ સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૫૬} પછી કુશાસન એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેણે તદ્દન લોખંડની બનાવેલી એક તીક્ષ્ણ રથશક્તિ તેના પર ફેંટી.^{૫૭} તમારા પુત્રે છોડેલી તે મહાશક્તિને પોતાની સામે ધસી આવતી જોઈને ભીમસેને તેના બે હુકડા કરી નાખ્યા, તે ઘણું આશ્ચર્યજનક દેખાતું હતું.^{૫૮} પછી કાપાયમાન થયેલા

બળવાન ભીમસેને ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને કુંડ-
ભેદી, સુષેણ અને દીર્ઘનેત્રને મારી નાખ્યા.^{૯૦}
વળી યુદ્ધ કરી રહેલા તમારા એ વીરપુત્રોની
સમક્ષ તેણે કૌરવોની કીર્તિ વધારનારા વીર વૃંદા-
રક્તને પણ હણી નાખ્યો.^{૯૧} ત્યાં અભય, રૌદ્રકર્મા
અને દુર્વિભોચન નામના તમારા બીજા ત્રણ
પુત્રોને પણ ભીમસેને ત્રણ બાણો મૂકીને મારી
નાખ્યા.^{૯૨} હે મહારાજ! બળવાન ભીમસેને એ
રીતે જ્યારે તમારા પુત્રોને એક પછી એક મારવા
માંડ્યા, ત્યારે તેમણે ચારે બાજુથી ભીમસેન
સામે હલ્લો કર્યો.^{૯૩} શ્રીભક્તતુની આખરમાં ચારે
બાજુથી ચડી આવેલા મેધો, જમ પર્વત પર
ધારાઓથી વૃદ્ધિ કરી મૂકે, તેમ તે બધા યુદ્ધમાં
ભયંકર કર્મ કરવાવાળા પાંડુપુત્ર ભીમસેન પર
બાણોની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા.^{૯૪} પણ પથ્થરોની
વૃદ્ધિને ઝીલી લેતો કાઈ એક પર્વત જમ ડગે નહિ,
તેમ તેમની બાણમય વૃદ્ધિને ઝીલી લેતો શત્રુ-
સંહારક ભીમસેન પણ જરાય ડગ્યો નહિ.^{૯૫} તેણે
તો વિંદ, અનુવિંદ તથા સુવર્મા નામના તમારા
પુત્રોને હસતાં હસતાં જ યમલોકમાં મોકલી
દીધા.^{૯૬} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તેણે તમારા વીર-
પુત્ર સુદર્શનને યુદ્ધમાં એકદમ વીંધી નાખ્યો
એટલે તે રણમાં ઢળી પડ્યો અને મરણ પામ્યો.
પછી પાંડુનંદન ભીમસેને પળતારમાં તે રથસૈન્ય-
ને સર્વ દિશાઓમાં જેઈ લીધું અને તેણે બાણો
છોડીને તેને તદ્દન વીંધી જ નાખ્યું.^{૯૭, ૯૮} એથી
હે પૃથ્વીપતિ! સિંહની ગર્જના સાંભળીને જમ
શ્રુગાના ટોળામાં બંગાણ પરે, તેમ ભીમસેનના
રથધોષને સાંભળીને તમારા પુત્રોના ટોળામાં પણ
મોહું બંગાણ પડ્યું.^{૯૯} ભીમસેનના ભયથી
વિદ્રવ્યથ થઈને તેઓ બધા એકાએક રણમાંથી
નાસવા જ લાગ્યા, પણ કુંતાનો પુત્ર ભીમસેન
તો તેમના મહાન સૈન્યની પાછળ પડ્યો.^{૧૦૦} હે

રાજન! તે તો ચારેબાજુથી કૌરવોને વીંધવા જ
લાગ્યો. હે મહારાજ! એ પ્રમાણે ભીમસેનનો
માર ખાઈ રહેલા તમારા પુત્રો તેને ત્યાં જ પડતો
મૂકીને પોતાના ઉત્તમ ઘોડાઓને ઘોડાવતા ઘોડા-
વતા રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. એ રીતે મહા-
બળવાન ભીમસેન પણ તેમને જીતીને, સિંહનાદ
તથા બાહુઓનો અવાજ કરવા લાગ્યો. વળી તેણે
તાળીઓના અતિ મહાન શબ્દ કરીને રથસૈન્યને
ત્રાસ પમાડ્યો. પછી મહાબળવાન ભીમસેને
સારા સારા યોદ્ધાઓના સંહાર કરીને તથા કેટલા-
એક રથીયોદ્ધાઓને ઝાળંગી જઈને દ્રોણના સૈ-
તરફ ધસારે કર્યો.^{૭૧-૭૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત ન્યયદ્રવ્યવધપર્વમ
'ભીમસેનનો પ્રવેશ તથા તેનું પરાક્રમ' નામના
અધ્યાય ૧૨૮માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૮મો

ભીમસેનનો કૌરવસૈન્યમાં પ્રવેશ
અને સુધિષ્ઠિરનો હર્ષ

॥ સંજય उवाच ॥

સમુત્તીર્ણે રથાતીર્કં પાંડવં વિહસન્ રણે ।

વિવારયિપુરાચાર્યઃ શર્ષવૈરવાકિરત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ પાંડુપુત્ર ભીમસેન

રથસૈન્યને તટાવીને આગળ વધી રહ્યો હતો,
ત્યારે તેને અટકાવવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્ય,
હસતા હસતા બાણોની વૃદ્ધિ કરીને તેને રણમાં
ઢાંચી દેવા લાગ્યા.^૧ પણ પોતાના બળની માયા-
થી કૌરવમાર્દઓને મોહ પમાડતો તે ભીમસેન
તો દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એ બાણોને
અણે પી જતો હોય એમ બળ્યાતું હતું.^૨ તે સમયે
તમારા પુત્રોની આજ્ઞા થતાં કેટલાએક પરમ ધનુ-
ર્ધર રાજાઓ રણમાં ઘણો વેગ કરીને ચારેબાજુથી
તેને ઘેરી વળ્યા.^{૩, ૪} હે ભારત! ભીમસેન જ્યારે તે
રાજાઓથી ઘેરાઈ ગયો, ત્યારે તેણે મંદ દાસ્ય

કરીને સિંહની પેઠે ગર્જના કરી અને તેમને માટે ધોર ગદા જાગી કરી.^૪ ત્યાં તેણે શત્રુપક્ષનો વિનાશ કરનારી તે ગદાને વેગપૂર્વક ફેંચી. તે ગદા જાણે છેદે સર્વ શક્તિને એક જ કરીને વજ્ર ફેંક્યું હોય તેવી જણાતી હતી. હે મહારાજ ! તે ગદાએ તમારા ધણા સૈનિકોને રણમાં છૂંદી જ નાખ્યા.^૫ હે રાજા ! મહાન ધોધથી પૃથ્વીને ગળવી મૂકતી તથા તેજથી ઝળહળ થતી તે ભયંકર ગદાએ તમારા પુત્રોને ત્રાસ વર્તાવી દીધો.^૬ મહાવેગથી પડતી અને તેજથી ચળકાટ કરતી તે ગદાને જોઈને તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ ભયંકર શબ્દો કરતા કરતા રણમાંથી નાસાનાસ કરવા લાગ્યા.^૭ હે રાજા ! તે ગદાના અસહ્ય શબ્દને સાંભળતાં જ કેટલાએક તો ધરણી પર ઢળી પડ્યા અને કેટલાએક રથીયોદ્ધાઓ રથ પરથી નીચે ગમડી પડ્યા. આમ ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને, તમારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો અને જેમ વાઘની ગંધ આવતાં ભયભીત થયેલા મૃગો નારી જાય, તેમ તેઓ ત્યાંથી પલાયન કરી જવા લાગ્યા.^૮ આ પ્રમાણે કુંતાપુત્ર ભીમસેને પોતાના દુર્ગ્ગ શત્રુઓને રણમાંથી ભગાડ્યા અને પોતે પક્ષીરાજ ગરુડની પેઠે વેગપૂર્વક સેનાને ઝાળંગી ગયો.^{૯, ૧૦} હે મહારાજ ! રથસૈન્યના સેનાપતિનો પણ સેનાપતિ તે ભીમસેન જ્યારે આમ સૈનિકોનો નાશ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય તેની સામે ચઢી આવ્યા.^{૧૧} તેમણે બાણોડપી તરંગથી ભીમસેનને આગળ વંપતો અટકાવ્યો અને એકાએક પાંડવોને ભય ઉપજાવનારો તુલ્ય સિંહનાદ કરી મૂક્યો.^{૧૨} ત્યાં હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્ય અને મહાત્મા ભીમસેન વચ્ચે, દેવો અને અસુરો વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ જવું અતિ મહાન ધોર યુદ્ધ થયું હતું.^{૧૩} ત્યાં દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોએ સેંકડો અને હજારો વીર પુરુષો

સંહારવા માંડ્યા.^{૧૪} એટલે ભીમસેન વેગપૂર્વક રથ પરથી નીચે ફેરી પડ્યો અને આંખો મીંચીને પગપાળો દ્રોણાચાર્યની સામે જવા લાગ્યો.^{૧૫} એ વેળા ભીમસેને પોતાના મરતકને ખભા પર ટેકવું હતું અને બન્ને હાથોને વક્ષઃસ્થળ પર સ્થિર કર્યા હતા. ત્યાં તે બળવાન ભીમસેન મન, વાયુ અને ગરુડ જેવા વેગ કરીને દ્રોણાચાર્યની સામે આગળ વધે જતો હતો.^{૧૬} જેમ ઠાઈ માટેલો આખલો વરસાદનાં ઝાપટાંને રમતમાત્રમાં ઝીલે છે, તેમ પુરુષવ્યાધ ભીમસેન પણ દ્રોણાચાર્યનાં બાણોની ઝડીને ઝીલ્યે જતો હતો. હે રાજા ! આ પ્રમાણે માર પડતો હતો, છતાં તે મહાબળવાન ભીમસેન રણમાં દ્રોણાચાર્યના રથ પાસે પહોંચી ગયો. તુરંત જ હાથ વડે તેમના રથને ધપાવવા ભાગમાં પકડીને તે પૃથ્વી પર ઝીંકવા લાગ્યો.^{૧૭, ૧૮} આમ હે રાજા ! ભીમસેને દ્રોણાચાર્યને રણમાં ઉછાળી નાખ્યા, એટલે તે સત્વર બીજા રથમાં બેસીને પુનઃ વ્યૂહના મોખરામાં આવી પહોંચ્યા. ભાંગી ગયેલા ઉત્સાહવાળા પોતાના યુરુને આમ પાછા સામા આવતા જોઈને, ભીમસેન વેગપૂર્વક તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યો અને અત્યંત ક્રોધ કરીને તેણે તે રથને પણ ધૂંસરીના ભાગમાંથી પકડીને પૃથ્વી પર પટકી નાખ્યો. સાથે સાથે ત્યાં ભીમસેને અતિરથી દ્રોણાચાર્યને પણ ઉછાળી નાખ્યા હતા. એ પ્રમાણે ભીમસેને રમત માત્રમાં દ્રોણાચાર્યના આઠ રથોને રણમાં ઉછાળી નાખ્યા હતા.^{૧૯-૨૧} એક પલકારા નેટલી વારમાં તો તે પોતે પાછો પોતાના રથમાં બેસી ગયેલો દેખાતો હતો અને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ તો આશ્ચર્યથી પ્રકૃત્તિત થયેલાં નેત્રે તે બધું જોયા જ કરતા હતા.^{૨૨} હે કુરુવંશી રાજા ! તે ક્ષણે ભીમસેનનો સારથિ પણ ઘોડાઓને એકદમ હંકારતો હતો, તે પણ અતિ અદ્ભુત જવું લાગતું હતું.^{૨૩} પછી

મહાબળવાન ભીમસેને પોતાના રથમાં બેસીને તમારા પુત્રની સેના તરફ વેગપૂર્વક ધસારે કર્યો.^{૨૪} તોફાની વાયુ જેમ વૃક્ષોના નાશ કરે છે, તેમ તે માર્ગમાં આવતા ક્ષત્રિયોના નાશ કર્યો જતો હતો. તદ્દીના વેગ જેમ વૃક્ષોને વિદારી નાખે છે, તેમ તે પોતાની સામે આવતી સેનાને વિદારી રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે સર્વ તુલ્ય વારણ કરતો કરતો તે આગળ વધી રહ્યો હતો.^{૨૫} જોતજોતામાં તે વીર ભીમસેન કૃતવર્માના રક્ષણ તળે રહેલા ભૌજ-સૈન્યની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તે સૈન્ય તુલ્ય પણ બળપૂર્વક મથન કરી નાખીને તે આગળ વધ્યો.^{૨૬} માત્ર હથેળીના શબ્દથી સૈન્યોને ત્રાસ પમાડતા એ પાંડુપુત્ર ભીમસેને વ્યાઘ્ર જેમ ગાયો અને બળદોનો પરાજય કરે, તેમ સર્વ સૈન્યોના પરાજય કરી નાખ્યો.^{૨૭} એ પ્રમાણે ભોજરાજના સૈન્યને વટાવીને તેણે દરદોની સેનાનો તથા ખીજી કેટલીએક યુદ્ધકુશળ રહેલો દુઃકલીઓનો પણ પરાજય કર્યો.^{૨૮} પછી જ્યોતે તે આગળ ગયો કે તુરત ત્યાં યુદ્ધ કરતો મહારથી સાત્યકિ તેની નજરે પડ્યો. જોડલે પછી હે મહારાજ! અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાવાળો એ ભીમસેન બરાબર સાવધ થઈને વેગપૂર્વક રથને દોડાવીને ત્યાંથી પણ આગળ વધ્યો. પાંડુનંદન ભીમ રણમાં વચમાં જામેલા તમારા ચોદાઓને તરી ગયો અને ત્યાં તેણે સિંધુરાજનો વધ કરવા માટે પરાક્રમ કરતા મહારથી અર્જુનને યુદ્ધ કરતો જોયો.^{૨૯-૩૧} તેને જોતાં જ પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમસેન વર્ષાકાળે ગર્જના કરતા મેઘની જેમ મોટી ગર્જના કરીને ગાજવા લાગ્યો.^{૩૨} એ રીતે ગર્જના કરતા તે ભીમસેનના નિનાદને સાંભળીને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ ભીમસેનને જોવાની ઇચ્છાથી વારંવાર સામી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૩૩,૩૪} તે પછી હે મહારાજ! ગર્જનાઓ કરતા બે સાંઠની પેઠે

વારંવાર સિંહનાદ કરતા અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં ભીમસેન પાસે આવી પહોંચ્યા.^{૩૫} હે મહારાજ! ધર્મપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિર ભીમસેનના તથા ધનુર્ધર અર્જુનના શબ્દને સાંભળીને ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તે સમર્થ રાજ તે બન્નેની ગર્જનાઓના શબ્દો સાંભળીને શોકરહિત થયા અને યુદ્ધમાં અર્જુનના વિજયની આશા બાંધવા લાગ્યા.^{૩૬,૩૭} આમ મહાકંઠ ભીમસેન જ્યારે ગાજી રહ્યો હતો, ત્યારે મહાબાહુ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર મંદ હાસ્ય કરીને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યા : 'હે ભીમ! તેં મને શુભ સંદેશ આપ્યો છે તથા વડીલ તુલ્ય વચન પણ પાઠ્યું છે.^{૩૮,૩૯} હે પાંડુપુત્ર! તું જેમનો શત્રુ છે, તેમનો યુદ્ધમાં કદી પણ જય થતો નથી. આ સંગ્રામમાં અર્જુન હજી જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે. વળી સત્યપરાક્રમી વીર સાત્યકિ કુશળ છે, તે પણ એક સુદૈવ જ છે. વળી વાસુદેવ અને અર્જુનને ગર્જનાઓ કરતા હું સાંભળું છું; તે પણ એક સુદૈવ જ છે.^{૪૦,૪૧} જોણે રણમાં ઇંદ્રને જીતીને આશિને ત્રણ કર્યો છે, તે શત્રુસંહારક અર્જુન યુદ્ધમાં હજી જીવતો છે, તે એક સુદૈવ જ છે. જતા બાહુબળનો આશ્રય કરીને અમે જીત્યા છીએ, તે શત્રુસૈન્યોનો નાશ કરનાર અર્જુન જીવે છે, તે આમારું સુદૈવ જ છે. દેવેથી પણ અતિ દુર્ગમ એવા નિવાત-કવચ દાનવોને જોણે માત્ર એક ધનુષ્યની સહાયથી જ જીત્યા છે તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૨-૪૪} પૂર્વે વિરાટનગરમાં ગાયોને પકડવા માટે એક જ થઈને આવેલા સર્વ કૌરવોને જોણે જીત્યા છે, તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૫} જ અર્જુને પોતાના બાહુવીરથી ચોદ હજાર કાલ-ક્યરાસોનો મહારણમાં સંહાર કર્યો છે, તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૬} જોણે પૂર્વે કૃષોદન માટે ગંધર્વોના રાજાને અસોના

બુળથી જાણ્યો છે તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૭} કિરીટભાલી, બળવાન, શ્વેત ઘોડાઓવાળો અને કૃષ્ણસારથિ એવો મારો પ્રિય અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૮} પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થઈને તેણે દુઃકર કર્મ કરવાની ઇચ્છાથી જયદ્રથનો વધ કરવાની મહાન પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.^{૪૯} તો એ અર્જુન આજના યુદ્ધમાં જયદ્રથનો વધ કરશે કે શું? અને પ્રતિજ્ઞાની પાર ભિતરેલા તથા વાસુદેવના રક્ષણ તળે રહેલા એ અર્જુનને હું સૂર્યાસ્ત સમયે મળીશ કે શું? દુર્યોધનનું હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારો જયદ્રથરાજ અર્જુનને હાથે મરણ પામીને પોતાના શત્રુઓને આનંદ પમાડશે કે શું? યુદ્ધમાં અર્જુન સિંધુરાજને મારી નાખશે, તે જોઈને રાજા દુર્યોધન અમારી સાથે સંધિ કરશે કે શું? આજના યુદ્ધમાં લીમસેને મારી નાખેલા પોતાના ભાઈઓને જોઈને, મંદ યુદ્ધિનો દુર્યોધન અમારી સાથે સલાહસંપ કરશે કે શું?^{૫૦-૫૩} વળી બીજા કેટલાએક મહાન યોદ્ધાઓને ધરણી પર ઢાળી પાડેલા જોઈને, મંદ યુદ્ધિનો દુર્યોધન અમારી આગળ પશ્ચાત્તાપ કરશે કે શું?^{૫૪} એક લીમના નાશથી જ અમારું વેર શાંત થશે કે શું? અને બાદી રહેલાંઓનું રક્ષણ કરવા માટે દુર્યોધન અમારી સાથે સંધિ કરશે કે શું? ^{૫૫} આ પ્રમાણે જ્યારે દયાથી વ્યાપ્ત થયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર વિચાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં ઘોર યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું.^{૫૬}

હતિ શ્રીમદ્ભાવારતમાં દ્રોણપર્વોત્તર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં
'લીમસેનનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ' નામનો
અધ્યાય ૧૨૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૯ મો

લીમસેનનો કૌરવસૈન્યમાં પ્રવેશ
અને કણ્ણનો પરાજય

॥ છત્રાખ્ ઉવાચ ॥

તથા તુ નર્દમાનં તં ભીમસેનં મહાવલમ્ ।

મેઘસ્તનિતનિર્ધોષં કે વીરાઃ પર્યવાસ્યન્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : એ રીતે મેઘગર્જના સમાન ધોપથી ગાજી રહેલા એ મહાબળવાન લીમસેનને આપણા પક્ષના કયા વીરોએ આગળ વધતો અટકાવ્યો હતો? ^૧ ક્રોધાયમાન થયેલા લીમસેનની સામે રણમાં જાઓ રહે તેવો એક પણ પુરુષ મને ત્રણેય લોકમાં દેખાતો નથી. ^૨ હે સંજય! ગદા લઈને યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા એ કાળ સમાન લીમસેન આગળ જાઓ રહે તેવો એક પણ પુરુષ મારા જોવામાં આવતો નથી. ^૩ જ લીમસેન રથનો રથથી જ નાશ કરે છે અને હાથીનો હાથી વડે જ નાશ કરે છે, તે લીમસેન સામે યુદ્ધમાં કયો પુરુષ પોતે સાક્ષાત્ ઇંદ્ર હોય તોપણ જાઓ રહી શકે? મારા પુત્રોને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ક્રોધાયમાન થયેલા એ લીમસેન આગળ તે સમયે દુર્યોધનના હિતેચ્છુ કયા યોદ્ધાઓ જાઓ રહ્યા હતા? ત્યાં કયા પુરુષો તણખલા સમાન મારા પુત્રોને બાળી નાખવા ઇચ્છતા એ લીમસેનરૂપ દાવાનળ સામે રણમાં જાઓ રહ્યા હતા? કાળ જેમ સર્વ પ્રજાઓને તગેડી ચૂકે છે, તેમ લીમસેન મારા પુત્રોને તગેડી રહ્યો હતો. તો તે જોઈને કયા વીર પુરુષોએ તેને ઘેરી લીધો હતો? ^{૪-૭} ખરેખર! મને જોવા લીમસેનથી લય થાય છે, તેવો લય નથી થતો મને અર્જુનથી, નથી થતો શ્રીકૃષ્ણથી; અને નથી થતો અશ્વિમાંથી પ્રકટેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નથી. ^૮ હે સંજય! મારા પુત્રોને બાળી નાખવાની ઇચ્છાથી ભડભડ થયેલા એ લીમસેનરૂપી અશ્વિની આસપાસ કયા શસ્ત્રો વીંટાઈ વળ્યા હતા? તે તું

મને કહે. ૯

સંજય બોલ્યો : મહાબળવાન ભીમસેન જ્યારે તે પ્રભાણે ગર્જના કરી રહ્યો હતો, ત્યારે બળવાન કણ્ પણ સામેથી તેવી જ તુમુલ ગર્જના કરીને, ભીમસેન સામે ચડી આવ્યો. ૧૦ પોતાના અતિ-મહાન ધનુષ્યને અત્યંત ખેંચતો તથા ઘણો જ ક્રોધાયમાન થયેલો તે કણ્ રણસંગ્રામમાં પોતાનું બળ દર્શાવવા ઇચ્છતો હતો અને ભીમ સામે યુદ્ધ કરવાની આકાંક્ષા રાખતો હતો. ૧૧ વાયુના માર્ગ-ને રોકનાર વૃક્ષની પેઠે તેણે એકદમ ભીમસેનના માર્ગને રોકી રાખ્યો, ત્યારે ભીમસેન પણ સત્વર પોતાની આગળ આવીને જામેલા કણ્ને જોઈને અત્યંત ઠાપાયમાન થઈ ગયો. ત્યાં વીર ભીમ પથ્થર પર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં કેટલાંએક બાણો એ કણ્ પર ફેંકવા લાગ્યો. એટલે કણ્ પણ તેનાં બાણો ઝીલી લીધાં અને સામેથી પોતાનાં બાણો તેના પર ફેંક્યાં. ૧૨, ૧૩ આમ જ્યારે કણ્ અને ભીમસેનનો સમાગમ થયો, ત્યારે પ્રયત્ન-પૂર્વક જોઈ રહેલા બીજ સર્વ યોદ્ધાઓનાં ગાત્રો જણે યરથર ધ્રુવતાં હોય તેમ જણાતું હતું. ૧૪ તે બંનેની તાળીઓના અવાજને સાંભળીને રથી-યોદ્ધાઓનાં તથા ઘોડેસવારોનાં ગાત્રો પણ લગ-ભગ દીલાં થઈ ગયાં હતાં. એ રણંગણમાં ભીમ-સેનની ઘોર ગર્જનાને સાંભળીને કેટલાએક સારા સારા સત્રિયો પણ આકાશ તથા પૃથ્વીને એક થયેલાં માનવા લાગ્યા. વળી મહાત્મા ભીમસેનના ઘોર નિનાદથી કેટલાએક યોદ્ધાઓના હાથમાંથી ધનુષ્યો પૃથ્વી પર પડી ગયાં. વળી ત્યારે બીજ કેટલાએક યોદ્ધાઓના હાથમાંથી શસ્ત્રો પણ પડી ગયાં અને કેટલાએકના તો પ્રાણો પણ નીકળી ગયા. ૧૫-૧૭ તે ગર્જનાથી ત્રાસ પામેલા દાથી તથા ઘોડા આદિ વાદનો તો મળમૂત કરવા લાગ્યાં અને તે બાનાં મન તદ્દન પડી ગયાં. ૧૮ ત્યાં

અનેક ઘોર નિમિત્તો પ્રકટ થવા લાગ્યાં અને જોત-જોતામાં ગીધ, કંક તથા કાગડા આદિ માંસાહારી પક્ષીઓથી આકાશ ઢંકાઈ ગયું. ૧૯ હે રાજન! કણ્ અને ભીમના તે અતિ તુમુલ સમાગમ સમયે કણ્ ભીમસેનને વીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ૨૦ વળી બીજ પાંચ બાણો વડે તેણે તત્કાળ તેના સારથિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે ભીમસેન પણ મંદ મંદ હસીને કણ્ સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. હવે યુદ્ધમાં ત્રપાટાબંધ કર્મ કરનારા એ મહાયશસ્ત્રી ભીમસેન કણ્ને ચોસઠ બાણોનો માર માર્યો, ત્યારે મહાધનુર્ધર કણ્ પણ સામેથી ચાર બાણો ફેંક્યાં. પણ હે રાજન! ભીમસેન તે બાણોને પોતાની પાસે આવતાં મહેલાં જ નમેલાં પર્વવાળાં કેટલાં-એક બાણો મૂકીને તથા પોતાના હાથની ચાલાકી દર્શાવીને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યાં. ૨૧-૨૩ તે જોઈ કણ્ અનેક બાણોની વૃદ્ધિ કરીને ભીમસેનને છાઈ દીધો. એ રીતે જ્યારે કણ્ પાંડુપુત્રને છાઈ દીધો, ત્યારે તે મહારથીએ કણ્ના ધનુષ્યને મુકમાંથી કાપી નાખ્યું અને નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને એને પણ વીંધી નાખ્યો. પછી સૂતપુત્રે એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તેનું સંધાન કરીને, તે બપુંદર કર્મ કરનારા મહારથીએ ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો. ૨૪-૨૫ એટલે ભીમસેન અત્યંત દ્રાપ્યો અને એકદમ તેણે વેગથી નમેલાં પર્વવાળાં ત્રણ બાણોને સૂત-પુત્રની છાતીમાં ઘોંચી દીધાં. ૨૬ હે ભરતપ્રેમ! ત્યારે વક્ષ સ્પર્શના મધ્યમાં રહેલાં તે ત્રણ બાણોથી તે કણ્ ત્રણ શિખરેવાળો જંગમ પર્વત દોય તેમ શોભતો હતો. ૨૭ ધાતુના ઝરણને ઝરતા કાઈ એક પર્વતમાંથી જેમ ગેરુડી મિશ્ર થયેલી ધાતુએ ઝરે, તેમ પરમ તીક્ષ્ણ બાણોથી નીંધાઈ ગયેલા એ એ કણ્ના શરીરમાંથી ત્યારે રપિર ઝરવા લાગ્યું. ૨૮ આમ કણ્ અતિ સખ્ય પ્રહારથી પીડાઈને કંઈક

ડગમગી ગયો હતો, છતાં તેણે ધનુષ્યને કાન મુધી મંપૂલું ખેંચીને ઢેટલાએક બાણો છોડ્યાં અને તેથી ભીમસેનને પ્રહાર કર્યો^{૩૦} ઉપરાંત વળી તેણે મેઢેટા અને હજારો બાણો છોડ્યા માંડ્યાં એ પ્રમાણે જ્યાં મનુષ્યના ધનુષ્યવાળા કળે બાણો મૂકી મૂકીને ભીમસેનને પીડવા માડ્યો, ત્યારે ભીમસેન પણ એક અઝાના આકારનું બાણ ઠોડીને ઘણું ના મનુષ્યની ટોચને મત્તર કાપી નાખી^{૩૧} વળી બીજા એક અત્યંતના બાણ વડે એ મહાગ્રસ્તીએ એના મારથિને પણ રચની એક પગથી નીચે પાડી દીધો અને તેના આરેય ઘોડાએને પણ પ્રાણગુપ્તિ વગી નાખ્યા^{૩૨} હે પૃથ્વીનાથ ! તે પછી કણું માર્યો ગયેલા ઘોડા વાળા તે રથ પગથી નીચે દૂધી પડ્યો અને ભયને લીધે એકદમ વૃષસેનના ચ પર ચઢી ગયો^{૩૩} એ પ્રમાણે કર્ણેના રણમા પરાજય કરીને પ્રતાપી ભીમસેન મેઘગર્જનાની જમ મોટથી ગાજવા લાગ્યો^{૩૪} ત્યારે તેના તે શમ્ભુને સામગીને રાજ યુધિષ્ઠિર પણ અત્યંત આનંદિત થયા ત્યારે પાંડવપક્ષની મધ્યગી સેના પણ ભીમસેનને હાથે કર્ણેના રણમા પરાજય થયો છે એમ માનીને, ચારે બાજુથી શંખોના ધ્વનિઓ કળા લાગી એ પ્રમાણેનો શનુસેનાનો વનિ સામગીને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા^{૩૫ ૩૬} એ સમયે ગજ યુધિષ્ઠિર પણ હર્ષને લીધે શંખોના ધ્વનિઓથી, બાણોના ટકારોથી તથા હર્ષના ઢાલાહવાથી પોતાની સેનાને વ્યાપ્ત કરી મૂકી^{૩૭} આ તરફથી અર્જુન પોતાના ગાદીન મનુષ્યનો ટકાર કરના લાગ્યો અને શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો પાત્રજન્ય શખ વગાડવા લાગ્યા પરંતુ તે બન્ના શમ્ભુને હાથે દર્શને ગર્જના કરતા ભીમસેનનો ધ્વનિજ સર્વ મૈત્ર્યોમા ધણે ધારણ સંભળાતો હતો^{૩૮} તે પછી તે બન્ને જણ

લુદ્ધાં લુદ્ધાં સીધી ગતિનાં અસોશી એકબીજાને પ્રહાર કરના મહ્યા તેમા પ્રથમ કળે સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને પાંડુપુત્ર ભીમસેન પ્રથમથી જ કૂર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું^{૩૯}

હતિ શ્રીમદ્માતારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન નવમો અધ્યયનમા ભીમસેનનો પ્રવેશ તથા કર્ણેના પરાજય નામનો અધ્યાય ૧૨૯ મો સમપ્ત

અધ્યાય ૧૩૦ મો

દુર્યોધનનું યુદ્ધ

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

तस्मिन् विबुद्धिर्ते सैन्ये सघमायार्जुने गते ।

साचते भीमसेने च पुनस्ते द्रोणमभ्यषात् ॥૧॥

મન્ય બોલ્યો તે મૈત્ર્ય જ્યાં લગભગ વીખરાઈ ગયું અને અર્જુન, સાત્યકિ તથા ભીમ સેન જ્યાં જયદ્રથ પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તમારો પુત્ર દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે જવા લાગ્યો^૧ કેન જ એક રચનીજ સહાય લઈ તમારો પુત્ર દુર્યોધન પોતાને કરવાના ધણા કર્ણેના વિચાર કરતો કરતો ત્યાં આચાર્ય પાસે જવા લાગ્યો^૨ મન અને વાયુ સમાન વેગવાગો દુર્યોધનનો રથ જોતજોતામા ધણી ઝડપથી દ્રોણાચાર્ય પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યાં પ્રકાપથી લાલચોળ નેત્રવાગો તમારો એ પુત્ર ગમરાટભેર આચાર્યને કહેવા લાગ્યો^૩ એ કુરુન દેને ત્યાં આ વચનો કહ્યા 'અરે જો આચાર્ય ! અર્જુન, ભીમસેન તથા અગ્નિત સાત્યકિ-એ ત્રણેય મહારથીઓ આપણા સર્વ અતિમહાન સૈન્યોનો પરાજય કરીને અને જરા પણ અટક્યા વિના સિંધુરાજની મમીપમા આવી પહોંચ્યા છે^{૪ ૫} ત્યાં પણ તે બન્ના અગ્નિતો પ્રહાર કરી રહ્યા છે આ રણમા મહારથી અર્જુન તમને ઉત્પદી આવ્યો તે તો કઈક સમજ્યા, પણ હે માન આપનારા આચાર્ય ! સાત્યકિ અને ભીમસેન પણ તમને કેમ કરી

ઉલ્લંઘી શમ્યા ? આ સમુદ્ર સુકાયા જેવી વાત લોકમાં એક આશ્ચર્ય જેવી છે. હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! સાત્યકિ, અર્જુન અને ભીમસેનથી થયેલા તમારા પરાજયના સંબંધમાં લોકો ઘણી વાત કરી રહ્યા છે. ^{૧૦૮} સર્વ યોદ્ધાઓ કહી રહ્યા છે કે, 'પાંડવો-એ ધનુર્વેદના પારને પહોંચેલા દ્રોણાચાર્યને યુદ્ધમાં કેવી રીતે જીત્યા ?' ^{૧૦૯} આ તો તમારે વિશે માનવામાં ન આવે એવી વાત છે. ખરેખર ! હવે મારો મંદભાગીનો આ રણમાં નાશ જ થવા આવ્યો છે; કારણ કે પુરયોમાં વ્યાઘ્ર સરખા તમને પણ એ તણ મહારથીઓ જાળંગી આવ્યા છે. આ રીતના આ ભયંકર પ્રસંગે તમારે હવે જે કંઈ કહેવાનું હોય તે કહો. હે માન આપનારા આચાર્ય ! જે થયું તે થયું, પણ હવે શું કરવું તેનો તમે વિચાર કરો. ^{૧૧૦, ૧૧૧} હે બ્રાહ્મણ ! હવે પછી સિંધુ-રાજના સંબંધમાં સમયોચિત શું કાર્ય કરવું ઘટે છે, તેનો ખરાબર વિચાર કરીને સત્તર કહો; એટલે તે પ્રમાણે તત્કાળ કરવામાં આવે. ^{૧૧૨}

દ્રોણ ઓલ્યા : હે તાત ! આ સંબંધમાં અનેક પ્રકારનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે; પણ હાલ તુરત જે કંઈ કરવું ઘટે છે, તે તું સાંભળ. પાંડવોના તણ મહારથીઓ આપણી સેનાને પાર કરી ગયા છે. ^{૧૧૩} આથી તેમનો નેટલો પાછળથી ભય છે, તેટલો જ આ પાંચાલ આદિ યોદ્ધાઓનો આપણને આગળથી ભય રહેલો છે. છતાં જે સ્થળે કૃષ્ણ તથા અર્જુન ગયા છે, તે સ્થળે અતિ ભારે ભય રહ્યો છે, એમ મારું માનવું છે. ^{૧૧૪} આ આપણી ભારતી સેના આગળથી તેમ પાછળથી શત્રુઓ વડે ઘેરાઈ ચૂકી છે. માટે સિંધુરાજનું ગમે તે ઉપાયે પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ, એમ હું માનું છું. ^{૧૧૫} હે તાત ! દ્રોણાચાર્ય થયેલા અર્જુનથી ભયભીત થયેલા સિંધુરાજનું આપણે અવશ્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. મહાભયંકર એવા સાત્યકિ અને ભીમસેન

પણ સિંધુરાજની પાસે જઈ પહોંચ્યા છે. ^{૧૧૬} ખરેખર ! પૂર્વે શકુનિની બુદ્ધિમાંથી જે ઘૂત ઉત્પન્ન થયું હતું, તે જ આ સમયે આવી પહોંચ્યું છે. તે સમયે સભામાં કોઈનો જય થયો ન હતો કે કોઈનો પરાજય પણ થયો ન હતો. ^{૧૧૭} પરંતુ આજના ઘૂતમાં તો આપણ સર્વના જય કે પરાજયનો આધાર છે. તે વેળા કુરુસભામાં શકુનિ પાસા ખેલી રહ્યો હતો અને તેમને તે પાસા માનતો હતો; પણ ખરું જોતાં તે પાસા જ નહોતા, તે તો તમારાં શરીરોને ચીરી નાખનારાં બાણો જ હતાં. હે તાત ! જેમાં આ અનેક કુરુઓદ્ધાઓ ગોઠવાઈને બેસ્યા છે, તે આ સેનાને જ તારે જીતવાની તરીકે સમજ લેવી. હે પૃથ્વીનાથ ! તેમાં જે આ બાણો બિછળી રહ્યાં છે, તેને જ તારે પાસા સમજ લેવા. વળી હે રાજન ! તેની અંદર વચમાં બેસેલા એ સિંધુરાજને જ તારે 'પણ' તરીકે જાણી લેવો. માટે ત્યાં જ ખરેખર ઘૂતનો દાવ છે. ^{૧૧૮-૧૨૦} અહીં સિંધુરાજને માટે જ શત્રુઓ જોડે મહાન ઘૂત આવી લાગ્યું છે; માટે અહીં જ તમે બંધા પોતાના જીવિતની પરવા કર્યા વિના સિંધુરાજનું રણમાં વિધિપૂર્વક રક્ષણ કરો; કારણ કે તે સ્થળે જ ઘૂતમાં આપણ સર્વનો જય કે પરાજયનો નિશ્ચય અવશ્ય થશે. ^{૧૨૧, ૧૨૨} આથી જે સ્થળે તે સર્વ મહાધનુર્ધરો સાવધ થઈને સિંધુરાજનું રક્ષણ કરે છે, તે સ્થળે જ તું ઝટપટ જ અને તે રક્ષકોની તું રક્ષા કર. ^{૧૨૩} હું તો હાલ અહીં જ રહીશ અને બીજાઓને ત્યાં મોકલીશ. હું અહીં પાંચાલો, પાંડવો તથા સુગ્રીયોને આગળ વધતા અટકાવીશ. ^{૧૨૪} એટલે દુર્યોધન આચાર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાનું ઉમ્મરું બતાવતા માટે તૈયાર થઈને પોતાના અતુચરો સહિત શીઘ્ર ત્યાં જઈ પહોંચો. ^{૧૨૫} એ ગાળામાં યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજ એ બે અર્જુન-

ના ચક્રશંકા—ખહારના ભાગમાંથી સેનામાં આવી-
ને અર્જુન પાસે જતા હતા.^{૨૯} હે મહારાજ !
પ્રથમ જ્યારે અર્જુન યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી
તમારા સૈન્યમાં દાખલ થયો હતો, ત્યારે તે બન્ને
જણ પણ અર્જુનની પાછળ પાછળ જતા હતા.
પણ હે રાજન ! કૃતવર્માએ તેમને અટકાવી રાખ્યા
હતા.^{૩૦} તે બન્ને જણા કૌરવસેનાને એક બાજુ-
માંથી ભેદીને તમારી સેનામાં દાખલ થયા હતા
અને સૈન્યની બાજુમાં થઈને અર્જુન પાસે
આવતા હતા. ત્યાં તો તે બન્ને જણા કુરુરાજ દુર્યો-
ધનના જ્ઞેવામાં આવી ગયા.^{૩૧} એટલે પછી દુર્યો-
ધને તે બન્નેની સાથે ઉત્તમ સંગ્રામ મચાવ્યો.
હવે બળવાન ભારતરાજ દુર્યોધન ઉતાવળ કરતા
તે બન્ને ભાઈઓ સામે સત્તર ધસી ગયો અને
મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા તે બન્ને ક્ષત્રિય
શ્રેષ્ઠો પણ ધનુષ્ય જાંઘાં કરીને યુદ્ધ કરવા સજ્જ
થયા.^{૩૨, ૩૩} તેમાંથી યુધામન્યુએ કંકપક્ષીનાં પીછાં
વાળાં ત્રીસ બાણો મૂકીને દુર્યોધનને વીંધી નાખ્યા
અને બીજાં વીસ બાણોથી તેના સારથિને તથા
ચાર બાણોથી તેના ઘોડાઓને પણ તેણે પ્રહાર
કર્યો.^{૩૪} એટલે તમારા પુત્ર દુર્યોધનને એક
બાણ મારીને યુધામન્યુના દ્વજને કાપી
નાખ્યો અને બીજા એક બાણથી તેના ધનુષ્ય-
ને પણ કાપી નાખ્યું.^{૩૫} વળી ભદ્રજાતિના
એક બાણથી તેણે એના સારથિને પણ રથની
ઘેઠક પરથી ટોળી પાડ્યો તથા બીજા ચાર તીક્ષ્ણ
બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા.
હવે યુધામન્યુ ધણે જ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. તેણે
ધણી ઝડપથી તમારા પુત્રની છાતીમાં ત્રીસ
બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૬, ૩૭} ત્યાં ઉત્તમૌજએ પણ
ક્રોધાયમાન થઈને સુવર્ણથી શેલતાં દેટલાંએક
બાણો છોડ્યાં અને દુર્યોધનના સારથિને વીંધી
નાખીને તેને યમલોકમાં મોકલી દીધો.^{૩૮} સારે

હે રાજેન્દ્ર ! દુર્યોધને પણ પાંચાલવંશના તે ઉત્ત-
મૌજના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને
તેન બે પૃથ્વશોકને તથા સારથિને પણ હણી
નાખ્યા.^{૩૯} આમ જ્યારે ઉત્તમૌજના ઘોડાઓ
તથા સારથિ રણમાં માર્યા ગયા, ત્યારે તે એક-
દમ પોતાના ભાઈ યુધામન્યુના રથ પર ચઢી ગયો.
એ રીતે પોતાના ભાઈના રથમાં આવીને તેણે
દુર્યોધનના ઘોડાઓને બાણોથી મારવા માંડ્યા;
એટલે તેઓ મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા.
જ્યારે દુર્યોધનના ઘોડાઓ રણમાં પડ્યા, ત્યારે
યુધામન્યુએ એક પરમતીક્ષ્ણ બાણ સાંધીને એના
ધનુષ્યના તથા ભાથાના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા.
એટલે દુર્યોધનરાજ મરણ પામેલા ઘોડાઓનાળા
તથા માર્યા ગયેલા સારથિવાળા તે રથ પરથી
નીચે જતરી પડ્યો અને હાથમાં ગદા લઈને
પાંચાલ ભાઈઓ સામે દોડ્યો.^{૪૦-૪૧} દુર્યોધનને
આમ પગપાળો થઈને પોતાની સામે ધસી
આવતો જોઈને, યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજ પણ
રથની ઘેઠક પરથી નીચે ફૂટી પડ્યા.^{૪૨} હે રાજ !
તે પછી ક્રોધાયમાન થયેલા ગદાધારી દુર્યોધને
ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને તેથી સુવર્ણથી ચળ-
કાટ કરતો તેમનો રથ ઘોડાઓ, સારથિ તથા દ્વજ
સાથે ભાંગીને ભુક્રો થઈ પડ્યો.^{૪૩} એ પ્રમાણે
તેમના રથને રાટલો કરી નાખીને માર્યા ગયેલા
ઘોડા અને સારથિવાળો તમારો શત્રુતાપન પુત્ર
સત્તર મદ્રરાજના રથ પર ચઢી ગયો.^{૪૪} ત્યારે
પાંચાલોના તે બન્ને મુખ્ય મહારથી રાજપુત્રો પણ
બીજા રથો પર બેસીને અર્જુન તરફ જવા લાગ્યા.^{૪૫}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં ક્રોણપર્વ તર્જન જયદયધર્મપર્વમાં
'દુર્યોધનનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૧ મો

કર્ણનો પરાજય

॥ સંજય કથાવ ॥

વર્તમાને મહારાજ સંગ્રામે સોમહર્ષણે ।

વ્યાકુલેષુ ચ સર્વેષુ પીઢ્યમાનેષુ સર્વશઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે મહારાજ ! રૂંવાં છાંભાં કરી નાખે તેણે તે સંગ્રામ ચાલી રહ્યો હતો અને સર્વ યોદ્ધાઓ આરેખાભુથી આકુળ વ્યાકુળ થઈને પીડાતા હતા. ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ ! જમ કાઈ એક વનતી અંદર મદોન્મત્ત હાથી બીજા મદોન્મત્ત હાથી સામે ધસી જાય, તેમ રાધાપુત્ર કર્ણ ભીમસેન તરફ યુદ્ધ કરવા માટે ધસી ગયો.^૧

કૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : કર્ણ તથા ભીમસેન એ મહાબળિયાઓ અચરે અભુતના રથની પાસે લડતા હતા, ત્યારે તે રણસંગ્રામ કેવો થયો હતો ? પ્રથમના રણમાં ભીમસેને કર્ણનો પરાજય કર્યો હતો, છતાં ફરીથી મહારથી કર્ણ ભીમ સામે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો ?^૨ અરે ! પણ પૃથ્વીમાં મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા એ શ્રેષ્ઠ રથીયોદ્ધા કર્ણ સામે ભીમસેન કેવી રીતે રણમાં ધસી ગયો હતો ?^૩ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને, ભીમ અને દ્રોણને છોડીને મહારથી કર્ણ સિવાય બીજા કાઈના તરફથી ભય નહોતો. અરે ! પણ મહાત્મા રાધાપુત્ર કર્ણના અતુલ પરાક્રમનું નિત્યનિત્ય ચિંતન કરી રહેલા યુધિષ્ઠિરરાજને તેના ભયથી ધણું વર્ષ થયાં ઊંઘ પણ આવતી નથી ! વળી બ્રાહ્મણો પર નિત્ય પ્રેમ રાખનારા, વીર્યથી ભર્યા ભર્યા અને યુદ્ધમાં પીઠ ન ખતાવનારા એ સૂતપુત્ર કર્ણ સામે ભીમસેન કેવી રીતે લડ્યો હતો ? કર્ણ તથા ભીમસેન એ બંને વીરો અભુતના રથની પાસે ભેટ્યા હતા, તો તે બંને મહાબળવાન પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ત્યાં કેવી રીતે લડ્યા

હતા ?^૪ કર્ણને જણાયું હતું કે, પોતે પાંડવોના ભાઈ હતા. તે સૂતપુત્ર દયાળુ હતા અને તેણે વચન આપ્યું હતું કે, તે ચાર ભાઈઓને મારશે નહિ. કર્ણ એ વચનનું સ્મરણ રાખતો હતો, છતાં તેણે ભીમસેન સાથે શા માટે યુદ્ધ કર્યું ?^૫ વળી ભીમસેન સૂતપુત્ર સાથેના પોતાના પૂર્વ કેરને બૂલી ગયો ન હતો. તો એ શૂરો ભીમસેન કર્ણની સાથે કેમ લડ્યો ?^૬ હે સૂત ! મારો પુત્ર દુર્યોધન સદા આશા રાખી બેઠો છે કે, ‘સંગ્રામમાં કર્ણ સમગ્ર પાંડવોને જીતશે.’^૭ આમ જના પર મારા મંદલાગી પુત્રની રણમાં વિજયાશા બંધાઈ રહી છે, તે કર્ણ ભીમકર્ના ભીમસેન સામે કેવી રીતે લડ્યો હતો ? હે તાત ! જોના આશ્રય કરીને મારા પુત્રોએ મોટા મહારથીઓ સાથે વેર કર્યું છે, તે સૂતપુત્ર કર્ણની સાથે ભીમસેને કેવી રીતનું યુદ્ધ કર્યું હતું ?^૮ કર્ણે કરેલા અનેક અપકારોને ગનમાં રાખી રહેલો એ ભીમસેન તેની સાથે કેવી રીતે લડ્યો હતો ?^૯ જે વીર્યવાને એક રથની જ સહાયથી સમગ્ર પૃથ્વીને જીતી છે, તે સૂતપુત્ર કર્ણ સામે ભીમસેન કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શક્યો ?^{૧૦} જે કર્ણે કવચ-કુંડલો સાથે જ જન્યો હતો, તે સૂતપુત્ર કર્ણની સામે ભીમસેન કેવી રીતે લડાઈમાં લડ્યો હતો ?^{૧૧} હે સંજય ! તે બંને મહાબળવાનોનું જે પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય અને તેમનામાંથી જે વિજયી થયો હોય, તે બધું હું મને જાણું હોય તેવું સત્ય કહે. અરેબ્ધ, હું કયા કહેવામાં ઘણો કુશળ છે.^{૧૨}

સંજય બોલ્યો : ભીમસેને તો રથીશ્રેષ્ઠ કર્ણનો ત્યાગ કરીને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બંને વીરો હતા, ત્યાં જવાની જ ઇચ્છા રાખી હતી.^{૧૩} પણ હે મહારાજ ! તેને તેમ જતો જોઈને રાધાપુત્ર કર્ણ તેની તરફ ધસી ગયો અને એ જમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ તેણે ભીમસેન પર

કંકપક્ષીનાં પીછાં બાધેલાં બાણોની વૃદ્ધિ કરી
મૂઢી.^{૨૦} તે સમયે પ્રદુલ્લ ક્રમળ સમાન મુખથી
હાસ્ય કરતા એ બળવાન અધિરથપુત્રે અન્નું ન
પાસે જતા તે ભીમસેનને રણસંગ્રામ માટે પકકાર
આપ્યો.^{૨૧}

કર્ણ બોલ્યો : અદ્યા ભીમસેન ! તું શત્રુઓ
સાથે યુદ્ધ કરે છે, એમ મને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ
ન હતો, તો પછી આ સમયે તું અન્નું નને જવાની
ઘઝઝાથી કેમ પૂઠ દેખાડે છે?^{૨૨} હે પાંડવનંદન !
કુંતીના પુત્રને આમ કરવું ઘટતું નથી. માટે મારી
સામે ભોમો રહીને મારા પર બાણોનો વરસાદ
વરસાવ.^{૨૩}

કર્ણના યુદ્ધ માટેના આ પકકારને ભીમસેન
સાંખી રહ્યો નહિ. અર્ધમંડળાકારે પાછો ફરીને
તેણે કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. મહા-
યશસ્વી ભીમસેને કવચ ધારણ કરીને દ્વંદ્વયુદ્ધ
કરવા સજ્જ થયેલા સર્વશસ્ત્રકુશળ એ કર્ણ પર
સીવાં જતારાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા
માંડ્યો.^{૨૪, ૨૫} ચાલુ લડાઈનો અંત લાવવાની
ઘઝઝાથી તથા કર્ણને મારી નાખવાની ઘઝઝાથી
મહાબળવાન ભીમસેને તેના અનુચરોને પ્રથમ
મારી નાખ્યા અને પછી તેને મારવાની ઘઝઝા
કરી^{૨૬} હે રાજા ! તેથી શત્રુતાપન ભીમસેન
ક્રોધેર તે કર્ણ ઉપર અનેક જાતની ઉચ બાણ-
વૃદ્ધિઓ કરવા લાગ્યો.^{૨૭} પરંતુ પરમ અસ્રોને
જણનારો કર્ણ મદમત્ત હાથી સમાન ગમન કર-
નારા તે ભીમસેનની તે સર્વ બાણવૃદ્ધિઓને જાત-
જાતની અસ્રમાયાઓથી ગળી જવા લાગ્યો.^{૨૮}
વિદ્યાથી પૂર્ણથેલો અને બળવાન એવો મહાબાહુ
કર્ણ પોતે મહાધનુર્ધર હોઈને આચાર્યની પેઠે
બરાબર રણમાં ધૂમવા લાગ્યો.^{૨૯} હે રાજા !
કોપથી યુદ્ધ કરી રહેલા ભીમસેનની બાણે હાંસી
કરતો હોય તેમ એ કર્ણ તે કુંતીનંદન વૃકોદર

સામે યુદ્ધ કરતો હતો.^{૩૦} પણ કુંતાપુત્ર ભીમસેન
ચારે બાજુ યુદ્ધ કરતા વીરોના દેખતાં કર્ણે કરેલી
પોતાની હાંસીને સાંખી રહ્યો નહિ.^{૩૧} અથી
અંકુશથી જેમ મહાન હાથીને વીંધી નાખે, તેમ
તેણે પોતાની સામે આવેલા તે કર્ણને વત્સદંત
બાણોથી ક્રોધપૂર્વક છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૩૨}
વળી પથ્થર પર ધસેલાં, સુવર્ણનાં મોઢિયાંવાળાં
અને બરાબર તાકીને છોડેલાં બીજાં એકવીસ
બાણો મૂકીને તેણે વિચિત્ર કવચવાળા તે કર્ણને
ભેદી નાખ્યો. એટલે પછી કર્ણે ભીમસેનના મોનેરી
સાજથી ઢંકાયેલા અને વાયુ સમાન વેગવાળા
ઘોડાઓને પાંચ પાંચ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા.
વળી હે રાજા ! ત્યાં એક અરધા પલકારામાં
તો કર્ણે ભીમસેનના રથ પ્રત્યે કરેલી યમબાણ
બળ સર્વના જોવામાં આવી.^{૩૩-૩૫} આમ હે
મહારાજ ! કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એ બાણો
વડે પાંડુપુત્ર ભીમસેન રથ, ધન અને સારથિ
સાથે ઢંકાઈ ગયો હતો.^{૩૬} વળી ક્રોધાયમાન
થયેલા કર્ણે ચોસઠ બાણો મારીને ભીમસેનના
મજ્જાત કવચને તોડી નાખ્યું અને મર્મને ભેદી
નાખનારાં કેટલાંએક નારાયણો મૂકીને તેને
પ્રહાર કર્યો.^{૩૭} ત્યારે કર્ણના ધનુષ્યમાંથી નીક-
ળતાં તે બાણોને લેખામાં લીધા વિના જ નીડર
મહાબાહુ ભીમસેન કર્ણની લગલગ જઈ પહોંચ્યો.
હે મહારાજ ! તે સમયે કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટી
રહેલાં ઝેરી સપ્ત સરખાં બાણોને ઝીલી રહેલો
ભીમસેન રણમાં જરાય ગભરાયો ન હતો. તે
પ્રતાપી ભીમસેને તો પાણીદાર અને તીક્ષ્ણ એવાં
લદ્ધજાતિનાં બાણો મારીને કર્ણને યુદ્ધમાં વીંધી
જ નાખ્યો^{૩૮-૪૦} એટલે કર્ણે પણ જયદ્રથનો
વં પ કરવા ઇચ્છતા મહાબાહુ ભીમસેનને રમત
વાતમાં અનેક બાણોથી ઢાંકી દીધો.^{૪૧} એ યુદ્ધમાં
કર્ણ પ્રથમથી જ સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરીને લડતો

હતો અને પૂર્વના વેરનું સ્મરણ કરતો ભીમસેન પ્રથમથી જ દૂર સ્વરૂપધારણ કરીને હડતો હતો.^{૪૨} દ્રોણી અને શત્રુઓનો સંહાર કરનાર ભીમસેન પોતાના તે અપમાનને સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે કર્ણ પ્રત્યે સત્વર આણુવૃદ્ધિ કરવા માંડી.^{૪૩} એ રણમાં ભીમસેને છોડેલાં તે બાણો શબ્દ કરતાં પક્ષીઓની પેઠે ચારેબાજુથી વીર કર્ણ પર પડવા લાગ્યાં.^{૪૪} ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એ બાણોના અગ્રભાગે ઘણા ચક્રચકિત હતા અને તેમનાં મોઢિયાં તદ્દન સુવર્ણનાં હતાં. જમ પતંગિયાં અગ્નિને ઢાંકી દે, તેમ તેમણે રાધાપુત્ર કર્ણને તદ્દન ઢાંકી દીધો હતો.^{૪૫} હે ભરતવંશી રાજા ! તે રથીત્રણે કર્ણ જ્યારે બાણોથી ચોમર ઢાંકાઈ ગયો, ત્યારે તેણે પણ બાણોના ઉગ્ર વરસાદો વરસાવવા માંડ્યા.^{૪૬} વૃંદાદર પણ રણને શોભાવનારા તે કર્ણનાં વજ્ર સમાન બાણોને પોતે છોડેલાં અનેક જ્વલતાં બાણોથી વચમાં જ કાપી નાખતો હતો.^{૪૭} ત્યારે હે ભારત ! શત્રુઓને દમનારા સૂર્યપુત્ર કર્ણે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને ભીમસેનને રણમાં છાઈ દીધો.^{૪૮} તે વેળા હે ભારત ! શાહુડી જમ પીછાંબીથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ અમે ભીમસેનના શરીરને બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલું જોઈ રહ્યા હતા.^{૪૯} સૂર્ય જમ પોતાનાં કિરણોને ધારણ કરે છે, તેમ તે વીર ભીમસેન કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં પથ્થર પર ધસીને સાફ કરેલાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણોને ધારણ કરી રહ્યો હતો.^{૫૦} તેનું શરીર સર્વ પ્રદેશમાં લોહીથી ખરડાઈ ગયું હતું, તેથી તે વસંતઋતુમાં ખીલેલાં પુષ્પોના સુકુટવાળા અશોકવૃક્ષની પેઠે રણમાં શોભતો હતો.^{૫૧} પરંતુ મહાબાહુ ભીમસેન એ રણમાં મહાબાહુ કર્ણના તે કૌશલ્યને સહન કરી શક્યો નહિ. તેનાં નેત્ર કોપથી કૂટી ગયાં.^{૫૨} ઝેરથી ઉગ્ર એવા સર્પોથી જમ કેલાસપર્વતને ઢાંકી દેવામાં

આવે, તેમ તેણે કર્ણને પચીસ નારાયણો વડે ઢાંકી દીધો.^{૫૩} વળી તે દેવ સમાન પરાક્રમી ભીમે પ્રાણને હથેળીમાં રાખી, લડી રહેલા તે કર્ણને પ્રથમ છ અને પાછાં આઠ બાણો મારીને મર્મસ્થાનોમાં વીંધી નાખ્યાં.^{૫૪} પછી પ્રતાપી ભીમે બીજું એક બાણ મૂકીને કર્ણના ધનુષ્યને હસતાં હસતાં તત્કાળ કાપી નાખ્યું.^{૫૫} વળી ત્રપાટાખંધ બીજાં દૃઢલાંબેક બાણો મૂકીને તેણે તેના ચારેય ધોડાઓને તથા સારથિને પણ હણી નાખ્યા. ઉપરાંત સૂર્યનાં કિરણ સમાન ચળકતાં નારાયણો મૂકીને તેણે કર્ણને છાતીમાં ઘાયલ કર્યો.^{૫૬} જમ મેઘમંડળને સૌંદર્ય બેદીને સૂર્યનાં કિરણો બહાર નીકળી આવે છે, તેમ ભીમનાં તે બાણો પણ કર્ણને લેલીને તત્કાળ સૌંદર્ય બહાર નીકળી આવ્યાં અને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૫૭} એટલે પછી કપાયેલા ધનુષ્યવાળો તથા બાણોથી ઘાયલ થયેલો તે પુરપાભિમાની કર્ણ મહાન દુઃખ પામીને બીજ રથ સામે ઢોડી ગયો.^{૫૮}

છીત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તર્ગત જયદ્રથવધપર્વના
'કર્ણને પરાજય' નામના અધ્યાય ૧૩૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૨ માં

ભીમ અને કર્ણનું યુદ્ધ

॥ શ્વરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

સ્વર્પ શિષ્યો મહેશ્વર્ય મૃગૂતમઘનુર્ધરઃ ।
શિષ્યત્વં પ્રાપ્ત્વાનુ કર્ણસ્તસ્પૃતુલ્યોઽન્નવિદ્યાયા ॥૧
ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : મહેશ્વરના શિષ્ય અને ભૃગુ-
ઓના ઉત્તમ ધનુર્ધર એના પરશુરામનો કર્ણ
શિષ્ય છે અને અન્નવિદ્યામાં લગભગ તેના સરખો
જ છે.^૧ અરે ! એ તો પરશુરામથી પણ કંઈક
વિશેષ છે. એ કર્ણ પરશુરામનો પદશિષ્ય છે અને
શિષ્યોના યુગ્ધથી યુક્ત છે. આમ છતાં કુંતીપુત્ર
ભીમસેને તેને લીલામાત્રમાં કેમ જીતી લીધો?^૨
હે સંજય ! જ કર્ણ પર મારા પુત્રોની મહાન

વિજયાશા અવસાની રહી છે, તે કણ્વે ભીમથી પરાજય પામેલો જોઈને દુર્યોધન યું બોલ્યો હતો ?^૩ હે તાત ! વીરને વખાણનારો મહાબળવાન ભીમ-સેન કેવી રીતે હાર્યો હતો ? પછી રણમાં બળતા અગ્નિ જવા એ ભીમસેનને જોઈને કણ્વે શું કહ્યું હતું ?^૪

સંજય બોલ્યો : તે પછી કણ્વે શાસ્ત્રોક્ત વિવિધ સજ્જ કરેલા રથ પર બેઠો અને વાયુથી ઊછળતા સસુદ્રની પેઢે તે ભીમસેન સામે પુનઃ ચઢી આવ્યો.^૫ હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે કણ્વે ક્રોધાયમાન થયેલો જોઈને તમારા પુત્રો ભીમસેનને આગના જડળામાં પડેલો માનવા લાગ્યો.^૬ હવે રાધાપુત્ર કણ્વે ભયંકર ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને તથા તાળીઓનો અવાજ કરીને ભીમસેનના રથ પ્રત્યે ધસ્યો. હે રાજન ! એ રીતે શરૂ સૂર્ય-પુત્રનો તથા મહાત્મા ભીમનો યુનઃ ધોર સમાગમ થયો.^{૭,૮} ત્યાં અન્યોન્ય ક્રોધાયમાન થયેલા તથા પરસ્પરને વધ કરવા ઇચ્છતા તે બન્ને જણા બંને નેત્રોથી અન્યોન્યને બાળી નાખતા હોય તેમ સામ સામે જોઈ રહ્યા હતા.^૯ તે બન્નેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, એ સર્પની પેઢે તે બન્ને જણા તીવ્ર નિઃશ્વાસ નાખતા હતા અને બન્ને શત્રુદમન વીરો અન્યોન્યની સામે આવી જઈને વીંધવા મંડ્યા હતા.^{૧૦} બંને ક્રોધાયમાન થયેલા એ વાદો હોય, શીઘ્રગામી એ શક્તિ હોય અને ક્રોધાયમાન થયેલા એ શરભ હોય, તેમ તે બન્ને જણા સામસામું યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૧} તે વેળા અક્ષયૂતમાં, વનમાં અને વિરાટનગરમાં પોતાને જે જે ક્લેશો તથા દુઃખો પ્રાપ્ત થયાં હતાં, તેનું શત્રુદમન ભીમસેન સ્મરણ કરવા લાગ્યો.^{૧૨} તમારા પુત્રોએ રત્નોની સમૃદ્ધિવાળા તેમના દેશોનું હરણ કયું છે. પુત્ર સહિત તમે તેમને નિરંતર ક્લેશો આપ્યા છે.^{૧૩} તમે નિરપરાધિની કુંતીને પુત્રો

સહિત બાળી નાખવાની ઇચ્છા કરી હતી. વળી તમારા દુષ્ટાત્મા પુત્રોએ કૃષ્ણને સલાની મધ્યમાં જ દુઃખ આપ્યું છે.^{૧૪} હે ભારત ! દુઃશાસને તેનો ચોટલો પકડીને અપમાન કયું છે અને કણ્વે તેને આવાં કઠોર વાક્યો કહ્યાં છે :^{૧૫} 'હે દ્રૌપદી ! હવે તું બીજ પતિને સ્વીકારી લે. તારા પૂર્વના પતિઓ હવે નથી જ એમ તું માની લે. તેલ વિનાના તલ સરખા એ સર્વ નપુંસક પાંડવો તો નરકમાં જ પડ્યા છે.'^{૧૬} વળી હે કુરુવંશજ ! ત્યારે તમારી સમક્ષ સર્વ કૌરવો પણ દુષ્ટ વચ્ચેના બોલ્યા હતા અને તમારા પુત્રો દ્રૌપદીને દાસીભાવે ભોગવવા ઇચ્છા રાખતા હતા.^{૧૭} સલામાં તમારી સમક્ષ કણ્વે કાળા મૃગચર્મને ધારણ કરનારા તથા વનમાં ચાલ્યા જતા પાંડવોને ફૂર વચ્ચેના કહ્યાં છે.^{૧૮} વળી સુખી સ્થિતિમાં રહેલો, ક્રોધી અને ભાન વિનાનો તમારો પુત્ર દુર્યોધન તે સમયે સંકટમાં આવી પડેલા તે પાંડવોને તણ તુલ્ય લેખીને તેમના તરફ જમ આવે તેમ વર્ત્યો છે. આ બધાં દુઃખોનો તથા બાલ્યાવસ્થાથી આરંભીને પોતાને જે કંઈ દુઃખો થયાં હતાં તે બધાંનો શત્રુસંહારક ભીમસેન વિચાર કરવા લાગ્યો અને તે ધર્મોત્તમા પોતાના જીવિતથી તે સમયે વિરક્ત થયો.^{૧૯,૨૦} પછી ભરતસિંહ ભીમે સુવર્ણની પીઠવાળા, દુઃસહ તથા અતિમહાન એવા ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો અને પોતાના પ્રાણને આધાર રાખીને તે કણ્વે સામે ધસી ગયો. ત્યાં તે ભીમસેને કણ્વેના રથ પ્રત્યે સરાણ પર ધસેલાં અને યઠ્યકિત કિરણોવાળાં બાણોની બળ પાયરી દઈને સૂર્યની પ્રભાને ઢાંકી દીધી. ત્યારે અધિરથપુત્ર કણ્વે પણ મોટું અટકાસ્ય કયું અને શિક્ષાઓ પર તીક્ષ્ણ કરેલાં ઢેટલાંએક બાણો છોડીને ભીમસેનની તે બાણબળને વિખેરી નાખી.^{૨૧-૨૩} વળી મહાન

બળવાળા અને મહાન બાહુઓવાળા તે મહારથી
 કણે નવ મોટાં તથા તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને ભીમ-
 સેનને વીંધી નાખ્યો.^{૨૪} આમ અકુશો મારીને
 જમ હાથીને અટકાવવામાં આવે, તેમ કણે
 બાણો મારીને ભીમસેનને અટકાવ્યો; છતાં વૃકો-
 દર તો નિર્ભય થઈને તે સૂતપુત્ર સામે દોડ્યો.
 આમ પાંડવશ્રેષ્ઠ ભીમસેન વેગથી ઉતાવળો ઉતા-
 વળો પોતાની સામે ધસી આવ્યો તે કણે એમું
 અને કોઈ મદોન્મત્ત હાથી જમ બીજા મદોન્મત્ત
 હાથી સામે ધસારો કરે, તેમ તેણે યુદ્ધ માટે સામો
 ધસારો કર્યો.^{૨૫, ૨૬} પછી એકસો ભેરીઓ સમાન
 શબ્દ કરતા પોતાના શબ્દને હર્ષપૂર્વક વગાડીને
 કણે ઊછળી રહેલા સમુદ્રની પેઠે ભીમસેનના
 સૈન્યને બળભળાવી દીધું.^{૨૭} હાથી, ઘોડા, રથ
 અને પાળાઓવાળા પોતાના સૈન્યને આમ બળ-
 ભળી ઊઠેલું જોઈને ભીમસેન કણે પાસે આવ્યો
 અને તેને બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યો.^{૨૮} એ
 રણમાં કણે બાણો મૂકીને ભીમસેનને છાઈ દેતો
 હતો અને તેણે પોતાના હંસ સમાન વર્ણવાળા
 ઉત્તમ ઘોડાઓની સામે ભીમસેનના રીંછ સમાન
 વર્ણના ઘોડાઓને ભેટાડી દીધા હતા. એ પ્રમાણે
 વાયુ સમાન વેગવાળા રીંછવર્ણી ઘોડાઓને શ્વેત-
 વર્ણના ઘોડાઓ સામે ભેટાભેટી થઈ, તે જોઈને
 તમારા પુત્રોના સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર થઈ
 રહ્યો. હે મહારાજ ! આકાશમાં એકઠા મળેલા
 કાળા-ધોળા મેઘો સરખા તે પવનવેગી ઘોડાઓ તે
 વેળા એકબીજા સામે અથડાઈને એકઠા થઈ ગયા
 હતા, તેથી તે બંદુ શોભતા હતા.^{૨૯-૩૧} વળી
 યુદ્ધ કરવા સન્ન થયેલા તથા દોષથી લાલગોળ
 નેત્રોવાળા એ કણે અને ભીમસેનને જોઈને તમારા
 પુત્રોના પક્ષના મહારથીઓ બળમીત થઈને કંપી
 ઊડ્યા હતા.^{૩૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બન્નેનું તે યુદ્ધ
 યમરાટ્ટ સમું ઘોર થઈ રહ્યું હતું અને પ્રેતરાજના

નગરની જમ દુષ્ટ દેખાવતું જણાતું હતું.^{૩૩}
 જણે મોટા સમાજ એકઠો મળ્યો હોય, તેમ સર્વ
 મહારથીઓ પ્રેક્ષક તરીકે એ અદ્ભુત યુદ્ધને જોઈ
 રહ્યા હતા. પણ એ મહારણમાં અમુક એકનો
 જય થયે, બીજાનો નહિ થાય, એ પ્રમાણેનો
 કોઈ પણ નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ.^{૩૪} હે પૃથ્વી-
 પતિ રાજન્ ! પુત્ર સહિત એવા તમારા દુષ્ટ વિચા-
 રના પરિણામે નીપજીતું તે બન્ને મહાન અસો-
 વાળાઓનું હાથોહાથનું યુદ્ધ તદ્દન નજીકમાં થઈ
 રહ્યું હતું અને સર્વ પ્રેક્ષકો તેને જોઈ રહ્યા
 હતા.^{૩૫} શત્રુઓનો સંહાર કરનારા તે બન્ને જણો
 તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને અન્યોન્યને ઢાંચી દેતા
 હતા અને પરસ્પર અદ્ભુત પરાક્રમ કરીને
 આકાશને બાણબળથી છાઈ દેતા હતા.^{૩૬} તે
 બન્ને મહારથીઓ તીક્ષ્ણ બાણો છોડી છોડીને
 એકબીજાને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતા અને
 વૃદ્ધિવાળા બે મેઘોની પેઠે તેઓ અત્યંત જોતોજોતો
 થઈ પડ્યા હતા.^{૩૭} હે પ્રભુ ! સુવર્ણભૂષિત
 બાણોને છોડી રહેલા તે બન્ને શત્રુદમન વીરો
 મોટી ઉડકાઓની પેઠે આકાશને ઝગમગ કરી
 રહ્યા હતા.^{૩૮} ત્યાં હે રાજન્ ! તે બન્નેએ છોટલાં
 ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો જણે શરદઋતુમાં
 મદમત થયેલાં સારસ પક્ષીઓની હાર આકાશમાં
 બંધાઈ હોય તેમ શોભતાં હતાં.^{૩૯} એ સમયે
 સૂતપુત્ર કણેનો ભેટા કરી રહેલા શત્રુદમન ભીમ-
 સેનને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ભીમસેન
 પર અતિશય ભાર આવી પડેલો માનવા લાગ્યા.
 ત્યાં કણે અને ભીમસેને છોટલાં બાણોથી અત્યંત
 હણાયેલા ઘોડાઓ, મનુષ્યો અને દાગીરો બાણો
 પડવાના રથને ફેદી જઈને પડવા લાગ્યા.^{૪૦, ૪૧}
 હે મહારાજ ! અનેક પડતા, પરેલા અને બીજા
 મરણ પામેલા એ અશ્વાદિકથી તમારા પુત્રોના
 માણસોનો સંહાર વળી ગયો હતો. ત્યાં હે

ભરતશ્રેષ્ઠ ! એતએત્તામાં નિજીવ થયેલાં મનુષ્ય,
હાથી અને ઘોડાઓનાં શરીરોથી આખી રણભૂમિ
છવાઈ ગઈ હતી. ૪૨, ૪૩

હતિ શ્રીમદ્દામારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત ૪૪૫૪૫૫૫૫૫માં
'લીમ અને કણ્વું યુદ્ધ'નામનો અધ્યાય ૧૩૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૩ મો

લીમ અને કણ્વું યુદ્ધ (ચાહુ)

॥ પુનરુત્થાન ॥

અલ્પદ્ભૂતમહં મન્યે ભીમસેનસ્ય વિક્રમમ્ ।

યત્કર્ણ યોધયામાસ સમરે લઘુવિક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : ભીમસેનનાં પરાક્રમને હું
અતિ અદ્ભુત માનું છું; કારણ કે તેણે યુદ્ધ-
માં શીઘ્ર પરાક્રમી કણ્વુંની સામે અતિમહાન યુદ્ધ
કયું હતું.^૧ અરે ! યક્ષો, અસુરો અને મનુષ્યો-
ની સાથે સર્વ શક્તિને ધારણ કરી સામા આવેલા
દેવોને પણ કણ્વું રણમાં અટકાવી રાખે તેનો
છે.^૨ તો હે સંજય ! તે કણ્વું યુદ્ધમાં બધું વિજય-
લક્ષ્મીથી પ્રકાશી રહેલા એ ભીમસેનને સંઘ્રામ-
માં કેમ તરી ગયો નહિ ? આ તું મને કહે.^૩ તે
બનેના પ્રાણધૂતમાં કેવી રીતતું યુદ્ધ થયું હતું ?
હું માનું છું કે, આ યુદ્ધમાં જ જય અથવા
પરાજયનો મુખ્ય આધાર રહેલો છે.^૪ હે સૂત !
મારો પુત્ર દુર્યોધન કણ્વુંને પોતાના પક્ષમાં લઈને
ગોવિંદ અને સાત્યકિ સહિત પાંડવોને રણમાં
જીતવાનો હત્તાહ ધરાવે છે.^૫ પણ ભીમકર્મા
ભીમસેને કણ્વુંને યુદ્ધમાં વારંવાર પરાજય આપ્યો
છે, તે સાંભળીને મને મૂંઝવણ થાય છે.^૬ અરેરે !
મારો પુત્ર દુર્યોધનની કુદ્ર નીતિને પરિણામે કૌરવો-
નો વિનાશ જ થઈ રહ્યો છે, એમ હું માનું
છું. હે સંજય ! કણ્વું મહાધનુષધર પાંડવોને કદી
જીતી શકશે નહિ.^૭ પાંડવોની સાથે કણ્વું રણા-
ગણમાં જ જુદો કર્યો છે, તે તે સર્વમાં પાંડવો-
એ કણ્વુંને હરાવ્યો છે.^૮ હે તાત ! ઇંદ્ર સહિત

દેવો પણ પાંડવોને કદી જીતી શકે તેમ નથી; પણ
મારો મૂખ પુત્ર દુર્યોધન એ વાતને સમજતો જ
નથી.^૯ મારા એ પુત્ર કુબેરના ધન જીવું એ યુધિ-
ષ્ઠિરનું ધન હરી લીધું છે, પણ એ મૂખ સમજ્યો
જ નહિ કે, મધ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારની
પેઠે મારો વિનાશ જ થશે.^{૧૦} કપટબુદ્ધિનો દુર્યો-
ધન મહાત્મા પાંડવોના રાજ્યને કપટથી છીનવી
લઈને પોતે જીત્યો છે એમ માની બેઠો છે અને
તે પાંડવોની અવગણના કરે છે.^{૧૧} અરેરે ! પુત્રના
સ્નેહમાં પાયમાલ થયેલા મેં અકુશલાત્માએ પણ
ધર્મમાં રહેલા મહાત્મા પાંડુનંદનોના ઘણા ઘણા
અપરાધો કર્યા છે.^{૧૨} દીર્ઘદર્શી યુધિષ્ઠિરને અને
તેમના ભાઈઓને તો સલાહસંપ કરવાની જ
ઇચ્છા હતી; પણ મારા પુત્રોએ તેને અશક્ત
માનીને તેમનું અપમાન કર્યું છે.^{૧૩} બરેબર !
તે બધાં કુઓને તથા તે બધા અપરાધોને મન-
માં ધૂંટી રાખીને જ મહાબાહુ ભીમસેન સૂત-
પુત્ર સાથે લડ્યો હશે.^{૧૪} માટે હે સંજય ! યુદ્ધ
કરવામાં શ્રેષ્ઠ અને પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતા
તે કણ્વું અને ભીમસેન જ રીતે રણમાં લડ્યા
હોય, તે બધું તું મને કહે.^{૧૫}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! પરસ્પર વધ
કરવાની ઇચ્છાવાળા બે વનગજ જેવા તે કણ્વું
અને ભીમસેન વચ્ચે જ પ્રમાણે સંઘ્રામ થયો
હતો, તે પ્રમાણે હું તમને કહું છું, માટે તમે
તે સાંભળો.^{૧૬} હે રાજન્ ! કોધાયમાન થયેલા
સૂર્યપુત્ર કણ્વું કોધાયમાન થયેલા શત્રુદમન પરાક્રમી
ભીમસેન સામે પરાક્રમ કરીને તેને ત્રીસ બાણોનો
પ્રથમ પ્રહાર કર્યો હતો.^{૧૭} વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ !
તેણે મહાવેગવાળાં, પ્રકાશિત અજ્ઞાગ્રવાળાં
અને સુવર્ણથી સુશોભિત એવાં બીજાં ઠેલાંએક
બાણો મૂકીને ભીમસેનને ઘા કર્યો હતો.^{૧૮} ત્યાં
એ રીતે બાણો ફેંચી રહેલા તે કણ્વુંના ધનુષ્યને

ભીમસેને તથા તીક્ષ્ણ બાણેા મુદ્ધીને કાપી નાખ્યું અને બીજું એક ભલ્લ બાણ છોડીને તેના સારથિને પણ રથની બેઠક પરથી નીચે ઢોળી પાડ્યો. એટલે સૂતપુત્ર કહ્યું ભીમસેનનો તદ્દન નાશ કરવાની ઇચ્છા કરી અને તેણે સુવર્ણ તથા વૈદ્યુર્ધમણિથી ચિત્રવિચિત્ર ઢાંડવાળી એક શક્તિ ગ્રહણ કરી.^{૧૯, ૨૦} સાક્ષાત્ બીજી કાળશક્તિ હોય તેવી તે મહાશક્તિને હાથમાં જાંચી કરીને મહાબળવાન રાધાનંદને તેને બરાબર સાંધી અને તેને ભીમસેન સામે ફેંકી.^{૨૧} ઇંદ્ર જમ વજ્ર ફેંકે, તેમ રાધાનંદને ભીમસેન ઉપર તે જીવલેણ શક્તિ ફેંકી. પછી મહાબળવાન સૂતપુત્રે મોટા શબ્દથી ગર્જના કરી અને તે સાંભળીને તમારા પુત્રો હર્ષમાં આવી ગયા. ત્યાં કહ્યુંના હાથમાંથી છૂટેલી તે સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન પ્રભાવાળી શક્તિને ભીમસેન સાત બાણેા છોડીને આકાશમાં જ કાપી નાખી.^{૨૨-૨૪} હે રાજા ! એ રીતે કાંચળી વિનાના સર્પ સમાન દેખાતી તે શક્તિને કાપી નાખીને ભીમસેન જણે સૂતપુત્રના પ્રાણેાને બોળવા લાગ્યેા.^{૨૫} તે ઢાપાયમાન થઈને કહ્યું સામે મોરનાં પીંછાં બાંધેલાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં, સરાણુ પર ઘસેલાં અને સાક્ષાત્ કાળદંડ સમાન તીક્ષ્ણ બાણેાને યુદ્ધમાં છોડવા મંડ્યો.^{૨૬} કહ્યું પણ તે સમયે સુવર્ણની પીઠવાળું બીજું દુરાસન ધનુષ્ય હઠાવીને તથા તે મહાન ધનુષ્યને ખેંચીને ઘણાં બાણેા છોડવા માંડ્યાં.^{૨૭} પણ હે રાજન ! પાંડુપુત્ર ભીમસેને કહ્યું છોડેલાં તે મહાન બાણેાને નમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણેા વડે કાપી નાખ્યાં અને સિંહની પેઠે એ ગર્જના કરવા લાગ્યેા. એ રીતે તે બન્ને જણા ગાયોના મધ્યમાં ગર્જના કરતા બે બળવાન આખલાઓની પેઠે તથા માંસને મારે અન્યોન્ય સામે ત્રાડ નાખતા બે

વ્યાઘ્રોની પેઠે ગાજી રહ્યા હતા અને અન્યોન્યને પ્રહાર કરીને એકબીજાનો દાવ વાળવા ઇચ્છતા હતા.^{૨૮-૩૦} વાડામાં રહેલા બે સાંઢોની પેઠે તેઓ એકબીજાની સામે કતારાઈ કતારાઈને એતા હતા અને તેઓ પરસ્પર સામસામા દંત-શૂળો બરાવીને યુદ્ધ કરતા બે મોટા હાથીઓ સમાન દેખાતા હતા.^{૩૧} હે મહારાજ ! ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને છોડેલાં બાણેા વડે તે બન્ને જણા એકબીજા સામે પ્રહાર કરી રહ્યા હતા અને શસ્ત્રવૃથિથી પરસ્પરને બાળી નાખતા હતા.^{૩૨} તે બન્ને જણા ક્રોધથી ડોળાઓ ફાટી ફાટીને એકબીજા સામે એતા હતા અને એકબીજા સામે હસી હસીને વારંવાર અન્યોન્યની સામે તર્જના કરતા હતા.^{૩૩} વળી સમયે સમયે તેઓ શંખોનો શબ્દ કરતા કરતા એ રીતે પરસ્પર યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. તે પછી હે રાજા ! ભીમસેને ફરીથી કહ્યુંના ધનુષ્યને મુદિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું.^{૩૪} તેણે કહ્યુંના શંખવર્ણા ઘોડાઓને મારી નાખીને યમલોકમાં મોકલી દીધા અને એના સારથિને પણ રથના માળામાંથી નીચે પાડી નાખ્યો.^{૩૫} આમ સૂર્યપુત્ર કહ્યુંના ઘોડાઓ માર્યા ગયા હતા, તેનો સારથિ મરણ પારગેા હતા અને પોતે પણ રણમાં બાણેાથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયેા હતા. આથી તે અતિ જાંડી ચિંતામાં પડી ગયો.^{૩૬} બાણજળથી તે ગમરાઈ ગયેા હતા અને હવે શું કરવું તેની પણ તેને ખબર પડી નહિ. કહ્યુંને એ રીતે સંકટમાં આવી પડેલો એઈને રાજા દુર્યોધન ક્રોધથી બાળે મુગ્ધવા લાગ્યો અને પોતાના ભાઈ દુઃશ્યને આજ્ઞા કરવા લાગ્યો : ' અરે ઓ દુઃશ્ય ! જા, જલદી જા. એ પાંડુપુત્ર ભીમસેન આ રાધાપુત્ર કહ્યુંને ગળી બાળ છે.^{૩૭, ૩૮} મારે કહ્યુંને કુમક આપીને તું તે નપુંસક ભીમસેનનો શીઘ્ર નાશ

કરી નાખ્યા. એ પ્રમાણે દુર્યોધને આજ્ઞા કરી, એટલે તમારા પુત્ર દુર્યોધે તેને કહ્યું કે, 'બહુ સાનં.'^{૧૩૨} હવે એ દુર્યોધ કર્ણ સામે યુદ્ધ કરી રહેલા બીમસેન સામે ધસ્યો અને બાણોની ઘુંટિ કરવા લાગ્યો. તેણે નવ બાણોથી બીમ-ને અને આઠ બાણોથી તેના ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા.^{૧૩૩} વળી તેણે છ બાણોથી તેના સારથિ-ને તથા ત્રણ બાણોથી તેના ધ્વજને પ્રદાર કર્યો અને પાછાં સાત બાણો બીમસેનને માર્યાં. તે ઐર્ષ બીમસેન ઢાઢ્યો. તેણે ઉપરાડપરી બાણો મૂકીને દુર્યોધના ઘોડાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા અને તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં ગાઠ પ્રદાર કરી તેને પોતાને પણ યમલોકમાં વિદાય કરી દીધો. તે સમયે સારી રીતે શણગારેલા તથા સર્પની પેઠે પૃથ્વી પર વારંવાર તરફી રહેલા તે દુર્યોધને ઐર્ષને દુઃખી થયેલો દયાળુ કર્ણ રડી પડ્યો અને તેણે તમારા તે પુત્રની પ્રદક્ષિણા કરી. આ તરફ બીમસેન તો પોતાના કદા શત્રુ કર્ણને રથ વિનાનો કરીને ઘણો ગર્વમાં આવી ગયો અને સંખ્યાબંધ બાણોથી, બંદૂકોથી તથા લોખંડી શંકુઓથી તેને છાઈ દેવા જ લાગ્યો. આમ અતિરથી કર્ણ અનેક બાણોથી બેદાતો હતો, છતાં તે શત્રુતાપને ક્રોધાયમાન સ્વરૂપવાળો તે બીમસેનનો રણમાં ત્યાગ કર્યો ન હતો.^{૧૩૪-૧૩૫}

ધૃતિ શ્રીમદ્મારતમાં ડ્રોણપર્વતતર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં
'બીમ અને કર્ણનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૪ મો

કર્ણનું રણમાંથી પલાયન

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

સર્વથા વિરથઃ કર્ણઃ પુનર્મિમિન નિર્જિતઃ ।

રથમન્યં સમાસ્વાય પુનર્વિવ્યાધ પાંડવમ્ ॥ ૧ ॥

સત્ય બોલ્યો : હવે સર્વથા રથરહિત થયેલો અને બીમસેનથી પરાજય પામેલો કર્ણ બીજા

રથમાં બેસીને પુનઃ યુદ્ધ કરવા આગ્યો અને બાણો વડે બીમસેનને વીંધવા લાગ્યો.^૧ જમ બે મોટા હાથીઓ સામસામા આવી જઈને એક-બીજાને દંતુશળોથી પ્રદાર કરે, તેમ તે બન્ને જણા સંપૂર્ણ કાન સુધી ખેંચેલા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે અન્યોન્યને પ્રદાર કરવા લાગ્યા.^૨ તે પછી કર્ણે બીમસેનને સંખ્યાબંધ બાણો માર્યાં અને મોટી ગજના કરીને તેને પુનઃ છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^૩ ત્યારે બીમસેન સ્ત્રીમાં જનારાં દશ બાણો મૂકીને તેને સામેથી વીંધી નાખ્યો અને નમેલાં પર્વવાળાં સિત્તેર બાણોનો તેને પુનઃ પ્રદાર કર્યો.^૪ વળી દે રાજન! બીમસેન કર્ણને નવ બાણો વડે છાતીમાં વીંધી નાખ્યો અને બીજા એક તીક્ષ્ણ બાણથી તેના ધ્વજને પણ વીંધી નાખ્યો.^૫ પછી જમ અંકુશોથી મોટા હાથી-ને પ્રદાર કરવામાં આવે અને જમ ચાતુકાથી ઢાઈ એક ઘોડાને માર મારવામાં આવે, તેમ તેણે કર્ણને ત્રેસડ બાણોનો માર માર્યો.^૬ દે મહારાજ! યશસ્વી બીમસેને જ્યારે કર્ણને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે વીર જીમ વડે પોતાનાં ગલોડાં ચાટવા લાગ્યો અને તેના નેત્રના ખૂણા ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયા.^૭ પછી દે મહારાજ! ઇંદ્રે બલદૈત્ય સામે જમ વજ્ર છોડ્યું હતું, તેમ તેણે આખા શરીરને ચીરી નાખે તેવું એક બાણ બીમ-સેન સામે છોડ્યું.^૮ સૂતપુત્ર કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું તે વિચિત્ર પીછાંવાળું બાણ બીમસેનને વીંધી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^૯ આથી મહાબાહુ બીમસેનનાં નેત્રો પણ ક્રોધથી લાલ બની ગયાં. તેણે સાક્ષાત્ વજ્ર સરખી, ચાર હાથના માપની, સુવર્ણની કક્ષીઓવાળી તથા છ આરા-ઓવાળી એક ભારે ગદા વિચાર કર્યા વિના કર્ણના તરફ ફેંટી. વજ્રથી ઇંદ્ર જમ અસુરોને મારી નાખે, તેમ ભરતવંશી બીમસેન ક્રોધપૂર્વક તે ગદાને

કેંદ્રીને કણ્ડનાં સુંદર ગતિના ઉત્તમ ઘોડાઓને
મારી નાખ્યા. વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મહાબાહુ
ભીમસેને ગે ક્ષુર ભતિનાં બાણો મૂકીને કણ્ડના
ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને બીજાં કટલાંચક
બાણો વડે તેના સારથિને પણ મારી નાખ્યો.
એટલે પછી હે ભારત ! માર્યા ગયેલા ઘોડા તથા
સારથિવાળા તેમજ પડી ગયેલી ધ્વજવાળા તે
રથનો ત્યાગ કરીને કણ્ડ ઉદાસ અને પોતાના
ધનુષ્યનો ટંકાર કરતો પૃથ્વી પર ઊભો રહ્યો. તે
વેળા અમે રાધાપુત્ર કણ્ડનું અદ્ભુત પરાક્રમ
જેઠું. ૧૦-૧૪ કારણ કે તે રથીશ્રેષ્ઠ પોતે રથ
વિનાનો થઈ ગયો હતો, છતાં પોતાના શત્રુને
અટકાવી રહ્યો હતો. એ રથમાં રથરહિત થઈને
ઊભેલા પુરુષશ્રેષ્ઠ કણ્ડને જોઈને હે રાજન ! તમારા
પુત્ર દુર્યોધને દુર્યુષ્ઠને કહ્યું : 'અરે ઝા દુર્યુષ્ઠ !
જો, આ કણ્ડને ભીમસેને રથ વિનાનો કરી
નાખ્યો છે. ૧૫, ૧૬ માટે તે પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારથીને
'તું' એક રથ આપી આવ.' હે ભારત ! એ રીતતું
દુર્યોધનનું વચન સાંભળીને દુર્યુષ્ઠ સત્વર કણ્ડની
પાસે ગયો અને બાણો વડે ભીમસેનને અટ-
કાવવા લાગ્યો. આમ દુર્યુષ્ઠને સંઘ્રામમાં કણ્ડને
પગલે આવેલો જોઈને વાયુપુત્ર ભીમસેન અત્યંત
હર્ષમાં આવી ગયો અને ગલ્લાકાં આટવા લાગ્યો.
હે મહારાજ ! તે પાંડુપુત્રે બાણો મૂકીને કણ્ડને
અટકાવી રાખ્યો અને તત્કાળ દુર્યુષ્ઠ તરફ
પોતાના રથને હંકારાવ્યો. હે મહારાજ ! તે જ
ક્ષણે નમેલા પર્વવાળાં નવ બાણો મારીને ભીમે
દુર્યુષ્ઠને યમલોકમાં મોકલી દીધો. એ રીતે હે
હે રાજન ! જ્યારે દુર્યુષ્ઠ મરણ પામ્યો, ત્યારે
અધિરથપુત્ર કણ્ડ તેના રથ પર જ ચઢી બેઠો અને
પ્રદીપ્ત સૂર્ય સરખો શોભવા લાગ્યો. દુર્યુષ્ઠ તો
રણભૂમિ પર પોઠી ગયો હતો, તેનાં મર્મસ્થાનો
છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તેનું આખું શરીર

લોહીથી ખરડાઈ ગયું હતું. દુર્યુષ્ઠને એ સ્થિતિ-
માં પડેલો જોઈને કણ્ડનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ
આવ્યાં. એક સુહૃત્કાળ સુધી તો તે સ્તબ્ધ
થઈને જ ઊભો રહ્યો. પછી પ્રાણરહિત થયેલા તે
દુર્યુષ્ઠનું અંતિક્રમણ કરીને કણ્ડે તેની પ્રદક્ષિણા
કરી. ૧૭-૨૩ લાંબો ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને એ
વીર ક્ષણવાર વિચારવા લાગ્યો કે, 'હવે મારે શું
કરવું?' આમ ઘણો વિચાર કર્યો છતાં તેને
કર્તાવ્ય-કર્મનું જ્ઞાન આવ્યું નહિ. હે રાજન !
એ તકનો લાભ લઈને ભીમસેને ગીધનાં પીછાં
બાંધેલાં ચૌદ નારાયણો મૂકીને કણ્ડને પ્રહાર
કર્યો. હે મહારાજ ! સુવર્ણની પૂંખવાળાં તે
બાણોએ મહાતેજસ્વી કણ્ડના કવચને તોડી નાખ્યું
અને દશે દિશાઓને સુશોભિત કરી મૂકી. વળી
રહિરતું ભોજન કરનારાં તે બાણોએ સૂતપુત્રના
રહિરતું પાન પણ કયું. ૨૪-૨૬ હે માનવરાજ !
કાળે પ્રેરેલા ક્રોધી સર્પોની પેઠે પૃથ્વી પર પથરા-
યેલાં તે બાણો ઘણાં જ દેહીધ્યમાન જણાતાં હતાં
અને તેઓ પૃથ્વીમાં સીધાં પેસી ગયાં હતાં,
તેથી તે દરમાં અર્ધાં પેડેલા મહાન સર્પો જ્યાં
જણાતાં હતાં. તે પછી રાધાપુત્ર કણ્ડે સુવર્ણથી
વિભૂષિત એવાં અતિ ઉચ્ચ ચૌદ નારાયણો વડે
ક્રાઈ ભતનો વિચાર કર્યો વિના સામે પ્રહાર
કર્યો. તે બાણોએ ભીમસેનના ડાબા હાથને વીંધી
નાખ્યો. ત્યાં પક્ષીઓ જમ કૌંચપર્વતમાં પ્રવેશ
કરે, તેમ તે ભયંકર બાણો પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.
સારે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરતાં એ નારાયણો
સૂર્યાસ્ત સમયે દેહીધ્યમાન જણાતાં કિરણો સમાન
શોભતાં હતાં. આમ રણમાં મર્મને વીંધી નાખ-
નારાં કણ્ડનાં બાણોથી ભીમસેન ચિરાઈ ગયો
હતો; તેથી પર્વત જમ પાણીના ઝરણને ઝરે,
તેમ તે રહિરે ઝરતો હતો. પછી ભીમસેને બરા-
બર સાવધ થઈને ત્રણ બાણો મૂક્યાં અને તે

પુત્રને વીંધી નાખ્યો. વળી ગરુડ સમાન
વાળાં બીજાં સાત બાણો મારીને તેણે એના
મથિને પણ ધાવણ કર્યો. હે મહારાજ! એટલે
ભીમસેનના બાણપ્રહારથી વિહ્વળ થયેલો તે કણું
મવાળા ઘોડાએ વડે મહાભયથી રણનો ત્યાગ
રીને નાસી ગયો; પણ અતિરથી ભીમસેન તો
તાના ધનુષ્યનો ટંકારવ કરીને બળબળતા
ભિની પેઠે રણમાં ઊભો જ રહ્યો હતો. ૨૭-૩૫

તિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થતઃ જયદ્રથપદ્મપર્વમાં
'કર્ણંતું પલાયન' નામનો અધ્યાય ૧૩૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૫ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના બળાપા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

‘ભવેવ પરં મન્યે ધિક્ પૌરુષમનર્યક્મ્ ।

યત્રાધિરથિરાયત્તો નાતરત્ પાંડવ રમે ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : મારે દેવને જ સર્વોત્કૃષ્ટ
માનવું પડે છે. પુરુષાર્થ તો નિષ્ફળ છે અને
ધેક્કારવા યોગ્ય છે; કારણ કે રણમાં બરાબર
સાવધ રહેલો અધિરથપુત્ર કણું પણ પાંડુપુત્ર ભીમ-
સેનને તરી શક્યો નહિ. ૧ મેં દુર્યોધનને વારંવાર
આમ બોલતો સાંભળ્યો છે : ‘આ રણસંઘામમાં
કણું ગોવિંદ સહિત પાંડવોને જીતવાનો ઉત્સાહ
ધરાવે છે. કણું સમાન બીજાં કોઈ યોદ્ધો મારા
જેવામાં આવતો નથી.’ હે સૂત ! મંદબુદ્ધિનો
દુર્યોધન પ્રથમ મને કહેતો હતો કે, ‘કણું બળ-
વાન, શરવીર, દૃઢ ધનુષ્યધારી અને યુદ્ધના શ્રમને
જીતનારો છે. આ યુદ્ધમાં વસુધેણ (કણું) ની
મને સહાય છે, તેથી દેવો પણ મને જીતવા
સમર્થ નથી. તો પછી હે રાજન્ ! સરવશિત
અને હેમાકૃત્યા આ પાંડવો તે કાણ માત્ર છે ?
આવા કણુંને ઝેર વિનાના સપ્તની પેઠે પરાજય
પામેલો તમા યદ્ધમાંથી પલાયન કરી ગયેલો

રાજ્યમૂઢ થયેલા તે દુર્યોધને યુદ્ધોમાં અકુશળ
એવા મારા પુત્ર દુર્યુધ એકલાને પતંગિયાની પેઠે
અગ્નિમાં હોમી દીધો છે । હે સંજય ! બરેબર,
મને તો લાગે છે કે, અશ્વત્થામા, મદ્રરાજ, કૃપા-
ચાર્ય અને કણું એ બધા એકઠા મળીને ભીમ-
સેનની સામે ઊભા રહેવાને શક્તિમાન નથી. તેઓ
બધા આ ભીમસેનના દશ હજાર હાથી જટલા
મહાધોર બળને તથા વાયુ સમાન તેજવાળા એ
ભીમસેનના કૂર વ્યવસાયને બાણે છે, તેથી યુગાંત
સમયના કાળ જેવા કૂરકર્મા ભીમસેનને તેઓ
રણમાં શા માટે કાપાવે ? તેઓ તો તેનાં બળ,
કાપ અને વીર્યને બરાબર બાણે છે. એક મહા-
બાહુ કણું જ પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા
એ ભીમસેનનો અનાદર કરીને તેની સામે રણમાં
યુદ્ધ કર્યું હશે । પણ દેવયોગે ઇંદ્ર જેમ અસુરને
જીતે તેમ તેણે કણુંને જીત્યો છે. ૨-૧૧ તે પાંડુ-
પુત્ર ભીમસેનને રણમાં કોઈ જીતી શકે તેમ નથી;
કારણ કે તે એકલો દ્રોણને પણ મથી નાંખીને
મારી સેનામાં દાખલ થયો છે અને અનુનની
શોધ કરી રહ્યો છે. જીતવાની ઇચ્છાવાળો કયો
પુરુષ તે ભીમસેનની સામે જઈ શકે ? આ સંજય !
તે ભીમની આગળ ઊભા રહેવાનો પણ કાણ
ઉત્સાહ કરી શકે ? ૧૨, ૧૩ કોઈ રાક્ષસ હાથમાં
વળ જાયું કરીને ઊભેલા ઇંદ્રની સામે ઊભો
રહેવાનો ઉત્સાહ કરી શકતો નથી, તે જ પ્રમાણે
મનુષ્ય પ્રેતરાજના નગરમાં પહોંચી જઈ પાછો
ત્યાંથી અહીં આવી શકે, પણ ભીમસેનની આગળ
જઈને તે કદી પાછો અહીં આવે જ નહિ. આ
યુદ્ધમાં જ પુરુષો મોહિત થઈને ક્રોધાયમાન થયેલા
ભીમસેન પાછળ દોડ્યા છે, તે અદ્ય ચેતનવાળા
પુરુષો પતંગિયાની પેઠે અગ્નિમાં જ પેલા છે. તે
સમયે સભામાં સર્વ કૌરવોના સાંબળતાં ભીમસેને

વધના સંબંધમાં જે પ્રતિજ્ઞાવચન કહ્યું છે, તેનો વિચાર કરીને તથા કર્ણને ભીમે પરાજય પમાડ્યો છે એ જોઈને, દુઃશાસન ભયભીત થયો છે અને પોતાના મોટાભાઈ સહિત ભીમ સામે યુદ્ધ કરતાં જરૂર અટકી પડ્યો છે. હે સંજય ! મારા દુર્યોદ્ધિ પુત્ર દુર્યોધને અગાઉ સભામાં વારંવાર કહ્યું હતું કે, 'કર્ણ, દુઃશાસન અને હું યુદ્ધમાં પાંડવોને જીતીશું.' તે મારો પુત્ર દુર્યોધન હવે ભીમે રથ-રહિત કરી પરાજય પમાડેલા કર્ણને જોઈને તથા સંધિ કરાવવા માટે આવેલા શ્રીકૃષ્ણના કરેલા અપમાનથી આ વેળા ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ કરતો હશે ! ભીમસેને પોતાના ક્વચંધારી ભાઈઓને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે તે જોઈને, મારો પુત્ર ખરેખર પોતાના અતિમહાન અપરાધના સંબંધમાં સંતાપ કરતો હશે ! અરે ! જીવનું જીવન કરવા ઇચ્છતો ક્યો પુરુષ કોંઘાયમાન થઈને સાક્ષાત્ કાળની પેઠે ભોલેલા એ ભયંકર આયુધધારી પાંડુપુત્ર ભીમસેનની આંઠો બળ ? વડવાશિના મુખની મધ્યમાં આવેલો મનુષ્ય કદાચ મુક્ત થઈ શકે, પણ ભીમસેનના અપાટામાં આવેલો મનુષ્ય કદી મુક્ત થાય નહિ, એવો મારો નિશ્ચય છે. આ યુદ્ધમાં પાંડવો, પાંચાલો, કૃશવ અને સાત્યકિ અત્યંત દોષ્યા છે, તેઓ પોતાના જીવિતનું રક્ષણ કરવા વિષે પણ ખેવના રાખતા નથી અને પ્રાણને આધાર રાખીને જ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. આથી હે સારથિ ! મારા પુત્રોના પ્રાણ હવે તોળાઈ જ રહ્યા છે. ^{૧૪-૨૪}

સંજય બોલ્યો : હે કુરવંશી રાજા ! આ મહાભયંકર પ્રસંગ આવ્યો છે, ત્યારે તમે જે શોક કરો છો તે ક્ષવળ વ્યર્થ છે. ખરું જોતાં આ જગતના વિનાશનું મૂળ તમે પોતે જ છો, એમાં જરાયે સંશય નથી. ^{૨૫} પ્રથમ પુત્રોનાં વચન પર આધાર રાખીને તમે પોતે જ આ મહાન વેર

ભિલું કર્યું છે. તે સમયે તમને ઘણું ઘણું કહેવામાં આવ્યું હતું, છતાં મરવા પડેલો માણસ જમી પોતાને હિતકારક ઔપધનો અનાદર કરે છે, તેમ તમે તે વચનોના અનાદર કર્યો હતો. ^{૨૬} હે નરોત્તમ ! તમે પોતે જ પ્રથમ અતિ દુર્જન (પચાવવાને અશક્ય) કાલકૂટ વિષનું પાન કર્યું છે, તેથી હવે તેનાં સંપૂર્ણ ફળને તમે પામે. ^{૨૭} આ સમયે તમે યથાશક્તિ યુદ્ધ કરનારા મહાબળવાન યોદ્ધાઓની નિંદા કરો છો, પરંતુ તે યુદ્ધ જે પ્રમાણે થયું હતું તે હું તમને કહું છું. ^{૨૮} હે ભારત ! કર્ણને ભીમસેનથી પરાજય પામેલો જોઈને તમારા પુત્રોમાંના પાંચ મહાધનુર્ધર ભાઈઓ તે સહન કરી શક્યા નહિ. ^{૨૯} ત્યાં દુર્મર્ષણ, દુઃસહ, દુર્મંદ, દુર્ધર અને જય નામના તે પાંચય ભાઈઓ તરેહતરેહનાં કવચો ધારણ કરીને પોતાના શત્રુ ભીમસેન સામે ધસી ગયા. ^{૩૦} તેમણે મહાબાહુ ભીમસેનને ચારેબાજુથી ઘેરી લીધા અને પતંગોના સમૂહની પેઠે બાણો વરસાવીને ભીમસેનની સર્વ દિશાઓને ઢાંકી દીધી. દેવ સમાન સ્વરૂપવાળા તે કુમારોને એકાએક પોતાની સામા આવતા જોઈને ભીમસેને હસતાં હસતાં તેમનો સ્વીકાર કર્યો. ^{૩૧, ૩૨} એવામાં ભીમસેનની સામા ગયેલા તમારા પુત્રોને જોઈને રાધાપુત્ર મહાબળવાન ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવા પાછો ફર્યો. ^{૩૩} તે સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા પરશ્વર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં કટલાંચેક બાણો છોડવા મંડ્યો. તે જોઈ ભીમસેન તમારા પુત્રોના અટકાવ્યા છતાં પણ સત્વર તેની સામે ધસી ગયો. તે સમયે કૌરવો-ચારેબાજુથી કર્ણને વીંટાઈ વળ્યા અને ભીમસેન પર સંખ્યાબંધ નમેલાં પર્વવાળાં બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ^{૩૪, ૩૫} પણ હે રાજન ! ભીમસેને માત્ર પચીસ બાણો મૂક્યાં અને ભયંકર ધનુષ્યવાળા તે સર્વ પુરુષ-

શ્રેષ્ઠોને ઘોડાઓ અને સારથિઓ સહિત-ચમતોક-
માં મોકલી દીધા.^{૩૧} એટલે વાયુએ ભાંગી નાંખેલાં
વિચિત્ર પુષ્પોને ધારણ કરનારાં મોટાં વૃક્ષોની જગમગ
તેઓ પ્રાણુરહિત થઈને પોતાના સારથિઓ સાથે
રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યા. તે વેળા અમે
ભીમસેનનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું; કારણ કે તેણે
કર્ણને બાણો વડે અટકાવી રાખીને તમારા પુત્રોને
મારી નાખ્યા હતા.^{૩૨, ૩૩} હે મહારાજ ! ભીમ-
સેન જ્યારે તીક્ષ્ણ બાણો મૂટ્ટી મૂટ્ટીને ચારેબાજુથી
પોતાને અટકાવવા લાગ્યો હતો, ત્યારે સૂતપુત્ર
કર્ણ ભીમસેન તરફ એક્ટ્રીટશે જોઈ રહ્યો હતો.^{૩૪}
ભીમસેન પણ ત્યારે પોતાનાં નેત્રોને ક્રોધથી લાલ-
ચોળ કરીને તથા પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકારવ
કરીને વારંવાર કર્ણની સામે જોવા લાગ્યો હતો.^{૩૫}

ઘટિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વાતર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં
'ધૃતરાષ્ટ્રના બળાષા' નામનો અધ્યાય ૧૩૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૬ મો

ભીમસેનનું યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તવાત્મજાન્તુ પતિતાન્ દૃષ્ટ્વા કર્ણઃ પ્રતાપવાન્ ।

ક્રોધેન મહતાવિષ્ટો નિર્વિષ્ણોઽમૂલ્સજીવિતાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તમારા પુત્રોને એ રીતે રણમાં
પડેલા જોઈને પ્રતાપી કર્ણ મહાન ક્રોધાવેશમાં
આવી ગયો અને પોતાના જીવિતથી લગભગ
બેપરવા થઈ ગયો.^૧ તે સમયે કર્ણ પોતાના
આત્માને એક અપરાધી તરીકે માનવા લાગ્યો;
કારણ કે પોતાની સમક્ષ જ ભીમસેન તમારા
પુત્રોને રણમાં મારી નાખ્યા હતા.^૨ તે પછી
ક્રોધાયમાન થયેલા ભીમસેને કર્ણ સાથેના
પોતાના પૂર્વના વેરને યાદ કરીને અને તેથી જ
ધણે ક્રુધ્ધ થઈને કર્ણ ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા
માંડ્યા.^૩ એટલે રાધાપુત્ર કર્ણે પણ હસતો હોય
તેમ ભીમસેનને પ્રથમ પાંચ બાણો વડે વીંધી

નાખ્યો અને પુનઃ પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં
સુવર્ણ પૂંખી સિત્તેર બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૪
પરંતુ કર્ણે ફેંકેલાં તે બાણોને ભીમસેને ગણ-
કાર્યાં નહિ અને સામેથી પોતે નમેલાં પર્વવાળાં
સો બાણો મૂકીને એ રાધાપુત્રને રણમાં માર
માર્યો.^૫ વળી હે રાજા ! તેણે પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો
મૂટ્ટીને તેનાં મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો અને બીજા
એક ભટ્કાજાતના બાણથી સૂતપુત્રના ધનુષ્યને
ઠાપી નાખ્યું.^૬ આમ હે ભારત ! પોતાનું ધનુષ્ય
કપાઈ ગયું એટલે કર્ણનું મન ધણું ઉદાસ થઈ
ગયું. એ શત્રુતાપને તુરત જ બીજું ધનુષ્ય લીધું
અને કેટલાંએક બાણો વડે ભીમસેનને છાઈ દીધો.
એટલે ભીમસેને કર્ણના ઘોડાઓને તથા સારથિ-
ને મારી નાખ્યા અને પોતે બરાબર બદલો
વાળીને મોટથી ખડખડાટ હસવા માંડ્યું.^{૭, ૮}
વળી હે મહારાજ ! પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમસેને તેના ધનુ-
ષ્યને પણ ઠાપી નાખ્યું તેથી સોનાની પીઠવાળું
તથા મોટા અવાજ કરનારું તે ધનુષ્ય રણભૂમિ
પર આવી પડ્યું.^૯ તે પછી મહારાથી કર્ણ
પોતાના રથ પરથી નીચે કૂદી પડ્યો અને તેણે
હાથમાં ગદા લઈને ક્રોધપૂર્વક ભીમ સામે ધા કર્યો.
હે રાજા ! એ મહાગદાને પોતાની તરફ આવતી
જોઈને ભીમસેને સર્વ સૈન્યના દેખતાં બાણો
વડે તેનું વારણ કર્યું.^{૧૦, ૧૧} પછી કર્ણનો વધ કર-
વાની ઇચ્છા કરીને તે પરાક્રમી પાંડુનંદને સત્વર
હજારો બાણો ફેંકવા માંડ્યા.^{૧૨} પણ કર્ણે એ
મહારણમાં ભીમસેને છોડેલાં તે બાણોને પોતાનાં
બાણોથી ખાળી દીધાં અને બીજાં કેટલાંએક
બાણો મૂટ્ટીને તેણે ભીમસેનના કવચને ચીરી
નાખ્યું.^{૧૩} વળી કર્ણે સર્વ સૈન્યોનાં દેખતાં એને
પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, એ એક આશ્ચર્ય
જેવું થયું હતું.^{૧૪} પછી હે રાજા ! મહાબાહુ
ભીમસેન ઠાપાયમાન થયો અને તેણે સૂતપુત્ર

ઉપર નમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણો મૂક્યા.^{૧૫} તે બાણોએ કણના કવચને તથા જમણા બાહુને ચીરી નાખ્યો અને તીક્ષ્ણ સર્પો જમ રાક્ષામાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેઓ પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૧૬} આમ કણુ ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટલાં બાણો વડે તદ્દન દટાઈ ગયો અને પુનઃ તે ભીમસેન સામેથી પાછો હઠી ગયો.^{૧૭} એ રીતે રણમાં પાછા હઠતા તથા પગપાળા થયેલા સૂતપુત્રને ભીમસેનનાં બાણોથી દટાઈ ગયેલો જોઈને રાજ દુર્યોધને ચોદ્ધાઓને કહ્યું.^{૧૮} 'અરે એ વીરપુરુષો! ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો. બરાબર સજ્જ થઈને તમે બધા કણુના રથ સામે દોડી જાઓ.' હે રાજન! પોતાના ભાઈનાં તે વચનને સાંભળીને રણમાં તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરનારા તે ચિત્ર, ઉપચિત્ર, ચિત્રાક્ષ, ચારચિત્ર, શરાસન, ચિત્રાયુધ અને ચિત્રવર્મા નામના કૌરવ-ભાઈઓ એકદમ ભીમસેનની સામા યુદ્ધ કરવા દોડી ગયા. જતાવેંત જ તેઓ બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. મહારથી ભીમસેને પોતાની સામા ધસી આવતા તે બધા તમારા પુત્રોને માત્ર એકેક બાણથી જ રણમાં પાડવા માંડ્યા; એટલે મોટા વાયુએ ભાંગી નાખેલાં વૃક્ષોની પેઠે તેઓ બધા મરણ પામીને ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૯-૨૨} હે રાજન! તમારા મહારથી પુત્રોને એ રીતે મરણ પામેલા જોઈને કણુનું સુખ અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયું અને તે સમયે તેને વિદુરનાં વચનોનું સ્મરણ થયું.^{૨૩} પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા બીજ રથ પર ફરીથી બેસીને પરાક્રમી કણુ ઉતાવળો ઉતાવળો ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો.^{૨૪} એ વેળા તે બંને જણ સરાણ પર ધસેલાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણો વડે અન્યોન્યને ભેદી નાખતા હતા અને સૂર્યનાં કિરણોથી મિશ્ર થયેલા બે મેઘોની પેઠે રણમાં શોભતા હતા.^{૨૫} પછી ઘેપેલા પાંડવ ભીમસેને પાણીદાર અને

તીક્ષ્ણ એવાં છત્રીસ ભદ્રભત્રતાં બાણો મૂકીને સૂતપુત્રના કવચને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. એટલે મહાબાહુ સૂતપુત્રે પણ નમેલાં પર્વવાળાં પચાસ બાણો મૂકીને ભરતશ્રેષ્ઠ કુંતાપુત્રને વીધી નાખ્યો.^{૨૬} એ સમયે કણુ અને ભીમસેન એ બંનેનાં શરીરો લોહીરૂપી રક્ત ચંદનથી ચર્ચાઈ ગયાં હતાં. તેમના બધા શરીરમાં બાણોના મોટા ઘાવ પડી ગયા હતા અને આખે શરીરે તેઓ લોહીરૂણાણુ થઈ ગયા હતા; આથી તેઓ ઉદય પામેલા ચંદ્ર-સૂર્ય સમાન શોભતા હતા.^{૨૭, ૨૮} વળી લોહીથી છંટાયેલાં ગાત્રોવાળા અને બાણોથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયેલાં કવચોવાળા તે બંને જણ કાંચળી વિનાના બે સર્પોની પેઠે રણમાં શોભતા હતા.^{૨૯} બે વાંધે જમ દોડોથી અન્યોન્યને પ્રહાર કરે, તેમ એ બંને પુરષ્ણાદ્રો બાણોની ધારાઓ છોડી છોડીને અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા. તેઓ બે મેઘોની પેઠે રણમાં શરવર્ષા વરસાવી રહ્યા હતા જમ બે હાથીઓ સામસામે દંતૂશળો ભરાવીને એકબીજાના અવયવોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે, તેમ તે શત્રુદમન વીરો પણ બાણો મૂકી મૂકીને પોતાનાં ગાત્રોને છિન્નભિન્ન કરી નાખતા હતા. રથસવારોમાં ઉત્તમ એવા તે બંને જણ હજાર પૂર્વક સામસામી ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા અને રથો વડે રણમાં તરેહતરેહનાં મંડળો રચી રચીને પરસ્પર ક્રીડા કરી રહ્યા હતા.^{૩૦-૩૨} ત્યાં ગાંધોની વચમાં ગર્જના કરતા બે બળવાન આમલાઓની પેઠે તે મહાબળવાન પુરુષસિંહો બે સિંહોની પેઠે પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા.^{૩૩} તેઓ કોવથી રાતાચોળ નેત્રો કરીને એકબીજાને જોઈ રહ્યા હતા અને તે બંને મહાવીર્યવાનો દંદ્ર અને બલિરાજની પેઠે ત્યાં યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. પછી હે રાજન! મહા-બાહુ ભીમસેને બે હાથ વડે પોતાના ધનુષ્યને ધુમાળ્યું એટલે વીજળીવાળા મેઘની પેઠે તે રણમાં

ભાવા લાગ્યો.^{૩૫,૩૫} રથની નેમિના ઘોષરૂપ
ભંગનાવાળા તથા ધનુષ્યરૂપ વીજળીના ઝબકારા-
વાળા તે ભીમસેનરૂપ મહામેધે બાણોરૂપ જળધારા
રસાત્રીને કણ્ડરૂપી પર્વતને ઢાંકી દીધો હતો.^{૩૬}
પછી હે ભારત ! ભયંકર પરાક્રમ કરનાર
પાંડુનંદન ભીમસેને સારી રીતે તાણી તાણીને હાજરો
બાણો છોડ્યાં અને તે કણ્ડ પર વૃદ્ધિ કરવા
માંડ્યાં. તે સમયે તમારા પુત્રો ભીમસેનના પરાક્રમ-
ને નિહાળી રહ્યા હતા; કારણ કે તેણે સુંદર પૂંખ-
વાળાં તથા કંક પક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં બાણો વડે
કણ્ડને તદ્દન દાટી દીધો હતો.^{૩૭,૩૮} આમ ભીમ-
સેન કણ્ડ સામે યુદ્ધ કરતો હતો અને રણમાં
અર્જુનને, યશસ્વી કેશવને, સાત્યકિને તથા
અર્જુનના ચક્રરક્ષકો યુધામન્યુ તથા ઉત્તમોજને તે
આનંદ ઉપજાવતો હતો.^{૩૯} હે મહારાજ ! તે આત્મ-
વેત્તા ભીમસેનના પરાક્રમને, તેના બન્ને બાહુઓ-
ના વીર્યને અને વૈર્યને નિહાળીને, તમારા પુત્રોનાં
મન ઘણાં ઉદાસ થઈ ગયાં.^{૪૦}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જીત જયદયવધપર્વમાં
'ભીમસેનનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૭મો

ભીમસેનનું યુદ્ધ (ચાલુ)

॥ સંજય ઉવાચ ॥

મીમસેનસ્ય રાઘેયઃ શ્રુત્વા જ્વાતલનિઃસ્વનમ્ ।
નામૃગ્યત યથા મત્તો ગજઃ પ્રીતિગજસ્વનમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય-બોલ્યો : જમ ડાઈએક મદગળ
હાથી સામેથી બીજ હાથીની ગર્જનાને સાંખી
રહે નહિ, તેમ રાધાપુત્ર કણ્ડ ભીમસેનના ધનુષ્ય-
ની ઢોરીના ટંકારવને સાંખી રહ્યો નહિ.^૧ બે
ધડી સુધી તો તે ભીમસેનનાં બાણો પડવાના
સ્થાનથી દૂર ખસી ગયો હતો; પણ તેવામાં ભીમે
રણમાં પાડી નાખેલા તમારા પુત્રોને તેણે જોયા.
હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તેમને જોઈને કણ્ડનું મન તદ્દન

ઉદાસ થઈ ગયું અને તેને ઘણું દુઃખ થયું. લાંબો
ને ઉણુ નિઃશ્વાસ નાખીને તે પુનઃ ભીમસેન
સામે ગયો.^{૨,૩} એ સમયે તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલ
બની ગયાં હતાં, તે મોઢા સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ
મૂકતો હતો અને બાણોને ફેંટી રહેલો તે કણ્ડ
કિરણોને ફેંકતા સૂર્યની જમ દેદીપ્યમાન દેખાતો
હતો.^૪ ત્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સૂર્યનાં કિરણોથી જમ
પર્વત છવાઈ બય, તેમ કણ્ડના ધનુષ્યમાંથી
છૂટેલાં બાણોથી ભીમસેન છવાઈ ગયો હતો.^૫
સાયંઠાળે નિવાસ માટે ચારે બાજુથી આવેલાં
પક્ષીઓ જમ ડાઈ એક વૃક્ષ ઉપર બેસે, તેમ
કણ્ડના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં મોરનાં પીછાંવાળાં
તે બાણો ભીમસેન ઉપર બેસતાં હતાં.^૬ કણ્ડનાં
ધનુષ્યમાંથી નીકળીને એક પછી એક ભીમસેન
પર પડતાં તે સુવર્ણપૂંખી બાણો હંસોની હાર-
ની જમ શોભતાં હતાં.^૭ હે રાજન ! કણ્ડનાં
બાણો, ધનુષ્ય, ધ્વજ, ઉપરકરો, છત્ર, રથની
ઈસનો અગ્રભાગ અને ધૂંસરી આદિ સર્વ જગ્યા-
ઓમાંથી બણે નીકળતાં હોય, તેમ દેખાતાં
હતાં.^૮ ત્યાં આકાશને તદ્દન પૂર્ણ કરી દેતો તે
કણ્ડ મહાવેગવાળાં, ગીધ પક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં
તથા સુવર્ણથી સુશોભિત એવાં તરેહતરેહનાં
અઘાકારાશામી બાણો છોડી રહ્યો હતો.^૯ આમ
પોતાના બાણોને નચવી રહેલો એ કણ્ડ સાક્ષાત્
કાળની પેઠે પ્રયાસ કરતો હતો અને સામા ધરતી
આવતા ભીમસેનનું ઉલ્લાંઘન કરી જઈને, તે
તીક્ષ્ણ બાણો વડે ભીમસેનને વીંધવા લાગ્યો.^{૧૦}
પછી વીર્યવાન પાંડવ ભીમસેન તે કણ્ડનાં
અસહ્ય વેગને જોઈને, તેનાં બાણોના મોઢા ઢગોને
અટકાવી દીધા.^{૧૧} એ રીતે અધિરથપુત્ર કણ્ડની
બાણુજળોનો નાશ કરી નાખીને ભીમસેન કણ્ડને
વીસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. વળી બીજાં
સરાણુ પર ચઢાવેલાં કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢી-

ને તેણે જ પ્રમાણે પોતાને કહ્યું બાણોથી છાઈ દીધો હતો; તે પ્રમાણે જ તેણે કહ્યુંને રણમાં છાઈ દીધો.^{૧૨, ૧૩} ત્યાં હે ભારત! ભીમસેનનું એ રીતનું યુદ્ધમાં પરાક્રમ એઈને હવે પામેલા ચારણો તથા તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ તેનાં વખાણુ કર્યા વિના રહ્યા નહિ.^{૧૪} બુદ્ધિશ્રવા, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, મદ્રરાજ, નૃપદ્રથ, ઉત્તમૌજ, યુવાનન્યુ, સાત્યકિ, ઠેરાવ અને અર્જુન, એ દશ કૌરવ-પાંડવના ઉત્તમ મહારથીઓ 'વાહ, વાહ, ધન્ય, ધન્ય,' એ પ્રમાણે કહીને વેગપૂર્વક સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૧૫, ૧૬} ત્યાં સાંભળતાં રામાંચ થઈ જય તેવો તે તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો. ત્યારે હે રાજન! તમારો પુત્ર દુર્યોધન સર્વ રાજ્યોને, રાજપુત્રોને તથા ખાસ કરીને પોતાના ભાઈઓને આ પ્રમાણે ઉતાવળો ઉતાવળો કહેવા લાગ્યો : 'હે મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓ! જાઓ, તમે કહ્યું પાસે જાઓ અને ભીમસેનથી તેનું રક્ષણ કરો. તમારું કલ્યાણુ થાઓ. ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છુટેલાં બાણો રાધાપુત્રના નાશ કરે, તે પહેલાં તમે સૂતપુત્રનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરો.^{૧૭-૧૯} આમ હે ભારત! દુર્યોધનની આજ્ઞા થતાં તેના સાત નાના ભાઈઓ ક્રોધપૂર્વક ભીમસેન સામે ધસી ગયા અને તેને ઘેરી વળ્યા. વર્ષાકાળે મેઘો પાણીની ધારાઓથી જમ પર્વતને ઢાંધી દે, તેમ તેઓ કુંતાપુત્ર પાસે આવીને બાણુની વૃષ્ટિઓથી તેને ઢાંધી દેવા લાગ્યા.^{૨૦, ૨૧} હે રાજન! પ્રજાઓના સંહારકાળે એકત્ર થયેલા સાત એકો જમ ચંદ્રમાને પીડે, તેમ તે સાતેય મહારથીઓ ક્રોધાયમાન થઈને ભીમસેનને પીડવા લાગ્યા.^{૨૨} પછી હે રાજન! કુંતીનંદન ભીમે પોતાનાં સુશોભિત ધનુષ્યોને પોતાની દહ સુઠીથી વેગપૂર્વક પકડ્યાં.^{૨૩} ત્યાં સમય ભીમસેને મનુષ્યોનો નાશ કરનારી તે બાણોની યોગ્યતા

સમજીને સૂર્યનાં કિરણસમાં સાત તેજસ્વી બાણો સાંધ્યાં અને તે પ્રયત્નપૂર્વક છોડવા માંડ્યાં.^{૨૪} આમ હે મહારાજ! પૂર્વનું વેર સંભારીને ભીમસેન જાણે તમારા પુત્રોનાં શરીરોમાંથી તેમના બાણોને અળગા કરવા માંડ્યો હતો.^{૨૫} હે ભારત! ભીમસેને દ્રેઢલાં, સુવર્ણનાં મુખનાળાં તથા સરાણુ પર ચઢાવી તીક્ષ્ણ કરેલાં તે બાણો તે સાતેય ભરતવંશી કુમારોને ચીરી નાખીને આકાશમાં છોડ્યાં.^{૨૬} હે મહારાજ! તે સુવર્ણ-ભૂષિત બાણો તે રાજકુમારોના ચેતનનો નાશ કરી નાખીને આકાશચારી ગરડોની પેઠે શોભાયમાન જણાતાં હતાં.^{૨૭} હે રાજદ્ર! તે સાતે બાણોનાં અગ્રમાગો તથા પીંછાંઓ લોહીથી ખરડાઈ ગયાં હતાં અને સુવર્ણથી સુશોભિત થયેલાં તે બાણો તમારા પુત્રોના રથિરનું પાન કરીને જ જાયે છોછળ્યાં હતાં.^{૨૮} ત્યાં એ બાણોથી ભેદઈ ગયેલાં મર્મસ્થાનોવાળા તે રાજકુમારો હાથીએ ભાંગી નાખેલાં પર્વત પરનાં મોઢાં વૃક્ષોની પેઠે રથો પરથી નીચે પડ્યા.^{૨૯} આમ ભીમસેને ત્યાં શત્રુજય, શત્રુસહ, ચિત્ર, ચિત્રાધુષ, દહ, ચિત્રસેન અને વિકર્ણુ, એ સાત ભાઈઓને રણમાં મારી નાખ્યા.^{૩૦} મરણ પામેલા તમારા બધા પુત્રોમાંના વિકર્ણુનો ભીમસેન અલંત દુઃખ-પૂર્વક શોક કરવા લાગ્યો; કારણુ કે તે વિકર્ણુ ભીમસેનને ધણો પ્રિય હતો.^{૩૧} 'હાય! જા વિકર્ણુ! મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, યુદ્ધમાં કૌરવ-ભાઈઓને મારે મારવા. એ પ્રતિજ્ઞાના કારણુથી જ મેં તને માર્યો છે અને મારી પ્રતિજ્ઞાનું મેં રક્ષણ કર્યું છે.^{૩૨} હે વીર! ક્ષાત્રધર્મનું સ્મરણુ કરી તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, તેથી મેં તને રણમાં માર્યો છે; કારણુ કે યુદ્ધધર્મ ધણો દૂર છે.^{૩૩} તું વિશેષ કરીને રાજ યુધિષ્ઠિરનું તથા અમારું હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારો હતો,

છતાં ન્યાયથી કે અન્યાયથી મેં તને મારી નાખ્યો છે અને તું મહાતેજસ્વી આ સમયે રણભૂમિ પર પોતી ગયો છે.^{૩૪} અરે ! અમે પૃથ્વીમાં સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ સમા અગાધ બુદ્ધિવાળા ગંગાપુત્ર ભીમના પ્રાણોને પણ આ રણમાં લીધા છે, માટે ખરેખર યુદ્ધ અતિ નિઃશુર છે.^{૩૫}

સંજય બોલ્યો : એ રીતે મહાબાહુ પાંડુ-નંદન ભીમસેને રાધાપુત્રના દેખતાં તે સાતે ભાઈ-આને મારી નાખીને ઘોર સિંહનાદ કર્યો.^{૩૬} હે ભારત ! તે શૂરવીર ભીમસેનની તે સિંહગર્જના ધર્મરાજના વિજયને અને ભીમના મહાબુદ્ધને જણાવતી હાય તેવી રીતે ગાજી રહી.^{૩૭} ધતુર્ધર ભીમસેનના તે મહાનાદને સાંભળીને બુદ્ધિમાન ધર્મરાજને તે સમયે ઘણો હર્ષ થયો.^{૩૮} એટલે હર્ષિત મનવાળા પાંડવ યુધિષ્ઠિરે પોતાના સૈન્યમાં વાદિત્રોના મોટા અવાજે કરાવ્યા અને પોતાના જાંઘના સિંહનાદના શબ્દને સામેથી ઝીલી લીધા. વળી મહાન હર્ષયુક્ત થઈ ને તથા ભીમસેનના તરફ પ્રતિધ્વનિ કરીને, સર્વ શસ્ત્રધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે યુધિષ્ઠિરાજ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયા.^{૩૯, ૪૦} એ રીતે હે મહારાજ ! ભીમસેને પોતાના એકનીસ ભાઈઆને મારી નાખ્યા, તે એઈને દુર્યોધન તે સમયે વિદુરનાં તે વચનોને સંભારવા લાગ્યો.^{૪૧} 'વિદુરનાં તે સાચાં કલ્યાણ-કારી વચનોનો મેં જે અનાદર કર્યો હતો, તેનું આ કૃળ પ્રાપ્ત થયું છે.' આવો વિચાર કરીને પણ તમારા પુત્રને હવે પછીના કર્તવ્યનું ભાન આવ્યું નહિ.^{૪૨} તે સમયે જુગાર ખેલતી વેળા-એ દુષ્ટ અને અદ્વપશુકિના તમારા પુત્રે પાંચાલીને સમામાં તેડી મંગાવી હતી અને ઠણું સાથે રાખીને તેને કઠોર વચનો કહ્યાં હતાં.^{૪૩} હે પૃથ્વી-પતિ ! તમારી તથા પાંડુપુત્રોની સમક્ષમાં ઠણું ભરીસમામાં કૃષ્ણને આ કઠોર વચન કહ્યાં હતાં :

‘આ કૃષ્ણ ! પાંડવો તો હવે પરવારી ગયા છે-અને નરકે ગયા છે; માટે તું બીજા વરને વર.’ હે રાજેન્દ્ર ! તમે અને સર્વ કૌરવોએ શાંત બેસી રહીને આ વચનોને સાંભળ્યાં હતાં. હવે તેનું આ કૃળ આવી પહોંચ્યું છે.^{૪૪, ૪૫} ત્યારે હાથે-કરીને ટોપ ચડાવનારા તમારા પુત્રોએ મહાત્મા પાંડવોને ‘તેલ વિનાના તલ’ આદિ કઠોર વચનો સંભળાવ્યાં હતાં. વળી તેથી પ્રદીપ્ત થયેલો તે ક્રોધરૂપ અગ્નિ તેર વર્ષ સુધી એમ ને એમ ધૂંધ-વાઈ રહ્યો હતો અને તે અગ્નિને આ સમયે ભીમસેને બહાર કાઢ્યો છે. આથી જ પાંડવ ભીમસેન તમારા પુત્રોનો નાશ કરી રહ્યો છે.^{૪૬, ૪૭} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અરે, બિચારા વિદુરે ઘણા ઘણા વિલાપ કરીને તમને સમજાવ્યા હતા; છતાં તમારામાં તેને શાંતિનો અંશ નજ મળ્યો, તો હવે પોતાના પુત્ર સહિત તેના કૃણોદયને ભોગવો. તમારા જવા વૃદ્ધ, ધીર અને કાર્યના તત્ત્વાર્થને જોનારા પુરુષે પણ પોતાના સુદૃઢનાં વાક્યોને જો ન માન્યાં, તો તેમાં દૈવની જ તત્પરતા હશે. માટે હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! હવે શોક મા કરો. આમાં તમારી જ મોટી અનીતિ છે. મારું નિશ્ચય માનવું છે કે, તમારા પુત્રોના વિનાશનું કારણ તમે પોતે જ છો. હે રાજેન્દ્ર ! વિકર્ણ માર્યો ગયો, વીર્યવાન ચિત્રસેન માર્યો ગયો અને એ ઉપરાંત તમારા સારા સારા પુત્રો તથા બીજા કેટલાએક મહારથીઓ પણ માર્યા ગયા.^{૪૮-૪૯} વળી હે મહારાજ ! એ ઉપરાંત બીજા એવા પોતાની દષ્ટિમાં આવ્યા, તે તમારા પુત્રોને પણ ભીમસેને સત્વર મારી નાખ્યા-અરે ! શ્રેષ્ઠ પાંડુપુત્ર ભીમસેને છોડેલાં હજારે બાણોથી કેવળ તમારે કારણે જ આખી સેનાનો સંહાર વળી ગયો, તે મેં નજરે જોયું છે.^{૫૦, ૫૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત વ્યસદયવધપર્વમાં
‘ભીમનું યુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૧૩૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૮ મો

લીમ એને કહ્યુંનો યુનઃ સમાગમ

॥ ઘૂતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મહાનપનયઃ સ્ત મમૈવાત્ર વિશેષતઃ ।

સ દ્વાનીમનુષાસો મન્યે સંજય શોચતઃ ॥ ૧ ॥

ઘૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સૂત ! આમાં ખાસ કરીને મારે પોતાનો જ મહાન અન્યાય છે અને તે જ આ સમયે શોક કરતો મારી આગળ ખડો થયો છે, એમ હું માનું છું.^૧ હવે તો મારા મનમાં એમ જ થઈ ગયું છે કે, જે થયું તે થયું ! કેમ કે હે સંજય ! હવે ! આના સંબંધમાં હું શું કર્તવ્ય કરી શકું ?^૨ માટે હે સંજય ! મારી અનીતિના મૂળ કારણે આ વીરપુરુષોનો જે સંહાર થયો છે, તે મને તું કહે. હું તે સાંભળવાને તૃપ્ત થયો છું.^૩

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! ત્યાં પરાક્રમી અને મહાબળવાન એવા એ કણ્વ તથા ભીમસેન બે વૃદ્ધિવાળા મેધોની પેઠે બાણોના વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^૪ સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા સરાણુ પર ધરી તીક્ષ્ણ કરેલાં ભીમસેનનાં નામવાળાં બાણો બણે જીવિતનો નાશ કરી નાખતાં હોય, તેમ કણ્વને લાગીને તેને ધ્વંષાધય ખૂંચી જતાં હતાં.^૫ તે જ પ્રમાણે કણ્વે છોડેલાં મોરખીછ બાણોનાં સેંકડો તથા હાજારો બાણો વીર ભીમસેનને રણમાં દાદી દેતાં હતાં.^૬ આમ હે મહારાજ ! ચારેબાજુ તે બંનેનાં બાણો પડી રહ્યાં હતાં, ત્યારે ત્યાં રહેલાં સૈન્યોમાં અતિમહાન ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો.^૭ ત્યાં હે શત્રુદમન ! ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં ઘોર સર્પ જેવાં બાણો તમારા સૈન્યને સંહારી રહ્યાં હતાં.^૮ હે રાજન ! એતજેતામાં તો ત્યાં હાથી, ઘોડા તથા મનુષ્યો વાયુએ ભાંગી નાખેલાં મોટાં વૃક્ષોની પેઠે પડના લાગ્યાં અને આખી રણભૂમિ

તેથી છવાઈ ગયેલી દેખાવા માંડી.^૯ એ રણમાં ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોનો માર પામતા તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ 'આ શું ? આ શું ?' એમ બોલતા હતા અને ત્યાંથી નાસાનાસ કરતા હતા.^{૧૦} કણ્વ અને પાંડવનાં મહા વેગવાળાં બાણોએ કરીને ત્યાં સિંધુ, સૌવીર તથા કૌરવસૈન્ય માર ખાઈને દૂર ખસી ગયું હતું.^{૧૧} તે સૈન્યના શરાઓના ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓ નાશ પામ્યા હતા. તેઓ પૂરા મરણુતોલ થઈ ગયા હતા અને ભીમસેનને તથા કણ્વને ત્યજી દઈને તેઓ સર્વ દિશાઓમાં નાસાનાસ કરી રહ્યા હતા.^{૧૨} તેઓ માંદોમાંદો કહેતા હતા કે, 'નિશ્ચય, અર્જુનને માટે જ દેવો આપણને મોહિત કરે છે; કારણ કે કણ્વ અને ભીમસેનનાં બાણોથી આપણા સૈન્યનો પણ નાશ થઈ રહ્યો છે.'^{૧૩} આ પ્રમાણે બોલતા તમારા તે યોદ્ધાઓ ભયથી પીડિત થઈને બાણોને પડવાના સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગયા અને યુદ્ધ ભેવાની ઇચ્છાથી દૂર જઈ જમા રહ્યા.^{૧૪} તેવામાં તો ત્યાં રણાંગણમાં ભયંકર સ્વરૂપવાળી રુધિરની નદી ચાલુ થઈ. તે નદી શરાઓને હર્ષ ઉપભવતી હતી અને કાયર પુરુષોને ભય વધારતી હતી.^{૧૫} હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના રુધિરપ્રવાહમાંથી તે નદી ઉત્પન્ન થઈ હતી. નિર્જીવ થયેલા મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓથી તે નદી ભરપૂર હતી.^{૧૬} ત્યાં અતુકર્ષ સહિત પતાકાઓથી, હાથી, ઘોડા તથા રથનાં આબૂખણોથી, ભાંગીતૂટી ગયેલા રથોથી અને ભાંગી પડેલાં ચક્રો, ધૂંસરાં તથા જીંટડાઓથી આખી પૃથ્વી ભરાઈ ગઈ હતી.^{૧૭} સુવર્ણથી સુશોભિત દેખાવનાં અતિમહાન સજ્જોવાળાં બાણોથી અને હાજારો નારાઓથી તે બણે ખીંચાખીંચ થઈ ગઈ હતી.^{૧૮} કણ્વ તથા ભીમસેન છોડેલાં કાંચગીંજિનાના સરપો જેવાં બાણોથી, ભાલાંથી, તોમરોના

સમ્રોદાથી, તલવારોથી અને ફરશીઓથી તે ભૂમિ વ્યાપી ગઈ હતી.^{૧૮} સુવર્ણભૂષિત ગદાઓ, મુસલો તથા પદ્મિશોથી, જુદા જુદા આકારના અનેક ધ્વજોથી, શક્તિઓથી અને પરિધોથી તે મેદિની બધું પથરાઈ ગઈ હતી.^{૨૦} હે ભારત ! ત્યાં તરેહતરેહની શતશ્રીઓથી આખી પૃથ્વી છતા-યેલી દીસવા લાગી. વળી હે રાજા ! જ્યાં ત્યાં પટેલાં સુવર્ણના બાળુખંધો, હારો, કુંડળો મુકુટો, કંઠાંઓ, ભાંગીતૂટી ગયેલી વીંટીઓ, ચૂડામણિઓ, પાધડીઓ, સુવર્ણના કંદોરાઓ, હાથનાં મોઝાં સહિત કવચો, હારો, કંઠીઓ, વસ્ત્રો, છત્રો, છિન્નભિન્ન યર્ધ ગયેલાં ચામરો, પંખાઓ, ધાયલ થયેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા મનુષ્યો અને લોહીલુહાણ થયેલાં બાણો રણભૂમિ પર છિન્નભિન્ન યર્ધને પડ્યાં હતાં. આથી હે ભારત ! આકાશ જમ ઉદય પામેલા અઢોથી શોભે, તેમ તે ભૂમિ શોભતી હતી. તે સમયે કર્ણ તથા ભીમસેનનું મનુષ્યોથી ન બની શકે તેવું અદ્ભુત અને અચિંત્ય કૌશલ્ય જોઈને ચારણો તથા સિદ્ધોને પરમ આશ્ચર્ય થઈ ગયું. ધાસની ગંજામાં વાયુની સહાયતાવાળા અગ્નિની જ રીતની ગતિ હોય છે, તે રીતની જ ગતિ એ યુદ્ધમાં ભીમસેનની સહાયતાવાળા અધિરથપુત્ર કર્ણની જોવામાં આવતી હતી. એ કર્ણ આસપાસ ધૂમીને અનેક ધ્વજો અને રથોને પટછી પાડ્યા હતા, તેમ જ અનેક હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૨૧-૨૭} હે નરપતિ ! સામ-સામા ઝપાઝપી કરતા એ હાથીઓ નહ ધાસના વનની જ દશા કરે, તે જ દશા તેમણે તમારા મેધજળસરખા સૈન્યની કરી. એ રણમાં કર્ણ અને ભીમસેનને લીધે મોટા દાટ વળી ગયો હતો.^{૨૮, ૨૯}

હિત શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત જમદગ્ધવધપર્વમાં
'ભીમ અને કર્ણ' યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૯ મો

શ્રીમસેન અને કર્ણની ભયંકર ઝપાઝપી.

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તતઃ કર્ણો મહારાજ મીમં વિધ્વા ત્રિભિઃ શરૈઃ ।
મુમોચ શરવર્ષાણિ વિચિત્રાણિ બહુનિ ચ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી હે મહારાજ ! કર્ણે ભીમસેનને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને અનેક વિચિત્ર બાણોની વૃષ્ટિ છોડવા માંડી.^૧ સૂતપુત્રે આમ મહાબાહુ ભીમસેનને આટલો બધો માર માર્યો, છતાં પણ ભેદતા પર્વતની પેઠે તે જરાયે વ્યથા પામ્યો નહિ.^૨ પછી હે રાજા ! ભીમસેને તેલ પાયેલા પાણીદાર એક તીક્ષ્ણ કર્ણાંકાર બાણ વડે કર્ણના કાન પર અતિ સખ્ત પ્રહાર કર્યો. હે મહારાજ ! તે બાણે કર્ણના સુવર્ણ-મય સુંદર કુંડળને આકાશમાંથી ખરતા પ્રજ્વલિત નક્ષત્રની પેઠે પૃથ્વી પર પાડી દીધું. વળી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા ભીમસેને મંદ હાસ્ય કરીને એક બીજું ભદ્રલબાણ છોડ્યું અને કર્ણને છાતીમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો.^{૩-૫} પછી હે ભારત ! મહાબાહુ ભીમે તેને કાંચળી વિનાના સપ્ત સમાન દેખાવનાં દશ સખ્ત નારાયણોનો પ્રહાર કર્યો.^૬ સર્પો જમ રાક્ષામાં પેસી જાય, તેમ ભીમે છોડેલાં તે બાણો કર્ણના લલાટને ચીરી નાખીને અંદર પેસી ગયાં.^૭ લલાટમાં રહેલાં તે બાણોએ કરીને સૂતપુત્ર બધું પૂર્વની જમ કાળાં કમળની માળાને ધારણ કરીને શોભી રહ્યો હતો.^૮ આમ બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમસેને કર્ણને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે રથનો જાંટેડો પકડીને આંખ મીંચી રહ્યો.^૯ એક સુહર્ષકાળ પછી ફરી તેને ભાન આવ્યું. આખે શરીરે લોહીલુહાણ થયેલા તે શત્રુતાપન કર્ણને તે વેળા ધણે જ ક્રોધ અઢ્યો હતો.^{૧૦} કેમ કે દંઢ ધનુર્ધારી ભીમસેને તેને રણમાં ધણે જ પીડ્યો હતો. પછી મહાવેગવાળા કર્ણે

ભીમસેનના રથ સામે ક્રોધપૂર્વક મોટો ધસારો શરૂ કર્યો.^{૧૧} ત્યાં હે ભારત ! અમથી અને બળવાન કણે તુરત જ ભીમસેન પ્રત્યે ગીવપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં સો બાણો છોડ્યાં.^{૧૨} પણ પાંડુપુત્ર ભીમસેને રથમાં તેમને લેખ્યાં જ નહિ અને તેના વીર્યને ધ્યાનમાં લીધું જ નહિ. તેણે તો ઉચ્ચ બ્રાણવૃદ્ધિઓ જ કરવા માંડી. હવે હે શત્રુતાપન રાજ ! કણે કોર કરીને ક્રોધસ્વરૂપી ભીમસેનને છાતીમાં નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. આમ યુદ્ધ કરી રહેલા તે બન્ને પુરુષવ્યાધો દોડોવાળા બે વાઘોની પેઠે દૂર દેખાતા હતા અને બે મેઘોની પેઠે એકબીજા ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^{૧૩-૧૫} તેઓ હસ્તતક્ષના શબ્દથી પરસ્પર ત્રાસ પમાડતા હતા અને તરેહતરેહની બાણ-બળોથી યુદ્ધમાં સર્વને બચીત કરતા હતા.^{૧૬} વળી ક્રોધ કરીને તેઓ અન્યોન્યનો બદલો વાળવા ઇચ્છતા હતા. પછી હે ભારત ! શત્રુ-વીરોને સંહાર કરનારા મહાબાહુ ભીમસેને એક દુરપ્રબાણ મૂઝુ અને તેથી સૂતપુત્ર કણના ધનુષ્યને કાપી નાખીને ગર્જના કરી મૂઝી. એટલે સૂતપુત્ર મહારથી કણે તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંટી દીધું અને તેણે યુદ્ધના ભારનો નારા કરનાર તથા અતિશય વેગવાળું બીજું એક ધનુષ્ય ઊઠાવ્યું, પણ ભીમસેને તો એક અધી પલકમાં તે ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૭-૧૮} એ પ્રમાણે ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું, સાતમું, આઠમું, નવમું, દશમું, અગિયારમું, બારમું, તેરમું, ચૌદમું, પંદરમું, સોળમું, સત્તરમું તથા અઠારમું-એમ ઘણાં ધનુષ્યોના ભીમસેને ટુકડા કરી નાખ્યા. પણ અર્ધ પલકારામાં તો કણે હાથમાં બીજું ધનુષ્ય લઈને જોગ જ રહેતો હતો. ત્યાં કુરુ, સૌવીર અને સિંધુદેશના વીરોના સૈન્યનો સંહાર થયેતો જોઈને, પડેલાં કવચો, ધન્યો અને શસ્ત્રોથી

ઢંકાઈ ગયેલી પૃથ્વીને જોઈને, તેમ જ સર્વે રથો મરણ પામીને પડેલાં હાથીઓ, घोडाઓ અને મનુષ્યોનાં શરીરોને જોઈને સૂતપુત્ર કણનું શરીર ક્રોધથી બળી જાયું. તેણે પોતાના સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને પોતાની સામા જોલા ભયંકર સ્વરૂપધારી ભીમને ઘોર ચક્ષુથી એકીટશે જોઈ રહ્યો. પછી ક્રોધાવમાન થઈ બાણોને ફેંટી રહેલો તે કણે શરદક્ષત્રમાં દિવસના મધ્યભાગે આરૂઢ થયેલા પ્રચંડ કિરણોવાળા સૂર્યના સરખો શોભવા લાગ્યો. હે રાજન ! એ વેળા સેંકડો બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલું કણનું શરીર કિરણોથી નિકસિત થયેલા સૂર્યના મંડળ સરખું ઘોર થઈ રહ્યું હતું. બે હાથ વડે બાણોને ગ્રહણ કરતો, પુનઃ બાણોનું સંધાન કરતો તથા ધનુષ્ય ખેંચીને બાણોને છોડતો, તે કણે એ બધું ક્યારે કરે છે તે જોવામાં જ આવતું ન હતું. હે મહીપાલ ! હાબી અને જમણી બન્ને તરફ બાણોને ફેંટી રહેલા તે કણનું ઘોર ધનુષ્ય અગ્નિના ફુંડાળાની જેમ દેવળ મંડળાકારે જણાતું હતું. ત્યારે હે મહારાજ ! કણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણોએ સર્વ દિશાઓને તથા સૂર્યની પ્રશાને તદન ઢાંધી દીધી હતી. જ્યાં જોઈએ ત્યાં ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, નમેલાં પર્વવાળાં અને સોનેરી મોઢિયાંવાળાં બાણો જ આકારમાં બહુધા દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં. તે સમયે હે રાજન ! અધિરથપુત્ર કણના ધનુષ્યમાંથી એટલાં બધાં બાણો નીકળી રહ્યાં હતાં કે તે બાણો આકાશમાં હારબંધ ક્રોચ પક્ષીઓની પેઠે શોભતાં હતાં. કણે ગીવપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં, પરસ્પર પર ધસેલાં, સુવર્ણથી શોભતાં અને મહાવેગવાળાં પ્રતીમ બાણો ફેંકતો હતો. ત્યાં ધનુષ્યના બળ પ્રમાણે ઊઠગેલાં તથા સુવર્ણથી પ્રકાશતાં તે બાણો ભીમસેનના રથ પ્રત્યે ધારાબંધ પડતાં હતાં. કણે છોટેલાં તે બાણો

સુવર્ણના વિકારવાળાં હોઈને આકાશમાં હજારે
તીડાનાં ટોળાંની પેઠે વિકસતાં હતાં. વળી
કણ્વીના ધતુધ્યમાંથી પડતાં તે બાણો આકાશમાં
અત્યંત લાંબું થઈને રહેલું જાણે એક જ બાણ
હોય તેમ શોભતાં હતાં. મેઘ જમ જળધારા-
ઓથી પર્વતને છાઈ દે છે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા
તે કણ્વી ભીમને બાણોની વૃદ્ધિ કરીને રણમાં
છાઈ દીધો હતો. હે ભારત ! તે સમયે સૈનિકો
સહિત તમારા પુત્રો ભીમસેનના બળને, વીર્યને,
પરાક્રમને તથા વ્યવસાયને નિહાળી જ રહ્યા હતા;
કારણ કે સમુદ્રની પેઠે પોતાની સામે જાછળી
રહેલી તે બાણવૃદ્ધિને જરા પણ ગણતીમાં લીધા
વિના ભીમસેન ત્યાં ક્રોધપૂર્વક કણ્વી સામે ધસ્યો
હતો.^{૨૦-૩૯} હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે સુવર્ણની
પીઠવાળું ભીમસેનનું મહાન ધતુધ્ય આકર્ષણથી
ગોળ મંડળાકારે થઈ રહ્યું હતું અને તેથી તે
બીજા દેંદ્રધતુધ્યના સરખું દેખાતું હતું.^{૪૦} જાણે
આકાશને ભરી દેતાં હોય, તેમ તે ધતુધ્યમાંથી
બાણો પ્રકટ થઈ રહ્યાં હતાં.^{૪૧} જોતજોતામાં તો
ભીમસેને આકાશમાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા
નમેલાં પર્વવાળાં બાણોની સોનેરી માળા રચી
દીધી અને તે સમયે તે ઘણી પ્રકાશતી હતી.^{૪૨}
પછી આકાશમાં વિભાગપૂર્વક વ્યાપ્ત થયેલી
કણ્વીને તે બાણજાળો ભીમસેનનાં બાણો સાથે
અથડાઈને વીખરાઈ ગઈ.^{૪૩} ત્યાં કણ્વી અને
ભીમસેન એ બંનેની સંખ્યાબંધ બાણજાળોથી
આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું. એ બાણોને
સ્પર્શ અગ્નિના તણખા સરખો હતો, તેમની
ગતિ સડસડાટ હતી અને તે સુવર્ણપૂંખી
હતાં. તે સમયે સૂર્ય પ્રકાશતો ન હતો અને
વાયુ પણ વાતો ન હતો. આખું આકાશ ત્યારે
બાણજાળોથી ઢંકાઈ ગયું હતું અને તેથી કઈ
જણાતું ન હતું. એ વેળા મહાત્મા ભીમસેનના

શૌર્યનો અનાદર કરીને કણ્વી ભીમસેનને અનેક
જાતનાં બાણોથી ઢંકતો ઢંકતો લગભગ પાસે
પાસે આવ્યો. પછી હે રાજા ! તે બંનેએ બાણ-
જાળો છોડવા માંડી અને તે એકબેકની સાથે
અથડાઈને વાયુસ્વરૂપ જ દેખાતી હતી. હે ભારત-
શ્રેષ્ઠ ! તે બંને મનુષ્યસિંહોનાં બાણોની અન્યોન્ય
સાથેની અથડામણથી આકાશમાં તે સમયે અગ્નિ
ઉત્પન્ન થયો હતો. હવે ઠાપેલા કણ્વી ભીમનો વધ
કરવાની ઇચ્છાથી સરાણ પર ધસીને સાફ કરેલાં
તીક્ષ્ણ સુવર્ણજડિત બાણો છોડવા માંડ્યાં હતાં,
પણ સૂતપુત્રનાથી પોતાની અધિકતા દર્શાવતા
ભીમસેને આકાશમાં જ તે બધાં બાણોના ત્રણ ત્રણ
ટુકડા કરી તેમનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. વળી
'ભીમો રહેજ, ભીમો રહેજ,' એમ પડકાર કરીને
પાંડવ ભીમસેને ફરીથી તીક્ષ્ણ બાણોના ઉચ્ચ વર-
સાદો વરસાવવા માંડ્યા.^{૪૪-૪૬} એ સમયે ઠાપેલો
બળવાન ભીમસેન બાળી નાખવા ઇચ્છતા અગ્નિની
પેઠે અમણી થઈ ગયો હતો. તે વેળા તે બંનેએ
હાથમાં પહેરેલાં ચંદનધોના આમડાનાં બનાવેલાં
મોઝાંઝામાં ધતુધ્યની પ્રત્યંચાના આધાતથી કડે-
ડાટ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. તે ઉપરાંત અતિ મહાન
હસ્તતલનો શબ્દ, ભયંકર સિંહનાદનો શબ્દ,
રથની નેમિઓનો નિનાદ અને દારણુ પણજનો
શબ્દ પણ ત્યાં સંભળાતો હતો.^{૪૭, ૪૮} હે રાજા !
પરસ્પર વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે કણ્વી અને
ભીમસેનનાં પરાક્રમને જોઈ રહેલા બીજા યોદ્ધાઓ
તે સમયે યુદ્ધ કરતા અટકી પડ્યા હતા. તે વખતે
દેવર્ષિઓ, સિદ્ધો અને ગંધર્વો 'ધન્ય, ધન્ય' એમ
હાલિને તે બંનેની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા, તેમ જ
વિદ્યાધરોના ગણો ત્યાં પ્રુષ્પેની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા
હતા.^{૪૯, ૫૦} પછી ઠાપેલા દબ પરાક્રમી મહાબાહુ
ભીમસેને પોતાનાં અશ્વોથી કણ્વીનાં અશ્વોનું વારણ
કર્યું અને ઠેટલાંએક બાણો મૂકીને સૂતપુત્રને વીંધી

નાખ્યો. મહાબળવાન કણે પણ ભીમસેનનાં
 બાણોનું નિવારણ કરીને સામેથી સર્પ સમાન
 ઝેરી નવ નારાયબાણો ફેંક્યાં.^{૫૧, ૫૨} એટલે ભીમ-
 સેને પણ સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂકીને સૂતપુત્ર-
 નાં નારાયબાણોને કાપી નાખ્યાં અને 'ઊભો
 રહેજે, ઊભો રહેજે' એ પ્રમાણે કહ્યું.^{૫૩} પછી
 મહાબાહુ વીર ભીમસેને કાપેલા કાળ સરખું અને
 સાક્ષાત્ પીળ ચમદડ સરખું એક બાણ કણ-
 ની તરફ છોડ્યું.^{૫૪} પોતાની સામે આવતા પાંડુ
 નંદનના તે બાણને પ્રતાપી રાધાનંદન કણે હસતાં
 હસતાં તણ બાણો વડે કાપી નાખ્યું.^{૫૫} એટલે
 વળી પણ પાંડુપુત્ર ભીમસેને ઉઝ બાણવૃદ્ધિએ
 કરવા માંડી અને કણે તે સર્વ અસ્રોને નિર્ણય-
 ની પેઠે ઝીલવા માંડ્યાં.^{૫૬} એ રીતે ભીમસેન ન્યારે
 યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે સૂતપુત્રે મજબૂત
 ગાંઠવાળાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને તેના ભાથાને,
 ધતુધ્યની દોરીને, ઘોડાઓની લગામને તથા જોત-
 રાને કાપી નાખ્યાં. વળી તે કાપેલા કણે ભીમ-
 સેનના ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા અને બીજાં
 પાંચ બાણો મૂકીને તેના સારથિને પણ વીંધી
 નાખ્યો; એટલે તે સારથિ ત્યાંથી ખસી જઈને
 એકદમ યુવામન્યુના રથ તરફ ચાલ્યો ગયો. વળી
 પ્રણયકાળના અગ્નિ સ્ત્રી કાંતિવાળા તે રાજા-
 પુત્ર કોવપૂર્વક હાસ્ય કરીને ભીમસેનના ધ્વજને
 તથા પતાકાને પણ પાડી દીધાં. આ રીતે ધતુધ્ય-
 રહિત થયેલા મહાબાહુ ભીમસેને રથશક્તિ ગ્રહણ
 કરી અને ક્રોધાયમાન થઈને તે શક્તિ કણના રથ
 સામે ફેંકી. પરંતુ ચત્તશીલ અધિરથપુત્ર કણે
 દશ બાણો મૂક્યાં અને બળતી ઉલ્કાની પેઠે
 પોતાની સામે આવતી તે સુવર્ણશ્વિન શક્તિને
 કાપી નાખી.^{૫૭-૫૮} આમ મિત્રને મારે વિગ્રિત
 પ્રકારે લડી રહેલા સૂતપુત્ર કણનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી
 તે શક્તિના દશ હુકડા થઈ પડ્યા. પછી મૃત્યુ

અથવા વિજય એ બન્નેમાંથી ગમે તે એક મેળવવાની
 ઇચ્છાવાળા તે ભીમસેને સુવર્ણથી મટેલી દાહ
 અને તલવાર હાથમાં લીધી. પણ દે ભારત !
 હસતો હોય તેનો દેખાવ કરી કણે કોવપૂર્વક
 અતિ ઉઝ બાણો મૂકી ભીમસેનની એ અતિ
 તેજસ્વી દાહના હુકડા કરી નાખ્યા. દે મહારાજ !
 એ રીતે દાહનો નાશ થતાં તે પગપાળો ભીમસેન
 કોવપૂર્ણ થઈ ગયો અને તેણે ઝટપટ કણના રથ
 સામે તાકીને તલવાર ફેંકી. દે રાજેન્દ્ર ! એ મહાન
 તલવારે સૂતપુત્રના પ્રત્યંચા સહિત ધતુધ્યને કાપી
 નાખ્યું અને આકાશમાંથી કાપેલા સર્પ જેમ
 પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે પૃથ્વી પર જઈ પડી. પછી
 અધિરથપુત્ર કણે શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવું
 મજબૂત દોરીવાળું તથા અતિશય વેગવાળું બીજું
 એક ધતુધ્ય લીધું. હવે દે મહારાજ ! કોવપૂર્વક
 હસીને તેણે ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
 સોનેરી મોઢિયાંવાળાં અતિ તીક્ષ્ણ હજારો બાણો
 છોડવા માંડ્યાં. આમ બળવાન ભીમસેન કણના
 ધતુધ્યમાંથી નીકળતાં બાણોથી ન્યારે ધવાવા
 લાગ્યો, ત્યારે તે કણના મનને વ્યથા પમાડતો રશો
 અને તે આકાશમાંગે ફૂલો. સંઘ્રામમાં વિજયેચ્છુ
 ભીમસેનનું એ કોશલ્ય જોઈને રાનાપુત્ર કણે
 પોતાનાં અંગોનો સંહાર કર્યો અને રથમાં છુપાઈ
 જઈને ભીમસેનને હેતર્યો. આમ વ્યથિત ઇન્દ્રિયો-
 વાળા કણને રથમાં ભરાઈ પેડેલા જોઈને ભીમ-
 સેન એના ધ્વજની પાસે આવી પદોંગીને પૃથ્વી
 પર કાઢો રશો. ભીમસેનના તે કર્મને સર્વ કોરવો
 અને ચારણો વખાણવા લાગ્યા; કારણ કે ગજ
 જેમ સર્પને બદાર એંગી કાઢવા છડે છે, તેમ
 ભીમસેન કણને રથમાંથી બદાર એંગી કાઢવા
 છડ્યો હતો. એ વેળા ભીમસેન ધતુધ્ય અને રથ
 વિનાનો થઈ ગયો હતો; છતાં તેણે સાવધનું
 બરાબર પાલન કર્યું હતું.^{૫૯-૬૦} પોતાના રથની

પાછળ રહીને પણ તે યુદ્ધ કરવા ઊભો રહ્યો હતો; પરંતુ ભીમસેનની તે વીરતાનો નાશ કરીને કર્ણ ક્રોધથી યુદ્ધ કરવા ઉપસ્થિત થયેલા એ ભીમસેન સામે ધસ્યો. ત્યાં દે મહારાજ ! સામસામા આવીને સ્પર્ધા કરનારા તે બન્ને મહાબળવાન પુરુષશ્રેષ્ઠો ઓધ્મની આખરે ગર્જના કરતા મેઘોની પેઠે ગાગવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં અન્યો-ન્યને સહન નહિ કરનારા તે બન્ને પુરુષસિંહોનો દેવ અને દાનવ સરખો સંપ્રહાર થવા લાગ્યો. ન્યારે કર્ણે ધસારો કર્યો હતો, ત્યારે ભીમસેનની પાસે શસ્ત્રો ખૂટી પડ્યાં હતાં.^{૭૯-૮૨} એવામાં અર્જુને મારી નાખેલા પર્વતો સરખા હાથીઓ તેના જોવામાં આવ્યા; એટલે હથિયાર વિનાનો તે ભીમસેન કર્ણના સ્થના માર્ગનો અટકાવ કરવા માટે હાથીઓના ઢગની વચ્ચે પેસી ગયો.^{૮૩} એ રીતે હાથીઓના ઢગ પાસે આવીને તથા પોતાના સ્વરૂપ દુર્ગમાં પ્રવેશ કરીને જીવિતની ઇચ્છાવાળા પાંડવ ભીમસેનને કર્ણ સામે હલ્લો કર્યો નહિ.^{૮૪} પોતે ત્યાં બરાબર નિર્મથતાથી ઊભો રહી શકે તે માટે શત્રુ-નગરોને જીતનારા તે ભીમસેન અર્જુનનાં બાણોથી મરણ પામેલા એક હાથીને જાંચકીને ઊભો રહ્યો. આમ તે મહોપધિઓથી ભરેલા ઢોઈ પર્વતને જાંચકી રહેલા હનુમાનની પેઠે યુદ્ધમાં ઊભો રહ્યો હતો; પરંતુ કર્ણે બાણો મૂકીને તે હાથીને પણ કાપી નાખ્યો.^{૮૫, ૮૬} એટલે પછી પાંડુપુત્રે હાથીઓનાં અંગો, સ્થનાં ચઢે, મરણ પામેલા ઘોડાઓ વગેરે જ જ કંઈ પૃથ્વી પર દેખ્યું, તે તે ઉપાડી ઉપાડીને ક્રોધપૂર્વક કર્ણ સામે ફેંકવા માંડ્યું. પણ ભીમે ફેંકેલા તે તે સર્વ પદાર્થોને કર્ણે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને કાપી નાખ્યા.^{૮૭, ૮૮} પછી ભીમસેન વજ્ર સરખી અતિ દારણુ મુકી ઉગમીને સુતપુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી. પણ તે સમયે તેને અર્જુનનું સ્મરણ થયું.^{૮૯}

આમ કર્ણને મારવા માટે અર્જુને કંરેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરવા માટે કર્ણને મારી નાખવાને સમર્થ એવા શક્તિમાન પાંડુપુત્ર ભીમસેનને કર્ણને માર્યો નહિ.^{૯૦} હવે કર્ણે આકુળવ્યાકુળ થયેલા ભીમસેનને ઉપરાઉપરી તીક્ષ્ણ બાણો મારીને મૂર્છિત કરી દીધો.^{૯૧} પણ એને હથિયાર વિનાનો એઈને તથા કુંતીને આપેલા પોતાના વચનનું સ્મરણ કરીને, તેણે તેને મારી નાખ્યો નહિ. તેણે તો તેની પાસે જઈને ધનુષ્યના અગ્રમાગથી તેને સ્પર્શ કર્યો. આ રીતે ધનુષ્યનો સ્પર્શ થતાં જ, સર્પની પેઠે ફૂંકાડો મારીને ભીમ કાપી ઊઠ્યો. તેણે કર્ણના હાથમાંથી ધનુષ્ય છીનવી લીધું અને તેના મસ્તક પર સખત પ્રહાર કર્યો. ભીમસેનના એ મારથી કર્ણનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગયાં અને બંને હસતો હોય તેમ તે રાધાપુત્ર આ વાક્ય બોલ્યો : ‘અરે ઓ મૂંછો વિનાના બાપલા ! ઓ મૂર્ખ પાઉધરા ! તું અસ્રવિદ્યામાં કુશળ નથી, તેમ સંત્રામથી કાયર પણ છે. માટે ઓ છોકરા ! તું યુદ્ધ ના કર.’^{૯૨-૯૫} ઓ દુષ્ટ બુદ્ધિના પાંડુપુત્ર ! જે સ્થળે અનેક પ્રકારના ખાવાપીવાના પદાર્થો હોય, તે સ્થળે જ તું યોગ્ય છે; પણ યુદ્ધમાં તું કદી યોગ્ય નથી.^{૯૬} ઓ ભીમ ! વનમાં કંદમૂળ, પુષ્પો તથા ફળોનો આહાર કરીને અને વ્રત તથા નિયમો પાળીને રહેવાને જ તું યોગ્ય છે. તું યુદ્ધ માટે યોગ્ય નથી ! અદયા ઓ વૃકોદર ! ક્યાં આતું યુદ્ધ અને ક્યાં મુનિભાવ ? માટે જ, તું વનમાં ચાલ્યો જ. બાપુ, તું યુદ્ધ માટે યોગ્ય નથી; માટે વનવાસમાં જ પ્રીતિ રાખ.^{૯૭, ૯૮} ઓ વૃકોદર ! તું ઘેર રહીને રસોડામાં તથા નોકરચાકરોને જ ક્રોધથી ખૂબ ધમકાવવાને અને તેમની પાસેથી ભોજન લેવા માટે તેમને માર મારવાને જ યોગ્ય છે!^{૯૯} અથવા હે દુર્મતિયા ! તું મુનિ થઈને વનમાં

આલ્યો જ અને ત્યાં ડૂળમૂળ વીણ્યા કર; કારણ કે હે કુંતાપુત્ર ભીમ ! તું યુદ્ધ કરવામાં કુશળ નથી.^{૧૦૦} અલ્યા ઓ ભીમડા ! ડૂળમૂળોનું ભક્ષણ કરવામાં તથા અતિથિઓનું પૂજન કરવામાં જ તારી શક્તિ રહેલી છે, પણ શસ્ત્રો ઉઠાવવામાં હું તને કુશળ માનતો નથી.^{૧૦૧} હે પૃથ્વીપતિ ! એ પ્રમાણે કુમારાવસ્થામાં જ જ બન્યાં હતાં, તે તે કઠોર અગ્નિએને કણે ભીમને બરાબર કહી સંભળાવ્યાં.^{૧૦૨} વળી કણે ત્યાં ભરાઈ પેઢેલા ભીમસેનને ધનુષ્યથી પુનઃસ્પર્શ કર્યો અને હસતાં હસતાં આ પ્રમાણેનું વાક્ય કહ્યું.^{૧૦૩} 'અલ્યા ઓ ! તારે જે યુદ્ધ કરવું હોય, તો બીજાઓની સાથે યુદ્ધ કરજે; પણ મારા જવાઓની સાથે કદી યુદ્ધ કરીશ નહિ; કારણ કે મારા જવાઓની સાથે લડનારાઓની આ અથવા આનાથી પણ માઠી દશા થાય છે.^{૧૦૪} અથવા જ્યાં તે કૃષ્ણ અને અર્જુન છે, ત્યાં તું આલ્યો જ; કારણ કે તેઓ આ રણમાં તારું રક્ષણ કરશે. અથવા હે કુંતાપુત્ર ! તું ઘેર જ આલ્યો જાને ! તારા જવા બાળકને આ યુદ્ધ કરવાથી શું ફળ છે ?^{૧૦૫} એ પ્રમાણે કણેનું અતિ દારણ વચન સાંભળીને ભીમસેન સર્વના સાંભળતાં હસીને આ પ્રમાણે બોલ્યો.^{૧૦૬} 'અરે ઓ દુષ્ટ ! મેં તને વારંવાર હસાવ્યો છે, છતાં આમ પોતાની મેળે વ્યર્થ બહાઈ શા માટે મારે છે ? લોકમાં અતિ પ્રાચીન ઋષિજનોએ સાક્ષાત્ મહેંદ્રનો પણ જય-પરાજય જોયો છે.^{૧૦૭} આવ, ઓ દુષ્ટકર્મમાં જન્મેલા ! મારી સાથે મલ્લયુદ્ધ કર. મહાબળવાન અને મહાભોગી ધ્રીયકને મેં જ રીતે માર્યો હતો, તે રીતે જ હું આ બધા રાજાઓની સમક્ષ તને મારી નાખીશ.' બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ કણે ભીમના તે નિશ્ચયને સમજી ગયો અને સર્વ ધનુષ્યશના દેખતાં તે તેની પાસેથી ખસી ગયો. એ

પ્રમાણે હે રાજન ! તે ભીમને રથ વિનાનો કરી નાખીને કણે યાદવસિંહ શ્રીકૃષ્ણ તથા મહાત્મા અર્જુનની સમીપમાં તેનો તિરસ્કાર કરી રહ્યો હતો. આથી હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી વાનરસ્વજ અર્જુને સૂતપુત્ર સામે સરાણ પર ધસી સાફ કરેલાં બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. જમ હસો કૌંચપર્વત પ્રયે પ્રવેશ કરે, તેમ અર્જુનને હાથે ગાંડીવધનુષ્યમાંથી નીકળતાં તે સુવર્ણ-બૃષિત બાણો કણના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. આમ ગાંડીવધનુષ્યમાંથી આવેશવાળા સર્પોની પેઢે નીકળેલાં એ બાણો વડે અર્જુને સૂતપુત્રને ભીમસેન પાસેથી દૂર કર્યો. ત્યાં ભીમસેને કાપી નાખેલાં ધનુષ્યોવાળો તથા અર્જુનનાં બાણોથી પ્રહાર પામેલો તે કણે ઝટપટ પોતાના મોઢા રથમાં બેસીને, ભીમસેન પાસેથી દૂર આલ્યો ગયો. ત્યારે પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમસેન પણ સાત્ત્વિકના રથ પર બેસીને પોતાના લાઈ પાંડુનંદન અર્જુનની પાછળ ગયો. તે વેળા જમ યમરાજ મૃત્યુને મોકલે, તેમ યુદ્ધ માટે ઉતાવળા થયેલા અર્જુને ક્રોધથી નેત્રોને લાલચોળ કરીને, કણને ઉદેશીને કણની સામે નારાય નામનું બાણ મૂક્યું. એટલે જમ કાઈ મહાન સર્પને પકડવાની ઇચ્છાવાળો ગરુડ આકાશમાં જોડી જાય, તેમ ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલું તે નારાયબાણ તત્કાળ કણના તરફ જોડ્યું. એ સમયે મહારથી અશ્વત્થામાએ કણને અર્જુનના લયમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો; કારણ કે તેણે અર્જુનના નારાયબાણને આકાશમાં જ બાણ વડે કાપી નાખ્યું. ત્યાં હે મહારાજ ! કાપેલા અર્જુને ચોસઠ બાણો મૂળીને અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યો અને વધારામાં 'જિલો રહેજે, ત્યાંથી જઈશ નહિ,' એ પ્રમાણે તેને પકડાર આર્યો; પરંતુ અશ્વત્થામા તો અર્જુનનાં બાણોની થી વિહ્વળ જ થઈ ગયો હતો, તેથી તે મદોન્મત્ત

હાથીઆથી ભરેલા અને રથોથી વ્યાપ્ત થયેલા સૈન્યમાં એકદમ ધૂસી ગયો. ત્યાં બળવાન કુંતા-પુત્ર અર્જુન-રણમાં ઠંઠાર કરી રહેલાં સુવર્ણની પીઠવાળાં ધનુષ્યોના શબ્દને પોતાના ગાંડીવના ઘોષથી દાબી દેવા લાગ્યો. એ અરસામાં અશ્વ-ત્યામા અર્જુનની પાછળથી આવીને યુદ્ધ કરવા ચડી આવ્યો. એટલે અર્જુને તદ્દન સમીપના જ માર્ગમાં રહીને તેની સામે હુમલો કર્યો. જોત-જોતામાં બાણો મૂકી મૂકીને અર્જુને અશ્વત્યામા-ના સૈન્યમાં ત્રાસ વર્તાવી દીધો અને મોરનાં પીછાંવાળાં નારાયણોથી એ અર્જુને મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનાં શરીરોને ચીરી નાખ્યાં, તેમ જ સૈન્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અર્જુને બરાબર સાવધ રહીને ઘોડા, હાથી તથા મનુષ્યો સાથેનાં તે સૈન્યોનો સંહાર વાળી નાખ્યો હતો. ^{૧૦૮-૧૨૫}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વાતર્જત જયદ્રથવધપર્વમાં
'ભીમ અને કર્ણ'નું 'યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૯ મો સામ્ય

અધ્યાય ૧૪૦મો

અલંબુપનો વધ

॥ ઘૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અહન્યહનિ મે દીપં યઃ પવતિ સંજય ।

હતા મેવહવો યોધા મન્યે કાલસ્ય પર્યયમ્ ॥ ૧ ॥

ઘૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! દિવસે દિવસે મારો ઉજ્જવળ યશ નાશ પામતો જાય છે અને મારા ધણા યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા છે. આથી હું 'માતું' છું કે, મારો કાળ પલટાયો છે.^૧ આથી જ અશ્વત્યામા તથા કર્ણના રક્ષણ તજી રહેલા અને દેવોને પણ દુર્ગમ એવા મારા સૈન્યમાં અત્યંત ક્રોધાચમાન થયેલો અર્જુન પેસી ગયો છે.^૨ મહા-ઉદ્વેગ વીરવાળા શ્રીકૃષ્ણ, ભીમસેન અને સાત્યકિ-ની સહાયથી જ્યારથી હું અર્જુનનું પરાક્રમ વૃદ્ધિ પામતું સાંભળું છું, ત્યારથી અગ્નિ જ્વન

કાષ્ટને બાળી નાખે તેમ શોકાગ્નિ મને બાળી રહ્યો છે. ત્યારથી જયદ્રથ સહિત સર્વ રાજાઓને હું કાળે ત્રસેલા જ બેઠું છું.^{૩,૪} અર્જુનનું અતિમહાન અપ્રિય કરીને તેની નજરે ચડેલો એ સિંધુરાજ હવે કેમ જીવશે !^૫ હે સંજય ! હું અતુમાનથી જ બેઠું છું કે, સિંધુરાજ હવે આ જગતમાં નથી. છતાં તે યુદ્ધ જ પ્રમાણે થયું હોય તે પ્રમાણે તું મને યથાર્થ કહી સંભળાવ.^૬ વળી હાથી જમ તળાવડીને ડહોળી નાખે, તેમ ક્રોધાચ-માન થયેલો તે યાદવવીર સાત્યકિ કૌરવોની મહાન સેનાને વારંવાર ડહોળી નાખીને એકલો અંદર દાખલ થયો છે. તેનું અર્જુનને માટે જીવું યુદ્ધ થયું હોય, તેવું તું મને કહે. ખરેખર, હે સંજય ! તું ઘણો કુશળ છે.^{૭,૮}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! તે પ્રમાણે સૂર્ય-પુત્ર કર્ણથી પીડાઈને પુરુષવીર ભીમસેન જ્યારે પ્રયાણ કરી જતો હતો, ત્યારે તેને નરવીરોના મધ્યમાં રહેલો બેઠોને શિનિવીર સાત્યકિ રથમાં બેસીને તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. હવે ગ્રીષ્મઋતુની આખરના મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો અને વર્ષાઋતુની આખરના સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતો તે સાત્યકિ પોતાના દંઢ ધનુષ્યથી શત્રુઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો અને તમારા પુત્રની સેનાને કંપાવવા મંડ્યો.^{૯,૧૦} હે ભારત ! મધુવંશમાં ઉત્તમ એવો તે મહાવીર સાત્યકિ પોતાના રૂપેરી રંગના ઘોડાઓને દોડાવતો દોડાવતો ગર્જના-પૂર્વક આગળ ધસ્યો જતો હતો, પણ તમારા પક્ષના સર્વ રથીયોદ્ધાઓ તેને અટકાવી શક્યા નહોતા.^{૧૧} પરંતુ યુદ્ધમાં કદી પાછાં ડગ ન ભરનારો તથા સૌનાના કવચને ધારણ કરનારો તે ધનુર્ધર રાજેન્દ્ર અલંબુપ સાત્યકિને બેઠો ક્રોધિત થઈ ગયો અને માધવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ સામે આવીને તેને આગળ જતો અટકાવવા લાગ્યો.^{૧૨} તે

સમયે હે ભારત ! પૂર્વે કદી નહિ થયેલો તેવો તે બનેનો સંપ્રહાર ચાલુ થયો. આ વખતે તમારા પક્ષના તથા શત્રુપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ રણને શોભાવનારા તે બનેના યુદ્ધને પ્રેક્ષક તરીકે જોઈ રહ્યા હતા.^{૧૩} હવે રાજશ્રેષ્ઠ અલંબુષે સાત્યકિને દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો; પણ શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ-એ તેનાં બાણો પોતાની પાસે આવે, તે પહેલાં જ તેને મધ્યમાંથી જ કાપી નાખ્યા.^{૧૪} વળી પણ અલંબુષે ધનુષ્યને કાન સુધી સપૂર્ણ ખેંચીને કંટલાંએક બાણો છોડ્યાં અને તે તીક્ષ્ણ પૂંખવાળાં અગ્નિ સરખાં બાણોએ સાત્યકિના કવચને વીધી નાખીને તેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૫} આમ અલંબુષે અગ્નિ તથા અનિલ જેવા પ્રભાવવાળાં તે તીક્ષ્ણ તથા બળબળતાં બાણો મૂઢીને સાત્યકિના શરીરને વીધી નાખ્યું અને પછી બીજાં ચાર બાણો મૂઢીને તેણે તેના રૂપેરી રંગના ઘોડાઓને પણ સપ્ત પ્રહાર કર્યો. એ રીતે જ્યારે અલંબુષે પોતાને પ્રહાર કર્યો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સમાન પ્રભાવવાળા તે બળવાન શિનિકુમારે ઉત્તમ વેગવાળાં ચાર બાણો મૂઢીને અલંબુષના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.^{૧૬, ૧૭} વળી પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા ભક્ષિજાતિના એક બાણથી તેણે એના સારથિના મસ્તકને કાપી નાખ્યું અને પૂર્ણચંદ્ર સમાન પ્રકાશવાળા, અતિ તેજસ્વી મુખવાળા તથા કુંડળો સહિત એવા તે અલંબુષના મુખને પણ તેના શરીરથી જુદું પાડ્યું.^{૧૮} હે રાજન ! એ પ્રમાણે યદુશ્રેષ્ઠ વીર સાત્યકિએ એ રાજપુત્ર અને રાજપોત્ર અલંબુષનો યુદ્ધમાં વડે કર્યો અને તમારાં સૈન્યોનું વારણ કરીને મથન કરતો કરતો તે અર્જુનની પાછળ જ જવા લાગ્યો.^{૧૯} શત્રુઓના મધ્યમાં ધૂમ્રી ધૂમ્રીને વાયુ જેમ વાદળો ના સમૂહનો નાશ કરે, તેમ તે યાદવવીર બાણો વડે દોરવોના સૈન્યનો નાશ કરતો હતો, એમ

એ સાત્યકિને પોતાની પાછળ આવેલો જોઈને અર્જુનને આનંદ થયો.^{૨૦} સાત્યકિના સારી રીતે ઢગવાયેલા, ગાયતું દૂધ, ડોહર, ચંદ્ર તથા ખરક સમાન ઉજ્જવળ, રંગના, સુવર્ણના સામાનથી ઢંકાયેલા અને સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઉત્તમ ઘોડાઓ પુરુષસિંહ સાત્યકિ જ્યાં જ્યાં જવા ઇચ્છતો હતો, ત્યાં ત્યાં તેને લઈ જતા હતા.^{૨૧} એ વેળા હે ભારત ! હે અજમીઠવંશી ! તમારા બંધા પુત્રો અને તમારા પક્ષના બીજા યોદ્ધાઓ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય એવા તમારા પુત્ર કુંશાસનને આગળ કરીને સાત્યકિ સામા ચઢી આવ્યા.^{૨૨} સૈન્યના મારાને સહન કરનારા તે યોદ્ધાઓએ શિનિકુમાર સાત્યકિને ચારેબાજુથી રણમાં ઘેરી લીધા અને તેઓ તેને પ્રહાર કરવા મઠી પડ્યા. ત્યાં સાત્વતશ્રેષ્ઠ વીર સાત્યકિ પણ બાણોની બળ કરી દઈને તેમને અટકાવી રહ્યો હતો.^{૨૩} આમ હે અજમીઠવંશી ! અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમને સત્તર અટકાવી દઈને, શત્રુવાતી સાત્યકિએ ધનુષ્ય ઊંચું કર્યું અને કુંશાસનના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. આમ પુરુષવીર સાત્યકિને ત્યાં આવેલો જોઈને ગાડીવધારી વીર અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ બહુ હર્ષ પામ્યા.^{૨૪, ૨૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્ગત જયદ્રથવધપર્વમા
'અલંબુષનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૦ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૪૧ મો

સાત્યકિને અર્જુનનાં દર્શન

॥ સંજય ઉચાર ॥

તદ્વિષતં મહાવાહું દુઃશાસનરથં પ્રતિ ।

ત્વરિતં ત્વરણીયેષુ ધનંજયજયૈવિણમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો કુંશાસનના રથ પ્રત્યે સન્નય થયેલા, ઝડપથી કરવા યોગ્ય કાર્યોમાં ત્વરાવાળા અને અર્જુનના વિજયની ઇચ્છા રાખીને અનંત સેનાસમુદ્ધમાં દાખલ થયેલા એ

મદાનાકુ સાત્યકિને જોઈને મુવતું બધિન ધન
 આવાળા મદાનુધર વિગત'યોદ્ધાઓ તેને ધેરી
 વધ્યા.^{૧૩} તેને મોટા રસમુદાયથી ચારેનાત્યુથી
 ધેરી લઈને, ને પરમ વનુધર યોદ્ધાઓ દોધપૂર્વક
 સંખ્યામંથ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૧૪} પણ
 સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ એકલાએ મદારણુમાં
 પ્રકાશના પોતાના એ પચાસ ગજકુમાર શત્રુઓને
 છતી લીંચા દત્તા.^{૧૫} તરવાના સાધનરહિત જળમાં
 મનુષ્ય જેમ પ્રવેશ કરે, તેમ તેણે તાળીઓના
 અવાજથી ગાછ રહેલા અને તલવાદો, શસ્ત્રો
 તથા ગદાઓથી બંદેલા ભારતી સેનાના મધ્ય-
 ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૬} એ રણમાં અમે શિનિપૂત્ર
 સાત્યકિનું અઘ્નુન રણકૌશલ્ય જોયું હતું; કારણ
 કે ને યાદી વાદે પશ્ચિમ દિશામાં દેખાતો હતો,
 નો યાદી વાદે ને ઘણી ઝડપથી પૂર્વમાં પણ
 ધૂમી રહેતો દેખાતો હતો.^{૧૭} વળી તે રણે
 સાત્યકિ હત્તર, દશિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ અને સર્વ
 વિદિશાઓમાં પણ જાણે નૃત્ય કરતો હતો અને
 સો રથોને લઈને ધૂમાધૂમ કરતો હતો.^{૧૮} સિંદ
 સમી પરાક્રમી અતિવાળા તે સાત્યકિની યુદ્ધ-
 કુશળતા જોઈને વિગત'યોદ્ધાઓ સંતપ્ત થઈને
 પોતાના સ્વજનો પ્રત્યે પાછા ધ્યાં; એટલે અંકુશો-
 થી જેમ મદમત હાથીને અટકાવે, તેમ રાસેન
 દેશના બીજા રણ યોદ્ધાઓ અનેક બાળો મૂઠી
 મૂઠીને તે સાત્યકિને અટકાવવા લાગ્યા. હઠારતા
 સાત્યકિએ તો એક મુદ્દતમાં જ તેમનો પરાજય
 કર્યો અને પછીથી અચિંત્ય બળપરાક્રમવાળો તે
 સાત્યકિ કલિંગોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૧૯-૨૦}
 આમ તરી ન તરાય તેવી કલિંગોની સેનાને
 પણ વટાવી જઈને, મદાબાહુ સાત્યકિ થોડા જ
 વખતમાં પૃથાપૂત્ર અત્યુત્તમ પાસે જઈ પહોંચ્યો.
 હવે જેમ જળની અંદર તરીને થાકેલો કાઈ
 પુરવ સ્થળપ્રદેશમાં આવીને શાંત થાય, તેમ

સાત્યકિ પુરવધ્યાદ અત્યુત્તમનાં દર્શન કરીને શાંત
 થયો.^{૨૧-૨૨} તેને આવતો જોઈને દેશવ અત્યુત્તમને
 કહેવા લાગ્યા: 'અરે આ પાથ'! આ શિનિપૂત્ર
 સાત્યકિ તારે પગલે પગલે અહીં આવે છે!^{૨૩}
 તારા એ સત્યપરાક્રમી શિષ્ય અને મિત્રે સર્વ
 યોદ્ધાઓને તણખલાતોડ ગળીને છતી લીંચા
 છે.^{૨૪} દે કિરીટી! તને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય
 એવો આ સાત્યકિ કૌરવયોદ્ધાઓને ધાર હપદ્રવ
 કરીને તારી પાસે આવે છે.^{૨૫} દે કાંદ્યુન!
 બાણો વટે દ્રોણાચાર્યને તથા બોજ દૃતવર્માને
 નિરર્થક કરીને આ સાત્યકિ અહીં આવે છે.^{૨૬}
 ધર્મરાજનું દમેશાં પ્રિય કરનારો આ રણ અને
 અસ્ત્રકુશળ સાત્યકિ સારા સારા યોદ્ધાઓનો નાશ
 કરી નાખીને આ તરફ આડ્યો આવે છે.^{૨૭} દે
 પાંડુપુત્ર! સૈન્યોના મધ્યમાં ધણું કુદર કમ
 કરીને તારા દર્શનની ઇચ્છાવાળો આ મહાબળ-
 વાન સાત્યકિ આપણી તરફ જ આવે છે.^{૨૮} દે
 પાથ'! કેવળ એક રથની જ સદાય લઈને અને
 આચાર્ય આદિ અનેક મદારથીઓ સામે યુદ્ધ
 કરીને આ સાત્યકિ અહીં જ પ્રયાણ કરી આવે
 છે.^{૨૯} ખરેખર! આ સાત્યકિને ધર્મરાજએ જ
 મોકલ્યો હશે અને તેથી જ પોતાના બાહુબળના
 આશ્રયથી આખી સેનાને ચીરી નાખીને તે
 આપણી તરફ આવે છે.^{૩૦} દે કુંતીનંદન! કૌરવો-
 માં એના જોવો એક પણ યોદ્ધો નથી. એવો
 આ યુદ્ધક્રમંદ સાત્યકિ અહીં તારી પાસે આવે
 છે.^{૩૧} દે પાથ'! જાણે ગાયોના ટોળામાંથી મુક્ત
 થયેલો સિંહ હોય, તેમ કુસૈન્યમાંથી મુક્ત થયેલો
 આ સાત્યકિ ધણી સેનાઓનો સંહાર કરી નાખી-
 ને આપણી પાસે આવે છે.^{૩૨} દે પાથ'! આખી
 પૃથ્વીને હજારો રાજાઓનાં કમળ સરખાં મુખોથી
 ઢાંધી દઈને સાત્યકિ શીઘ્ર અહીં આવે છે.^{૩૩}
 આ રણમાં કુર્યોધનનો તથા તેના ભાઈઓનો પરા-

જય કરીને અને જલસંધેનો વધ કરીને આ સાત્યકિ ઉતાવળો ઉતાવળો આ તરફ આવે છે.^{૨૪} વળી આ રણભૂમિ પર રુધિરના પ્રવાહવાળી તથા શોણિતના કાઠવવાળી નદી ચલાવી મૂકીને તથા કૌરવયોદ્ધાઓને તરણાની પેઠે પરાજય આપીને આ સાત્યકિ ઝટપટ અહીં આવે છે.^{૨૫} શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળીને હર્ષ પામેલા અર્જુને કેશવને આ વાક્ય કહ્યું : 'હે મહાબાહુ ! આ સમયે સાત્યકિ મારી પાસે આવે છે, તે મને લગારે પ્રિય નથી.^{૨૬} કારણ કે હે કેશવ ! ધર્મ-રાજનું ત્યાં શુ થયું હશે, તે હું જાણતો નથી. સાત્યકિ વિનાના થઈને તે જીવતા હશે કે મરણ પામ્યા હશે ?^{૨૭} હે મહાબાહુ ! આ સાત્યકિએ ધર્મરાજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, છતાં શા માટે તેમનો ત્યાગ કરીને તે અહીં મારી પાછળ આવ્યો હશે ?^{૨૮} રાજ યુધિષ્ઠિરને દ્રોણ પાસે એકલા મૂક્યા છે, સિંધુરાજને હજી માર્યો નથી અને આ તરફથી પેલો ભૂરિશ્રવા સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો આવે છે.^{૨૯} મેં આ અતિશય મોટા ભાર સિંધુરાજને માટે ઉઠાવ્યો છે, તેવામાં તો વળી મારે રાજ યુધિષ્ઠિરનું વૃત્તાંત જાણવાનું રહ્યું અને સાત્યકિનું રક્ષણ કરવાનું પણ આવી પહોંચ્યું.^{૩૦} જયદ્રથને હજી મારવાનો છે અને આ સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારી પર છે. આ તરફ જોતાં આ મહાબાહુ સાત્યકિ યાકેલો અને અલ્પ ચેતનવાળો જણાય છે.^{૩૧} હે માધવ ! તેના લોહા-ઝા અને સારથિ પણ યાદી ગયા છે. વળી હે કેશવ ! આ ભૂરિશ્રવા સહાયસંપન્ન હોવાથી યાકેલો નથી.^{૩૨} આ ભૂરિશ્રવાની સાથેના સમા-ગમમાં સાત્યકિ ક્ષેમકુશળ રહેશે ? આગ તો સત્ય-પરાક્રમી સાત્યકિ મોટા સમુદ્ર તરી આવ્યો છે,^{૩૩} તો હવે એ મહાતેજસ્વી સાત્યકિ ગાયના પગલા નટલા ખાઓચિયામાં ફૂળી મરશે કે શું ? કૌરવો-

ના મુખ્ય અસ્ત્રકુશળ મહાત્મા ભૂરિશ્રવા સામે ભેટીને સાત્યકિ ક્ષેમકુશળ રહેશેને ? હે કેશવ ! હું માનું છું ; સાત્યકિને અહીં મોકલીને તથા આચાર્યના ભયનો ત્યાગ કરીને ધર્મરાજને મોટી ભૂલ કરી છે; કારણ કે બાળપક્ષી જમ માંસને માટે ટાંપી રહે છે, તેમ દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજને કેદ પકડવા માટે નિત્ય ટાંપી રહ્યા છે. આથી રાજ કુશળક્ષેમ હશે કે નહિ, તે વિધેનો મને ખૂબ જ સંશય રહે છે.^{૩૪-૩૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત જયદ્રથવધપર્વમા 'સાત્યકિને અર્જુનના દર્શન'નામનો અધ્યાય ૧૪૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૨મો

અર્જુને કરેલો ભૂરિશ્રવાનો બાહુચ્છેદ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તમાપતંતં સંપ્રેક્ષ્ય સાત્ત્વંતં યુદ્ધદુર્મદમ્ ।

ક્રોધાદ્ભૂરિશ્રવા રાજન્ સહસા સમુપાદ્રવત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! તે પછી યુદ્ધ-દુર્મદ સાત્યકિને ધસી આવતો જોઈ, ભૂરિશ્રવા ક્રોધપૂર્વક તે સામે એકાએક ધસી ગયો.^૧ હે મહારાજ ! કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા તે સમયે શિનિ-પુંગવ સાત્યકિને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'આજે તું મારી નજરે આવી ચઢ્યો છે, તે બહુ સારું થયું. આજના રણમાં હું લાંબા વખતથી ધ્રુએલા મારા અભિલાષને સંપૂર્ણ કરીશ. આજે તું રણસંગ્રામનો જે ત્યાગ નહિ કરે, તો મારી પાસેથી જીવતો છૂટવાનો નથી.^{૨,૩} અરે, જો ચક્રવંશી સાત્યકિ ! તું નિત્ય તને પોતાને રૂડા તરીકે માને છે; પણ તને આજે યુદ્ધમાં હણી નાખીને હું કુરુરાજ દુર્યોધનને પ્રસન્ન કરીશ.^૪ આજે તું મારાં બાણોથી બળીને ધરણી પર ઢળી પડશે, તે રણમાં વીર ગણાતા કેશવ અને અર્જુન બન્ને જણા જોશે.^૫ જે રાજ ધર્મપુત્રે તને આ કૌરવસૈન્યમાં અર્જુનની ખબર લેતા મોકલ્યો છે

તે યુધિષ્ઠિર તને મારા હાથે મરણ પામેલો સાંભળી-
ને તુરત શરમિંદો પડી જશે.^૧ લોહીથી છંટાયેલો
તું મરણ પામીને આજે જ્યારે બ્રહ્મા પર
સૂશે, ત્યારે કુંતાપુત્ર અર્જુન પણ મારાં પરાક્રમ
બાજશે.^૨ પૂર્વે દેવાસુરોના યુદ્ધપ્રસંગે ઇંદ્રને જમ
બક્ષિરાજ સાથે ભેટા કરવાની લાંબા સમયથી
ઇચ્છા હતી, તેમ મને પણ તારો સમાગમ કર-
વાની ચિરકાળની ઇચ્છા હતી.^૩ હે સાવત !
આજે હું તારી સામે મહાધોર યુદ્ધ કરીશ, એટલે
તને મારાં વીર્ય, બળ તથા પુરુષાર્થ તું યથાર્થ
જ્ઞાન થશે.^૪ જમ પૂર્વે રામના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે
રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતને મારી નાખ્યો હતો અને
તે યમપુરીમાં ગયો હતો, તેમ આજના રણમાં
તું મારે હાથે મરણ પામશે અને યમપુરીમાં
જશે.^૫ હે માધવ ! આજે તારું મરણ થતાં કૃષ્ણ,
અર્જુન તથા ધર્મરાજ નિરુત્સાહ થશે અને
નિઃસંશય રણનો ત્યાગ કરશે.^૬ અહ્યા એ
મધુવંશી ! આજે હું તીક્ષ્ણ બાણોથી તારું પૂજન
કરીશ અને તેં જમને રણમાં મારી નાખ્યા છે,
તેમની સ્ત્રીઓને આનંદ પમાડીશ.^૭ જમ સિંહ-
ની નજરે ચઢેલો કુદ્ર મૃગ છૂટવા ન પામે, તેમ
મારી નજરે ચઢેલો તું પણ આજે છૂટવા પામશે
નહિ.^૮ ત્યારે હે રાજન ! સાત્યકિએ તેને બણે
હસતાં હસતાં કહ્યું : 'એ કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા !
મને રણસંગ્રામમાં કોઈના તરફથી ત્રાસ છે
જ નહિ.^૯ મને ડેવળ વાણીના બકવાદમાત્રથી
કોઈ ડરાવી શકે તેમ નથી. જ પુરુષ સંગ્રામ-
માં મને હાથિયાર વિનાનો કરે છે, તે પુરુષ મને
મારી શકે છે.^{૧૦} પણ રણમાં મને મારતાં મારતાં
તો પ્રુથે પોતાના આયુષ્યના સઘળા સમયનો
ભોગ આપવો પડે તેમ છે, તો નકામો ધોધમધ
લવારો કરવાથી શું વળગાતું છે ? તું બધું કર્મ-
થી કરી જ બતાવને !^{૧૧} શરદન્તુના મેઘની

ગર્જનાની પેઠે તારી આ ગર્જના પણ નિષ્ફળ જ
છે. હે વીર ! તારાં વ્યર્થ બાણોની ગર્જના સાંભ-
ળીને મને હસવું જ આવે છે.^{૧૨} માટે હે કૌરવ !
તું આજે લોકમાં ઘણા સમયથી ઇચ્છેલા યુદ્ધને
થવા દે, હે તાત ! તારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા-
વાળી મારી બુદ્ધિ ઉતાવળ કરી રહી છે.^{૧૩} એ
પુરુષાધમ ! આજે તને માર્યા વિના હું નિવૃત્ત
થઈશ નહિ.' એ પ્રમાણે તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠો એક-
બીજાને વાણીથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૪} તેઓ
સામસામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી પરમ ક્રોધ-
યમાન થયા અને યુદ્ધમાં સામસામા પ્રહાર કરવા
લાગ્યા. બલાહય અને રણમાં પરસ્પરની સ્પર્ધા
કરનારા તે બંને મહાન ધનુર્ધરીઓ હાથણીને
માટે સામસામા ભેટલા અને કાપમાં આવેલા
બે મદમત્ત હાથીઓની પેઠે સામસામા ભેટ્યા
હતા. ત્યાં રિપુઓને રોળનારા એ ભૂરિશ્રવા તથા
સાત્યકિ ચઢી આવેલા બે મેઘોની પેઠે પરસ્પર
ધોર બાણવૃષ્ટિ વરસાવી રહ્યા. એ સમયે હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ ! ભૂરિશ્રવાએ તરત જ સાત્યકિને બાણોથી
ઢાંઘી દીધો અને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને
તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરવા માંડ્યો. વળી ભૂરિ-
શ્રવાએ દશ બાણોથી સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો
અને તેને હણી નાખવાની ઇચ્છાથી તેણે તેના
ઉપર બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડ્યાં. પણ હે પ્રુથ્વી-
પતિ ! ભૂરિશ્રવાનાં તે બાણોને સાત્યકિ પોતાની
પાસે પહોંચવા જ દેતો નહોતો. હે પ્રભુ ! એ
તીક્ષ્ણ બાણોને તે આકાશમાં જ અશ્વમાયાથી
ગળી જતો હતો. કુરુ અને યાદવકુળની કીર્તિમાં
વધારો કરનારા તે બંને ઉત્તમ કુલીન વીર પુરુષો
જતજતનાં શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરી પરસ્પર વરસી રહ્યા
હતા. જમ બે વાઘો સામસામે નખો ભરાવીને
અન્યોન્યને ઘાયલ કરે તથા જમ બે મહાગજો સામ-
સામે દંતુશળો ભરાવીને પરસ્પર પ્રહાર કરે, તેમ

તે બન્ને જણા રથશંકિત અને બાણે વડે અન્યો-
ન્યને ધાયલ કરતા હતા. ત્યાં બન્નેએ એકબીજાનાં
ગાત્રો તોડી નાખ્યાં હતાં, તેથી તેમાંથી લોહી
વહેતું હતું. ૨૦-૨૭ આમ તે બન્ને પોતાના પ્રાણો-
ને હોડમાં મૂકીને યુદ્ધરૂપ ઘૂતને ખેડી રહ્યા હતા
અને અન્યોન્યને સ્તબ્ધ કરી દેતા હતા. એ પ્રમાણે
ઉત્તમ કર્મ કરી રહેલા કુરુ અને યાદવવંશની
કીર્તિને વિસ્તારતા તે બન્ને જણા બે યૂથપતિ
હાથીઓની પેઠે પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા. બ્રહ્મ-
લોકમાં પણ શ્રેષ્ઠ મનાયેલા તે બન્ને જણા બંને
તત્કાળ સ્વર્ગલોકમાં જવાની ઇચ્છા કરતા હતા
અને અન્યોન્ય સામે ગર્જના કરતા હતા. તે વેળા
હર્ષપૂર્વક એઈ રહેલા સર્વ કૌરવોની સમક્ષ
સાત્યકિ અને ભૂરિશ્રવા પરસ્પર બાણોનો વરસાદ
વરસાવી રહ્યા હતા. કોઈ એક હાથણીને માટે યુદ્ધ
કરી રહેલા બે યૂથપતિ હાથીઓની જમ તે બન્ને
મહાયોદ્ધાઓ પરસ્પર લડી રહ્યા હતા અને બીજા
સર્વ યોદ્ધાઓ તેમને એઈ રહ્યા હતા. એતએતામાં
બન્નેએ એકબીજાના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા
તથા ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં; આથી તેઓ રથ-
રહિત થઈ તલવારનું યુદ્ધ કરવા માટે સામસામા
આવી ગયા. તેમણે બળદના આમડાની બનાવેલી
તરેહતરેહની સુંદર તથા મોટી બે દાલો હાથમાં
લીધી અને તલવારોને મ્થાનમાંથી ખેંચી કાઢીને
તેઓ રણમાં ધૂમવા લાગ્યા. ત્યાં તેઓ અનેક
પ્રકારના યુદ્ધમાર્ગોમાં તથા મંડળોમાં વિભાગ-
પૂર્વક ધૂરવી રહ્યા. ૨૮-૩૪ તે બન્ને શત્રુદમન
યોદ્ધાઓ ક્રોધાયમાન થઈને વારંવાર અન્યોન્યને
ત્રિ પ્રહાર કરતા હતા. ચિત્રવિચિત્ર કવચ, હાર
અને બાન્ધુબંધથી શોભી રહેલા તે બન્ને અડ્ડગ-
ધારી યશસ્વીઓ પ્રાંત, ઉદ્દપ્રાંત, અવિદ્ધ, આપ્લુત,
વિપ્લુત, સુત, સંપાત અને સમુદ્રીણ નામના
ઠેલાએક યુદ્ધના પ્રકારે દર્શાવી દર્શાવીને રણમાં

ધૂમતા હતા. ૩૫, ૩૬ તે બન્ને શત્રુદમન વીરો એક
બીજાનાં છિદ્રો શોધી શોધીને તલવારોથી પર-
સ્પર પ્રહાર કરતા હતા અને અદ્ભુત રીતે યુદ્ધ
ખેલતા હતા. ૩૭ એ બન્ને જણા યુદ્ધમાં પોતાની
શિક્ષા, અપળતા અને કુશળતાને દર્શાવતા હતા
તથા એકમેકનું આકર્ષણ કરતા હતા. હે રાજેન્દ્ર !
એક મુદ્ગર્તકાળ સુધી એ રીતે પરસ્પર પ્રહાર
કરીને તે બન્ને વીરો સર્વ સૈન્યોના દેખતાં પુનઃ
વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. ૩૮, ૩૯ પછી હે રાજા !
સેંકડો દૂદડીઓવાળી બન્ને દાલો જ્યારે તલવારો-
ના પ્રહારથી કપાઈ પડી, ત્યારે તે પુરુષબાહોએ
બાહુયુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ૪૦ વિશાળ વક્ત્રસ્થળ અને
દીર્ઘ બાહુવાળા તે બન્ને યુદ્ધનિપુણ યોદ્ધાઓ
લોખંડી ભોગળ જતા મજબૂત બાહુઓથી લડતા
હતા. ૪૧ હે રાજા ! યુદ્ધશિક્ષાના બળથી ઉત્પન્ન
થયેલી તેમની બાહુરેશ્મટ, હસ્તધારણ અને ગળામાં
હાથ નાખેલો આદિ ક્રિયાઓને એઈને સર્વ યોદ્ધા-
ઓ ભારે હર્ષ પામતા હતા. ૪૨ ત્યારે હે રાજા !
યુદ્ધમાં લડી રહેલા તે બન્ને પુરુષવીરોના વજ્રની
સાથે અથડાતા તે પર્વતોના સરખો મહાભયંકર
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. ૪૩ જમ બે હાથીઓ સામ-
સામે દંતૂશળોના અગ્રભાગે ભરાવીને યુદ્ધ કરે
અને જમ બે મોટા સાંઠો શિંગડાં ભરાવીને યુદ્ધ
કરે તેમ તે બન્ને કુરુશ્રેષ્ઠ અને યાદવશ્રેષ્ઠ શૂરવીરો
બાહુઓરૂપ પાશોને વીંટાળીને, મસ્તકો ભરા-
વીને, પગ ખેંચીને, પગમાં આંદીઓ નાખીને,
સામસામે અથડાઈને, એકબીજાને ગોથાં ખવ-
ડાવી દઈને, સામસામા ઝાઝળીને, પગ અને
ઉદરને એકમેક કરી દઈને, પૃથ્વી પર ઉદ્દમભણ કરી
કરીને, તેમ જ ગમન, પ્રત્યાગમન, ક્ષેપન, પાતન,
ઉત્પાતન તથા મોટી છલંગો ભરી ભરીને યુદ્ધ
કરતા હતા. ૪૪-૪૬ હે ભારત ! ત્યાં બન્નેસ
પ્રકારનાં જ મલ્લયુદ્ધો ટોચ છે, તે સર્વ મલ્લ-

યુદ્ધોને તે બન્ને મહાબળવાનોએ લડી બતાવ્યાં હતાં.^{૧૭} એવામાં સાત્યકિનો આયુધો ખૂટી પડ્યાં હતાં. આમ છતાં તે જ્યારે ત્યાં યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અન્તુન પ્રત્યે બોલ્યા : ‘હે અન્તુન ! તું આ તરફ દષ્ટિ કર. સર્વ ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ સાત્યકિ રથ વિનાનો થયા છતાં પણ યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. હે ભારત ! ભારતી સેનાને ભેદી નાખીને તેણે તારી પાછળ પ્રવેશ કર્યો છે અને વળી તેણે મહાન વીર્યવાળા સર્વ ભારતયોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું છે.’^{૧૮, ૧૯} યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે સાત્યકિ લગભગ થાટી ગયો. ત્યાં તો હે અન્તુન ! ઘણી દક્ષિણા આપનારો આ ભૂરિશ્રવા તેની સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવી પહોંચ્યો છે, પણ આ ખરાખર નથી.’^{૨૦} એટલામાં હે રાજન ! એક મદોન્મત્ત હાથી જેમ બીજા મદમત્ત હાથીને પ્રહાર કરે, તેમ ક્રોધ પામેલા યુદ્ધકર્મી ભૂરિશ્રવાએ સાત્યકિને જીત્યોને પૃથ્વી પર પછાડ્યો.^{૨૧} હે રાજન ! તે વેળા રથમાં ખેડેલા યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ અને અન્તુન પણ ભૂરિશ્રવાના તે કર્મને ક્રોધપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા.^{૨૨} હવે મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે અન્તુનને કહ્યું : ‘જો અન્તુન ! યાદવ અને અધક્રુણમાં વ્યાધ સમાન આ સાત્યકિને તો તું જો. આ સમયે તે ભૂરિશ્રવાને વશ થઈ ગયો છે. અતિ કુહર કર્મ કરીને તે થાટી ગયો છે અને તેથી જ તે પૃથ્વી પર પછાડાઈ પડ્યો છે, માટે તારા શિષ્ય એ વીર સાત્યકિનું તું રક્ષણ કર.’^{૨૩, ૨૪} હે પુરુષવ્યાધ ! હે સમર્થ અન્તુન ! કેવળ તારે માટે અહીં સુધી આવેલો આ શ્રેષ્ઠ પુરુષ યજ્ઞશીલ ભૂરિશ્રવાને વશ ન થઈ જાય તેટલામાં તું કોઈ ઉપાય શીઘ્ર કર.’^{૨૫} ત્યાં હર્ષ પામેલા મનવાળો અન્તુન વાસુદેવને કહેવા લાગ્યો : ‘હે કૃષ્ણ ! તમે જુઓ તો ખરા !

જેમ યૂથપતિ સિંહ વનમાં મદોન્મત્ત મહાગજ સાથે ક્રીડા કરે છે, તેમ કુરુપુંગવ ભૂરિશ્રવા આ યાદવવીર સાત્યકિ સાથે ક્રીડા કરી રહ્યા છે.’

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પાંડુપુત્ર અન્તુન એ પ્રમાણે કહેતો હતો, તેવામાં સૈન્યોમાં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો; કારણ કે પુષ્કળ દક્ષિણા આપનારા મહાબાહુ ભૂરિશ્રવાએ સાત્યકિને પૃથ્વી પર પટથી પાડ્યો હતો અને સિંહ જેમ હાથીને ધસડે, તેમ તે તેને ધસડી રહ્યો હતો. આમ તે કુરુશ્રેષ્ઠ ભૂરિશ્રવા સાત્વતશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ સાથે રણ ખેડી રહ્યો હતો અને અત્યંત શોભતો હતો. પછી ભૂરિશ્રવાએ મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી કાઢી અને સાત્યકિની ચોટલી પકડી તેને પગથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૬-૨૭} હવે તેણે તેના કુંડળ સહિત મસ્તકને ધકેલી જીવંત કરવાનો આરંભ કર્યો, એટલે સાત્યકિ પણ વેગથી પોતાના મસ્તકને ધુણાવવા લાગ્યો.^{૨૮} હે ભારત ! કુભાર જેમ દાંડા સાથેના ચાકળાને ભેરથી ધુમાવે, તેમ સાત્યકિ પોતાના ઢશને પકડનાર ભૂરિશ્રવાના બાહુથી મસ્તકને ધુમાવી રહ્યો.^{૨૯} હે રાજન ! એ રીતે રણમાં પોતાના મસ્તકને ખેંચી રહેલા સાત્યકિને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ ફરી પણ અન્તુનને કહ્યું :^{૩૦} ‘હે મહાબાહુ ! જો તો, યાદવ અને અધક્રુણમાં વ્યાધ સમાન અને ધનુર્વિદ્યામાં તારાથી નહિ ઊતરતો આ તારો શિષ્ય સાત્યકિ લગભગ ભૂરિશ્રવાના તાબામાં આવી ગયો છે.’^{૩૧} હે પાર્થ ! જ્યાં આ ભૂરિશ્રવા રણમાં સત્યપરાક્રમી યાદવ સાત્યકિના કરતાં અધિકતા દર્શાવી રહ્યો છે, ત્યાં આપણામાં જે પરાક્રમ છે તે અસત્ય ઠરે છે.’^{૩૨} શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મહાબાહુ અન્તુન પોતાના મનમાં ભૂરિશ્રવાનાં વખાણ કરવા લાગ્યો કે,^{૩૩} ‘જાણે યુદ્ધમાં ક્રીડા કરતો હોય તેમ આ ભૂરિશ્રવા

યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને ઘસડી રહ્યો છે. કૌરવોના એ ક્રીર્તિવર્ધન મને ઘણો હર્ષ ઉપજાવે છે.^{૧૭} એક યાદવવીર સાત્યકિને એ મારી શકે તેમ નથી જ; તોપણ અરણ્યમાં સિંહ જમ મહાન હાથીને ઘસડે, તેમ તે સાત્યકિને ઘસડી રહ્યો છે.^{૧૮} હે રાજન! એ પ્રમાણે મનમાં કૌરવ ભૂરિશ્રવાનાં વખાણ કરીને મહાબાહુ અર્જુન વાસુદેવ પ્રત્યે બોલ્યો: 'હે કૃષ્ણ! મારી દૃષ્ટિ સિંહુરાજમાં ચોંટી છે, તેથી હું સાત્યકિને એઈ શકતો નથી, છતાં સાત્યકિને માટે હું કાઈનાથી ન બને તેવું પરાક્રમ કરી બતાવું છું'.^{૧૯,૨૦} એમ કહીને, વાસુદેવના વચનને માન્ય કરતા અર્જુને અસ્થાની ધાર જ્યુ એક તીક્ષ્ણ બાણ ગાંડીવનુબ્યમાં સાંધીને છોડ્યું.^{૨૧} અર્જુનના હાથમાંથી આકાશ-માંથી ખરતી મોટી ઉલ્કાની પેઠે છટેલા તે બાણે યજ્ઞશીલ ભૂરિશ્રવાના તલવાર અને બાનુબંધ સાથેના બાહુને કચ દઈને કાપી નાખ્યો.^{૨૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં ભૂરિશ્રવાના બાહુએ 'નામનો અર્થાત્ ૧૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૩ મો

ભૂરિશ્રવાનો વધ

॥ સર્જય ઉવાચ ॥

સ વાહુર્ન્યવત્ક્રમ્ભૂમી સહદ્રગઃ સશુભાંગદઃ ।

આદ્યજીવલોક્સ્ય દુઃસમદ્વસૃતસુતમઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: ભૂરિશ્રવાનો તે ઉત્તમ હાથ તલવાર અને મુંઠ બાનુબંધ સહિત પૃથ્વી પર પડ્યો, તે એઈને પ્રાણી માત્ર અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયાં. આમ સાત્યકિને પ્રહાર કરવા ધૃત્વતા તે હાથને અર્જુને અદશ્ય રહીને કાપી નાખ્યો, તેથી તે પાંચ મુખવાળા સર્પની પેઠે વેગપૂર્વક પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૧,૨} આ પ્રમાણે અર્જુને પોતાના શરીરને જગતનાં કાષોમાં નકાસું કરી નાખ્યું, તે એઈને ભૂરિશ્રવા સાત્યકિને ત્યાગ કરીને કોન

પૂર્વક પાંડુપુત્ર અર્જુનની નિંદા કરવા લાગ્યો.^૩ ભૂરિશ્રવા બોલ્યો: હે કુંતાપુત્ર! ઘણી ખેદની વાત છે કે, તેં આ એક કૂર કર્મ કર્યું છે, કારણ કે મારી નજર ન હતી અને હું બીજા કાર્યમાં આસક્ત હતો, ત્યારે તેં મારા બાહુને કાપી નાખ્યો છે.^૪ ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરને તું શું કહીશ? શું તું એમ કહીશ કે, ભૂરિશ્રવા બીજા કાર્યમાં આસક્ત હતો, ત્યારે મેં તેને દગો કરીને રણમાં મારી નાખ્યો છે?^૫ હે પૃથાપુત્ર! આ પ્રમાણે અસ્થને પ્રયોગ કરવાનો ઉપદેશ તને પ્રત્યક્ષ મહાત્મા કુંદ્રે આપ્યો છે કે કુંદ્રે કે દ્રોણ-ચાર્યે આપ્યો છે?^૬ અરે! તું તો અસ્થેના ધર્મને જાણનારો છે અને લોકમાં બીજાઓથી અધિક ગણાય છે, છતાં તારી સામે યુદ્ધ નહિ કરનારા મને તેં રણમાં કેમ પ્રહાર કર્યો?^૭ મનસ્વી પુરુષો પ્રમાદીને, લયણીત થયેલાને, રથ વિનાના થઈ પડેલાને, શરણની યાચના કરનારાને તથા સંકટમાં આવી પડેલાને કદી મારતા નથી.^૮ આવું કર્મ તો નીચ પુરુષો જ આચરે છે અને કુદ પુરુષો જ સેવે છે. પણ હે પાથ! તેં આવું અતિ દુષ્કર પાપકર્મ કેમ આચર્યું?^૯ હે ધનંજય! આયંપુરુષોના હાથે આયંકર્મ સહજમાં થાય છે; પણ પૃથ્વી ઉપર આયોને હાથે અનાયંકર્મ અતિ દુષ્કર છે, એમ મહાત્માઓ કહે છે.^{૧૦} હે પુરુષપત્ર! જગતમાં કહેવાય છે કે, મનુષ્ય ન્યાં ન્યાં શુભ-અશુભ કર્મોમાં અથવા સુગન્ધર્જન મનુષ્યોમાં વસવાટ રાખે છે, ત્યાં ત્યાં તે તત્કાળ તેના સ્વભાવને પામે છે; તે આ કહેવત તાગમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.^{૧૧} જો એમ ન હોય, તો તું રાજવંશી થઈને અને ખાસ કરીને કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થઈને તેમ જ શ્રેષ્ઠ વર્તનવાળો સદાચારી થઈને સાધનર્મથી બદ કેમ થાય?^{૧૨} સાત્યકિને માટે તે આજે આ અતિ શુદ્ધ કર્મ કર્યું છે,

તેમાં અવરથ વાસુદેવનો જ મત હોવો જોઈએ; કારણ કે તારામાં આતું નીચ કર્મ થતું નથી.^{૧૩} જે કૃષ્ણનો મિત્ર ન હોય તેવો કથો પુરુષ પ્રમાદી શત્રુ જોડે લડે અને તેને આતું કથ આપે!^{૧૪} હે પાર્થ! યાદવ અને અંધકકુળના રાજાઓ સદા સંસ્કારહીન, દુષ્ટ કર્મો કરનારા અને સ્વભાવથી જ નિંદાયેલા છે; તો તેવાઓને તે પ્રમાણરૂપ કેમ માન્યા છે?^{૧૫} ભૂરિશ્રવાએ રણમાં એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અર્જુનને તેને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો.

અર્જુન મોહ્યો : ખરેખર! મરણ પામતાં પુરુષની બુદ્ધિનો પણ નાશ થઈ જાય છે.^{૧૬} હે રાજા! આ સમયે તે જે કંઈ કહ્યું છે, તે બધું અનર્થક-અધટિત છે. તું સંજામોના ધર્મને જાણે છે અને સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થોમાં તું પારંગત થયો છે. વળી તું મને પાંડવને અને શ્રીકૃષ્ણને પણ બરાબર જાણે છે. આમ છતાં તું કેમ નિંદા કરે છે? તું જાણે છે કે, 'હું અર્જુન કદી અંધમં કરું નહિ' છતાં તું કેમ મોહવશ થાય છે?^{૧૭, ૧૮} હે રાજા! પોતાના બાહુબળને આશ્રય કરનારા ક્ષત્રિય પુરુષો પોતાપોતાના ભાઈઓ, પિતાઓ, પુત્રો, સંબંધીઓ, બાંધવો, વયસ્યો અને મિત્રોથી વીંટાઈને શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરે છે, તો તે જ ક્ષત્રિય હું, મારો શિષ્ય, સુખદાયી સંબંધી, અમારે માટે પોતાના પ્રિય પ્રાણોની પરવા વગર યુદ્ધ કરનાર અને રણમાં મારા જમણા બાહુ સમાન આ યુદ્ધમંદ સાત્યકિની રક્ષા કેમ ન કરું?^{૧૯-૨૧} હે રાજા! એવો કંઈ નિયમ નથી કે, રણમાં રહેલા પુરુષે કેવળ પોતાના આત્માનું જ રક્ષણ કરવું. હે રાજા! તેણે તો પોતાના અર્થે જોડાયેલ પોતાના અનુયાયીનું પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૨૨} વળી રક્ષણ કરાતા તે સહાયકોએ પણ મહારણમાં પોતાના રક્ષક રાજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ મહારણમાં

જે હું સાત્યકિને મારી નગર આગળ મરણ પામતો જોઉં અને તેની રક્ષા ન કરું, તો તેના વિયોગથી મને વ્યથા પાપ જ લાગે. આ કારણે મેં સાત્યકિની રક્ષા કરી છે. તો તેમાં તું મારા પર શા માટે ક્રોધ કરે છે?^{૨૩, ૨૪} વળી હે રાજા! તું મારી નિંદા કરીને કહે છે કે, 'હું જ્યારે બીજાની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયો હતો, ત્યારે તે મને છેતરીને માર્યો છે.' પણ આમ કહેવામાં તારી બુદ્ધિની ભ્રાંતિ જ છે;^{૨૫} કારણ કે મેં તને પ્રહાર કર્યો, ત્યારે તું કવચને ધુણાવતો હતો, રથ ઉપર ચડતો હતો અને ધનુષ્યની દોરીને ખેંચીને શત્રુઓ જોડે યુદ્ધ કરતો હતો. આમ રથો, ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા પાળાઓથી ભરપૂર અને સિંહનાદોથી ઉદ્ગત શબ્દવાળા આ ગંભીર સૈન્યસાગરમાં જ મેં તને પ્રહાર કર્યો છે.^{૨૬, ૨૭} તો પોતાના તથા પારકા ઘોડાઓની સમક્ષ સાત્યકિ સાથેના ભેટામાં તારો એકલાનો જ એકલા સાત્યકિની સાથે સંજામ થયો છે, એ વાત કેમ સંભવે?^{૨૮} વળી સાત્યકિ અનેક ઘોડાઓની સાથે ભેટીને તથા ફટલાએક મહા-રથીઓને જીતીને યાત્રી ગયો હતો, તેના ઘોડાઓ પણ યાત્રી ગયા હતા અને શસ્ત્રોથી સુધ્ધાં તે ઘણો પીડાયો હતો. આથી તેનું મન પણ ઉદાસ થઈ ગયું હતું. આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા મહારથી સાત્યકિને રણમાં જીતીને તથા તેને પોતાના પરાક્રમના વશમાં આવેલો જોઈને શું તું તારી અધિકતા સમજતો હતો?^{૨૯, ૩૦} વળી વધારામાં તું તલવારથી તેના શિરચ્છેદ કરવા ઇચ્છતો હતો. આવી રીતે સંકટમાં આવી પડેલા સાત્યકિને જોઈને તેના મિત્રપક્ષનો કથો પુરુષ સહન કરે?^{૩૧} આ બાબતમાં તું તારી પોતાની જ નિંદા કર; કારણ કે તું તારું પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નથી. હે વીર! જ્યારે તું આમ

તારું પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નથી, ત્યારે
જે મનુષ્ય તારા આશ્રય કરે, તેનું તો તું કેવી
રીતે રક્ષણ કરી શકે? ^{૩૨}

સંજય બોલ્યો: અર્જુને એ પ્રમાણે કહ્યું,
ત્યારે યજ્ઞસ્તંભના ચિહ્નવાળી ધ્વજવાળો મહા-
યશસ્વી મહાબાહુ ભૂરિશ્રવા સાત્યકિનો ત્યાગ
કરીને રણમાં મરણ સુધીનું અનશનવ્રત સ્વીકારી
બેઠો. ^{૩૩} પવિત્ર લક્ષણવાળો તે રાજાએ હાથ
હાથ વડે દર્શો પાથરી અને તેના પર બેસીને
બ્રહ્મલોકમાં પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા કરી. તેણે
પોતાના પ્રાણોને વાયુઓમાં હોમ્યા. ^{૩૪} તેણે
અશ્વઘેદ્રિયને સૂર્યમાં એકાગ્ર કરી અને નિષ્પાપ
મનને જળમાં હોમ્યું. તે ભૂરિશ્રવા મહાઉપ-
નિષદમાં કહેલા જ્ઞાનનું ચિંતન કરવા લાગ્યો. આમ
તે યોગયુક્ત થઈને મુનિવ્રત સ્વીકારી બેઠો. ^{૩૫} તે
વેળા સર્વ સેનામાં મનુષ્યો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન-
ની નિંદા કરવા લાગ્યા અને તે પુરુષશ્રેષ્ઠની
પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ^{૩૬} શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની
એ પ્રમાણે નિંદા થતી હતી, છતાં તેઓ લગારે
અપ્રિય બોલ્યા નહિ, તેમજ યજ્ઞસ્તંભના ચિહ્ન-
વાળી ધ્વજવાળો તે ભૂરિશ્રવા પોતાની પ્રશંસા
થતી હતી છતાં તે લગારે હર્ષ પામ્યો નહિ. ^{૩૭}
પણ હે રાજા! તમારા પુત્રો ન્યારે એ રીતે
નિંદાવચનો કહેવા લાગ્યા, ત્યારે ધનંજય તેમનાં
તથા ભૂરિશ્રવાનાં વાક્યોને મનમાં સાંખી રહ્યો
નહિ. ^{૩૮} હે ભારત! તેમની વાણીનું રમરણ કરતો
હોય તેમ એ પાંડુનંદન શાંત ચિત્તે પણ આક્ષેપ-
પૂર્વક બોલ્યો: ‘સર્વ રાજાઓ મારા મહાન વ્રતને
ભંગેજ છે કે, જે કોઈ મારા માણસ મારા
બાણના અનુસંધાનમાં હોય છે, તેને કોઈ મારવા-
ને શક્તિમાન નથી. હે યુધેનુ ભૂરિશ્રવા! આમ
વિચાર કરીને તારે મારી નિંદા કરવી યોગ્ય નથી.
વળી પોતે ધર્મ સમજ્યા વિના બીજીની ધર્મ

સંબંધી નિંદા કરવી તે પણ તને ઘટે નહિ, ^{૩૯-૪૧}
તું હાથમાં હથિયાર લઈને યાદવવીરને મારી
નાખવા ઇચ્છતો હતો, તે સમયે મેં જ તારા હાથ
કાપી નાખ્યો છે, તે નિંદા ધર્મ નથી. ^{૪૨} હે
તાત! શસ્ત્રહીન થયેલા, રથવહિત થયેલા અને
કવચ વિનાના થયેલા બાળક અભિમન્યુના વધને
કયો ધાર્મિક પુરુષ ધર્મકૃત્ય માનીને પૂજે તેમ
છે? ^{૪૩} અર્જુનનાં એ વાક્યોને સાંભળીને ભૂરિ-
શ્રવાએ મસ્તક વડે પૃથ્વીને રપશં કયો અને
તેણે હાથ વડે પોતાના કપાયેલા જમણા
હાથને એ અર્જુનની સમીપમાં ફેંક્યો. ^{૪૪} હે
મહારાજ! અર્જુનનાં એ પૂર્વોક્ત વચન સાંભળ્યા
પછી, મહાતેજસ્વી યુધેનુ ભૂરિશ્રવા નીચું મુખ
કરીને શાંત થઈ ગયો. ^{૪૫}

અર્જુન બોલ્યો: હે શક્તા મોટાભાઈ! મને
ધર્મરાજ પર, બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ભીમસેન પર,
નકુલ પર તથા સહદેવ પર જે પ્રીતિ છે, તેજ
પ્રીતિ તારા પર પણ છે. મોટે, હું અને મહાત્મા
શ્રીકૃષ્ણ તને અનુજ્ઞા આપીએ છીએ કે, હરીનર-
પુત્ર શિબિરાજ જે પ્રમાણે પુણ્યવાનોના લોકમાં
ગયો છે, તે પ્રમાણે તું પણ તે પુણ્યવતીના
લોકમાં જ. ^{૪૬, ૪૭}

વાસુદેવ બોલ્યા: નિરંતર અસિદોષ લઈને
યજ્ઞન કરનારા હે રાજા! બ્રહ્મા આદિ દેવવરો પણ
મારા જે પ્રકાશવંતા નિર્ભજ લોકોની નિત્ય ઇચ્છા
રાખે છે, તે લોકોમાં તું શીઘ્ર જ અને મારી પેઠે
ગરુડની પીઠ પર બેસીને તું ત્યાં નિયર. ^{૪૮}

સંજય બોલ્યો: તેવામાં ભૂરિશ્રવાએ છાંડી
દીધેલા તે શિનિકુમાર સાત્યકિ એકદમ કામો
થયો અને તેણે હાથમાં તલવાર લઈને એ મહા-
ત્માના મસ્તકને કાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી. ^{૪૯}
આમ પુષ્કળ દક્ષિણાઓ આપનારા તે રાક્ષસો
નિષ્પાપ મોટા ભાઈ અર્જુનને દોષો લગાવે

હણી ગયો હતો અને તે મુનિવ્રતરૂપી બીજા કાર્યમાં રોકાયો હતો, ત્યારે સાત્યકિ તેને મારવા તૈયાર થયો હતો.^{૧૦} સૂદ કપાયેલા હાથીની પેડે કપાયેલી ભુજવાળા અને રણમાં અનશનવ્રતને બેઠેલા તે ભૂરિશ્રવાને મારી નાખવા ઇચ્છતા સાત્યકિની, સર્વ સૈન્યો મોટેથી નિંદા કરવા લાગ્યાં.^{૧૧} વળી એ સાત્યકિને શ્રીકૃષ્ણે, મહાત્મા અર્જુને, ભીમસેને, યુધામન્યુએ, ઉત્તમોજએ, અશ્વત્થામાએ, કૃપાચાર્યે, કર્ણે, વૃષસેને તથા જયદ્રથે પણ ઘણા ઘણા વાર્યો, છતાં સાત્યકિએ સર્વ સૈન્યોના ઠાણાહલને લક્ષ્યમાં ન લેતાં અનશનવ્રત લઈને બેઠેલા તે ભૂરિશ્રવાને મારી નાખ્યો. આમ રણમાં અનશનવ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેઠેલા તથા અર્જુને કાપી નાખેલી ભુજવાળા કુરુવંશીય ભૂરિશ્રવાના મરતકને સાત્યકિએ તલવાર વડે કાપી નાખ્યું.^{૧૨-૧૪} સૈન્યોએ સાત્યકિના તે ધર્મને અભિનંદનું ન હતું; કારણ કે પ્રથમથી જ અર્જુને લગભગ મારી નાખેલા ભૂરિશ્રવાનો તેણે વધ કર્યો હતો.^{૧૫} એ વેળા સિદ્ધો, ચારણો અને મનુષ્યો યુદ્ધમાં અનશનવ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેઠેલા ઇંદ્ર સરખા ભૂરિશ્રવાને મરણ પામેલો જોઈને તેનાં કર્મોથી વિરમય પામ્યા અને તેની પ્રશંસા કરી રહ્યા. તે વખતે તમારા સૈનિકો અનેક જાતના પક્ષવાદો બોલી રહ્યા હતા.^{૧૬, ૧૭} તેઓ કહેતા હતા કે, 'આમાં સાત્યકિનો અપરાધ નથી; કારણ કે તે પ્રમાણેનું બનવાનું હશે અને તે બન્યું છે; માટે તમારે કોઈએ ક્રોધ ન કરવો જોઈએ. ક્રોધ મનુષ્યોને અતિશય દુઃખ આપનારો છે.^{૧૮} વીરપુરુષે પોતાના શત્રુને હણી જ નાખવો જોઈએ; એમાં વિચાર કરવાની જરૂર જ નથી. વળી વિધાતા-એ આ ભૂરિશ્રવાના મૃત્યુ તરીકે એ સાત્યકિને જ ઉત્પન્ન કર્યો હશે.^{૧૯}

સાત્યકિ બોલ્યો: ધર્મની કાંચળી, કારણ કે,

નારા હે અપર્મિષ્ઠ કૌરવો! ધર્મના વાદવિવાદો ચલાવી ચલાવીને તમે મને આ સમયે કહી રહ્યા છો કે, 'ભૂરિશ્રવાનો વધ નહિ કરવો જોઈએ, નહિ કરવો જોઈએ.'^{૨૦} પણ જે સમયે શસ્ત્રહીન કરેલા સુભદ્રાના બાળકપુત્ર અભિમન્યુને તમે બધાએ એકઠા મળીને મારી નાખ્યો હતો, તે સમયે તમારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો?^{૨૧} બાકી મારી તો એ પ્રતિજ્ઞા છે કે, જે કોઈ મારો તિરસ્કાર કરીને મને રણમાં જીવતો દબાવી દે અને ક્રોધપૂર્વક મને પગની લાત મારે, તે મારા શત્રુને મારે મારવો જ. પછી ભલે તે મુનિવ્રતને સ્વીકારી બેઠો હોય! વળી બીજું હું ભૂરિશ્રવાને પ્રહાર કરવા માટે હાથ હલાવી હલાવીને પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, ત્યારે તમે મને છતી આંખે મરણ પામેલો માની બેઠા હતા, તે એક તમારી બુદ્ધિની લધુતા જ છે. માટે હે કુરુચ્છો! મેં આને જે સામે પ્રહાર કરી મારી નાખ્યો છે, તે યોગ્ય જ છે.^{૨૨-૨૪} મને સંકટમાં આવી પડેલો જોઈને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરતા અર્જુને આ ભૂરિશ્રવાના તલવાર સાથેના બાહુને જે કાપી નાખ્યો છે, એથી ખરું જોતાં એણે મને કળ્યો જ છે.^{૨૫} હશે! જે ભાવિ બનાવ બનવાનો હોય છે, તે બને જ છે. અરે! દેવ જ તે કૃત્યમાં પ્રેરણા કરે છે. એ જ કારણથી આ લડાઈમાં ભૂરિશ્રવા માર્યો ગયો છે, તો એમાં અધર્મકૃત્ય શું છે?^{૨૬} આ સંબંધમાં, ઋષિ વાદમીડિએ પણ પૃથ્વી પર પૂર્વે આ શ્લોકનું ગાન કર્યું છે :

ન હન્તવ્યાઃ સ્ત્રિય ઇતિ યદ્વગ્વીપિ સુવંગમ ।

સર્વકાલં મનુષ્યેણ, વ્યવસાયવતા સદા

પીઢાકરમમિત્રાણાં યત્સ્યાત્કર્તવ્યમેવ તત્ ॥

હે વાનર! તું, કહે છે કે, સ્ત્રીઓ અવધ્ય છે, પરંતુ ઉદ્યોગી મનુષ્યોએ જે કાર્યથી પોતાના શત્રુને સર્વકાળ પીડા થયા કરે, તે કાર્ય અવશ્ય

કરવું જ જોઈએ. ૧૭, ૧૮

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! સાત્યકિના એ કથન પર સારાયે કૌરવો કંઈ પણ બોલ્યા નહિ, પણ મનમાં તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૯ છતાં વૈદિક મંત્રોથી પવિત્ર થયેલા તથા મહાયજ્ઞોમાં પુષ્કળ દક્ષિણાઓ દેનારા તે યશસ્વી ભૂરિશ્રવાના વધને અરણ્યમાં રહેલા મુનિના વધની પેઠે કાંઈ પણ અભિનંદન આપતો ન હતો. ૨૦ ત્યાં યાચકોના ઇચ્છિત વશેને આપનારા તે શૂરા ભૂરિશ્રવાનું સુંદર કાળા દેશવાણું તથા પારેના સમાન લાલ નેત્રોવાળું મસ્તક યજ્ઞશાળાની વૈદિકા પર સ્થાપેલા યજ્ઞીય અશ્વના મસ્તકની જેમ રણમાં શોભતું હતું. ૨૧ શસ્ત્રતેજથી પવિત્ર થયેલા, યાચકોના પ્રાર્થિત વરને આપનારા અને તેથી જ પોતે વર મેળવવાને યોગ્ય એવો તે ભૂરિશ્રવા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મથી સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કર્યા પછી જ એ મહારણમાં દેહ-ત્યાગ કરી ઊર્વલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. ૨૨

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અધ્યયનપર્વમાં
'ભૂરિશ્રવાનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૩માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૪મો

ભૂરિશ્રવાની ઉત્પત્તિ અને
સાત્યકિની પ્રશંસા

॥ પૂતરાણું જવાબ ॥

અજિતો દ્રોણાધેયવિકર્ણકૃતવર્મભિઃ ।
તીર્ણઃ સૈન્યાર્ણવં વીરઃ પ્રતિશ્રુત્ય યુધિષ્ઠિરે ॥ ૧ ॥

પૂતરાણું બોલ્યો : એ વીર સાત્યકિને દ્રોણ, કર્ણ, વિકર્ણ અને કૃતવર્મા સુદ્ધાંકારી જીતી શક્યા ન હતા અને યુધિષ્ઠિર આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને એ મૈત્રેય્ય મહાસાગરને તરી ગયો હતો. તેા યુદ્ધમાં પાછી પાતી નહિ કરનાર તે સાત્યકિને કુરુવંશી ભૂરિશ્રવાએ પોતાને તાગે કરીને કેમ બળાત્કારે પૃથ્વી પર પાટી દીધો હતો? ૧, ૨

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! શિનિમાર સાત્યકિ-

ની તથા ભૂરિશ્રવાની ઉત્પત્તિ તમે પ્રથમ સાંભળો; એટલે હે રાજના તમારો સંશય દૂર થશે. ૩ પૂર્વે સોમ નામનો અગ્નિનો પુત્ર હતો. તે સોમને બુધ નામનો પુત્ર થયો અને તે બુધને સાક્ષાત્ મહેન્દ્ર સરખો પુરુરવા નામનો એક પુત્ર થયો હતો. ૪ પુરુરવાને આયુ, આયુને નહુષ અને નહુષને દેવર્ષિ અને પણ માન્ય એવો યયાતિરાજ નામનો પુત્ર થયો હતો. એ યયાતિને દેવયાની નામની પત્નીમાં યદુ નામનો પાટવી પુત્ર થયો. એ યદુના વંશમાં દેવમીઠ નામનો એક રાજ થઈ ગયો છે. તેનો યાદવવંશી શૂર નામનો પુત્ર ત્રણેય લોકમાં ખાનીતો ગણાતો હતો અને તે શૂરને ત્યાં મહાયશસ્ત્રી પુરુષશ્રેષ્ઠ વસુદેવ નામનો પુત્ર જન્મ્યો. ૫-૭ વસુદેવ ધતુર્વિદ્યામાં એકો છે અને યુદ્ધમાં કાર્તવીર્ય સરખો શૂરવીર છે. હે રાજના તે જ યાદવવંશમાં એ વસુદેવ સમાન વીર્યવાળો શિનિ નામનો યાદવવીર જન્મ્યો. ૮ હે રાજના એક સમયે મહાત્મા દેવકરાજની પુત્રીના સ્વયંવરમાં સર્વ સન્નિયોતું સમેલન થયું હતું. ૯ તે મેળાવકામાં વસુદેવ અને શિનિ પણ ગયા હતા. ત્યાં શિનિએ સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરીને વસુદેવને માટે રાજકન્યા દેવદ્રીનું હરણ કરીને તેને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધી. ૧૦ આમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારાજા દેવદ્રીને શિનિના રથમાં બેઠેલી જોઈને મહાતેજસ્વી શૂરવીર સોમદત્ત તે સાંખી શક્યો નહિ. ૧૧ પછી હે રાજા ! તે બંને વચ્ચે અર્ધાદિવસ મુધી આશર્ય-કારક યુદ્ધ ચાલ્યું. તે બંને અતિગજવાન હતા અને તે બંને વચ્ચે તે વેળા બાહુયુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તેમાં શિનિએ પુરુષશ્રેષ્ઠ સોમદત્તને બળાત્કારે પૃથ્વી પર પાટી પાડ્યો. પ્રેક્ષક તરીકે જોઈ રહેવા દબરો રાજાઓની મધ્યમાં ઘાટલી પકડીને, પગની લાત મારીને તથા ગ્યાનમાંથી તણવાર એવી કાઠીને શિનિએ તેના શિરચ્છેદ કરાવેલો

વિચાર કર્યો. પરંતુ દયાને લીધે 'જ હું તને જીવતો છોડું છું' એમ કહીને તેણે સોમદત્તને છોડી મૂક્યો.^{૧૨-૧૪} દે રાજ ! રાજઓના ભર-મેળાવડામાં પોતાની આવી અવસ્થા થઈ, તેથી કોનાનીય થયેલા સોમદત્તને તપ કરીને મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યો.^{૧૫} વરદાયી પ્રભુ મહાદેવ તેના પર પ્રસન્ન થયા અને તેને વર માગવા માટે કહેવા લાગ્યા. એટલે રાજ સોમદત્તે આ પ્રમાણે વર માગ્યો :^{૧૬} 'હે ભગવન ! હું એક એવા પુત્રને છું છું છું કે, તે શિનિના પુત્રને હજારો રાજના મધ્યમાં પૃથ્વી પર પાડી નાખે અને તેને પગની લાત મારે.^{૧૭} દે રાજ ! સોમદત્તનું એ પ્રાર્થના-વચન સાંભળીને મહાદેવ 'તથાસ્તુ' એમ કહીને પછી અંતર્ધાન થઈ ગયા.^{૧૮} મહાદેવના વરદાનથી પુત્રકળ દક્ષિણા દેનારો ભૂરિશ્રવા નામનો પુત્ર સોમદત્તને મળ્યો અને તેણે આ રણમાં શિનિપુત્ર સાત્યકિને સર્વ સૈન્યોની સમક્ષ પૃથ્વી પર પાડ્યો હતો અને પગની લાત મારી હતી. દે રાજ ! જેના સંબંધમાં તમે મને પ્રશ્ન કર્યો હતો, તે મેં તમને કહ્યું.^{૧૯, ૨૦} એ જ કારણથી સાત્યકિને રણમાં ભૂરિશ્રવા જીતી ગયો હતો. બાકી જગતના ઉત્તમ નરવીરો પણ સાત્યકિને રણમાં જીતી શકે તેમ નથી; કારણ કે યાદવો નિશાન પાડવામાં એકા હોય છે, સંઘ્રામમાં અનેક પ્રકારનાં ચિત્રવિચિત્ર યુદ્ધ કરનારા હોય છે, જરા પણ વિરમય પામ્યા વિના દેવો, દાનવો કે ગંધર્વોને પણ યુદ્ધમાં જીતનારા હોય છે અને પોતાના વીર્યથી જ વિજયથી યુક્ત થનારા હોય છે. આવા તે યાદવો કહી પણ શરૂને અધીન થતા નથી.^{૨૧, ૨૨} દે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ ! આ જગતમાં ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાન કોઈ પણ પ્રાણીબળમાં યાદવોની તુલના કરી શકે તેવું એવામાં આવતું નથી.^{૨૩} તેઓ જ્ઞાતિનું કદી અપમાન કરતા નથી અને વૃક્ષોની આજ્ઞામાં

આસક્ત રહે છે. દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, યક્ષો, સર્પો કે રાક્ષસો પણ એ યાદવવીરોને જીતી શકે તેમ નથી; તો મનુષ્યો તે કોણ માન ? તેઓ કદી બ્રહ્મદ્રવ્ય, ગુરુદ્રવ્ય અને જ્ઞાતિદ્રવ્યનું ભક્ષણ કરતા નથી. વળી કોઈ પણ આપત્તિના પ્રસંગમાં જ્યેષ્ઠ પોતાનું રક્ષણ કરનારા છે, તેમની તેઓ કદી પણ હિંસા કરતા નથી. તેઓ ધનવાન છે, છતાં ગર્વિષ્ઠ નથી. તેઓ બ્રાહ્મણોના ભક્ત છે અને સત્ય બોલનારા છે.^{૨૪-૨૬} વળી તેઓ સમર્થ પુરુષોનું માન જળવનાર છે, દીનોનો ઉદ્ધાર કરનારા છે, નિત્ય દેવકાર્યોમાં તત્પર રહેનારા છે, ઈંદ્રિયોને જીતનારા છે, સર્વનું રક્ષણ કરનારા છે અને તેઓ આપવડાઈ કરતા નથી.^{૨૭} આવાં કારણોથી યાદવ-વીરોનો પ્રતાપ કદી નષ્ટ થતો નથી. દે રાજ ! કદાચ કોઈ સમર્થ વીર મેરુપર્વતને ઊંચાથી બળ અથવા સમુદ્રને પણ તરી બળ, તથાપિ યાદવ-વીરોની સામે જઈને તેમના અંતને પામી શકે નહિ. દે પુરુષશ્રેષ્ઠ કુરુરાજ ! તમને જે બાબતમાં સંશય હતો, તે બધું મેં તમને કહ્યું. બાકી ખરું એટાં તમારો જ મહાન અન્યાય છે.^{૨૮, ૨૯}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વોત્તરોત્તમ અષ્ટમ્યયુગપર્વમા
"સાત્યકિની મરણસા" નામનો અધ્યાય ૧૪૫મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૫મો

સંકેલ યુદ્ધ

॥ હૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તદવસ્થે હતે તસ્મિન્ ભૂરિશ્રવસિ કૌરવે ।

યથા ભૂયોઽમવયુદ્ધં તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥ ૧ ॥

હૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા : દે સંજય ! જ્યારે તે કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા એ અવસ્થામાં મરણ પામ્યો, ત્યારે પુનઃ જે પ્રમાણે ત્યાં યુદ્ધ થયું હોય, તે તું મને કહે.^૧

સંજય બોલ્યો : દે ભારત ! એ રીતે જ્યારે ભૂરિશ્રવા પરલોહિ પ્રયાણ કરી ગયો, ત્યારે મહા-

બાહુ અર્જુને વાસુદેવને કહ્યું :^૨ 'હે કૃષ્ણ! જે તરફ રાજ જયદ્રથ છે, તે તરફ આપણા ઘોડા-ઝોને એકદમ હંકારો. હે પુંડરીકાક્ષ! જયદ્રથ-રાજ આ સમયે ત્રણ ધર્મોમાં આવી પડેલો સંભળાય છે. (તેમાં જે મારી સામે. યુદ્ધ કરતાં કરતાં તે મરણ પામશે, તો સત્તર તેને સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ થશે. યુદ્ધમાંથી પલાયન કરતાં જે માર્યો જશે, તો તેને નરકની પ્રાપ્તિ થશે. મારા ભયથી તે પોતાના દેશ પ્રત્યે ચાલ્યો જશે, તો તેના યશ-રૂપી શરીરનો નાશ થતાં વારતવિક નાશ થશે. આ રીતે તે ત્રણ ધર્મોમાં રહેલો છે.)^૩ હે નિર્દોષ કૃષ્ણ! જેમ બને તેમ મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ કરવાને તમે યોગ્ય છો; કારણ કે હે મહાબાહુ! સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે.^૪ હે પુરુષ-વ્યાઘ્ર! આજે જયદ્રથનો વધ કરવારૂપ મહાન કાર્ય મેં ઉઠાવ્યું છે અને કુરુરાજના મહારથીઓ એ જયદ્રથરાજનું બરાબર રક્ષણ કરી રહ્યા છે. માટે હે કૃષ્ણ! સૂર્યનો અસ્ત થયા પહેલાં જે રીતે હું મારું વચન સત્ય કરું અને જયદ્રથનો જે રીતે વધ કરું, તે રીતે તમે એકદમ ઘોડાઝોને આગળ ચલાવો.^૫ તે સાંભળી અશ્વોના દહ્યને બળનારા મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે જયદ્રથવધને લક્ષ્યમાં રાખીને શ્વેત વર્ણના અર્જુનના અશ્વોને આગળ હાંક્યા.^૬ આમ હે મહારાજ! અર્જુનને વાયુવેગી ઘોડા વડે પ્રયાણ કરતો જોઈને તમારી સેનાના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ ઉતાવળા ઉતાવળા અર્જુન તરફ ધસી ગયા.^૭ દુર્યોધન, ધર્મ, વૃત્સેન, મદ્ર-રાજ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને સિંધુરાજ પોતે અર્જુનની સાથે થયા હતા.^૮ એ વેળા પાસે ઉપસ્થિત થયેલા સિંધુરાજને જોઈને અર્જુન કોપપૂર્ણ નેત્રોથી બળે બાળી નાખતો દોષ નેમ તેને એવા લાગ્યો.^૯ ત્યાં અર્જુનને જયદ્રથનો વધ કરવા માટે પ્રયાણ કરતો જોઈને દુર્યોધનરાજ

કહ્યું પ્રત્યે એકદમ કહેવા લાગ્યો :^{૧૦} 'હે સૂર્યપુત્ર! તારે માટે આ ખરેખર યુદ્ધકાળ આવ્યો છે. માટે હે મહાત્મન! તું તારા બળને દર્શાવ. હે કહ્યું! અર્જુન જયદ્રથનો વધ ન કરી શકે તેવું તું કર.^{૧૧} હે પુરુષવીર! દિવસ થોડો જ બાકી રહ્યો છે. માટે હે કહ્યું! તું બાણોના ઢગ છોડીને શત્રુને આજે મારી નાખ. હે નરવીર! આમ કરતાં કરતાં જે સૂર્યાસ્ત થઈ જશે, તો અવશ્ય આપણા વિજય જ થશે.^{૧૨} સૂર્યાસ્ત થઈ જાય ત્યાં સુધી જે જયદ્રથનું રક્ષણ કરવામાં આવશે, તો અર્જુન પોતાની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા થતાં જરૂર અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે.^{૧૩} પછી હે માનદાતા! પૃથ્વી અર્જુન વિનાની થશે એટલે તુરત જ એના સર્વ બાઈઓ પોતાના અનુયાયીઓ સહિત એક મુક્તકાળ પણ જીવવાને ઉત્સાહ ધરાવશે નહિ.^{૧૪} એ રીતે હે કહ્યું! પાંડવોનો વિનાશ થશે, એટલે આપણે પવિત્રતા, વનો અને અરણ્યો સાથેની આ સમગ્ર નિષ્કંટક પૃથ્વીને ભોગવીશું.^{૧૫} હે માનદ! દેવે અર્જુનને મોહિત કર્યો છે, એટલે તેની પ્રતિભાં વિપરીત ભાવ દાખલ થયો છે, એમ મને લાગે છે; કારણ તે કાર્યકાર્યનો વિચાર કર્યા વિના જ આજના રણમાં આવી ઘેર પ્રતિજ્ઞા લઈ થોડો છે.^{૧૬} હે કહ્યું! ખરેખર, પાંડવ અર્જુનને પોતાનો વિનાશ કરવા માટે જ જયદ્રથનો વધ કરવાની આ કુદતર પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^{૧૭} કારણ કે હે રાજપુત્ર! તું દુરાધર્મ જ્યાં સુધી જીવતો છે, ત્યાં સુધી અર્જુન સૂર્યાસ્ત પહેલાં જયદ્રથરાજનો વધ કેવી રીતે કરી શકશે!^{૧૮} વળી મદ્રરાજ શત્રુ અને મહાત્મા કૃપાચાર્યના રક્ષણ તમે રહેલા જયદ્રથને અર્જુન રણમાં કેવી રીતે મારી શકશે!^{૧૯} તેમ જ અશ્વત્થામા, તું અને દુઃશામન જયદ્રથનું બરાબર રક્ષણ કરીશું; તેથી કાજની પ્રેરણાને પામેલો અર્જુન નેને કઈ રીતે પડોંગી વગશે!^{૨૦}

હે માનદાતા ! અનેક શરાઓ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે અને સૂર્ય નમી ગયો છે; તેથી મને તો શંકા જ છે કે, અર્જુન જયદ્રથને પદોંચી વળશે નહિ જ. માટે હે કર્ણ ! તું મારી, અશ્વત્થામાની, મદ્રરાજની, કૃપાચાર્યની તથા બીજા શરા મહારથીઓની એડમાં રહીને પરમ યત્નપૂર્વક અર્જુન સામે યુદ્ધ કર. ' હે રાજા ! તમારા પુત્ર દુર્યોધને સંધા-નંદનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે એ કુરુતમને આ વાક્ય કહ્યું : 'હે માન આપનારા દુર્યોધન-રાજા ! દંઢ પ્રહાર કરનારા ધનુર્ધર વીર ભીમસેને આજે સંઝામમાં અનેક બાણજળોથી મારા શરીરને અત્યંત ધાયણ કયું' છે. રણમાં મારા જવાએ ખાસ કરીને ઊભા રહેવું ઐર્ષ્ય, એમ સમજીને જ હાલમાં હું અહીં ઊભો છું.' ^{૨૨-૨૬} મોટાં મોટાં બાણોના પ્રહારથી મારું અંગ એટલું બધું તપે છે કે તેથી તે જરાયે કાર્ય કરી શકતું નથી. છતાં મારું જીવિત દેવળ તમારે માટે જ છે અને હું યથારાજિત યુદ્ધ કરીશ. ^{૨૭} આજે યુદ્ધ કરતાં કરતાં હું એવાં તીક્ષ્ણ બાણો દેડીશ કે તેથી પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન સિંધુરાજનો વધ કરી શકશે નહિ. ^{૨૮} અરે ! સન્યસાચી વીર અર્જુન જયદ્રથરાજને પદોંચી શકશે પણ નહિ. હે કુરુ-વંશી રાજા ! ભક્તિમાન અને નિરંતર હિતેશુ એવા મનુષ્યે જ કરી ખતાવવું ઐર્ષ્ય, તે હું આજે કરી દેખાડીશ; તોપણ વિજય તો દેવાધીન છે. હે મહારાજ ! તમારું પ્રિય કરવા માટે હું આજના રણમાં જયદ્રથના રક્ષણના સંબંધમાં ધણો પ્રયત્ન કરીશ, તોપણ વિજય તો દેવા-ધીન છે. હે પુરુષવ્યાધ્ર ! હું મારા પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમારે માટે અર્જુન સામે આજે યુદ્ધ કરીશ, તોપણ વિજય તો દેવાધીન છે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારાં અને અર્જુનનાં શોભાંય ખડાં થઈ બંધ તેવા દારણ યુદ્ધને આજે સર્વ સૈન્યો

ભલે ઐર્ષ્ય રહે. ' કર્ણ અને કુરુરાજ એ પ્રમાણે વાતચીત કરી રહ્યા હતા, તે વેળા અર્જુન તીક્ષ્ણ બાણો વડે તમારી સેનાનો સંહાર વાળી રહ્યો હતો. તે મહાબાહુ અર્જુને યુદ્ધમાં પાછા નહિ હંકારા અનેક શરાઓના પરિધ સરખા બાહુઓને, હાથીની સૂંઠ સરખા ઊરઓને અને મસ્તકોને તીક્ષ્ણ બાણો મૂટ્ટી મૂટ્ટીને છેદી નાખ્યાં હતાં. ^{૨૯-૩૫} વળી હાથીની સૂંઠોને, ઘોડાઓની ડેહોને તથા ઘોડાથી ખરડાયેલા અને ભાલા તથા તોમરોને હાથમાં પકડી પકડી સામા ઢોડી આવેલા ઘોડે-સવારોને પણ તેણે કાપવા માંડ્યા હતા. ^{૩૧} તે ક્ષુરભતનાં બાણો મૂટ્ટીમૂટ્ટીને, તે પ્રત્યેકના બળે અને તણ તણ દુકડાઓ કરી નાખતો હતો. એ વેળા ચારેબાજુ મરણ પામેલા ઘોડાઓ, મોટા મોટા હાથીઓ, ધ્વજો, છત્રો, ધનુષ્યો, ચામરો અને મસ્તકો રણભૂમિ પર ટપોટપ પડવા લાગ્યાં. પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ જમ ધાસને બાળી નાખે, તેમ અર્જુન તમારી સેનાને બાળી રહ્યો હતો. એવગતેતામાં અર્જુને રણભૂમિને લોહીથી ભરી દીધી. ^{૩૭,૩૮} આમ સાતપરાકર્મી અને બળવાન દુરાધર્મ અર્જુને તમારા સૈન્યના ઘોડાઓનો લગભગ સંહાર કરી નાખ્યો અને તે ભીમસેન તથા સાત્યકિના રક્ષણ તળે રહીને સિંધુરાજ પાસે આવી પહોંચ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ વેળા તે બળતા અગ્નિ સરખો પ્રકાશતો હતો. વીર્યસંપત્તિથી ઝળહળી રહેલા તે અર્જુનને ત્યાં આવી ઊભેલો ઐર્ષ્ય, તમારા પક્ષના મહાધનુર્ધર પુરુષશ્રેષ્ઠો તેને સહન કરી શક્યાં નહિ. પછી દુર્યોધન, કર્ણ, વૃષસેન, મદ્ર-રાજ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને સિંધુરાજ પોતે બરાબર સજ્જ થઈ ગયા અને સિંધુ-રાજને અર્થે તેઓ અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. ^{૩૯-૪૩} સાં યુદ્ધનિપુણ અર્જુન ધનુષ્ય તથા પશુઓનો ટંકાર કરીને રથના માર્ગોમાં બંધે નૃત્ય કરી

રહ્યો હતો અને તે સર્વ યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ વકાંસેલા મોવાળા કાળની જન્મ તેને નિર્ભયતાથી વીંટાઈ વળ્યા હતા. એ વેળા સૂર્ય રક્તવર્ણી થતો હતો, એટલે તેઓ બધા સૂર્યાસ્ત થવાની ઉત્કંઠા રાખીને શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતા. સર્પના શરીર સમી પુષ્પ છુન્નઓવાળા તે વીરોએ પોતાનાં ધનુષ્યોને નમાવ્યાં અને અર્જુન ઉપર સૂર્યનાં કિરણો સમાન ચળકતાં સેંકડા બાણો છોડવા માંડ્યાં. ત્યાં યુદ્ધકર્મ દ અર્જુનને પોતાની સામે ફેંકતાં તે બાણોને પ્રત્યેકના બે, ત્રણ અને આઠ ટુકડાઓ કરી નાખીને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યાં અને તે મહારથીઓને વીંધી પણ નાખ્યા. હે રાજન! એ સમયે સિંહના પૂંછડાના ચિહ્નવાળી ધનવાળા કૃપાચાર્યે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવા માંડ્યું હતું. તેમણે અર્જુનને અટકાવ્યો હતો અને દશ બાણોથી અર્જુનને તથા સાત બાણોથી વાસુદેવને વીંધી નાખ્યા હતા. વળી સિંધુરાજનું રક્ષણ કરતાં કરતાં તે રથના માર્ગોમાં આવીને ઊભા રહ્યા હતા. એ જોઈ પોતાના ધનુષ્યને ટંકાર કરતા તથા બાણોને ફેંકતા કૌરવપક્ષના સર્વ શ્રેષ્ઠ મહારથીઓ મોટા રથસમુદાય સાથે રાખીને એ કૃપાચાર્યની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા.^{૪૪-૫૧} આમ તેઓ તમારા પુત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. તે સમયે રણ અર્જુનના બાહુઓનું બળ, બાણોનું અક્ષયપણું તથા ગાંડીવધનુષ્યનું સામર્થ્ય ખરેખર દેખાયું હતું. અર્જુનને અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્યનાં અસ્રોતું સામેથી અસ્રો મૂકીને નિવારણ કયું અને તે પ્રત્યેકને દશ દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે અશ્વત્થામાએ પચીસ બાણોથી, વૃપસેને સાત બાણોથી, દુર્યોધને વીસ બાણોથી, કર્ણે ત્રણ બાણોથી અને શલ્યે પણ ત્રણ બાણોથી

તે અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. એ રીતે તેને વાર-વાર વીંધી નાખીને, તે કૌરવયોદ્ધાઓ ગર્જનાઓ કરતા હતા તથા ધનુષ્યોને ધુણાવતા હતા, તેમ જ ચારેબાજુથી અર્જુનને ઘેરી વળ્યા હતા. તેમણે રથમાંડને ચારેબાજુથી અર્જુનની આસપાસ એકઠું કરી દીધું. ત્યાં સૂર્યાસ્તની ઇચ્છા રાખતા એ મહારથીઓ ઉતાવળ કરી રહ્યા હતા. મેઘો જન્મ પર્વત પર બળવાસની વૃદ્ધિ કરે, તેમ તેઓ ગર્જનાઓ કરી કરીને તથા ધનુષ્યોને ધુણાવી ધુણાવીને તીક્ષ્ણ બાણોથી અર્જુનને વીંધવા લાગ્યા. હે રાજન! પરિધ સમાન બાહુઓવાળા તે શરાઓ અર્જુનનાં ગાત્રો પર દિવ્ય અસ્રોનો પ્રયોગ પણ કરી દેખાડતા હતા. પછી હે રાજન! બળવાન, દુરાધર્ષ અને સત્યપરાક્રમી અર્જુન જ્યારે સૈન્યોના યોદ્ધાઓનો લગભગ સંહાર કરીને જયદ્રથ પર ચઢી આવ્યો, ત્યારે ભીમસેન અને સાત્યકિના દેખતાં કર્ણે બાણો મૂકીને એ અર્જુનને આગળ વધતો અટકાવ્યો. એટલે હે ભારત! મહાબાહુ અર્જુનને સર્વ સૈન્યોનાં દેખતાં દશ બાણો વડે કર્ણને વીંધી નાખ્યો. ત્યારે હે રાજન! સાત્યકિએ ત્રણ બાણોથી કર્ણને વીંધી નાખ્યો તથા ભીમસેને પણ ત્રણ બાણો વતી કર્ણને માર માર્યો. વળી અર્જુનને પુનઃ સાત બાણોનો કર્ણને પ્રહાર કર્યો. પણ મહારથી કર્ણે તે બધાને સાઠ સાઠ બાણોથી સામા વીંધી નાખ્યા.^{૫૨-૬૩} આમ હે રાજન! ત્યાં કર્ણનું એકલાનું ઘણા જોડે તે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. પણ તે સમયનું સૂતપુત્રનું પરાક્રમ અમને અદ્ભુત દેખાયું; કારણ કે તેણે એકલા એ ક્રોધાયમાન થઈને ત્રણ મહારથીઓને રણમાં વધતા અટકાવ્યા હતા. પછી મહાબાહુ શલ્યને સૂર્યપુત્ર કર્ણને એ રણમાં સો બાણોથી સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો; એટલે સર્વોગે સ્થિર-

થી ખરડાયેલા તે પ્રતાપી વીર સૂતપુત્રે પચાસ-
 બાણો મૂકીને અર્જુનને સામે વીંધી નાખ્યો,
 પણ રણમાં કણની એ રીતની તે ચતુરાઈ-
 ને અર્જુન સહન કરી શક્યો નહિ. ૧૪-૧૭ તેથી
 એકદમ નવ બાણો મૂકીને વીર અર્જુન તેના
 ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. અને વધારામાં એને
 છાતીમાં પણ વીંધી નાખ્યો. ૧૮ ત્યારે પ્રતાપી
 સૂતપુત્રે એક બીજું ધનુષ્ય લઈને આઠ હજાર
 બાણો મૂક્યાં અને પાંડુપુત્ર અર્જુનને રણમાં
 છાઈ દીધો. ૧૯ વાયુ જમ વૃક્ષોની શાખાઓનો
 નાશ કરે, તેમ અર્જુનને કણના ધનુષ્યમાંથી
 નીકળેલી તે અતુલ બાણવૃષ્ટિનો કટલાંએક બાણો
 વડે નાશ કરી નાખ્યો, તેમ જ સર્વ યોદ્ધાઓની
 સમક્ષ પોતાતું હસ્તકૌશલ્ય દર્શાવીને તેણે
 સંખ્યાબંધ બાણો છોડ્યાં અને કણને રણમાં
 દાટી જ દીધો. ૨૦, ૨૧ વળી એ શીઘ્રતાના સમયે
 તેણે યુદ્ધમાં એકદમ ઝડપથી એ કણનો વધ
 કરવા માટે સૂર્ય સમાન પ્રભાવાળું એક બાણ
 ફેંક્યું. ૨૨ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ સડસડાટ આવતા
 તે બાણને તીક્ષ્ણ અર્ધચંદ્રાકાર બાણ વડે વચમાં
 થી જ કાપી નાખ્યું, એટલે તે છિન્નભિન્ન થઈને
 પૃથ્વી પર પડ્યું. ૨૩ તે પછી શત્રુઓને હણ-
 નારા કણે પણ તેનો બદલો વાળવાની ઇચ્છાથી
 અનેક હજારે બાણો મૂકીને ક્રાંત્યુનને તદ્દન
 છાઈ દીધો. ૨૪ પછી પુરુષોમાં સિંહ સરખા તે
 બને મહારથીઓ મોટા બે આપલાઓની પેઠે
 ગાજવા લાગ્યા અને સરળગામી સંખ્યાબંધ બાણો
 છોડીને આકાશને ઢાંકી દેવા લાગ્યા. ૨૫ બાણોના
 ઢગોથી અદૃશ્ય થયેલા તથા અન્યોન્યને પ્રહાર
 કરતા તે બને જણા એકબીજાને કહી રહ્યા હતા
 કે, 'હે કણ ! જોતો રહે, આ હું અર્જુન છું' અને
 'હે અર્જુન ! જોતો રહે, આ હું કણ છું.' ૨૬
 આમ તજના કરતા અને વાજાણોથી અન્યોન્ય-

ને વ્યથા પમાડતા એ બને વીરો ત્યાં તરેહ-
 તરેહતું, સુંદર અને શીઘ્રતા ભરેલું યુદ્ધ કરી રહ્યા
 હતા. ૨૭ સર્વ યોદ્ધાઓના સમાગમ વખતે તે
 બને વાસ્તવિક એવા યોગ્ય થઈ પડ્યા હતા.
 સિદ્ધો, ચારણો અને પત્રગો પણ યુદ્ધમાં તેમની
 પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા. ૨૮ હે મહારાજ ! એ રીતે
 પરસ્પરનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તે બને બ્યારે
 યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે દુર્યોધને તમારા
 પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓને કહ્યું : ૨૯ 'હે યોદ્ધાઓ !
 તમે રાધાપુત્ર કણનું ચતુર્પૂર્વક રક્ષણ કરજો.
 આજના રણમાં અર્જુનને માર્યા વિના રાધાપુત્ર
 પાછો ફરશે નહિ.' એમ હે મહાન પુરુષે મને
 કહ્યું છે. ૩૦ દુર્યોધન એ પ્રમાણે કહી રહ્યો
 હતો, તેવામાં કણના પરાક્રમને જોઈને શ્વેતવાહન
 અર્જુનને બાણો મૂકી મૂકીને તેના ઘોડાઓને પ્રેત-
 લોકમાં મોકલી દીધા. ૩૧ વળી સારથિને પણ એક
 ભલભાણ વડે રથના માળામાંથી નીચે ઢોળી
 પાડ્યો. ૩૨ વળી તેણે તે કણને પણ તમારા
 પુત્રના દેખતાં બાણોથી છાઈ દીધો. આમ માર્યા
 ગયેલા ઘોડા અને સારથિવાળા કણને અર્જુનને
 રણમાં એવો દાટી દીધો અને બાણબળથી એવો
 તો ગભરાવી દીધો કે હવે શું કરવું ? તેની તેને
 ગમ જ પડી નહિ. તે સમયે કણને રથરહિત
 થયેલો જોઈને અશ્વત્થામાએ તેને રથમાં બેસાડી
 દીધો અને તેને ફરી પણ અર્જુન સામે યુદ્ધ
 કરવા સજ્જ કર્યો. પછી મદ્રરાજએ કુંતાપુત્ર
 અર્જુનને ત્રીસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ૩૩-૩૫
 કૃપાચાર્યે ત્યાં વીસ બાણોથી વાસુદેવને પ્રહાર
 કર્યો તથા બાર બાણોથી અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.
 વળી સિંધુરાજએ ચાર બાણોથી તથા વૃષસેને
 સાત બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. આમ
 હે મહારાજ ! તેઓ બધા પૃથક્ પૃથક્ અર્જુનને
 તથા શ્રીકૃષ્ણને વીંધવા લાગ્યા. ૩૬, ૩૭ ત્યારે કુંતા-

પુત્ર, અર્જુનને પણ તે જ પ્રમાણે તે બધાને સામા વીંધી નાખ્યા હતા. તેણે દ્રોણપુત્રને ચોસક બાણોથી, મદ્રરાજને સો બાણોથી, સિંધુરાજને દશ બાણોથી, વૃષસેનને ત્રણ બાણોથી અને કૃપા-ચાર્યને વીસ બાણોથી વીંધી નાખીને ગર્જના કરી મૂકી. ^{૮૮, ૮૯} તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાને હણવા જ ઇચ્છતા હતા; તેથી તેઓ બધા એકત્ર થઈને અર્જુન પર સત્વર તૂટી જ પડ્યા. ^{૯૦} હવે અર્જુનને કૌરવોને ત્રાસ પમાડવા માટે સર્વ તરફ વારણાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું; પણ કુરુપક્ષના યોદ્ધાઓ મહામૂઠ્યવાન રથોમાં બેસી બેસીને અર્જુન સામા ધસી આવતા હતા અને બાણોના વરસાદો વરસાવતા હતા. ^{૯૧} હે ભારત ! આ તુમુલ અને અતિદારુણ પ્રકટેલો સંગ્રામ સર્વને મોહ ઉપજાવે તેવો જ હતો; છતાં તેમાં આવીને રાજપુત્ર અર્જુન મોહ પામ્યો ન હતો. તે તો બાણોના સમૂહોને છોડી જ રહ્યો હતો. ^{૯૨} વળી રાજ્ય મેળવવાની મનમાં ઇચ્છા રાખી તથા કૌરવોના સંબંધથી બાર વર્ષ સુધી થયેલા ક્લેશોનું સ્મરણ કરી, તે અપ્રમેય મહાત્મા અર્જુન ગાંડીવમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે સર્વ દિશાઓને ઢાંધી દેવા લાગ્યો. ^{૯૩} તે સમયે આકાશ સગળતાં ઊંબાડિયાંવાળું થઈ ગયું હતું, રણમાં નિજીવ થઈને પડેલાં ક્લેવરો પર માંસાહારી પક્ષીઓ ઝડપ મારી પડતાં હતાં અને કાપેલો અર્જુન પિંગળી પણછવાળા ગાંડીવ ધનુષ્ય વડે સંહાર કરી રહ્યો હતો. ^{૯૪} ત્યાં મહાયશસ્ત્રી અને શત્રુસેનાઓને જીતનારો કિરીટી અર્જુન પોતાના પ્રચંડ ધનુષ્ય વડે ચારેબાજુ બાણો ફેંકતો હતો અને મોટા મોટા ઘોડાઓ તથા ઉત્તમોત્તમ હાથીઓ પર આરૂઢ થયેલા કુરુવીરોને ટપોટપ રણમાં પાડતો હતો. ^{૯૫} એટલે ભયંકર દેખાવના ઢેલોએક રાજાઓ મોટી ભારે ગદાઓ, નર્પા

લોખંડના પરિધો, તલવારો, શક્તિઓ અને બીજાં મોટાં મોટાં શસ્ત્રોને હાથમાં લઈને એકાએક અર્જુન સામા ધસી આવ્યા. ^{૯૬} તે એઈ અર્જુનને ઘણું જ હસવું આવ્યું. તમારા યોદ્ધાઓને રોષી રાખીને ચમરાજના રાજ્યમાં વધારો કરનારો તે અર્જુન પ્રલયકાળના મેઘમંડળ સમાન શબ્દ કરતા મહેંદ્રના ધનુષ્ય સરખા પોતાનાં મહાન ગાંડીવ ધનુષ્યને તેણે બે હાથે ખેંચ્યું અને તેમની સામે આગળ વધવા લાગ્યો. ^{૯૭} એતએતામાં તો મહાધનુર્ધર વીર અર્જુનને રથ અને હાથીઓ પર બેસીને આવેલા તે ઉદ્ધત રાજાઓને તથા સંખ્યાબંધ પગપાળા યોદ્ધાઓને રણમાં સર્વ આયુધો વિનાના તથા જીવતર વિનાના કરી નાખ્યા અને તેમને ચમરાજના રાજ્યમાં વધારો કરનારા કરી મૂક્યા. ^{૯૮}

છતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત નૃપદ્રવ્યવધપર્વમાં 'સંકલ્પ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૫મે સમાય

અધ્યાય ૧૪૬ મો

નૃપદ્રવ્યનો વધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા નિનાદં ધનુષ્ય તસ્મૃ । વિસ્પૃ-
મુત્કુદમિવાન્તકસ્ય । ગ્રાક્ષાનિસ્ફોટસમં સુધૌરં
વિકુલ્યમાણસ્ય ઘનંજયેન ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : અર્જુનને જ્યારે પોતાના ધનુષ્યને ખેંચ્યું હતું, ત્યારે તેનો ટંકારવ કાળની સ્પષ્ટ ગર્જના સરખો તથા છેદના વજ્રના સ્ફોટ સરખો અતિધાર સંભળાયો હતો. ^૧ ત્યારે હે રાજ ! તમારું સૈન્ય ત્રાસથી ઉદ્વિગ્ન તથા ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું હતું. પ્રલયકાળે વાયુથી ખળભળી ઊઠેલા, ઊછળતાં મોજાઓથી તરંગિત થયેલા અને અંદર દીન થયેલાં માછલાં તથા મગરમચ્છવાળા સમુદ્રના સરખો તે સૈન્યનો દેખાવ જણાતો હતો. એ સમયે અર્જુન સર્વ દિશાઓમાં એકી સાથે સર્વ અગ્રોનો પ્રયોગ કરી દેખાડતો હતો

અને આસપાસ નિહાળતો નિહાળતો રણમાં ધૂમતો હતો. દે મહારાજ ! અર્જુન ચળતાપૂર્વક બાણોને લઈને સાંધે છે ક્યારે, ખેંચે છે ક્યારે અને છોડે છે ક્યારે, તે અમારા જોવામાં આવતું ન હતું. પછી મહાબાહુ અર્જુન એકદમ ક્રોધે બરાથો અને તેણે સર્વ ભારત યોદ્ધાઓને ત્રાસ પમાડવા માટે દુગસદ એંદ્રાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. એટલે ત્યાં તુરત જ દિવ્ય અસ્ત્રોથી મંત્રેલાં સેંકડો અને હજારો પ્રદીપ્ત બાણો પ્રકટ થવા લાગ્યાં.^{૨-૧} અર્જુનને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને અગ્નિ તથા સૂર્યનાં કિરણો સરખાં સેંકડો ને હજારો બાણો છોડ્યાં, એટલે આકાશ બધું ચોતરફ ઊંબાડિયાં-થી ઢંઠાઈ ગયું દોય તેમ દુષ્પ્રેક્ષ્ય થઈ પડ્યું. સામેથી કૌરવોએ પણ શસ્ત્રો મૂઠી મૂઠીને અંધ-કાર પ્રકટ કર્યો હતો.^{૭-૮} તે અંધકાર બીજાઓને મનથી પણ સહન કરતો અશક્ય હતો, પણ ત્યાં ધૂમી રહેલા અર્જુનને દિવ્ય અસ્ત્રોથી મંત્રેલાં બાણો વડે પરાક્રમ કરીને તે અંધકારનો નાશ કરી નાખ્યો હતો.^૯ વળી જમ સૂર્ય પ્રાતઃકાળમાં રાત્રિ સંબંધી અંધકારનો કિરણો દ્વારા નાશ કરીને પ્રકાશે છે, તેમ સત્તર અર્જુન પ્રકાશતો દેખાવા લાગ્યો. ત્યારે ઔઘમજ્જુના સૂર્યભગવાન જમ બાબોચિયાના જળ પર પોતાનાં કિરણો ફેંકે, તેમ અર્જુન તમારા સૈન્ય પર પોતાનાં બાણોરૂપ પ્રદીપ્ત કિરણોને ફેંકી રહ્યો હતો. તે બાણોનાં કિરણો દિવ્ય અસ્ત્રોને બળુનારા તે અર્જુન પાસેથી છૂટતાં હતાં અને સૂર્યનાં કિરણો જમ જગતને તરબોળ કરી દે છે, તેમ તે સૈન્યોને તર-બોળ કરી દેતાં હતાં. વળી અર્જુનને બીજાં ધણાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડ્યાં હતાં અને તેઓ વહાલા અંધુની પેઠે શત્રુવીરોના હૃદયમાં પેસી જતાં હતાં. પોતાના શરવીરપણાના અભિમાનને ધરાવનારા જ યોદ્ધાઓ એ અર્જુન સામે આવતા હતા, તેઓ

સર્વે બળબળતા અગ્નિ સામે જતાં પતંગિયાની જેમ નાશ પામતા હતા. એ રીતે અર્જુન શત્રુ-ઓનાં જીવિતને તથા યશને ખૂદી નાખતો હતો. તે બધું સાક્ષાત મૃત્યુની પેઠે સંઘામમાં ધૂમતો હતો. તેણે બાણો મારીમારીને ઘેટલાએકનાં સુકુટ સહિત મરતકોને, બાણબંધ સહિત મોટા બાહુઓ-ને તથા કુડંગો સહિત કાનોને કાપી નાખ્યાં હતાં. વળી તે પાંડુનંદને હાથી પર બેઠેલાઓના તોમર સહિત, ઘોડેસવારોના બાલાઓ સહિત, પાળાઓના ઢાલો સહિત, રથીયોદ્ધાઓના ધનુષ્ય સહિત તથા સારથિઓના આયુધ સહિત બાહુઓને પણ છેદી નાખ્યા હતા. એ મહારણમાં અર્જુન બળબળતા અગ્નિ સરખો શોભતો હતો. પ્રદીપ્ત ઉગ્ર બાણોરૂપ તેની જવાળાઓ હતી અને અસ્ત્રોરૂપ તણખા-ઓવાળી તેની અગ્નિશિખાઓ હતી.^{૧૦-૧૮} ત્યાં સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને સાક્ષાત્ ઈંદ્ર સરખો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન એટ્ટીસાથે સર્વ દિશા-ઓમાં રથમાં બેઠેલો દેખાતો હતો.^{૧૯} જ વેળા તે અર્જુન મહાસ્ત્રોને ફેંકતો હતો, તે વેળા તેનું સ્વરૂપ દર્શનીય જણાતું હતું. તે ધનુષ્યની પ્રત્ય-યાનો શબ્દ કરીને રથના સર્વ માર્ગોમાં નૃત્ય કરી રહ્યો હતો.^{૨૦} જમ મનુષ્યો મધ્યપોરે આકાશમાં તાતા તપતા સૂર્યને જેઈ શકતા નથી, તેમ રાજાઓ યત્ન કરતા છતાં તેને જેઈ શકતા ન હતા.^{૨૧} પ્રદીપ્ત અને ઉગ્ર બાણોથી ભરેલો તે સુકુટધારી અર્જુન વર્ષાકાળે જળથી ભરેલા ઈંદ્રધનુષ્યવાળા મહામેઘ સરખો રણમાં વિરાજતો હતો.^{૨૨} એ વેળા સંઘામમાં અર્જુનને ચાહુ કરેલા મહાસ્ત્રોના અતિ દુસ્તર અને મહાધોર પ્રવાહમાં મોટા મોટા યોદ્ધાઓ ડૂબી મરતા હતા.^{૨૩} અર્જુનનું એ મહાન સમરાંગણ મૃત્યુ-ની સંહારબૃહ્મિ જેવું જણાતું હતું. તેમાં અનેક કલેવરોનાં ગુપ્તો કપાઈ ગયાં હતાં અને અનેક

કાયાના બાહુઓ છેદાઈ ગયા હતા. તેમાં ભુજ-
ઓ હાથ વિનાની થઈ હતી અને હાથો આંગળી-
ઓ વિનાના થયા હતા. તેમાં હાથીઓની સૂંઢોના
અગ્રભાગો કપાઈ ગયા હતા અને મદમરત
માતંગોના દંતૂશળો વહેરાઈ ગયા હતા. તેમાં
ઘોડાઓની ડોક ભાંગી ગઈ હતી અને રથો
ભાંગીને ભૂઠા થઈ ગયા હતા. વળી તેમાં આંત-
રડાં નીકળી પડ્યાં હતાં, પગો કપાઈ ગયા હતા
અને સેંકડો ને હજારો અવયવો તરફડતા હતા
તથા નિચેઈ થઈ પડ્યા હતા. આથી હે મહા-
પતિ ! અમે એ સમરાંગણને લીરુઓને ભય
વધારનારું બોધું. તે રણભૂમિ પૂર્વે પશુઓનો
સંહાર કરનારા રુદ્રદેવનું બણે ક્રીડાક્ષેત્ર હોય
તેવી જણાતી હતી. ક્ષુર નામનાં બાણોથી કપાઈ
પડેલી હાથીઓની સૂંઢોને લીધે તે ભૂમિ સર્વ
સ્થળે સર્પોથી વ્યાપ્ત થઈ હોય તેવી દેખાતી હતી.
ક્રોઈ ક્રોઈ સ્થળે મનુષ્યોનાં યુષ્કમળોથી વ્યાપ્ત
થયેલી તે રણભૂમિ પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરી
રહી હોય તેવી શોભતી હતી. તરેહતરેહની પાષડી-
ઓ, મુકુટો, કંપૂરો, બાનુબધો, કુંડળો, સુવર્ણનાં
અદ્ભુત કવચો, હાથીઘોડાઓના અલંકારો અને
સેંકડો કિરીટો તે રણક્ષેત્રમાં બ્યાં ત્યાં રખડતા
દેખાતા હતા તેથી અદ્ભુત દેખાવની તે રણ-
ભૂમિ, બણે નવી પરણેતર વધુ હોય તેવી વિરા-
જતી હતી. જોતજોતામાં અનુને એ યુદ્ધક્ષેત્રમાં
લીરુ પુરુષોના ભયમાં વંચારો કરનારી ઘોર નદી
વહેવડાવી ચૂકી. તે નદીમાં મજા તથા મેદનો
કાઢવ બરથો હોતો અને લોહીના આધના તરંગો
ઊછળી રહ્યા હતા. તે પ્રાણીઓનાં આંતરડાં તથા
હાડકાંઓથી ઘણી અગાધ હતી અને કેશરૂપ
શેવાળથી લીલી દેખાતી હતી. મરતઠા તથા
બાહુરૂપ પથ્થરો તે નદીને તટે પડ્યા હતા અને
કપાયેલા ઘોડાઓનાં વશસ્થળનાં હાડકાંઓથી તે

ઘણી દુર્ગમ થઈ પડી હતી. તે જોતજોતની ધન-
ઓ તથા પતાકાઓથી વ્યાપ્ત હતી અને તેમાં
છનો તથા ધનુષ્યોરૂપ તરંગમાળાઓ ઊછળતી
હતી. તેમાં નિજીવ થયેલાં શયો રડવડતાં હતાં
અને હાથીઓનાં ઠલેવરોથી તે ભરપૂર હતી.
તેમાં રથોરૂપ સેંકડો મજાઓ દેખાતા હતા
અને મરણ પામેલા ઘોડાઓના ઢગોથી તેના
કિનારા બંધાયા હતા. રથોનાં ચક્રો, ધૂસરાં, ઇસો
અને ઊંટડાઓથી તે અતિ દુર્ગમ થઈ ગઈ હતી.
ભાલા, તલવારો, શક્તિઓ, ફરશીઓ અને બાણો-
રૂપ સર્પોથી તે ઘણી દુરાસદ હતી. તેમાં કાગડા
તથા કંકપક્ષીઓરૂપ મોટાં માછલાં હતાં અને
શિયાળવાંરૂપ મગરોથી તે ઘણી ઉત્કટ હતી.
તેમાં ગીધડાંરૂપ મોટા ઝૂડો હતા અને રુદન કરતાં
શિયાળોના શબ્દથી તે અતિ ભયંકર દીસતી
હતી. નૃત્ય કરતાં હજારો પ્રેતો, પિશાચો અને
ભૂતોથી તે નદી ભરાઈ ગઈ હતી. મરણ પામેલા
ચોદાઓનાં સેંકડો નિચેઈ શરીરોને તે નદી તાણી
જતી હતી અને પ્રેતલોકની વૈતરણી નદીની પેઠે
તે મહાભયંકર, રોદ્ર તથા ઘોરવરૂપ જણાતી
હતી. આમ મૂર્તિમાન કાળની પેઠે ધૂમી રહેલા
એ અનુનના પરાક્રમને જોઈ ને, કોરવો પૂર્વે કદી
નાહિ જોયેલા એવા મોટા ભયમાં આવી પડ્યા.
પછી, ભયંકર કર્મ કરવા તત્પર થયેલા અનુને
પોતાનાં અશ્વો વડે બીજા વીરપુરુષોનાં અશ્વોને
ઝીલી લીધાં અને તેમની સામે પોતાનું રોદ્રસ્વરૂપ
પ્રગટ કર્યું. ત્યાં હે રાજન્ ! અનુન મોટા મોટા
મહારથીઓને વટાવી જઈને આગળ વધી રહ્યો.
હોતો જમ સર્વ ભૂતો મધ્યાહ્નકાળે આકાશમાં
પ્રખર તપતા સૂર્યને જોઈ શકતાં નથી, તેમ સર્વ
સેનિકા તેને ત્યારે જોઈ શકતા ન હતા.^{૨૪-૨૫}
સંગ્રામમાં એ મહાત્માના ગાંડીવ ધનુષ્યમાંથી
નીકળેલાં હજારો બાણો આકાશમાં હારહોર ઊડતી

હસોની પાંક્તિનાં જવાં અમને દેખાતાં હતાં.^{૪૨}
 ઉઝ કર્મ કરવા સજ્જ થયેલા અર્જુને પોતાનાં
 અગ્રો વડે શત્રુવીરોનાં અગ્રોતું ચારેય તરફથી
 વારણ ક્યું હતું અને તેણે પોતાના સ્વરૂપને એ
 વેળા ઉઝ દર્શાવ્યું હતું.^{૪૩} હે રાજન! નારાય
 નામનાં બાણો મૂછી મૂછીને તે સર્વને બાણે મોહ
 ઉપજાવતો હતો અને જયદ્રથનો વધ કરવાની
 ઇચ્છાથી સર્વ મહારથીઓતું ઉદ્દલંબન કરી
 આગળ વધ્યે જતો હતો. તે વેળા તે કૃષ્ણસારથિ
 અર્જુન સર્વ દિશાઓમાં દેખાતો હતો.^{૪૪} સુંદર
 દેખાવવાળો તે અર્જુન રથ સહિત અત્યંત ધૂમી
 રહ્યો હતો. શૂરવીર મહાત્મા અર્જુનના સેંકડો
 અને હજારો બાણસમૂહો બાણે આકાશમાં રહીને
 જ ભગ્યા કરતા હોય તેમ દેખાતા હતા. મહા-
 ધનુર્ધર કુંતાપુત્ર અર્જુન તે સમયે બાણ ધ્યારે
 લેતો હતો, ધ્યારે સાંધતો હતો અને ધ્યારે છોડતો
 હતો તે અમે જોઈ શકતા ન હતા. હે રાજન!
 અર્જુન એ રણમાં સર્વ દિશાઓમાં બેભેલા સર્વ
 મહારથીઓને કદંબનાં પુષ્પો સરખા ગણીને,
 જયદ્રથ તરફ ધસ્યો અને નમેલાં પર્વતોનાં ચોસઠ
 બાણો મૂછીને તેણે તેને વીધી નાખ્યો.^{૪૫-૪૮}
 આમ પાંડુપુત્ર અર્જુન જયદ્રથ સામે ગયો, તે
 જોઈને યોદ્ધાઓ તેના જીવિતને માટે નિરાશ થઈ
 ગયા અને રણમાંથી નિવૃત્ત થઈ પાછા ફર્યા.^{૪૯}
 હે પ્રજ્ઞ! એ રણમાં તમારા પક્ષનો જ જ યોદ્ધો
 અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જતો હતો, તેના તેના
 શરીર પર પ્રાણઘાતક બાણો પડતાં હતાં.^{૫૦}
 વિજય કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથી અર્જુને
 અસિના તણખા સરખાં બાણો મૂછી મૂછીને તમારા
 સૈન્યને કબઘો(મસ્તક વિનાનાં શરીરો)થી
 વ્યાપ્ત કરી દીધું.^{૫૧} હે રાજદ્ર! એ પ્રમાણે તમારા
 ચતુરંગી સૈન્યને વ્યાકુળ કરી દઈને અર્જુન
 જયદ્રથની સામે ધસી ગયો.^{૫૨} તેણે તુરત અશ્વ-

ત્યામાને પચાસ બાણોથી અને વૃધસેનને ત્રણ
 બાણોથી વીંધી નાખ્યા. વળી દયાળુ સ્વભાવના
 એ અર્જુને કૃપાચાર્યને નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.
 પછી શક્યને સોળ બાણોથી, કણ્વને બત્રીસ
 બાણોથી અને સિંધુરાજને ચોસઠ બાણોથી વીંધી
 નાખીને તેણે સિંહની પેઠે ગર્જના કરી.^{૫૩, ૫૪}
 જ્યારે ગાંડીવ ધનુર્ધરી અર્જુને એ પ્રમાણે સિંધુ-
 રાજને વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધાય-
 માન થઈ ગયો. અંકુશથી પ્રહાર કરેલા હાથીની
 પેઠે તે અર્જુનના તે બાણપ્રહારને સાંખી રહ્યો
 નહિ.^{૫૫} વરાહના ચિહ્નવાળી ધનવાળા એ
 રાજાએ ગીવપક્ષીનાં પીછાં બાધેલાં, ઠાપેલાં સર્પ
 સરખાં ઝેરી અને સરાણ પર ધસીને સાફ કરેલાં
 સીધી ગતિનાં બાણો અર્જુનના રથ સામે ધનુષ્યને
 કાન સુધી એન્ચીએન્ચીને ફેંકવા માંડ્યાં. તેણે ત્રણ
 બાણોથી ગોવિંદને વીંધી નાખ્યા અને નારાય
 નામનાં બીજાં બાણોને અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.
 વળી તેણે બીજાં આઠ બાણો વડે તેના થોડા-
 ઝોને વીંધી નાખ્યા અને એક બાણથી તેના
 દ્વજમાં પણ પ્રહાર કર્યો, પણ અર્જુને તત્કાળ
 સિંધુરાજએ છોડેલાં તે બાણોને કાપી નાખ્યાં.
 તેણે એકીસાથ બે બાણો છોડ્યાં અને તેમાંથી
 એક બાણથી તેણે સિંધુરાજના સારથિના મસ્તકને
 શરીર પરથી છેદી નાખ્યું, તે બીજા બાણથી
 તેણે તેના સુશોભિત દ્વજને પણ કાપી નાખ્યો.
 આમ ધનંજયના બાણોનો પ્રહાર થતાની સાથે
 સિંધુરાજનો વરાહના ચિહ્નવાળો અને અસિની
 શિખા સરખો મહાન દ્વજ ઘાંડા પરથી કપાઈને
 પૃથ્વી પર આવી પડ્યો.^{૫૬-૬૦} આ જ સમયે
 સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતો. એટલે હે
 રાજન! જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ એકદમ ત્વરાથી પાંડુ-
 પુત્ર અર્જુનને કહેવા લાગ્યા :^{૬૧} 'હે પાથ'!
 જીવિતની ઇચ્છાવાળા આ સિંધુરાજને ઠોરવાના

છાવીર મહારથીઓએ પોતાની વચમાં રાખ્યો છે અને તે પણ ભયભીત થઈને મધ્યમાં જ ઊભો છે.^{૧૨} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આ છયે મહારથીઓને રણમાં પરાજય આપ્યા વિના નિષ્કપટ રીતે સિંધુરાજનો વધ થઈ શકશે નહિ.^{૧૩} આથી હું અહીં સૂર્યતું આવરણ કરવા માટે યોગતું વિધાન કરીશ, એટલે તે સિંધુરાજ એકલો સ્પષ્ટ રીતે સૂર્યને અસ્ત પામેલો જોશે.^{૧૪} પછી તે દુરાચારી હર્ષપૂર્વક પોતાના જીવિતની ઇચ્છા રાખી તારા વિનાશ કરવા માટે તૈયાર થઈ આવશે અને તે ઠાઈ રીતે પણ પોતાનું રક્ષણ કરવા યત્ન કરશે નહિ.^{૧૫} તો હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તું એ લાગ જોઈને એના પર પ્રહાર કરજે. પણ યાદ રાખજે કે, સૂર્ય અસ્ત થયો છે એમ માનીને તારે બેદરકાર રહેવું નહિ.^{૧૬} ત્યારે અર્જુને કેશનને કહ્યું : 'બહુ સારું, એમ થવા દો.' એટલે શ્રીકૃષ્ણે સૂર્યને ઢાંધી દેવા માટે અંધકાર પ્રકટ કર્યો.^{૧૭} યોગીઓના ઈશ્વર અને યોગયુક્ત તે હરિએ એ વેળા યોગનો વિસ્તાર કર્યો. હે રાજ ! કૃષ્ણે જ સમયે તે અંધકાર ઉત્પન્ન કર્યો, ત્યારે સૂર્યને અસ્ત પામેલો માનીને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ 'હવે અર્જુનનો વિનાશ થશે' એમ માની હર્ષમાં આવી ગયા. હે રાજન ! તે સમયે હર્ષ પામેલા તે સૈનિકો તે સૂર્યને જોઈ શક્તા ન હતા.^{૧૮, ૧૯} તેથી તેઓ બધા પોતાનાં મુખોને ઊંચાં કરી આકાશ ભણી જોઈ રહ્યા હતા અને રાજ જયદ્રથ પણ ઊંચું મુખ કરીને સૂર્યને નિહાળી રહ્યો હતો. આમ સિંધુરાજ ન્યારે સૂર્યને નિહાળતો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પ્રુતઃ અર્જુનને આ વચન કહ્યું કે, 'હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જો, જો, પેલો વીર સિંધુરાજ તારા ભયનો ત્યાગ કરીને સૂર્ય સામે જોઈ રહ્યો છે. હે મહાબાહુ ! એ દુષ્ટાત્માનો વધ કરવા માટે ખરેખરે આ જ સમય

છે; માટે તું એના ભરતકને શીઘ્ર કાપી નાખ અને તારી પ્રતિજ્ઞાને તું સફળ કર.' કેશવનાં એ વચન સાંભળી પ્રતાપી પાંડુપુત્ર અર્જુન સૂર્ય અને અગ્નિ સરખાં બાણો વડે તમારા સૈન્યનો નાશ કરવા લાગ્યો. તેણે કૃપાચાર્યને વીસ બાણોનો, કણ્વને પચાસ બાણોનો, શલ્ય તથા દુર્યોધનને છ છ બાણોનો, વૃષસેનને આઠ બાણોનો અને સિંધુરાજને સાઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૭૦-૭૫} તેમજ હે રાજન ! મહાબાહુ પાંડુનંદને તમારા બીજા કેટલાએક યોદ્ધાઓને પણ બાણો વડે ગાઠ વીંધી નાખ્યા અને જયદ્રથ સામે ધસારો કર્યો; ત્યારે ભડભડાટ બળતા અગ્નિ સરખા તે અર્જુનને સમીપમાં આવી પહોંચેલો જોઈને જયદ્રથના રક્ષક યોદ્ધાઓ પરમ સંશયમાં આવી પડ્યા.^{૭૬, ૭૭} તે પછી હે મહારાજ ! વિજયની ઇચ્છાવાળા તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ બાણોની ધારાઓ વડે ઇંદ્રપુત્રને વીંધવા લાગ્યા.^{૭૮} આ વખતે તે મહાબાહુ અજિત કુરુનંદન અનેક બાણભગોથી દટાઈ ગયો અને તેથી તેને ઘણો દોષ ચઢ્યો.^{૭૯} હવે તે પુરુષવ્યાધ ઇંદ્રપુત્રે તમારાં સૈન્યોને હણી નાખવાની ઇચ્છાથી બાણોની તુમુલ્લ બળ છોડવા માંડી.^{૮૦} હે રાજન ! ન્યારે એ વીરે તમારા સૈનિકોને એ પ્રમાણે મારવા માંડ્યા, ત્યારે તેઓ ભયભીત થઈને સિંધુરાજને રણમાં ત્યજી ગયા. એ વેળા તેઓ બે સાથે મળીને ઢોડતા પણ ન હતા.^{૮૧} ખરેખર ! તે સમયે કુંતીપુત્રનું પરાભમ અમને અદ્ભુત જણાયું હતું. મહાપરાસ્વી અર્જુનને તે વખતે જેવો સંક્રામ મચાવ્યો હતો, તેવો દંજી સુધી ધ્યાંય થયો નથી અને યરો પણ નહિ.^{૮૨} રુદ્ર જમ પશુઓનો સંહાર કરે, તેમ તે અર્જુનને હાથીઓનો, હાથીસવારોનો, ઘોડાઓનો, ગોટસવારોનો અને રથીયોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૮૩} હે રાજ ! તે રણમાં તેવો ઢાઈ દાગી,

દોઈ ઘોરો અથવા દોઈ પુરુષ મારાં જોવામાં આવતો ન હતો કે, જ અર્જુનનાં બાણોથી ધવાયો ન હોય !^{૮૪} સર્વ ચોદ્ધાઓનાં ચક્ષુઓ ધૂળ અને અધકારથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં; એટલે તેઓ ધોર દુઃખમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા અને પરસ્પર એકબીજાને ઓળખતા પણ ન હતા.^{૮૫} દેશારત ! અર્જુનનાં બાણોથી સૈનિકોનાં મર્મસ્થાનો ભેદાઈ ગયાં હતાં; તેથી તેઓ આમનેમ ભમતા હતા, ઠોકરો ખાતા હતા, પડતા હતા, પીડાતા હતા અને સ્થાન થઈ જતા હતા.^{૮૬} જાણે પ્રજાઓને સંહારકાળ હપ્તિયત થયો હોય, તેમ ત્યાં અતિ-ભયાનક, દુષ્પાર અને અતિદારણુ એવો મહાન રણસંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો. ત્યારે વાયુ શીઘ્ર ગતિથી વાતો હતો અને સર્વ પ્રદેશમાં લોહીનો છંટકાવ થઈ ગયો હતો. આથી લોહીલુહાણુ થયેલી તે રણભૂમિ પર ઊડતી રજ શાંત થઈ ગઈ હતી.^{૮૭, ૮૮} ત્યાં રથોનાં પૈડાં ઠેક નાચડી (મધ્યભાગ) સુધી લોહીમાં ડૂબી જતાં હતાં. હે રાજન ! વેગવાન અર્જુને એ રણંગણમાં તમારા હાજરો હાથીઓને ચીરી નાખ્યા હતા અને તેમના મહાવતોને મારી નાખ્યા હતા. આથી તે હાથીઓ દુઃખના ભયંકર શબ્દો કરતા હતા અને પોતાનાં જ સૈન્યોને ખૂંદી નાખીને રણમાંથી નાસભાગ કરતા હતા. વળી ત્યાં હે નરપતિ ! હે રાજન ! અર્જુનનાં બાણોથી પ્રહાર પામેલા અને માર્યાં ગયેલા સવાશેવાળા ઘોડાઓ તથા પાળાઓ પણ ભયથી નાસભાગ કરતા હતા.^{૮૯-૯૧} ત્યાં ઠેકલા-એક ચોદ્ધાઓ કવચરહિત થઈને ધાવમાંથી લોહીને ઝરતા છૂટકેશે નાસપૂર્વક રણંગણને છોડી નાંદા હતા.^{૯૨} ઠેકલાએક તો એ રણમાં પોતાની સાથળો જકડાઈ ગઈ હોય તેમ થંભી જ ગયા હતા, ત્યારે બીજા ઠેકલાએક તો મરણ પામેલા હાથી-ઓના મધ્યમાં જઈને છુપાઈ જતા હતા.^{૯૩} હે

રાજન ! એ પ્રમાણે તમારા સૈન્યને હાંધી કાઢીને અર્જુને ધોર બાણો મૂક્યાં અને સિંધુરાખનાં રક્ષકોને મારી નાખ્યા.^{૯૪} પછી એ પાંડુપુત્રે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, કણ્વ, શલ્ય, વૃષસેન તથા દુર્યોધનને બાણોની તીવ્ર બળથી હાંધી લીધા.^{૯૫} હે રાજન ! અર્જુન એટલી બધી શીઘ્રતાથી અસ્ત્રો છોડતો હતો કે, તે ક્યારે બાણને લે છે, ક્યારે ધનુષ્યમાં ચઢાવી ખેંચે છે, ક્યારે સાંધે છે અને ક્યારે છોડે છે, તે કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^{૯૬} કેવળ ગોળ મંડળાકાર વળેલું તેતું ધનુષ્ય જ દેખાતું હતું. તે અવિચ્છિન્ન રીતે બાણોને છોડતો દેખાતો હતો અને ચારેબાજુ નીકળતાં તેનાં બાણો દિશિએ પડતાં હતાં.^{૯૭} તેણે કણ્વના તથા વૃષસેનના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને શલ્યના સારથિને મદલ બાણ મારીને રથના માળામાંથી નીચે ગળડાવી પાડ્યો.^{૯૮} પછી પોતાના બાણેજ-ને તથા માથાને ગાઢ વીંધી નાખીને તે વિગ્ધી-શ્રેષ્ઠ અર્જુને કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામાને પણ રણમાં બાણો વડે પ્રહાર કર્યો.^{૯૯} એ રીતે તમારા પક્ષના સર્વ મહારથીઓને વ્યાકુળ કરી દઈને પાંડુપુત્ર અર્જુને પોતાના ભાથામાંથી અગ્નિ સરખું એક ધોર બાણ ખેંચી કાઢ્યું.^{૧૦૦} તે બાણ ઇંદ્રના વજ્ર સરખું તીક્ષ્ણ હતું, દિવ્ય અસ્ત્રોથી મનેહું હતું, યુદ્ધના સર્વ ભારને સહન કરે તેવું મહાન હતું અને નિરંતર ગંધ તથા માલાથી પૂર્ણયેલું હતું.^{૧૦૧} કુરુપુત્ર અર્જુને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તે બાણને વજ્રાશ્રથી સંયોજ્યું અને સત્તર પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યમાં સાંધવા માંડ્યું. હે રાજન ! તે અગ્નિ સરખું તેજસ્વી બાણ જ્યારે ધનુષ્યમાં સાંધવામાં આવતું હતું, ત્યારે અંતરિક્ષ-માં રહેલાં પ્રાણીઓનો મહાન નિનાદ થવા લાગ્યો હતો.^{૧૦૨, ૧૦૩} એ વેળા જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પુત્ર : એકદમ કહેવા લાગ્યા : 'હે

ધનંજય ! હવે આ દુરાત્મા સિંધુરાજના મસ્તકને તું એકદમ કાપી નાખ; ^{૧૦૬} કારણ કે સૂર્ય અસ્તાચળ પર્વત તરફ જવા ઇચ્છે છે. પણ જયદ્રથનો વધ કરવાના સંબંધમાં તું મારું આ એક વાક્ય સાંભળી લે. ^{૧૦૭} આ સિંધુરાજનો વૃદ્ધક્ષત્ર નામનો પિતા જગતમાં ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. તેને લાંબે કાળે આ જયદ્રથ નામનો પુત્ર મળ્યો છે. ^{૧૦૮} શત્રુઓના સંહાર કરનારો આ જયદ્રથ જે વેળા જન્મ્યો હતો, તે વેળા મેઘની ગર્જના સમાન ઘોષવાળાં કુંદુલિ નગારાં વાગ્યાં હતાં અને અંતર્હિત આકાશવાણીએ એના પિતાને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું: ^{૧૦૯} 'હે મનુષ્યેન્દ્ર ! હે વિશ્વ ! તારો આ પુત્ર કુળ, શીલ અને દમ આદિ ગુણોથી બને વંશમાં ઘણો યોગ્ય થશે. ^{૧૧૦} જગતના સર્વ ક્ષત્રિયોમાં તે ઉત્તમ થશે અને રક્ષવીર પુરુષો નિત્ય તેનું સન્માન કરશે; પરંતુ એક સમયે જ્યારે તે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતો હશે, ત્યારે તેનો એક મહાન ક્ષત્રિય શત્રુ ક્રોધાયમાન થઈને તેનો અકસ્માત્ શિરચ્છેદ કરશે.' એ રીતની આકાશવાણી સાંભળ્યા પછી શત્રુદમન સિંધુરાજ વૃદ્ધક્ષત્ર ઘણો વિચારમાં પડી ગયો. ^{૧૧૧, ૧૧૨} તેણે પોતાના પુત્રના સ્નેહથી પ્રેરાઈને પોતાના સર્વ જ્ઞાતિજનોની સમક્ષ આ વચન કહ્યું: 'સંગ્રામની મહાન ધુરાને ધારણ કરીને યુદ્ધ કરનાર આ મારા પુત્રના મસ્તકને જે પુરુષ પૃથ્વી પર પાડશે, તેના મસ્તકના પણ સો ટુકડા થઈ જશે; એમાં જરા પણ સંશય નથી. ^{૧૧૩, ૧૧૪} આમ કહીને તેણે પોતાના પુત્ર જયદ્રથને રાજ્યગાદી પર બેસાડ્યો અને તે વૃદ્ધક્ષત્ર પોતે વનમાં જઈને ઉચ તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યો. ^{૧૧૫} હે વાનરદંત્રજ અર્જુન ! તે તેજસ્વી વૃદ્ધક્ષત્ર હાલમાં અહીં સમંતપંચકના બહારના પ્રદેશમાં ઘોર દુશ્વર તપ તપી રહ્યો છે. ^{૧૧૬} માટે હે શત્રુનાશન

ભારત ! આ મહારણુમાં જયદ્રથના મસ્તકને કાપી નાખીને તું અદ્ભુત કર્મ કરનાર ઘોર દિવ્યાશ્રથી તે મસ્તકને એમનું એમ કુંડળ સાથે અદ્ધર ઊંચણી લેજે અને ત્યાં તપશ્ચર્યા કરતા સિંધુરાજ વૃદ્ધક્ષત્રના ખોળામાં તેને પાડજ. ^{૧૧૭, ૧૧૮} એ તું આ સિંધુરાજના મસ્તકને પૃથ્વી પર પાડીશ, તો તુરંત તારા મસ્તકના પણ સો ટુકડા થઈ જશે, એમાં સંશય નથી. ^{૧૧૯} માટે હે કુરુક્ષેત્ર ! દિવ્ય અશ્રુતો આશ્રય કરી તું એ પ્રમાણે આ કાર્ય કરી બતાવ કે, તેથી તપમાં બેઠેલા એ વૃદ્ધક્ષત્રને આ વાતની જાણ થાય નહિ. ^{૧૨૦} હે ઇંદ્રપુત્ર ! આ સમસ્ત ત્રણેય લોકમાં તેણે કાઈ પણ કાર્ય નથી કે જે તને અસાધ્ય હોય. ^{૧૨૧} શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળીને અર્જુને ક્રોધને લીધે ગલોડાં ચાટવા માંડ્યાં અને તેણે ઇંદ્રના વજ્ર સમાન સ્પર્શવાળું, દિવ્ય મંત્રોથી મંત્રેલું, યુક્તના સર્વ ભારને સહન કરનારું, નિરંતર ગંધ અને માદ્ય-થી પૂર્ણયેલું તથા જયદ્રથનો વધ કરવા સાધિલું તે બાણ સડસડાટ કરતું છોડ્યું. ગાંડીવમાંથી છૂટેલું તે બાણ સિંધુરાજના મસ્તકને કાપી નાખીને બાજપક્ષીની પેઠે તેના મસ્તકને સાથે સાથે લઈને જ ઊંચે આકાશમાં ઊડ્યું. ^{૧૨૨-૧૨૩} અર્જુનના શત્રુઓને ખેદ ઉપજવવા માટે તથા મિત્રોને આનંદ ઉપજવવા માટે તે બાણ સિંધુ-રાજના મસ્તકને આકાશમાં લઈને ચાલવા લાગ્યું. ^{૧૨૪} તે સમયે પાંડવ અર્જુન મહારથી જયદ્રથના તે છયે રક્ષકોને કદંબનાં પ્રુષો સમાન નિર્માદ્ય ગણીને તેમની સામે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. ^{૧૨૫} હે ભારત ! તે પછી ત્યાં આ અતિ મહાન આશ્ચર્ય અને જેયું. હે ભારત ! અર્જુનનું તે બાણ જયદ્રથના મસ્તકને સમંતપંચકની બહાર જ્યાં વૃદ્ધક્ષત્ર તપશ્ચર્યા કરતો હતો ત્યાં લઈ ગયું. ^{૧૨૬} એ જ સમયે હે રાજ ! તમારો

સંબંધી તેજસ્વી રાજા વૃદ્ધક્ષત્ર સાયંકાલીય સંધ્યાનું ઉપાસન કરતો બેઠો હતો.^{૧૨૬} અર્જુનના બાણે સિંધુરાજનું કાળા દેશવાળું અને કુડંગ વાળું તે મસ્તક સંધ્યોપાસન કરતા વૃદ્ધક્ષત્રના ખોળામાં ધીમે રહીને પાડ્યું.^{૧૨૭} હે શત્રુદમન રાજા! એ સમયે પોતાના ખોળામાં પોતાના પુત્રનું સુંદર કુડંગવાળું મસ્તક આવી પડ્યું છે, એ વાતની રાજા વૃદ્ધક્ષત્રને જરાયે ખબર પડી નહિ.^{૧૨૮} પણ હે ભારત! એ વૃદ્ધક્ષત્ર જ્યેષ્ઠ જપ જપીને જાતો થયો કે તુરત એકાએક તે મસ્તક પૃથ્વી પર આવી પડ્યું.^{૧૨૯} આમ હે શિવુદમન રાજા! પોતાના પુત્રનું એ મસ્તક જ્યારે પૃથ્વી પર પડ્યું, ત્યારે તે રાજાના મસ્તકના પણ સો હુકડા થઈ ગયા.^{૧૩૦} તે વેળા સર્વ સૈન્યો પરમ વિસ્મય પામ્યાં અને તેઓ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનાં તથા મહારથી અર્જુનનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.^{૧૩૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે કિરીટીએ જ્યારે સિંધુરાજનો વધ કર્યો, ત્યારે વાસુદેવે તે અધિકારને સમેટી લીધો. હે મહીપાલ! હે રાજશ્રેષ્ઠ! તે પછી જ તમારા પુત્રોના જાણવામાં આવ્યું કે, સૂર્યનો વાર્તવિક અસ્ત થયો ન હતો, પણ એ તો શ્રીકૃષ્ણે રચેલી માયા જ હતી. હે રાજન! અમાપ તેજવાળા અર્જુને આઠ અક્ષૌહિણી સેનાઓનો સંહાર કર્યો પછી જ તમારા જમાઈ સિંધુરાજને આ રીતે મારી નાખ્યો હતો.^{૧૩૨-૧૩૪} હે નરપતિ! જ્યદ્રથને મરણ પામેલો બેઈને તમારા પુત્રો દુઃખનાં અશ્રુઓ વરસાવવા લાગ્યા અને વિજય મેળવવામાં તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા.^{૧૩૫} હે રાજન! અર્જુને જ્યારે જ્યદ્રથને એ રીતે મારી નાખ્યો, ત્યારે મહાબાહુ દેશવે અને શત્રુતાપન અર્જુને પોતપોતાના દિવ્ય શંખો વગાડ્યા.^{૧૩૬} વળી હે ભારત! લીમસેને, યાદવસિંહ સાત્યકિએ, યુધામન્યુએ તથા

પરાક્રમી ઉત્તમૌજએ પણ પૃથક્ પૃથક્ શંખો વગાડવા માંડ્યા.^{૧૩૭} તે તે મહાન શબ્દો સાંભળીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે માની લીધું કે, મહાત્મા અર્જુને સિંધુરાજને માર્યો છે.^{૧૩૮} તેણે પણ વાદિનો વગડાવીને પોતાના યોદ્ધાઓને હર્ષ ઉપજાવ્યો અને દ્રોણ સામે સંગ્રામ કરવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર ચઢાઈ કરી.^{૧૩૯} ત્યાં હે રાજન! સૂર્ય અસ્તાચળ પ્રત્યે જવા બરાબર તૈયાર થયો હતો, તે સમયે દ્રોણાચાર્ય તથા સોમક યોદ્ધાઓનો રૂંવાં જાણી કરી નાખે તેવો ઘોર સંગ્રામ મચી રહ્યો. હે રાજન! જે વખતે સિંધુરાજ મરણ પામ્યો, તે વખતે દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાવાળા તે મહારથીઓ સર્વ પ્રયત્ન યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૪૦, ૪૧} પાંડવો પણ રણમાં વિજય મેળવીને તથા જ્યદ્રથનો વધ કરીને મહાનમત્ત બની દ્રોણ સામે લડતા હતા.^{૧૪૨} મહાબાહુ અર્જુન પણ સિંધુરાજનો વધ કર્યો પછી તમારા પક્ષના સારા સારા મહારથી યોદ્ધાઓ બેઠે લડી રહ્યો હતો.^{૧૪૩} ઉદય પામેલો સૂર્ય જમ અધિકારનો નાશ કરે તથા દેવોનો રાજા ઇંદ્ર જમ પોતાના રાક્ષસશત્રુઓનો સંહાર કરે, તેમ પોતાની પ્રથમની પ્રતિજ્ઞાને સમાપ્ત કરીને વીર અર્જુન ચોતરફથી શત્રુઓના સંહાર વાળી રહ્યો હતો.^{૧૪૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત જ્યદ્રથવધપર્વમા
'જ્યદ્રથનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૭ મો

કર્ણ અને સાત્યકિનું યુદ્ધ

॥ પુનરાટ્ન લવાચ ॥

તસ્મિન્ વિનિહતે વીરે સંઘે સવ્યસાચિના ।

મામકા યદ્ઘ્વન્ત તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! સવ્યસાચી અર્જુને જ્યારે વીર સિંધુરાજને મારી નાખ્યો, ત્યારે મારા પુત્રોએ જે કહ્યું હોય તે તું મને કહે.

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! સિંધુરાજને અર્જુને રણમાં મારી નાખેલો જોઈને શારદ્રત કૃપાચાર્ય ક્રોધવશ થઈ ગયા.^૨ તેમણે પાંડવ અર્જુન પર મોટી બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી. વળી હે રાજન ! ત્યારે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પણ રથ પર બેસીને અર્જુન સામે ધસી આવ્યો હતો.^૩ તે બંને રથીશ્રેષ્ઠ મહાધીઓ રથસત્તાર થઈને બંને તરફથી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અર્જુન પર વર-સાવવા લાગ્યા.^૪ આમ મહાન જીર્ણવાળો મહાર-થી અર્જુન બંને તરફથી અતિમહાન બાણ-વૃષ્ટિથી પીડાવા લાગ્યો અને તે આ સમયે પરમ દુઃખને પામ્યો.^૫ છતાં પણ તેણે પોતાના ગુરુને તથા ગુરના પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી નહિ. જલદું કુંતીપુત્ર અર્જુને આ યુદ્ધમાં ગુરુતું સન્માન જ કયું.^૬ તેણે માત્ર પોતાનાં અસ્ત્રો વડે કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામાનાં અસ્ત્રોનું વારણ કયું અને તે બંનેનો નાશ ન થાય એવી મનમાં ઇચ્છા રાખીને, તે તેમની તરફ મંદ વેગ-વાળાં બાણોને જ ફેંકતો હતો.^૭ છતાં અર્જુનનાં એ બાણોએ તેમને ઘણા ધાયલ કરી નાખ્યા અને તેવાં ઘણાં બાણોના પ્રહારથી તે બંનેને ઘણું દુઃખ થયું.^૮ હે રાજન ! એ રીતે અર્જુનનાં બાણોથી પીડાઈને શારદ્રત કૃપાચાર્યને તો તે સમયે મૂર્છા આવી ગઈ, તેથી તેઓ રથની બેસણી પર બેસી ગયા.^૯ પોતાના સ્વામીને એ પ્રમાણે બાણોથી પીડાઈને વિહ્વળ થઈ ગયેલા જોઈને કૃપાચાર્યનો સારથિ ‘આમતું મરણ જ થયું છે’ એમ સમજી જઈને તેમને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૧૦} હે મહારાજ ! એ રીતે જ્યારે શારદ્રત કૃપાચાર્ય યુદ્ધમાં લાંગી પડ્યા, ત્યારે અશ્વત્થામા પણ અર્જુન પાસેથી દૂર ખસી જઈ બીજા રથીઓ પાસે ચાલ્યો ગયો.^{૧૧} પછી કૃપાચાર્યને પોતાનાં બાણોથી મૂર્છિત થયેલા

જોઈને મહાધનુર્ધર અર્જુન પોતાના રથમાં જ કર્ણ વિલાપ કરવા લાગ્યો.^{૧૨} અશ્રુપૂર્ણ મુખે તે દીનતાપૂર્વક આવું વચન બોલ્યો : ‘મહા-બુદ્ધિમાન વિદુરે પ્રથમથી જ આવું ભાવિક્ષણ જોઈને રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું :^{૧૩} ‘આ પાપી દુર્યોધન કુરુકુળનો સંહાર કરનારો થશે, માટે હજી માત્ર તેનો જન્મ થયો છે, તેટલામાં જ એ કુલાંગારને પરલોકમાં મોકલી દો તો જ સારું છે; કારણ કે આ દુર્યોધનના સંબંધથી કુરુવંશના મુખ્ય મુખ્ય પુરુષોને મહાન ભય ઉપસ્થિત થશે.’ સત્યવાદી વિદુરનું તે વચન જ આ સમયે સત્ય થયું છે.^{૧૪, ૧૫} ખરેખર ! કેવળ દુર્યોધનને કારણે જ આજે હું મારા ગુરુને બાણશય્યા પર પડેલા જોઈ છું. આ પરથી ક્ષતિયોના આચારને, બળને તથા પુરુષાર્થને ધિક્કાર દો.^{૧૬} કારણ કે મારા સરખો બીજો કયો પુરુષ બ્રાહ્મણજાતિના પોતાના આચાર્યનો જ દ્રોહ કરે ? આ કૃપા-ચાર્ય ઋષિપુત્ર છે, મારા આચાર્ય છે અને દ્રોણગુરુના પરમ મિત્ર છે.^{૧૭} તે જ કૃપાચાર્ય આ સમયે મારાં બાણોથી પીડાઈને રથની બેસણી પર શયન કરી ગયા છે. મારી ઇચ્છા ન હતી, છતાં મેં તેમને બાણો વડે ઘણા જ પીડ્યા છે.^{૧૮} તે રથની બેઠક પર દુઃખ પામે છે અને મારા બાણોને વ્યાકુળવ્યાકુળ કરી નાખે છે. અરેરે ! પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થઈને મેં તેમને ઘણાં બાણોથી વારંવાર પ્રહાર કર્યો છે; પણ આ વેળા તેમને આવી દુરવસ્થામાં આવી પડેલા જોઈને મને મારા પુત્રના વધ કરતાં પણ અધિક શોક થાય છે.^{૧૯, ૨૦} અરે આ કૃષ્ણ ! જુઓ તો ખરા, આ કૃપાચાર્ય પોતાના રથમાં કેવા દીન થઈને મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં પડ્યા છે. અહા ! કેટલાએક ઉત્તમ નરો તો આચાર્યો પાસેથી વિદ્યાઓતું અધ્યયન કરીને તેમની ઇષ્ટ કામના-

જોને પરિપૂર્ણ કરે છે અને તેઓ મરણ પછી પોતે દેવભાવને પામે છે. પણ મારા જેવા અધમ પ્રજા તો ગુરુઓ પાસેથી વિદ્યાઓનું પદન કરીને તેમનો જ સંહાર કરે છે અને તે દુરાચારી પ્રજા જ મૂઝા પછી નરકે જાય છે. મેં પણ આજ દેવળ નરકમાં જવા માટે જ આ દુષ્ટ કૃત્ય કર્યું છે; કારણ કે મેં મારા આચાર્ય આ કૃપાચાર્યને રથમાં મૂકી દીધા હતા અને અજ્ઞાન શિક્ષણ આપતા હતા, તે વેળા તેઓ મને કહેતા કે, 'હે કુલવંશી અર્જુન! તારે કદી પણ પોતાના ગુરુ પર પ્રહાર કરવો નહિ.' તે જ આ મારા પૂજ્ય આચાર્ય મહાત્મા કૃપાચાર્યના વચનને મેં માન આપ્યું નથી અને તેમને પોતાને જ મેં બાણોનો વરસાદ વરસાવી દુઃખી કર્યા છે. યુદ્ધમાં કદી પલાયન નહિ થનારા મારા અતિ પૂજ્ય તે ગૌતમ ગોત્રના કૃપાચાર્યને મારા ધણા નમસ્કાર હો. હે યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ! મને ધિક્કાર હો, કારણ કે આજે હું આ મારા આચાર્યની ઉપર પણ પ્રહાર કરી રહ્યો છું.' અર્જુન આમ જ્યારે વિલાપ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે સિંધુરાજને મરણ પામેલો જોઈ રાધાપુત્ર કર્ણ તેની સામે ધસી આવ્યો. આમ કર્ણને અર્જુનના રથ સામે ધસી આવતા જોઈને પાંચાલવંશના યુધામન્યુ તથા ઉત્તમોજની સાત્યકિને આગળ કરી એકાએક તેની સાથે ધસ્યા. તે સમયે પોતાની સામે આવતા રાધાપુત્ર કર્ણને જોઈને મહારથી અર્જુન દેવદ્રીપુત્રને હસતાં હસતાં આ વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે જનાર્દન! આ અધિ-રથપુત્ર કર્ણ સાત્યકિના રથ સામે ધસી જાય છે.^{૨૧-૩૦} અવશ્ય, ભૂરિશ્રવા રણમાં હણાયો છે, તેને એ સહન કરી શકતો નથી. માટે હે જનાર્દન! એ કર્ણ જ તરફ જવા ધારે છે, તે તરફ

આપણા ઘોડાઓને તમે હંકારો; એટલે તે મહાન પુરુષ સાત્યકિને ભૂરિશ્રવાની દશાએ ન પહોંચાડે.' અર્જુન આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાતેજસ્વી મહાત્મા હેશવ આ સમયોચિત વચન બોલ્યા : 'હે પાંડુપુત્ર! આ મહાત્મા સાત્યકિ એકલો પણ કર્ણને પૂરો પડે તેમ છે, તો પછી દુષ્ટ-કુમાર યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજની સહાયથી કર્ણને હંકારે તેમાં કંઈ શંકા જવું નથી. હે પાર્થ! આ સમયે તારે કર્ણની સાથે સંગ્રામ કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે તેની પાસે ઇંદ્રે આપેલી બળતી ઉલ્કા સરખી એક શક્તિ છે. હે શત્રુવીરોને હણનારા! એણે એ શક્તિને નિરંતર પૂજી છે અને એ તારે માટે જ રાખી મૂકી છે. આ સમયે તું કર્ણને સાત્યકિ તરફ જ જવા દે. હે કૌતેય! એ દુરાત્માના કાળને હું તને જણાવી આપીશ, એટલે તે સમયે તું તીક્ષ્ણ બાણો મારીને એને પૃથ્વી પર પાડી દઈ શકશે.^{૩૧-૩૪}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! જ્યદ્રથ જ્યારે માર્યો ગયો, ત્યારે યાદવવીર સાત્યકિને કર્ણની સાથે સમાગમ થયો એમ તું કહે છે; પણ સાત્યકિ તો ભૂરિશ્રવાની સાથે યુદ્ધ કરતાં રથ વિનાનો થઈ ગયો હતો, તો તે કર્ણ સામે યુદ્ધ કરતી વેળા કયા રથમાં આશ્રય થયો હતો? અને ચક્રસ્થ પાંચાલપુત્રો પણ કયા રથમાં બેસા હતા? આ તું મને કહે.^{૩૭,૩૮}

સંજય બોલ્યો : એ મહારણમાં જ રીતનું વૃત્તાંત બન્યું હતું, તે સમયે હું તમારી પાસે ઘણી ખુશીથી કહીશ, માટે હવે તમે સ્થિર થઈને તમારા દુષ્ટ આચરણના પરિણામરૂપ યુદ્ધને સાંભળો.^{૩૯} હે પ્રભો! ભૂરિશ્રવા વીર સાત્યકિનો રણમાં પરાજય કરશે, એ વાત શ્રીકૃષ્ણને પ્રથમથી જ મનમાં આવી ગઈ હતી.^{૪૦} હે રાજન! ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની ઘટના-

એને જનાર્દન જાણે જ છે; તેથી તેમણે પોતાના દારુકસારથિને બોલાવીને આજ્ઞા કરી હતી કે, 'પ્રાતઃકાળમાં આપણા રથને તું સજ્જ કરી રાખજ.' હે રાજન! દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે મનુષ્યો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને કદી જીતી શકે તેમ નથી. બ્રહ્મા આદિ દેવો અને સિદ્ધો તે શ્રીકૃષ્ણને યથાર્થ રીતે જાણે છે.^{૪૧-૪૩} માટે તે બંનેના અતુલ પ્રભાવને તથા તે યુદ્ધને તમે બરાબર સાંભળો. જ્યારે કર્ણ રણમાં સજ્જ થઈને ચઢી આવ્યો, ત્યારે સાત્યકિને રથ વિનાનો જોઈને શ્રીકૃષ્ણે મહાન શપ્થ કરનારા પોતાના શંખને ઋષભસ્વરે વગાડ્યો. તે શંખનો નાદ સાંભળીને સારથિ દારુક શ્રીકૃષ્ણના સંદેશને સમજી ગયો અને તુરત ગરુડના ઊંચા નિશાન વાળી ધ્વજવાળા રથને તેણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે લાવી મૂક્યો. એટલે શિનિપૌત્ર સાત્યકિ બળતા અગ્નિ સમાન ક્રાંતિવાળા અને દારુકે સજ્જ કરેલા તે રથ પર શ્રીકૃષ્ણની સંમતિ મેળવીને ચઢી ગયો. મહાવેગવાળા અને ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગતિ કરી શકનારા શૈભ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક નામના ઉત્તમ ધોડાઓને સુવર્ણના અલંકારોથી વિભૂષિત કરીને એ રથમાં જોડવામાં આવ્યા હતા. સાત્યકિ સાક્ષાત્ વિમાન સરખા તે રથમાં બેઠો અને અનેક જાતનાં બાણો ફેંકતો ફેંકતો કર્ણ સામે ધસી ગયો. તેની પાછળ ચક્રક્ષક તરીકે રહીને યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજ પણ અર્જુનના રથને છોડીને કર્ણ સામે દોડી ગયા. હે મહારાજ! તે સમયે રાધાપુત્ર કર્ણ પણ અતિ ક્રોધે ભરાઈને બાણોનો વરસાદ વરસાવતો વરસાવતો અસ્ખલિત પરાક્રમવાળા શિનિકુમાર સામે દોડી ગયો. પછી તે બંને વચ્ચે યુદ્ધ મચ્યું તેવું યુદ્ધ સ્વર્ગમાં કે આ પૃથ્વીમાં દેવોત્, ગંધર્વોત્, અસુરોત્ કે રાક્ષસોત્ પણ પૂર્વે થયું

નથી. હે મહારાજ! રથો, ધોડા, મનુષ્યો અને હાથીઓ સહિત તે સધળું સૈન્ય એ વેળા યુદ્ધ કરતું અટકી પડ્યું હતું.^{૪૪-૪૬} હે મહારાજ! તે બંનેનાં કૌશલ્યને જોઈને સર્વ સૈનિકોનાં મન દેવળ મૂઠ બની ગયાં હતાં. હે રાજન! તેઓ બધા એ બંને પુરુષશ્રેષ્ઠના અમાત્ય યુદ્ધને તથા દારુકના સારથિકમને એટીટશે જોઈ રહ્યા હતા. રથમાં બેઠેલા કારયપગોત્રના સારથિ દારુકે કરેલાં ગમન, પ્રત્યાગમન, આવર્તન અને સંનિવર્તન આદિ રથનાં મંડળોને જોઈને આકાશમાં રહેલા દેવો, ગંધર્વો અને દાનવો પણ પરમ વિસ્મિત થયા.^{૪૭-૪૯} વળી તેઓ કર્ણ અને સાત્યકિના યુદ્ધને જોવા માટે અત્યંત સાવધાન થઈ રહ્યા. દેવ સરખા તે કર્ણ અને સાત્યકિ રણમાં પરસ્પરની સ્પર્ધા કરીને પોતપોતાના મિત્રો માટે પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા. હે મહારાજ! તેઓ અન્યોન્ય પર બાણોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^{૫૦, ૫૧} કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા અને જલસંધના વધને સહન નહિ કરનારા કર્ણ બાણોની વૃદ્ધિ કરીને શિનિપુત્રને પ્રહાર કરવા માંડ્યો હતો.^{૫૨} એ વેળા તે કર્ણ, જયદ્રથ આદિ મહારથીઓના શોકથી આવિષ્ટ થઈને મહાન સર્પની પેઠે ફૂંકાડા મારતો હતો અને ક્રોધાધમાન થઈને નેત્રો વડે જાણી નાખતો હોય તેમ શિનિકુમાર સામે જોઈને વારંવાર વેગપૂર્વક તેની સામે દોડી જતો હતો. હે શત્રુદમન રાજ! એ રીતે તેને ક્રોધે ભરાયેલો જોઈને સાત્યકિ પણ એક હાથી જેમ બીજા હાથી સામે લડે, તેમ બાણોની વૃદ્ધિ કરતો લડી રહ્યો હતો. આમ બે મહાબળવાન વ્યાધોની પેઠે તે બંને પુરુષવ્યાધો સામસામા ભેટ્યા હતા.^{૫૩-૫૪} તેઓ અનુપમ પરાક્રમ બતાવીને અન્યોન્યને રણમાં વીધી નાખતા હતા. પછી હે શત્રુદમન રાજ! શિનિપુત્રે તદ્દન લોખંડનાં બનાવેલાં બાણો

વડે વારંવાર કર્ણનાં સર્વ ગાત્રોને ચીરી નાખવા માંડ્યાં. વળી બીજા એક ભદ્રસજ્જતના બાણથી તેણે એના સારથિને રથના માળામાંથી નીચે ગમડાવી પાડ્યો તેમ જ તેના શ્વેત વર્ણના ચારે ઘોડાઓને તીક્ષ્ણ બાણો વડે મારી નાખ્યા. વધારામાં હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તેણે તેના ધ્વજના તથા રથના પણ સેંકડો દુકડા કરી નાખ્યા. ^{૧૨-૧૪} એ પ્રમાણે હે રાજન! સાત્યકિએ તમારા પુત્રના દેખતાં કર્ણને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો. તેથી તમારા પક્ષના સર્વ મહારથીઓનાં મન ઉદાસ થઈ ગયાં. ત્યારે કર્ણપુત્ર વૃષસેન, શલ્ય અને દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એ ત્રણે મહારથીઓએ સર્વ તરફથી સાત્યકિને ઘેરી લીધો. ^{૧૫, ૧૬} જ્વેતજ્વેતામાં ત્યાં કોએલું સર્વ સૈન્ય આકુળઆકુળ થઈ ગયું. હે રાજન! જ્યારે સાત્યકિએ વીર સૂતપુત્રને એ પ્રમાણે રથ વિનાનો કરી નાખ્યો, ત્યારે સર્વ સૈન્યોમાં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. તે સમયે હે રાજન! સાત્યકિનાં બાણોથી રથ વિનાનો થયેલો કર્ણ પણ નિઃશ્વાસ નાખીને સત્તર કુર્યોધનના રથ પર ચઢી ગયો. એ કર્ણ બાહ્યાવસ્થાથી તમારા પુત્ર સાથે થયેલી મૈત્રીને દૃઢ્યપૂર્વક ધણું માન આપતો હતો અને તેને રાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા ઇચ્છતો હતો. હે રાજ! જિતેન્દ્રિય સાત્યકિએ તે સમયે રથરહિત થયેલા કર્ણને તથા કુઃશાસન આદિ તમારા વીરપુત્રોને ખાસ બળી બેઠેને જ માર્યા ન હતા; કારણ કે ભીમસેને તથા અર્જુને તે બંધાને મારવા માટે જ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેનું તેણે પાલન કર્યું હતું. ^{૧૭-૧૯} સાત્યકિએ તે બંધાને રથરહિત કરી નાખી વિહ્વળ કરી મૂક્યા હતા, પણ પ્રાણરહિત કર્યા ન હતા; કારણ કે ભીમસેને તમારા પુત્રોનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તથા અર્જુને ફરી જુગાર ખેલતી વખતે કર્ણનો વધ કરવાની

પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. કર્ણ આદિ મહારથીઓ તે સાત્યકિનો વધ કરવા માટે ધણે ધણે પ્રયત્ન કરતા હતા, તોપણ તેઓ સાત્યકિને હણી શક્યા નહિ. સાત્યકિએ ઠેવળ ધનુષ્યની જ સહાય લઈને અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા તથા બીજા ઠેટલા-એક મોટા મોટા સેંકડો મહારથી ક્ષત્રિયોના તે રણમાં પરાજય કર્યો હતો. સાત્યકિને ધર્મરાજનું પ્રિય કરવાની તથા પુણ્યવંતોને મળતા દિવ્ય પરલોકની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. વળી શત્રુતાપન સાત્યકિ વીર્યમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણની તુલના કરી શકે તેવો હતો અને તેથી જ તેણે હસતાં હસતાં તમારાં સર્વ સૈન્યોને જીતી લીધાં હતાં. હે પુરુષવ્યાધ્ર રાજ! આ જગતમાં શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન અને શિનિકુમાર સાત્યકિ એ ત્રણ જ ખરા ધનુર્ધરો છે, ચોથો એક પણ નથી. ^{૭૨-૭૭}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન પરાક્રમી તે સાત્યકિએ શ્રીકૃષ્ણના અગ્રિત રથમાં આરૂઢ થઈ કર્ણને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો, એ વૃત્તાંતને તો મેં સાંભળ્યું. પણ દારુક સારથિ-થી યુક્ત થયેલો તથા પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો તે શત્રુતાપન સાત્યકિ પાછળથી બીજા ટાઈ રથમાં બેઠો હતો કે નહિ, તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે. ખરેખર! તે સાત્યકિને યુદ્ધમાં હું અતિ અસહ્ય માનું છું, માટે તે વૃત્તાંતને તું મને કહે. કથા કહેવામાં તું ધણું કુશળ છે. ^{૭૮-૮૦}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન! એ વૃત્તાંત જ પ્રમાણે બન્યું હતું, તે પ્રમાણે જ હું તમને કહું છું; માટે તમે તે સાંભળો. મહાશુદ્ધિમાન દારુકના નાનાભાઈએ શાસ્ત્રોક્ત કલ્પનાવિધિથી સજ્જ કરેલો એક બીજો રથ સાત્યકિને માટે ત્યાં આણ્યો હતો. એ રથના ઊંટડાને લોખંડના તથા સુવર્ણના પાટાઓ જડ્યા હતા. તે રથમાં હજારો કૂદડીઓ જડેલી હતી. તેના પર સિંહના ચિહ્નવાળી ધ્વજ

અને પતાકા ફરકતી હતી. વાયુ સમાન વેગવાળા, સુવર્ણના અલંકારથી શણગારેલા, ચંદ્ર સમાન ઉજ્જ્વળ વર્ણના, ચિત્રવિચિત્ર કવચો પહેરાવીને સજ્જ કરેલા અને સિંહુદેશમાં જન્મેલા ઉત્તમ, દૃઢ તથા સર્વ શબ્દોનું ઉલ્લંઘન કરનારા ઘોડાઓ તે રથમાં બેઠ્યા હતા. હે પૃથ્વીપતિ ! સેંકડો લટકતી ઘંટડીઓના શબ્દથી તે રથ ગર્જના કરતો હતો. શક્તિઓ અને તોમરોરૂપ તેમાં વીજળી અબકતી હતી, અનેક જાતનાં લઘાયક શસ્ત્રો તથા દ્રવ્યોથી તે ભરપૂર હતો અને તે મેધ સરખો ગંભીર શબ્દ કરતો હતો.^{૮૧-૮૫} પોતાને માટે આણેલા તે રથ પર બેસીને શિનિપુત્ર સાત્યકિએ તમારા સેન્ય સામે ધસારો કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણનો સારથિ દારૂક પણ પછી પોતાનો રથ પોતાની મુઠ્ઠા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે લઈ ગયો.^{૮૬} હે રાજન્ ! પેલી તરફથી કણું ને પણ આપણા યોદ્ધાઓએ એક રથ આણી આપ્યો હતો. તે શંખ અને ગાયના દૂધ સરખા સ્વેત વર્ણના તથા ચિત્ર-વિચિત્ર સોનેરી કવચોવાળા અતિશય વેગવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓથી બેઠેલા હતા. તેના પર સોનેરી પટાવાળી ધજા હાડતી હતી. તેમાં ગોઠવેલા યંત્ર પર પતાકા ફરકતી હતી. અતિકુશળ સારથિ તે મહાન રથને હંકારતો હતો અને અનેક શસ્ત્રો તથા બીજા પરિચ્છેદો તેમાં ગોઠવાયાં હતાં.^{૮૭, ૮૮} તે રથમાં બેસીને કણું પણ શત્રુઓ સામે ધસારો કર્યો હતો. તમે મને જ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે આ સર્વ મેં તમને કહી સંભળાવ્યું.^{૮૯} વળી તમારી અનીતિને પરિણામે થયેલા તે ઘોર સંહાર-ને તમે મારી પાસેથી સાંભળો. નિરંતર તરેહ-તરેહનાં યુદ્ધ કરનાર દુર્જીવ આદિ તમારા એક-ત્રીસ પુત્રોને લીમસેને મારી નાખ્યા હતા. ઉપરાંત સાત્યકિએ તથા અર્જુને પણ તમારા સેંકડો શત્રુ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૯૦, ૯૧} હે

ભારત ! તેમાં લીખ અને ભગદત મુખ્ય હતા. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે તમારા કુટ્ટ વિચારોના પરિણામે આ ઘોર સંહાર થયો હતો.^{૯૨}

હિત શ્રીમદ્દામારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જીત-જયદથવધપર્વમાં 'કણું' અને સાત્યકિનું યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૪૭માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૮ મો

શ્રીકૃષ્ણે કરેલી અર્જુનની પ્રશંસા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર જ્ઞાત ॥

તથા ગતેષુ શૂરેષુ તેષાં મમ ચ સંજય !

કિં વૈ મીમસતાદાકાર્પીચનમાચક્ષ્વ સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તે પાંડવપક્ષના

તથા મારા પક્ષના સર્વ શત્રુઓ જ્યારે તે રીતે જય-પરાજયના વાતાવરણમાં આવી પહોંચ્યા હતા, ત્યારે વીર લીમસેને શું કહ્યું હતું ! તે મને કહે.

સંજય બોલ્યો : તે સમયે રથરહિત થયેલો

લીમસેન કણુંની વાણીરૂપ શત્રુથી પીડાર્થને

દોઢવશ થઈ ગયો હતો અને તેણે અર્જુનને

આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ ' હે ધનંજય ! તારી સમક્ષ

કણું, ' હે દાદીમૂછ વિનાના હીજડા ! હે મૂઠ !

હે ખાજીરા ! હે અસ્રોમાં અકુશળ ! હે બાળક !

હે રણુકાથર ! તું યુદ્ધ કરતું રહેવા દે ' ઇત્યાદિ

વચનો કહ્યાં છે. હે ભારત ! આમ બોલનારને

મારે મારી જ નાખવો, એમ મેં પ્રથમ જ કહ્યું

છે. હે મહાબાહુ ! તેં જ્યારે એ પ્રમાણેતું વ્રત

લીધું હતું, ત્યારે મેં પણ તારી સાથે એ વ્રત

લીધું છે. હે કૌતેય ! જ્યારે તારી વ્રતનિષ્ઠા છે,

તેવી જ મારી પણ છે, એમાં સંશય નથી. માટે

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એ કણુંનો વધ કરવા માટે તું

મારાં એ વચનોનું સ્મરણ કર. હે ધનંજય ! તે

જ રીત સત્ય થાય તે રીતે તું કરી દેખાડ. ^{૧૩-૬}

લીમસેનનાં એ વચન સાંભળીને અમાપ પરાક્રમ-

વાળો અર્જુન કણુંની સામે રણમાં આગળ ગયો

અને તેણે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૭ ' આ મિથ્યા-

દષ્ટિ કર્યું ! હે આત્મશ્લાધી સૂતપુત્ર ! ઓ અર્ધમં
 યુદ્ધિવાળા ! આ સમયે હું તને જે કહું છું, તે
 સાંભળી લે. શૂરા પુરુષોના યુદ્ધમાં જય અથવા
 પરાજય એ બે કંઈ હોય છે. હે રાધાપુત્ર ! યુદ્ધ
 કરનારા ઇંદ્રના પણ તે જય-પરાજય અનિત્ય
 હોય છે. તને જ્યારે સાત્યકિએ રથ વિનાનો
 કરી નાખ્યો, ત્યારે તું લગભગ મરણશરણ અને
 વિકળ ઇંદ્રિયોવાળો થઈ ગયો હતો; છતાં તારો
 વધ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે, એમ જાણીને
 સાત્યકિએ તારો વધ કયો નહિ અને કેવળ
 પરાજય કરીને જ તને જીવતો છોડ્યો છે.^{૧૦}
 એના એ જ તેં પોતાની સામે યુદ્ધ કરતા મહા-
 બળવાન ભીમસેનને ઢાઈ દેવેચ્છાએ માંડ માંડ
 રથરહિત કરી નાખ્યો અને તેં એને કેટલાં-
 એક કડવાં વચનો કહ્યાં છે.^{૧૧} આ ઘણો મોટો
 અર્ધમં છે અને તે એક અનાય પુરુષના જેવું
 કંઈ છે; કારણ કે શૂરા સતપુરુષો પોતાના શત્રુ-
 નો પરાજય કરીને આત્મશ્લાધા કરતા નથી,
 દુષ્ટ વચન બોલતા નથી અને ઢાઈની નિંદા
 પણ કરતા નથી. હે સૂતપુત્ર ! તું પ્રાકૃત મનુષ્યના
 જેવા જ્ઞાનવાળો છે, એટલે તેં ભીમસેન પ્રત્યે
 જે કંઈ કહ્યું છે તે ઘણું જ અસંબદ્ધ છે, કાનથી
 ન સંભળાય તેવું છે અને ચપળભાવને અંગે
 કેવળ અપરીક્ષિત છે. આર્યવ્રતમાં આસક્ત થઈને
 પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરનારા શૂરા ભીમસેનને તેં
 જે અપ્રિય વચનો કહ્યાં છે, તે તદ્દન અસભ્ય
 છે. વળી તે અપ્રિય વચનો તેં એક ભીમસેન જ
 સાંભળે તેમ કહ્યાં નથી, પણ શ્રીકેશવ અને મારી
 સમક્ષ સર્વ સૈન્યોના દેખતાં અને સાંભળતાં
 તું તે બોલ્યો છે.^{૧૨-૧૫} અહ્યા ઝા ! ભીમસેન
 તો તને ઘણી વાર રથરહિત કરી નાખ્યો છે,
 છતાં તે પાંડુનંદને તને લગારે કઠોર વચન કહી
 સંભળાવ્યું નથી, ત્યારે તેં તો ભીમસેનને અનેક

કડવાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં છે ! વળી મારી
 ગેરહાજરીમાં તમે બંધાએ એકઠા મળીને મારા
 પુત્ર અભિમન્યુને મારી નાખ્યો છે.^{૧૬, ૧૭} તે આ
 તારા ગર્વનું ક્ષણ તને હવે તત્કાળ મળશે. ઓ
 દુષ્ટ યુદ્ધિના કર્યું ! તેં તારો પોતાનો જ વિનાશ
 કરવા માટે અભિમન્યુના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું
 છે.^{૧૮} માટે હે મૂઠા ! પુત્રો, બાંધેલો અને અનુ-
 ચરો સહિત હું તને હણી નાખીશ. હવે તું
 તારે કરવાનાં કૃત્યો સત્વર કરી લેજ. તારા પર
 મોટો ભય આવી પડ્યો છે.^{૧૯} આ રણમાં તારા
 દેખતાં તારા પુત્ર વૃષસેનને હું મારી નાખીશ.
 વળી યુદ્ધિના મોહથી જે રાજાઓ તે સમયે
 વૃષસેનનું રક્ષણ કરવા આવશે, તે સર્વનો
 હું વિનાશ કરીશ. આ બધું હું મારા ધનુષ્યને
 હાથમાં લઈ સત્ય જ કહું છું. હે મૂઠા ! તું
 યુદ્ધિની અકુશળતાં છતાં અતિ અભિમાન ધરાવે
 છે, તેથી તને હું રણમાં પાડી નાખીશ. તે
 જોઈને મંદયુદ્ધિનો કુર્યોધન ઘણો જ સંતાપ
 પામશે. ' એ રીતે અર્જુનને કહ્યુંના પુત્રનો વધ
 કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.^{૨૦-૨૨} તે વખતે સર્વ
 રથીયોદ્ધાઓમાં અતિ મહાન તુમુલ્લ શબ્દ થઈ
 રહ્યો અને ત્યાં મહાભયંકર આકુલ સંગ્રામ ચાલુ
 થયો.^{૨૩} જોતજોતામાં સૂર્ય મંદ કિરણોવાળો
 થઈને અરતાચળ પર્વત પાસે જતો રહ્યો. હવે
 હે રાજન ! પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પહોંચી વળેલા
 અને સંગ્રામના મોખરામાં બિભેલા તે અર્જુનને
 ભેટી પડીને શ્રીકૃષ્ણ તેને કહેવા લાગ્યા : ' હે
 જિષ્ણુ ! તેં તારી મહાન પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણ કરી
 તે ઘણું સારું થયું. તેં પાપી વૃદ્ધસેનને તેના
 પુત્ર સહિત મારી નાખ્યો, તે પણ બહુ ઠીક થયું.
 હે ભારત ! આ કૌરવસૈન્યની સામે આવીને
 દેવોની સેના પણ એક વખત ઠરી જાય, એમાં
 કાંઈ વિચારવા જેવું નથી. હે પરુષબાહ ! હું

ધણેા ધણેા વિચાર કરું છું, છતાં આ લોકમાં
આ સૈન્ય સામે લડી શકે એવો એક તારા
વિના બીજો એક પણ પુરુષ હું જ્યાંય જોતો
નથી. આ સૈન્યમાં દુર્યોધનને માટે ધણા રાજ્યો
એકઠા થયા છે. તેઓ મહાન પ્રભાવવાળા છે અને
તારી તુલના કરનારા અથવા તારાથી પણ અધિક
છે. પણ તેઓ બધા ક્વચ પહેરીને અને ક્રોધ-
પૂર્વક તારી સામે રણમાં આવીને વિજય મેળવી
શક્યા નથી.^{૨૪-૨૯} ખરેખર ! તારું પરાક્રમ અને
બળ રુદ્ર, ઇંદ્ર અને કાળ સરખું છે; કારણ કે
તારા સિવાય બીજો કયો પુરુષ રણમાં આતું
પરાક્રમ કરવા શક્તિમાન થાય ?^{૩૦} તે એકલાએ
શત્રુઓને તપાવીને આજે આતું કર્મ કર્યું છે
અને આજે હું તને જ રીતે વધાવી રહ્યો છું, તે
પ્રમાણે જ્યારે તું દુષ્ટાત્મા કર્ણનો તેના પરિ-
વાર સાથે વધ કરશે, ત્યારે ફરી પણ શત્રુઓનો
પરાજય કરનારા એવા તને શત્રુહંતાને હું વધાવી
લઈશ.' શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો સાંભળી અર્જુન
બોલી બેઠો : 'હે માધવ ! આ મારી પ્રતિજ્ઞા
દેવોને પણ દુસ્તર હતી, છતાં હું મારી પ્રતિજ્ઞાને
સંપૂર્ણ કરી શક્યો છું, તેમાં તમારો જ પ્રસાદ
હેતુરૂપ છે. હે કેશવ ! તમે જમના નાથ છો
તેમનો જ વિજય થાય, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.
હે પ્રભુ ! તમારા પ્રસાદથી જ યુધિષ્ઠિરાજને
આ સધળી પૃથ્વી પ્રાપ્ત થશે. માટે હે યદુવંશી !
આમાં તમારો જ પ્રભાવ છે અને ખરું જોતાં
તમારો જ વિજય છે.^{૩૧-૩૪} હે મહુસૂન ! અમે
સદૈવ તમારા ઉત્તેજનને પાત્ર છીએ.' આમ
અર્જુનને આ વિનયવચનો કહ્યાં, ત્યાર પછી
શ્રીકૃષ્ણે ધીમે ધીમે ઘોડાઓને છાવણી તરફ હાંકવા
માંડ્યા અને તેને તે મહાન અને દૂર રણક્ષેત્ર
દેખાડવા લાગ્યા.^{૩૫}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે અર્જુન ! તું જો તો

ખરે, આ યુદ્ધમાં વિજયની ઇચ્છા રાખનારા
તથા જગપ્રસિદ્ધ મહાન યશની આશા રાખનારા
આ શૂરા રાજ્યો તારાં બાણોથી મરણ પામીને
પૃથ્વી પર શયન કરી રહ્યા છે.^{૩૬} તેમનાં શસ્ત્રો
તથા આભરણો જ્યાં ત્યાં વીખરાઈ પડ્યાં છે;
ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓનો વિનાશ થઈ
ગયો છે; તેમનાં સર્વ મર્મસ્થાનો છિન્નભિન્ન
થઈ ગયાં છે અને તેથી જ તેઓ પરમ વૈકલ્પને
પામ્યા છે.^{૩૭} આ બધા રાજ્યો એટલા બધા
તેજસ્વી છે કે તેઓ સત્ત્વહીન થઈ ગયા છે,
છતાં પણ જાણે સત્ત્વવાળા હોય તેવા દેખાય છે.
તેઓ નિર્જીવ થઈને પડ્યા છે, છતાં જીવવાળા
હોય તેવા જણાય છે.^{૩૮} જો, જો ! તેઓનાં
સુવર્ણ પૂંખી બાણોથી, જાતજાતનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી
અને વાહનો તથા આયુધોથી આખી પૃથ્વી
સંપૂર્ણ ભરાઈ ગઈ છે.^{૩૯} હે ભારત ! ક્વચો,
ઢાલો, હારો, કુંડળવાળાં મસ્તકો, પાદધીઓ,
મુકુટો, માળાઓ, ચૂડામણિઓ, વસ્ત્રો, કંઠસૂત્રો,
ખાનુખંધો, ચળકતી કંઠીઓ અને બીજાં અદ્-
ભુત આભરણોથી આ રણભૂમિ રોલે છે.^{૪૦, ૪૧}
વળી રથના નીચેના ભાગનાં કાઢોથી, ભાથાઓથી,
પતાકાઓથી, ધ્વજોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓ-
નાં સામાનોથી, રથોનાં ચક્રોથી, ઇસોના નંડા-
ઓથી, છિન્નભિન્ન થયેલાં પૈડાંઓથી, પૈડાંઓની
વચ્ચેનાં લીમચાંઓથી, ધૂસરાંઓથી, ચોક્કડાંઓથી,
અલંકારોથી, ધતુઓથી, બાણોથી, ત્રીસોથી,
હાથીઓને માથે ઝાઢાડવાનાં આચ્છાદનોથી,
લોખંડી લાકડીઓથી, અંકુશોથી, શક્તિઓથી,
બિંદિપાલોથી, ત્રિશૂળોથી, ફરસીઓથી, ભાલા-
ઓથી, તોમરોથી, લાકડીઓથી, તોપોથી, ભુયુંડી-
ઓથી, તલવારોથી, પરશુઓથી, મુસલોથી, મુદ-
ગરોથી, ગદાઓથી, મુડાંઓથી, મુવણુંથી મટેલી
ચાકુઓથી, હાથીઓની ધંટેડીઓથી, અનેક જાત-

નાં આમરણાથી, માળાઓથી, અલંકારોથી અને છિન્નભિન્ન થયેલાં કિંમતી વસ્ત્રોથી રણભૂમિ ઉદય પામેલા અલંકારોથી શરદઋતુનું આકાશ જેમ શોભે, તેમ શોભી રહી છે, તે તું જો. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! આ બધા રાજાઓ પૃથ્વીને માટે મરણ પામીને નિદ્રામાં પોતાની પ્રિય કાંતાનું આલિંગન કરીને મૃત્તા દોય, તેમ પૃથ્વીનું પોતાનાં મામોથી આલિંગન કરીને મૃત્તા છે! વળી આ પર્વત સરખા મોટા હાથીઓ ઇંદ્રના ઔરવત હાથીની ઉપમાને શોચ્ય છે. તેઓ બધા પણ રાજાના ધાવણ ગુફાઓના મુખમાંથી પુષ્કળ લોહીને વહેવડાવે છે. તે હાથીઓ ગુફાઓમાંથી મિત્ર એવા જળપ્રવાહોને અરતા મોટા પર્વતો દોય તેવા જણાય છે. હે વીર! જો, જો! બાણોના પ્રહારોથી તેઓ પૃથ્વી પર તરફડે છે અને સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતા આ ઘોડાઓ પણ મરણ પામીને પડ્યા છે.^{૧૨-૧૩} વળી ગંધર્વ-નગર સરખા આકારના આ રથોને પણ તું જો. તેમના સ્વામીઓ મરણ પામ્યા છે, તે રથોની ધ્વજો, પતાકાઓ તથા પૈડાંના ભાગો છિન્ન-ભિન્ન થઈ પડ્યા છે. તેમાં કેટલાએક તો પૈડાં-રહિત થઈને પડ્યા છે અને તેમના સારથિઓ માર્યા ગયા છે.^{૧૪} તેમનાં છાંટકાઓ, ધૂંસરાંઓ તથા ઇસો ભાંગી પડેલ છે. હે પાથ! હે સમર્થ! પૃથ્વી પર વિમાન સરખા દેખાવના આ યોદ્ધાઓ તથા સેંકડો અને હજારો માર્યા ગયેલા આ પાળાઓને પણ તું જો.^{૧૫} હે વીર! આ તરફ પણ તું દૃષ્ટિ કર. હે મહાબાહુ! તારાં બાણોથી ઉપાઈ ગયેલાં શરીરોવાળા, ધૂળથી ભૂખરા થયેલા દેસોવાળા અને લોહીલુહાણ શરીરવાળા આ યોદ્ધાઓ હાથમાં ધનુષ્યને તથા હાલને ગ્રહણ કરીને સર્વોંગે પૃથ્વીનું આલિંગન કરી રણમાં નામન કરી ગયા છે.^{૧૬, ૧૭} હે નરવર! જો, જો!

આ યુદ્ધભૂમિ જોવી પણ ન ગમે તેવી ભયંકર થઈ પડી છે. પતન પામેલા હાથીઓ, રથો અને ઘોડાઓથી તે વ્યાપ્ત થઈ ગઈ છે. એમાં લોહી, વસા અને માંસનો ગાઢ કીચડ જામ્યો છે. તે રાક્ષસો, કૂતરાઓ, વરુઓ અને પિશાચોને આનંદ ઉપજાવનારી થઈ પડી છે!^{૧૮} હે સમર્થ! અર્જુન! રણંગણમાં યશની વૃદ્ધિ કરનાર આવું મહાન કર્મ તને જ ઘટે છે; અથવા મહારણમાં દેવોનો તથા દાનવોનો સંહાર કરનારા દેવશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રને વિષે જ તે સંભવી શકે છે. તે સિવાય બીજો કોઈ પુરુષ આવું વીરકર્મ કરવા શક્તિમાન નથી.^{૧૯}

સંજય બોલ્યો : જો પ્રમાણે વર્ણન કરી કરીને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને રણભૂમિ દેખાડતા હતા અને તેમણે એકત્ર થયેલા પોતાના સ્વજનો સાથે મળીને પોતાના પાંચજન્ય શત્રુને વગાડ્યો.^{૨૦} હવે શત્રુસંહારો શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને તે યુદ્ધભૂમિ દેખાડતા દેખાડતા રાજા યુધિષ્ઠિર પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેમને અર્જુનને કરેલા જયદ્રથના વધનો વૃત્તાંત જણાવવા લાગ્યા.^{૨૧}

હતિ શ્રીમદભીષમરાત્રીમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર જયદ્રથવધપર્વમાં શ્રીકૃષ્ણે કરેલી અર્જુનની પ્રશંસા નામનો અધ્યાય ૧૪૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૯ મો

યુધિષ્ઠિરનો આનંદ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો રાજાનમમ્યેત્ય ધર્મપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

વવંદે સ પ્રહુષ્ટાત્મા હતે પાર્યંત સંઘવે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ અર્જુનને સિંધુરાજનો વધ કર્યો, તે પછી મનમાં આનંદ પામેલા શ્રીકૃષ્ણ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજ પાસે આવ્યા અને તેમને વંદન કરી બોલ્યા : 'હે રાજેન્દ્ર! હું તમને આપણા સુદેવની વધામણી આપું છું', આપણો શત્રુ રાજા જયદ્રથ આજે મરાયો છે. હે નરોત્તમ! તમારો નાનો ભાઈ અર્જુન પોતાની

પ્રતિજ્ઞાને તંત્રી ગયો છે, આ પણ આપણું અહો-
ભાગ્ય છે. 'હે ભારત ! શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે એ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે શત્રુનગરનાં જતા રાજા યુધિષ્ઠિર હર્ષ-
માં આવી ગયા અને એકદમ રથ પરથી નીચે ફેરી
પડ્યા.^{૨૦} તે આનંદનાં અશ્રુઓથી રેખાગ્રણ થઈ
ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને ભેટી પડ્યા.
પછી શુભ અને શ્રેષ્ઠ કમળ સમા ઉજ્જવળ એવા
પોતાના મુખને લૂછી નાખીને તે વાસુદેવ શ્રો-
કૃષ્ણને તથા પાંડવ ધનંજયને આ પ્રમાણે કહેવા
સાગ્યા : 'હે કમળજનન શ્રીકૃષ્ણ ! તમારી
પાસેથી આ પ્રિય વધામણી સાંભળીને મને એટલો
બધો હર્ષ થાય છે કે, સમુદ્રને તરવાની ઇચ્છા-
વાળો પુરુષ જેમ તેના પારને પામી શકતો નથી,
તેમ હું પણ તે હર્ષના પારને પામી શકતો નથી.
હે કૃષ્ણ ! બુદ્ધિમાન અર્જુનને આ અતિ અદ્યુત્ત
કર્મ કયું છે.^{૨૧} તમે બન્ને મહારથીઓને આ
સંભામના મોટા ભારને જાંચથી આવેલા એક
છું, તે બહુ સારું થયું. પાપી પુરુષાધમ સિંધુ-
રાજા મરણ પામ્યો, તે પણ ઠીક જ થયું છે.' હે
કૃષ્ણ ! હે ગોવિંદ ! તમારા રક્ષણ તળે રહીને
અર્જુનને જયદ્રથનો વધ કરી મારી મહાન પ્રીતિ
સંપાદન કરી છે, તે પણ એક સુદેવ જ છે.^{૨૨}
પરંતુ આમાં કંઈ અતિ આશ્ચર્ય જેવું નથી,
કારણ કે જમના તમે નાથ છો તે પુરુષોને આ
ત્રણેય લોકમાં કંઈ દુઃસાધ્ય નથી. અમને વારત-
વિક તમારો જ આશ્રય છે. હે મહુસૂદન ! તમે
સર્વલોકના શુર છો. હે ગોવિંદ ! તમે અમારા
નાથ છો. તમારી કૃપાથી હજી પણ અમે અમારા
શત્રુઓને જીતીશું.^{૨૩} તમે સર્વ પ્રકારે અમારું
પ્રિય અને હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહો છો
અને તમારા આશ્રયથી જ અમે શત્રુઓ સામે
રાઓ ઉગાર્યાં છે.^{૨૪} હે ઉષેન્દ્ર ! અસુરોનો વધ
કરવામાં દેવાને જેમ ઇન્દ્રનો આધાર હોય છે,

તેમ અમને 'આ શત્રુઓનો સંહાર કરવામાં
તમારો જ મુખ્ય આધાર છે. હે જનાર્દન ! દેવોથી
પણ ન થઈ શકે એવું આ કર્મ અર્જુનને કયું છે,
તેમાં તમારા જ બુદ્ધિબળના વીર્યનો પ્રભાવ છે.
હે કૃષ્ણ ! બાહ્યાવસ્થાથી આરંભીને જ મેં તમારા
અમાનુષ દિવ્ય મહાકર્મોત્તું અનેકધા શ્રવણ કર્યું
છે અને તે સમયે જ મેં મારા શત્રુઓને મૂએલા
માની લીધા છે; તેમ જ સપ્તર્ષી પૃથ્વીને મારે ત્યાં
આવેલી જાણી લીધી છે.^{૨૫} હે શત્રુસૂદન
શ્રીકૃષ્ણ ! ઇન્દ્ર પણ તમારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા
પરાક્રમ વડે હજારો દેવોનો સંહાર કરીને દેવ-
રાજપણાને પામ્યો છે.^{૨૬} હે દ્વિપીકેશ ! તમારા
પ્રસાદથી સ્થાવરજંગમ આ સર્વ જગત પોતાના
માર્ગમાં રહ્યું છે અને હે વીર ! તે જપ, હોમ
આદિ કર્તવ્યકાર્યો કર્યા કરે છે.^{૨૭} હે મહાબાહુ !
પૂર્વે આ સર્વ દરશમાન પ્રપંચ કેવળ એક સમુદ્ર-
મય અને અધકારમય જ હતો. પણ હે નરે-
ત્તમ ! પછીથી તમારી કૃપાથી તે જગતસ્વરૂપે
સર્વની દૃષ્ટિએ પલ્લો છે.^{૨૮} જ પુરુષો તમને-
દ્વિપીકેશને સર્વ લોકોના સદા તરીકે તથા અવિ-
નાશી પરમાત્મા તરીકે બુદ્ધિ છે-અણુ છે, તેઓ
કદી મોહ પામતા નથી.^{૨૯} વળી જેઓ તમને
પરમ સનાતન, પુરાણપુરુષ અને દેવાના પણ શુર
માનીને શરણે આવે છે, તેઓ કદી મોહ પામતા
નથી. હે દ્વિપીકેશ ! જે ભક્તપુરુષો આદિ તથા
અતથી રહિત, લોકના ઉત્પત્તકર્તા એવા તમને
અવિનાશી દેવ તરીકે ભજી છે, તેઓ સર્વ કંથોને
તરી ભય છે.^{૩૦} વળી જે હિરણ્યગર્ભ આદિ
પરમ દેવોથી પણ પર અને બુદ્ધિને અગોચર
એવા તમને સર્વોત્કૃષ્ટ પુરાણપુરુષને શરણે આવે
છે, તે પુરુષને મહાન ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.
(અર્થાત્ 'एषास्य यस्मा संयत्' તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ-
ની એ જ પરમ સંપત્તિ છે' એ સુતિપ્રસિદ્ધ

સ્વસ્થવેદ પરમાનાંદ તેને પ્રત્યક્ષ થાય છે.)^{૨૧} જનું આરે વેદો ગાન કર્યા કરે છે અને વેદોમાં જે નિત્ય ગવાય છે, તે મહાત્માને શરણે જઈને હું સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ કરું છું.^{૨૨} દે પરમેશ ! તમે પરેશ છો (અર્થાત્ સકળ ભોગ્ય સ્વરૂપ છો, છતાં અવિનાશી સ્વભાવના છો અને માયાના મિથ્યભાવને પામ્યા છો, તો પણ વિકાર-રહિત છો.), તમે સર્વ તિર્થોચાના નિર્યંતા છો અને સર્વ નરોના ઈશ્વર છો. દે સર્વ ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર ! દે સર્વ નિર્યંતાઓના પણ નિર્યંતા ! દે પુરુષોત્તમ ! તમને મારા નમસ્કાર દો.^{૨૩} દે રૂદ્ર આદિ ઈશ્વરોના પણ આરાધ્ય ! તમે ધર્મના પ્રણુ છો. દે પ્રણુ ! દે માધવ ! તમે નિત્ય વૃદ્ધિ પામો. દે સર્વના ઉત્પત્તિ અને વિનાશના ક્ષેત્ર ! દે વિશાળનેત્ર ! તમે સર્વના આત્મા છો.^{૨૪} જે ભગવાન અર્જુનના મિત્ર છે, જે હંમેશાં અર્જુનનું હિત કરનારા છે અને જે નિત્ય અર્જુનના રક્ષક છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને શરણે જનાર પુરુષને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૫} દે નિદોષ કૃષ્ણ ! તમારાં ચરિત્રોને જાણનારા પુરાણઋષિ મારું ડેવ-મુનિએ તમારા માહાત્મ્યનું તથા પ્રભાવનું કીર્તન કર્યું છે.^{૨૬} અસિત, દેવદા, મહાતાપસ્વી નારદ તથા મારા પિતામહ વ્યાસભગવાને તમને સર્વોત્તમ વિદ્યાતા તરીકે વર્ણવ્યા છે.^{૨૭} તમે તેજ-સ્વરૂપ છો, પરબ્રહ્મ છો, સત્યસ્વરૂપ છો, મહાંત-તાપસ્વરૂપ છો, કલ્યાણસ્વરૂપ છો અને જગતનું મુખ્ય કારણ છો. આ સ્થાવરજંગમ સર્વ જગતને તમે જ સરન્નું છે અને પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થતાં પુનઃ તમારામાં જ તે પ્રવેશ કરી જાય છે.^{૨૮, ૨૯} દે જગતના પતિ ! વેદોનું જ્ઞાન ધરાવનારા મનુષ્યો તમને આદિઅંતરહિત સર્વના વિદ્યાતા, ઇંદ્રિયોથી અતીત તથા વિશ્વના નિર્યંતા દેવ તરીકે કહે છે.^{૩૦} સર્વ જ્ઞોતાના આત્મા,

અનંત, સર્વમુખ, ગુહ્ય, આદ્ય, જગતના પતિ, સર્વના ઈશ્વર તથા પરમાત્મા નારાયણસ્વરૂપ એવા તમને પરમ દેવને દેવો પણ જાણી શકતા નથી.^{૩૧} જ્ઞાનના કારણજાત, હરિ, સર્વવ્યાપક, મુમુક્ષુપુરુષોના પરમ પ્રાપ્ય સ્થાનરૂપ અને પુરાણના પણ પુરાણરૂપ તે પરબ્રહ્મ તમે પોતે જ છો.^{૩૨} આ પ્રમાણે તમારાં કર્મો તથા ગુણો છે. તે જાત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં અવિચ્છિન્ન રહે છે અને તેની સ્વર્ગમાં અથવા આ પૃથ્વીમાં સંપ્ર્યા જ નથી.^{૩૩} સર્વગુણસંપન્ન એવા તમને અમે અમારા સુદૃઢ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. ઇંદ્ર જમ દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે અમારું પણ સર્વ તરફથી રક્ષણ કરજો.^{૩૪} ધર્મરાજએ જ્યારે એ રીતે કહ્યું, ત્યારે મહાયશસ્વી શ્રીજનાર્દન આ સમયોચિત વચન બોલ્યા :^{૩૫} 'દે ધર્મપુત્ર ! તમારા તપોબળથી, સર્વોદ્ધૃષ્ટ પરમધર્મથી, સૌજન્યથી તથા સરજતાથી પાપી જયદ્રથરાજ મરણ પામ્યો છે.^{૩૬} દે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તમારી કલ્યાણચિંતાથી રક્ષાયેલા આ અર્જુને હજારો યોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને જયદ્રથને મારી નાખ્યો છે.^{૩૭} કુશળતામાં, બાહુબળમાં, વૈયંમાં, શીઘ્રતામાં તથા અમોઘ બુદ્ધિમત્તામાં અર્જુન સરખો પુરુષ દોઈ સ્થળે નથી.^{૩૮} તેથી જ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા બાઈ અર્જુને આજના રણમાં સૈન્યોનો ક્ષય કરી નાખીને સિંધુરાજના મસ્તકને હડાવી દીધું છે.^{૩૯} પછી હે પૃથ્વીપતિ ! સમર્થ રાજ ધર્મપુત્રે અર્જુનને આલિંગન કર્યું અને તેનું મુખ લૂછી નાખી આશ્વાસન કરતાં તે આ વચનો બોલ્યા :^{૪૦} 'દે અર્જુન ! તે અતિમહાંત કર્મ કર્યું છે. ઇંદ્ર સહિત દેવોને પણ તે અસહ્ય અને અશક્ય હતું.^{૪૧} હે શત્રુહંતા અર્જુન ! તું યુદ્ધના બારથી મુક્ત થયો છે, તે બહુ સારું થયું. શત્રુ-વધ થયો છે

અને તારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય થઈ છે, તે પણ ધણું ઠીક થયું.^{૪૨} અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને મહા-યશસ્વી ધર્મરાજ પવિત્ર સુગંધવાળા પોતાના હાથ વડે અર્જુનની પીઠને પંખાળવા લાગ્યા.^{૪૩} યુધિષ્ઠિર રાજાનાં એ રીતનાં વચન સાંભળ્યા પછી બન્ને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પૃથ્વીપતિ રાજા ધર્મપુત્રને હેલા લાગ્યા કે,^{૪૪} 'હે ભરત-વંશી રાજા ! પાપી ન્યયદ્રથરાજ તમારા ઢાપર અગ્નિથી જ બળી ગયો છે અને આ રણમાં કૌર-વોના અતિમહાન સૈન્યને પણ અમે જ ઉલ્લંઘી ગયા, તેમાં પણ આપની કૃપા જ મુખ્ય કારણ-ભૂત છે.^{૪૫} હે શત્રુસૂદન મહારાજ ! તમારા ક્રોધને લીધે જ આ કૌરવો માર્યા ગયા છે, મરણ પામે છે અને હજી પણ મરણ પામશે. માત્ર દૃષ્ટિથી જ સંહાર કરી નાખનારા તમારા સરખા વીરને ઢાપાવીને દુર્ભૃતિ દુર્યોધન આ યુદ્ધમાં પોતાના મિત્રો અને બાંધવો સહિત પ્રાણોના ત્યાગ કરશે. અરે ! જ પ્રથમ હેવાને પણ અતિ દુર્જય હતો, તે કુરુપિતામહ લીધે પણ તમારા ક્રોધથી દબ્ધ થઈ ને બાણશય્યા પર સૂતા છે.^{૪૬-૪૮} હે પાંડવ ! જમના પર તમે ઢાપ્યા છો, તેમને સંઘ્રામમાં વિજય મળવો દુર્લભ છે. પછી તેઓ ભલે શત્રુ-ઓનો સંહાર કરી નાખે તેવા બળવાન હોય, તોપણ તેઓ અવશ્ય મૃત્યુને વશ થશે.^{૪૯} હે માન આપનારા રાજા ! જમના પર તમે ક્રોધ કર્યો છે, તેમનાં રાજ્ય, પ્રાણ, લક્ષ્મી, પુત્રો અને વિવિધ પ્રકારનાં સુખોનો તત્કાળ વિનાશ થાય છે.^{૫૦} હે શત્રુતાપન ! રાજધર્મમાં પરાયણ રહે-નારા એવા તમે જ્યારે કૌરવો પર ક્રોધે ભરાયા હતા, ત્યારે જ મેં કૌરવોને પુત્રો, બાંધવો અને પશુઓ સહિત નાશ પામેલા માની લીધા છે.^{૫૧} તેટલામાં બાણોના પ્રહારોથી ધવાયેલા શરીરવાળા મહાબાહુ ભીમસેન તથા મહારથી સાત્યકિ

પોતાના ગુરુ જવા વડીલ યુધિષ્ઠિરને વંદન કરીને પાંચાલોથી વીંટાઈને પૃથ્વી પર બેઠા. પોતાની આગળ હાથ બેઠીને બેઠેલા તથા આનંદપૂર્ણ દેખાતા તે વીર ભીમસેન અને સાત્યકિને બેઠે ને કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર તે બન્નેને અભિનંદન આપવા લાગ્યા : 'તમે બન્ને શરાઓને હું કૌરવોના સૈન્યરૂપ સાગરમાંથી મુક્ત થયેલા બેઠું છું; તે બહુ રૂઠું થયું છે.^{૫૨-૫૪} કારણ કે તે સૈન્યસાગર દ્રોણાચાર્યરૂપ ઝૂકથી દુરાધર્ષ હતો અને કૃતવર્મા-રૂપ મગરમચ્છથી મહાભયંકર હતો. તમે આ યુદ્ધમાં પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓનો પરાજય કર્યો, તે બહુ સારું કયું'.^{૫૫} તમને આ રણમાં વિજયી થયેલા બેઠેને મને ધણો આનંદ થાય છે અને દ્રોણાચાર્યને તથા મહાબળવાન કૃતવર્માને તમે જીત્યા તે પણ ધણા હર્ષની વાત છે.^{૫૬} હે દુરુપ-શ્રેષ્ઠ ! તમે બન્ને એ રણમાં બાણો વડે કણોનો પરા-જય કર્યો તથા શત્રુને પણ પાછા હઠાવ્યો, તે બહુ સારું થયું.^{૫૭} વળી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા યુદ્ધ કરવામાં ધણા કુશળ એવા તમને બન્નેને સંઘ્રામ માંથી કુશળેષ મેળવ્યા આવેલા બેઠે મને ધણો આનંદ થાય છે.^{૫૮} મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત-નારા તથા મારું ગૌરવ વધારવામાં તપર થયેલા તમને બન્ને વીરોને કૌરવના સૈન્યસાગરને તરી આવેલા બેઠે હું ધણો પ્રસન્ન થાઉં છું.^{૫૯} યુદ્ધમાં વખણાયેલા તથા કદી પરાજય નહિ પામનારા તમને બન્ને વીરોને બેઠે મને પરમ હર્ષ થાય છે.^{૬૦} હે રાજન ! એ પ્રમાણે કહીને પાંડુપુત્ર ધર્મરાજ પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમસેનને તથા સાત્યકિને ભેટી પડ્યા અને હર્ષનાં અશ્રુઓ વરસાવવા લાગ્યા.^{૬૧} હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે પાંડવોના સર્વ સૈન્યમાં હર્ષનાદ થઈ રહ્યો હતો અને વળી તે સૈન્યે હર્ષપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.^{૬૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન ન્યયદ્રથવધપર્વમા
'યુધિષ્ઠિરને: હર્ષ' નામનો અધ્યાય ૧૪ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૫૦ મો

દુર્યોધનનો પશ્ચાત્તાપ

॥ સંજય ઉત્તર ॥

ઈષ્વરે નિહતે રાજન્ પુત્રગત્તવ મુપોધનઃ ।

અધુર્ણમુગ્ધો દીનો નિન્મમાદો દ્વિપણ્વરે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : દે રાજન ! સિંધુરાજનું મરણ થતાં તમારો પુત્ર દુર્યોધન અધુર્ણ, અભાગી, દીન અને શત્રુઓને પરાજય કરવામાં તદ્દન નિઃસાદ બની ગયો હતો.^૧ તેનું મન મતિ ઉદાસ થઈ ગયું. ભાંગી પડેલી દાદવાળા સર્પની પેઠે તે નિઃશ્વાસ મૂકતો હતો. તમારો એ પુત્ર સર્વ લોકોનો અપરાધી થઈને પરમ દુઃખમાં આવી પડ્યો હતો.^૨ અર્જુન, ભીમ-સેન તથા સાત્યકિએ કરેલા પોતાના સૈન્યના મહાધાર સંહારને જોઈને તેના શરીરનો વળું ફિક્કો પડી ગયો હતો. તે શરીરે કૃશ થઈ ગયો હતો અને દીનતાને લીધે તેનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયાં હતાં. દે રાજ ! આખરે તેને માનવું પડ્યું હતું કે, 'આ પૃથ્વી પર અર્જુન સરખો બીજો કોઈ થોડો નથી. દાપેલા અર્જુનની સામે યુદ્ધમાં ટકવાને દ્રોણાચાર્ય, કણ્, અશ્વત્થામા કે કૃપાચાર્ય પણ સમર્થ નથી.'^{૩-૫} તે મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, 'આજના યુદ્ધમાં આખરે અર્જુને સિંધુરાજને મારી નાખ્યો છે. મારો દોષ થોડો તેને અટકાવી શક્યો નથી. ખરેખર ! કૌરવોનું આ મહાન સૈન્ય સર્વથા મારું જ ગયું છે. સાક્ષાત ઈંદ્ર પણ એવું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી જ.'^{૬-૭} અરે ! જોના આશ્રય કરીને મેં આ સંઘાતમાં શત્રુઓ સામે શસ્ત્રો ડાંચ્યાં છે, તે કણ્નો પણ અર્જુને પરાજય કર્યો છે અને યુદ્ધમાં તેણે જયદ્રથને મારી નાખ્યો છે.^૮ હાપ ! જોના પરાક્રમ પર આધાર રાખીને સંવિની યાચના કરતા શ્રીકૃષ્ણને એક તણખલાના તોલના

ગણી નાખ્યા હતા, તે કણ્નો પણ યુદ્ધમાં અર્જુને પરાજય કર્યો છે.^૯ આમ દે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ ! ઉદાસ મનવાળો તથા સર્વ લોકોનો અપરાધી થયેલો તમારો પુત્ર દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યને મળતા માટે તેમની પાસે ગયો.^{૧૦} ત્યાં જઈને તેણે તેમને સર્વ કૌરવોના મહાન સંહારની, શત્રુઓના વિજયની તથા પોતાના પરાજયની વાત કહેવા માંડી.^{૧૧}

દુર્યોધન બોલ્યો : અરે ઓ આચાર્ય ! જુઓ, જુઓ ! મારા શરા પિતામહ ભીષ્મ આદિ મૂર્ધાભિષિક્ત રાજાઓનો મોટો સંહાર થઈ ગયો છે.^{૧૨} તે ભીષ્મને મારી નાખીને મનમાં સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ થયેલો ધાતશ્રી શિખંડી સર્વ પાંચાલ યોદ્ધાઓની સાથે સેનાના મોખરામાં જોમો રહેલ છે.^{૧૩} વળી બીજા તમારા દુરાધર્મ શિષ્ય અર્જુને મારી સાત અસૌહિણી સેનાનો સંહાર કરી નાખી રાજ જયદ્રથને મારી નાખ્યો છે.^{૧૪} અરે ! મારો વિજય ઇચ્છનારા મારા ઉપકારી સુદૈવ યમસદનમાં પહોંચી ગયા છે ! હવે તેમના ક્ષણથી હું ક્યારે મુક્ત થઈશ ?^{૧૫} જ ભૂપતિએ મારે માટે પૃથ્વીની ઇચ્છા કરતા હતા, તેઓ જ પૃથ્વીના ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરી ઈર્ષ્યે પૃથ્વી પર શયન કરી ગયા છે.^{૧૬} અહા ! મિત્રોના આવા સંહારને લીધે મારા જોવા દુષ્ટ પુરુષ એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો કરે, તોપણ પોતાના આત્માને પવિત્ર કરવા ઉત્સાહ ધરી શકે તેમ નથી. લોભી, પાપી તથા ધર્મવિઘાતક એવા મારે માટે યુદ્ધ કરીને વિજયની ઇચ્છાવાળા આ રાજાઓ યમનિવાસમાં પહોંચી ગયા છે. અરે ! આચાર-વિચારથી ભ્રષ્ટ થયેલા તથા પૃથ્વીનો અને સુદેહનો દ્રોહ કરનારા મને તે સમયે રાજસભામાં પૃથ્વી કેમ માર્ગ ન આપી શકી ?^{૧૭-૧૮} કારણ કે રાજાઓના મંદમમાં લોહીહુહાણ અંગોવાળા થઈ-

ને રણમાં હણાયેલા અને શરશ્યામાં ઝૂટેલા પિતામહ લીધનું હું રક્ષણ કરી શક્યો નથી.^{૨૦} ખરેખર હું મિત્રોનો દ્રોહ કરનારો અધાર્મિક અનાથ પુરષ છું. દિવ્ય પરલોકને જીતનારા તે દુરાધર્મ લીધપિતામહ પરલોકમાં મને મળીને શું કહેશે!^{૨૧} ઓ આચાર્ય! સાત્યક્રિએ મારી નાખેલા મહાધનુર્ધર જલસંધને જીવો. એ શરે નહારથી પોતાના પ્રાણોની પણ પરવા આધી મૂછીને મારે માટે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો હતો. હાથ! કાંચોજરાજને, અલંબુપને અને બીજા અનેક સુદેહને મૂએલા જોઈને હવે મારે જીવીને શું કરવું છે!^{૨૨, ૨૩} જે શરાઓ યુદ્ધમાં પીઠ બતાવ્યા વિના મારે માટે લડતા હતા અને જેઓ મારા શત્રુઓને જીતવા માટે યથાશક્તિ પરમ યત્ન કરતા હતા, તેઓ બધા માર્યા ગયા છે.^{૨૪} હે શત્રુતાપન આચાર્ય! હવે યમુતાનદીને તટે જઈ હું તેમને જળ વડે તૃપ્ત કરીશ અને મારી શક્તિ પ્રમાણે તેમના મરણમાંથી મુક્ત થઈશ.^{૨૫} હે સર્વશસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ! આ તમારી આગળ હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ઇષ્ટા-પૂર્ત, મારાં પરાક્રમ અને પુત્રોના સોગંદ ખાઈને હું કહું છું કે, તે સર્વ પાંચાલો અને પાંડવોનો રણમાં નાશ કરીને જ હું જ પીશ. અથવા હું રણમાં જઈશ અને મારે માટે અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીને જે પુરુષશ્રેષ્ઠો મરણ પામ્યા છે તેમના લોકમાં જઈશ.^{૨૬-૨૮} હે મહાબાહુ! મારા સહાયક યોદ્ધાઓ પણ અત્યારે તેમનો ઉપસ્કાર (સહકાર) નહિ થતો હોવાથી અમારું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા નથી. તેઓ પાંડવોને જેવા કદયાણુ-કારક માને છે, તેવા આપણને માનતા નથી.^{૨૯} સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા લીધપિતામહે રણમાં પોતાની મેળે જ પોતાનું મૃત્યુ કષ્ટું છે અને તમે અર્જુનને પોતાના પદશિષ્ય તરીકે માનીને તેની

ઉપેક્ષા કરો છો.^{૩૦} આ કારણથી જ આપણો વિજય ઇચ્છનારા સર્વ યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા છે. આ ધરીએ એક કણ જ અમારા વિજયને ઇચ્છનારો અને દેખાય છે.^{૩૧} જે મંદબુદ્ધિ પુરુષ પોતાના મિત્રને યથાર્થ રીતે જાણખતો નથી અને તેને મિત્રધાર્મમાં ચોગ્ર છે, તે પુરુષનું તે કાર્ય નાશ જ પામે છે.^{૩૨} મોહથી લુબ્ધ થઈને ધનની ઇચ્છા રાખનારા, કુટિલ અને પાપી એવા મારા પોતાના કાર્યને અતિશય સુદૃઢ ગણતા (તમારા જેવા) પુરુષોએ જ બગાડ્યું છે.^{૩૩} જય-દ્રયરાજ માર્યો ગયો, વીર્યવાન ભૂરિશ્રવાની પણ એ જ દશા થઈ અને તે ઉપરાંત અલીપાદો, શૂરસેનો, શિબિઓ અને વસાંતિયોદ્ધાઓ પણ મરણધર્મને પામી ગયા!^{૩૪} અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીને તેઓ બધા મારે માટે જ સંઝામમાં હણાયા છે; માટે હું પણ તે પુરુષશ્રેષ્ઠો જ્યાં ગયા છે ત્યાં હવે ચાલ્યો જઈશ.^{૩૫} તે મહાન પુરુષો સિવાય હવે મારે જીવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તો હે પાંડુપુત્રોના આચાર્ય! આપ મને આજ્ઞા આપો.^{૩૬}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા દ્રોણપર્વતર્જિત જયદ્રથવધપર્વમા
'કુર્યોધનનો અનુતાપ' નામનો અધ્યાય ૧૫૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૧ મો

દ્રોણાચાર્યનાં વચનો

॥ શ્રુતારૂ ઉવાચ ॥

સિંધુરાજે હ્વે તાત સમરે સવ્યસાચિના ।

તથૈવ ભૂરિશ્રવસિ કિમાસીદ્ વાં મનસ્તદા ॥ ૧ ॥

શ્રુતારૂ યોદ્ધો: હે તાત । એ રણમાં અર્જુનને જ્યારે સિંધુરાજને મારી નાખ્યો અને જ્યારે ભૂરિશ્રવાનું મરણ થયું, ત્યારે તારા મનમાં શું શું થયું હતું? વળી હે સંજય! કુરુ-સભામાં કુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને જ્યારે એ રીતે કહ્યું, ત્યારે તેમણે કુર્યોધનને શું કહ્યું હતું? આ તું મને કહે.^૨

સંજય યોદ્ધાઓ : હે ભારત ! સિંધુરાજને તથા બૃશ્ચિવાને મરણ પામેલા જાણીને તમારાં સૈન્યોમાં મહાન ગમગાનના ટાલાહલ થઈ રહ્યો હતો.^૩ તે સર્વ સૈનિકો તમારા પુત્રના વિચારોની અવગણના કરવા લાગ્યા; કારણ કે તેના બ્રથ વિચારના પરિણામે જ મોટા મોટા સેંકડો ક્ષત્રિયોનો સંહાર વળી ગયો હતો.^૪ વળી તમારા પુત્રનાં તે વચનો સાંભળીને દ્રોણાચાર્યનું મન ધણું જ દુઃખાયું હતું અને તે ધણી જ વ્યથા પામ્યા હતા; છતાં એક મુહૂર્તભર વિચાર કરીને તે યોદ્ધા.^૫

દ્રોણ યોદ્ધાઓ : અરે યો ડુર્યોધન ! આ રીતનાં વાગબાણોથી વળી તું મને શા માટે વીંધી નાખે છે ! હું તને નિરંતર ક્ષમા કરું છું કે, અર્જુન કદી જિતાય તેમ નથી.^૬ હે કૌરવ ! એ અર્જુનના રક્ષણ તમે રહીને શિખંડીએ લીધે-પિતામહનો વધ કર્યો, તે ઉપરથી જ તું કિરીટી અર્જુનને જાણી લે તોપણ પૂરતું છે.^૭ અરે ! દેવો અને દાનવો પણ જામનો રણમાં વધ કરવા સમર્થ ન હતા, તે લીધેને રણમાં મરણ પામેલા ઓર્ડને હું તે જ સમયે જાણી ગયો હતો કે, આ સંધળી ભારતીસેના હવે નથી જ.^૮ અરે ! ત્રણેય લોકમાં જામને આપણે પુરુષોમાં સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ને રાક્ષસીર માનતા હતા, તે જ્યારે રણમાં માર્યા ગયા છે, ત્યારે બાહીનાઓની તો શી આશા રાખવી ?^૯ હે તાત ! તે સમયે કુરુસભામાં શકુનિ જે પાસા નાખી રહ્યો હતો, તે ખરું જોતાં પાસા ન હતા, પણ શત્રુઓને તપાવનારાં તીક્ષ્ણ બાણો હતાં.^{૧૦} તે જ અર્જુનને પ્રેરેલાં બાણો આ સમયે આપણો નાશ કરી રહ્યાં છે. વિદુરે તે સમયે જ તને કહ્યું હતું, પણ તું સમજ્યો જ નહિ.^{૧૧} જ સમયે તું જુગારમાં જીત્યો, તે સમયે મહાત્મા થીર વિદુરે તારા કદ્યાણને માટે તને ઘણાં ઘણાં

વચનો કહ્યાં હતાં, પણ તેં તે સાંભળ્યાં જ નહિ. હે દુર્યોધન ! કેવળ તારા હિત માટે જ કહેવા-યેલાં વિદુરનાં તે વાક્યોનું અપમાન કરવાથી આપણો આ ઘોર સંહાર થઈ રહ્યો છે.^{૧૨, ૧૩} જ મૂઠ પુરપ પોતાના હિતકારી મુદ્દોનાં હિત-વચનોનો અનાદર કરે છે અને પોતાનું જ ધાયું કરે છે, તે પુરપ ટૂંક સમયમાં શોયનીય દશામાં આવી પડે છે.^{૧૪} વળી બીજું ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી, સર્વ ધર્મોનું આચરણ કરનારી અને સભામાં લાવવાને માટે તદ્દન અયોગ્ય એવી કૃષ્ણાને તેં અમારા દેખતાં સભામાં ઘસડી મંગાવી હતી.^{૧૫} હે ગાંધારીપુત્ર ! તે અધર્મનું આ મહાન ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. જે તને આટલું ફળ આ લોક-માં જ ન મળ્યું હોત, તો તને પરલોકમાં આના-થી પણ અધિક ફળ મળત.^{૧૬} વળી કેવળ કપટ કરીને તેં પાંડવોને જુગારમાં જીત્યા હતા અને તેમને રરુમગના આમડાનાં વસ્ત્રો પહેરાવીને તે સમયે તેં જંગલમાં હાંડી કાઢ્યા હતા.^{૧૭} અરે ! મને પુત્રો સમાન પ્રિય તથા નિત્ય ધર્મનું આચરણ કરનારા તે પાંડવોનો આ લોકમાં મારા સિવાય બીજો કયો દુષ્ટ બ્રાહ્મણ દ્રોહ કરે ?^{૧૮} તેં કુરુસભામાં ધૃતરાષ્ટ્રરાજની સંમતિ પ્રમાણે શકુનિ-ને સાથે રાખીને પાંડવોના આ ઠાપને તારા પર વહોરી લીધો છે.^{૧૯} પાછો દુઃશાસને તેને સાથ આપ્યો છે અને કહ્યું તેને વધાર્યો છે. વળી તેં વિદુરનાં વાક્યોનો અનાદર કરીને તે ઠાપાશિ-ને વારંવાર ઉશ્કેર્યો છે.^{૨૦} પણ તમે બધા એકત્ર થઈને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા હતા અને સિંધુરાજનો આશ્રય કરીને ઊભા હતા; છતાં અર્જુનને તમારો પરાજય કેવી રીતે કર્યો ? અને તમારા મધ્યમાં રહેલા તે જયદ્રથને તેણે કેવી રીતે મારી નાખ્યો ?^{૨૧} અરે ! તું, કર્ણ, કૃપા-ચાર્ય, શલ્ય અને અશ્વત્થામા જીવતા હતા, છતાં

સિંધુરાજ કેમ માર્યો ગયો? ^{૨૨} સર્વ રાજાઓ
સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે તીક્ષ્ણ તેજને
આશ્રય કરી હડતા હતા; છતાં અર્જુન તમારી
વચમાંથી તેને કેવી રીતે મારી ગયો? ^{૨૩} હે દુર્યો-
ધન! તે જયદ્રથરાજ ખાસ કરીને મારામાં તથા
તારામાં જ અર્જુનથી પોતાના રક્ષણની આશા
રાખતો હતો; છતાં પણ તેને અર્જુન સામે પોતા-
નો બચાવ મળ્યો નહિ, એટલે હવે મને આપણા
જીવિતની સલામતી માટે કોઈ પણ સ્થાન દેખાતું
નથી. વળી શિખંડી સહિત સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓને
માર્યા વિના જ મારા આત્માને ધૂષ્ટદ્યુમ્નના પાપમાં
બળે ફૂળી જતો હોય તેવો હું દેખું છું. ^{૨૪-૨૬}
માટે હે ભારત! સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે
અશક્ત થયેલા અને તપી રહેલા એવા મને તું
વાણીરૂપ બાણોથી શા માટે પીડે છે? ^{૨૭} આ
યુદ્ધમાં સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તથા અઘ્નિલકર્મ
બીધ્મપિતામહના સુવર્ણભૂષિત ધ્વજને નહિ
દેખવા છતાં તું હવે વિજયની આશા કેમ રાખે
છે? ^{૨૮} મોઢા મોઢા મહારથીઓની મૃત્યુમાં પણ
આંસિંધુરાજ અને ભૂરિશ્રવા માર્યો ગયા, ત્યાં
બાધી રહે એવું તું શું બુદ્ધિ છે? ^{૨૯} હે રાજા!
દુરાધર્મ કૃપાચાર્ય હજી જીવતા છે અને તે હજી
સિંધુરાજને માર્યો ગયા નથી, તેથી હું તેમની
પ્રશંસા કરું છું. ^{૩૦} હે કુરુરાજ! કુહર કર્મ કર-
નારા લીધ્મ સંઘ્રામમાં ઈંદ્ર સહિત દેવોને પણ
લગભગ અવધ્ય હતા. હે રાજા! તેઓને પણ
ન્યારે મેં તારા નાના ભાઈની આંખ આગળ મરણ
પામેલા જોયા, ત્યારે જ મેં માની લીધું હતું કે,
આ પૃથ્વી તારી નથી. ^{૩૧, ૩૨} હે ભારત! જો, આ
તરફ દૃષ્ટિ કર. હે ભારત! પાંડવોનાં તથા સૈન્યો-
નાં બંધ સૈન્યો એકત્ર થઈને મારી સામે ધસી
આવે છે. ^{૩૩} પણ તે ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર! આજના રણમાં
હું તારું શોગ્ય દિત કરીશ અને સર્વ પાંચાલો-

નો નાશ કર્યો વિના હું મારું કવચ ઉતારીશ
નહિ. ^{૩૪} હે રાજા! આજના સંઘ્રામમાં મારા
પુત્ર અશ્વત્થામાને તું કહેજે કે, 'તારા પોતાના
જીવિતનું રક્ષણ કરીને તારે સોમકથોદ્ધાઓને
છોડવા નહિ. તને તારા પિતાએ જ શિક્ષાવચનો
કહ્યાં છે, તે તું બરાબર પાળજે. તું દૂર યદ્ધિશ નહિ,
ઇંદ્રિયનિયંત્ર કરજે અને સરળતામાં તથા સત્યમાં
સ્થિર રહેજે. ^{૩૫, ૩૬} વળી તું ધર્મ તથા અર્થને
બાધ ન આવે, તે રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામનું
સેવન કરવામાં કુશળ થજે તથા મુખ્ય ધર્મકાર્યો
જ વારંવાર તું કર્યા કરજે. ^{૩૭} અશ્તુ અને મનથી
બ્રાહ્મણોને સંતોષ આપજે. તું શક્તિ પ્રમાણે
તેમનું પૂજન કરજે, પણ તેમનું કદી અપ્રિય
કરીશ નહિ; કારણ કે તેઓ અશ્વિની બળબળતી
શિખા જેવા છે. ^{૩૮} હે રાજા! તારાં વાગબાણો-
થી હું ધણો જ પીડાયો છું. હે રિપુનાશન!
આ હું મહાન રણસંઘ્રામ કરવા માટે સૈન્યોમાં
પ્રવેશ કરું છું. ^{૩૯} હે દુર્યોધન! તારામાં જો શક્તિ
હોય, તો તું આપણા સૈન્યનું આજ પાલન કરજે;
કારણ કે કૌપાવેશમાં આવી ગયેલા કૌરવો અને
સૈન્યો આજે રાત્રિમાં પણ યુદ્ધ કરશે. ^{૪૦} નક્ષત્રો-
ના તેજને હરણ કરતા સૂર્યની પેઠે, રાત્રિયોના
તેજને હરણ કરતા તે દ્રોણાચાર્ય આમ કદીને
પાંડવ અને સૈન્ય યોદ્ધાઓ સામે ધસી ગયા. ^{૪૧}

હતિ ક્રમદાભારતમા દ્રોણપર્વતરંગ જયદ્રથવધપર્વમા
'દ્રોણ' વાક્ય નામને અધ્યાય ૧૫૨ માં સમામ

અધ્યાય ૧૫૨મો

પુનઃ યુદ્ધારંભ

॥ મનય વચન ॥

તતો દુર્વોધનો રાજા દ્રોણેને પ્રવોદિતઃ ।

અમર્ષવજ્રમાપન્નો મુદાર્પય મનો દપે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલે: દ્રોણની આ પ્રમાણે આજ
યતાં ગભ દુર્યોધને કૌરવરા મર્ષને મુક કરવાનું જ

મન કયું.^૧ તે સમયે તમારા પુત્ર દુર્યોધને કહ્યુંને આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘અરે ઓ કહ્યું ! જરા જે તે તો ખરો, કૃષ્ણની સહાયતાવાળા મુકુટધારી અર્જુનને દેવોને પણ બેદવાને અશક્ય એવા આચાર્ય દ્રોણે સૈન્ય વ્યૂત્તને તોડી નાખ્યો અને તું તથા મહાત્મા દ્રોણ યુદ્ધ કરતા હતા; છતાં તેણે સર્વ યોદ્ધાઓના દેખતાં સિંધુરાંજને મારી નાખ્યો ! તે સંધ્યાપુત્ર ! જો, આ તરફ નજર કર. સિંહ જેમ ધત્તર મુગોનો સંહાર કરી નાખે, તેમ એકલા અર્જુનને મારી નાખેલા આ મોટા મોટા રાજાઓ યુદ્ધભૂમિ પર પડ્યા છે. હું અને મહાત્મા દ્રોણ લડી રહ્યા હતા, છતાં એ ઇંદ્રપુત્રે મારા સૈન્યને યોદ્ધા જ બાકી રહેવા દીધું છે. અરે ! પણ જો દ્રોણાચાર્ય બરાબર લક્ષ્ય દર્શને યુદ્ધ કરે, તો અર્જુન યત્ન કરવા છતાં પણ તે દુર્ભેદ વ્યૂત્તને કેમ તોડી શકે ? છતાં અર્જુન સિંધુરાંજનો વધ કરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પારને પામી ગયો છે.^{૨-૭} તે સંધ્યાપુત્ર ! પૃથ્વી પર પાડી નાખવામાં આવેલા આ અનેક રાજાઓ તરફ તું દંષ્ટિ કર. મહેન્દ્ર સમાન પરાક્રમવાળા તે બંધાને અર્જુને યુદ્ધમાં હણી નાખ્યા છે.^૮ હે વીર ! આ યુદ્ધમાં જો દ્રોણાચાર્યની ઇચ્છા જ હોય, તો પાંડુપુત્ર અર્જુન પ્રયત્ન કરનારા તે બળવાન આચાર્યના દુર્ભેદ વ્યૂત્તને કેમ તોડી પાડે ? પણ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યને અર્જુન નિત્ય પ્રિય છે. તેથી જ હે શત્રુનાશન ! તેમણે અર્જુન સામે યુદ્ધ કર્યા વિના વ્યૂત્તમાં પેસવાનો માર્ગ કરી આપ્યો હતો.^{૧૦} અરે ! મારું દુર્ભાગ્ય તો તું જો. તે શત્રુતાપન દ્રોણે સિંધુરાંજને અભય આપ્યું હતું, છતાં અર્જુનને વ્યૂત્તમાં દ્વાર કરી આપ્યું.^{૧૧} અરે ! તે વેળા જો મેં સિંધુરાંજને ઘેર જવાની રજ આપી હોત, તો આટલા બધા મનુષ્યોનો સંહાર યાત નહિ. પણ, હે મિત્ર ! મેં અનાથે દ્રોણ પાસેથી અભય

મેળવીને જીવિતની ઇચ્છાથી ઘેર જતા એ જય-દ્રવને અટકાવ્યો હતો. હાય ! આપણે દુષ્ટાત્મા-ઓ જોઈ રહ્યા હતા, છતાં ચિત્તસેન આદિ મારા ભાઈઓ ભીમસેન સામે જઈને આજના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે.^{૧૨-૧૪}

કહ્યું યોદ્ધા : તું દ્રોણાચાર્યની નિંદા ન કર; કારણ કે એ બ્રાહ્મણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યા કરે છે. તેમાં તે પોતાના જીવિતની પણ પરવા રાખતા નથી અને પોતાના ઉત્સાહ તથા બળ પ્રમાણે લડ્યા કરે છે.^{૧૫} છતાં પણ શ્વેતવાહન અર્જુન આચાર્યને ઉદ્ધેધી જઈ સૈન્યમાં દાખલ થઈ ગયો, એમાં એમનો જરાયે દોષ નથી.^{૧૬} અર્જુન ધણે કુશળ છે, ચતુર છે, યુવાન છે, અશ્રુકુશળ છે, શીઘ્ર પરાક્રમ કરનારો છે, વીર્યવાન છે અને પોતાના બાહુઓડપી સંપત્તિથી ગર્વિષ્ઠ છે. તેથી દિવ્ય અશ્વોથી ભરેલા વાનરના ચિહ્નવાળા અને કૃષ્ણ પકટેલી ઘોડા-ઓની લગામવાળા રથમાં બેસીને તથા અભેદ કવચ પહેરીને અને અવિનાશી દિવ્ય ગાંડીવ-ધતુધ્યને હાથમાં લઈને, તે તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકતો ફેંકતો દ્રોણાચાર્ય પાસેથી આગળ વધી આવ્યો. અર્જુનને માટે એ યોગ્ય જ છે.^{૧૭-૧૮} હે રાજન ! દ્રોણાચાર્ય હવે વૃદ્ધ થયા છે, તે ઝડપથી જવામાં હવે અસમર્થ છે અને બાહુઓને ઝટપટ શ્રમ આપવામાં પણ તે અશક્ત છે.^{૨૦} તેથી જ શ્વેત ઘોડાઓવાળો કૃષ્ણસારથિ અર્જુન તેમને ઉદ્ધેધી આવ્યો છે. આવા કારણથી મને દ્રોણાચાર્યનો દોષ દેખાતો નથી.^{૨૧} વળી હું મારું છું કે, દ્રોણાચાર્ય અશ્વોતું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે, છતાં તે યુદ્ધમાં પાંડવોને જીતી શકે તેમ નથી, તેથી જ શ્વેતવાહન અર્જુન તેમને ઉદ્ધેધી ગયો હતો.^{૨૨} વળી આજના આ યુદ્ધમાં આપણો જ પરાજય થયો છે, તે તો દેવતા આદેશથી જ થયો છે,

નહિ કે દ્રોણાચાર્યના અપરાધથી તે થયો છે. હે કુર્યોધન ! જે એમ ન હોય, તો આપણે બધા પરમ શક્તિપૂર્વક યુદ્ધ કરતા હતા; છતાં યુદ્ધમાં સિંધુરાબ કેમ માર્યો જાય ? માટે આ બાબતમાં દેવને જ સર્વોત્કૃષ્ટ કહેવું પડે; કારણ કે રણાંગણમાં અમે બધા તારી સાથે રહીને પરમ યત્ન કરતા હતા, છતાં અનુને સિંધુરાબને મારી નાખ્યો. વળી આપણે કપટથી અને પરાક્રમથી નિરંતર પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, છતાં દેવ આપણા પુરુષાર્થનો નાશ કરી નાખે છે ને આપણને તે પાછા પાડે છે.^{૨૩-૨૪} કુદૈવથી અસ્ત થયેલા પુરુષ જે કોઈ સ્થળે જે કંઈ કર્મ કરે છે, તે સ્થળે તે કર્મનો નાશ તેનું કુદૈવ કરે છે.^{૨૫} ઉદ્યોગી મનુષ્યે પોતાનું જે કર્તવ્યકર્મ હોય તેને નિઃશંક થઈને કર્યો જ કરવું. કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ તો દેવાધીન છે.^{૨૬} હે ભારત ! આપણે પાંડવોને કપટ કરીને છેતર્યો હતા, વિષપ્રયોગથી મારી નાખવા ધાર્યો હતા, લાક્ષાગ્રહમાં બાળી મૂક્યા હતા, જુગારમાં હરાવ્યા હતા અને રાજનીતિનો આશ્રય કરી જંગલમાં પણ હાંધી કાઢ્યા હતા. છતાં યત્નપૂર્વક કરવામાં આવેલાં આપણાં તે તે કાર્યોનો દેવે નાશ કર્યો છે.^{૨૮, ૨૯} માટે હવે તો દેવની અવગણના કરીને તથા પ્રયત્ન ઉપર જ આધાર રાખીને તું યુદ્ધ કર. તું અથવા શત્રુઓ બન્નેમાંથી જે કોઈ અતિ દઢ યત્ન કરશે, તેના તે દઢ ઉદ્યમને લીધે દેવ પણ અનુકૂળ માર્ગે જ આવી જશે.^{૩૦} હે કુરુદ્રહ ! તે પાંડવોએ ખાસ જીદ્ધિપૂર્વક પુણ્ય કર્યું હોય એવું મને કોઈ સ્થળે દેખાતું નથી; તેમ જ હે વીર ! જીદ્ધિનો ભાગ કરીને તે કંઈ પાપ કર્યું હોય એવું પણ મને ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી.^{૩૧} સર્વ મનુષ્યને પુણ્ય અથવા પાપમાં દેવ જ પ્રમાણભૂત છે. અરે ! ગાઢ જાંઘમાં પડેલા પુરોહિત દેવ પણ હમેશાં

જાત જ રહે છે. (અર્થાત્ બીજાઓએ નહિ કરેલું જે કર્મ તે જ દેવ એવા નામથી ઝાળખાય છે. દેવ એ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી; પરંતુ પોતે પ્રથમ કરેલું જે કર્મ તે જ દેવ છે. જેમ ગઈ કાલે કરવામાં આવેલા દોષને આજ કરેલા કોઈ ગુણયુક્ત કાર્યથી દૂર કરી શકાય છે, તેમ દેવને પણ અતિ યત્ન કરવાથી શેષી શકાય છે.)^{૩૨} જે વેળા આ યુદ્ધનો આરંભ થયો, તે વેળા તમારાં સૈન્યો અને તમારા યોદ્ધાઓ જટલા અધિક પ્રમાણમાં હતા, તેટલા પાંડવોના ન હતા.^{૩૩} છતાં અદ્ય પ્રમાણના તે પાંડવોએ સચોટ પ્રહાર કરનારા આપણા ઘણાઓનો ક્ષય કરી નાખ્યો છે. આથી મને તો એ જ શંકા રહે છે કે, આપણા કુદૈવનું જ તે કર્મ છે. એ કુદૈવે જ આપણા પુરુષાર્થનો નાશ કર્યો છે.^{૩૪}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! જે પ્રમાણે કર્ણ અને કુર્યોધન આદિ હીરવો માંદામાંદે અનેક જાતની વાતો કરતા હતા, તેવામાં પાંડવોનાં સૈન્યો રણમાં દેખાયાં.^{૩૫} પછી હે રાજા ! તમારા કુટ્ટ વિચારોના પરિણામે તમારા અને શત્રુયોદ્ધાઓ વચ્ચે રથો અને હાથીઓની સામસામેની અયકા-મણવાળું ઘોર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત જયદ્રથવધપર્વમાં
'પુત્ર : યુદ્ધારંભ' નામનો અધ્યાય ૧૫૨ માં સમાપ્ત

જયદ્રથવધપર્વ સમાપ્ત

ઘટોત્કચવધપર્વ

અધ્યાય ૧૫૩ મો

ચૌદમો દિવસ-યુધિષ્ઠિરથી

દુર્યોધનનો પરાજય

॥ સત્ય જ્ઞાવ ॥

તદુદીર્ણ ગજાનીકં વલં તવ જનાધિપ ।

પાંદુસેનામતિક્રમ્ય યોધયામાસ સર્વતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! તે સમયે પ્રથમ હાથીઆનું સૈન્ય એકદમ ચઢી આવ્યું અને તે પાંડવસેનાનું ઉત્સાહન કરી જઈ ચોતરફથી યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યું. પાંચાલો અને કુરુઓ યમરાજના રાજ્યમાં મોટા વધારે કરવા માટે પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને પરલોકમાં પ્રયાણ કરવા માટે દીક્ષા લઈ બેઠા.^{૧,૨} શરાઓ શરાઓ સામે ભેટીને બાણ, તોભર તથા શક્તિ-ઓથી અન્યોન્યને વીંધવા લાગ્યા અને એક-બીજને યમનિવાસમાં મોકલી દેવા લાગ્યા.^૩ પરસ્પરને પ્રહાર કરનારા રથીયોદ્ધાઓનું સામા રથીયોદ્ધાઓ જોડે મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું અને તેમાં દારણ રુધિરસ્ત્રાવ થતો હતો.^૪ હે મહારાજ ! મહોત્કટ હાથીઓ પરસ્પર ભેટીને તથા અત્યંત ક્રોધપૂર્વક દંતુશળી ભરાવીને અન્યોન્યને ચીરી નાખવા લાગ્યા.^૫ એ તુમુલ યુદ્ધમાં મહાન યશની ઇચ્છા રાખનારા ઘોડેસવારો લાલા, શક્તિઓ અને કુરુશીઓના પ્રહારોથી શત્રુપક્ષના ઘોડેસવારોને ધાયલ કરી નાખતા હતા.^૬ હે મહાબાહુ રાજન ! પરાક્રમ કરવા માટે નિત્ય સજ્જ રહેનારા સેંકડો પગપાળા યોદ્ધાઓ હાથમાં શસ્ત્રો લઈલઈને અન્યોન્યને પીડવા લાગ્યા.^૭ હે રાજ ! ગોત્ર, નામ અને કુળનું શ્રવણ કરવાથી જ એને ઠોરોવાની સાથે ભેટલા પાંચાલોને બહી શક્તા હતા.^૮ એ રણમાં દશેય દિશા-

ઓમાં નિર્જયની પેઠે ધૂમતા યોદ્ધાઓ બાણો, શક્તિઓ અને કુરુશીઓના પ્રહાર કરી કરીને અન્યોન્યને પરલોકમાં વિદાય કરી દેતા હતા.^૯ હે રાજન ! તે યોદ્ધાઓનાં દશેય દિશાઓમાં છૂટેલાં હજારે બાણો તે સમયે સૂર્યનો અસ્ત થયો હોવાથી બરાબર પ્રકાશતાં ન હતાં.^{૧૦} હે ભારત ! હે મહારાજ ! પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ એ રીતે જ્યારે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે દુર્યોધન તે સૈન્યમાં દાખલ થયો.^{૧૧} સિંધુરાજનો વધ થવાથી તે ઘણો જ દુઃખયુક્ત થયો હતો અને 'હવે તો મરવું જ' એવો વિચાર કરીને જ તે શત્રુઓના સૈન્યમાં પેઠો હતો.^{૧૨} ત્યાં રથના ઘોષથી સર્વ દિશાને ગળવી મૂકતો તથા પૃથ્વીને કંપાવતો તમારો પુત્ર પાંડવોની સેના સામે ચઢી આવ્યો.^{૧૩} હે ભારત ! તે વેળા દુર્યોધન અને તે પાંડવયોદ્ધાઓની તુમુલ અપાઝપી થઈ રહી અને તેમાં સર્વ સૈન્યોનો મહાન નાશ મંડાયો.^{૧૪} જમ દિવસના મધ્યમાં કિરણોથી પ્રખર તપતા સૂર્ય સામે લોઠા જેઈ શકતા નથી, તેમ સૈન્યોના મધ્યમાં બાણોરૂપ જ્વાળાઓથી પ્રખર તપતા પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ દુર્યોધનને તે પાંડવો યુદ્ધમાં જેઈ શકતા ન હતા. મહાત્મા દુર્યોધને પાંચાલ-યોદ્ધાઓને એવા તો મારવા માંડ્યા કે, તેઓ રણમાંથી પલાયન કરી જવા લાગ્યા. તેઓ શત્રુઓને જીતવામાં ઉત્સાહ રહિત થઈ ગયા અને આમતેમ ઢોડવા લાગ્યા. ત્યાં તમારો ધનુર્ધર પુત્ર યળકતા અંગભાગવાળાં બાણો મૂઢીને પ્રહાર કરવા લાગ્યો અને પાંડવ સૈનિકોને તત્કાળ પૃથ્વી પર પછાડવા મંડ્યો. હે રાજ ! તમારા પુત્ર રાજ દુર્યોધને એ યુદ્ધમાં જવું કમ કયું હતું, તેવું તમારા પક્ષના કોઈ યોદ્ધાઓએ કયું ન હતું. ચારે બાજુથી પ્રકુલિત કમળોવાળી તળાવડીને જમ કોઈ હાથી ચારે બાજુથી ડહોળી

નાખે, તેમ તમારા પુત્રે પાંડવોની સેનાને રણમાં
 ચોતરફથી હોહાળી નાખી હતી. વાયુ અને સૂર્ય
 ચૂસી લીધેલા જળવાળી તળાવડી જમ નિસ્તેજ
 થઈ રહે છે, તેમ તમારા પુત્રના તેજથી પાંડવોની
 સેના નિસ્તેજ થઈ રહી. હે ભારત ! એ પ્રમાણે
 તમારો પુત્ર પાંડવસેનાને સંહારી રહ્યો હતો,
 એ જોઈને ભીમસેન અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ તેની
 સામે ધસી ગયા; એટલે તે દુર્યોધને ભીમસેનને
 દશ બાણોથી, નકુળ-સહદેવને ત્રણ ત્રણ બાણો-
 થી, વિરાટ અને દ્રુપદને છ બાણોથી, શિખંડીને,
 સો બાણોથી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સિતેર બાણોથી, ધર્મ-
 રાજને સાત બાણોથી, ઠક્કચક્રમારો અને ચૈદિ-
 ઝોને અનેક તીક્ષ્ણ બાણોથી, સાત્યકિને પાંચ
 બાણોથી, દ્રૌપદીના પુત્રોને ત્રણ ત્રણ બાણોથી
 તથા ઘટોત્કચને પણ ઠેઠલાંબેક બાણોથી રણમાં
 વીંધી નાખ્યા અને સિંહની પેઠે ગર્જના કરી.
 વળી ઠાપેલો કાળ જમ પ્રજ્ઞાઓના સંહાર કરી
 નાખે, તેમ તે દુર્યોધને બાણો મૂઢી મૂઢીને બીજા
 સેંકડો યોદ્ધાઓને હાથીઓ સહિત એ મહારણમાં
 કાપી નાખ્યા હતા. હે રાજ ! એ પ્રમાણે તમારો
 પુત્ર બાણો મૂઢીને તે પાંડવસેનાને પ્રહાર કરી રહ્યો
 હતો, એટલે તે સેના સંઘ્રામમાં નાસાનાસ કરવા
 લાગી. હે રાજન ! પાંડુપુત્રોના સૈનિકો એ મહા-
 રણમાં સૂર્યની પેઠે તપી રહેલા કુરુરાજ દુર્યો-
 ધનને જોવાને પણ સમર્થ થતા ન હતા. પછી હે
 રાજાએ. યુધિષ્ઠિરાજ ક્રોધ કરીને તમારા પુત્રને
 મારી નાખવાની ઇચ્છાથી એકદમ દોડી ગયા,
 એટલે દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિર એ બન્ને શત્રુદમન
 કુરુવીરો પોતપોતાના સ્વાર્થના કારણથી સામ-
 સામા રણમાં ભેટ્યા અને પરાક્રમ કરતા લાગ્યા.
 પછી ઠાપેલા દુર્યોધને મજબૂત ગાંડાવાળાં દશ
 બાણો મૂઢીને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. વળી
 તેણે બીજા એક બાણથી તેમના ધ્વજને સત્તર

કાપી નાખ્યો. હે રાજ ! તેણે ત્રણ બાણો વડે
 મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના ઇંદ્રસેન નામના પ્રિય સારથિ-
 ને લલાટમાં પ્રહાર કર્યો. વળી એ મહારથી-
 એ બીજા એક બાણથી યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યને
 કાપી નાખ્યું અને ચાર બાણોથી એમના ચારેય
 ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. એટલે ક્રોધે ભરા-
 ચેલા યુધિષ્ઠિરે આંખના પલકારા બેટલા સમય-
 માં બીજા એક ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. અને તે
 વડે વેગપૂર્વક કુરુરાજને આગળ વધતો અટકાવ્યો.
 ત્યાં હે રાજન ! પાંડવોના વડા યુધિષ્ઠિરે ભલ્લ-
 બતનાં બે બાણો મૂઢ્યાં અને પાંડવસૈન્યનો સંહાર
 કરતા દુર્યોધનના સોનેરી પીઠવાળા ધનુષ્યના ત્રણ
 ટુકડા કરી નાખ્યા. વળી તેમણે બરાબર તાકીને
 મારેલાં દશ તીક્ષ્ણ બાણોથી એને વીંધી નાખ્યો.
 યુધિષ્ઠિરનાં તે બાણો દુર્યોધનનાં મર્મસ્થાનોમાં
 લાગ્યાં હતાં અને બરાબર તેને બેદી નાખીને
 પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં હતાં. વૃત્રાસુરનો વધ કરવા
 માટે દેવો જમ ઇંદ્રની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા
 હતા, તેમ એ વેળા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ રાજ
 યુધિષ્ઠિરની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા હતા.
 પછી હે રાજ ! યુધિષ્ઠિરે 'હા, હવે તું મૂઝો
 છે' એમ કહીને સૂર્યનાં કિરણો સરખું અતિ હથ
 અને વાયુ ન વળે તેવું એક બાણ રાજ દુર્યો-
 ધન સામે છોડ્યું. ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને
 છોડેલા તે બાણ વડે કુરુ રાજ પણ વીંધાઈ ગયો
 અને મૂઝાઈત થઈ રચની બેઠક પર પેસી ગયો.
 હે રાજાંદ્ર ! દુર્યોધનને એ અવસ્થામાં આવી
 પડેલો જોઈને પાંચાલોની સેનામાં 'દુર્યોધનરાજ
 મૂઝો, દુર્યોધનરાજ મૂઝો !' એ પ્રમાણેના મદાન
 હર્ષનાદ ચોતરફ થઈ રહ્યો. તે સ્થળે બાણોના
 હથ રાખ્દ સાથે પ્રાણીઓના રાખ્દ સંબંધવા
 લાગ્યો. ૧૫-૨૦ આ સમયે દ્રોણાચાર્ય રણમાં
 દેખાયા, તેથી દુર્યોધન પણ ધર્મમાં આવી ગઈને

તથા દ્વાયમાં દૃઢ ધનુષ્ય સર્જને 'ક્રોધો રહેજ, ક્રોધો રહેજ !' એમ બોલેનો રાજ યુધિષ્ઠિર સામે ધર્યો. તે એઈ વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંચાલ-યોદ્ધાઓ હતાવળા હતાવળા તેની સામે ધસી ગયા. ^{૧૧૨} એટલે પ્રયંડ વાયુના ઝપાટાની સાથે ચઢી આવેલા મેધોનો નાશ કરનારા યુધની પેઠે દ્રોણાચાર્ય કુરુરાજ દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને પોતાની સામે ઝડપી લેવા લાગ્યા. ^{૧૧૩} પછી દે રાજનું! યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સામસામા એટલા તમારા અને શત્રુયોદ્ધાઓ વચ્ચે ભારે સંહાર કરનારો મહાન સંગ્રામ થઈ રહ્યો. ^{૧૧૪}

હતિ ક્રમદાઆદનમાં દ્રાણપર્વાતમંત ધરોત્તયવપવર્મા
'રાત્રિયુદ્ધમાં દુર્યોધનનો પરબ' નામનો
અધ્યાય ૧૫૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૪મો

ચોદસો દિવસ-રાત્રિયુદ્ધની બચકરતા

॥ પુનરાટ્ઠ ઉવાચ ॥

યત્તદા પ્રાવિશ્વત્પાંડુનાચાર્યઃ કુપિતો વલી ।

ઉચ્ચા દુર્યોધનં મંદં મમ શાસ્ત્રાતિર્ગં મુતમ્ ॥૧૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : ત્યારે દ્રોણેલા બળવાન આચાર્ય શાસ્ત્રોતું ઉલ્લંઘન કરનારા મંદયુદ્ધિ-ના ભારા પુત્ર દુર્યોધનને દેટલાંએક હિતવચનો કહીને પાંડવસૈન્યમાં દાખલ થયા. ^૧ આમ જ્યારે રથમાં બેઠેલા તે શરા દ્રોણાચાર્યે પ્રવેશ કરીને સન્યમાં ધૂમવા માંડ્યું, ત્યારે પાંડવોએ તે મહાન ધનુર્ધરને દેવી રીતે અટકાવ્યા હતા. ^૨ તે મહારણમાં અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરનારા તે આચાર્યના રથના જમણી તરફના ચક્રનું દોણું રક્ષણ કરતા હતા. ^૩ અને દોણું તેમની ડાબી તરફના ચક્રનું રક્ષણ કરતા હતા. ^૪ કયા વીરો એ વીર યોદ્ધાના પૃથ્વીભાગમાં રહ્યા હતા. ^૫ કયા રથીશત્રુઓ તેમની સામા થયા હતા. ^૬ હું માનું છું કે, તે સમયે જ્યાં દ્રોણાચાર્ય સામે આવીને યુદ્ધ

કરવા સન્ન થયા હશે, તેમને શિયાળાની ઋતુ નહિ દેવા છતાં સતત ટાટ લાગી હશે. તેઓ તો શિશિરઋતુમાં જન્મ ગાયો ધ્રુજ, તેમ ધૂન્યા હશે. ^૧ મહાધનુર્ધર, યુદ્ધમાં અગ્નિત, રથના ભાગોમાં નૃત્ય કરતા અને સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે આચાર્ય પાંચાલોમાં પેઠા હતા. ^૨ દ્રોણાચાર્યના થયેલા તે રથીશ્રેષ્ઠ ધૂમકેતુની પેઠે પાંચાલોની સેનાને સંહારી રહ્યા હતા, આમ છતાં તે મૃત્યુ કેમ પામ્યા. ^૩

સંજય બોલ્યો : સાયંકાળે સિંધુરાજનો વધ કરી અર્જુન પ્રથમ રાજ યુધિષ્ઠિરને મળ્યો હતો અને પછીથી તે અર્જુન તથા મહાધનુર્ધર સાત્યકિ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા હતા. ^૪ વળી રાજ યુધિષ્ઠિર અને પાંડવ ભીમસેન પણ જુદી જુદી સેનાઓ સાથે સન્ન થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે જ ચઢી ગયા હતા. ^૫ ત્યાં બુદ્ધિમાન નકુલ, અગ્નિત સહદેવ, સૈન્ય સહિત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દેકય-કુમારો સહિત વિરાટરાજ પણ આચાર્ય સામે જ સંગ્રામમાં ધાયા હતા. ^૬ વળી મત્સ્યયોદ્ધાઓ અને પોતપોતાની સેના સહિત શાલ્વયોદ્ધાઓ પણ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. દે રાજનું! પાંચાલયોદ્ધાઓના રક્ષણ તળે રહેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પિતા રાજ દ્રુપદે પણ દ્રોણાચાર્ય સામે જ ધસારો કર્યો હતો અને દ્રીપદીના મહાધનુર્ધર પુત્રો તથા રાક્ષસ ધરોત્કય પણ પોતાનાં સૈન્યોને સાથે રાખી મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય તરફ જ પાછા ફર્યા હતા. ત્યાં દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સચોટ પ્રહાર કરનારા છ હજાર પાંચાલો તથા પ્રમદ્રઠો પણ શિખંડીને આગળ કરી દ્રોણાચાર્ય સામા જ ચઢી આવ્યા હતા અને પાંડવોના વ્યાઘ્ર સરખા બીજ મહારથીઓ પણ એકત્ર થઈને બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય તરફ જ ચઢાઈ કરી ગયા હતા. દે રાજનું! જ્યારે તે શરાઓ એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા માટે જઈ પહોંચ્યા

હતા, ત્યારે લીરુ પુરુષોના ભયમાં વધારે કરનારી ધોર રાત્રિ થઈ ગઈ હતી. તે રાત્રિ યોદ્ધાઓને ઘણી અમાંગસિક્ક, રૌદ્ર અને કાળ તરફ ગમન કરાવનારી હતી. વળી તે હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના પ્રાણોનો અંત લાવનારી હતી. તે ધોર રાત્રિમાં સર્વ તરફ શિયાળવીઓ રહન કરતી હતી.^{૧૧-૧૭} તે રાત્રિ ખળખળતી જ્વાળાઓવાળાં મુખોથી ધોર ભયને જણાવતી હતી. આસ કરીને કૌરવોની સેનામાં અતિ મહાન ભયને સૂચવનારાં મોટાં ધ્રુવડો દષ્ટિએ પડતાં હતાં. હે રાજેન્દ્ર ! સર્વ સૈન્યોમાં ભેરીઓના તથા મૃદંગોના મહાન શબ્દથી મિશ્ર થયેલો નિનાદ સંભળાવા લાગ્યો. હાથીઓની ગર્જનાઓથી, ઘોડાઓના હણહણાટથી તથા ઘોડાઓની ખરી-ઓના ખખખાટથી સર્વ સ્થળે તુમુલ શબ્દ થવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! બરાબર સંધ્યાકાળે દ્રોણ-આર્ય અને સર્વ સૃજ્યોતું અતિ દારણુ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ત્યારે સઘળું જગત અધકારથી છવાઈ ગયું હતું અને તેથી કંઈ જણાતું ન હતું.^{૧૮-૨૨} ચોતરફ સૈન્યે ઉડાડેલી ધૂળની સાથે મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓનું રુધિર મિશ્ર થઈ ગયું હતું.^{૨૩} અમે તે સમયે મૂરછાંવશ થઈ ગયા હતા, તેથી તે પૃથ્વીની રમને જોઈ શકતા ન હતા. જમ પર્વતમાં સળગી જોડેલા વાંસોના વનમાં ધોર ચટ ચટ શબ્દ થાય છે, તેમ ત્યાં ઉપરાઉપરી પડતાં શસ્ત્રોનો ધોર ખણખણાટ થઈ રહ્યો હતો. મૃદંગો, આનંદો, ઝાલરો તથા ડંકાઓના અવાજોથી અને ઘોડાઓના કુત્કારો તથા હણહણાટથી સર્વ આકુળવ્યાકુળ થયેલું દેખાતું હતું. હે રાજન્ ! અધકારનો એ પિછોડો પથ-રાઈ રહેતાં ચોતાનો ડાણુ અને પારકો ડાણુ તે કંઈ ઓળખી શકાતું ન હતું.^{૨૪-૨૬} ત્યાં રાત્રિનો આરંભ થતાં સર્વ ઉન્મત્તના સરખું થઈ રહ્યું હતું. હે રાજેન્દ્ર ! જોતજોતામાં રુધિરે પૃથ્વીની

જોડેલી રમને નાશ કરી નાખ્યો અને સુવર્ણ ભૂમિત 'કવચોથી તથા આભૂષણોથી અધકાર' આદ્યો ગયો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મણિઓ અને સુવર્ણથી સુશોભિત થયેલી તે ભારતી સેના રાત્રિમાં ઉદય પામેલાં નક્ષત્રોથી શોભતા આકાશની જમ શોભતી હતી. તે સર્વ સેના શિયાળવાનાં ટોળાંઓથી ગાજી રહી હતી, શક્તિઓ અને ધન્યોથી સમાકુળ હતી હાથીઓના ચિત્કારોથી ધોર જણાતી હતી અને સિંહનાદોની ગર્જનાઓથી ઘૂજી રહી હતી. ત્યાં શેમાંચ કરી નાખે તેવો મહાતુમુલ નાદ સંભળાતો હતો.^{૨૭-૩૦} ઈંદ્રના વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ એવા તે શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગમતી મૂકી હતી. હે મહારાજ ! મધ્યરાત્રે તે ભારતી સેના બાબુ-બંધોથી, કુંડળોથી, કંઠીઓથી તથા શસ્ત્રોથી અગ્રગ્રી રહી હતી. તે સેનામાં સુવર્ણથી શણ-ગારેલા હાથીઓ અને રથો રાત્રિમાં વીજળીઓના અંકારાવાળા મેઘો સરખા દેખાતા હતા. ત્યાં ઝહિઓ, શક્તિઓ, ગદાઓ, ખાણુ, મુસલો, ભાલાઓ તથા પદ્ધિશો જીજળતાં હતાં, તેથી જાણે અગ્નિઓ ભડભડ બળી રહ્યા હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ધમ્મણાળા પુરુષોએ તે અતિ ભયંકર સેનામાં પ્રવેશ કર્યો. તે સેના કુર્યોધનરૂપ પૂર્વદિશાના પવનવાળી હતી અને રથો તથા હાથીઓરૂપ મેઘમંડળવાળી હતી. તે વાદિત્રોના ધોધથી ગાજી રહી હતી, ધનુષ્યરૂપી વીજળીથી અંકારા ભારતી હતી અને દ્રોણઆર્ય તથા પાંડવોરૂપ મેઘવાળી હતી. તે તલવાર, શક્તિ તથા ગદાઓરૂપ વજ્રવાળી હતી, ખાણુની ધારાઓ તથા અશ્વોરૂપ પવનના અપાટ-વાળી હતી અને અતિશય ટાઢ તથા ગરમીથી ભિડાયેલી હતી. તે ધોર હતી, વિરમય ઉપજવનારી હતી અને ઉગ્ર હતી. તે જીવિતનો નાશ કરનારી હતી અને હોડી આદિ તરવાનાં સાધન વિનાની હતી.

મહાન શબ્દથી ગાળી રહેલા ને ધોર રાત્રિનો આરંભ, બીજાએ ત્રાસ હપ્તવનો દનો અને રાગએને હર્ષ વધારેનો દનો. ત્યારે અતિ દારણુ તથા મહાધોર એવું રાત્રિયુદ્ધ આઠી રજુ હતું.^{૩૧-૩૮} તે જ સમયે કોપાયમાન થયેલા પાંડવોદ્ધાઓ તથા સૂંઝ્ય-યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયા હતા; પણ દ્રોણાચાર્ય જ જો મહારાણીઓ પોતાની સામા ચઢી આવતા હતા, તે તે સર્વને પાછા હટાવ્યા હતા અને તેમનામાંથી ઇલાએકને તો યમલોકમાં પણ મોકલી દીધા હતા. એ રાત્રિના આરંભમાં દ્રોણાચાર્ય એકલાએ જ નારાય બાળેા મુશી મુશીને હાર દાથીઓને, દશહાર રથોને દશ લાખ ઘોડાઓને અને એક અબજ^૪ પાયદળો-ને કાપી નાંખ્યાં હતાં.^{૩૯-૪૧}

હતિ શીમદાઆરતમાં દ્રોણપર્વતવંત પટાકયવપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધની અપ'કરના' નામનો અધ્યાય ૧૫૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૫મો લીમસેનનું પરાક્રમ

॥ પુનઃ ઉગમ ॥

તસ્મિન્ પ્રવિદે દુર્ધર્ષે સુંજવાનમિતીજસિ ।

અમૃષ્યમાણે સંરંઘે કા વોડૃઢૃ મતિસ્તદા ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : દુરાધર્ષ અને અમાપ તેજ-વાળા તે દ્રોણાચાર્ય સૂંઝ્યોને ન સાંખીને કોપ-પૂર્વક સૈન્યમાં દાખલ થયા, ત્યારે તમારો બધાનો શો નિશ્ચય થયો હતો ? મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા મારા પુત્ર દુર્યોધનને તે સમયે કેટલાંએક હિતવચનો કહીને દ્રોણાચાર્ય જ્યારે સૈન્યમાં પેઠા, ત્યારે અમેયારા અર્જુને શું કરવા ધાયું હતું ?^૧ સિંધુરાજ ન્યદ્રથ અને વીર ભૂરિશ્વાનું મરણ થયા પછી, જ્યારે મહાતેજસ્વી અજિત દ્રોણાચાર્ય પાંચાલો સામે ચઢી ગયા અને તે દુરાધર્ષ તથા

શત્રુનાપન આચાર્ય જ્યારે પાંડવસેનામાં પેઠા, ત્યારે દુર્યોધને કંઈ સમયોચિત કૃત્ય કરવું ધાયું હતું ?^૨ કયા વીર પુરુષો વર આપનારા તે વીર શ્રાણણુવરની સહાય કરવા માટે તેમની પાછળ ગયા હતા ? કયા વીર પુરુષો યુદ્ધ કરતા એ રાત્ર-વીરના પૃથ્થાગમાં આસતા હતા ?^૩ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓને હણતા કયા વીરો એમની આગળ હતા ? કયા યોદ્ધાઓ તેમની સામે ચઢી આવ્યા હતા ? હે સૂંઝ્ય ! હું તો માતું છું કે સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓ દ્રોણનાં બાણોથી વિદ્વજ થઈ ગયા હતા. હે સમર્થ ! શિશિરઋતુમાં ધ્રુવતી ગાયોતી પેઠે તેઓ કૃશ થઈને ધૂણ રહ્યા હતા. આવા મહાનધનુર્ધર અને શત્રુમર્દન તે દ્રોણાચાર્ય પોતે પુરુષોમાં વ્યાધ સરખા હતા, છતાં તે પાંચાલોના મધ્યમાં પ્રવેશ કરી કેમ મરણ પામ્યા ?^૪ રાત્રિમાં એકલા થયેલા તે સર્વ યોદ્ધાઓમાંના મોટા મોટા રથીયોદ્ધાઓ સામસામા આવી જઈને જ્યારે બુદ્ધાં બુદ્ધાં સર્વ સૈન્યોને ડહોળી નાખવા લાગ્યા, ત્યારે તમારામાંના કયા પુરુષો સાવધ બુદ્ધિના હતા ?^૫ તું મારા પક્ષના રથીયોદ્ધાઓને વિરથ થયેલા, પરાજય પામેલા અને શત્રુજિ સાથે લડતાં મરણ પામેલા કહે છે.^૬ પરંતુ પાંડવોએ દેરાન-દેરાન કરી નાખેલા, બેલાન થઈ ગયેલા અને ધોર અધંકારમાં ખૂંચી પડેલા તે યોદ્ધાઓએ તે સમયે શો નિશ્ચય કર્યો હતો ?^૭ તું પાંડવોને હર્ષ પામેલા, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ તથા સંતુષ્ટ કહે છે અને મારા યોદ્ધાઓને શોકઘસ્ત તથા પરાજય પામેલા જણાવે છે.^૮ પણ હે સૂંઝ્ય ! તે રાત્રિના સમયમાં યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા તે પાંડવોનું કુરુઓમાં કેમ પ્રકટયુદ્ધ થયું હતું ?^૯

સૂંઝ્ય બોલ્યો : હે રાજન ! તે સમયે જ્યારે અતિદારણુ રાત્રિયુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે સર્વ પાંડવો સોમકયોદ્ધાઓની સાથે દ્રોણાચાર્ય સામે

* આ સંખ્યા વારતાવક લાગતી નથી; કારણ કે ગયુનરી પ્રમાણે ગેરવપાડવાનું કુલ સૈન્ય ૧૮ અક્ષોહિણી એટલે આશરે ૪૦ લાખનું થાય છે.

ધર્યા હતા. એ વેળા દ્રોણાચાર્યે શીઘ્રગામી બાણો મૂકીને કેકયકુમારને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સર્વ પુત્રોને પ્રેતલોકમાં મોકલી દીધા. હે ભારત ! હે રાજન ! જ જ મહારથીઓ તેમની સામે ચઢી આવતા હતા, તેઓ સર્વને તેમણે પિતૃલોકમાં મોકલવા જ માંડ્યા. ^{૧૭-૧૫} એ પ્રમાણે મહારથી દ્રોણાચાર્ય વીરોના સંહાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તે પ્રતાપી શિમિરાજ ક્રોધ કરીને તેમની સામે ચઢી આવ્યો. ^{૧૬} પાંડવોના તે મહારથીને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને દ્રોણાચાર્ય તેને કેવળ લેખડનાં બનાવેલાં તીક્ષ્ણ દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ^{૧૭} એટલે શિમિએ પણ સામેથી ત્રીસ તીક્ષ્ણ બાણો વડે દ્રોણાચાર્યને વીધી નાખ્યા અને જરા મંદ હસીને એક બદલ બાણ વડે તેમના સારથિને રથ પરથી ઢોળી પાડ્યો. ત્યાં તે દ્રોણાચાર્યે તે શૂર-વીરના ઘોડાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા અને મસ્તકના ટોપ સાથેના એના માથાને પણ ધડ પરથી હડાડી નાખ્યું. ^{૧૮, ૧૯} પછી કુર્યોધને તત્કાળ એક બીજે સારથિ દ્રોણાચાર્યના રથ માટે મોકલ્યો, એટલે તે સારથિએ ઘોડાઓની લગામ પકડી કે તુરત દ્રોણાચાર્ય પુનઃ શત્રુઓ સામે ધર્યા. ^{૨૦} બીજી તરફથી, કલિંગરાજનો પુત્ર, પૂર્વે પોતાના પિતાનો ભીમસેને વધ કર્યો હોવાથી ક્રોધાયમાન થઈ ગયો હતો અને તે કલિંગયોદ્ધાઓનાં સૈન્ય સાથે રણમાં ભીમની સામે ધસી ગયો. ^{૨૧} તેણે ભીમસેનને પ્રથમ પાંચ બાણોથી વીધી નાખી પુનઃ સાત બાણો માર્યાં. વળી તેણે બીજાં ત્રણ બાણો મૂકીને તેના વિશેષ નામના સારથિને પણ માર માર્યો અને એક બાણથી તેના ધ્વજમાં પ્રહાર કર્યો. ^{૨૨} તે પ્રહારથી ભીમસેન ડારયો અને એકદમ પોતાના રથ પરથી જીતરી પડી તેની સામે દોડી ગયો. ત્યાં તે મુદ્રિના પ્રહાર કરી કરીને કલિંગોના તે શરા રાજને મારવા

લાગ્યો. ^{૨૩} આમ અતિ બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમ-સેને સંગ્રામમાં મુદ્ધિપ્રહાર કર્યો, તેથી તે રાજનાં સર્વ હાડકાંઓ એકદમ શિથિલ થઈ ગયાં. ^{૨૪} પણ હે શત્રુતાપન ! તેના ભાઈઓ તથા કર્ણુ આ સહન કરી શક્યા નહિ અને તેઓ બધા સર્વ સમાન ઝેરી નારાયણાણોથી ભીમસેનને વીધવા લાગ્યા. ^{૨૫} એટલે પછી ભીમસેન કલિંગરાજના રથનો ત્યાગ કરીને તેના ભાઈ દ્રુવના રથ તરફ ગયો અને પોતાની સામે અવિચ્છિન્ન બાણો છોડી રહેલા એ દ્રુવને તેણે એક મુદ્રિના પ્રહારથી છૂંદી નાખ્યો. ^{૨૬} આથી તે દ્રુવ પણ બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમસેનને હાથે મરણ પામી ધરણી પર ઢળી પડ્યો. હે મહારાજ ! એ રીતે તેને મારી નાખીને મહાબળવાન ભીમસેન જયરાતના રથ પાસે આવ્યો અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગાજવા લાગ્યો. તેણે ગર્જના કરતાં કરતાં ડાબા હાથ વતી જયરાતને રથમાંથી ખેંચી કાઢ્યો અને માત્ર એક લપડાકના પ્રહારથી તેને મારી નાખ્યો. હવે તે કર્ણુના રથની પાસે ઊભો રહ્યો. ત્યાં કર્ણુ સુવર્ણથી મઢેલી એક શક્તિ ભીમસેન પર ફેંકી; પણ તે પાંડુનંદન વૃકોદરે હસતાં હસતાં તે શક્તિને હાથમાં પકડી લીધી અને તેને તે દુરાધર્ષે કર્ણુ સામે જ ફેંકી. ^{૨૭-૩૦} તે શક્તિને ધસી આવતી જોઈને શત્રુનિજ્યે તેલ પાયેલું એક બાણ ચૂકી તેના હુકકા કરી નાખ્યા. પછી અશ્ણત પરાક્રમી ભીમસેન યુદ્ધમાં એ મહાન કર્મ કરીને પુનઃ પોતાના રથમાં બેસી ગયો અને તમારી સેના સામે દોડી ગયો. હે પૃથ્વીપતિ ! કોપેલા કાળની પેઠે સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી દોડી આવતા તે મહાબાહુ ભીમસેનને તમારા પુત્રોએ આગળ વધતો અટકાવ્યો અને તે મહારથીઓ મોટી બાણવૃદ્ધિ કરીને એ ભીમસેનને છાઈ દેવા લાગ્યા. ^{૩૧-૩૩} પછી બાણો હસતો હાથ તેમ ભીમસેને તમારા પુત્ર દુર્મંદના

સારથિને તેમ જ ઘોડાઓને બાણો વડે યમરાજના નિવાસમાં મોકલી દીધા.^{૩૪} એટલે દુર્મંદ પોતાના ખાઈ દુષ્કર્ણના રથ પર ચઢી ગયો. એ રીતે એક રથમાં આરૂઢ થયેલા તેઓ શત્રુતાપન બને ખાઈઓ રણના મોખરાના મધ્યભાગમાં ઊભેલા ભીમસેનની સામે દોડી ગયા, ત્યારે તેઓ જાણે તારકાસુર દેવ સામે દોડી ગયેલા મિત્રાવરણ દેવો હોય તેવા જણાતા હતા.^{૩૫,૩૬} પછી દુર્મંદ અને દુષ્કર્ણ નામના તમારા એ બંને પુત્રો એક જ રથમાં બેસીને બાણો વડે ભીમસેનને વીંધવા લાગ્યા.^{૩૭} તે પછી કર્ણ, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન, દ્રુપાચાર્ય, સોમદત્ત અને બાહલિક રાજના દેખતાં તે રિપુદમન પાંડુનંદને એક પાટુનો પ્રહાર કર્યો અને તેથી તેણે દુર્મંદના તથા વીર દુષ્કર્ણના તે રથને પૃથ્વીમાં પેસાડી દીધા.^{૩૮,૩૯} આમ તેણે તમારા શૂરા બળવાન પુત્રોને મુદિના પ્રહારથી મારી નાખ્યા અને તે ત્યાં ક્રોધપૂર્વક ખૂંદવા લાગ્યા તથા ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૪૦} તે સમયે સૈન્યોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો અને સર્વ રાજાઓ ભીમસેનને જોઈને કહેવા લાગ્યા કે, 'આ તો સાક્ષાત્ રૂદ્ર જ ભીમસેનનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને કૌરવો સામે યુદ્ધ કરે છે.'^{૪૧} હે ભારત ! એમ કહીને તે સર્વ રાજાઓ ત્યાંથી પલાયન કરવા લાગ્યા અને બેલાન જવા થઈ જઈને તેઓ પોતાના ઘોડાઓને રણમાંથી હંકારી ગયા. તેઓમાં બે જણા એકસાથે રહીને તો દોડતા જ ન હતા.^{૪૨} એ રાત્રિના આરંભમાં ભીમસેને તમારા સૈન્યને અત્યંત ડહોળી નાખ્યું હતું. આથી મોટા મોટા રાજાઓ તેની પ્રશંસા કરતા હતા. આમ કમળ સમાન પ્રદુલ્લ નેત્રોવાળા તે બળવાન ભીમસેને પોતાનાં પરાક્રમ દ્વારા રાજ યુધિષ્ઠિરની યોગ્ય પૂજા કરી હતી.^{૪૩} ત્યારે ભીમસેનના તે પરાક્રમને જોઈને નકુલ, સહદેવ, દ્રુપદ,

વિરાટ, કેકયો અને રાજ યુધિષ્ઠિર પરમ હર્ષ પામ્યા હતા. અંધકાસુરના વધ સમયે દેવો જમ શંકરની પૂજા કરતા હતા, તેમ તેઓ બધા ત્યારે ભીમસેનની પૂજા કરવા લાગ્યા.^{૪૪} પછી વરુણ-પુત્ર જુગુ સમા પરાક્રમી એવા તમારા પુત્રો ક્રોધાચ-માન થઈ ગયા અને તેઓ રથ, પાળા તથા હાથીઓને સાથે લઈને તેમ જ મહાત્મા શુરુ દ્રોણાચાર્યને સાથે રાખીને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ભીમસેનને આરેબાજુથી ઘેરી વળ્યા.^{૪૫} એટલે હે મહારાજ ! અંધકારથી ગાઢ ઢંકઈ ગયેલા તે મહાભયંકર રાત્રિના આરંભમાં તે મહાત્માઓનું અતિદારણ અદ્ભુત યુદ્ધ ચાલુ થયું અને તેમાં વરુણ, કાગડાઓ તથા ગીધોને પરમ આનંદ થતો હતો.^{૪૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વાતમ્ભે ધર્માત્મવધપર્વમાં
'ભીમસેનનું' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૧૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૬ મો

મોટા મોટા મહારથીઓનું ધમસાણું !

॥ સજય ઉવાચ ॥

પ્રાયોપવિષ્ટે તુ હતે પુત્રે સાત્યકિના તદા ।
સોમદત્તો મૃશં ક્રુદ્ધઃ સાત્યકિ વાક્યમવ્રવીત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : સાત્યકિએ રણમાં અનશન-વ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેઠેલા સોમદત્તપુત્ર ભૂરિ-શ્રવાને મારી નાખ્યો હતો, તેથી સોમદત્ત અત્યંત ક્રોધે ભરાયો હતો અને તે સાત્યકિ પ્રત્યે આતુ' વાક્ય બોલ્યો : 'અદ્યા ઓ સાત્યકિ ! મહાત્મા દેવોએ પણ જે પ્રાચીન જ્ઞાનધર્મને આચાર બળવ્યો છે, તેનો ત્યાગ કરીને તું કેમ અનાય' પુરુષોએ આચરેલા ધર્મમાં આસક્ત થયો છે ?' ઓ સાત્યકિ ! જ્ઞાનધર્મમાં આસક્ત રહેનારો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ યુદ્ધમાંથી વિમુખ થઈ શક્તો ત્યાગ કરનારો એક દીન પુરુષને રણમાં પ્રહાર કરે ?' હે સાત્વત ! યાદવોમાં યુદ્ધની અંદર

પ્રસિદ્ધ થયેલા એ મહારથીઓ છેઃ એક તો મહા-
બાહુ પ્રદુર્ગ્ન અને બીજો તું.^{૧૪} તો અનશનવ્રતનો
સ્વીકાર કરીને બેઠેલા તથા અર્જુનને જોના બાહુ
કાપી નાખ્યો હતો તેવા ભરિશ્રવાનો વધ કરીને
તેં અતિ દૂર અને પાપભયું કૃત્ય કયું છે.^{૧૫} ઓ
દુરાચારી! તું આજના રણમાં તે કર્મનું કૃત્ય
પાળીશ. હે મૂઠ! આજે હું બરાબર પરાક્રમ
કરીને બાણ વડે તારું મસ્તક કાપી નાખીશ.^{૧૬}
હે સાત્વત! મારા પ્રિય પુત્રોના તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના
સોગંદ બાઈને હું કહું છું કે, એક વીર તરીકેનું
અભિમાન ધરાવનારા તને જો અર્જુન રક્ષે નહિ,
તો હું તને આ રાત્રિની સમાપ્તિ સુધીમાં મારી
નાખીશ. છતાં હે નીચ ચકુવંશી! જો હું તને ન
મારું તો હું ઘેર નરકમાં પડું.^{૧૭,૧૮} એમ કહીને
અતિ ક્રોધે ભરાયેલા મહાબળવાન સોમદત્તે અતિ
ઉચ્ચસ્વરે શંખ વગાડ્યો અને સિંહનાદ સમી
ગળના કરી.^{૧૯} પછી કમળપત્રો સમાન નેત્રવાળા
તથા સિંહ સમાન દાંડોવાળા દુરાસદ સાત્યકિંચ
ધણા કોષપૂર્વક તેને કહ્યુંઃ^{૨૦} ‘હે કુરુવંશી
સોમદત્ત! હું તારી સાથે અથવા બીજા કોઈ
સાથે યુદ્ધ કરું, તોપણ મારા હૃદયમાં કોઈ
જાતનો ત્રાસ થાય તેમ નથી. હે કુરુવંશી રાજ!
તું સઘળા સૈન્યના રક્ષણ તો રહીને મારી સામે
યુદ્ધ કરીશ, તોપણ મને કોઈ જાતની વ્યથા થશે
નહિ.^{૨૧,૨૨} જનાથી લડાઈ જ થાય તેવાં આ
દુર્ગમેજાન્ય કરેલાં તારાં વાક્યોથી ક્ષત્રિયધર્મ-
માં રહેલાં મને તું ડરાવી શકીશ નહિ.^{૨૩} હે રાજ!
તને મારી સામે આજે યુદ્ધ કરવાની જો ઇચ્છા
છે, તો નિર્દય થઈને તીક્ષ્ણ બાણો વડે તું મને
પ્રહાર કર અને હું પણ તને પ્રહાર કરીશ.^{૨૪} હે
મહારાજ! તારો મહારથી પુત્ર વીર ભરિશ્રવા
અને પોતાના બાઈના દુઃખથી દુઃખી થયેલો
તારો પુત્ર શલ્લ જે બને યુદ્ધમાં માર્યો ગયા છે.^{૨૫}

વળી તને પણ હું પુત્રો અને બાંધવો સહિત
આજે મારી નાખીશ, તો સાવધાન થઈને તું
રણભૂમિમાં હવે ખડો રહેજે. યાદ રાખજે કે, તું
કુરુવંશનો મહારથી છે.^{૨૬} જનામાં દાન, દમ,
શૌચ, અહિંસા, લજ્જા, ધૃતિ અને ક્ષમા નિત્ય
અક્ષય રહે છે અને જોના દ્વંજ મૃદંગના ચિહ્ન-
વાળો છે, તે રાજ યુધિષ્ઠિરા તોમથી તું પ્રથમ-
થી જ ખૂબો પડ્યો છે; તોપણ તું આ યુદ્ધમાં
કર્ણ અને શકુનિની સાથે વિનાશ પામશે.^{૨૭,૨૮}
શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના ચરણના તેમ જ વાવ,
કંવા, નવાણ આદિ ઇલાપૂતના સોગંદ બાઈને
હું કહું છું કે, હું આ યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન થઈને
તને પાપીને તારા પુત્રો સાથે મારી નાખીશ.^{૨૯}
જો કદાચ તું રણનો ત્યાગ કરીને નાસી જઈશ,
તો જ આજે મારા હાથમાંથી છૂટી શકીશ.’ આમ
કહ્યા પછી તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠો ક્રોધથી લાલચોળ
નેત્રોવાળા થઈ ગયા અને અન્યોન્ય સામે બાણો
ફેંકવા લાગ્યા. પછી એક હઠર રથીયોદ્ધાઓને
તથા દશ હઠર હાથીઓને સાથે રાખીને દુર્યો-
ધનરાજ સોમદત્તને ચારે બાજુથી વીંટી વળી
જિતો રહ્યો. વળી સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ઇંદ્ર
સમાન પરાક્રમવાળા પુત્રો, પૌત્રો અને પોતાના
બાઈઓથી વીંટાયેલો, વજ્ર સમાન શરીરવાળો,
મોટી ભુજવાળો યુવાન એવો તમારો સાળો
શકુનિ એક લાખ ઉપરની સંખ્યાવાળા ઘોડેસવારા-
ને સાથે રાખી, તે મહાવ્રતધર સોમદત્તની
ચોતરફથી રક્ષા કરવા લાગ્યો.^{૩૦-૩૪} એ પ્રમાણે
બળવાન યોદ્ધાઓના રક્ષણ તો રહીને સોમદત્ત
સાત્યકિંચે બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યો. ત્યાં
નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણોથી ધવાયેલા સાત્યકિ-
ને જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કાપી ભિક્ષો અને પોટી
સેનાને સાથે લઈ તે કોષપૂર્વક સોમદત્ત સામે
ચડી આવ્યો. હે રાજન! જે સમયે અન્યોન્ય

સામે પ્રદાર કરતા સૈન્યસમુદાયો મદાપુષ્પાટ પ્રચંડ વાયુથી ક્ષણજતા સમુદ્ર સરખો સંભળાતો હતો. એ ગાળામાં સોમદત્તે સાત્યકિને નવ બાણોથી વીંધી નાખ્યા, એટલે સાત્યકિએ પણ સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂકીને તે કુરુ રાજને પ્રદાર કર્યો. તે બળવાન અને ધનુર્ધરી સાત્યકિના બાણપ્રદારથી સોમદત્ત ગાઢ વીંધાઈ ગયો અને રથની બેઠક પર બેભાન થઈને મૂઝાં-વરા થઈ પડ્યો. એ રીતે મહારથી સોમદત્તને વિમુદ્ધ થયેલાં જોઈને તેનો સારથિ એકદમ ત્વરા પૂર્વક તે વીરને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો. ત્યાં સાત્યકિનાં બાણોથી પીંડાઈને બેભાન થયેલા તે સોમદત્તને જોઈને દ્રોણાચાર્ય યદુવીર સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આગળ ધસી આવ્યા. તેમને ધસી આવતા જોઈ યુધિષ્ઠિર આદિ યોદ્ધાઓ યદુવંશના હત્તમ વીર સાત્યકિનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી તેને વીંટાઈ વળ્યા. એટલે પછી દ્રોણાચાર્યનું પાંડવોની સાથે યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૫-૩૨} પૂર્વે ત્રેલોક્યને છત્તી લેવાની ઇચ્છાથી બહિરાગતું દેવોની સાથે જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ દ્રોણાચાર્યનું પાંડવો સાથેનું આ યુદ્ધ જાણતું હતું. તેમાં મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય બાણોની બળ વડે પાંડવોના સૈન્યને હાંથી દીધું અને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. વળી તેમણે સાત્યકિને દશ બાણોથી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીસ બાણોથી, ભીમસેનને નવ બાણોથી, નકુલને પાંચ બાણોથી, સહદેવને આઠ બાણોથી, શિખંડીને સો બાણોથી, દ્રોપદીના પુત્રોને પાંચ પાંચ બાણોથી, મત્યંદેશના રાજાને આઠ બાણોથી, દ્રુપદને દશ બાણોથી, યુધામન્યુને ત્રણ બાણોથી, હત્તમૌજને છ બાણોથી તથા બીજા દેવલાએક સૈનિકોને પણ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા અને તે પછી તે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર સામે ધસી ગયા.^{૩૩-૩૭} દે રાજન! જ્યારે દ્રોણા-

ચાર્યે પાંડવોના સૈનિકોને એ રીતે મારવા માંડ્યા, ત્યારે તેઓ બચને લીધે મોટી ખૂમો પાડી પાડી ને દશેય દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^{૩૮} આમ દ્રોણાચાર્યે પોતાના સૈન્યને હાંથી કાઢવા માંડ્યું છે, તે જોઈને અર્જુનને જરા કોપ ચઢ્યો અને તે તુરત પોતાના ગુરુ સામે ધસ્યો.^{૩૯} ત્યારે રણમાં આચાર્યની સામે ધસી આવતા અર્જુનને જોઈને યુધિષ્ઠિરાગતું નાસભાગ કરતું સૈન્ય પુનઃ પાછું ફર્યું.^{૪૦} આ પછી દે રાજન! કૃતીથી દ્રોણાચાર્યનું પાંડવો સાથે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ સમયે તમારા પુત્રો ચોતરફથી દ્રોણાચાર્યને વીંટાઈ વળ્યા હતા.^{૪૧} ત્યારે અગ્નિ જમ રૂતા ઢગલાનો નાશ કરે તેમ દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના સૈન્યોનો નાશ કરી રહ્યા હતા. તે સૂર્યની પેઠે બળી રહ્યા હતા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિની પેઠે ઝળહળી રહ્યા હતા.^{૪૨} દે રાજન! તે દ્રોણાચાર્ય મંડલાકારે ધનુષ્ય વાળીને બાણોરૂપી જ્વાલાઓને સતત છોડતા હતા અને એમ સૂર્યની જેમ તપી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે તે સૈન્યમાં શત્રુઓને બાળી રહ્યા હતા, તોપણ તે જોઈને ઠાઈ પણ જણ તેમને બાળી શકતું નહોતું. જે જે પુરુષ તેમની સામે આવીને ઊભા રહેતા હતા, તેના તેના મસ્તકને કાપી નાખીને દ્રોણાચાર્યનાં બાણો પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં. મહાત્મા દ્રોણયુરુએ એ પ્રમાણે જ્યારે સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે તે પાંડવસૈન્ય અર્જુનના દેખતાં પુનઃ નાસભાગ કરવા લાગ્યું. દે ભારત! એ રાત્રિમાં દ્રોણાચાર્યે પોતાના સૈન્યમાં સંગ્રાણ પાડ્યું, તે જોઈને અર્જુન ગોવિંદ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'દે કૃષ્ણ! આપણા રથને દ્રોણાચાર્યના રથ સામે લઈ જાઓ.' એટલે શ્રીકૃષ્ણે ગાયતું દંધ, ડોહરનાં ફૂલ અને ચંદ્ર સમાન પ્રભાવાળા અર્જુનના ઘોડાઓને દ્રોણાચાર્યના રથ સામે હાંક્યા. તે વેળા ભીમસેને પણ

પોતાના ભાઈ અર્જુનને દ્રોણાચાર્ય તરફ જતો
 બેઠે ને પોતાના સારથિને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે
 સારથિ ! મને તું દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે લઈ
 ચાલ.' ભીમસેનનાં એ વચન સાંભળીને તેના
 સારથિ વિશેષે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા અર્જુનની
 પાછળ પાછળ ઘોડાઓને હંકાર્યા. આમ હે
 ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બન્ને ભાઈઓ બરાબર સન્ન થઈને
 દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ધસ્યા. હે મહારાજ !
 તેમને બેઠેને પાંચાલ, સૃજય, મત્સ્ય, ચેદિ,
 કાર્ણ અને ઠાસલયોદ્ધાઓ તેમ જ મહારથી ઢકથો
 પણ તેમની પાછળ પાછળ દ્રોણાચાર્ય સામે જવા
 લાગ્યા.^{૪૩-૫૧} હે રાજન્ ! ત્યાં તો જ્ઞેનારનાં
 રૌમાંય બડાં થઈ જય તેવો ધોર સંગ્રામ શરૂ
 થયો. અર્જુન અને ભીમસેને મોટો રથસમુદાય
 સાથે રાખીને તમારા સૈન્યની ઉત્તર તરફ તથા
 દક્ષિણ તરફ ઘેરા ધાલ્યો. આમ હે રાજન્ ! પુરુષ-
 વ્યાધ્ર ભીમસેન તથા અર્જુન ત્યાં લડતા હતા, તે
 બેઠેને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા મહાબળવાન સાત્યકિ પણ
 તમારા સૈન્ય સામે ચઢી આવ્યા. હે રાજ ! તે
 સમયે અન્યોન્યનો સંહાર કરતાં તે સૈન્યોની
 ઢુકડીઓમાં બંધે પ્રચંડ વાયુથી ઊછળી રહેલા
 સસુદ્રોના સરખો ધુધવાટ થઈ રહ્યો હતો.
 હે રાજન્ ! તેવામાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા સાત્યકિને
 ત્યાં યુદ્ધ કરતો બેઠેને ભરિશ્રવાના વધતું સ્મરણ
 આવવાથી ડાખી ઊઠ્યો અને તેનો વધ કરવાનો
 નિશ્ચય કરીને ધસી આવ્યો. તે અશ્વત્થામાને આ
 પ્રમાણે સાત્યકિના રથ સામે ધસી જતો બેઠેને
 ભીમસેનનો પુત્ર ધૃતેષ્ટક્ય અત્યંત ક્રોધે ભરાયો
 અને તેણે પોતાના શત્રુને આગળ જતો અટકાવ્યો.
 એ વેળા તે ધૃતેષ્ટક્ય તદ્દન લોહાના ખનાવેલા મહા
 ધોર રથમાં બેઠો હતો. રીંછના આમડાથી એ રથ-
 ને ચારેબાજુથી વીંટવામાં આવ્યો હતો. તેની

લંબાઈ પહેળાઈ બાર* હજાર હાથની હતી, તેના
 પર ચંત્રોની સામગ્રી જોડતી હતી અને તે મોટા
 મેઘમંડળ સમાન ગાજતો હતો.^{૫૨-૫૮} નહિ હાથી-
 તેમ નહિ ઘોડા, પણ લગભગ હાથીઓની આકૃ-
 તિને મળતા પિશાચો એ રથમાં બેઠ્યા હતા.
 જોયા ઘંડાવાળા તે રથના ધ્વજ પર પાંખો અને
 પગને વારંવાર ઉછાળતો તથા ડોળા ફાડીને શબ્દ
 કરતો ગીધપક્ષીઓનો રાજ (મોટું ગીધ) શોભતો
 હતો. તે રથ પર લોહીથી ભીની થયેલી પતાકા
 ફરકતી હતી અને તેને આંતરડાંની માળાઓથી
 શણગારવામાં આવ્યો હતો. વિશેષમાં તે રથને
 આઠ પૈડાં હતાં. આવા વિશાળ રથમાં બેસીને
 ધૃતેષ્ટક્ય સૈન્ય સામે ધસી જતો હતો. તે ધૃતેષ્ટક્ય
 મુદ્ગરો, પર્વતો અને વૃક્ષો પણ આયુધોને હાથમાં
 ધારણ કરનારા ધોરસ્વરૂપી રાક્ષસોની એક અક્ષો-
 હિણી સેનાથી વીંટળાઈ વળ્યો હતો. પ્રલયકાળના
 સમયે કંડધારી કાળની પેઠે પોતાના મહાન
 ધનુષ્યને હાથમાં જોડ્યું કરી ધસી આવેલા એ
 ધૃતેષ્ટક્યને સૈન્યમાં આવી પહેંચેલો સાંભળી સર્વ
 રાજાઓ ગાભરા ગાભરા બની ગયા. તે પછી
 પર્વતના શિખર સમાન પ્રચંડ શરીરવાળા, ભયંકર
 સ્વરૂપને લીધે ભય ઉપજવનારા, મોટી મોટી
 વિકરાળ દાંડો તથા ઉચ્ચ મુખવાળા, શંકુ સમાન
 જોયા કાનવાળા, મોટી હડપચીવાળા, જીભ ટેશ-
 વાળા, વિકરાળ નેત્રોવાળા, પ્રદીપ્ત મોઢાવાળા,
 ઘણા જોડાણમાં જોતરી ગયેલાં પેટવાળા, મોટા
 ખાડા સમાન ગળાના છિદ્રવાળા, સુકુટમાં ઢંઢા-
 ચેલા ટેશવાળા, વિકાસેલા મુખવાળા, કાળની
 પેઠે સર્વ જૂતોને ત્રાસ પમાડનારા, શત્રુઓને લોભ
 કરનારા અને હાથમાં ધનુષ્ય જોડ્યું કરીને ધસી

* અહીં મૂળમાં ત્રાસ નલ્લની તે રથની લંબાઈ-
 પહેળાઈ કહી છે. ચારસો દાસના માપને સંસ્કૃતમાં
 એક નલ્લ કહે છે. તેવા ત્રીમ નલ્લ પ્રમાણેનું માપ
 બાર હજાર હાથ દોઢું છે.

આવેલા તે પ્રદીપ્ત રાક્ષસરાજ ધટોત્કચને જોઈને તમારા પુત્રોની સેના ભયથી વિહ્વળ થઈને બળ-ભંગી ફાટી. ત્યારે તે સેના અણે વાયુએ બળનળાવેલી ધૂમરીઓવાળી તથા આકાશમાં કાંચે ફાળગતા તરંગોવાળી ગંગા નદી દોય તેમ દેખાવા લાગી.^{૫૮-૬૦} ત્યાં ધટોત્કચે એક મોટા સિંહ-નાદ કરી મૂક્યો, એટલે ભયભીત થયેલા હાથીઓ મૂતરી જવા લાગ્યા અને મનુષ્યો બેઆકળા બની ગયા.^{૬૦} ત્યાં તે સૈન્યના પર ચારે બાજુથી મોટા પથ્થરોની વૃદ્ધિ થવા લાગી. આ વેળા સંધ્યાકાળનો સમય હતો. તેથી અધિક બળવાન થયેલા રાક્ષસોએ એ વૃદ્ધિ કરી હતી.^{૬૦} ત્યાં લોદાનાં ચઢો, ભુશુંડીઓ, બાલાઓ, તોમરો, ત્રિશૂળો, તોપો તથા પટ્ટિશો એકધારાં રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યાં.^{૭૦} અતિ રોદ્ર અને ઉગ્ર એવું તે યુદ્ધ જોઈને તમારા પુત્રો તથા ઠણું બહાવરા બની જઈને બુદ્ધી બુદ્ધી દિરાઓમાં પલાયન જ કરી ગયા.^{૭૧} માત્ર અશ્વવિદાના બળમાં વખણા ચેલા તથા ખરેખરા માનનીય એવા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એકલા જ તે રણભૂમિ પર જરાયે ગમરાયા વિના જામા રહ્યા. તેમણે પોતાનાં બાણો વડે ધટોત્કચે રચેલી માયાનો નાશ કરી નાખ્યો. એ પ્રમાણે પોતાની માયાને નષ્ટ થયેલી જોઈને ક્રોધી ધટોત્કચે ઘોર બાણો છાંડવા માંડ્યાં અને તે અશ્વત્થામાના શરીરમાં પેસી જતાં હતાં.^{૭૨, ૭૩} કોપપૂર્ણ થયેલા સર્વો જમ વેગપૂર્વક સફડામાં પેસી જાય, તેમ તે બાણો અશ્વત્થામાનું શરીર વીંધી નાખીને લોહીલુહાણુ થઈ શીઘ્ર પૃથ્વીમાં ખૂંચી જતાં હતાં. તે સર્વ બાણોનાં મોઢિયાં તદ્દન સુવર્ણનાં હતાં અને સરાણું પર ધસીને તે સર્વ બાણોને તીક્ષ્ણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તે પછી ઝડપદાર હાથવાળા પ્રતાપી અશ્વત્થામા કાપી કાપ્યા.^{૭૪, ૭૫} તેમણે પોતાની સામે કોપેલા

ધટોત્કચને દશ બાણો વડે ધાયલ કરી નાખ્યો. આમ જ્યારે અશ્વત્થામાએ ધટોત્કચને મર્મસ્થાનો-માં અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેને ઘણી વ્યથા થઈ હતી. તુરત તેણે એક લાખ આરાઓવાળું ચક્ર હાથમાં લીધું. તે ચક્રની અણી અશ્ત્રા સમાન તીક્ષ્ણ હતી, બાલસૂર્યની પેઠે તે ચળકતું હતું અને મણિ તથા હીરાઓથી તેને શણગાયું હતું. ભીમપુત્ર ધટોત્કચે અશ્વત્થામાનો વિનાશ કરવા માટે તે ચક્ર તેમના પર ફેંક્યું. પણ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ મહાવેગે આવતા તે ચક્રનાં બાણો વતી ટુકડા કરી નાખ્યા, એટલે અશ્ત્રાગિયા પુરપના સંકલ્પની પેઠે તે ચક્ર નિષ્ફળ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું. સહુ જમ સૂર્યને છાઈ દે, તેમ ધટોત્કચ પોતાના ચક્રને એ રીતે વ્યથા થઈ પડેલું જોઈને, બાણો વડે અશ્વત્થામાને છાઈ દેવા લાગ્યો. તેનામાં વળી રાક્ષસરાજ ધટોત્કચનો છિન્નભિન્ન થયેલા મોટા અંજનપર્વત સરખો પુત્ર અંજન-પર્વા મોટા પર્વતરાજ જમ વાયુને રાશી રાખે, તેમ રણમાં ધસી આવતા અશ્વત્થામાને રાશી રાખવા લાગ્યો. મેઘ જમ ધારાઓ વડે મેરુપર્વતને ઢાંછી દે તેમ ભીમસેનના પૌત્ર એ અંજનપર્વાએ અશ્વત્થામાને ઢાંછી દીધા, તેથી તે ધણા શોભવા લાગ્યા. રૂદ્ર, ઉપેન્દ્ર તથા ઈન્દ્ર સમા પરાક્રમી તે અશ્વત્થામાએ લગારે ગમરાયા વિના એક તીક્ષ્ણ બાણથી અંજનપર્વાના દ્વજને કાપી નાખ્યો. વળી બીજાં એ બાણોથી તેણે તેના સારથિને મારી નાખ્યો તથા એના ત્રિવેણુકને પણ કાપી નાખ્યો. વળી પાછું એક બાણ મૂકી તેણે તેના ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા. તેણે ચાર બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. હવે રથ-રહિત થયેલા તે અંજનપર્વાના હાથમાં ઉગામાયેલા તથા સુવર્ણની ટીપછીઓવાળા ખડગને પણ તેણે તીક્ષ્ણ બાણ વડે એ કંકડા કરી ભાંગી નાખ્યું.

પછી હે રાજન ! ધૌત્યકર્યના પુત્રે સુવર્ણની કક્ષીઓ વાળી એક ગદા ઉઠાવી અને ઘણા વેગથી ફેરવીને અશ્વત્થામા તરફ ફેંકી, પરંતુ દ્રોણાચાર્યના પુત્રે બાણો મૂકીને તે ગદાના પણ ચૂરા કરી નાખ્યા, તેથી તે ગદા પણ નિષ્ફળ થઈને પૃથ્વી પર આવી પડી. પછી કાળમેધની પેઠે મોટી ગર્જના કરીને અજનપર્વા આકાશમાં ઊઠ્યો અને ત્યાંથી વૃક્ષોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. સૂર્ય જમ કિરણો વડે મેઘને વીધી નાખે, તેમ અશ્વત્થામાએ તે ધૌત્યકર્યના માયાધારી પુત્રને, બાણો વડે આકાશમાં પણ વીધી નાખ્યો, એટલે વળી પાછો તે પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યો અને સુવર્ણથી શોભતા રથમાં બેસીને અશ્વત્થામા આગળ આવી ઊભો. ૭૧-૮૦

તે વેળા ધૌત્યકર્યના પુત્ર અજનપર્વા પૃથ્વી પર રહેલો અતિ હ્રય મોટા અંજનપર્વત હોય તેવો દેખાતો હતો. પછી મહેશ્વરે જમ અધકાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાએ લોખંડી કવચને ધારણ કરનારા તે ધૌત્યકર્યના પુત્રનો નાશ કરી નાખ્યો એ રીતે જ્યારે પોતાના મહાબળવાન પુત્રને અશ્વત્થામાએ મારી નાખ્યો, ત્યારે ધૌત્યકર્યનાં અંગે શેષથી પ્રજ્વલિત થઈ ગયા પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ જમ વનને બાળે, તેમ તે અશ્વત્થામા પાડવસૈન્ય ને બાળતા હતા તેમની સામે આવીને તે નિર્ભય થઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

ધૌત્યકર્ય બોલ્યો આ દ્રોણપુત્ર ! ઊભો રહેજ, ઊભો રહેજ, હવે તું અહીંથી જીવતો જઈશ નહિ અગ્નિના પુત્રે જમ ક્રોધને મારી નાખ્યો હતો, તેમ આજે હું તને મારી નાખીશ.

અશ્વત્થામા બોલ્યો હે દેવ સરખા પરાક્રમી વત્સ ! તું અહીંથી ચાલ્યો જ, અને બીજા કોઈ સાથે યુદ્ધ કર. હે હિડિબાનદન ! પુત્ર પિતાને બાર કરે તે યોગ્ય કહેવાય નહિ. હે હિડિબા-

સુત ! ખરેખર, મને તારા પર જરાયે શેષ નથી, કારણ કે શેષયુક્ત થયેલો મનુષ્ય પોતાના આત્માનો પણ નાશ કરી બેસે છે.*

સંજય બોલ્યો : અશ્વત્થામાનાં એ વચનને સાંભળી ધૌત્યકર્યનાં નેત્રો કોવથી લાલચોળ થઈ ગયાં પોતાના પુત્રના સૌકથી હ્રિય થયેલા તે ધૌત્યકર્યે કોનપૂર્વક અશ્વત્થામા પ્રત્યે કહ્યું 'હે દ્રોણપુત્ર ! મને તું રણમાં કાયર પુરુષ સમજે છે કે શું ?' ૮૦-૮૧ એક સામાન્ય મનુષ્યને જમ ડરાવવામાં આવે છે, તેમ તું મને માત્ર વાલીથી ડરાવવા તારે છે, પણ તારું એ વાક્યાતુર્ય તદ્દન અસ્થાને છે હું કુરુઓના વિશાળ કુળમાં ભીમસેનથી હિત્તવ્રથ થયો છું. યુદ્ધમાં કદી પાછા નહિ હઠનારા પાંડવોનો હું પુત્ર છું. સર્વ રાક્ષસોનો હું રાજા છું અને બળમાં હું સાક્ષાત્ રાવણની બરાબરી કરનારો છું. ૮૭, ૮૮ હે દ્રોણપુત્ર ! ઊભો રહે, ઊભો રહે હવે તું મારી આગળથી જીવતો જઈશ નહિ આજે હું તારી યુદ્ધગાંત્રી શ્રદ્ધાને આ રણાગણમાં જ ફેર કરીશ. ૯૦ આમ કહીને કોનથી લાલચોળ નેત્રોવાળો થયેલો અતિ મહાન બળવાન રાક્ષસ ધૌત્યકર્ય ઠાપેલો ટેસરી જમ કાર્દ હાથી સામે ધરી જાય તેમ અશ્વત્થામા સામે હરથે ૧૦૦ ત્યાં એક જમ કાત્યવ્યેની વૃદ્ધિ કરે, તેમ તે ધૌત્યકર્ય મહારથી અશ્વત્થામા પર રથનાં પૈડાં જવડા બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. પરંતુ અશ્વત્થામા તે બાણવૃદ્ધિને પોતાની પાસે પહોંચતા પહેલા જ કાપી નાખતા હતા, તેથી તે વેળા આકાશમાં બાણોનો જણે બીજે સચાચ મર્યો હોય તેમ જણાતું હતું. ૧૦૧, ૧૦૨ આકાશ

* અશ્વત્થામાએ ધૌત્યકર્યને 'હે વત્સ' એવું સંબોધન કરીને સૂચવ્યું છે કે, ભીમસેનને અને મારે અન્યોનન ભાવેલો કોટનો જ સંબંધ છે, તથા અમે બન્ને મારા પિતાની પાસે એકસાથે નવવા હોઈએ, તેથી તું મારા પુત્ર સરખો છે.

માં અઓની પરસ્પર અથડામણથી તણખા કાડના હતા, તેથી તે રાત્રિના આરંભમાં આકારા બધે કાડતાં પતંગિયાઓથી ચિત્રચિત્ર થઈ શોભતું હતું.^{૧૦૩} રણમાં અભિમાન ધરાવનારા અશ્વત્થામાએ પોતાની માયાનો નારા કરી નાખ્યો તે ઝેરને ધટાકચ આકારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો અને પુનઃ માયાને રચવા લાગ્યો.^{૧૦૪} એત-એનામાં તે વૃક્ષોની ઝાડીઓવાળાં શિખરોથી અતિ કાચો દેખાતો મહાન પર્વત થઈ ગયો. એ પર્વતમાંથી બધે ત્રિશૂળો, ભાણાઓ, તલવારો અને સુસૌરૂપ જળનાં ઝરણાં ઝરતાં હતાં.^{૧૦૫} પણ સાક્ષાત્ અંજનગિરિ સરખા તે પર્વતને ઝેરને તથા તેમાંથી નીકળતાં સંખ્યાબંધ શસ્ત્રોને ઝેરને અશ્વત્થામાને મૂંઝવણ થઈ નહિ.^{૧૦૬} તેમણે મંદમંદ હસીને વજ્રાત્ર પ્રકટ કર્યું અને તે અસ્રે તુરત એ મહાન પર્વતને ઉછાળીને ચૂરેચૂરો કરી નાખ્યા.^{૧૦૭} પછી તે ધટાકચ ઇંદ્ર-ધનુષવાળો અતિક્રમ એવો સ્થામ મેધ થઈને આકારમાં દેખાયો અને પધ્ધરોની વૃદ્ધિ કરી અશ્વત્થામાને રણમાં દાટી દેવા લાગ્યો.^{૧૦૮} પણ શ્રેષ્ઠ અશ્વરેતા અશ્વત્થામાએ ત્યાં વાયવ્ય-અશ્વતું સંધાન કર્યું અને પોતાની સામે ચઢી આવેલા તે સ્થામ મેધને વીખેરી નાખ્યો.^{૧૦૯} વળી માનવશ્રેષ્ઠ અશ્વત્થામાએ બીજાં કેટલાંક બાણો ગ્રહીને સર્વ દિશાઓને છાઈ દીધી અને એક લાખ રથીયોદ્ધાઓને હણી નાખ્યાં.^{૧૧૦} ત્યાં તો તેમણે ધટાકચને ફરી રણમાં ધસી આવતો જોયો. તે રાક્ષસ રથમાં બેઠો હતો અને એણે ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચ્યું હતું. તે નિર્ભયતાથી આવતો હતો અને અનેક રાક્ષસોથી વીંટળાયેલો હતો.^{૧૧૧} એ રાક્ષસો સિંહ તથા વ્યાધ જેવા હતા અને પરાક્રમમાં તેઓ મદમસ્ત માતંગ જેવા હતા. તેમાંના કોઈ હાથી પર બેઠા હતા,

કોઈ રથમાં બેઠેલા હતા તો કોઈ ઘોડાઓની પીઠ પર સવાર થયા હતા.^{૧૧૨} હિડિમ્બાનંદનના એ અનુચરો જેવા એ રાક્ષસોનાં હાડકાં, મસ્તકો અને ગ્રીવાઓનું સ્વરૂપ ધણું બેઠોળ હતું. તેમનામાંના ઘણાખરા યુદ્ધસ્ત્યંત્રમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ તામસ પ્રકૃતિના હતા અને ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી હતા.^{૧૧૩} તેઓ અનેક શસ્ત્રોથી, જાત-જાતનાં કવચોથી અને અલંકારોથી સજ્જ થયા હતા. તેઓ મહાબળવાન હતા, બચંકર શબ્દો કરનારા હતા, અને કોપથી તેમના ડોળાઓ ફાટી ગયા હતા.^{૧૧૪} યુદ્ધ કરવામાં મદોન્મત એવા તે રાક્ષસો ધટાકચની સાથે રહીને યુદ્ધ કરવા ઉપસ્થિત થયા હતા. એ રાક્ષસયોદ્ધાઓને ઝેરને તમારો પુત્ર દુર્યોધન તો તદ્દન ખિન્ન જ થઈ ગયો, ત્યારે અશ્વત્થામાએ કહ્યું :^{૧૧૫} 'હે દુર્યોધન ! તું બોમો રહે. તારે જરાયે ગભરાતું નહિ. આજે આ વીર ભાઈઓને, ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી સર્વ રાજાઓને અને તારા બીજા સર્વ શત્રુઓને હું હણી નાખીશ. તારે પરાજય નથી. આ હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. તું આપણી સેનાને ધીરજ આપ.^{૧૧૬, ૧૧૭}

દુર્યોધન બોલ્યો : તમારું મન આટલું બધું મોટું છે, તેમાં હું આશ્ચર્ય માનતો નથી. હે ગૌતમીપુત્ર ! હું બધું જ છું કે, તમારી અમારા પર અથાગ ભક્તિ છે.^{૧૧૮}

સંજય બોલ્યો : અશ્વત્થામાને એ પ્રમાણે કહીને, દુર્યોધન એક હજાર રથો અને રણને શોભાવે તેવા કેટલાએક ઘોડાઓથી વીંટાયેલા સુબલપુત્ર શકુનિને કહેવા લાગ્યો :^{૧૧૯} 'હે મામા ! તમે સાઠ હજાર રથીયોદ્ધાઓને સાથે લઈને અબ્જુન સામે ધસારો કરો. આ કણ, વૃષસેન, કૃપાચાર્ય, નીલ, ઉત્તર તરકના યોદ્ધાઓ, કૃતવર્મા, પુરુષમિત્ર, સુતાપન, કુઃશાસન, નિકુલ, પરા-

ક્રમી કુંડભેદી, પુરંજય, દંડરથ, પતાકી, હેમ-
કંપન, શક્ય, અરણિ, ઇંદ્રસેન, સંજય, વિજય,
જય, કમલાક્ષ, પરકાથી, જયવર્મા અને સુદર્શન
એ સર્વ યૌદ્ધાઓ તથા સાઠ હજાર પાળાઓ
યુદ્ધમાં તમને સહાય કરવા માટે તમારી પાછળ
પાછળ જ આવશે.^{૧૨૦-૧૨૩} હે મામા ! ઇંદ્ર
જમ અસુરોનો નાશ કરે, તેમ તમે ભીમસેન,
નકુલ, સહદેવ અને ધર્મરાજનો નાશ કરી
નાખજો. મારા વિજયની આશા તમારા પર જ
આધાર રાખી રહી છે.^{૧૨૪} આ દ્રોણપુત્ર અશ્વ-
ત્યામાએ બાણોના પ્રહારો કરીને કુંતાના પુત્રોને
લગભગ ઘાયલ કરી નાખ્યા છે. હે મામા !
કાર્તિકેસ્વામીએ જમ અસુરોનો સંહાર કર્યો
હતો, તેમ તમે હવે તેમને સંહારી નાખજો.^{૧૨૫}
હે રાજન ! તમારા પુત્રે જ્યારે એ પ્રભાણે કહ્યું,
ત્યારે સુબલપુત્ર શકુનિ તમારા પુત્રોને પ્રસન્ન
કરવા માટે તથા પાંડવોનો સંહાર કરવા માટે
ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.^{૧૨૬} આ તરફ બરાબર
રાત્રિ થતાં એ રણક્ષેત્રમાં અશ્વત્યામા અને ઘટો-
ત્કચનું ઇંદ્ર અને પ્રહલાદના સરખું અતિ તુલ્ય
યુદ્ધ ચાલ્યું હતું.^{૧૨૭} તેમાં કાપાયમાન થયેલા
ઘટોત્કચે અતિ દઢ અને ઝેરી અગ્નિ સરખાં
દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂળીને અશ્વત્યામાની છાતીમાં
પ્રહાર કર્યો.^{૧૨૮} ભીમસેનના પુત્રે મારેલાં તે
બાણોના ગાઠ પ્રહારથી અશ્વત્યામા વાયુએ હૃદય-
મથાવેલા વૃક્ષની પેઠે રથના મધ્યમાં હચમચી
ગયા.^{૧૨૯} વળી ઘટોત્કચે એક અંજલિક નામનું
બાણ મૂળીને અશ્વત્યામાના હાથમાં રહેલા મદા-
તેજસ્વી ધનુષના દુકંડેદુકંડા કરી નાખ્યા.^{૧૩૦}
એટલે અશ્વત્યામાએ યુદ્ધના બારને સંદન કરે
તેવું એક મદાન ધનુષ્ય હાથનું અને મેધ જમ
જળવારાની વૃદ્ધિ કરે, તેમ તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો
વરમાવવા માંડ્યાં.^{૧૩૧} પછી દે ભારત ! સાર-

દ્રતીના પુત્ર અશ્વત્યામાએ બીજાં કંટલાંએક સુવર્ણ-
ની પૂંખવાળાં તથા શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે
તેવાં સંખ્યાબંધ બાણો છાડવાં માંડ્યાં.^{૧૩૨} તે
બાણોએ ત્રિશાળ વક્ષસ્થળના રાક્ષસોનાં ટોળાં-
ઓને ગભરાવી નાખ્યાં અને તેઓ બાણે સિંદ્ધા-
એ આકુળ કરેલા મદોન્મત્ત હાથીઓ હાથ તેમ
શોભવા લાગ્યા.^{૧૩૩} પ્રલયકાળે ભગવાન અગ્નિદેવ
જમ સર્વ ભૂતોને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તેમ
અશ્વત્યામાએ ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો અને
હાથીઓ સહિત સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરી
નાખ્યો.^{૧૩૪} હે રાજ ! પૂર્વે ત્રિપુરાસુરને બાળી
નાખી મહેશ્વર દેવ જમ શોભતા હતા, તેમ બાણો
વડે રાક્ષસોની એક અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ
કરી નાખીને અશ્વત્યામા શોભાયમાન જણાતા
હતા.^{૧૩૫} યુગાંત સમયે સર્વ ભૂતોને બાળી
નાખીને જમ પ્રલયકાળનો અગ્નિ દીપી રહે, તેમ
જ્યોત્ષ્ઠ દ્રોણપુત્ર તમારા શત્રુઓનો સંહાર
કરીને દીપતા હતા.^{૧૩૬} હવે ઘટોત્કચ ક્રોધે અને
તેણે ભયંકર કર્મ કરવાવાળા રાક્ષસોની મહાન
સેનાને આજ્ઞા કરી કે, 'અશ્વત્યામાને મારી
નાખો, મારી નાખો.^{૧૩૭} ઘટોત્કચની તે આજ્ઞા-
નો સ્વીકાર કરીને હજારો દાદોવાળા, ત્રિશાળ
સુખવાળા, ઘોર સ્વરૂપવાળા, ભયાનક દેખાવ-
વાળા, પદોળાં કરેલાં મોઢાંવાળા, તીક્ષ્ણ જીભો-
વાળા અને ક્રોધથી રાતાંગિણ નેત્રોવાળા તે
રાક્ષસો મોઢાં મોઢાં સિંદનાદોથી પૃથ્વીને ગભ-
વવા લાગ્યા.^{૧૩૮, ૧૩૯} તેઓ હાથમાં અનેક ભતનાં
હથિયારો લઈ લઈને અશ્વત્યામાને મારી નાખવા
માટે ધસી ગયા. ભયંકર કર્મ કરવાવાળા તે
રાક્ષસો શક્તિઓ, શત્રુઓ, પરિયા, વળો,
ત્રિશાળો, પદ્મિણી, તલવાદાં, ગદાઓ, ખિંદીપાલો,
મુસલો, ફરસીઓ, બાણો, તલવાદાં, તોમરો,
કળ્પો, કંપનો, બીજી શુક્રાંત્રીઓ, પખરો, ગદા-

ઓ, થાંભલાઓ તથા રણમાં શત્રુઓને ચીરી નાખે તેવા લોખંડી મુદ્દગરોને અશ્વત્થામાના મસ્તક પર તદ્દન નિર્ભય થઈને ફેંકવા લાગ્યા. ત્યાં ક્રોધથી લાલ આંખોવાળા તે રાક્ષસો સેંકડો અને હઝારો હથિયારોને ફેંકી રહ્યા હતા. દ્રોણપુત્રના મસ્તક પર પડતી તે અતિમહાન બાણવૃદ્ધિને જોઈને તમારા ચોદાઓ ગભરાઈ ગયા હતા. ૧૪૦-૧૪૧ પણ પરાક્રમી દ્રોણપુત્રે તો અતિ હિંદુષ્ટ અને ઘોર એવી તે બાણવૃદ્ધિને સરાણુ પર ધસેલાં અને વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ એવાં બાણો મૂઢી મૂઢીને વિખેરી નાખી. ૧૪૨ હવે ઉદાર મનના અશ્વત્થામા સુવર્ણની પૂંખવાળાં બીજાં ઢેઢલાંએક બાણોને દિવ્ય અગ્નિથી મંત્રીને રાક્ષસોને સંહારવા મંજ્યા. ૧૪૩ તે બાણોથી વિહ્વળ થયેલું વિશાળ છાતીવાળું રાક્ષસોનું ટોણું સિંહોએ ગભરાવેલા મદમત્ત હાથીઓના ટોળા સરણુ શોભતું હતું. ૧૪૪ પછી દ્રોણપુત્રના પ્રહારથી ઠોપેલા તે મહાબળવાન રાક્ષસો અશ્વત્થામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ધણા જોસ-પૂર્વક ધસી ગયા. ૧૪૫ હે ભારત ! તે સમયે અશ્વત્થામાએ એવું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું કે, તે મનુષ્યોમાં બીજા કોઈથી બનવું અશક્ય હતું; કારણ કે પરમ અગ્નિને બળુનારા એ દ્રોણનંદન પોતે એકલા હતા, છતાં તેમણે રાક્ષસરાજના દેખતાં બળબળતાં બાણો મૂઢીને એક ક્ષણવારમાં રાક્ષસોની સેનાને બાળી મૂકી હતી. ૧૪૬-૧૪૭ એ રીતે રાક્ષસોના સૈન્યનો રણમાં સંહાર કરીને તે અશ્વત્થામા યુગાંત સમયે સર્વ જૂનોને બાળી નાખી બળી રહેલા પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઠે શોભતા હતા. ૧૪૮ હે ભારત ! સર્વ સરખાં ઝેરી બાણો વડે સૈન્યને બાળી રહેલા તે અશ્વત્થામાને ત્યાં જોનેલા પાંડવપક્ષના હઝારો રાગઓમાંથી કાઢી પણ જોઈ શકતો ન હતો. એક માત્ર મહાબળ-

વાન રાક્ષસરાજ વીર ધટોત્કચ તેમની સામે જોઈ શકતો હતો. ૧૪૯, ૧૫૦ હે ભરતચેષ્ટ ! ક્રોધથી ચક્રવક્ર થતાં નેત્રોવાળા તે ધટોત્કચે તાળીઓ પાડીને તથા દાંત પીસીને પોતાના સારથિને કહ્યું : ૧૫૧ 'અધ્યા ઓ ! તું' મને અશ્વત્થામા પાસે લઈ બ.' જોતલે તુરત જ તેના સારથિએ રથને હંકાર્યો અને જોતજોતામાં સુંદર પતાકાવાળા તથા ઘોર સ્વરૂપવાળા પ્રકાશિત રથમાં બેઠેલો શત્રુસંહન ધટોત્કચ દ્રોણપુત્ર સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા માટે પુનઃ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં ભયંકર પરાક્રમવાળા તે રાક્ષસે સિંહની પેઠે મહાન શબ્દ કરીને અશ્વત્થામા સામે તાણીને એક શક્તિ ફેંકી. એ શક્તિને ભગવાન શંકરે નિર્માણ કરી હતી, તેમાં આસપાસ આઠ ઘંટડીઓ લટકાવી હતી અને સંઆમમાં તે મહાઘોર કર્મ કરનારી હતી. પોતાની સામે આવતી તે શક્તિને જોઈને અશ્વત્થામા ધનુષ્યને રથમાં મૂકીને એકદમ નીચે જોતરી. પડ્યા અને તેમણે શંકરે બનાવેલી તે શક્તિને ફૂંકા મારીને હાથમાં જ પકડી લીધી. આ પછી તે જ શક્તિને તેમણે ધટોત્કચના રથ સામે ફેંકી. તે મહાતેજસ્વી અને અતિ દારણુ શક્તિ ઘોડા, સારથિ અને ધ્વજ સહિત ધટોત્કચના રથને ભસ્મ કરી નાખી પૃથ્વી ફાડીને અંદર પેસી ગઈ. (પણ ધટોત્કચ તે શક્તિ આવે તે પહેલાં રથ પરથી નીચે જોતરી પડ્યો હતો અને તેથી જ તે બચી ગયો હતો.) એ વેળા અશ્વત્થામાના અહ-હુત કાશદયની સર્વ મનુષ્યો પ્રશંસા કરતાં હતાં; કારણ કે તેમણે રથ પરથી ફૂદી પડીને શંકરે બનાવેલી તે ઘોર શક્તિને હાથમાં પકડી લીધી હતી અને તે જ પાછી ફેંકી હતી. ૧૫૨-૧૫૩ તે પછી ભીમસેનનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથમાં બેસી ગયો અને ઇંદ્રના ધનુષ્ય સરણુ મહાઘોર ધનુષ્ય હાથમાં લઈને અશ્વત્થામાની વિશાળ છાતીમાં

તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા લાગ્યો. ^{૧૬૧} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ નિર્ભય થઈને સર્પ સરખાં ઝેરી અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણોને દ્રોણપુત્રની છાતીમાં ફેંકવા લાગ્યો, ^{૧૬૨} એટલે સામેથી અશ્વત્થામાએ હંઠારો નારાયણાણો છોડ્યાં, ત્યારે તેઓ બન્ને જણા પણ અગ્નિની શિખા સરખાં બાણો વડે તેમનાં બાણોને કાપી નાખતા હતા. ^{૧૬૩} ત્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બન્ને પુરુષસિંહોનું તથા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાનું અતિ તીવ્ર મહાયુદ્ધ મચ્યું હતું અને તે જોઈને સર્વ યોદ્ધાઓ પ્રસન્ન થતા હતા. ^{૧૬૪} એ જ અર-સામાં એક હંઠાર રથીયોદ્ધાઓ, ત્રણસો હાથીઓ તથા હંઠાર ઘોડેસવારોને સાથે લઈને ભીમસેન તે ભાગમાં આવી પહોંચ્યો. તે વેળા અડિલપ્ત પરાક્રમી ધર્માત્મા અશ્વત્થામા ભીમસેનના પુત્ર રાક્ષસ ઘટોત્કચ સામે તથા અનુયાયીઓ સહિત સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે યુદ્ધ કરતા હતા. હે ભારત ! અશ્વત્થામાએ ત્યારે અતિશય અદ્ભુત પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું અને તે સર્વ પ્રાણીઓમાં બીજાથી બનતું ધણું અશક્ય હતું. તેમણે એક નિમેષ જટલા સમયમાં ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો અને હાથીઓથી ભરપૂર એવી રાક્ષસોની અશ્વીરિણી સેનાનો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને નાશ કરી નાખ્યો હતો. તેમણે ભીમસેન, ઘટોત્કચ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ, ધર્મરાજ, અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણને જોતા છતાં આ નાશ કર્યો હતો. ^{૧૬૫-૧૬૬} વળી તેમણે રત્નાં જનારાં નારાયણાણો મૂકીને હાથીઓને વીધી નાખ્યા હતા અને તેઓ શિખરવાળા પર્વતોની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા. ^{૧૬૭} ત્યાં કાપી નાખેલી હાથીઓની ચૂંટો આમતેમ તરફડતી હતી; તેથી રણભૂમિ બધે જાછળી રહેલા સર્પોથી છવાઈ ગઈ હોય તેવી શોભતી હતી. ^{૧૬૮} જ્યાં ત્યાં હડાડી નાખવામાં આવેલાં સુવર્ણના ઘંડાવાળાં રાજજનોથી રણભૂમિ બધે પ્રસયકાંજે

સૂર્ય અને ચંદ્રનો જમાં હ્રદય થયો છે તથા સમગ્ર ગ્રહો જમાં જગી નીકળ્યા છે, તેવા આકાશની પેઠે શોભતી હતી. ^{૧૭૨} એ રણસંગ્રામમાં અશ્વત્થામાએ લોહીના પ્રવાહથી મહાધોર જણાતી રધિરની નદી ચલાવી મૂકી હતી. એ નદીમાં ધનગ્રોહપી દેડકાં વધી પડ્યાં હતાં અને ભેરીઓરપ મોટા કાચબાઓ પહોળા થઈ થઈને પડ્યા હતા. છત્રોરપ હંસોની પંક્તિ એ નદીનું સેવન કરતી હતી અને તેમાં આમરોરપ શીશુના ગોટ-ગોટા આવી રહ્યા હતા. તેમાં કંક અને ગીધ પક્ષીઓરપ મોટાં ચૂંટો ધૂમી રજાં હતાં અને અનેક જાતનાં આયુધોરપ માછલાં તે નદીમાં ફરકતાં હતાં. તેમાં મોટા મોટા હાથીઓરપ પથ્થરો પડ્યા હતા અને મરણ પામેલા ઘોડાઓરપ મગરમચ્છોથી તે નદી ભરપૂર હતી. તેમાં ભાંગી નાખેલા રથોરપ મોટા ખડકો દેખાતા હતા અને પતાકાઓરપ મુંઢર વૃક્ષો તેને કાઢે જગ્યાં હતાં. તેમાં બાણોરપી નાનાં માછલાં નજરે પડતાં હતાં અને તે નદીનું સ્વરૂપ દેખાવમાં મહારોદ્ર હતું. તેમાં ભાલાં, શક્તિઓ અને ઋષ્ટિઓરપ જળસર્પો જાછળતા હતા, મજ્જા અને માંસના મોટા કાદવ જમ્યો હતો, તેમ જ મસ્તક વિનાનાં ઘેડોરપ મજ્જાઓથી તે નદી વ્યાપ્ત હતી. પ્રાણીઓના કેસોરપ શેત્રાળથી તે નદી વિચિત્ર વર્ણની દેખાતી હતી અને તે નદી જોવાથી બીકણ મનુષ્યોને દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હતું. મોટા મોટા હાથીઓ, ઘોડાઓ અને યોદ્ધાઓનાં કલેવરોમાંથી તે નદી નીકળી હતી, યોદ્ધાઓના દુઃખી શબ્દોથી તે ગર્જના કરતી હતી અને તેમાં લોહીના તરંગો જાછળી રહ્યા હતા. વળી શિકારી પશુઓનાં ટાળાંઓથી તેનું સ્વરૂપ મહાધોર દેખાતું હતું. તેવી તે નદી બધે યમરાજના રાજ્યનો મહાસાગર હોય, તેમ લાગતી હતી. અશ્વત્થામાએ ત્યાં આવી મહા-

ભયંકર નદી વહેવડાવી મૂકી હતી. ૧૭૩-૧૭૮ એ રીતે બાણો વડે રાક્ષસોનો સંહાર કરીને અશ્વત્થામા હિડિમ્બાના પુત્રને ગભરાવવા લાગ્યા. વળી અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને તે સમયે લીમસેન તથા ધૃષ્ટ-ધુમ્ર આદિ પાંડવયોદ્ધાઓને વીંધી નાખ્યા તેમ જ તેમણે દ્રુપદરાજના સુરથ નામના પુત્રને મારી નાખ્યો. ૧૭૬, ૧૮૦ વળી તેમણે દ્રુપદરાજના શત્રુ-જય, બલ્લાનીક, જય્યાનીક અને જયાશ્વ નામના પુત્રોને પણ મારી નાખ્યા. ૧૮૧ વેંધારામાં, એ દ્રોણનંદને રાજ શ્રુતાહ્વયને પણ યમનિવાસમાં મોકલી દીધો. હે રાજા ! તેમણે બીજાં તીક્ષ્ણ પણ બાણો મૂકીને દેમમાલીને, પુષ્પધ્રને તથા ચંદ્રસેનને પણ હણી નાખ્યા. ત્યાં તેમણે કુંતિ-ભોજના દશે પુત્રોને દશ બાણો મૂકીને રાણી નાખ્યા. ૧૮૨, ૧૮૩ આ પછી અશ્વત્થામાએ અત્યંત ક્રોધ કરી સીધું જનારું ઉગ્ર બાણ ધનુષ્યમાં સાંધું. તેમણે કાળના દંડ જવા ધોર એવા તે ઉત્તમ બાણને ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણપણે ખેંચી ધટાત્કચને ઉદેશી ફેંક્યું. હે પૃથ્વીપતિ ! એ મહાન બાણ, રાક્ષસના હૃદયને ચીરી નાખી શીઘ્ર પૂંખ સહિત પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. આથી ધટાત્કચ રથમાં ઢળી પડ્યો. મહારથી ધૃષ્ટદુમ્ર, અને મરણશરણ થઈ પડેલા જભૂને પોતાના ઉત્તમ રથને અશ્વત્થામા પાસેથી દૂર લઈ ગયો. હે રાજા ! ધૃષ્ટદુમ્ર ત્યાંથી દૂર થયો, એટલે તુરત જ સર્વ રાજાઓ પણ રણમાંથી પાછા હડ્યા. ૧૮૪-૧૮૭ એ પ્રમાણે હે ભારત ! યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યનો રણમાં પરાજય કરી વીર દ્રોણપુત્ર ગર્જના કરવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓ તથા તમારા પુત્રો તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૮૮ આમ અશ્વત્થામાનાં બાણોથી રાક્ષસોનાં શરીરો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ મરણ પામીને ઢળી પડ્યા હતા. આથી રણનિમિત્તે જ

ચારેબાજુ પડેલા એ પર્વતોનાં શિખરો વડે દુર્ગમ અને અતિરોદ્ર થઈ ગઈ હતી. ૧૮૯ ત્યાં સિદ્ધો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો, ગરુડો, પિતરો, પક્ષીગણો, રાક્ષસો, ભૂતગણો, અપ્સરાઓ અને દેવો પણ તે અશ્વત્થામાની પ્રશંસા કરતા હતા. ૧૯૦

ઇતિ શ્રીમદ્ભાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમોત્ત ધટાત્કચવધપર્વમાં
'શનિયુદ્ધની ભય' કરતા 'નામનો અધ્યાય ૧૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૭મો

સોમદત્ત, આહલિક, નાગદત્ત
આદિ કુરુઓનો વધ

॥સંજય ઉવાચ ॥

દ્રુપદસ્યાત્મજાન્ દ્વદ્વા કુંતિભોજસુતાંસ્તથા ।

દ્રોણપુત્રેણ નિહતાન્ રાક્ષસાંથ સહસ્રજઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યોઃ અશ્વત્થામાએ આ પ્રમાણે દ્રુપદરાજના પુત્રને, કુંતિભોજના પુત્રને તથા હજારો રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. તે જોઈને યુધિષ્ઠિર, લીમસેન, ધૃષ્ટદુમ્ર અને સાત્યકિ આદિ યોદ્ધાઓ સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરવા માટે જ મનમાં નિશ્ચયવાળા થયા. ૧, ૨ હે ભારત ! સાત્યકિને એ યુદ્ધમાં ધૂમી રહેલા જોઈને સોમદત્ત ફરીથી ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તે તેને મોટી બાણ વૃષ્ટિ કરીને રણમાં છાઈ દેવા લાગ્યો. ૩ તે સમયે વિજયની ઇચ્છાવાળા તમારા અને શત્રુયોદ્ધાઓનું અતિ ભયંકર ધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ૪ પછી સોમદત્તને સામે ધસી આવતા જોઈને લીમસેન સાત્યકિને સહાય કરવા માટે સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને સરાણુ પર સજ્જાં દશ બાણો વડે તેને વીંધવા લાગ્યો. ૫ એટલે સોમદત્તે પણ તે વીરને સો બાણોનો સામે પ્રહાર કર્યો. તે જોઈ સાત્યકિ ડાપ્યો. પુત્રોના દુઃખથી પીડાયેલા તથા નહુપુત્ર યયાતિની પેઢે મોટા મોટા ગુણોથી યુક્ત એવા એ વૃદ્ધ સોમદત્તને તેણે વજના ધા સરખાં તીક્ષ્ણ દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો.

વળી તેને એક શક્તિના પ્રહારથી ઘાયલ કરી નાખી તેણે તેને બીજા સાત બાણોનો પુનઃ પ્રહાર કર્યો. બીજી તરફથી ભીમસેને પણ સાત્યકિને મદદ કરવા માટે સોમદત્તના મસ્તક પર મજ્જૂત, નવું અને ધોર એવું પરિધ માયું. ત્યાં સાત્યકિએ પણ ક્રોધે ભરાઈને અગ્નિ સરપુ તેજસવી તથા સુંદર પીછાંવાળું મોટું તીક્ષ્ણ બાણ સોમદત્તને છાતીમાં માયું. હે વીર રાજા ! ભીમસેનનું ધોર પરિધ તથા સાત્યકિનું ધોર બાણ એ બંને સોમદત્તના શરીર પર એકીસાથે પડ્યાં; તેથી તે મહારથી ધરણી પર ઢળી પડ્યો. આમ પોતાનો પુત્ર ન્યારે બેભાન થયો, ત્યારે બાહુલિક રાજા તે સાત્યકિ સામે ધસ્યો અને તે પ્રલયકાળે વરસતા નેધની પેઠે બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. તે જોઈ ભીમસેન સાત્યકિને સહાય કરવા માટે નવ બાણો મૂછીને એ મહાત્માને રણના મોખરામાં વીંધી નાખવા લાગ્યો. એ વેળા પ્રાતિપેય બાહુલિકને ધણે જ ક્રોધ ચઢ્યો. ઇંદ્ર જમ વળ્લો પ્રહાર કરે, તેમ તે મહાબાહુએ ભીમસેનની છાતીમાં શક્તિનો સપ્ત પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહારથી ભીમસેન કંપાયમાન થઈ મૂર્છિત થઈ ગયો. ૧-૧૪ પણ તે જ ક્ષણે ફરી બાનમાં આવીને ભીમસેને બાહુલિકના પર ગદાનો છૂટો ધા કર્યો. તુરંત જ તે ગદાએ બાહુલિકરાજનું મસ્તક ભાંગી નાખ્યું. એટલે જમ વળ્લથી ભાંગી પડેલો મોટો પર્વત પડે, તેમ તે મરણ પામીને પૃથ્વી પર પછડાયો. હે પુરુષપ્રેમ ! એ પ્રમાણે ન્યારે વીર બાહુલિકરાજ મરણ પામ્યો, ત્યારે સાક્ષાત્ રામચંદ્ર સરખા તમારા દશ પુત્રો ભીમસેન સામે ચઢી આવ્યા. આમ ત્યાં નાગદત્ત, દદરથ, મહાબાહુ, અયોધ્યજ, દદ, સુહસ્ત, વિરજ, પ્રમાથી, હુમ અને અનુયાયી, એ દશેય બાઈઓ ભીમસેનને બાણો મારવા લાગ્યા. તેમને જોઈને ભીમસેન ક્રોધે

ભરાયો. તેણે ભારે ઝીક લેનારાં બાણો લીધાં અને એકેએકને તાછીને ઢાળી પાડ્યા. આમ તેણે તેમને મર્મભાગમાં વીંધી નાખ્યા. તેથી પ્રચંડ વાયુએ ભાંગી નાખેલાં વૃક્ષો જમ પર્વતના શિખર પરથી પડે, તેમ તે સર્વ બાઈઓ પ્રાણ અને તેજથી રહિત થઈને રથ પરથી પૃથ્વી પર ગખડી પડ્યા. આમ તમારા દશેય પુત્રોને દશ નારાયણોથી મારી નાખીને તે ભીમસેન કર્ણના પ્રિય પુત્ર વૃષસેન પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો કર્ણનો પ્રસિદ્ધ બાઈ વૃકરથ ભીમસેનને કંટલાંએક નારાયણો વડે પ્રહાર કરવા લાગ્યો, એટલે બળવાન ભીમસેન તેના તરફ પણ ધસ્યો. પછી હે ભારત ! વીર ભીમસેને તમારા સાત મહારથી સાળાઓને રણમાં રાંધી નાખ્યા અને કંટલાંએક નારાયણો મૂછીને તેણે શતચંદ્રને પણ મારી નાખ્યો. ત્યારે શકુનિના ગનાક્ષ, શરભ, વિશ્વ, સુભગ અને બાનુદત્ત એ પાંચ વીર મહારથી બાઈઓ ભીમસેન સામે ધસી ગયા અને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી પ્રહાર કરવા મચી પડ્યા. પર્વત પર જમ અવિચ્છિન્ન વૃષ્ટિ કરવામાં આવે, તેમ ત્યાં ભીમસેન પર નારાયણોની સપ્ત ઝડી વરસી. ત્યારે તે બળવાન ભીમસેને માત્ર પાંચ બાણો મૂછીને તે પાંચેય અતિરથીઓને મારી નાખ્યા. એ રીતે તે વીરોને માર્યા ગયેલા જોઈને કૌરવપક્ષના મોટા મોટા રાજાઓ બળબળી જાડ્યા. ૧૫-૨૧ તે પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે દ્રોણાચાર્ય અને તમારા પુત્રોના દેખતાં તમારા સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો. ૨૭ એ યુદ્ધમાં ઢાપેલા યુધિષ્ઠિરે અંબકો, માલવો, રાસ ત્રિગતો અને શિખિઓને પણ મૃત્યુદોકમાં મોકલી દીધા. ૨૮ વળી રાજા યુધિષ્ઠિરે અભીષારો, રાસેનો, બાહુલિક તથા વસ્ત્રાતિઓને પણ કાપી નાખીને રણબિમ પર લોહીનો કાદવ જમાવી

રીથો.^{૨૬} દે રાજન્! યુધિષ્ઠિરે બાણોનો માર મારી-
ને યુદ્ધકુશળ માલ્યોને તથા રાસવીર મદ્રકયોદ્ધા-
ઓની દુઠ્ઠીઓને યમલોકમાં વિદાય કરી દીધી.^{૨૭}
એ સમયે યુધિષ્ઠિરના રથ સામે 'મારો, ખેંગો,
પડો, વીધી નાખો, કાપી નાખો!' એ પ્રમાણેનો
તુમુલ્ય શબ્દ યથ રહ્યો હતો.^{૨૮} આ રીતે યુધિષ્ઠિર-
રાજ સૈન્યોને રણમાંથી હાંથી કાઢતા હતા, તે
ખેંદને તમારા પુત્રે દ્રોણાચાર્યને પ્રેરણા કરી અને
તુરત તેમણે બાણોની વૃદ્ધિ કરવા માંડી.^{૨૯} પરમ
હોધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરરાજને
વાયવ્યાશ્રયથી વીધી નાખ્યા, ત્યારે તેમણે પણ
સામેો અશ્રમપ્રયોગ કરી તે દિવ્ય અશ્રમે નાશ
કર્યો.^{૩૦} આમ પોતાનું તે અશ્રમ જ્યારે નાશ
પામ્યું, ત્યારે પરમ હોધાયમાન થયેલા આચાર્યે
પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિરને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
અતુલ્ય વાચ્સુ, યાચ્ય, આશ્રેય, ત્વાષ્ટ્ર અને
સાવિત્ર નામનાં દિવ્ય અશ્રો દેવતા માંડ્યાં.
પણ મહાબાહુ ધર્મપુત્રે તે સર્વ દેવેશ્વરો તથા
દેવતાં અશ્રોનો લગારે ત્રાસ પામ્યા વિના નાશ
કરી નાખ્યો. પછી દે ભારત! તમારા પુત્રનું
હિત કરવામાં આસક્ત થયેલા અને પોતાની
પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાને ઇચ્છતા તે કુંભસંજન
આચાર્યે ધર્મપુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
ઈંદ્રાશ્ર અને પ્રાજપત્યાશ્ર પ્રકટ કર્યું.^{૩૧-૩૭}
એટલે હાથી અને સિંહ સમાન ગતિ કરનારા,
નિશાળ વક્ત્રસ્થળવાળા, મોટી મોટી લાલચોળ
આંખોવાળા અને મહાતેજસ્વી એવા કુરુપતિ
યુધિષ્ઠિરે માદેન્દ્ર નામનું એક બીજું અશ્રમ પ્રકટ
કર્યું અને તે અશ્રમથી તેમણે દ્રોણાચાર્યના ઈંદ્રા-
શ્રનો નાશ કર્યો.^{૩૮} આમ જ્યારે પોતાનાં સર્વ
અશ્રો નાશ પામ્યા માંડ્યાં, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય
ધણા પિત્રવાઈ ગયા. તેમણે યુધિષ્ઠિરરાજનો વધ
કરવા માટે બ્રહ્માશ્રમ પ્રગટ કર્યું.^{૩૯} દે રાજ! તે

અશ્રમના પ્રગટ થવાને સમયે બધી રણબ્રમિ ધોર
અંધકારથી છવાઈ ગઈ હતી, તેથી મારા જોવામાં
કંઈ પણ આવી શક્યું નહિ. ત્યારે સર્વ જૂનો
મોટા ભયમાં આવી પડ્યાં હતાં.^{૪૦} પછી દે
રાજેન્દ્ર! એ બ્રહ્માશ્રમે પોતાની સામે ઉદય
પામેલું એઈને કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પણ બ્રહ્માશ્રમ
પ્રગટ કર્યું અને એમ તેમણે દ્રોણાચાર્યના બ્રહ્મા-
શ્રમે અટકાવી દીધું.^{૪૧} તે વેળા સૈન્યના મુખ્ય
મુખ્ય યોદ્ધાઓ, દ્રોણ અને યુધિષ્ઠિર એ બન્ને
પુરુષદ્રેષ્ટનાં એકીઅવાજે વખાણ કરવા લાગ્યા કે,
'ખરેખર બન્ને જણ મહાધનુર્ધર છે અને સર્વ
જાતનાં યુદ્ધોમાં કુશળ છે.' તે પછી દે ભારત!
દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિરને છોડીને કુપદરાજની સેના
તરફ ધસી ગયા અને હોધથી લાલ નેત્રો કરીને
તે વાયવ્યાશ્રમ વડે તે સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યા.
દ્રોણાચાર્યના પ્રહારથી વધ કરાતા પાંચાલયોદ્ધા-
ઓ ભયભીત થઈને ભીમસેન અને અર્જુનના
દેખતાં રણમાંથી નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૪૨-૪૪}
એટલે અર્જુન તથા ભીમસેન મોટી રથીયોદ્ધાની
દુઠ્ઠીઓને સાથે લઈને કૌરવસૈન્યને ઘેરી વળ્યા.
અર્જુનને દ્રોણાચાર્યની જમણી બાજુમાં તથા ભીમે
તેમની ડાબી બાજુમાં આવીને દ્રોણ ઉપર સંખ્યા-
બંધ બાણોની મોટી વૃદ્ધિ કરવા માંડી. વળી
દે મહારાજ! કેકયો, સુંજયો, મહાતેજસ્વી
પાંચાલો, મત્સ્યો અને યાદવો પણ ભીમ તથા
અર્જુનને અતુલસરી રહ્યા હતા.^{૪૫-૪૭} એ રીતે
અર્જુનને તે ભારતી સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યો,
ત્યારે અંધકાર અને નિદ્રાના આવેશને લીધે ફરી
તેમાં ભંગાણ પડ્યું.^{૪૮} દે મહારાજ! દ્રોણાચાર્ય
તથા તમારા પુત્રે તમારા યોદ્ધાઓને યુદ્ધ માટે
ધણા ધણા વાર્યા, પણ આખરે તેમને વારી
શકાયા જ નહિ.^{૪૯}

અધ્યાય ૧૫૮ મો

કર્ણ અને કૃપાચાર્યની વચનકલહ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

उदीर्यमाणं तद्वृद्धा पांडवानां महद्वलम् ।

अविषहं च मन्वानः कर्णं दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : પાંડવોના મહાન સૈન્યને આગળ વધતું જોઈને તથા તેને સહન કરવું અશક્ય માનીને, દુર્યોધને કર્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ 'હે મિત્રવત્સલ ! મિત્રોને સહાય કરવાનો આ ખરો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હે કર્ણ ! આ યુદ્ધમાં આપણા સર્વ મહારથી ચોક્કસાતું હવે તું રક્ષણ કર. ^૨ જો, જો ! પાંચાલો, મત્સ્યો, ક્ષત્ર્યો અને મહારથી પાંડવો છંછેડાયલા સર્પોની પેઠે કૂંકાડા મારીને આપણા ચોક્કસાતું ચાતરકથી ઘેરી વળ્યા છે. ^૩ વળી આ પાંડવો રણમાં વિજયી બનીને હર્ષની ગર્જનાઓ કરે છે અને ઇંદ્ર સરખા બળિયા પાંચાલોના અનેક મહારથીઓ સિંહનાદો કરી રહ્યા છે. ^૪

કર્ણ બોલ્યો : આ રણમાં સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ જો કદાચ અર્જુનનું રક્ષણ કરવા આવશે, તો પણ હું તેનો પરાજય કરીશ અને અર્જુનને શીઘ્ર હલ્લી નાખીશ. ^૫ હે ભારત ! તું શાંત થા. આ તારી પાસે હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, મારી સામે આવેલા પાંડુના પુત્રોને તથા સર્વ પાંચાલોને હું જરૂર મારીશ. ^૬ હે રાજા ! કાતિક-સ્વામીએ જન્મ ઇંદ્રને વિજય અપાવ્યો હતો, તેમ હું તને વિજય અપાવીશ. મારે તારું પ્રિય કરવું છે, એ કારણથી જ હું જીવી રહ્યો છું. ^૭ પાંચ પાંડવોમાં અર્જુન બધા કરતાં અધિક બળવાન છે, માટે તેની સામે હું ઇંદ્રે નિર્માણ કરેલી મારી આ અભાય શક્તિ દેંદ્રીશ. ^૮ હે માનનીય રાજા ! તે મહાન ધનુર્ધર અર્જુન મારી શક્તિના પ્રદારથી માર્યો જશે, એટલે તેના બીજા ભાઈઓ તારે

વશ થશે અથવા ફરીથી વનમાં ચાલ્યા જશે. ^૯ માટે હે કુરુરાજ ! હું જ્યાં મુખી જીવતો છું, ત્યાં મુખી તારે જરા પણ ખેડ કરવો નહિ. હું એકત્ર થયેલા સર્વ પાંડવોને આ યુદ્ધમાં જીતીશ. ^{૧૦} વળી મારી સામે આવેલા પાંચાલો, ક્ષત્ર્યો અને સર્વ યાદવોને પણ બાણસમૂહોથી કાપી નાખીશ અને આ ભૂમિ તને સોંપીશ. ^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : કર્ણે એ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે શારદત મહાબાહુ કૃપાચાર્યે ટોળ કરીને કર્ણને હસતાં હસતાં કહ્યું : ^{૧૨} 'વાહ વાહ, અલ્યા કર્ણ ! તે બહુ હીક કહ્યું હોં ! આ બિચારો કુરુરાજ તારા વડેજ ધણિયાતો છે; પણ આ સંધાપુત્ર ! તારા જેવા ધણીને આગળ કરી જો બોલવા માગતીજ કામ થઈ જતું હોય, તો તો શું જોઈએ ? ^{૧૩} હે કર્ણ ! તું આ કુરુરાજની આગળ બઠાઈએ તો ધણી મોટી મોટી હાંઠ છે, પરંતુ તારું એવું કાઈ પરાક્રમ અથવા ક્ષણ તો ક્યાંયે દેખાતું નથી. ^{૧૪} હે સૂતનંદન ! અમે પાંડુના પુત્રોની સાથે તારો અનેક વાર ભેટો થયેલો જોયો છે, પણ તે સર્વ સમાગમોમાં પાંડવોએ તને હરાવ્યોજ છે. ^{૧૫} વળી આ કર્ણ ! જ્યારે ગંધર્વો આ દુર્યોધનરાજને બાંધી જકડીને હઠાવી જતા હતા, ત્યારે બિચારાં સર્વ સેન્યોએ યુદ્ધ કર્યું હતું, પણ તું તો સૌની આગળ યઈને એકલોજ પલાયન કરી ગયો હતો ! ^{૧૬} વળી હે કર્ણ ! વિરાટનગરમાં પણ સર્વ એકઠા મળેલા કૌરવોને અર્જુને જીતી લીધા હતા અને તારા પોતાનો પણ તારા ભાઈ સહિત યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો હતો. ^{૧૭} અરે ! તું અર્જુન એકલાની આગળ પણ રણગણમાં બોમો રહેવાને સમર્થ નથી, તો કૃષ્ણ સહિત સર્વ પાંડવોને જીતવાનો તું કેમ ઉત્સાહ કરે છે ? ^{૧૮} માટે હે કર્ણ ! કંઈ બોલ્યા વિના ચૂપચાપ યુદ્ધ કર્યો કર. દે ચૂતપુત્ર ! તું નકામો

બહુ બકવાદ શા માટે કરે છે ? બહુ બોલ્યા વિના જે પરાક્રમ કરી દેખાડવું, તેજ ખરેખર સત્પુરુષો-નું વ્રત છે.^{૧૯} હે સૂતપુત્ર ! શરદઋતુના મેઘની પેઠે ઠાલો ગાજીને તું તદ્દન નકામો જ દેખાય છે. છતાં હે કર્ણ ! રાજ દુર્યોધન તે કંઈ સમજતો નથી.^{૨૦} હે કર્ણ ! જ્યાં સુધી તને અર્જુનનાં દર્શન થયાં નથી, ત્યાં સુધી ગાજવું હોય તેટલું ગાજ લે; પણ અર્જુનને સમીપમાં જોઈને તારું ગાજવું દુર્લભ થઈ પડશે.^{૨૧} જ્યાં સુધી તને અર્જુનનાં બાણોને ભેટો થયો નથી, ત્યાં સુધી તું ગાજ્યા કર ! પણ જ્યારે અર્જુનનાં બાણોથી તું વીંધાઈ જઈશ, ત્યારે તારું ગાજવું અસમ્યક થઈ પડશે.^{૨૨} ખરેખર ! ક્ષત્રિયો ! બાહુઓથી શૂરા કહેવાય છે, બ્રાહ્મણો વાણીથી શૂરા કહેવાય છે, અર્જુન ધનુષ્યથી શૂરા કહેવાય છે અને જો કર્ણ ! તું તો માત્ર મનોરથોથી જ શૂરા છે.^{૨૩} અરે, જરા તો વિચાર કર કે જેણે સાક્ષાત્ રુદ્ર દેવને પણ યુદ્ધ આપી પ્રસન્ન કર્યા છે, તે અર્જુનને 'ઠાણ મારી શકે તેમ છે ?' આમ એ કૃપાચાર્યે કર્ણને ઠાપાઓ, ત્યારે ચોદાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે કર્ણ કૃપાચાર્ય પ્રત્યે બોલી ઊઠ્યો : 'વર્ષાઋતુમાં મેઘો જેવી ગર્જનાઓ કરે છે, તેવી શૂરા પુરુષો પણ નિત્ય ગર્જનાઓ કરે છે અને તે ઋતુમાં વાવેલું બીજ જેમ તલ્કાળ ફળ આપે છે, તેમ શૂરાઓ પણ શીઘ્ર ફળ આપે છે. રણના મોખરામાં જોમા રહીને તેઓ જો યુદ્ધના મહાન ભારને ઉઠાવતા હોય અને તેમાં જો તેઓ આત્મશ્લાધા કરતા હોય, તો એ શૂરાઓ જરા પણ દોષપાત્ર નથી, એમ મને લાગે છે. પુરુષ જે ભારને ઉઠાવના માટે મનમાં નિશ્ચય કરે છે, તેમાં તેને દૈવ અવશ્ય સહાય કરે છે. વળી હું તો ઉદ્યોગને સાથે રાખી આ ભારને ઉઠાવના ધારું છું. હે બ્રાહ્મણ ! હું સંઘ્રામમાં સાત્યકિ તથા કૃષ્ણ સહિત પાંડવોનો

નાશ કરીને એ ગર્જના કરું, તો તેમાં તમારું શું બચ છે ?^{૨૪-૨૬} જે પુરુષો શૂરા અને પંડિત છે, તેઓ શરદઋતુના મેઘોની પેઠે વૃથા ગર્જના કરતા નથી; પણ તેઓ પોતાનું સામર્થ્ય બહુ પછી જ ગાજે છે.^{૨૭} હે ગૌતમવંશી બ્રાહ્મણ ! હું રણમાં સજ્જ થયેલા કૃષ્ણને તથા અર્જુનને જીતવાનો મનમાં ઉત્સાહ ધરાવું છું અને પછી જ આ પ્રમાણે ગાજું છું.^{૨૮} હે બ્રાહ્મણ ! મારી આ ગર્જનાતું ફળ તું જોજ. આ રણસંઘ્રામમાં કૃષ્ણ, સાત્યકિ અને બીજા કેટલાએક અત્યુચરો સહિત પાંડવોનો નાશ કરી હું તદ્દન નિષ્કંટક થયેલી આ સઘળી પૃથ્વીને દુર્યોધનરાજને સમર્પણ કરીશ.'

કૃપાચાર્ય બોલ્યા : હે સૂતપુત્ર ! આ તારા મનોરથના બકવાદો મારા માન્યામાં આવતા નથી.^{૨૯,૩૦} તું આ રીતે અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડુપુત્ર ધર્મરાજને સદા આક્ષેપ કર્યા જ કરે છે. પણ તું સમજતો નથી કે, જે સ્થળે યુદ્ધકુશળ અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ હોય છે, તે સ્થળે વિજય અવશ્ય હોય છે.^{૩૧} દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, મનુષ્યો, સર્પો અને રાક્ષસો સુદ્ધાં રણમાં કવચધારી થઈને આવ્યા હોય, તોપણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને જીતી શકે તેમ નથી. વળી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ બ્રાહ્મણભક્ત, સાત્યવચની, જિતેન્દ્રિય, ગુરુ-દેવનો પૂજક, નિત્ય ધર્મપરાયણ વિરોધે કરી અસ્ત્રકુશળ, ધૈર્યવાન અને કૃતજ્ઞ છે. વળી તેના ભાઈઓ પણ બળવાન અને સર્વ અસ્રોમાં પરિશ્રમ કરી ચૂકેલા છે. એટલું જ નહિ, તેઓ ગુરુસેનામાં તત્પર, બુદ્ધિમાન, નિત્ય ધર્મોચરણી, યશસ્વી, અનેક સંયોધવાળા, ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી, અતિ પ્રેમ ધરાવનારા અને યુદ્ધમાં સારી રીતે પ્રહાર કરનારા છે.^{૩૨-૩૬} વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી, દૌર્યોધિ, જનમેજય, ચંદ્રસેન, રુદ્રસેન, શ્રીતિર્ધર્મો, દ્રુપ, અંધર, વસુચંદ્ર, દામચંદ્ર, સિંહચંદ્ર અને

અધ્યાય ૧૫૮મો

કર્ણ અને કૃપાચાર્યને વચનકલહ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ઉદીર્યમાણ તદ્વદ્ધા પાંડવાનાં મહદ્વલ્મ્ ।

અવિપદ્યં ચ મન્વાનઃ કર્ણ દુર્યોધનોઽવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પાંડવોના મહાન સૈન્યને આગળ વધતું જોઈને તથા તેને સહન કરતું અશક્ય માનીને, દુર્યોધને કર્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ 'હે મિત્રવત્સલ ! મિત્રોને સહાય કરવાનો આ ખરો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હે કર્ણ ! આ યુદ્ધમાં આપણા સર્વ મહારથી યોદ્ધાઓનું હવે તું રક્ષણ કર.^૨ જો, જો ! પાંચાલો, મત્સ્યો, કેકયો અને મહારથી પાંડવો છંછેડાયલા સર્પોની પેઠે ફૂંકાડા મારીને આપણા યોદ્ધાઓને ચોતરફથી ઘેરી વળ્યા છે.^૩ વળી આ પાંડવો રણમાં વિજયી બનીને હર્ષની ગજનાઓ કરે છે અને ઇંદ્ર સરખા બળિયા પાંચાલોના અનેક મહારથીઓ સિંહનાદો કરી રહ્યા છે.'^૪

કર્ણ બોલ્યો : આ રણમાં સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ જો કદાચ અન્તુંનતું રક્ષણ કરવા આવશે, તો પણ હું તેનો પરાજય કરીશ અને અન્તુંનને શીઘ્ર હણી નાખીશ.^૫ હે ભારત ! તું શાંત થા. આ તારી પાસે હું સત્ય પ્રતિષ્ઠા કરું છું^૬ કે, મારી સામે આવેલા પાંડુના પુત્રોને તથા સર્વ પાંચાલોને હું જરૂર મારીશ.^૭ હે રાજા ! કાતિકસ્વામીએ જમ ઇંદ્રને વિજય અપાળ્યો હતો, તેમ હું તને વિજય અપાવીશ. મારે તારું પ્રિય કરતું છે, એ કારણથી જ હું જીવી રહ્યો છું.^૮ પાંચિય પાંડવોમાં અન્તુંન બધા કરતાં અધિક બળવાન છે, માટે તેની સામે હું ઇંદ્રે નિર્માણ કરેલી મારી આ અમોઘ શક્તિ દેખીશ.^૯ હે માનનીય રાજા ! તે મહાન ધનુર્ધર અન્તુંન મારી શક્તિના પ્રદારથી માર્યો જશે, એટલે તેના બીજા બાઈઓ તારે

વશ થશે અથવા ફરીથી વનમાં ચાલ્યા જશે.^{૧૦} માટે હે કુરુરાજ ! હું જ્યાં સુધી જીવતો છું, ત્યાં સુધી તારે જરા પણ ખેડ કરવો નહિ. હું એકત્ર થયેલા સર્વ પાંડવોને આ યુદ્ધમાં જીતીશ.^{૧૦} વળી મારી સામે આવેલા પાંચાલો, કેકયો અને સર્વ યાદવોને પણ બાણસમૂહોથી કાપી નાખીશ અને આ ભૂમિ તને સોંપીશ.^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : કર્ણે એ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે શારદ્વત મહાબાહુ કૃપાચાર્યે ટાળા કરીને કર્ણને હસતાં હસતાં કહ્યું :^{૧૨} 'વાહ વાહ, અલ્યા કર્ણ ! તે બહુ ઠીક કહ્યું હોં ! આ બિચારે કુરુરાજ તારા વડેજ ધણિયાતો છે; પણ એ રાધાપુત્ર ! તારા જેવા ધણીને આગળ કરી જો બોલવા માત્રથી જ કામ થઈ જતું હોય, તો તો શું જોઈએ?^{૧૩} હે કર્ણ ! તું આ કુરુરાજની આગળ બહાઈએ તો ધણી મોટી મોટી હાંકે છે, પરંતુ તારું એવું કાઈ પરાક્રમ અથવા ક્ષણ તો ક્યાંયે દેખાતું નથી.^{૧૪} હે સૂતનંદન ! અમે પાંડુના પુત્રોની સાથે તારા અનેક વાર ભેટા થયેલાં જોયાં છે, પણ તે સર્વ સમાગમોમાં પાંડવોએ તને હરાવ્યો જ છે.^{૧૫} વળી એ કર્ણ ! જ્યારે ગંધર્વો આ દુર્યોધનરાજને બાંધી નકલીને ઊઠાવી જતા હતા, ત્યારે બિચારાં સર્વ સૈન્યોએ યુદ્ધ કર્યું હતું, પણ તું તો સૌની આગળ યદ્યપે એકલો જ પક્ષાયન કરી ગયો હતો!^{૧૬} વળી હે કર્ણ ! નિરાટનગરમાં પણ સર્વ એકઠા મળેલા કૌરવોને અન્તુંનને જીતી લીધા હતા અને તારા પોતાનો પણ તારા બાઈ સહિત યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો હતો.^{૧૭} અરે ! તું અન્તુંન એકલાની આગળ પણ રણંગણમાં જામે રહેવાને સમર્થ નથી, તો કૃષ્ણ સહિત સર્વ પાંડવોને જીતવાનો તું કેમ ઉત્સાહ કરે છે?^{૧૮} માટે હે કર્ણ ! કઈ બોમ્બા વિના ચૂપચાપ યુદ્ધ કર્યાં કર. હે ચૂતપુત્ર ! તું નકામ

બહુ બકવાદ શા માટે કરે છે ? બહુ બોલ્યા વિના
જે પરાક્રમ કરી દેખાડવું, તેજ ખરેખર સત્પુરુષો-
તું જાત છે.^{૧૮} હે સૂતપુત્ર ! શરદઋતુના મેઘની
પેઠે ઠાંસો ગાળને તું તદ્દન નકામો જ દેખાય છે.
છતાં હે કર્ણ ! રાજા દુર્યોધન તે ઈર્ષ સમજતો
નથી.^{૨૦} હે કર્ણ ! જ્યાં સુધી તને અર્જુનનાં
દર્શન થયાં નથી, ત્યાં સુધી ગાજવું હોય તેટલું
ગાજ લે; પણ અર્જુનને સમીપમાં જોઈને તારું
ગાજવું હલ્કા થઈ પડશે.^{૨૧} જ્યાં સુધી તને
અર્જુનનાં બાણોનો ભોટો થયો નથી, ત્યાં સુધી
તું ગાજ્યા કર ! પણ જ્યારે અર્જુનનાં બાણોથી
તું વીંધાઈ જઈશ, ત્યારે તારું ગાજવું અશક્ય
થઈ પડશે.^{૨૨} ખરેખર ! ક્ષત્રિયો ! બાહુઓથી
શર કહેવાય છે, બ્રાહ્મણો વાણીથી શર કહેવાય
છે, અર્જુન ધનુષ્યથી શર કહેવાય છે અને જો
કર્ણ ! તું તો માત્ર મનોરથોથી જ શર છે.^{૨૩}
અરે, જરા તો વિચાર કર કે જણે સાક્ષાત્ રુદ્ર-
દેવને પણ યુદ્ધ આપી પ્રસન્ન કર્યા છે, તે અર્જુન-
ને હોણ મારી શકે તેમ છે ? આમ જો કૃપાચાર્ય
કર્ણને કોપાગ્નો, ત્યારે યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો
તે કર્ણ કૃપાચાર્ય પ્રત્યે બોલી ઊઠ્યો : ‘વર્ષાઋતુમાં
મેઘો ભેવી ગર્જનાઓ કરે છે, તેવી શર પુરુષો
પણ નિત્ય ગર્જનાઓ કરે છે અને તે ઋતુમાં
વાવેલું બીજ જમ તત્કાળ ફળ આપે છે, તેમ
શરોઓ પણ શીઘ્ર ફળ આપે છે. રણના મોખરામાં
જિભા રહીને તેઓ જો યુદ્ધના મહાન ભારને
ઉઠાવતા હોય અને તેમાં જો તેઓ આત્મશ્લાઘા
કરતા હોય, તો જો શરોઓ જરા પણ દોષપાત્ર
નથી, એમ મને લાગે છે. પુરુષ જ ભારને ઉઠા-
વવા માટે મનમાં નિશ્ચય કરે છે, તેમાં તેને દેવ
અવરથ સહાય કરે છે. વળી હું તો ઉદ્યોગને સાથે
રાખી આ ભારને ઉઠાવવા ધારું છું. હે બ્રાહ્મણ !
હું સંઘામમાં સાત્યકિ તથા કૃષ્ણ સહિત પાંડવોનો

નાશ કરીને જો ગર્જના કરું, તો તેમાં તમારું શું
બચે છે ?^{૨૪-૨૬} જ પુરુષો શર અને પાંડિત
છે, તેઓ શરદઋતુના મેઘોની પેઠે વૃથા ગર્જના
કરતા નથી; પણ તેઓ પોતાનું સામર્થ્ય બહુ
પછી જ ગાજે છે.^{૩૦} હે ગૌતમવંશી બ્રાહ્મણ ! હું
રણમાં સજ્જ થયેલા કૃષ્ણને તથા અર્જુનને જીત-
વાનો મનમાં ઉત્સાહ ધરાવું છું અને પછી જ આ
પ્રમાણે ગાજું છું.^{૩૧} હે બ્રાહ્મણ ! મારી આ
ગર્જનાનું ફળ તું જોજ. આ રણસંઘામમાં કૃષ્ણ,
સાત્યકિ અને બીજા ઠેટલાએક અનુચરો સહિત
પાંડવોનો નાશ કરી હું તદ્દન નિષ્કંટક થયેલી આ
સવળી પૃથ્વીને દુર્યોધનરાજને સમર્પણ કરીશ.’

કૃપાચાર્ય બોલ્યા : હે સૂતપુત્ર ! આ તારા
મનોરથના બકવાદો મારા માન્યમાં આવતા
નથી.^{૩૨, ૩૩} તું આ રીતે અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ અને
પાંડુપુત્ર ધર્મરાજને સદા આક્ષેપ કર્યા જ કરે છે.
પણ તું સમજતો નથી કે, જે સ્થળે યુદ્ધકુશળ
અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ હોય છે, તે સ્થળે વિજય
અવરથ હોય છે.^{૩૪} દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, મનુષ્યો,
સર્પો અને રાક્ષસો સુદ્ધાં રણમાં ઈવયધારી થઈને
આગ્યા હોય, તોપણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન-
ને જીતી શકે તેમ નથી. વળી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર-
રાજ બ્રાહ્મણભક્ત, સત્યવચની, જિતેન્દ્રિય, ગુરુ-
દેવનો પૂજક, નિત્ય ધર્મપરાયણ વિશેષે કરી
અશ્વકુશળ, ધૈર્યવાન અને કૃતજ્ઞ છે. વળી તેના
ભાઈઓ પણ બળવાન અને સર્વ અસ્રોમાં પરિ-
શ્રમ કરી ચૂકેલા છે. એટલું જ નહિ, તેઓ
ગુરુસેવામાં તત્પર, ભુદ્ધિમાન, નિત્ય ધર્માચરણી,
યશસ્વી, અનેક સંબંધિવાળા, ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી,
અતિ પ્રેમ ધરાવનારા અને યુદ્ધમાં સારી રીતે
પ્રહાર કરનારા છે.^{૩૫-૩૮} વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી,
દૌમંથિ, જનમેજય, ચંદ્રસેન, રુદ્રસેન, શ્રીતિર્થમા,
મુત્ર, અધર, વસુચંદ્ર, દામચંદ્ર, સિંહચંદ્ર અને

સુતેજન આદિ દ્રુપદના પુત્રો તથા મોટાં મોટાં
અગ્નિને બાણનારે દ્રુપદરાજ પોતે પણ તે પાંડવો
માટે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા છે. વળી પુત્રો સહિત
મત્સ્યરાજ (વિરાટ), શતાનીક, સૂર્યદત્ત, શ્રુતા-
નીક, શ્રુતધ્વજ, બલ્લાનીક, જયાનીક, જયાશ્વ,
સ્થવાહન, ચંદ્રોદય તથા સમસ્થ નામના વિરાટ-
રાજના સુંદર ભાઈઓ અને નકુળ, સહદેવ,
દ્રૌપદીના પુત્રો તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચ પણ તેમને
માટે યુદ્ધ કરે છે. આ બધા જમને માટે યુદ્ધ કરે
છે, તેમનો કદી નાશ થવાનો નથી. ^{૪૮-૪૩} વળી
આ ઉપરાંત બીજા ઘણા યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરાજની
સહાયમાં છે. અરે ! એકલા ભીમસેન અને અર્જુન
જ એ ધારે, તો દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, યક્ષો,
રાક્ષસો, ભૂતગણો, સર્પો અને હાથીઓ સહિત
આ સર્વ જગતનો પોતાનાં અગ્નિના પરાક્રમથી
સંહાર કરી શકે તેમ છે. વળી એકલા યુધિષ્ઠિ-
રાજ પણ પોતાની ધૈર્યદૃષ્ટિથી આ સમગ્ર પૃથ્વીને
બાળી શકે તેમ છે. હે કર્ણ ! અમાપ બળવાળા
શ્રીકૃષ્ણ જમને માટે કવચધારી થયા છે, તે તારા
શત્રુઓનો તું કેમ રણમાં પરાજય કરવા માટે
ઉત્સાહ ધરે છે? આ સૂતપુત્ર ! તું આ રણમાં
શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ કરના ઉત્સાહ રાખે છે, એ અવ-
શ્ય તારી એક મોટી મૂર્ખતા-ભૂલ જ છે. ^{૪૪, ૪૭}

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કૃપાચાર્યના
એ કથન પર રાધાપુત્ર કર્ણ ખડખડાટ હસ્યો અને
શારદ્રત ગુરુ કૃપાચાર્ય પ્રત્યે તે આ પ્રમાણે
બોલ્યો : ' હે બ્રહ્મા ! પાંડવોને હિંદીને તમે જ
વચન કહ્યું છે તે સત્ય છે. ખરેખર ! પાંડવોમાં
તમારા કહેવા પ્રમાણેના ગુણો અને તેથી પણ
અધિક ગુણો છે. વળી હું બાણ છું કે, ઇંદ્ર
સહિત દેવો, દેવ્યો, યક્ષો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો
કે રાક્ષસો પણ પાંડવોને યુદ્ધમાં જીતી શકે તેમ
... .. પેલી શક્તિથી હું પાંડવોને

જીતીશ. હે બ્રાહ્મણ ! આ અમોઘ શક્તિ મને
ઇંદ્રે આપેલી છે. આ શક્તિથી હું અર્જુનનો
વધ કરીશ. ^{૪૮-૫૨} આમ અર્જુન જ્યારે માર્યો
જશે, ત્યારે એના બીજા ભાઈઓ અર્જુન વિનાના
થઈને પૃથ્વીને ભોગવવા કદી સમર્થ થશે નહિ. ^{૫૩}
પછી હે ગૌતમવંશી ! તે સર્વનો વિનાશ થતાં
સસુદ્ર પર્વતની આ સઘળી પૃથ્વી વિનાશપ્રયાસે
કૌરવરાજને સ્વાધીન થઈ રહેશે. ^{૫૪} ઉત્તમ ઉપાયો
યોજવાથી આ જગતમાં સર્વ અર્થો સિદ્ધ કરી
શકાય છે, એમાં સંશય નથી. હે ગૌતમ ! આ
અર્થને બરાબર સમજીને જ હું ગર્જના કરું
છું. ^{૫૫} વળી તમે બ્રાહ્મણ છો, હવે તો વૃદ્ધ થયા
છો અને તેથી જ યુદ્ધ કરવામાં અશક્ત પણ છો.
પાંડવો પરના સ્નેહની લાગણીથી કેવળ મોહવશ
થઈને જ તમે મારું અપમાન કરો છો. ^{૫૬} પણ
આ દુષ્ટયુક્તિના બ્રાહ્મણ ! હવે જો તું ક્રીડી મને
આતુ અપ્રિય વચન કહીશ, તો આ તક્ષવાસને
જાંચકીને તારી જાલ વાઢી લઈશ. ^{૫૭} આ દુર્મતિ
વિપ્ર ! આ રણમાં તું પાંડવોની સ્તુતિ કરવા
છરછે છે અને કૌરવોનાં સર્વ સૈન્યોને ભયભીત
કરી નાખે છે, પણ હે બ્રાહ્મણ ! આ બાબતમાં
પણ તને હું યથાર્થ વાક્ય કહું છું, તે તું સાંભળ.
દુર્યોધન, દ્રોણાચાર્ય, શકુનિ, દુર્યુધ, જય,
કાંશસન, વૃષસેન, મદ્રરાજ, તું, સૌમદત્ત, ભૂરિ,
અશ્વત્થામા અને વિવિંશતિ-આ સર્વ યુદ્ધકુશળ
યોદ્ધાઓ કવચો ધારણ કરીને જ્યાં સજ્જ થઈ
જાયા રહે, ત્યાં ઇંદ્ર સરખો બળવાન એવો કયો
નરશત્રુ તેમના ઉપર વિજય મેળવી શકે? એ સર્વ
યોદ્ધાઓ શરા છે, અસ્ત્રકુશળ છે, બળવાન છે,
સ્વર્ગને મેળવવા છરછે છે, ધર્મને સમજે છે અને
યુદ્ધ કરવામાં પણ ઘણા નિપુણ છે. અરે ! તેઓ
જો કદાચ ધારે તો દેવોને પણ યુદ્ધમાં હણી શકે
તેવા છે. ^{૫૮-૬૨} આ સર્વ યોદ્ધાઓ પાંડવોનો

વન કરવાની ઇચ્છાથી તથા કુરુરાજના વિજયની આકાંક્ષા રાખીને, કવચો પહેરી પહેરીને સંઘામ માં જાતા રહેશે. ^{૧૩} છતાં હું માતું છું કે, અતિ-બળવાન પુરુષોનો પણ યુદ્ધમાં જય થવો તે તો દેવાધીન છે, કારણ કે મહાબાહુ ભીષ્મ જેવા પણ સેંકડો બાણોથી વીધાઈ જઈને રણમાં સતા છે વળી વિકર્ણ, ચિત્રસેન, બાહ્લિકરાજ, જયદ્રથ, ભરિચના, જય, જલસધ, સુદક્ષિણ, રથીશ્રેષ્ઠ શસ્ત્ર અને વીર્યવાન ભગદત્ત-આ બધા રાજાઓ અને એ ઉપરાંતના બીજા મહારાજાઓ પણ સંઘામમાં પાંડવોને હાથે હણાયા છે. એ મહારાજાઓને દેવો પણ સદેજ જીતી શકે એમ નહોતું. તેઓ યુદ્ધમાં શરા હતા અને પાંડવો કરતાં પણ અતિશય બળવાન હતા તો એ અમ પુરુષ ! એમાં દેવયોગ સિવાય બીજું તુ શું માને છે ? ^{૧૪-૧૭} વળી અદ્યા એ બ્રાહ્મણ ! દુર્યોધનના જે શત્રુઓની તું સતત સ્તુતિ કર્યા કરે છે, તેમના પણ સેંકડો અને હજારો શરાઓ આ રણમાં હણાયા છે ^{૧૮} આ અત્યારે વર્તમાન કાળમાં પણ કુરુઓનાં તથા પાંડવોનાં સર્વ સૈન્યો નો સાથે જ શય થાય છે, તો તેમાં પાંડવોનો કોઈ જાતનો પ્રભાવ હોય એમ મને જરા પણ દેખાતું નથી ^{૧૯} છતાં એ નીચ બ્રાહ્મણ ! તું જમને નિત્ય બળવાન માને છે, તેમની સાથે જ રણમાં યુદ્ધ કરવા માટે હું યથાશક્તિ યત્ન કરીશ દુર્યોધનના હિતને માટે હું મારાથી બનતી કોશિશ કરના મથીશ, તોપણ જય તો દેવાધીન જ છે ^{૨૦}

પતિ શ્રીમદ્મારતમા દ્રોણપર્વ તર્ગત ધર્માક્યવધપર્વમા
'સતિયુદ્ધમા દ્વાપાર્ય' અને કર્ણના વાક્યો
નામનો અધ્યાય ૧૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૭ મો

કર્ણને પોતાના અભિમાનનું મળેલું ફળ

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

તથા પરુપિતં દ્વદ્વા સ્તપ્તુષેણ માતુલમ્ ।

સદ્ગમુદ્યમ્ વેગેન દ્રૌણિરમ્બપતદ્ દ્રુતમ્ ॥ ૧ ॥

સત્ય બોલ્યો સૂતપુત્ર કર્ણે આ પ્રમાણેનાં કઠોર વચનો કહીને પોતાના મામાનો તિરસ્કાર કર્યો, તે બેઠું અશ્વત્થામા હાથમાં તલનાર જાંચી કરીને વેગપૂર્વક કર્ણ સામે ધર્યા. ^૧ જેમ દ્રોઈએકં સિદ્ધ મદમત્ હાથી સામે ચઢી બય, તેમ પરમ ક્રોધેલા અશ્વત્થામા કુરુરાજના દેખતાં કર્ણ સામે ચઢી ગયા. ^૨

અશ્વત્થામા બોલ્યા એ નરાધમ ! મારા શરા મામા અર્જુનના સત્ય શુણોતું ક્યન કરે છે, ત્યારે હે સાવ દુર્ભતિયા ! તું દ્રેષને લીધે તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. ^૩ તું બળે સર્વ લોકમાં એકમાત્ર ધનુર્ધર હોય તેમ શરવીરતાપૂર્વક બકાશ મારે છે, તને ગર્વનું ભૂત ભરાયું છે અને સંઘામમાં તું કોઈને ગણનામાં જ લેતો નથી ^૪ પણ ગાડીવખારી અર્જુને આજે યુદ્ધમાં તારે પરાજય કર્યો અને તારી જ સમક્ષ તેણે જય દ્રથરાજને મારી નાખ્યો, ત્યારે તારાં પરાક્રમ અને અસ્થા ક્યાં જાધી ગયાં હતાં ^૫ એ અમ સૂત પુત્ર ! જેણે પૂર્વે સાક્ષાત્ મહાદેવની સાથે યુદ્ધ કર્યું છે, તે અર્જુનને તું કેવળ વૃથા મનોરથ માનથી જીતના ઇચ્છે છે ^૬ શ્રીકૃષ્ણની સાથે રહેલા અને સર્વ શસ્ત્રારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અર્જુન ને ઇંદ્ર સહિત દેવો કે અસુરો પણ જીતના સમર્થ નથી ^૭ તો પછી હે દુષ્ટયુદ્ધિ કર્ણ ! લોકમાં એક જ વીર ગણાતા તે અજિત અર્જુનને તું આ રાજાઓને સાથે રાખીને ક્યાંથી જીતશે ? ^૮ એ દુષ્ટયુદ્ધિ નરાધમ ! હવે તુ જાઓ રહેજ અને એજ, હે અવળમતિયા ! હું પોતે જ આજ તારા

સૂતપુત્ર કહ્યું જરાયે ગભરાયો ન હતો, તેમ ત્રાસ પણ પામ્યો ન હતો. પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સંચામોમાં કદી પરાજય નહિ પામનારો, યુદ્ધમાં ઝડપથી કામ કરનારો અને મહાબળવાન એવો તે કહ્યું તમારા પુત્રોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા લાગ્યો. પ્રલયકાળના સસુદ્રની પેઠે હજાળા મારતા તે અદ્ભુત સૈન્યસાગરને તે બળવાન આ પ્રમાણે ચોતરફથી અટકાવી રહ્યો. પછી શત્રુપક્ષના રાજાઓ પણ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને એ કહ્યુંને બાળવા લાગ્યા.^{૨૬-૩૧} તે સેંકડો અને હજારો રાજાઓ પોતાનાં ધનુષ્યોને ધુણાવતા હતા અને દૈત્યગણો જમ ઈંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ તેઓ રાધાપુત્રની સાથે યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા.^{૩૨} હે પ્રભુ ! રાજાઓએ પ્રકટ કરેલી બાણવૃષ્ટિને કહ્યું સામેથી બાણોનો તેવો જ મારો ચલાવીને ચારે તરફથી વીંખી નાખી હતી.^{૩૩} પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં ઈંદ્રનું દાનવો સાથે જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ સામસામા બદલો વાળવા ઇચ્છતા તે યોદ્ધાઓનું આ યુદ્ધ યર્થ રહ્યું હતું.^{૩૪} તે સમયે અમે સૂતપુત્ર કહ્યુંના હાથની અદ્ભુત ચાલાકી જોઈ હતી; કારણ કે સર્વ તરફથી સાવધાન રહેલા શત્રુયોદ્ધાઓ અને યુદ્ધમાં પહોંચી વળ્યા ન હતા.^{૩૫} મહારથી રાધા નંદને રાજાઓનાં સંખ્યાબંધ બાણોને અટકાવી લીધાં હતાં અને તેણે તેમના રથોની ધૂંસરીઓમાં, ઇસોમાં, છત્રોમાં, બળઓમાં તથા ઘોડાઓમાં પોતાના નામના ચિહ્નવાળાં બાણો ઘોચવા માંડ્યાં હતાં. જોતજોતામાં તે સર્વ રાજાઓ કહ્યુંનાં બાણોથી પીડાઈને હાવરાબાવરા બની ગયા.^{૩૬, ૩૭} ટાઢથી ધ્રુજતી ગાયોની જમ તેઓ ત્યાં રણમાં જ આમતેમ ભમવા લાગ્યા. વળી કહ્યું મારી નાખેલા તથા તેનાથી મારી

નખાતા જથ્થાબંધ ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા રથીયોદ્ધાઓ જ્યાં ત્યાં અમારી દૃષ્ટિએ પડતા હતા. હે રાજન ! આખી રણભૂમિ યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા રાજાઓનાં રડવડતાં મસ્તકોથી અને બાહુઓથી ચારે બાજુ છવાઈ ગઈ હતી. મરણ પામેલા, મરણ પામતા અને આમતેમ નાસભાગ કરતા યોદ્ધાઓથી આખું રણક્ષેત્ર યમ-રાજના નગર સમું રોદ્ર દેખાતું હતું. આ પ્રમાણેનું કહ્યુંનું પરાક્રમ જોઈને રાજા કુયોધન અશ્વત્થામા પાસે આવીને આ વાક્ય બોલ્યો : ' આ દંશીલો કહ્યું સર્વ રાજાઓની સાથે રણમાં યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. જરા જુઓ તો ખરા !'^{૩૮-૪૨} જુઓ, કહ્યુંનાં બાણોથી વિહ્વળ થઈને આ પાંડવી સેના દેવી નાસભાગ કરી રહી છે ? ખરેખર ! કાર્તિકેશ્વામીથી સંહાર કરાતી દાનવોની સેના સરખી જ આ સેના દેખાય છે.^{૪૩} પણ જુઓ ! પેલો અર્જુન પોતાની સેનાનો બુદ્ધિમાન કહ્યું પરાજય કર્યો છે તે જોઈને, સૂતપુત્રનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી સન્મુખ જ ધસ્યો આવે છે.^{૪૪} માટે તે અર્જુન આપણા બધાના દેખતાં મહારથી કહ્યુંને યુદ્ધમાં મારી ન જાય તેવી યુક્તિ કરવી જોઈએ.^{૪૫} જોડે અશ્વ-ત્થામા, કૃપાચાર્ય, શલ્ય અને મહારથી હાદિંક્ય સૂતપુત્રનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી અર્જુન સામે ધસી ગયા.^{૪૬} આમ દૈત્યોની સેના સામે ચઢી આવતા ઈંદ્રની પેઠે કૌરવસેના સામે ચઢી આવતા એ અર્જુનને જોઈને તે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા દોડ્યા હતા. હે રાજેન્દ્ર ! અર્જુન પણ પાંચાલ રાજાઓથી વીંટાઈને ઈંદ્ર જમ વૃત્રાસુર સામે ધસી ગયો હતો, તેમ કહ્યું સામે ધસી ગયો.^{૪૭, ૪૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! પ્રલયકાળના યમરાજની પેઠે કોપેલા એ અર્જુનને જોઈને સૂર્યપુત્ર કહ્યું શો ઉપાય લીધો હતો ! જ મહારથી કહ્યું અર્જુનની સાથે નિત્ય સ્પર્ધા કરે છે

અને જે યુદ્ધમાં અતિ ઘણું અર્જુનને જીતવાની આશા રાખે છે, તે સૂર્યપુત્ર કર્ણે પોતાની સામે એકાએક ધસી આવેલા પોતાના નિત્યના અત્યંત વેરી એવા અર્જુન સામે કયાં યોગ્ય પગલાં લીધાં હતાં ? આ તું મને કહે. ૪૯, ૫૦

સંજય બોલે છે : હાથી સામે જમ ઠાઠ હાથી ધસી આવે, તેમ પોતાની સામે ધસી આવેલા અર્જુનને જોઈને કર્ણે જરા પણ ગભરાયા વિના યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો હતો. પોતાની સામે વેગથી ધસી આવતા કર્ણને અર્જુનને સીધાં જનારાં બાણો મૂકી મૂકીને રણમાં છાઈ દીધો, ત્યારે કર્ણે પણ અર્જુનને તેવાં બાણો વડે ઢાંકી દીધો; એટલે વળી અર્જુનને બાણોના સમૂહથી કર્ણને ઘાટી દીધો. ૫૧-૫૩ તે પછી અત્યંત ઢાપેલા કર્ણે ત્રણ બાણો મારી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો; પણ મહાબળવાન અર્જુન કર્ણની તે ઝડપને સાંખી શક્યો નહિ. ૫૪ શત્રુતાપન અર્જુનને તેના તરફ સરાણુ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં, ચળકતા અગ્ર-ભાગવાળાં અને સીંઘાં જનારાં ત્રણેસો બાણો છોડ્યાં. વળી વીર્યવાન અને બળવાન તે અર્જુનને હસતો હોય તેવો ડોળ કરીને ક્રોધપૂર્વક એક બાણુ માર્યું અને કર્ણના કાયા હાથના અગ્ર-ભાગને વીંધી નાખ્યો. ૫૫, ૫૬ એ રીતે વીંધાઈ ગતાં કર્ણના હાથમાંથી ધતુધ્ય છટકી પડ્યું, તો પણ એક અર્ધો નિમેષ જેટલા સમયમાં તે મહા-બળવાન કર્ણે એક બીજું ધતુધ્ય ગ્રહણ કર્યું. ૫૭ એક ચાલાક હાથવાળાની પેઠે તેણે સંખ્યાબંધ બાણો છોડી અર્જુનને છાઈ દીધો. હે ભારત ! અર્જુનને બાણોના વરસાદ વરસાવી હસતાં હસતાં જ કર્ણે છોટકી તે બાણવૃદ્ધિને નાશ કરી નાખ્યો હતો. હે રાજા ! મહાધનુર્ધર એવા તે બંને જણા સામસામે ખેલતા લેવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર ચઢી આવ્યા હતા અને આ પ્રમાણે બાણોની વૃદ્ધિ

કરીને અન્યોન્યને રણમાં છાઈ દેતા હતા. જમ ઠાઠ એક હાથણી માટે ઢાપેલા 'વનના બે હાથી-ઓતું' મહાઅણુત યુદ્ધ થઈ રહે છે, તેમ તે કર્ણ અને અર્જુનનું પણ મહાઅણુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. પછી મહાધનુર્ધર અર્જુનને કર્ણનું તે પરાક્રમ જોઈને ચપળતાપૂર્વક કર્ણના ધતુધ્ય-ને મુદિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું. વળી તેણે ભલ્લજાતનાં બાણો મૂકીને તેના ચારેય ઘોડાને પણ યમસદનમાં પહોંચાડી દીધો. ૫૮-૬૨ વળી તે શત્રુતાપને કર્ણના સારથિના મસ્તકને પણ ધડથી જુદું પાડ્યું. વધુમાં તે પાંડુનંદન પૃથા-પુત્રે બીજાં ચાર બાણો મૂક્યાં અને કપાયેલા ધતુધ્ય-વાળા, માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા તથા રાણાયેલા સારથિવાળા તે કર્ણને તેણે ધાયલ કરી નાખ્યો. એટલે અર્જુનનાં બાણોથી પીડાયેલો તે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ કર્ણ માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથમાંથી એકદમ ફરી પડ્યો અને સત્તર કૃપાચાર્યના રથ પર ચઢી ગયો. શાહુડી જમ પીંછાંઆથી ઢંકા-યેલી હોય છે, તેમ ધાયલ રથેલો તે કર્ણ અનેક બાણોથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો. તેથી જ પોતાના જીવિતના રક્ષણ માટે તે કૃપાચાર્યના રથ પર ચઢી ગયો હતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રાધાપુત્ર કર્ણને પરાજય પામેલો જોઈને તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ અર્જુનનાં બાણોથી કાયર થઈને દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરી રહ્યા. હે રાજા ! પોતાના સૈનિકોને એ પ્રમાણે નાસભાગ કરતા જોઈને રાજા દુર્યોધન તેમને પાછા વાળવા લાગ્યો અને આ વચન બોલ્યો : 'હે રાજા સજિયો ! તમે નાસો નહિ, નાસો નહિ. હાથા રદો. ૬૩-૬૮ અર્જુનનો વડા કરવા માટે આ તું પોતે જ આ પગલે નેની સામે યુદ્ધ કરવા ઝડપું. હું જ પાંડવો-નો, પાંચાલોના તથા સર્વ મોખકયોદ્ધાઓનો નાગ કરીશ. ૬૯ આજે હું ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુન સામે

યુદ્ધ કરીશ. તેથી પાંડવો પ્રલયસમયના કાળના જેવા મારા પરાક્રમને જોઈ રહેશે.^{૭૦} આજે યોદ્ધાઓ રણમાં મારી હંજારે બાણજળોને પતંગોની પંક્તિની પેઠે છૂટેલી નિહાળશે.^{૭૧} શ્રીભક્ષતુની આખરમાં મેઘરાજ જેમ જળમય વૃષ્ટિ કરે છે, તેમ આજે હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કરીને હું યુદ્ધમાં બાણમય વૃષ્ટિ વરસાવીશ, તે સર્વ સૈનિકા જોશે. નમેશ્વં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૃદ્ધીને હું આજે અર્જુનને છતીશ. માટે હે શૂરાઓ ! જિભા રદો, જિભા રદો અને અર્જુનના ભયનો ત્યાગ કરો.^{૭૨, ૭૩} મગરમચ્છોનો નિવાસ ગણાતો મહાસાગર જેમ કાંઠા સામે આવીને અટકી રહે છે, તેમ અર્જુન આજે મારા પરાક્રમને સહન કરી શકશે નહિ.^{૭૪} આમ ઠહીને દુરાધર્મ રાજ દુર્યોધન મોટા સૈન્યને સાથે લઈને અર્જુન સામે ચઢી ગયો. તે સમયે તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ દેખાતાં હતાં.^{૭૫} મહાબાહુ દુર્યોધન આ પ્રમાણે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા પ્રયાણ કરી ગયો, તે જોઈને કૃપાચાર્ય અશ્વત્થામા પાસે આવ્યા અને તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^{૭૬} 'આ મહાબાહુ દુર્યોધનરાજ આ સમયે ઘણો ક્રોધિત થયો છે અને ક્રોધથી બેમાન જેવો બની ગયો છે. તે કેવળ પતંગિયાની વૃત્તિનો આશ્રય કરીને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે.^{૭૭} પણ એ પુરુષવ્યાઘ્ર કૌરવરાજ અર્જુન સામે ભેટા કરીને આપણ સર્વનાં દેખતાં પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ ન કરે તેટલામાં તું તેને અર્જુન સામે જતો અટકાવ.^{૭૮} કુરવંશનો એ વીર રાજા આજે આ અર્જુનનાં બાણોના સપાટામાં ન્યાં સુધીમાં ન આગી પડે. ત્યાં સુધીમાં તું એને રણમાં જતો અટકાવ.^{૭૯} આ આપણો રાજા જેટલામાં કાંચળી વિનાના સર્પ સરખાં અર્જુનનાં ધોર બાણોથી ભરે ન થઈ જાય, તેટલામાં તું એને યુદ્ધમાંથી અટકાવ.^{૮૦} હે માન આપનારા !

આપણે જીવતા જિભા છીએ અને આ દુર્યોધનરાજ કરી કુમક વિના અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરવા માટે જાય તે મને અયોગ્ય સરખું જણાય છે.^{૮૧} હું માતું છું કે, સિંહ સાથે યુદ્ધ કરનારા હાથીનું જીવતર જેમ દુર્લભ થઈ પડે છે, તેમ મુકુટધારી અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરનારા આ કુરરાજનું જીવતર પણ આજે દુર્લભ થઈ પડશે.^{૮૨} પોતાના મામાનાં એ વયનો સાંભળીને શશ્વતારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અશ્વત્થામા ઉતાવળા ઉતાવળા દુર્યોધનને આવું વાક્ય મોટ્યા :^{૮૩} 'ઓ ગાંધારીપુત્ર ! હું ન્યાં સુધી જીવતો છું, ત્યાં સુધી તમારે યુદ્ધ કરવા જવું યોગ્ય નથી. ઓ કુરરાજ ! હું તમારું નિત્ય હિત ઇચ્છું છું. મારો અનાદર કરી તમારે શ્રાંતિમાં ન પડવું જોઈએ કે, 'આ યુદ્ધમાં અર્જુનનો વિજય થશે અને મારો પરાજય થશે.' હે દુર્યોધન ! હું એકલો જ અર્જુનને આગળ વધતો અટકાવીશ. તમે અહીં જિભા રદો.^{૮૪, ૮૫}

દુર્યોધન મોટ્યો : હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તમારા પિતા દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની પુત્રોની પેઠે રક્ષા કરે છે અને તમે પોતે પણ નિત્ય તેમની ઉપેક્ષા કરો છો.^{૮૬} આ યુદ્ધમાં તમારું પરાક્રમ મંદ દેખાય છે, તેમાં મારા ભાગ્યની મંદતા જ કારણભૂત છે અથવા ધર્મરાજનું પ્રિય કરવા માટે કે દ્રૌપદીને રક્ત મનાવવા માટે તમારું પરાક્રમ મંદ પડી ગયું છે કે શું ? અમે તે કંઈ સમજી શકતા નથી.^{૮૭} અરેરે ! મને રાજ્ય-લોભીને ધિક્કાર દેજો ! મારે માટે મારા આ સર્વ બાંધવો, જેઓ હજી કેવળ સુખચેતનાં જ દહાડા કાઢવાને યોગ્ય છે, તેઓ આજે રણમાં અગ્નિત રહીને પણ પરમ દુઃખને પામી રહ્યા છે.^{૮૮} એક માત્ર ગૌતમીના પુત્ર સિવાય સર્વ શમોને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા યુદ્ધમાં સાક્ષાત મહેશ્વર સરખો એવો બીજો કયો પુરુષ પોને

સમર્થ હોવા છતાં પોતાના શત્રુઓનો સંહાર ન કરે?'' એ અશ્વત્થામા ! તમે મારા પર હવે પ્રસન્ન થાઓ અને મારા આ શત્રુઓનો નાશ કરી નાખો. અરે ! દેવો કે દાનવો સુદ્ધાં તમારાં અશ્વોના માર્ગમાં ઊભા રહેવાને સમર્થ નથી. હે દ્રોણપુત્ર ! તમે પાંચાલો અને સોમકાને તેમના અનુચરો સહિત નાશ કરી નાખો. તે સિવાયના બાકી રહેલાઓનો તો અમે બધા જ આપના રક્ષણ તમે રહી સંહાર કરીશું.''' ૫૦, ૬૧

હે બ્રાહ્મણ ! જુઓ, આ સોમકા તથા યશસ્વી પાંચાલો ક્રોધાયમાન થઈને બધે દાવાનળની જમ મારાં સૈન્યોમાં ધૂમી રહ્યા છે.''' ૫૨ હે મહા-બાહુ નરોત્તમ ! અર્જુનનાં રક્ષણ તમે રહેલા આ કેઠકયોદ્ધાઓ મારા સૈન્યને તદ્દન મારી નાખે તે પહેલાં તમે તેમને અટકાવી દો ૫૩ એ શત્રુ-દમન અશ્વત્થામા ! તમે હવે ઉતાવળ કરો અને શીઘ્ર ત્યાં જાઓ. હે મહારાજ ! તમારે જ પહેલાં કે પછી આ કાર્ય કરવાનું છે.''' ૫૪ હે મહા-બાહુ ! સર્વ પાંચાલોનો નાશ કરવા માટે જ તમે ઉત્પન્ન થયા છો. તમે જો બરાબર સજ્જ થશો તો જરૂર આ સર્વ જગતને પાંચાલો વિનાનું કરશો જ.''' ૫૫ સિદ્ધોએ પણ પૂર્વે આ પ્રમાણે જ કહ્યું છે અને તે પ્રમાણે જ અવશ્ય થશે. માટે હે પુરુષવ્યાધ્ર ! તમે તે સર્વ પાંચાલોનો અનુ-ચરો સહિત નાશ કરી નાખો.''' ૫૬ ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ તમારાં અશ્વોના સપાટામાં ઊભા રહેવા-ને સમર્થ નથી, તો પાંડવો અને પાંચાલો તે દાણ માત્ર ? આ હું તમને સત્ય જ કહું છું.''' ૫૭ હે વીર ! આ પાંડવો તથા સોમકયોદ્ધા-ઓ તમારી સામે બળથી યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. આ હું તમને સત્ય કહું છું.''' ૫૮ માટે હે મહા-બાહુ ! જાઓ, જાઓ. આપણે સમય ગાળવો ચોગ્ય નથી. જુઓને, અર્જુનનાં બાણોથી પીડા-

યેલી આ આપણી સેના નાસભાંગ કરી રહી છે.''' ૫૯ હે માન દેનારા મહાબાહુ ! તમે તમારા દિવ્ય તેજથી પાંડવો તથા પાંચાલોને શિક્ષા કરવા સમર્થ છો.''' ૬૦

કથિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન ઘટોત્કચવધપર્વમા 'રાત્રિયુદ્ધમા દુર્યોધનનું વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૫૮નો સમાવેશ

અધ્યાય ૧૬૦ મો

અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ

॥ સ્વયં ઉવાચ ॥

દુર્યોધનેનૈવમુક્તો દ્રોણિરાહવદુર્મદઃ ।

ચક્રારારિવધે યત્નમિન્દ્રો દૈત્યવધે યથા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : દુર્યોધને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ઇંદ્ર જેમ દૈત્યોનો વંધ કરવા યત્ન કર્યો હતો, તેમ તે યુદ્ધકર્મદ અશ્વત્થામાએ શત્રુઓનો વધ કરવા માટે યત્ન કરવા માંડ્યો. ત્યાં એ મહાબાહુએ દુર્યોધનને હૃદયેશીને આવાં વાક્યો કહ્યાં :^૧ 'હે કુરુરાજ ! તું કહે છે તે સત્ય છે. મને તથા મારા પિતાને પાંડવો નિત્ય પ્રિય છે.^૨ તેમ જ હે કુરુદ્રહ ! અમે બન્ને તે પાંડવોને પણ તેવા જ પ્રિય છીએ, છતાં યુદ્ધ કરતી વેળા અમે પરસ્પરની પ્રીતિ બળવતા નથી. હે તાત ! અમે બાણોની પરવા રાખ્યા વિના નિર્ભયની પેઠે અમારી શક્તિ અનુસાર યુદ્ધ કરીએ છીએ.^૩ હે મહારાજ ! હું, કણ્, શલ્ય, કૃપાચાર્ય અને હાર્દિલ્ય પાંડવોની સેનાને આંખના એક પલકારા જટલા સમયમાં જ નાશ કરી નાખીએ તેમ છીએ.^૪ વળી હે મહાબાહુ ! જો અમે આ યુદ્ધમાં ન હોઈએ તો તે પાંડવો પણ આપણી સેનાને એક અર્ધનિમેષ જટલા સમયમાં જ સંહારી નાખે તેમ છે.^૫ હે ભારત ! પાંડવો તથા અમે અમારી શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યા કરીએ છીએ અને તેથી જ તેજ સામે તેજ આવીને શાંત થઈ જાય છે.^૬ આ વાત હું તમને સત્ય જ કહું છું' કે,

જ્યાં સુધી પાંડવો જીવતા છે ત્યાં સુધી પાંડવી સેનાનો અતિબળથી પણ પરાજય કરી શકાય તેમ નથી.^૭ સમર્થ એવા તે પાંડુપુત્રો કેવળ પોતાને માટે જ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે, તેથી તે તારાં સંન્યોનો સંહાર કેમ નહિ કરે? હે કુરુરાજ ! તું અતિશય લોભી છે અને કેવળ કપટને જ જાણે છે. તું સર્વના તરફ શંકાં રાખે છે અને અભિમાની છે; આથી જ તું અમારા વિશે શંકા કરી રહ્યો છે.^૮ હે રાજન્ ! વળી હું માનું છું કે, તું અતિનિંદ્ય, પાપાત્મા અને પાપી છે. આમ એ શુદ્ધ રાજા ! તું પોતે પાપની વાસના-ઓથી ભરેલો દોઈને બીજાઓને વિશે શંકા રાખ્યા કરે છે.^૯ છતાં હે કુરુનંદન ! હું મારો બનતો પ્રયત્ન કરીશ અને તારે માટે મારા જીવિતનો પણ ત્યાગ કરવા તત્પર થઈશ. આ હું તારે માટે યુદ્ધ કરવા ઊપડું છું.^{૧૦} હું શત્રુઓ સાથે બરાબર યુદ્ધ કરીશ અને તેમના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓનો પરાજય કરીશ. હે શત્રુદમન રાજા ! આ સંઘામમાં તારું પ્રિય કરવા માટે હું પાંચાલો, સોમઠો, ઠેકચો તથા બીજા પાંડવયોદ્ધાઓ સાથે સારી રીતે યુદ્ધ કરીશ. આજના યુદ્ધમાં મારાં બાણોથી દાઝી ગયેલા પાંચાલો તથા સોમઠો સિંહે ગભરાવી મૂઢલી ગાયોની પેટે સર્વ દિશાઓમાં પલાયન કરી જશે. આજના યુદ્ધમાં મારા પરાક્રમને જોઈને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ તથા સર્વ સોમઠો આ લોકને અશ્વત્થામામય બનેલો જશે. હું સર્વ પાંચાલોને તથા સોમઠોને યુદ્ધમાં મારી નાખીશ, તે જોઈને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ અત્યંત ખેદ પામશે. હે ભારત ! આ યુદ્ધમાં જ્યાં મારી સામે યુદ્ધ કરશે, તેમને હું હણી જ નાખીશ.^{૧૨-૧૬} હે વીર ! હું તને સત્ય કહું છું કે, મારા હાથના ત્રપાટામાં આવેલા તેઓ કદી છૂટનાના નથી. એ પ્રમાણે તમારા પુત્ર કુર્યો-

ધનને કહીને મહાબાહુ અશ્વત્થામા સર્વ ધનુર્ધરોને ત્રાસ પમાડતા યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયા; કારણ કે સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ તે અશ્વત્થામાને તમારા પુત્રોનું પ્રિય કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી.^{૧૭,૧૮} પછી ગૌતમીપુત્ર અશ્વત્થામાએ રણને મોખરે જઈ પાંચાલો અને ઠેકચોને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે મહારથો ! તમે બધા મારા શરીર ઉપર પ્રહાર કરવા મંડી પડો અને બરાબર સ્થિર થઈ અસ્ત્રો ફેંકવાના આતુર્યને દર્શાવના સાથે મારી સામે યુદ્ધ કરો.' અશ્વત્થામાનાં એ વચનો સાંભળતાંવેંત જ તે સર્વ યોદ્ધાઓ તેમના પર શસ્ત્રોની વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૯,૨૦} હે મહારાજ ! મેં જો જળધારાઓ છોડે, તેમ તે યોદ્ધાઓ બાણોની ધારાઓ છોડવા લાગ્યા; પણ દ્રોણાચાર્યના પુત્રે તે બાણોનો નાશ કરી નાખ્યો અને પાંડવો તથા દ્રુષ્ટદ્યુમ્નની સમક્ષ જ તેણે તેમનામાંના દશ વીરોનો નાશ કરી નાખ્યો. આમ હે પ્રભુ ! એ રણમાં અશ્વત્થામાએ સોમઠોનો તથા પાંચાલોનો સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે તેઓ અશ્વત્થામાને યુદ્ધમાં ત્યજી દઈને દશેય દિશાઓમાં પલાયન કરી જવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! એ રીતે શરૂ પાંચાલો તથા સોમઠોને રણમાંથી નાસભાગ કરતા જોઈને દ્રુષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વત્થામા સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. એ વેળા તે રણમાં કદી પાછા નહિ હઠનારા એકસો રથી-યોદ્ધાઓથી વીંટાયેલો હતો. એ યોદ્ધાઓના રથો સુવર્ણથી અદ્ભુત શોભતા હતા અને જળવાળા મેઘ સમાન ગર્જના કરી રહ્યા હતા. પછી પોતાના યોદ્ધાઓને રણમાં પાડી નાખવામાં આવેલા જોઈને પાંચાલરાજાનો મહારથી પુત્ર દ્રુષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વત્થામા પ્રત્યે આવું વાક્ય બોલ્યો : 'ઓ દુષ્ટશુદ્ધિના દ્રોણપુત્ર ! બીજા સામાન્ય યોદ્ધાઓને મારી નાખવાથી તને શો લાભ થવાનો

છે? ૨૧-૨૬ પણ એ તું રણમાં શરે કહેવાતો હોય, તો આવ, મારી સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. તું મારી આગળ આવીને જીતો રહે. હમણાં જ હું તારે વધ કરીશ. ૧૨૭ આમ કહી, હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમે મર્મને ભેદી નાખનારાં તીક્ષ્ણ બાણો મૃદીને આચાર્યના પુત્રને પ્રહાર કર્યો. ૨૮ મંધની ઇચ્છાવાળા હૃદય ભ્રમરાઓ જેમ પુષ્પ-ભરેલા વૃક્ષમાં પેસી જાય, તેમ સુવર્ણની પૂંખ-વાળાં, ચળકતા અગ્રસાગવાળાં અને સર્વ શરીર-ને ચીરી નાખનારાં તે બાણો એક પછી એક અશ્વત્થામાના શરીરમાં પેસી ગયાં; એટલે બાણ-પ્રહારથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા અશ્વત્થામા પણ તળે કચરાયેલા સર્પની પેઠે એકદમ છંછેડાયા. ત્યાં જરા પણ નહિ ગભરાયેલા એ માની દ્રોણપુત્ર હાથમાં બાણો લઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા: 'ઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! એક યુદ્ધક્ષણ સ્થિર થઈ ને તું રાહ જઈ લે, તેટલામાં તો તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરીને હું તને યમનિવાસમાં મોકલી દઈ છું.' આમ કહીને શત્રુવીરોના સંહાર કરનારા અશ્વત્થામાએ ઝડપદાર હાથવાળા યોદ્ધાની પેઠે સંખ્યા-બંધ બાણો ચૂક્યાં અને ચારે બાજુથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને છાઈ દીધો અને તે દ્રોણપુત્રે તે યુદ્ધક્રોધે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-ને રણમાં પીડવા લાગ્યા. ૨૯-૩૩ પછી તે પાંચાલ-પુત્રે અશ્વત્થામાને તિરસ્કારી કહ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ! તું મારી પ્રતિજ્ઞાને તથા ઉત્પત્તિને હજી જાણતો નથી. આ અતિશય દુષ્ટ બુદ્ધિના વિપ્ર! પ્રથમ તારા પિતા દ્રોણાચાર્યને મારી નાખી પાછળથી તને પણ હું મારી નાખીશ. આ રણમાં હજી દ્રોણાચાર્ય જીવતા છે, માટે હું તને આજે મારના નથી. પણ દે દુર્ભતિ! આ રાત્રિમાં જ પ્રજાત થયા પહેલાં હું તારા પિતાને મારી નાખીશ અને પછીથી તને પ્રેતલોકમાં મોકલી દઈશ. માટે તારા મનમાં પાંડવો તરફ જે દ્રેષ છે તથા ક્રોધો

તરફ જે ભક્તિ છે, તેને તું સ્થિર થઈ ને દેખાડી દે; કારણ કે હવે તું જીવતો છૂટવાનો નથી. વળી હે પુરુષાધમ! જે ઘાઈ બ્રાહ્મણ પોતાના બ્રાહ્મણ-ધર્મનો ત્યાગ કરી ક્ષાત્રધર્મમાં આસક્ત થાય છે, તે સર્વ ઘાઈથી વધ કરવા યોગ્ય છે.' ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ રીતનાં કંડોર વાક્યો કહીને ટકાર કરી. ૩૪-૩૯ એટલે બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ એવા અશ્વત્થામાને અતિ-શય ક્રોધ પ્રકટ્યો. નેત્રોથી જાણે બાળી નાખતા હોય તેમ તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે એવા લાગ્યા અને તે બોલ્યા: 'જીતો રહેજે, જીતો રહેજે. ૪૦ પછી તે સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખીને તેને બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યા. હે મહારાજ! પાંચાલસેનાઓથી વીંટાયેલા તથા મોટી ભુજવાળો મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આમ અશ્વત્થામાનાં બાણોથી તદ્દન છનાઈ ગયો, છતાં તે પોતાના પરાક્રમનો આશ્રય કરીને અચળ જીતો રહ્યો. તેણે અશ્વત્થામા પર અનેક જાતનાં બાણો ફેંક્યા માંડ્યાં. એ રીતે તે બન્ને જણા પોતાના પ્રાણોત્તું પણ લઈ યુદ્ધરૂપ થૂત રમી રહ્યા. ૪૧-૪૩ પરસ્પર શેપમાં આવી જઈને તેઓ અનેક બાણો વડે એકબેકને ગમરાવતા હતા. ત્યાં તે બન્ને મહાધનુર્ધરા ચોતરફ બાણ-વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. ૪૪ એ વેળા ત્યાં એકકા મળેલા સિંહો, ચાણેા અને વાયુગામી દેવતાઓ અશ્વત્થામા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તે ધોર સ્વરૂપવાળા ભયાનક યુદ્ધને જોઈને તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૪૫ તેમણે બાણોના ટોચાગી આકાર તથા દિશાઓને બરી દીધી હતી અને બાણો વડે મોટા અંધકાર કરી દઈને રણમાં ઘેરનાથી ન નેઈ શકાય તેમ તેઓ લડતા લાગ્યા. તેઓ ધનુર્મને ગોળ મંડળાકાર વાળી દઈને બંને અનુચિત પર નૃત્ય કરતા દત્તા અને અન્યોન્યને વા કરવા સજ્જ થયેલા ને બંને રાત્રીરે ત્યારે અગ્નિ બળે-કર દેખાતા હતા. ૪૬-૪૭ વળી તે બંને મંદાનાડ-

ઓ તરેહતરેહતું ઝડપદાર તથા સુંદર યુદ્ધ કરતા હતા, તેથી હજારો મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ તેમનાં વખાણ કરતા હતા.^{૪૮} વનમાં સામસામે સાવધ થઈ ને યુદ્ધ કરતા બે વનગજોની પેઠે તેઓ રણમાં ખરાબર સાવધ રહીને લડી રહ્યા હતા. તેઓ બન્ને-ને જોઈને બન્ને પક્ષની સેનાઓમાં તુમુલ હર્ષ થઈ રહ્યો.^{૪૯} ત્યાં તેમની સેનાઓમાં સિંહનાદો થવા લાગ્યા, સર્વ સૈનિકો શંખનાદો કરવા લાગ્યા અને સેંકડો તથા હજારો વાદિનો વાગવા લાગ્યા.^{૫૦} એક મુદ્દતકાળ સુધી તો ભીરુ પુરુષો-ને ભય વધારનારું તે તુમુલ યુદ્ધ લગભગ એક-ધારે જ થઈ રહ્યું હતું.^{૫૧} પછી હે મહારાજ ! અશ્વત્થામાએ મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધ્વજને, ધતુધ્યને, છત્રને, બન્ને પૃથ્વક્ષકોને, સારથિને તથા આરેય યોદ્ધાઓને રણમાં રોળી નાખ્યા અને તેની સામે એસઘેર ધસારો કર્યો. વળી તે અમેયાત્માએ નમેલાં પર્વવાળાં સેંકડો અને હજારો બાણો મૂઝી મૂઝીને સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓને રણમાંથી નસાડી જ મૂક્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ વેળા પાંડવોની સેના ગભરાટમાં આવી પડી હતી. એ રણમાં અશ્વ-ત્થામાનું ઇંદ્રના સરખું મહાન પરાક્રમ જોઈને પાંચાલોના મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સો બાણો વડે અશ્વ-ત્થામાના સો અનુયાયીઓને મારી નાખ્યા અને બીજાં તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણોથી મોટા મોટા ત્રણ મહારથીઓનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. એટલે અશ્વત્થામાએ પણ પોતાની સામે ગોડવાઈને ભોમેલા સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખ્યો. એ રીતે જ્યારે અશ્વત્થામાએ સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે પાંચાલો અને સૂંજ્યો અશ્વત્થામાને યુદ્ધમાં જ પડતા મૂઝી નાડા અને તેમના રથો તથા ધ્વજો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા. એ રીતે શત્રુઓ-નો રણમાં પરાજય કરીને દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામા વર્ષોકાળના મેઘની પેઠે મોટા શખ્દથી

ગર્જના કરવા લાગ્યા. તે સમયે તેમણે ઘણા શસ્ત્રાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો; તેથી યુગાંત સમયે સર્વ ભૂતોને ભસ્મ કરી નાખી ઠાળાશિ જમ પ્રકાશી રહે છે, તેમ તે સંઘામમાં પ્રકાશવા લાગ્યા.^{૫૨-૫૯} એ યુદ્ધમાં હજારો શત્રુઓની દુક-ડીઓનો પરાજય કરી કૌરવોનું સન્માન પામેલા પ્રતાપી અશ્વત્થામા શત્રુગણોનો વિનાશ કરી દેવેન્દ્ર જમ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા.^{૬૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થાત ઘટોત્કચવધપર્વમા-
'રાત્રિયુદ્ધમા અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ' નામનો
અધ્યાય ૧૬૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૧ મો કાપાકાપી

॥ સત્ત્વ ઉવાચ ॥

તતો યુધિષ્ઠિરૈવ મીમસેનશ્ચ પાંડવઃ ।

દોળપુત્રં મહારાજ સમંતાત્ પર્યવારયન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! તે પછી યુધિષ્ઠિર અને પાંડવ ભીમસેન દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાની આરેખાણુ વીંટાઈ વળ્યા.^૧ આ તરફથી દુર્યોધન રાજ પણ દ્રોણાચાર્યથી વીંટાઈને પાંડવો સામે ચઢી આવ્યો અને પછી તેમનું યુદ્ધ શરૂ થયું.^૨ હે મહારાજ ! તે યુદ્ધ ભીરુ પુરુષોના ભયમાં વધારે કરનારું તથા ધોર સ્વરૂપવાળું હતું. તેમાં ઢાપેલા ભીમસેને અંબથો, માલવો, વંગો, ત્રિગર્તો, શિખિઓ અને બીજાં કેટલાકએક યોદ્ધાઓની દુકડી-ઓને મૃત્યુવોકમાં મોકલી દીધી હતી. વળી ભીમે અભીપાદો, શરસેમો તથા બીજા અનેક યુદ્ધરૂઢં ક્ષત્રિયોને કાપી નાખી પૃથ્વીમાં લોહી-નો ઘીચડ મચાવી દીધો હતો. ત્યાં હે રાજન ! અગ્નુંને પણ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં જન્મેલા ભીલ-યોદ્ધાઓને, મદ્રકોને તથા માલવોને પણ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી પ્રેતલોક ભણી વિદાય કરી દીધા હતા. તેણે સરળગામી નારાયણાણોનો પ્રહાર

કરીને હાથીઓને પણ પીડવા માંડ્યા હતા, તેથી
જે શિખરોવાળા પર્વતોની પેઠે તેઓ રણભૂમિ
પર પછડાતા હતા. હાથીઓની કપાયેલી સૂંઠો
જ્યાં ત્યાં તરફડતી હતી, તેથી તે રણભૂમિ આરે
ખાનુ સર્પો ફરતા હોય તેમ શોભતી હતી. તે
યુદ્ધમાં સુવર્ણભૂષિત કાંતિવાળાં રાજાઓનાં છત્રોને
જીજાળી નાખવામાં આવ્યાં હતાં, તેથી પ્રલયકળે
એકીસાથે ઊગેલા સૂર્ય, ચંદ્ર અને સર્વ ગ્રહ-
મંડળ સાથેનું જાણે આકાશ હોય, તેમ તે ભૂમિ
દીપતી હતી. એ વેળા દ્રોણાચાર્યના રથની આસ-
પાસ 'મારો, મારો, નિર્ભય થઈને વીંધી નાખો,
કાપી નાખો !' એ પ્રમાણેનો મોટો ઘોંઘાટ મચી
રહ્યો હતો. તે જોઈ દ્રોણાચાર્યને ઘણું જ ક્રોધ
ચઢ્યો અને તેમણે સંજામમાં વાયવ્યાસનું સંધાન
કહ્યું. પ્રચંડ વાયુ જમ મેધમંડળનો નાશ કરી
નાખે, તેમ તેમણે ઘણા યોદ્ધાઓનો નાશ કરી
નાખ્યો. આમ દ્રોણાચાર્યનો સખ્ત મારો ચાલુ
થયો, એટલે ભીમસેન અને મહાત્મા અર્જુનના
દેખતાં સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ ભયને લીધે રણમાંથી
નાસવા લાગ્યા. હવે સુકુટધારી અર્જુન તથા
ભીમસેન એકાએક ચઢી આવ્યા.^{૩-૧૨} મોટા
રથીયોદ્ધાઓની દુકડીઓને સાથે લઈને તે બન્નેએ
તમારા સૈન્યને મોટા ઘેરો ઘાડ્યો, ત્યાં દક્ષિણ
ખાનુમાં અર્જુન તથા ઉત્તર ખાનુમાં ભીમસેન
જોલા રહીને દ્રોણાચાર્ય પર સંખ્યાબંધ મોટાં
મોટાં ખાણીની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. હવે હે મહારાજ !
સંજયો, મહાતેજસ્વી પાંચાલો, મત્સ્યો અને
સોમકયોદ્ધાઓ પણ તેમને અનુસરી રહ્યા. આ
તરફ દે રાજન ! તમારા પુત્રના મહારથી યોદ્ધાઓ
પણ મોટી સેનાને સાથે લઈને દ્રોણાચાર્યના રથ
તરફ કુમરે જવા લાગ્યા. પણ અર્જુન તો તે
ભારતી સેનાને સંહારી જ રહ્યો હતો, તેથી અધ-
કાર અને નિદ્રાના આવેશને લીધે તત્કાળ પુનઃ

તે સેનામાં ભંગાણુ પડ્યું. હે મહારાજ ! દ્રોણ
આચં તથા તમારો પુત્ર નાસલાગ કરતા પોતાના
યોદ્ધાઓને પાછા વાળવા માટે ઘણો ઘણો પ્રયાસ
કરતા હતા, છતાં તેઓ તેમને આખરે ન જ વાળી
શક્યા. તે વેળા સર્વ લોક અધકારથી ઢંકાઈ
ગયો હતો અને અર્જુનનાં ખાણીથી છિન્નભિન્ન
થયેલી તે મહાસેના સર્વ દિશાઓમાં નાસી રહી
હતી. હે મહારાજ ! તે સેનાના કેટલાએક રાજા-
ઓ તો પોતાના સેંકડો યોદ્ધાઓને ત્યાં ને ત્યાં
પડતા મૂડી ભયાવેશને લીધે ચોતરફ પલાયન જ
કરી જતા હતા.^{૧૩-૧૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમ ઘટોત્કચવધપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમાં સંકુલ યુદ્ધ' નામનો
અધ્યાય ૧૬૨ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૨મો

સાત્યકિનો ધસારો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સોમદત્તં તુ સંપ્રેક્ષ્ય વિધુન્વાનં મહદ્વ્રતુઃ ।

સાત્યકિઃ પ્રાહઃ યંતારં સોમદત્તાય માં વહ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : એ સમયે સોમદત્ત પોતાના
મહાન ધનુષ્યને રણમાં ધુણાવી રહ્યો હતો. તે
જોઈને સાત્યકિ પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો :
'હે સારથિ ! તું મને પેલા સોમદત્ત પાસે લઈ
જા. આજે મારા મહાખળવાન શત્રુ સોમદત્તને
રણમાં માર્યો વિના હું પાછો ફરીશ નહિ, એ
મારો નિશ્ચય છે.' સાત્યકિનાં એ વચન સાંભળી-
ને સારથિએ યોદ્ધાઓને આગળ હાંક્યા. તે યોદ્ધા-
ઓ સિંધુદેશમાં જન્મ્યા હતા, મન સમાન વેગ-
વાળા હતા, શંખ જેવા શ્વેત વર્ણુવાળા અને
રણમાં સર્વ શત્રુઓનું હણવન કરી શકે તેવા
હતા.^{૧-૩} હે રાજન ! પૂર્વે દેત્યોનો વધ કરવા
તત્પર થયેલા ઈંદ્રને જમ તેના યોદ્ધાઓ રણમાં
વઢી જતા હતા, તેમ સોમદત્તનો વધ કરવા
તૈયાર થયેલા સાત્યકિને તેના મન અને વાયુ

સમાન વેગવાળા આ ઘોડાઓ રણમાં વહી રહ્યા હતા.^૬ એ રણમાં પોતાની સામે ધરી આવતા સાત્યકિને જોઈને મદાબાહુ સોમદત્ત પણ ગમ-રાયા વિના સત્તર સાત્યકિ સામે ચડી આવ્યો.^૭ તેણે વૃષ્ટિવાળા મેધની પેઠે બાણોની વૃષ્ટિ કરી અને મેધ જમ ચૂર્ણને ઢાંટી દે, તેમ ને સાત્યકિને ઢાંટી દેવા લાગ્યો.^૮ દે બરતશ્રેષ્ઠ! સામેથી સાત્યકિ-એ પણ સંઘ્રમમાં પડ્યા વિના અનેક બાણો મૃદ્યાં અને કુરુશ્રેષ્ઠ સોમદત્તને ચારે તરફથી છાઈ દીધો.^૯ એટલે સોમદત્તને સાત્યકિની છાતીમાં સાઠ બાણોનો પ્રહાર કરી વીંધી નાખ્યો, ત્યારે સાત્યકિ-એ પણ તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને ધાયલ કર્યો.^{૧૦} એ પ્રમાણે તે બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો બાણોથી અન્યો-અન્ય ને ધાયલ કરી રહ્યા અને વસંતઋતુમાં રાતાં પુષ્પોથી ખીલેલાં એ આખરાનાં વૃક્ષોની પેઠે રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૧૧} તેમનાં સર્વ અંગો લોહી-હુહાણુ થઈ ગયાં હતાં. કુરુ તથા ચક્રવર્ણની શ્રીતિ વધારનારા તે બન્ને જણા નેત્રોથી જાણે એકબીજાને બાળી નાખતા હોય તેમ પરસ્પર જોવા લાગ્યા.^{૧૨} એ બન્ને શત્રુદમન વીરો રથોના જુદા જુદા મંડળમર્ગોમાં ધૂમતા હતા તથા વૃષ્ટિવાળા એ મેધોની પેઠે ધોરસ્વરૂપે થઈ રહ્યા હતા.^{૧૩} દે રાજન્દ્ર! બાણોથી છિન્નભિન્ન થયેલાં ગાનોવાળા તે બન્ને જણા સર્વ અંગોમાં ચિરાઈ ગયા હતા અને બાણોના પ્રહારોથી ધાયલ થઈ ગયા હતા. આથી તે બન્ને તે રણમાં એ શાહુડી-ઓના જેવા દેખાવા લાગ્યા.^{૧૪} દે રાજન્! તેમનાં અંગોમાં સર્વ સ્થળે સુવર્ણપૂંજી બાણો ખૂંચી ગયાં હતાં, તેથી તેઓ વર્ષાઋતુમાં પત-ગિયાંથી બ્યાસ થયેલાં એ વૃક્ષોની પેઠે શોભતા હતા.^{૧૫} તે બન્ને મહારથીઓનાં સર્વ અંગો બાણો વડે પ્રહીસ થઈ ગયાં હતાં, તેથી તેઓ ઊંબાડિયાંઓથી ઘેરાયેલા એ હાથીઓની પેઠે

રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૧૬} પછી દે મહારાજ! મહારથી સોમદત્તને એક અર્ધ ચંદ્રાકાર બાણ વડે સાત્યકિના મોઢા ધતુધ્યને કડાકે ઢઈને ઠાપી નાખ્યું.^{૧૭} વળી વધારામાં એણે પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને ધુનઃ તેને દશ બાણોનો સત્તર માર માર્યો. એટલે સાત્યકિએ અતિશય વેગવાળું બીજું એક ધતુધ્ય હાથમાં લીધું અને પાંચ બાણો છોડીને સત્તર સોમદત્તને વીંધી નાખ્યો. હવે દે રાજન્! સાત્યકિએ બીજું એક ભલ્લ-બાણ મૂક્યું અને મંદ મંદ હસીને તેને બાહુ-લિકરાજના સુવર્ણથી મઢેલા દ્વજને રણમાં ઠાપી નાખ્યો.^{૧૮-૧૯} છતાં સોમદત્ત ગમરાયો નહિ. પોતાના દ્વજને પાડી નાખેલો જોઈને, તેણે સાત્યકિને પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૦} ત્યાં સાત્યકિ પણ ઠોપી કાઢ્યો અને તેણે એક છુરપ્ર-અતિનું તીક્ષ્ણ ભલ્લબાણ મારીને ધતુર્ધર સોમ-દત્ત રાજનું ધતુધ્ય ઠાપી નાખ્યું.^{૨૧} પછી દે રાજન્! બાંગેલી દોડોવાળા હાથીને જમ મારવા-માં આવે, તેમ તેણે સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને નમેલાં પર્વવાળાં સો બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૨} એટલે મહાબળવાન મહારથી સોમદત્તે એક બીજું ધતુધ્ય હાવીને બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી અને સાત્યકિને ઢાંટી દીધો.^{૨૩} ત્યારે સાત્યકિએ પણ ક્રોધપૂર્વક સોમદત્તને વીંધી નાખ્યો. તે જોઈ સોમદત્તે પણ બાણોની બળ પાયરીને સાત્યકિને ગમરાવી નાખ્યો. એટલામાં ત્યાં ભીમસેને આવી સાત્યકિને સહાય કરવા માટે સોમદત્તના પુત્રને દશ બાણોથી રથમાં ઠાર કર્યો. આથી સોમદત્ત જરાયે ગમરાયો નહિ, પણ ક્રોધે તેણે ભીમ-સેનને તીક્ષ્ણ બાણોનો માર માર્યો.^{૨૪, ૨૫} હવે ભીમસેને એક નવું મજબૂત પરિધ હાથમાં લીધું અને સાત્યકિને મદદ કરવા માટે તેણે એ ઘોર પરિધ સોમદત્તની છાતી સામે ફેંક્યું.^{૨૬} ઘોર

દેખાવના તે પરિધને પોતાની સામે વેગપૂર્વક ધસી આવતું જોઈને, કુરુક્ષેત્રી સોમદત્તે હસતાં હસતાં તેના બે હુકડા કરી નાખ્યા. વજ્રથી તોડી પાડેલું પર્વતનું શિખર જમ ગડગડાટ કરતું પૃથ્વી પર પડે, તેમ એ મહાન લોખંડી પરિધ પણ બે હુકડા થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું.^{૨૬, ૨૭} હે રાજન! તે પછી સાત્યકિએ એક ભદ્રબાણનો પ્રહાર કરી સોમદત્તનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને બીજા પાંચ બાણો મેડે તેણે તેના હાથે પહેરવાનાં મોજાંને પણ ચીરી નાખ્યાં. વળી હે ભારત! તેણે ચાર બાણો છોડીને તેના ઉત્તમ ઘોડાઓને પ્રેતરાજની પાસે વિદાય કરી દીધા.^{૨૮, ૨૯} એટલું જ નહિ પણ પુરુષ્યવાદ્ર શિનિદુભારે નમેલા પર્વવાળા એક ભદ્રબાણથી તેના સારથિના મસ્તકને પણ હસતાં હસતાં ધડથી છુટું પાડી દીધું.^{૩૦} પછી હે રાજન! બળબળતા અગ્નિ સરખા મહાધોર બાણનું સંધાન કરી સાત્યકિએ તે બાણ સોમદત્ત સામે ફેંક્યું. તે બાણ સુવર્ણના મોઢિયાવાળું તથા સરાણ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલું હતું. હે વિભુ! હે ભારત! બળવાન શિનિદુભાર પાસેથી છૂટતાંની સાથે જ એ ધોર બાણ તત્કાળ સોમદત્તની છાતીમાં ચોટ્યું.^{૩૧, ૩૨} તેજ વખતે, હે મહારાજ! મહારથી સોમદત્ત એ બાણના પ્રહારથી અત્યંત ધમયલ થઈ ગયો, રણભૂમિ પર ટપી ગયો અને મરણને શરણ થયો.^{૩૩} એ રીતે સોમદત્તને મરણ પામેલો જોઈને આપણા પક્ષના સર્વ મહારથીઓ મોટી બાણયુદ્ધિ કરતા કરતા સાત્યકિ સામે ધસ્યા અને બાણો મૂકી મૂકીને તેને હાઈ દેવા લાગ્યા. આમ હે મહારાજ! સાત્યકિને તેમનાં બાણોથી છવાઈ ગયેલો જોઈને, રાજ યુધિષ્ઠિર તથા બીજા દેવલોક પાંડવપોદાઓ પ્રમદ્રોહની મોટી સેનાને સાથે હાઈ દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ પડ્યા.^{૩૪, ૩૫} કાપેલા રાજ

યુધિષ્ઠિરે જતાવે તજ તમારા પુત્રોના મહાસૈન્યને દ્રોણાચાર્યના દેખતાં નસાડી મૂક્યું.^{૩૬} યુધિષ્ઠિરને પોતાનાં સૈન્યોને નસાડી મૂકતા જોઈને, દ્રોણાચાર્ય વેગપૂર્વક તેમની સામે દોડી ગયા. ક્રોધથી નેત્રોને લાલ કરી તેમણે સાત તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. ત્યારે કાપેલા યુધિષ્ઠિરે પણ પાંચ બાણોનો સામો પ્રહાર કરીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા.^{૩૭, ૩૮} આમ યુધિષ્ઠિરે જ્યારે મહાબાહુ દ્રોણાચાર્યને અત્યંત વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાનાં ગલોદાં ચાટતાં ચાટતાં યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યને તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યો.^{૩૯} પોતાનું ધનુષ્ય કપાઈ જતાં રાજ યુધિષ્ઠિરે રણમાં એકદમ એક બીજું દંઢ ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું.^{૪૦} તે રાજ્યે ત્યાં હજારો બાણો છોડીને દ્રોણાચાર્યને વીંધવા માંડ્યા. તેમણે તેમના ઘોડાઓને, ધ્વજને તથા સારથિને પણ વીંધી નાખ્યા હતા, એ ઘણું આશ્ચર્યજનક હતું.^{૪૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ સમયે યુધિષ્ઠિરનાં બાણોથી દ્રોણાચાર્યને એટલી બધી વ્યથા થઈ હતી કે, એક મુહૂર્ત જટલા સમય સુધી તે તેમને રચની બેઠક પર બેસી જ રહેવું પડ્યું.^{૪૨} એક મુહૂર્તકાળ પછી તેમને જાન આવ્યું અને અતિ દ્રોણાચાર્યમાં આવી ગઈ એ ઉત્તમ શ્રાવણે યુધિષ્ઠિર સામે વાયવ્યાસ છોડ્યું.^{૪૩} આમ છતાં વીર્યવાન યુધિષ્ઠિરને જરા પણ ગમરાટ થયો નહિ. પછી હે ભારત! એ પૃથાપુત્રે પોતાના ધનુષ્ય પર ચઢાવી સાચું તેજ અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું અને આચાર્યના વાયવ્યાસને અટકાવી દીધું.^{૪૪} વળી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે એ શ્રાવણના લાંબા ધનુષ્યના હુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. આમ પોતાના ધનુષ્યોને નાસ થયા એટલે સત્તિપમદન ગુરુ દ્રોણાચાર્યે બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈ બાણો મૂકવાની તૈયારી કરી.^{૪૫} પણ નેતામાં તે કુરુશ્રેષ્ઠ

રાત્રિએ તીક્ષ્ણ બલક્રાબળો છોડીને દ્રોણાચાર્યના
તે યતુચના પગ ટુકડા કરી નાખ્યા. તેવામાં
વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, “
‘દે મહાનાહુ યુધિષ્ઠિરાજ ! દુઃ તમને જે હતું
છું તે સાંભળો. દે બરનશ્વર ! મારા મન પ્રમાણે
તમે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવું રહેવા દો.’”
દારણુ દે દ્રોણાચાર્ય તમને ‘દે’ પકડવા માટે આ
યુદ્ધમાં ધર્મશાંત મન ઠગી કરે છે. નેત્રી જ દુઃ માનું
છું કે, તમારે તેમની સામે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય
નથી. “અમનો વિનાશ કરવા માટે જેને હૃત્પત્ત
કરવામાં આવ્યો છે, તે જ અમનો વધ કરશે; માટે
તમે દ્રોણપુત્રનો ત્યાગ કરી ન્યાં દુર્યોધન છે ત્યાં
યુદ્ધ માટે જાઓ. ખરું નેતાં રાત્રિએ રાત્ર સાથે
જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ, પણ બીજાઓની સાથે
તેણે યુદ્ધ ન કરવું જોઈએ. માટે દે કુંતાપુત્ર !
હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથાને સાથે લઈ તમે
ત્યાં જ જાઓ. જટલામાં મારી સકાય લઈને
અર્જુન તથા રથીશ્રેષ્ઠ બીમસેન કૌરવો સાથે
આહીં યુદ્ધ કરી રથા છે, તેટલામાં તમે દુર્યોધન
સામે ધસારો કરો.’ વાસુદેવનાં એ વચન સાંભળી-
ને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર એક મુહૂર્તકાળ સુધી વિચાર
કરીને દારણુ રણસંઘામમાં શત્રુસંહારક બીમસેન
ન્યાં જોગો દત્તો, ત્યાં એકદમ પ્રયાણ કરી ગયા.
પદોળા કરેલા મુખવાળા કાળની પેઠે તમારા
યોદ્ધાઓને સંહાર કરતા અને વર્ષાકાળના મેઘની
જેમ દશેષ દિશાઓને ગળતી મૂકતા એ યુધિ-
ષ્ઠિરાજ રથના મહાન ઘોડથી પૃથ્વીને ગળતી
મૂકતા મૂકતા બીમસેન તરફ ગયા. ત્યાં તે
શત્રુઓનો સંહાર કરી રહેલા બીમસેનની બાજુ-
માં જઈ પદોળ્યા. ત્યારે દ્રોણાચાર્ય પણ તે
સન્નિવા આરભમાં પાંડવો તથા પાંચાલયોદ્ધાઓનો
વિનાશ કરવા લાગ્યા હતા. ૪૯-૫૫

અધ્યાય ૧૬૩ મો રાત્રિયુદ્ધ આહુ-દીવા પ્રકટાવ્યા !

॥ સંજય કથા ॥

વર્તમાને તથા યુદ્ધ ધોમસ્થે મવાવહે ।

તમવા મંથુને લોકે રજસા ચ મહીવંતે ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધોઃ દે મહીપતિ ! ન્યારે બચ-
કારી અને ઘેર સ્વરૂપનું એ યુદ્ધ આહી રથું હતું,
ત્યારે આ સર્વ લોક અધિકાર અને રજાથી, ઠંકાર્થી
ગયો હતો. રણમાં પરસ્પર ગોડવાયેલા યોદ્ધાઓ
એકમેકને જોઈ શક્તા ન હતા, કેવળ અનુમાન
અને નામોગ્યારણ આદિ સંજાઓને આધારે જ
તે મહાન અને રામાંચક યુદ્ધ વૃદ્ધિ પામ્યે જતું
હતું. અનેક મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનો
તેમાં કચ્ચરધાણ વળી ગયો હતો. દે મહારાજ !
આ તરફથી દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ અને કૃપાચાર્ય,
તથા પેલી તરફથી ભીમ, દ્રુપદુમન અને સાત્યકિ
આ વીર યોદ્ધાઓ અન્યોન્યનાં સૈન્યોને ખજ-
ભગાવી રથા હતા. તે મહારથીઓ ચોતરફથી
સૈન્યોનો વિનાશ કરી રથા હતા. ૨-૪ આથી તે
અધારા પ્રદેશમાં સૈનિકા નાસભાગ કરવા લાગ્યા.
સર્વ તરફ પલાયન કરતા તે યોદ્ધાઓ અધિકારને
લીધે લગભગ બેમાન જેવા થઈ ગયા હતા. ૫
નાસતા નાસતા પણ તેઓ સંઘામમાં માર્યા
જતા હતા. દે મહારાજ ! તમારા પુત્રના કુદ
વિચારેના પરિણામે તે ઘેર અધિકારમાં મૂક
થયેલા હજારો મહારથીઓ અન્યોન્યનો સંહાર
કરી રથા હતા. દે ભારત ! પછી જોતજોતામાં
તે સર્વ રણપ્રદેશ ઘેર અધિકારથી છવાઈ ગયો
અને સર્વ સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ મોટા ગમ-
રાટમાં આવી પડ્યા. ૬-૭

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધોઃ આપણા તે સૈનિકાને
ન્યારે પાંડવોએ નિરસ્તેજ કરી નાખ્યા તથા ચારે
બાજુથી ડગમગાવી નાખ્યા, ત્યારે તે અધિકારમાં

બેભાન થયેલા તમારા બધાનું મન કઈ સ્થિતિમાં હતું ? શું તે તદ્દન કાયર થઈ ગયું હતું કે ઊલટું ફર બન્યું હતું ?^૯ વળી હે સંજય ! જ્યારે સઘળું જગત અધકારથી છવાઈ ગયું, ત્યારે તે પાંડવો અને મારા સૈન્યને અન્યોન્ય પ્રકાશ ઠેવી રીતે મળ્યો હતો ?^{૧૦}

સંજય બોલ્યો : ત્યારે દ્રોણાચાર્યે મરણ પામતાં બાહી રહેલાં સર્વ સૈન્યો તથા સૈન્યરક્ષકાને બરાબર ગોઠવાઈ જવાની આજ્ઞા કરી અને સૈન્યોની પુનઃ વ્યૂહરચના ગોઠવી.^{૧૦} હે રાજન ! એ વ્યૂહમાં દ્રોણાચાર્ય સૌથી આગળ ઊભા હતા અને મધ્યભાગમાં શલ્ય, અથિથામા, કૃતવર્મા તથા શકુનિ ઊભા હતા. રાજ દુર્યોધન પોતે બધાં સૈન્યોનું રાત્રિમાં રક્ષણ કરતો ચારેબાજુ ફરી રહ્યો હતો.^{૧૧} પછી દુર્યોધને સર્વ રાત્રિઓને શાંત થવાની સૂચના કરી અને સર્વ પાયદળ યોદ્ધાઓને આજ્ઞા કરી કે, 'તમે બધા તમારાં આયુધોને હાલ છોડી દો અને હાથમાં પ્રજ્વલિત દીવા ગ્રહણ કરો.'^{૧૨} એ પ્રમાણે પોતાના મહારાજની આજ્ઞા થતાં તે યોદ્ધાઓ હથેલીમાં આવી ગયા અને હાથમાં દીવા લઈને સજ્જ થયા. તે વખતે આકાશમાં રહેલા દેવો, ઋષિઓ, ગંધર્વો, દેવર્ષિઓ, વિદ્યાધરો, અપ્સરાઓ, સર્પો, યક્ષો, ઉરગો અને દિવસરોએ હથેલી પામીને દીપક ગ્રહ્યા. વળી ત્યાં અંતરિક્ષમાં રહીને આવેલા દેવોએ પણ સુગંધી તેલથી ભરેલા દીવાઓ સજ્જાવ્યા.^{૧૩, ૧૪} તે સર્વ દેવોને વિશેષે કરી નારદ અને પર્વતમુનિએ કુરુ પાંડવોનેા યુદ્ધોત્સવ જોવા બોલાવ્યા હતા. એ રાત્રિમાં સર્વ સ્થળે પ્રકટ થયેલી અગ્નિની કાંતિથી તે કૌવી સેના વિભાગપુર સર પ્રકાશી રહી હતી. સ્થળે સ્થળે મહા કિંમતી આભરણો તથા ઊજળતાં દિવ્ય શસ્ત્રો ઝગઝગી રહ્યાં હતાં. તે સેનામાં પ્રત્યેક રથે પાંચ પાંચ દીવાઓ મુકવામાં આવ્યા હતા

અને પ્રત્યેક હાથી પાસે ત્રણ ત્રણ દીવાઓ ગોઠવ્યા હતા.^{૧૫, ૧૬} ત્યાં પ્રત્યેક ઘોડા આગળ એક એક મોટા દીવો કયો હતા. આમ કૌરવો તથા પાંડવોએ ત્યાં એક ક્ષણવારમાં તે સર્વ સ્થળે દીવાઓ પ્રકટાવી દીધા હતા. તેથી તે દીવાઓએ તમારી સેનાને ઝટ અજવાળી દીધી હતી.^{૧૭} આમ સર્વ દિશાઓમાં અગ્નિ અને તેલને હાથમાં લઈ પદાતિઓ ધૂમી રહ્યા હતા. જમ આકાશમાં ઝખકતી વીજળીઓ મેધોને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ એ રાત્રિમાં સર્વ સ્થળે પ્રકટેલા દીવાઓ સર્વ યોદ્ધાઓને પ્રકાશમાન કરી રહ્યા હતા.^{૧૮} એ રીતે ઝગઝગાટ કરતી તે સેનામાં ગુરુ દ્રોણાચાર્ય સાક્ષાત્ અગ્નિની પેઠે ચોતરફથી તપી રહ્યા હતા. હે રાજન્દ્ર ! તેમણે સુવર્ણબદિત ક્વચ પહેર્યું હતું, તેથી તેઓ કિરણમાલી સૂર્યની પેઠે શોભતા હતા. તે સમયે જ્યાં ત્યાં સુવર્ણનાં આભરણોમાં, મણિબદિત હારોમાં, તેજસ્વી ધનુષ્યોમાં તથા પાણીદાર શસ્ત્રોમાં અગ્નિની પ્રતિબિમ્બો (પ્રતિબિમ્બો) ઝખકતી હતી.^{૧૯, ૨૦} હે અજગીશ્વરી ! રથોમાંનાં શીકંઓ પર રહેલી ગદાઓમાં, પરિધોમાં અને ઉજ્જવળ શક્તિઓમાં પડેલી અગ્નિની પ્રતિબિમ્બોનાં કિરણો સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત થઈને પુનઃ પુનઃ અનેક દીવાઓનું ભાન કરાવતાં હતાં.^{૨૧} તે સમયે રથમાં ધૂમી રહેલા રાત્રિઓનાં છત્રો, આભરણો, મોટાં ઊંબાડિયાં સમાન ઝગઝગતી તલવારો અને હાલકડોલક થતી સુવર્ણમાળાઓ વગેરે દીવાના પ્રકાશમાં ઝગઝગતાં હતાં.^{૨૨} હે રાજ ! દીવાઓની પ્રભાને લીધે ચળકતાં શસ્ત્રોની કાંતિથી વિરાજતું તથા અલંકારેના ઝગઝગાટથી પ્રકારાતું તે મૈત્ર્ય એ વેળા અતિશય પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું હતું.^{૨૩} વળી વર્ષોઘનુમાં આકાશમાં ઝખકતી વીજળીઓની પેઠે વીંચેલે હજારોલાં લોહીલુદાણ પાણીદાર શસ્ત્રો તથા યોદ્ધાઓએ ધારણ

કરેલાં ચળકતાં કવચો તે સેનામાં પ્રદીપ પ્રમાણે
 ઉપર કરી રહ્યાં હતાં.^{૨૮} તે રણગણમાં વેગ-
 પૂર્વક ધસી આવીને અન્યાન્યનો સંદાર કરતા
 તથા અન્યાન્યતા આધાનતા વેગથી કંપાયમાન
 થયેલા યોદ્ધાઓનાં મૃત્યો વાયુએ દોડાવેલાં મોટાં
 કમળોની જેમ શોખતાં હતાં.^{૨૯} દે ભારત ! પૃથ્વળ
 લાકડાંઆથી બનેલું દારૂ એક જંગલન્યારે સળગી
 કંડે છે, ત્યારે તેની ઝગડગતી પ્રમા જેમ ચૂર્ણની
 પ્રમાણે પણ ઝાંખી પાડી દે છે, તેમ દીવાઓની
 પ્રમાણી પ્રદીપ થયેલી આપની સેના પણ મહા-
 ભયંકર અને બિદામણી સ્વરૂપવાળી થઈ રહી
 હતી.^{૩૦} આપણા સૈન્યને એ પ્રમાણે પ્રકાશિત
 થયેલું નેદરે પાંડવોએ પણ પોતાના પદાતિઓ-
 ને સર્વ સૈન્યોમાં દીવા પ્રકટાવવા માટે સત્વર
 આજ્ઞા આપી દીધી; અટલે તેઓએ પણ દીવા પ્રકટ
 કર્યો.^{૩૧} તેમની સેનામાં દાથીએ દાથીએ સાત
 દીવાઓ ગોઠવ્યા હતા, રથે રથે દશ દશ દીવાઓ
 ગોઠવ્યા હતા અને ઘોડાઓની પીઠ પર બળ્બે
 તેમ જ ઉપર, પડખે, ધન્યો પર તથા પાછળ-
 ના ભાગમાં પણ દેટલાએક દીવાઓ ગોઠવી
 દીધા હતા.^{૩૨} વળી સર્વ સેનાઓના પડખાના
 ભાગમાં, પાછળના ભાગમાં, આગળના ભાગમાં
 તથા મધ્યભાગમાં એમ ચારેબાજુ પ્રસ્તસિત
 મસાલોને દાયમાં લઈ ધૂમી રહેલા પદાતિઓએ
 પાંદુપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજની સેનાને ઝગઝગાટ કરી
 મૂટી.^{૩૩} બીજા દેટલાએક પગપાળા પુરુષો બળ-
 બળતી મસાલો દાયમાં લઈને બને સેનાઓની
 વચમાં પણ ફરતા હતા. આમ સર્વ સૈન્યોમાં
 પદાતિઓનાં ટોળેટોળાં દાથી, ઘોડા અને રથોના
 સમુદાયોમાં સેજમેજ થઈ ગયાં હતાં.^{૩૪} તે પ્રકટ
 કરવામાં આવેલા દીવાઓએ જ પ્રમાણે તમારી
 સેનાને દિવાલી દીધી હતી, તે જ પ્રમાણે પાંડવો-
 ના સૈન્યને પણ તેમણે પ્રકાશમાન કરી દીધું

હતું. ન્યારે પાંડવોનું સૈન્ય એ પ્રમાણે પ્રકા-
 શિત થઈ રહ્યું, ત્યારે સાયંકાળે કિરણોના ઉત્પ-
 ત્તિસ્થાનરૂપ ચૂર્ણના તેજના સંબંધથી જેમ અગ્નિ
 વિશેષ ઉજ્જ્વળ થઈ રહે છે, તેમ તમારું સૈન્ય
 પણ પ્રકાશના મંબંધથી અતિશય પ્રદીપ થઈ
 રહ્યું હતું અને આ બને સૈન્યોની એક જ થયેલી
 પ્રમાણો પૂરની તથા આકાશનું ઉલ્લંઘન કરી
 ગઈ સર્વ દિશાઓમાં ફેલાઈ ગઈ હતી.^{૩૫, ૩૬}
 દે રાજન ! પાંડવોનું તથા કૌરવોનું સૈન્ય સર્વ
 સ્થળે ઝગડગતા પ્રકાશથી અતિશય પ્રકાશનાથું
 થઈ રહ્યું હતું. તે સેનાઓનો પ્રકાશ દેડ સ્વર્ગ
 સુધી પહોંચ્યો હતો અને ત્યાં સર્વ દેવગણોને
 પણ તેણે આ સમાચાર જણાવી દીધા.^{૩૭} આથી
 જ ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો, સિદ્ધો તથા સર્વ
 અપ્સરાઓનાં ટોળેટોળાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં
 હતાં. એકઠા મળેલા દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો
 તથા અપ્સરાઓનાં ટોળાંઓથી તેમ જ ચતુ-
 પામીને સ્વર્ગ ચડતા રાક્ષસોથી તે રણગણું
 અણુ દિવ્ય થઈ ગયું હતું. તે વેળા રથો, ઘોડાઓ
 તથા દાથીઓની ગોઠવણીનાથું કૌરવપાંડવનું
 તે મહાન સૈન્ય સાક્ષાત્ દેવ અને અસુરોના
 વ્યૂહ સરયું જ જણાતું હતું. રથો, ઘોડાઓ તથા
 દાથીઓનાં ટોળાંઓમાં મિશ્ર થયેલા દીવાઓથી
 તે સૈન્ય દીપતું હતું. સ્થળે સ્થળે કોષે ભરાયેલા
 યોદ્ધાઓ ધૂમતા હતા અને સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ
 તેમાં મરણ પામ્યા હતા તથા નાસભાગ કરતા
 હતા. વળી શક્તિઓના સમુદાયોરૂપ પ્રચંડ
 વાયુથી તે આકુળ હતું. તેમાં મોટા મોટા રથો-
 રૂપ વાદળાં દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં અને ત્યાં દાથી-
 ઓની ચીસો તથા ઘોડાઓના હણહણોટોનો
 તીવ્ર ઘોષ કાને પડતો હતો.^{૩૪-૩૬} તેમાં જ્યા-
 બંધ બાણોની વૃષ્ટિ પડતી હતી અને રથિરૂપ
 જળધારાનો ત્યાં છંટેકાવ થઈ રહ્યો હતો. અરેખર !

તે સૈન્યમાં રાત્રિના સમયે પણ રથોના મોટા સમુદાયને લીધે કુદિનનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. હે નરેન્દ્ર! વર્ષાઋતુની આખરમાં કિરણોના મધ્યમાં રહેલા સૂર્ય જમ સર્વ જગતને તપાવે છે, તેમ તે સૈન્યોની મધ્યમાં રહેલા બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણ-આચાર્ય ત્યાં પ્રજ્વલિત થયેલા મહાન અગ્નિની પેઠે પાંડવોને તપાવી રહ્યા હતા. ૩૭, ૩૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્ગત ઘટોત્કચવધ-
પર્વમા 'રાત્રિયુદ્ધમા દીપમજ્જાલન' નામનો
અધ્યાય ૧૬૪મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૪ મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ સંજય उवाच ॥

प्रकाशिते तदालोके रजसा तमसा वृते ।
समाजग्मुख्यो वीराः परस्परवधैषिणः ॥ १ ॥

સંજય યોદ્ધો : સર્વ સ્થળે દીવા પ્રકટાયા,
એટલે તુરત અધિકાર અને રજથી છવાઈ ગયેલા
આ લોકમાં પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ રહ્યો. પછી પર-
સ્પર વધ કરવા ઇચ્છતા સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધ માટે
સામસામા ભેટ્યા.^૧ હે રાજન્! જાણાઓ, તલ-
વારે વગેરે શસ્ત્રો લઈ લઈ ને તેઓ યુદ્ધમાં એક-
મેકની સામા આવ્યા હતા અને પરસ્પરનો અપ-
રાધ કરી અન્યોન્યની સામે તાણી રહ્યા હતા.^૨
હે ભારત ! ત્યાં હજારો દીવાઓ ચારેબાજુ દીપી
રહ્યા હતા. રતોથી જડેલી અને સુવર્ણના દાંડા-
વાળી મશાલોમાં મુગંધી તેલ પૂરીને દેવો અને
ગંધર્વોએ પણ પોતાના દીવા પ્રકટાવ્યા હતા. તે
બધા દીવાઓની એકત્ર થયેલી અધિક ઉજ્જ્વળ
પ્રભાઓ વડે રણભૂમિ ઉદય પામેલા અદમકંડળથી
શોભતું આકાશ દોય તેમ શોભતી હતી.^{૩, ૪} સંકુલ
જંગ્માંડિયાં જાણે બળી રહ્યાં દોય, તેમ બળતા
દીવાઓથી એ રણભૂમિ શોભતી હતી અને લોકોના
વિનાશ સમયે બળી રહેલી પૃથ્વીના જેવી તે જણાતી

હતી. વર્ષાઋતુની રાત્રિમાં જમ પતંગિયાંથી વ્યાપ્ત
થયેલાં વૃક્ષો શોભે છે, તેમ ચારેબાજુ ઝળહળી
રહેલા દીવાઓથી સર્વ દિશાઓ દેદીપ્યમાન
થઈને શોભી રહી હતી.^{૫, ૬} પછી એ ઘોર રાત્રિના
આરંભમાં તમારા પુત્રની આજ્ઞાથી વીર યોદ્ધાઓ
સામે ઊભેલા વીર યોદ્ધાઓ સામે જુદાં જુદાં યુદ્ધ
કરવા મચી પડ્યા. હાથીસવારો હાથીસવારોની
સાથે ભેટ્યા, ઘોડેસવારો ઘોડેસવારોની સામે
આવી ગયા અને હર્ષમાં આવેલા રથીયોદ્ધાઓ
રથીયોદ્ધાઓની સાથે લડવા લાગ્યા.^{૭, ૮} જોત
જોતામાં ત્યાં ચતુરંગી સૈન્યનો મહાન સંહાર
થવા લાગ્યો. એ સમયે હે મહારાજ! સર્વ રાજ-
ઓનો સંહાર કરતો વેગવાન અર્જુન કૌરવોની
સેનાને છિન્નભિન્ન કરવા મંડી પડ્યો.^૯

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : હે સંજય ! આપણી વ્યૂહ-
રચનાને સહન નહિ કરીને ક્રોધાપયમાન થયેલા તે
કુરાવર્ષ અર્જુન બ્યારે મારા પુત્રની સેનામાં
દાખલ થયો, ત્યારે તમારા મનમાં શું થતું હતું ?
શત્રુઓને પીડા કરનારો તે અર્જુન બ્યારે અંદર
પેડો, ત્યારે આપણાં સૈન્યોએ શું કર્યું હતું ? તે
સમયે કુરોધને પણ શું યોગ્ય કર્તવ્ય માન્યું
હતું ? વળી આપણા પક્ષના કયા શત્રુદમન યોદ્ધાઓ
એ વીર અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યા હતા ?
શ્વેત ધોડાઓવાળો અર્જુન ત્યાં દાખલ થયો,
ત્યારે કયા વીરપુરુષો દ્રોણાચાર્યની રક્ષા કરતા
હતા ? કયા વીરો તેમના રથના જમણાં ચક્રતું
તથા ડાબા ચક્રતું રક્ષણ કરતા હતા ?^{૧૦-૧૩}
ત્યારે કયા વીરયોદ્ધાઓ શત્રુઓને સંહાર કરનારા
તે દ્રોણાચાર્યની પાછળ ચાલતા હતા ? અને
કયા વીરો રણમાં શત્રુઓને મારતા મારતા તેમની
આગળ જતા હતા ?^{૧૪} નરેશમાં સિંહ જવા,
અનેક યુદ્ધોમાં અગ્નિત રહેલા અને જાણે તુલ્ય
કરતા દોય તેમ રથના માર્ગોમાં ધૂમી રહેલા જે

વીર્યવાન મદાનતુરં દ્રોણાચાર્ય પાંચાક્ષોના
મયમાં પેલા દત્તા, તેમ જ જ દ્રોણાચાર્યે પ્રપેક્ષા
પ્રમુખની પેઠે બાળો મૂનીને પાંચાક્ષોના અનેક
મદાગ્રીઓને બાળી જન્મ કરી નાખ્યા દત્તા તે
દ્રોણાચાર્યનું મૃત્યુ મી રીને થયું^{૧૫ ૧૬} 'દે સુત'
તું મારા શત્રુઓને નિર્ગત અન્યથા, અનિત,
દસ પામેલા તથા મનમાં આગળ વેળા કરે
કે, પા! મારા પુત્રોને અન્યા માન યોદ્ધાઓને નો
તું મળ્યું પામેલા, ધાયવ થયેલા, નામી ગયેલા
તથા મૃતોમાં ગયેલાઓને ગ્ય વિનાના કથયેલા
કહે છે, માટે તેમાં નય શુ છે, ને મને કહે^{૧૭ ૧૮}

નન્ય ગોત્રો. દે મદાગ્રજ! એ ગનિમા
પુત્ર કરનારી નરજાવાળા દ્રોણાચાર્યનો મન
મેળવીને તમાના પુત્ર કૃષ્ણને પોતાના આજ્ઞા
કિત બાળીઓને તથા કણ, વ્રમેન, મદગ્રજ
તથા તેમને પગથે આવનારા બીજા દેવોએક
તેમના અનુયાયીઓને આ પ્રમાણે કહ્યું^{૧ ૨૦}
'દે વીર યોદ્ધાઓ! તમે બરા બગમ નાનસાન
થઈ પગદમ કરીને દ્રોણાચાર્યના પૃથ્વિમાગના રક્ષા
કર્તા ક્રિતા ગદા દાર્દ્રિક્યગ્રજ તમના ગ્યતા
દક્ષિણ્યની રક્ષા કરે તથા શત્રુસાજ તેમના ગ્ય
ના ઉત્તરગ્રની રક્ષા કરે વગી હણાતા બચેલા
બરા નિર્ગત મદાગ્રીઓ દ્રોણાચાર્યના આગળ
ના ભાગમા વહી તેમનું રક્ષણ કરે^૧ વગી તમાગ
પુત્રે તે મર્તની અમક્ષ આજ્ઞા આપી^{૨૧, ૨૨}
'દ્રોણાચાર્ય આજ બગબગ યુદ્ધ કરના મન્જ થયા
કે, તેમ જ આમેથી પાડવો પણ તેના જ તૈયાર
કે, માટે આચાર્ય રણમા જે વેળા શત્રુઓનો
મદાર કરના લાગી પડે, તે વેળા તમે બરા
બગમ સાનસાન થઈને તેમની રક્ષા કરજો^{૨૩}
દ્રોણાચાર્ય બળનાન છે, યુદ્ધમા અપણ હાયવાળા
કે અને પ્રતાપી છે તે જો વારે તો દેવોનો પણ
પરાજય કરી શકે તેમ છે, તો પછી પાડવો અને

મોમમ તે દાણમાન છે^{૨૪} માટે તમે મન
મદારથીઓએ એકવ થઈને ધળી જ આવનારી
ગખી દ્રોણાચાર્યની રક્ષા કરવી અને તેમાં પણ
પાંચાચરંસના મદારથી વૃષ્ણુમથી તેમનું ખામ
રક્ષા કરવું. પાંડવોનાં મૈત્ર્યોમાં વૃષ્ણુમ મિત્રાય
તેના બીજીએ એક પગ ગ્રજ મને દેખાતો નથી છે,
જે ગમમા જોમો રહીને દ્રોણુમ આમે યુદ્ધ કરે.
વગી હુ માનું છું કે, આપણે સર્વ પ્રકારે દ્રોણા-
ચાર્યનું જ રક્ષા કરવું થઈ છે, લાલુ છે તેમની
ને બગમ રક્ષા કરનામાં આવશે, તો જરૂર તે
એકલા જ પાડવોનો, સુત્રોનો અને મોમમનો
નારા કરી નાખશે^{૨૫-૨૭} આમ બ્યાક મેન્યના
મોખગમા ગદનારા સર્વ સંજયોનો નારા થશે,
ત્યાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા નૃટ્વમનો વન કરશે
અમા મગ્ય નવી^{૨૮} ત્યા મદાગ્રી કણ અર્જુન-
ને મારી નાખશે અને આ યુદ્ધમા દીક્ષા લઈ
પેઠેનો હુ પોને બીમમેનનો પરાજય કરીશ-નારા
કરીગ પછી બાણી રહેલા તેજહીન પાંડવોનો તો
માન આપણા ચોક્ષો જ ઝપાટાબ વારા કરી
નાખશે આ પ્રમાણે માન જ વિનય સ્પષ્ટ દેખાય
કે અને તે ચિત્રકાળ સુધી ટકી ગદેમે^{૨૯, ૩૦}
માટે જેમ બને તેમ તમે બરા મદારથી દ્રોણા
ચાર્યની જ સ આમમા રક્ષા કરો^૧ આમ કહીને
કે બગત્રેષ્ટ! તમારા પુત્ર કૃષ્ણને તે દારણ્ય
અવકાશમા મેન્યને યુદ્ધ કરનાની આજ્ઞા કરી,
એટલે તુરત તે રાત્રિયુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૧, ૩૨} તે
બને સેનાઓને પરસ્પર વિજય મેળવનાની તીવ્ર
ધગા હતી તેથી તે યુદ્ધ ઘણું ધોર થયું હતું.
ત્યા અર્જુન જતજતના શસ્ત્રોથી કોરોનાં
મેન્યને પીડવા લાગ્યો, તેમ જ કોરોવા અનેક
શસ્ત્રોથી અર્જુનને પીડવા લાગ્યા^{૩૩} એ યુદ્ધમાં
અશ્વત્થામા પાંચાલ રાજાને તથા દ્રોણાચાર્ય
સુજયોને નમેલા પર્વવાળા બાણો મૂકી મૂકીને

છાઈ દેતા હતા. હે ભારત ! અન્યોન્યમાં જ્યારે સપ્ત મારો ચાલુ થયો, ત્યારે પાંડવો, પાંચાલો અને કૌરવોનાં સૈન્યોમાં દુઃખજનક ધોર કિકિ-ચારીઓ સંભળાતી હતી. એ યુદ્ધ અતિ રૌદ્ર અને ભયાનક હતું અને અમે પૂર્વે કદી એવું યુદ્ધ જોયું કે સાંભળ્યું પણ નથી.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત ઘટોત્કચવધપર્વમા રાત્રિયુદ્ધમા સંકુલ યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૬૪મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૫ મો

યુધિષ્ઠિરનું પલાયન

॥ સજય ઉવાચ ॥

વર્તમાને તદા રૌદ્રે રાત્રિયુદ્ધે વિશાંપતે ।

સર્વમ્ભૂતહ્યયકરે ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : ત્યાં હે પૃથ્વીપતિ ! સર્વ ભૂતોના ક્ષય કરનાર તે રાત્રિયુદ્ધ જ્યારે ચાલુ થયું, ત્યારે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજ સર્વ પાંડવો, પાંચાલો અને સોમકથોદ્ધાઓને કહેવા લાગ્યા : 'તમે બધા દ્રોણાચાર્યને જ મારી નાખવા માટે જોસભરે ધસારો કરો.'^{૧,૨} હે રાજન ! યુધિષ્ઠિર-રાજનાં એ વચનો સાંભળી તે સર્વ પાંચાલો તથા સ્ત્રંજયો ભયંકર શબ્દોથી ગર્જનાઓ કરતા કરતા દ્રોણાચાર્ય સામા જ ધસારો લઈ ગયા.^૩ એટલે પછી આપણા યોદ્ધાઓ પણ તેમની સામા ગર્જના કરવા મંડ્યા અને શક્તિ, ઉત્સાહ તથા વૈયં પ્રમાણે ધસ્યા અને દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરતા ઊભા રહ્યા.^૪ મદમત હાથી જેમ બીજા મદમત હાથી સામે ધસી આવે, તેમ યુધિષ્ઠિર રાજ દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી આવતા હતા. તે જોઈ હાદિંદ્ર્ય કૃતવર્મા તેમની સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો. હવે હે રાજન ! ચારેબાજુ બાણોની વૃષ્ટિને વરસાવી રહેલા શિનિપુત્ર સાયકિ સામે સંઘામના મોખરામાં કુરુવંશી ભરિ જઈ પડો-ચ્યો.^{૫,૬} ત્યાં સ્પર્ધાપુત્ર ઠણું દ્રોણાચાર્યને પડોંચવા

માટે ધસી આવતા મહારથી સહદેવને આગળ જતો અટકાવ્યો. હવે વિકસેલા સુખવાળા, કાળ-ની પેઢે ચઢી આવતા પોતાના મૃત્યુ સરખા શત્રુ ભીમસેન સામે રાજ દુર્યોધન પોતે યુદ્ધ માટે ગયો હતો. સર્વ જાતનાં યુદ્ધોમાં કુશળ તથા યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા નકુલને સુખલપુત્ર શત્રુનિએ સત્વર અટકાવ્યો. હે રાજન ! રથીશ્રેષ્ઠ શિખંડી રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો પણ શારદ્રત કૃપાચાર્યે ત્યાં તેને અટકાવ્યો.^{૭-૧૦} હે મહારાજ ! મયૂર સમાન વર્ણના ઘોડાઓ જોડીને તથા બરાબર સજ્જ થઈને પ્રતિવિદ્ય ધસ્યો આવતો હતો; પરંતુ અહીંથી સજ્જ થઈને ભમેલા દુઃશાસને તેને આગળ જતો વાળ્યો.^{૧૧} હે મહારાજ ! તેવામાં સેંકડો માયાઓ રચવા-માં કુશળ એવો ભીમસેનપુત્ર રાક્ષસ ઘટોત્કચ આવવા લાગ્યો અને અશ્વત્થામાએ તેને અટકાવ્યો.^{૧૨} એ રણમાં દ્રોણાચાર્ય સામે ભેટા કરવા-ની ઇચ્છાથી પોતાના સૈન્ય તથા અનુયાયીઓ સાથે દોડી આવતા મહારથી દ્રુપદરાજને વૃષ-સેને ખાળી રાખ્યા.^{૧૩} હે ભારત ! બીજી તરફ-થી દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ કરવા માટે વિરાટ-રાજ એકદમ ચઢી આવ્યો, પણ અત્યંત કોપેલા મદ્રરાજએ તેને અટકાવ્યો.^{૧૪} એવામાં ત્યાં નકુળ-પુત્ર શતાનીક ધણી ઝડપથી ધસી આવતો હતો અને ચિત્રસેન તેને દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરવા-ની ઇચ્છાથી સત્વર બાણો મૂકી મૂકીને રોકવા લાગ્યો.^{૧૫} હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! મહારથી અર્જુનને ધસી આવતો જોઈ રાક્ષસરાજ અલંબુષે તેને અટકાવ્યો.^{૧૬} આ તરફથી હાયમાં મોટું ધનુષ્ય લઈને રણમાં શત્રુ ઝાનો સંહાર કરતા તથા હપિત સ્વરૂપવાળા દ્રોણાચાર્યને પાંચાલપુત્ર વૃષદ્યુમ્ને અટકાવ્યો.^{૧૭} વળી હે રાજ ! પાંડવપક્ષના બીજા દેહલાએક

મહારથીઓ ચઢી આવતા હતા, તેમને તમારા પક્ષના રથીઓદ્વાઓ પૂર્ણ બળપૂર્વક અટકાવવા લાગ્યા.^{૧૮} એ મહાયુદ્ધમાં હાથીસવારો હાથી-સવારો સામે ભેટભેટા કરીને સેંકડો હજારો-ને છૂંદી નાખતા હડી રહ્યા હતા.^{૧૯} હે રાજન! બરાબર મધ્યરાત્રિ થતાં પાંખોવાળા પર્વતો સરખા ઘોડાઓ ઘણા વેગમાં આવી ગયેલા દેખાવા લાગ્યા અને એકબીજાને રણમાંથી નસાડી મૂકવા લાગ્યા.^{૨૦} હે મહારાજ ! ભાલા, શક્તિઓ તથા બેધારી તલવારોને હાથમાં લઈને જુદી જુદી ગર્જનાઓ કરતા ઘોડેસવારો ઘોડેસવારોની સામે આવી ગયા હતા.^{૨૧} તે રણમાં અનેક પદ્ધતિ યોદ્ધાઓ ગદાઓ, મુસલો તથા બીજાં અનેક જાતનાં શસ્ત્રો લઈ પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા.^{૨૨} પછી કિનારો જમ છલકાતા સમુદ્રને ખાળી રાખે, તેમ હાદિંક્ય કૃતવર્માએ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને ક્રોધપૂર્વક ખાળી રાખ્યા.^{૨૩} એટલે યુધિષ્ઠિરે પાંચ બાણો મારી હાદિંક્યને વીધી નાખ્યા અને બીજાં વીસ બાણોનો પ્રહાર કરી 'ઊનો રહે, ઊનો રહે' એ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૪} ત્યાં હે રાજ ! કૃતવર્માને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેણે એક મહાબાણનો પ્રહાર કરી ધર્મરાજના ધનુષ્યના કંકડેકંકડા કરી નાખ્યા, તેમ જ તેમને બીજાં સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૫} ત્યારે મહારથી ધર્મપુત્રે બીજું એક ધનુષ્ય લઈને દશ બાણો છોડ્યાં અને હાદિંક્યની જુએઓમાં તથા છાતી-માં માર્યો.^{૨૬} આમ હે રાજ ! એ યુદ્ધમાં ધર્મ-પુત્રે જ્યારે કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે કોપને લીધે થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો; પણ પાછળથી તેણે ધર્મરાજને સાત બાણો વડે માર માર્યો હતો.^{૨૭} તેવામાં હે રાજન ! મહારથી યુધિષ્ઠિરે તેના ધનુષ્યના તથા હાથે પહેરવાનાં મોજાં-ઓના કંકડેકંકડા કરી નાખ્યા અને તેના પર

સરાણ પર ધસેલાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો ફેંક્યાં.^{૨૮} એ બાણોએ કૃતવર્માના સુવર્ણગડિત મૂલ્યવાન કવચને ચીરી નાખ્યું અને પછીથી સર્પો જમ રાફડામાં પેસી જાય, તેમ તે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૨૯} ત્યાં આંખના પલકારા ભેટલા સમયમાં કૃતવર્માએ બીજું એક ધનુષ્ય લીધું અને સાઠ બાણોથી યુધિષ્ઠિરને તથા નવ બાણોથી તેના સારથિને વીંધી નાખ્યા.^{૩૦} પછી હે જરતશ્રેષ્ઠ ! અમેયાત્મા પાંડુપુત્રે પોતાના ધનુષ્યને રથમાં મૂક્યું અને તેમણે એક સપ્ત સમી તીક્ષ્ણ શક્તિ તે કૃતવર્મા પર ફેંકી.^{૩૧} સુવર્ણથી ચંળકતી તે મહાન શક્તિ યુધિષ્ઠિરના હાથમાંથી છૂટીને કૃતવર્માના જમણા હાથ પર પડી અને તેને ચીરી નાખી પૃથ્વીમાં પેસી ગઈ.^{૩૨} એ અરસામાં યુધિષ્ઠિરે પોતાના ધનુષ્યને પાછું ઉઠાવ્યું અને તેમણે નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને કૃતવર્માને છાઈ દીધો.^{૩૩} પરંતુ રણરસ યાદવવીર કૃતવર્મા-એ તો આંખના અર્ધા પલકારામાં યુધિષ્ઠિરને ઘોડા, સારથિ અને રથથી રહિત કરી નાખ્યા.^{૩૪} હવે પાંડવોના વડા રાજ યુધિષ્ઠિરે ઢાલ-તલ-વાર હાથમાં લીધી, એટલે કૃતવર્માએ તુરત તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તે ઢાલતલવારના કુકંડેકુકડા કરી નાખ્યા.^{૩૫} એટલે યુધિષ્ઠિરે સુવર્ણના ઘાંઘાણાં દુરાસદ તોમર હાથમાં લીધું અને તત્કાળ કૃતવર્મા સામે ફેંક્યું.^{૩૬} ધર્મરાજના હાથમાંથી છૂટી-ને એકાએક ધરી આવતા તે તોમરને ચાલાક હાથવાળા કૃતવર્માએ હસતાં હસતાં જ વેરી નાખ્યું.^{૩૭} પછી તેણે સેંકડો બાણો મૂકીને ધર્મ-રાજને રણમાં છાઈ દીધા અને એકદમ ક્રોધમાં આવીને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેણે તેમના કવચને પણ ચીરી નાખ્યું.^{૩૮} આમ હે રાજન ! કૃતવર્માનાં બાણો તે કિંમતી કવચ પર પડ્યાં, એટલે જમ તારા આકાશમાંથી ખરી પડે, તેમ

તે કવચ પણ ધર્મરાજના શરીર પરથી વિખેરાઈ ગયું.^{૩૯} એ પ્રમાણે ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, રથ ભાંગી પડ્યો અને કવચ પણ તૂટી ગયું, ત્યારે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ સત્વર રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. આ રીતે ધર્માત્મા રાજ યુધિષ્ઠિરનો પરાજય કરી કૃતવર્મા ફરી પાછો મહાત્મા દ્રોણાચાર્યના રથ-ચક્રની જ રક્ષા કરવા લાગ્યો.^{૪૦, ૪૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ઘટોત્કચપર્વ-પર્વમાં 'રાત્રિયુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરનું પલાયન' નામનો અધ્યાય ૧૯૫ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૬ મો

ભીમ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ-
દુર્યોધન નાહો!

॥ સત્ત્વ ઉવાચ ॥

भूरिस्तु समरे राजन् शैनेयं रथिनां वरम् ।

आपतंतमपसेधत् प्रयाणादिव कुंजरम् ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! હાળવાળી જમીન પરથી દોડી આવતા હાથીને જમ અટકાવવામાં આવે, તેમ જ યુદ્ધમાં ધસી આવતા મહારથી સાત્યકિને કૌરવ ભૂરિએ અટકાવ્યો હતો.^૧ તે વેળા છોપે ભરાયેલા સાત્યકિએ પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મારી તેને હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો, જેટલે જ ભૂસ્તિ હૃદયમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.^૨ ત્યાં સામેથી કુરુવંશી ભૂરિએ પણ દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂંઝીને યુદ્ધમંદ સાત્યકિને છાતીમાં ધાવણ કર્યો.^૩ હે મહારાજ ! તે બન્ને જણા સંખ્યાબંધ બાણો મૂંઝી મૂંઝીને અન્યોન્યને ધાવણ કરતા હતા અને કૌરવી નેત્રોને લાલગણ કરી ધનુષ્યોનો ટંકાર કરી બાણો ફેંધી રવા હતા.^૪ હે રાજન્ ! દોપાયમાન થયેલા તે બન્ને જ રીતે ન્યારે બાણો મુકતા હતા, ત્યારે તેઓ સાક્ષાન્ યમ અને અંતક સરખા જ બાસતા હતા; તેમ જ તેમની શમ્ભુદિ પણ અતિ દારણ્ય થઈ રહી હતી.^૫ હે

રાજન્ ! તેઓ બાણો વડે અન્યોન્યને હાંધી દઈને રણમાં જિભા હતા, તેથી એક મુદ્દત જટલા વખત સુધી તે યુદ્ધ એકધાર જ થઈ રહ્યું હતું.^૬ પછી હે મહારાજ ! શિનિકુમાર સાત્યકિ ઠાર્યો. તેણે હસતાં હસતાં કૌરવવીર ભૂરિના ધનુષ્યના એક ભક્ષિબાણ વડે ટુકડા કરી નાખ્યા. વળી કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તે ભૂરિને તેણે નવ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને ઉપરથી કહ્યું કે, 'હવે રણમાં જિભા રહેજ, જોજ, નાસતો નહિ.' શત્રુતાપન ભૂરિ પોતાના બળવાન શત્રુના બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંધાઈ ગયો હતો, છતાં પણ તુરત બીજું ધનુષ્ય લઈ તેણે સાત્યકિને સામે પ્રહાર કર્યો.^{૭-૮} હે રાજ ! તેણે માત્ર ત્રણ બાણો વડે જ સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો અને વધારામાં એક તીક્ષ્ણ ભલ્લબાણ છોડી હસતે મુખે તેના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું.^૯ આમ હે મહારાજ ! પોતાના ધનુષ્યનો છેદ થયો, જેટલે સાત્યકિને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે મહાન વેગ-વાળી એક શક્તિને ભૂરિની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૦} તે શક્તિને પ્રહાર થતાં તુરત જ ભૂરિનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં, ત્યાં દેવચાએ આકાશમાંથી ખરી પડેલો પ્રદીપ દિશ્વોવાળો સંગળનો તારો જેમ તૂટી પડે, તેમ તે ભૂરિ પણ પોતાના મહાન રથ પરથી રણભૂમિ પર ખરી જ પડ્યો.^{૧૧} એ ગળ કૌરવને મરણ પામેલો જોઈ, મહારથી અશ્વત્થામા વેગપૂર્વક સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા.^{૧૨} 'અત્યા એ સાત્યકિ ! જિભા રહેજ, હવે નાશીશ નહિ,' એમ કહીને અશ્વત્થામા સાત્યકિ પર અસંખ્ય બાણો વરસાવવા લાગ્યા. માનો, મેધરાજ મેરુપર્વત ઉપર વર્તા કરતા મંદ્યા.^{૧૩} હે રાજન્ ! છોપે ભરાયેલા અશ્વત્થામાને આમ સાત્યકિના રથ સામે ધસી આવતા જોઈને મહારથી ઘટોત્કચ મોટે મિંદનાદ કરીને

કહેના લાગ્યો :^{૧૪} ‘અધ્યા આ દ્રોણપુત્ર ! જ્યાં
જય છે ? કોમો રહે, કોમો રહે. હવે તું મારી
પાસેથી જીવનો જઈ શશીશ નહિ. પૂર્વે જેમ
કાંતિંકરવાગીએ મહિપામુરને માર્યો હતો, તેમ
હું તને આ પગલે મારી નાખું છું.’^{૧૫} આજે હું
આ સમરાંગણમાં તારી યુદ્ધદ્વાને ફર કરીશ.
દોષથી લાલગોળ આંખોવાળા શત્રુસંહારક રાક્ષસ
ધટાત્કચે આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૭} પછી ઈસરી સિંહ
જેમ કોઈ મોટા હાથી સામે ધસી જાય, તેમ
દોષે ભરાયેલો ધટાત્કચ અશ્વત્થામા સામે ધસ્યો
અને રચની ધરી જવડાં મોટાં મોટાં બાણોનો
વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.^{૧૮} મેધ જેમ જળધારા-
ની વૃષ્ટિ કરે, તેમ તેણે રથીશ્રેષ્ઠ અશ્વત્થામા પર
બાણવૃષ્ટિ કરી મૂઝી. પણ ખડખડાટ હસતા
અશ્વત્થામાએ પોતાની સામે આવતી તે બાણ-
વૃષ્ટિનો સર્પ સમાન તીક્ષ્ણ બાણો મૂઝીને બળ-
પૂર્વક ઝડપથી નારા કરી નાખ્યો. વળી તેમણે
મર્મને બેદી નાખનારાં સો તીક્ષ્ણ બાણો મૂઝીને
શત્રુદમન રાક્ષસરાજ ધટાત્કચને ઢાંછી દીધો. દે
મહારાજ ! અશ્વત્થામાએ રણના મોખરામાં ઊભા
રહીને તે રાક્ષસને બાણો વડે એટલો બધો ઢાંછી
દીધો કે, તે રાક્ષસ પીછાંચોથી વ્યાપ્ત થયેલી
શાકુદીના જોવા શોભતો હતો. હવે પ્રતાપી લીમ-
પુત્ર કોંબાવેશમાં આવી ગયો.^{૧૯-૨૦} તેણે ઇંદ્રના
વજ્ર સમાન કાંતિવાળાં હથ્થ શુરપ્રબાણો મૂઝીને
અશ્વત્થામાને ધાયલ કરી નાખ્યો. વળી અર્ધ-
ચંદ્રાકાર બાણોની, નારાયણબાણોની, વરાહના કાન
જેવા આકારનાં બાણોની, નળીના આકારનાં
બાણોની તથા વિકર્ણ નામનાં બાણોની તે વૃષ્ટિ
કરવા લાગ્યો. વજ્ર અને વીજળી સમાન શબ્દ
કરતી તે અતુલ શસ્ત્રવૃષ્ટિને પોતાના પર પડતી
ઝેરને પણ અશ્વત્થામાની ઇંદ્રિયો વ્યથા પામી
ન હતી. તેમણે તો દિવ્ય અસ્રોથી મંત્રેલાં ઘોર

બાણો મૂઝ્યાં અને વાયુ જેમ મેધમંડળનો નારા
કરે, તેમ તે અતિ તેજસ્વીએ તે દુઃસહ શસ્ત્રવૃષ્ટિનો
નાશ કરી નાખ્યો. તે સમયે આકાશમાં બાણોનો
ખીન્ને સંગ્રામ જ બાણે મર્યો હોય, તેમ લાગતું
હતું.^{૨૩-૨૪} દે મહારાજ ! તે યુદ્ધ ઘણું ઘોર હતું,
છતાં યોદ્ધાઓને તો તે હર્ષવર્ધન થઈ પડ્યું
હતું. હવે આકાશમાં અસ્રોની સામસામી ધસા-
ધસીને લીધે ચારેબાજુ તણખાઓ ઊછળતા હતા.^{૨૭}
તેથી એ રાત્રિના સમયમાં આકાશ બાણે પતંગિ-
યાંચોથી ભરાઈ ગયું હોય તેવું દીપતું હતું. ત્યાં
અશ્વત્થામાએ જરથાબંધ બાણો મૂઝી મૂઝીને દિશા-
ઓને સર્વ તરફથી છાઈ દીધી.^{૨૯} પછી દ્રોણ-
નંદને તમારા પુત્રોનું પ્રિય કરવા માટે રાક્ષસને
પણ બાણો વડે ઢાંછી દીધો. આમ પૂર્વે જેવું ઇંદ્ર
અને પ્રહલાદનું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ એ રણ-
ભૂમિ પર મધ્યરાત્રિને સમયે અશ્વત્થામા અને
ધટાત્કચનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. તે પછી મહારણ-
માં ક્રોધે ભરાયેલા એ ધટાત્કચે કાળ તથા અગ્નિ
સરખાં દશ બાણો મૂઝ્યાં અને અશ્વત્થામાની
છાતીમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો. આ પ્રમાણે રાક્ષસે
મહાબળવાન અશ્વત્થામાને બાણો વડે અતિશય
ધાયલ કર્યા હતા. તેથી વાયુના ઝપાટાથી હચ-
મચી ગયેલા વૃક્ષની પેટે તે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા
પણ રણમાં હચમચી ગયા. તે મૂર્છાવશ
થઈ ગયા અને ધનના ઢાંડાને ટેકા લઈ બેસી
ગયા.^{૨૯-૩૨} દે પૃથ્વીપતિ ! તે વેળા તમારા
સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો અને
તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ અશ્વત્થામાને મરણ
પામેલો જ માની બેઠા હતા.^{૩૩} પેલી તરફથી
પાંચાલો અને સુજયથોદ્ધાઓ અશ્વત્થામાની
રણમાં આવી વલે થયેલી ઝેરને સિંહનાદો કરી
રહ્યા હતા.^{૩૪} તેવામાં મહાબળવાન અશ્વત્થામાને
બાન આવ્યું. રિપુનાશન અશ્વત્થામાએ પોતાના

કાળા હાથ વડે ધનુષ્યને મજબૂત પકડ્યું અને તેમણે તેને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને કાળના દંડ સરખું ઘેર એક ઉત્તમ બાણ ઘટોત્કચને ઉદ્દેશીને શીઘ્ર છોડ્યું.^{૩૫, ૩૬} હે પૃથ્વીપતિ ! તે ઉગ્ર અને અતિ ઉત્તમ બાણ ઘટોત્કચના દૃઢ્યને ચીરી નાખીને પૂંખ સહિત પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૩૭} આમ હે મહારાજ ! રણને શોભાવનારા અશ્વ-ત્યામાએ એ અતિબળવાન રાક્ષસરાજને બાણ વડે અત્યંત વીંધી નાખ્યો, એટલે તેને રથની બેસણી પર બેસી જવું પડ્યું. હિડિમ્બાપુત્રને આ પ્રમાણે મૂર્છિત થયેલા જઈને તેના સારથિ અશ્વત્યામાથી ગભરાઈ જઈને તેને સત્તર રણાંગણમાંથી દૂર હાઈ ગયો.^{૩૮, ૩૯} આમ એ રણમાં રાક્ષસરાજ ઘટોત્કચને વીંધી નાખીને મહારથી દ્રોણપુત્ર ઘણા મોટા શખ્દથી ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૪૦} ત્યારે હે ભારત ! તમારા પુત્રો તથા સર્વ યોદ્ધાઓ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને તેમનું શરીર મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે અત્યંત તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યું.^{૪૧} તે પછી દ્રોણના રથ સામે લડી રહેલા ભીમસેનને રાજ દુર્યોધને પોતે તીક્ષ્ણ બાણો છોડી છોડીને વીંધવા માંડ્યો.^{૪૨} હે રાજ ! ભીમસેને દુર્યોધનને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, એટલે દુર્યોધને પણ વીસ બાણોથી તેને સામે વીંધી નાખ્યો.^{૪૩} આકાશમાં મેઘમંડળ-થી ઢંકાયેલા ચંદ્ર અને સૂર્યની પેઠે તે બન્ને જણા રણાંગણમાં બાણો વડે ઢંકાયેલા દેખાતા હતા.^{૪૪} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધને પાંચ બાણો મારીને ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો અને ‘ભીમે રહેજે, ભીમે રહેજે’ એ પ્રમાણે વચન માયું.^{૪૫} એટલે સામેથી ભીમસેને દશ બાણો ‘મૂઠી તેના ધનુષ્યને તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને વળી નમેલાં પર્વવાળાં નેત્રું બાણો મૂઠીને એ કૌરવશ્રેષ્ઠને વીંધી નાખ્યો.^{૪૬} પછી હે મહા-

રાજ ! દુર્યોધન ઠાપ્યો. તેણે અતિશય મોટું એક બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને તીક્ષ્ણ બાણો મૂઠીને સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં ભીમસેનને રણ-મોખરે પીડવા માંડ્યો.^{૪૭} પણ ભીમસેને દુર્યોધનના ધનુષ્યમાંથી છૂટલાં તે સર્વ બાણોનો વિનાશ કરી નાખ્યો અને કુરુરાજને પચીસ શુરપ્રબાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૮} તે વેળા હે રાજ ! ક્રોધાયમાન થયેલા દુર્યોધને અસ્થાના આકારનું એક બાણ મૂઠીને ભીમસેનના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને તેને બીજાં દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૯} હવે મહાબળવાન ભીમસેને તુરત બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને રાજને સત્તર સાત તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં.^{૫૦} પછી ઝડપદાર હાથવાળાની પેઠે ઘણી ઝડપ કરીને દુર્યોધનરાજએ ભીમસેનના તે ધનુષ્યના પણ કંકડા કરી નાખ્યા; એટલું જ નહિ પણ બીજું, ત્રીજું, ચોથું તથા પાંચમું એમ જ જ ધનુષ્ય ભીમે હાથમાં લીધું, તેના તેના તમારા વિજયી અને મહોત્કટ પુત્રે ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૫૧} એ રીતે બ્યારે પોતાનાં ધનુષ્યો વારંવાર કપાવા માંડ્યાં, ત્યારે તે ભીમસેને તદ્દન લોખંડની બનાવેલી, સાક્ષાત્ મૃત્યુની બહેન સરખી, અગ્નિની શિખા સમાન બળબળતી, કાંતિમાં પણ અગ્નિની તુલના કરનારી અને આકાશમાં બણે સેંચે પાકતી હોય તેવી જણાતી એક સુંદર શક્તિ દુર્યોધન સામે ફેંટી.^{૫૨-૫૪} પણ તે શક્તિ હજી પોતાની પાસે આવી ન હતી, તેટલામાં તો કુરુવંશી દુર્યોધને સર્વ લોકના તથા મહાત્મા ભીમસેનના દેખતાં તેના ત્રણ ટુકડા કરી કાપી નાખી.^{૫૫} પછી હે મહારાજ ! ભીમસેને મહોત્તેજસ્વી અને અતિશય ભારે એવી એક ગદાને વેગપૂર્વક ધુમાવી અને તે દુર્યોધનના રથ સામે ફેંટી.^{૫૬} એ ગદાએ તમારા પુત્રના ઘોડાઓને, સારથિને તથા રથને તદ્દન કચરી જ નાખ્યા.^{૫૭}

એ વેળા તે ગચ્છ ! તમારો પુત્ર તો બીભૈન
ગી બગબીન થઈને મુષ્ણુષ નાકો દત્તો અને
મદામા નંદકના ગચ્છ પડી ગયા દત્તો.^{૧૦}
એટલે તમારો મદાગી પુત્ર મરુ પાડ્યો છે
તેમ માનીને બીભૈન મોઘા નિંદનાદ કરીને
મરુ કોઠોના નિગમ્મ કર્યા વાગ્યો.^{૧૧} તમારો
મૈનિમે પગ પોતાના ગમ્મને મરુ પામેલા
માનવા વાગ્યા અને મરુ તરફ દાદાકાગની
મિકિયારીઆ કર્યા લાગ્યા.^{૧૨} દે ગચ્છ ! નાસ
પામેલા તે મરુ ચાલ્યાની બુમામૂમ આંમગીને
તથા મદામા બીભૈનના નિંદનાદને આંમગીને
ગમ્મ યુષ્ઠિ પળુ દુષોતને મુએલા માનવા
વાગ્યા અને બીભૈન ન્યાં કાગો દત્તો ત્યાં
તેઓ વેગપૂર્વક દોરી ગયા.^{૧૩, ૧૪} આ વખતે દે
પૃથ્વીપતિ ! પાંચાલો, દેકચો, મન્થો અને
સંન્યા ત્વગી પ્રચન્ન કરીને દ્રોણાચાર્ય સામે
યુદ્ધ કરાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી ગયા.^{૧૫} તે મમથ
દ્રોણાચાર્યનું તથા તેમના ગચ્છોનું અનિમદાન
યુદ્ધ થઈ ચુક્યું હતું. તેઓ બસ યોગ્ય સ્કામમાં
મથે થયા દત્તા અને અન્યોન્યનો મંદાર
કર્યા દત્તા.^{૧૬}

૬ નિ શ્રોમદામારતમા દ્રાપદપર્વો તર્જન પર્વે કવચવપરમા

૧ સનિહસ્તા - હોવાનું અપમાન નામના

અધ્યાય ૧૬૬ થો તમામ

અધ્યાય ૧૬૭ મો

પાંડુપુત્ર મદદેવ તથા કૌરવપક્ષી
શક્ષમ અલંશુષ નાકો !

॥ ગાયક રાગ ॥

મહદેવમવાયાંતં દ્રોણપ્રેષ્ઠું વિગ્રાપતે ।

સ્પર્ષો વૈરત્વેનો યુદ્ધે વારયામાસ મારત ॥ ૧ ॥

મન્થ યોદ્યો દે પૃથ્વીપતિ ! દે ભારત !

ત્યાં મદદેવ દ્રોણાચાર્યને પદોંચી વળવા માટે
યુદ્ધમાં પડ્યો જતો હતો, પણ અર્ધપુત્ર કણે

તેને અટકાવ્યો.^૧ એટલે મદદેવે ગંધાપુત્રને ત્રણ
આણેગી વીંધી નાખ્યા અને બીજા દશ નમેલાં
પરવાણાં બાળેા મૃગીને પૂત તેને પ્રદાન કર્યા.^૨
તે ઝેર કાંને તેને નમેલાં પર્વાણાં મેા બાળેના
મામે પ્રદાન કર્યો અને હન્યવાધવ બતાવીને
એના પલ્લવવાળા ધનુષ્યને સીંધી કાપી નાખ્યું.^૩
પછી પ્રતાપી માત્રીના પુત્ર એક બીજું ધનુષ્ય
સંકાંને ગીમ બાળેના માગ માર્યો, તે આશય-
કારક હતું. પણ કણે મન્થૃત ગાંધવાળાં
બાળેા મૃગીને મદદેવના યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા,
એટલું જ નહિ પણ બીજા એક જલમામૃથી
એના મારગિને તુલ્ય ચમલોકમાં વિદાય કરી
દીધો.^{૪, ૫} એ રીતે સ્પરશ્વિત થયેલા મદદેવે દાસ-
તલવાગ દાયમાં લીધી. કણે તે દાસ-તલવાગને
પણ બાળેા વટે હન્યતાં હન્યતાં જ નાશ કરી
નાખ્યો.^૬ પછી મદદેવે દ્રોણાચાર્યને સુવર્ણ-
ગી ચળકતી મદાધોગ એવી એક ખાર ગદા લીધી
અને તે અર્ધપુત્રના રથ સામે ફેંડે.^૭ પરંતુ મદ-
દેવના હાથમાથી છૂટીને એકાએક પડી આવતી
તે ગદાને કણે બાળેા વટે ચંભાવીને પૃથ્વી પર
પાડી દીધી.^૮ આમ ગદાને નિષ્ક્રય થયેલી ઝેઈને
મદદેવે ત્વરાથી કણ સામે એક શક્તિ ફેંડે, પણ
કણે બાળેા વટે તે શક્તિને પણ કાપી નાખી.^૯
હવે દે મદારાજ ! મદદેવ પોતાના મદાન રથ
પરથી એકદમ સંવમપૂર્વક નીચે ફરી પડ્યો
અને તેણે પોતાની સામે કાગેલા કણને ઝેઈને
હાથમાં ગ્યતુ પેટું લઈ કણની સામે ફેંડ્યું. તે
પેટું હલ્ય પામેલા કાળચક્ષુની પેઠે એકાએક
આવી પડતું હતું, ત્યાં હજારો બાળેા મૃગીને
અતપુત્રે તેના હુકડા કરી નાખ્યા એ રીતે ન્યાય
પેઠાને પણ કણે કાપી નાખ્યું, ત્યાં સદેવે
દાંડાઓ, જેતરો, અતત્તતનાં ધૂંસરાંઓ, હાથીનાં
અગો, મન્થા ઘોડા તથા મરણ પામેલા યોદ્ધાઓને

હપાડી હપાડીને કણું સામે ફેંકવા માંડ્યાં. કણું તેમનો પણ બાણો વડે નાશ જ કર્યો ગયો. પછી પોતાને હથિયારરહિત થયેલો સમજી તથા કણું નાં બાણોથી પોતાનું આગળ વધતું અટકી પડેલું જાણી, માર્દ્રીપુત્ર સહદેવે રણસંગ્રામનો ત્યાગ કર્યો. હે ભારતશ્રેષ્ઠ ! રાધાપુત્ર કણું એક સુહૃત્કાળમાં તેની સામે ધસી ગયો. ત્યાં હે પૃથ્વીપતિ ! મોટું અકહારક થઈને તે સહદેવને કહેવા લાગ્યો : 'અહ્યા એ અધીર ! પોતાનાથી અધિક બળિયા રથીયોહાએ સાથે તું કદી લડીશ નહિ. એ માર્દ્રીપુત્ર ! પોતાના જેવા બળવાળા યોદ્ધાઓની સાથે જ હવે. પછી તું યુદ્ધ કરજે. મારા વચન પર તું જરા પણ શંકા રાખીશ નહિ.' પછી ધનુષ્યના અગ્રભાગને તેના શરીરમાં ઘોંચી દઈને ફરીથી કણું બોલ્યો : ^{૧૦-૧૭} 'અહ્યા એ માર્દ્રીપુત્ર ! જો, આ તરફ નજર કર. તારો ભાઈ અર્જુન આ રણમાં કૌરવો સાથે પેલી તરફ લડી રહ્યો છે; માટે તું તેની પાસે જલદી દોડી જ, અથવા મરજીમાં આવે તો ઘેર ચાલ્યો જ.' ^{૧૮} સહદેવને આ પ્રમાણે કહીને રથીશ્રેષ્ઠ કણું પોતાના રથમાં બેસીને પાંચાલ અને પાંડવોનાં સૈન્યને બાણે બાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ તે તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. ^{૧૯} આમ હે રાજન ! મહા-યશસ્વી અને સત્યપ્રતિષ્ઠા એવા તે શત્રુસંહારક કણું પોતે કુંતીને આપેલા વચનનું સ્મરણ કરીને હાથમાં આવેલા એ સહદેવને સંગ્રામમાં માર્યો નહોતો. ^{૨૦} તે વેળા હે રાજ ! સહદેવ કણું નાં બાણોના પ્રહારથી પીડાયો હતો, તેનું મન ઉદાસ થઈ ગયું હતું અને કણું નાં વાજબાણોથી બળીને તેને જીવવા ઉપર કંટાળો આવી ગયો હતો. ^{૨૧} પછી મહારથી કણું એકદમ ઉતાવળે ઉતાવળે મહાત્મા પાંચાલવંશી જનમેજયના રથ પર ચઢી ગયો. ^{૨૨} આ તરફ વિરાટરાજ

સૈન્ય સાથે મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને એકદમ દ્રોણાચાર્ય પાસે ચઢી આવતો હતો, પણ મદ્ર-રાજાએ અનેક બાણો મૂકીને તેને છાઈ દીધો. ^{૨૩} હે રાજ ! પૂર્વકાળમાં જાંભુર તથા ઇંદ્રતું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ રણમાં મજબૂત ધનુષ્યને ધારણ કરનારા એ બન્નેનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ^{૨૪} હે મહારાજ ! મદ્રરાજાએ સેનાપતિ વિરાટરાજને ઝપાટાબંધ નમેલાં પર્વવાળાં સો બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ^{૨૫} એટલે હે રાજન ! વિરાટ-રાજાએ પણ નવ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને મદ્રરાજને સામે વીધી નાખ્યો અને વળી વધારામાં પ્રથમ તોતેર બાણોનો પ્રહાર કરીને પુનઃ સો બાણોનો તેને માર માર્યો. ^{૨૬} ત્યારે મદ્રરાજાએ તેના આરેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને બીજાં બે બાણો મૂકીને એના સારથિને તથા ધ્વજને પણ રણમાં ઢોળી પાડ્યા. ^{૨૭} પોતાના ઘોડાઓ માર્યા જતાં મહારથી વિરાટરાજ સત્તર રથ પરથી દૂદી પડ્યો અને તે ધનુષ્યનો ટંકાર કરી તીક્ષ્ણ બાણોને છોડતો ભૂમિ પર જોભો રહ્યો. ^{૨૮} એવામાં તેના ભાઈ શતાનીક ઘોડાઓરહિત થઈને પગપાળા થયેલા પોતાના ભાઈને જોયો, એટલે તુરત સર્વ લોકના દેખતાં તે જિતાવળો જિતાવળો રથ લઈને ત્યાં ચઢી આવ્યો. ^{૨૯} શતાનીકને રણમાં ધસી આવતો જોઈને મદ્રરાજાએ તેને અનેક બાણો મૂકી વીધી નાખ્યો અને તેને યમલોકમાં મોકલી દીધો. ^{૩૦} આમ પોતાનો ભાઈ મરણ પામ્યો, ત્યારે મહારથી વીર વિરાટરાજ તત્કાળ તે જ ફરકતી ખજાણા રથમાં બેસી ગયો. ^{૩૧} પછી ડોળા ફાડીને ક્રોધને લીધે બમણું પરાક્રમ કરીને તેણે જથ્થાબંધ બાણો મૂકી મદ્રરાજને એકદમ રણમાં દાટી દીધો. ^{૩૨} ત્યારે મદ્રરાજ પણ ડાપ્યો અને મજબૂત ગાંડાવાળું બાણ મૂકીને તેણે સેનાપતિ વિરાટરાજને વક્ષઃસ્થળમાં દંડ પ્રહાર કર્યો. ^{૩૩}

દે મદાગમ ! ને બાહુપ્રદાગથી વિગટગમ
અર્થેત વીંધાર્થે ગયો અને ગ્યના કહેગ પર બેસી
ગયો. દે મગ્નથેષ ! તેને તીવ્ર મૂંઝાં આવી
મન^{૩૧} ૨ માં બાણેથી ધાયવ થયેલા એ વિગટ
ગમને તેના માન્યિ એકદમ ત્યાંથી દૂર લઈ ગયો,
એટલે દે ભાગ ! તેની માટી મેના પગ ને ગત્રિ
પૃથ્માં પચાયત કહ્યા લાગી,^{૩૨} કાગળ દે રણને
ગોનાતનાદે શરયગમ મેંકટે બાણેથી તેનો
મંદાન કહ્યા મચી પડ્યો દનો. દે મનંદ ! એ
પ્રભાવે વિગટગમની મેનાને પચાયત કહતી
એને શ્રુતિ અને અર્જુન જે ગ્યે શરયગમ
કેના દનો, તે ગ્યેયુદ્ધ માટે ત્મી ગયા દે
મગ્ન ! તે બદને ત્યાં પગી આવેલા એને
રાક્ષસોનો ગમ અવશ્યુષ આદ પેડાંનાગ ગ્યમાં
થેગીને તેમને કાકવા લાગ્યો. દે ગમ ! રાક્ષસગ
અર્થશુષના ગ્યમાં નાદા મગાન મુખવાળા તથા
ધાર દેખાવના પિશાનો એકવામાં આવ્યા દનો,
તે ગ્ય પર લોતીથી કેમજેન થયેલી પતાકા કુરકતી
દતી, લાવ પુષોની માગાગાથી તેગ્યને ગણમાયો
દનો, તે રથને કવચ લોખંડથી બનાવવામાં
આવ્યો દનો, તેને આમપાન રીંછના આમડાના
માકાથી વીંછ્યો દનો અને તેના કાયા 'વનંદ
પર દેખાવમાં બિદામણ', ચિત્રચિત્રિ પીંછાવાળું
તથા કાટેલી આંખોવાળું મોટું ગીરપતી શબ્દ
કનુતું ગોળી શ્વુ દનું.^{૩૩-૩૦} દે રાજ ! તે રાક્ષસ
વૃદ્ધી પડેલા કાળના પર્વત સગ્ગો દેખાનો દનો.
એમ દોર એક પર્વત પવનને મટી રાખે, તેમ
તેણે અર્જુનને આવનો કાઢી ગયો.^{૩૧} દે
ગમ ! તેણે અર્જુન પર સેકટે બાણોનો વર-
માદ વગાવવા માંડ્યો. તે સમયતુ મનુષ્ય અને
રાક્ષસ વચ્ચેનું એ મહાપુદ્ગલિત તીવ્ર હતું.^{૩૨}
દે ભાગ ! તે યુદ્ધ જોનાર સર્વ જુનોને એ પ્રીતિ
ગનક થઈ પડ્યું હતું અને ગીર, કાગડા, બલ,

ધુવડ, દદ તથા શિયાળવાં વગેરે માંસાદારી
પ્રાણીઓને તે દર્શનનક થઈ પડ્યું હતું.^{૩૩} દે
ભાગ ! એ યુદ્ધમાં અર્જુનને તે રાક્ષસોને સો
બાણોનો પ્રકાર થયો અને બીજાં નવ બાણો મારી
તેની વચ પણ કાપી નાખી.^{૩૪} વગી તેણે ત્રણ
બાણોથી તેના માગ્યિને મારી નાખ્યો, વધુ
બાણોથી તેના ગ્યના ત્રિવેણુકને કાપી નાખ્યો અને
એક બાણથી તેનું વનુષ્ય કાપી નાખી બીજાં ચાર
બાણ વડે તેના માન ધોડાઓનો પણ નાશ કરી
નાખ્યો.^{૩૫} તેણે પુન પ્રગ્યેયા અદાવેલા તે રાક્ષસ-
ના બીજાં વનુષ્યના પણ એ કકડા કરી નાખ્યા.
પછી રથચિત્ર થયેલા તે રાક્ષસની ઉગામેલી
તવવારના પાગ તેણે એક બાણ વડે એ કુકડા
કરી નાખ્યા.^{૩૬} દે મગ્નથેષ ! આમ પૃથાપુત્ર
અર્જુનને ચાર તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાક્ષસગમને
વીધી નાખ્યો, ત્યારે માદ વીધાયેલા તે રાક્ષસ
અર્જુનના બયથી ગ્ણ છોડી નામી ગયો.^{૩૭} દે
ગમ ! એ ગેને રાક્ષસનો પગગ્ય કરીને અર્જુન
એકદમ દ્રોણાચાર્ય સામે ચાલ્યો ગયો અને
માર્ગમાં મનુષ્યો, દાથીઓ અને ધોડાઓ પર
બાણોના દગેદગ છોડેના ગયો.^{૩૮} દે મદારાજ !
યરાસવી પાંડવ અર્જુન ન્યારે તમાગ મેનિદા પર
બાણોનો મારો ચવાવના લાગ્યો, ત્યાં પવનના
ચપાટાથી ભાંગી પડેલાં વૃક્ષોની પેડે તેઓ પૃથ્વી
પર પડેલા લાગ્યા.^{૩૯} દે પૃથ્વીપતિ ! ન્યારે
મદાત્મા અર્જુન સૈનિકોનો સંહાર કહ્યા લાગ્યો,
ત્યાં તમારા પુત્રોનું મન સેન્ય નાશમાગ
કરવા લાગ્યું.^{૪૦}

હિત શ્રીમદભારતમા દ્રોણપર્વ તરંગત મહાભયવધપરમા
'સત્રિત્ત્વમા અલબુરો પરાશવ' નામનો
અધ્યાય ૧૬૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૮મો

નકુલપુત્ર શતાતીક વગેરે

થોહાઓનું યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શતાતીકં શૈસ્તુર્ન નિર્દહંતં ચમું તવ ।

ચિત્રસેનસ્તવ સુતો વારયામાસ ભારત ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધોઃ હે ભારત ! નકુલનો પુત્ર શતાતીક બાણો મૂઢી મૂઢીને તમારી સેનાને સંહારી રહ્યો હતો, તે ઐર્ધ તમારા પુત્ર ચિત્રસેને સત્તર તેને અટકાવ્યો,^૧ તે વેળા નકુલના પુત્રે પાંચ બાણો મારી ચિત્રસેનને વીંધી નાખ્યો; એટલે ચિત્રસેને તીક્ષ્ણ દશ બાણો મૂઢી તેને સામે વીંધી નાખ્યો,^૨ વળી હે મહારાજ ! એ યુદ્ધમાં ચિત્રસેને તીક્ષ્ણ નવ બાણોનો શતાતીકની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો,^૩ પછી નકુલના પુત્રે મજબૂત ગાંડાવાળાં ઢેટલાંએક બાણો છોડીને ચિત્રસેનના કવચને તેનાં અંગો પરથી રણમાં પાડી દીધું. આ કર્મ સર્વને આશ્ચર્યજનક લાગ્યું હતું,^૪ ત્યારે હે રાજ ! જાતરી ગયેલા કવચવાળા તમારો તે પુત્ર કાંચળી ઉતારીને ખુદલા થયેલા સર્પ સરખો શોભતો હતો.^૫ વળી હે મહારાજ ! નકુલપુત્ર શતાતીક તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢીને ચિત્રસેનના ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને યુદ્ધમાં યત્ન કરતા તે ચિત્રસેનના ધનુષ્યના પણ દુકડા કરી નાખ્યા.^૬ આમ હે મહારાજ ! ધનુષ્ય કપાઈ ગયું અને કવચ પણ તૂટી પડ્યું, એટલે મહારથી ચિત્રસેને શત્રુઓને ચીરી નાખે તેવું એક બીજું ધનુષ્ય ચડણું કર્યું.^૭ પછી તુરત જ ક્રોધમાં આવી ગઈને તે કૌરવમહારથીએ નવ બાણો છોડ્યાં અને શતાતીકને રણમાં વીંધી નાખ્યો. પુરોમાં ઉત્તમ એવા શતાતીકને પણ આથી મોઢ ચઢ્યો અને તેણે પણ ચિત્રસેનના માર ઘોડાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા.^૮ હવે મહારથી ચિત્ર-

સેન તે રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તેણે બળપૂર્વક શતાતીકને પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૦} ચિત્રસેન એ પ્રમાણે રણમાં પ્રહાર કરી રહ્યો હતો, ત્યારે નકુલપુત્રે એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મૂઢીને તેના સ્તનસુશોભિત ધનુષ્યના દુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૧} આમ ધનુષ્ય કપાઈ જતાં તથા ઘોડાઓ અને સારથિનું મરણ થતાં રથરહિત થયેલા તે ચિત્રસેન મહાત્મા કૃતવર્માના રથ પર તત્કાળ ચઢી ગયો.^{૧૨} મહારથી દુપદરાજ સૈન્યને સાથે લઈ દ્રોણાચાર્ય સામે જતા હતા, તેવામાં સેંકડો બાણોને છોડતો કર્ણપુત્ર વૃષસેન તેમની સામે ચઢી આવ્યો.^{૧૩} હે નિર્દોષ રાજ ! પોતાની સામે ચઢી આવેલા મહારથી કર્ણપુત્રને તે યજ્ઞસેન (દુપદરાજએ) સાથે બાણો વડે બે બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૪} આથી વૃષસેન કાપી જાયો અને તેણે રથમાં બેઠેલા યજ્ઞસેનને અનેક તીક્ષ્ણ બાણો વડે છાતીમાં માર માર્યો.^{૧૫} હે મહારાજ ! એ સમયે તે બન્નેનાં અંગો બાણોથી રંગાઈ ગયાં હતાં અને તેમનાં શરીરોમાં બાણોરૂપ કાંડા ભોંકાયા હતા. આથી તેઓ પીછાં-આવાળી બે શાહુડીની જમ શોભતા હતા.^{૧૬} સુવર્ણની પૂંખોવાળાં તથા ચળકતાં કૃષ્ણાંવાળાં બાણોથી તેમનાં કવચો ઢંકાઈ ગયાં હતાં અને લોહીની ધારાઓથી રૂબરૂ થઈને તેઓ મહારણમાં પ્રકાશતા હતા.^{૧૭} સુવર્ણ સરખાં બે અજુત કટપવૃક્ષો દોષ અને રાતાં પુખ્તોથી પ્રકૃષ્ણિત થયેલાં ખાખરાનાં બે વૃક્ષો દોષ, તેમ તેઓ રણમાં શોભતા હતા.^{૧૮} પછી હે રાજ ! વૃષસેને નવ બાણોથી યજ્ઞસેનને વીંધી નાખ્યો અને પાછાં સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કરી તેણે તેને પુનઃ બીજાં છ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૯} હે મહારાજ ! ને સમયે હુપરાહપરી દમરોડા બાણો છોડી રહેલા તે કર્ણપુત્ર વરસના મેષ સરખો દેખાતો હતો.^{૨૦}

હવે દ્રુપદરાજને ઘણા જ ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે પાણી-
દાર અને તીક્ષ્ણ એવું ભદ્ર નામનું એક બાણ
મૂંઢી વૃષસેનના ધનુષ્યના બે દુકડા કરી નાખ્યા.
એટલે વૃષસેને સુવર્ણથી મટેલું અને મજબૂત
એવું બીજું નવું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. તેણે
પોતાના ભાયામાંથી ચળકતું, પાણીદાર, તીક્ષ્ણ
તથા દઢ એવું એક ભદ્રબાણ ખેંચી કાઢ્યું.
હવે તેણે તેને બરાબર સાંધ્યું અને ધનુષ્યને કાન
સુધી ખેંચીને તે દ્રુપદરાજ સામે તાણીને જોસમેર
માથું. આથી સર્વ સોમકથોદ્ધાઓને ત્રાસ ત્રાસ
થઈ રહ્યો હતો.^{૨૧-૨૩} તે બાણ દ્રુપદરાજના હૃદય-
ને ચીરી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. આમ
વૃષસેનના બાણથી તે ધાયલ થઈ ને મૂર્છાવશ
થયો.^{૨૪} હવે હે રાજન્દ્ર! સારથિના કર્તાવ્યને
સમજનારો તેનો સારથિ તેના રથને રણમાંથી દૂર
લઈ ગયો. હે રાજન્દ્ર! એ પ્રમાણે પાંચાલોનો એ
મહારથી ભાંગી પડ્યો, એટલે બાણોના પ્રહારોથી
છિન્નભિન્ન ક્વચોવાણું થયેલું દ્રુપદરાજનું સૈન્ય
પણ તે બચાઈર મધ્યરાત્રિએ રણમાંથી નાહું. હે
રાજન્દ્ર! એ વેળા જ્યાં ત્યાં ફેંટી દેવામાં આવેલા
દીવાઓ ભડભડાટ બળી રહ્યા હતા; તેથી તે રણ-
ભૂમિ વાદળાંરહિત થયેલું આકાશ જમ ગ્રહોથી
શોભે તેમ શોભતી હતી.^{૨૫-૨૭} તેમ જ ત્યાં હે
મહારાજ! ઠેકઠેકાણે બાણબંધો પડ્યા હતા, તેથી
વર્ષાકાળે વીજળીઓથી જોવો મેઘ શોભે, તેવી તે
રણભૂમિ શોભતી હતી.^{૨૮} પૂર્વે તારકાસુર સાથેના
સંગ્રામ સમયે ઇંદ્રના ભયથી ત્રાસ પામીને જમ
દાનવોએ નાસભાગ કરી હતી, તેમ ત્યાં કર્ણના
પુત્રથી ત્રાસ પામીને સોમકથોદ્ધાઓ નાસભાગ
કરી રહ્યા હતા.^{૨૯} હે મહારાજ! કર્ણના પુત્રે
હેરાન હેરાન કરેલા તે સોમકથોદ્ધાઓ જ્યારે
નાસી જતા હતા, ત્યારે દીવાઓના પ્રકાશમાં
તેઓ વિશેષ શોભતા હતા.^{૩૦} હે ભારત! એ

પ્રમાણે સોમકથોદ્ધાઓનો રણમાં પરાજય કરીને
વૃષસેન દિવસના મધ્યમાં આરૂઢ થયેલા સૂર્યની
પેઠે રણમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો.^{૩૧} ત્યાં તમારા
તથા શત્રુપક્ષના હજારો રાજાઓમાં એક પ્રતાપી
વૃષસેન જ અતિશય પ્રકાશિત જોવો હતો.^{૩૨} આમ
એ રણમાં શરા સોમકમહારથીઓને જીતીને વૃષ-
સેન ઉતાવળો ઉતાવળો જ્યાં યુધિષ્ઠિરાજ યુદ્ધ
કરતા હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.^{૩૩} એ જ અરસા-
માં ક્રોધાયમાન થયેલો પ્રતિવિંધ્ય એ રણમાં શત્રુ-
ઓનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. એટલે તમારો પુત્ર
મહારથી દુઃશાસન તેની સામે યુદ્ધ કરવા ગયો.^{૩૪}
હે રાજન્દ્ર! મેઘરહિત થયેલા આકાશમાં યુધ્ધ અને
સૂર્યનો જોવો સમાગમ થાય, તેવો જ તે બન્નેનો
એ રણમાં અદ્ભુત સ્વરૂપનો સમાગમ થયો હતો.
પ્રતિવિંધ્ય રણમાં અતિ દુષ્કર કમં કરી રહ્યો હતો.
તે જોઈને દુઃશાસને તેને ત્રણ બાણો વડે લલાટ-
પ્રદેશમાં વીંધી નાખ્યો.^{૩૫,૩૬} તમારા બળવાન
અને મહાધનુર્ધર પુત્રે આમ અત્યંત વીંધી
નાખેલો તે મહાબાહુ યુદ્ધમાં શિખરોવાળા પર્વત
સરખો શોભી રહ્યો હતો.^{૩૭} મહારથી પ્રતિવિંધ્યે
નવ બાણો વડે દુઃશાસનને વીંધી નાખી તેને
પુનઃ સાત બાણો વડે વીંધી નાખ્યો.^{૩૮} હે
ભારત! એ રણમાં તમારા પુત્રે ઘણું દુષ્કર કમં
કર્ચું હતું. તેણે ઉચ બાણો મૂંઢીને પ્રતિવિંધ્યના
ઘોડાઓને શેળી નાખ્યા હતા.^{૩૯} વળી હે રાજન્દ્ર!
તેણે એક ભદ્રબાણથી તેના સારથિને ઢોળી પાડી
તેના ધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યો. હે રાજન્દ્ર! તે
ધનુર્ધર પ્રતિવિંધ્યના રથના પણ તેણે તલ તલ
જવડા દુકડા કરી નાખ્યા.^{૪૦} હે પ્રભુ! ઢાપેલા
દુઃશાસને અનેક નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂંઢીને
પ્રતિવિંધ્યના રથની પતાકાઓના, તેના ભાયાના,
ઘોડાઓની રાશીના અને જોતરાના સુઢાં પણ તલ
તલ જવડા કટકા કરી નાખ્યા.^{૪૧} ધર્માત્મા પ્રતિ-

વિંધ્ય રથ વિનાનો થઈ પડ્યો હતો, છતાં હાથમાં ધનુષ્ય લઈ તમારા પુત્ર સામે લડતો જ હતો અને સેંકડો બાણો ફેંકી જતો હતો. એવામાં વળી તમારા પુત્રે તેના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું અને વધારામાં કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તેને દશ બાણોનો પ્રહાર પણ કર્યો.^{૪૨, ૪૩} પ્રતિવિંધ્યને એ પ્રમાણે રથરહિત થયેલા એઈને એના મહારથી ભાઈઓ મોટી સેનાને સાથે લઈ ત્યાં વેગપૂર્વક ધસી આવ્યા.^{૪૪} એટલે હે મહારાજ! તુરત તે પ્રતિવિંધ્ય સુતસોમના રથ પર ચઢી ગયો અને હાથમાં ધનુષ્ય લઈ તમારા પુત્રને વીંધી નાખવા લાગ્યો.^{૪૫} તે એઈ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ દુઃશાસનની વહારે ચઢી આવ્યા. તેઓ બંધાએ તમારા પુત્રને વીંધી નાખ્યો અને મોટી સેનાથી વીંટાઈને યુદ્ધ માટે ચઢાઈ કરી.^{૪૬} પછી હે ભારત! બરાબર મધ્યરાત્રિના દારણુ સમયે તમારા યોદ્ધાઓનું તથા તે શત્રુઓનાં યમરાજના રાજ્યમાં વંશારો કરનારું યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૪૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત ધૃષ્ટાકચવધપર્વમાં
'શત્રિયુદ્ધમા ચત્રાનીક આદિનું યુદ્ધ' નામનો
અધ્યાય ૧૬૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૯ મો

શત્રિયુદ્ધનું શૈદ્ર સ્વરૂપ

॥ મંજય ઉવાચ ॥

નકુલં રમસં યુદ્ધે નિવ્રંતં વાદિનીં તવ ।

અગ્યપાત્ સૌલઃ ક્રુદ્ધસ્તિષ્ઠ વિષ્ટેતિ ચાત્રવીવૃદ્ધ ॥૧

મંજય બોલ્યો : એ યુદ્ધમાં નકુલ વેગપૂર્વક તમારી સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. તે સમયે સુબલપુત્ર શકુનિ દોષે બરાઈને તેની સામે ધસ્યો અને તેને 'ઊભો રહેજ, ઊભો રહેજ' એમ કહેવા લાગ્યો.^૧ હવે એકબીજા સામે વેર બાંધી ચૂકેલા અને એકબીજાને મારવા ઇચ્છી રહેલા તે બંને વીરો ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ એચીને બાણો

મૂકવા મંડ્યા અને એકબીજાને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^૨ 'હે' રાજન્! જે પ્રમાણે નકુલ બાણોનો વરસાદ વરસાવતો હતો, તે પ્રમાણે પોતાની યુદ્ધશિલાને દેખાડતો શકુનિ પણ બાણોનો વરસાદ વરસાવતો હતો.^૩ ત્યારે હે મહારાજ! એ બંને રણશૂરા વીરોને બાણોરૂપ કાંટાઓ ખૂબ ભોંકાયા હતા; તેથી તેઓ પીછાંઝાવાળી બે શાહુડીઓની જેમ રણમાં શોભતા હતા.^૪ સુવર્ણનાં પૂખડાંવાળા તથા સીધી અણીવાળાં બાણોથી તેમનાં કવચો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને લોહીની ધારાઓથી રેખાંત્ર થઈને તે બંને જણ એ મહારણમાં અતિશય દીપતા હતા.^૫ સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતાં બે અદ્ભુત કલ્પવૃક્ષો દોય અને પુષ્પોથી પ્રકુલ થયેલા બે ખાખરાઓ દોય, તેમ તે બંને જણ રણાંગણમાં પ્રકાશતા હતા.^૬ હે મહારાજ! એ બંને રણશૂરા યોદ્ધાઓ બાણો વડે સર્વ શરીરોમાં કંટકવાળા થઈ પડ્યા હતા, તેથી આ રણાંગણમાં ઊગેલાં કાંટાવાળાં બે શીમળાનાં વૃક્ષો દોય, તેમ તેઓ શોભતા હતા. હે રાજન્! કોંઈથી લાલચોળ નેત્રોવાળા થયેલા તે બંને ડોળા ફાટી ફાટીને એકબીજા સામે તીણી નગરથી જેતા હતા અને જણે પરસ્પરને બાળી નાખતા હતા.^{૭, ૮} પછી તમારે સાંગો શકુનિ કાપી છાક્યો. તે જણે હસતો દોય તેવો ડોળ કરી તેણે એક છર્ણાકાર બાણ મૂક્યું અને માદ્રીના પુત્રનું દહ્ય વીંધી નાખ્યું.^૯ આમ તમારા ધનુર્ધર સાળાએ નકુલને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, એટલે તે રથની બેસણી ઉપર બેસી ગયો તેમ જ મોટી મૂર્છાને પામ્યો.^{૧૦} હે રાજન્! પોતાના કદા રાત્રુ નકુલને એ સ્થિતિમાં આવી પડેલો એઈને, શકુનિ વગ્રોક્ષતુના ગેવની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૧૧} થોડી વાર પાંદુપુત્ર નકુલને જ્ઞાન આગું અને તે વિકામેલા

મુખનાળા કાળની પેઠે ફરી શકુનિ સામે ધર્યો. દે ભરતથ્રેષ્ઠ ! ક્રોધાયમાન થઈને તેણે શકુનિને સાઠ બાણો માર્યાં. વળી તેણે તેની છાતી-માં સો નારાય બાણોનો માર માર્યો.^{૧૨, ૧૩} એટલું જ નહિ, તેણે તેના બાણ સહિત ધતુધ્યને પણ મુદિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું અને તેની ફરકતી ધનના પણ ટુકડા કરી નાખી તેને રથ પરથી પૃથ્વી પર પાડી નાખી.^{૧૪} વળી પાંડુપુત્ર નકુલે પાણી પાયેલું, સરાણ પર ધસેલું અને તીક્ષ્ણ એવું બાણ મૂકીને શકુનિની સાથગોને ધાયલ કરી.^{૧૫} આકાશમાં બને પાંખો વડે કાળી-જમણી બાજુમાં ઊડી રહેલા બાજપક્ષીને જમ ઘાઈ પારથી પાડી નાખે, તેમ તેણે તે બાણ મારીને શકુનિને બાંધમૂંઢ પાડી નાખ્યો. આમ દે મહારાજ ! શકુનિ ઘણે જ ધાયલ થઈ ગયો. ત્યાં કામી પુરય જમ સ્ત્રીનું આલિંગન કરીને બેસી રહે, તેમ તે ધનના દાંડાને પકડીને રથની બેઠક પર બેસી ગયો. દે નિર્દોષ રાજ ! એ રીતે તમારા સાળાને બેભાન પડેલો એઈને તેનો સારથિ તેને સૈન્યના મોખરામાંથી દૂર લઈ ગયો. આ રીતે શકુનિને રણમાંથી પલાયન કરી જતો એઈ પાંડવો તથા તેમના અનુયાયી યોદ્ધાઓ હર્ષના ઠેલાહલો કરવા લાગ્યા.^{૧૬-૧૮} હવે શત્રુતાપન નકુલ એ રણમાં પોતાના શત્રુને જીતીને ક્રોધપૂર્વક સારથિને કહેવા લાગ્યો : ‘અદ્યા એ ! ચાલ, તું અને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે લઈ જ. ^{૧૯} માદ્રીપુત્રના એ વચનને સાંભળી તેનો સારથિ દ્રોણાચાર્ય ન્યાં ઊભા હતા, ત્યાં તેને લઈ ગયો.^{૨૦} દે રાજ ! એક તરફથી શિખંડી દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા માટે પસાર થઈ જતો હતો, તેવામાં બરાબર સજ્જ થઈને ઊભેલા કૃપાચાર્ય વેગપૂર્વક તેની સામે ધસાશે કર્યો.^{૨૧} ત્યાં શત્રુદમન કૃપાચાર્યને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય-

માંથી એકાએક ધસી આવતા એઈને શિખંડી ખડખડાટ હર્યો અને નવ ભલ્લ બાણો મૂકી તેમને વીંધી નાખ્યા.^{૨૨} ત્યારે દે મહારાજ ! તમારા પુત્રનું પ્રિય કરનારા કૃપાચાર્ય પાંચ બાણો મારી શિખંડીને વીંધી નાખ્યા અને પુનઃ વીસ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} પૂર્વ દેવાસુરયુદ્ધપ્રસંગે શંખરાસુર અને ઇંદ્રનું જીવું ભયાનક યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે બનેલું મહા-ધોર સ્વરૂપનું ભયાનક યુદ્ધ થઈ રહ્યું.^{૨૪} ગ્રીભ-ઋતુની આખરમાં ચઢી આવેલા મેઘો જમ સર્વ ભૂપ્રદેશને જળમય કરી દે છે, તેમ તે બને યુદ્ધ-કુર્મદ વીર મહારથીઓએ આકાશને બાણોની બળાથી ઢાંધી દીધું.^{૨૫} દે ભરતથ્રેષ્ઠ ! તે સમયનું યુદ્ધ મૂળે જ ધોર સ્વરૂપનું હતું; તેમાં વળી આ બને વીરોનો ભેટા થતાં તે અતિશય ધોર સ્વરૂપ-નું થઈ ગયું. તે દિવસની ભયાનક રાત્રિ સર્વ યુદ્ધશાળી યોદ્ધાઓને સાક્ષાત્ કાળરાત્રિ સરખી ધોરસ્વરૂપ જણાતી હતી. દે મહારાજ ! એ ઝપાઝપીમાં શિખંડીએ અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મૂકી-ને કૃપાચાર્યના મહાન ધતુધ્યને પણ્છ અને અંદર સાંધેલા બાણ સહિત કાપી નાખ્યું. પછી દે રાજન ! કૃપાચાર્ય ડોખ્યા. તેમણે એક દારણ શક્તિ દેંધી. તે શક્તિનો દાંડો તદ્દન સુવર્ણનો હતો, તેની અણી અતિ તીક્ષ્ણ હતી અને શસ્ત્રો બનાવનારા કારીગરે તે શક્તિને બરાબર સંજીને સાફ કરી હતી. શિખંડીએ પોતાની સામે સણ-સણાટ કરતી આવતી તે શક્તિનાં ઘણાં બાણો મારીને ટુકડેટુકડા કર્યા. એટલે પૃથ્વીને પ્રકાશ-માન કરતી તે મહાતેજસ્વી શક્તિ તુરત જ રણ-ભૂમિ પર વીખરાઈ પડી. હવે દે મહારાજ ! રથીથ્રેષ્ઠ કૃપાચાર્ય બીજું એક ધતુધ્ય હાયમાં લીધું અને તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો છાડીને શિખંડી-ને રણમાં દાટી જ દીધો. યશસ્વી કૃપાચાર્ય ન્યારે

શિખંડીને એ રીતે છાઈ દીધો, ત્યારે મહારથી શિખંડીને મૂર્છા આવી ગઈ અને તે રથની બેસણી પર બેસી ગયો. હે ભારત ! શિખંડીને આ પ્રમાણે રણમાં ગળાતો જોઈને કૃપાચાર્યે તેને મારી જ નાખવાની ઇચ્છાથી તેને અનેક બાણો માર્યાં. પણ આસપાસ જામેલા પાંચાલો અને સોમકથોદ્ધાઓ યત્નસેનના એ મહારથી પુત્ર શિખંડીને રણમાં બેભાન પડેલો જોઈને તેની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા. તે વખતે આ તરફથી તમારા પુત્રો પણ દ્વિજવર કૃપાચાર્યનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની આબુખાબુ ઘેરાઈ વળ્યા. હે રાજન્ ! તે વખતે પરસ્પર મળેલી મોટી સેનાઓનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. અન્યોન્ય સામે દોડી રહેલા રથોના ગર્જના કરતો મેધોના સરખો તુમુલ ગડગડાટ ત્યાં સંભળાવા લાગ્યો. હે પૃથ્વીપતિ રાજ ! એ રણમાં ઘોડેસવારો તથા હાથીસવારો અન્યોન્ય સામે જોસમેર ધસારો કરતા હતા, તેથી તે રણક્ષેત્ર અતિ દૂર દેખાતું હતું. હે મહારાજ ! સામસામા દોડમદોડ કરતા પદાતિઓના પદાદ્યતથી રણભૂમિ બાણે ત્રાસ પામેલી સ્ત્રીની પેઠે ધણધણાટ કરતી ધ્રુજતી હતી. હટલાએક રથોયોદ્ધાઓ પોતાના રથોમાં બેસીને અતિશય વેગપૂર્વક ધસી જતા હતા અને કાગડાઓ જેમ પતંગિયાઓને પકડે, તેમ તેઓ અનેક યોદ્ધાઓને પકડી પાડતા હતા, તેમ જ હે ભારત ! મોટા મોટા મદોનમત હાથીઓ સામેથી મદજરતા બીજા હાથીઓને ને પગલે જ સાવધાની-પૂર્વક શિક્ષા કરતા હતા. દોપેલા ઘોડેસવારો દોપેલા ઘોડેસવારો સામે અને દોધે ભરાયેલા પાળાઓ દોધે ભરાયેલા પાળાઓ સામે આવી પાડતા. આમ અન્યોન્યને બેટીને તેઓ એક-કેને ઉડ્ડસંધી બઈ શકતા નહોતા. તે રણંગણમાં આમનેમ દોડમદોડ કરતાં, સામસામે ધસારો

કરતાં અને પુનઃ પાછાં ફરતાં એ સૈન્યોના તે મધરાતે અતિ મહાન નાદ થઈ રહ્યો હતો. હે મહારાજ ! રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ પર ભડભડાટ બળી રહેલા દીવાઓ આકાશમાંથી ખરેલાં મોટાં જાંબાડિયાં સરખા દેખાતા હતા. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! તે દિવસની રાત્રિ દીવાઓથી એટલી બધી પ્રકાશિત થઈ રહી હતી કે, તેથી તે રણંગણમાં જોનારાઓને તે દિવસ સરખી જ લાસતી હતી. હે રાજન્ ! લોકની અંદર સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ આમતેમ આરે-બાજુ બળી રહેલા દીવાઓને લીધે ત્યાં રહેલા ઘોર અંધકારનો નાશ થઈ ગયો હતો. આકાશ, પૃથ્વી, દિશાઓ તથા વિદિશાઓ પ્રથમ જાડતી ધૂળ અને અંધકારથી વ્યાપ્ત થયેલ હતી, તે જ પુનઃ પ્રભાને લીધે પાછી પ્રકાશમાન દીસતી હતી. મહાત્મા વીરપુરુષોએ ધારણ કરેલાં રણમાં જીજ્ઞતાં અગ્રો, કવચો તથા મણિઓની કાંતિઓ તે દીવાઓના પ્રકાશમાં છુપાઈ ગઈ હતી. હે ભારત ! તે રાત્રિના આરંભમાં જ્યારે અતિમહાન ટોલા-હલવાળું તે યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું, ત્યારે સર્વ ડાઈ જાનરહિત થઈ ગયા હતા. તેથી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે યુદ્ધમાં પિતા પુત્રને મારી નાખતો હતો. ^{૨૧-૨૮} ત્યાં મોહને લીધે પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો, મિત્ર મિત્રને સંહારતો હતો, મામે બાણેને શળી નાખતો હતો અને બાણે જ મામાને કાપી નાખતો હતો. “અરે ! ત્યાં પોતાના પક્ષના યોદ્ધાઓ પોતાના પક્ષનો જ સંહાર કરતા હતા. આમ રાત્રિએ નિર્મર્ગોદ યુદ્ધ ચાલ્યું અને તે બીજા પુરુષોના બધને વધારનારું થઈ પડ્યું હતું.”

ઈતિ શ્રીમહાભારતમ્ દ્રોણપર્વ તર્જન પરાક્રમપરવર્તનમ્
“સંકલ્પ કુદ” નામનો અધ્યાય ૧૧૭ મિઃ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૦ મો

ધૃષ્ટદ્યુમ્નની દ્રોણાચાર્ય પર ચઢાઈ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તસ્મિન્ સુતમુલે યુદ્ધે વર્તમાને મપાવહે ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો મહારાજ દ્રોણમેવામ્યવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે
જ્યારે તે મહાભયંકર તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું,
ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્ય સામે જ ધસારો કર્યો
હતો.^૧ પોતાના શ્રેષ્ઠ ધનુષ્યતું સંધાન કરતો
તથા ધનુષ્યની દોરીને વારંવાર ખેંચતો તે ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના સુવર્ણભૂષિત રથ સામે ધસ્યો
હતો.^૨ એ રીતે હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્યનો નાશ
કરવાની ઇચ્છાથી ધસી જતા એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની
આસપાસ પાંચાલો તથા પાંડવયોદ્ધાઓ ચારે-
બાજુ વીંટાઈ વળ્યા હતા.^૩ આચાર્યશ્રેષ્ઠ દ્રોણને
આમ શત્રુઓથી ઘેરાયેલા જોઈને તમારા પુત્રો
પણ બરાબર સાવધ થયા અને એ રણમાં દ્રોણ-
શુરની રક્ષા કરવા લાગ્યા.^૪ જોતજોતામાં તે બન્ને
તરફનાં સૈન્યો વાયુથી ઊછળી રહેલા તથા ખળ-
ભળી ઊડેલા, જળજંતુઓવાળા બે ભયંકર મહા
સાગરની જમ તે રાત્રિમાં સામસામે ભેટ્યાં.^૫ તે
પછી હે મહારાજ ! પાંચાલવંશના ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પાંચ
બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને હૃદયમાં વીંધી નાખ્યા
અને સિંહની પેઠે મોટી ગર્જના કરી.^૬ હે ભારત !
એ રણમાં દ્રોણાચાર્ય પચીસ બાણો મારીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખ્યો અને એમણે બીજા એક
ભક્ષ્યબાણથી એના મોટા ટંકાર કરનારા ધનુષ્યને
ઠાપી નાખ્યું.^૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દ્રોણાચાર્યને હાથે
આમ વીંધાઈ ગયેલા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હોઠ પીસીને તે
કપાયેયું ધનુષ્ય ફેંકી દીધું.^૮ હવે હે મહારાજ !
ઘોઘાયમાન થયેલા પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનો
અંત લાવવાની ઇચ્છાથી બીજું શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય ગ્રહણ
કર્યું.^૯ શત્રુસંહારક ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તે અદ્ભુત ધનુષ્યને

કાન સુધી ખેંચ્યું અને તેણે દ્રોણાચાર્યનો નાશ
કરે તેવું ઘોર બાણ ફેંક્યું. તે મહારણમાં જાણે
સૂર્યનો ઉદય થયો હોય તેમ એ ઘોર બાણે ખળ-
વાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નના હાથમાંથી છૂટીને તે સૈન્યને
પ્રકાશિત કરી દીધું.^{૧૦, ૧૧} હે રાજન ! તે ઘોર
બાણને જોઈને દેવો, ગંધર્વો અને મનુષ્યો 'આ
રણમાં દ્રોણાચાર્યનું કલ્યાણ થાઓ' એમ કહેવા
લાગ્યા.^{૧૨} ત્યાં આચાર્યના રથ સામે ધસી આવતા
તે બાણને કણે હસ્તકૌશલ્ય દર્શાવતાં વચમાંથી જ
બાર ટુકડા કરી ઠાપી નાખ્યું.^{૧૩} હે રાજન ! ધનુ-
ધર સૂતપુત્રે એ બાણના જ્યારે અનેક ટુકડા કરી
નાખ્યા, ત્યારે ઊંચ વિનાના સર્પની પેઠે તે પૃથ્વી
પર જઈ પડ્યું.^{૧૪} પછી કણે દશ બાણો મૂઢીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખ્યો. વળી અશ્વત્થામાએ પાંચ
બાણોથી, દ્રોણાચાર્ય સાત બાણોથી, શલ્યે દશ
બાણોથી કુશાસને ત્રણ બાણોથી, દુર્યોધને વીસ
બાણોથી અને શકુનિએ પાંચ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
પ્રહાર કર્યો.^{૧૫, ૧૬} એ રીતે સર્વ મહારથીઓ ઘણી
ઝડપથી પાંચાલપુત્રને વીંધી રહ્યા હતા. આમ
એ મહારણમાં એકત્ર થયેલા સાત વીરોએ દ્રોણા-
ચાર્યનું રક્ષણ કરવા માટે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખ્યો
હતો.^{૧૭} છતાં હે રાજન ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જરાયે ગભ-
રાયો ન હતો અને ઊલટો સર્વને ત્રણ ત્રણ બાણો
મૂઢીને વીંધી નાખતો હતો. આમ તેણે દ્રોણા-
ચાર્યને, અશ્વત્થામાને, કણેને તથા તમારા પુત્રને
સામે પ્રહાર કર્યો હતો.^{૧૮} એ પ્રમાણે ધનુર્ધર
ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધાયલ કરેલા તે સાતેય મહારથીઓએ,
અનુક્રમે પાંચ પાંચ બાણો વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઝટપટ
વીંધી નાખ્યો.^{૧૯} હે રાજન ! તે અરસામાં દ્રુમસેન
નામનો એક યોદ્ધો ઠાપી ઊઠ્યો. તેણે એક બાણ
વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પ્રથમ પ્રહાર કર્યો અને પુનઃ ત્રણ
બાણો મૂઢી તેને વીંધી નાખ્યો. વળી 'ભીમો
રહેજ, ભીમો રહેજ' એમ તેણે ટાણો માર્યો.^{૨૦}

એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુવર્ણની પૂંખવાળાં, સરાયુ પર ઘસીને સન્નિલાં તથા યુદ્ધમાં પ્રાણુનો અંત કરે તેવાં ત્રણ સીમાં જનારાં બાણો મૂકીને દુરભસેનને વીંધી નાખ્યો.^{૨૧} વળી વીર્યવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને બીજું એક ભદ્રબાણ મૂકીને સુવર્ણનાં ઉજ્જવળ કુંડલોવાળા દુરભસેનના મસ્તકને ધડ પરથી કાપી નાખ્યું.^{૨૨} ત્યાં તો દંશેલા હોઠવાળું તે મસ્તક મહાપ્રચંડ વાયુએ ઉછાળી નાખેલા પરિપક્વ તાલકુંળની પેઠે રણભૂમિ પર પડ્યું.^{૨૩} હવે વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કેટલાંએક બીજાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તમારા ઘણા ચોદ્ધાઓને વીંધવા માંડ્યા. વળી તેણે બીજાં કેટલાંએક ભદ્રબાણો મૂક્યાં અને અદ્ભુત રીતે યુદ્ધ કરી રહેલા રાધાપુત્રના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^{૨૪} પણ જ્યેષ્ઠ કોઈ મહાન સિંહ પોતાના પૂંછડાની અતિ ઉચ્ચ કાપણીને સહન કરે નહિ, તેમ કર્ણ પોતાના ધનુષ્યની તે કાપણીને સહન કરી શક્યો નહિ.^{૨૫} તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં અને તેણે હાંફતાં હાંફતાં એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. સંખ્યાબંધ બાણો છોડતો છોડતો તે મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસી ગયો.^{૨૬} કાપેલા કર્ણને તે તરફ ધસી ગયેલો જોઈને બીજા છ વીર મહારથીઓ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારીનાખવાની ઇચ્છાથી તેની આસપાસ એકઠમ ઘેરાઈ વળ્યા.^{૨૭} એ વેળા તમારા છ સુખ્ય મહારથીઓના સપાટામાં આવેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અને તો મૃત્યુના સુખમાં આવેલો જ માનતા હતા.^{૨૮} પણ એ જ અરસામાં યાદવ-વંશી સાત્યકિ જથ્થાબંધ બાણો કેંકતો કેંકતો પરાક્રમી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની મદદે આવી પહોંચ્યો.^{૨૯} આમ મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને ધસી આવતા એ યુદ્ધકર્મક સાત્યકિને રાધાપુત્રે સરળગામી દશ બાણો વડે પ્રહાર કર્યો.^{૩૦} એટલે કે મહારાજ ! સાત્યકિએ પણ સામેથી દશ બાણો વડે કર્ણને વીંધી નાખ્યો અને સર્વ વીરોના દેખતાં તેને

કહ્યું કે, 'અથા ઓ ! જોજ, હવે જતો નહિ; બરાબર વીર થઈને ઊભો રહેજ.'^{૩૧} કે રાજ ! તે વેળા બળવાન સાત્યકિનો તથા મહાત્મા કર્ણનો તે ભેટા પૂર્વે થયેલા બહિરાબળના તથા ઇંદ્રના ભેટા સરખો તીવ્ર હતો. સર્વ ક્ષત્રિયો-ને પોતાના રથના ગડગડાટથી ત્રાસ પમાડતો તે મહાક્ષત્રિય સાત્યકિ ત્યાં ક્રમજનને કર્ણને વીંધી રહ્યો હતો.^{૩૨, ૩૩} ત્યાં પોતાના ધનુષ્યના ટંકારવથી પૃથ્વીને બાણે ઠંપાવી દેતો હોય તેવો બળવાન સુતપુત્ર કર્ણ પણ સાત્યકિ સામે બરાબર યુદ્ધ કરતો હતો.^{૩૪} એ યુદ્ધમાં વિપાક, કર્ણિ, નારાય, વત્સદંત તથા કુર આદિ સેંકડો બાણો મૂકીને કર્ણ સાત્યકિને વીંધી નાખતો હતો.^{૩૫} ત્યારે યુદ્ધ કરતો યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ પણ કર્ણ પર બાણોનો વરસાદ જ વરસાવી રહ્યો હતો. આ રીતે તે બનેતું યુદ્ધ લગભગ સરખું જ હતું.^{૩૬} તેવામાં કે મહારાજ ! તમારા પુત્રો તથા કર્ણનો દર્શીલો પુત્ર આરેબાબુથી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને સાત્યકિને ઘણી ઝડપથી વીંધી નાખવા લાગ્યા.^{૩૭} પણ કે વિશ્વ ! સાત્યકિએ પોતાનાં અસ્રો વાપરી વાપરીને આસ-પાસનાં તે ચોદ્ધાઓનાં તથા કર્ણનાં અસ્રોને અટકાવ્યાં અને એકઠમ ક્રોધાયમાન થઈને તેણે વૃષસેનની છાતી વીંધી નાખી.^{૩૮} કે રાજ ! સાત્યકિના બાણપ્રહારથી વીર્યવાન વૃષસેન ઘણો ઘવાઈ ગયો અને બેભાન થઈને તે રથમાં ઢળી પડ્યો.^{૩૯} પોતાના મહારથી પુત્ર વૃષસેનને મરણ પામેલો માનીને કર્ણને પુત્રના શોકથી ઘણા સંતાપ થવા લાગ્યો અને તે સંતાપમાં ને સંતાપ-માં તેણે સાત્યકિને ખૂબ પીડવા માંડ્યો.^{૪૦} આમ મહારથી સાત્યકિ કર્ણથી સપ્ત પીડાતો હતો, છતાં તેણે અનેક બાણો મૂકી મૂકીને કર્ણને વારંવાર વીંધવા જ માંડ્યો.^{૪૧} સાત્યકિએ કર્ણને

દશ બાણોથી વીંધી નાખી વૃષસેનને પુનઃ સાત બાણોનો માર માર્યો; એટલું જ નહિ પણ તે બન્નેના હાથે પહેરવાનાં મોઝાંચો સહિત ધનુષ્યોના પણ તેણે ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૪૨} પછી તે પુત્ર તથા પિતાએ શત્રુઓને ભય કરનારાં બીજાં બે ધનુષ્યો સજ્જ કર્યાં અને ચોપાસથી તીક્ષ્ણ બાણો મારી મારીને તેઓ સાત્યકિને વીંધવા લાગ્યા.^{૪૩} આમ હે રાજન! તે સંગ્રામમાં મુખ્ય મુખ્ય વીરોનો સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે ત્યાં ગાંડીવધનુષ્યનો અતિ મહાન શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો.^{૪૪} હે રાજન! રથના ઘોષને તથા ગાંડીવધનુષ્યના તે શબ્દને સાંભળીને સૂત-પુત્ર ઠણું દુર્યોધન પ્રત્યે આવું વચન બોલ્યો :^{૪૫} 'ઓ દુર્યોધન ! જો, આ તરફ નજર કર. આ આપણી સર્વ સેનાનો, મુખ્ય મુખ્ય મહાપુરુષોનો, અને ઢેટલાએક પુરુષવંશના યોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને અર્જુન પોતાના ઉત્તમ ધનુષ્યનો ટંકાર કરી રહ્યો છે.^{૪૬} ખરેખર ! અર્જુન ત્યાં વિજય કરી રહ્યો છે; કારણ કે ગર્જના કરતા મેઘ સરખો ગાંડીવધનુષ્યનો મહાન ટંકારવ તથા રથનો ગડગડાટ તે તરફથી સંભળાય છે.^{૪૭} હે રાજન ! નક્કી પાંડવ અર્જુન આ સમયે પોતાને યોગ્ય કર્મ કરી રહ્યો છે. જો, જો, પેલી આ ભારતીય સેનામાં બહુધા ભંગાણ પડી ગયું છે.^{૪૮} સૈનિકાની હાર છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે અને ઢાઈ એક સ્થળે જોનો પણ રહેતો નથી. વાયુએ ઉછાળેલા મેઘમંડળની પેઠે તે સૈન્ય સ્થળે સ્થળેથી વેરાઈ રહ્યું છે.^{૪૯} મહાસાગરમાં આવીને ભાંગી પડેલી નાવની પેઠે આ કૌરવસેના અર્જુનનો ભેટા કરીને છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. યોદ્ધાઓ જમ આવે તેમ નારી રહ્યા છે. ઓ રાજ ! ગાંડીવ-ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોથી તેમનામાંના સેંકડો વીંધાઈ ગયા છે અને તેમનો આ મહાન આત્મ-

નાદ સંભળાય છે. જો, સાંભળ. હે રાજસિંહ ! આકાશમાં જમ મેઘનો ધ્વનિ સંભળાય, તેમ આ મધ્યરાત્રિના સમયે અર્જુનના રથ સામે દુંદુભિઓનો ગડગડાટ સંભળાય છે. વળી અર્જુનના રથ સામે હાહાકારના શબ્દો, પુષ્કળ સિંહનાદો તથા બીજા અનેક જાતના ઢાલાહલો સંભળાય છે, તે તું સાંભળ. આ તરફ આ યાદવ-શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ આપણા બધાની મધ્યમાં આવી જોનો છે; માટે જો ઢાઈ પણ ઉપાયે આ વખતે આ સાત્યકિનો નાશ કરવામાં આવે, તો અવશ્ય બાકી રહેલા સમગ્ર શત્રુઓનો આપણે પરાજય કરી શકીશું. જો, પાંચાક્ષરાજનો પુત્ર આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે ભેટ્યો છે.^{૫૦-૫૪} ચારેબાજુથી તે શરા મહારથીઓથી ઘેરાઈ ગયા છે. તો હે મહારાજ ! જો આપણે બધા એકઠા મળીને આ સાત્યકિને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખીએ, તો નિઃશંક આપણે જ વિજય થાય. માટે હે મહારાજ ! એકલા આભમન્યુને જમ આપણે બધાએ એકઠા મળી મારી નાખ્યો હતો, તેમ આ વીર મહારથી સાત્યકિને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ ચારેબાજુથી ઘેરી લઈ આપણે મારી નાખવાનો યત્ન કરીએ. પરંતુ હે ભારત ! આ સાત્યકિને અનેક કૌરવ મહારથીઓ જોડે ભેટલો બણીને પેલો અર્જુન દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ધર્યો આવે છે. માટે જટલામાં અર્જુન અનેક યોદ્ધાઓથી ઘેરાયેલા આ સાત્યકિને જાણી ન જાય, તેટલામાં સારા સારા ઘણા મહારથીઓ ત્યાં અર્જુન સામા ચઢી જાય. અહીં આપણે બધા શરાઓ બાણો છોડવાની ઉતાવળ કરો, એટલે આ સાત્યકિ પરલોક તરફ પ્રયાણ કરી જાય. હે મહારાજ ! આ મેં બતાવેલી યુક્તિનો જ તું આ સમયે યોગ્ય ઉપભોગ કર. ^{૫૫-૧૦} જમ પૂર્વકાળના સંગ્રામ સમયે છંદ્રે ચરારવી ઉપેદ્ર

ભગવાનને કહ્યું હતું, તેમ તમારા પુત્રે કહ્યું ના
એ મત પર આધાર રાખીને શકુનિને કહ્યું :^{૧૧}
'જો મામા શકુનિ ! યુદ્ધમાંથી કદી પાછા નહિ
હંતારા દશ હજાર હાથીસવારોને તથા દશ હજાર
રથીયોદ્ધાઓને સાથે લઈને તમે અર્જુન સામા
ચઢી જાઓ.^{૧૨} દુઃશાસન, દુર્વિધલ, સુબાહુ અને
દુઃપ્રધર્માણુ-આ સર્વ યોદ્ધાઓ બીજા પદાતિ
યોદ્ધાઓને સાથે લઈને તમારી પાછળ પાછળ
આવશે.^{૧૩} હે મહાબાહુ મામા ! અહીંથી જઈને
તમે કૃષ્ણ, અર્જુન, ધર્મરાજ, નકુલ, સહદેવ
અને ભીમસેનને હણી નાખો.^{૧૪} પૂર્વે દેવાસુર-
યુદ્ધ પ્રસંગે દેવોને જમ દેવેન્દ્ર પર પોતાના
વિજયની આશા હતી, તેમ આ યુદ્ધમાં મારા
વિજયની આશા પણ તમારા પર જ અવલંબી
રહી છે. માટે હે મામા ! કાર્તિકેયનીએ જમ
અસુરોનો સંહાર કર્યો હતો, તેમ તમે પણ
કુંતાના તે પુત્રોનો સંહાર કરી નાખો.^{૧૫} હે
રાજન્ ! તમારા પુત્રના એ કથન પરથી સુબલ-
પુત્ર શકુનિ મોટી સેનાને સાથે લઈને તથા
તમારા બીજા પુત્રોથી રક્ષિત થઈને પાંડવો સામે
પ્રયાણ કરી ગયો.^{૧૬} તે શકુનિ તમારા પુત્રોનું
પ્રિય કરવાને તથા પાંડુપુત્રોનો સંહાર કરવાને
સજ્જ થયો હતો. એ પ્રમાણે હે રાજ ! સુબલ-
પુત્ર શકુનિ પાંડવોની સેના તરફ જ્યારે પ્રયાણ
કરી ગયો, ત્યારે તમારા પક્ષના મહારથીઓનું
શત્રુઓ સાથેનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. આ બાજુ મહાન
બળશાળી સૂતપુત્ર અનેક સેંકડો બાણોને ફેંકતો
ફેંકતો સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો;
[મ જ બીજા બધા રાજાઓ પણ સાત્યકિને
ધેરી વળ્યા.^{૧૭-૧૮} બીજી તરફથી દ્રોણાચાર્ય
દ્યુમનના રથ સામે જઈ પહોંચ્યા, એટલે તુરત તે
[ત્રિમાં દ્રોણાચાર્યનું વીર ધૃષ્ટદ્યુમન સાથે તથા
[ચાલયોદ્ધાઓ સાથે મહાઅદ્વિષ્ટત યુદ્ધ આરંભાયું.^{૧૯}

અધ્યાય ૧૭૦ ગો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૧ મો

કચ્ચરધાણુ !

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તતસ્તે પ્રાદ્રવન્ સર્વે ત્વરિતા યુદ્ધદુર્મદાઃ ।

અમૃગ્યમાણાઃ સંરઘ્વા યુયુધાનરથં પ્રતિ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી યુદ્ધદુર્મદ તે સર્વ
યોદ્ધાઓ પાંડવયોદ્ધાઓને નહિ ગણકારતાં ક્રોધ-
પૂર્વક સાત્યકિના રથ સામે ધસી ગયા.^૧ હે
રાજન્ ! બરાબર સજ્જ કરેલા તથા સેનાસંપાથી
શોભતા રથો, ઘોડેસવારો તથા હાથીસવારોને
સાથે લઈ તેમણે સાત્યકિને ચારે બાજુથી ઘેરી
લીધો.^૨ એ પ્રમાણે સર્વ તરફથી ઘેરા ઘાલીને તે
મહારથીઓ સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને
સાત્યકિને તુચ્છકારવા લાગ્યા.^૩ સાત્યકિનો વધ
કરવાની ઇચ્છાથી તે મહાવીરો ઉતાવળા થઈ ગયા
હતા એટલે તેઓ એ સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ પર તીક્ષ્ણ
બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા.^૪ પોતાની
સામે એકદમ ધસી આવેલા તે યોદ્ધાઓને જોઈને,
શત્રુવીરોનો સંહારક મહાબાહુ શિનિપુત્ર અનેક
બાણો છોડીને તેમની સામે ટક્કર ઝીલવા લાગ્યો.^૫
ત્યાં મહાધનુર્ધર અને યુદ્ધદુર્મદ વીર સાત્યકિએ
મજબૂત ગાંઠાવાળાં ઉચ બાણો મૂઠી મૂઠીને
શત્રુઓનાં મસ્તકોને કયાકય કાપવા માંડ્યાં.^૬
વળી તે યદુવંશીએ અસ્થાના આકારનાં કંટલાંચિક
બાણો છોડીને હાથીની સૂઠોને, ઘોડાઓની ડોકોને
અને આયુધોવાળા યોદ્ધાઓના બાહુઓને ભયાભય
ભેદવા માંડ્યાં.^૭ હે પ્રભુ ! જોતજોતામાં ત્યાં ચામરો
તથા ઉજ્જનળ છત્રો પડવા માંડ્યાં. આથી હે
રાજન્ ! તે રણભૂમિ નક્ષત્રોથી જેમ આકાશ
ભરાઈ જાય તેમ ભરાઈ ગઈ.^૮ હે ભારત ! એ
યુદ્ધમાં સાત્યકિ સાથે યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાઓ પ્રેતા-
ની પેઠે બરાડા પાડતા હતા, તેથી ત્યાં તુસુલ
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^૯ એ તુસુલ શબ્દથી આખી

પ્રાચી ગાજી ગ્દી દની અને ગનિમાં તેણે ત્રીજા
અને જ્યારે નવરૂપ પન્નુ દનુ ^{૧૦} રૂંધાં બહા
હતી નામે તેની એ નામગણને મા પઢિતા માણો
તા માગથી નેન્યમાં બગાડ પન્નુ ને જોતે
તથા તે નદાનિપૃથ શસ્ત્રને માનનીને તમાગ
શીથે પ્રતે પોતાના માગિને હવે 'અરે આ
માગિ! જ્યાં આ ત્રીજા શસ્ત્ર મમ તથા છે, ત્યાં
આપ મા ધોડાઓને તુ દા- ^{૧૧ ૧૨} આ પ્રમાણે
પ્રત્યાથના ન દુર્યોત્તના માગિએ તેના ઉત્તમ
ધોડાઓને નાચડિતા ન્ય મામે દાકયા ^૧ પછી
ધોડાપમાન થયેનો, મન્નુ નુત્તરનાથો, યુદ્ધના
શ્રમને નદિ, ગાનાને, ઝડપદાર હાથવાળો તથા
તન્નદત્તેદનાં યુદ્ધોને સદી નામના ને દુર્યોત્ત
નાચકિ મામે રૂપે અટલે માત્યકિએ નુત્તરને
કાન મુડી મપૂળાં જોડીને બાર ગ્ગનપિપામુ
બાણો ઝાડ્યા અને દુર્યોત્તને વીધી નાખ્યો
એ પ્રમાણે માત્યકિએ જ્યાં પ્રથમ જ પ્રદાર
હતી પોતાને પન્નુ, ત્યાં દુર્યોત્તને પણ
ને બગાડને માત્યકિને દગ બાણોનો માગો
પ્રદાર કર્યો ^{૧૪-૧૬} આ રીતે દે અત્રેષ્ટ' ત્યા
પાચાવયોદ્ધાઓનું તથા મન બાગતયોદ્ધાઓનું
અતિદાનુ તુમુવ યુદ્ધ થના લાગ્યું ^{૧૭} દે બારત!
એ નમા માત્યકિને ધોડા દોર અટ્યો હતો તેણે
એની બાણોનો પ્રદાર હતી તમારા પુત્રની છાતી
ની ની નાળી ^{૧૮} વગી બીજા દેટલાએક બાણોનો
પ્રદાર હતી તેણે તેના ધોડાઓને પણ મારી નાખ્યા
અને એક બીજા બાણથી તેના સારથિને પણ
મનુ ન્ય પગી મમદાવી પાડ્યો ^૧ આમ દે
પ્રાચીપતિ! ધોડાઓ માર્યા ગયા જતા રથમાં
ગેરી ગ્દેવો તમારો તે પુત્ર માત્યકિના ન્ય સામે
તીક્ષ્ણ બાણો ઝાડેના જ રહ્યો ^{૨૦} દે ગજન્ના એ
રથમાં માત્યકિએ ઘણી હસ્તકુશળતાનાળા પુરતની
પેક આલાથી દર્શાવી અને તેણે તમારા પુત્ર દે દેવા

પાચમે બાણોને કાપી નાખ્યા દનાં ^{૨૧} વગી
બીજું એક બન્નુ નતિતું બાણ ઠાડીને એ
મન્નુગી માત્યકિએ તમારા પુત્રના નુત્તરને
નુત્રિપ્રદેગમાથી કટાક દર્દને કાપી નાખ્યું. ^{૨૨} એ
પ્રમાણે મન લોભનો મદારાજ તે દુર્યોત્ત ન્ય
તથા નુત્તર નિનાનો થઈ પડ્યો અને તુરત જ
ક્રુતવર્માના હન્નુવન ન્ય પગ મૂકી ગયો ^{૨૩} દે
પ્રાચીપતિ! જ્યારે દુર્યોત્ત એ રીતે પાઠો હન્યો,
ત્યાં શિનિપ્રત માત્યકિ તે મહાતને અમથે
બાણોનો પ્રદાર હતી રીતે તમારી ચેતાને નમાડી
નમ્ના લા થો દે રાજન! પેની તગ્દરી શકુનિએ
અનેક હજાર રથો, હજારે દાથીઓ તથા હજારે
ધોડાઓને મારે લઈને અનુનની આગળામ થેગ
ધાથો હતો તેણે અનુન ઉપર અનેક જતના શસ્ત્રો
કેકના માડ્યા હતા, તેમ જ તેના ઉપર બીજી જતના
મોટા અશ્વોનો વગમાદ વગસાના માડ્યો હતો
આ રીતે કાગે પ્રેક્ષા તે ક્ષત્રિયો અનુન સામે
સદી રક્ષા હતા પણ અનુન તે હજારે રથો,
ધોડાઓ તથા દાથીઓને પોતાની મામા આવતા
અટકાવ્યા હતા, તેમ જ મહાપ્રયામ કરીને તેમનો
મોટો સહાર જ્યો હતો તે અમથે ગણગણ મુખવ
પુત્ર શકુનિએ હમનો દોષ તેનો દેખાવ કરીને
અનુનને તીક્ષ્ણ બાણો મારના માડ્યા, તેમ જ
બીજા સો બાણો મારીને તેના મહાન રથને
આગળ વડતા અટકાવ્યો ^{૨૪-૨૬} દે બારત! એ
યુદ્ધમાં અનુન શકુનિને વીધ બાણોનો પ્રદાર કર્યો
અને બીજા મન મહાનુરિને પણ તણ તણ
બાણોથી વીધી નાખ્યા આમ દે ગજન્ના! ઉપરા
ઉપરી અનેક બાણો મૂકીને અનુન પ્રથમ શત્રુ
ઓને આગળ વડતા અટકાવ્યા અને પછી ઇંદ્ર
જમ અસુરોનો સહાર કરે, તેમ તેણે તમારા
યોદ્ધાઓનો સહાર કરના માડ્યો ^{૩૦ ૩૧} દે મહી
પાવ! થોડા સમયમાં તો એ રથમાં દાથીની

સંઘાસરખા બાહુઓ કપાઈ પડ્યા અને તે રણભૂમિ
જાણે પાંચ મુખવાળા સર્પોથી છવાઈ ગઈ હોય
તેવી દેખાવા લાગી.^{૩૨} ત્યાં ઢેકઢેકાણે મુકુટોને
ધારણ કરનારાં, સુંદર નાસિકાવાળાં, સુંદર કુંડળો-
વાળાં, પીસેલા હોઠોવાળાં અને ક્રોધથી ફૂટેલા
ડોળાઓવાળાં મરતઢા રડવડવા લાગ્યાં.^{૩૩} આખી
રણભૂમિ કંઠીઓ તથા મુકુટોને ધારણ કરનારાં
અને પ્રથમ પ્રિય વચનોને બોલનારાં ક્ષત્રિયોનાં
મુખોવડે જાણે કમળવાળા પર્વતોની પેઠે શોભતી
હતી.^{૩૪} ઉત્તરપરાક્રમી અર્જુનને તે રણમાં આતું ઉત્ત
ક્રમ કરીને ફરીથી નમેલાં પર્વવાળાં પાંચ બાણો
મૂક્યાં અને શકુનિને વીંધવા માંડ્યો.^{૩૫} વળી
તેણે બીજાં ત્રણ બાણો મૂકી શકુનિના પુત્ર ઉલૂક-
ને પણ પ્રહાર કર્યો. આમ ઉલૂક પોતે વીંધાઈ
ગયો, એટલે તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણને માર મારવા
લાગ્યો.^{૩૬} પૃથ્વીને જાણે ગળવી મૂકતો હોય
તેમ તે મોટા શબ્દે મજના કરવા માંડ્યો. પછી
અર્જુનને ઢેલસાંએક બાણો મારીને શકુનિના ધનુષ્ય-
ને કાપી નાખ્યું.^{૩૭} તેણે તેના ઘોડાઓને પણ
યમરાજને ઘેર મોકલી દીધા. હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ !
શકુનિ તે સ્થ પસંદી ફરી પડ્યો.^{૩૮} હે પૃથ્વીપતિ !
આમ શકુનિ પોતાના પુત્ર ઉલૂકના સ્થ પર સત્તર
ચઢી ગયો. પછી એક જ સ્થમાં ઘેડેલા તે મહા-
રથી પિતા-પુત્ર મેઘો જમ પર્વત પર જળધારા
સિંચે, તેમ અર્જુન પર બાણો ફેંકવા લાગ્યા.
પણ હે મહારાજ ! પાંડવવીર અર્જુનને તીક્ષ્ણ
બાણોનો પ્રહાર કરી તે બચેને વીંધી નાખ્યા.
વળી હે પૃથ્વીનાથ ! તેણે બીજાં સેંકડો બાણો
મૂકીને તમારી સેનામાં જંગાણ પાડ્યું અને તે
સેનાને ચારે બાજુ નસાડી મૂકી. હે રાજ ! જમ
અતિપ્રચંડ વાયુ મેઘમંડળને ચારે બાજુથી છિન્ન
છિન્ન કરી નાખે છે, તેમ તે અર્જુનને તમારાં
સૈન્યોને પણ છિન્નછિન્ન કરી નાખ્યાં હતાં. હે

ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે રાત્રિમાં અર્જુનને તમારા સૈન્યનો
સંહાર કરવા માંડ્યો હતો, એટલે તે સૈન્ય ભય-
થી વિહ્વલ થઈને વીખરાઈ ગયું. એ વેળા તે
સૈન્યના ઢેલસાંએક યોદ્ધાઓ પોતાના ઘોડાઓને
રણમાં છોડીને જ દોડી ગયા હતા, ત્યારે બીજા
ઢેલસાંએક તો ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં તે દારણ
અધકારમાં પોતાનાં અંગોને છુપાવી દઈ નાહા
હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ રીતે તમારા યોદ્ધાઓનો
રણમાં પરાજય કરીને હર્ષ પામેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા
અર્જુન શંખનાદ કરી રહ્યા હતા. હે મહારાજ !
આ તરફથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યને ત્રણ બાણોથી
વીંધી નાખ્યા અને એક તીક્ષ્ણ બાણ વડે તેમના
ધનુષ્યની ઢોરીને પણ કાપી નાખી. એટલે ક્ષત્રિ-
યમર્દન દ્રોણગુરુએ તે ધનુષ્યને પૃથ્વી પર મૂકી
દીધું અને તેમણે બીજું અતિ ધણ બળવાળું
વેગવાન ધનુષ્ય હાથમાં લઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સાત
બાણો વડે વીંધી નાખ્યા. વળી હે રાજન ! તે
સરવીર દ્રોણાચાર્યે બીજાં પાંચ બાણો મારી તેના
સારથિને પણ એ રણમાં માર માર્યો. ત્યાં તુરત
મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઢેલસાંએક બાણો મૂકીને આચાર્ય-
નાં બાણોને અટકાવી દીધાં. પછી ઇંદ્ર જમ
આસુરી સેનાનો નાશ કરે, તેમ તે કૌરવી સેનાનો
નાશ કરવા મંડી પડ્યો. હે રાજ ! તમારા
પુત્રના સૈન્યનો એ રીતે ન્યારે નાશ થવા લાગ્યો,
ત્યારે તે રણક્ષેત્રમાં બન્ને સેનાની મધ્યમાં લોહીની
ઘોર નદી ચાલુ થઈ. હે રાજન ! તે નદી લોહીના
ઝાઘના તરંગોવાળી હતી અને મનુષ્યો, ઘોડાઓ
તથા હાથીઓને તાણી જતી હતી. તે જાણે
યમરાજની નગરી પ્રત્યે વહેતી સાક્ષાત્ વેતરણી
હતી. એ પ્રમાણે તમારા સૈન્યને હાંકી કાઢીને
પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં દેવગણોમાં શોભી રહેલા
તેજસ્વી ઇંદ્ર સરખો શોભતો હતો. આમ હે પૃથ્વી-
પતિ ! જયથી શોભતા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સિખંડી, નકુલ,

સદૈવ, સાત્યકિ અને બીમસેન આદિ પાંડવ મહારથીઆએ તમારા દમરો રથીઆનો પરાજય કર્યો અને અતિ હનન બની નર્દને નેઆ તમારા પુત્ર દુર્યોધન. કૃષ્ણ, દ્રોણાચાર્ય તથા યુવિર અચન્યામાના દેખતાં પોતપોતાના શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૬૦-૧૬૧

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રકાશનમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર પરાજયપર્યવસંમાં
'અતિ' ક્રમાં સંકેત પુરુષ નામનો અધ્યાય ૧૭૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૨ મો

દ્રોણાચાર્ય અને કૃષ્ણનો પાંડવો
પર હાલો

॥ વજ્ર ઉગ્ર ॥

વિદ્વત્ સ્વચ્છં દદ્ધા વષ્યમાનં મહાનમ્ભિઃ ।

ક્રોધેન મહતાવિષ્ટઃ પુલસ્ત્ય વિગોપતે ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : દે રાજન ! મહાત્મા પાંડવોના મારાથી પોતાના સૈન્યને નાશભાગ કરતું જોઈને તમારો પુત્ર મદાન દોષાવેશમાં આવી ગયો.^૧ તે એકદમ વિજયીશ્રેષ્ઠ દ્રોણ તથા કૃષ્ણ પાસે ગયો. ત્યાં અત્યંત ગુસ્સામાં આવેલો તથા વાજ્યોને યોદ્ધા જાણનારો તેં દુર્યોધન આવું વાક્ય યોદ્ધો :^૨ 'અર્જુને આ યુદ્ધમાં સિંધુ રાજને મારી નાખ્યો, તે જોઈને તમે બન્ને ક્રોધમાં આવી ગયા અને તમેજ આજની રાત્રિમાં સંજામ ચાલુ કર્યો છે.^૩ છતાં આ સમયે ન્યારે પાંડવોતું સૈન્ય મારી સેનાનો સંહાર કરી રહ્યું છે, ત્યારે પાંડવો ઉપર વિજય મેળવવાને શક્તિ માન દેવા છતાં તમે બન્ને જાણે અશક્ત હો નેમ જોયા કરો છો.^૪ અરે ! આ માન આપનારા વીરો ! તમારે બન્નેએ જો આમ મારો ત્યાગ જ કરવો હોનો, તો તે સમયેજ મને કહેવું હતું કે, 'આ યુદ્ધમાં અમે પાંડવોનો પરાજય કરી શકીશું નહિ.' એટલે તે સમયે જ તમારું વચન સાંભળીને તથા તમારી સંમતિ લઈને હું પાંડવો સાથે આવું

યોદ્ધાઓનો વિનાશ કરનારું વૈર કરત નહિ. દે પરાક્રમી મહાપુરુષો ! હજી પણ હું તમને બનેને કહું છું કે, જો તમારે મારો પરિત્યાગ ન કરવો હોય, તો તમે તમારું યોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવીને બરાબર યુદ્ધ કરો.^{૫-૭} તમારા પુત્ર દુર્યોધને આ પ્રમાણે વેળુના ચાખખા માર્યો, એટલે પગ તળે ઠચરાયેલા બે સર્પોની પેઠે ને બન્ને વીરો કોરપૂર્વક સંજામ કરવા સજ્જ થયા.^૮ પત્ની મદાન ધનુર્ધર અને રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બન્ને જાણી સાત્યકિ આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ સામા યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા.^૯ ત્યારે એકત્ર થયેલા પાંડવયોદ્ધાઓ પણ સર્વ સૈન્યને સાથે લઈ ને વારંવાર ગર્જનાઓ કરી રહ્યા અને તે બન્ને વીરો સામે ધસી ગયા.^{૧૦} ત્યાં સર્વ રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્યે ક્રોધપૂર્વક દશ બાણો મારીને સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો.^{૧૧} ત્યારે કૃષ્ણ પણ દશ બાણોથી, તમારા પુત્રે સાત બાણોથી, વૃથસેને દશ બાણોથી અને શત્રુનિએ પણ સાત બાણોથી સાત્યકિને માર માર્યો.^{૧૨} આમ દે કુરુવંશી રાજ ! એ યુદ્ધમાં તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ સાત્યકિ પર બાણો છોડવા લાગ્યા. વળી દ્રોણાચાર્ય રણમાં પાંડવી સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. આ જોઈ સોમકથોદ્ધાઓ ચોતરફથી બાણોની વૃષ્ટિ કરવા મંડ્યા અને શત્રુઓને સત્વર વીંધવા લાગ્યા. દે પૃથ્વીપતિ રાજન ! હૃદય પામેલો સૂર્ય જમ પોતાનાં કિરણો દેંદ્રી ચોપાસના અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ દ્રોણાચાર્ય પણ પોતાનાં બાણો દેંદ્રી દેંદ્રીને અનેક ક્ષત્રિઓના પ્રાણોને હરી લેતા હતા. દે પૃથ્વીનાથ ! દ્રોણયુરુએ ન્યારે પાંચાલોનો સખ્ત સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે તે યોદ્ધાઓ અન્યોન્ય સામે બરાડા પાડવા લાગ્યા અને ત્યાં તેમનો તુલુલ શખ્દ સંભળાવા લાગ્યો. ત્યાં ઢેટલાએક પોતાના પુત્રોને, ઢેટલાએક પોતાના પિતાઓને, ઢેટલાએક પોતાના

સાઈએને, કેટલાએક પોતાના મામાએને, કેટલા-
એક પોતાના ભાણેએને, કેટલાએક પોતાના
મિત્રોને, તો કેટલાએક પોતાના સંબંધીઓ તથા
બાંધવોને રણમાં પડતા મૂંઝીને પોતાના જીવિત-
ની જ માત્ર ઇચ્છા રાખી ઉતાવળા ઉતાવળા
ત્યાંથી નાસ્તી જતા હતા. ^{૧૩-૧૭} વળી કેટલાએક
ભાન ખોઈ બેઠા હતા અને જિલ્લટા દ્રોણાચાર્ય
સામા જ દોડી જતા હતા. ત્યાં બીજા કેટલાએક
પાંડવયોદ્ધાઓ તો એ રણમાં પરલોક ભણી જ
પ્રયાણ કરી ગયા. ^{૧૮} આમ હે રાજન્! તે મહા-
ભાગ દ્રોણાચાર્ય પાંડવી સેનાને પીડા પામતી
કરી મૂંઝી, એટલે તે રાત્રિમાં હજારો દીવાઓને
ત્યાં ફેંટી દઈને તે નાસાનાસ કરવા લાગી. ^{૧૯}
આ નાસભાગ ભીમસેન, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, નકુલ,
સહદેવ, ધર્મરાજ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની આંખ આગળજ
આવી રહી હતી. ^{૨૦} તે વેળા સર્વ લોક અંધકાર-
થી ઢંકાઈ ગયો હતો, તેથી કંઈ પણ જણાતું ન
હતું. માત્ર ત્યાં કૌરવોના પ્રકાશને લીધે નાસભાગ
કરતા શત્રુઓ જ દેખાતા હતા. ^{૨૧} હે રાજા! મહા-
રથી દ્રોણાચાર્ય તથા કર્ણ નાસભાગ કરતા તે
પાંડવસેન્યની પાછળ પડ્યા અને અનેકાનેક
બાણો ફેંટીને તેને માર્યા જ કહ્યું. ^{૨૨} આમ જ્યારે
પાંચાલયોદ્ધાઓમાં ભંગાણ પડ્યું અને તેઓ
ચોખ્ખાનુથી ખપી જવા લાગ્યા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનું
મન ઉદાસ થઈ ગયું અને તેમણે અર્જુન પ્રત્યે
આ પ્રમાણે કહ્યું: ^{૨૩} 'આ કુંતાપુત્ર! આ મહા-
ધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ
તથા સર્વ પાંચાલોને બાણો વતી સખત પ્રહાર
કરે છે. ^{૨૪} તે બંનેની બાણવૃષ્ટિ આપણા મહા-
રથીઓમાં ભંગાણ પડ્યું છે. હે કુન્તીનંદન!
એ સઘળી સેના વાર્યા છતાં પણ વળતી નથી. ^{૨૫}
પછી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ પોતે તે પક્ષાયત
કરતી સેનાને ઉદેશીને કહેવા લાગ્યા: 'અરે ઓ

પાંડવયોદ્ધાઓ! આમ ત્રાસ પામીને તમે નાસો
મા, નાસો મા. ભયનો ત્યાગ કરી જાઓ રહો. ^{૨૬}
આ પગલે અમે બંને જણા જોયાં કરેલાં આયુધો-
વાળાં સર્વ સેન્યોને બૂઝાકારે બરાબર ગોઠવી
દઈ દ્રોણાચાર્યનો અને કર્ણનો પરાજય કરવા
પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ^{૨૭} હવે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને
ઉદેશીને બોલ્યા: 'હે અર્જુન! દ્રોણાચાર્ય અને
કર્ણ બંને બળવાન છે, શરા છે, અસ્ત્રકુશળ છે
અને વિજયવંતા છે. માટે તું એ તેમની ઉપેક્ષા
કરીશ, તો આજની રાત્રિમાં જ તેઓ તારા સેન્ય-
નો નાશ કરી નાખશે. ^{૨૮} તેઓ બંને જણા
આમ વાર્તાલાપ કરતા હતા, તેવામાં બધંકર
કર્મ કરનારો મહાબળવાન ભીમસેન સેનાને
પાછી વાળી શીઘ્ર તે તરફ ધસી આવ્યો. ^{૨૯} હે
રાજન્! ભીમસેનને ત્યાં ધસી આવતો ઐર્ષ્યને
જતાઈને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને હર્ષ પમાડતા ફરી
પણ બોલ્યા: 'હે પાંડુનંદન! હે રણમાં વખણા-
યેલા અર્જુન! એ આ ભીમસેન સોમકો અને
પાંડવોથી વીંટાઈને વેગપૂર્વક મહારથી કર્ણ
તથા દ્રોણાચાર્ય સામે ચઢી બંધ છે; માટે તું
પણ તે ભીમસેનની તથા મહારથી પાંચાલયોદ્ધા-
ઓની સાથમાં રહીને સર્વ સેન્યોને ધીરજ આપવા
માટે યુદ્ધ કર. ^{૩૦-૩૨} પછી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન
એ બંને નરેન્દ્રો દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ પાસે
પહોંચી જઈ રણના મોખરામાં જાઓ રહ્યા. ^{૩૩}

સંજય બોલ્યો: ત્યાં તો યુધિષ્ઠિરાજનું
તે મહાન સેન્ય પણ પુનઃ પાછું ફર્યું પણ
દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ તો એ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો
ધાણ વાળ્યે જ જતા હતા. ^{૩૪} પછી હે રાજા!
ચંદ્રનો ઉદય થતાં વૃદ્ધિ પામેલા બે મહારાસોગરા-
ની પેઠે તે બંને સેન્યોનો તુચ્છ પ્રહાર એ રાત્રિ-
માં આક્રમ્યો. ^{૩૫} તમારી સેના પણ અણે ઉન્મત
બની ગઈ દોય, તેમ હાયમાંથી દીવાઓ ફેંટી

હીને નિર્મમતાથી પાંડવો આગે યુદ્ધ કરવા મચી પડી હતી. 'એ વેળા મર્વ સ્થળે યુદ્ધ અને અંત કાળ છર્જા મોંસા દત્તો અને અનિગાદ યુદ્ધ થઈ ચૂકતું. નિષ્કપની ઈશ્વરગતી તે મર્વ યોદ્ધાઓ દેવના નામ અને ગોપનો હુઆર કરીને જ હતતા હતા. દે મદાગમ! નવ વગમાં જેમ એકજીજનોનાં નામોનું થયું હતા. હગનમાં આને છે, તેમ એ મદાગમાં પણ એકજીજનોનાં નામોનું થયું હતું. હગની હગનીને જ ગત્તો અન્યોન્યને પ્રદાર કરતા હતા. ૩૩.૨૦ વગી ઘોડો અમય તો ત્યાં ઘઈ જતો શબ્દ પણ ગંભીરનો ન હતો અને પુત એકાએક મદાન ગમ્મ મજાનો પણ હતો તે મર્વ યોદ્ધાઓ બન્યા મોરે ભગઈને વડી રદ્દા હતા, તેમાં ટેવાએક પગાળ્ય પામતા હતા, તો ટેવાએક નિત્યી પણ થતા હતા. ૩૪ દે કુશ્રેષ્ઠ ગત! જે જે સ્થળે હીવાઓ દેખાતા હતા, તે તે સ્થળે પતંગની ધોંડ રાગો પડતા હતા. ૩૫ દે રાજેડ! આ રીતે હોમો તથા પાંડવો જ્યાં સદી રદ્દા હતા, ત્યાં તે મદાગાનિ અનિગાદ થઈ હતી. ૩૬

૧ નિ શ્રીમદામ ન્તમા ડાનુષીતર્કત ધરે કયવધર્મમા
૨૦ નિરુપમા સ કનુદુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૭૨ માં સમાયો

અધ્યાય ૧૭૩ મા ધરોત્કચનુ પ્રોત્સાહન

॥ મત્રય હાવ ॥

તતઃ કળોં રળે દટ્ટા પાર્વત પરવોરહા ।

રાજવાનોરમિ શર્વટગર્ભિર્મર્મમેદિમિઃ ॥ ૧ ॥

મત્રય ઘોડો તે પડી શત્રુનીગતો સહાર કરનાર કળોં નૃષ્ટગુમ્તને ગણુમા જોડને મર્મને બેદી નાખે તેના દશ બાણો ડોડ્યા અને તેના વક્ષ ત્ર્યશ્વમા પ્રદાર કર્યો. ૧ દે રાજ! ત્યાં નૃષ્ટ ગુમ્તને પણ હર્ષમા આવી જઈને સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂકી કળોંને વીધી નાખ્યો અને 'હવે

હોમો ઘેરુ, હોમો ઘેરુ' એમ કહ્યું. પડી તે બંને ગણુ બાણો વડે અન્યોન્યને છાઈ દેવા લાગ્યા અને વગી વગીને ધનુષ્યને કાન મુધી ખેચીને એકજીજને એમમેર વીંચવા મંડ્યા. ૨ ત્યાં કળોં પાંચાવોમાં મુખ્ય ગગાના નૃષ્ટગુમ્તના મારયિને તથા તેના આગ્રે યોદ્ધાઓને બાણો વડે મુખમાં વીંચી નાખ્યા. ૩ વગી જીજ તીરુ બાણોનો પ્રદાર કરી તેો તેના મદાન 'નુષ્યને કાપી નાખ્યું' તથા એક ભરવજતના બાણ વડે મારયિને પગ ચ્યના નાજામાંથી ડોગી પાડ્યો. ૪ નૃષ્ટગુમ્ત એ રીતે ગ્ય વિનાનો થઈ ગયો અને તેના યોદ્ધાઓ તથા મારયિ પણ મરણ પામ્યા. એટલે તેો એક મોર પરિ દાયમાં લઈ દેંદ્યુ અને કળોંના યોદ્ધાઓને છૂંદી નાખ્યા. ૫ ત્યાં તો દે રાજ! કળોં તેને સર્પ જેવાં અનેક તીરુ બાણો મારી નખત વીધી નાખ્યો હતો, એટલે તે પગપાગો થઈને જ યુધિષ્ઠિરના નેન્યમાં જઈ પદોગ્યો અને મદદેવના ગ્ય પર ચડી ગયો. પડી તેણે કળોં મામે યુદ્ધ કરવા જનાની ઇચ્છા દર્શાવી, પરંતુ યુધિષ્ઠિરે તેને અટકાવ્યો. ૭.૮ મદા તેજસ્વી કળોં તો સિંહનાદો સાથે નુષ્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યો અને પોતાના વિન્યને ચૂસવનાર ગખને મોટેથી વગાડવા લાગ્યો. ૯ એ યુદ્ધમાં કળોં નૃષ્ટગુમ્તને પરાગ્ય આપ્યો, તે જોડને એ પાચાવો અને સોમકમહારથીઓ ઘણા જ હોનશ થઈ ગયા. ૧૦ તેઓ સર્વે કળોંનો વન કરવા માટે શસ્ત્રો લઈ લઈને તથા 'મારુડે મરણુ' એવો નિશ્ચય કરીને કળોં સામે યુદ્ધ માટે જઈ પદોગ્યા. ૧૧ આ તરફ કળોંના રથમા પણ સારયિએ બીજ ઘોડા આ જોડી હીરા હતા. તે યોદ્ધાઓનો રગ શંખના સરખો ઉજ્જવળ હતો, તેમનો વેગ પણ ઘણો જ અધિક હતો અને તેઓ સિંધુદેશમાં જન્મેલા દોઈને ગતિમા પણ ઉત્તમ હતા. ૧૨ હવે રાજ-

પુત્ર કણ્વે બરાબર તાઢી તાઢીને પ્રયત્નપૂર્વક બાણો છોડવા મંજ્યો. મેઘ જમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ તે પાંચાલોના મહારથો પર વૃષ્ટિ કરી તેમને પીડવા લાગ્યો. પાંચાલોની તે મહાસેનાને કણ્વે ધણી જ ગભરાવી મૂકી, તેથી સિંહથી ભય પામેલી મૃગલીની પેઠે તે સેના પણ કણ્વેથી ભયભીત થઈને નાસભાગ કરવા લાગી. ^{૧૩, ૧૪} જ્યાં ત્યાં કાઈ સ્થળે ઘોડાઓ પરથી પડી ગયેલા, કાઈ સ્થળે ઘોડાઓ પરથી પછડાયેલા અને કાઈ સ્થળે રથો પરથી ગબડી પડેલા યોદ્ધાઓ ઝટ નજરે આવતા હતા. ^{૧૫} એ મહારણમાં જ કાઈ યોદ્ધો દોડી જતો હતો, તેના બે બાહુઓને તથા કુંડળ સહિત મરતકને કણ્વે ક્ષુરપ્રબાણો મૂકી છેદી જ નાખતો હતો. ^{૧૬} વળી હે પૃથ્વીપાલ રાજા ! હાથી પર બેઠેલા, ઘોડા પર સવાર થયેલા અને ભોંય ઉપર રહેલા યોદ્ધાઓની સાથળોને તેણે કાપી જ નાખી હતી. ^{૧૭} રણમાં નાસભાગ કરી રહેલા ધણુ મહારથીઓ ગૃભરાટમાં ને ગભરાટમાં છિન્નભિન્ન થયેલાં પોતાનાં અંગોને અથવા વાહનોને પણ જાણી શકતા ન હતા. (અર્થાત્ શરીરની પીડાને તથા પોતાનાં વાહનોને પણ ભૂલી જઈ પલાયન જ કરતા હતા.) ^{૧૮} કણ્વે એ યુદ્ધમાં પાંચાલો અને સંજયોને સખત ઝીકવા માંડ્યા હતા, તેથી તેઓ એક તણુપલાને પણ હાલતું સાંભળીને કણ્વેને જ પોતાની પાસે આવેલો માની બેસતા હતા. ^{૧૯} અરે ! પોતાના પક્ષના યોદ્ધાને પણ બેભાનપણે દોડી જતો બેઈ તેઓ તો એમ જ માની લેતા હતા કે, આ કણ્વે જ દોડી આવે છે ! પછી તેઓ ત્યાંથી નાસ્તી જતા હતા. ^{૨૦} આમ હે ભારત ! તે સૈન્યો હરોળમાંથી છૂટાં પડીને નાસભાગ કરી રહ્યાં હતાં, ત્યારે પણ કણ્વે તેમનો પીછા લીધો હતો અને તે તેમના ઉપર પાછળથી બાણો વેરી રહ્યો હતો. ^{૨૧} આ

પ્રમાણે મહાત્મા કણ્વે પાંડવ સૈનિકાને હાંધી કાઢ્યા હતા, એટલે તેઓ અન્યોન્ય સામે બેઈ બેઈને કેવળ મૂઢશામાં અથવા બેભાનમાં જ દોડ્યા જતા હતા અને ઊભા રહેવાને જરાયે સમર્થ ન થયા. ^{૨૨} હે રાજન ! મોટાં મોટાં બાણોનો માર મારી કણ્વે તથા દ્રોણાચાર્ય પાંચાલોને કાયર કાયર કરી મૂક્યા હતા અને તેથી જ તેઓ સર્વ દિશાઓમાં એતા એતા ત્યાંથી નાસ્તી જવા લાગ્યા. ^{૨૩} આમ પોતાના સૈન્યને નાસભાગ કરતું બેઈને રાજ યુધિષ્ઠિરનું મન પણ પલાયન કરવામાં જ તત્પર થઈ ગયું. તેમણે અર્જુનને કહ્યું : ^{૨૪} ‘અરે ઓ અર્જુન ! જો, આ તરફ તો જો. આ મહાધનુર્ધર કણ્વે આ દારણ મધ્યરાત્રિના સમયે પ્રખર તપતા સૂર્યની પેઠે હાયમાં ધનુષ્ય લઈ ઊભો છે. ^{૨૫} આ તારા બંધુઓ કણ્વેનાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને અનાથની પેઠે બરાડા પાડી રહ્યા છે. જો, સાંભળ. તેમનો આ આત્મનાદ અહીં સંભળાય છે. ^{૨૬} આ કણ્વે ધનુષ્યમાં બાણોનું સંધાન ત્યારે કરે છે અને પાછાં તે છોડે છે ક્યારે, તેની મને કંઈ પણ ખબર પડતી નથી. હે અર્જુન ! મને તો લાગે છે કે, કણ્વે જરૂર આપણ સૌને મારી નાખશે. ^{૨૭} હે ધનંજય ! આવી સ્થિતિમાં કણ્વેનો નાશ કરવાના સંબંધમાં તને જે કાર્ય સમયોચિત દેખાય તે તું કર. ^{૨૮} હે મહારાજ ! યુધિષ્ઠિરાજનાં એ વચનો સાંભળીને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! કણ્વે કરેલા આજના પરાક્રમથી રાજ યુધિષ્ઠિર કરી ગયા છે, મારે આ સમયે કયું કાર્ય આપણે કરવું ધરે છે, તેનો તમે જલદી વિચાર કરો. જુઓ, આપણી સેના પણ નાસભાગ કરી રહી છે. ^{૨૯, ૩૦} હે મધુસૂદન ! દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને નિરુસાહ થયેલા આપણા યોદ્ધાઓને કણ્વે

એટલા બધા ત્રાસિત કરી મૂક્યા છે કે, તેમને જીભા રહેવાનું સ્થળ પણ જણાતું નથી.^{૩૧} વળી મને પેલો કણું નિર્ભયની પેઠે રણમાં ધૂમી રહેલો દેખાય છે. જુઓ, તે નાસભાગ કરતા મહારથી-ઓની પાછળ પડી તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકી રહ્યો છે. હે યાદવસિંહ શ્રીકૃષ્ણ! જન્મ કોઈ સર્પ પાદ-પ્રહારને સહન કરી શકતો નથી, તેમ હું પણ મારી પ્રત્યક્ષ આ રીતે રણમાં ધૂમી રહેલા કણુંને સહન કરી શકતો નથી.^{૩૨, ૩૩} માટે જ સ્થળે તે મહારથી કણું ત્રાસ વર્તાવી રહ્યો છે, ત્યાં તમે ચાલો. હે મધુસૂદન! આજના યુદ્ધમાં જોઈએ તો હું તેને મારી નાખીશ અથવા તે મને મારી નાખશે.^{૩૪}

વાસુદેવ બોલ્યા : હે ધનંજય ! આ મહા-રણમાં ધૂમી રહેલો કણું, જાણે બીજો દેવરાજ ઇંદ્ર હોય તેવો જ મને દેખાય છે. ખરેખર ! તેનું પરાક્રમ અસૌકિક છે.^{૩૫} હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! આ કણુંની સામે જઈને સંઘામમાં યુદ્ધ કરે તેવો બીજો કોઈ પુરુષ નથી. હે ધનંજય ! માત્ર તું અથવા રાક્ષસ ઘટોત્કચ તેની સામે લડી શકે તેમ છે.^{૩૬} પણ હે નિર્દોષ અર્જુન ! આ સમયે તે કણુંની સાથે તારો યુદ્ધસમાગમ થાય એ સમયો-ચિત નથી, એમ હું માનું છું.^{૩૭} કારણ કે હે મહાબાહુ ! તેની પાસે એક મહાશક્તિ હજી મોજૂદ છે. તે શક્તિ મોટા જાંબાડિયાની પેઠે દેહીધ્મિમાન છે, ઇંદ્રે તેને આપેલી છે અને ખાસ તારે માટે જ તેણે તે પોતાની પાસે સંઘડી રાખી છે. કણું તે શક્તિનું ખાસ તારે માટે જ રક્ષણ કરી રહ્યો છે અને તેથી જ તે આવું રોદ્ર સ્વરૂપ ધારી રહ્યો છે. માટે આ સમયે તો મહાબળવાન રાક્ષસ ઘટોત્કચને જ તેની સામે ધસી જવા દે.^{૩૮, ૩૯} કારણ કે તે ઘટોત્કચ બળવાન બીમસેનથી હતપત્ર થયો છે અને

સાક્ષાત્ દેવ સરખો પરાક્રમી છે. વળી તેની પાસે દિવ્ય, આસુરી અને રાક્ષસી એમ ત્રણેય બળતાં અસ્ત્રો છે.^{૪૦} એ ઘટોત્કચ નિત્ય આપણા પર પ્રેમ રાખે છે અને આપણો હિતૈષી છે. તે કણુંનો રણમાં પરાજય કરશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૪૧} જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે કમળનેત્ર મહાબાહુ અર્જુનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે રાક્ષસ ઘટોત્કચને ગોલાઓ; એટલે તે તરત જ અર્જુન-આગળ આવ્યો.^{૪૨} હે પૃથ્વીપતિ ! કવચ, બાણ, ધનુષ્ય અને તલવારને ધારણ કરનારા તે ઘટોત્કચે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને પ્રણામ કર્યો.^{૪૩} પછી તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘આ હું આપની પાસે હાજર થયો છું. બોલો, મને આજ્ઞા કરો.’ એટલે યદુવંશી વાસુદેવ મંદમંદ હસ્યા અને મેઘ-સમાન કાંતિવાળા તથા દેહીધ્મિમાન કુંડળોવાળા તે ઘટોત્કચને કહેવા લાગ્યા : ‘હે પુત્ર ઘટોત્કચ ! હું, તને કહું છું તે સાંભળ. તારે જ પરાક્રમ કરી દેખાડવાનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે; બીજા કોઈનું આ વખતે ચાલે તેમ નથી.^{૪૪, ૪૫} માટે તું આ કૌરવસાગરમાં ડૂબી જતા બંધુઓ માટે વહાણ-રૂપ થા અને તેમને તાર. તારી પાસે અનેક બળતાં અસ્ત્રો છે અને વધારામાં રાક્ષસી માયા પણ છે.^{૪૬} હે હિડિમ્બાનંદન ! આ જો, ગોવાળ જન્મ ગાયોને હાંડી કાઢે છે, તેમ કણું પાંડવોની સેનાને હાંડી રહ્યો છે.^{૪૭} આ મહાધનુર્ધર, બુદ્ધિમાન અને દૃઢપરાક્રમી કણું પાંડવોનાં સૈન્યમાંના મોટા મોટા ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી રહ્યો છે.^{૪૮} જોકે આપણા પક્ષના દૃઢ ધનુષ્ય-વાળા ચોદાઓ પણ મોટી મોટી બાણવૃષ્ટિઓ વરસાવી રહ્યા છે, તોપણ તેઓ કણુંનાં બાણોરૂપ જવાળાથી પીડાય છે અને તેની સામે જીભા રહેવાને શક્તિમાન નથી.^{૪૯} બરાબર મધ્યરાત્રિના સમયથી કણું બાણોનો વરસાદ વરસાવી પીડી

રક્ષો છે, તેથી આ પાંચાલયોદ્ધાઓ સિંહથી ભય પામેલાં મૃગલાંની પેઠે રણમાંથી નાસે છે.^{૫૦} આમ હે ભયંકર પરાક્રમી ધૌત્ય ! કર્ણુ આ યુદ્ધમાં આટલો બધો વધે બળ છે અને માત્ર તારા સિવાય બીજા કોઈ પણ તેને અટકાવી શકે એમ નથી.^{૫૧} માટે હે મહાબાહુ ! તને પોતાને તથા તારા મામાઓ અને કાકાઓના તેજને તથા અસ્ત્રબળને છાત્ર તેવું કર્મ તું આજના યુદ્ધમાં કરી દેખાડ.^{૫૨} હે હિડિમ્બાપુત્ર ! પુત્રો અમને દુઃખમાંથી તારશે, એવી ઇચ્છા રાખીને જ જગતમાં મનુષ્યો પુત્રોની વાંછના કરે છે; માટે તું પણ તારા પિતાઓને આ સમયે તાર.^{૫૩} હે ધૌત્ય ! પિતાઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે જ પુત્રોની ઇચ્છા કરે છે. તેમના મનમાં સદા એમ જ હોય છે કે, 'અમારા હિતૈષી પુત્રો આ લોક અને પરલોકથી અમને તારશે.'^{૫૪} વળી હે ભીમનંદન ! તું સંત્રામમાં નિત્ય યુદ્ધ કરનારો છે, તારી પાસે અસ્રોતું મહાભયંકર બળ છે અને તારી માયાઓ પણ ધણી દુસ્તર છે.^{૫૫} આમ હે શત્રુતાપન ! આ રાત્રિમાં કર્ણુ બાણો મૂકી મૂકી પાંડવોમાં લંગણ પાડ્યું છે, તેથી તેઓ કૌરવોમાં ફૂળી ગયા છે. તો તું તેમને પારરૂપ થા.^{૫૬} વળી રાક્ષસો રાત્રિના સમયમાં ધણા અમાપ પરાક્રમવાળા, બળવાન, અતિ દુરાચર્ય, શૂરા અને પરાક્રમી ગતિવાળા થાય છે.^{૫૭} તેથી આ મધ્યરાત્રિને સમયે તું પોતાની અનેક માયાઓ દર્શાવીને મહાધતુર્ધર કર્ણુનો રણમાં નાશ કરી નાખ અને પછી દ્રોણાચાર્યનો ત્ર્યં તો ઘૂંટણમન આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ કરશે.^{૫૮}

સંજય યોદ્ધો : દે કુરુરાજ ! કેશવનાં વચન સાંભળ્યા પછી અર્જુન પણ શત્રુદમન રાક્ષસ ધૌત્યને કહેવા લાગ્યો : 'હે ધૌત્ય ! આપણાં આ સર્વ સૈન્યોમાં એક તું, મહાબાહુ સાત્યકિ

અને પાંડુપુત્ર ભીમસેન આ ત્રણ યોદ્ધાઓને હું માનદષ્ટિથી જોઈ છું.'^{૫૯, ૬૦} માટે તું આજ કર્ણુ સામે જઈને દ્વંદ્વયુદ્ધ કર. મહારથી સાત્યકિ તારો પૃથક્ષક થશે. પૂર્વે કાર્તિકસ્વામીની સહાય લઈ ઇંદ્રે જેમ તારકાસુરને માર્યો હતો, તેમ તું પણ શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિની સહાય લઈને રણશૂરા કર્ણુને મારી નાખ.^{૬૧, ૬૨}

ધૌત્ય યોદ્ધો : હે ભારત ! કર્ણુ, દ્રોણાચાર્ય અથવા બીજા સર્વ અસ્ત્રકુશળ ક્ષત્રિય શૂરવીરોને હું એકલો જ પૂરા પડું તેમ છું.^{૬૩} આજની રાત્રિમાં હું કર્ણુને એવો સંત્રામ આપીશ, કે તેને મનુષ્યો આ પૃથ્વીની સ્થિરતા સુધી ગાયા કરશે. આજના યુદ્ધમાં હું કોઈ શૂરાઓને છોડીશ નહિ, કોઈ ભયભીત થયેલાઓને છોડીશ નહિ, કોઈ શરણે આવેલાઓને પણ છોડીશ નહિ; પરંતુ રાક્ષસધર્મનો આશ્રય કરી હું સર્વનો વિનાશ જ કરીશ.^{૬૪, ૬૫}

સંજય યોદ્ધો : એમ કહીને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર એ મહાબાહુ હિડિમ્બાપુત્ર, તમારા સૈન્યને બિવડાવતો બિવડાવતો કર્ણુ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો.^{૬૬} પુરુષન્યાય કર્ણુ પણ ક્રોધ કરી પોતાની સામે ધસી આવતા, બળબળતા મુખવાળા અને પ્રદીપ્ત કેશવાળા એ ધૌત્ય સામે હસતાં હસતાં ટક્કર ઝીલવા લાગ્યો. પછી દે રાજસિંહ ! અન્યોન્ય સામે ગર્જના કરતા તે કર્ણુ અને રાક્ષસ ધૌત્ય વચ્ચે ઇંદ્ર અને પ્રહલાદ વચ્ચેના જેવું યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૬૭, ૬૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રીતમ ધૌત્યવધપર્વમાં 'ધૌત્યવધ' પ્રાસાદન નામનો અધ્યાય ૧૭૭ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૪ મો

અલંબુપનો વધ-રાક્ષસે રાક્ષસને માર્યો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દ્વદ્વા ઘટોત્કચં રાજન્ સુતપુત્રચં પ્રતિ ।

આયાન્તં તુ તથાયુક્તં જિવાંસું કર્ણમાહવે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે રાજન્ ! રણમાં કર્ણનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી સજ્જ થયેલો ઘટોત્કચ એ સૂતપુત્રના રથ તરફ ધસી આવતો હતો, તે જોઈને તમારા પુત્ર દુર્યોધને દુઃશાસન પ્રત્યે આવું વચન કહ્યું : ‘અરે ઓ દુઃશાસન ! આ રાક્ષસ ઘટોત્કચ રણમાં કર્ણ તું પરાક્રમ જોઈને ઉતાવળો ઉતાવળો ધસી આવે છે. માટે જ, એ મહારથીને તું અટકાવ. સૂર્યપુત્ર મહાબળવાન કર્ણ જ્યાં રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યાં તું મોટી સેનાને સાથે લઈ જલદી જ. હે માન આપનારા દુઃશાસન ! તું મોટા સૈન્યથી વીંટાઈને બરાબર સાવધાન થઈને કર્ણની રક્ષા કર. જો, આ ઘેર રાક્ષસ પ્રમાદમાં આવીને કર્ણનો નાશ ન કરી જાય.’ તેવામાં હે રાજન્ ! જટાસુરનો બળવાન પુત્ર રાક્ષસ અલંબુપ દુર્યોધન પાસે આવી પહોંચ્યો. થોડાંજોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેણે દુર્યોધનને કહ્યું : ‘હે દુર્યોધન ! જો તમારી આજ્ઞા હોય તો હું ઇચ્છું છું, કે તમારા શત્રુઓ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા યુદ્ધકર્મ પાંડવોનો તેમના અનુચરો સહિત હું એકલો જ વિનાશ કરીશ. કારણ કે, પૂર્વે રાક્ષસોમાં અગ્રગણ્ય એવા મારા પિતા જટાસુરને તે ક્ષુદ્ર પાંડવોએ રાક્ષસોનો વિનાશ કરે તેવા વૈદિક કર્મનું અનુષ્ઠાન કરી મારી નાખ્યા છે. હું તેનો બદલો લેવા ઇચ્છું છું. મારા એ શત્રુઓના લોહીથી હું મારા મૃત પિતાની પૂજા કરવા ઇચ્છું છું. હું તેમના માંસ વડે મારા પિતાને બલિદાન આપવા ઇચ્છું છું; માટે હે રાજન્ ! તમે મને અનુજ્ઞા આપવા કૃપા કરો.’^{૧-૮} એટલે

પ્રસન્ન થયેલા રાજ દુર્યોધને કહ્યું : ‘જો કે હું પોતે જ દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ આદિની સાથે રહીને મારા શત્રુઓનો વધ કરવા સમર્થ છું; તોપણ મારી આત્માથી તું યુદ્ધ કરવા જ અને તે ઘટોત્કચનો યુદ્ધમાં નાશ કરી નાખ. એ રાક્ષસ કૂર કર્મો કરનારો છે, રાક્ષસ અને મનુષ્ય એમ બંને જાતિથી ઉત્પન્ન થયો છે, તેમ જ પાંડવો તું નિત્ય હિત કરનારો છે. તેણે આપણા હાથી, ઘોડા અને રથોનો ઘણુ કાઢી નાખ્યો છે. વળી તે આકાશમાં ગતિ કરનારો પણ છે. માટે તું તેને યમલોકમાં મોકલી દે.’^{૯-૧૧} ‘સારું’ એમ કહીને પ્રચંડ શરીરવાળા જટાસુરપુત્ર અલંબુપે લીમ-પુત્ર ઘટોત્કચને રણમાં આહ્વાન આપ્યું અને તે ઘટોત્કચને અનેક શસ્ત્રો વડે ઢાંચી દેવા લાગ્યો.^{૧૨} પરંતુ મહાવાયુ જમ મેઘોને હચમચાવી દે, તેમ હિડિમ્બાપુત્ર એકલો જ અલંબુપ, કર્ણ અને આખા કૌરવસૈન્યને હંફાવવા લાગ્યો. ઘટોત્કચ તું એ પ્રમાણે તું માયાબળ જોઈને રાક્ષસ અલંબુપ અનેક જતનાં બાણોના સમુદાયો વડે તેને ઝટપટ પ્રહાર કરવા લાગ્યો.^{૧૩,૧૪} તે મહાબળવાન અલંબુપે બાણોના ઢગ છોડીને ઘટોત્કચને વીંધી નાખ્યો અને તેણે બીજા સંખ્યામંથ બાણો મૂકીને પાંડવોની સેનાને પણ ત્યાંથી હાંચી કાઢી.^{૧૫} હે ભારત ! વાયુનો આઘાત થતાં જમ મેઘમંડળ વીખરાઈ જાય, તેમ તે મધ્યરાત્રિને સમયે અલંબુપે નસાડી મૂકેલાં પાંડવસૈન્યો ચારે બાજુ વીખરાઈ ગયાં હતાં.^{૧૬} હે રાજન્ ! તે જ પ્રમાણે તમારી સેના પણ ઘટોત્કચનાં બાણોથી ખળભળી ઊઠી અને હજારો દીવાઓને જમતેમ ફેંટી દઈને રણમાંથી નાસી ગઈ.^{૧૭} પછી અંકુશો વડે જમ હાથીને મારે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા અલંબુપે દશ બાણો વડે ઘટોત્કચને માર માર્યો.^{૧૮} તે જોઈ ઘટોત્કચે અતિ દારણ ગર્જના કરી અને

અલંબુષના રથના, સારથિના તથા સર્વ આયુધો-
ના તેણે તલતલ જેવડા હુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૯}
વળી મેઘ જેમ મેઘ પર્વત પર વૃદ્ધિ કરે, તેમ તેણે
ઠણું, અલંબુષ અને ખીજ હજારે કૌરવયોદ્ધાઓ
પર બાણોની વૃદ્ધિ કરી મૂકી.^{૨૦} એ વેળા રાક્ષસ-
થી પીડાયેલા કૌરવસૈન્યમાં મોટા ખળભળાટ
થઈ રહ્યો. ત્યાં આયુધ ચતુરંગી સૈન્ય એકમેક પર
પડીને અન્યોન્યને કચરી નાખતું હતું.^{૨૧} હે
મહારાજ ! તે પછી રથ અને સારથિ વિનાનો થઈ
પડેલો અલંબુષ ક્રોધથી ધૂંધવાઈ ગયો અને તેણે
ધૌત્યકથને મુદ્ધિનો દંઠ પ્રહાર કર્યો.^{૨૨} ભૂકંપ
વખતે આખો પર્વત જેમ વૃક્ષો, ઘાસ અને
લતાઓ સહિત કંપી ઊઠે છે, તેમ તે મુદ્ધિનો
પ્રહાર થતાં ધૌત્યકથ કંપી ઊઠ્યો.^{૨૩} એ લીમનંદને
પણ મોટા પરિધ સરખા તથા શત્રુઓના સમુદાય-
નો તાશ કરનારા પોતાના બાહુની મુદ્ધિથી અલંબુષ-
ને સખત પ્રહાર કર્યો.^{૨૪} વળી ક્રોધેલ હિંદિખા-
પુત્રે ઈંદ્રજિત સરખા પોતાના બે હાથ વડે અલં-
બુષને હચલાવી દીધો, તેને પૃથ્વી પર પટક્યો અને
તેને સારી રીતે રગડાડ્યો.^{૨૫} એટલે અલંબુષે
પણ પોતાને ધૌત્યકથ પાસેથી છોડાવ્યો અને
પુનઃ વેગપૂર્વક ઊગ્રો થઈને તેણે તેની સામે ધસારો
કર્યો.^{૨૬} શેષપૂર્વક તેણે ધૌત્યકથ રાક્ષસને ઉછાળી
દીધો અને તેને પૃથ્વી પર ફેંકીને તે તેને એકદમ
રગડવા મંડ્યો.^{૨૭} આમ તે બનેતું યુદ્ધ રામાં-
ચક અને તુમુલ્લ થઈ રહ્યું હતું. તે બંનેનાં શરીરો
મહાપ્રયંડ હતાં અને તે બંને જણા સામસામા
ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા.^{૨૮} તે મહાવીર્યવાન
અતિ માયાવીઓ ધરપર માયાઓ રચીને એકમેક-
ને ટપી જતા હતા અને ઈંદ્ર તથા બલિરાજની
પેડે સામસામા લડી રહ્યા હતા.^{૨૯} તેઓ થોડી
વારમાં અગ્નિ અને સસુર થઈ જતા હતા, થોડી
વારમાં ગ્રહ અને તક્ષક બની જતા હતા, થોડી

વારમાં મેઘ અને વાયુસ્વરૂપ થઈ જતા હતા, તો
થોડી વારમાં વળી વજ્ર અને મહાન પર્વત બની
જતા હતા.^{૩૦} વળી તેઓ હાથી, સિંહ, શહુ અને
સૂર્ય થઈને સામસામા લડતા હતા. આમ અનેક
માયાઓ રચી રચીને તેઓ અન્યોન્યને વધ કરવા
ઇચ્છતા હતા.^{૩૧} તે અલંબુષ અને ધૌત્યકથ વચ્ચે
વિચિત્ર યુદ્ધ કરતા હતા. તેઓ પરિધો, ગદાઓ,
બાલાઓ, મુદ્ગરો, પટ્ટિશો મુસલો અને પર્વતનાં
શિખરો વગેરે હાથમાં લઈ લઈને અન્યોન્યને
મારતા હતા. વળી તે મહામાયાવી રાક્ષસો ધોડે-
સવાર થઈને, હાથીસવાર થઈને, રથસવાર થઈને
તથા પદાતિઓ થઈને પણ લડતા હતા. પછી હે
રાજન્ ! અલંબુષનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી ધૌત્ય-
કથ એકદમ આકાશમાં ઊડ્યો અને કૌંધપૂર્વક
પાછો બાજપક્ષીની પેઠે ત્યાંથી નીચે ઊતર્યો. ત્યાં
ધૌત્યકથે મહાપ્રયંડ શરીરવાળા રાક્ષસરાજ
અલંબુષને પકડ્યો અને વિંબુએ જેમ મય-
દાનવને પછાડ્યો હતો, તેમ તેણે તેને પૃથ્વી પર
પછાડ્યો. હવે ધૌત્યકથે અદ્ભુત દેખાવની તલ-
વારને મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી. ત્યાં રણમાં
હ્રદી રહેલા તથા અતિ ભયંકર રીતે ગાજી રહેલા
પોતાના રૌદ્ર શત્રુ અલંબુષના વિકૃત દેખાવના
ભયંકર મસ્તકને તેણે ધડ પરથી કાપી નાખ્યું. હે
મહારાજ ! આ પછી અમાપ પરાક્રમવાળો તે
ધૌત્યકથ લોહીલુહાણ થયેલા તે મસ્તકને ચોટલી-
થી પકડીને ઉતાવળે ઉતાવળે દુર્યોધનના રથ
તરફ દોડી ગયો. ત્યાં જઈને મોટી જીજ્ઞાસાથી તે
રાક્ષસ ખડખડાટ હસ્યો. ભયંકર દેખાવના મુખ-
વાળા તથા વીખરાયેલા કંઠશવાળા તે મસ્તકને
તેણે દુર્યોધનના રથમાં ફેંક્યું અને તે વર્ષાકાળના
મેઘની પેઠે ભયંકર નાદે ગાજતો કંદેવા લાગ્યો
હે, 'હે રાજ દુર્યોધન ! આ તારા બંધુ' પરાક્રમ
તેં એવું હતું. મેં એને મારી નાખ્યો છે. વળી

તારી અને કણ્વીની પણ આ જ વલે થયેલી તું
-એશે. 'જ પુરુષને ધર્મ, અર્થ અને કામની
-ધૃષ્ટ છે, તેણે રાજ, બ્રાહ્મણ અથવા સ્ત્રીનાં ખાલી
હાથે દર્શન ન કરવાં.' આથી મેં તારી પાસે
આ મસ્તકરૂપ ભેટ મૂકી છે. હવે પ્રસન્ન થઈને
અહીં ઊભો રહેજે, એટલામાં તો હું કણ્વીનો વધ
કરું છું.' ૧૩૨-૪૩ આમ કહીને, હે રાજા! તે
ઘટોત્કચ તીક્ષ્ણ બાણો છોડતો છોડતો કણ્વી સામે
આહ્યો ગયો. પછી હે મહારાજ! તે બન્ને નર
અને રાક્ષસનું વિરમયજનક તથા ધોર સ્વરૂપવાળું
ભયાનક યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૪૪, ૪૫

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત ઘટોત્કચવધપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમાં અલંબુપનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૭૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૫ મો

રાક્ષસ ઘટોત્કચનું યુદ્ધ

॥ હૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યત્તદ્વૈકર્તનઃ કર્ણો રાક્ષસશ્ચ ઘટોત્કચઃ ।

નિશીથે સમસજ્જેતાં તદ્વયુદ્ધમભવત્કથમ્ ॥ ૧ ॥

હૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : તે મધ્યરાત્રિને સમયે સૂઈ-
પુત્ર કણ્વી અને રાક્ષસ ઘટોત્કચ સામસામા ભેટ્યા,
-ત્યારે તેમનું કેવું યુદ્ધ થયું હતું? ૧ વળી તે ધોર
-રાક્ષસનું સ્વરૂપ કેવું હતું? તેનાં રથ, ઘોડા અને
-સર્વ આયુધો કેવાં હતાં? તેના ઘોડાઓનું માપ
-કેવડું હતું? તેના રથની ધજા, ધનુષ્ય, કવચ
અને મસ્તકનો ટોપ એ બધાં કેવાં હતાં? હે
સંજય! હું તને આ પૂછું છું, તેનો યથાર્થ
ઉત્તર આપ. તું ઘણું કુશળ છે. ૨, ૩

સંજય બોલ્યો : ઘટોત્કચનાં નેત્રો લાલ રંગનાં
હતાં, તેનું શરીર અતિ પ્રચંડ હતું, તેનું મુખ
તામ્રવર્ણ હતું અને તેનું પેટ ઘણું જાડું હતું. ૪
તેનાં રૂંવાં ઊંઘાં હતાં, તેની દાઢી તથા મૂછ પિંગળી
હતી, તેના કાન શંકુના આકારે હતા, તેની હડ-
પચી ઘણી મોટી હતી, તેનું મુખ છેક કાન સુધી

ફાટેલું હતું અને તેની દાઢ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી. ૫
તેના આગળના ચાર દાંતો ઉત્તત હતા, તેની જીભ
તથા તેના હોઠ ઘણાં લાંબાં તેમ જ તામ્રવર્ણાં હતાં,
તેની બ્રમર ઘણી લાંબી હતી અને તેની નાસિકા
સ્થૂળ હતી. તેનું અંગ તદ્દન શ્યામ હતું, તેની
ડાકનો ભાગ રતાશ પડતો હતો અને તેનું શરીર
મોટા પર્વત જેવું ભયંકર હતું. વળી તે શરીરે
મોટા, મોટી જીભોવાળો, મહાબળિયો, દેખાવમાં
બિહામણો, કઠોર સ્પર્શવાળો, મસ્તકે વાળથી
ભરેલો અને દઢ અવયવોવાળો હતો. ૬, ૭ તેના
નિતંબો ઘણા સ્થૂળ હતા, તેનો નાભિનો ભાગ
ઘણો ઊંડો હતો અને તેના નિતંબો માંસભર્યાં
હોવાને લીધે શિથિલ હતા. કદમાં તે ઘણો મોટો
હતો, હાથમાં તેણે અલંકારો ધારણ કર્યા હતા,
મોટી મોટી માયાઓને તે રચી બજાવતો હતો અને
બાહુઓમાં તેણે બાબૂબધો પહેર્યા હતા. ૮ બંને
અગ્નિમાળાને ધારણ કરનારો પર્વત હોય; તેમ
તેણે વશઃસ્થળે સુવર્ણની સુંદરમાળા ધારણ કરી
હતી. તેના મસ્તક પર તદ્દન સુવર્ણનો, અદ્ભુત,
અનેક સ્વરૂપી અંગોથી શોભતો, તોરણના આકાર-
નો તથા શુભ્રવર્ણો મુકુટ શોભી રહ્યો હતો અને
તેણે બાલસૂચી સમાન કાંતિવાળાં બે કુંડળો કાને
પહેર્યાં હતાં. શરીર પર કાંસાનું બનાવેલું મહા-
તેજસ્વી અને વિશાળ એવું કવચ તેણે પહેર્યું
હતું. તેના મહારથ ચારસો હાથ લાંબોપહોળો
હતો, તેને રીંછના ચામડાથી આસપાસ વીંટ્યો
હતો અને તેના પર લાલ રંગની ધવજપતાકા
ફરકતી હતી. તેમાં સેંકડો ધૂધરીઓના ઝણઝણાટ
થતો હતો અને તેમાં સર્વ જાતનાં ઉત્તમ આયુધો
ભર્યાં હતાં. વળી તેની આસપાસ બંધાવેલાં બાંધી
હતી. ૯-૧૨ તે રથને આઠ પૈડાં હતાં અને તેનો
મેઘના સરખો ગંભીર શબ્દ થતો હતો. મદમત્ત
હાથી સરખા. લાઘવોળ આંખોવાળા દેખાવમાં

બિહામણા, ઈચ્છાનુસાર વર્ણ તથા વેગવાળા, બળવાન દેશવાળીવાળા અને યુદ્ધના શ્રમને નહિ ગણનારા સૌ ઘોડાઓ તે ધોર રાક્ષસને રણમાં વહી રહ્યા હતા.^{૧૩, ૧૪} તે ઘોડાઓ પોતાની મોટી દેશવાળી ધુણાવીને વારંવાર હણહણાટ કરતા હતા. ધૌત્યનો સારથિ વિરૂપાક્ષ નામનો એક રાક્ષસ હતો. તેનું મુખ પ્રદીપ્ત હતું, તેનાં કુંડળો દેદીપ્યમાન હતાં અને તેણે સૂર્યનાં કિરણો સમાન કાંતિવાળી લગામ હાથમાં લઈ ઘોડાઓને પકડી રાખ્યા હતા. સૂર્ય જેમ અરણ્ય નામના સારથિ સાથે રથમાં બેસે છે, તેમ તે ધૌત્ય પોતાના વિરૂપાક્ષ નામના સારથિ સાથે રથમાં બેઠો હતો.^{૧૫, ૧૬} જેમ ઠાઈ મહાન પર્વત મોટા વાદળનો સંબંધ કરી રહેલો હોય છે, તેમ છેક આકાશમાં અડક્તી અતિમહાન પતાકા એના રથ પર ફરકતી હતી.^{૧૭} વળી તે ધનમાં લાલ રંગના ભરતકવાળો, માંસાહારી મોટો લયંકર ગીધર્પણી ચિત્રાકારે બેઠો હતો. તે ધૌત્ય ઇંદ્રના વજ્ર સમાન ઘોષ કરનાર, મજબૂત પ્રત્યંચાવાળું, બરાબર એક હાથ જટલી પદ્માળાઈવાળું અને બાર અરલિ^{*} જટલી લંબાઈવાળું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને ટંકાર કરતો હતો. રથની ધરી જેવડાં મોટાં મોટાં બાણો મૂકીને તે સર્વ દિશાઓને છાઈ દેતો હતો.^{૧૮} આ પ્રમાણે તે ધૌત્ય વીરોનો સંહાર કરનારી તે રાત્રિમાં કણું સામે ધસ્યો હતો. ટેકા લઈને રથમાં બેઠેલો તે રાક્ષસ જ્યારે ધનુષ્યનો ટંકાર કરતો હતો, ત્યારે તેના ધનુષ્યનો ઘોષ વજ્રના કડાકા સરખો સંભળતો હતો. તે જાણતું તમારાં દૈન્યોમાં તેણે એટલો બધો ત્રાસ પર્તોવ્યો હતો કે, તે સર્વ સેન્યો મદાસમરના

તરંગોની પેઠે કંપતાં હતાં. બેટાળ આંખોવાળા અને અત્યંત બિહામણા તે રાક્ષસને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને અભિમાની કણું પણ ઉતાવળો ઉતાવળો તેને અટકાવવા લાગ્યો. જેમ ઠાઈ મહાન હાથી બીજ યુધપતિ હાથી સામે ધસી બધ, તેમ તે પણ સમીપમાં રહી બાણોને ફેંકી રહેલા તે રાક્ષસ સામે બાણો ફેંકતો ફેંકતો ધસી ગયો. તે પૃથ્વીપતિ ! પૂર્વે ઇંદ્ર અને શંખરા-સુરનો જ્યો તુમુલ ધસારો થયો હતો, તેવો જ રાક્ષસ ધૌત્ય અને કણુંનો આ સામસામે તુમુલ ધસારો થયો. પછી હે રાગન ! તે બંને જણા મહાન વેગવાળાં તથા લયંકર શબ્દ કરનારાં ધનુ-લ્યો હાથમાં લઈ મોટાં મોટાં બાણો મૂકીને અન્યો-ન્યને ઘાયલ કરી છાઈ દેવા લાગ્યા. તેમણે ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણપણે ખેંચ્યાં અને નમેલાં પર્વવાળાં બાણો છોડીને મારો ચલાવ્યો. વળી તેઓ એકબીજાનાં કાંસ્ય (કાંસાના બનાવેલાં) કવચોને તોડી નાખીને અન્યો-ન્ય એકબીજાને આગળ વધતા અટકાવતા હતા. જેમ બે વાણે નખોના પ્રદારથી અન્યો-ન્યને ઘાયલ કરે અને જેમ બે મહાગજે દંતૂશો બરાવીને અન્યો-ન્યને ઘાયલ કરે, તેમ તે બંને જણા રથરાક્તિઓ તથા બાણો વડે પરસ્પરને ઘાયલ કરતા હતા. બાણોનું સંપાન કરી કરીને એકબીજાના અવયવોને કાપી નાખતા તથા બાણોરૂપ લંબાઈયાંથી પરસ્પર બાળી મૂકતા તે બંને જણાને રણમાંનો ઠાઈ પણ યોદ્ધો એકીટશે જોઈ શકતો ન હતો. નેમનાં શરીરોમાંથી રુદિતની ધારાઓ વહી દત્તી અને નેમનાં મર્વ અંગો ઘાયલ ઘાયલ ચડે ગયાં હતાં.^{૧૯-૨૦} આથી નેમો એકથી મિત્ર જણોને જતા બે પર્વનો સરખો સોમના હતો. ને મહાનેમની આ બાણોની અતીચારી અન્યો-ન્યનાં અંગોને તીંધી રહ્યા હતા તથા યન કરીને પરસ્પરને

* જાણી નોંધેલો કિત્તેસ આંગળો નામ મહિ વાંસો 'રલિ' કરવાય છે અને તેનો ને જ નામ દેવો આમના લંબો કરી દેતાં 'અરલિ' કરવાય છે.

ધાયણ કરતા હતા; છતાં દોઈ દોઈને કંપાવી શક્યા ન હતા. આમ હે રાજન! એ કણું અને ઘટોત્કચ દાં તેો મારવું કે મરવું, એવું પણ સર્જને યુદ્ધરૂપ દ્યુત ખેલી રહ્યા હતા. તે યુદ્ધ લાંબા સમય સુધી તેો લગભગ સરખું જ ચાલી રહ્યું હતું. તેમાં ઘટોત્કચ અવિચિત્ર રીતે તીક્ષ્ણ બાણોનું સંધાન કરતો હતો. તે વખતે તેના ધનુષ્યના ઘોષથી શત્રુપક્ષના તથા મિત્ર-પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ ભયભીત થઈ ગયા હતા. આ પછી હે રાજ! આમ યુદ્ધ કરતાં કરતાં પણ જ્યારે કણું ઘટોત્કચને હંફાવી શક્યો નહિ, ત્યારે અત્રોતું જ્ઞાન ધરાવનારા તેણે દિવ્ય અશ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. કણે સાથેલા તે દિવ્ય અશ્ત્રને જોઈને પાંડુપુત્ર ઘટોત્કચે પણ સામેથી રાક્ષસી મહા માયા પ્રકટ કરી. જોતજોતામાં તેો ત્રિશૂળો અને યુદ્ધરોને ધારણ કરનારી તથા પર્વતો અને વૃક્ષોને હાયમાં ગ્રહણ કરનારી ઘોર સ્વરૂપવાળા રાક્ષસોની મહાન સેનાથી તે વીંટાયેલો દેખાયો. તે સમયે ઉચ્ચ કાળદંડને ધારણ કરનારા ભૂતસંહારક કાળની પેઠે હાયમાં ધનુષ્ય ઉગામીને ધરી આવતા તે ઘટોત્કચને જોઈને રાજાઓ ગભરાટમાં પડી ગયા. વળી તે વેળા ઘટોત્કચે એક મોટા સિંહનાદ કર્યો હતો અને તે સાંભળીને ભયભીત થયેલા હાથીઓનાં મૂન છૂટી ગયાં. તેમ જ સર્વ યોદ્ધાઓ તદ્દન બેમાન બતા થઈ ગયા. પછી તે મધ્યરાત્રિમાં અધિક બળવાન થયેલા રાક્ષસોનાં સૈન્યોએ ચોતરફ અતિ ઉચ્ચ મહાન પથ્થરવૃષ્ટિ કરી મૂકી. ત્યાં સમસ્ત રણક્ષેત્રમાં લોખંડી ચઢો, ભુશુંડીઓ, શક્તિઓ, તોમરો, ત્રિશૂળો, શત્રીઓ તથા પદ્ધિશો અવિચિત્ર રીતે પડવા લાગ્યાં. હે રાજ! આ રીતે અતિ રોદ્ર અને ઉચ્ચ એ યુદ્ધને જોઈને તમારા પુત્રો તથા સર્વ યોદ્ધાઓ ભયભીત થઈ ગયા અને ત્યાંથી પલા-

યન જ કરી ગયા. માત્ર અશ્વબળમાં વખણાયેલો એક માની કણું ત્યાં ગભરાયો નહોતો. ૩૦-૪૨ તેણે અનેક બાણો મારીને ઘટોત્કચે રચેલી માયાનો નાશ કરી નાખ્યો. આમ પોતાની માયાનો વિનાશ થયેલો જોઈને ઘટોત્કચ દોષાયો. તેણે ઘોર બાણો ફેંકવા માંડ્યાં અને તે બાણો કણુંને વીંધી નાખી લોહીલુકાણુ થઈ કાપેલા સંધોની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. આથી પ્રતાપી અને હસ્તકૌશલ્યવાળા કણુંને પણ કોઈ ચઢ્યો. ત્યાં તેણે ઘટોત્કચથી વધી જઈને તેને દશ બાણો વડે ધાયણ કર્યો. આ પ્રમાણે સૂતપુત્ર ઘટોત્કચને મર્મભાગોમાં વીંધી નાખ્યો. ૪૩-૪૫ આથી ઘટોત્કચને અત્યંત પીડા થઈ અને તેણે એક દિવ્ય ચક્ર હાયમાં લીધું. તે ચક્રને એક હજાર આરાઓ હતા, તેની ધારા અત્રાના સરખી તીક્ષ્ણ હતી, કાંતિમાં તે બાહ્યસૂર્યની તુલના કરતું હતું અને મણિ તથા રત્નો વડે તેને વિભૂષિત કર્યું હતું. ઘટોત્કચે કણુંને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તે ચક્રને કણુંના રથ સામે ફેંક્યું. પણ તે ચક્રને કણુંનાં બાણોએ અતિ વેગપૂર્વક ઉછાળી નાખ્યું. એટલે તે ચક્ર ભાગ્યહીન પુરુષના સંકલ્પની પેઠે નિષ્ફળ થઈ પૃથ્વી પર ચાલી પડ્યું. પોતાના ચક્રને એ રીતે પાડી નાખવામાં આવ્યું, તે જોઈને ઘટોત્કચ અત્યંત દોષી બિચ્યો. હવે રાહુ જમ સૂર્યને ઢાંકી દે છે, તેમ તેણે બાણો વડે કણુંને ઢાંકી દીધો. છતાં રદ્ર, ઉપેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર સમે પરાક્રમી તે સૂતપુત્ર ગભરાયો નહિ. ૪૬-૪૮ તે તેો બિહટો બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તત્કાળ ઘટોત્કચ ના રથને છાઈ દેવા લાગ્યો. પછી કાપેલા ઘટોત્કચે સુવર્ણના પટાવાળી ગદાને જોસભર ફેંચીને કણું સામે ફેંકી. પરંતુ કણું તે ગદાનો પણ નાશ કરી નાખ્યો; તેથી તે પૃથ્વી પર જઈ પડી. તે જોઈ પ્રલયકાળના મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો પ્રચંડ

શરીરવાળો તે ધૌત્ય આકાશમાં ઊડ્યો અને આકાશતળમાંથી વૃક્ષોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તે વેળા સૂર્ય જેમ ઠિરણે વડે મેઘમંડળને વીંધી નાખે છે, તેમ આકાશમાં રહેલા એ માયાવી ભીમપુત્રને કણું બાણો વડે વીંધવા લાગ્યો. વળી વૃષ્ટિવાળા મેઘની પેઠે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને કણું તેના બધા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને તેના રથના પણ સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા. તે સમયે ધૌત્યના અંગમાં બે આંગળ જટલી જગ્યા પણ ઘાવ વિનાની રહી નહોતી. ૫૦-૫૪ એક મહૂર્તકાળમાં તો તે પીંછાથી વ્યાપ્ત થયેલી શાહુડીના સરખો દેખાવા લાગ્યો. એ રણમાં બાણોના ઢગો એટલા બધા છવાઈ ગયા હતા કે, તે ધૌત્યના ઘોડા, રથ, ધન કે તેને પોતાને પણ અમે જોઈ શકતા ન હતા. પછી તે માયાવી ધૌત્યે કણુંના દિવ્ય અસ્ત્રોના પોતાના અસ્ત્રથી નાશ કરી નાખ્યો. ૫૫, ૫૬ માયાવી ધૌત્ય સૂતપુત્ર સાથે માયાયુદ્ધથી લડતો હતો. તે વખતે તે કણુંની સાથે ઘણી ચતુરાઈપૂર્વક માયાઓ રચી યુદ્ધ કરતો હતો. ૫૭ ત્યારે તે કાઠીના એવામાં ન આવે તેમ આકાશમાંથી સંખ્યાબંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યો. હે દુરશ્રેષ્ઠ ભારત ! મહામાયાવી તે ભીમસેનનો પુત્ર સર્વને બાણે મોઢ પમાડતો હતો અને માયા રચીને પોતાનું શરીર પ્રચંડ કરી રણમાં ધૂમતો હતો. યેડાળ અને અશુભ એવાં કેટલાંયે સુખો કરીને તે માયાના પ્રભાવથી સૂતપુત્રનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને ગળી જવા લાગ્યો. વળી મહા હઝ શરીર ધારણ કરીને, તે બાણે સેંકડો ટુકડા થઈને કપાઈ ગયો હોય તેવો દેખાવ કરતો અને પ્રાણ તથા ઉત્સાહ વિનાનો થઈ બઈને આકાશમાંથી બાણે પડી ગયેલો દેખાતો હતો. તે વખતે કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ તેને મરણ પામેલો માનીને મોટા મોટા સિંદુનાદો

કરવા લાગ્યા; તેવામાં તો તે બીજાં નવાં શરીરો ધારણ કરીને સર્વ દિશાઓમાં દેખાવા લાગ્યો. ત્યાં તે બાણે મૈનાક પર્વત* હોય તેવું મહાપ્રચંડ શરીર ધારણ કરીને સો મસ્તકોવાળો, સો હૃદયોવાળો તથા લાંબી લાંબી જીભઓવાળો દેખાવા લાગ્યો. વળી તે માત્ર અંગૂઠા જેવડા આકારનો થઈને પુનઃ રાક્ષસસ્વરૂપે પ્રકટ થયો. ૫૮-૬૩ આ પછી તે પાછો સમુદ્રના તરંગની પેઠે આડો અને જાંચો ઊછળવા લાગ્યો, તેમ જ પૃથ્વીને ફાડીને પાણીની અંદર ગળકિયાં ખાવા લાગ્યો. ૬૪ વળી ફરી તેમાંથી બહાર નીકળીને તે બીજાં રથો જ્યાં ત્યાં દેખાવા લાગ્યો. આમ માયાના પ્રભાવથી પૃથ્વી, આકાશ તથા સર્વ દિશાઓમાં ધૂમી રહ્યા પછી તે નીચે લોતર્યો અને સુવર્ણથી શોભતા રથમાં બેઠો. હવે હે પૃથ્વીપતિ ! કુંડળધારી સુખવાળો તે ધૌત્ય કણું પાસે ગયો અને જરા પણ ગજરાયા વિના સૂતપુત્ર પ્રત્યે આવું વાક્ય બોલ્યો : 'અહ્યા ઓ સૂતપુત્ર ! હવે તું બરાબર ઊભો રહેજે; કારણ કે મારી પાસેથી તું જીવતો ક્યાં જવાનો છે ?' ૬૫-૬૭ આજે હું આ રણાંગણમાં તારી યુદ્ધશ્રદ્ધાને દૂર કરીશ.' આમ કહીને તે રાક્ષસ ખડખડાટ હસવા લાગ્યો અને આકાશમાં ઊડ્યો. પછી સિંહ જેમ ગજેંદ્રને મારે, તેમ તે કોંઈથી લાલચોળ આંખોવાળા અને દૂર પરાક્રમવાળા કણુંને હણવા લાગ્યો. ૬૮, ૬૯ મેઘ જેમ જળધારાનો વરસાદ વરસાવે, તેમ રાક્ષસ ધૌત્ય રચીશ્રેષ્ઠ કણું પર રથની ધરી જેવડાં મોટાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ૭૦ પણ કણું દરથી આવતી તે બાણવૃષ્ટિનો નાશ કરી નાખ્યો. આમ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પોતાની તે માયાનો કણું વિનાશ કરી નાખ્યો, તે જોઈને ધૌત્ય પુનઃ

* મૈનાક પર્વતને મો કિખરો છે અને તે કિખરોને મૈનાકનાં માયાં તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

અદૃશ્ય થઈ ગયો અને બીજી માંયાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં તો તે એક મોટા પર્વત થઈ ગયો. અત્યંત કાંચો તથા વૃક્ષોથી ભરેલાં શિખરો-વાળો મહાન પર્વત ત્રિશૂળ, ભાસાં, તલવારો અને મુસલોદ્ધૃત જલપ્રવાહને વહેવડાવી રહ્યો હતો. કાંજળના ઢગ સરખા તથા ઉચ્ચ આયુધોને વહેવડાવી રહેલા તે પર્વતને જોઈને કણું ગમ-રાયો નહિ, પણ હસતો દોડ્ય તેવો દેખાવ કરી તેણે દિવ્યાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૭૧-૭૪} તે અસ્ત્રના પ્રભાવથી સામે દેખાતો તે માયાપર્વત છિન્નભિન્ન થઈ નટ થઈ ગયો, એટલે તે ધટોત્કચ ઇંદ્રધનુષ્યના દેખાવવાળો કાળો મેષ થઈને આકાશમાં દેખાયો. હવે તે પથ્થરોની વૃદ્ધિ કરીને સૂતપુત્રને છાઈ દેવા લાગ્યો. પણ અસ્ત્રો જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુગ્મપુત્ર કણું વાયવ્યાસનું સંધાન કરી તે કાળમેધને પણ વિખેરી નાખ્યો. વળી હે મહારાજ! ધટોત્કચે સંખ્યાબંધ બાણો મુકીને સર્વ દિશાઓને ઢાંકી દીધી અને પ્રકટ કરેલા અન્નનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. પછી પોતાના અન્નનો નાશ થયેલો જોઈને મહાબળવાન ભીમ-નંદન મહારથી કણું પ્રત્યે મહામાયા પ્રકટ કરવા લાગ્યો. તે રથીશ્રેષ્ઠ રાક્ષસ અનેક રાક્ષસોથી વીંટાઈને પુનઃ રથમાં બેસી નિર્ભયપણે કણું સામે આવતો દેખાયો. તેની સાથે રહેલા સર્વ રાક્ષસો સિંહ તથા વ્યાઘ્ર સરખા આકારના હતા અને મહમત્ત હાથી સમાન પરાક્રમી હતા. તેઓ-માંના કાઈ હાથી પર બેસા હતા, કાઈ રથમાં બેસા હતા, તો બીજાં કેટલાંએક ઘોડાઓની પીઠ પર સવાર થયા હતા. વળી તેમણે અનેક જાતનાં રાત્રો ધારણ કર્યાં હતાં, જાતજાતનાં કવચો તથા આભૂષણો પહેર્યાં હતાં અને તેઓ દેખાવમાં અતિભયંકર જણાતા હતા. દેવગણોથી વીંટા-યેલા ઇંદ્રની પેઠે ધટોત્કચ તે દૂર રાક્ષસોથી વીંટા-

યેલો હતો. તેને જોઈને મહાધનુષ્ય ર કણું તેની સામે યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યો.^{૭૫-૮૨} તેજ અરસા-માં ધટોત્કચે કણુંને પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને તેણે સર્વ રાત્રઓને ગિવડાવતાં ભયંકર ગર્જના કરી મૂકી.^{૮૩} વળી રાક્ષસ ધટોત્કચે બીજા એક અજ્ઞાતિક નામના બાણ વડે કણુંના હાથમાં રહેલા મહાન ધનુષ્યના બાણો સહિત હુકડા કરી નાખ્યા.^{૮૪} ત્યારે કણું બીજું, બોજને સહન કરનાર મોટું અને મજબૂત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું તેમજ ઉત્કૃષ્ટ ઇંદ્રાયુધ સરખા તે ધનુષ્યને તેણે બળ-પૂર્વક ખેંચવા માંડ્યું.^{૮૫} પછી હે મહારાજ! કણું સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવાં કેટલાંએક બાણો તે આકાશચારી રાક્ષસો સામે ફેંકવા માંડ્યાં.^{૮૬} તે બાણોના પ્રહારથી વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા રાક્ષસોનું ટાણું હાવજંબહાવજં બની ગયું અને સિંહથી જયભીત થયેલા વનના હાથીઓની પેઠે તે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું.^{૮૭} એ પ્રમાણે તે મહાસમર્થ કણું ઘોડાઓ, હાથીઓ અને સારથિઓ સહિત તે રાક્ષસોનો બાણો વડે નાશ કરી નાખ્યો. પ્રલયકાળે જમ ભગવાન અગ્નિદેવ સર્વ જૂતોને બાળી નાખે છે, તેમ તેણે સર્વને બાળી મૂક્યા.^{૮૮} આમ રાક્ષસોની સેનાનો સંહાર કર્યા પછી તે સૂતનંદન રણુભૂમિ ઉપર ત્રિપુરાસુરને બાળી નાખી સ્વર્ગમાં શોભી રહેલા મહેશ્વર દેવ સરખો શોભતો હતો.^{૮૯} ત્યારે હે રાજા! તે રણુમાં ભેગેલા પાંડવપક્ષના હજારે રાત્રઓમાં કાઈ પણ રાત્ર એ કણું સામે જોવાને લેશ પણ શક્તિમાન થયો ન હતો.^{૯૦} માત્ર હે રાજા! ભીમસેનના વીર્ય અને બળથી યુક્ત થયેલો અને કાળની પેઠે દાપાયમાન થયેલો મહાબળવાન રાક્ષસરાજ ધટોત્કચ ત્યારે એ કણું સામે ધસી રહ્યો હતો.^{૯૧} એ વેળા હે રાજા! બળબળતાં સાલવૃક્ષનાં જાંબાડિયાંમાંથી જમ

જ્વાળાઓવાળા રસનાં ટીપાં ઝરે છે, તેમ ક્રોધા-
યમાન થયેલા તે ઘટોત્કચનાં બન્ને નેત્રોમાંથી
અગ્નિના તણુઓ ઝરી રહ્યા હતા.^{૯૨} ઘટોત્કચ
ક્રોધને લીધે બન્ને હાથની હથેળીઓને સામસામી
અડાળતો હતો તથા હોઠને દાંતો વતી પીસતો
હતો. ત્યારે તે પોતાની માયાથી બનાવેલા રથમાં
પુનઃ આસૂં થયો હતો.^{૯૩} તે રથને ઠંઠમાં હાથી
જેવાં અને મોંમાં પિશાચ જેવાં અચ્ચરો બેઠેલાં
હતાં. ક્રોધે ભરાયેલા ઘટોત્કચે ત્યાં પોતાના સારથિને
કહ્યું: 'ઓ સારથિ! તું મને કહ્યું પાસે લઈ
જા.^{૯૪} આમ હે પૃથ્વીપતિ! તે રથીશ્રેષ્ઠ ઘટોત્કચ
ધોર સ્વરૂપવાળા રથમાં બેસીને પુનઃ કહ્યું સામે
દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ધસી ગયો.^{૯૫} ક્રોધે ભરાયેલા તે
રાક્ષસે ત્યાં જતાંવેંત જ ભગવાન રદ્રદેવે બનાવેલી
આઠ ચક્રોવાળી મહાધોર અશ્વિનિ (શક્તિ)
કહ્યું સામે ક્રેંડી.^{૯૬} તે લોખંડી શક્તિ લગભગ બે
યોજન જટલી જાયી હતી, એક યોજન જટલી
લાંબી પહોળી હતી અને ઠંઠબના પુષ્પમાં રહેલાં
કેસરાંઓની પેઠે તેની ચોપાસ તીક્ષ્ણ રાજો જડી
હતી.^{૯૭} આવી પ્રચંડ શક્તિને કહ્યું પોતાના
ધનુષ્યને રથમાં મૂકીને ક્રેંડો મારી પકડી લીધી
અને તેની તે જ શક્તિને તેણે પાછી ઘટોત્કચના
રથ સામે ક્રેંડી. એટલે ઘટોત્કચ પોતાના રથ
પરથી નીચે ફરી પડ્યો.^{૯૮} ત્યાં પેલી મહાનેજરવી
શક્તિ ઘોડા, સારથિ તથા ધન-સહિત રથને ભસ્મ
કરી નાખીને પૃથ્વીને ફાડીને અંદર પેસી ગઈ.
આથી દેવો પણ આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૯૯} સર્વ પ્રાણીઓ
કહ્યુંની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં; કારણ કે તેણે
દેવનિર્મિત મહાશક્તિને હણાજો મારીને હાથમાં
પકડી લીધી હતી.^{૧૦૦} હે શત્રુતાપન! સૂતપુત્ર
કહ્યું રણમાં એવું અદ્ભુત કર્મ કરીને પુનઃ પોતાના
રથ પર ચઢી ગયો અને નારાય નામનાં બાણો
છોડવા મંજ્યો.^{૧૦૧} હે માનદાતા! એ ભયંકર

દેખાવના સંગ્રામમાં કહ્યું જવું પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું
હતું, તેવું જગતનાં સર્વ ભૂતોમાં બીજા કોઈ પણ
કરી દેખાડવા શક્તિમાન નથી.^{૧૦૨} પર્વત પર
જન્મ ધારાઓ પડે, તેમ કહ્યું ઘટોત્કચ હવે નારાય-
બાણો વરસાવીને તેને મારવા લાગ્યો. ત્યારે
ગંધર્વનગર સમાન આકારવાળો તે રાક્ષસ ફરી
અદરશ થઈ ગયો.^{૧૦૩} આમ મહાન કાયાવાળો
શત્રુસૂદન ઘટોત્કચ માયાથી અને ચાલાકીથી કહ્યુંનાં
તે દિવ્ય અસ્ત્રોનો નાશ કરવા લાગ્યો.^{૧૦૪} તે
રાક્ષસે પોતાનાં સર્વ અસ્ત્રોનો માયાથી નાશ કરી
નાખ્યો છતાં કહ્યુંને ગભરામણ થઈ નહિ, તે તો
નિભંચ થઈને તે રાક્ષસ સામે લડવા જ મંજ્યો.^{૧૦૫}
પછી હે મહારાજ! મહાબળવાન ભીમપુત્ર દ્રોણી
જાયો અને ત્યાં જામેલા સર્વ મહારથોને બિતરા-
વવા માટે તેણે પોતાનાં અનેક સ્વરૂપો પ્રકટ કરવા
મંજ્યાં.^{૧૦૬} એતએતામાં ત્યાં સર્વ દિશાઓમાંથી
સિંહો, વ્યાધ્રો, રીંછો, અશિ સગાન જીમવાળા
સર્પો અને લોખંડના જેવા મુખોવાળા પક્ષીઓ
રણભૂમિમાં ધસી આવવા લાગ્યાં.^{૧૦૭} ત્યારે ઘટો-
ત્કચ તો કહ્યુંના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે
છવાઈ જઈને ગરડની પેઠે દુષ્પ્રેક્ષ થઈ ત્યાં ને
ત્યાં જ અંતર્હિત થઈ ગયો.^{૧૦૮} ત્યાં રાક્ષસો,
પિશાચો, યાતુધાનો, હૃતરાઓ તથા વિદ્યુત સુખ-
વાળા અનેક નહારો કહ્યુંને ભરખી જવાની
મગ્ધાથી સર્વ તરફથી ધસી આવવા લાગ્યા. તેઓ
હવે વાણી બોલીને તથા લોહીથી ખરડાયેલાં
આયુધોવાળા ધોર બાહુઓને ઊંચા કરીને કહ્યુંને
ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા. પરંતુ કહ્યું અનેક બાણો
મૂકી મૂકીને તેઓમાંના એકને વીંધવા લાગ્યો,
તેમ જ દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રકટ કરીને તે રાક્ષસી માયાનો
નાશ કરવા લાગ્યો. વળી તેણે મજામૂત ગાંધાવાળાં
બીજાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને ઘટોત્કચના ઘોડા-
ઓને પણ મારી નાખ્યા.^{૧૦૯-૧૧૨} એટલે તે

ઘોડાઓની પીઠ બાણોથી ચિરાઈ ગઈ, તેમનાં સર્વ અંગો ધાયલ થઈ ગયાં અને તેઓ ઘટોત્કચ રાક્ષસના દેખતાં જ મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા. ^{૧૧૩} પોતાની માયાનો એ રીતે વિનાશ થતાં હિડિમ્બાપુત્ર ઘટોત્કચ 'આ પગલે હું તને મારી નાખું છું' એ પ્રમાણે કહીને કહીને અદશ્ય થઈ ગયો.

હનિ શ્રીમદભારતના શ્રીમધ્યપર્વના ઘટોત્કચપર્વમાં
'રાક્ષસ ઘટોત્કચનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૭૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૬ મો

દુર્યોધન તરફથી રાક્ષસ અલાયુધનું રણે ચઢવું

॥ છઠ્ઠા અંક ॥

વસ્મિસ્તથા વર્તમાને કર્ણરાક્ષસયોર્મુખે ।
અલાયુધો રાક્ષસેન્દ્રો વીર્યવાનમ્પવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : કર્ણ અને રાક્ષસ ઘટોત્કચનું એ પ્રમાણે યુદ્ધ થતું હતું, તેનામાં વીર્યવાન રાક્ષસરાજ અલાયુધ મોટી સેનાને સાથે લઈને દુર્યોધન પાસે આવ્યો. એવેળા બેટાળ આંખોવાળા તથા અનેક રૂપો ધારણ કરનારા હજારો વીર રાક્ષસો તેની આસપાસ વીંટળાયેલા હતા. આ રાત્રિયુદ્ધની જાણ થતાં તે પોતાના પૂર્વવેરનું સ્મરણ કરીને ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી અહીં યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો; કારણ કે ભીમસેને તેની જ્ઞાતિના મહાપરાક્રમી અને બ્રાહ્મણ ભક્ષક એવા બકાસુર નામના રાક્ષસને પ્રથમ મારી નાખ્યો હતો. વળી મહાતેજસ્વી કિર્મીર નામના રાક્ષસને તથા પોતાના મિત્ર હિડિમ્બાસુરને પણ બીમે મારી નાખ્યા હતા. આમ તે લાંબા કાળના અમેલા પૂર્વવેરનું સ્મરણ કરી તે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. મદમત હાથીની પેઠે તથા વિકરાળ સર્પની પેઠે કાપેલા તે રાક્ષસે દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવાની લાલસાથી આ વાણ્ય કહ્યું : 'હે મહારાજ ! તમને જાણ છે કે, પૂર્વે ભીમસેને હિડિમ્બ, બક

અને કિર્મીર નામના મારા બાંધવ રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે અને અમારા કુળની હિડિમ્બા નામની કન્યાને બ્રથ કરી છે. ^{૧૨૭} અરે ! આનાથી વિશેષ બીજું શું દેાય ? તેણે અમારા બધાનો તથા બીજા કેટલાએક રાક્ષસોનો આ રીતે પરાબલ કર્યો છે. માટે હે રાજન ! હાથી, ઘોડા, રથ અને બીજા પરિવાર સહિત તે ભીમસેનનો તથા અમારો સહિત હિડિમ્બાપુત્ર ઘટોત્કચનો નાશ કરવા હું જાતે જ અહીં આવ્યો છું. આજના યુદ્ધમાં હું વાસુદેવ સહિત સર્વ પાંડવોના તેમના અનુચરોની સાથે નાશ કરીશ અને તેમને ખાઈ જઈશ. તમે તમારા સર્વ સૈન્યને પાછું વાળી લો. અમે પોતે જ પાંડવો સામે યુદ્ધ કરીશું.' રાક્ષસ અલાયુધનું એ વચન સાંભળી દુર્યોધન પુરા પુરા થઈ ગયો. તેની એ વાતનો સ્વીકાર કરી, પોતાના ભાઈઓથી વીંટાઈ વળીને તે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ^{૧૨૯} 'તારા પરિવાર સહિત તને આગળ કરીને અમે શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરીશું; કારણ કે વેરનો અંત લાવવાના મનવાળા મારા સૈનિકો કદી બેસી રહે તેમ નથી.' 'બહુ સારું, એમ કરો.' એમ દુર્યોધન રાજને કહીને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અલાયુધ મનુષ્યાહારી રાક્ષસોને સાથે લઈ ઉતાવળો ઉતાવળો ઘટોત્કચ સામે ધસી ગયો. ^{૧૨૯} હે રાજેન્દ્ર ! ઘટોત્કચનું શરીર જીવું પ્રદીપ્ત હતું તેવું જ રાક્ષસ અલાયુધનું શરીર પણ હતું અને ઘટોત્કચનો રથ જ્યોત્સ્ન સમાન તેજસ્વી હતો, તેવો જ અલાયુધનો રથ પણ હતો. અલાયુધનો મહારથ પણ અતુલ ધોષવાળો, અનેક તોરણોથી અદ્ભુત, રીંછના આમકાથી વીંટલો અને ચારસો હાથ લાગેલા પહેાળો હતો. ^{૧૩૧} તેના રથમાં પણ ઉતાવળા ચાલના સો ઘોડાઓ બેઠ્યા હતા. તેઓ હાથી સમાન પ્રચંડ શરીરવાળા હતા, મહાકંઠોર શબ્દ કરનારા હતા, કંઠમાં ઘણા મોટા

હતા અને માંસ તથા લોહીનો આહાર કરનારા હતા. તેના રથનો ગડગડાટ પણ મેઘની ગર્જના સમાન મહાગંભીર હતો અને તેનું મહાન ધનુષ્ય પણ દૃઢ પ્રત્યંઆવાણું હોઈ સુવર્ણ સરખું ઉજ્જવલ હતું.^{૧૧,૧૭} તેનાં બાણો પણ પૈડાંની ધરી જેવડા પ્રભાશૂનાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને સરાણે ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં હતાં. ઘટોત્કચ જેવો વીર અને મહાબાહુ હતો, તેવો જ તે અલાયુધરાક્ષસ પણ વીર અને મહાબાહુ હતો.^{૧૮} તેની ધનુષ્ય શિયાળવાનાં ટોળાંઓથી રક્ષાયેલી હતી અને બળતા અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખી હતી. ૩૫માં પણ તે અલાયુધ ઘટોત્કચ સરખો જ અતિશય શૌભાયમાન હતો અને તેનું મુખ પણ કોનાકુળ હોવા છતાં પ્રદીપ્ત હતું.^{૧૯} તેણે તેજસ્વી બાબૂ-બંધો પહેર્યા હતા, ચળકતી મુકુટમાળા ધારણ કરી હતી, પુષ્પમાળા પહેરી હતી, માથે પાધરી બાંધી હતી, કેડે તલવાર લટકાવી હતી અને ગદા, ભુશંડી, મુસલ, હલ તથા ધનુષ્યને પણ ધારણ કર્યાં હતાં. વળી તેનું શરીર પણ હાથીના સરખું જ બળવાન અને મોટું હતું.^{૨૦} તે વેળા તે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી રથમાં બેસીને આવ્યો હતો અને તેણે પાંડવોની સેનાને રણભૂમિ પરથી હાંધી કાઢી હતી. રણમાં ધૂમી રહેલો તે અલાયુધ એ સમયે આકાશમાં ધૂમતા અને વીજળીઓના ઝળકારાવાળા મેઘ સરખો શૌભવા લાગ્યો હતો.^{૨૧} ત્યાં હે રાજન્! યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાબળવાન અને સર્વોત્તમ જેવા પાંડવપક્ષના રાજાઓ પણ હાલકવચ ધારણ કરીને હર્ષભેર તેની સામે લડવા લાગ્યા.^{૨૨}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા દ્રોણપર્વાર્જવ ઘટોત્કચવધપર્વમા
'રાત્રિયુદ્ધમા અલાયુધનુ યુદ્ધ' નામનો
અધ્યાય ૧૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૭મો

રાક્ષસ અલાયુધનુ યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તમાગતમભિપ્રેક્ષ્ય મીમકર્માણમાહવે ।

હર્ષમાહારયાશ્વકુઃ કુરવઃ સર્વે એવ તે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : યુદ્ધમાં બચકર ઈર્ષ કરનારા રાક્ષસ એ અલાયુધને રણમાં આવી પહોંચેલાં જોઈને કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ આનંદિત થઈ ગયા.^૧ વળી મહાસાગરને તરવાની ઇચ્છાવાળા છતાં તરાપા વિનાના માણસોને તરાપો મળે, તેમ દુર્યોધન આદિ તમારા પુત્રોને તેથી જાણે તરાપો મળ્યો.^૨ તે પુરુષશ્રેષ્ઠો પોતાને નવે અવતારે આવેલા માનવા લાગ્યા અને રાક્ષસ-રાજ અલાયુધનું સ્વાગતવચ્ચનોથી સન્માન કરવા લાગ્યા. તે શત્રિમાંં કણું તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચ વચ્ચે મહાભયંકર અને દારણ દેખાવતું એ અમાત્ય યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું.^{૩,૪} તે વેળા હે રાજન્! સર્વ રાજાઓ અને પાંચાલયોદ્ધાઓ આશ્ચર્યની સાથે તે જોઈ રહ્યા હતા, તેમ જ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ હાવરાખાવશ બની જઈને આમતેમ નિહાળી રહ્યા હતા.^૫ દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃપા-ચાર્ય આદિ વીર પુરુષો પણ એ રણસંઘ્રામમાં હિડિમ્પાનંદનનું તે પરાક્રમ જોઈને ગભરાટમાં પડી ગયા અને દુ બળનક શબ્દો કહેતા હતા કે, 'આજે આપણું આ સૈન્ય તથી જ.^૬ હે મહારાજ! તમારું સર્વ સૈન્ય ખિન્ન થઈ રહ્યું હતું, તેમાં સર્વે રથો હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો, કોઈ ને જાન રહ્યું ન હતું અને સર્વને કણુંની જિંદગી માટે નિરુશા જ દેખાતી હતી.^૭ એ સમયે કણુંને પરમ સંકટમાં આવી ગયેલો જોઈને દુર્યોધને રાક્ષસરાજ અલાયુધને બોલાવ્યો અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૮ 'હે અલાયુધ! જો, આ તારફ દિશિ કર. આ સૂર્યપુત્ર કણું આ સમયે ઘટોત્કચ

સામે ભેટ્યો છે અને તેને 'છાજ તેવું' અતિ મહાન કર્મ કરી રહ્યો છે.' વળી અહીં એ, ભીમસેનપુત્રે આ શસ્ત્રોને મારી નાખ્યા છે. અરે! હાથી જમ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે છે, તેમ એ ધટોત્કચે જાતજાતનાં શસ્ત્રોથી તેમને કાપી નાખ્યા છે.^{૧૦} દે વીર! તારી સંમતિથી મેં આ રણમાં તારો પણ અમુક ભાગ સર્વ રાજાઓના મધ્યમાં કાઢ્યો છે. માટે ખરેખર પરાક્રમ કરીને તું તે ધટોત્કચનો નાશ કરી નાખ.^{૧૧} આ પાપી ધટોત્કચ માયાના બળનો આશ્રય કરી પ્રથમથી જ સૂર્યપુત્ર કર્ણને દેરાન કરી રહ્યો છે. માટે હે શત્રુકર્ણ! તું એને મારી નાખ.^{૧૨} દુર્યોધનરાજએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભયંકર પરાક્રમવાળો તે મહાબાહુ રાક્ષસ 'બહુસાર' એમ કહીને ધટોત્કચ સામે ધસી ગયો. ત્યારે હે પ્રભુ! ધટોત્કચ પણ પોતાની સામે ધસી આવતા તે શત્રુને જોઈને કર્ણને છોડી દઈ બાણો વડે તેને જ પ્રહાર કરવા લાગી પડ્યો. પછી વનમાં એક હાથણી માટે જમ એ મદમત્ત હાથીઓનું યુદ્ધ થાય, તેમ ત્યાં ક્રોધાયમાન થયેલા તે બંને રાક્ષસરાજઓનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. હવે રથીશ્રેષ્ઠ કર્ણ પણ રાક્ષસથી છૂટા થઈને પોતાના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી રથને દોડાવતો દોડાવતો ભીમસેન સામે ધાઈ ગયો.^{૧૩-૧૪} પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ ભીમસેને પોતાની સામે આવતા તે કર્ણને લેખામાં જ લીધો નહિ. ત્યાં તો તેણે ધટોત્કચને સિંહના હાથમાં સપડાયેલા આખલાની પેઠે અલાયુધના હાથમાં સપડાયેલો જોયો.^{૧૫} એટલે પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે ભીમ પોતાના સૂર્ય સરખા તેજસ્વી રથમાં બેસીને બાણોના હથોટા છોડતો છોડતો અલાયુધના રથ સામે આદ્યો ગયો. હે પ્રભુ! તે સમયે ભીમસેનને પોતાની સામે દોડી આવતો જોઈને અલાયુધે પણ ધટોત્કચને પડતો મૂક્યો અને ભીમસેનને જ લડવા

માટે બોલાવ્યો.^{૧૬, ૧૭} ત્યારે હે પ્રભુ! રાક્ષસોને અંત આણનારો ભીમસેન પણ એકાએક તેની સામે ચઢી ગયો અને તે રાક્ષસરાજને પરિવાર સહિત બાણોનો વરસાદ વરસાવી વધાવવા લાગ્યો. તેમ જ હે શત્રુદમન રાજ! રાક્ષસ અલાયુધ પણ સરાણ પર ધસેલાં સ્ત્રીનાં જનારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ભીમસેન પર વારંવાર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૨૦, ૨૧} વળી બીજા સર્વ રાક્ષસો પણ તમારા પુત્રોના વિજયની ઇચ્છાથી જાતજાતનાં શસ્ત્રો હાથમાં લઈ ભીમસેન પર તૂટી જ પડ્યા. એ રીતે જ્યારે અનેક જણા એકઠા મળીને બાણોનો સખત મારો ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે મહાબળવાન ભીમસેન પણ તે બધાને પાંચ પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મારી વીધવા લાગ્યો.^{૨૨, ૨૩} એટલે ભીમસેનને હાથે વીધાયેલા તે દૂર બુદ્ધિના રાક્ષસો તુચ્છ શબ્દોની ગર્જનાઓ કરી દશે દિશાઓમાં નાસી જવા લાગ્યા.^{૨૪} આમ ભીમ રાક્ષસોના તે મહાન સૈન્યને ત્રાસ પમાડી રહ્યો હતો, તે જોઈને અલાયુધ વેગ-પૂર્વક ધસ્યો અને ભીમસેનને બાણો વડે ઢાંચી દેવા લાગ્યો.^{૨૫} એટલે ભીમસેન પણ તીક્ષ્ણ અણિયાળાં બાણો મૂછીને તેને પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યો. એ રણમાં ભીમસેને જટલાં જટલાં બાણો ફેંક્યાં, તેમાંનાં જટલાંએકને અલાયુધે કાપી નાખ્યાં અને જટલાંએકને તો ત્વરાપૂર્વક પકડી લીધાં. તે રાક્ષસને આવું અદ્ભુત કર્મ કરતો જોઈને ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેને વજ્રપાત સરખી એક ગદા વેગપૂર્વક તેની સામે ફેંકી. જનાળાઓથી ભરેલી તે ગદા જોસભેર ધસી આવતી હતી, પણ અલાયુધે સામે ગદાનો જ પ્રહાર કરીને તે ગદાને ભીમસેન તરફ જ પાછી વાળી. પછી કુંતાપુત્ર ભીમસેન બાણોની વૃષ્ટિ કરી રાક્ષસરાજને દાટી દેવા લાગ્યો; પરંતુ તે બાણોને પણ રાક્ષસે તીક્ષ્ણ બાણો મૂછીને વ્યર્થ કર્યાં. રાત્રિમાં ભયંકર સ્વપ્ન-

વાળા થયેલા તે સર્વ રાક્ષસો પણ રાક્ષસરાજ અલાયુધની આજ્ઞા થતાં પાંડવસૈન્યના રથો અને હાથીઓને ધાણુ કાઢવા લાગ્યા. તે રાત્રિમાં પાંચાલો, સુંજયો અને તેમના ઘોડાઓ તેમ જ મોટા મોટા હાથીઓને રાક્ષસોએ અત્યંત પગળ્યા હતા; તેથી તેમને જરા પણ શાંતિ મળી નહિ. આમ મહાધૌર સ્થિતિએ આવી રહેલા એ મહારણને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રયે દેવો લાગ્યા : 'હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! જો, જો; મહાબાહુ ભીમસેન રાક્ષસરાજના હાથમાં બરાબર સપડાયો છે. આ સમયે તું એને સહાય કરવા જા, જરા પણ વિચાર ન કર. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યડી, યુધામન્યુ, ઉત્તમૌજ અને દ્રૌપદીના પુત્રાદિ મહારથીઓને તું કર્ણ સામે ધસારો કરવા દે. વળી નકુલ, સહદેવ અને વીર્યવાન સાત્યકિને તું આજ્ઞા કરી દે, એટલે તેઓ બીજા સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કરે. હે મહાબાહુ ! તું પણ દ્રોણાચાર્યની આજેવાનીવાળી આ સેનાને આગળ વધતી અટકાવી દે. હે પુરુષધ્યાદ્ર ! ખરેખર, આ વખતે આપણે મહાન ભયમાં આવી પડ્યા છીએ.' શ્રીકૃષ્ણના એ કથન પરથી પૂર્વોક્ત સર્વ મહારથીઓ સૂર્ય-પુત્ર કર્ણ સામે અને બીજા બધા રાક્ષસો સામે યુદ્ધ કરવા દોડી ગયા. હવે આ તરફ પ્રતાપી રાક્ષસ અલાયુધે ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચી સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને ભીમ-સેનના ધનુષ્યને ઠાપી નાખ્યું. વળી તે મહા-બળવાન રાક્ષસે ભીમસેનના હેખતાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂંઝીને એના ઘોડાઓને તથા સારથિને પણ હણી નાખ્યા. આમ ઘોડાઓ ને સારથિતું મરણ થતાં ભીમસેન રથ પરથી ઊતરી પડ્યો અને મોટી ગર્જના કરીને તેણે એક ઘોર તથા વજનદાર ગદા અલાયુધ સામે ફેંકી. ભયંકર ઘોષ કરનારી તે મહા-ગદા પોતાની સામે ધસી આવતી હતી તે જોઈને,

રાક્ષસે સામે ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને તે ગદાને નાશ કરી નાખી મોટી ગર્જના કરી. રાક્ષસરાજનું તે ઘોર અને ભયંકર ક્રમ જોઈને ભીમસેનનું મન હર્ષિત થયું. તેણે તુરત બીજી ગદા હાથમાં લીધી અને તુરત જ તે બન્ને મનુષ્ય અને રાક્ષસ વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૧-૪૩} તેઓ પરસ્પર ગદા-પ્રહારના ધ્રુવાકાઓથી પૃથ્વીને અત્યંત કંપાવી દેતા હતા. પછી તે ગદાયુદ્ધથી મુક્ત થઈને તેઓ એકબીજા સાથે બાથબાથી કરતા હતા. ત્યાં તેઓ અન્યોન્યને વજ્ર સમાન શબ્દ કરનારી મુઠ્ઠીઓથી પ્રહાર કરતા મંડી પડ્યા. એ વેળા તેઓ ક્રોધે ભરાઈને પાસે પડેલી ગમે તે વસ્તુ ઉપાડીને પ્રહાર કરતા હતા. આમ તેઓ રથોનાં પૈડાં, ધૂંસરાં, ધરીઓ અને રથની નીચેના ભાગનાં લાકડાંઓ ઉઠાવીને એકમેકને મારવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સામસામા લડીને તે બન્ને જણા લોહીલુહાણ થઈ ગયા હતા; છતાં બે મદમત્ત મહાગજોની પૈડે વારંવાર પરસ્પર ખેંચાખેંચ કરતા હતા. હવે નિરંતર પાંડવોનું હિત કરવામાં પરાયણ રહેલા શ્રીકૃષ્ણે આ જોયું અને તેમણે ભીમસેનની રક્ષા કરવા માટે ઘટોત્કચને પ્રેરણા કરી.^{૪૪-૪૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રીતીય ઘટોત્કચવધપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમાં અલાયુધનું' યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૭૦ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૭૮ મો

અલાયુધનો નાશ

॥ સજય ઉગ્રાચ ॥

સંદશ્ય સમરે મીમં રાક્ષસા ગ્રસ્તમંતિકાત્ ।

વાહુદેવોઞ્જવીંદ્રાજન્ ઘટોત્કચમિદં વચઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! રણસંઘામમાં ભીમસેનને રાક્ષસ અલાયુધના હાથમાં સપડાયેલો જોઈને વાહુદેવે ઘટોત્કચને આ વચન કહ્યું : 'હે મહાબાહુ ઘટોત્કચ ! હે મહાતેજસ્વી ! તું જો, આ તરફ નજર કર. તારા હેખતાં ભીમસેન અને સર્વ

સૈન્યો રાક્ષસનો આસ થઈ પડ્યાં છે.^{૧૨} માટે દે
મદાબાહુ ! દાહ તો તું કર્યુંને છોડી દઈ એકદમ
અસાયુધ રાક્ષસને ભારી નાખ. કર્યુંને તો તું
પાછળથી પણ ભારી શકશે.^{૧૩} શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો
સાંભળીને વીર્યવાન ધટાકચે કર્યુંને પડેનો મુઠ્યો
અને તેણે બકામુરના બાઈ રાક્ષસરાજ અસાયુધ સાથે
હડવા માંડ્યું.^{૧૪} દે ભારત ! તે પછી એ રાત્રિને
અમથે રાક્ષસ અસાયુધનું તથા ધટાકચનું અતિ
તુમુલ ઉચ્ચ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૫} બીજી તરફ ભયંકર
દેખાવના અસાયુધના શરીર રાક્ષસયોદ્ધાઓ હાથમાં
ધનુષ્ય હઈ હઈને વેગથી ધરી આવતા હતા.
પણ મહારથી સાત્યકિ, નકુલ અને સહદેવ
હાથમાં આયુધો હઈને તથા તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને
તેમને કાપી નાખવા લાગ્યા.^{૧૬} દે રાજન !
અર્જુન પણ બીજા સર્વ મોટા મોટા ક્ષત્રિયોને સર્વ
તરફથી બાણો ફેંકીને મારવા લાગ્યો.^{૧૭} ત્યારે દે
રાજન ! કર્યું પણ ધૃતદ્યુમ્ન, શિખંડી આદિ પાંચા
લોના મહારથી રાજાઓને રણમાંથી નસાડી
મુક્તો હતો.^{૧૮} પાંચાલોનો એ રીતે નાશ થતો
જેઈને ભયંકરપરાક્રમી ભીમસેન ત્વરાપૂર્વક
બાણોની વૃષ્ટિ કરતો કર્યું સામે ધરી ગયો.^{૧૯}
વળી નકુલ, સહદેવ અને મહારથી સાત્યકિ પણ
તે રાક્ષસોનો સંહાર કરીને જ્યાં કર્યું હડતો
હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^{૨૦} તેઓ બંન્ના કર્યું
સામે યુદ્ધ કરતા હતા અને પાંચાલયોદ્ધાઓ
ત્રોણાચાર્ય સામે જ લડી રહ્યા હતા. તે અરસામાં
દોરાયમાન થયેલા અસાયુધે શત્રુદમન રાક્ષસ
ધટાકચને મદાપ્રચડ પરિધ વડે મરતકમાં પ્રહાર
કર્યો.^{૨૧} તે પ્રહાર થતાં મદાબળવાન ભીમપુત્ર
જરા અગ્રિષ્ઠ થઈ ગયો, પણ પોતે વીર્યવાન
હોવાથી શરીરને તેમનું તેમ ટકાર ટેકવી રહ્યો.
પછી તેણે બળબળતા અશ્વિ સરખી, સો ઘંટડી-
ઓથી શોભતી અને સુવર્ણથી શણગારેલી એક

ગદા-તે અસાયુધ સામે ફેંકી.^{૨૨, ૨૩} ભયંકર ક્રમ
કરનારા ધટાકચના હાથમાં છૂટીને મહાશબ્દ
કરતી તે ગદા અસાયુધના રથ પર પડી અને તેણે
ધોડા, રથ તથા સારથિના ચૂસ કરી નાખ્યા.^{૨૪}
આમ રથનાં પૈડાં, ધૂંસરી, ધન અને છાંટડા
મુઢાંને બૂકા થઈ ગયો, એટલે રાક્ષસ અસાયુધ
તુરત પોતાની રાક્ષસી માયાનો આશ્રય કરી
સડસડાટ કરતો રથમાંથી ઉઠી ગયો. ત્યાં તે
માયાનો વિસ્તાર કરીને ધારાબંધ લોહી વરસાવ
લાગ્યો. એતએતામાં આકાશમાં વીજળીઓના
ઝબકારા થવા લાગ્યા અને સર્વ આકાશપ્રદેશ
મોટા મોટા મેઘોથી ભરાઈ ગયો.^{૨૫, ૨૬} અશ્વનિઓ
તથા મેઘોની ગર્જનાઓ સાથે વજ્રના જવા
કડાકા થવા લાગ્યા અને તે મહારણમાં મહાન
ચટચટ શબ્દ થઈ રહ્યો.^{૨૭} રાક્ષસ અસાયુધની તે
મહામાયાને જેઈને રાક્ષસ ધટાકચ જાણે જાણ્યો
અને તેણે પોતાની બળવાન માયા પ્રકટ કરી
તે માયાનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૨૮} આમ પોતાની
માયાને નષ્ટ થયેલી જેઈને માયાવી અસાયુધ
સામી માયા રચીને ધટાકચ પર પથ્થરની
અતિ તુમુલ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૨૯} પણ વીર્ય-
વાન ધટાકચે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તે
ધોર પથ્થરવૃષ્ટિનો સર્વ દિશાઓમાં વિનાશ કરી
નાખ્યો, તે ધણું આશ્ચર્યજનક જણાતું હતું.^{૩૦}
પછી તે બન્ને જણા જતજતનાં આયુધોની પર-
સ્પર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. લોખંડી પરિધો, ત્રિશુળો,
ગદાઓ, સુસળો, મુહમરો, ધનુષ્યો, તલવારો,
તોમરો, કંપનો, નારંગો, તીક્ષ્ણ બાલાઓ, બાણો,
ચક્રો, ફરશીઓ, લોઢાની લાકડીઓ, ભિંદિપાલો,
ગોદણો અને ખાંડણીઓથી તેઓ સામસામા
પ્રહાર કરવા લાગ્યા. વળી દે ભારત ! તેઓ
બીજી, પીલુ, કદંબ, ચંપો, ઇંગોળી, બોરડી,
કાવિદાર, ખીલેલાં પુષ્પવાળો ખાખરો, દુર્ગંધી

ખેર, પીપળા, વડ અને પીપર આદિ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખેલાં વૃક્ષા વડે તેમ જ અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી વ્યાપ્ત એવાં મોટાં મોટાં પર્વતોનાં શિખરોથી એકબીજાને મારવા લાગ્યા. હે રાજ ! તેમણે વરસાવેલા તે સર્વ પદાર્થો સામસામે અક્ર-
ળાતાં વળોના સરખો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. હે રાજન ! પૂર્વે વાલી અને સુઝીવ એ બે વાનરરાજેતું જંબુ યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે ઘટોત્કચ અને અલાયુધનું ઘોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. એ પ્રમાણે જાતજાતનાં ઘોર આયુધોથી તથા ખાણોથી યુદ્ધ કરી રહ્યા પછી, તેઓ હાથમાં તીક્ષ્ણ તલવારો લઈને એકબીજા સામે ધસ્યા. હવે તેઓ બન્ને જણા એકબીજા સામે દોડી જઈને ચોટલીઓ પકડી પકડી લડવા લાગ્યા. વળી મહાપ્રયંડ શરીરવાળા તથા મહાબળવાન એવા તે બન્ને જણા એકબીજાની ભુજઓ પકડીને મદલ-
યુદ્ધ પણ કરવા લાગ્યા.^{૧૨-૨૯} હે રાજ ! તે સમયે તેમનાં અંગો પરસેવાથી ભરાઈ ગયાં હતાં અને અતિવૃદ્ધિસમયના બે મેઘોની પેઠે તેઓ શરીરમાંથી પરસેવો તથા લોહીને વહેવડાવતા હતા.^{૩૦} પછી હિડિમ્બાપુત્ર ઘટોત્કચ વેગથી અલાયુધ સામે ધસી ગયો. તેણે તે રાક્ષસને બરાબર પકડીને જોસથી ફેરવ્યો અને પૃથ્વી પર પછાડીને તેના મોટા મસ્તકને ઠાપી નાખ્યું.^{૩૧} એ પ્રમાણે તે રાક્ષસના કુંડળભૂષિત મસ્તકને ઠાપી નાખીને તે મહાબળ-
વાન ઘટોત્કચ અતિતુલ્ય શબ્દે ગાળવા લાગ્યો. પાંચાલો અને પાંડવો પણ શત્રુઓતું દમન કર-
નારા, મહાપ્રયંડ શરીરવાળા અને બકાસુરના ભાઈ એવા તે અલાયુધને મરણ પામેલો જોઈ સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૩૨, ૩૩} તે યુદ્ધમાં રાક્ષસ અલાયુધનું મરણ ચર્તા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ હજારો ભેરીઓ તથા હજારો શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૩૪} તે દિવસની રાત્રિ પાંડવસેનિદાને

અત્યંત વિજયપ્રદ થઈ પડી હતી અને સર્વ સ્થળે પ્રકટેલી દીપમાળાઓને લીધે ચારે બાજુથી ઝળહળી રહી હતી.^{૩૫} પછી મહાબળવાન ભીમ-
પુત્રે રાક્ષસ અલાયુધના મસ્તકને ઉછાળ્યું અને તે લગભગ બેભાન થયેલા દુર્યોધનની આગળ ફેંક્યું.^{૩૬} અલાયુધને મરણ પામેલો જોઈને, રાજ દુર્યોધન તથા તેનાં સર્વ સૈન્યો તુરત જ પરમ ઉદ્વિગ્ધ થઈ ગયાં.^{૩૭} આમ હે ભારત ! રાક્ષસે જાતે આવીને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, 'હું યુદ્ધમાં ભીમ-
સેનને મારીશ તથા મારા પૂર્વવેરતું વેરવાળીશ.^{૩૮} તેના વચન પર વિશ્વાસ રાખીને રાજ દુર્યોધન માની બેઠો હતો કે, 'અલાયુધ ભીમસેનને જરૂર મારશે.' વળી પોતાના ભાઈઓના જીવિતને પણ તે ચિરકાળ રહેનારું માનતો હતો.^{૩૯} હવે તે રાક્ષસ અલાયુધને ઘટોત્કચે મારી નાખ્યો, તે જોઈને દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓના વધ સંબંધની ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ થયેલી જ માનવા લાગ્યો.^{૪૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તર્યંત ઘટોત્કચવધપર્વમા
'અલાયુધને નાશ' નામનો અધ્યાય ૧૭૮મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૯ મો

ઘટોત્કચનો વધ

॥ સત્ત્વ ડગાચ ॥

નિહ્યાલાયુધં રક્ષઃ પ્રહ્લાત્મા ઘટોત્કચઃ ।

નનાદ વિવિધાનાદાન્ વાહિન્યાઃ પ્રમુલેતવ ॥ ૧ ॥

સંજય શ્રોત્યો અલાયુધનો નાશ કરી રાક્ષસ ઘટોત્કચનું મન પ્રસન્ન થયું અને તે તમારી સેનાના મોખરામાં રહી વિવિધ ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યો.^૧ હે મહારાજ ! હાથીઓને પણ કંપાવી નાખનારા તેના તુલ્ય શબ્દને સાંભળીને તમારા યોદ્ધાઓને અતિ દારણ બધ થવા લાગ્યો.^૨ જ વેળા મહાબળવાન ભીમસેનનો પુત્ર અલાયુધ સામે યુદ્ધ કરવામાં આસક્ત થયો હતો, તે વેળા મહા-
બાહુ કણું પાંચાલો સામે ધસી ગયો હતો.^૩

ધનુષ્યને પૂરું ખેંચીને તેણે નમેલાં પર્વવાળાં દશ
દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો હતો અને ઘૂંટણમન
તથા શિષ્પડીને ધાયલ કર્યા હતા. વળી મોટાં મોટાં
નારાયણાણા મૂળીને તેણે યુધામર્યુ, ઉત્તમૌજ અને
મહારથી સાત્યકિને પણ કંપાવી દીધા હતા.^{૧૫}
તે વખતે દે રાજા ! એ પાંડવયોદ્ધાઓ પણ ડાખી-
ગમભી આતુથી બાણો ફેંચી રચા હતા, તેથી તેમનાં
ધનુષ્યો દેવળ મંડળાદારે જ દેખાતાં હતાં. તેમની
પણછનો શબ્દ તથા રથોનાં પેડાનો ગડગડાટ
વર્ષાઋતુના મેથો સરખો તુમુલ્લ સંભળાતો હતો.^{૧૬}
દે રાજન ! તે સંત્રામરૂપ મેધધનુષ્યની દોરીઓ
તથા રથચોના ઘોષરૂપ ગર્જનાઓ કરી રહ્યો
હતો, ધનુષ્યોરૂપ વીજળીઓના ઝગઝગાવાળો
હતો, ચારે તરફ ફરકતી ધનુષ્યોરૂપ પર્વત
શિખરોથી સંયુક્ત થયો હતો અને બાણોના
ઘોરરૂપ આકુળ વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યો હતો.^{૧૭} ત્યાં
અતિ આશ્ચર્યની વાત તો એ જ હતી કે, શત્રુ-
ગણોનું મર્દન કરનારો તથા મહાન પર્વત સમાન
દંડતાવાળો સૂર્યપુત્ર કણ્ઠ દોઈએક પર્વતની
પેડે અડગ ઊભો રહી શત્રુઓની બાણવૃદ્ધિનો
યુદ્ધમાં નાશ કરી રહ્યો હતો.^{૧૮} વળી તમારા
પુત્રનું હિત કરવામાં ગૂંથાયેલો તે મહાત્મા સૂર્ય-
પુત્ર વજ્રપાત સરખાં તથા સુવર્ણની અદ્ભુત
પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ અતુલ બાણો મૂળી શત્રુઓને
હાંધી કાઢતો હતો.^{૧૯} વળી તે કણ્ઠે કટલાએક
શત્રુઓના ધ્વજોને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા, કટલા-
એકનાં શરીરોને બાણો વડે ચીરી નાખ્યાં, કટલા-
એકને સારથિ વિનાના કરી મૂક્યા અને કટલા-
એકને વળી ઘોડાઓથી રહિત કરી નાખ્યા.^{૨૦}
આમ કણ્ઠના મારાથી તેમને જ્યારે રણમાં શાંતિ
ન મળી, ત્યારે તે પાંડવયોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરાબ્જના
સેન્યનું શરણુ લેવા નારી ગયા. આ રીતે પોતાના
મેનિકાને નાસભાગ કરી રહેલા તથા રણમાંથી

પાછા હટેલા એઈ ઘટોત્કચને ઘણો જ દોષ ચઢ્યો.^{૨૧}
ત્યાં તે સુવર્ણ તથા રત્નોથી ઝગઝગતા ઉત્તમ
રથમાં બેસીને સિંહની પેડે ગર્જના કરવા મંડ્યો
અને તુરત કણ્ઠ પાસે જઈને તેને વજ્ર સરખાં
બાણો વડે વીધવા લાગ્યો.^{૨૨} પછી તે બન્ને જણા
કણ્ઠિ, નારાય, શિત્રીમુખ, નાલીક, દંડાસન,
વત્સલંત, વરાહકણ્ઠ, વિપાક, શૃંગ તથા શુરપ્ર
નામનાં બાણોની વૃદ્ધિ કરી આકાશને ગમ્મતી
મૂકવા લાગ્યા.^{૨૩} તે વેળા બાણોની ધારાઓથી
છવાઈ ગયેલું આકાશ તીરછી ગતિ કરનારી,
સુવર્ણની પૂંખોથી પ્રજ્વલિત કાંતિવાળી અને
વિચિત્ર પુષ્પોને ધારણ કરનારી એક જાતની નવી
પ્રજાઓથી બણે ભરાઈ ગયું હોય તેવું શોભતું
હતું.^{૨૪} તે બન્ને મહાવીરો બરાબર સાવધ રહીને
તથા પોતપોતાનો ઉત્તમ પ્રભાવ દર્શાવીને ઉત્તમ
અસ્ત્રો વડે અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા; તેથી
તે રણમાંનો દોઈ યોદ્ધો તે બન્નેની અધિકતાને
એઈ શકતો ન હતો.^{૨૫} આકાશમાં રાહુ અને
સૂર્યનું જવું પ્રમત્ત અને ઘોર યુદ્ધ થાય છે, તેવું
જ તે સૂર્યપુત્ર અને લીમપુત્રનું અતિ અદ્ભુત,
અસાધારણ, શસ્ત્રોના પડવાથી ઘોર અને સમાકુલ
યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૨૬}

સંજય ગોદયો : દે રાજા ! એ રીતે યુદ્ધ
કરતાં કણ્ઠ જ્યારે ઘટોત્કચને દબાવી શક્યો નહિ,
ત્યારે પોતે અસ્ત્રો બાણનારાઓમાં ઉત્તમ હોવાથી
ઉચ્ચ અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૨૭} તેણે તે અસ્ત્રના બળથી
ઘટોત્કચના રથ, સારથિ અને ઘોડાઓનો નાશ
કરી નાખ્યો, એટલે તુરત જ રથરહિત થતાં
ઘટોત્કચ અંતર્ધાન થઈ ગયો.^{૨૮}

દૂતરાષ્ટ્ર ગોદયો : દે સંજય ! માયાઓ
રચીને કૃત યુદ્ધ કરનાર તે રાક્ષસ જ્યારે અંતર્હિત
થઈ ગયો, ત્યારે મારા મહારથીઓએ શો વિચાર
કર્યો હતો તે મને કહે.^{૨૯}

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે રાક્ષસરાજને અંતર્હિત થયેલા જાણી સર્વ કૌરવયોદ્ધાઓ પોકારી રહ્યા છે, 'આ દૃઢ યુદ્ધ કરનારે રાક્ષસ રણમાં પ્રત્યક્ષ થઈને કર્ણને કેમ મારતો નહિ હોય ?' ^{૨૨} તેવામાં ઝપાટાબંધ તરેહતરેહનાં અશ્રુયુદ્ધ કરનાર કર્ણે બાણોની બળ પાથરી દઈને આકાશને ઢાંચી દીધું, પણ બાણોથી અધકારમય થઈ ગયેલા આકાશમાં કોઈ પણ પ્રાણી ત્યાં પડતું જણાયું નહિ. ^{૨૩} છતાં કર્ણે તો બાણો મૂટી મૂટીને સર્વ આકાશને છાઈ જ દેવા લાગ્યો. એ સમયે સૂતપુત્ર ક્યારે બાણ લે છે, ક્યારે સાંધે છે અને ક્યારે ભાથામાંથી ખેંચી કાઢે છે, તે દેખાતું ન હતું. ^{૨૪} તે અરસામાં રાક્ષસે રચેલી અને દારણુ એવી માયા આકાશમાં બેઠી. તે માયા લાલ રંગના વાદળ સમાન પ્રકાશતી હતી, અગ્નિની શિખાની પેઠે ઉગ્ર લાગતી હતી અને દેખાવમાં ઘણી ભયંકર તથા ઘોર હતી. ^{૨૫} હે કૌરવરાજ ! જોતજોતામાં તેમાં વીજળીઓ ઝબકવા લાગી, બળબળતી ઉલ્કાઓ ઝળકવા લાગી અને તેનો અતિ ઘોર કડાક શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો. ત્યાં હજારે દુઃકૃભિઓ ગડગડવા લાગ્યાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં સંખ્યાબંધ બાણો તેમાંથી પડવા લાગ્યાં. વળી શક્તિઓ, બેધારી તલવારો, ખાલાઓ, મુસલો, ફરશીઓ, તેલ પાયેલી તલવારો, અળકતાં અણિયાળાં તેમજ, પદ્મિણી, પ્રકાશિત કિરણોવાળા પરિધો, લોખંડી પદ્મોવાળી ગદાઓ, તરેહતરેહનાં તીક્ષ્ણ ધારવાળાં ત્રિશુલો, સોનેરી માંધકામવાળી વજનદાર ગદાઓ અને તોપો વગેરે આયુધો પણ તેમાંથી પડવા લાગ્યાં. ^{૨૬-૨૭} તેમ જ ત્યાંથી મોટા મોટા પથ્થરો, કઠાકમઠાક કરતાં હજારે વજ્રો અને અનેક તીક્ષ્ણ ધારવાળાં તથા બળમળતા અગ્નિ સરખાં ચગે પણ પડવા લાગ્યાં. ^{૨૮} શક્તિ, પથ્થર, દુગ્ધી, ખાલા, તલવાર,

વજ્ર, અશનિ તથા મુદ્ગરોની તે વિશાળ અને બળવદ્યમાન મહાવૃદ્ધિ અવિચ્છિન્ન રીતે પડતી હતી. તે વેળા કર્ણે બાણોનો ઢગ છોડીને પણ તેનો નાશ કરી શક્યો નહિ. ^{૨૯} અનેક ઘોડાઓ બાણોથી માર્યા ગયા, અનેક હાથીઓ વજ્રોથી હણાઈ ગયા અને અનેક મોટા મોટા રથો પથ્થરોથી ભાંગી પડ્યા. તેઓ જ્યારે રણમાં કચકાઈ પડતા હતા, ત્યારે મહાન કડકકાટીનો શબ્દ સંભળાતો હતો. ^{૩૦} આમ ધૌત્યકથે અતિભયંકર બતબતનાં શસ્ત્રો પાડી પાડીને દુર્યોધનના સૈન્યનો ચોતરફથી ઘાણ કાઢી નાખ્યો હતો. તે સર્વ સૈન્યનું સ્વરૂપ હાવરું-ખાવરું દેખાતું હતું અને તેના સર્વ સૈનિકો આમતેમ દોડમદોડ કરતા ભમતા હતા. ^{૩૧} ત્યાં સર્વ સ્થળે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. તેઓ સર્વે જ્યાં ત્યાં ભમી ભમીને ભરાઈ પેસતા હતા અને તેમનો દેખાવ પણ ખિન્ન થયેલા જણાતો હતો. છતાં તે વીર પુરુષો પોતાના આર્થત્વને વળગી રહી તે સમયે રણમાંથી નારી ગયા ન હતા. ^{૩૨} આ અતિઘોર અને ભયંકર સ્વરૂપવાળી રાક્ષસી રાક્ષમય મહાવૃદ્ધિને પડતી જોઈને તથા સંખ્યાબંધ સૈનિકોને રણમાં રેળાતા જોઈને, તમારા પુત્રોના મનમાં ભયનો મહાન પેસારો થઈ ગયો. ત્યાં અગ્નિ સમાન પ્રદીપ્ત જીભોવાળી સેંકડો શિયાળવીઓ અતિ ભયંકર નાદે રડતી હતી અને રાક્ષસોનાં ટાંગેટાંમાં ગર્જનાઓ કરી રહ્યાં હતાં. તે સંભળીને મોટા મોટા રાજવંશી યોદ્ધાઓ પણ ગમરાટમાં પડી ગયા હતા. બળમળતી જીભોવાળા, અગ્નિ દરખી તીક્ષ્ણ દાંડોવાળા અને મોટા પર્વતો સમાન પ્રગંડ શરીરોવાળા તે બિદામણા રાક્ષસો દાયમાં શક્તિઓ ધારણ કરીને તથા આકાશમાં જ રહીને મેળાની પેઠે ઉગ્ર રાક્ષત્રણ વરમાની ગદા દના. ^{૩૩-૩૪} તેઓ બાણો, શક્તિઓ, ત્રિશુલો, ગદાઓ, ડગ પરિધો, દેદીપમાન વજ્રો, પિત્તલ,

અશનિઓ, શતઘ્નીઓ અને ચક્ર આદિ અસ્રોથી કુરુયોદ્ધાઓ પર પ્રહાર કરી રહ્યા હતા; તેથી તેઓ દુકંડેદુકંડા થઈ રણમાં વીખરાઈ પડતા હતા.^{૩૬} વળી તે રાક્ષસો ત્રિશૂળો, ભુશુંડીઓ, પથ્થરના ગોળાઓ તથા લોખંડના પદ્મોથી બાંધેલી મોટી મોટી તોપોને તમારા પુત્રના યુદ્ધમાં ફેંકી રહ્યા હતા, તેથી તે સૈન્યને ભયંકર મૂચ્છાં આવી ગઈ હતી.^{૩૭} તે સમયે ઘણા શૂરાઓનાં આંતરડાંઓ ખહાર નીકળી પડ્યાં હતાં, ઘણાનાં માથાં ફૂટી ગયાં હતાં, ઘણાઓનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ બધા રણમાં શયન કરી ગયા હતા. ત્યાં મોટી મોટી શિલાઓ પડવાથી ઘોડા ઓ ઠપાઈ ગયા હતા, હાથીઓ છુંદાઈ ગયા હતા અને રથો પણ ભાંગીને ભુક્રો થઈ ગયા હતા.^{૩૮} આ રીતે ઘટોત્કચે માયાથી બનાવેલા તે ઘોસ્વરૂપી રાક્ષસો પૃથ્વી પર શસ્ત્રોની પ્રચંડ વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યા હતા અને શરણે આવેલા અથવા ભયભીત થયેલા એક પણ યોદ્ધાને તેઓ જીવતો છોડતા ન હતા.^{૩૯} આ પ્રમાણે કાળે રથેવો તથા ક્ષત્રિયોનો નાશ દર્શાવનારો કુરુવીરોનો તે ઘોર સંહાર થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે અવશેષ રહેલા સર્વ કૌરવો નિરુત્સાહ થઈને એકદમ નાસવા લાગ્યા તેમજ મોટી મોટી ખૂમો પાડવા લાગ્યા કે,^{૪૦} ‘હે કુરુઓ ! નાસો, નાસો; હવે આપણું સૈન્ય બચવાનું નથી, કારણ કે ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ જ પાંડવો માટે આપણે સંહાર કરે છે.’ આમ સંકટસાગરમાં ફૂળી મરતા તે કૌરવોને સૂતપુત્ર કણું જ એ વેળા દ્રીપની પેઠે આશ્રયરૂપ થયો હતો.^{૪૧} જ્યારે તે તુચ્ચ સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે કૌરવોના સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું હતું અને તે સૈન્ય માંદોમાંદો ભરાઈ જતું હતું, તેથી સૈન્યોનો વિભાગ સ્કુટ હતો, છતાં કૌરવો કયા અને પાંડવો કયા એની સમજણ

પડતી ન હતી.^{૪૨} હે રાજન ! જ્યારે મર્યાદા વિનાની તે ઘોર નાસભાગ થઈ રહી હતી, ત્યારે તે કુરુસેનિકા સર્વ દિશાઓને શૂન્ય નિહાળી રહ્યા હતા. માત્ર તેઓ તે શસ્ત્રવૃદ્ધિમાં છાતી કાઢીને પ્રવેશ કરતા એક કણને જોતા હતા.^{૪૩} તે કણ રાક્ષસની દિવ્ય માયા પ્રત્યે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તેણે બાણો મૂકી મૂકીને સર્વ આકાશપ્રદેશને ઢાંકી દીધો હતો. તે લજ્જાશૂ સૂતપુત્ર દુષ્કર આર્યકર્મ કરતો રણમાં જરા પણ મૂંઝાયો ન હતો.^{૪૪} હે રાજ ! સૈંધવ અને બાહલિક આદિ સર્વ ધીર પુરુષો પોતે ભયભીત થઈને કણ સામે જોઈ રહ્યા હતા અને રાક્ષસોને વિજય જોઈ રહી તેઓ કણની યુદ્ધમાંની નિર્ભયતાનાં વખાણ કરતા હતા.^{૪૫} તેવામાં રાક્ષસ ઘટોત્કચે શતધ્ની નામનું ચક્રયુક્ત અસ્ર ફેંક્યું અને તેણે કણના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. એ શતધ્નીનો પ્રહાર થતાં તે ઘોડાઓનાં ઢાંત, આંખો અને જીભ બહાર નીકળી પડ્યાં તેમજ તેઓ પોતે પણ પ્રાણુરહિત થઈને દ્વીચણમેર પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૪૬} ઘોડાઓ મરણ પામ્યા એટલે કણું મનમાં ખિન્ન થઈ રથ પરથી ઊતરી પડ્યો. એ વેળા કૌરવો પલાયન કરી જતા હતા અને પોતાના દિવ્ય અસ્રનો માયાથી નાશ થતો હતો, છતાં તે કણું ગભરાયો નહિ. તે તો સમયોચિત કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૪૭} ત્યાં માયાનું ઘોર સ્વરૂપ વધે જતું હતું, તે જોઈને સર્વ કૌરવો એકી અવાજ કણને કહેવા લાગ્યા : ‘હે કણું ! આજ તારી શક્તિનો ઉપયોગ કરી આ રાક્ષસને તું જલદી મારી નાખ. અરે ! જો તો ખરો. ધૃતરાષ્ટ્રપક્ષના આ સર્વ કૌરવોનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે. અરે ! પેલો ભીમસેન તથા અર્જુન આપણને શું કરી નાખવાના છે ? પણ આ મંથરાત્રિના સમયે આપણ સૌને તપાવી રહેલા

આ પાપી રાક્ષસને જ તું હણી નાખ. અરે !
 આ ધૌરસ્વરૂપવાળા સંઘામમાંથી આપણામાંનો
 જ કોઈ બચશે, તે જ સૈન્ય સહિત પાંડવો સામે યુદ્ધ
 કરશે.^{૪૮, ૪૯} માટે આ રૌદ્રસ્વરૂપી રાક્ષસને તું
 ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી મારી નાખ. ઓ કણ !
 આ રત્નિયુદ્ધમાં, ઇંદ્ર સરખા પ્રતાપી એવા સર્વ
 કૌરવો યોદ્ધાઓ સહિત નાશ ન પામે તેવું તું
 કર.^{૫૦} હે રાજન ! એ પ્રમાણે કૌરવોનો મહાન
 ઠાલાહલ સાંભળીને, રાક્ષસે સૈન્યને ત્રાસ પમાડેલું
 જોઈને અને પોતાને પણ મધ્યરાત્રિના સમયે
 રાક્ષસ પ્રહાર કરી રહ્યો છે એનો વિચાર કરીને,
 તે કણે શક્તિને છૂટી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૫૧}
 હવે સિંહની પેઠે દાપેલો તે કણ અમર્ષમાં
 આવી ગયો અને રણમાં શત્રુના પ્રતિધાતને સહન
 કરી શક્યો નહિ. તેથી ઘટોત્કચનો વધ કરવા
 ઇચ્છીને તેણે વૈજયન્તી નામની સર્વોત્તમ અને
 અતિ અસલ્ય શક્તિને હાથમાં લીધી.^{૫૨} હે
 રાજન ! તે શક્તિને કણે ખાસ અર્જુનનો જ
 રણમાં વધ કરવા માટે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પૂજીને
 રાખી મૂકી હતી અને ઇંદ્રે પોતે એ ઉત્તમ
 શક્તિને એ કુંડળોના બદલામાં કણને આપી
 હતી. ત્યાં કણે કાળની જીમ સમાન લહલહાટ
 કરતી, પાશોથી યુક્ત, મૃત્યુની સાક્ષાત બંદન
 સરખી અને જાંબાડિયાંની પેઠે બળતી તે પ્રદીપ્ત
 શક્તિને રાક્ષસ સામે ફેંટી.^{૫૩, ૫૪} હે રાજન !
 શત્રુઓની કાયાને ચીરી નાખનારી તે પ્રજ્વલિત
 શક્તિને કણેના હાથમાં રહેલી જોઈને રાક્ષસ
 ઘટોત્કચ બંધલીત થઈ ગયો અને પોતાના શરીર-
 ને વિધ્યાચક્ર સરખું મોટું કરીને ત્યાંથી નાસવા
 લાગ્યો.^{૫૫} વળી હે નંદ્ર ! તે શક્તિને કણેના
 હાથમાં રહેલી જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલાં સર્વ
 ખતો પણ ભયથી જીમરાણ કરવા લાગ્યાં. હે
 રાજન ! ત્યારે મહાપ્રચંડ વાયગ વાવા લાગ્યા

અને કંડકંડાટ કરતી અરાતિ પૃથ્વી પર પડવા
 લાગી.^{૫૬} તે બળબળતી શક્તિએ રાક્ષસી માયાને
 ભસ્મ કરી નાખી અને રાક્ષસના દૃઢને ગાઢ
 ચીરી નાખ્યું. પછી રાત્રિમાં લડબડતી તે શક્તિ
 જાંબે ચાલી ગઈ અને નક્ષત્રોની મધ્યમાં દાખલ
 થઈ ગઈ.^{૫૭} રાક્ષસ ઘટોત્કચ અનેક અસ્ત્રોથી
 ધાયલ થયો હતો તેમ જ પૂર્વે દેવતાઓ, હાથી-
 ઓ, મનુષ્યો અને રાક્ષસોની સામે લડી લડીને
 ઘણે જ ધવાઈ ગયો હતો. તેના તે જ ભયંકર
 શબ્દોથી ગર્જના કરતા એ રાક્ષસના પ્રિય પ્રાણુને
 ઇંદ્રની શક્તિએ હરી લીધા. હે રાજન ! મરતાં
 મરતાં પણ એ રાક્ષસે શત્રુઓનો ક્ષય કરવા માટે
 અદ્વજીત અને આશ્ચર્યપૂર્ણ બીજું એક કર્મ કર્યું
 હતું. જ્યારે શક્તિના પ્રહારથી પોતાનાં મર્મ-
 સ્થાનો ભેદાઈ ગયાં, ત્યારે તે મોટા પર્વત સરખો
 અને મેઘ સરખો ભાસવા લાગ્યો. પછી છિન્નભિન્ન
 થયેલા શરીરવાળો તે રાક્ષસરાજ પોતાતું મહાન
 સ્વરૂપ કરીને પ્રાણુરહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.
 એ વેળા તેવું મસ્તક જાંબું પડ્યું હતું, સર્વ
 ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતાં તથા જીમ બહાર
 નીકળી પડી હતી.^{૫૮-૬૦} હે રાજન ! ભયંકર
 કર્મો કરનારો એ બીમસેનપુત્ર આવું ભયંકર
 સ્વરૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર પડ્યો અને મરતાં
 મરતાં પણ તેણે પોતાના શરીર વડે આપણા
 સૈન્યના ચોડાકણ ભાગનો કચરીને છૂંદો કરી
 નાખ્યો.^{૬૧} તે રાક્ષસે પડતાં પડતાં પોતાના
 શરીરને અતિ પ્રમાણમાં વધારી દીધું અને પાંડવો-
 નું પ્રિય કરનારા તે રાક્ષસે મરતાં મરતાં પણ
 તમારી એક અક્ષોહિણી સેનાનો તત્કાળ નાશ
 કરી નાખ્યો હતો.^{૬૨} આ રીતે ગણતરી માયાને
 ભસ્મ થયેલી જોઈને તેમ જ તે રાક્ષસને પોતાને
 મરણ પામેલો જોઈને કૌરવયોદ્ધાઓ હર્ષમાં
 આવી ગયા અને મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા

લાગ્યા. વળી તેઓ સિંદનાદોની સાથે બેરીઓ, શંખો, મુરજો અને આનંદો આદિ રણવાદિત્રો વગાડવા લાગ્યા.^{૧૩} પૂર્વે વૃત્તાસુરના વધ પ્રસંગે સર્વ દેવોએ જન્મ ઇંદ્રતું સન્માન કર્યું હતું, તેમ એ સમયે સર્વ દૌરવો પણ ઇંદ્રતું સન્માન કરવા લાગ્યા. આ પછી તે ઇર્ષ્ય પણ હર્ષપૂર્વક તમારા પુત્રના રથ પર ચડી જઈને પોતાના સૈન્યમાં દાખલ થયો.^{૧૪}

ઘટિ શ્રીમદ્માહારતમાં ટ્રોણપર્વાતર્ગત ધટોત્કચવધપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમાં ધટોત્કચનો વધ' નામનો
અધ્યાય ૧૭૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૦ મો

પાંડવો શોકમાં ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આનંદમાં !

॥ ઇંદ્રજય ઉવાચ ॥

દૈદિવિ નિહત્તં દૃષ્ટ્વા વિચીર્ણમિવપર્વતમ્ ।

વમ્ભુઃ પાંડવાઃ સર્વે શોકઞ્ચાપ્પાકુલેક્ષણાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તૂટી પડેલા પર્વતની પેઠે મરણ પામેલા એ હિડિમ્બાનંદને જોઈને સર્વ પાંડવો શોકાશ્રુથી આકુળ નેત્રોવાળા થઈ ગયા.^૧ પણ તે જ સમયે શ્રીકૃષ્ણ તો મોટા હર્ષથી છક્કાઈ જવા લાગ્યા, સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને અર્જુનને ભેટી પડ્યા.^૨ વળી તેમણે હર્ષાવેશમાં આવી જઈને મોટા શબ્દથી ગર્જના કરી અને ઘોડાઓની લગામ હાથમાં પકડીને વાયુથી નાચતા વૃક્ષની પેઠે નાચવા માંડ્યું.^૩ તે બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ અર્જુનને ભેટી પડ્યા અને વારંવાર અર્જુનને થાબડીને રથની બેસણી પર રહીને પુનઃ ગર્જના કરવા લાગ્યા.^૪ આ રીતે દે રાજા ! વાસુદેવને હર્ષિત મનવાળા જાણીને મહાભયજનક અર્જુન મનમાં અતિ ઉદાસ થઈ ગયો અને તેમને કહેવા લાગ્યો : 'હે મધુસૂદન ! આજ ધટોત્કચના મરણથી આપણે શોક પામ્યા છીએ, તે વખતે તમે અતિ હર્ષ કરે તે અસ્થાને

છે.^૫ ધટોત્કચને મરણ પામેલો જોઈને આપણા સર્વ સૈન્યો રણમાંથી વિમુખ થયા છે અને અમે પોતે પણ ધટોત્કચના મરણથી અતિ ઉદ્વેગ પામ્યા છીએ.^૬ હે જનાર્દન ! આમાં કંઈ નાનું-સૂતું કારણ નહિ હોય. માટે હે સત્યવાદી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું તમને પૂછું છું, તો જ સત્ય હોય તે હમણાં જ મને કહો.^૭ હે શત્રુદમન શ્રી-કૃષ્ણ ! જો તે વાત છાની રાખવા જવી ન હોય તો તે મને કહેવી ધટે છે. માટે હે મધુસૂદન ! અમારા ધૈર્યનો નાશ કરનાર તે શું છે તે તમે હમણાં જ કહો.^૮ હે જનાર્દન ! તમારું આજ્ઞતું વર્તન મને સમુદ્રના શોષણ જેવું અને મેરુપર્વતના ચળવા જેવું આશ્ચર્યકારક લાગે છે.^૯

વાસુદેવ બોલ્યા : હે ધનંજય ! મને આજ અત્યંત હર્ષ થયો છે, તેનું કારણ તું સાંભળ. તે કારણ મારા મનને અતિ પ્રસન્ન કરનાર છે અને ઉત્તમ પણ છે.^{૧૦} હે મહાતેજસ્વી અર્જુન ! ધટોત્કચે આજ એ શક્તિને ઇર્ષ્ય પાસેથી બ્રહ્મ કરાવીને તે ઇર્ષ્યને જ રણમાં મારી નાખ્યો છે, જેમ તારે સમજવું.^{૧૧} કાર્તિકેસ્વામીની જન્મ તે શક્તિને હાથમાં લઈ બેસેલા એ ઇર્ષ્ય સામે આ લોકમાં કયો પુરુષ યુદ્ધમાં બિમો રહી શકે ?^{૧૨} તે ઇર્ષ્ય પાસેથી ઇંદ્રે કવચ તથા કુંડળોનું હરણ કર્યું છે, તે બહુ ઠીક થયું છે. આ સમયે તે અમોઘ શક્તિ ધટોત્કચ પર વપરાઈ ગઈ છે તે પણ બહુ સારું થયું છે.^{૧૩} જો તે ઇર્ષ્ય તે કવચ અને કુંડળોને ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા સંજ્ઞ થાય, તો તે એકલો જ ઇંદ્ર સહિત ત્રણે લોકોને રણમાં જીતે!^{૧૪} અરે ! ઇંદ્ર, કુબેરે અથવા જળનો રાજા વરુણદેવ અને યમ પણ એ વેળા ઇર્ષ્ય સામે યુદ્ધ કરવા ઉત્સાહ ન કરે.^{૧૫} વળી તું ગાંધીવધનુષ્યે ઉગામે અને હું સુદર્શનચક્ર હાથમાં લઉં, તોપણ આપણે તે કવચકુંડળધારી પુરુષશ્રેષ્ઠ ઇર્ષ્યને રણમાં

જીતી શક્તિએ નહિ. ^{૧૭} માટે જ ઇંદ્રે તારું હિત કરવા માટે શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારા કર્ણનાં કુંડળોતું માયાથી હરણ કર્યું છે તેમ જ તેને કવચ-રહિત કર્યો છે. ^{૧૮} કર્ણે પોતાના શરીર પરથી જીતરહીતે કવચ તથા નિર્મળ કુંડળોતું ઇંદ્રને દાન કર્યું છે, માટે જ જગતમાં તે 'વૈકર્તન' કહેવાયો છે. ^{૧૯} મંજના તેજથી કેવળ બગાસાં જ આતો ઢાપેલો સપ્ત હોય અથવા શાંત પડેલી જ્વાળા-આવાળો અગ્નિ હોય, તેમ આ કર્ણ આજે મને શક્તિહીન થયેલો દેખાય છે. ^{૨૦} હે મહાબાહુ! આ જે શક્તિ ધૃષ્ટાકચ ઉપર આજે વપરાઈ છે, તે મહાત્મા ઇંદ્રે ત્યારથી કર્ણને આપી હતી. ^{૨૧} પૂર્વે કુંડળો તથા દિવ્ય કવચના બદલામાં કર્ણે તે મેળવી હતી. ધર્મપ્રધાન કર્ણ એ શક્તિને પોતાની પાસે રાખી મૂકીને તને રણમાં નિત્ય મૂંઝેલો જ માનતો હતો. આ રીતે દે નિષ્પાપ! કર્ણ શક્તિરહિત થઈ ગયો છે; તોપણ દે પુરુષ-વ્યાધ્ર! એક તારા વિના બીજે કોઈ પુરુષ તેને મારી શકે તેમ નથી, એ હું તને સત્યપૂર્વક સોગંદ ખાઈને કહું છું. ^{૨૨, ૨૩} કર્ણ બ્રાહ્મણભક્ત છે, સત્યવાદી છે, તપસ્વી છે, નિયમિત વ્રતવાળો છે અને શત્રુઓ પર પણ દયાળુ છે; માટે જ તેને ધર્મપ્રધાન કહે છે. ^{૨૪} એ કર્ણ યુદ્ધકલા, મોટી જીજ્ઞાસા અને નિત્ય ધનુષ્યને જીતકનાર છે. વનમાંના દેશરીસિંહેની પેઠે તે રણના મોખરામાં ગર્જના કરે છે. હાથી જેમ યૃથપતિ બીજ હાથી જોને મદરહિત કરે છે, તેમ તે મોટા મોટા મહારથીઓને મદરહિત કરે છે. દે પુરુષવ્યાધ્ર! તારા પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય મહાન યોદ્ધાઓ પર્યં મધ્યપોરના યૃથ જવા એ કર્ણની સામે મુઠ્ઠાં બેઈ શકે એમ નથી. શરદક્ષત્રમાં યૃથ જેમ હજારો કિરણોવાળો હોય છે, તેમ તે કર્ણ પણ બાણજાળોરૂપ હજારો કિરણોવાળો છે. ^{૨૫-૨૭}

વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ જળધારાઓ છોડે છે, તેમ કર્ણ વારંવાર બાણોની ધારાઓને છોડી મૂકે છે અને વૃષ્ટિવાળા મેઘની પેઠે દિવ્યાઓનો મેઘ વરસાવે છે. ^{૨૮} અરે! સાક્ષાત્ દેવો પણ ચોતરફથી બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકે અને સર્વ દેવો પણ ચારે બાજુ માંસ અને રુધિરનો સ્નાવ કરી મૂકે તોપણ એ કર્ણને કોઈ જીતી શકે નહિ. ^{૨૯} હે પાંડવ! કવચ અને કુંડળોથી રહિત થયેલો અને વળી ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી રહિત થયેલો તે કર્ણ આજે સામાન્ય મનુષ્ય થઈ ગયો છે. ^{૩૦} છતાં એનો વધ કરવા માટે એક જ ઉપાય છે. યુદ્ધ કરતાં કરતાં તે જ્યારે બરાબર સંકટમાં આવી પડશે, ત્યારે તેના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં પેસી જશે અને તે પોતે પણ એ વેળા પ્રમાદી થઈ જશે. એ સમયનો લાભ લઈ તું બરાબર સાવધ થજે અને પ્રથમથી જ મેં કરેલા ઇશારાનો વિચાર કરી એને મારી નાખજ. ^{૩૧} બાકી અન્ય પ્રસંગે તો યુદ્ધમાં તે અગિત જ છે. અરે! જે વેળા તે અસ્ત્ર હાથમાંને જામે હોય, તે વેળા ત્રણ લોકમાં વીર ગણાતો વજ્રાસરી ઇંદ્ર પણ એને મારી શકે નહિ. અરેબર! તારું હિત કરવા માટે મેં પોતે જ તે તે ઉપાયો દ્વારા જરાસંચ, શિશુપાલ અને મહાબાહુ મહાત્મા એકસૂચ્ય નિષાદ આદિ સર્વને એક પછી એક મારી નાખ્યા છે. વળી હિડિમ્બ, કિર્મીર, બક, શત્રુદળનું મદન કરનાર અસાપુષ અને ઉમ્મર્મ કરનાર બસિષ્ઠ ધૃષ્ટાકચ આદિ બીજા મોટા મોટા રાક્ષસોને પણ મેં જ મારી નાખ્યા છે, એમ તું સમજ. ^{૩૨, ૩૩}

હિત શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વનાં ધૃષ્ટાકચપર્વ
પર્વમાં પાંડવો યોદ્ધા અને કૌરવો આનંદ
મા' નામનો અધ્યાય ૧૮૦ માં સમાયેલો

અધ્યાય ૧૮૧ મો

અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

કયમસ્મદ્વિતાર્થે તે કૈવ્ય યોર્ગર્જનાર્દન ।

જરાસંઘપ્રમૃતયો ઘાતિતાઃ પૃથિવીશ્ચરાઃ ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યો : હે જનાર્દન ! તમે કયા કયા ઉપાયો દ્વારા જરાસંઘ આદિ રાજાઓને અમારું હિત કરવા માટે મારી નખાવ્યા છે ?^૧

વાસુદેવ બોલ્યા : જરાસંઘ, શિશુપાલ અને મહાબળવાન એકલવ્ય બિલ્લરાજ એ પ્રથમ માર્યા ગયા ન હોત, તો અવશ્ય તેઓ આ સમયે ભયંકર યર્થ પડત.^૨ જરૂર દુર્યોધન આ સમયે તે મહારથીઓને પોતાના પક્ષમાં લેત અને આપણા પર નિત્ય દ્રેષ રાખનારા તેઓ પણ કૌરવોનો આશ્રય કરત.^૩ તે વીર પુરુષો મહાધનુર્ધર હતા, અશ્વકુશળ હતા અને દંઢ યુદ્ધ કરનારા હતા. સાક્ષાત્ દેવોની પેઠે તેઓ આ સમય કૌરવસેનાનું રક્ષણ કરત.^૪ કર્ણ, જરાસંઘ, શિશુપાલ અને બિલ્લરાજ એકલવ્ય દુર્યોધનનો આશ્રય કરીને આ સધળી પૃથ્વીનો પણ જય કરી શકત.^૫ હે ધનંજય ! તેમને મેં જ ઉપાયોથી મારી નાખ્યા છે, તે ઉપાયો તું સાંભળ. ઉપાયો વિના તો દેવો પણ તેમને રણમાં જીતી શકે તેમ ન હતા.^૬ તેમનામાંનો એક એક જુદો રહીને પણ લોક-પાલોના રક્ષણ તળે રહેલી સમગ્ર દેવસેના સાથે યુદ્ધ કરી શકે તેવો બળિયો હતો.^૭ એક સમયે એવું બન્યું કે, શેહિલીપુત્ર બલરામે જરાસંઘને બરાબર ઝાટક્યો, તેથી ક્રોધાયમાન થઈ તેણે અમારે વિનાશ કરવા માટે સર્જનો ઘાત કરનારી એક ગદા ફેંકી.^૮ આકાશમાં ઝળે સેથે પાડતી હોય તેમ ધસી આવતી તે અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળી ગદા ઇંદ્રે ફેંકેલા વજ્રની પેઠે અમારા પર પડતી દેખાઈ. એકાએક આમ ધસી આવતી તે ગદાને

એઈને શેહિલીનંદન બલદેવે તેને તોડી પાડવા માટે સ્થૂણાકર્ણ નામનું એક અશ્વ ફેંક્યું.^{૯, ૧૦} તે અશ્વના વેગ સામે અધકાઈને તે ગદા પૃથ્વી પર પડી. જાણે પૃથ્વીને ફાડી નાખતી હોય અને પર્વતોને કંપાવી દેતી હોય તેમ તે ગદા તીવ્ર શબ્દ કરીને ધરણી પર ઢળી પડી.^{૧૧} હવે તે જ સ્થળે જરા નામની અતિ પરાક્રમવાળી ધોર રાક્ષસી રહેતી હતી. તે રાક્ષસીએ જ શંતુ-દમન જરાસંઘરાજને જન્મકાળે સાંધ્યા હતા.^{૧૨} જરાસંઘ બે માતાઓથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તે જ્યારે જન્મ્યો, ત્યારે તેના શરીરના જુદા જુદા બે અર્ધો અર્ધો ટુકડા હતા અને તે ટુકડા-ઓને જરા રાક્ષસીએ સાંધ્યા હતા. આથી તે ‘જરાસંઘ’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો.^{૧૩} હે પાર્થ ! તે જરા રાક્ષસીને સ્થૂણાકર્ણ અશ્વથી તૂટી પડેલી તે ગદાએ પુત્રો અને બાંધવો સહિત છૂંદી નાખી.^{૧૪} આમ હે ધનંજય ! તે મહારણુમાં જરાસંઘ ગદા તથા જરા રાક્ષસી એ બન્ને થી રહિત થઈ પડ્યો. આ પછી જ પાછળથી ભીમસેને તારા દેખતાં જરાસંઘને માર્યો છે.^{૧૫} હે નરોત્તમ ! પ્રતાપી જરાસંઘ હાથમાં ગદા લઈને જામે હોય, ત્યારે ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ યુદ્ધમાં તેનો નાશ કરવા સમર્થ ન હતા.^{૧૬} વળી તારું હિત કરવા માટે કપટ કરીને મેં દ્રોણાચાર્યને એકલવ્ય બિલ્લના ગુરુ કર્યા હતા. પાછળથી દ્રોણાચાર્યે તે સત્યપરાક્રમી બિલ્લપુત્રને અંગૂઠા વિનાનો કર્યો હતો.^{૧૭, ૧૮} દંઢ પરાક્રમી તે બિલ્લપુત્ર અતિ અભિમાની હતો અને હાથે આમડાનાં મોજાં બાંધીને વનમાં ફર્યા કરતો હતો. આ વેળા બીજા પરશુરામની પેઠે તે ભાસતો હતો.^{૧૯} હે પાર્થ ! એકલવ્યનો અંગૂઠો જો એમ ને એમ રહ્યો હોત, તો દેવો, દાનવો, રાક્ષસો કે સર્પો પણ તેનો યુદ્ધમાં કદી પરાજય

કરી શકતં નહિ. ^{૧૯} તો પછી એક મનુષ્યમાત્ર તેની સામે જોવાને પણ કેમ શક્તિમાન બની શકે ? આવા પ્રકારવાળા કુશળ, મજબૂત મૂઠવાળા અને રાતદિવસ ખાણે કેંઠવાના અભ્યાસી તે એકલગ્યને તારું હિત કરવા માટે જ મેં રણના મોખરામાં પ્રથમથી જ મારી નાખ્યો છે. વળી પરાક્રમી શિશુપાલને તો તારી નજર આગળ જ મેં મારી નાખ્યો છે. ^{૨૦, ૨૧} તે પણ સર્વ દેવો કે અસુરોથી સંગ્રામમાં જીતી શકાય તેવા ન હોતો. તેનો તથા બીજા દેવોનો દ્વેષ કરનારા રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે જ મેં તને સાથે રાખી જન્મ લીધો છે. ^{૨૨} લોકાનુ હિત કરવાની ઇચ્છાથી મેં પોતે જ બીમસેન દ્વારા હિડિંબ, બક, કિર્મીર આદિનો નાશ કરાવ્યો છે. ^{૨૩} તેઓ બધા રાવણુ સમાન બળિયા હતા અને બ્રાહ્મણો તથા યજ્ઞોનો વિનાશ કરનારા હતા. માયાવી અલાયુધને પણ મેં જ ધૌત્યને દ્વારા મરાવ્યો છે. ^{૨૪} વળી એ ધૌત્યને પણ કણું દ્વારા યુક્તિથી શક્તિનો ઉપયોગ કરાવી મેં જ હણાવ્યો છે. આ મહાયુદ્ધમાં કણું શક્તિનો ઉપયોગ કરીને ધૌત્યને ન માર્યો હોત, તો હું પોતે જ બીમસેનના પુત્ર ધૌત્યને મારી નાખત. તમારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી જ મેં તેને આજ દિવસ સુધી માર્યો ન હતો. ^{૨૫, ૨૬} એ ધૌત્ય રાક્ષસ બ્રાહ્મણોનો તથા યજ્ઞોનો દ્વેષ કરનાર હોતા અને ધર્મનો લોપ કરનાર હોતા, તેથી જ એ પાપાત્માને મેં મારી નખાવ્યો છે. ^{૨૭} હે નિર્દોષ અર્જુન ! સાથે સાથે મેં યુક્તિપૂર્વક કણુંની ઇંદ્રદત્ત શક્તિને પણ વાપરી નખાવી છે. હે પાંડુપુત્ર ! જ્યોત્ષ્ણ ધર્મનો નાશ કરનારા છે, તેમને ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે મારે મારી જ નાખવા, એવી મારી શાશ્વતી પ્રતિજ્ઞા છે. તારી પાસે હું સત્યપૂર્વક સોમંદ આર્ધને કહું છું કે, જ રથને બ્રહ્મચર્ય છે, સત્ય

છે, ઇંદ્રિયનિગ્રહ છે, બ્રાહ્મચર્ય તર પવિત્રતા છે, ધર્મ છે, નમ્રતા છે, લક્ષ્મી છે, વૈર્ય છે અને ક્રમા છે, તે સ્થળે હું નિત્ય રમણ કરું છું. હવે સૂર્યપુત્ર કણુંને માટે તારે જરાયે મનમાં મૂંઝાવું નહિ. ^{૨૮-૩૦} હું તને ઉપાય બતાવીશ, જોતલે તેથી તું એનો વધ કરી શકીશ. હે પાંડુપુત્ર ! બીમસેન દુર્યોધનનો યુદ્ધમાં વધ કરશે. તેના નાશનો ઉપાય પણ હું તને કહીશ. પણ અત્યારે તો શત્રુઓની સેના પ્રત્યે આ તુમુલ શબ્દ વધતો જાય છે, તારાં સૈન્યો દશેય દિશાઓમાં નાસી રહ્યાં છે અને આ સર્વ કૌરવ યોદ્ધાઓ બરાબર લાગ જોઈ જોઈને સેનાનો સંહાર કરી રહ્યાં છે. વળી યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય તમારાં સૈન્યોને ખાળી રહ્યા છે, તો તેનો જ તું ઉપાય કર. ^{૩૧-૩૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તર્ગત ધૌત્યવધપર્વમાં 'રાત્રિયુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણનું વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૮૧ માં સમાઈ

અધ્યાય ૧૮૨ મો

કણું ઇંદ્રની શક્તિનો હુરુપયોગ કર્યો તેનું કારણ શું ?

॥ પુત્રાદૃ ઉવાચ ॥

एकवीरवधे मोघा शक्तिः क्षतात्मजे यदा ।

कस्मात्सर्वान् समुत्सृज्य स तां पार्थेन मुक्तवान् ॥ ૧

કૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : કણું પાસે રહેલી શક્તિ એક જ વીરનો વધ કરી નિષ્ફળ થનારી હતી, એમ તે પોતે જાણતો હતો; છતાં તેણે બીજા બધાને છોડીને માત્ર અર્જુન પર જ તે શક્તિ કેમ ન ફેંટી ? કારણ કે તે અર્જુનનું મરણ થતાં સર્વ પાંડવો તથા સંગ્રયો તો મૂલા જ પડ્યા હતા, તો એક જ વીરનો વધ કરી કણું યુદ્ધમાં વિજય કેમ ન કર્યો ? હે સંગ્રય ! અર્જુનનું તો એવું મહામત જ છે કે, 'મને કોઈ યુદ્ધ કરવા બોલાવે તો મારે પાછા ફરવું નહિ' આવા વ્રતવાળા અર્જુન પાસે કણું પોતે યુદ્ધની

માગણી કરવી હતી અને પછીથી તેને દ્વંદ્વ-
યુદ્ધમાં લાવીને ઇંદ્રે આપેલી શક્તિ વડે અર્જુન-
ને મારી નાખ્યો હતો. છતાં આમ નહિ કરીને
ધર્મપ્રધાન કર્ણે અર્જુનને કેમ ન માર્યો, તે
મને કહે. ૩.૪ ખરેખર ! મારો પુત્ર જ યુદ્ધિહીન
છે અને સહાય વિનાનો. હોઈને શત્રુઓથી છેત-
રાયો છે. એ પાપી દુર્યોધન શત્રુઓને કેવી રીતે
જીતી શકે ? ૫ અરેરે ! જે શક્તિ કર્ણની પરમ
શક્તિરૂપ હતી તથા વિજયનું પરમ આશ્રયસ્થાન
હતી, તે શક્તિને ધટોત્કચ પર વપરાવી વાસુદેવે
નિર્મૂળ કરી ! ૬ જમ કોઈ કૂંઠા માણસના હાથમાં
રહેલા કળને બીજે બળવાન માણસ ઝૂંટવી લે
છે, તેમ કર્ણના હાથમાં આવેલી અમોઘ શક્તિને
ધટોત્કચ પર વપરાવી નાખી વાસુદેવે ઝુંટાવી
લીધી છે. ૭ હે વિદ્વાન ! જમ ખૂંડ અને કૂતરા-
ની લડાઈમાં તે બન્નેનો આખર વિનાશ થાય
છે અને ચાંડાલને લાલ થઈ જાય છે, તેમ આ
કર્ણ અને ધટોત્કચની લડાઈમાં વાસુદેવને લાલ
થયો છે, એમ હું માનું છું. ૮ વળી 'જે કદાચ
કર્ણને ધટોત્કચ મારી નાખશે, તોપણ પાંડવોને
ઉઠ્ઠ લાલ થશે અને કર્ણ જે કદાચ ધટોત્કચ
ને મારશે, તોપણ તેની શક્તિનો વિનાશ થતાં
પાંડવોનું કામ થઈ જશે.' આવો યુદ્ધિપૂર્વક
વિચાર કરીને જ યુદ્ધિમાન પુરુષસિંહ વાસુદેવે
પાંડવોનું પ્રિય તથા હિત કરવા માટે કર્ણ દ્વારા
ધટોત્કચનો વિનાશ કરાવ્યો અને સાથે સાથે
ઇંદ્રની શક્તિનો પણ વિનાશ કરાવ્યો. ૯, ૧૦

સંજય બોલ્યો : 'ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી
અર્જુનને મારવો છે.' એવી કર્ણની ઇચ્છાને
જાણી લઈને જ મધુસૂદને રાક્ષસરાજ ધટોત્કચને
દ્વંદ્વયુદ્ધમાં યોજ્યો હતો. ૧૧ આમ હે રાજન !
અમોઘ શક્તિનો નાશ કરવા માટે મહાયુદ્ધિ-
માન શ્રીકૃષ્ણે મહાવીર્યવાન ધટોત્કચને તમારા

દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે મરાવી નખાવ્યો
છે. ૧૨ હે કુરુવંશી રાજા ! મહારથી કર્ણથી
શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની રક્ષા ન કરે, તો તે સમયે
આપણું કાર્ય પરિપૂર્ણ થઈ જાય. ૧૩ હે કૂતરાધૂ-
રાજ યોગેશ્વર ! જનાર્દન વિના તો અર્જુન
ઘોડા, ધ્વજ અને રથ સહિત યુદ્ધભૂમિ પર ઢળી જ
પડે. ૧૪ હે રાજા ! શ્રીકૃષ્ણ અનેક ઉપાયોથી
અર્જુનની રક્ષા કર્યા કરે છે અને શ્રીકૃષ્ણના રક્ષણ
તળે રહીને જ અર્જુન શત્રુઓની સન્મુખ જાઓ
રહીને તેમને જીતે છે. ૧૫ તેમાં પણ કર્ણની અમોઘ
શક્તિથી તો ખાસ કરીને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનની રક્ષા
કરી છે; નહિ તો તત્કાળ વજ્ર જેમ વૃક્ષોનો નાશ
કરે, તેમ તે શક્તિ અર્જુનનો નાશ કરી નાખત. ૧૬

કૂતરાધૂ બોલ્યો : મારો પુત્ર યુદ્ધિહીન સલાહ-
કારોને પાસે રાખીને સર્વની સાથે વિરોધ કરી
બેઠો છે. પોતાનામાં યુદ્ધિ નથી, છતાં તે પોતે
યુદ્ધિમાન હોવાનો ફાંકો ધરાવે છે. તેની યુદ્ધિ-
હીનતાને પરિણામે જ અર્જુનનો વધ કરવા માટેનો
ખરેખરો ઉપાય તેની નજર આગળથી પસાર
થઈ ગયો છે. ૧૭ અરે ! પણ મહાયુદ્ધિમાન તથા
સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કર્ણે જ તે અમોઘ
શક્તિને અર્જુન પર કેમ ન ફેંકી ! ૧૮ વળી આ
ગાવત્સાણ સંજય ! તું પણ એ વાતને કેમ ભૂલી
ગયો ? હે મહાયુદ્ધિમાન ! તે પોતે જ એ વાતની
કર્ણને કેમ સમજ ન પાડી ? ૧૯

સંજય બોલ્યો : અરે ! દુર્યોધન, શકુનિ, હું
તથા કુઃશાસન દર રાત્રિએ કર્ણ પાસે નિત્ય જ
આ પ્રાર્થના કર્યો કરતા હતા : ૨૦ 'હે કર્ણ !
આવતી કાલે તું સર્વ સૈન્યોને પડતાં મૂઠી
અર્જુનને જ મારી નાખજ, એટલે તે માર્યો
જતાં પાંડવો તથા પાંચાલોનો અનુચરોની પેઠે
આપણે ઉપયોગ કરીશું.' ૨૧ અથવા જે કદાચ
અર્જુનના મરણ પછી પાંડવોમાંના કોઈ એકને

કૃષ્ણ મુખ્ય કરી સ્થાપશે એવી આપણને શંકા રહેતી હોય તો આ શક્તિથી તે કૃષ્ણને જ તું મારી નાખજે.^{૨૨} કારણ કે પાંડવોનું મૂળ કહીએ તો તે કૃષ્ણ જ છે. અર્જુન એક થડ તરીકે ઉત્પન્ન થયો છે, બીજા પાંડવો ડાળીઓ તરીકે નીપજ્યા છે અને પાંચાલો પાંદડાં તરીકે છે, માટે પાંડવોને કૃષ્ણનો જ આશ્રય છે, કૃષ્ણનું જ બળ છે અને કૃષ્ણ જ તેમનો નાથ છે. નક્ષત્રોને જમ ચંદ્રમા પરમ આશ્રયસ્થાન હોય છે, તેમ એ પાંડવોને કૃષ્ણ જ પરમ આશ્રયસ્થાન છે.^{૨૩, ૨૪} તેથી હે કર્ણ ! પાંદડાં, શાખાઓ તથા થડનો પરિભ્રમ કરી કૃષ્ણને જ પાંડવોના મૂળ તરીકે તું સર્વદા સર્વ સ્થળે જાણ.^{૨૫} હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! જો કદાચ કર્ણ દારાહર્ષવંશના યાદવનંદન શ્રીકૃષ્ણને મારી નાખે, તો આ સમગ્ર પૃથ્વી તેના નાબામાં આવી જાય, એમાં સંશય નથી.^{૨૬} હે નરેન્દ્ર ! જો કદાચ મહાત્મા કૃષ્ણ મરણ પામીને જ્વામિ પર શયન કરી જાય, તો પર્વતો, સમુદ્રો અને વનો સહિત આ સર્વ પૃથ્વી તમારે તાબે થઈ જાય.^{૨૭} કર્ણે પણ તે બાબતનો મનમાં દઢ નિશ્ચય કર્યો હતો, છતાં યુદ્ધકાળ ઉપસ્થિત થતાં દેવેશ્વર અને અપ્રમેય એવા શ્રીકૃષ્ણની ત્યાં હસાત્મી હાસ્ય કર્ણને તે બાબતનું કંઈ ભાન જ રહ્યું ન હતું.^{૨૮} વળી એ કેશવ પણ રાધાપુત્ર કર્ણથી અર્જુનની સદા રક્ષા કર્યો જ કરે છે અને તે શક્તિના કારણથી કર્ણ સામે યુદ્ધમાં અર્જુનને જીતો રાખવા કૃષ્ણને ઇચ્છા થતી ન હતી.^{૨૯} હે રાજા ! 'કર્ણની પાસે રહેલી અમોઘ શક્તિને કેવી રીતે હું નિષ્ફળ કરું ?' આવા વિચારોને, મનમાં ઘોળી રાખીને કૃષ્ણ મોટા મોટા બીજા મહારથીઓને કર્ણ સામે યુદ્ધમાં મોકલતા હતા.^{૩૦} હે રાજા ! હાર મનવાળા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ આ રીતે કર્ણથી

અર્જુનની રક્ષા કર્યાં કરે છે, તો પોતે પોતાની રક્ષા કેમ ન કરે ?^{૩૧} ચક્રના આયુધવાળા શત્રુ દમન શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં વિચાર કરતાં મને તો એમ જ દેખાય છે કે, આ ત્રણેય જગતમાં તેવો એક પણ પુરુષ નથી, જે જનાર્દનનો યુદ્ધમાં પરાજય કરે.^{૩૨}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! ઘટોત્કચનો વધ થઈ ગયા પછી રથીચોદ્ધાઓમાં સિંહ સરખા સસપરાકમી મહારથી સાત્યકિએ મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણને કર્ણના સંબંધમાં આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો :^{૩૩} 'હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ વાત નિશંક છે કે, કર્ણની પાસે અમાપ પરાક્રમ કરનારી અમોઘ શક્તિ હતી, છતાં તેણે અર્જુનના પર તે શક્તિને કેમ ન ફેંછી ?'^{૩૪}

વાસુદેવ બોલ્યા : કુશાસન, કર્ણ, શકુનિ તથા જયદ્રથરાજ દુર્યોધનની આગળ બેસી નિરંતર આ વિધયની મસલત ચલાવ્યા કરતા.^{૩૫} તે બધા કર્ણને કહેતા હતા કે, 'હે મોટા ધનુર્ધારી અમાપ પરાક્રમવાળા કર્ણ ! હે જય કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! પાંડવો સામેના યુદ્ધ પ્રસંગે બીજા કોઈના પર તારે આ શક્તિ ફેંકવી નહિ.^{૩૬} હે કર્ણ ! માત્ર કુંતીના મહારથી પુત્ર અર્જુનના પર જ તારે આ શક્તિ ફેંકવી; કારણ કે દેવોમાં જમ છેદ્ર અતિ યશસ્વી છે, તેમ પાંડવોમાં તે અર્જુન અતિ યશસ્વી છે.^{૩૭} જો કોઈ રીતે અર્જુનનું જ યુદ્ધમાં મરણ થશે, તો અશિરહિત થયેલા દેવોની પેટે બાટ્ટી રહેલા પાંડવો તથા સંજયો તો અવશ્ય પ્રાણહીન થઈ જશે.' હે શિનિશ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધન આદિનાં તે વચનો સાંભળીને કર્ણે પણ 'તથાસ્તુ' એમ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે સમયથી આરંભી કર્ણના હૃદયમાં નિત્ય ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનનો વધ પ્રત્યક્ષ દેખાયા કરતો હતો. પણ હે યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ ! રાધાપુત્ર કર્ણને 'હું જ

મોહ પમાડી દઈ છું અને તેથી જ તેણે શ્વેત ધોધગાનાળા અર્જુન પર શક્તિ ફેંટી ન હતી. હે સાત્યકિ! કર્ણ પાસે રહેલી શક્તિ અર્જુનના મૃત્યુરૂપ છે, આવો નિરંતર વિચાર કરતાં મને નિદ્રા પણ આવી નહિ, તેમ કાઈ જાતનો હર્ષ પણ થયો નહિ. ^{૩૮-૪૧} પરંતુ હે શિનિપુંગવ! આ સમયે ધટોત્કચ પર તે શક્તિને વપરાઈ ગયેલી જોઈ, આજ અર્જુનને મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટી ગયેલો હું જોઈ છું. ^{૪૨} યુદ્ધના પ્રસંગોમાં અર્જુનને બચાવી લેવાની જટલી અને કાળજી રહે છે, તેટલી પિતા, માતા, તમે, ભાઈઓ તથા મારા પ્રાણીને પણ બચાવી લેવા મને રહેતી નથી. ^{૪૩} હે યદુવંશી સાત્યકિ! તને વધારે શું કહું? પણ ત્રૈલોક્યના રાજ્ય કરતાં એ અતિ ફલભળ બીજી હરેકાઈ વસ્તુને કુંતાપુત્ર અર્જુન વિના હું ન જ છોછું. ^{૪૪} હે યુયુધાન! મરણ પામીને જાણે પાછો આવ્યો હોય તેવા અર્જુનને જોઈને આજ મને અતિ મહાન હર્ષ થઈ રહ્યો છે. ^{૪૫} અર્જુનની રક્ષા કરવાના કારણથી જ મેં આજની રાત્રિમાં રાક્ષસ ધટોત્કચને કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો. આ સિવાય તેમાં એક બીજું કારણ પણ હતું કે કર્ણને બરાબર હંકારવા માટે એ રાક્ષસ વિના બીજો કાઈ સમર્થ ન હતો. ^{૪૬}

સંજય બોલ્યો : આ પ્રમાણે નિત્ય અર્જુનનું હિત કરવામાં યુક્ત રહેલા તથા તેનું પ્રિય કરવામાં સદા આસક્ત રહેલા દેવદીનંદન શ્રીકૃષ્ણે તે સમયે સાત્યકિને કહ્યું હતું. ^{૪૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત ધટોત્કચવધપર્વમાં 'રાત્રિયુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણનું વાક્ય' નામનો

અધ્યાય ૧૮૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૩ મો યુધિષ્ઠિરનો કોપ અને વ્યાસનાં સાંત્વનાવચનો

॥ પૂતરાધૂર જવાબ ॥

કર્ણદુર્યોધનાદીનાં શુભને: સૌવલસ્ય ચ ।

અપનીતં મહત્તાત તવ ચૈવ વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

પૂતરાધૂર બોલ્યો : તે શક્તિના દુરુપયોગના સંબંધમાં કર્ણ, દુર્યોધન અને મુખ્યપુત્ર શકુનિ આદિ સર્વનો મહાન અપરાધ છે. તેમાં વળી તારે તો ખાસ અપરાધ ગણાય. ^૧ તમે બધા જાણતા જ હતા કે, રણમાં ઈંદ્ર સહિત દેવોથી પણ વારી ન વરે તેવી તે અસહ્ય શક્તિ માત્ર એક જ વીરનો નાશ કરનારી હતી. ^૨ છતાં રણ-સંઘામની શરૂઆતમાં પ્રથમ જ કર્ણે તે શક્તિને અર્જુન અથવા શ્રીકૃષ્ણ પર ઠેમ ન ફેંટી? ^૩

સંજય બોલ્યો : હે કુરુકુળના શ્રેષ્ઠ રાજા! પ્રતિદિન સંઘામમાંથી પાછા ફર્યા પછી અમારા બધાની એ જ મસલત થયા કરતી કે, 'હે કર્ણ! આ કર્ણ! કાલે પ્રભાત થતાં જ તારે કેશવ અથવા અર્જુન પર આ શક્તિ ફેંકવી.' આવો નિત્ય વિચાર કર્યા છતાં પ્રભાત સમયે કર્ણની તથા બીજા સર્વ યોદ્ધાઓની બુદ્ધિને દેવો નાશ કરી નાખતા હતા. ^{૪-૬} માટે એ બાળતમાં હું તો દૈવને જ સર્વોત્કૃષ્ટ કારણ માનું છું; કારણ કે તેવી અતુલ પ્રભાવશાળી શક્તિ પોતાના હાથમાં હતી, છતાં કર્ણ અર્જુનને અથવા શ્રીકૃષ્ણને રણ-માં મારી શક્યો નહિ. ^૭ ઉદય પામેલી કાળરાત્રિ સરખી તે મહાશક્તિ પોતાના હાથમાં હતી, છતાં કર્ણે દેવી માયાથી મોહિત થઈને અથવા દૈવ નષ્ટ કરેલી બુદ્ધિને અધીન થઈને શ્રીકૃષ્ણ અથવા અર્જુનના પર તેનો પ્રયોગ કર્યો નહિ. ^{૮, ૯}

પૂતરાધૂર બોલ્યો : ખરેખર! તમને દેવે જ મારી નાખ્યા છે અથવા કેશવની બુદ્ધિથી કે

તમારી પોતાની બુદ્ધિથી તમે માર્યા ગયા છે. એક તણુ સરખા કુદ્ર ધૃતોત્કચનો વિનાશ કરી તે એંદ્રી શક્તિ ચાલી ગઈ છે.^{૧૦} ખરેખર તે જ દુનીતિને પરિણામે કણું, મારા પુત્રો તથા બીજા સર્વ રાજાઓ યમલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે.^{૧૧} હવે તે સમયે ધૃતોત્કચનો વધ થયા પછી કૌરવો અને પાંડવોનું ફરીથી જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હતું તે જ મને કહે. પોતાપોતાના સૈન્યોને ગોઠવી દઈ તે સૃંજયો તથા પાંચાસયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્ય સામે જ્યારે ધસી ગયા હતા, ત્યારે તેઓએ ઢેવી રીતે રણસંઘામ કર્યો હતો?^{૧૨, ૧૩} તેમ જ ભૂરિશ્રવા અને જયદ્રથરાજના વધથી થયેલા ઢાપને લીધે પોતાના જીવિતની પણ દરકાર કર્યા વિના બગાસાં ખાતા વાધની પેઠે તથા વિકાસેલા સુખવાળા કાળની પેઠે સેનામાં પ્રવેશ કરીને બાણો ફેંચી રહેલા દ્રોણાચાર્ય સામે પાંડવો અને સૃંજયો ઢેવી રીતે ધસી ગયા હતા?^{૧૪, ૧૫} વળી એ રણમાં અથ-ત્યામાં, કણું, કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન આદિ જે જે યોદ્ધાઓ આચાર્યનું રક્ષણ કરતા હતા, તેમણે શું શું પરાક્રમ કર્યું હતું?^{૧૬} તેમ જ હે સંજય! દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવા ઇચ્છતા અર્જુન તથા ભીમસેન પર મારા યોદ્ધાઓ ઢેવી રીતે વૃદ્ધી પડ્યા હતા? તે મને કહે.^{૧૭} સિંધુરાજના વધ-થી ઢાપેલા કૌરવોએ તથા ધૃતોત્કચના વધથી ઢાપેલા પાંડવોએ એ રાત્રિમાં કેવો રંગ મચાવ્યો હતો-તે મને યથાર્થ કહે.^{૧૮}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન! એ રાત્રિમાં કણે રાક્ષસ ધૃતોત્કચને જ્યારે મારી નાખ્યો, ત્યારે હર્ષમાં આવી ગયેલા તમારા યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ગર્જનાઓ કરી રહ્યા.^{૧૯} પછી જ્યારે પાંડવો વેગપૂર્વક ધસી આવ્યા, ત્યારે પોતાના સૈન્યનો નાશ થઈ રહેલો જોઈને એ ગાદ રાત્રિમાં રાજ યુધિષ્ઠિર પરમ દીન થઈ ગયા.^{૨૦}

મહાબાહુ ભીમસેન પ્રત્યે તે કહેવા લાગ્યા કે, 'હે મહાબાહુ! આ કૌરવી સેનાને હવે તું જ અટકાવજ.^{૨૧} ધૃતોત્કચના મરણથી મને તો મહાન શોક થઈ રહ્યો છે.' આમ આજ્ઞા કરીને યુધિષ્ઠિર પોતાના રથમાં બેસી રહ્યા.^{૨૨} એ વેળા યુધિષ્ઠિર-રાજનું સુખ અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયું હતું અને તે વારંવાર નિસાસા નાખતા લાગ્યા. ત્યારે કણુંના ઘેર પરાક્રમે જોઈને તે ગભરાટમાં પડી ગયા હતા.^{૨૩} તેમને આમ ગભરાયેલા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે કુંતીપુત્ર! તમે ગભરાઓ નહિ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તમારા જેવા મહાન પુરુષોને સામાન્ય મનુષ્યના જેવી આ વિકળતા છાજતી નથી; માટે હે સમર્થ રાજા! ઊઠો, ઊભા થાઓ, બરાબર યુદ્ધ કરો અને આ મોટી ધુરાને ઉઠાવી દો. તમે પોતે જ ઊઠીને આમ જ્યારે ગભરાટમાં પડી જશો, તો જરૂર આપણા વિજયમાં સંશય આવી પડશે.' શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો સાંભળીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે એ હાથ વતી નેત્રોને લૂછી નાખ્યાં અને તે તેમના પ્રત્યે આ વચન બોલ્યા : 'હે મહાહુત્ર! ધર્મોની પરમ ગતિ મારા જાણવામાં છે.^{૨૪-૨૭} જે પુરુષ પોતાના પર કરેલા ઉપકારોને સમજતો નથી તેને બ્રહ્મહત્યા કરવા જટલું કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. હે જનાર્દન! અમે જ્યારે વનવાસમાં હતા, ત્યારે આ મહાત્મા ધૃતોત્કચે પોતે બાળક હતો છતાં અમને ઘણી ઘણી સહાય કરી છે. જ્યેતવાહન અર્જુન અથ્ર મેળવવા માટે ગયો છે, એમ જાણીને તે મોટા ધનુષ્યવાળો ધૃતોત્કચ કાચકચનમાં મારી પાસે આવ્યો હતો અને અર્જુન આવ્યો ત્યાં સુધી અમારી સાથે રહ્યો હતો.^{૨૮-૩૦} અમારી ગંધ-માદન તરફની યાત્રા વેળાએ પણ તેણે અમને સંકટોમાંથી ઉગાર્યા છે. તે વેળા જ્યારે દ્રૌપદી યાત્રી ગઈ હતી, ત્યારે એ મહાત્માએ તેને પોતાની

પીડ પર બેસાડી દીધી હતી.^{૩૧} વળી દે પ્રભુ ! આ મદાયુદ્ધમાં આરંભથી જ દરેક યુદ્ધમાં તેણે મારે માટે દુઃસ્વપ્ન કર્મ કર્યું છે.^{૩૨} દે ઝનાદન ! સદૈવ પર અને જે સ્વાભાવિક પ્રીતિ છે, તે જ પરમ પ્રીતિ રાક્ષસરાજ ઘટોત્કચ પર અને હતી. એ મદાયાદુ મારો બક્ષત હતો. હું એને પરમ પ્રિય હતો અને તે મને પણ પરમ પ્રિય હતો. તે કારણથી દે યદુવંશી કૃષ્ણ ! મને શોકથી સંતાપ થાય છે તથા ગમરામણ થઈ જાય છે.^{૩૩,૩૪} વળી દે વૃધિયુત્તન ! આમ જુઓને, કૌરવો મારાં સૈન્યોને કેવા નસાડી રહ્યા છે ? મદારથી દ્રોણાચાર્ય અને કણે તો યુદ્ધમાં કેડ બાંધીને તૂટી પડ્યા છે.^{૩૫} આ મધ્યરાત્રિને સમયે તેઓ બંનેનાં સૈન્યોએ પાંડવોના સૈન્યને દૂડી જ નાખ્યું છે. મદમત એ મહારાજે જમ નહિ ધાસના મોટા વનને ખૂંદી નાખે, તેમ તેઓ બંને જણા મારાં સૈન્યોને ખૂંદી નાખે છે.^{૩૬} દે માધવ ! પેલા કૌરવો પણ ભીમસેનના બંને બાહુઓના બળનો તથા અર્જુનનાં જાતજાતનાં અસ્ત્રોનો અનાદર કરીને કેવા પરાક્રમ કરી રહ્યા છે !^{૩૭} આ દ્રોણાચાર્ય, કણે તથા રાજા દુર્યોધન યુદ્ધમાં રાક્ષસને મારી નાખી હર્ષની ગર્જનાઓ કરી રહ્યા છે.^{૩૮} દે ઝનાદન ! અમે અને તમે બધા જીવતા હતા, છતાં કણેની સામે બેઠો કરી ઘટોત્કચ મૃત્યુને કેમ પામ્યો ?^{૩૯} ખરેખર ! આપણા બંધાને તુચ્છ ગણી કાઢીને અને અર્જુનના દેખતાં આ ભીમપુત્ર રાક્ષસ ઘટોત્કચ રણમાં મરાશે છે.^{૪૦} દે કૃષ્ણ ! જે વેળા દુષ્ટાત્મા કૌરવોએ અભિમન્યુને મારી નાખ્યો, તે વેળા તો મદારથી અર્જુન તે યુદ્ધમાં ન હતો. વળી અમને બંધાને પણ દુષ્ટાત્મા જયદ્રથે અટકાવી દીધા હતા. તમે મને એ ખરું પૂછતા હો તો તે અભિમન્યુના વધરૂપ કર્મમાં પુત્ર સહિત દ્રોણાચાર્ય જ નિમિત્તરૂપ થયા હતા.^{૪૧,૪૨}

અમારા એ ગુરુએ પોતે જ કણેને અભિમન્યુના વધનો ઉપાય બતાવ્યો હતો, તેથી કણે તક્ષવાર વતી લડી રહેલા તે અભિમન્યુના ખડ્ગને બે ટુકડા કરી કાપી નાખ્યું હતું. પછી જ્યારે અભિમન્યુ સંકટમાં આવી પડ્યો, ત્યારે કૃતવર્માએ એક ધાતથી મનુષ્યની પેઠે તેના ઘોડાઓને, તેના બંને પૃથ્વરાક્ષને તેમ જ તેના સારથિને એકાએક મારી નાખ્યા હતા.^{૪૩,૪૪} પછી બીજા મોટા ધનુર્ધરાએ એકઠા મળીને એ સુભદ્રાનંદનને યુદ્ધમાં પાડ્યો હતો. આથી દે કૃષ્ણ ! ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનને એક અદ્ય કારણ માટે સિંધુરાબને મારી નાખ્યો છે. દે યદુવર ! આ મને અતિ પ્રિય નથી જ. પાંડવોએ શત્રુઓનો વધ કર્યો એ યોગ્ય જ હોય, તો કણે અને દ્રોણાચાર્યને જ રણમાં પ્રથમ મારી નાખવા જોઈએ, એવું મારું માનવું છે; કારણ કે દે પુરુષધેષ ! અમારા પર પડેલાં સર્વ દુઃખોતું મૂળ કારણ તો તે બંને જ છે.^{૪૫-૪૭} વળી તેઓ બંનેને આ યુદ્ધમાં મેળવીને જ દુર્યોધન નિરાંતે મહાલી રહ્યો છે. જ્યાં દ્રોણાચાર્ય અને કણેને જ પરિવાર સહિત મારી નાખવા જોઈએ, ત્યાં મહાબાહુ અર્જુન દૂર વસતા સિંધુરાબને મારી બેઠો છે ! હવે હું પોતે જ કણેને અવશ્ય શિક્ષા કરીશ.^{૪૮,૪૯} દે વીર ! હું જાતે કણેનો નાશ કરવા સારુ અત્યારે જ જઈ છું. મહાબાહુ ભીમસેન દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સાથે લડી રહ્યો છે.^{૫૦} આમ કહીને રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો અને. ભયંકર શંખનાદ કરતા કરતા, તે ઉતાવળા ઉતાવળા એકદમ આદ્યા ગયા.^{૫૧} એટલે એકહજાર રથો, ત્રણસો હાથીઓ, પાંચ હજાર ઘોડસવારો તેમ જ બીજા કેટલાએક પાંચાલો અને પ્રભદ્રક ચોદાઓને સાથે લઈને શંખડી રાજા યુધિષ્ઠિરની પાછળ ઝપાટાબંધ ચાલી નીકળ્યો. તે સમયે

યુધિષ્ઠિરની આગેવાની હેઠળ રહેલા પાંડવો તથા કવચધારી પાંચાલો ભેરીઆ વગાડવા લાગ્યા અને શંખ ફૂંકવા લાગ્યા. ત્યારે મહાબાહુ વાસુદેવ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા. ^{૫૨-૫૪} 'કોવાવેશમાં આવી ગયેલા આ યુધિષ્ઠિર ઉતાવળા ઉતાવળા કણ્ણનો વપ કરવા માટે ધસ્યા બપ છે, માટે તેમની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. ^{૫૫} આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે ઘોડાઓને વેગથી દોડાવ્યા અને દૂર નીકળી ગયેલા રાજ યુધિષ્ઠિરની પાછળ તે જઈ પહોંચ્યા. ^{૫૬} આમ કણ્ણનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી યુધિષ્ઠિર એકાએક ધસી જતા હતા. તે અગ્નિથી બળે બળતા હતા અને શોકથી તેમનો સંકલ્પ નાશ પામ્યો હતો, એવા એ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને જોઈને ભગવાન વેદવ્યાસ તેમની પાસે આવ્યા.

વ્યાસ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિરારજ ! આ સંભ્રામ માં કણ્ણ સામે ભેટા કરીને પણ અર્જુન હજી જીવે છે, તે એક સુદૈવની વાત છે; કારણ કે તે કણ્ણે અર્જુનના વધની આકાંક્ષા રાખીને જ આજ દિવસ સુધી તે શક્તિને પોતાની પાસે રાખી મૂકી હતી. વળી આજની રાત્રિના મહારણુમાં અર્જુન કણ્ણ સામે દ્રંદયુદ્ધ કરવા ન ગયો તે પણ તમારાં અહોભાગ્ય જ સમજવાં; કારણ કે અન્યો-ન્યની નિત્ય સ્પર્ધા કરતારા તે બન્ને જણુ બે આજ ભેટ્યા હોત, તો અન્યો-ન્ય સામે દિવ્ય અસ્ત્રો છોડત. આમ પોતાનાં સર્વ અસ્ત્રોનો નાશ થઈ જતાં કણ્ણ સંકટમાં આવી પડ્યો હોત અને તે અર્જુન પર તે એટલી શક્તિ ઝડપ ફેંકત. પરિણામે હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તમારા પગ ઘોર સંકટ આવી પડત. ^{૫૭-૬૧} માટે હે માન આપનારા રાજ ! કણ્ણે શક્તિનો ઉપયોગ કરીને યુદ્ધમાં રાક્ષસ ધટોત્કચને મારી નાખ્યો છે, તે ઊલટું સારું જ થયું છે. વળી તે ધટોત્કચ પણ ઇંદ્રની શક્તિના કારણે જ કાળે કરી વિનાશ

પામ્યો છે. ^{૬૨} હે તાત ! તમારા કારણે જ તે રાક્ષસ રણમાં માર્યો ગયો છે. માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કોર ન કરો અને મનમાં શોક પણ ન કરો. ^{૬૩} કારણ કે જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓની આખરે આ જ સ્થિતિ છે. આથી હે ભારતારજ ! તમે તમારા મહાત્મા ભાઈઓ તથા સર્વ રાજાઓની સાથમાં રહીને કૌરવો સામે યુદ્ધ કર્યા કરો. હે તાત ! આજથી પાંચમે દિવસે આ પૃથ્વી તમારી થશે. ^{૬૪, ૬૫} હે પુરુષવ્યાધ પાંડુપુત્ર ! તમે નિત્ય ધર્મનું જ ચિંતન કર્યો કરો અને પરમ પ્રસન્ન થઈ દયા, તપ, દાન, ક્ષમા તથા સત્યનું જ સેવન કરો. નક્કી 'યતો ધર્મસ્તતો જય । જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે. ^{૬૬} ભગવાન વેદવ્યાસ પાંડવ યુધિષ્ઠિરરાજને આ પ્રમાણે કહીને ત્યાં જ અદશ્ય થઈ ગયા. ^{૬૬, ૬૭}

ઇતિ શ્રીમદ્દાસારતમા દ્રોણપર્વોત્તમો ધટોત્કચવધપર્વમા રાત્રિયુદ્ધમા વ્યાસના વચનોઃ નામનો અધ્યાય ૧૮૪ સમાપ્ત

ધટોત્કચવધપર્વ સમાપ્ત

દ્રોણવધપર્વ

અધ્યાય ૧૮૪ મો

બન્ને પક્ષનાં સૈન્યો રણમાં જ નિદ્રામાં !

॥ સજય ઉવાચ ॥

ઘણસેનૈવમથોકસ્તુ ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિરઃ ।

સ્વયં કર્ણવધાદીરો નિવૃત્તો ભરતર્ષભ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વ્યાસ ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વીર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતે કણ્ણનો વપ કરવા જતા અટકી પડ્યા. ^૧ પણ કણ્ણે ધટોત્કચને મારી નાખ્યો હતો, તેથી એ ગતિમાં 'ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર દુષ્ટ તથા કોરને વશ થઈ ગયા હતા ^૨ તેથી લીમસેનને એકલાને તમારી મોટી મેનાને અટકાવી રહેવો જોઈને તેમણે ધુટધુમને કહ્યું : 'આ ધુટધુમ ! તું કંબ-યોનિ દ્રોણાચાર્યને અટકાવી દે ^૩ તું રાત્રુનાપન

ખાસ દ્રોણાચાર્યનો નાશ કરવા માટે જ બાણ, ક્વચ, તલવાર અને ધતુર સાથે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.^૪ માટે તું હર્ષભરે દ્રોણાચાર્ય સામે રણમાં ધસી જા. તું જરા પણ ભય રાખીશ મા. જનમેજય, શિખંડી અને દુર્યોધનો પુત્ર યશોધર આદિ યોદ્ધાઓ પણ ચારે બાજુથી દ્રોણાચાર્ય સામા જ હર્ષપૂર્વક ધસારો કરી જાઓ. વળી નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પુત્રો, પ્રભદ્રકા, પુત્રો તથા ભાઈઓ સહિત દુષ્ટ અને વિરાટરાજ, સાત્યકિ, ઠેકથો તથા પાંડવ અર્જુન સુદ્ધાં એકલા દ્રોણાચાર્યનો જ વધ કરવાની ઇચ્છાથી વેગપૂર્વક ધસી જાઓ. તેમ જ બીજા સર્વ રથીયોદ્ધાઓ, હાથીસવારો, ઘોડેસવારો તથા પદાતિઓ પણ મહારથી દ્રોણાચાર્યને જ રણમાં પાડી નાખે તેમ કહે. આ રીતે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા થતાં જ તે સર્વ પાંડવયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી વેગપૂર્વક ધસી ગયા. તે પાંડવ સૈનિકાને સર્વોદ્યોગથી પોતાની સામા ચઢી આવતા જોઈને શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પણ તેમને યુદ્ધમાં વધાવી લીધા. હવે રાજા દુર્યોધન પણ મનમાં દ્રોણાચાર્યના જીવિતની ઇચ્છા રાખીને સર્વ યુદ્ધસામગ્રીથી સજ્જ થઈ કોપપૂર્વક પાંડવો સામે ચઢી આવ્યો. પછી તુરત જ અન્યોન્ય સામે ગર્જનાઓ કરતા પાંડવો અને કૌરવોનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. એ વેળા સૈન્યોમાંનાં સર્વ વાહનો તથા મૈનિકા યાદીને લોથ થઈ ગયા હતા હે મહારાજ ! તેઓ બધા નિદ્રાને લીધે આંધળા-બીંત થઈ ગયા હતા અને અત્યંત થાકી ગયા હતા, તેથી તેઓમાંના મોટા મોટા મહારથીઓ પણ રણમાં પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરી શકતા ન હતા. એ ઘોર સ્વપ્નવાળી બચાનક રાત્રિ આમ તો ત્રણ પ્રહર જટલી જ હતી, છતાં સર્વના પ્રાણ હગ્નારી તે રાત્રિ સર્વને એક હજાર પ્રહર

જવડી થઈ પડી હતી. તેમાં પણ જેઓ એ રણમાં કપાઈ ગયા હતા તથા ધાયલ થઈ પડ્યા હતા, તેમને તો વિશેષે કરી રાત્રિ લાંબી થઈ પડી હતી.^{૫-૧૫} જોતજોતામાં મંયરાત્રિનો સમય થઈ ગયો હતો. સર્વ ક્ષત્રિયો નિદ્રાથી અંધ બની ગયા હતા, તેઓ બધા યુદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહરહિત બની ગયા હતા અને તેમનાં મન પણ દીન થઈ ગયાં હતાં.^{૧૬} તમારા તથા શત્રુઓના સર્વ સૈનિકા અજોરહિત થઈ પડ્યા હતા અને બાણોથી પણ ખાલી થઈ ગયા હતા; છતાં ‘યુદ્ધમાંથી નાસવું’ તે એક શરમભર્યું કૃત્ય છે’ એવી માન્યતાથી તેઓ ત્યારે પોતાના ક્ષત્રવર્મની દૃષ્ટિએ લજ્યા કરતા હતા અને પોતાની સેનાનો ત્યાગ કરતા નહોતા. છતાં કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો નિદ્રાથી અંધ બની જઈને અજ્ઞોને જ્યાં ત્યાં પડતાં મૂકી સૂઈ ગયા હતા. હે નરપતિ ! કેટલાએક રથો પર, કેટલાએક હાથીઓ પર, ત્યારે કેટલાએક ઘોડાઓ પર શયન કરી ગયા હતા અને નિદ્રાથી પોતાનું કશું કર્તવ્ય પણ સમજી શકતા ન હતા.^{૧૭-૧૮} શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ એ રીતે ઊંઘી રહેલા તે યોદ્ધાઓને યમલોકમાં મોકલી દેતા હતા; ત્યારે અતિ બેમાન થયેલા બીજા કેટલા એકને સ્વપ્નાવસ્થામાં જ બીજા મારી નાખતા હતા.^{૨૦} એ રણમાં કેટલાએક તો પોતાનો પણ નાશ કરી નાખતા હતા અને વળી બીજા કેટલા એક સ્વપક્ષના તથા પરપક્ષના યોદ્ધાઓનો પણ ધાણ કાઢી નાખતા હતા. નિદ્રાને અધીન થયેલા કેટલાએક તો એ મહાયુદ્ધમાં પડ્યા-પડ્યા તરેહ-તરેહના બકવાદો કરી રહ્યા હતા.^{૨૧} હે મહારાજ ! આપણામાંના તથા શત્રુઓમાંના ઘણા યોદ્ધાઓની આંખો નિદ્રાથી લાલચોળ થઈ રહી હતી; છતાં તેઓ ‘યુદ્ધ જ કરવું છે’ આવી નિશ્ચય કરીને ઊભા રહ્યા હતા તે દારણ અંધકારમાં કેટલાએક

રણુશૂરા યોદ્ધાઓ નિદ્રાથી અંધ થઈ જઈને પણ રણમાં ધૂમતા હતા અને બીજાં યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખતા હતા. ^{૨૨, ૨૩} તેઓ બંધા નિદ્રાથી એટલા બધા મોહિત થઈ ગયા હતા, કે શત્રુઓથી વધ કરાતા પોતાના આત્માને પણ તેઓ બાણી શકતા ન હતા. ^{૨૪} તે સર્વની આવી ઐભાન સ્થિતિ બાણી જઈને પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ઉગ્ર સ્વરે દિશાઓને ગળવી મૂકતા આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : ^{૨૫} 'હે યોદ્ધાઓ ! તમે બંધા થાટી ગયા છો અને નિદ્રાથી અંધ બની ગયા છો. વળી તમારાં સર્વનાં વાહનોની પણ તે જ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. સર્વ સ્થળે અંધકાર છવાઈ ગયો છે અને સૈન્યો પણ રજ અને અંધકારને લીધે ઢકાઈ ગયાં છે. માટે જો તમે માનતા હો તો હવે ક્ષણજર વિરામ લો અને આ રણભૂમિ પર જ એક મુહૂર્ત જટલો કાળ નિદ્રા લઈ લો. ^{૨૬, ૨૭} પછી ચંદ્રમાનો ન્યારે ઉદય થાય, એટલે નિદ્રા અને શ્રમથી રહિત થઈને પુનઃ તમે બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ સંઝામ કરી શકશો. ^{૨૮} હે પૃથ્વીપતિ ! ધર્મજ્ઞ સર્વ પુરુષોને ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનનાં તે વચનો ગમ્યાં; તેથી તેઓ સર્વ મોહિમાહિ કહેવા લાગ્યા : ^{૨૯} 'ઓ કર્ણ ! અરે ઓ કર્ણ ! યુદ્ધમાંથી હવે વિરામ લો. હે દુર્યોધન ! જુઓ, આ પાંડવોની સેના યુદ્ધ કરતી વિરમી છે. ^{૩૦} આ પ્રમાણે સર્વ કાર્ત્તવિર કહેવાથી તથા અર્જુનની પ્રેરણાથી તે બન્ને પક્ષની સેનાઓ યુદ્ધ કરતી અટકી પડી. ^{૩૧} એ વેળા દેવો તથા ઋગિઓ મહાત્મા અર્જુનની તે ઉદાર વાણીનાં એકે અવાજ વખાણુ કરવા લાગ્યા; તેમ જ આનંદિત થયેલાં સર્વ સૈન્યો પણ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ^{૩૨} પછી હે ભારત ! સર્વ સૈન્યો અર્જુનનાં તે ઉદાર વચનોની પ્રશંસા કરી રહ્યાં. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન ! ત્યાં તે સર્વ સૈન્યો થાકને લીધે એક મુહૂર્ત જટલો સમય સૂઈ ગયાં. ^{૩૩} હે ભારત !

તમારી સેનાને અર્જુનનાં વચન પરથી વિશ્રાંતિ તથા સુખ માણુ; તેથી તેઓ સર્વે વીર અર્જુનનાં વખાણુ કરવા લાગ્યા : ^{૩૪} 'હે મોટી ભુઆવાળા નિદોષ અર્જુન ! સર્વ વેદો, અસ્ત્રો, યુદ્ધ, પરાક્રમ, ધર્મ તથા ભૂતલયા તારામાં જ વાસો કરીને રહ્યાં છે. આ સમયે વિશ્રાંતિ લઈને અમે તને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, હે પાર્થ ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તું તારી ઈચ્છિત વસ્તુઓને શીઘ્ર પામ. ^{૩૫, ૩૬} આ રીતે હે પૃથ્વીનાથ ! પુરુષવ્યાધ અર્જુનની પ્રશંસા કરતા કરતા તે સર્વ મહારથીઓ નિદ્રાવશ થઈ ગયા અને શાંતિ પામ્યા. ^{૩૭} એ વેળા જટલાએક યોદ્ધાઓની પીઠ પર સૂઈ રહ્યા, તે જટલાએક રથોના માળામાં, જટલાએક હાથીઓની ખાંધ પર અને જટલાએક તો પૃથ્વી પર જ શયન કરી ગયા. ^{૩૮} અતઃપ્રતાપ અસ્ત્રો, ગદાઓ, તલવારો, દશરીઓ, ભાલાઓ તથા કવચોને એમ ને એમ ધારણુ કરીને જ સર્વ યોદ્ધાઓ જુદા જુદા સૂઈ રહ્યા હતા. ^{૩૯} ત્યારે નિદ્રાથી અંધ બનેલા હાથીઓ પણ સર્પના શરીર સરખી વિશાળ તથા ધૂળધૂળ ભરેલી સૂંઢો વડે નાસિકા દ્વારા નિઃશ્વાસ મૂકતા હતા અને રણભૂમિને શીતળ કરતા હતા. ^{૪૦} પૃથ્વીતલ પર સૂઈ રહેલા તથા મોટા મોટા નિઃશ્વાસ મૂકતા તે હાથીઓ બધે કુંડાડા મારતા મોટા સર્પોવાળા છૂટાછવાયા પર્વતો હોય, તેમ ત્યાં શોભતા હતા. ^{૪૧} ત્યાં કેશવળી પર લટકતાં ધૂંસરાં વાળા અને સોનેરી જોતશવાળા સૈન્યના યોદ્ધાઓ પગની ખરીના અથગમગને પછાડી પછાડીને પૃથ્વીને આડાપડળાંવાળી બેડોળ બનાવતા હતા. ^{૪૨} હે રાક્ષસ ! તેઓ રથોમાં એકાઈ રહીને જ નિદ્રાવશ થઈ ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે મહાન શ્રમથી થાટી ગયેલા યોદ્ધાઓ, હાથીઓ તથા સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાંથી વિરામ પામી નિદ્રાધીન થયા હતા. ^{૪૩} તે સર્વ સૈન્ય ગાઠ નિદ્રામાં ખસે થઈ ગયું અને

કેવળ બેભાન થઈ સારી પેઠે જાંધવા લાગ્યું, તે જાણે કુશળ ચિત્તકારોએ ચિત્તપટમાં ચીતરેલું અશ્વત્થ ચિત્ત હોય તેવું દેખાતું હતું.^{૪૪} કુડોળોને ધારણ કરનારા યુવાન ક્ષત્રિયો પરસ્પરના બાણ-પ્રહારોથી ધાયલ શરીરે હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં ભરાઈ જઈને સૂતા હતા, આથી જાણે તેઓ કામિનીઓનાં સ્તનમંડળોમાં વળગી પડ્યા હોય તેમ દેખાતું હતું.^{૪૫} પછી કામિનીના કપોલ જેવા ઉજ્જવળ વર્ણવાળો અને જોરનારાનાં નેત્રોને આનંદ ઉપજવનારો કુસુમનાથ ચંદ્ર પૂર્વદિશાને શોભાવવા લાગ્યો.^{૪૬} આમ કિરણોરૂપ કેશવાળી-થી દીપ્તો, પિંજરવર્ણી અને અંધકારરૂપ હાથી-ઓનાં ટોળાંને નાશ કરતાર ઉદયાચળ પર્વતનો કેસરીસિંહ ચંદ્રમા ઇંદ્રની દિશારૂપ યુક્ષમાંથી નીકળીને બહાર ઉદય પાડ્યો.^{૪૭} ત્યાં શંકરના વાહનરૂપ વૃષભનાં ઉત્તમ ગાત્રો સમાન કાંતિવાળો, કામદેવના ધનુષ્ય સમાન પૂર્ણ પ્રભાવાળો અને નવવધૂના સ્મિત સમેા સુંદર તથા મનહર કુસુમ-કાર બંધુ ચંદ્રમા પોતાનાં કિરણોને જગતમાં ફેલાવી રહ્યો.^{૪૮} એક સુદર્ભકાળમાં તો મૃગલાંછન સમર્થ ચંદ્ર ભગવાને નક્ષત્રોની પ્રભાને નિસ્તેજ કરી નાખી અને જગતને પોતાના અરુણ પ્રકાશ-નાં દર્શન દીધાં.^{૪૯} ભગવાન ચંદ્રમાએ તે અરુણ પ્રકાશને દેખાડ્યા પછી સુવર્ણ સમાન પ્રભા-વાળું પોતાનું મહાન કિરણમંડળ ધીમે ધીમે જગતમાં ફેલાવવા માંડ્યું.^{૫૦} તે ચંદ્ર-કિરણો પોતાના પ્રભાવથી અંધકારને દૂર કરી દઈ ધીમે ધીમે દિશાઓ, આકાશ તથા પૃથ્વીમાં પથરાઈ ગયાં.^{૫૧} આ પછી એક સુદર્ભમાં તો આપ્તુ ભુવન કેવળ જ્યોતિઃસ્વરૂપ જ થઈ ગયું અને અંધારું નામશેષ થઈ ક્યાંતું ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયું.^{૫૨} આમ હે રાજન્! લોકમાં જ્યારે સર્વ સ્થળે પ્રકાશ થઈ રહ્યો અને ચંદ્ર ભગભગ દિવસ

જેવો જાગી નીકળ્યો, ત્યારે રાત્રિમાં ફરનારા રાક્ષસો ક્યાંક ક્યાંક સંચાર કરતા હતા અને ક્યાંક ક્યાંક સંચાર નહોતા કરતા.^{૫૩} પછી હે રાજન્! સૂર્યનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં જ જન્મ ક્ષમજવન ખીલી નીકળે છે, તેમ ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં સર્વ સૈન્ય જાગી ઊઠ્યું.^{૫૪} જન્મ ચંદ્રોદય થતાં ઉછાળા મારતો મહાસાગર ખળભળી ઊઠે છે, તેમ તે સૈન્યરૂપ મહાસાગર પણ ચંદ્રનો ઉદય થતાં ઉછાળા મારવા લાગ્યો.^{૫૫} હવે હે પૃથ્વીપતિ! પરલોકની ઇચ્છાવાળા તે યોદ્ધાઓનું લોકને વિનાશ કરવા માટેનું તે યુદ્ધ ફરી આણુ થયું.^{૫૬} ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રાણ્યપર્વાતર્જત દ્રોણવધપર્વમાં 'રાત્રિયુદ્ધમા સૈન્યોની નિદ્રા' નામનો અધ્યાય ૧૮૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૫મો

દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધનની વાતચીત

॥ સજય ઉવાચ ॥

તત્તો દુર્યોધનો દ્રોણમભિગમ્યાવ્રવીદિદમ્ ।

અમર્પવશમાપનો જનયન્ હર્ષતેજસી ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ત્યારે ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને તેમના હર્ષને તથા તેજને ઉત્પન્ન કરતો તે આ પ્રમાણે બોલ્યો.^૧

દુર્યોધન બોલ્યો : હે આચાર્ય ! સંગ્રામમાં વિશ્રાંતિ લેતા શત્રુઓને હવે તમારે સહન ન કરવા જોઈએ. તેઓ હવે થાક્યા છે, તેમનાં મન પણ હવે પડી ભાંગ્યાં છે અને ખાસ કરીને તેઓ આ સમયે બરાબર લાગમાં આવ્યા છે.^૨ આજ દિવસ સુધી અમે જ જ સહન કર્યું છે, તે તમને પ્રિય થઈ પડે તેવી ઇચ્છાથી જ; પણ હવે અમારા-થી સહન નથી થતું. પાંડવો જોડે અતિશય બળવાન છે, તોપણ આ સમયે તેઓ વિશ્રાંતિ લીધા છતાં સર્વથા તેજ અને બળથી હીન થયા છે. તમે તેમનું વારંવાર રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તેઓ આગળ વધે જાય છે.^{૩,૪} એ બ્રહ્માસ્ત્ર આદિ

રણુશૂરા યોદ્ધાઓ નિદ્રાથી અંધ થઈ જઈને પણ રણુમાં-ધૂમતા હતા અને બીજાં યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખતા હતા.^{૨૨, ૨૩} તેઓ બધા નિદ્રાથી ઐટલા બધા મોહિત થઈ ગયા હતા, કે સત્રુઓથી વધ કરતા પોતાના આત્માને પણ તેઓ બાણી શક્તા ન હતા.^{૨૪} તે સર્વની આવી બેભાન સ્થિતિ બાણી જઈને પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ઉચ્ચ સ્વરે દિશા-ઓને ગંભીર મૂકતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:^{૨૫} 'હે યોદ્ધાઓ! તમે બધા યાદી ગયા છો અને નિદ્રાથી અંધ બની ગયા છો. વળી તમારાં સર્વનાં વાહનોની પણ તે જ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. સર્વ સ્થળે અંધકાર છવાઈ ગયો છે અને સૈન્યો પણ રજ અને અંધકારને લીધે ઢંકાઈ ગયાં છે. માટે જો તમે માનતા હો તો હવે કાણુજર વિરામ લો અને આ રણુભૂમિ પર જ એક સુદૃઢ નેટલો કાળ નિદ્રા લઈ લો.^{૨૬, ૨૭} પછી ચંદ્રમાનો ન્યારે ઉદય થાય, ઐટલે નિદ્રા અને શ્રમથી રહિત થઈને પુનઃ તમે બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ સંગ્રામ કરી શકશો.^{૨૮} હે પૃથ્વીપતિ! ધર્મજ સર્વ પુરુષોને ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનનાં તે વચનો ગમ્યાં; તેથી તેઓ સર્વ માંદોમાંદો કહેવા લાગ્યા:^{૨૯} 'ઓ કર્ણુ! અરે ઓ કર્ણુ! યુદ્ધમાંથી હવે વિરામ લો. હે દુર્યોધન! જુઓ, આ પાંડવોની સેના યુદ્ધ કરતી વિરમી છે.^{૩૦} આ પ્રમાણે સર્વ ડાઈના કહેવાથી તથા અર્જુનની પ્રેરણાથી તે બંને પક્ષની સેનાઓ યુદ્ધ કરતી અટકી પડી.^{૩૧} એ વેળા દેવો તથા ઋષિઓ મહાત્મા અર્જુનની તે ઉદાર વાણીનાં એક અવાજે વખાણુ કરવા લાગ્યા; તેમ જ આનંદિત થયેલાં સર્વ સૈન્યો પણ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં.^{૩૨} પછી હે ભારત! સર્વ સૈન્યો અર્જુનનાં તે ઉદાર વચનોની પ્રશંસા કરી રહ્યાં. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! ત્યાં તે સર્વ સૈન્યો થાકને લીધે એક સુદૃઢ નેટલો સમય સૂઈ ગયાં.^{૩૩} હે ભારત!

તમારી સેનાને અર્જુનનાં વચન પરથી વિશ્રાંતિ તથા સુખ મળ્યું; તેથી તેઓ સર્વે વીર અર્જુનનાં વખાણુ કરવા લાગ્યા:^{૩૪} 'હે મોટી ભુજવાળા નિર્દોષ અર્જુન! સર્વ વેદો, અસ્ત્રો, બુદ્ધિ, યજ્ઞક્રમ, ધર્મ તથા ભૂતદયા તારામાં જ વાસો કરીને રહ્યાં છે. આ સમયે વિશ્રાંતિ લઈને અને તને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, હે પાર્થ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તું તારી ઇચ્છિત વસ્તુઓને શીઘ્ર પામ.^{૩૫, ૩૬} આ રીતે હે પૃથ્વીનાથ! પુરુષગ્રામ્ય અર્જુનની પ્રશંસા કરતા કરતા તે સર્વ મહારથી-ઓ નિદ્રાવશ થઈ ગયા અને શાંતિ પામ્યા.^{૩૭} એ વેળા ડેટલાએક ધોડાઓની પીઠ પર સૂઈ રહ્યા, તો ડેટલાએક રથોના માળામાં, ડેટલાએક હાથી-ઓની ખાંધ પર અને ડેટલાએક તો પૃથ્વી પર જ શયન કરી ગયા.^{૩૮} જતજતનાં અસ્ત્રો, મદાઓ, તલવારો, ફરશીઓ, બાણાઓ તથા હવોનો એમ ને એમ ધારણુ કરીને જ સર્વ યોદ્ધાઓ જુદા જુદા સૂઈ રહ્યા હતા.^{૩૯} ત્યારે નિદ્રાથી અંધ બનેલા હાથીઓ પણ સર્પના શરીર સરખી નિશાળ તથા ધૂળધૂળ ભરેલી સૂંઢો વડે નાસિકા દ્વારા નિઃશ્વાસ મૂકતા હતા અને રણુભૂમિને શીતળ કરતા હતા.^{૪૦} પૃથ્વીતલ પર સૂઈ રહેલા તથા મોટા મોટા નિઃશ્વાસ મૂકતા તે હાથીઓ બણે કૂંડાડા મારતા મોટા સર્પોવાળા છૂટાછતાયા પર્વતો હોય, તેમ ત્યાં શોભતા હતા.^{૪૧} ત્યાં કેશવળી પર લટકતાં ધૂંસરાં-વાળા અને સોનેરી જોતરાવાળા સૈન્યના ધોડાઓ પગની ખરીના અગ્રજાગને પછાડી પછાડીને પૃથ્વી-ને ખાડાખડખાંવાળી બેડાળ બનાવતા હતા.^{૪૨} હે રાજેન્દ્ર! તેઓ રથોમાં બેડાઈ રહીને જ નિદ્રાવશ થઈ ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે મહાન શ્રમથી યાદી ગયેલા ધોડાઓ, હાથીઓ તથા સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાંથી વિરામ પામી નિદ્રાધીન થયા હતા.^{૪૩} તે સર્વ સૈન્ય ગાઢ નિદ્રામાં મગ્ન થઈ ગયું અને

કેવળ બેભાન થઈ સારી પેઢે જાંધવા લાગ્યું, તે બધે કુશળ ચિત્કારોએ ચિત્પટમાં ચીતરેલું અદ્ભુત ચિત્ હોય તેવું દેખાતું હતું.^{૪૪} કુડોળોને ધારણ કરનારા યુવાન ક્ષત્રિયો પરસ્પરના બાણ-પ્રહારોથી ધાયલ શરીરે હાથીઓનાં ગંડસ્યોમાં ભરાઈ ગઈને સૂતા હતા, આથી બધે તેઓ કામિનીઓનાં સ્તનમંડોળમાં વળગી પડ્યા હોય તેમ દેખાતું હતું.^{૪૫} પછી કામિનીના કપોલ જેવા ઉન્નત વર્ણવાળો અને જોરનારાનાં નેત્રોને આનંદ ઉપજવનારો કુસુમનાથ ચંદ્ર પૂર્વદિશાને શોભાવવા લાગ્યો.^{૪૬} આમ કિરણોરૂપ દેશવાળી-થી દીપ્તો, પિંજરવર્ણો અને અંધકારરૂપ હાથી-ઓનાં ટોળાંનો નાશ કરનાર ઉદ્યાચળ પર્વતનો દેસરીસિંહ ચંદ્રમા ઇંદ્રની દિશારૂપ ગુફામાંથી નીકળીને બહાર ઉદય પામ્યો.^{૪૭} ત્યાં શંકરના વાહનરૂપ વૃષભનાં ઉત્તમ ગાત્રો સમાન કાંતિવાળો, કામદેવના ધનુષ્ય સમાન પૂર્ણ પ્રભાવાળો અને નવવંશુના સ્મિત સમો સુંદર તથા મનહર કુસુદા-કાર બંધુ ચંદ્રમા પોતાનાં કિરણોને જગતમાં ફેલાવી રહ્યો.^{૪૮} એક સુદર્તકાળમાં તો યુગસાંછત સમર્થ ચંદ્ર ભગવાને નક્ષત્રોની પ્રભાને નિસ્તેજ કરી નાખી અને જગતને પોતાના અરણ્ય પ્રકાશ-નાં દર્શન દીધાં.^{૪૯} ભગવાન ચંદ્રમાએ તે અરણ્ય પ્રકાશને દેખાડ્યા પછી સુવર્ણ સમાન પ્રભા-વાળું પોતાનું મહાન કિરણમંડળ ધીમે ધીમે જગતમાં ફેલાવવા માંડ્યું.^{૫૦} તે ચંદ્ર-કિરણો પોતાના પ્રભાવથી અંધકારને દૂર કરી દઈ ધીમે ધીમે દિશાઓ, આકાશ તથા પૃથ્વીમાં પથરાઈ ગયાં.^{૫૧} આ પછી એક સુદર્તમાં તો આપું ભુવન કેવળ જ્યોતિઃસ્વરૂપ જ થઈ ગયું અને અંધારું નામશેષ થઈ ક્યાંતું ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયું.^{૫૨} આમ હે રાજન! લોકમાં જ્યારે સર્વ સ્થળે પ્રકાશ થઈ રહ્યો અને ચંદ્ર ભગમગ દિવસ

જેવો જાગી નીકળ્યો, ત્યારે રાત્રિમાં કરનારા રાક્ષસો ક્યાંક ક્યાંક સંચાર કરતા હતા અને ક્યાંક ક્યાંક સંચાર નહોતા કરતા.^{૫૩} પછી હે રાજન! સૂર્યનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં જ જન્મ ક્ષમજવન ખીલી નીકળે છે, તેમ ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં સર્વ સૈન્ય જાગી ઊઠ્યું.^{૫૪} જન્મ ચંદ્રોદય થતાં ઉછાળા મારતો મહાસાગર ખળભળી ઊઠે છે, તેમ તે સૈન્યરૂપ મહાસાગર પણ ચંદ્રનો ઉદય થતાં ઉછાળા મારવા લાગ્યો.^{૫૫} હવે હે પૃથ્વીપતિ! પરલોકની ઇચ્છાવાળા તે ચોદાઓનું લોકને વિનાશ કરવા માટેનું તે યુદ્ધ ફરી ચાલુ થયું.^{૫૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વાતમંત્રે દ્રોણવધપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમા સેન્યાની નિદ્રા' નામનો

અધ્યાય ૧૮૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૫ મો

દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધનની વાતચીત

॥ મત્રય ઉવાચ ॥

તતો દુર્યોધનો દ્રોણમભિગમ્યાવ્રવીદિદમ્ ।

અમર્ષવશમાપન્નો જનયન્ હર્ષતેજસી ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ત્યારે ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને તેમના હર્ષને તથા તેમને હતપત્ર કરતો તે આ પ્રમાણે બોલ્યો.^૧

દુર્યોધન બોલ્યો : હે આચાર્ય ! સંઘામમાં વિશ્રાંતિ લેતા શત્રુઓને હવે તમારે સહન ન કરવા જોઈએ. તેઓ હવે યાક્યા છે, તેમનાં મન પણ હવે પડી ભાંગ્યાં છે અને ખાસ કરીને તેઓ આ સમયે બરાબર લાગમાં આગ્યા છે.^૨ આજ દિવસ સુધી અમે જે જે સહન કર્યું છે, તે તમને પ્રિય થઈ પડે તેવી ઇચ્છાથી જ; પણ હવે અમારા-થી સહન નથી થતું. પાંડવો જો કે અતિશય બળવાન છે, તોપણ આ સમયે તેઓ વિશ્રાંતિ લીધા છતાં સર્વંથા તેમ અને બળથી હીન થયા છે. તમે તેમનું વારંવાર રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તેઓ આગળ વધે અથ છે.^૩ એ બ્રહ્માસ્ત્ર આદિ

જે જે દિવ્ય અસ્ત્રો જગતમાં છે તેઓ સર્વે તમારા-
માં વિશેષતાથી રહેલાં છે, હું આપને સત્ય જ
કહું છું કે, પાંડવો અમે અથવા લોકમાંના બીજા
સર્વ ધતુર્નરે પણ યુદ્ધમાં તમારી તુલના કરી
શકે તેમ નથી.^{૧૧} હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! સર્વ
અસ્ત્રોને જાણનારા તમે એ ધારો તો દિવ્ય અસ્ત્રો
મૂછી મૂછીને દેવો, દૈત્યો અને ગંધર્વો સહિત આ
સર્વ લોકોનો સંહાર કરી શકો છો, એમાં સંશય
નથી, એવા તમે વિશેષ કરી તમારાથી જાણીત
થયેલા એ પાંડવોને સહન કરી રહ્યા છો, તેમાં
કારણ તરીકે તો તેમના પ્રત્યે તમારે શિષ્યો
તરીકેનો પ્રેમ અથવા તો મારી મંદભાવ્યતા જ
હોઈ શકે !^{૧૨}

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે કહીને તમારા
પુત્રે દ્રોણાચાર્યને હર્ષ ઉપજાવ્યો તથા ઢાપાવ્યા
પણ ખરા. હે રાજન ! તેમણે પછી ક્રોધપૂર્વક
દુર્યોધનને આ વચન કહ્યું :^{૧૩} 'હે દુર્યોધન ! હવે
હું વૃદ્ધ થયો છું; છતાં મારી શક્તિ પ્રમાણે રણમાં
ઘટું કંઈ જાઉં છું; તોપણ હજી વિજયની
લાવસા રાખી મારે એક છુદ્ધ કાર્ય કરવાનું બાકી
રહ્યું.^{૧૪} તે એ કે અસ્ત્રોને નહિ જાણનારા આ
સર્વ લોકોનો અસ્ત્રોને જાણનારા એવા મારે સંહાર
કરી નાખવો. અરે ! શુભ અથવા અશુભ હરકોઈ
કાર્યને તું મારે માટે ઠર્તવ્ય માને, તો તે કાર્યને
પણ હું તારા વચન પરથી કરીશ; પણ હે કુરુ-
વંશી રાજા ! અન્યથા તેનું કાર્ય હું ન જ કરું.
હે રાજન ! આજ તારી પાસે આ મારા ધતુર્યને
દાયમાં લઈ હું સત્ય કહું છું કે, યુદ્ધમાં સર્વ
પાંચાલોનો સંહાર કરી પરાજિત કરીને જ આ
મારું કવચ હું કીર્તાવીશ. હે મહાબાહુ કૌરવ ! તું
કુંતાપુત્ર અર્જુનને રણમાં યાદી ગણેલા માને
છે.^{૧૫-૧૬} પણ હું તને તેનું નીચું ચલાવું કહું છું
ને સાંભળ. દેવો, દાનવો, ગંધર્વો કે યક્ષો પણ મનુ-

માં ઢાપેલા અર્જુનને જીતવા માટે ઉત્સાહ કરી
શક્તા નથી. એ અર્જુનને ખાંડવવનના દાહ સમયે
લંગવાન દેવેન્દ્ર સામે યુદ્ધ કર્યું છે. વળી તે મહા-
ત્માએ સુસશસ્ત્ર વરસતા તે ઇંદ્રને બાણો વડે
વાર્યો પણ હતો. પુરુષોમાં મેંદ્ર સરખા તે અર્જુનને
બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા યક્ષો, સર્પો, દૈત્યો અને તે
ઉપરાંત બીજા કેટલાએકને મારી નાખ્યા છે, તે
તારા જાણનામાં જ છે. વળી દૃઢ ધતુર્યધારી
અર્જુનને તે સમયે ધોષયાત્રામાં ચિત્રસેન આદિ
ગંધર્વોનો પરાજય કર્યો હતો અને તેઓથી હરણ
કરાતા તમને પણ તેણે છોડાવ્યા હતા. દેવો
પણ નિવાતકવચ આદિ પોતાના શત્રુઓને મારી
શક્તા ન હતા, પણ તેમને વીર અર્જુનને સંત્રામ-
માં જીત્યા છે. જે પુરુષવ્યાધિ હિરણ્યપુરમાં વસતા
હજારો દાનવોનો પણ પરાજય કર્યો છે, તે અર્જુન-
ને મનુષ્યો કેમ જીતી શકે ! વળી હે રાજા !
આ વેળા પણ આપણે બધા યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા
અને તું પણ જોઈ રહ્યો હતો. છતાં અર્જુનને તારા
આ સર્વ સેન્યને મારી નાખ્યું છે.'

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! દ્રોણાચાર્ય એ
પ્રમાણે અર્જુનની પ્રશંસા કરતા હતા, તે સાંભળી
તમારે પુત્ર દુર્યોધન ઢાપથી ધૂધવાઈ જાયો અને
પુત્ર : દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યો : 'અરે ! તમે
એવા કહે ને ! આજના યુદ્ધમાં આ જારતી સેનાને
જે બાગમાં વહેલી નાખીને હું, કુશાસન, કણ
તથા મારો મામો શકુનિ આદિય જણ એકઠા મળીને
અર્જુનને મારી નાખીશું.' તેમાં આ વચનો
સાંભળીને દ્રોણાચાર્યને દસનું જ આનંદ.^{૧૭-૧૮}
પછી પુત્ર : તેઓ પોતાના રાજાને કહેવા લાગ્યા :
'વાદ, વાદ ! હીક કનું તો ! તારું કલ્યાણ પત્તે.
અરે ! પાપ નેં કંઈ વિચાર કર્યો ! બળે નેજાથી
બળમળને શત્રુપતેષ્ઠ એ ગાંડીવનું મર્દ અર્જુન
અવિનાશી નેજો છે અને નેને કંઈ સતિય મારી

શકે તેમ છે? સાક્ષાત કુબેર, ઇંદ્ર, યમ, વરણ, અમરે, સર્પોદે રાક્ષસો પણ તે આયુધધારી અર્જુનને મારી શકે તેમ નથી. ખરેખર, હે ભારત ! તું જ આ વચનો બોલી રહ્યો છે, તે કેવળ મદ મનુષ્યોનો જ બકવાદ છે. તારે નિશ્ચય સમ-જનું કે, યુદ્ધમાં અર્જુન સામે ભેટીને ક્યો પુરુષ ક્ષેમકુશળ પાછો ઘેર જાય? અને ખરું બોલાવે તો, તું તો સર્વના તરફ શંકા રાખનારો, દૂર અને પાપી નિશ્ચયવાળો છે.^{૨૪-૨૭} કારણ કે જેઓ તારું શ્રેય અને હિત કરવામાં જોડાયા છે, તેમને પણ તું નહિ કહેવાના બોલ કહેવા ઇચ્છે છે. અહ્યા! પણ એમ જ કરને કે, તું પોને જ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જ અને તારા સ્વાર્થ માટે તેને મારી નાખ. વાર શા માટે લગાડે છે? ^{૨૮} તું પણ એક કુળવાન ક્ષત્રિય છે અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખે છે, તો આ નિરપરાધી સર્વ ક્ષત્રિયોનો શા માટે ધાત કરાવે છે? વળી તાર્ત્વિક દષ્ટિએ જોતાં આ વેરનું મૂળ કારણ તું જ છે; માટે જ, અને અર્જુન સામે પહોંચ; અથવા જો ગાંધારી-પુત્ર ! આ તારો મામે શકુનિ તમારી દષ્ટિએ ધણો બુદ્ધિમાન તથા જ્ઞાત્રધર્મને અનુસરનારો કહેવાય છે. એ દુષ્ટ જુગાર ખેલનારને જ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જવા દેને! ^{૨૯-૩૧} એ તારો મામે પાસા નાખવામાં કુશળ છે, કપટી છે, જુગારી છે, ધાત્રી છે અને શઠ પણ છે; કપટકુશળ હોઈને તે જ યુદ્ધમાં જુગાર ખેલશે અને પાંડવોને જીતશે ! વળી તે પૂર્વે કર્ણની સાથે રહી ધૃતરાષ્ટ્રના સાંભળતાં મોહથી રાન્ય થયો હોય તેમ વારંવાર બડાઈ મારી છે કે, ‘હે તાત ! હું, કર્ણ તથા મારો ભાઈ દુઃશાસન ત્રણેય એકત્ર થઈ પાંડવોને રણમાં મારી નાખીશું,’ આમ સભામાં તું શેખી કરતો હતો તે અમે સાંભળ્યું છે.^{૩૨-૩૪} હવે તું તારી એ પ્રતિજ્ઞાને આચરી દેખાડ અને તે કર્ણ આદિને

સાથમાં લઈ તારી વાણીને ‘સત્ય કર. જો, આ તારો શત્રુ પાંડુપુત્ર તો મોખરામાં જ નિઃશંક થઈને બેસે છે.’^{૩૫} તું જ્ઞાત્રધર્મ તરફ દષ્ટિ કર. યુદ્ધમાં તારો વધ થાય તે તારા વિજય કરતાં પણ શ્લાઘ્ય છે. તે વધુ થે દાન આપ્યું છે, ભોગ ભોગત્યા છે, અધ્યયન કયું છે અને ઇચ્છિત ઐશ્વર્ય મેળવી લીધું છે.^{૩૬} તું સર્વ કૃત્યોને કરી ચૂક્યો છે અને મર્વના કષ્ટોથી પણ મુક્ત થઈ ચૂક્યો છે. જા, હરીશ નહિ. તું અર્જુન સામે યુદ્ધ કર.’ આમ કહીને દ્રોણાચાર્ય જ સ્થળે પોતાના શત્રુઓ બિમા હતા તે તરફ વળ્યા. તેમણે પોતાની સેનાને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખી અને તુરત ત્યાં યુદ્ધનો આરંભ થયો.^{૩૭}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત દ્રોણવધપર્વમા
‘દ્રોણ અને દુર્યોધનનું સંભાષણ’ નામનો
અધ્યાય ૧૮૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૬ મો

પંદરમે દિવસ-દ્રોણાચાર્યના હૃદયો-
વિરાટ, દુપદ વગેરેનું મરણ
॥ સજય ઉવાચ ॥

ત્રિમાગમાત્રશેષપર્વા રાત્ર્યાં યુદ્ધમવર્તત ।

કુરુણાં પાંડવાનાં ચ સંહૃદાનાં વિશંપતે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે પૃથ્વીપતિ ! જ્યારે માત્ર ત્રણ સૂક્ત જાગી રાત્રિ બાકી રહી હતી, ત્યારે પુનઃ હર્ષમાં આવેલા કૌરવો તથા પાંડવોનું તે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^૧ પછી ત્યાં સૂર્યની આગળ રહીને ચંદ્રની પ્રભાને ઝાંખી પાડતો તથા આકાશને લાલવાણું કરતો અરણ ઉદય પામ્યો.^૨ પૂર્વ-દિશામાં અરુણના પ્રકાશથી ઠંઠક રતાશપડતું સૂર્યમંડળ સુવર્ણના ચઢની પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યું. એટલે તુરત પોતાના રથ, ઘોડા અને પાલખી-આ આદિનો સ્થાગ કરી સર્વ કૌરવ-પાંડવ યોદ્ધાઓ સૂર્યની સામા બિમા રહી, હાથ જોડીને સંઘોપાસનપૂર્વક જપ જપવા લાગ્યા, એ પ્રાતઃ-

કલિક ક્રિયાની સમાપ્તિ થઈ એટલે દુર્યોધનની પાસે રહી દ્રોણાચાર્ય સૈન્યને બે વિભાગમાં વહેંચી દઈને સોમક, પાંડવ અને પાંચાલો સામે ધસ્યા.^{૪૫} કૌરવોને એ પ્રમાણે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : 'હે અર્જુન ! શત્રુઓને ડાબી તરફ કરી તું આ જમણી તરફ આવી જા.' શ્રીકૃષ્ણના એ વાક્યને સાંભળી, 'બહુ સારું, તેમ કરો.' એમ કહીને અર્જુન, મહાધનુર્ધર કણ તથા દ્રોણાચાર્યને ડાબી તરફ રાખી ધૂમ્રવા લાગ્યો. એ વેળા શ્રીકૃષ્ણના અભિપ્રાયને સમજી જઈ શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારા ભીમસેન રણના મોખરામાં ગયેલા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^{૪૬} 'હે અર્જુન ! એ અર્જુન ! મારું આ વચન તું સાંભળ. ક્ષત્રિયાણી જે માટે પુત્રને હૃત્પત્ત કરે છે, તેના આ સમય આવી પહોંચ્યો છે.' આ હાથ આવેલા સમયે જ તું કલ્યાણને નહિ પામી શકે, તો તું અપ્રતિષ્ઠિત અથવા અપમાનિત સ્થિતિએ આવી પડીશ અને અતિ દૂર અથવા ધાતકી કર્મ કરનારો મનાઈશ.^{૪૭} માટે દે શરણેષ્ટ ! હે અર્જુન ! આ સમયે પરાક્રમ કરીને તું સત્ય, લક્ષ્મી, ધર્મ તથા યશના ઋણુ-માંથી મુક્ત થા અને આ શત્રુઓના સૈન્યને બેઠી નાખી તેમને તું ડાબી તરફ કરી નાખ.'^{૪૮}

સંજય બોલ્યો : આ રીતે ભીમસેન તથા શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણા થતાં અર્જુન કણ તથા દ્રોણાચાર્યનું દક્ષિણ કરી જઈ ચારે બાજુથી તેમને ઘેરી વળ્યો. તે ગુપ્તા મોખરામાં આવીને મોટા મોટા ક્ષત્રિયોના મનદાર કરવા લાગ્યો અને પગાક્રમ કરી બતાવવા લાગ્યો. તે અગ્નિની જેમ વધી રહી દનો અને કૌરવપક્ષના ક્ષત્રિયપ્રેષ્ટો પગાક્રમ કરવા છતાં તેને અટકાવી શક્યા નહિ. દુર્યોધન, દ્રુપદ તથા મજલપુત્ર શકુનિ બાણોના દડો ઊડી ઊડીને કંતીપુત્ર અર્જુન પર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.

પણ દે રાજેન્દ્ર ! ઉત્તમ અશ્વવેતા અર્જુન તે સર્વનાં અશ્વો તુરંત ગણી કાઢીને સૈન્યને બાણોની વૃષ્ટિથી છાઈ દેવા લાગ્યો. સાક્ષાત્ હાથવાળો તથા જિતેન્દ્રિય એવો તે અર્જુન પોતાનાં અશ્વો વડે તેમનાં અશ્વોનું વારણ કરવા લાગ્યો અને દશ દશ તીક્ષ્ણ બાણો ચૂકીને તેમને વીંધવા મંડી પડ્યો. એતએતામાં તો સર્વ સ્થળે ધૂળની વૃષ્ટિ સાથે બાણોની વૃષ્ટિ થઈ રહી.^{૪૯-૫૦} જ્યાં ત્યાં અધિકાર છવાઈ ગયો અને તે સમયે મહાન ધોર શબ્દ પણ ત્યાં સંભળાવા લાગ્યો. તે ભયંકર ધમાયકડીમાં આકાર, પૃથ્વી કે દિશાઓ બળાતી ન હતી.^{૫૧} સૈન્યે ઉડાડી મૂકેલી ધૂળથી બંધે સૌ દોઈ મોહિત બની ગયા હતા અને બંધે આંધળા-ભીત બની ગયા. દે રાજન ! ત્યારે તેઓ કે અમે પરસ્પરને બંધી કે ઝાંઝાળી શકતા ન હતા.^{૫૨} સર્વ રાજાઓ અન્યોન્યના નાભોગ્યારથી પરસ્પર લડી રહ્યા હતા. દે રાજન ! રથરહિત ગયેલા દેહા-એક રથીયોદાઓ સામસામા આવી જઈને ચોટલીઓ, ઠવણો કે ભુજઓ પકડી પકડીને લડવા લાગ્યા. ત્યાં મરણ પામેલા યોદાઓવાળા તથા માર્યા ગયેલા સારથિઓવાળા રથીયોદાઓ બેભાન થઈ પડ્યા હતા અને દેહાએક તો મરણને સરણ પણ થઈ ગયા હતા.^{૫૩, ૫૪} રણબ્રમિ પર પડેલા તે યોદાઓ બંધે જીવતા દોય તથા બચથી વિદ્યવળ થયા દોય તેમ દેખાતા હતા. ત્યાં યોદાઓ અને યોદાઓના મરણ પામીને પડેલા મોટા પર્વત જેવડા દાઢીઓને વાગી ગઈને મત્તલીન થયેલા દેખાતા હતા. તે પાંચી દ્રોણાચાર્ય તે મંચામમાં થઈને હત્તર દિશા તરફ પગી ગયા અને નિર્મૂલ અગ્નિની પોં ત્યાં વળતા દેખા ગયા. દે ધૃતીપતિ ! દ્રોણાચાર્યને અત્યંત મોખરામાંથી એકલા દર અગ્નિ ગયેલા એ મોખરામાં નેન્યોને તો કુબરી વધી મરે દે બળન !

અણુ તેજથી બળતા અને શોભાથી ઝગદગતા એ દ્રોણાચાર્યને જોઈને ટેટલાએક યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામી ગયા, ટેટલાએક બેભાન થઈ ધૂમવા લાગ્યા અને બીજા ટેટલાએક તો તદ્દન ચિમળાઈ ગયા. મદ્યગ માતંગની જમ શત્રુઓનાં સૈન્યોને યુદ્ધ માટે આહવાન કરી રહેલા એ દ્રોણાચાર્યને જીતવા માટે પાંડવયોદ્ધાઓ ઉત્સાહ કરી શક્યા નહિ. દાનવો જમ ઇંદ્રને જોઈને ઉત્સાહરહિત થાય છે તેમ ટેટલાએક તો તેમને જોતવિંત જ ઉત્સાહરહિત થઈ ગયા. ટેટલાએક શરાઓ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા, તો બીજા ટેટલાએક આશ્ચર્યમાં જ ગરકાવ થઈ ગયા અને ધીમે ધીમે અમર્ષમાં આવવા લાગ્યા. વળી ટેટલાએક રાજાઓ તો હાથે હાથ ધસવા લાગ્યા, ટેટલાએક દાંતો વતી ડોહ પીસવા લાગ્યા અને ક્રોધપૂર્ણ થયેલા બીજાઓ તો દાંતકચડિયાં કરવા લાગ્યા. ત્યાં ટેટલાક યોદ્ધાઓ પોતાનાં આયુધોને ઉછાળવા લાગ્યા, ટેટલાએક જીવંતોને ડોકવા લાગ્યા અને બીજા ટેટલાએક મહાતેજસ્વી યોદ્ધાઓ પ્રાણોની દરકાર કર્યા વિના જ દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી જવા લાગ્યા. હે રાજેન્દ્ર! તેમાં વિશેષે કરીને પાંચાલયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યનાં બાણો વડે આકુળવ્યાકુળ થઈ જતા હતા. આમ જ્યારે તેઓ ભેટ્યા, ત્યારે દ્રોણાચાર્યનાં બાણો નાગવાથી તેમને અત્યંત વેદના થતી હતી. તે પછી વિરાટરાજ તથા દ્રુપદરાજ એ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યા.^{૨૨-૩૧} હે પૃથ્વીપતિ! સંત્રામમાં ધૂમી રહેલા તે રણદુન્યય દ્રોણાચાર્ય સામા દ્રુપદરાજના ત્રણ પૌત્રો તથા મહાધનુર્ધર ગૌદિ યોદ્ધાઓ પણ યુદ્ધ માટે ધસી ગયા; પણ દ્રોણાચાર્ય ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દ્રુપદરાજના ત્રણ પૌત્રોના પ્રાણોને તો તુરત જ હરી લીધા અને તેઓ મરણને શરણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. પછી તે ભરદ્વાજ દ્રોણાચાર્યે ગૌદિ, કેકેય, સૃંગ્ય, મત્સ્ય

આદિ સમગ્ર મહારથીઓનો તે યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો, એટલે દ્રુપદરાજ ત્યાં ક્રોધપૂર્વક બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૩૨-૩૫} ત્યારે હે મહારાજ! વિરાટરાજ પણ દ્રોણાચાર્ય સામે બાણવૃષ્ટિ છોડવા લાગ્યો; પરંતુ સનિયમદન દ્રોણાચાર્યે તેમની બાણવૃષ્ટિનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૩૬} એટલું જ નહિ, તેમણે બાણસમૂહો છોડીને વિરાટ તથા દ્રુપદ એ બન્નેને તદ્દન છાઈ જ લીધા. આમ જ્યારે રણના મોખરામાં જ આચાર્યે તેમને બાણોથી છાઈ લીધા, ત્યારે તે બન્ને જણા ક્રોધથી કુદ્કી ઊઠ્યા. તેમણે પરમ ક્રોધમાં આવીને દ્રોણાચાર્યને બાણો મૂકીને વીંધવા માંડ્યા. પછી હે મહારાજ! દ્રોણાચાર્યને પણ ક્રોધ તથા અમર્ષ વ્યાપી ગયો.^{૩૭,૩૮} તેમણે અતિ તીક્ષ્ણ ભદ્ધ બાણો મૂકીને તે બન્નેનાં ધનુષ્યોને કાપી નાખ્યાં. એટલે દ્રાપાયમાન થયેલા વિરાટરાજએ દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની આકાંક્ષાથી દશ બાણો તેમ જ દશ તોમરો ફેંક્યાં. વળી ત્યારે દ્રુપદરાજએ પણ ક્રોધાયમાન થઈને સાક્ષાત મોટા સપ્ત સરખી ઘોર તથા સુવર્ણથી ભૂષિત થયેલી એક લોખંડી શક્તિ દ્રોણાચાર્યના રથ સામે ફેંકી. પણ શત્રુદમન દ્રોણયુરુએ ભદ્ધ જાતનાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને વિરાટનાં દશેય તોમરોને કાપી નાખ્યાં.^{૩૯-૪૧} પછી તેમણે ટેટલાંક બાણો મૂક્યાં અને સુવર્ણ તથા વૈદુર્યમણિથી જડેલી દ્રુપદની શક્તિના ટુકડા કરી નાખ્યા. હવે આરિનાશન દ્રોણે સારી પેઠે પાણી પાયેલાં બે ભદ્ધ બાણો મૂકીને દ્રુપદ અને વિરાટરાજને મૃત્યુ પાસે વિદાય કરી લીધા. આ રીતે વિરાટ, દ્રુપદ, કેકેયો, ગૌદિ, મત્સ્યો, પાંચાલો તથા દ્રુપદના ત્રણ વીર પૌત્રો જ્યારે માર્યા ગયા, ત્યારે દ્રોણાચાર્યના તે ઘાતછી ઠમને જોઈને ઉદાર મનના મહારથી ધૃષ્ટદુમ્નને ઘણું દુઃખ થયું. તેને રૂંધે રૂંધે ક્રોધ વ્યાપી ગયો.

તેણે સર્વ મહારથીઓના મધ્યમાં શપથ લીધા કે,
'આજના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય જે મારા હાથમાંથી
જીવતો જાય અથવા જે મારા પરાજય કરી જાય,
તો મારા યાગ-હોમાદિ તથા બંધાવેલાં વાવડવાદિ
નાશ પામજો. ત્યારે દુપદરાજના કુળમાં જન્મીને
મેળવેલા મારા જ્ઞાતશાવથી તથા બ્રાહ્મણસ્વરૂપ
અગ્નિથી જન્મીને પ્રાપ્ત કરેલા મારા બ્રાહ્મણ-
શાવથી પણ હું બ્રથ થાઉં.' ૧૪૨-૪૬ આ પ્રમાણે
તે સર્વ ધનુર્વંશના મધ્યમાં પ્રતિજ્ઞા કરીને શત્રુ-
વીરોના સંહાર કરનાર વૃષ્ણુજન સૈન્યને સાથે સર્વ
દ્રોણાચાર્ય તરફ આવી પહોંચ્યો. ૪૭ તે વેળા
જ્યારે એક બાબુથી પાંડવોની સાથે રહીને પાંચાલ
ચોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યને પ્રહાર કરી રહ્યા હતા,
ત્યારે બીજી તરફથી દુર્યોધન, કણ્વ, સુબલપુત્ર
શકુનિ તથા મુખ્ય મુખ્ય કૌરવભાઈઓ દ્રોણાચાર્યનું
રક્ષણ કરી રહ્યા હતા. તે સર્વ મહારથીઓ દ્રોણા-
ચાર્યની એટલી બધી રક્ષા કરતા હતા કે પાંચાલ-
ચોદ્ધાઓ ચલન કરતા છતાં દ્રોણાચાર્ય સામે એઈ
શક્તતા પણ ન હતા. દે રાજા ! તે સમયે પુરુષ-
દ્યૌષ ભીમસેન વૃષ્ણુજનના પર દ્રોણે ભરાઈ ગયો
અને ઉગ્ર વાણીથી તેને વીંધવા લાગ્યો.

ભીમસેન બોલ્યો : દુપદરાજના કુળમાં જન્મેલો
અને સર્વ જાતિનાં અસ્ત્રોમાં અતિશય કુશળ તારા
સરખો બીજો કયો ક્ષત્રિયજાતિના માનવાંચો પુરુષ
પોતાની સામે જામેલા શત્રુને આમ એઈ રહે ?
પોતાના પિતાનો નાશ થયો, પુત્રો પણ માર્યા ગયા;
છતાં તારા સરખો બીજો કયો ક્ષત્રિય પોતાના શત્રુને
સદન કરે ! વિરોધમાં વળી તે તો રાજાઓની
સભામાં શપથ પણ સર્વ લીધા છે, તો હવે છતાં
મુઠ્ઠી શત્રુને આગળ વાંચે જવા દેખા છે ! જોને,
પ્રજ્ઞાસિત અગ્નિની પેઠે પોતાના નેત્રી બળી
રહેલો અને બાણો તથા ધનુષ્યરૂપ કંપણાંવળો
આ દ્રોણાચાર્ય ક્ષત્રિયને બાળી રહ્યો છે. પાંડવોની

આ સમગ્ર સેનાનો તે વિનાશ ન કરી નાખે તે
પહેલાં જ તમે બધા જોયા જોયા મારું પરાક્રમ જ
જોયા કરો. હું હવે દ્રોણાચાર્યની સામે જ બહુ
છું.' આમ કહીને ક્રોધાચ્છાન થયેલો તે ભીમસેન
દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં દાખલ થયો. ૪૮-૫૫ તેણે
ધનુષ્યને કાન મુઠ્ઠી સંપૂર્ણ ખેંચીને બાણો છોડ્યાં
અને તમારી સેનાને નસાડી મૂકી. પાછળથી
પાંચાલવંશી વૃષ્ણુજન પણ તમારી મહાસેનામાં
પેઠે, ૫૬ તે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા બંધ
પહોંચ્યો એટલે તુરત મહાત્મસુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.
તેવું યુદ્ધ અમે કદી જોયું નથી કે સાંભળ્યુંયે નથી.
દે રાજા ! સૂર્યોદય સમયના આકાશની પેઠે તે
સર્વ રણપ્રદેશ લાલ લાલ થઈ રહ્યો હતો. દે રાજા !
જ્યાં ત્યાં રથોનાં ટોળેટોળાં અગ્નિઓ સામે ભરાયાં
હતાં અને મનુષ્યોનાં નિર્જીવ થયેલાં શરીરો
આકાંક્ષવળાં રડવડતાં હતાં. યુદ્ધ કરતા કેટલા-
એક ચોદ્ધાઓ પોતે પારેલાં દોઈ બીજ રમી જતાં
હતાં. તેવામાં રસ્તામાં જ બીજાઓ તેઓની
સામે ધસી જતા હતા. ૫૭-૫૮ કેટલાએક રણમાંથી
નાસી જતા હતા, ત્યારે બીજા તેમના શત્રુઓ
પાછળથી તથા આગળબાગુથી તેમને પ્રહાર કરતા
હતા. આ રીતે મોઢોમોઢે તે યુદ્ધ જ્યારે અતિ-
ઘરણું થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે રાત્રિ તથા દિવમની
સંધિમાં આવેલો સૂર્ય એક કાણુનારમાં પૂરેપૂરો
જળી નીકળ્યો. ૫૯

હિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રણ દ્રોણપર્વમાં
'સ ક્વયુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૮૭ માં સમાયેલ

અધ્યાય ૧૮૭મો

નકુલનું યુદ્ધ

॥ યજ્ઞન ઉદાત્ત ॥

તે સંધેવ મહાગત્ દંડિગા રણમૂર્ધનિ ।

સંધ્યાગતં સદ્ગર્માશ્રુમાદિત્યમુપતન્વિર ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ દે મહારાજ ! તે

સર્વ ચોદ્ધાઓ કવરો મરતને રાત્રે મોખરે ગયા

રક્ષા અને હાજરો કિરણોને ફેલાવીને ઉદય પામેલા સૂર્યનું ઉપસ્યાન કરવા લાગ્યા.^૧ હાજરો કિરણોવાળો તથા તપાવેલા સુવર્ણ સમાન પ્રભાવાળો સૂર્ય જ્યારે સંપૂર્ણ ઉદય પામ્યો તથા લોકમાં પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ રહ્યો, ત્યારે પુનઃ યુદ્ધનો આરંભ થયો.^૨ હે ભારત ! સૂર્યોદયની પહેલાં રાત્રિને સમયે જ બખ્તે યોદ્ધાઓ સામસામા ભેટ્યા હતા, તેના તે જ યોદ્ધાઓ સૂર્યોદય થયા પછી પણ સામસામા ભેટ્યા.^૩ રથીઓની સાથે ઘોડેસવારો, ઘોડેસવારોની સાથે હાથીસવારો, પદાતિઓની સાથે હાથીસવારો, ઘોડેસવારોની સાથે ઘોડેસવારો તથા પાળાઓની સાથે પાળાઓ યુદ્ધ કરવા ભેટ્યા.^૪ તેમ જ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રથીઓની સામે રથીઓ તથા હાથી સવારોની સામે હાથીસવારો યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા અને કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો અંદરઅંદરથી છૂટા પડી જઈને તથા મિશ્ર થઈ જઈને રણમાં ધૂમવા લાગ્યા.^૫ તેઓ બધાએ રાત્રિમાં સારી રીતે યુદ્ધ કયું હતું, તેથી દિવસે સૂર્યના તાપથી તેઓ થાઈ ગયા હતા અને ક્ષુબ્ધ-તુષાથી બ્યાસ થઈ એમાન જવા થઈ ગયા હતા.^૬ રણના આરંભમાં શંખ, ભેરી, મૃદંગ આદિ વાદિનોનો, ગજનાઓ કરતા હાથીઓનો તથા ખેંચીખેંચીને ટંકાર કરતાં વનુષ્યોનો મહાન શબ્દ યવા લાગ્યો અને તે છેક આકાશમાં અથડાયો હતો. ઢેકેઢેકાણે ઘોડાઓ હણહણવા લાગ્યા, રથો આમતેમ ધૂમવા લાગ્યા અને હાથીઓ મોટી મોટી ગજનાઓ કરી બરાડા પાડવા લાગ્યા; તેથી ત્યાં મહાન તુમુલ થોંધાટ થઈ રહ્યો.^{૭-૮} તે તુમુલ શબ્દ વધી વધીને ઢેક આકાશમાં પહોંચી ગાજવા લાગ્યો. વળી અનેક જાતનાં આયુધોથી કપાઈ જઈ તરફડિયાં મારતા અનેક યોદ્ધાઓનો મહાઆતુર શબ્દ રણભૂમિ પર સંભળાનો હતો; તેથી તે સમયે ત્યાં અતિ કરુણાજનક દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

પછી તે સર્વ સૈન્યો અનેક રીતે જ્યારે સેજસેજ થઈ ગયાં, ત્યારે રણમાં પડતા અને પાડવામાં આવતા પદાતિઓ, ઘોડાઓ, રથો તથા હાથીઓના મધ્યમાં ધૂમી રહેલા કૌરવયોદ્ધાઓ પોતાના જ પક્ષના યોદ્ધાઓને મારી નાખવા લાગ્યા. વળી પાંડવયોદ્ધાઓ પણ પોતાના જ પક્ષના યોદ્ધાઓનો નાશ કરવા લાગ્યા. પાંડવોના મધ્યમાં ધૂમી રહેલા પોતાના જ યોદ્ધાઓને કૌરવો મારવા લાગ્યા અને કૌરવોના મધ્યમાં ધૂમી રહેલા પોતાના જ યોદ્ધાઓને પાંડવો મારવા લાગ્યા.^{૧૦-૧૨} વીરપુરુષોના બાહુઓમાં ફરી રહેલી તલવારો જ્યારે યોદ્ધાઓ તથા હાથીઓ પર પડતી હતી, ત્યારે તે વસ્ત્રો ઘોવાના ઘાટ પર પડેલા વસ્ત્રોના મોટા ઢગોના જેવી દેખાતી હતી.^{૧૩} તે ઉગામેલી તલવારો વીર પુરુષોના બાહુઓની ધૂમાધૂમીથી સામસામી અકળાઈને જ્યારે શાંગીતૂટી જતી હતી, ત્યારે પણ ઘોતી વખતે ઘાટ પર પછાડવામાં આવેલાં વસ્ત્રોના સરખો જ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૪} એકધારી તલવારો, ખડ્ગો, તોમરો, અને ફરશીઓ આદિ શસ્ત્રો લઈ લઈને સર્વ સૈનિકો હાથોહાથનું યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા; તેથી અન્યોન્યની કાપાકાપીમાં મહાદારણુ દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૫} જોતજોતામાં તે વીર પુરુષોએ પરલોક તરફ ગમન કરનારી એક ધોર નદી ત્યાં ચાલુ કરી દીધી. એ નદી હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યોનાં શરીરોમાંથી નીકળી હતી, તેમાં અનેક મૃતશરીરો વહેતાં હતાં, તે શસ્ત્રોરૂપ માછલાંથી ભરપૂર હતી, તેમાં માંસ અને લોહીનો કાદવ જમ્યા હતા, કુંખના પોકારોરૂપ તેનો ગજનારવ થતો હતો અને પતાકાઓ તથા શસ્ત્રોરૂપ તેમાં ફીણ આવી રહ્યાં હતાં.^{૧૬, ૧૭} વળી ખાણો તથા શક્તિઓના પ્રહારોથી કુંખી કુંખી થઈ ગયેલા તથા આગલી રાત્રિમાં થયેલા

ગભરાટને લીધે બેભાન જવા થઈ ગયેલા ધણી
જઈ દીનમુખા હાથીઓ તથા ઘોડાઓ પોતાના
સર્વ અંગોને સ કાચી રણમાં ભેળા હતા. સર્વ
રણપ્રદેશમાં પણ જ્યાં જોઈએ ત્યાં કપાયેલા
બાહુઓ, તરેહતરેહનાં કવચો, સુંદર કુંડળોને
ધારણ કરી રહેલાં મસ્તકો તથા બીજાં ટટલાંચિક
યુદ્ધ કરવાના સામનો દષ્ટિએ પડતાં હતાં ૧૮, ૧૯
આપું રણક્ષેત્ર માંસાહારી ભૂતગણોથી તથા મરણ
પામેલા અને અર્ધમૃત્યા થયેલા યોદ્ધાઓથી
ભરાઈ ગયું હતું, તેથી ત્યા રથોને ચાલવાનો
માર્ગ પણ રથો ન હતા ૨૦ રથોનાં પૈડાં માંસ
તથા રુધિરના બમેલા કીચડમાં ખૂચી જતાં
હતા, તેથી કુળવાન, સત્તવાન, બળવાન અને
મોટા હાથીઓ સરખા ઘોડાઓ બાણોના પ્રહાર-
થી થતી વેદનાના ઘસઘસાટને લીધે તથા પૂર્વ-
રાત્રિના થાકને લીધે ધણું જોસ કરીને માંડ માંડ
રથોને ખેંચી જતા હતા હે ભારત ! તે સમયે
માત્ર દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન સિવાય સર્વ સૈન્ય
વિહ્વલ ભ્રમિત, ભયભીત તથા આતુર થઈ
ગયું હતું કેવળ તે બંને જણ જ પોતાના
હુબ્બી યોદ્ધાઓના હુબ્બતુ તથા ભયનું વારણ
કરનારા અને આશ્રયભૂત હતા છતાં શત્રુપક્ષના
યોદ્ધાઓ તે જ બંને વીરોનો ભેટો કરી યમવૌક
ભણી જ જતા હતા એક તરફથી કૌરવોનું સર્વ
મહાસૈન્ય ત્રાસ પામી ગયું હતું, ત્યારે બીજી
તરફથી અંદર અંદર મેળમેળ થયેલું પાંચાવોનું
સૈન્ય ગભરાટમાં આવી પડ્યું હતું. એ સમયે
કાર્ત્તવિર્યે કઈ પણ અપ્પર મટતી ન હતી મર્
પ્રદેશ કાળના ક્રીડાસ્થળ સમાન ભામતો હતો
અને તે બીજાઓને બધ વારસો હતો ૨૧-૨૫
આમ પૃથ્વીના ગર્જનગીઓનો તે મહા ક્ષમ
મંડાલો હતો, ત્યારે અમે કહ્યુંને, દ્રોણાચાર્યને,
સુધિરને, બીમસેનને, નકુલને, સદેવને, ધૃત્યુષ્મને,

સાત્યકિને, દુ શાસનને, અશ્વત્થામાને, દુર્યોધનને
શકુનિને, કૃપાચાર્યને, મદ્રરાજ શલ્યને, કૃતવર્માને
કે બીજા કોઈ યોદ્ધાઓને જોઈ શકતા ન હતા.
ત્યારે પૃથ્વી કે દિશાઓ જોવાનું કઈ જ દેખાતું
ન હતું અરે ! આ રાજન ! ત્યારે હું મને
પોતાને પણ દેખી શકતો ન હતો, કારણ કે
સૈન્યે ઉડાડેલી રજથી સર્વ કઈ ઠંઠાઈ ગયું
હતું અને ત્યાં બ્રાતિ ઉપજોવે તેવો તુચ્છ તથા
ધોર રજરૂપ મેધ ચઢી આવ્યો હતો ત્યાં બધું
બીજી રાત્રિ જ થઈ હોય, તેમ સર્વ ઘાઈ માનવા
લાગ્યા હતા કૌરવો, પાંચાલો કે પાંડવો દષ્ટિએ
પડતા ન હતા, એટલું જ નહિ પણ દિશાઓ,
આકાશ, પૃથ્વી, જાયુ, નીચુ, સપાટ વગેરે
કઈ પણ જોવામાં આવતું ન હતું માત્ર ત્યારે
વિજયેચ્છુ પુત્રો હાથોહાથનો સ્પર્શ કરીને જ
પોતાના અથવા પારકા યોદ્ધાઓને યુદ્ધમાં મારી
રહ્યા હતા. પછી તે ધૂળ જ્યાં ખૂબ જાયે જોડી
ગઈ અને સર્વ સ્થળે લોહીનો છટકાવ તથા
પવનની સુસવાડી વધી પડી, ત્યારે જ તે જોડેથી
રજ શાંત પડી હવે લોહીવુહાણ થઈ રહેવા
હાથીઓ, ઘોડાઓ, યોદ્ધાઓ, રથો અને પાગાઓ
કંઈપૃથ્વીના વનોની પેઠે ત્યા શોભતા લાગ્યા
ત્યાં દુર્યોધન, કર્ણ, દ્રોણાચાર્ય તથા દુ શાસન
આ ચાર મહારથીઓ પાંડવપક્ષના ચાર મહા
રથીઓ મામે યુદ્ધ કરતા લાગ્યા આમ દુર્યોધન
અને દુ શાસન, એ બંને નકુલ તથા મદરેન એ
બંને ભાઈઓ સાથે લડવા લાગ્યા ૨૧-૩૪ ત્યાં
મંથાપૂત્ર કર્ણ બીમસેન મામે લડવા લાગ્યો
અને દ્રોણાચાર્ય અર્જુન મામે લડવા લાગ્યા
તેમના એ ધોર તથા મહાઆચાર્યનક દ્રુત
યુદ્ધોને મર્ યોદ્ધાઓ ગોતરફથી જોઈ રહ્યા હતા
ત્યાં જામેવા સર્વ તપીયાદાન્યા રથીઓમાં મેષ્ટ
એ ત તે ઉપ યોદ્ધાઓના અમાટી યુદ્ધને જોઈ

રક્ષા હતા. જતજતનું યુદ્ધ કરી અણુનારા તે વીરો તે તે વિચિત્ર રથમાર્ગોમાં ધૂમી રક્ષા હતા; તેથી તેમનું યુદ્ધ પણ તરેહતરેહની રથગતિથી યુક્ત હોઈને ઘણું વિચિત્ર જણાતું હતું. તેઓ પરસ્પરને જીતવાની ઇચ્છાથી પરાક્રમપૂર્વક યત્ન કરતા હતા અને વર્ષાઋતુના મેઘોની પેઠે બાણોની વૃષ્ટિ કરીને અન્યોન્યને ઢાંછી દેતા હતા. તે નર-વરો મૂર્ધા સરખા દેદીધ્યમાન રથોમાં બેઠા હતા, તેથી તેઓ વીજળીના ઝબકારાવાળા શરદઋતુના મેઘો સરખા શોભતા હતા. હે મહારાજ ! ક્રોધ અને અમર્ષમાં આવી ગયેલા તે યોદ્ધાઓ અન્યોન્યની ચડસાચડસી કરતા હતા અને મોટાં ધનુષ્યો હાથમાં લઈને તેઓ યત્નપૂર્વક સામસામા આવી ગયા હતા ! આથી તેઓ જાણે મદમત્ત હાથીઓ હોય અથવા મોટા સાંઢ હોય તેવા જણાતા હતા. ^{૩૫-૪૧}

હે રાજન ! ખરેખર, જ્યાં સુધી કાળ ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી ઢાઈનાં શરીર પડતાં નથી. એ કારણથી જ તે સર્વ મહારથીઓ એટ્ટી-સાથે કપાઈ મરતા ન હતા. ^{૪૨} છતાં તે આયુ રણક્ષેત્ર બાહુઓથી, ચરણોથી, કપાયેલાં કુંડળ-ધારી મસ્તકોથી, ધનુષ્યોથી, બાણોથી, ભાલાઓથી, ફરશીઓથી અને પટ્ટિશોથી ભરાઈ ગયું હતું. વળી તે બંદૂકોથી, શુરપ્રોથી, નારાઓથી, વાઘનખોથી, શક્તિઓથી, તોમરોથી અને બીજાં કેટલાંએક વિવિધ જાતનાં પાણી પાયેલાં ઉત્તમ હથિયારોથી વ્યાપી ગયું હતું. ત્યાં વિચિત્ર તરેહતરેહનાં આકારનાં કવચો, ભાંગી પડેલા વિચિત્ર રથો તેમ જ મરણ પામેલા હાથીઓ તથા ઘોડાઓ ઉભરાઈ રહ્યા હતા. તેમાં પર્વત સરખા રથો, યોદ્ધાઓ તથા ધન્યો નાશ પામવાથી ખાલી પડ્યા હતા અને સવાર વિનાના થયેલા તથા અત્યંત ત્રાસ પામેલા

ઘોડાઓ તેમને આમતેમ તાણી જતા હતા. વળી એ રણભૂમિ હણાઈ ગયેલા વીરોનાળા પવનવેગી તથા અલંકૃત ઘોડાઓથી, પાડી નાખવામાં આવેલા પંખાઓથી, કવચોથી, ધન્યોથી, છત્રોથી, અલંકારોથી, વસ્ત્રોથી, સુગંધી-થી, પુષ્પમાળાઓથી, હારોથી, સુકુટોથી, પાઘડીઓથી, ધૂધરીઓથી, છાતી પર ધારણ કરવાની મણિમય કંઠીઓથી અને શિરપેચોથી ભરાઈ ગયું હતું. આમ ભરાઈ ગયેલું તે રણક્ષેત્ર જાણે તારાગણોથી ભરાઈ ગયેલું આકાશ હોય તેમ દેખાતું હતું. ^{૪૩-૪૯} તે પછી દુર્યોધન અને નકુલની ભેટભેટ થઈ. તેઓ બન્ને યોદ્ધાઓ ક્રોધ અને અમર્ષમાં આવી ગયા હતા. ^{૫૦} હે મહારાજ ! હર્ષમાં આવી ગયેલા માદ્રીના પુત્રે સેંકડો બાણો મૂકીને તમારા પુત્રને કાબી તરફ લાવી મૂક્યો, એટલે ત્યાં બેઠેલાં સૈન્યોમાં મોટા કાલા-હલ થઈ રહ્યો. ^{૫૧} આમ પોતાના કાકાના છોકરા-એ પોતાને યુદ્ધમાં કાબી તરફ કરી મૂક્યો, તે દુર્યોધનથી સહન થયું નહિ. તેથી હે મહારાજ ! તમારો પુત્ર પણ ક્રોધમાં આવી જઈને તે નકુલને પણ કાબી તરફ મૂકવાને શીઘ્ર ઉપાયો કરવા લાગ્યો; પરંતુ જતજતની યુદ્ધની રીતિઓને અણુનારો તેજસ્વી નકુલ પોતાને કાબી તરફ લઈ જવા ઉપાય કરી રહેલા તમારા પુત્રને બાણો મૂકીમૂકીને સર્વ તરફથી અટકાવવા લાગ્યો તથા પીડવા લાગ્યો. થોડો સમય જતાં તો નકુલે દુર્યોધનને રણમાંથી હાંકી જ કાઢ્યો. તે જોઈ સર્વ સૈન્યો નકુલનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. એ વેળા પોતાનાં સર્વ દુઃખોનું સ્મરણ કરી નકુલે તમારા પુત્રને કહ્યું કે, 'અલ્યા ઓ દુર્યોધન ! બેસો રહે, બેસો રહે, નાસે છે ક્યાં ?' હે રાજ ! ખરું એતાં તમારા દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે જ આ સમય આવી પહોંચ્યો છે. ^{૫૨-૫૫}

અધ્યાય ૧૮૮મો મોટા મોટા યોદ્ધાઓની લેટ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો દુઃશાસનઃ ક્રુદ્ધઃ સહદેવમુપાદ્રવત્ ।

રથવેગેન તીવ્રેણ કંપમશિવ મેદિનીમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી ક્રોધે ભરાયેલો દુઃશાસન રથના તીવ્ર વેગથી પૃથ્વીને કંપાવતો કંપાવતો સહદેવ સામે ધસ્યો.^૧ એટલે તરત જ શત્રુકર્ષણ સહદેવે એક બદલખાણ મૂક્યું અને તેના સારથિના મસ્તકને ઉપરના ટોપની સાથે છેદી નાખ્યું.^૨ એ વેળા સહદેવે એ કાર્ય એટલી બધી ઝડપથી કર્યું હતું કે, દુઃશાસન અથવા દ્રૌપદ સૈનિકને પણ તે સારથિના શિરચ્છેદની ખબર પડી નહિ.^૩ પરંતુ જ્યારે છૂટી લગામવાળા ઘોડાઓ પોતાને ફરે તેમ જવા લાગ્યા, ત્યારે દુઃશાસને બહુધે કે, સારથિ મરણ પામ્યો છે. હવે દુઃશાસને પોતે જ ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લીધી અને અશ્વશિક્ષામાં કુશળ એવા તે મહારથી ઝપાટાબંધ સુંદર તથા અદ્ભુત યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૪,૫} ત્યારે સ્વપક્ષના યોદ્ધાઓ તથા શત્રુઓ સુદ્ધાં દુઃશાસનના તે કર્મનાં વખાણ કરવા લાગ્યા; કારણ કે સારથિ મરણ પામ્યો હતો, છતાં તે નિર્જયંત્રી પેઠે રથમાં એસીને રણમાં ધૂમતો હતો.^૬ પેલી તરફથી સહદેવ તો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને દુઃશાસનના ઘોડાઓને છાઈ જ દેતો હતો; એટલે બાણોથી પીડાયેલા તે ઘોડાઓ ઉતાવળા ચેતરફ નાસવા લાગ્યા.^૭ આથી દુઃશાસને ધનુષ્યને પકડ્યું મૂક્યું અને ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લીધી. આમ વારંવાર ધનુષ્ય લઈને પરાક્રમ કરતો તથા પુનઃ ધનુષ્ય છોડી દઈ ઘોડાઓની લગામ હાથમાં પકડતો દુઃશાસન લગ્ન્યે બંતો હતો. તે વખતે માદ્રીપુત્ર સહદેવ સમયનો લાજ લઈને સંખ્યાબંધ બાણો મૂકતો હતો અને

તેને હાંધી દઈ રહ્યો હતો. ત્યાં કણું તમારા પુત્રનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આવી પહોંચ્યો. એટલે પેલી તરફથી ભીમસેન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ધનુષ્યને કાન સુધી એંચીને ત્રણ બાણો મૂક્યાં અને કણુંની છાતીમાં તથા બન્ને બાહુઓમાં પ્રહાર કરી ગર્જના કરી.^{૮-૧૦} તે પ્રહારની સાથે જ કણું માર મારેલા સર્પની પેઠે ભીમસેન તરફ ફર્યો અને તેને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અટકાવવા લાગ્યો.^{૧૧} હવે ભીમ તથા કણુંનું ઘુમુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તે બન્ને મોટા આખસાની પેઠે ગર્જનાઓ કરતા હતા અને ડોળા ફાડીફાડીને એકબેકને ભેઈ રહ્યા હતા.^{૧૨} જખરાં ધસારા કરીને તેઓ ક્રોધપૂર્વક એકબીજા ઉપર તૂટી પડતા હતા. સામસામા બાજેલા તે યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓને જ્યારે બાણોની ખોટ પડી, ત્યારે તેમનું ગદાયુદ્ધ ચાલુ થયું. કે રાજન્ય ત્યાં ભીમસેને ગદાનો પ્રહાર કરી કણુંના રથ, છોટડા વગેરેના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા, તે એક આશ્ચર્ય જેવું બન્યું હતું. હવે વીર્યવાન રાધાપુત્રે ભીમસેનની ગદાનો નાશ કરી તેના રથ પર સામે ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને ભીમસેનની ગદાને સાંગી પણ નાખી. એટલે ભીમસેને પુનઃ વજનદાર એવી એક બીજી ગદા કણું તરફ ફેંકી.^{૧૩-૧૪} કણું તે ગદાને પણ અનેક સુંદર પૂંખવાળાં પીછાં બાધેલાં બાણો વડે પામી ધકેલી દીધી, એટલે તે ગદા ભીમસેન તરફ પાછી ફરી.^{૧૫} મંત્રોથી હણાયેલી બાણે નાગલુ દોમ તેમ કણુંનાં બાણોથી ધકેલાયેલી તે ગદા ભીમસેન તરફ ધસી, એટલે તેના પ્રહારથી ભીમસેનનો મદાન ભંગ ઠડઠડ કરતો પૃથ્વી પર આવી પડ્યો અને તેનો સારથિ મૂરઝાંચી એમાન યદ્ દમ્બી પડ્યો. પછી મદાનખતન ભીમસેને કોતપૂર્ણ યદ્ કણુંને આડ બાણો માર્યાં. 'તણી દે, ભારત! શત્રુપીરોનો નાશ કરનારા તે બીમે 'બીખ' તીખાં

આણું મૃત્યાં અને દસનો દોષ નેવો દોષ કરીને તેણે કણના ધ્વજ, ધનુષ્યો તથા ભાયાના કક્કડા કરી નાખ્યા. ત્યાં દે ભારત ! કણે પણ સોનેરી પીડનાળું બીજું એક દુરાસદ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું.^{૧૮-૨૧} હવે રાધાનંદન કણે રચની ધરી જેવડાં મોટાં બાણો ફેંકીને બીમસેનના રીંછવણી ઘોડાઓને તથા બન્ને પૃથ્વસદા સાથે સારથિને ઝડપથી મારી નાખ્યા.^{૨૨} પોતાના રથનો એ રીતે વિનાશ થયો, એટલે સિંહ જેમ પર્વતના શિખર પર ચઢી જાય, તેમ રથરહિત થયેલો શત્રુદમન બીમસેન નકુલના રથ પર ચઢી ગયો.^{૨૩} આ બાણ બીજી તરફ મહારથી દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન અદ્ભુત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. દે રાજેન્દ્ર ! તે બન્ને આચાર્ય-શિષ્ય યુદ્ધમાં અન્યોન્યના પર પ્રહાર કરી રહ્યા હતા. ઝડપથી બાણોનું સંધાન કરીને ઉતાવળા ઉતાવળા બાણોને ફેંકીને અને રથોને અનેક માર્ગોમાં ધુમાવીને તે બન્ને જણા મનુષ્યોનાં નેત્રોને તથા મનને મોહિત કરી નાખતા હતા. દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વેળા સર્વ ચોદાઓ યુદ્ધ કરતા અટ્ટી પડ્યા હતા અને તેઓ પૂર્વે કદી નહિ એવેલું યુરુ-શિષ્યનું એ યુદ્ધ નિહાળવા લાગ્યા.^{૨૪-૨૬} તે બન્ને વીરો સેનાના મધ્યમાં જાતજાતના રથ-માર્ગો પ્રકટ કરતા હતા અને એકમેકને હાબી બાણુ લાવવા મથતા હતા.^{૨૭} સર્વ ચોદાઓ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઈને તેમનું પરાક્રમ જોઈ રહ્યા હતા દે મહારાજ ! જેમ કોઈ એક માંસના કુકડા માટે આકાશમાં બે બાજપક્ષીઓનું યુદ્ધ થાય, તેમ તે અર્જુન તથા દ્રોણાચાર્યનું મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. અર્જુનનો પરાજય કરવા માટે દ્રોણાચાર્ય જ જ કર્મ કરી રહ્યા હતા, તેનો તેનો પાંડુપુત્ર અર્જુન તત્કાળ વિનાશ કરી નાખતો હતો. આમ યુદ્ધની એક જ અવસ્થામાં દ્રોણાચાર્ય જ્યારે અર્જુનથી વધી શક્યા નહિ, ત્યારે અર્જુન

માર્ગોમાં કુશળ એવા તે આચાર્યે દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી એંદ્ર, પાદુપત, ત્વાષ્ટ્ર, વાયવ્ય અને વારણ આદિ જે જે અસ્ત્ર છૂટતું હતું, તેનો અર્જુન નાશ કર્યો જતો હતો. આ રીતે પાંડુપુત્ર અર્જુન તેમનાં સર્વ અસ્ત્રોનો વિધિપૂર્વક અસ્ત્રો મુખીને નાશ કરવા લાગ્યો; ત્યારે દ્રોણગુરુ એથી પણ અધિક પરાક્રમ-વાળાં પરમ દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી અર્જુનને છાઈ દેવા લાગ્યા. જય મેળવવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્ય અર્જુન પર જે જે અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરતા હતા, તે અસ્ત્રોના વિધાત કરવા માટે અર્જુન પણ સામો તે જ અસ્ત્ર પ્રકટ કરતો હતો. આમ અર્જુને પોતાનાં સર્વ દિવ્ય અસ્ત્રોનો વિધિસર નાશ કરવા માંડ્યો, ત્યારે આચાર્ય દ્રોણ મનમાં ને મનમાં જ અર્જુનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. દે ભારત ! તે શત્રુતાપન દ્રોણગુરુ ત્યાં સર્વ શસ્ત્રવેતાઓમાં અગ્રગણ્ય થયેલા તે શિષ્ય વડે પોતાને પૃથ્વીમાં સર્વોત્કૃષ્ટ માનવા લાગ્યા. અર્જુન સર્વ મહાત્મા વીરપુરુષોની વચ્ચે દ્રોણાચાર્યનું વારણ કરી રહ્યો હતો, છતાં પ્રયત્ન કરી રહેલા તે આચાર્ય મંદ મંદ હસીને પ્રીતિપૂર્વક અર્જુનને અટકાવવા લાગ્યા. તે વેળા હજારો દેવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ અને ઘણા સિદ્ધોના સંઘો દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુનના તે યુદ્ધને જોવાને આકાશમાં આવીને ઊભા રહ્યા હતા. ત્યારે અપ્સરાઓ, યક્ષો તથા ગંધર્વોથી ખીચાખીચ ભરાઈ ગયેલું આકાશ બાણે મેઘમંડળથી છવાઈ ગયું દોષ તેવું શોભાયમાન લાગતું હતું. ત્યાં દે રાજ ! આકાશમાં દ્રોણાચાર્ય તથા અર્જુનની સ્તુતિશ્રવણ અંતર્હિત વાણીઓ વારંવાર સંભળાઈ રહી હતી. દશેય દિશાઓને જનનદ્યમાન કરતાં તે દિવ્ય અસ્ત્રો જ્યારે સામસામાં છૂટી રહ્યાં હતાં, ત્યારે એકઠા મળેલા સિદ્ધો તથા ઋષિઓ

એકે અવાજે કહેતા હતા કે, 'ખરેખર ! આ યુદ્ધને માતૃપ, આસુર, રાક્ષસી, દૈવી કે ગાંધર્વી' કહી શકાય તેમ નથી; પણ આ તો બ્રાહ્મયુદ્ધ જ ગણાય. આતું વિચિત્ર તથા આશ્ચર્યજનક યુદ્ધ આપણે કદી જોયું નથી કે સાંભળ્યું નથી. જુઓને, થોડીવારમાં દ્રોણાચાર્ય અર્જુન કરતાં વધી જાય છે અને થોડીવારમાં અર્જુન દ્રોણાચાર્ય કરતાં વધી જાય છે. આપણે પોતે જો આ બંનેમાં અંતર જોઈ શકતા નથી, તો બીજે કોઈ સામાન્ય વર્ગનો પ્રાણી તો આમાં અંતર ક્યાંથી જોઈ શકે ! જો કદાચ રૂદ્રદેવ પોતે પોતાનાં બે સ્વરૂપો કરી આમ યુદ્ધ કરે, તો જ આ યુદ્ધની ઉપમા મળી શકે તેમ છે. બાકી અન્ય સ્થળે તો આ યુદ્ધ માટે ઉપમા જ નથી. આચાર્ય દ્રોણમાં એકલું જ્ઞાન જ રહ્યું છે, ત્યારે પાંડવ અર્જુનમાં જ્ઞાન તથા યોગ બંને રહ્યાં છે. વળી આચાર્યની અંદર એકલું શૌર્ય જ રહેલું છે, ત્યારે પાંડવ અર્જુનમાં શૌર્ય અને બળ બંને રહેલાં છે. આ બંને મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓને બીજા શત્રુઓ કરી પણ યુદ્ધમાં મારી શકે તેમ નથી. છતાં આ બંને કદાચ ધારે તો દેવો સહિત સર્વ જગતનો પણ સંહાર કરી નાખે તેમ છે. ૧૨૮-૪૧ આમ હે મહારાજ ! પ્રકટ તથા અપ્રકટ રહેલાં સર્વ જૂનો એ તે બંને પુરુષસિંહોને જોઈને કહ્યું. તેવામાં તો મહાશુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યે બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. આથી તે રણમાંનાં સર્વ જૂનોને તથા આકાશમાં અંતર્લિપ્ત રહેલાં દિવ્ય જૂનોને પણ સંતાપ સંતાપ થઈ રહ્યો. ૧૭, ૧૮ તેથી પર્વતો, વનો તથા વૃક્ષો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ રહી, વાયુ તીવ્ર વાવા લાગ્યો અને સાગરો ખળખળી લડ્યા. ન્યારે તે મહાભારતે બ્રહ્માસ્ત્રને ઉગાર્યું ત્યારે પાંડવકૌરવોની બંને સેનાઓમાં સર્વ પ્રાણીઓમાં મોટા ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો. ૧૯, ૨૦ આમ છતાં

હે રાજેન્દ્ર ! અર્જુન ગભરાયો નહિ. તેણે તો સાસું બ્રહ્માસ્ત્ર જ પ્રકટ કરીને દ્રોણાચાર્યના અસ્ત્રોનો નાશ કર્યો તેમ જ સર્વ શાંત કર્યું. ૧૧ આ પ્રમાણે ન્યારે તે બંનેના યુદ્ધનો કોઈ રીતે પાર આવ્યો નહિ, ત્યારે ફરી સંકુલ યુદ્ધનો આરંભ થયો. તેથી તે યુદ્ધ એટલું બધું વ્યાકુળ થઈ ગયું કે, ત્યાં કંઈ જોવામાં પણ ન આવ્યું. આમ હે પૃથ્વીપતિ ! દ્રોણાચાર્ય તથા અર્જુનનું તે તુલ્ય યુદ્ધ ચાલુ થયું, ત્યારે આકાશ અણે મેઘમંડળથી ઢંકાઈ ગયું હોય તેમ બાણઅગ્રોથી ભરાઈ ગયું. તે સમયે કોઈ પણ આકાશચારી પ્રાણી ત્યાં આવ-જા કરતું ન હતું. ૧૨-૧૪

હીત શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતમત દ્રોણવધપર્વમા 'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૮૮મા સમાયે

અધ્યાય ૧૮૯ મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ મગ્ધ ઉવાચ ॥

તસ્મિન્સ્થા વર્તમાને મહાશ્વરસંકલ્પે ।

દુઃશાસનો મહારાજ ઘટયુક્તમયોધયત્ ॥ ૧ ॥

સંજય ગોવ્યો : હે મહારાજ ! ન્યારે હાથી-ઓ, ઘોડાઓ તથા મનુષ્યોનો એ રીતે ઘોર સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે દુઃશાસન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે લડી રહ્યો હતો. ત્યાં સુયર્ણુઝડિત રથમાં જોડેલો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ દુઃશામનનાં બાણોથી અકર્ષાઈ જઈને ડાપી લડ્યો અને તેણે તમારા પુત્રના ઘોડાઓને બાણો વડે ઢાંધી દીરા. હે મહારાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં બાણો વડે છુંદાઈ ગયેલો દુઃશામનનો રથ એક ક્ષણવારમાં તો ધ્વજ અને સારથિ મહિત દેખાતો બંધ થયો. ૧, ૨ હે રાજેન્દ્ર ! મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બાણઅગ્રોથી દુઃશામનને એટલી બધી પીડા થવા લાગી કે, તેનામાં તેની મામે લગા મેદાને પડી ગઈ રહી નહિ. આ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દુઃશામનને બાણો મારી મારીને રથમાંથી

નસાડી મૂડ્યો અને પછી પોતે હજારો બાણો ફેંકતો ફેંકતો દ્રોણાચાર્ય સામે જ યુદ્ધ કરવા આદ્યો ગયો.^{૧૪} ત્યારે આગળ જતાં હાર્દિઝ્યવંશનો કૃતવર્મા તથા તેના ત્રણ ભાઈઓ તેની સામે ચઢી આવ્યા અને એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ જતો અટકાવવા લાગ્યા. એ વેળા પુરયશ્રેષ્ઠ નકુલ તથા સહદેવ બળતા અગ્નિની પેઠે પ્રદીપ્ત થઈ દ્રોણાચાર્ય સામે જતા એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પૃથ્વક્ષક તરીકે પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૧૫} હવે તે સર્વ મોટા મોટા મહારથીઓ (કૃતવર્મા, તેના ત્રણ ભાઈઓ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નકુલ અને સહદેવ) રોષમાં આવીને, વૈયં રાખીને અને મરણને આગવું કરીને સામસામા પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યા ‘હે રાજના! તે સર્વનો આત્મા શુદ્ધ હતો, તેમનું વર્તન શુદ્ધ હતું’ અને સ્વર્ગમાં જવાનું રહેવા ઈર્ષ્યે તેઓ પરસ્પર વિજયની ઇચ્છાથી ખરેખર આયંયુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૬} હે રાજ! શુદ્ધ વંશમાં જન્મેલા તથા શુદ્ધ કર્મોને કરનારા તે વીરપુરુષો ઉત્તમ ગતિને પામવા માટે ને વેળા બરાબર ધર્મયુદ્ધથી જ લડી રહ્યા હતા.^{૧૭} તે સાને યોદ્ધાઓમાં કોઈ અધર્મિષ્ઠ ન હતો, તેમ તેમનું યુદ્ધ પણ જરાય નિંદન ન હતું. એ યુદ્ધમાં ઠણી, નાડીક, ઝેર ચોપરેલું બસ્ત્રિક, સૂચી, કપીશ કે વાંદરાનાં હાડકાંમાંથી બનેલું બાણ અથવા ગાય કે હાથીનાં હાડકાંમાંથી બનાવેલું બાણ, એ અણિયાળું, મલિન અણિવાળું અથવા વક્ર ગતિનું બાણ એક પણ વપરાતું ન હતું.^{૧૮, ૧૯} તે સર્વ યોદ્ધાઓએ શુદ્ધ અને સરળગામી શસ્ત્રો જ ધારણ કર્યાં હતાં અને તેઓ નીતિમય તથા શુદ્ધ યુદ્ધ કરીને ઉત્કૃષ્ટ લોક તથા શ્રીતિને મેળવવાની ઇચ્છાથી જ લડી રહ્યા હતા. એ પ્રમાણે હે રાજ! તમારા પક્ષના ચાર યોદ્ધાઓનું પાંડવપક્ષના ત્રણ યોદ્ધાઓ સાથેનું તે યુદ્ધ યુદ્ધ સર્વ જતના દોષોથી રહિત હતું.

પછી હે રાજના! કૃતવર્મા આદિ તમારા તે ચારે મહારથીઓને નકુલ તથા સહદેવે અટકાવી દીધા, એટલે તે એઈને ઝડપથી અત્રો મૂકનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયો.^{૨૦-૨૧} આમ સિંહ જેવા નકુલ અને સહદેવે જ્યારે એ ચારેય વીરોને અટકાવી દીધા, ત્યારે એ પર્વતો પર જેમ વાયુઓ તૂટી પડે, તેમ તે ચારેય બણા એ બનેના પર તૂટી જ પડ્યા.^{૨૨} આથી રથી-શ્રેષ્ઠ નકુલ તથા સહદેવ તેમનામાંના બબ્બે મહારથીઓ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, એટલે તુરત જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે વળ્યો. હવે હે મહારાજ! આથી યુદ્ધકુર્મદ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી જતો એઈને તેમ જ પોતાના ચાર મહારથીઓ નકુલ તથા સહદેવ સામા લડવામાં રોકાયા છે તે બધું એઈને, કુર્યોધન રથિરતું પાન કરનારાં બાણો ફેંકતો ફેંકતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નના માર્ગ વચ્ચે ધસી ગયો, પણ ત્યાં તો સાત્યકિ તુરત ચઢી આવ્યો.^{૨૩-૨૪} આમ તે બન્ને કુરુ તથા માત્રવંશના પુરયચાર્યો નિર્ભય થઈને પરસ્પર સમીપમાં આવી ગયા અને હસતા હસતા યુદ્ધ માટે બેઠ્યા.^{૨૫} એ વેળા તે બન્ને પોતાની બાદયા-વસ્થાનાં ચરિત્રોનો વિચાર કરીને પ્રસન્ન થઈ રહ્યા હતા અને વારવાર મુખ મલકાવીને એકબીજા સામે નેતા હતા.^{૨૬} પછી કુર્યોધનરાજ પોતાના પ્રિય મિત્ર સાત્યકિને પોતાના વર્તનથી નિંદા કરતો કરતો કહેવા લાગ્યો:^{૨૭} ‘હે મિત્ર! ક્રોધ, લોભ, મોહ, અમર્ષ, જ્ઞાનર્મ તથા ઔરસ-બળને ધિક્કાર હજે’^{૨૮} આથી જ હે શાનિ-પુંગવ! તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા ખડો થયો છે અને હું તારી સામે યુદ્ધ કરવા ખડો થયો છું. છતાં તું મને મારા પ્રાણો કરનારો અધિક પ્રિય છે. એટલું જ નહિ પણ મારી માલિશીના જ જ ભોગો છે તે અને હું પોતે પણ સદાને માટે

તારા છીએ.^{૨૪} આપણા ભૂતકાળમાં જે જે બાળ-ચરિત્રો થયાં છે, તે તે બધાં આ સમયે મને સાંભરી આવે છે. પણ હાય ! આ રણગણમાં સામસામા આવતાં આપણાં તે સર્વ બાળચરિત્રો ખરી ગયાં છે.^{૨૫} હે સાત્વત ! ક્રોધ અને લોભથી બીજું શું કળ આવે ? તેના કળરૂપે આજ આપણી વચ્ચે આ યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું છે. 'દુર્યોધને રણભૂમિ પર આ રીતે કહ્યું, ત્યારે પરમ અસ્થોને જાણનારે સાત્યકિ તીક્ષ્ણ બાણો ઉગામીને હસતો હસતો બોલ્યો : 'હે રાજપુત્ર ! આ કંઈ રાજસભા નથી અથવા આચાર્યનું ઘર નથી કે, ત્યાં એકઠા મળીને આપણે તે સમયના જેવી રમતગમતો કરી શકીએ !'

દુર્યોધન બોલ્યો : હે શિનિપુંગવ ! આપણી બાલ્યાવસ્થાની તે રમતગમત ક્યાં ચાલી ગઈ અને આ યુદ્ધ વળી ક્યાંથી ઉપસ્થિત થયું ? આ બધો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, કાળની ગતિ અકળ છે. અરેરે ! ધન મેળવીને અથવા ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરીને આપણે શું કરવાનું છે ? કેમ કે અહીં એકઠા મળેલા આપણે બધા કેવળ ધનના લોભથી જ લડી રહ્યા છીએ !

સંજય બોલ્યો : રાજ દુર્યોધન જ્યારે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, ત્યારે સાત્યકિ પુનઃ કદેના લાગ્યો કે,^{૨૬-૩૦} ક્ષત્રિયોના આચાર સંદા-કાળ આવે જ હોય છે. પ્રસંગ આવતાં તે શુરુઆ સામે પણ લડે છે. માટે હે રાજ ! હું તને જો ખરેખરો પ્રિય હોઈ તો તું મને મારી નાખ. લે, નિશંક ન કર. એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારે લીધે હું પૃથ્વિવંતોના દિવ્ય લોકમાં જઈ. તારામાં જટલી શક્તિ અને જટલું બળ હોય, તેને તુરત મારા પર આજ દેખાડી દે.^{૩૧,૩૨} મિત્રો પર આવનારા મદાન સંકટને જોવાની મારી છાછા નથી. આ પ્રમાણે ખુલ્લેખુલ્લું કહી-

ને સાત્યકિએ ઉત્તર આપ્યો અને અવ્યય ધર્મને તે તત્કાળ દુર્યોધન સામે આવી ખડો થયો. તેણે પોતાના પર જરાયે દયા કરી નહિ, ત્યારે તમારા પુત્રે પણ પોતાની સામે આવેલા તે મહાબાહુને યુદ્ધ માટે સ્વીકારી લીધો.^{૩૩,૩૪} હે રાજન ! તમારા પુત્રે બાણો મૂકીને તે સાત્યકિને વધાવી લીધો. હવે ક્રોધાયમાન થયેલા હાથી અને સિંહનું જીવું ધોર યુદ્ધ થાય છે, તેવું જ કરુ તથા માધવવંશમાં સિંહ સમાન તે બનેતું ધોર યુદ્ધ ચાલુ થયું. કોપેલા દુર્યોધને ધનુષ્યને કાન સુધી લાંબું ખેંચીને દશ બાણો છોડ્યાં અને યુદ્ધકુંદ સાત્યકિને વીધી નાખ્યો, એટલે સાત્યકિએ પણ બાણો વડે તેને સામો વીધી નાખી બીજાં ટેટલાંએક બાણોથી છાઈ દીધો. એટલું જ નહિ પણ તેણે પુનઃ પચાસ બાણો મારીને દુર્યોધનને બીજાં ચાળીસ બાણોનો માર માર્યો. હે રાજ ! રણમાં સાત્યકિનો આવો ઝપાટો જોઈને તમારો પુત્ર ખડખડાટ હસ્યો અને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચી છોડવામાં આવેલાં તીક્ષ્ણ ત્રીસ બાણો મારી તેણે તેને વીધી નાખ્યો. વળી તેણે શુરપ્રબાણ મૂકી તેના ધનુષ્યના બે કડકા કરી નાખ્યા.^{૩૫-૩૮} ત્યાં ઝડપી હાથવાળા તે સાત્યકિએ તુરત બીજું દશ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તમારા પુત્ર પર બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૪૦} પોતાનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાથી આમ એકએક પડતી તે બાણપંક્તિને રાજ દુર્યોધને કટકટકા કરી નાખી. આ જોઈ મનુષ્યો દ્રાક્ષાદત્ત મગાવી રહ્યા.^{૪૧} વળી, તેણે વેગપૂર્વક તોતિર બાણો મૂકીને સાત્યકિને ખૂબ પીડના માંડ્યો. તે સર્વ બાણો મુવલુંની પૂંખવાળાં દત્તાં, મગાણ પર પડેલાં દત્તાં અને તે કાન મુખી ખેંચેલા ધનુષ્ય-માંથી જોડામેર નીકળ્યાં દત્તાં.^{૪૨} દુર્યોધન વળી પાડો બાણોનું મંદાન કરતો દનો, નેરામાં તો

સાત્યકિએ તેના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું ને વધારા
માં ઝપાટાબંધ બાણો મૂકી તેને વીધી નાખ્યો.
હે મહારાજ! સાત્યકિના તે છેલ્લા પ્રહારથી
દુર્યોધન ગાઢ વીંધાર્ધ ગયો, તેથી તેનાં બાણો વડે
વ્યથિત અને પીડિત થઈને તે બીજા રથી સામે
ફર ચાલ્યો ગયો.^{૪૩, ૪૪} પછી થોડી વિશ્રાંતિ લઈ
તે ફરી સાત્યકિ સામે ચઢી આવ્યો અને તેના રથ
સામે જાયાબંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યો.^{૪૫} ત્યારે
સાત્યકિ પણ દુર્યોધનના રથ સામે બાણો છોડવા
લાગ્યો. હે રાજા! આ રીતે તે સંકુલ યુદ્ધ થઈ
રહ્યું હતું.^{૪૬} તે વેળા ફેંકવામાં આવેલાં એ બાણો
ન્યારે પ્રાણીઓ પર પડતાં હતાં, ત્યારે ત્યાં મોટી
ઘાસની ગંજીઓમાં સળગી રહેલા અગ્નિના જ્વો
મહાન કંડકકાટ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૭} તે બંને
વીર પુરોષોના હજારો બાણોથી પૃથ્વીતલ ઢંકાર્ધ
ગયું હતું અને આકાશ પણ અગમ્યસ્વરૂપ થઈ
પડ્યું હતું.^{૪૮} યુદ્ધમાં રથીશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને દુર્યો-
ધનના કરતાં ચડિયાતો ઝેઈને કહ્યું હતાવળે
હતાવળે તમારા પુત્રની રક્ષા કરવા માટે ત્યાં
ચઢી આવ્યો.^{૪૯} પણ બીજી તરફ ઊભેલો મહા-
બળવાન ભીમસેન તેને સાંખી શક્યો નહિ અને
તે પણ હતાવળે હતાવળે કહ્યું સામે ધાયો
તેમ જ ઘણાં બાણો ફેંકવા લાગ્યો.^{૫૦} ત્યાં કહેવું
હસનાં હસનાં તેનાં તીક્ષ્ણ બાણોનો વિનાશ
કરી નાખ્યો અને તેના ધનુષ્યનાં તથા સાંધેલાં
બાણોના કટકેકટકા કરી નાખ્યા વળી તેણે તેના
સારથિને પણ મારી નાખ્યો.^{૫૧} આથી પાંડુપુત્ર
ભીમસેનને અત્યંત દ્રોષ ચઢી આવ્યો. તેણે ગદા
લીધી અને પોતાના શત્રુ કર્ણના ધ્વજ, ધનુષ્ય
તથા સારથિને રણમાં ફેંચી નાખ્યાં.^{૫૨} વળી
મહાબળવાન ભીમસેને કર્ણના રથનું એક પેદું
પણ ખાંગી નાખ્યું. આમ પોતાના રથનું પેદું
ખાંગી પડ્યું, છતાં કર્ણે લગારે કંધ્યો નહિ, પણ

મોટા પર્વતની પેઠે અડગ ઊભો રહ્યો.^{૫૩} સૂર્યના
એક પેડાવાળા રથને જમ તેના સાતેય ઘોડાઓ
ખેંચે છે, તેમ કર્ણના એક પેડાવાળા રથને
તેના ઘોડાઓ ઘણા વખત મુઠ્ઠી આગળ ને
આગળ ખેંચી જતા હતા.^{૫૪} કર્ણથી આ સહુ
ગયું નહિ, એટલે તે તરેહતરેહની બાણજાળો
મૂકીને તથા જાતજાતનાં શસ્ત્રો વાપરીને ભીમ-
સેન સામે લડવા લાગ્યો.^{૫૫} તે વખતે ભીમ-
સેન પણ દ્રોધાયમાન થઈને તેની સામે બરાબર
રીતે લડી રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે ન્યારે તેમનું
યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે દ્રોધાયમાન થયેલા
ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા પાંચાલો
પ્રત્યે તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ મત્સ્ય યોદ્ધાઓ પ્રત્યે આ
પ્રમાણે કહ્યું: ‘અરે યો યોદ્ધાઓ! જુઓ, જુઓ
આપણા બહારના પ્રાણરૂપ છે અને જુઓ આપણા
મરનરૂપ છે, તે આ પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારથી યોદ્ધાઓ
કૌરવ યોદ્ધાઓ સામે લડી રહ્યા છે. તો પછી તમે
બધા મૂઢ અને બેમાન જવા થઈને અહીં શું ઊભા
રહ્યા છો?’^{૫૬-૫૮} ન્યાં એ આપણા મહારથીઓ
લડી રહ્યા છે, ત્યાં તમે પણ ક્ષાત્રધર્મને આગળ
ઠરી, ભયરહિત થઈને જુઓ અને યુદ્ધ કરો.^{૫૯}
લડતાં લડનાં તમે એ માર્યા જશો તો તમે
છટ ગતિને પામશો અને એ વિજય મેળવશો
તોપણ પુષ્કળ દક્ષિણાઓવાળા ઘણા યજ્ઞો-
યજ્ઞન કરીને છટ ગતિ મેળવશો.^{૬૦} અથવા તો
કદાચ માર્યા જ જશો તોપણ દેવોને સ્વરૂપે થઈ
તમે પુષ્કળ દિવ્ય લોહાને પામશો.’ રાજ યુધિ-
ષ્ઠિરની એ પ્રેરણા થતાં તે સર્વ વીર મહારથીઓ
યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા અને ક્ષાત્રધર્મને આગળ
કરી હતાવળા હતાવળા દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી
ગયા. પછી એકત્ર થયેલા તે પાંચાલયોદ્ધાઓ
ન્યારે એક તરફથી દ્રોણાચાર્ય પર તીક્ષ્ણ બાણો-
નો મારો ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે બીજી તરફથી

ભીમસેન આદિ મહારથીઆ તેમને આસપાસથી ઘેરી વળ્યા. એ વેળા પાંડુપુત્રોમાંના ત્રણ કુટિલ યુદ્ધ કરનારા મહારથીઆ ત્યાં દ્રોણાચાર્ય સામે હતા. ત્યાં નકુલ, સહદેવ અને ભીમસેન એ ત્રણેય જણા મોટી યૂએ પાડી પાડીને અર્જુનને કહેવા લાગ્યા : 'અરે આ અર્જુન ! તું જલદી આ તરફ ધસારે કર અને અહીં ઊભેલા કૌરવોને દ્રોણાચાર્ય પાસેથી દૂર હાંપી કાઢ; એટલે પાંચાલો રક્ષકારહિત થયેલા દ્રોણાચાર્યને નિર્વિઘ્ન મારી શકે.' તે સાંભળી અર્જુનને એકાએક કૌરવો સામે ધસારે કર્યો. ૧૨-૧૪ પણ હે ભારત ! એ પંદરમે દિવસે વીર દ્રોણાચાર્ય તો એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંચાલોનો જ બળપૂર્વક નાશ કરી રહ્યા હતા. ૧૬

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન દ્રોણવધપર્વમાં 'સંકલ્પ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૮૬ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૦ મો

દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામાના વધની શંકા

॥ સજય ઉવાચ ॥

પંચાલનાં તત્તો દ્રોણોઽપ્યકરોત્કદનં મહત્ ।
યથા ક્રુદ્ધો રણે શક્નો દાનવાનાં ક્ષયં પુરા ॥ ૧ ॥

સંજય ઓલ્યો : જમ પૂર્વે દેવાસુરના રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા ઈંદ્રે દાનવોનો મહાન ક્ષય કરી નાખ્યો હતો, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્ય પણ પાંચાલોનો મહાન ક્ષય કરી નાખ્યો. ૧ હે મહારાજ ! તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યના અશ્વથી ચોદા-આનો સંહાર થઈ ગયો હતો, છતાં કટલાએક રણધીર મહારથીઆ દ્રોણાચાર્યથી ત્રાસ પામતા ન હતા. ૨ તે સર્વ મહારથી પાંચાલો તથા સંજયો તો યુદ્ધ કરતા કરતા દ્રોણાચાર્ય સામે જ યુદ્ધ માટે ધસ્યા ગયા હતા. ૩ તે સર્વ પાંચાલો જ્યારે બાણોની વૃષ્ટિઓથી ચારે બાજુ ઢંકાઈ ગયા હતા અને કુટાઈ ગયા હતા, ત્યારે તેમનો બચકર નાદ ત્યાં સંભળાતો હતો. ૪ મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય જ્યારે

પાંચાલોનો સંહાર કરવા માંડ્યો અને જ્યારે તેમનાં અશ્વો સંઘામમાં પ્રકટ થવા લાગ્યાં, ત્યારે પાંડવોમાં પણ ભયનો પેસારો દાખલ થયો. ૫ હે મહારાજ ! જ્યારે પાંડવોએ તે યુદ્ધમાં પોતાના ઘોડાઓનો, હાથીઓનો તથા ચોદાઓનો મોટો સંહાર થઈ રહેલો જોયો, ત્યારે તેમની વિચ્ચની આશા પણ નિરાશામાં બદલાઈ ગઈ. ૬ ત્યારે શુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા : 'શિશિરઋતુની આખરે પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જેમ ધાસની ગંજીને બાળી મૂકે છે, તેમ પરમ અસ્યોને જાણુનારા આ દ્રોણાચાર્ય શું અમને બધાને તો નહિ ખપાવી નાખે ? કાઈ પણ ચોદો આ દ્રોણાચાર્યની સામે યુદ્ધમાં એકીટરો જોવાને પણ સમર્થ નથી, તો તેમની સામે યુદ્ધ કરવા તો ક્યાંથી જ સમર્થ હોય ? વળી આ ધર્મવેત્તા અર્જુન તો તેમની સામે કદી લડે તેમ નથી જ. ૭, ૮ ત્યાં દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી પીડિત થયેલા પાંડવોને જોઈને તેમના કંઠ્યાણમાં નિત્ય તત્પર રહેનારા કૃશ્ણે અર્જુનને કહ્યું : ૯ 'ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા આ દ્રોણાચાર્યના હાથમાં જ્યાં સુધી ધનુષ્ય છે, ત્યાં સુધી ઈંદ્ર સહિત દેવો પણ સંઘામમાં તેમને જીતી શકે તેમ નથી. ૧૦ બાકી જે તેમને સંઘામમાં શસ્ત્રહીન કરવામાં આવે, તો મનુષ્યો પણ તેમનો નાશ કરવા શક્તિમાન થઈ શકે. માટે હે પાંડવ ! આ સમયે ધર્મને પડતો મૂશીને જ્ય મેળવવાનો કાઈ ઉપાય શોધી કાઢ. ૧૧ એટલે સુવર્ણના રથવાળા આ દ્રોણાચાર્ય આપણા સર્વનો રણમાં નાશ ન કરી નાખે. હું ધારું છું કે, અશ્વત્થામાનું મરણ થતાં આ દ્રોણાચાર્ય કદી યુદ્ધ નહિ કરે. ૧૨ એ માટે આપણામાંના કાઈ માણસ 'અશ્વત્થામા રણમાં મરી ગયો એમ તે આચાર્યને કહે. ૧૩ શ્રીકૃષ્ણની આ યુક્તિને અર્જુનને પસંદ કરી નહિ. ૧૪ બાકીના સર્વ ચોદાઓને તો એ

યુક્તિ ગમી ગઈ અને રાજ યુધિષ્ઠિરે પણ માંડ માંડ એ વાત સ્વીકારી. પછી દે રાજા ! મહાબાહુ ભીમસેને પોતાના સૈન્યમાં રહેલા અશ્વત્થામા નામના એક મહાન હાથીને ગદા વડે મારી નાખ્યો. તે હાથી માલવ દેશના ઈંદ્રવર્મા નામના એક રાજાનો હતો અને શત્રુઓનો વિનાશ કરવામાં તે અતિ ધોરકર્મી હતો. તે પછી ભીમસેન શર- માતો શરમાતો દ્રોણાચાર્ય પાસે રણક્ષેત્રમાં આવ્યો અને ‘અશ્વત્થામા હણાયો, અશ્વત્થામા હણાયો’ એમ મોટીથી ખૂમો પાડવા લાગ્યો. ^{૧૪-૧૬} વાસ્તવિક રીતે તો ‘અશ્વત્થામા નામનો હાથી જ હણાયો છે,’ આવું મનમાં સમજીને પણ ભીમસેન તે સમયે અસત્ય વચન બોલ્યો હતો. ^{૧૭} તે અતિ અપ્રિય ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને દ્રોણાચાર્યને મનમાં ઘણું ખેદ થયો અને જગમાં પડેલી માટીની પેઠે તેમનાં ગાત્રો ઢીલાં પડી ગયાં. ^{૧૮} પણ તેમને પોતાના પુત્રના વીર્યની બરાબર ખબર હતી, તેથી તેમને ભીમસેનનાં વચન અસત્ય હોવાની શંકા થઈ અને માત્ર ‘અશ્વત્થામા હણાયો’ એ વચન સાંભળવાથી તેમની ધીરજ છૂટી ગઈ નહિ. ^{૧૯} પછી એક ક્ષણવારમાં પુનઃ ભાનમાં આવીને તેમણે હાથ ધરી અને મનમાં વિચાર કર્યો કે, ‘મારો પુત્ર શત્રુઓથી અસહ્ય છે. ^{૨૦} આવો વિચાર કરી બરાબર સ્વસ્થ થઈ તે દ્રોણાચાર્ય પોતાના કાળસ્વરૂપ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આગળ ધસ્યા અને તેમણે કંકપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં એકહજાર તીક્ષ્ણ બાણો- ની તેના પર વૃષ્ટિ કરી. ^{૨૧} સામેથી પાંચાલોના વીસહજાર શરા યોદ્ધાઓ પણ સંઘામમાં એ રીતે ધૂમી રહેલા દ્રોણાચાર્ય પર સર્વ તરફથી બાણ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ^{૨૨} દે રાજા ! જન મેધમંડળથી ઘેરાયેલા સૂર્યને વર્ષાઋતુમાં જોઈ શકાતો નથી, તેમ બાણોના ઢગ તળે દટાઈ ગયેલા એ મહારથી

દ્રોણાચાર્યને પણ ત્યારે અમે જોઈ શકતા ન હતા. ^{૨૩} પરંતુ મહારથી શત્રુતાપન દ્રોણાચાર્યે તો પાંચાલોનાં તે સર્વ બાણોનો નાશ કરી નાખ્યો અને અનર્થમાં આવી જઈ તેમણે તે શરા પાંચા- લોનો સંહાર કરી નાખવા માટે બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. એ વેળા એ અત્રથી સર્વ સૈનિકોના સંહાર કરતા તે દ્રોણાચાર્ય અતિશય તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યા. ^{૨૪, ૨૫} તેઓ અનેક પાંચાલયોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને એ મહારણમાં પાડવા લાગ્યા. તેમણે મોટા મોટા પરિધ સરખા અને સુવર્ણના અલંકારો- થી શોભી રહેલા સંખ્યાબંધ બાહુઓને કાપવા માંડ્યા. ^{૨૬} આમ દ્રોણાચાર્યે મારી નાખેલા ઘણા રાજાઓ પતનથી તૂટી પડેલાં વૃક્ષોની પેઠે રણ- ભૂમિ પર પછડાવા લાગ્યા. ^{૨૭} ત્યાં હે ભારત ! ઘણા હાથીઓ તથા સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ ટપોટપ પડતા હતા, તેથી પૃથ્વી માંસ તથા લોહીના કાદવવાળી થઈ ગઈ તેમ જ જવાબવાવાને માટે અયોગ્ય થઈ પડી. જોતજોતામાં પાંચાલોના વીસ- હજાર સ્ત્રીયોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા અને પોતે ધુમાડા વિનાના બળતા અગ્નિની પેઠે તેજોમય જણાતા રણમાં ઊભા રહ્યા. વળી ક્રોધાયમાન થયેલા પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે એક ભદ્ર જાતનું બાણ મૂકી વસુદાનના મસ્તકને ધડ પરથી જુદું પાડ્યું. તેમણે ત્યાં પાંચસો મત્સ્યયોદ્ધાઓનો, છ હજાર સુંજયયોદ્ધાઓનો, દશ હજાર હાથીઓનો તથા દશ હજાર ઘોડાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. ^{૨૮-૩૧} આમ, દ્રોણાચાર્યે ક્ષત્રિયોના મૂળથી ઘાણ કાઢી નાખવા માટે તૈયાર થયા હતા, એ જોઈને હવ્ય- વાહ આદિ ઋષિઓ ઉતાવળા ઉતાવળા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ^{૩૨} વિશ્વામિત્ર, જમ્બહવિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અત્રિ, સિક્ત, પૃશ્નિ, ગર્ગ, વાલ- મિલ્ય, મરીચિપ, ભૃગુ, અગિરા અને સૂક્ષ્મ તથા બીજા કેટલાએક મહર્ષિઓ દ્રોણાચાર્યને બ્રહ્મલોક-

માં લઈ જવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ બધા રણને શોભાવનાર એ દ્રોણાચાર્યને હૃદયેથીને કહેવા લાગ્યા : 'હે દ્રોણ ! તેં અધર્મથી યુદ્ધ કર્યું છે. હવે તારા મરણનો સમય સમીપ જ છે.^{૩૩-૩૫} માટે હવે તું રણમાં આયુધનો ત્યાગ કર. આ અમે ઊભા છીએ તેમને તું એ. હવે ફરી આવું દૂર કર્મ કરવું તને યોગ્ય નથી. તું વેદો તથા વેદોનાં અંગોને યથાર્થ જાણે છે, સત્ય ધર્મમાં આસક્ત રહેનારો છે અને વિશેષે કરી તું બ્રાહ્મણ છે. માટે તને આવું દૂર કર્મ ઘટવું નથી.^{૩૬, ૩૭} આ અમોઘ બાણોવાળા દ્રોણાચાર્ય ! હવે આયુધને ફેંકી દે અને શાશ્વત માર્ગમાં સ્થિર થા. આ મનુષ્યલોકમાં રહેવાને મારેનો તારો સમય હવે પૂરો થયો છે.^{૩૮} તેં અશ્વને નહિ જાણનારા સંખ્યાબંધ પુરુષોને બ્રહ્માશ્વનો પ્રયોગ કરી તે રણભૂમિ પર બાળી નાખ્યા છે; પણ હે બ્રાહ્મણ ! તેં આ જ કર્મ કર્યું છે, ને ઉત્તમ નથી.^{૩૯} માટે હે દ્રોણ બ્રાહ્મણ ! હવે તું આયુધને રણમાં ફેંકી દે, તું વિલંબ મા કર. હે દ્વિજ ! ફરીવાર તું આવું પાપિષ્ઠ કર્મ કરીશ મા.^{૪૦} એ મહર્ષિઓનાં તે વચનો સાંભળી, ભીમસેનના વચનનો વિચાર કરી અને પોતાના કાળસ્વરૂપ ધૃત્વુજને સામે ઊભેલો ભેઈ દ્રોણાચાર્ય તું મન યુદ્ધ માટે જીતરી ગયું.^{૪૧} પોતાના પુત્રના મરણ સંબંધમાં તેમને મનમાં સંદેહ રહ્યો, તેમને ઘણી ગભરામણ થવા લાગી અને તેમણે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે, 'હું અશ્વત્થામા હણાયો ?'^{૪૨} દ્રોણાચાર્યને મનમાં દૃઢ નિશ્ચય હતો કે, પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિર ત્રણેય લોકોના એશ્વર્ય હતા પણ કદી અસત્ય બોલશે નહિ.^{૪૩} આ કારણથી જ તે દ્વિજશ્રેષ્ઠે બીજા કોઈને ન પૂછતાં યુધિષ્ઠિરાજને જ પૂછ્યું હતું. યુધિષ્ઠિરાજ બાળક હતા ત્યારથી જ દ્રોણાચાર્યને તેમને વિશે સત્ય-

વાદી તરીકે અટલ શ્રદ્ધા હતી.^{૪૪} પછી પૃથ્વીને પાંડવોરહિત કરવાની ઇચ્છાવાળા સેનાપતિ દ્રોણાચાર્યના એ અભિપ્રાયને મનમાં સમજી જઈને ગોવિંદ ગભરાયા, એટલે તેમણે ધર્મરાજને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૪૫} 'આ દ્રોણાચાર્ય જે ક્રોધાયમાન થઈને આજ અર્ધો દિવસ જ યુદ્ધ કરશે, તો નિશ્ચય માનજે કે, આ તમારી સેના વિનાશ પામશે, આ હું સત્ય કહું છું.'^{૪૬} માટે આ સમયે તમે થોડું અસત્ય બોલીને અમારી રક્ષા કરો; કારણ કે કોઈ કોઈ પ્રસંગે સત્યના કરતાં અસત્ય વચન પણ અતિ ઉત્તમ મનાય છે. પોતાના જીવિતને માટે અસત્ય બોલનાર મનુષ્યને પાપ લાગતું નથી.^{૪૭} આ પ્રમાણે તે બન્ને જણ વાતચીત કરતા હતા, તે વેળા ભીમસેન વચમાં જ બોલી ઊઠ્યો : 'હે મહારાજ ! મહાત્મા દ્રોણાચાર્યના વધનો ઉપાય સાંભળ્યા પછી મેં તમારી સેનામાં પ્રવેશ કરતા માલવના રાજા ઇંદ્રવર્માના અશ્વત્થામા નામના ઐરાવત હાથી સરખા એક હાથીને યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મારી નાખ્યો છે. એ હાથીને માર્યો પછી મેં દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને કહ્યું કે, 'હે બ્રહ્મન ! અશ્વત્થામા રણમાં હણાયો છે, માટે તમે યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થાઓ; પણ આ મારાં વાક્યોને એ નરશ્રેષ્ઠે જરાયે માન્યાં નથી.^{૪૮-૪૯} માટે હે રાજન ! આપણા વિજયની ઇચ્છા રાખનારા ગોવિંદનાં વાક્યોને તમે માનો અને દ્રોણાચાર્યને કહો કે, 'અશ્વત્થામા હણાયો છે.'^{૫૦} હે રાજ ! તમે એ એ પ્રમાણે કહેશો તો તે બ્રાહ્મણવર કદી યુદ્ધ નહિ કરે; કારણ કે તમે એક સસંવચની તરીકે આ ત્રણેય લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.^{૫૧} હે મહારાજ ! ભીમસેનનાં તે વચન સાંભળીને તથા શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યોથી પ્રેરાઈને રાજ યુધિષ્ઠિર ભાવિ ભાવને વશ થઈ તેવું અસત્ય બોલવાને પણ તૈયાર થયા.^{૫૨} ને સમયે યુધિષ્ઠિર-

રાજ અસત્યના ભયમાં ફૂળી ગયા હતા, તેમ જ જયની આસક્તિમાં ખૂંપી રહ્યા હતા. આથી દે રાજન! તે દ્રોણાચાર્ય સાંભળે તેમ મોટા સ્વરથી બોલ્યા: 'અશ્વત્થામા હણાયો છે' પણ બહુ ધીમેથી અસ્પષ્ટ રીતે બોલ્યા: 'હાથી હણાયો છે.'^{૫૫} દે રાજન! રાજ યુધિષ્ઠિરનો રથ પ્રથમ સત્યતા પ્રભાવથી પૃથ્વીથી ચાર આંગળ ઝેંચી રહી ચાલતો હતો; પણ તેમણે જ્યાં તે અસત્ય વચન કહ્યું ત્યાં તરત તેમનો રથ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરી રહ્યો અને તેમના ઘોડાઓ પણ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરી રહ્યા.^{૫૬} યુધિષ્ઠિરને મોઢે આવું વાણ્ય સાંભળીને મહારથી દ્રોણાચાર્ય પુત્રના દુઃખને લીધે સંતાપ પામ્યા અને પોતાના જીવિતને વિશે પણ તે નિરાશ થયા.^{૫૭} વળી આકાશમાં ઋષિઓના વાણ્ય પરથી પોતે પોતાના આત્માને મહાત્મા પાંડવોના અપરાધી તરીકે માનવા લાગ્યા. આમ પુત્રને મરણ પામેલો સાંભળી તેમનું ચિત્ત ધણું ઉદાસ થઈ ગયું. ત્યાં દે રાજન! શત્રુદમન દ્રોણાચાર્ય એટલા બધા ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયા કે, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સામે લાગેલો જોઈને પણ તે પ્રથમની પેઠે સુદ્ધ કરી શક્યા નહિ.^{૫૮, ૫૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વા તર્જન દ્રોણવધપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરનું અસત્ય વચન' નામનો અધ્યાય ૧૯૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૧ મો

દ્રોણાચાર્યનું અંતિમ પરાક્રમ

॥ સજય ડવાલ ॥

તં દ્વદ્વા પરમોદ્વિગ્નં શોકોપહતચેતસમ્ ।

પંચાલરાજસ્ય સુતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ સમાદ્રવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: દ્રોણાચાર્યને પરમ ઉદ્વેગ પામેલા અને શોકથી ખિન્ન થયેલા મનવાળા જોઈને, પાંચાલરાજાનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની સામે ધસ્યો.^૧ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને રાજ દ્રુપદે મહાયજ્ઞમાં દેવોને હવિર્ભાગનું અર્પણ કરીને દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ

કરવા માટે પ્રદીપ્ત અગ્નિ પાસેથી મેળવ્યો હતો.^૨ એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મેધ સમાન ગંભીર શબ્દને કરનાર તથા મજાખૂત દોરીવાણું જયશીલ ઘેર ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તે ધનુષ્યમાં અગ્નિની પેઠે અગકતું અને સર્પની પેઠે ઝેરી એવું દિવ્ય અગર બાણ સાંધ્યું. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી જ અગ્નિ સમાન મોટી જ્વાળાઓવાળું તે બાણ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું હતું.^{૩, ૪} એ જોલા ધનુષ્યની દોરીના મંડળમાં રહેલા ને બાણનું તે સમયનું સ્વરૂપ વર્ષાઋતુની આખરમાં પરિવેષ (સૂર્યની આસપાસ થયેલા મંડળ)ના મધ્યમાં પ્રકાશી રહેલા સૂર્ય સરખું દેખાતું હતું.^૫ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જ્યારે પોતાના બળબળતા ધનુષ્યને હાથમાં લીધું, ત્યારે સર્વ સૈનિકો જગતના પ્રલયકાળ ને જ આવી પહોંચેલો માનવા લાગ્યા.^૬ તે ધનુષ્યમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સાંધેલા એ દિવ્ય બાણને જોઈ ને પ્રતાપી દ્રોણાચાર્ય પોતાના શરીરનો અંત આવેલો જ માનવા લાગ્યા.^૭ છતાં દે રાજેન્દ્ર! આચાર્ય તેનું વારણ કરવા માટે પોતાનો બનતો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ એ મહાત્માનાં દિવ્ય અસ્ત્રો એ વેળા પ્રકટ થયાં નહિ.^૮ દ્રોણાચાર્યને લડતાં લડતાં ચાર દિવસ તથા એક રાત્રિ વીતી ગઈ હતી, પણ તે પાંચમા દિવસનો ત્રણ સુહૃત્ જટલો કાળ વ્યતીત થયો હતો, તેવામાં તેમનાં બાણો પણ ખૂટી પડ્યાં. આમ બાણોની ખોટ પડવાથી અને તરેહતરેહનાં દિવ્ય અસ્ત્રોની પણ અપ્રાપ્તિથી પુત્રશોકથી પીડાયેલા તે આચાર્ય ઋષિઓના વાક્યથી પ્રેરાઈને શસ્ત્રોના ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા હતા અને તેથી જ પ્રથમની પેઠે તેજેમય થઈ લડતા નહતા.^{૯-૧૧} તો પણ તેમણે ફરીથી દિવ્ય અગિરસ ધનુષ્ય તથા સાક્ષાત્ બ્રહ્મદંડ સરખાં બાણો ઉઠાવ્યાં અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે લડવા માંડ્યું.^{૧૨} તેમણે કોવ-પૂર્વક બાણોનો મોટો વરસાદ વરસાવ્યો અને

ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હાંથી દીધો તેમ જ તેના બાણના પણ
 હુકકા કરી નાખ્યા.^{૧૩} વળી દ્રોણાચાર્યે બીજાં
 કેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણો મૂળીને તેનાં બાણો, બળ
 તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યાં અને તેના સારથિને
 પણ ઢોળી પાડ્યો.^{૧૪} તે બેઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હર્યો, તેણે
 એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને એક તીક્ષ્ણ
 બાણ મૂક્યું અને આચાર્યની છાતી વીંધી
 નાખી.^{૧૫} મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નના એ
 બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંધાઈ ગયા; છતાં જાણે
 ગભરાયા ન હોય તેમ રણમાં અડગ જિભા રહ્યા.
 તેમણે પાછું એક તીક્ષ્ણ ચારવાણું ભલ્લ બાણ
 મૂળીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધનુષ્યને ફરી કાપી નાખ્યું. હે
 રાજા ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાસે જ જ બાણો, ભાથાઓ,
 ધનુષ્યો આદિ હથિયારો હતાં, તે સર્વને દુરાધર્મ
 દ્રોણાચાર્યે કાપી નાખ્યાં હતાં. માત્ર ગદા અને
 તલવાર જ તેની પાસે બાકી રહી હતી.^{૧૬, ૧૭}
 વળી તે શત્રુતાપત આચાર્યે ડાપાયમાન થઈ
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નના જીવિતનો અંત આણના માટે ક્રોધ-
 પૂર્વક નવબાણો મૂક્યાં અને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૧૮}
 પછી મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમના ઘોડાઓને પોતાના
 ઘોડાઓ સામે ભરાવી દીધા અને તે અમેયાત્મા-
 એ બ્રહ્માજ્ઞ પ્રકટ કર્યું.^{૧૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ સમયે
 મહિમાઢિ મિશ્ર થયેલા અને વાયુ સમાન વેગવાળા
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નના કબૂતરી રંગના ઘોડાઓ તથા દ્રોણા-
 ચાર્યના લાલ રંગના ઘોડાઓ ધણ જ શોભતા
 લાગ્યા.^{૨૦} હે મહારાજ ! વર્ષાઋતુ આવતાં ગર્જના
 કરી રહેલા વીજળીઓવાળા મેઘોની પેઠે તે ઘોડાઓ
 રણમાં મિશ્ર થઈને શોભી રહ્યા હતા.^{૨૧} તેવામાં
 અમેયાત્મા બ્રહ્મણ દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથના
 ઈસના બંધને, ચક્રોના બંધને તથા તે રથના બંધને
 પણ કાપી નાખ્યા.^{૨૨} આમ પોતાનાં ધનુષ્ય,
 ધ્વજ તથા સારથિનો વિનાશ થયો, ત્યારે વીર
 પાંચાલે મોટા સંકટમાં આવીજઈને ગદા હાથમાં

લીધી અને દ્રોણાચાર્ય સામે દેડકી. પણ સત્ય-
 પરાક્રમી મહારથી દ્રોણાચાર્યે તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને
 તે દેડકી ગદાનો નાશ કરી નાખ્યો. દ્રોણાચાર્યે
 પોતાની ગદાનો નાશ કરી નાખ્યો છે એ બેઈને
 નરશ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સો કૂદકીઓવાળી એક ચળકતી
 તલવાર હાથમાં ચડાવ્યું કરી.^{૨૩-૨૪} આમ તલ-
 વાર હાથમાં લઈને પાંચાલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આચાર્ય-
 વરના વધ માટે આ જ નિઃસંશય સમય છે,
 એમ માનવા લાગ્યો.^{૨૫} પછી પોતાના રથની
 ઈસ પર થઈને તે સો કૂદકીઓવાળી ચળકતી
 તલવારને ઉગામીને રથના માળામાં બેઠેલા દ્રોણા-
 ચાર્યની સામે જવા લાગ્યો.^{૨૬} ખરેખર ! તે
 સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સંગ્રામમાં કુહર કર્મ કરવાની
 ઇચ્છા હતી. તેણે દ્રોણાચાર્યની છાતી ચીરી
 નાખવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો હતો.^{૨૭} એ વેળા
 તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના રથની ધૂંસરીના બંધ
 પર થઈને તેના મધ્યભાગમાં પહોંચી ગયો હતો
 અને તેમના ઘોડાઓની પીઠ પરના અર્ધભાગ પર
 પગ ટકવીને જીભો રહ્યો હતો. તે બેઈ સર્વ સૈન્યો
 તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૨૮} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન છેક
 પોતાના રથની ધૂંસરીની પાળ પર તથા પોતાના
 લાલ રંગના ઘોડાઓની પીઠ પર આવીને જીભો
 રહ્યો હતો; છતાં દ્રોણાચાર્ય તેને મારવાનો લાગ
 બેઈ શક્યા નહિ, એ એક અદ્ભુત જુદું હતું.^{૨૯}
 જમ માંસની લાલસાથી સામસામા ધૂમી રહેલા
 બે બાજુ પક્ષીઓના ધસારા થાય છે, તેમ રણમાં
 ધૂમી રહેલા દ્રોણાચાર્ય તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો તે સમયે
 ધસારો થયો હતો.^{૩૦} પછી દ્રોણાચાર્યે એક રથ-
 શક્તિ દેંદ્રીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના કબૂતરી રંગના ઘોડા-
 ઓને એક પછી એક મારી નાખ્યા અને પોતાના
 લાલ ઘોડાઓને યુક્તિથી બચાવી લીધા.^{૩૧} હે
 રાજા ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મરણ પામેલા તે ઘોડાઓ
 રણભૂમિ પર પડ્યા અને દ્રોણાચાર્યના લાલ

ધોડાઓ રથના બંધથી છૂટા થઈ ગયા.^{૩૩} દ્વિજશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે આમ પોતાના ધોડાઓને મારી નાખ્યા તે યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથી દુષપદુત્રથી સાંખ્યું ગયું નહિ.^{૩૪} તેથી હે રાજન! તે તુરત રથ પરથી ઊતરી પડ્યો, તેણે હાથમાં તલવાર લીધી અને ગરુડ જમ સર્પ સામે ધસી જાય તેમ તે દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયો.^{૩૫} ત્યારે હે રાજન! દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાવાળા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું સ્વરૂપ પૂર્વે હિરણ્યકશિપુના વધ-પ્રસંગે નૃસિંહ અવતારને ધારણ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાન સરખું જણાતું હતું.^{૩૬} હે કુરુગ્રી રાજા! તે સમયે રથમાં ધૂમી રહેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ખડગ્યુદ્ધના સારા સારા એકવીસ પ્રકારો કરી દેખાડ્યા હતા.^{૩૭} પોતાની યુદ્ધશિક્ષાની રીતિ પ્રમાણે હાથમાં ઢાલ-તલવાર ધારણ કરીને એ પૃથતપુત્રે શ્રાંત,* ઉદ્દશ્રાંત, આવિદ્ધ, આધુલત,

પ્રસૂત, સૂત, પરિવૃત્ત, નિવૃત્ત, સંપાત, સમુદીણું, ભારત, કૌશિક, સાત્વત આદિ તેર પ્રકારની યુક્તિઓ કરી બતાવી. આમ દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથમાં ધૂમના લાગ્યો. તે જ્યારે હાથમાં ઢાલતલવાર પકડીને તરેહ-તરેહના અટાપટા ખેલી રહ્યો હતો, ત્યારે રથમાં ઊભેલા સર્વ યોદ્ધાઓ તથા ત્યાં એકઠા મળેલા સર્વ દેવો વિરમય પામી ગયા હતા. પણ તે જ અરસામાં બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યે એક હજાર વૈતસ્તિક બાણો મૂઢીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સો કૂદકીઓવાળી તલવારના તથા ઢાલના ટુકડા કરી નાખ્યા હે ભારત! તે વૈતસ્તિક (એક વૈંત લંબાઈનાં) બાણો તદ્દન પાસે આવેલા રાત્રને પ્રહાર કરવામાં ઉપયોગી હોય છે. એ બાણો બીજા કોઈની પાસે હાલમાં નથી. માત્ર હે ભારત! દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અર્જુન, અશ્વત્થામા, કર્ણ, પ્રહુમ્ન, સાત્યકિ અને અભિ-મન્યુ, આ આઠ મહારથીઓ પાસે જ તે છે. પછી પોતાના પુત્ર તુલ્ય શિષ્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આચાર્યે પોતાને પરમ સંમત એવું એક દઢ બાણ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું. પણ સાત્યકિએ તીક્ષ્ણ દશ બાણો મૂઢીને તે બાણને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યું અને તેણે તમારા પુત્રના તથા મહા-ત્મા કર્ણના દેખતાં દ્રોણાચાર્યના હાથમાં સપ હાથેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને છોડાવ્યો. આમ હે ભારત! સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ તથા કૃપાચાર્ય જેવા મહારથીઓની વચ્ચે રથમાંથી ધૂમી રહ્યો હતો, તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને

તે સૂત, (૭) રાત્રના ડાંગાજમણા માગમા ફટકા ત પરિવૃત્ત, (૮) પાડ પળે ધમી જતુ તે નિવૃત્ત, (૯) અન્યોને વાગવાર પ્રહાર કરનાર તે સંપાત, (૧૦) શત્રુ કરતા પોતે અધિક ધર્મ જતુ તે સમુદીણું, (૧૧) અગ તથા પ્રત્યગમા તલવાર ફેરવવી તે ભારત, (૧૨) વિચિત્ર રીતે તલવાર ફેરવનાર તે કૌશિક અને (૧૩) હુપાર્શ્વ ને ધા કરવા તે સાત્વત કરવા છે-નોંધકંઠ

* મહાભારત રાત્રગ્રામણ શ્રાંતમુચ્યતે ।
તથેવ વાહુમુચ્યમ્ હૃતમુદ્ગ્રાતમીરિતમ્ ॥ ૧ ॥
ગ્રામણ તત્ત્વ વરિત રાત્રગ્રામવિદ્મુચ્યત ।
પ્રપ્રયુક્તશસ્ત્રસ્ય વારણર્થમિદં ત્રયમ્ ॥ ૨ ॥
રાત્રારાકમનાચાર્ય ગમન સ્વાગુત મતમ્ ।
રાત્રગ્રામ્યેણ તદ્દેશ્વરેણ પ્રયત મતમ્ ॥ ૩ ॥
વચચિત્તા રિપો શશ્વરાતન ગવિત સૂતમ્ ।
પરિવૃત્ત મવેન્દ્રગ્રોવમિદક્ષિણભાગત્ ॥ ૪ ॥
પ્રધાત્વદાપસરણ નિવૃત્ત સપ્રવશત ।
અન્યાન્યતાઙન પ્રાહુ સમ્રાતમુમારપિ ॥ ૫ ॥
આધિન્યમમનો વત્તસમુદીર્ણનુદીરિતમ્ ।
અગ્રત્લગદરેણુ ગ્રામણ ભારત સ્મૃતમ્ ॥ ૬ ॥
વિચિત્રસહસ્રસવાદર્શન કૌશિક સ્થુતમ્ ।
જિજીવ્ય ચર્મેણ લેવા યદસે સાત્વત વિ તત્ ॥ ૭ ॥

(૧) તલવારને મહાગાકારે ફેરવવી તે શ્રાંત, (૨) ઢાલ બંધો કરીને ફેરવવી તે ઉદ્દશ્રાંત, (૩) પોતાની આસપાસ ફેરવવી તે આવિદ્ધ, (આ ગણ રીતો રાત્રીએ માગેલા શસ્ત્રોને અટકાવ કરવા માટે છે) (૪) શત્રુ પર આક્રમણ કરવા માટે તલવાર લઈ ફેરવી જતુ તે આધુલત, (૫) તલવારની અણુ-વડે શત્રુના શરીરોને સ્પર્શ કરવો તે પ્રસૂત, (૬) શત્રુને છતરીને તલવારના ધા કરવો

જેયું. ત્યાં એ અઢોલ યદુવંશી સામી સેનામાં
ધસી જઈને સંગ્રામમાં સર્વનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને
કાપી રહ્યો હતો. એ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને
તેને 'શાબાશ' 'શાબાશ' કહી અભિનંદન આપ્યાં.
હવે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : 'હે કશવ ! જુઓ,
શત્રુવીરોને સંહારનારે આ યદુવંશી ધુરંધર
સાત્યકિ આચાર્ય આદિ મુખ્ય મહારથીઓની
મધ્યમાં ધૂમી રહ્યો છે. ખરેખર ! એ સાત્યકિ મને,
નકુલને, સહદેવને, ભીમસેનને તથા રાજ યુધિષ્ઠિરને
ધણી જ આનંદ ઉપજાવી રહ્યો છે.'^{૩૮-૫૧} કારણ
કે યુદ્ધશિક્ષાને અતુસરીને અને ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ
કરીને એ સાત્યકિ રણમાં ધૂમે છે. વળી યાદવોનો
એ ધીર્તાવર્ધન મોટા મોટા મહારથીઓને પણ
રણમાં રમાડે છે.^{૫૨} જુઓ, જુઓ, આકાશમાં
રહેલા સિદ્ધો તથા વિરમય પામેલાં સૈન્યો પણ
એ સાત્યકિને રણમાં અજિત જોઈને 'ધન્ય ધન્ય'
કહીને તેને અભિનંદે છે. અરે ! આ બંને પક્ષના
સર્વ યોદ્ધાઓ તેના કર્મની પ્રશંસા કરી
રહ્યા છે.^{૫૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જિત દ્રોણવધપર્વમાં
'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૬૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૨ મો

દ્રોણાચાર્યનો વધ

॥ સંજય ઉગ્રવ ॥

સાન્વત્સવ્ય તુ સત્કર્મ દદ્વા દુર્યોધનાદયઃ ।

ઐનયં સર્વતઃ કુદ્ધ વારયામામુરંજમા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : શિનિપોત્ર સાત્યકિના તે
કર્મને જોઈને દુર્યોધન આદિ યોદ્ધાઓ ક્રોધે બરાબા
અને તેને સર્વ તરફથી ચપચપ અટકાવવા લાગ્યા.^૧
હે રાજ ! કૃપાચાર્ય, કણ્વ તથા તમારા બધા પુત્રો
ઉતાવળા ચઢી આવીને સાત્યકિને તીક્ષ્ણ બાણો
બટે મારવા લાગ્યા.^૨ એટલે રાજ યુધિષ્ઠિર, પાંડવ
નકુલ, સહદેવ તથા બળવાન ભીમસેન સાત્યકિની

આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^૩ પછી મહારથી કણ્વ,
કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન આદિ તમારા પુત્રો બાણો-
નો વરસાદ વરસાવીને સાત્યકિને ઘેરી વળ્યા.^૪ પણ
હે રાજન ! તે મહારથીઓ સામે યુદ્ધ કરતાં કરતાં
સાત્યકિએ એકાએક ઉદય પામેલી તે ઘોર સ્વરૂપ-
વાળી બાણવૃદ્ધિને અટકાવી દીધી.^૫ તેણે તે શર-
વીરોએ પ્રયોજેલાં દિવ્ય અસ્ત્રોનો પણ સામેથી
વિધિવત્ દિવ્ય અસ્ત્રો તૃણીને અટકાવ કરી દીધો.^૬
ત્યાં તે સર્વ રાજ્યોનો સમાગમ થતાં રણક્ષેત્ર
એટલું બધું દૂર થઈ ગયું હતું કે, તે જાણે પૂર્વે
પશુઓનો સંહાર કરતી વેળા કાપાયમાન થયેલા
અદ્રેદેવતું ક્રીડાક્ષેત્ર હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. તે
રણગણમાં ન્યાં જોઈએ ત્યાં હાથો, મસ્તકો,
ધનુઓ, છત્રો તથા છિન્નભિન્ન થયેલાં આમરોના
મોટા મોટા હોગ દેખાતા હતા. ભાંગી પડેલાં
પૈડાંવાળા રથો, પાડી નાખવામાં આવેલા મોટા
ધ્વજો તથા મરણ પામેલા શર પોડેસવારોથી
આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. હે કુરુક્ષેત્ર રાજ !
એ મહારણમાં બાણપ્રહારોથી કપાયેલા ધણા
યોદ્ધાઓ વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરતા તરફ-
ડિયાં મારતા દેખાતા હતા. દેવાસુર સરણું બાંધું
ઘોર યુદ્ધ જ્યારે ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે ધર્મરાજ
યુધિષ્ઠિરે પોતાના સનિય યોદ્ધાઓને ઉદ્દેશીને આ
પ્રમાણે કહ્યું : 'હે મહારથી ક્ષત્રિયો ! તમે બધા
બરાબર મુસજ્જ થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે ધસારો
કરો; કારણ કે આ વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સાથે
યુદ્ધ કરી રહ્યો છે અને આચાર્યનો નાશ કરવા
માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ પણ કરે છે.'^{૭-૧૩} આજના
મહારણમાં એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું જે સ્વરૂપ દેખાય છે, તે
જોતાં અવગય દ્રોણાચાર્યના થયેલા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
દ્રોણાચાર્યનો રણમાં નાશ કરશે જ.^{૧૪} માટે તમે
બધા એકત્ર થઈને દ્રોણાચાર્ય સાથે જ યુદ્ધ કરો.^{૧૫}
યુધિષ્ઠિરની આવી આજ્ઞા થતાં સંજયોના તે મહા-

રથીઆ દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ કરવા માટે સુસજ્જ । ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથસંવિત થઈને ખિન્નવદને રણમાં જામે । યદને તેમની સામા ધસી ગયા. મહારથી દ્રોણાચાર્ય ધનો અને તેનાં સર્વ આયુધોનો નાશ થઈ ગયો । પછી પોતાની સામા ધસી આવવા તે સર્વ મહારથીઆ સામે દહે તે મરવું જ છે એવો નિર્ણય કરી વેગપૂર્વક ચડી ગયા. સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તે દ્રોણાચાર્ય એ સૂત્રયોદ્યાઆ સામે ન્યારે ચડાઈ કરી, ત્યારે ધૃત્યી કંપવા લાગી. ^{૧૫-૧૬} ત્યારે સેનાને ત્રાસ ઉપજાવે તેવા ઠડાકામઠાકા સાથે પવન ફૂંકવા લાગ્યો. ત્યાં મોટાં મોટાં કાંબાડિયાં પડવા લાગ્યાં અને તે બનાં જળે સૂર્યમંથી નીકળીને ખરતાં હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. ^{૧૭} વળી તે કાંબાડિયાં બને સેનાઆને પ્રકાશમાન કરી દેતાં ધનાં અને મદાન બધને સૂચવતાં ધતાં. દે રાજા ! ન્યાં જેઈએ ત્યાં દ્રોણાચાર્યનાં રક્ષા પ્રકાશવા લાગ્યાં ધનાં. ^{૧૮} ત્યાં રથોના મગગટા સંજાવા લાગ્યા, ધોરાઆ અશ્વપાત કરવા લાગ્યા અને મહારથી દ્રોણાચાર્ય પણ નિરનેજ જેવા જણાવા લાગ્યા. તેમનું ધાતું નેત્ર ફરકવા લાગ્યું, તેમનો ડાળો બાહુ ફરકવા લાગ્યો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાની આગળ જેઈને તેમનું મન ખિન્ન થઈ ગયું. ^{૨૦, ૨૧} તેમણે પોતાના સ્વર્ગમન સંબંધી ઋષિઓનાં વચનોને લક્ષમાં રાખીને સારી પેઠે યુદ્ધ કરીનેજ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવા તૈયારી કરી. ^{૨૨} હવે દ્રુપદ રાજાનાં સંન્યોથી આરે બાનુથી ઘેરાઈ ગયેલા એ દ્રોણાચાર્ય રણમાં ધૂમવા લાગ્યા અને ક્ષત્રિયોનાં યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા મચી પડ્યા. ^{૨૩} રાત્રુદ્ધમન દ્રોણાચાર્યે બરાબર વીસ લગ્નર ક્ષત્રિયોનો વિનાશ કરી નાખ્યો અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે એક લાખ હાથીઓનો ઘાણ હાડી દીધો. ^{૨૪} વળી બ્રહ્માન્ન સાથે જામેલા એ આચાર્ય ત્યાં સંજામનાં ધુમાડા વિનાના અગ્નિની જેમ પ્રજળી રહ્યા હતા અને જાણે ક્ષત્રિયોનું નામ સુદ્ધાં ઉખેડી નાખવા માટે સજ્જ થયા હતા. ^{૨૫} એ અરસામાં મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથસંવિત થઈને ખિન્નવદને રણમાં જામે ધનો અને તેનાં સર્વ આયુધોનો નાશ થઈ ગયો । એ જેઈને બળવાન ભીમસેન ઉતાવળે ઉતાવળે ત્યાં દોડી આવ્યો. ^{૨૬} રાત્રુદ્ધમન ભીમસેને તેને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધો. પછી દ્રોણાચાર્યને બાણો દેડી રહેલા જેઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રત્યે તે આ રીતે બોલ્યો: ^{૨૭} ‘ઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! તારા સિવાય બીજે એક પણ પુરુષ દ્રોણાચાર્ય સામે લડવાને હિસાબ કરી શકે તેમ નથી, માટે તું જ પ્રયત્ન તેનો વધ કરવા માટે ઉતાવળ કર; કારણકે દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવારૂપ ભારમાત્ર તારા પરજ રહ્યો છે. ^{૨૮} ભીમસેને ન્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ મહાબાહુએ યુદ્ધના સર્વ ભારને સંભળ કરી શકે તેવું ઉત્તમ અને મજબૂત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને બાણો ફેંકતો ફેંકતો તે ક્રોધપૂર્વક રણદુર્વાર દ્રોણાચાર્ય સામે ધસ્યો; આમ આચાર્યને આગળ વળતા અટકાવવા માટે તે બાણોની વૃષ્ટિ કરીને તેમને દાંડી દેવા લાગ્યો. ^{૨૯, ૩૦} પછી યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા રણસંજામને શોભાવનારા તે બને જણા બ્રહ્માન્ન આદિ અનેક દિવ્ય અસ્ત્રોને પ્રકટ કરવા લાગ્યા. ^{૩૧} હે મહારાજા ! એ રણમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અનેક મોટાં મોટાં અસ્ત્રો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને દાટી દીધા તથા તેમનાં સર્વ અસ્ત્રોનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. ^{૩૨} વળી અસ્ખલિત પરાક્રમવાળો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સંજામનાં દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા વસાતિ, શિખિ, બાહલિક તથા કૌરવો સુદ્ધાંનો નાશ કરવા લાગ્યો. ^{૩૩} હે રાજા ! સૂર્ય જેમ કિરણો વડે સર્વ દિશાઓને દાંડી દે છે, તેમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણોની બળેથી સર્વ દિશાઓને દાંડી દેતો હતો અને સાક્ષાત્ સૂર્યની જેમ રણમાં શોભતો હતો. ^{૩૪} ત્યાં દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તે ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું અને ફરીથી તેનાં સર્વ મર્મરયાનોમાં

બાણોનો સખ્ત પ્રહાર કર્યો, એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
અતહઃ વ્યથા થવા લાગી.^{૩૫} હવે હે રાજેન્દ્ર !
ભીમસેનને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તે છેક દ્રોણા-
ચાર્યના રથ પાસે જઈ પહોંચ્યો અને ધીમે
ધીમે તેમને આ પ્રમાણે બોલ્યો:^{૩૬} ‘તમારા
જવા નીચ બ્રાહ્મણો સારા શિક્ષિત થયા છતાં
અને પોતાનાં કર્મોથી બ્રહ્મ થયા છતાં પણ એ
આ રીતે યુદ્ધ કરતા ન હોય તો બિચારા ક્ષત્રિ-
યોનો સંહાર થાય નહિ.^{૩૭} અરે આ આચાર્ય !
વિદ્વાનો સર્વ જૂતોની અહિંસાને જ અતિ પ્રશસ્ત
ધર્મ કહે છે અને તેવા અહિંસામય ધર્મનું
વાસ્તવિક મૂળ બ્રાહ્મણ છે. આપ તો અતિશય
વેદવેદા બ્રાહ્મણ છો.^{૩૮} તો હે બ્રહ્મન ! એક
ચાંડાલની પેઠે અસંખ્ય રવેગ્રહોનો સંહાર કરીને
આપ અજ્ઞાનથી મૂઠની પેઠે પુત્ર, સ્ત્રી તથા ધનની
ઇચ્છા રાખીને બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભતનાં અનેક પ્રાણીઓનો
પણ વિનાશ કરી રહ્યા છો, તે શું યોગ્ય છે ?^{૩૯}
કેવળ એક જ પુત્રને માટે સ્વકર્મથી બ્રહ્મ થઈને
અને અધર્મવિદ્વાનો આશ્રય કરીને તમને
સ્વકર્મ કરનારાં અનેક મનુષ્યોનો સંહાર કરતાં
લાજ કેમ નથી આવતી ?^{૪૦} અરે ! જને માટે
તમે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં છે અને જીવી રહ્યા
છો, તે તમારે પુત્ર તો તમારી પાછળ જ
રણમાં લાગ્યા થઈ ચૂકે ગયો છે, એ વાત તો
તમને બંધુ કરવામાં આવી ન હોય તેમ લાગે
છે !^{૪૧} ધર્મરાજએ તમને તમારા પુત્રના મરણ
વિષે જ વાક્ય કહ્યું છે તે સત્ય છે; તેમાં શંકા
કરવી તે યોગ્ય નથી.’ ભીમસેનનાં એ વચનો
સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય ધનુષ્યને ફેંટી દીધું. પછી
બીજાં સર્વ અસ્રોનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી
તે ધર્માત્મા પુરુષ આ પ્રમાણે બોલી કહ્યા :
‘અરે કણુ ! આ કણુ ! હે મહાધનુર્ધર કૃપા-
ચાર્ય ! આ કુર્યોધન ! હું તમને ફરી ફરીને

કહું છું કે, સંઆમમાં બરાબર ચત્ત કરજો.
પાંડવો તરફથી તમારું કહ્યાણ થાઓ. હું હવે
શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરું છું.’^{૪૨-૪૪} આમ કહીને
હે મહારાજ ! તેમણે પોતાનાં સર્વ શસ્ત્રોનો
ત્યાગ કર્યો અને તેઓ અશ્વત્થામાને જ મોટેથી
બોલાવવા લાગ્યા. પછી છેવટે યોગધારણાને
આશ્રય કરી તે સ્થની બેઠક પર બેસી ગયા
અને તેમણે સર્વને અભય આપ્યું. આ તકનો
લાભ લઈ પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણ સાથેના તે
પોતાના ધનુષ્યને રથમાં મૂકી દઈને એકદમ નીચે
જતથો અને હાથમાં તલવાર લઈને દ્રોણાચાર્યની
સામે ધસી ગયો.^{૪૫-૪૬} આમ યોગનિષ્ઠ દ્રોણા-
ચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સપાટામાં આવેલા ભેદને
માનુષી ને દૈવી આદિ સર્વ પ્રાણીઓ હાહાકાર
કરવા લાગ્યાં.^{૪૭} તેઓ બધાં કારમી ચિચિયારીઓ
પાડી રહ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે, ‘અરે ! પિત્તાર
હો !’ એ જ સમયે દ્રોણાચાર્ય પણ શસ્ત્રોનો
ત્યાગ કરી પરમ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં સ્થિત થયા.^{૪૮}
‘તથાસ્તુ’ કહીને મહાતપસ્વી દ્રોણાચાર્ય ન્યૈતિ-
સ્વરૂપ થયા અને તેમણે યોગમાર્ગનો આશ્રય
કરી મનમાં પુરાણ પુરુષોત્તમ વિષ્ણુનું શરણ
લીધું.^{૪૯} મુખને લગાર જાંઘું રાખી અને વક્ષ-
સ્થળને આગળ હડપચીના ભાગમાં સ્થિર કરી
તેમણે વિષયોના સ્મરણને હૃદયમાંથી દૂર ફેંટી
દીધા તેમ જ નેત્રો બંધ કરી તે સત્તત્યુષ્માં
સ્થિર થયા.^{૫૦} આ પ્રમાણે સત્તત્યુષ્માં સ્થિર
થઈને તે મહાતપસ્વી ઔઠાસ્વરૂપ, દેવતા દેવ,
અવિનાશી અને પરમપ્રજ્ઞ એવા પરબ્રહ્મ વાસુ-
દેવનું સ્મરણ કરીને દેવજન જ્યોતિસ્વરૂપ થયા
હતા.^{૫૧} આમ દ્રોણાચાર્ય મનુષ્યોને પણ
અતિ દુર્લભ એવા સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયા. તે
ન્યાયે આ પ્રમાણે સ્વર્ગ ગયા, ત્યારે આહારમાં
બંધુ બે સર્વ કામ્યા હોય તેમ અમને લાગ્યું

દતું.^{૧૩} જે વેળા સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા દ્રોણ-
ચાર્યેકેથી સૂર્ય સ્વર્ગે જતા દત્તા, તે વેળા આશુ-
આકાશ અંગે દેવજા જ્યોતિઃસ્વરૂપ થઈ ગયું
દતું અને તેજથી એકાકાર થઈ રહ્યું દતું.^{૧૪}
એક નિમેષ જેટલા કાળમાં તો તે જ્યોતિ ત્યાં
અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને ત્યાં તુરત દર્શિત થયેલા
દેવતાઓના કિલ્લકિલાટ શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો.
દ્રોણચાર્યે પ્રસન્નલોકમાં ગયા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દેવજા
મુઠ થઈ કામો દત્તા, તે સમયે અમે પાંચ જ
મનુષ્યો પરમ ગતિએ જતા યોગયુક્ત મહાત્મા
દ્રોણચાર્યને જોઈ શક્યા દત્તા. દે મહાગજ !
હું કુંતાપુત્ર અર્જુન, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, યદુ-
વંશી શ્રીકૃષ્ણ તથા ધર્મપુત્ર પાંડવ યુધિષ્ઠિર એમ
પાંચ જ જણોએ યોગયુક્ત થઈ પ્રસન્નલોક બાળી
જતા સુદ્ધિમાન દ્રોણચાર્યના મદિમાને જોઈ
શક્યા દત્તા; બાકીના બીજા સર્વ યોદ્ધાઓ તેમને
જોઈ શક્યા ન દત્તા; કારણ કે પ્રસન્નલોક મહા-
દિવ્ય છે, દેવોમાં પણ યુદ્ધ છે તથા સર્વ લોકથી
પર રહેલો છે. આથી જ મદર્ષિઓની સાથે તે
પરમ સ્થાનમાં જતા દ્રોણચાર્યને બીજા કોઈ
મનુષ્યો જાણી શક્યા ન હતા તેમ જોઈ શક્યા
પણ ન દત્તા.^{૧૫-૧૭} હવે યોગનો આશ્રય કરી
પ્રસન્નલોકમાં પધારી ગયેલા એ શત્રુદમન દ્રોણ-
ચાર્યે તું શરીર બાણોના હોગથી છિન્નભિન્ન થઈ
ગયું દતું, શત્રોનો ત્યાગ કરી રથમાં બેસી રહ્યું
દતું, લોહી વહેવાયવતું દતું અને નિર્જીવ થયું
દતું. સર્વ જૂનોથી ધિક્કારાયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેને
પકડ્યું અને ચૂપચાપ બેસી રહેલા તે શરીર-
ની ચોટલી પકડીને તેના મસ્તકને તલવાર વતી
જુદું કયું, એટલે તુરત મસ્તકહીન થયેલું તે
ધંડ રણભૂમિ પર ગળાટી પડ્યું. આ રીતે
દ્રોણચાર્યનો વિનાશ કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મોટા હર્ષમાં
આવી ગયો અને રણમાં તલવાર ધુમાવતો ધુમા-

વતો હપરાહપરી સિંહનાદો કરવા લાગ્યો. દે
ગજ ! દ્રોણચાર્યની હંમર પંચાગી વર્ષની હતી,
તેમને કાન મુઠી પળિયાં આવી ગયાં હતાં
અને તેઓ રંગે રયામ દત્તા. છતાં તે આચાર્યે
તમારે માટે સોળ વર્ષના તરણની પેઠે યુદ્ધમાં
ધૃમાધૂમ કરી હતી. જે વેળા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણ-
ચાર્યે તું મસ્તક કાપવા જતો હતો તે વેળા
મહાત્મા હું કુંતીનંદન અર્જુને તેને ઠણું હણું કે,
'આ દુષ્ટપુત્ર ! તું આચાર્યને મારીશ મા;
પણ તેમને જીવતા જ અહીં લાવજે.' તે વખતે
સૈનિકો પણ મોટી ખૂમો પાડીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઠણી
રવા હતા કે, 'આચાર્યને ન મારશો, ન મારશો.'
અરે ! શોકયુક્ત થયેલો અર્જુન તો ખૂમો પાડતો
પાડતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ દોડ્યો પણ હતો,
છતાં અર્જુન તથા બીજા સર્વ રાજાઓ ખૂમો
પાડતા જ રવા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ નરશ્રેષ્ઠે રણ-
શય્યામાં મારી જ નાખ્યા. એટલે લોહીથી રેબ-
જી થયેલા તે દ્રોણચાર્યે રથ પરથી પૃથ્વી પર
પડ્યા. ત્યારે તે આકાશમાંથી ખરેલા મંગળના
તારાની પેઠે અથવા સૂર્યનારાયણની પેઠે દુરા-
ધર્ષ જણાતા હતા. એ રીતે મરણ પામેલા
દ્રોણચાર્યને સર્વ સૈનિકો ત્યાં યુદ્ધક્ષેત્ર પર જોઈ
રવા હતા.^{૧૧-૧૯}

પછી દે રાજન્ ! મહાન ધનુર્ધોરી ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ને દ્રોણચાર્યના મસ્તકને પોતાના હાથમાં
લીધું અને તમારા મહારથી પુત્રો સામે દેખ્યું.^{૨૦}
દે રાજન્ ! દ્રોણચાર્યના મસ્તકને આમ આવી
પડેલું જોઈને તમારા યોદ્ધાઓ નાસભાગ કરવા-
માં જ લાગી ગયા અને જેટલાએક તો સર્વ
જિશાઓમાં નાસી પણ ગયા.^{૨૧} દ્રોણચાર્યે તો
સ્વર્ગમાં થઈને નક્ષત્રમાર્ગમાં દાખલ થઈ ગયા
હતા. દે રાજ ! આ બધું સત્યવતીના પુત્ર
ભગવાન વ્યાસસહિની કૃપાથી મેં તજશનજર

જોયું હતું. તે મહાતેજસ્વી આચાર્ય આરે આકાશને સ્તબ્ધ કરી દઈ જતા હતા, ત્યારે બળબળતું ધુમાડા વિનાતું જીવાડિયું બધું પૃથ્વી પરથી જાયે ચઢી જતું હોય તેમ અમને દેખાયું હતું. દ્રોણાચાર્યનું મરણ થતાં કૌરવો, પાંડવો અને સંજયો તદ્દન નિસ્તસાહ થઈ ગયા અને મોટા વેગ કરી ચારેબાજુ દોડી ગયા. આથી સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. એ સંઘામમાં ઘણા યોદ્ધાઓનો તીક્ષ્ણ બાણોથી ઘાણુ વળી ગયો હતો અને ઘણા ઘાયલ થયા હતા. આમ દ્રોણાચાર્યનો નારા થતાં તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓના જીવ જ બધું કે જીડી ગયા. તેમને રણમાં સખ્ત પરાજય મળ્યો હતો અને પલાયન કરતાં પણ તેમને પરલોક તરફનો મહાન ભય હતો. આમ તેઓ બેઠે રીતે શ્રદ્ધ થયા હતા, એટલે વૈયંને ધારણુ કરી શક્યા નહિ. તે સર્વ રાજાઓએ હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્યના શરીરને મેળવવા માટે ઘણા ઘણા પ્રયાસ કર્યો; પણ રણક્ષેત્ર મરણ પામેલાં હજારો શરીરોથી ભરાઈ ગયું હતું, તેથી તેમને દ્રોણાચાર્યનું શરીર મળ્યું નહિ. પેલી તરફ પાંડવયોદ્ધાઓ તો રણમાં વિજય તથા મહાન યશ મેળવીને બાણો અને શસ્ત્રોના શબ્દો કરવા લાગ્યા, તેમ જ યુધ્ધ સિંહનાદોથી ગાજવા મંડ્યા. ત્યાં હે રાજન ! ભીમસેન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તો અન્ધોન્ધને ભેટીને સેનાના મધ્યમાં નાચવા જ મંડી પડ્યા હતા. તે સમયે ભીમસેને શત્રુતાપન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૭૨-૮૦} 'હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! આ સમયે જવા આનંદથી હું તને ભેટી રહ્યો છું તેવા જ આનંદથી ફરી પણ આરે પાપી દુર્યોધન તથા કહ્યું રણમાં હણાશે, ત્યારે તને વિજયવંતાને હું ભેટીશ.'^{૮૧} આમ કહીને પાંડુપુત્ર ભીમસેન અતીવ હર્ષમાં આવી ગયો અને ખભાઓ ઠોછીને પૃથ્વીને કંપાવવા લાગ્યો.^{૮૨} તે સાંભળીને યુદ્ધમાં

ભિભેલા તમારા યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામી ગયા અને તેઓ ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ કરી પલાયન કરવા તત્પર થઈ ગયા.^{૮૩} હે પૃથ્વીપતિ ! પાંડવયોદ્ધાઓ તો તે સંઘામમાં જય મેળવીને તથા શત્રુઓનો સંહાર કરીને હર્ષિત થયા અને સુખ પામ્યા.^{૮૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમોત્ત દ્રોણવધપર્વમાં
'દ્રોણનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૯૨ માં સમાપ્ત

દ્રોણવધપર્વ સમાપ્ત

નારાયણાસ્તમોક્ષપર્વ

અધ્યાય ૧૯૩ મો

દ્રોણાચાર્યના વધના વૃત્તાંતનું
અશ્વત્થામાને નિવેદન

॥ સજય ઉવાચ ॥

તતો દ્રોણે હતે રાજન્ કુરવઃ શસ્ત્રપીઠિતાઃ ।

હતપ્રવીરા વિષ્વસ્તા મૃગં શોકપરાયણાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! આમ દ્રોણાચાર્યનું

મરણ થતાં શસ્ત્રથી પીડાયેલા કૌરવો અત્યંત શોકપરાયણ થઈ ગયા. તેમના ઘણા યોદ્ધાઓના સંહાર થઈ ગયો હતો અને તેઓ પોતે પણ અત્યંત ઘાયલ થઈ ગયા હતા.^૧ હે પૃથ્વીનાથ ! શત્રુઓને પ્રતિદિન ચઢતીમાં આવતા એઈને તેઓ વારંવાર કંપવા લાગ્યા, તેમનાં નેત્રો અશ્રુઓથી જીભરાઈ જવા લાગ્યાં અને ત્રાસી જીડીને દીન થઈ ગયા.^૨ તેમનું બાન આલ્સ્યું ગયું, તેમનો ઉત્સાહ નાશ પામ્યો, શોકને હીધે તેમનું તેજ હણાઈ ગયું અને કારમી કિંદિયારીઓ પાડીને તેઓ બપો તમારા યુવની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^૩ પૂર્વે જેમ હિરણ્યાક્ષનું મરણ થતાં દેવોના કંઠે અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયા હતા, તેમ જ અત્યારે દ્રોણાચાર્યનો વધ થતાં કૌરવોના કંઠે અશ્રુઓથી ગળગળા થઈ ગયા હતા. તેઓ બધા ધૂળથી ભરાઈ ગયા હતા, ધરધર ધૂળતા હતા

અને દશેષ દિશાઓને નિદાળી રક્ષા હતી.^૪ આ રીતે તમારા પુત્ર રાજા દુર્યોધન જાણે ત્રાસ પામેલા મૃગોનાં ટાળાંથી વીંટાઈ ગયો હતો અને ત્યાં જામો રહેવાને પણ અશક્ત થઈ નાસી જવા તત્પર થયો.^૫ હે ભારત ! બ્રૂષ અને વૃષાથી લોચ-પોચ થયેલા તમારા યોદ્ધાઓ જાણે સૂર્યના તાપથી તપી ગયા હોય તેમ ખિન્ન મનવાળા થઈ ગયા.^૬ હે રાજન ! સૂર્યનું પતન, સમુદ્રનું શોષણ, મેઠુ પર્વતનું ચક્રન તથા ઈંદ્રનો પરાજય જેવો અસહ્ય છે, તેવો જ અસહ્ય દ્રોણાચાર્યનો વધ જેઈને કૌરવો અતિશય બળભીત સ્વપ્નવાળા થઈ ગયા અને બયથી પલાયન કરવા લાગ્યા.^૭ નિત્ય સુવર્ણના રથમાં બેસનારા દ્રોણાચાર્યને હણાયેલા સાંભળીને, બળભીત થયેલો ગાંધારરાજ શકુનિ અતિશય ત્રાસ પામેલા પોતાના રથીયોદ્ધાઓની સાથે નાસવા લાગ્યો.^૮ ત્યારે સૂતપુત્ર કણ્વ પણ પતાકાઓ ફરકાવતી પોતાની વેગવાળી મહાસેનાને સાથે લઈને બયથી ભાગવા લાગ્યો.^૯ ત્યાં મદ્રરાજ શત્ય રથો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓથી ભરપૂર એવી પોતાની સેનાને આગળ કરીને બયને લીધે આસપાસ જેતો રણમાંથી નાસી જવા લાગ્યો.^{૧૦} ધન-પતાકાઓને ધારણ કરનારા તથા લગભગ માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓને સાથે લઈને શારદ્વત કૃપાચાર્ય પણ 'હાય ! અરે !' એમ બોલતા બોલતા નાસી જવા લાગ્યા.^{૧૧} હે રાજન ! મરણ પામતાં બાણી રહેલા ભોજસૈન્યને તેમ જ કલિંગ, આરદ્ર તથા બાહલિક યોદ્ધાઓને સાથે લઈને કૃતવર્મા પણ પોતાના અતિ વેગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને રણમાંથી ચોખ્ખા ગણી ગયો હતો.^{૧૨} વળી હે રાજન ! અનેક પદ્ધતિયોદ્ધાઓની સાથમાં રહેલો અને ત્રાસ પામેલો ઉલકરાજ પણ દ્રોણાચાર્યને રણમાં મારી નાખવામાં આવેલા જેઈને બળભીત થઈ ગચ્છાંતિ કરી ગયો હતો.^{૧૩} દેખા-

વડો, જીવન અને શૌર્યથી પંકાયેલો દુઃશાસન પણ અત્યંત ઉદ્વેગ પામીને હાથીસૈન્ય સાથે પલાયન કરી જતો હતો.^{૧૪} દશ હજાર રથી-યોદ્ધાઓ તથા ત્રણ હજાર હાથીઓને આગળ કરી વૃષસેન પણ દ્રોણાચાર્યને મારી નાખેલા જેઈ ઉતાવળો ઉતાવળો દોડી જતો હતો.^{૧૫} હે મહારાજ ! હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને પાળાઓથી વીંટાયેલો મહારથી દુર્યોધન પણ ત્યાંથી પ્રયાણ કરી જતો હતો.^{૧૬} હે રાજન ! અચ્યુતના મારા-માંથી બચી ગયેલા સંશયક યોદ્ધાઓને સાથે લઈ સુશર્મા પણ દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા જેઈ નાહો હતો.^{૧૭} આ ઉપરાંત બીજા ટેટલાએક યોદ્ધાઓ હાથીઓ પર બેસીને, ટેટલાએક રથ પર બેસીને તથા ટેટલાએક ઘોડાઓ પર બેસીને સર્વ તરફથી નાસભાગ કરતા હતા.^{૧૮} એ રણમાં દ્રોણાચાર્યને હણાયેલા જેઈ ટેટલાએક કૌરવો પોતાના પિતાઓને ઉતાવળ કરાવતા, ટેટલા-એક ભાઈઓને ઉતાવળ કરાવતા, ટેટલાએક મામાઓને ઉતાવળ કરાવતા, ટેટલાએક પુત્રોને ઉતાવળ કરાવતા, ટેટલાએક સૈન્યોને હાંકા મારતા, ટેટલાએક ભાણેજોને ખૂંચો પાડતા અને બીજા ટેટલાએક પોતાના સંબંધીઓને ઉતાવળ કરવાને કહેતા દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરતા હતા.^{૧૯, ૨૦} તે સર્વ યોદ્ધાઓના વાળ વીખરાઈ ગયા હતા અને તેઓ એટલા બંધા છૂટાછૂટા પડી ગયા હતા કે, બે જણા સાથે રહીને તો ઢોડતા જ ન હતા. નારા પામેલા ઉત્સાહવાળા તથા હણાયેલા ઓગસ-વાળા તે કૌરવો 'હવે આપણું સૈન્ય બચવાનું નથી' એમ માની બેસા હતા.^{૨૧} હે વિષ્ણુ ! તમારા ટેટલાએક યોદ્ધાઓ તો પોતાનાં કવચો ફેંટી ફેંટીને નાસી જતા હતા, ત્યારે બીજા ટેટલાએક સૈનિકા માંહોમાંહે ખૂંચો પાડતા હતા કે, 'અદ્યથા, જામો રહે, જામો રહે !' આમ છતાં તેઓ ત્યાં

જિભા રહેતા ન હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કેટલાએક સૈનિકો માર્યા ગયેલા સારથિવાળા રથમાંથી મુંઢર અલંકારવાળા ઘોડાઓને છોડી નાખી, તેમના પર સવાર થઈ ગયા હતા અને પગની એડીએ મારી ઘોડાઓને જલદી મારી મૂકતા હતા. ^{૨૩, ૨૪} આમ જ્યારે સૈન્ય નાસી રહ્યું હતું અને તેનો દેખાવ ભયભીત તથા નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો, ત્યારે ઝૂડ જેમ પ્રવાહ સામે જય તેમ દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામા શત્રુઓ સામે ગયા હતા. ^{૨૫} ત્યાં તેમને શિખંડી આદિ પાંચાલો, પ્રહલદ્રોક, ચેદિઓ તથા કેકેયોની સાથે મહાન યુદ્ધ થયું હતું. ^{૨૬} યુદ્ધકર્મદ અને મદમત હાથી સમાન પરાક્રમી તે અશ્વત્થામા પાંડવોની અનેક સેનાઓનો સંહાર કરી માંડ માંડ યુદ્ધમાંથી મુક્ત થયા હતા. ^{૨૭} પરંતુ ત્યાં અશ્વત્થામાએ પલાયન કરવામાં ઉત્સાહવાળા કૌરવસૈન્યને નાસભાગ કરતું જોયું, એટલે તેમણે એકદમ દુર્યોધન પાસે આવીને આ પ્રમાણે કહ્યું : ^{૨૮} 'હે ભારત ! ભયભીત દેખાવની આ સેના આજે કેમ નાસભાગ કરે છે? હે રાજેન્દ્ર ! તે આમ નાસભાગ કરી રહી છે, છતાં તમે જોને કેમ રણમાં સ્થિર કરતા નથી? ^{૨૯} હે નરપતિ ! તમે પોતે પણ આજે પૂર્વની પેઠે મૂળ-સ્વભાવમાં ભ દેખાતા નથી? હે રાજા ! આ કણું વજોરે ભક્ષ્યો કેમ જિભા રહેતા નથી? ^{૩૦} હે મહા-પાહુ ! બીજાં ધણાં યુદ્ધોમાં સેનાએ આ રીતે નાસભાગ કદી કરી નથી, તો હે ભારત ! તમારું સૈન્ય કુશળજેમ છેને? ^{૩૧} હે રાજા ! કયો રથી-સેંહ થોડો મરણ પામતાં તમારું સૈન્ય આ અવસ્થાએ આવી પહોંચ્યું છે? હે કૌરવ ! આ યુદ્ધોનો તમે મને ઉત્તર આપો. ^{૩૨} અશ્વત્થામાનાં બે વાક્યો સાંભળી રાજશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યના મરણરૂપ ઘોર અપ્રિય કહેવાને સમર્થ થયો નહિ. માંગી પરેલી નોકાની જેમ તે મહાશોકના મહા-

સાગરમાં ડૂબી ગયો અને પોતાની સામે રથમાં બેઠેલા દ્રોણપુત્રને જોઈને તે આંસુથી અંતરાઈ ગયો. ^{૩૩, ૩૪} પછી રાજા દુર્યોધને શરમાતાં શર-માતાં કૃપાચાર્યને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'આ સૈન્ય કેમ નાસભાગ કરે છે, તે તમે પોતે જ અશ્વત્થામા-ને કહી સંભળાવો. તમારું કદયાણ થાઓ !' એટલે હે રાજા ! વારંવાર ખિન્ન થતા તે કૃપા-ચાર્ય દ્રોણાચાર્યને કેવી રીતે મારી નાખવામાં આવ્યા તે સર્વ વૃત્તાંત અશ્વત્થામા પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા. ^{૩૫, ૩૬}

કૃપ બોલ્યા : અમે બધા આજે પૃથ્વીશ્રેષ્ઠ મહારથી દ્રોણાચાર્યને આગળ કરી કેવળ પાંચા-લોની સાથે જ યુદ્ધ કરતા હતા. ^{૩૭} તેમાં પ્રથમ જ શરૂઆતમાં કૌરવો અને સોમકો અંદર અંદર સેળસેળ થઈ ગયા તથા અન્યોન્ય સામે ગર્જના-ઓ કરી, શસ્ત્રો વઢે શરીરોને પાડવા લાગ્યા. ^{૩૮} એ રીતે યુદ્ધ ચાલુ થતાં કૌરવ સૈનિકોનો રણમાં ધણો જ સંહાર થવા લાગ્યો. તે જોઈ કાપી ઊઠેલા તમારા પિતાએ બ્રહ્માશ્વ પ્રકટ કર્યું. ^{૩૯} પુરુષશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે તે અસ્ત્રને પ્રકટ કરીને ભદ્ર બાણે છોડ્યાં અને સેંકડો તથા હજારો શત્રુઓનો સંહાર વાળી નાખ્યો. ^{૪૦} ત્યાં પાંડવો, મત્સ્યો અને વિશેષ કરી પાંચાલો કાળથી પ્રેરાઈને દ્રોણા-ચાર્યના રથ સામે આવતા હતા અને યુદ્ધમાં નાશ પામતા હતા. ^{૪૧} દ્રોણાચાર્યે એ બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી સિંહ સરખા એક હજાર પુરુષોને તથા બે હજાર હાથીઓને મૃત્યુ પાસે મોકલી દીધા. ^{૪૨} કાન સુધી આવેલાં પશિયાંવાળા, રંજે રથામ તથા અવસ્થાએ પંચાશી વર્ષના તે વૃદ્ધ આચાર્ય ત્યારે સોળ વર્ષના એક તરુણની પેઠે રણમાં ધૂમી રહ્યા હતા. ^{૪૩} આમ જ્યારે સૈન્યો દુઃખી દુઃખી થઈ ગયાં અને જ્યારે મોટા મોટા રાજાઓનો સંહાર થવા લાગ્યો, ત્યારે અમર્ષવશ થયેલા પાંચાલ

યોદ્ધાઓ રણમાંથી વિમુખ થઈ ગયા.^{૪૪} તેમનામાં થોડું થોડું ભંગાણુ પડ્યું અને સૈનિકા નાસ ભાગ કરવા લાગ્યા, એટલે શત્રુજેતા દ્રોણાચાર્ય દિવ્ય અસ્ત્રને પ્રકટ કરીને ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યા.^{૪૫} પાંડવયોદ્ધાઓની મધ્યમાં જઈને બાણોટ્ટપી કિરણોવાળા તમારા પ્રતાપી પિતા જણે મધ્યાકાશમાં આવેલા સૂર્ય દોય તેમ કુપ્રેક્ષ્ય થઈ પડ્યા હતા.^{૪૬} આમ સૂર્યની પેઠે પ્રકાશી રહેલા દ્રોણાચાર્ય તે શત્રુઓને બાળી નાખતા હતા અને તેથી તેઓ દગ્ધધર્મી, નિરુત્સાહ અને બેભાન જેવા જ થઈ ગયા હતા.^{૪૭} આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે તેમને બાણો વડે ગભરાવી નાખ્યા તે જઈને પાંડવોનો વિજય ઘચ્છનારા મધુસૂદને આ વચન કહ્યું.^{૪૮} ‘શત્રુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા રથપતિઓના પણ અધિપતિ એવા આ દ્રોણાચાર્યને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ યુદ્ધમાં જીતી શકે તેમ નથી, તો આપણે મનુષ્યો તો ક્યાંથી જ જીતવાના છીએ ? માટે હે પાંડવો ! આ વેળા ધર્મનો ત્યાગ કરી તમે વિજયની રક્ષા કરો. એટલે સોનેરી રથવાળા આ દ્રોણાચાર્ય આપણુ બંધાનો રણમાં ચિનાશ ન કરી નાખે.^{૪૯, ૫૦} હું ધારું છું કે, આ દ્રોણાચાર્ય અશ્વત્થામાનું મૃત્યુ સાંભળી કંદી યુદ્ધ કરશે નહિ; માટે આપણા માંદેનો ક્ષાઈ પુરય અશ્વત્થામા રણમાં મરણ પામ્યા છે, આવું ખોટું ખોટું પણ તે દ્રોણાચાર્ય પાસે કહેા.^{૫૧} શ્રીકૃષ્ણનાં આ વાક્યો કુંતાપુત્ર અર્જુનને ગમ્યાં નહિ; પણ બાણીના બીજ સોને એવાત ગમી અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સુદાં માંડ માંડ તેમ કરવાસ્વીકાયું. પછી ભીમસેને તમારા પિતાની પાસે જઈને શરમાતાં શરમાતાં આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘અશ્વત્થામા હણાયો, અશ્વત્થામા હણાયો,’ પણ તમારા પિતાએ ભીમસેનનાં આ વચનોને માન્યાં નહિ, તેમને આ વાત ખોટી હોવાની શંકા પડી.

હવે તમારા પુત્રપ્રેમી પિતાએ ધર્મરાજને પૂછી એયુ કે, ‘અશ્વત્થામા રણમાં હણાયો છે કે જીવતો છે ?’^{૫૨-૫૪} એટલે ધર્મરાજ એક બાળુ અસત્ય વચનના ભયમાં ડૂબી ગયા, તો બીજી બાળુ તેમને જયની આસક્તિ ચોંટી રહી. હવે ભીમસેને પ્રથમથી જ માલવરાજ ઇંદ્રવર્માના અશ્વત્થામા નામના એક પર્વતકાય હાથીને રણમાં મારી નાખ્યો હતો. તેથી જ એ મહાન હાથીને મનમાં રાખીને યુધિષ્ઠિર એટલું પણ અસત્ય બોલવા તૈયાર થયા હતા. વળી પાછો પણ ભીમસેન તમારા પિતા પાસે જઈને તે સમયે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^{૫૫, ૫૬} ‘જને માટે તમે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં છે અને જને જઈને તમે જીવી રહ્યા છો, તે તમારા પ્રિય પુત્ર અશ્વત્થામાને નિત્ય-ને માટે રણમાં પાડી નાખ્યો છે.’^{૫૭} વનમાં મરણ પામેલા સિંહશિયુની પેઠે તે મરણ પામીને રણ-ભૂમિ પર સૂઈ રહ્યો છે.^{૫૮} ભીમસેને આમ કહ્યું હતું અને અસત્ય ભાષણના કોષેને જાણનાર યુધિષ્ઠિરાજ પણ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યને ધીમે-થી અસ્પૃશ્ય રીતે તેમાં ઉમેયું હતું : ‘અશ્વત્થામા હાથી હણાયો છે.’^{૫૯} ધર્મરાજના વાક્ય પરથી તમને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા સાંભળીને તમારા પિતા સંતાપથી તપી ગયા અને તે દિવ્યાસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી પૂર્વની પેઠે લડતા બંધ થયા.^{૬૦} એ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યને પરમ ઉદ્વિગ્ન, શોકાતુર અને બેભાન થયેલા જઈને પાંચાલરાજનો કૂરકર્મી પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની સામે ધસી ગયો.^{૬૧} લોકપ્રસિદ્ધ દ્રોણાચાર્યે પણ પોતાના મૃત્યુરૂપે જ ઉત્પન્ન થયેલા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જઈને દિવ્ય અસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો અને રણમાં જ અનશનવ્રત લઈને બેસી ગયા.^{૬૨} પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કામે હાથે તેમની ચોટલી પકડી અને વીર પુરુષોના ક્ષાલાહલ વચ્ચે જ તેણે તેમનું મસ્તક કાપી નાખ્યું.^{૬૩} તે વેળા સર્વ યોદ્ધાઓ કંદી રહ્યા

હતા કે, 'અરે, આચાર્ય'ને ન મરાય, ન મરાય,'
ત્યારે ધર્મજ્ઞ અર્જુન પણ રથ પરથી ઊતરી પડી
એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ દોડ્યો હતો અને હાથ
જોડી કરી ઉતાવળો ઉતાવળો કહી રહ્યો હતો કે,
'તું આચાર્ય'ને જીવતા જ પકડી લાવજે; પણ
એમને મારીશ નહિ.'^{૧૪, ૧૫} આમ હે નરસિંહ !
કૌરવોએ તથા અર્જુનને તેને વાચ્યો હતો, છતાં તે
ફૂરે તમારા પિતાને મારી જ નાખ્યા.^{૧૬} હે
નિર્દોષ ! તમારા પિતાનું એ પ્રમાણે મૃત્યુ થયું,
એટલે ભયાનક થયેલા સર્વ સૈનિકો નાસવા
લાગ્યા અને અમે બધા પણ નિરુત્સાહ થઈ ગયા.^{૧૭}

સંજય બોલ્યો : પોતાના પિતાનું આપું
મરણ સાંભળીને અશ્વત્થામા પગથી પછડાયેલા
સર્પની પેઠે તીવ્ર ક્રોધમાં આવી ગયા.^{૧૮} હે રાજા !
ઈંધણાના ઢગમાં અગ્નિ જમ ભડભડાટ સળગી
ઊઠે છે, તેમ અશ્વત્થામા પોતાના પિતાના મરણ-
સમાચાર સાંભળી ક્રોધને લીધે રણમાં અત્યંત
બળવા લાગ્યા.^{૧૯} ત્યારે હાથે હાથ ધસીને તથા દાંત
કચકચાવીને તે સર્પની પેઠે કૂંડાડા મારવા લાગ્યા
અને તેમની આંખ લાલગોળ થઈ ગઈ.^{૨૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ ત્રીજા નારાયણાશ્રમોદ્ધપર્વમાં
'અશ્વત્થામાને નિવેદન' નામનો અધ્યાય ૧૯૩માં સમાયે

અધ્યાય ૧૯૪મો

ધૃતરાષ્ટ્રનેા અશ્ર

॥ પૂત્રાશ્રુ ડગાન ॥

અધર્મેણ હૃતં શ્રુત્વા ધૃષ્ટદ્યુમ્નેન સંજય ।

ત્રાક્ષણં પિતરં વૃદ્ધમશ્વત્થામા કિમવ્રજીત્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! પોતાના વૃદ્ધ
બ્રાહ્મણ પિતાને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અધર્મથી મારી નાખ્યા
તે સાંભળીને અશ્વત્થામા શું બોલ્યા હતા ?
જમની પાસે માનવ, વારણ, આગનેય, ઐંદ્ર
અને નારાયણ આદિ દિવ્ય અસ્ત્રો નિત્ય રહેતાં
હતાં, તે પોતાના ધર્મિષ્ઠ આચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને

અધર્મથી રણમાં મારી નાખ્યા, એ સાંભળીને તે
અશ્વત્થામાએ શું કહ્યું હતું ?^{૧, ૨} એ મહાત્માએ
પરશુરામ પાસેથી સંપૂર્ણ ધનુર્વેદનો અભ્યાસ
કર્યો હતો અને પોતાના તુલ્ય ગુણોની આકાંક્ષા-
થી તેમણે પોતાના પુત્રને દિવ્ય અસ્ત્રો શીખવ્યાં
હતાં.^૩ અરેખર ! આ જગતમાં પુરુષો એક
પોતાના પુત્રને વિશે જ ઇચ્છે છે કે તે પોતા
કરતાં સત્તાથો થાય, બાકી બીજા કોઈને વિશે
તેઓ એવું ઇચ્છતા નથી.^૪ આથી મહાત્મા
આચાર્યો પાસે જ જઈ રહ્યા હોય છે, તે તે
બધાં તેઓ પોતાના પુત્રને અથવા પોતાને અનુ-
સરી ચાલનાર સુપાત્ર શિષ્યને આપે છે.^૫ હે
સંજય ! અશ્વત્થામા દ્રોણાચાર્યના પુત્ર તો છે જ;
પણ એક ઉત્તમ શિષ્ય પણ છે. એ અશ્વત્થામા-
એ વિશેષે કરી સર્વ રહસ્ય તેમની પાસેથી
સંપાદન કર્યું છે, તેથી જ તે શૂરવીર શારદ્વતી-
પુત્ર રણમાં દ્રોણાચાર્યની પછી આવે છે.^૬ એ
દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓમાં રામ સરખા હતા, યુદ્ધમાં ધૈર્ય
સમાન હતા, વીર્યમાં કાર્તવીર્ય સમાન હતા અને
શુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ સરખા હતા.^૭ રૈથમાં તે પર્વત
સરખા હતા, તેજમાં તે અગ્નિ સમાન હતા અને
તે યુવાન હતા. તે ગાંધીયમાં સમુદ્ર સમાન હતા
અને ક્રોધમાં કાળા નાગ સરખા હતા.^૮ તે જગત-
માં પ્રથમ રથી હતા, દેહ ધનુર્ધારી હતા, યુદ્ધના
શ્રમને જીતનારા હતા, ઝડપથી અસ્ત્રો ફેંકનારા
હતા, યુદ્ધમાં વાણીની પેઠે ધૂમનારા હતા અને
સંજામમાં કોપેલા કાળ સમા હતા.^૯ સંજામમાં
શત્રુો ફેંકી ફેંકીને તેમણે આખી પૃથ્વીને પીડિત
કરી છે. વળી તે સત્યપરાક્રમી વીર સંજામમાં
કદી વ્યથા પામતા ન હતા.^{૧૦} તે વેદસ્નાત, વ્રત-
સ્નાત અને ધનુર્વેદના પારંગત એવા તે દ્રોણા-
ચાર્ય મહાસાગરની પેઠે અક્ષોબ્ય હતા તેમ જ
દશરથપુત્ર રામચંદ્રના જેવા પરાક્રમી હતા.^{૧૧} તે

પોતાના ધર્મિષ્ઠ આચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અધર્મથી રણમાં મારી નાખ્યા છે, એવું સાંભળીને અશ્વત્થામાએ શું કહ્યું હતું? ^{૧૩} જમ યજ્ઞસેનનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના મૃત્યુરૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે અશ્વત્થામાને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મૃત્યુરૂપે ઉત્પન્ન કર્યા છે; તો ધાતકી, કૂર, પાપી અને દૂંછી દહિના ધૃષ્ટદ્યુમ્નના હાથે આચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળીને તે અશ્વત્થામા શું બોલ્યા હતા? ^{૧૪, ૧૫}

મતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગિત નારાયણ સ્તોત્ર પર્વમાં
'ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રશ્ન' નામનો અધ્યાય ૧૯૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૫ મો

અશ્વત્થામાનો ક્રોધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

છન્નના નિહતં શ્રુત્વા પિતરં પાપકર્મણા ।

વાષ્પેણાપૂર્ણત દ્રોણી રોષેણ ચ નરર્પમ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પાપકર્મી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના પિતાને કપટથી મારી નાખ્યા છે, એ સાંભળીને અશ્વત્થામાનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયાં અને ને ક્રોધથી ધૂંધવાઈ ઊઠ્યા. ^૧ ત્યારે હે રાજેન્દ્ર! ક્રોધાચમાન થયેલા અશ્વત્થામાનું શરીર પ્રલયકાળે સર્વ ભૂતોનો સંહાર કરવા ઇચ્છતા કાળના જેવું પ્રદીપ્ત દેખાતું હતું. ^૨ પછી આંસુવહેતી પોતાની બન્ને આંખોને વારંવાર લૂછીને અશ્વત્થામાએ ક્રોધાવેર નિઃશ્વાસો નાખ્યા અને દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું. ^૩ 'મારા કુદ્ર શત્રુઓએ શસ્ત્રહીન થયેલા મારા પિતાને જે રીતે મારી નાખ્યા છે તથા ધર્મનું મોટું દૂંડું ગણાતા યુધિષ્ઠિરે જે પાપ કર્યું છે, તે બધું મારા જાણવામાં આવ્યું છે. ^૪ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરનું નીચ પુરુષને યોગ્ય એવું કૂર કર્મ પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું. હે રાજન્! યુદ્ધમાં મનેલા પુરુષોનો જય અથવા પરાજય અવશ્ય નક્કી હોય છે; પરંતુ યુદ્ધ

કરતાં જે મરણ થાય છે તે એ બન્નેના કરતાં વિશેષ પ્રશંસાપાત્ર છે. એ સંઝામમાં યુદ્ધ કરનાર પુરુષનો ન્યાયપૂર્વક વધ થાય, તો તેના સંબંધીઓને દુઃખ થતું નથી, આમ વિદ્વાનો કહે છે. મારા પિતા અવશ્ય વીરલોકમાં (સ્વર્ગમાં) જ સિધાવ્યા છે, એમાં સંશય નથી. ^{૫-૭} હે નરસિંહ! એ મરણ પામ્યા તેનો શોક કરવાનો ન હોય; પરંતુ એ નિત્ય ધર્મમાં વર્તનારા હતા છતાં એમના કેશ પકડવામાં આવ્યા! ^૮ હાય! મારા જેવો પુત્ર હજી જીવતો બેઠો છે, છતાં સર્વ સૈન્યોના દેખતાં મારા પિતાની ચોટલી પકડવામાં આવી એ મારા મગોને કાપી નાખે છે. ^૯ હવે જગતમાં પુત્રવાળા ગણાતા બીજા પિતાઓ પોતાના પુત્રો પાસેથી કઈ સ્પૃહા રાખી શકશે? આ જગતમાં કામથી, ક્રોધથી, અજ્ઞાનથી, હર્ષથી અથવા બાલભાવથી લોકો જે કંઈ અધર્મકૃત્યો કરે છે અથવા બીજાઓનું જે કંઈ અપમાન કરે છે, તે મહાન અધર્મકૃત્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આ રણમાં કર્યું છે. ખરેખર! એ ધાતકી દુરાત્માએ મારું અપમાન કર્યું છે. તેથી એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ અધર્મકૃત્યના અતિ દારણ પરિણામને જોશે. પાંડુપુત્ર ધર્મરાજએ પણ પરમ અકાર્ય કૃત્ય કર્યું છે. તેણે કપટપૂર્વક અસત્ય ભાષણ કરીને પોતાના આચાર્યને અણીને સમયે શસ્ત્રો છોડાવ્યાં છે, માટે રણભૂમિ આજ તે ધર્મરાજના રુધિરનું પણ પાન કરશે. એ કુરુવંશી રાજા! હું તારી પાસે સત્યના, યત્થાગાદિના તથા વાવ, ફવા, નવાણુ આદિના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, સર્વ પાંચાલોના સંહાર કર્યા વિના હવે હું કાઈ પણ રીતે જીવવા ઇચ્છતા નથી. પાંચાલોના વધ કરવાનો હું ગમે તે ઉપાયે યત્ન કરીશ. ^{૧૦-૧૫} પાપકર્મી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તો હું રણમાં જ મારી નાખીશ અને ક્રોધળ અથવા તીક્ષ્ણ કર્મો દ્વારા બીજા સર્વ પાંચાલોનો પણ વિનાશ

કરીશ એ પછી જ હું શાંતિ મેળવીશ હે પુરુષ
 વ્યાઘ્ર! જગતના મનુષ્યો આટલા માટે જ પુત્રો
 મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે કે, 'આ લોકમાં તથા
 પરલોકમાં આવી પડેલા મહાન ભયમાથી આપણા
 પુત્રો આપણને બચાવશે' પણ અરેરે! મારા
 પિતાની દશા તો એક વાઝિયા મનુષ્યના જેવી
 થઈ છે ^{૧૧-૧૮} અને તે પણ મોટા પર્વત સરખો
 એક પુત્ર અથવા શિષ્ય એવો હું જીવતા હતો,
 છતાં ધિક્કાર છે મારા દિવ્ય અસ્ત્રોને! ધિક્કાર છે
 મારા બંને બાહુઓને અને ધિક્કાર છે મારા પરા
 ક્રમે પણ! કેમ કે મને પુત્ર તરીકે પામ્યા છતાં
 દ્રોણાચાર્ય મરણસમયે કેશવહણ પામ્યા! હે
 ભરતશ્રદ્ધ! હું હવે એવું કરું કમી દેખાડીશ કે
 મારા પિતા પરલોકમાં આદ્યા ગયા છે, છતાં હું
 તેમના ઋણમાથી મુક્ત થઈશ એ કે આર્યપુરુષે
 પોતાની સ્તુતિ કરવી જોઈએ નહિ, તોપણ આ
 સમયે હું મારા પિતાના વવને સહન કરી શકતો
 નથી, તેથી મારા પુરુષાર્થને કહી સભળાવું છું હું
 પ્રલયકાળની પેઠે રણમાં કર્મ કરીને જ્યારે સર્વ
 સૈન્યોને મસળી નાખીશ, ત્યારે મારા તેવીર્યને કૃણુ
 ની સાથે રહેલા પાડવો જોયા કરશે આજે હું રથમાં
 બેસીને રણમાં જઈશ, ત્યારે દેવો, ગર્વો, અસુરો,
 રાક્ષસો કે મોટા મોટા નરસેષો પણ મને જીતવા
 ને સમર્થ થશે નહિ આ સમય જગતમાં મારા
 સરખો કે અર્જુનના સરખો બીજો અસ્ત્રવેતા
 ક્યાય છે જ નહિ ^{૧૮-૨૪} કિરણોના મન્યમાં જેમ
 સૂર્ય તેજસ્વી છે, તેમ તેજસ્વી પુરુષોના મન્યમાં
 હું તેજસ્વી છું વળી હું સેનાની મન્યમાં રહીને
 દેવનિર્મિત અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી શકું છું ^{૨૫}
 આજના મહાયુદ્ધમાં મારા ધનુષ્યમાથી સહસ્રાટ
 છૂટેલા બાણો પોતાના વીર્યને દર્શાવશે અને
 પાડવોનો સહાર કરી નાખશે હે રાજન! આજે
 પાડવો સર્વ દિશાઓને મારા તીક્ષ્ણ બાણોથી

જળધાગઓની જેમ ઢકાયેલી જેશે મહાન વાયુ
 જેમ વૃક્ષોને તોડી પાડે છે, તેમ હું સર્વ તરફ
 ભય કર શકું કરનારી બાણોની બળે પાવરી
 દઈને, શત્રુઓને રણમાં પાડીશ ^{૨૬-૨૮} હે કુરુ
 વશી ગજ! મારી પાસે દિવ્ય નારાયણાષ્ટ્ર છે
 હું તેના પ્રયોગને તથા ઉપસહારને બરાબર જાણુ
 છું અર્જુન, ઋણ, ભીમમેન, નકુલ, સહદેવ,
 રાજ યુધિષ્ઠિર, દુષ્ટાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યડી કે
 માત્યકિ કોઈ પણ તે અસ્ત્રને જાણતા નથી ^{૨૮}
 પૂર્વે ભગવાન નારાયણને વિધિવત્ પ્રણામ કરીને
 મારા પિતાએ વૈદિક મંત્રોથી સ્તુતિ કરી હતી
 અને તે સ્તુતિરૂપ જ તેમને ઉપહારતું સમર્પણ
 કર્યું હતું ^{૩૧} આથી પ્રસન્ન થઈ તે નારાયણ ભગ
 વાને પોતે જ મારા પિતાને વર માગવા કહ્યું,
 એટલે મારા પિતાએ નારાયણ નામનું પરમ દિવ્ય
 અસ્ત્ર તેમની પાસે માગ્યું ^{૩૨} ત્યાં હે રાજન! તે
 દેવસેષ ભગવાને મારા પિતાને કહ્યું કે, 'યુદ્ધમાં
 તારી બરોબરી કરે એવો બીજો કોઈ પુરુષ થશે
 નહિ ^{૩૩} પણ હે બ્રહ્મન! આ અસ્ત્રોનો જેમ તેમ
 અથવા જ્યારે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના પ્રયોગ
 કરશો નહિ કારણ કે આ અસ્ત્ર શત્રુનો વવ કર્યા
 વિના કદી પાછું ફરતું નથી હે સમર્થ બ્રાહ્મણ!
 આ અસ્ત્ર કોનો વવ નહિ કરે, એ જાણી શકાતું
 નથી તે અવધનના પણ કદાચ વધ કરી નાખે,
 માટે બંને ત્યાં સુધી આનો પ્રયોગ જ ન કરવો
 હે શત્રુતાપન! આ મહાસ્ત્રને શાંત કરવાના
 આટલા ઉપાયો છે-યુદ્ધમાં રથોનો તથા શસ્ત્રોનો
 ત્યાગ કનનારાઓને, શરણ માગનારા શત્રુઓને તથા
 'હે મહાસ્ત્ર! તું જ અમારુ શરણ છે,' એમ કહે
 નારાઓને આ અસ્ત્ર બાંધ કરતું નથી, પણ ત્યાં
 તે શાંત થઈ જાય છે પરંતુ આની સામે બીજા
 શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે અને એ શસ્ત્રો
 વડે આને અટકાવવામાં આવે, તો તે યુદ્ધમાં

સર્વથા અવધ્યોનો પણ વધ કરી નાખે છે.' આમ કહેતા તે નારાયણ ભગવાન પાસેથી મારા પિતાએ તે અન્ન ગ્રહણ કર્યું હતું અને તેનો તેમણે મને ઉપદેશ કર્યો હતો. વળી પ્રભુ નારાયણે મારા પિતાને કહ્યું હતું કે, 'આ અન્નના પ્રભાવથી તમે સંઘામમાં સર્વ જાતની શસ્ત્રવૃદ્ધિઓનો નાશ કરી શકશો અને તેજથી ઝગહળી બિડરો.' આમ કહીને પ્રભુનારાયણ ભગવાન સ્વર્ગ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા.^{૪૪-૪૬} એ નારાયણઅન્નને મેં મારા પિતા પાસેથી મેળવ્યું છે. માટે ઇંદ્ર જમ અસુરોને હાંથી કાઢે, તેમ તે અન્નનો પ્રયોગ કરી હું પાંડવો, પાંચાલો, મત્સ્યો અને દેકથોને રણમાંથી હાંથી કાઢીશ. હે ભારત ! હું જીવી જીવી ઇચ્છા કરીશ તેવા તેવા આકારનાં મારાં બાણો થઈ જશે અને તે સામે પરાક્રમ કરતા શત્રુઓ પર પડશે. મારી ઇચ્છામાં આવશે તેમ રણમાં જામે રહીને હું પથ્થરોની વૃદ્ધિ વરસાવીશ, લોખંડી મુખવાળાં પક્ષીઓ પ્રકટ કરી મહારથીઓને નસાડી મૂંઝીશ અથવા જરૂર પડશે તો તીક્ષ્ણ ફરશીઓને છોડી મૂંઝીશ.^{૪૮-૪૯} આ મહાન નારાયણઅન્નનો પ્રયોગ કરી હું શત્રુઓને તપાવીશ તથા પાંડવોને તુચ્છ ગણી કાઢી તેમનો સંહાર કરીશ.^{૫૦} મિત્રોનો, શ્રાણીઓનો તથા ગુરુનો દ્રોહ કરનાર તે નીચ અને અતિ નિંદ્ય ધૂષ્ટગુન આજે મારી આગળથી જીવતો નહિ છૂટે^{૫૧} દ્રોણપુત્રનાં તે વચનો સાંભળીને સર્વ સેના પાછી ફરી. પછી સર્વ મહાપુરુષો મોટા મોટા શંખનાદો કરવા લાગ્યા અને હર્ષમાં આવી જઈ હજારો ભેરીઓ તથા ડિંડિમો વગાડવા લાગ્યા. ઘોડાઓની ખરી ઓના આઘાતથી તથા રથોનાં પૈડાંના ગડગડાટથી ધણુભી જોડેલી પૃથ્વી ગાંજવા લાગી.^{૫૬, ૫૭} એકત્ર થયેલા તે તુમુલ શબ્દો આકાશ, સ્વર્ગ તથા આખી પૃથ્વીને ગાંજવી મચી. મેવના ગડ

ગડાટ સરખા તે શબ્દને સાંભળીને રથીશ્રેષ્ઠ પાંડવો એક સ્થળે એકઠા મળીને તે ગર્જનાના સંબંધમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. હે ભારત ! તે જ સમયે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ જળ વડે મંત્રાચ્ચમન કરીને તે દિવ્ય નારાયણાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૪૮-૫૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં તર્જન નારાયણાસ્ત્રમોક્ષપર્વમાં 'અશ્વત્થામાનો કેાધ' નામનો અધ્યાય ૧૯૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૬ મો

અબ્હુનનાં વચનો

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

પ્રાર્દુર્ભૂતે તતસ્તસ્મિન્નસ્ત્રે નારાયણે પ્રમો ।

પ્રાવાત્સપ્તપતો વાયુરન્નસ્ત્રે સ્તનયિત્તુમાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે પ્રભુ ! જ્યારે તે નારાયણાસ્ત્ર પ્રકટ થયું, ત્યારે મેધવિહીન આકાશમાં જાણે મેધગર્જના કરતો વાયુ જળબિંદુઓ સહિત વાવા લાગ્યો.^૧ ત્યારે પૃથ્વી પણ કંપવા લાગી, મહાસાગર પણ ખળભળી ઊઠ્યો અને સમુદ્ર તરફ વહેતી નદીઓ પણ ઊલટે પ્રવાહે વહેવા લાગી.^૨ ત્યાં હે ભારત ! પર્વતોનાં શિખરો છિન્નભિન્ન થઈ પડવા લાગ્યાં અને મૃગ લાંબા પાંડવસેનાની ડાબી બાજુ થઈને જવા લાગ્યાં.^૩ ત્યારે જ્યાંત્યાં અધંકાર છવાઈ ગયો, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ ગયો અને માંસાહારી પ્રાણીવર્ગ હર્ષમાં આવી જઈને ઝડપિયાં નાખવા લાગ્યો.^૪ ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! દેવો, દાનવો તથા ગંધર્વો સુદ્ધાં ભયભીત થઈ ગયા અને તેઓ આ મહાન ખળભળાટ જોઈને 'હવે શું કરવું, હવે શું કરવું' એવો તીવ્ર ઠાલાહલ કરી રહ્યા.^૫ હે પૃથ્વીનાથ ! અશ્વત્થામાનું તે ભયંકર અને ઘેર દેખાવતું અન્ન જોઈને સર્વ રાજાઓ ગમરાટમાં પડી ગયા તથા ત્રાહ ત્રાહ પોકારવા લાગ્યા.^૬

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ જ્યારે સર્વ સૈન્યોને યુદ્ધ માટે પાછાં

વાળ્યાં અને જ્યારે શોકથી અત્યંત તપી જઈને તેમણે પોતાના પિતાના વધને સહન ન કર્યો, ત્યારે સર્વ કૌરવો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખવા ધસી ગયા હતા. તો એ જોઈને પાંડવોમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નને બચાવ કરવા માટે શેા વિચાર થઈ રહ્યો હતો તે તું મને કહે. ^{૭૧૮}

સંજય યોદ્ધો : રાજ યુધિષ્ઠિરે પ્રથમથી જ સર્વ કૌરવોને પલાયન કરી જતા જોયા હતા, તેમાં પાછો તેમણે તુમુલ શબ્દ સાંભળ્યો હતો. આથી તેમણે અનુનને આ પ્રમાણે કહ્યું. ^{૭૧૯}

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા : હે ધનંજય ! વજ્રધારી ઇંદ્રે જમ વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનો નાશ કર્યો હતો. ત્યારે કૌરવો યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા વિષે નિરાશ થઈ ગયા હતા અને દીનચિત્ત થઈ તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાનો જ નિશ્ચય કરીને રણમાંથી નાસી ગયા હતા. ^{૭૨૦, ૭૨૧} તેઓ જ્યારે રણમાંથી નાસતા હતા, ત્યારે કેટલાએક રાજાઓ તો કેવળ ભાન વિનાના થઈ ગયા હતા, કેટલાક ઊંઘમૂંઘ પડેલા રથોમાં બેસી ગયા હતા, કેટલાક છિન્નભિન્ન થયેલા રથોમાં બેસી ગયા હતા, કેટલાક માર્યા ગયેલા પૃથરક્ષકાવાળા તથા મરણ પામેલા સારથિ-ઓવાળા રથોમાં બેસી ગયા હતા, કેટલાક પતાકા, ધ્વજ અને છત્રો વિનાના થયેલા રથોમાં બેસી ગયા હતા અને કેટલાક ભાંગી ગયેલા ઊંટડાવાળા, ભાંગી ગયેલા માળાવાળા તથા આકુળન્યાકુળ થયેલા ઘોડાઓવાળા રથોમાં બેસી ગયા હતા. આમ તેઓ રણમાંથી નાસી જતા હતા. વળી કેટલાએક ભયભીત થયેલા રાજાઓ તો પગ વતી ઘોડાઓને મારતા મારતા નાકા હતા, કેટલાએક અને જ રથોને ઢોડાવતા ઢોડાવતા રણમાંથી નાકા હતા અને કેટલાક ચારે બાજુ પડેલા ભાંગી પડેલા ધૂંસરાં તથા પેડાંવાળા રથોમાં બેસી

જઈને પણ નાસી ગયા હતા, ત્યારે કેટલાએક તો છિન્નભિન્ન થયેલા રથોને ત્યાં પડતા મૂકીને જ પગ-પાળા નાકા હતા. બીજા કેટલાએક તો ઘોડાઓની પીઠ પર બેસી ગયા હતા અને અર્ધા આસનો બસી ગયાં હતાં, છતાં પણ નાસતા હતા. આપણાં નારાયણાણેથી કેટલાકનાં આસન ચલિત થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ હાથીઓની ખાંધ ઉપર વળગી રહ્યા હતા; તેમ જ શસ્ત્રોથી પીડાઈને પલાયન કરતા તે હાથીઓ તેમને દશેય દિશાઓમાં લઈ જતા હતા. કેટલાએક મહાપુરુષો શસ્ત્રો તથા ક્વચોથી રહિત થઈને વાહનો પરથી પૃથ્વી પર પડી જતા હતા, તેમ જ રથોનાં પેડાંઓ તળે તથા હાથીઘોડાઓના પગ તળે કચડાઈ છૂંદાઈ જતા હતા. કેટલાએક વીરો 'ઝો બાપા, ઝો પુત્ર' આવી યુઓ પાડતા ભયથી નાસી જતા હતા. તેઓ બધા દુઃખથી ઝેટલા બધા નિરતજ થઈ ગયા હતા કે, તેઓ એકબીજાને ઝાળખતા પણ ન હતા. કેટલાએક શરણો અત્યંત ધાયલ થયેલા પોતાના પુત્રોને, પિતાઓને, મિત્રોને તથા ભાઈઓને ખાંધ પર ઊંચડી ઊંચડીને રણમાંથી દૂર લઈ જતા હતા અને તેમનાં ક્વચો ઉતારી નાખી જળસિંચન કરતા હતા. દ્રોણાચાર્યનો નાશ થતાં કૌરવોનું સૈન્ય આવી અવસ્થાને પ્રાપ્તું હતું અને નાહું હતું. ^{૭૨૨-૭૨૬} પણ તે સૈન્યને પાછું ડોણે વાપ્યું, તે તું જાણતો હોય તો મને કહે. જો, રથોનાં પેડાંઓના ગડગડાટ સાથે ઘોડાઓનો હલુહલુહ તથા હાથીઓની ગર્જનાઓ સંભળાય છે ! કૌરવોની સેના ૩૫ મહાસાગરમાં એ શબ્દો અત્યંત તીવ્ર રીતે ઊઠ્યા છે. ^{૭૨૭, ૭૨૮} એ શબ્દો વારંવાર ગાજી રહ્યા છે અને તેથી મારા સૈનિકો ધૂજી ઊઠે છે ! દ્વાં લિભાં કરી નાખે તેવો આ જે તુમુલ શબ્દ સંભળાય છે, તે ઇંદ્ર સહિત ત્રણે લોહિને પણ ગળી બચ એમ છે, એમ મને લાગે છે ! હું તો એમ

જ માનું છું કે, આ ભયંકર શબ્દ વજ્રવારી ઇંદ્ર-
નો જ હોવો જોઈએ.^{૨૨, ૨૩} જરૂર તે ઇંદ્ર જ દ્રોણા-
ચાર્યનો વધ થતાં કૌરવોને માટે ચઢી આવે છે.
હે ધર્મજય ! આ અતિ ભયંકર મહાન શબ્દને
સાંભળી આપણા સારા સારા રથીઓ પણ હૃદયે
થઈ ગયા છે અને તેમનાં રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં
છે; તો દેવેશ્વર જોવો એ કયો મહારથી છે કે, જણે
પલાયન કરી જતા કૌરવોને ધીરજ આપી પુનઃ
યુદ્ધ માટે પાછા વાળ્યા છે ?

અર્જુન બોલ્યો : હે રાજન ! તમને સંશય
થયો છે કે, શસ્ત્રસંન્યાસ લીધેલા દ્રોણગુરુનું મૃત્યુ
થયું છે, છતાં આ કયો પુરુષ કૌરવોને શાંત પાડી
ગાજી રહ્યો છે ? તમે તે પુરુષને જાણવા માગો
છો, તો તે પુરુષ બીજો કોઈ નથી; પણ નમ્ર
સ્વભાવનો, મોટી જીજ્ઞાસા, વ્યાઘ્ર સરખા મુખ-
વાળો, મદમત હાથી સમાન ગતિવાળો, ઉચકર્મ
કરવાવાળો અને કુરુઓને નિર્ભય કરનારો અશ્વ-
ત્યામા છે. એના પરાક્રમનો આશ્રય કરી આ
કૌરવો ઉચકર્મ કરવા માટે સજ્જ થયા છે અને
શંખનાદો કરી રહ્યા છે; એના જન્મ સમયે દ્રોણા-
ચાર્યે મહાપવિત્ર બ્રાહ્મણોને એક હજાર ગાયોનું
દાન કર્યું હતું. એ અશ્વત્યામા જ આ સમયે
ગાજી રહ્યો છે. એ વીર પુરુષે જન્મ ધરીને તુરત
જ ઉચ્ચૈશ્રવા ઘોડાની પેડે હણહણાટ કર્યો હતો
અને સમગ્ર પૃથ્વી તથા ત્રણેય લોકોને કંપાવી દીધા
હતા. તે સમયના તેના હણહણાટને સાંભળીને
કોઈ અદૃશ્ય રહેલા પ્રાણીએ એનું ‘અશ્વત્યામા’
નામ પાડ્યું છે. એ જ શૂરવીર આ વેળા ગાજી
રહ્યો છે. હે પાંડુપુત્ર ! પાષંત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધાતકી
કર્મ કરીને, કૃશ એંચીને જમને અનાથની
પેડે મારી નાખ્યા છે, તે આચાર્યના નાથ
તરીકેનો પોતાનો અધિકાર ધરાવી. અશ્વત્યામા
સજ્જ થયો છે. પાંચાલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારા ગુરુની

ચોટલી પકડી જે ભયંકર અપમાન કર્યું છે, તેને
પોતાના પુરુષાર્થને જાણનારો અશ્વત્યામા કદી
સહન નહિ કરે. અરે ! ધર્મને સમજનારા તમે
પોતે પણ રાજ્યના લોભથી ગુરુ આગળ મિથ્યા
ભાષણ કર્યું છે, તે અતિ મહાન અધર્મ કર્યો છે.
આ તમારી અપકીર્તિ સચરાચર ત્રણે લોકમાં
ચિરકાળ પથંત રહેશે.^{૨૪-૨૫} વાલ્મીકી વધ કરવા-
થી રામની જીવી અપકીર્તિ થઈ રહી છે, તેવી જ
અપકીર્તિ દ્રોણગુરુનો નાશ કરાવીને તમારી પણ
થઈ રહેશે. ‘આ મારો પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર શિષ્ય
સર્વ ધર્મોથી સંપન્ન છે, તેથી તે અસત્ય ભાષણ
કદી નહિ કરે, ‘આવો તેમણે તમારા પર વિશ્વાસ
રાખ્યો; છતાં સત્યના આભાસરૂપ નર્પી અસત્યમાં
પ્રવેશ કરી, તમે અશ્વત્યામા નામના હાથીના
વધને મનમાં રાખીને આચાર્ય આગળ અસત્ય
ભાષણ જ કર્યું છે. આથી જ તે સમર્થ ગુરુ મમતા
અને ચૈતન્યથી રહિત થઈ, શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી
અતિ વિહ્વલ થઈ ગયા હતા ! હે રાજન ! આ
તમે તમારી નજરે જોયું છે. આમ શોકાવિષ્ટ
થયેલા અને યુદ્ધ કરતાં અટકી પડેલા પુત્રવત્સલ
ગુરુનો તમે પોતે જ શાશ્વતધર્મનો ત્યાગ કરી શસ્ત્ર
દ્વારા ઘાત કરાવ્યો છે. શસ્ત્રહીન થયેલા ગુરુનો
અધર્મથી ઘાત કરાવી હવે તમારામાં એ શક્તિ
હોય, તો તમે મંત્રીઓને સાથમાં રાખી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની
રક્ષા કરજો. જેના પિતા મરણ પામ્યા છે, એના
કોધાયમાન થયેલા આચાર્યપુત્રના હાથમાં સપડા-
યેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને અમે બંધા બચાવી શકીએ તેમ
નથી. અશ્વત્યામા સર્વ ભૂતોને વિશે પ્રેમદૃષ્ટિથી
જુએ છે અને મનુષ્યોના કરતાં અધિક છે. આજે
તે પોતાના પિતાની ચોટલી પકડ્યાના ભયંકર
અપમાનને સાંભળીને આપણને બંધાને રણમાં
આળી નાખશે.^{૨૬-૪૨} અરે ! આચાર્ય પરના
પ્રેમને લીધે હું મોટી મોટી બૂમો પાડીને તેમને

જીવતા પકડી લેવા કહી રહ્યો હતો; છતાં એક શિષ્યે જાતે જ ધર્મને લાત મારી પોતાના ગુરુનો વધ કર્યો છે.^{૪૩} ખરેખર! આપણાં ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં છે અને હવે થોડાં જ કાઢવાનાં રહ્યાં છે. તેથી જ આપણામાં અત્યારે આ વિકાર પેઢો છે. રે હાથ! જે આપણા પર નિત્ય પિતાની પેઠે પ્રેમ રાખતા હતા અને ધર્મદષ્ટિએ જે આપણા પિતા તુલ્ય હતા, તે ગુરુને આપણે ચાર દિવસના રાજ્યને કારણે મરાવી નાખ્યા છે.^{૪૪, ૪૫} હે પૃથ્વીનાથ! ધૃતરાષ્ટ્રે લીધેલ અને દ્રોણાચાર્યને આજ્ઞામાં તત્પર રહેનારા પોતાના પુત્રો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી સોંપી દીધી હતી.^{૪૬} આટલા બધા માનને પ્રાપ્ત કર્યા છતાં અને શત્રુઓના સતત સત્કારને પામ્યા છતાં, તે દ્રોણગુરુ મને એકલાને જ પોતાના પુત્રથી પણ અધિક ગણતા હતા.^{૪૭} તે જ ગુરુ યુદ્ધમાં તમારા તરફ તથા મારા તરફ દષ્ટિ કરતા કરતા અજ્ઞોનો ત્યાગ કરી બેઠા હતા, છતાં તે મરાયા છે. પણ નેમણે જે પૂર્વની પેઠે લડ્યા જ ક્યું હોત, તો ઇંદ્ર પણ તેમને મારી શકે તેમ ન હતો. અરેરે! રાજ્યમાં લોભી મન કરીને આપણે અનાયોજિત નિત્ય ઉપકારી એવા જે વૃદ્ધ આચાર્યનો મહાન દ્રોહ કર્યો છે.^{૪૮, ૪૯} હાથ! હાથ! આપણે મહાપાપ કર્યું છે, આપણે અત્યંત દારણ્ય કર્મ કર્યું છે; કેમ કે રાજ્ય અને સુખના લોભમાં તણાઈને આપણે અધર્મથી આ દ્રોણગુરુનો ઘાત કરાવ્યો છે.^{૫૦} અહા! મારા ગુરુ અણુતા હતા કે ઇંદ્રપુત્ર અર્જુન મારા પરના પ્રેમને અર્થે પુત્રો, ભાઈઓ, પિતાઓ, સ્ત્રીઓ અને જીવિત સુદ્ધાં સર્વનો ત્યાગ કરે તેવો છે.^{૫૧} પણ હાથ! દે રાજ! તે જ રાજ્યલોભી મેં, જે ગુરુના વધની ઉપેક્ષા કરી છે; આથી હે પ્રજા! હું તો નરકમાં જઈને બાંધે માથે લટકીશ.^{૫૨} બ્રાહ્મણજાતિનો અને વૃદ્ધ વયના પોતાના આચાર્યનો-અરે! રાક્ષહીન થયેલા

એ મહાન મુનિનો રાજ્યને માટે ઘાત કરાવીને આજે મરી જવું તે જ શ્રેયસ્કર છે, પણ જીવવું તો હવે વ્યર્થ જ છે.^{૫૩}

હિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન નારાયણસુત્રમોક્ષપર્વ-માં 'અર્જુનવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૯૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૭મો

લીમસેન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં
અર્જુન પ્રત્યે વચનો

॥ સંજય ક્વાલ ॥

અર્જુનસ્ય વચઃ શ્રુત્વા નોઽત્યુત્તર મહારથાઃ ।

અપ્રિયં વા પ્રિયં વાઽપિ મહારાજ ધનંજયમ્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ! અર્જુનનાં એ વચનો સાંભળીને ત્યાં રહેલા સર્વ મહારથી-ઓએ અર્જુનને પ્રિય કે અપ્રિય કશું જ સાસું કશું નહિ.^૧ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મહાબાહુ લીમસેન એ વચન સાંભળીને ડાપી ઊઠ્યો અને કુંતાપુત્ર અર્જુનની જાણે નિંદા કરતો હોય તેમ બોલી ઊઠ્યો :^૨ 'અરે પાથ'! આ તો તું અરણ્યવાસી મુનિના જેવું તથા દંડત્યાગી તીક્ષ્ણ વ્રતને આચરતા બ્રાહ્મણના જેવું ધર્મવચન કહે છે!^૩ પણ ક્ષત્રિયો તો સર્વ કાર્યોનું રખવાળું કરે છે, તે પર જ જ જીવે છે અને સ્ત્રીઓ તથા સપુરુષોને કામા આપે છે, તેઓ તો તત્કાળ જ પૃથ્વી, ધર્મ, યશ અને લક્ષ્મી મેળવે છે.^૪ તું ક્ષત્રિયજાતિના સર્વ ગુણોથી યુક્ત છે અને આપણા કુળમાં ધુરંધર છે; છતાં તું આમાં અજ્ઞાનીની પેઠે બોલે છે, તે આજે તને જરા પણ શોભતું નથી.^૫ હે કૌતેય! તારું પરાક્રમ શયીપતિ ઇંદ્રના જેવું જ છે. વળી મહાસાગર જેમ મગધા મૂકતો નથી, તેમ તું પણ કદી ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી.^૬ ખરેખર, આ જગતમાં કયો પુરુષ તારી પૂજા નહિ કરે! કારણ કે તેર વર્ષના ક્રોધ અને દુઃખને અંતે પણ તું આજે હજી ધર્મની જ અભિકાંક્ષા રાખે છે.^૭

હે તાત ! હે અચ્યુત ! તારું મન હજી પણ સ્વ-
ધર્મને અનુસરી રહ્યું છે અને તારી બુદ્ધિ નિરંતર
દયાભર્યાં ઉત્તમ કૃત્યો કરવામાં જ આસક્ત રહે
છે, ને બહુ સારી વાત છે.^{૧૬} પણ શત્રુઓએ
ધર્મનિત્ય ધર્મરાજના રાજ્યને અધર્મથી પડાવી
લીધું હતું અને દ્રૌપદીને સભામાં ધસડી આણીને
અપમાનિત કરી હતી.^{૧૭} વળી, એ શત્રુઓએ
આપણને વટકલવસ્ત્રો પહેરાવીને તેર વરસ વનમાં
હાંથી કાઢ્યા હતા. બાકી આપણે એ વનવાસને
માટે તદ્દન અયોગ્ય જ હતા. હે નિર્દોષ અર્જુન !
આ બધાં અમર્ષકારણો મેં ઘણા કાળ સુધી શાંત-
પણે સહ્યાં છે અને બધું જ્ઞાતધર્મમાં આસક્ત
રહી હું આચરી ચૂક્યો છું. પણ હવે પરાકાષ્ઠાએ
પહેંચેલા તે અધર્મને ધૂટી રાખીને હું તારી
સહાય પામીને તે ક્ષુદ્ર રાજ્યલૂટારાઓને સ્પર્ધિ-
વાર સંહાર કરી નાખીશ.^{૧૮-૧૯} અરે ! તેં પોતે જ
પ્રથમ કહ્યું છે કે, ‘આપણે બધા અહીં યુદ્ધ માટે
એકત્ર થયા છીએ, તેથી સૌ સૌની શક્તિ પ્રમાણે
આપણે સૌ યુદ્ધ માટે પ્રયત્ન કરીશું.’ તે તું જ
અત્યારે અમારી નિંદા કરે છે !^{૨૦} વળી તું ‘ધર્મ’નું
નિરૂપણ કરવા પણ ઇચ્છે છે, પરંતુ તારું પ્રથમ-
નું વચન તો આમ કહેવા માત્રથી જ અસત્ય
કરે છે. અરે ! અમે બધા ભયથી ત્રિહવલ થયા
છીએ, છતાં તું તીક્ષ્ણ વાણી સંભળાવીને અમારાં
મર્મસ્થાનોને કાપી નાખે છે.^{૨૧} જો શત્રુ સંહાર-
ક અર્જુન ! આ તો તું ઘા ઉપર લૂણુ ભભરાવે
છે. આ તારા એક વાણીરૂપી શસ્ત્રથી મને પીડા
થઈ રહી છે અને મારું દૃઢ્ય ચિરાઈ બચે છે.^{૨૨}
અરે ! ધાર્મિક પુરુષ થઈને પણ તું આ મહાન
અધર્મને સમજતો નથી અને તું પ્રશંસાપાત્ર
એવા પોતાના આત્માની તથા અમારા બંધાની
પ્રશંસા સુઝાં કરતો નથી.^{૨૩} આ વાસુદેવ પાસે-
જ ઊભા છે, છતાં તું દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા-

ની પ્રશંસા કરે છે. હે ધર્મજય ! આ અશ્વત્થામા
તો તારી સોળમી કળાને પણ યોગ્ય નથી.^{૨૪}
છતાં બંને થઈને પોતાના દોષોનું વર્ણન કરતાં
તું કેમ લાજતો નથી ? જો, હું એકલો જ ક્રોધ
કરીને પૃથ્વીને ફાડી નાખું તેમ છું અને પર્વતો-
ને પણ ચીરી નાખું તેમ છું.^{૨૫} વળી સુવર્ણ-
ની માળાવાળી આ ભયંકર વજનદાર ગદાને
જેસથી ફેરવીને હું મોટા પર્વતો સરખાં વૃક્ષોને
પણ વાધુની પેટે ભાંગી નાખું તેમ છું.^{૨૬} જો
પાર્થ ! મારી સામા આવેલા ઇંદ્ર સહિત દેવોને
પણ હું બાણોની વૃષ્ટિ કરીને રણમાંથી નસાડી
મૂકું, તેમ જ રાક્ષસો, અસુરો, સર્પો કે મનુષ્યોને
પણ હાંથી કાઢું.^{૨૭} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તું મને-તારા
ભાઈને આવો બરાબર બોલે છે, તો પછી હે
અમાપ પરાક્રમી ! તારે દ્રોણાચાર્યના પુત્રથી
ભયભીત થવું યોગ્ય નથી.^{૨૮} અથવા હે અર્જુન !
તું આપણા બધા ભાઈઓની સાથે ઊભો રહે. હું
એકલો જ હાથમાં ગદા લઈને એ અશ્વત્થામાને
રણમાં જીતી લઈશ.’ પછી હિરણ્યકશિપુ ક્રમ
ક્રોધથી ગર્જના કરતા વિષ્ણુ પ્રત્યે બોલ્યો હતો,
તેમ પાંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં અર્જુનને
નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો. હે અર્જુન ! યાજ્ઞન
(બીજાઓ પાસે યજ્ઞો કરાવવા), અધ્યાપન
(બીજાઓને ભણાવવા), દાન, યજ્ઞ, પ્રતિગ્રહ
અને છઠ્ઠું અધ્યયન આ છ બ્રાહ્મણોનાં પ્રસિદ્ધ
કર્મો છે, એમ પ્રાચીન પડિતો કહે છે. તે માટેના
કયા કર્મમાં દ્રોણાચાર્યની નિયત સ્થિતિ હતી ?
હે પાર્થ ! આવા દ્રોણને મેં મારી નાખ્યા, તેમાં
તું શા માટે મારી નિંદા કરે છે ?^{૨૯-૩૦} એ દ્રોણ
તો પોતાના બ્રાહ્મણધર્મથી બ્રહ્મ થયા હતા અને
ક્ષત્રિયોના ધર્મને સ્વીકારી બેઠા હતા. ક્ષુદ્રકર્મ
કરનારા તે દ્રોણ દિવ્ય અગ્નિ વડે આપણા સંહાર

કરતા હતા.^{૨૧} વળી તે માયા રચતા હતા અને અસઘ્ય હતા. હે પાથ્ય! કોઈ પુરુષ એ નીચ બ્રાહ્મણને કપટ કરીને જ મારી નાખે, તેમાં અયોગ્ય શું છે?^{૨૭} મેં દ્રોણને ખરેખરી યોગ્ય જ શિક્ષા કરી છે, છતાં તેમનો પુત્ર અશ્વત્થામા ક્રોધથી ભય-કર ગર્જના કરી રહ્યો છે, તેમાં મારું શું લુટાઈ જવાતું છે?^{૨૮} હું તો માતું છું કે, આ અશ્વ-ત્થામા કૌરવોતું રક્ષણ કરવા અશક્ત જ છે, છતાં તે યુદ્ધ દ્વારા તેમનો વ્યથા ધાત કરાવશે, એ કંઈ આશ્ચર્ય નથી.^{૨૯} આ તું ધાર્મિક પુરુષ થઈને મને ગુરુધાતી કહે છે; પરંતુ આ હું દુષ્ટરાજનો પુત્ર એમનો ધાત કરવા માટે જ અશ્મિભાંથી ઉત્પન્ન થયા છું.^{૩૦} હે ધનંજય! હું તને પૂછું છું કે, જે પુરુષને રણમાં યુદ્ધ કરતાં કાર્ય અને અકાર્ય બન્ને સરખું જ છે, તે પુરુષને તું બ્રાહ્મણ કહીશ કે ક્ષત્રિય કહીશ? વળી જે પુરુષ ક્રોધથી ધૂંધવાઈ બચ અને બ્રહ્માસ્ત્ર આદિ દિવ્ય અસ્ત્રોને નહિ બળુનારા સામાન્ય યોદ્ધાઓ પર બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી તેમનો સંહાર કરે, તે મહાપુરુષને સર્વ કોઈ ઉપાયો દ્વારા કેમ મારી નાખવો ન એઈએ?^{૩૧, ૩૨} હે ધર્મના તત્ત્વાર્થને સમજનારા! ધર્મવિતાઓએ કહ્યું છે કે, વિધર્મી પુરુષ ધર્મયુક્ત પુરુષને ઝેર સરખો છે. હે અર્જુન! તું આમ સમજે છે, છતાં મને કેમ નિંદે છે?^{૩૩} હે અર્જુન! મેં તે દૂર વ્યાચાર્યને બરાબર દખાવીને રથમાં જ મારી નાખ્યા છે, તો મને અનિંદાને તું અભિનંદન કેમ આપતો નથી? હે પાથ્ય! સાક્ષાત્ પ્રલયાશ્મિ સરખું, બળબળતા સૂર્ય સમું અને ઝેર સરખું દ્રોણાચાર્યનું તે ભયંકર મસ્તક મેં કાપી નાખ્યું છે, તો તે માટે તું કેમ મારી પ્રશંસા કરતો નથી? જાણે બીજા કોઈના નહિ પણ મારા જ અનેક બાંધવોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા હતા, તે મારા શત્રુનો શિરચ્છેદ કરીને પણ હજી સુધી મારો સંતાપ દૂર થતો

નથી. હજી પણ એક વાત તો મારાં મર્મસ્થાનોમાં ભોંકાયા જ કરે છે કે, જયદ્રથના મસ્તકની જમ મેં પણ તે દ્રોણના મસ્તકને બિલલલોકાના પ્રદેશમાં કેમ ફેંચી ન દીધું?^{૩૪-૩૭} હે અર્જુન! યુદ્ધમાં શત્રુઓનો વધ ન કરવો, તે ક્ષત્રિયને માટે અધર્મ-રૂપ છે. ક્ષત્રિયોનો તો એ જ ધર્મ છે કે, તે યુદ્ધમાં મરે અથવા મારે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં આપણે સાંભળીએ છીએ.^{૩૮} હે પાંડુપુત્ર! તે જમ તારા પોતાના મિત્ર શરૂવીર ભગદત્તને મારી નાખ્યો છે, તેમ મેં પણ મારા એ શત્રુને રણમાં મારી નાખ્યો છે.^{૩૯} તું એ પિતામહ બીભ્મને રણમાં મારી નાખીને પોતાને ધાર્મિક માને છે, તો મેં તે પાપી શત્રુને મારી નાખ્યો તેમાં તું અધર્મ કેમ જુએ છે?^{૪૦} હે પાથ્ય! હાથી જેમ નીચે બેસીને આપણે માટે ઉપર ચઢવા પોતાના શરીર-થી પગથિયાં કરી દે છે, તેમ અન્યોન્યના આપણા સંબંધથી જ હું તમ થઈ રહ્યો છું. એવા મને આવાં તું તીક્ષ્ણ વચનો કહેવાને યોગ્ય નથી! હે અર્જુન! દ્રૌપદી અને દ્રૌપદીના પુત્રોના કારણને લીધે જ હું તારાં આ સર્વ સિદ્ધ વચનોને સાંભળી રહ્યો છું. આમાં બીજું કંઈ કારણ નથી. વ્યાચાર્યની સાથે મારા કુળને પેટીઉતાર વેર ચાલ્યું જ આવે છે એ જાણીતું છે. સર્વ લોક આ વાત જાણે છે, પણ તમને પાંડુનંદનોને તેની માહિતી નથી. માટે હે અર્જુન! તારા મોટા ભાઈ ધર્મરાજ અસત્યભાષી નથી, તેમ હું અધાર્મિક પણ નથી. એ શિષ્યદ્રોહી પાપી દ્રોણ માર્યો ગયા છે, માટે હવે તું યુદ્ધ કર. અતે વિજય તારો જ છે.^{૪૧-૪૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જત નારાયણભક્ષપર્વમા
'પ્રલયુત્તરના વચનો' નામનો અધ્યાય ૧૮૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૮ મો

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિની
અન્યોન્યને ધમકી

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉત્તર ॥

સાંગા વેદા યથાન્યાયં વેનાઘીતા મહાત્મના ।

યસ્મિન્ સાક્ષાદ્ધર્મવેદો હોનિષેવે પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! જ મહાત્મા-
એ અંગો સહિત વેદોને યથાયોગ્ય અભ્યાસ
કર્યો હતો, સાક્ષાત્ ધર્મવેદે જ વિનયશીલ આચાર્ય-
નો આશ્રય કર્યો હતો અને જમની કૃપાથી નર
સિંહો મહારણમાં દેવોથી સહેજે પણ ન બની
શકે તેનાં અમાનુષ કર્મો કરી રહ્યા છે, તે જ દ્રોણા-
ચાર્ય જ્યારે આંખ આગળ આઠોશ (શેરમદાર)
કરી રહ્યા હતા, ત્યારે પાપકર્મી, નીચાત્મા, ધાતશી
અને ક્રુદ્ધ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના એ ગુરુનો ધાત કર્યો
છે.^{૧-૩} અરે ! તે સમયે ઠાઈ ક્ષત્રિયે કોવ જ ન
કર્યો ! ધિક્કાર છે તે ક્ષત્રિયોને અને તેમના અમર્યનો !
હે સંજય ! આ સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં વચનો સાંભળીને
પાંડવો બીજા સર્વ રાજાઓ તથા પૃથ્વીમાંના
સર્વ ધનુર્ધરાઓ તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને શું કહ્યું હતું, એ
મને કહે.

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! કૂરકર્મી દુષ્ટ-
પુત્રની તે વાણી સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા સર્વ
રાજાઓ ચૂપચાપ થઈ ને જ બેસી રહ્યા હતા.
અર્જુન તો કટાક્ષપૂર્વક વક્ષદિ કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-
ને તાણી રહ્યો હતો.^{૪-૬} તે આંકુરે નિસાસા
નાખવા લાગ્યો અને ‘ ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! ’
એટલું જ માત્ર બોલ્યો. ત્યારે યુધિષ્ઠિર, ભીમ-
સેન, નકુલ, સહદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને બીજા બધા
રાજાઓ તો અત્યંત શરમાઈ ગયા હતા; પણ
હે રાજન ! ત્યાં સાત્યકિ આ પ્રમાણે બોલી
ઊઠ્યો : ‘ શું બહીં એવો ઠાઈ પુરુષ નથી કે, તે
આવું અમાંગલિક બોલી રહેલા આ પાપી નરાધમ

પુરુષને સત્વર મારી નાખે ! આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! આ
સર્વ પાંડવો તારી દુષ્ટતાને અણનાશી મનમાં
તારી નિંદા જ કરી રહ્યા છે. બ્રાહ્મણો જમ
ચાંડાલની નિંદા કરે છે, તેમ તારા એ દુષ્ટકર્મને
હીધે તું સર્વ સત્પુરુષોમાં ક્રિદ્ધકાર્ય રહ્યો છે,
એ આવું તે મહાન પાપ કયું છે, છતાં આવી
સુંદર સમામાં બેસીને તું બોલતાયે કેમ શર-
માતો નથી ? તારી જીભના સેંકડો ટુકડા કેમ
થઈ જતા નથી ? કેમ તારું મરતક ફાટી જતું
નથી ?^{૭-૧૧} આ ક્રુદ્ધ ! તું ગરુડની નિંદા કરતાં
અધમને હીધે પતિત થતો નથી કેમ ? પાંડવો,
સર્વ અધિક્ષ અને યાદવોએ અવશ્ય તારી
નિંદા જ કરવી જોઈએ.^{૧૨} વાહ ! આવું મોટું
કામ કરીને તું જનસભામાં તારી વડાઈ હાંકે
છે. વળી ગુરુવધનું આવું અકાર્ય કરીને તું
પાછો ગુરુ પર આક્ષેપ કરે છે !^{૧૩} તને તો
મારી જ નાખવો જોઈએ. બે ઘડી પણ તને
જીવતો રાખવામાં કંઈ અર્થ નથી. આ નરા-
ધમ ! તારા સિવાય બીજો કયો આર્ય આવું
અધમ કામ કરવા તત્પર થાય ?^{૧૪} ધર્માત્મા અને
સન્નજન એવા પોતાના ગુરુને તેં ચોટલી પકડી-
ને મારી નાખ્યા છે, તેથી તારી આગલીપાછલી
સાત પેઢીના પુરુષો નરકમાં ફૂળી ચૂક્યા છે.^{૧૫}
અરે ! તને કુલાંગારને પામીને તે સર્વ પુરુષો
ક્રીતિને ખોઈ બેઠા છે. આ મહાપુરુષ ! તેં ભીષ્મ-
પિતામહના વધ સંબંધમાં અર્જુન પર આક્ષેપ
મૂક્યો ખરો, પરંતુ તે મહાત્માએ પોતે જ
પોતાના નાશ કર્યો છે અને તેમને મારનારો પણ
તારો જ પાપિષ્ઠ બાઈ શિખંડી છે.^{૧૬, ૧૭} આ
પૃથ્વીમાં પાંચાલવંશના પુત્રો સિવાય બીજો ઠાઈ
પાપકર્મ કરનારો જ નથી. તે શિખંડીને પણ
તારા પિતાએ ભીષ્મના કાળ તરીકે ઉત્પન્ન કર્યો
હતો. તારા પિતાએ એ શિખંડીને એ મહાત્માના

મૃત્યુ તરીકે જ રાખી મૂક્યો હતો. આમ સર્વ સત્પુરુષોએ ધિક્કારેલા તને તથા તારા ભાઈને પામીને પાંચાલવંશના સર્વ રાજાઓ ધર્મથી શ્રદ્ધ છે, ક્રુદ્ધ છે અને મિત્રો તથા ગુરુઓનો દ્રોહ કરનારા છે. હવે એ તું મારી આગળ આવી વાણી ફરી યોદ્ધીશ, તો હું આ વજ્ર જેવી ગદાથી તારું માથું ભાંગી નાખીશ. તેં બ્રહ્મહત્યારૂપ પાપ કર્યું છે, તેથી તને બ્રહ્મહત્યારાને ભેઈને મનુષ્યો પોતાના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે સૂર્યનાં દર્શન કરે છે. આ અતિ દુરાચારી પાંચાલપુત્ર ! મારા જ ગુરુની આગળ મારા પોતાના જ ગુરુ ના ગુરુની વારંવાર નિંદા કરતાં તું લજવાતો નથી ? જાઓ રહે ! જાઓ રહે ! આ મારી ગદાના એક જ પ્રહારને તું સહન કરી લે અને હું પણ તારી ગદાના અનેક પ્રહારોને સહન કરીશ. આ પ્રમાણે સાત્યકિએ કંઠેર વચનોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો તિરસ્કાર કર્યો.^{૧૮-૨૪} એટલે કાપાયમાન થયા છતાં હસતો હોય તેવો દેખાવ કરીને, તેણે પોતાની સામે ધૂરટી રહેલા સાત્યકિને કહ્યું : 'અધ્યા આ માધવ ! સાંભળ્યું ! સાંભળ્યું ! ખેસ, હવે બહુ થયું ! તારા આ અવિનયને માટે હું ક્ષમા આપું છું.^{૨૫} અનાર્થ પુરુષ સદા પોતે સારો થઈને સત્પુરુષનો તિરસ્કાર કરવા ઇચ્છે છે. લોકમાં ક્ષમા, એ પ્રશંસનીય ગુણ કહેવાય છે, પણ પાપી મનુષ્ય તે ક્ષમાને ચોગ્ય નથી;^{૨૬} કારણ કે તે પાપાત્મા પુરુષ પણ ક્ષમાવાન સત્પુરુષને પોતાનાથી પરાજય પામેલો માને છે. આ સાત્યકિ ! તું પોને જ ક્રુદ્ધ આચરણાળો, નીચાત્મા અને પાપી નિઃશયવાળો છે.^{૨૭} તું પોને જ મારાના વાળથી માંડીને છેક નખની અળી સુધી પાપથી ભરપૂર છે, માટે કપકા-પાત્ર તો તું જ છે; છતાં તું મને કપકા આપવા ઇચ્છે છે ! અરે ! પેલા બ્રહ્મચર્યાની બાળ કપાઈ

ગઈ હતી, તે અનશનવ્રત લઈને બેઠો હતો અને તને બંધાએ અટકાવ્યો હતો, છતાં તેં તેને મારી નાખ્યો હતો, તો તિથી અધિક પાપ કયું ? આ દૂર સાત્યકિ ! દ્રોણાચાર્ય તો દિવ્ય અશ્વોનો પ્રયોગ કરી આપણી સેનામાં દાખલ થયા હતા અને તેમણે શસ્ત્રોનો ત્યાગ તો પાછળથી કર્યો હતો. તો મેં તેમને મારી નાખ્યા, તેમાં પાપકર્મ શું છે ? કે સાત્યકિ ! પારકાને હાથે કપાઈ ગયેલા હાથવાળા, રણમાં યુદ્ધ ન કરતા અને અનશન-વ્રતમાં રહેલા યુનિને જ પુરુષ મારી નાખે, તે પાપી પુરુષ બીજાને કયે મોઢે કહી શકે તેમ છે ? તે વીર્યવાન બૃશ્ચવા ન્યારે પગની લાત મારીને તને પૃથ્વી પર ધસડી રહ્યો હતો, ત્યારે જ મોઢા મહાપુરુષ થઈને તેં એને ઢમ નહોતો માર્યો ? પણ ન્યારે અશ્વને તે પ્રતાપી શરવીર બૃશ્ચવાને હરાવી દીધો, ત્યારે જ તેં અનાર્થ પુરુષે તેને મારી નાખ્યો. બાકી હું તો દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની સેનાને ન્યાંન્યાં હાંધી કાઢતા હતા, ત્યાંત્યાં હજારો બાળોને ફેંકતો ફેંકતો ચાલ્યો જતો હતો. આમ તેં પોતે જ આપું ચાંકાલના જેવું કામ કર્યું છે, તેથી તને જ જે કહેવું હોય તે કહી શકાય તેમ છે. છતાં તું મને આવાં કંઠેર વાક્યો ઢમ કહી શકે ! આ વાદવકુળના અધમ સાત્યકિ ! બૃશ્ચવાના વધ જવા કર્મને તો તું જ કરી શકે ! હું તો તેવાં કર્મ કરું નહિ. તું જ સર્વ પાપકર્મોનું પાત્ર છે, એટલે હવે ફરીથી યોદ્ધીશ નહિ. તું સૂપ થઈને બેસી રહેજે. હવે મને કંઈ વારરે કહીશ નહિ.^{૨૮-૩૧} તું મને કહેવાને તારી જ ચોગ્યતા માની રહો છે, તે કાલકી વિરુદ્ધ છે, માટે હવે તું મૂર્ખાઈથી એ આતું કંઠેર વચન યોદ્ધીશ, તો હું તને આ યુદ્ધમાં જ બાળો દ્વારા યમલોકમાં મોકલી દઈશ. આ મૂરખા ! કેવળ ધર્મને જ અનુમતી મદદમાં વિન્ય મેળવી શકાતો નથી.^{૩૨-૩૮} તે કોનો

પણ અધર્મકૃત્યો કર્યાં છે, તે તું સાંભળ. તેમણે પ્રથમ દ્યુત રમાડીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને અધર્મથી છેતર્યા હતા. હે સાત્યકિ ! તેમણે દ્રૌપદીને અધર્મથી જ હેરાન કરી હતી. વળી તેમણે સર્વ પાંડવોને દ્રૌપદીની સાથે વનમાં હાંકી કાઢ્યા હતા, તે પણ અધર્મથી જ હતું.^{૩૯, ૪૦} આ મૂર્ખ સાત્યકિ ! તેમણે પાંડવો પાસેથી અધર્મથી જ સર્વસ્વ છીનવી લીધું હતું. મદ્રરાજ શક્ય પ્રથમ પાંડવપક્ષમાં આવતો હતો, છતાં શત્રુઓથી પ્રેરાઈને તે કૌરવ તરફ ખેંચાયો, તેમાં પણ અધર્મ જ કારણરૂપ હતો.^{૪૧} અધર્મથી જ તેમણે બાળક અભિમન્યુને મારી નાખ્યો હતો. આ બાળુ શત્રુઓના નગરોને જીતનારા ભીષ્મપિતામહને અધર્મથી જ મારવામાં આવ્યો છે.^{૪૨} તે મોટા ધર્મધુરંધરે પણ અધર્મથી જ બૃહિશ્વરને મારી નાખ્યો છે. આમ કૌરવોએ તથા પાંડવોએ આ યુદ્ધમાં અધર્મ-આચરણ કર્યો જ છે.^{૪૩} હે સાત્યક ! તે સર્વ વીર પુરુષો ધર્મજ્ઞ છે, છતાં પોતાના વિજયની રક્ષા કરવા માટે તેમણે તે તે કૃત્યો કર્યાં છે. માટે ધર્મ અને અધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું અતિ કઠિન છે. અમુક એક ધર્મ અને અમુક એક અધર્મ, આવો નિશ્ચય કરી લેવો તે શક્ય નથી. એટલે ચૂપચાપ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કર્યો કર. વ્યથા યમસદનમાં ન જ.

સંજય બોલ્યો : આ પ્રમાણે જ્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શ્રીમાન સાત્યકિને દૂર અને કઠોર વાક્યો સંભળાવ્યાં, ત્યારે તે પગથી માથા સુધી કંપી ઊઠ્યો. આ વાક્યો સાંભળીને સાત્યકિનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં. તેણે પોતાના ધનુષ્યને રથમાં મૂકી દીધું અને સર્પની પેઠે કૂંડાડો મારી ગદા હાથમાં લીધી. તે એકદમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસી ગયો અને આવેશમાં આવી જઈને આ પ્રમાણે બોલ્યો :^{૪૪-૪૭} 'હવે તને હું એક પણ કઠોર વાક્ય કહીશ નહિ, પણ મારી નાખવા યોગ્ય

એવા તને મારી જ નાખીશ.' આમ કહી તે એકાએક ધસવા લાગ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પર કાળની પેઠે કાપેલા તે મહાબળવાન, અમરણ અને સાક્ષાત્ કાળ સરખા સાત્યકિને જોઈને મહાબળવાન ભીમસેન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તેણે તને બે બાહુઓ વતી તત્કાળ રોષી રાખ્યો. એ બળવાન પાંડવે ક્રોધ-પૂર્વક દોડી ગયેલા અને ક્રોધથી ચરચરાટ મૂઝતા બળવાન સાત્યકિને પકડીને જોસપૂર્વક ત્યાંથી દૂર કર્યો. મહાબળવાન ભીમસેને પૃથ્વી પર પગ ટેકવીને બરાબર છટે પગલે તે સાત્યકિને જોસ-પૂર્વક પકડી પાડ્યો હતો, અને રથ પરથી ફરી પડી જમતેમ ઝાલી રાખ્યો હતો.^{૪૮-૫૨} હે રાજ ! તે સમયે સહદેવે મધુર વાણીથી સાત્યકિને કહ્યું : 'હે પુરુષવ્યાઘ્ર સાત્યકિ ! અમારે અંધકો, યાદવો તથા પાંચાલોથી ઉત્કૃષ્ટ એવા બીજા દોઈ પણ મિત્રો નથી. વળી હે રાજ ! અંધકો, યાદવો તથા શ્રીકૃષ્ણને અમારાથી બીજા વિશેષ મિત્રો નથી. હે યદુવંશી સાત્યકિ ! ભલેને સમુદ્ર સુધી પૃથ્વીમાં શોધ કરે, તોપણ પાંચાલોને પાંડવો અને યાદવો સમાન ઉત્તમ મિત્ર એક પણ મળશે નહિ. આમ તમે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેવો ઉત્તમ મિત્ર માનો છો અને તે પણ તમને તેવા જ મિત્ર માને છે.^{૫૩-૫૬} તમે જમ અમારા મિત્ર છો અને અમે જમ તમારા મિત્ર છીએ, તેમ જ તમે અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પરસ્પર મિત્ર છો. માટે સર્વ ધર્મોને સમજનારા હે શિનિપુંગવ ! તમે મિત્રધર્મને ધ્યાનમાં લો, તમે ધૃષ્ટદ્યુમ્નથી ઊપજેલા ક્રોધને સમાવો, તમે શાંત થાઓ, તમે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ક્ષમા આપો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તમને ક્ષમા આપે.^{૫૭, ૫૮} અમે તમને બંનેને ક્ષમા અપાવીએ છીએ; કારણ કે ક્ષમાથી બીજું શું ઉત્તમ દોઈ શકે !' હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! સહદેવ જ્યારે એ પ્રમાણે સાત્યકિ-

ને શાંત પાડી રહ્યો હતો, ત્યારે પાંચાલરાજાને
પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હતો હતો બોલી ઊઠ્યો : 'આ
ભીમસેન ! તમે યુદ્ધના મદથી છટ્ટી ગયેલા એ
સાત્યકિને છોડી દો. ^{૧૬, ૧૭} વાયુ જેમ પર્વત સામે
આવે, તેમ એ ભલે મારી સામે આવે. હે કૌતેય !
એટલામાં તો હું તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના
ઠોપને, યુદ્ધ કરવાની તેની શ્રદ્ધાને અને તેના
જીવિતને પણ આ રણમાં દૂર કરી નાશું. મેં આ
જ પાંડવોનું અતિ મહાન કાર્ય આજે ઉઠાવ્યું છે,
તે શું બનવું શક્ય છે ? કાશ્વ કે આ તરફથી
પેલા હૌરવો ચઢી આવે છે અને અહીં પણ મારે
રોકાવું પડશે; અથવા અર્જુન જ તે બધાને
યુદ્ધમાં અટકાવી રાખશે. ^{૧૯-૨૦} તેટલામાં હું પણ
આ સાત્યકિના મસ્તકને બાણો વડે પાડી નાખીશ.
આ સાત્યકિ મને રણમાં કપાઈ ગયેલા હાથવાળો
ભૂરશ્રવા માને છે ! ^{૨૧} માટે તમે એને છોડી દો.
હું એને મારીશ અથવા એને હાથે મરીશ.'
ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં એ વાક્યો સાંભળીને સાત્યકિ સર્પની
પેઠે ક્રૂરતા મારવા લાગ્યો. ^{૨૨} તે ભીમસેનના બે
બાહુઓમાંથી છૂટવા માટે વારંવાર બળપૂર્વક
એ ચાપોચ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તે બન્ને બળવાન
વીરો બે આબલાઓની પેઠે ગર્જનાઓ કરવા
લાગ્યા. ^{૨૩} પછી દે રાજા ! વાસુદેવ અને ધર્મ-
રાજાએ એકદમ ધણો પ્રયત્ન કરી તે બન્નેને યુદ્ધ
કરતાં અટકાવ્યા. ^{૨૪} આમ ટોપથી લાલચોળ
નેત્રોવાળા તે બન્ને મહાધનુર્ધરોને યુદ્ધ કરવાની
ઇચ્છાથી માંડમાંડ વારીને, સર્વ સત્રિયવીરો શત્રુઓ
સામે યુદ્ધ કરવા આહી નીકળ્યા. ^{૨૫}

હતિ શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વ-ત્રીતમ નારાયણાસ્ત્રોત્કલ્પ
પર્વના 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિનો હોર' નામનો
અધ્યાય ૧૯૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૯ માં

નારાયણાસ્ત્રનો પ્રયોગ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ સ ક્રુદ્ધનં ચક્રે રિપૂર્ણાં દ્રોણનંદનઃ ।

યુગાંતે સર્વભૂતાનાં કાલમૃદ્ધ ઇવાંતકઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી કાળથી સરભયેલો

યમ જેમ પ્રલયકાળે સર્વ ભૂતોનો સંહાર કરે,
તેમ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા શત્રુઓનો સંહાર કરવા
લાગ્યા. ^૨ તેમણે ભક્તિભર્યાં બાણો મૂકી મૂકીને
શત્રુઓને મારી મારીને મદદનો મોટો પહાડ
ખડો કર્યો. તે પર્વત ધન્યઓરૂપી વૃક્ષોથી ભરેલો
હતો, હણાયેલા હાથીઓરૂપી મહાન શીલાઓથી
ભરપૂર હતો, ઘોડાઓરૂપી ગંધર્વોથી વ્યાપ્ત હતો,
ધનુષ્યોરૂપી લાતાઓથી છવાયેલો હતો, માંસાહારી
પક્ષીઓના કલ્લોલથી ગાજી રહ્યો હતો અને ભૂતો
તથા યક્ષોના ટોળાથી ગીસરાતો હતો. ^૩ પછી
પુરુષપ્રેક્ષ અશ્વત્થામાએ બેશથી મોટી ગર્જના કરી
અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું તમારા પુત્રને પુનઃ શ્રવણ
કરાવ્યું : ' ધર્મનો ડોળ ઘાલી રહેલા કુંતીપુત્ર
યુધિષ્ઠિરે રણમાં લડી રહેલા મારા પિતા દ્રોણ-
ચાર્યને 'અશ્વત્થામા હણાયો છે, માટે તમે
રાત્રીનો ત્યાગ કરો' એવું કહ્યું હતું. ^૪ તો તેની
નગર આગળ જ હું આ સર્વ સેનાને નસાવી
મૂકીશ. હું સર્વને જગાડી દઈશ અને પેલા નીચ
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તો ગદર મારી નાખીશ. ^૫ આ સર્વ
સેનિકો જો મારી સામે યુદ્ધ કરશે, તો હું તેમને
પણ ઠાર કરી નાખીશ. આ તારી પાસે હું સત્ય
પ્રતિજ્ઞા કરું છું. માટે આપણી સેનાને તું પાછી
વાળ. ^૬ આ સાંભળીને તમારા પુત્રે મોટો સિંદ
નાદ કર્યો અને અતિ મહાન બળને ત્યાગ કરી
તેણે સર્વ સેનાને પાછી આણી. ^૭ એટલે દે રાજના
જેમ બે ભરપૂર મહાસાગરનો સમાગમ થાય, તેમ
તે બન્ને હૌરવ-પાંડવોની સેનાઓનો યુદ્ધ તીવ્ર

બેટા થયો.^૯ સર્વ કૌરવો દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાની આગેવાની હેઠળ સન્ન થઈને ઊભા રહ્યા અને દ્રોણાચાર્યના મરણથી ઉચ્ચ થયેલા પાંડવો તથા પાંચાલો પણ ત્યાં સ્થિર થઈને આંગળ ઊભા રહ્યા. હવે હે ગજા! પરમ હર્ષમાં આવી ગયેલા અને પોતાપોતાના પક્ષના નિજ્યને જોઈ રહેલા તે સર્વ આવેશવાળા યોદ્ધાઓનો મહાન વેગ ચાલુ થયો. હે રાજદ્ર! મોટા પર્વત સામે જમ બીજ પર્વતનો પ્રત્યાઘાત થાય તથા મોટા સમુદ્રોની સાથે જમ બીજ સમુદ્રનો પ્રત્યાઘાત થાય, તેમ તે કૌરવો તથા પાંડવોનો અન્યોન્ય પ્રત્યાઘાત થઈ રહ્યો.^{૧૦-૧૨} પછી એકદમ ખુશખુશાલ થયેલા કૌરવ તથા પાંડવ સૈનિકો હજારો શંખો તથા હજારો ભેરીઓને વગાડવા લાગ્યા.^{૧૩} ત્યાં વલોવાતા મહાસાગરનો જોવો અતિ મહાન શબ્દ થાય, નેવો જ અદ્ભુત અતિ મહાન શબ્દ તમારા સૈન્યમાં થઈ રહ્યો.^{૧૪} તે સમયે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ પાંડવો તથા પાંચાલોની સેના સામે તાકીને નારાયણાસ પ્રકટ કર્યું.^{૧૫} એટલે તુરત તેમાંથી ચળકાટ કરતાં અણિયાળાં હજારો બાણો આકાશમાં પ્રકટ થયાં. તે બાણો બણે પાંડવોને ટાળી નાખવા ધારતા પ્રદીપ્ત મુખવાળા સર્પો હોય તેવાં દેખાતાં હતાં.^{૧૬} હે રાજા! સૂર્યનાં કિરણો જમ લોકમાં તત્કાળ ફેલાઈ જાય છે, તેમ તે બાણો પણ એક મુદ્દત જટલા સમયમાં દિશાઓ, આકાશ તથા એ મહારણુમાં ઊભેલાં સર્વ સૈન્યોને ઢાંકી દેવા લાગ્યાં.^{૧૭} વળી કેટલાંએક પ્રકાશમાન બાણો તો આકાશમાં નક્ષત્ર સરખાં ભાસવા લાગ્યાં. હે મહારાજા! એતએતામાં તો તદ્દન લોખંડના ગોળાઓ, ચતુશ્ક, દ્વિચક્ર, શતધ્વીઓ, ગદાઓ તથા સૂર્યના મંડળ સરખાં તીક્ષ્ણ છેડાવાળાં ચક્રો પણ તે અશ્વમાંથી પ્રકટ થયાં.^{૧૮, ૧૯} આમ હે પુરુષવ્રેષ! તે અસંખ્ય અસ્રાકાર

બાણોથી આકાશને અત્યંત ઊભરાઈ રહેલું જોઈને પાંડવો, પાંચાલો તથા સૃજ્યો ગભરામણમાં પડી ગયા.^{૨૦} હે રાજા! પાંડવોના મહારથીઓ જમ જમ તે અશ્વ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ તે અશ્વ વૃદ્ધિ પામતું ગયું.^{૨૧} તે નારાયણાસે સર્વ તરફથી સૈનિકોનો સંહાર કરવા માંડ્યો, એટલે તેઓ બધા બણે અગ્નિથી બળતા હોય તેમ રણમાં ત્રાણ ત્રાણ થઈ ગયા.^{૨૨} હે રાજા! શિશિરમ્બતુની આખરમાં જમ અકસ્માત સળગી જોડેલો અગ્નિ ઘાસને બાળી ભરમ કરી નાખે છે, તેમ તે નારાયણાસ પાંડવોની સેનાને બાળી ભરમ કરવા લાગ્યું.^{૨૩} હે પ્રભુ! આ રીતે તે અશ્વ સર્વ સૈન્યમાં ફેલાઈ ગયું અને સૈન્યનો નાશ થવા લાગ્યો, ત્યારે ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર ઘણો ત્રાસ પામ્યા. પોતાનું સૈન્ય બાન ખોઈ બેઠું હતું અને નાસભાગ કરી રહ્યું હતું; છતાં અર્જુન ઊભો રહ્યો હતો, એ જોઈને ધર્મપુત્ર આ પ્રમાણે તટસ્થની જમ કહેવા લાગ્યા - ‘ઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! તું સર્વ પાંચાલ સેનાને સાથે લઈ અહીંથી નાસી જા. ઓ સાત્વિક! તું પણ અંધક અને યાદવ યોદ્ધાઓથી વીંટાઈને અહીંથી ચાલ્યો જા. ધર્માત્મા વાસુદેવ પણ પોતાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી લેશે, કેમ કે એ વાસુદેવ સર્વ જગતને કલ્યાણ ઉપદેશે છે, તો પછી પોતાનું કલ્યાણ કેમ નહિ સાધી શકે? હું સર્વ સૈન્યોને કહું છું કે, હવે તમારે સંગ્રામ નહિ કરવો; કારણ કે હું હવે મારા ભાઈઓની સાથે અગ્નિમાં જ પ્રવેશ કરીશ.^{૨૪-૨૬} ભીરુ પુરષોને અતિ દુસ્તર એવા આ સંગ્રામમાં હું ભીંમ તથા દ્રોણરૂપ સમુદ્રને તો તરી ગયો; પણ હવે આ અશ્વત્થામારૂપ ગાયના પગ જટલા છબજબિયામાં હું પરિવાર સહિત ટૂંબી મગીશ. આ અર્જુનની અમારા પ્રત્યે જે ઘમ્મ છે, તે ભલે ઝટ પૂરી થાઓ; કારણ કે શુભ વૃત્તિવાળા દ્રોણાચાર્યને

હોરવો તથા પાંડવોના દેખતાં એ અશ્રુ સામે યુદ્ધ કરીશ. ^{૧૧} 'હે અર્જુન ! એ અર્જુન ! અદ્યા એ બીમત્સુ ! જોજ, તારા ગાંડીવધનુષ્યને 'તુ' છોડતો નહિ ! જોજ ! ચંદ્રના કલંકની જમ એ તારી નિર્મળતાને ઘોઈ નાખશે. ^{૧૨}

અર્જુન બોલ્યો : 'હે બીમસેન ! મારું તો એ હૃતમ મત છે કે, નારાયણાશ્ર, ગાય અને બ્રાહ્મણો સામે મારે ગાંડીવધનુષ્યને ત્યાગ કરવો.' અર્જુને જ્યારે બીમસેનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મેધ સમાન ગર્જના કરતા અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એવા રથમાં બેસીને બીમસેન શનુદ્ભન દ્રોણ-આર્યના પુત્ર સામે ચાલ્યો. એક નિમેષ જટલા વખતમાં તો તે શીઘ્રપરાક્રમી કુંતીનંદન અશ્વ-ત્યામા પાસે પહોંચી ગયો અને ઝડપથી બાણો મૂકીને તેના પર વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. ત્યારે અશ્વ-ત્યામા પણ પોતાની સામે ધસી આવતા તે બીમ-સેન સામે હસ્યા અને કેટલીએક વાતચીત કરીને તેને પ્રદીપ્ત મુખવાળાં મંત્રેલાં બાણોથી છાઈ દેવા લાગ્યા. રણમાં અશ્ચિત્રરતા પ્રદીપ્ત મુખવાળા સર્પો જવાં તથા તપાવેલા મુવર્ણના બણે તણબા સરખાં એ બાણોથી બીમસેન ત્યાં તદ્દન ઢંકાઈ ગયો. ^{૧૩-૧૪} હે રાજન્ ! એ યુદ્ધમાં બીમસેનનું સ્વરૂપ સાચાંકાળે પતંગિયાથી છત્રાઈ ગયેલા કોઈ એક પર્વત જવું થઈ રહ્યું હતું. ^{૧૫} હે મહારાજ ! બીમસેન જમ જમ અશ્વત્થામાના અશ્રુ સામે બાણો ફેંકવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે અશ્રુ પવનથી બૂંકાયેલા અગ્નિની પેઠે વધવા લાગ્યું. ^{૧૬} ભયંકર પરાક્રમવાળા તે અશ્રુને આમ વધતું જોઈને એક બીમસેન સિવાય બીજા સર્વ પાંડવસૈનિકોમાં મહાભય પેરસી ગયો. ^{૧૭} એ બધાઓએ પોત-પોતાનાં શસ્ત્રો પૃથ્વી પર મૂકી દીધાં અને રથ, હાથી તથા ઘોડા આદિ વાહનો પરથી સર્વશઃ નીચે ઊતરી પડ્યા. ^{૧૮} આમ જ્યારે તે બધાએ

શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો તથા તેઓ બધા વાહનો પરથી ઊતરી પડ્યા, ત્યારે એકત્ર થયેલું તે વિશાળ અશ્રુવીર્ય બીમસેનના મસ્તક પર પડવા માંડ્યું. હવે બીમસેન એ મંડળમાં તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયો, એટલે સર્વ પ્રાણીઓ તથા વિશેષે કરી પાંડવો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. ^{૧૨, ૧૩}

ઇતિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થત નારાયણાશ્રમોક્ષપર્વમાં
'નારાયણાશ્રમે પ્રવેશ' નામનો અધ્યાય ૧૯૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૦ મો

નારાયણાશ્રમી શાંતિ અને
અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ

॥ સજય ઉવાચ ॥

બીમસેનં સમાક્ષીર્ણં હૃદવાચ્છ્લેષણ ઘનંજય ।

તેજસઃ પ્રતિઘાતાય વારુણેન સમાવૃણોત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : બીમસેનને નારાયણાશ્રમી ઢંકાઈ ગયેલો જોઈ અર્જુનને તે અશ્રુના તેજને વિનાશ કરવા માટે તેને વારુણાશ્રથી ઢાંકી દીધો. પણ અર્જુનનું તે વારુણાશ્ર પેલા અશ્રુ કરતાં નાનું હતું અને બીમસેન તેજમાં તદ્દન ઢટાઈ ગયો હતો, તેથી રણમાં કોઈને ખબર પડી નહિ કે, અર્જુનને બીમસેનને વારુણાશ્રથી ઢાંકી દીધો છે. ^{૧, ૨} ઘોડા, સારથિ અને રથ સાથે બીમસેન અશ્વત્થામાના અશ્રુમાં ઢંકાઈ ગયો હતો. અગ્નિ-માં નાખેલા અગ્નિ પેઠે તે જ્વાળાઓની માળાથી તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. ^૩ હે રાજન્ ! રાત્રિના અંતસમયે જમ સર્વ જ્યોતિષો અસ્તા-ચક્ષ પર્વત પ્રત્યે ધસી જાય છે, તેમ સંખ્યાબંધ બાણો બીમસેનના રથ સામે ધસ્યાં જતાં હતાં. ^૪ અશ્વત્થામાએ બીમસેનને, તેના રથને, તેના ઘોડાને તથા તેના સારથિને ઢાંકી દીધા હતા, તેથી તેઓ અગ્નિમાં અંતર્ગત થઈ ગયા હોય તેમ જણાતા હતા. ^૫ પ્રલયસમયે જમ અગ્નિ સચરાચર જગત-નું બક્ષણ કરીને નારાયણ પ્રજુના મુખમાં પ્રવેશ

કરે છે, તેમ તે નારાયણાશ્રમ પણ ભીમસેનને છાંઈ દેવા લાગ્યું હતું.^૧ મૂર્ખમાં પેહેલો અગ્નિ લગ્ન એકાદાર થઈ જાય છે અને અગ્નિમાં પેહેલો મૂર્ખ લગ્ન એકસ્વરૂપ થઈ જાય છે, તેમ ભીમસેન પ્રત્યે દાખલ થયેલું તે અગ્નિનેજ એકસ્વરૂપ થઈ ગયું હતું. તેથી ત્યાં કંઈ જાણવામાં આવતું ન હતું.^૨ આમ તે અગ્નિ ભીમસેનના રથ ઉપર એકીસાથે તૂટી પડ્યું હતું અને રણમાં અગ્નિ એવા અશ્વત્થામા ગર્વથી અધિક થતા હતા. વળી પાંડવોનું સર્વ સૈન્ય ગેમાન તથા શસ્ત્રહીન થયું હતું અને યુધિષ્ઠિર આદિ મહારથીઓ પણ રણમાંથી વિમુખ થયા હતા. આ બધું જોઈને મહા નેત્રરવી વીર અર્જુન તથા વામુદેવ એકદમ રથ પરથી ફરી પડ્યા અને ભીમસેન તરફ દોડી ગયા.^{૩-૧૦} હાં જઈને તે બંને અતિ બળવાનોએ અશ્વગામાના અમ્બજળથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજમાં તુરંત માયાથી પ્રવેશ કર્યો હતો.^{૧૧} તે સમયે અર્જુન તથા કૃષ્ણ શસ્ત્રહીન હતા. તેમણે વાજ-ભ્રાશ્નનો પ્રયોગ કર્યો હતો અને તેઓ નીર્ગંવાન હતા. આથી તે અમ્બથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિએ નેમને બાળ્યા નહિ,^{૧૨} પછી તે નગનારાયણે નારા-યણાશ્રમની શાંતિ માટે બળપૂર્વક ભીમસેનને તથા તેના સહયોગીઓને મોઝામાં પાડી તે બંને

અમે બધા તારા પસંના થોડાઓ રથો પરથી ઊતરી પડ્યા છીએ, માટે તું પણ સત્વર રથ પરથી નીચે ઊતરી પડ.^{૧૩} આમ કહીને કૃષ્ણે તેને રથ પરથી નીચે ઉતારી પાડ્યો. સર્પની પેઠે કૂંકાડા મારતા તે કોપથી લાલચોળ નેત્રોનાળા તે ભીમસેનને જ્યારે આમ રથ પરથી ઉતારી પાડ્યો અને જ્યારે તેનાં સર્વ આયુધો છોડાવી દીધાં. ત્યારે શત્રુઓને તપાવતાજ તે નાગવધાસ તુરંત શાંત થઈ ગયું.^{૧૪, ૧૫}

સંજય બોલ્યો: આ વિધિએ તે કુસુમ તેજની શાંતિ થઈ, એટલે સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓ સ્વચ્છ થઈ ગઈ.^{૧૬} આ પ્રમાણે તે અતિ દુઃખ અમ્બ શાંત થયું, ત્યારે ત્યાં કહ્યાણુ-હારી વાયરા વાવા લાગ્યા, શરો તથા પાણીઓ શાંત થવા લાગ્યાં અને સર્વ વાદનો પણ દર્શમાં આવેલાં દેખાવા લાગ્યાં.^{૧૭} હવે દે ભાગ્ય! તે ધોર તેજ રણમાંથી ફરે મયું, એટલે જુદિમાન ભીમસેન પ્રાત કાળે ઉદય પામેલા મૂર્ખની પેઠે શોભવા લાગ્યો.^{૧૮} મરણ પામતાં બાળી રહેતાં પાંડવોનું સૈન્ય તે અમ્બની શાંતિ થતાં આનંદમાં આવી મયું અને તમામ પુત્રોના વિનાશ કરવાની મગ્ગાથી તે પાણું મુક કરવા માટે આવી હતા.^{૧૯} દે મહારાજ! નારાયણાશ્રમ વિનાશ પામ્યું

જરૂર પાછું વગે અને પ્રયોગ કરનાર પર જ તૂટી પડે છે રાજા ! વાસુદેવે એ અશ્રમેના નાશ કર્યો છે નહિ તો યુદ્ધમાં એણે શત્રુઓના વન જ કર્યો હોત ^{૨૮} પગાઠમ અને મૃત્યુ એ મેમા પરાજય નહિ પણ મૃત્યુ અતિ ત્રેયગંધર્વ છે આ શત્રુઓએ શસ્ત્રોના ત્યાગ કર્યો છે, તેથી તેઓ પરાજય પામ્યા છે અને તેથી તેઓ લગભગ મરી ગયા નેના જ છે !

દુર્યોધન મોટયો છે આચાર્યપુત્ર ! છે અશ્રમ વેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! જે અ નારાયણાશ્રમે મે વખત પ્રયોગ ન થઈ શકે, તો તમે ખીજ અશ્રમેના પ્રયોગ કરી એ ગુરુકૃત્યાગઆને મારી નાખો તમારામાં અને અમાપ તેજસ્વી શ કરમા જ સર્વ દિવ્ય અશ્રો નિનાસ કરીને રહ્યા છે તમે એ નારો તો ક્રોધાયમાન થયેલા ધ્રુવને પણ ડાડો તેમ નથી ^{૨૯-૩૦}

નૃતરાષ્ટ્ર મોટયો છે સજ્ય ! જ્યારે ન નારાયણાશ્રમે નિનાશ થયો, દ્રોણાચાર્ય કપટથી માર્યા ગયા અને દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અશ્વત્થામાએ સ આમના યુદ્ધ માટે ઉપસ્થિત થયેલા અને નારાયણાશ્રમી મુક્ત થઈ સેનાના મોખરામાં ધૂમી રહેલા પાંડવોને ઊર્ધ્વે ને શુ કયું હતું ^{૩૧-૩૨}

સજ્ય મોટયો જમના વનજમાં સિંહના પૂછડાનું ચિહ્ન છે, એવા અશ્વત્થામા પોતાના પિતાના મરણને મનમાં રાખી, બધાનો ત્યાગ કરી ક્રોનપૂર્વક વૃદ્ધવૃન્ન સામા નસી ગયા આમ છે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ધસી જઈને તેમણે વૃદ્ધવૃન્નને વીસ શ્વરપ્રમાણેનો પ્રથમ પ્રહાર કર્યો, તેમ જ ખીજ પાંચ બાણો મૂકી તેને અતિ વેગપૂર્વક વી વી નાખ્યો ^{૩૫} ત્યારે હે રાજા ! એ દ્રોણપુત્ર અશ્વિની જમ બળબળી રહ્યા હતા ત્યા હે રાજા ! તેમને વૃદ્ધવૃન્ને નેસડ બાણોનો સામો પ્રહાર કર્યો ^{૩૬} વળી મુવણની પૃષ્ણવાળા તથા સરાણ પર ધસેલા

વીમ બાણો મારી તેણે તેમના મારથિને ધાયલ કર્યો, તેમ જ ખીજ ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેમના ચાગે થ મોડાઓને પણ વીધી નાખ્યા ^{૩૭} આમ અશ્વત્થામાને ઉપરાઉપરી વીધી નાખી વૃદ્ધવૃન્ન, બાણે પૃથ્વીને ક પાવી દેતો દોષ અને એ મહાયુદ્ધમાં સર્વના પ્રાણોને હરી લેતો દોષ, તેમ જોરથી ગર્જના કરવા લાગ્યો ^{૩૮} હે રાજા ! વૃદ્ધવૃન્ન અશ્રકુશળ હતો અને એકનિશ્ચયી હતો તેણે મૃત્યુ શાય તોપણ પાછા ન હઠવું, એવો નિર્ભર કરીને જ અશ્વત્થામા સામે પસાગે કર્યો હતો ^{૩૯} હવે રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે અમેયાતમાં પાચાલકુત્ર અશ્વત્થામાના મસ્તક ઉપર બાણમય વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યો હતો ^{૪૦} આ પ્રમાણે રણમાં ટાપાયમાન થયેલા તે વૃદ્ધવૃન્નને અશ્વત્થામાએ પણ બાણો મૂકીને છાઈ દીધા અને પોતાના પિતાના વધનું સ્મરણ કરી તેમણે તેને ખીજ દશ બાણો વડે વીધી નાખ્યો ^{૪૧} વળી એ દ્રોણપુત્રે શ્વર જાતના મે બાણો પરાખર તાકીને માર્યા અને પાચાલ રાજના વનજને તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું વનરામાં તેમણે ખીજ ઠેટલાએક બાણો મારી તેને પીડવા માંડ્યો આમ અશ્વત્થામાએ વૃદ્ધવૃન્નને રણમાં ઘોડા, સારથિ તથા રથ વિનાનો કરી મૂક્યો વળી તેમણે ક્રોધાયમાન થઈને તેના સર્વ અનુચરોને પણ બાણો મારી મારીને નસાડી મૂક્યા ^{૪૨-૪૩} તેથી હે પૃથ્વીપતિ ! પાચાલોનું સૈન્ય ગભરાટભર્યું તથા દુ ખભર્યું થઈ ગયું અને તે પલાયન કરના લાગ્યું તેમના મૈનિકા નાસ-ભાગ કરતી વેળા એકમેક સામે જોતા પણ ન હતા ^{૪૪} આમ સર્વ યોદ્ધાઓને રણમાં વિશુષ્પ થયેલા જોઈને અને વૃદ્ધવૃન્નને પીડિત થયેલો જોઈને સાત્યકિંએ પોતાના રથને ઝપાટાબધ અશ્વ ત્યામાના રથ સામે હાથ્યો ^{૪૫} તુરંત જ તેણે જાત જાતના આંડ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અશ્વત્થામાને

માર માર્થે વળી અમર્ષમા આવેલા તે સાત્યકિંચે
બીજા વીસ બાણો મૂકી તેમને ફરી ઝપેટ્યા તેણે
તેમના સાગ્યિને તથા ચારેય ઘોડાઓને પણ
વીધી નાખ્યા તેમ જ વળી હાથની ચાલાકી
બતાવતા તેણે બરામર સાવન રહીને તેમના
ધનુષ્યના તથા ધ્વજના ટુકડા કરી નાખ્યા અરે !
તેણે સુવર્ણથી મઢેલા તેમના રથનો પણ મોડાઓ
ની સાથે નાશ કરી નાખ્યો અને સગ્રામમા ત્રીસ
બાણો મૂકીને તેમની છાતીમા પણ સખ્ત પ્રહાર
કર્યો આમ હે ગાજન ! મહાભગવાન અશ્વત્થામા
સાત્યકિંની બાણજગોથી પીડાઈને તદ્દન ઢકાઈ
ગયા અને 'હવે શું કરવું' તેની પણ તેમને ગમ
રહી નહોતી પોતાના ગુરુપુત્રની આવી દશા
થયેથી જોઈને તમારો મહારથી પુત્ર દુર્યોધન કૃપા
ચાર્ય તથા કૃષ્ણ આદિને સાથે લઈ, સાત્યકિંના
પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ૪૬-૫૦ દુર્યોધને
વીસ બાણોથી, કૃપાચાર્યે ત્રણ બાણોથી, કૃત
વર્માએ દશ બાણોથી, કૃષ્ણે પચાસ બાણોથી,
દુશાસને સો બાણોથી અને વૃષસેને સાત બાણોથી
સાત્યકિંને વીધી નાખ્યો વળી તેઓ બીજા ઘણા
તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી સાત્યકિંને ચેતરફથી મારવા
લાગ્યા ૫૧ પર પણ હે રાજન ! સાત્યકિંએ તે
સર્વ મહારથીઓને એક ક્ષણવારમા જ રથરહિત
કરી નાખ્યા, તેમ જ હે ગાજ ! તેમને રણમાથી
નસાડી મૂક્યા ૫૨ પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અશ્વત્થામા
ને બાન આવ્યું તે દુઃખથી વિહવલ થઈ, વાર
વાર નિશ્વાસ નાખી વિચારમા પડી ગયા ૫૪
હવે શનુતાપન અશ્વત્થામા એક બીજા રથમા
મેકા અને અનેક સેકડો બાણોનો વરસાદ વર
સાવી સાત્યકિંને અટકાવના લાગ્યા ૫૫ આમ
દ્રોણપુત્ર પુત્ર યુદ્ધ કરવા ધસી આવ્યા, તે જોઈ
મહારથી સાત્યકિંએ તેમને ફરી પણ રથ વિનાના
કરી દઈ રણવિમુખ કરી નાખ્યા ૫૬ હે ગાજન !

સાત્યકિંતુ આવું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને સર્વ
પાંડવયોદ્ધાઓ મોટા મોટા શખનાતો કરવા
મંજ્યા અને સિંહમર્જનાઓ ગમવવા લાગ્યા ૫૭
અશ્વત્થામાને એ પ્રમાણે રથ વિનાના કરી નાખ્યા
પછી સત્યપરાક્રમી સાત્યકિંએ વૃષસેનના ત્રણ
હજાર મહારથીઓને મારી નાખ્યા ૫૮ તેણે કૃપા
ચાર્યના પંદરસો હાથીનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો
તથા શકુનિના પચાસ હજાર ઘોડાઓનો સહાર
કરી નાખ્યો ૫૯ પછી હે મહારાજ ! વીર્યવાન
અશ્વત્થામા મીજા રથમા મેકા અને સાત્યકિંનો
વધ કરવાની ઈચ્છાથી કોનપૂર્વક તેની મામા
ધસી ગયા ૬૦ આમ હે શનુદમન ! તે અશ્વત્થામા
ને વળી પોતાની સામા યુદ્ધ કરવા આવેલા
જોઈને શિનિપુત્ર સાત્યકિં તેમને અતિશય દૂર
એવા તીક્ષ્ણ બાણો વડે ધાયલ કરના લાગ્યો ૬૧
જ્યારે મહાવતુર્વર દ્રોણપુત્ર અતબતાના બાણો
વડે અત્યંત વીધાઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે
હસતા હસતા સાત્યકિંને કહ્યું ૬૨ 'ઓ શિનિ
પુત્ર ! આચાર્યઘાતી પેલા મૃદુમુખને માટે તને
ઢટલી બધી લાગણી છે, તે હું જાણુ છું, છતા
મારી ઝડપમા આવેલા મૃદુમુખને તથા તારી
પોતાની બતને તું બચાવી શકશે જ નહિ ૬૩
આ સાત્યકિં ! હું સત્યના તથા તપના સોગમ
ખાઈને કદુ છું કે, હું સર્વ પાચાવોનો મહાર
કર્યો નિના કંઠી શાંતિ પામીશ નહિ ૬૪ પાંડવોનું
તથા યાદવોનું જ બળ દેાય તે સર્વ અજમાની
નાખજો, પણ હું તે સોમકોને જરૂર મારી
નાખીશ ૬૫ દ્રોણપુત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું અને
છંદ્રે જમ વૃત્તાસુર પર નજ ઠોડ્યું હતું, તમ
તેમણે સૂર્યના કિરણો સરણુ પ્રકાશિત અંક તીક્ષ્ણ
ઉત્તમ બાણ સાત્યકિં પર ઠોડ્યું ૬૬ તેમણે કે કેવા
તે બાણે સાત્યકિંના કન્યને ચીરી નાખી તેના
શરીરને પણ ધાયલ કર્યું પછી કૃષ્ણ મારનો

સર્પ જમ પોતાના દરમાં પેસી જાય, તેમ પૃથ્વી-
ને ફાડીને તે અંદર પેસી ગયું.^{૧૭} શરવીર સાત્યકિ-
નું કવચ તૂટી ગયું, તેના શરીરમાંના ધાવમાંથી
રધિર વહેવા લાગ્યું અને અકુશથી પીડાયેલા
હાથીની પેઠે દુઃખ પામી તેણે ધનુષ્યબાણ મૂકી
દીધાં.^{૧૮} હવે લોહીલુહાણ થયેલા તે સાત્યકિ
ગળાવા લાગ્યો અને પોતાના રથની બેસણી પર
બેસી ગયો. એટલે તુરંત જ તેનો સારથિ તેને
અશ્વત્થામા પાસેથી બીજી તરફ લઈ ગયો.^{૧૯} પછી
શત્રુતાપન અશ્વત્થામાએ સુંદર પૂંખના નમેલાં
પર્વવાળા એક બીજ બાણ વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને બે
બ્રમર વગે પ્રહાર કર્યો.^{૨૦} પ્રથમથી જ અત્યંત
ધાયણ થયેલા એ પાંચાલવંશી અશ્વત્થામાના આ
છેડલા પ્રહારથી અત્યંત પીડાયો અને ધ્વજને
ટેકા લઈ તે રથમાં બેસી ગયો.^{૨૧} હે રાજન!
સિંહે પીડિત કરેલા હાથી સરખા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
આમ બાણપ્રહારથી વિહ્વળ થયેલા બેઈને પાંડવ
પક્ષના પાંચ શૂરા મહારથીઓ વેગપૂર્વક ત્યાં ધસી
આવ્યા.^{૨૨} અર્જુન, ભીમસેન, પુરુષંશનો વૃદ્ધક્ષત્ર,
ચૈદિ દેશનો યુવરાજ અને માળવાનો રાજ સુદર્શન
એ પાંચ વીરો ‘હા, હા, હા, હા,’ શબ્દો કરીને
તથા હાથમાં ધનુષ્યો લઈને વીર અશ્વત્થામાને
આસપાસ ઘેરી વળ્યા.^{૨૩, ૨૪} વીસ પગલાં જટલા
દૂર રહેલા ક્રોધાયમાન શુરુપુત્રે તેઓ પાંચ પાંચ
બાણો મૂકીને એકીસાથે સર્વ તરફથી મારવા
લાગ્યા.^{૨૫} પરંતુ દ્રોણપુત્રે એકસાથે સર્પ સરખાં
પચીસ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તે મહારથીઓનાં
પચીસ બાણો કાપી નાખ્યાં.^{૨૬} વળી તેમણે સાત
તીક્ષ્ણ બાણોથી પૌરવક્ષત્રને, ત્રણ બાણો વડે
માલવરાજ સુદર્શનને, એક બાણ વડે અર્જુનને
અને છ બાણો વડે ભીમસેનને પ્રહાર કર્યો.^{૨૭}
એટલે હે રાજન! સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા
પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં ઘણાં બાણો મૂકીને

તે સર્વ મહારથીઓ અશ્વત્થામાને એકીસાથે અને
જુદા જુદા વીંધવા લાગ્યા.^{૨૮} ત્યાં ચૈદિઓના
યુવરાજ વીસ બાણોથી, અર્જુનને આઠ બાણોથી
તથા બીજ સર્વ યોદ્ધાઓએ ત્રણ ત્રણ બાણોથી
અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા.^{૨૯} પછી અશ્વત્થામા-
એ અર્જુનને છ બાણો વડે, શ્રાકૃષ્ણને દશ બાણો
વડે, ભીમસેનને પાંચ બાણો વડે, ચૈદિના યુવ-
રાજને ચાર બાણો વડે તથા માલવ અને પૌરવ-
રાજને બધ્યે બાણો વડે પ્રહાર કર્યો.^{૩૦} વળી
તેમણે છ બાણો મારી ભીમસેનના સારથિને વીંધી
નાખ્યો અને બીજાં બે બાણોથી તેના ધનુષ્યને
તથા ધ્વજને પણ વીંધી નાખ્યા, તેમ જ દ્રોણપુત્રે
પુનઃ બાણોની વૃષ્ટિ કરી મૂકીને અર્જુનને વીંધી
નાખ્યો અને ઘોર સિંહનાદની ગર્જના કરી
મૂકી.^{૩૧} તે અશ્વત્થામા જ્યારે પાણીદાર ધારવાળાં
તીક્ષ્ણ બાણોને આગળથી અને પાછળથી ફેંકવા
લાગ્યા, ત્યારે તે ધોરસ્વરૂપ બાણોથી પૃથ્વી,
આકાશ, સ્વર્ગ, દિશાઓ અને વિદિશાઓ ઢંકાઈ
ગયાં હતાં.^{૩૨} વળી ઇંદ્ર સમાન વીર્યવાળા તે
અશ્વત્થામાએ પોતાનું તીવ્ર તેજ પ્રકટ કર્યું અને
રથમાં બેઠેલા રાજ સુદર્શનના ઇંદ્રકેતુ સરખા
બન્ને બાહુઓને તથા તેના મસ્તકને ત્રણ બાણો
વડે એકીસાથે કાપી નાખ્યાં.^{૩૩} એટલું જ નહિ
તેમણે એક રથશક્તિનો પ્રહાર કરી પૌરવરાજને
પણ મારી નાખ્યો અને કેટલાંએક બાણો મૂકી
તેના રથના પણ તલ તલ જવડા હુકડા કરી
નાખ્યા. તેમણે સુંદર ચંદનથી ચર્ચાયેલા તેના
બન્ને બાહુઓને કાપી નાખ્યા અને એક લલ્લ-
બાણ વડે તેના મસ્તકને પણ ધડ પરથી કાપી
નાખ્યું.^{૩૪} વળી અતિશય ઝડપદાર હાથવાળા
તે અશ્વત્થામાએ ચૈદિઓના તરણ અને કમળની
માળા સમાન વર્ણવાળા યુવરાજને પણ બળબળતા
અગ્નિ સરખાં બાણો માર્યા અને તેને ઘોડા તથા

સારથિ સાથે યત્યુદેવને સોંપી દીધો. આમ દ્રોણ-
પુત્રે પોતાની આંખ આગળ માલવ, પૌરવ તથા
યુવરાજ એદિરાજને મારી નાખ્યા, તે જોઈને પાંડુ-
પુત્ર ભીમસેનને અત્યંત ક્રોધ અટ્યો. તે શત્રુતાપન
મહાબાહુ સર્પ સમાન તીક્ષ્ણ સેંકડો બાણો છોડીને
દ્રોણપુત્રને રણમાં દાટી દેવા લાગ્યો; પરંતુ મહા-
તેજસ્વી દ્રોણપુત્રે ભીમસેનની તે બાણવૃદ્ધિને નાશ
કરી નાખ્યો. ^{૮૫-૮૮} વળી તેમણે અમર્યામાં આવી
જઈ ભીમસેનને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.
એટલે મોટી જીજ્ઞાસા મહાબળવાન ભીમસેન
એ યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું
અને એક ક્ષુરપ્રબાણ મારી તેમને વીંધી નાખ્યા.
ત્યારે મોટા મનના દ્રોણપુત્રે પોતાના કપાયેલા
ધનુષ્યને ફેંછી દઈ એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું
અને ઠેટલાંએક બાણો મૂંઝીને ભીમસેનને વીંધવા
માંડ્યો. આમ એ મહારણમાં પરાક્રમ કરી રહેલા
અશ્વત્થામા અને ભીમસેન એ બે મહાબળિયાઓ
બે વૃદ્ધિવાળા મેઘોની પેઠે એકબીજા પર બાણવૃદ્ધિ
કરી રહ્યા હતા. મેઘમંડળ જમ સૂર્યને ઢાંકી દે છે,
તેમ ભીમસેનનાં નામાંકિત, સુવર્ણપૂંખી અને
તીક્ષ્ણ બાણો અશ્વત્થામાને રણમાં ઢાંકી દેતાં હતાં.
તે જ પ્રમાણે અશ્વત્થામાએ છોડેલાં નમેલાં પર્વ-
વાળાં સેંકડો અને હજારો બાણોથી ભીમસેન
પણ તત્કાળ ક્ષતો જતો હતો. હે મહારાજ!
રણશાળી અશ્વત્થામાએ ભીમસેનને રણમાં તદ્દન
ઢાંકી દીધો હતો; છતાં તે જરા પણ વ્યથા પામ્યો
નહોતો, એ એક અદ્ભુત જીવ હતો. પછી મહા-
બાહુ ભીમસેન સુવર્ણથી શોભી રહેલાં, યમદંડ
સરખાં અને તીક્ષ્ણ એવાં દશ નારાયણો દેખ્યાં.
હે રાજા! તે બાણો સર્વો જમ રાક્ષસો પેસી
જાય, તેમ અશ્વત્થામાની હાંસડીના બાગને ફાટી
નાખી, એકદમ અંદર પેસી ગયાં. મહાત્મા પાંડુ-
નંદને તે બાણપ્રહારથી અશ્વત્થામાને અત્યંત

વીંધી નાખ્યા હતા; તેથી ધ્વજદંડને પકડી રાખી
તેમણે બન્ને આંખો મીંચી દીધી હતી. હે રાજા!
એક સુદૃઢ જટલા સમય પછી દ્રોણપુત્રને ફરી
ભાન આવ્યું. ત્યારે તેમનું શરીર સંગ્રામમાં લોહી-
લુહાણ થઈ ગયું હતું અને મહાત્મા ભીમસેન
તેમને દંઠ પ્રહાર કર્યો હતો, તેથી તેમને અત્યારે
અતિશય ક્રોધ અટી ગયો હતો. ^{૮૯-૯૦} હવે મોટી
જીજ્ઞાસાવાળા અશ્વત્થામાએ ભીમસેનના રથ સામે
વેગપૂર્વક ધસારો કર્યો અને ધનુષ્યને કાન સુધી
સંપૂર્ણ જોડીને તીક્ષ્ણ તેજવાળાં તથા સર્પ
સરખાં સો ઝેરી બાણો તેની સામાં છોડી મૂક્યાં.
હે ભારત! રણસંગ્રામમાં વખણાયેલો ભીમસેન
પણ અશ્વત્થામાના તે વીર્યને જોઈ ક્ષણજર નિચાર-
માં પડી ગયો. ^{૧૦૦, ૧૦૧} પરંતુ એ પાંડુપુત્રે પછીથી
હથ બાણવૃદ્ધિઓ છોડવા માંડી. આથી હે મહા-
રાજા! ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાએ ઉપરા-
ઉપરી બાણો મૂક્યાં અને ભીમસેનના ધનુષ્યને
કાપી નાખ્યું; તેમ જ તીક્ષ્ણ બાણોથી તેની
છાતીમાં પ્રહાર પણ કર્યો. હવે અમર્યા ભીમસેન
તુરત બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને પાંચ તીક્ષ્ણ
બાણો વડે અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા. આ પ્રમાણે
વર્ષાકાળના બે મેઘોની પેઠે તે બન્ને બાણોના
આધને વરસી રહ્યા. તેમની આંખો કોષથી લાલ
લાલ થઈ રહી અને તે બન્ને બાણો અશ્વત્થામાને
રણમાં છાઈ દેવા લાગ્યા. તેઓ હસ્તતલ્પના ધોર
શબ્દથી પરસ્પરને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા અને
એકમેકને વેરનો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી તેઓ
આવેશમાં આવી જઈ લડવા લાગ્યા. પછી દ્રોણ-
નંદને સુવર્ણથી મટેલા પોતાના અતિ મહાન
ધનુષ્યને ટંકાર કર્યો અને તે પોતાની સગીપમાં
બાણોને છોડી રહેલા ભીમસેન સામે એથીડસે
જોઈ રહ્યા. તે સમયે તેમનું સ્વરૂપ શરદઋતુના
દિવસના મધ્યાહ્નકાળે પ્રદીપ કિરણોવાળા સૂર્ય-

ના જેવું થઈ રહ્યું હતું.^{૧૦૨-૧૦૭} અશ્વત્થામા બાણોને ક્યારે લે છે, ક્યારે ધનુષ્યમાં સાંધે છે, ધનુષ્યને ક્યારે ખેંચે છે તથા તે બાણોને ક્યારે ફેંકે છે, તેમાંનું કંઈ પણ યોદ્ધાઓ ઝેઈ શકતા ન હતા.^{૧૦૮} હે મહારાજ ! ન્યારે તે બાણોને ફેંટી રહ્યા હતા ત્યારે ગોળ કાંબાડિયાં સરખું અને મંડળાકાર વળેલું માત્ર તેમનું ધનુષ્ય જ દેખાતું હતું.^{૧૦૯} હે મહારાજ ! તેમના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં સેંકડો અને હજારો બાણો આકાશમાં ભીડી રહેલી તીડોની પંક્તિ સરખાં દેખાતાં હતાં.^{૧૧૦} એ અશ્વત્થામાએ જ જ સુવર્ણભૂષિત ધોર બાણો છોડ્યાં હતાં, તે બધાં અવિચ્છિન્નપણે ભીમસેનના રથ સામે પડ્યે જતાં હતાં.^{૧૧૧} પણ હે ભારત ! તે વેળા ભીમસેનનાં પરાક્રમ, બળ, વીર્ય, પ્રભાવ અને વ્યવસાય અમને અદ્ભુત સરખાં દેખાતાં હતાં. ભીમસેને ચોતરફથી થઈ રહેલી ને બાણ વૃદ્ધિને વર્ષાઋતુમાં મેઘમંડળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મહાધોર જળવૃદ્ધિ હોય તેવી માની.^{૧૧૨, ૧૧૩} એટલે દ્રોણપુત્રનો વધ કરવા ઇચ્છતા તે બચકર પરાક્રમી ભીમસેને વર્ષાકાળના મેઘની પેઠે બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો.^{૧૧૪} એ મહારણુમાં સુવર્ણની પીઠવાણું ભીમસેનનું ધોર ધનુષ્ય ન્યારે આકર્ષાતું હતું, ત્યારે તે બીજા ઈંદ્રધનુષ્ય ના સરખું જ શોભતું હતું.^{૧૧૫} તેમાંથી સેંકડો ને હજારો બાણો પ્રકટ થતાં હતાં અને તેઓ રણને શોભાવનારા અશ્વત્થામાને રણમાં છાઈ દેતાં હતાં.^{૧૧૬} આમ હે રાજા ! તે બંને જણા બાણજળો છોડી રહ્યા હતા, ત્યારે હે રાજા ! વચમાંથી વાયુનો સંચાર પણ થઈ શકતો ન હતો.^{૧૧૭} પછી હે મહારાજ ! ભીમસેનને મારી નાખવાની આકાંક્ષાથી અશ્વત્થામાએ તેજ પાયેલાં તથા ચળકતી અણીનાળાં સુવર્ણભૂષિત ઘણાં બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૧૧૮} પરંતુ તે સર્વ બાણો પોતાની

પાસે આવે તે પહેલાં જ ભીમસેને વચમાં જ બાણો મારી મારીને તેમને ત્રણ ત્રણ ભાગમાં કાપી નાખવા માંડ્યાં. વળી દ્રોણપુત્રથી યુદ્ધમાં વધી જઈને તેણે અશ્વત્થામાને 'અલ્યા ભીમો રહેજે, ભીમો રહેજે,' એમ પડકાર કર્યો.^{૧૧૯} વધુમાં કાપાયમાન થયેલા તે બળવાન પાંડુપુત્રે અશ્વત્થામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ધોર અને ઉચ્ચ બાણવૃદ્ધિ છોડવા માંડી.^{૧૨૦} પછી મહાન અસ્ર-વેતા અશ્વત્થામાએ ભીમસેનની તે બાણવૃદ્ધિને અસ્રોની માયાથી અટકાવી દીધી અને ભીમસેનનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું.^{૧૨૧} વળી કોંપમાં આવીને તેમણે બીજા અનેક બાણો મારી એને રણમાં ધાયલ કરવા માંડ્યો. આમ બળવાન ભીમસેનનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, એટલે તેણે અતિ દારૂણ એક રથશક્તિ અશ્વત્થામાના રથ સામે વેગપૂર્વક ફેંટી. પણ પોતાના હસ્તલાઘવને દર્શાવતા અશ્વત્થામાએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં અને મોટી ઉડકાની પેઠે એકાએક ધસી આવતી તે રથશક્તિના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યા. એ જ અરસામાં ભીમસેને બીજું એક મજબૂત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. હવે વૃકાદરે મદ મંદ હસીને અશ્વત્થામાને બાણો વડે વીંધવા માંડ્યા. પછી હે મહારાજ ! દ્રોણ-પુત્ર અશ્વત્થામાએ ભીમસેનના સારથિને લલાટમાં નમેલા પર્વવાણું એક બાણ મારી ધાયલ કર્યો. આમ હે રાજા ! બળવાન દ્રોણપુત્રના હાથે અત્યંત ધાયલ થવાથી તે સારથિ મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. અને તેના હાથમાંથી ઘોડાઓની લગામ છૂટી પડી. હે રાજાંદ્ર ! આ રીતે રથ હાંકનારો સારથિ બેભાન થઈ ગયો, ત્યારે ભીમસેનના ઘોડાઓ સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં રણમાંથી એકદમ નાઠા. આ પ્રમાણે રણંગણમાંથી નાસી જતા ઘોડાઓને લીધે ભીમસેન દૂર ચાલ્યો ગયો. તે જોઈને અનિત અશ્વત્થામાએ હર્ષમાં આવીને પોતાનો શંખ

વગાડવા માંડ્યો. તે વેળા મર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ અને પાંડુપુત્ર ભીમસેન મુહૂર્ત બપોરે લીધે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથને છોડી ગયા અને ચારે દિશાઓમાં નારણા લાગ્યા. તેઓ આ પ્રમાણે બાળી જતા હતા, ત્યારે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા તેમની પાછળ પડીને તેમના ઉપર બાળ્યો કેંકવા લાગ્યા અને પાંડવ-સેનાને ગ્ણમાંથી ફાંછી કાઢી વેગપૂર્વક તેમની સામે ધસ્યા જ ગયા. ^{૧૨૦-૧૨૧} આમ તે રાજના એ યુદ્ધમાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ તે સર્વ રાજ-આને માત્ર મારવા માંડ્યો, એટલે તે મર્વ તેમના બગચી આંદોર ગરજતી કરી ગયા. ^{૧૨૨}

શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્યેત નારાયણસામોશપર્વમાં અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ નામનો અધ્યાય ૨૦૦ થી અમારો

અધ્યાય ૨૦૧ મો

અશ્વત્થામાનું આગ્નેયાશ્વ અને તેની નિષ્કૃષ્ણતાના આંતમાં રણમાં વ્યાસ લગાવાનું
(શતરુદ્રિય સ્તોત્રારંભ)

॥ મંત્રય ઉચ્ચ ॥

વત્રમમ્મં વલં દૃષ્ટ્વા કુંતીપુત્રો ઘનંજય ।

સ્વવારયદમેવાત્મા દ્રોણપુત્રજયેષ્મયા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પોતાના સૈન્યમાં એ પ્રમાણે બંગાણુ પરેલું એઈને કુંતીપુત્ર અર્જુન અશ્વત્થામાનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સૈન્યને પાછું વાળવા લાગ્યો. ^૧ આમ તે રાજના વાસુદેવ તથા અર્જુન સર્વ સૈનિકાને જોબા રાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા; છતાં તેઓ રણમાં જોવા જ રહ્યા નહિ. ^૨ પછી એકલો અર્જુન જ માંડલિક સોમક રાજ્યો, મત્સ્ય રાજ્યો અને બીજા કેટલાએક સુખ્ય સુખ્ય યોદ્ધાઓને સાથે લઈને કૌરવો તરફ ધસ્યો. ^૩ સન્યસાથી અર્જુન જોતજોતામાં સિંહના પૂછડાના ચિહ્નયુક્ત ધનવાળા અશ્વત્થામાની પાસે શીઘ્ર પહોંચી ગયા અને તેમને કહેવા લાગ્યો : ^૪

‘અરે આ અશ્વત્થામા ! તારામાં જે શક્તિ હોય, જે વિજ્ઞાન હોય, જે વીર્ય હોય, જે પુરુષાર્થ હોય, તને કૌરવો તરફ પ્રેમ હોય, તને અમારા પર જે દ્રેષ હોય અને તારામાં જે કંઈ અતિ બહુ તેજ હોય, તે બધું આ સમયે તું મારી આગળ દેખાડી દે. જેણે દ્રોણાચાર્યનો વધ કર્યો છે, તે જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તારા મર્વનો નારા કરશે. આમ તું સાક્ષાત્ પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખા અને શત્રુઓને કાળ સરખા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે, મારી સામે અથવા કેશવની સામે યુદ્ધ કરવા આવી બ. તું અત્યંત છટ્ટી ગયો છે અને હું આજના યુદ્ધમાં તારા મર્વનો નારા કરીશ. ^{૫-૭}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : દે સંજય ! આચાર્યપુત્ર બળવાન છે અને માનપાત્ર છે, તેને અર્જુન પર પ્રેમ છે અને મહાત્મા અર્જુનને પણ તે સદા પ્રિય છે. ^૮ અર્જુનને પૂર્વે કહી પણ આવાં કઠોર વાક્યો અશ્વત્થામાને કહ્યાં નથી, તો તે કુંતાપુત્રે ત્યારે પોતાના એ મિત્રને એ કઠોર વાક્યો કેમ કહી સંભળાવ્યાં ? ^૯

સંજય બોલ્યો : અશ્વત્થામાએ ગેદિના યુવ-રાજને, પૌરવ વૃદ્ધરાજને તથા શત્રુઓની વિધિથી સંપન્ન એવા માલવરાજ સુદર્શનને મારી નાખ્યા. તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ અને ભીમસેનનો પણ રણમાં પરાજય કર્યો. વળી ત્યારે યુધિષ્ઠિરાજનાં તે વાક્યોથી અર્જુનનાં મર્વસ્થાનોમાં આઘાત થયો અને તેનું દહ્ય ચિકિત્સિત થઈ ગયું, ત્યારે તેને પોતાના પુત્ર આદિનો વધ પણ સાંભરી આવ્યો અને તેને દુઃખ થઈ આવ્યું. આથી દે રાજ ! અર્જુનને તે સર્વ દુઃખોને કારણે પૂર્વે કહી નહિ થયેલો ડાપ થયો હતો. ^{૧૦-૧૨} આથી જ માન્ય એવા તે આચાર્યપુત્ર અશ્વત્થામાને અર્જુનને અયોગ્ય, અશ્લીલ, અપ્રિય, રક્ષ અને ન કહેવા જવાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં હતા. ^{૧૩}

આમ હે રાજા ! અર્જુને જ્યારે સર્વ મર્મસ્થાનો-
ને દાખી તાપ્તે તેથી વાણીથી ને દંડેર વાક્યો
દહી સંભળાયાં, ત્યારે યતુર્વંશમાં અત્યુત્તમ
એવા ને અધ્યાત્મામા દોષથી કુંડાકા મારવા લાગ્યા.
તેમને અર્જુન ઉપર અને વિશેષે કરી કૃષ્ણ ઉપર
ધણે જ ક્રોધ ચઢ્યો. હવે વીર્યવાન અધ્યાત્મામા
બરાબર સાવધ યર્થ સ્થમાં થેસી ગયા અને તેમણે
જળથી મંત્રાચમન કરીને દેવોને પણ અતિ દુરા-
ધર્મ એવું આગ્નેયાસ્ર ચકલ્ય હતું. ત્યાં શત્રુવીર-
ને દણનારા એ આચાર્યપુત્રે સર્વ દ્રશ્ય તથા
અદ્રશ્ય શત્રુગણોને ઉદેશીને ધુમાડા વિનાના અગ્નિ
જવા એક પ્રદીપ ખાણને તે અસ્ત્રના સંધાનપૂર્વક
મંચું અને તેને ક્રોધાવેશમાં આવીને દેંદ્યું. ^{૧૪-૧૭}
એટલે તુરત જ આકાશમાં તુસલ ખાણવૃદ્ધિ થવા
લાગી અને અગ્નિની જ્વાળાઓથી વ્યાપ્ત થયેલું
તે અસ્ત્ર અર્જુન પર તૂટી પડ્યું. ^{૧૮} આકાશમાંથી
બળબળતાં ઊંબાડિયાં પડવા લાગ્યાં, દિશાઓ
મક્ષિત યર્થ ગર્થ અને એકાએક ને સેના પર ઘેર
અંધકાર ફાટવા લાગ્યો. ^{૧૯} ત્યારે મોટાં મોટાં
ટોળાંમાં એકઠા થયેલા રાક્ષસો તથા પિશાચો
ગર્ગનાઓ કરવા લાગ્યા, ગરમાગરમ વાયરા વાવા
લાગ્યા અને સૂર્ય પણ નિરતેજ યર્થ ગયો. ^{૨૦} તે
વખતે સર્વ દિશાઓમાં કાગડાઓ ભયંકર શબ્દોથી
આહંદ કરવા લાગ્યા અને આકાશમાં ચઢી
આવેલા મેઘો રુધિરની વૃદ્ધિ કરતા ગાજવા
લાગ્યા. ^{૨૧} ત્યાં પક્ષીઓ, પશુઓ તથા ગાયો મોટા
મોટા બરાડા પાડવા લાગ્યાં અને જિતેન્દ્રિય
યોગીઓ પણ શાંતિ પામી શક્યા નહિ. ^{૨૨} ત્યારે
સર્વ મહાભૂતો બધે ભ્રમિત યર્થ ગયાં હોય, સૂર્ય
બધે પુનરાવર્તન કરીને પાછો ફરતો હોય અને
આખું વિશ્વ બધે ભ્રમતું હોય, તેમ જણાવા
લાગ્યું. ત્રણેય લોક બધે તાવ બરાવાથી ચોતરફ
કંકડી રહ્યા હતા. ^{૨૩} અસ્ત્રના તેજથી દાઝી ગયેલા

પૃથ્વીશાયી સર્વો પણ ઘેર કુંડાકા મારવા લાગ્યા
અને તેઓ પૃથ્વીમાંથી બહાર ફાટી આવવા
લાગ્યા. ^{૨૪} હે ભારત ! સર્વ જળાશયો પણ તપી
ફાટ્યાં, તેથી જલચર પ્રાણીઓ બળી જવા લાગ્યાં
અને તેઓ શાંતિ પામી શક્યાં નહિ. ^{૨૫} ત્યાં દિશા-
ઓ, વિદિશાઓ, આકાશ અને પૃથ્વી આદિ સર્વ
પ્રદેશમાંથી નાનીમોટી ખાણવૃદ્ધિઓ ગરુડ તથા
વાયુ સમાન વેગવાળી થવા લાગી. દ્રોણપુત્રનાં તે
વંશજેવી ખાણોથી શત્રુઓ માર્યા ગયા અને અગ્નિ-
થી બળી ગયેલાં વૃક્ષોની પેઠે દગ્ધ યર્થ પૃથ્વી પર
પડવા લાગ્યા. વળી નેથી મોટા મોટા હાથીઓ
બળી રહ્યા અને ચારે બાજુ પૃથ્વી પર પડવા
લાગ્યા, તેમ જ મેઘ સમાન ભયંકર શબ્દોથી ગર્ગના
કરવા લાગ્યા. હે પૃથ્વીપતિ ! કેટલાએક હાથીઓ
તો ભયભીત યર્થને જુદી જુદી દિશાઓમાં નાસી
જવા લાગ્યા અને બધે વનમાં દાવાનળથી
ઘેરાઈ ગયા હોય તેવા જણાતા હતા. ^{૨૬-૨૮} હે
રાજા ! હે ભારત ! ત્યાં ઘોડાઓ તથા રથોના
સમૂહો બધે દાવાનળથી બળી ગયેલાં ઝાડનાં
શિખરો હોય તેવા દેખાતા હતા. ^{૨૯} હજારે રથ-
સમુદાયો ત્યાં કંકડકાટ કરતા પડવા લાગ્યા. હે
ભારત ! પ્રલયકાળે સંવર્તક અગ્નિ જેમ સર્વ
ભૂતોને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમ અધ્યાત્મામાનું તે
આગ્નેયાસ્ર ભયથી વ્યાકુળ થયેલી પાંડવસેનાને
સુદમાં બાળી નાખવા લાગ્યું. આમ હે રાજા !
પાંડવોની સેનાને મહારણુમાં બળી જતી જોઈને
તમારા સૈનિકો અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા અને
સિંહનાદ ગજવવા લાગ્યા. વળી હે ભારત !
વિજયથી શોભી રહેલા તમારા તે યોદ્ધાઓ
જતજતનાં હજારે વાદિઓને હર્ષપૂર્વક વગા-
ડવા લાગ્યા. હે રાજા ! એ મહારણુમાં તે સમયે
સમગ્ર લોક અંધકારથી ઢંઢાઈ ગયો હતો, તેથી
સમગ્ર અક્ષૌહિણી સેના તથા સગ્વસાચી અર્જુન

માયા દ્વારા જગતમાં ફીડા કરનારા, મહાત્મા, ભૂત-ગણોથી વીંટાયેલા, અજન્મા, સર્વના નિર્ધાતા, અવ્યક્તસ્વરૂપ, કારણાત્મા, અચ્યુત, રૂદ્ર અને અંધકાસુરનો નાશ કરનારા વિરૂપાક્ષ ભગવાનને વંદન કરી ઠમલનયન નારાયણ ભક્તિપૂર્વક તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧૯-૭૧

શ્રીનારાયણ બોલ્યા : હે આદિ દેવ ! આ ત્રિભુવનનું રક્ષણ કરનારા સર્વ પ્રજાપતિઓ આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. હે વરુણ ! હે દેવ ! તે પ્રજાપતિઓ આ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી આપની પુરાણી સંધિનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે. ૭૨ વળી દેવો, અસુરો, સર્પો, રાક્ષસો, પિશાચો, મનુષ્યો, ગરુડો, ગંધર્વો, યક્ષો અને તે ઉપરાંત અનેક જાતના સર્વ ભૂતગણો આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, તે અમે જાણીએ છીએ. ઇંદ્રદેવતા, વરુણદેવતા, કુબેરદેવતા, પિતૃદેવતા, વિશ્વકર્માદેવતા અને ચંદ્રદેવતા સંબંધી જ ને કર્મ કરવામાં આવે છે, તે બધું કૃત્વ આપને માટે જ કરવામાં આવે છે. (અર્થાત્ સર્વ દેવોના નામથી આપની જ સ્તુતિ કરવાની હોય છે.) ૭૩ રૂપ, તેજ, શબ્દ, આકાશ, વાયુ, સ્પર્શ, રસ, જળ, ગંધ, પૃથ્વી, કાળ, બ્રહ્મા, વેદો, યજ્ઞો, બ્રાહ્મણો અને તે ઉપરાંત આ જ સ્થાવરજંગમ ભૂતવર્ગ છે, તે બધો આપનાથી ઉત્પન્ન થયો છે. ૭૪ જમ એક મોટા જળાશયમાંથી નાના નાના અનેક પ્રવાહો ઉત્પન્ન થાય છે અને આખરે પાછા તે બધા એક જ સ્થળે એકત્ર થાય છે, તેમ આ સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતસમુદાય આપનાથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અતે આપનામાં જ વિલીન થાય છે. ને પુરુષ ભૂતો સંબંધી આહું તાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરાવે છે, તે આપના સાચુન્મને પામે છે. ૭૫ હૃદયાકાશમાં રહેનારા શુદ્ધ અશુદ્ધ, સત્ત્વગુણ-પ્રધાન, માયા તથા અવિદ્યા નામની મૂળપ્રકૃતિ-

માં ચિત્પ્રતિબિંબભૂત અને આવરણયુક્ત એવા ઈશ્વર તથા જીવસંજ્ઞક બે માનસ પક્ષીઓ મનની અંદર જ શાસતા અને શાસ્ત્ર ભાવથી સ્પષ્ટ જણાય છે અને પક્ષીની પેઠે ઉપાધિના સંબંધવાળા છે. તેઓ મહત્ત્વ, અંધકાર અને પંચતન્માત્રાઓ-રૂપ સાત પિષ્પલવૃક્ષો વાણીમાત્રથી જ વિસ્તૃત થયાં છે, વાસ્તવિક રીતે અસત્ય જ છે અને પૂર્વોક્ત ઈશ્વર તથા જીવસંજ્ઞક પક્ષીઓના અધિક્કેય છે. તેઓ અને દશ બીજી ઇંદ્રિયો કે જ્યો પાંચ ભૌતિક શરીરરૂપ નગરને ધારણ કરે છે, તે આ સર્વ તત્ત્વોને આપે જ સરજ્યાં છે, પરંતુ પરમાત્મસ્વરૂપ આપ તો તેમનાથી પર છો; લિંગ જ છો. ભૂત, વર્તમાન અને અતીત સર્વોચ્ચ તે આપ જ છો. આ સમગ્ર જીવનો આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે. હે પ્રજ્ઞ ! હું આપનો ભક્ત છું; નિત્ય આપનું ભજન કર્યો કરું છું; માટે મારી ઇષ્ટ કામનાઓ પૂરી કરીને આપ મારું રક્ષણ કરો. આપ કામાદિ દુષ્ટ વાસનાઓનો મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરાવી મારો નાશ કરશો નહિ. હે દેવવર્ય ! આપ આત્માના પણ આત્મા (ઉપાધિવાળા જીવાત્મા-થી પર એવા નિરૂપાધિસ્વરૂપ પ્રત્યાત્મા છો) અને તેથી જ આપને વિશે અહંકારાદિનો લેશ-માત્ર પણ બોધ થતો નથી. આપ આવા પરમાત્મ-સ્વરૂપ છો અને આપનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરાવનારો પુરુષ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી ઉપાધિના સંબંધથી રહિત એવા નિર્લેપ બ્રહ્મને પામે છે; પરંતુ હું તો અહંકારથી યુક્ત છું અને આપ શંભુનું અર્ચન કરવા ઇચ્છું છું, માટે જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા આપને હું સર્વ સ્થળે શોધી રહ્યો છું; તેથી હે દેવ ! મેં આપની યથાશક્તિ સ્તુતિ કરી છે. તે પર લક્ષ આપી આપ મને ઇષ્ટ વરદાનો આપો, પણ વિશ્વમાં આપે જ માયાનો વિસ્તાર કર્યો છે, તેનો મારા પર વિસ્તાર ન કરશો-મને તો માયાથી

યુક્ત જ કરજો. ૭૧-૭૮

વ્યાસ યોદ્યા : એ પ્રમાણે નારાયણ ઋષિએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે પિતાકધારી અશ્વિત્યામા નીલકંઠ ભગવાન દેવોમાં મુખ્ય અને વર આપના યોગ્ય તે નારાયણને વરદાન આપના લાગ્યા. ૭૮

શ્રીભગવાન યોદ્યા : હે નારાયણ ! મારા પ્રસાદથી તમે મનુષ્યો, દેવો તથા ગંધર્વોમાં અમાપ બળવાળા થશો. ૮૦ દેવો, અસુરો, મોટા સર્પો, પિશાચો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો, ગરુડો, નાગો તથા જગતમાંના સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ ઇતર પ્રાણીઓ તમને સદન કરી શકશે નહિ. ઠાઈ દેવ પણ શસ્ત્ર, વજ્ર, અગ્નિ, વાયુ, આદ્ર, શુષ્ક, જંગમ કે સ્થાવર સાધનથી યુક્ત થઈ તમને રણમાં જીતી શકશે નહિ. ૮૧-૮૩ મારા પ્રસાદથી ઠાઈ પણ ભૂતવર્ગ તમને બાધા કરી શકશે નહિ. રણમાં જઈને તમે મારાથી પણ અધિક થશો. ૮૪ હે અશ્વત્થામા ! શ્રીકૃષ્ણે પ્રથમથી જ એ વરદાનો મેળવ્યાં છે, એમ તારે સમજવું. તે જ એ નારાયણદેવ માયાથી સર્વ જગતને મોહ ઉપજાવતા પૃથ્વી પર ફર્યા કરે છે. ૮૫ વળી આ અર્જુન પણ તે નારાયણના તેજથી જ ઉત્પન્ન થયેલો નર નામનો મહામુનિ છે. તેને પણ એ નારાયણ દેવ સરખો જ તારે જાણવો. ૮૬ તે આ બન્ને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર-એ દુરદેવોના મધ્યમાં વિષ્ણુસ્વરૂપ નરનારાયણ ઋષિ છે. અને પુષ્કળ તપસશ્રદ્ધિથી સંપન્ન છે. લોકોનું રક્ષણ કરવાના કાર્ય માટે તે બન્ને જણા યુગે યુગે અવતાર ધારણ કરે છે. ૮૭ હે મહા બુદ્ધિમાન અશ્વત્થામા ! તે જ પ્રમાણે તું પણ મહાન તપ તથા કર્મોનુષ્ઠાનના પ્રભાવથી તેજ અને ટાપને ધારણ કરનારો રુદ્રાવતારી ઉત્પન્ન થયો છે. ૮૮ તું દેવતા સરખો બુદ્ધિમાન છે અને તેં પણ તારા પૂર્વજ-મમાં આ જગતને શંકરસ્વરૂપ બાળીને

તેમને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી તારાં શરીરને અત્યંત કૃશ કર્યું હતું. ૮૯ હે માનદ ! પ્રદીપ્ત હવ્ય તૈયાર કરીને જપ, હોમ અને ઉપહારો દ્વારા તેં એ મહાપુરુષ શંકરની મૂર્તિનું પૂર્વ પૂજન કર્યું હતું. ૯૦ હે વિદ્વાન ! એ પ્રમાણે પૂજન કરતાં તે ભગવાન પૂર્વશરીરકાળે જ તારા પર પ્રસન્ન થયા હતા અને તેમણે તારા મનમાં રહેલા પુષ્કળ વરો તને આપ્યા હતા. ૯૧ તારા તથા તે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણનાં જન્મ, કર્મ, તપ અને યોગો પુષ્કળ છે. માત્ર ભિન્નતા એટલી જ છે કે, પ્રત્યેક યુગે તે બન્નેએ શંકરની લિંગપૂજા કરી છે અને તેં પ્રતિમાપૂજા કરી છે. ૯૨ જ પુરુષ પ્રભુ મહેશ્વરને સર્વસ્વરૂપ બાળીને લિંગની અંદર (સૂક્ષ્મ શરીરને વિશે) પૂજી છે, તે પુરુષની અંદર સર્વ આત્મયોગો તથા સર્વ શાસ્ત્રયોગો શાશ્વત સ્થિતિ કરે છે. ૯૩ દેવો, સિદ્ધો તથા પરમ ઋષિઓ પણ મહેશ્વરની લિંગપૂજા જ કરે છે, તેમ જ લોકમાં સર્વથી પર રહેલા તે એક સ્થાણુદેવની નિત્ય પ્રાર્થના કર્યા કરે છે; કારણ કે તે મહેશ્વર જ સર્વના સ્રષ્ટા છે. ૯૪ તે આ ઠેશવ પણ શંકરના ભક્ત છે; એટલું જ નહિ પણ તે શંકરથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે; માટે તે સનાતન શ્રીકૃષ્ણનું જ સર્વ યજ્ઞો દ્વારા યજન કરવું. ૯૫ વળી જ પુરુષ પ્રભુ મહેશ્વરના લિંગને સર્વ ભૂતોના ઉત્પત્તિસ્વરૂપ બાળીને પૂજી છે, તે પુરુષના પર વૃષભધ્વજ શંકર અવિક પ્રીતિ કરે છે. ૯૬

સંજય યોદ્યો : વ્યાસ ભગવાનનાં તે વચન સાંભળીને મહારથી દ્રોણપુત્રે શંકરને નમસ્કાર કર્યા તથા શ્રીકૃષ્ણને સર્વથી અધિક માન્યા. ૯૭ વળી વ્યાસ ભગવાનની તે અદ્ભુત વાણી સાંભળીને જિતેન્દ્રિય અશ્વત્થામાને રોમાંચ થઈ ગયાં. તેમણે મહર્ષિને વંદન કર્યું ને પછી સેના સામે જઈને હાવણી તરફ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી. ૯૮ પછી

દે રાજા ! તે દિવસના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યનું મરણ થતાં દીન થઈ ગયેલા કૌરવો તથા પાંડવો છાવણી તરફ પાછા ફર્યા.^{૯૦} આમ દે રાજા ! પાંચ દિવસ યુદ્ધ કરીને વેદપારંગત દ્રોણાચાર્ય સેનાનો સંહાર કરી અણતોડમાં ગયા હતા.^{૧૦૦}

હતિ શ્રીમદ્માત્રાસરતમા દોષપર્વતર્જન નારાયણસમોદયપર્વમાં
'બ્રહ્મસ્તુ' વાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૨મો

શ્રીરામકરભાડાસ્થ-વ્યાસ અને અર્જુન

॥ ૪૪૪૪ ઉગ્રવ ॥

તસ્મિન્નતિરથે દ્રોણે નિહતે પાર્ષતેન વૈ ।

મામકા પાંડવોર્થય કિમકુર્વણનઃપરમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃનમપ્ત બોલ્યો : ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અતિરશી દ્રોણા-
ચાર્યને મારી નાખ્યા, તે પછી કૌરવો અને પાંડવો-
એ શું કયું હતું ?

તમે મને કહો, તે મહાપુરુષ કાણ હતા ? મેં
તેમને ત્રિશૂળધારી જોયા હતા અને નેઝમાં ને
સૂર્ય સરખા હતા.^૧ તે પૃથ્વીને પણ અડાડતા
નહોતા, તેમ ત્રિશૂળને હાથમાંથી છોડતા ન હતા.
તે મહાપુરુષના તેજને લીધે એક ત્રિશૂળમાંથી
હજારો ત્રિશૂળો નીકળતાં હતાં.^૨

વ્યાસ બોલ્યા : દે પૃથ્વીનંદન ! એ તેં શંકર-
ને જ જોયા હતા. તે પ્રજાપતિઓના આદિ, સર્વના
અંતર્યામી, સ્વર્ગ, પૃથ્વી ને આકાશસ્વરૂપ નથી
સર્વ લોકના દર્શક અને પ્રભુ છે; તે વરદાપી અને
સર્વના નિર્ધાતા છે. માટે જીવનના દર્શક તે વરદ
હેવને તું રાજ્યે બ્ર.^{૩-૧૦} તે શ્રીરામકર મહાન હેન
છે, મહાન આત્મા છે, સર્વના નિર્ધાતા છે, જ્ઞાતા-
ધારી છે, સર્વવ્યાપક છે, વિનેયધારી છે, ગોપી
જીવનાથ છે, મુક્તિસ્વરૂપ છે, શિષ્યાધારી છે અને

છે, ભયંકર સ્વરૂપી છે અને ચંદ્રને મુકુટમાં ધારણ કરનારા છે.^{૧૧} તે સનાતન છે, પૃથ્વીને ધારી રાખનારા છે, દિવ્ય છે, સર્વ વાણીઓના ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે, અધિકારરહિત પુરુષોથી અત્યંત દુઃપ્રાપ્ય છે, જગતના નાથ છે અને જન્મ, મૃત્યુ તથા જરાને હૃદયથી ગયા છે;^{૧૨} તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, ચિન્માત્રસ્વરૂપ જ્ઞાનથી જ અતિ પ્રશસ્ય છે અને તેથી જ અતિ દુર્જેય છે. વળી તે પોતાના પરમ ભક્તોને કૃપા કરીને ઇચ્છિત વરો આપનારા છે.^{૧૩} હે પૃથ્વાપુત્ર! એ પ્રભુના પાર્શ્વે પણ અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય સ્વરૂપોવાળા છે. તેઓમાં ઢેલસાએક વામણ છે, જટાધારી છે, બોડકા છે, નીચી ઢોકવાળા છે, મોટા પેટવાળા છે, પ્રચંડ શરીરવાળા છે, મોટા ઉત્સાહવાળા છે અને મોટા કાનવાળા છે; ત્યારે બીજા ઢેલસાએક કદ્રૂપા પગવાળા અને બેડોળ વેષવાળા પણ છે. આવા પાર્શ્વે તે મહાદેવ મહેશ્વરની ખૂબ કથા કરે છે. હે તાત! તે જ તેજસ્વી શ્રીશંકર તારા પરની કૃપાને લીધે તારી આગળ આગળ ચાલે છે. હે પાર્થ! એ ઘોર અને રામાંચકારી સંઘ્રામમાં અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા ઠણું આદિ મહાન ધનુર્ધારીઓના રક્ષણ તળે રહેલી કૌરવી સેનાનો મનથી પણ કોણ પરાજય કરી શકે તેમ છે! એક માત્ર મહાધનુર્ધર અને અનેક રૂપવાળા દેવ મહેશ્વર જ તે સેનાનો નાશ કરી શકે; કારણ કે તે પ્રયુજ્યારે આગળ જોતા હોય, ત્યારે કોઈ પણ પુરુષ તેમની સામે ટકી શકે નહિ. ત્રણેય લોકમાં એક પણ પ્રાણી તેમની બરાબરીનું નથી. સંઘ્રામમાં કોપાયમાન થયેલા તે મહેશ્વરના ગંધમાનથી જ શત્રુઓ બેભાન થઈ બળ્ય છે, લગભગ મરણશરણ થઈ બળ્ય છે, થરથરી ઊડે છે અને પૃથ્વી પર પછડાઈ પડે છે.^{૧૪-૨૫} દેવો પણ તેમને નમસ્કાર કરતાં જ સ્વર્ગમાં રહી શકે છે. વળી આ લોકમાં

રહેલા સ્વર્ગજતા બીજા મનુષ્યો પણ તે દેવાધિદેવને નમન કર્યા કરે છે.^{૨૬} જ ભક્તપુરુષો વરદ, રુદ્ર, ઉમાપતિ અને સર્વના ઈશ તે. શંકરદેવને અનન્ય ભાવથી સદા ઉપાસે છે, તેઓ આ લોકમાં પરમ સુખ પામીને અંતે પરમ ગતિને પામે છે; માટે હે કુંતાપુત્ર! તું એ શાંત દેવને નમસ્કાર કર. ^{૨૭, ૨૮} નમન હો તે રુદ્રને, નીલકંઠને, સૂક્ષ્મસ્વરૂપને, અતિશય તેજસ્વીને, જટામૂટધારીને, કરાલ સ્વરૂપને અને કુબેરને વર આપનારાને.^{૨૯} નમન હો તે કાલમૂર્તિને, માયા વડે વિચિત્ર પ્રકારના અવતારો ધરનારને, સદાચારી ભક્તને સુખ કરનારાને, કામના કરવા યોગ્યને, નીલ નેત્રવાળાને, અચળ સ્વભાવવાળાને અને પરમ પુરુષસ્વરૂપને. નમસ્કાર હો તે રથામ કેશવાળાને, મુંડ-યજ્ઞમાન મૂર્તિને, તપશ્ચર્યામાં જ એકનિષ્ઠાવાળા હોવાથી કૃશ થયેલાને, સંસારથી તારનારાને, પ્રદીપ્તસ્વરૂપને, ઉત્તમ તીર્થસ્વરૂપને, દેવોના પણ દેવને અને વેગવાળાને.^{૩૦, ૩૧} નમસ્કાર હો તે અનેકસ્વરૂપીને, સર્વ શુભાવહ વિધિઓ જમને પ્રિય છે એવાને, ચંદ્રને પ્રિય કરનારને, મસ્તકે મુકુટ ધરનારાને, સુંદર સુખવાળાને, હજારો નેત્રોવાળાને અને વૃદ્ધિ કરનારાને.^{૩૨} હે રાજા! તે હેલાસ પર્વતમાં નિત્રાસ કરનારને, શાંતસ્વરૂપને, સર્વના પાલકને, વલ્કલવત્ર પહેરનારાને, સુવર્ણના અલંકારોથી શોભાયમાન બાહુઓવાળાને, ઉચ્ચસ્વરૂપને અને દિશાઓના પતિને નમન હો.^{૩૩} મેઘરાખના પતિને અને સર્વ ભૂતોના પતિને આપણા નમસ્કાર હજો. તે વૃક્ષોના પતિને અને સર્વ વાણીઓના પતિને આપણા નમસ્કાર હજો. નમન હો તે મુંડમાળથી ઢંકાયેલા શરીરવાળાને, દેવોની સેનાઓના નેતાને, સર્વના અંતર્યામીને, હાથમાં સુવને ધારણ કરનારા અધ્વંયુ સ્વરૂપને, દિવ્યસ્વરૂપને ધનુર્ધરને અને પરશુરામસ્વરૂપને. તે અનેક સ્વરૂપને ધારણ કરના-

રાને, જગતના પતિને, મુંજનાં વસોને પહેરનારાને, હજાર મસ્તકાવાળાને અને હજારો નેત્રોવાળાને નમન હો. નમન હો તે હજારો બાહુઓવાળાને અને હજારો ચરણોવાળાને. હે કુંતીનંદન! તું તે વરદાથી જીવનેશ્વરને રાણે બ. ^{૩૪-૩૭} તે ઉમાપતિ છે, વિરૂપ નેત્રોવાળા છે, દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો નાશ કરનારા છે, પ્રજાપતિઓના પતિ છે, અવ્યય છે, ભૂતોના પતિ છે અને અવિકારી છે. ^{૩૮} તે જટા-બૂટવાળા છે, તે બ્રહ્મા આદિક મહાન દેવોને પણ માયા વડે ભગવી દેનાર છે, સર્વ લોકોના આશ્રય-સ્થાનરૂપ નાભિવાળા છે, નંદિકેશ્વર પર યેસનારા છે, ત્રણેય લોકોને સંહારી શકે એવા અહંકાર-વાળા છે, ધર્મના સંરક્ષક છે, ધર્મને જ સર્વોત્કૃષ્ટ માનનારા છે અને કર્મોનાં ફળને આપનારા ઇંદ્રાદિ દેવોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ^{૩૯} તેમની બળમાં પોદિયાતું ચિહ્ન છે. ધર્મથી પ્રકાશમાન થયેલા પુરુષોને તે અનંત ફળ આપે છે, ધર્મથી જ તેમનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે; અને યોગધર્મથી જ તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તે વૃક્ષ સમાન વિશાળ નેત્રોવાળા છે, શ્રેષ્ઠ આયુધવાળા છે, વિધ્યુ-રૂપી બાણવાળા છે, ધર્મમૂર્તિ છે અને દક્ષના યજ્ઞના નિર્ધંતા છે. ^{૪૦} તે મહાન ઉદરવાળા, પ્રચંડ શરીરવાળા, વ્યાઘ્રાંખરને ધારણ કરનારા, સર્વ લોક-ના નિર્ધંતા, ભક્તોના ઇષ્ટ વરોને આપનારા, યજ્ઞ-માનમૂર્તિ, બ્રાહ્મણોના શરણરૂપ અને બ્રાહ્મણો-ને પ્રિય છે. તે હાથમાં ત્રિશૂળને ધારણ કર-નારા છે, વરદ છે, દાસ-તલવારને ધારણ કરનારા છે, સર્વના પ્રભુ છે, પિનાક ધનુષ્યને ધારણ કર-નારા છે અફળને ધારણ કરનારા છે, લોકોના પતિ છે અને લોકોના ઈશ્વર છે. ^{૪૧, ૪૨} વસ્કલ-વશ્ત્રોને ધારણ કરનારા તે શંકરદેવને હું શરણે જઈ છું. કુપેરે જમનો મિત્ર છે એના તે મુરેશને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૪૩} નમસ્કાર હો તે શંકર

ભગવાનને જમને સુંદર વસો પહેરનારા, સુંદર મતવાળા તથા સુંદર ધનુષ્ય ધારણ કરનારા પાપંદા છે, જે પોતે ધનુર્ધર છે, ધનુષ્ય પર પ્રીતિ રાખ-નારા છે અને ધનુષ્યથી પ્રેરાતા બાણસ્વરૂપ છે. ધનુષ્યના મધ્યમાં રહેનાર પશુહસ્વરૂપને, ધનુષ્ય-સ્વરૂપને અને તે ધનુર્વેદના આચાર્યને અમારા નમસ્કાર હો. નમસ્કાર હો તે ઉચ આયુધોવાળાને. દેવોમાં શ્રેષ્ઠ તે અનેક સ્વરૂપ દેવને અને તે મહા-ધનુર્ધરને નમસ્કાર હો. તે નિત્યઅચળસ્વરૂપને નમસ્કાર હો અને તે સદા તપસ્વીને નમસ્કાર હો. ^{૪૪-૪૬} સ્વર્ગમાં રહેલાં ત્રણ નગરોના નાશનને નમસ્કાર હો, ભગદેવનાં નેત્રોના હણનારને નમ-સ્કાર; વનરપતિના પતિને, સર્વ પુરુષોના પતિને નમસ્કાર. ^{૪૭} સર્વ માતૃકાઓના પતિ, ગણોના પતિ ને સર્વ વાયાઓના પતિ અને સર્વ યજ્ઞોના પતિ એ શંકરને નમસ્કાર ^{૪૮} સર્વ જળોના પતિ અને સર્વ દેવોના પતિ એ ભગવાનને નમસ્કાર. પૂષાદેવના દત્તો પાડી નાખનારા, ત્રણ નેત્રોવાળા, વરદાન દેનારા, સ્થામ કંઠવાળા, પિંગટ કેશવાળા અને સુવર્ણ સરખા પ્રદીપ્ત કેશવાળા તે મહાન પ્રજુને નમસ્કાર હો. હે અર્જુન! તે બુદ્ધિમાન મહાદેવનાં જ જે દિવ્ય કર્મો છે, તે હું તને મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તથા મેં જે રીતે સાંભળ્યાં છે તે પ્રમાણે કહું છું તે તે તું સાંભળ. તે ભગવાન અચારે કાપાયમાન થાય છે, ત્યારે ગુફામાં ભરાઈ પેટેલા દેવો, અસુરો, ગંધર્વો કે રાક્ષસોને પણ આ લોક-માં કોઈ સ્થળે સુખ યતું નથી. પૂર્વે યજ્ઞમાન દક્ષપ્રજાપતિએ વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે એક યજ્ઞ આરંભ્યો હતો અને દ્રોણમાન થયેલા શંકરે તેના યજ્ઞનો પણ નાશ કર્યો હતો. તે સમયે એ ભગવાન અત્યંત નિર્દય થઈ ગયા હતા. તેમણે ધનુષ્યમાંથી બાણ છોડીને મોટા જોડા સ્વરથી એવી તો ગર્જના કરી હતી કે, નેથી દેવોને પણ

કોઈ સ્થળેથી શાંતિ દે સુખ મળ્યું ન હતું. આમ મહેશ્વર ક્રોધ્યા હતા, ત્યારે યજ્ઞનો એકાએક નાશ થયો હતો.^{૪૯-૫૪} ત્યારે તેમના ધનુષ્યની પણ્છના ટંકારવથી સર્વ લોક ખળભળી ઊઠ્યા હતા. ત્યારે હે અબ્જુન ! સર્વ ભૂતગણે તેમને વશ થઈ ગયા હતા અને સર્વ સુરાસુરો સ્વર્ગમાંથી નીચે પડવા લાગ્યા હતા.^{૫૫} સર્વ જળાશયો ત્યારે ખળભળી ઊઠ્યાં હતાં, પૃથ્વી કંપી ઊઠી હતી, પર્વતો તૂટી પડ્યા હતા અને દિશાઓના હાથીઓ ગભરાટમાં પડી ગયા હતા.^{૫૬} ત્યારે સર્વ સ્થળે અંધકાર છવાઈ ગયો હતો, તેથી લોકો બરાબર પ્રકાશતા પણ ન હતા. વળી તેમણે ત્યારે સૂર્ય સહિત સર્વ નક્ષત્રોની કાંતિનો નાશ કરી નાખ્યો હતો.^{૫૭} સર્વ ઋષિઓ પોતાને તથા સર્વ ભૂતોને સુખ થાય એ ઇચ્છાથી શાંતિ કરવા લાગ્યા છતાં તેઓ ભયભીત થઈને ક્ષુબ્ધ થઈ ગયા હતા. એ સમયે ભગવાન શંકર મોહું અટ્ટહાસ્ય કરીને પૂષાદેવ સામે ધસી ગયા હતા. એ પૂષા તે સમયે પુરોડાશનું ભક્ષણ કરતો હતો અને તે જોઈ તે ભગવાને તેના દાંત ખેંચી કાઢ્યા હતા. તે પછી થરથરી રહેલા સર્વ દેવતાઓ ચૂપચાપ સંતાઈને તે યજ્ઞમાંથી દૂર નાસી જવા લાગ્યા. એટલે મહાદેવે તે દેવોનો વધ કરવા માટે તીક્ષ્ણ અને પ્રદીપ્ત બાણો સાંધવા માંડ્યાં.^{૫૮-૬૦} તે સર્વ બાણોમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા, તણખા ઝરતા હતા અને તેઓ વીગળી તથા મેઘ જેવાં હતાં. આવા તે મહેશ્વરને જોઈને સર્વ દેવો તુરત જ તેમને નમી પડ્યા. એટલું જ નહિ પણ તે દિવસથી તેમણે દે રાજન ! સર્વ યજ્ઞોમાં રૂદ્ર દેવનો સર્વોદ્દૃષ્ટ યજ્ઞભાગ કાઢવા માંડ્યો. આમ ભયભીત થયેલા દેવતાઓ તેમને શરણે ગયા.^{૬૧, ૬૨} એટલે અત્યંત ક્રોધવાળા તે રૂદ્ર પોતે જ દક્ષપ્રજ્ઞ-પતિના યજ્ઞને પરિપૂર્ણ કર્યો હતો. તે સમયે

દેવતાઓ એટલા બધા ભયભક્ષ થઈ ગયા હતા કે, હજી સુધી પણ તેમને મહેશ્વરનો ભય રહ્યા જ કરે છે.^{૬૩} વળી પૂર્વકાળમાં અતિશય વીર્ય-વાળા અસુરોનાં ત્રણ નગરો આવેલાં હતાં. તેઓ આકાશના મધ્યભાગમાં હતાં. તેમાં એક તદ્દન લોખંડનું, બીજું તદ્દન રૂપાનું અને ત્રીજું તદ્દન સુવર્ણનું હતું. તેમાંથી સુવર્ણનું નગર ક્ષમલાક્ષ નામના અસુરનું હતું, રૂપાનું નગર તારકાક્ષ નામના અસુરનું હતું અને લોખંડનું નગર વિદ્યુન્માલી નામના અસુરનું હતું.^{૬૪, ૬૫} તે નગરો-ને તોડી પાડવા માટે ઇંદ્ર સર્વ જાતનાં આયુધો લઈને ખૂબ મથ્યો, પણ તે તેમને તોડી જ શક્યો નહિ. એટલે ગભરાટમાં પડી ગયેલા સર્વ દેવો રૂદ્રને શરણે ગયા.^{૬૬} ત્યાં જઈને ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવો તે મહાત્માને કહેવા લાગ્યા : 'હે ભગવન ! આ ત્રિપુરનિવાસી ઘોર રાક્ષસોને બ્રહ્મદેવે વરદાન આપ્યાં છે.^{૬૭} તેઓ એ વરદાનોથી ક્ષાપી જઈ લેશ્મિને ઘણું દુઃખ દઈ રહ્યા છે. હે દેવદેવેશ ! આપના સિવાય બીજો કોઈ દેવ તેમનો નાશ કરવા સમર્થ નથી; માટે હે મહાદેવ ! આપ તેમને મારી નાખો. હે રૂદ્ર ! દેવોનો દ્રેષ કરનારા તે રાક્ષસો સર્વ કર્મોમાં રૌદ્ર પશુરૂપ યશે. માટે હે ભુવનેશ્વર ! આપ તે અસુરોનો અવશ્ય નાશ કરશો જ. ' આ પ્રમાણે દેવોએ જ્યારે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ભગવાન હરે 'તથારતુ' કહ્યું. હવે દેવોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શંકરે સસુદ્રો અને વનો સાથેની આખી પૃથ્વીને જ પોતાના રથરૂપ બનાવી. એ રથમાં ગંધમાદન તથા વિંધ્યાચળ પર્વતના બે નાના નાના પાસે ક્રૂરકતા દ્વજ બનાવ્યા.^{૬૮-૭૧} ભગવાન ત્રિલોચને નાગરાજ શેષને રથના ધૂંસારરૂપ બનાવ્યો, વળી એ દેવાધિદેવ પિનાકપાણિએ ચંદ્રસૂર્યને રથના પેડાં બનાવ્યા.^{૭૨} ત્યારે એ ત્ર્યમ્બકે એલપુત તથા

પુષ્પદંત નામના એ સર્પોને ધૂંસરીના છેડામાં બંધન બતાવ્યાં, મહાયાચળ પર્વતને રથનો યૂપ બનાવ્યો અને તક્ષકનાગને રથના ત્રિવેણુને બાંધવાની દોરી બતાવી.^{૭૩} એ પ્રતાપી શર્વે જલ અને પર્વત આદિનાં પ્રાણીઓને સાજ બનાવ્યો. વળી એ મહેશ્વરે ચાર વેદોને ચાર ઘોડા બનાવ્યા. ત્રિલોકના નાય એ મહેશ્વરે ત્યારે ઉપવેદોને ઘોડાઓનાં ચોકડાં બનાવ્યાં, અને ગાયત્રી તથા સાવિત્રીને ઘોડાઓની લગામ બતાવી.^{૭૪} તેમણે ઝંકારને આયુષ્ક બનાવ્યો, બ્રહ્માને સારથિ બનાવ્યા, મંદરાચળને ગાંડીવધનુષ્ય બનાવ્યો અને વાસુકિનાગને ધનુષ્યની દોરી બતાવ્યો.^{૭૫} વિષ્ણુને તેમણે ઉત્તમ બાણ બનાવ્યા, અશિને તેમને બાણનું ક્ષુણ્ણ બનાવ્યો, વાયુને તેમણે બાણનાં પીછાં બનાવ્યા અને યમરાજને તેમણે બાણની પૂંખ બનાવ્યો.^{૭૬} વીજળીને તેમણે બાણની તીક્ષ્ણ અણી બતાવી તથા મેરુપર્વતને તેમણે રથ ઉપરનો મહાન ધ્વજ બનાવ્યો. આવા દિવ્ય અને સર્વ દેવમય એવા રથમાં એ ભગવાન શિવ બિરાજ્યા.^{૭૭} આમ યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સ્થાણુ શંકર ભગવાન ત્રિપુરનો નાશ કરવા ચાલી નીકળ્યા હતા. ત્યારે દેવો તથા તપોધન મહર્ષિઓ અસુરોનો સંહાર કરનાર અને અતુલ પરાક્રમવાળા એ શ્રીમાન દેવની સ્તુતિ કરતા હતા. હે અર્જુન ! પ્રભુ મહેશ્વરે તે સમયે માહેશ્વર નામનો અપ્રતિમ દિવ્ય વ્યૂહ રચ્યો હતો અને એક હજાર વર્ષ સુધી ત્યાં અચળ ઊભા રહ્યા હતા. જ્યારે તે ત્રણેય નગરો અમુક સંયોગે આઠાશમાં એકત્ર થયાં, ત્યારે તેમણે ત્રણ પર્વવાળા અને ત્રણ કુળાંવાળા એક જ બાણથી તે ત્રણેય નગરોને તોડી પાડ્યાં હતાં. ભગવાન શંકરે જ્યારે વિષ્ણુ તથા ચંદ્રથી યુક્ત અને સાક્ષાત્ કાળાશિ-સંપન્ન એવું તે એક જ બાણ છોકવું હતું, ત્યારે

રાક્ષસો તેની સામે જોવાને પણ શક્તિમાન થયા ન હતા. જે વેળા ભગવાન શંકર એ નગરોને બાળી રહ્યા હતા, તે વેળા ઉમાદેવી પાંચ શિખાઓવાળા એક બાળકને બોળામાં બેસાડીને પોતે બેઠે જ તે જોવાને ત્યાં પધાર્યાં હતાં. કંઈક વિશેષ બાણવાની ઇચ્છાથી દેવીએ ત્યાં બેઠેલા દેવોને પ્રશ્ન કર્યો કે, 'આ કાણ છે ?' ^{૭૮-૮૪} તે સાંભળી શંકર પરની અમૂયાને હીધે ઇંદ્ર હાથમાં વજ્ર લઈ પ્રહાર કરવા સજ્જ થયો. એટલે તુરંત સર્વ લોકના ઈશ્વર પ્રભુ મહેશ્વર મંદ મંદ હસ્યા અને કાપાયમાન થયેલા તે ઇંદ્રના વજ્ર સહિત બાહુને થંભાવી દીધો. એ રીતે પોતાની જાળ થંભી ગઈ, ત્યારે દેવગણોથી વીંટાયેલો તે ઇંદ્ર ઉતાવળો ઉતાવળો અવિનાશી પ્રભુ બ્રહ્મદેવની પાસે ગયો. ત્યાં સર્વ દેવોએ મસ્તકથી પ્રણામ કરી હાથ જોડીને બ્રહ્મદેવને પૂછ્યું : ^{૮૫-૮૭} 'હે બ્રહ્મ ! પાર્વતીના બોળામાં કાઈ અણુત બાળક બેઠો હતો, તેનું બાલસ્વરૂપ જોઈને અમે બોળખી શક્યા નહિ. ^{૮૮} માટે અમે આપને પૂછીએ છીએ કે, જે બાળકે યુદ્ધ કર્યો વિના જ એક રમતમાત્રમાં ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવોનો પરાજય કર્યો છે, તે બાળક કાણ છે ?' ^{૮૯} દેવોનું તે વચન સાંભળી બ્રહ્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્મા અમાપ તેજસ્વાળા તે બાળશંભુના સંબંધમાં ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. આમ ધ્યાન દ્વારા તે બાળકનું યથાર્થ સ્વરૂપ અણી લઈ તે ઇંદ્ર આદિ દેવવરો પ્રત્યે બોલ્યા : 'હે દેવો ! ઉમાદેવીની સાથે રહેલા અમાપ તેજસ્વી જે બાળકનાં તમને દર્શન થયાં હતાં, તે આ ચરાચર જગતના પ્રભુ ભગવાન શંકર છે. એ મહેશ્વરથી અતિશય ઉત્તમ એવો કાઈ પણ નથી. પાર્વતીને માટે જ તે સર્વેશ્વરે પોતાનું બાળસ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે; માટે તમે બધા મારી સાથે તેમને જ શરણ આલો.' ^{૯૦-૯૩} એ જ પ્રભુ સર્વ લોકના ઈશ્વર,

દેવ અને ભગવાન છે. ભુવનના ઈશ્વર એવા તે ભગવાનને દેવો જાણી શક્યા નથી.^{૧૯૪} પછી પ્રજાપતિએ તથા સર્વ દેવોને સાથે લઈ બ્રહ્મા તે મહેશ્વર દેવ પાસે ગયા અને આલસ્યુર્ધ સમાન કાંતિવાળા એ પ્રભુનાં તેમણે દર્શન કર્યાં.^{૧૯૫} વળી 'આજ સર્વોત્તમ દેવ છે' એમ સમજીને પિતામહે તેમને વંદન કર્યું.

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે પ્રભુ ! તમે જ આ ત્રિભુવનના પાલક છો, યજ્ઞસ્વરૂપ છો, જગતના લયસ્થાન છો, ઉત્પત્તિકારણ છો, મહાન દેવ છો, પરમ ધામ છો અને સર્વને પરમ પ્રાપ્ય સ્થાન છો. તમારા વડે આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત વ્યાપ્ત છે.^{૧૯૬} હે ભગવન ! હે ભૂતભગ્યના ઈશ ! હે લોકના નાથ ! હે જગતપતિ ! આપના ક્રોધથી દુઃખી થયેલા આ ઈંદ્ર પર કૃપા કરો.^{૧૯૭}

વ્યાસ બોલ્યા : બ્રહ્મદેવનાં વચન સાંભળી ભગવાન મહેશ્વર પ્રસન્ન થયા અને પ્રસાદાભિમુખ થઈ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા.^{૧૯૮} પછી ઈંદ્ર આદિ સર્વ દેવોએ, દેવી ઉમાને તથા ભગવાન રૂદ્રને પ્રસન્ન કર્યાં, એટલે ઈંદ્રનો ખાહુ તેની મૂળ સ્થિતિ પર આવી ગયો.^{૧૯૯} આમ ભગવાન વૃષભવજ ઉમા દેવી સાથે તે દેવોના પર પ્રસન્ન થયા. એ ભગવાને જ સર્વ દેવોમાં પોતાની ઉત્તમતા દર્શાવીને દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞનો વિનાશ કર્યો હતો.^{૨૦૦} તે ભગવાન જ રૂદ્રસ્વરૂપ છે, શિવસ્વરૂપ છે, અગ્નિસ્વરૂપ છે, સર્વસ્વરૂપ છે અને સર્વવેતા છે; એ જ ઈંદ્રસ્વરૂપ છે, વાયુસ્વરૂપ છે, અશ્વિનીકુમારસ્વરૂપ છે અને વીજળીસ્વરૂપ છે.^{૨૦૧} એ જ ભવસ્વરૂપ છે અને મેઘસ્વરૂપ છે. એ જ સનાતન મહાદેવ ચંદ્રસ્વરૂપ છે, સર્વના નિયંતા છે, સૂર્યસ્વરૂપ છે અને વરુણસ્વરૂપ છે.^{૨૦૨} તે જ કાલ છે, તે જ અંતક છે, તે જ મૃત્યુ છે, તે જ યમ છે, તે જ રાત્રિ છે, તે જ દિવસ છે, તે જ માસ છે, તે જ

અર્ધમાસ છે, તે જ ઋતુઓ છે, તે જ બન્ને સંધ્યાઓ છે અને તે જ સંવત્સર છે.^{૨૦૩} ધાતા તથા વિધાતા એ જ છે, વિશ્વાત્મા અને વિશ્વરૂપ કર્મને કરનાર એ જ છે. તે જ ભગવાન પોતે શરીરધર્મથી રહિત છે, છતાં માયા દ્વારા સર્વ દેવોનાં અને સર્વ ભૂતોનાં શરીરો ધારણ કરે છે. સર્વ દેવો એ મહાદેવની સ્તુતિ કરે છે અને તે જ દેવાધિદેવ એક, અનેક, સેંકડો, હજારો તથા લાખો સ્વરૂપી બને છે.^{૨૦૪, ૨૦૫} તે મહેશ્વર દેવની બે તનુઓ છે, એમ વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો યથાર્થ સમજે છે, તે એક ધોરા છે અને બીજી શિવા છે. વળી આ બે તનુઓ પણ અનેક પ્રકારની બને છે.^{૨૦૬} તેમાં જ ધોરા તનુ છે, તે રાક્ષસોની ઉપાસ્ય છે અને અગ્નિ, વિષ્ણુ તથા સૂર્યસ્વરૂપ છે. એમની જ શિવા તનુ છે, તે જળ, નક્ષત્રો અને ચંદ્રસ્વરૂપ છે.^{૨૦૭} વેદો, વેદોનાં અંગો, ઉપનિષદો તથા આધ્યાત્મિક નિશ્ચયનું દઢ પ્રતિપાદન કરનારા જ કોઈ અન્ય ગ્રંથો છે અને તેઓ સર્વની અંદર જ કંઈ પરમગુણ રહસ્ય રહેલું છે, તે સર્વ દેવ મહેશ્વર જ છે.^{૨૦૮} આવા સ્વરૂપના ભગવાન મહાદેવ અજન્મા છે એટલું જ નહિ; પરંતુ મેં પ્રથમ વર્ણવેલા ગુણો કરતાં અધિક ગુણવાન છે. તે ભગવાનના સર્વ ગુણોનું મારાથી કથન થઈ શકે તેમ નથી જ.^{૨૦૯} હે પાંડુનંદન ! હજાર વર્ષ સુધી હું આ રીતે તેમના ગુણો નિરંતર ગાયા કરું, તોપણ તેનો પાર આવે નહિ. એ શરણે આવેલા ભક્તજનો પર કૃપા કરનાર તે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય, તો સર્વ દૂર ગ્રહોના પંજમાં સપડાયેલ અને સર્વ જાતનાં પાપોથી યુક્ત એવા પોતાના શરણાગત ભક્તોને મુક્ત કરે છે. તે જ પ્રભુ મનુષ્યોને આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય, ધન અને બીજા સર્વ પુષ્કળ અભિલાષો આપે છે અને તે જ એ ક્રોધાયમાન થાય તો પાછા છીનવી પણ

લે છે. ઇંદ્ર આદિ દેવોની અંદર તેમનું જ ઐશ્વર્ય છે એમ કહેવાય છે.^{૧૧૧-૧૧૩} તે લોકમાં મનુષ્યોનાં શુભઅશુભ સર્વ કર્મોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે. તે ભગવાન પોતાના ઐશ્વર્યના પ્રભાવથી સર્વ જાતના અભિલાષોને પૂર્ણ કરી શકે છે, માટે જ તે ઈશ્વર કહેવાય છે.^{૧૧૪} તે દેવ મહાન ભૂતોના ઈશ્વર છે, માટે મહેશ્વર કહેવાય છે; એટલું જ નહિ તે અનેક સ્વરૂપોવાળાં પોતાનાં અનેક રૂપો કરીને સમગ્ર જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે.^{૧૧૫} તે દેવનું એક સુખ સમુદ્રમાં અધિષ્ઠિત થયું છે અને તેનું વડવાસુખ નામ પ્રસિદ્ધ છે, તે જળમય હવ્યનું પાન કર્યા કરે છે.^{૧૧૬} વળી એ મહાદેવ નિત્ય રમશાનોમાં જ વસે છે, તેથી વીર પુરુષો તે વીર સ્થાનમાં એ મહેશ્વરની નિત્ય પૂજા કરે છે.^{૧૧૭} વળી એમનાં બીજાં અનેક ઘોર તથા અઘોર પ્રદીપ્ત સ્વરૂપો છે અને મનુષ્યો આ લોકમાં એ રૂપોની પૂજા કરે છે તથા તેમનું નિત્ય ગુણીકારનું કરે છે.^{૧૧૮} એ ભગવાનનાં ગુણકર્મો ઘણાં મોટાં અને વ્યાપક છે. તેથી આ લોકમાં યથાર્થ ભુત્પતિથી અર્થવાળાં અનેકાં તેમનાં ઘણાં નામો વર્ણવાય છે.^{૧૧૯} વેદમાં પણ એ ભગવાનની શત શ્રદ્ધિ તથા અનંતશ્રદ્ધિ નામની ઉપાસનાને મહારતોત્રમાં ગાયેલી છે.^{૧૨૦} એ દેવ સર્વ કામનાઓના પ્રભુ છે. ભલે પછી તે કામનાઓ દિવ્ય હો અથવા માનુષ હો. વળી એ વ્યાપક દેવ સર્વના પ્રભુ હોઈને આ મહાન વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યા છે.^{૧૨૧} એ ભગવાન સર્વ દેવોમાં પ્રથમ છે અને તેમના મુખમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે; માટે બ્રાહ્મણો અને સુનિઓ તેમને જ્યેષ્ઠમૂત કહે છે.^{૧૨૨} વળી તે પ્રભુ આ વિશ્વના સર્વ પશુઓનું (જ્યેષ્ઠાનું) પાલન કરે છે, તેમની સાથે માગા દ્વારા કીડા કરે છે અને તેમના પોતે અધિપતિ છે, માટે તેમને પશુપતિ કહે છે.^{૧૨૩} વળી બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી પોતે

દિવ્યસ્વરૂપ તથા મૂળ સ્થિતમાં જ રહે છે; માટે તેમને લિંગમ્ એ નામથી પણ વેદમાં વર્ણવ્યા છે. વળી પોતે લોકોને એકદમ મોટાઈ આપી દે છે, માટે તે મહેશ્વર કહેવાય છે.^{૧૨૪} ઋષિઓ, દેવો, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ એમના લિંગનું નિત્ય પૂજન કર્યા કરે છે; કારણ કે તે જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે.^{૧૨૫} તેમના લિંગનું પૂજન કરવાથી તે મહેશ્વર શંકરદેવ મુખી થાય છે.^{૧૨૬} આ જગતમાં તેમનાં ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળમાં સ્થાવરજંગમ અનેક સ્વરૂપો છે; માટે તે બહુરૂપ કહેવાય છે.^{૧૨૭} તેમનું એક અગ્નિમય નેત્ર કોધને લીધે નિત્ય જ્વલ્નદયમાન રહે છે, તેઓ સર્વ તરફથી નેત્રોમય છે અને સર્વ લોકોમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે, માટે તેમને સર્વ કહે છે.^{૧૨૮} તેમનું સ્વરૂપ નિત્ય ક્રોધાયમાન રહે છે, માટે તેમને ધ્વર્જિટ કહે છે. વળી તેમનામાં સર્વ દેવો નિવાસ કરીને રહ્યા છે, માટે તેઓ ત્રિચરૂપ કહેવાય છે.^{૧૨૯} એ ભુવનેશ્વર ભગવાન ત્રણ દેવીઓ, સ્વર્ગ, પાતાળ અને પૃથ્વી એ ત્રણ લોકોનું પાલન કરે છે, માટે ત્ર્યંબક કહેવાય છે.^{૧૩૦} તેઓ મનુષ્યોનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે અને સર્વ કર્મોમાં સર્વ જાતના અર્થોની નિત્ય વૃદ્ધિ કર્યા કરે છે, માટે તેઓ શિવ કહેવાય છે. તેમને હજારો અથવા લાખો નેત્રો છે, અથવા તેઓ સર્વતઃ નેત્રમય છે, તેમ જ આ મહાન વિશ્વનું તેઓ પાલન કરે છે, માટે મહાદેવ કહેવાય છે. વળી તેમની મહત્તર પદેલાંની સ્થિતિ છે, તે પ્રાણીની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિના કારણભૂત છે તથા તેમનું સ્વરૂપ સદા અવિક્રિય-અચલ રહે છે, માટે તેમને સ્થાણુ કહે છે.^{૧૩૧-૧૩૩} સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ તથા લોકમાં જે બીજાં જ્યોતિષો પ્રકાશી રહી છે, તે સર્વ કદા નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ જ તે બધાં ત્રિનેત્ર થીશંકર ભગવાનમાં નિવાસ કરી રહ્યાં છે, માટે તે ભગવાન ત્ર્યંબકેઽ કહેવાય છે.^{૧૩૪} ભૂતકાળનું;

ભવિષ્યકાળનું તથા વર્તમાનકાળનું સર્વ સમગ્ર જગત તેમનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેઓ મ્હવે કહેવાય છે.^{૧૩૫} કપિ શબ્દ શ્રેષ્ઠ અર્થને સૂચવે છે તથા વૃષ શબ્દ ધર્મનો વાચક છે. દેવના દેવ તે ભગવાન શ્રેષ્ઠ ધર્મસ્વરૂપ છે, માટે વૃષાકપિ કહેવાય છે.^{૧૩૬} બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, વરુણ, યમ અને કુબેર સુદ્ધાંતે તેઓ મહાપ્રલયકાળે પકડી પાડીને સંહારી નાખે છે, માટે તેમને હર કહે છે.^{૧૩૭} દેવ મહેશ્વરે પોતાનાં બન્ને નેત્રોને મીંચી દઈને બળાઠકારે એક ત્રીજું નેત્ર લક્ષ્યાટમાં ઉત્પન્ન કર્યું છે, માટે તેઓ ત્ર્યંબક કહેવાય છે.^{૧૩૮} સર્વ શરીરમાં તેઓ દશ ઇંદ્રિયોરૂપ વિષમ સ્વરૂપમાં રહેલા છે, દેહાભિમાની સર્વ પ્રાણીઓને તેઓ પ્રિય હોવાથી સમસ્તરૂપે રહેલા છે અને પુણ્ય-શાળી તથા પાપી સર્વ શરીરમાં પ્રાણ, અપાન આદિ વાયુસ્વરૂપે પણ રહેલા છે.^{૧૩૯} જે પુરુષ તે મહાત્માની મૂર્તિની અથવા લિંગની પૂજા કરે છે, તે લક્ષ્મીવાન થાય છે. તેમાં પણ જે પુરુષ તેમના લિંગનું પૂજન કરે છે, તે નિત્ય મહાન લક્ષ્મીને સંપાદન કરે છે.^{૧૪૦} તેમના શરીરમાં બન્ને જીરુઓથી નીચેનો અર્ધભાગ તે આગ્રેય શરીર કહેવાય છે તથા તે બન્ને જીરુઓથી ઉપરનો ભાગ તે સોમા નામની તેમની શિવા તનુ કહેવાય છે. તેમના શરીરનો નીચેનો અર્ધભાગ અગ્નિસ્વરૂપ છે તથા ઉપરનો અર્ધભાગ સોમ-ચંદ્રસ્વરૂપ છે.^{૧૪૧} એમની ઉપરની અધી મહાપ્રદીપ્ત શિવા નામની તનુ દેવોને માટે છે તથા નીચેની અગ્નિસ્વરૂપ ઘોરા તનુ મનુષ્યો માટે છે.^{૧૪૨} એમની જે શિવા તનુ છે, તે વડે મનુષ્ય બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. (કારણકે તે તનુ દેવીસંપત્ત છે અને શમદમાદિસ્વરૂપ છે.) તેમની જે ઘોરતરા તનુ છે, તેથી મનુષ્ય સર્વનું ભક્ષણ કરી જાય છે. (અર્થાત્ કામપ્રોચાદિરૂપ શિવની

મૂર્તિનો આશ્રય કરનાર પુરુષ તેના આવેશથી યુક્ત થઈ પિતા આદિનો પણ સંહાર કરી નાખે છે. આવા સ્વરૂપના છતાં તે ઈશ્વર છે)^{૧૪૩} વળી તે શંકર ભગવાન અગ્નિની પેઠે સર્વને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે, શસ્ત્રની પેઠે તીક્ષ્ણ છે, યમની પેઠે ઉગ્ર છે, સૂર્યની પેઠે પ્રતાપી છે અને માંસ, રુધિર તથા મજ્જાનું ભક્ષણ કરનારા છે; માટે તે રુદ્ર કહેવાય છે.^{૧૪૪} હે અનુન ! તે જ એ મહાદેવને તે સંગ્રામમાં તારી આગળ આગળ ચાલતા અને હાથમાં પિનાક ધનુષ્ય ધારણ કરી શત્રુઓને સંહાર કરતા એવા હતા. હે નિર્દોષ અનુન ! તે જ્યારે સિંધુરાજનો વધ કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, ત્યારે સ્વપ્નમાં શ્રીકૃષ્ણે તને કેલાસપર્વતની ટેકરી પર જમનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં, તે જ એ ભગવાન મહેશ્વર દેવ હતા. તે જ સંગ્રામમાં તારી આગળ આગળ ચાલે છે અને તેમણે આપેલાં દિવ્ય અસ્ત્રો વડે તે દાનવોનો સંહાર કર્યો છે.^{૧૪૬, ૧૪૭} હે અનુન ! દેવના દેવ તે મહાદેવનું આ શતરુદ્રિય નામનું સ્તોત્ર મેં તને કહ્યું છે. તે સ્તોત્ર ધન, યશ અને આયુષ્યને આપનારું છે તથા વેદ તુલ્ય પવિત્ર છે.^{૧૪૮} વળી આ સ્તોત્ર સર્વ અર્થોને સિદ્ધ કરનારું છે, પવિત્ર છે, સર્વ પાપોનો નાશ કરનારું છે, સર્વ પાપોની શાંતિ કરનારું છે તથા સર્વ દુઃખો અને ભયનો વિનાશ કરનારું છે. જે પુરુષ આ અતુર્વિંધ સ્તોત્રને સાંભળે છે, તે પુરુષ પોતાના સર્વ શત્રુઓનો પરાજય કરી અતે રુદ્રલોકમાં પૂજાય છે.^{૧૪૯, ૧૫૦} મહાત્મા શંકરનું આ યુદ્ધ સંબંધી ચરિત્ર અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. જે પુરુષ નિત્ય પ્રાતઃકાળે જીડીને આ શતરુદ્રિયનું પઠન તથા શ્રવણ કરે છે, તેમ જ એ વિશેષર દેવની ભક્તિ કરે છે, તે એ ત્રિનેત્ર દેવને પ્રસન્ન કરી મનુષ્યોમાં સર્વ ઇષ્ટ કામોને મેળવે છે.^{૧૫૧, ૧૫૨} હે કુંતાપુત્ર

અર્જુન ! હવે તું જ અને યુદ્ધ કર. તારા કદી પણ પરાજય નથી જ; કારણ કે જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ તારા મંત્રી તથા રક્ષક તરીકે પાસે જ રહે છે. ^{૧૫૩}

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે શત્રુઘ્ન ! પરાશરણ વ્યાસ ભગવાન એ રણમાં અર્જુનને આમ કહીને જમ આપ્યા હતા તેમ ગયા. ^{૧૫૪} હે રાજન્ ! પાંચ દિવસ મહાધોર યુદ્ધ કરીને મહા-ભગવાન બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્ય મરણ પામીને બ્રહ્મ-લોકમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ^{૧૫૫}

વિધિવત્ વેદાર્થયન કરવાથી જે ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ક્ષણ આ પર્વના અર્ધયનથી પણ

પ્રાપ્ત થાય છે. આ પર્વમાં રણચારા ક્ષત્રિયોને મહાન યશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ^{૧૫૬} જે પુરુષ આ પર્વનું નિત્ય પઠન કરે છે, તે પુરુષ મહાન પાપો તથા મહાન ઘોર કૃત્યોથી મુક્ત થાય છે. ^{૧૫૭} આ પર્વના પઠનથી બ્રાહ્મણને યજ્ઞક્ષત્રી પ્રાપ્તિ થાય છે, ક્ષત્રિયોને ઘોર યુદ્ધમાં નિત્ય યશ મળે છે અને બાકી રહેલા બે વર્ણોને છટકામ, પુત્રો તથા છટ્ટ પૌત્રોનો હાથ થાય છે. ^{૧૫૮}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વત્તર્જત નારાયણસમોદય પર્વમા 'શ્રીરા કરમહાદેય' નામનો અધ્યાય
૨૦૨ મો સમાપ્ત

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

ધર્મગ્રંથો

રૂ. ૧ ને

- દુલ્હનીકૃત રામાયણ—જે ગ્રંથો, ૩૬ ચિત્રો સાથે ૧૦-૦
વાલ્મીકિ રામાયણ—જે ગ્રંથો, ૩૦ ચિત્રો સાથે ૧૧-૦
ગિરધરકૃત રામાયણ—મોટા અક્ષરોમાં ૪-૫૦
શ્રીરામચરિતમાનસ—મૂળ પાઠ, મોટા અક્ષરોમાં ૨-૦
શ્રીશિવમહાપુરાણ—જે ગ્રંથોમાં, ૬ ચિત્રો સાથે ૧૨-૦
મહાભારત—સંપૂર્ણ સરળ ભાષાતર સાત ફળદાર
ગ્રંથોમાં, ૨૭ ચિત્રો ૫ ૫૮૮ ૫૨ ૦
શ્રીમદ્ ભાગવત—સચિત્ર અક્ષરથ ભાષાતર,
જે ગ્રંથોમાં ૧૦ ૦
ધી ભગવતી (દેવી) ભાગવત—દેવીના
મહિમાનુ વર્ણન ૧-૫૦
એકાદશ સ્કંધ (એકનાથી ભા.વત)
એકાદશ સ્કંધ ઉપરની મહાત્મા એકનાથની
ટીકા, મૂળ શ્લોકો તથા ભાષાતર સાથે ૧ ૦
એકાદશ સ્કંધ—મૂળ સંહિત ભાષાતર ૨ ૫૦

ઉપનિષદો

- એકાદશ ઉપનિષદ—મૂળ સંહિત સરળ ભાષાતર ૩ ૦
બુદ્ધહારણ્યક ઉપનિષદ—મૂળ સાથે ભાષાતર ૨-૦
સો ઉપનિષદો પ્રથમ ૨૩ ઉપનિષદો મૂળ શ્લોકો
અને સરલાનુવાદ સાથે, બાકીના જીર્ણ ભા.વત
ભાષાતર સારરૂપે ૫-૦

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના ગ્રંથો

- મોહમુહર ને બીજા દશ રત્નો ૧-૦
શત્સ્તોત્રી અને બીજા ચાર રત્નો ૦-૭૫
સ્તોત્રસ ગ્રંથ—અર્જુન ને વેદાતરતોનો
સર્વવેદાતરસિદ્ધાન્ત—સારસ ગ્રંથ ૦ ૬૨
વિવેકચૂડામણિ ૧-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાઓ

- ભગવદ્ગીતા—મૂળ શ્લોકો, પદ્યગ્રંથ અને અર્થ,
૫ થી સાતવધેકાછની પુરુષાર્થજોષિની
ટીકા સાથે જે ગ્રંથોમાં ૧૨-૫૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્ય—સત્વાન
શંકરાચાર્યની વિરુદ્ધ ટીકાને સરળ અનુ
વાદ મૂળ શ્લોકો તથા તેના અર્થ સાથે ૪-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—નીલકંઠી ટીકા સાથે મૂળ
શ્લોકો તથા તેના અર્થ ૩-૦
જ્ઞાનસત્ત્વગીતા—મૂળ શ્લોકો પદ્યગ્રંથ ને સંપાદન ૧-૨૫
અવધૂતગીતા—સત્વાન કાવ્યેય પ્રણીત ૧-૨૫
અવધૂતગીતા—જ્ઞાન સાથે સરળ ભાષાતર ૦-૫૦

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા ‘ભાવાર્થ’ટીપિકા’ ૪-૫૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—મોટા અક્ષરોમાં ૦-૭૫
(ગટકો) ૨૬ થી કાચી ૦-૩૭

નીતિગ્રંથો

- બાલવિલાસ (મ ન દિવેગીત) રાજના વ્યવહાર
માં ધર્મ અને નીતિના તરેલા માણસને કઈ
રીતે ઉપયોગી થાય તે સમજાવતુ પુસ્તક ૧ ૫૦
હિંદુ ધર્મની બાળપોથી-હિંદુ ધર્મ વિષેની
અનેક બાબતો સરળ ભાષામાં સમજાવતુ પુસ્તક ૧-૨૫
મનુષ્યધર્મ—ઈશ્વર, ધર્મ, સુખ અને દુઃખ જીવનના
મહાન પ્રશ્નોના મહાત્માજી, સતો, કવિવર
દાગોરતથા ગીતા ઉપનિષદોના વચનોમાં ઉકેલ ૨ ૦
આર્યધર્મનીતિ અને વ્યાજ્ઞક્ય નીતિસાર—
સદાચાર અને નીતિના શ્લોકો અર્થ સાથે ૦-૭૫
મનુસ્મૃતિ—આર્ય પ્રજાસિકાનો મહાન ન્યાયગ્રંથ ૪-૫૦
સુભાષિતસર—ભાડાગાર ૬૩૪૨ સુભાષિતોના
મૂળ સાથે સરળ અનુવાદ ૧૦ ૦
સુભાષિત નીતિમંજરી સુભાષિતો ૧ ૫૦
વ્યવહારમાળા—વ્યવહારમાં ઉપયોગી હિતવચનો ૦ ૫૦

વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાન

- ધોગવાસિદ્ધ મહારામાયણ—જે ગ્રંથોમાં, વેદાન્તા
આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તો ૧૪ ૦
પદ્મપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ—જેના વેદો, શાસ્ત્રો
પુરાણોની તાર્ત્વિક વસ્તુઓને આધ્યાત્મિક
અર્થમાં ધરાવી તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન આપ્યું છે ૫ ૦
નિચારમાનસ નિઘલદાસજીનું, મૂળ સાથે ભાષાતર ૩ ૦
પંચદશી—મૂળ સાથે ૪ ૫૦
શ્રીમુદ્ગલિયોસ—શ્રી મુદ્ગલોસજી વિરચિત વેદાન્ત
નો અમૂલ્ય ગ્રંથ મૂળ રોહા સાથે ભાષાતર ૩-૦
પંચીકરણ મુમુક્ષુઓના આત્મબોધ માટે વેદાન્ત
નો સર્વોત્તમ ગ્રંથ ૨ ૦
યુક્તિપ્રકાશ—વેદાન્તા સિદ્ધાન્તોનું યુક્તિઓ
દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ અને પ્રતિપાદન ૧-૫૦
તત્ત્વવાનુસંધાન જીવ-અશ્વની એકતા બતાવતો
વેદાન્તનો મહાન ગ્રંથ ૩-૦
સનાતન ધર્મ—મહાભાસ ન દિવેગીત ૫૫
શતી, જેમાં ૫૦૦ ધર્મસૂત્રો ભાષાતર સાથે ૧-૦
મહાવાક્યરત્નાવલિ—ઉપનિષદોમાંથી મૂર્ટિ
ધર્મ વેદાન્તા વચનોના સંગ્રહ મૂળ સાથે ૦-૭૫
સૂર્યકાન્ત-વેદાન્તની સરળ બાતો ૨-૦

આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-લે૦ રવામી
સ્વયં જોતિતીથં ૧-૨૫
જીવ-મુક્તિવિવેક-સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત, વાચના
શ્રવ્ય મનોનાશ અને જીવ-મુક્તિનું વિવરણ ૧ ૨૫
પાતંજલ યોગસૂત્ર-શરીર, મન અને આત્માની
દિગ્ગતિ માટે ઉપદેશો પ્રસ્તુત ૧-૦
કપિલ અને દેવહૂતિ-સામ્યશાસ્ત્રના પ્રણેતા
ભગવાન કપિલદેવ અને તેમના માતા
વચ્ચેનો પ્રેરક વાર્તાલાપ ૦-૬૨
વેદાત-રસધી દુ-સત મગળનામકૃત વેદાંતપ્રોથ ૦-૭૫
શ્રી વેદાંતમહાદર્શિની વિચારસાગર, પંચી
કશ્યપ વગેરે ગ્રંથો ઉપરથી વેદાંતના કૃત પ્રશ્નોનો
ગુરુ-શિષ્યના સવારોપે સરળ ઉકેલ ૧ ૫૦
બળવાન બનેા-ચલ્લેવંદેના ઉપદેશ ૦-૭૫
સ્વરૂપવિચાર ગુરુશિષ્યના સવારોપે તત્ત્વોપદેશ ૦-૬૨
જ્ઞાનલક્ષરી વેદાંતવિષયક અનેક કૃત પ્રશ્નોત્તરો ૦ ૫૦
વિચારમાળા અનાથદાસજી કૃત અક્ષીત વેદાંતનું
પ્રસ્તુત, મૂળ શ્લોકો તથા સરલાલુલલ સાથે ૦-૫૦
જીવનને ગ્રામ-કર્મ અને કુદની મીમાંસા કરતો
વિચારાત્મક અને મનનીય ઉપદેશ ૦-૫૦
મહિપતેશ- (સ્વામી વિવેકાનંદ) આશુત્થ રજી ૨-૦
મનોબોધ-સમય રામદાસ સ્વામીકૃત 'મનાયે
શ્લોક'નું મૂળ સાથે ભાષાંતર .. ૦ ૫૦

ધર્મકથા-ગ્રાંથોના

શ્રીચંદીપાઠ-પાઠવિધિ સહિત મૂળ સાથે
સરળ ભાષાંતર ૧-૨૫
પુરુષોત્તમમાસમાહવાચ્ય-અધિકમાસની કથા,
મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર .. ૨-૫૦
શ્રી સત્યનારાયણની કથા-મૂળ સાથે સરળ
ભાષાંતર તથા વિષ્ણુસહસ્રનામાવલિ સાથે ૦-૬૨
નિત્યપાઠ-દોષ બોલવા માટે કચે એવા પ્રાર્થના,
સ્તુતિ રીતોના અને ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૭૫
એકાદશીમાહવાચ્ય- (કવિ હોતમકૃત)
મતકથાઓ અને મતવિધિ પંચમા ૧-૫૦
સતોની અનુભવ-વાણી-સતોની અનુભવવાણી
માથી સમૃદ્ધિના સાર તરવાના ઉપાયો ૧-૫૦
જપ અને નામસ્મરણ-મનજપ ગ્રાંથની,
જ્ઞાન, અજ્ઞાનજપ અને નામજપનો વિધિ ૧-૦
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ- (પ્રસ્તુત ૧૬) -મદ
તત્ત્વજ્ઞાન સરળ રીતે સમજાવતી વિષયક વાર્તા
તથા પ્રસંગો, બે ભાગ સાથે ૨-૫૦
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ- (પ્રસ્તુત ૨૭) -'રામ
કૃષ્ણ કથામૃત' ભાગ પાંચનો અનુવાદ ૨-૦
વાર્તાલાપ-સ્વામી પ્રકાશન દજી ને સ્વામી નિત્યા
નંદજી વચ્ચેનો પ્રાસંગિક વાર્તાલાપ ૩-૦

દુકારામગ્રાંથો-સત દુકારામના શક્તિ, ન
અને વેરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ અક્ષગોત્ર બ
મયોમા સરળ ભાષાંતર ૧-૦
ધર્મજ્યોતિ- (સ્વામી પ્રકાશન દજી) અખાત્ર
વિદ્યાના અભ્યાસી માટે ૧ ૫૦
ઉપદેશસારસંગ્રહ તિરુવલ્લુવરનો વેદ દૃશ્યબોધ ૧ ૫૦
આપણો ધર્મ-સ્વામીશ્રી પ્રકાશન દજી સાથેનો
વાર્તાલાપ ૨-૦
કુમોધરનાકર-ધર્મનીતિપ્રેરક ૧૦૫૬ કાદ્યોત્તે ૧-૫૦
સંત-ગુરુનો પરિચય-ગુરુ-શિષ્યના જ્ઞાનપ્રદેશ
ની માન્યતા એ દર્શનનું પ્રેરક ૨-૦
સદ્ગોષ્ઠનિર્વાણ વમનીતિના પદે નાંતોને
સાચી રીતિ અને તુષ્ટિને જાણ મ
દર્શન આપતું પ્રેરક ૧-૫૦
સંતની વાતો-ધર્મ, નીતિ વગેરેના દહાતો સાથે ૧-૫૦
ધર્મકથાઓ-લે૦ શ્રી લામનરાવ મા પટેલ
ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતી વાતો ૧-૫૦
કુમોધક કથાવાર્તાઓ-જ્ઞાન, શક્તિ અને નીતિ
ધર્મના ૭૦ દહાતો ૧-૫૦
બોધકથાઓ-૭૭ બોધદાયક કથાઓનો સંગ્રહ ૧-૨૫
સતોની ફૂલવાણી-સત-મહાત્માઓના જીવનના
રસમય અને પ્રેરક પ્રસંગોનો સંગ્રહ ૦-૫૦
અભુમય જીવન-મુખી ધયાના સરળ ઉપાયો ૦-૭૫
અભુમય જીવનનું રહસ્ય-સદુપદેશ, ભજનો ૧-૦

સંતવાણી-ભજનો

ભજનસાગર-ભા. ૧-૨ ૧૮૨ ભજનોનાં ૧૨૭૩
ભજનોનો મેળો છતાં સરસો સંગ્રહ ૩ ૫૦
ભજનસાગર ભા. ૧ ભજનો-આ. ૧ ભાગ નવિ
આવેલા અકારણે ક્રમ પ્રમાણે પંચી દ
મુખીના આધારવાળા સત-કવિઓનો
૬૦૨ ભજનોનો સંગ્રહ ૨-૦
શ્રીરાંધાઈનાં ભજનો-૨૨૭ ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૭૫
ભજનસંગ્રહ-નૃસિંહા નૃસિંહ ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૦
પરિચિત પદસંગ્રહ-૧૬૭ પદો-ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૭૫
અખાની વાણી-નવી આશ્રિત, અપરા સપ્તોના
અર્પ સાથે બાવવાણી પદો અને ભજનો ૩-૦
પ્રીતમકાસની વાણી-ભજનો, પાંચ હવાઈ ૩-૦
દલપતરામની કીર્તવા કવિશ્રી દલપતરામની
સૂરતી ૮૧ બોધદાયક કવિતાઓનો સંગ્રહ ૦-૬૨
શામળના છંદો (સ ૩ કા. હાંકી) સામ્ય
કહેના છંદો તથા કવિન કો પ્રશોનરી સંગ્રહ ૦ ૭૫
અખાની છંદો-અખાની વાણી 'મંથિયા વિલા
ધી' અને જાગ્ય પ્રસ્તા માટે દર્શયોમી ૧-૦

ત્રી તથા આળોપયોગી સાહિત્ય

કન્યાવાચનમાળા-ન્યાયોને શુદ્ધવનમા ઉપ	
યે જી જ્ઞાન-માહિતી આપતા ૧૦૫ પાઠો ૨-૦	
મારતનાં સ્ત્રીરત્નો-વેદકાળના તેમજ મધ્યયુગના	
૩૫ સ્ત્રીરત્નોના પરિચય ૩-૦	
મહામતી વૃંદા (નવ ધર-આખ્યાન) ૧-૦	
નળાખ્યાન-મેઠા અક્ષરેશભા ૧-૦	
શ્રીશારદામલ્લિકેની શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના	
પત્નીનું પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર ૦ ૫૦	
શુદ્ધજીવનનાં દર્શ્યો સ સાગની ધૂપાવમા	
માગદર્શક સુદર વાર્તાઓ ૦ ૭૫	
શુદ્ધિની સ્ત્રીઓને જન્મથી લઈને યજ્ઞપદ સુધીના	
જીવનમા ઉચ્ચ કાવનાનું માર્ગદર્શન	
આપત આવહારિક પુસ્તક ૧ ૦	
વિદ્યાર્થી અહેનોને-વિવિધ ઉપયોગી વિષયો દ્વારા	
સાચા રીતનું દર્શન કરાવતું પુસ્તક ૦ ૫૦	
મુખી જીવનની પગલ ડી-શુદ્ધજીવનમા આનંદ અને	
માધુષ દેલાવવા માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક ૧ ૫૦	
કન્યાઓમધી સ્ત્રીસમાજની સેવા કરનારી	
યુવતીની બાધક નવલકથા સ્ત્રીઓનાં કંઈની	
માહિતી દેવાયેલા પરિચિત સાથે ૧ ૫૦	
પાકીસા-નિઘાત, કુરસાણુ શાકભાજી, ચટણી,	
રાયતા, પાપડ, વડી, અણાણા, મુરખા અને	
રોજના લોજનની વાનીઓ બનાવવાની રીત ૧ ૭૫	
શકુંતલા-કાલિદાસની મહાન કૃતિનું શુભરાતીમા	
વાર્તારૂપે આલેખન ૦ ૬૨	
આળકે-અનુ૦ શ્રી કુસુમબહેન ચીનુભાઈ શાહ	
બાળજીવનના વિવિધ પાસાઓ ઉપર ૧૩ નિબંધો ૧-૨૫	
શુદ્ધજીવનની કલા-લે૦ શ્રીસમાજશાસ્ત્રી	
ધરમા સુખ ને સ પત્ની કેમ રહી શકાય	
તેના સચ્ચે ૦-૭૫	
જીવનની કલા લે૦ શ્રી રવિશંકર મહેતા	
જીવનની સફળતા માટેનાં માર્ગદર્શન ૦-૭૫	
રાખની ઢંગની-લે૦ 'સૌજન્ય' સામાજિક	
પાત્ર પ્રસંગચિત્ર ૦-૭૫	
દર્શનશાસ્ત્ર-જોષધર સો નીતિ-દર્શાતો ૧ ૨૫	
આલસમાયણ-બાળકો માટે રામાયણની સમગ્ર	
કથા ૭ ચિત્રો સાથે સરળ ભાષામા ૧ ૦	
આલસારત (સચિત્ર)-બાલોપયોગી સ સિમ	
મહાભારત મેઠા અક્ષરેશભા ૧ ૫૦	
આનંદસહજો વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ	
વિદ્યાર્થી-સાળા-મહાશાળામા ન મળતું જ્ઞાન	
રસિક રીતે આ પુસ્તકમા આપાયું છે ૦-૫૦	
મુલોધારક નીતિકથાઓ-બાળકો માટે ૧૫૨	
નીતિકથાઓના સમૂહ ૧-૦	

ધર્મની બાળયોગી બાળપણથી જ ધર્મના સંસ્કારો	
દેદ કરાવતી ત્રિ ગી સચિત્ર પુસ્તિકા ૦-૩૭	
વાચો, વિચારો અને અનુભવો ૮૧ બાધક રસમદ	
દે જી વાર્તાઓ ૦-૭૫	
બોધક જીવનપ્રમોદ-મહાપુરોના જીવનમાથી	
નૂરેલા ૩૧ સચિત્ર પ્રસંગો ૦-૫૦	
કુમાર કથાઓ-બોધક ૩૫ સચિત્ર વાર્તા ૦-૫૦	
નાની નાની વાર્તા-બોધક ૧૦૮ વાર્તાઓ ૧-૨૫	
વડીલાની વાર્તા-રમૂજ બાળવાર્તાઓ ૦-૭૫	
સદ્ગુણી બાળકો બાળજીવનમા ઉપયોગી યાચ	
તેવા ૬૬ દર્શાતો ૦-૭૫	
અમલકારી વાર્તા-જ્ઞાનપ્રદ ને મનોરંજક વાર્તા ૧-૫૦	
કંઠા પહેરતી વાર્તા-રમૂજ સાથે જ્ઞાન આપતી	
સચિત્ર પ્રાણીકથાઓ ૦-૭૫	
પ્રસંપની બાલવાર્તાઓ ૪૦ પ્રસંગચિત્રો	
સાથેની ૧૧૪ ઉત્તમ વાર્તા ૧-૨૫	
મહાભારતની નીતિકથાઓ મહાભારતમા	
આવતી વાર્તાઓના સમૂહ ૧-૨૫	
આદર્શ દર્શાતમાળા (પ્રે મ થોમા)-	
મહાપુરોના જીવનપ્રસંગોના ૬૧૬ દર્શાતો ૫-૦	
સાતસંકથાઓ-ફદયની જ્ઞાતિઓને ઈતત કરતી	
આઠ કથાઓ ૦-૭૫	
લીમના પરાક્રમે લે૦ શ્રી માધવજી મો પટેલ	
ભીમસેનના જીવનનું સુદર ને રમૂજ આલેખન ૧-૫૦	
જહાધારી ભીમ-લે૦ માધવજી મો પટેલ	
ભીમના પરાક્રમે 'ના અનુસંધાનમા	
રમૂજ આલેખન ૨-૨૫	
જગતમા જાણુવા જેવું-(સચિત્ર) લે૦ શ્રી	
ઝાલાલા કામદાર ઉપયોગી માહિતી ૦-૭૫	
હાસ્યરત ગ-(સચિત્ર) લે૦ શ્રી ન્યાયી દ્ર	
દેવે કટારે લેખ ૦-૭૫	
પ્રકાશના પગલા-(સચિત્ર) લે૦ શ્રી કરસનદાસ	
માણેક જગતના સિત્તસિત્ત ધર્મોની કથાઓ ૦-૭૫	
હિતોપદેશ-સ ૦ શ્રી સીતારામ શર્મા	
કથારસ સાથે નીતિજ્ઞાનની કથાઓ ૧-૨૫	
તત્ત્વકથા (અચિત્ર) પચ્ચત્તની વિધિક વાર્તાઓ ૧-૨૫	
પૃથ્વીની કથા-લે૦ શ્રી ચ દ્રસાઈ કા બટ	
પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડીને આજ સુધીની કથા ૦-૭૫	
રસયોગી-બાળકો દોશોદોષો વાઈ શકે તેવા	
૧૬ સચિત્ર બાળગીતો ૦ ૨૫	
બુદ્ધિ કેના બાપની ૧-બાળકોને ગમી જાય	
તેવી સચિત્ર વાર્તા ૦-૭૫	
કાકાને સ જય પ્રાચીન મિસરની સંસ્કૃતિને	
પરિચય ૫૧ ચિત્રો સાથે મેઠા અક્ષરેશભા ૧-૭૫	
રાજર્ષિ-શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું નવલકથા ૨-૦	
કુણ્ડલ-અરોગકુનુ વીર કુણ્ડલની રસભરી વાર્તા ૦-૫૦	

